

ΠΑΝΤΕΙΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

**ΤΜΗΜΑ ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΑΣ
ΤΟΜΕΑΣ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΚΟΙΝΩΝΙΑΣ**

**ΔΙΔΑΚΤΟΡΙΚΗ ΔΙΑΤΡΙΒΗ
ΚΥΡΙΑΚΗΣ Α. ΚΑΜΑΡΙΝΟΥ**

**«Συνεχιζόμενη Εκπαίδευση:
Η περίπτωση της Συνεχιζόμενης
Επιμορφωτικής διαδικασίας
των πολιτικών κρατουμένων
της περιόδου 1924-1974»**

**ΕΠΙΒΛΕΠΩΝ ΚΑΘΗΓΗΤΗΣ
ΝΕΟΚΛΗΣ ΣΑΡΡΗΣ
ΑΘΗΝΑ 2002**

ΝΩ: 31 24

ημερ: 7995 ΗΗ αναδ 31 - 8 - 20

**ΠΑΝΤΕΙΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΚΑΙ
ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ.**

ΤΜΗΜΑ ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΑΣ

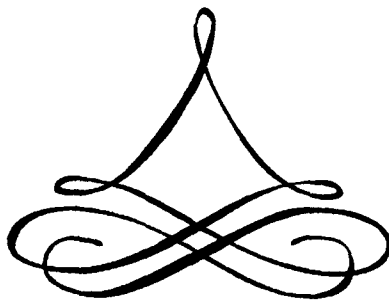
ΤΟΜΕΑΣ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΚΟΙΝΩΝΙΑΣ

Διατριβή

της υποψήφιας διδάκτορος Κυριακής Α. Καμαρινού.

18 ΙΑΝ. 2002

ΘΕΜΑ:

**«ΣΥΝΕΧΙΖΟΜΕΝΗ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ: Η ΠΕΡΙΠΤΩΣΗ
ΤΗΣ ΣΥΝΕΧΟΥΣ ΕΠΙΜΟΡΦΩΤΙΚΗΣ ΔΙΑΔΙΚΑΣΙΑΣ ΤΩΝ
ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΚΡΑΤΟΥΜΕΝΩΝ ΤΗΣ ΠΕΡΙΟΔΟΥ
1924-1974.»**

Επιβλέπων καθηγητής: Νεοκλής Σαρρής.

ΑΘΗΝΑ 2002

**Στον πατέρα μου, που
ονειρεύτηκε και αγωνίστηκε για
έναν κόσμο όπου «... και οι
οικοδόμοι θα χτίζουν με
λογάριθμους».**

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Α' ΜΕΡΟΣ. ΘΕΩΡΗΤΙΚΟ ΠΛΑΙΣΙΟ.

Λογική , Ιστορική και Κοινωνική ανάλυση.

1.0	Οριοθέτηση των εννοιών.....	9
1.1	Εννοιολογική αποσαφήνιση.....	10
1.2	Προσπάθεια προσέγγισης μέσα από τη διατύπωση του ορισμού Συνεχιζόμενης Εκπαίδευσης	15
2.0	Λειτουργία της Συνεχιζόμενης Εκπαίδευσης και διαμόρφωση του θεσμού. Ιστορική έκθεση.....	19
2.1	Ελληνορωμαϊκή αρχαιότητα- Μεσαίωνας- Αναγέννηση...21	
2.2	Νεώτερα χρόνια . Βιομηχανική επανάσταση και επιμορφωτικές πρωτοβουλίες της εργατικής τάξης.....	28
2.3	Σύγχρονος κόσμος.....	40
	Ανακεφαλαίωση.....	55
3.0	Η Συνεχιζόμενη Εκπαίδευση στη Νεοελληνική Ιστορία.....	56
3.1.	Βασικά χαρακτηριστικά της νεοελληνικής εκπαίδευσης...56	
3.2.	Επιμορφωτικές προσπάθειες και πρωτοβουλίες. Ο ρόλος και η εξέλιξη της Λαϊκής Επιμόρφωσης.....	71
3.2.1.	Κρατική παρέμβαση.....	73
3.2.2.	Αναπροσανατολισμός του θεσμού. Αρχές και στόχοι του νέου Κανονισμού Λαϊκής Επιμόρφωσης.....	76.
3.3.	Παρέμβαση του λαϊκού κινήματος.....	79
3.4.	Η περίπτωση των πολιτικών κρατουμένων.....	87

Β' ΜΕΡΟΣ.

Η διαμόρφωση της Συνεχιζόμενης Εκπαίδευσης στις συμβιωτικές
κοινότητες των πολιτικών κρατουμένων.

1.0	Το ιστορικό πλαίσιο	
1.1	Α' περίοδος (1924-1942).....	89
1.2	Β' περίοδος (1945-1966).....	132
1.3	Γ' περίοδος (1967-1974).....	214

2.0	Κριτική ανάλυση στο αντικείμενο της Συνεχιζόμενης Εκπαίδευσης στις κοινότητες των πολιτικών κρατουμένων	
2.1	Η δυναμική της Συνεχιζόμενης Εκπαίδευσης ή αλλιώς μάθηση για τη ζωή.....	233
2.2	Διαμόρφωση συστήματος Συνεχιζόμενης Εκπαίδευσης-μορφωτική ατμόσφαιρα, μέθοδοι, ύλη, προγράμματα.....	235
2.3	Σύνδεση γενικής και επαγγελματικής εκπαίδευσης.....	242
2.4	Πολιτιστική δραστηριότητα.....	246
2.5	Αξιολόγηση των επιμορφωτικών προγραμμάτων. Ανάλυση περιπτώσεων.....	253.
3.0	Γενικά συμπεράσματα.....	260

Γ' ΜΕΡΟΣ. ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ- ΠΗΓΕΣ

	262

Δ' ΜΕΡΟΣ. ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ.

1.0	Φωτογραφικό υλικό-τεκμήρια.....	2.
2.0	Συνεντεύξεις.....	90

ΠΡΟΛΟΓΟΣ.

Η συνεχής μορφωτική προσπάθεια και εγρήγορση που απαιτείται από τον σύγχρονο άνθρωπο , προκειμένου να είναι σε θέση να παρακολουθεί και να δραστηριοποιείται στις συνεχώς αυξανόμενες απαιτήσεις του σημερινού κόσμου, σε τομείς της ζωής που ολοένα διευρύνονται , ως προς το γνωστικό και κοινωνικό τους περιεχόμενο , υπαγορεύει , στην ουσία, τους στόχους και τη φιλοσοφία των προγραμμάτων και των πολιτικών εκπαίδευσης, όπου το «συνεχές» της εκπαιδευτικής διαδικασίας βρίσκει την επιστημονική του τεκμηρίωση στα πλαίσια ενός νέου σχετικά τομέα της, της Συνεχιζόμενης Εκπαίδευσης, συστατικά μέρη της οποίας είναι εκπαιδευτικές λειτουργίες *αντισταθμιστικής, εναλλακτικής και συμπληρωματικής* (ως προς τους επίσημους – τυπικούς εκπαιδευτικούς φορείς) φύσης, με πλούσιες, για το ιστορικό και κοινωνικό τους υπόβαθρο, καταβολές.

Η παρούσα μελέτη φιλοδοξεί να συμβάλει, μέσα από την ιστορική διερεύνηση του θεσμού της Συνεχιζόμενης Εκπαίδευσης, στην αναζήτηση τόσο των κοινών, για τα δεδομένα του ευρωπαϊκού χώρου, χαρακτηριστικών του αρχικά άτυπου αυτού εκπαιδευτικού θεσμού, όσο και των διαφοροποιήσεων, που σημάδεψαν την ανάπτυξη του στον Ελληνικό χώρο, μέσα από τις κοινωνικοοικονομικές-πολιτικές συγκυρίες και ιδιαιτερότητες της νεότερης ιστορίας του.

Στο θεωρητικό, πρώτο μέρος της εργασίας, κρίθηκε σκόπιμο να γίνει αναφορά στην εξέλιξη του θεσμού , ύστερα από μια εκτενή βιβλιογραφική επισκόπηση και συγκριτική μελέτη , όσον αφορά την ταυτότητά του τόσο στα πλαίσια του σύγχρονου κόσμου, με έμφαση στον ευρωπαϊκό χώρο, όσο και των ενδυνάμει προοπτικών ανάπτυξής του στην ελληνική πραγματικότητα, που αποτελούν , εν τέλει, και το βαθύτερο στόχο της μελέτης.

Στα πλαίσια της προηγούμενης στοχοθεσίας, τμήμα του πρώτου μέρους αποτέλεσε και η σύντομη παρουσίαση και ανασκόπηση των κύριων χαρακτηριστικών του ελληνικού εκπαιδευτικού συστήματος , προκειμένου να διαφανεί πως, όχι μόνο δεν υπήρξε «ιστορική ασυνέχεια» κατά την ανάπτυξη του θεσμού της Συνεχιζόμενης Εκπαίδευσης στην Ελλάδα, στο χώρο που αποτέλεσε την ανθρωπιστική κοιτίδα της έμπνευσής του, αλλά μάλλον «ιστορική συνέπεια», που δεν μπόρεσε να πάρει τη γενικευμένη δυναμική της έκφραση, λόγω των αντίξοων κοινωνικοπολιτικών συνθηκών και συγκυριών, αφού οι κινητήριες κοινωνικές παραγωγικές δυνάμεις-«παραδοσιακός» φορέας ανάπτυξής του- κλήθηκαν να δράσουν κάτω από δυσμενέστερες για την ελληνική εκπαίδευση συνθήκες, μέσα σε ένα περιβάλλον άτολμων μεταρρυθμίσεων και συντηρητικών παλινδρομήσεων.

Η επαλήθευση των παραπάνω , που αποτελούν στοιχεία της κύριας υπόθεσης της μελέτης, διαπραγματεύεται στο δεύτερο, κύριο μέρος της, με επίκεντρο την ιστορική διερεύνηση των επιμορφωτικών πρωτοβουλιών μιας συγκεκριμένης κοινωνικής ομάδας, και κατά συνέπεια ενός σαφώς οριοθετημένου ερευνητικά δείγματος, με μια διαρκή σχεδόν παρουσία 50 ετών (1924-1974) στο νεοελληνικό γίγνεσθαι - των πολιτικών κρατουμένων. Στα πλαίσια της ποιοτικής μεθόδου συγκέντρωσης και ανάλυσης των δεδομένων προτάθηκαν επίσης και οι άξονες της καταγραφής των κύριων μεθοδολογικών χαρακτηριστικών των επιμορφωτικών μαθημάτων , ως προσπάθεια αποτύπωσης του επιστημονικού υπόβαθρου της Εκπαίδευσης Ενηλίκων, μέσα από την κοινωνιολογική ανάλυση και διερεύνηση εκείνων των παραγόντων και συνθηκών, που εμπνέουν, διεγείρουν και κινητοποιούν τις κοινωνικές ομάδες προς αναζήτηση της γνώσης.

Η υποστήριξη της έρευνας, πέραν της αποδελτίωσης των μαρτυριών μέσω βιβλιογραφικής μελέτης, βασίστηκε σε πρωτογενείς πηγές (συνεντεύξεις με μη δομημένο, πλην όμως εντοπισμένο πλαίσιο) και στη μελέτη αρχαιακού υλικού. Το μεγαλύτερο ποσοστό των ερωτηθέντων αποτελεί τυχαίο δείγμα, με μοναδικό περιορισμό την πνευματική διαύγεια και την ικανότητα κατανόησης των σκοπών της έρευνας, μπροστά στην αμείλικτη πραγματικότητα της λήθης που επιφέρει η χρονική απόσταση από τα γεγονότα. Στη διάρκεια των συνεντεύξεων, όταν διαπιστώθηκε το σημείο κορεσμού, ως προς την αρχική επαλήθευση της ιστορικής διάστασης των εισαγωγικών υποθέσεων, κρίθηκε αναγκαία η αναζήτηση εκείνων των προσωπικοτήτων, που τα ονόματά τους μνημονεύτηκαν στη διάρκεια των συνεντεύξεων είτε σε ρόλους πρωταγωνιστικούς, είτε ως αποδέκτες των επιμορφωτικών δραστηριοτήτων. Η ad hoc αυτή προσπάθεια επηρέασε συνολικά τη δομή της μελέτης, αφού επιτράπηκαν με τον τρόπο αυτό πληρέστερες και εγκυρότερες ταξινομήσεις σε ιστορικές περιόδους και φάσεις, καθώς και κατηγοριοποιήσεις κατά είδος και τρόπο διώξεων και πολιτικού περιορισμού - τόποι εκτόπισης, φυλακές, στρατόπεδα συγκέντρωσης. Η επιλογή των προσωπικοτήτων της δεύτερης φάσης των συνεντεύξεων κινήθηκε στα πλαίσια της αντιπροσωπευτικότητας των κύριων ιδεολογικοπολιτικών διαφοροποιήσεων του πολιτικού χώρου της Αριστεράς-μια διαφοροποίηση που δεν φάνηκε να επηρεάζει ούτε τότε, αλλά ούτε και σήμερα τη θετική στάση τους έναντι της προσπάθειας που συντελέστηκε, αντίθετα, μπορεί να ειπωθεί πως αποτέλεσε, εν γένει, τον συνδετικό τους κρίκο.

Οι ιστορικοί άξονες διερεύνησης της εκπαιδευτικής δραστηριότητας (σχετικά με το πού, το πότε και το πώς αναπτυσσόταν, συμπεριλαμβανομένων των στοιχείων της εκπαιδευτικής πράξης), οριοθετήθηκαν σε τρεις κύριες περιόδους και αφορούσαν :

- τις μορφές διδασκαλίας και τους στόχους της - τμήματα, βαθμίδες, οργάνωση, μέσα κτλ,
- το περιεχόμενο - μαθήματα γενικής παιδείας, επαγγελματικού προσανατολισμού, ιδεολογικών μαθημάτων, και
- τα αποτελέσματα - πού και πώς αξιοποιήθηκε η επιμορφωτική προσπάθεια,

Η πρώτη, κατά κάποιον τρόπο, περίοδος (1924 -1942) της οργανωμένης επιμόρφωσης, συντελούνταν κυρίως στους άγονους και απομακρυσμένους τόπους εκτόπισης και σε ορισμένες μόνο φυλακές, με χαρακτήρα αρχικά περισσότερο ιδεολογικής αυτομόρφωσης, παρά συλλογικής διαδικασίας. Μετά το 1936 το επιμορφωτικό τοπίο άλλαξε δραστικά - διευρύνθηκε τόσο το κοινωνικομορφωτικό, όσο και το πολιτικό προφίλ των εξορίστων και φυλακισμένων, με αποτέλεσμα οι εκπαιδευτικοί προσανατολισμοί να στρέφονται στην αναζήτηση των δημιουργικών στοιχείων μιας διαφορετικής κοινωνικοπολιτιστικής πρότασης, που θα βρει την έκφρασή της σε πολιτικό επίπεδο στην περίοδο της Εθνικής Αντίστασης, με τις πρωτοβουλίες για την καλλιέργεια και το ανέβασμα του πνευματικού επιπέδου του ελληνικού Λαού, μέσα από τις πρωτοβουλίες κυρίως του ΕΑΜ και της ΕΠΟΝ.

Η δεύτερη περίοδος, που οριοθετήθηκε χρονικά μετά τη συμφωνία της Βάρκιζας, το 1945, έως και το 1966 δεν ήταν ομοιογενής. Διαφορετικό κλίμα και επομένως διαφορετικές δυνατότητες ανάληψης επιμορφωτικών πρωτοβουλιών υπήρχαν την περίοδο αμέσως μετά τη συμφωνία της Βαρκιζας (1945- αρχές 1946), διαφορετικό, στη διάρκεια του εμφυλίου πολέμου (1946-1949), μέσα από την σκληρότητά του, έως και το 1952, που απαγορεύτηκαν οι εκτελέσεις, και διαφορετικό για την υπόλοιπη δεκαεπταετία, έως το 1966. Στην πρώτη φάση η

μορφωτική δραστηριότητα δεν ήταν παρά η αντανάκλαση του επιμορφωτικού οργανισμού, που προηγήθηκε – σύσταση επιτροπών οργάνωσης και μελέτης μαθημάτων, καταπολέμηση του αναλφαριθμητισμού, πλούσια πολιτιστική δραστηριοποίηση (θέατρο, λογοτεχνικές βραδιές, διαγωνισμοί ποίησης κτλ), χειρόγραφες εφημερίδες κτλ. Στα πρότυπα αυτά λειτούργησαν, στο μέτρο του δυνατού, τα επιμορφωτικά μαθήματα των φυλακισμένων και εκτοπισμένων στη διάρκεια του εμφυλίου πολέμου, ως μια ιδιάζουσα μορφή αντίστασης στην σωματική αποτελμάτωση και πνευματική απαξίωση, που επιδιώκονταν από το επίσημο κράτος.

Η συστηματοποίηση και η επιτελικότητα των επιμορφωτικών μαθημάτων, με σημαντική ενίσχυση του περιεχομένου τους σε πεδία επαγγελματικής κατάρτισης, χαρακτηρίζουν την επόμενη, τρίτη, φάση της μετεμφυλιακής περιόδου.

Την περίοδο 1967-1974, που είχε πια συσσωρευτεί και αποκρυσταλλωθεί η ιστορική πείρα, όχι μόνο από τους πολιτικούς κρατούμενους, αλλά και από το ίδιο το χουντικό καθεστώς- αναγκάστηκε να αλλάξει τακτική και σταδιακά παραχωρούσε δικαιώματα μόρφωσης σ' όλους τους φυλακισμένους, γνωρίζοντας, όπως φαίνεται, τα πολιτικά όριά του,- ο «εκλειστος πηθυσμός», αν και δεν είχε πλέον την ίδια με τις προηγούμενες περιόδους ιδεολογική ομοιογένεια, αξιοποίησε την ιστορική παρακαταθήκη, με την συμβολή του στην αναζωπύρωση των πνευματικών εστιών αντίστασης, μετουσιώνοντας στην πράξη τους τόπους πολιτικού περιορισμού σε νησίδες δράσης, πνευματικής και κοινωνικής καλλιέργειας και (ανα)δημιουργίας.

Η διδακτορική αυτή διατριβή πραγματοποιήθηκε με την άμεση ή έμμεση υποστήριξη φορέων και προσωπικοτήτων. Οι φορείς που στήριξαν την προσπάθεια είναι:

- Το Ίδρυμα Κρατικών Υποτροφιών (ΙΚΥ), με τη χορήγηση υποτροφίας 3,5 ετών και οικονομική υποστήριξη.
- Το Υπουργείο Παιδείας και Θρησκευμάτων (ΥΠΕΠΘ), με αντίστοιχη τετράχρονη εκπαιδευτική άδεια μετ' αποδοχών.
- Το Τμήμα Κοινωνιολογίας (Τομέας Νεοελληνικής Κοινωνίας) του «Παντείου Πανεπιστημίου Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών», που από χρόνια στηρίζει τις επιμορφωτικές προσπάθειες του διδασκαλικού κόσμου.

Θα ήθελα να ευχαριστήσω ιδιαίτερα τον επιβλέποντα καθηγητή του Τμήματος Κοινωνιολογίας του Παντείου Πανεπιστημίου Αθηνών, κ. Νεοκλή Σαρρή, για το μεγάλο ενδιαφέρον και την εμπιστοσύνη που μου έδειξε κατευθύνοντάς με σ' ένα τόσο σημαντικό για τη νεοελληνική πραγματικότητα θέμα, καθώς και στη θεωρητική υποστήριξη ενός βασικού και απαιτητικού επιστημονικού πεδίου της Κοινωνιολογίας. Επίσης, θα ήθελα να ευχαριστήσω θερμά τον καθηγητή του Παιδαγωγικού Τμήματος του Πανεπιστημίου Αθηνών και μέλος της τριμελούς Συμβουλευτικής Επιτροπής, κ.Μιχάλη Μερακλή, για την σταθερή στήριξη, τη βοήθεια και τις υποδείξεις του στο στάδιο της αξιολόγησης της μελέτης, καθώς και τον καθηγητή του Τμήματος Κοινωνιολογίας του Παντείου Πανεπιστημίου Αθηνών και τρίτο μέλος της Συμβουλευτικής Επιτροπής, κ. Θεόδωρο Σακελλαρόπουλο, για τις μεθοδολογικές του παρατηρήσεις και τη βοήθειά του, ως προς τους προσανατολισμούς του θεωρητικού μέρους της εργασίας.

Παράλειψή μου θα ήταν , αν δεν ευχαριστούσα όλους όσους μου συμπαραστάθηκαν και έδειξαν υπέρμετρο, πράγματι , ενδιαφέρον , για την επιτυχία της προσπάθειάς μου , συμμεριζόμενοι πολλές φορές την αγωνία μου για το αποτέλεσμα. Ευχαριστώ, θερμά όλους όσους μου παραχώρησαν συνεντεύξεις (γραπτές ή προφορικές) , όσους με διευκόλυναν με τις συστάσεις τους στην αναζήτηση των πρωτογενών πηγών και όσους μου εμπιστεύτηκαν αδημοσίευτα ντοκουμέντα που φυλάσσονται σε αρχεία, όπως ο κ. Τζιτζιλώνης , υπεύθυνος του Ιστορικού Τμήματος του Κομμουνιστικού Κόμματος Ελλάδος και οι δημοσιογράφοι Γιώργος Μωραΐτης και Δημήτρης Σέρβος. Ευχαριστώ από καρδιάς τον φιλόλογο-συγγραφέα Γιώργο Κ. Μωραΐτη, που με βοήθησε στο τεχνικό μέρος της εργασίας, στηρίζοντάς τη, με τον δικό του τρόπο, μέ θετικές πάντα προσδοκίες για το αποτέλεσμα.

Φεβρουάριος 2002.

Α' ΜΕΡΟΣ. ΘΕΩΡΗΤΙΚΟ ΠΛΑΙΣΙΟ.

Λογική , Ιστορική και Κοινωνική ανάλυση.

1.0 Οριοθέτηση των εννοιών.

Ο όρος «Συνεχιζόμενη Εκπαίδευση» αποτελεί μια από τις πολλές παραλλαγές με τις οποίες επιδιώκεται να αποδοθεί η έννοια εκείνης της εκπαιδευτικής διαδικασίας , που κατά διαστήματα συμπληρώνει την ισχύουσα , η οποία για λόγους άλλοτε αντικειμενικούς και άλλοτε υποκειμενικούς (ή και τα δυο ταυτόχρονα) , επιβάλλεται ν' αλλάξει. Η αντικειμενική πλευρά αφορά την ίδια την κοινωνική πραγματικότητα, την οποία καλείται να παρακολουθεί ο άνθρωπος σε όλες τις διαστάσεις, οικονομικές, πολιτικές, πολιτιστικές. Η υποκειμενική πλευρά αφορά τις ανάγκες του ίδιου του ατόμου, του τρόπου που αντιλαμβάνεται τη θέση του στο κοινωνικό γίγνεσθαι, την ιδιαιτερότητά του, την ιδιομορφία του ή ακόμα και την ιδιορρυθμία κάθε ανθρώπινης προσωπικότητας που αναπτύσσεται και δραστηριοποιείται μέσα στο πλέγμα των κοινωνικών σχέσεων.¹ Γύρω από τις σχέσεις του αντικειμενικού και του υποκειμενικού παράγοντα, όσον αφορά την εκπαιδευτική διαδικασία, ξετυλίγεται , όχι μόνο η Ιστορία και η Φιλοσοφία της Εκπαίδευσης , αυτής καθ'αυτής, αλλά η ίδια η εξέλιξη της ανθρώπινης κοινωνίας, οι κυριότεροι ιστορικοί σταθμοί της και τα κοινωνικοοικονομικά της στάδια.

Η ιδέα της Συνεχιζόμενης Εκπαίδευσης απαντάει σ'ένα βασικό αίτημα της εποχής μας για συνεχή αφομοίωση και δημιουργική αξιοποίηση όλων των πληροφοριών που συσσωρεύονται στη ζωή μας και εκφράζονται με τους ρυθμούς της ραγδαίας επιστημονικής και τεχνολογικής ανάπτυξης.

Μέσα από τη διεύρυνση του θεσμού της Συνεχιζόμενης Εκπαίδευσης επιδιώκεται:

√ Η αναπλήρωση μιας εκπαιδευτικής διαδικασίας που δεν συντελέστηκε στην κανονική περίοδο της παιδικής και εφηβικής εκπαιδευτικής ηλικίας.

√ Η απόκτηση γνώσεων κοινωνικής δραστηριοποίησης.

√ Η επιστημονική κατάρτιση μέσα και έξω από τα επιστημονικά ιδρύματα σε χρόνο ευρύτερο της τυπικής σχολικής διάρκειας.

√ Η επαγγελματική κατάρτιση.

√ Η ανανέωση των γνώσεων της επαγγελματικής εκπαίδευσης.

√ Γενικότερη πνευματική καλλιέργεια

Η καθιέρωση της Συνεχιζόμενης Εκπαίδευσης επιβάλλεται από λόγους ηθικούς (ισότητα δικαιωμάτων, εξασφάλιση ίσων δυνατοτήτων και ευκαιριών κ.λπ.) και κοινωνικούς (ανάπτυξη των πνευματικών δυνατοτήτων της κοινωνικής ομάδας,

¹ Πωλ Ντεμουντέρ, «Εκπαίδευση, Συνεχής Εκπαίδευση και Τοπική Ανάπτυξη», στο συλλ. έργο «Λαϊκή επιμόρφωση: Διεθνείς εμπειρίες και ελληνικές προοπτικές», ΚΕΜΕΑ, 1982, σελ 70-71.

ενότητα της ομάδας, εκμετάλλευση των δυνατοτήτων συμμετοχής στην παραγωγική δραστηριότητα, δραστηριοποίηση μη ενεργών ομάδων και των ατόμων της τρίτης ηλικίας κ. ά.).

Υπάρχει ένα πλήθος παραπλήσιων ή και ταυτόσημων όρων που χρησιμοποιούνται για το σύνολο των εκπαιδευτικών και επιμορφωτικών δραστηριοτήτων της Συνεχιζόμενης Εκπαίδευσης. Στη σχετική βιβλιογραφία υπάρχει μια εκτεταμένη ανταλλαγή απόψεων για τους τρόπους με τους οποίους το σύνολο των μορφωτικών δραστηριοτήτων θα μπορούσε να διαιρεθεί σε τμήματα ποικίλου μεγέθους. Άλλοι όροι διατηρούν τον προσδιορισμό της συνέχειας αλλάζοντας την επόμενη λέξη κι έτσι έχουμε τους όρους: «Συνεχής μάθηση», «Συνεχής επιμόρφωση» και «Συνεχιζόμενη κατάρτιση»², άλλοι εννοούν περιφραστικά το συνεχές της διαδικασίας, όπως «Δια βίου Εκπαίδευση» (For Long Life ή Lifelong Education), «Δια βίου μάθηση» (Learning by Life), «Δια βίου παιδεία», «Διαρκής Εκπαίδευση» (Permanent Education), Παρατεινόμενη Εκπαίδευση κτλ.. Άλλοι όροι είναι οι : «Εκπαίδευση Ενηλίκων» (Adult Education), «Επιμόρφωση Ενηλίκων», , «Λαϊκή Επιμόρφωση» (Volksbildung), «Λαϊκή Παιδεία»(Popular Education), «Κοινωνικοπολιτιστική εμπύχωση», «Άτυπη εκπαίδευση» (Informal Education), Αναδρομική- Επανορθωτική Εκπαίδευση (Replacement Education) , Συμπληρωματική Εκπαίδευση (Supplementary, Complementary Education) κ.α. Ακόμα και στους όρους «Μη τυπική Εκπαίδευση» (Non Formal Education) και «Εξωσχολική Εκπαίδευση», που θεωρούνται συνώνυμοι, έχουν δοθεί αντικρουόμενοι ορισμοί³.

1.1.Εννοιολογική αποσαφήνιση.

Το εννοιολογικό εύρος των συναφών ορισμών που προαναφέρθηκαν οφείλεται στην ιδιαιτερότητα της έννοιας που αφορά τη μαθησιακή- εκπαιδευτική διαδικασία, που δεν παρατηρείται μόνο στην ελληνική γλώσσα. Οι παράμετροι που δυσκολεύουν ιδιαίτερα τη μεταφορά και τη μετάφραση των όρων δεν έχουν να κάνουν μόνο με την ετυμολογία , αλλά και το ιστορικό , πολιτιστικό και ιδεολογικό υπόβαθρο της έννοιας. Άλλωστε, στα επιστημονικά κείμενα, ο κανόνας που απαιτεί να ορίζεται το νόημα των λέξεων είναι η ίδια η χρήση. Μέσα απ' αυτή δοκιμάζονται, καταξιώνονται, αλλάζουν περιεχόμενο-καμιά τους δεν είναι αμετάκλητη. Επίσης, όπως σημειώνει ο A. Rogers⁴ , οι έννοιες, οι ορισμοί και τα αξιολογικά συστήματα που υποδηλώνουν μεταβάλλονται με την πάροδο του χρόνου, ακολουθώντας τις ιστορικές συγκυρίες και τις κοινωνικοοικονομικές προκλήσεις των καιρών.

Συνήθως, η έννοια της Εκπαίδευσης στην ελληνική γλώσσα χρησιμοποιείται ως εναλλακτικός ή παραπλήσιος όρος των εννοιών: παιδεία, μόρφωση, αγωγή, μάθηση καλλιέργεια και πολιτισμός.⁵ Παιδεία, όμως, σήμερα σημαίνει άλλοτε το εκπαιδευτικό σύστημα, άλλοτε μόρφωση και άλλοτε κουλτούρα. Ο όρος *εκπαίδευση* χρησιμεύει εναλλακτικά για την κλίμακα εννοιών που

² Ξ. Μπαλωτή : «Αρχική και Συνεχιζόμενη Επαγγελματική Κατάρτιση στην Ελλάδα», στο «Επιθεώρηση εργασιακών Σχέσεων»,1996. Επίσης ΕΛΚΕΠΑ: «Συνεχιζόμενη Επαγγελματική Κατάρτιση στην Ελλάδα», Αθήνα, 1994, σελ. 34-35: «Στην τρέχουσα πρακτική, ο εννοιολογικός προσδιορισμός του όρου «Σ.Ε.Κ-Επιμόρφωση» αποδίδεται και από μια σειρά άλλους παρεμφερείς, αλλά όχι ταυτόσημους όρους, όπως «Διαρκής εκπαίδευση», «Δια βίου εκπαίδευση», «Εκπαίδευση ενηλίκων» κ.α.»

³ Αντ. Ρήγας, «Επιμόρφωση Ενηλίκων», Αθήνα , 1992,τομ. Α, κεφ.2.1

⁴ Alan Rogers, “ Η εκπαίδευση ενηλίκων”, Μεταίχμιο, Αθήνα, 1999.

⁵ Θεολ. Βοσταντζόγλου, «Αντιλεξικόν ή ονομαστικόν λεξικόν της νεοελληνικής», Δομή, Αθήνα , 1962, παραπ. 826.

αποδίδονται π.χ. στα γαλλικά και αγγλικά με τις λέξεις «education» , «enseignement», «instruction». ⁶ *Αγωγή* σημαίνει άλλοτε την παιδαγωγική πράξη, άλλοτε το αποτέλεσμα της και άλλοτε την ποιότητα του προσώπου. *Μόρφωση* σημαίνει το αποτέλεσμα άλλοτε της άτυπης διαδικασίας της αγωγής και άλλοτε του θεσμοθετημένου εκπαιδευτικού συστήματος. Ακόμα , αν και η έννοια «*μαθητεία*» συνδέθηκε με θεσμοθετημένες πρακτικές, δεν επαρκεί για τη μεταφορά της γαλλικής «*formation*», που μεταφράζεται ως *κατάρτιση*, αλλά απέχει από τον αγγλικό όρο «*training*».

Δεν είναι το ίδιο πράγμα , όμως, *εκπαίδευση και παιδεία*. Το πρώτο είναι κατεστημένη, τυπική ή άτυπη, κρατική ή ιδιωτική διαδικασία που κάνει το άτομο ικανό να ζει και να δρα μέσα σε μια δοσμένη κοινωνική κατάσταση, για την οποία η εκπαίδευση το προετοιμάζει, εφοδιάζοντάς το με τις απαραίτητες γνώσεις, τεχνικές και έξεις. Η παιδεία, όμως, είναι κάτι πλατύτερο. Δεν είναι μόνο ό,τι κατασταλάζει μέσα στον άνθρωπο από την εκπαίδευση. Είναι ο πλούτος των ιδεών, οι συναισθηματικοί δεσμοί και οι βιοθεωρητικές αντιλήψεις που οδηγούν τους ανθρώπους στη συνεχή ανασυγκρότηση της εμπειρίας τους και την αξιολόγηση της σημασίας της, με συνέπεια τη δυναμική και ιδιαίτερη μορφοποίησή τους. ⁷ Είναι , εν τέλει, μια στάση ζωής, μια δύναμη επικοινωνίας και συμβίωσης βάσει των κοσμοθεωρητικών απόψεων, που δεν αφορούν στενά και μόνο το άτομο, αλλά την κοινωνική του υπόσταση και ευθύνη. Η παιδεία δεν έχει στατικό χαρακτήρα, ακολουθεί και επιδρά με τη σειρά της στη διαμορφούμενη ζωή της κοινωνίας. Κι απ' αυτή την άποψη σχετίζεται με τον όρο «*πολιτισμός*», ⁸ που δηλώνει το σύνολο των υλικών και πνευματικών κατακτήσεων της κοινωνίας. Συναφής, όχι όμως ταυτόσημη, είναι η λατινογενής λέξη *κουλτούρα*, που πληρέστερα στα ελληνικά αποδίδεται με τον όρο «*πνευματική καλλιέργεια*».

Δεν είναι , επίσης, το ίδιο πράγμα η *μόρφωση* και η εκπαίδευση. Η μόρφωση γεννιέται από μια νομοτελειακή ανάγκη διαμόρφωσης της αναπτυσσόμενης βιολογικά και κοινωνικά οντότητας, της μορφοποίησης δηλαδή συγκεκριμένων δυνατοτήτων και δυνάμεων κατά την εξελικτική πορεία του ανθρώπου. Έχει διττή υπόσταση: από τη μια είναι προϊόν εσωτερικής προδιάθεσης του ατόμου για ανάπτυξη και από την άλλη είναι προϊόν διαρκούς επίδρασης του κοινωνικού παράγοντα , που αέναα προσπαθεί να ενσωματώσει το άτομο, επιδρώντας στη διαμόρφωση της προσωπικότητάς του. ⁹ Η μόρφωση είναι αποτέλεσμα άλλοτε της

⁶ Στην αγγλική γλώσσα το ρήμα educate έχει την έννοια , τόσο του ανατρέφω, αναπτύσσω, διαπλάθω, διαμορφώνω όσο και του διδάσκω (teaching) , αναλαμβάνω την εκπαίδευση, σπουδάζω κάποιον. Έτσι οι όροι αγωγή, μόρφωση, εκπαίδευση, παιδεία συνήθως μεταφράζονται με τον γενικότερο όρο education. Όσον αφορά τη μάθηση , ενώ προέρχεται από το ρήμα learn, η έννοια “learning” αποδίδεται και ως εκπαίδευση και ως πολυμάθεια και ως παιδεία. Penguin-Hellenews, Dictionary, 1984.

⁷ Π. Πολυχρονόπουλος, « Φιλοσοφία της Παιδείας». 1985.

⁸ Όπως σημειώνει ο Γ. Μωραϊτης στο « Ιδεολογικές και μεθοδολογικές αρχές της εργασίας στο σχολείο της πολυτεχνικής εκπαίδευσης», Σύγχρονη εποχή, 1999, σελ 143, « ο όρος πολιτισμός γεννήθηκε από τον κοινωνικό καταμερισμό της πολιτιστικής ανάπτυξης στον αρχαίο ελληνικό κόσμο, όπου η αντιδιαστολή πόλης και αγρού είχε οπωσδήποτε μέσα της την έννοια της αξιολογικής διάκρισης ή υπεροχής του αστικού κέντρου απέναντι στους αγρότες. Κάτι που μένει με την έννοια του χωριάτη (ακαλλιέργητος, ακολίτιστος) και στην εποχή μας.».

⁹ Μ. Παπαμαύρος, «Σύστημα Νέας Παιδαγωγικής», Αθήνα 1961, σελ 128. Σύμφωνα με τις απόψεις των Kerckenstein , Spranger, Moog, η μόρφωση του ανθρώπου ακολουθεί “ κυκλική πορεία”, δηλαδή, «οι αντικειμενικές αξίες των αγαθών του πολιτισμού στην αρχή υποκειμενικοποιούνται στην ψυχή του τροφίμου. Ύστερα, όμως , οι υποκειμενικές αυτές αξίες των τροφίμων αντικειμενικοποιούνται πάλι με τη δημιουργία νέων πολιτιστικών αγαθών.»

προσωπικής πρωτοβουλίας (*αυτομόρφωση*¹⁰), άλλοτε της άτυπης διαδικασίας της αγωγής και άλλοτε, κάτω από ορισμένες προϋποθέσεις, του θεσμοθετημένου εκπαιδευτικού συστήματος. Οπωσδήποτε η εκπαίδευση δεν ταυτίζεται με τη μόρφωση, συμβάλλει όμως σημαντικά σ' αυτήν. Το ίδιο ισχύει και για την *αγωγή* που, αν και παρουσιάζεται με τη μορφή μιας αντίθετης κίνησης, εξωτερικής ως προς την προσωπική προσπάθεια, κι ασκείται σε κάποια κατεύθυνση και με κάποιο σκοπό επάνω στο άτομο, ώστε να συγκροτεί και να αξιολογεί τις εμπειρίες του με έναν καθορισμένο τρόπο, συντελείται κι αυτή, σε σημαντικό βαθμό, μέσα από την εκπαίδευση και το αποτέλεσμά της μπορεί να είναι η μόρφωση.¹¹

Όσο για τη *μάθηση*, η έννοια αυτή αφορά περισσότερο τις λειτουργικές ικανότητες του ανθρώπου, που σχετίζονται με την αντίληψη, τη μνήμη, την εντύπωση, τη συνήθεια, τη δημιουργία απλούστατων συμβατικών αντανακλαστικών, σύνθετων κινητικών και λεκτικών έξεων κτλ.¹² Ξεκινά ορμεμφυτικά στον άνθρωπο και είναι συνυφασμένη με τις αισθήσεις του, όπως σημείωνε και ο Αριστοτέλης: «Πάντες οι άνθρωποι του ειδέναι ορέγονται φύσει. Σημείον δ' η των αισθήσεων αγάπησις...».¹³

Η μάθηση συντελείται και μέσα από την εκπαίδευση, δεν αποτελεί όμως κοινωνικά θεσμοποιημένη διαδικασία. Μαθαίνει κανείς χωρίς να πάει σχολείο ή χωρίς ν' ασχοληθεί συστηματικά με κάποιο γνωστικό αντικείμενο. Στα διάφορα στάδια ανάπτυξης του ανθρώπου ο χαρακτήρας της μάθησης αλλάζει. Οι θεωρίες που αφορούν τις λειτουργίες της μάθησης και τις ικανότητες του ανθρώπου σε κάθε ηλικιακή φάση, είναι μια από τις σπουδαιότερες παραμέτρους της εκπαιδευτικής διαδικασίας. Σύμφωνα με τις τελευταίες επιστημονικές θεωρίες οι πνευματικές ικανότητες, τόσο των ενηλίκων όσο και των υπερηλίκων (οψιμάθεια), όχι μόνο δεν μένουν στάσιμες, αλλά αντιθέτως αυξάνονται ακόμα και κατά 60%, αρκεί να υπάρχει πνευματική προσπάθεια και εγρήγορση.¹⁴

Η μάθηση που γίνεται έξω από το θεσμοθετημένο εκπαιδευτικό σύστημα αποδίδεται με τον όρο «άτυπη μάθηση», σ' αντιπαράβολή με την «τυπική». Οι άτυπες μορφές μάθησης αφορούν όλες εκείνες τις γνώσεις που το άτομο αποκτά κατά τη διάρκεια της ζωής του εμπειρικά και συμπτωματικά, ακούσια ή συνειδητά, χωρίς επαρκή έλεγχο της γνωστικής και κοινωνικής εγκυρότητας του περιεχομένου τους.¹⁵

¹⁰ Ο παιδαγωγός Θεόφραστος Γέρου σε άρθρο του περιοδικού «Σχολείο του Μέλλοντος», τχ.2, 1992, επαναπροσδιόρισε τον όρο αυτομόρφωση ως διαδικασίας που δεν έχει να κάνει σήμερα με τη δική μας βούληση και επιλογή, «δεν αυτοπροσδιορίζεται, δεν αυτοκαθορίζεται πια. Την αυτομόρφωση ή την εξωσχολική μόρφωση την ορίζουν σήμερα άλλοι (τηλεόραση-εικονική πραγματικότητα, κτλ)...». Η σύγχρονη έκφρασή της θα πρέπει να βρίσκεται στην κριτική ικανότητα ανάγνωσης και αποκρυπτογράφησης των μηνυμάτων.

¹¹ Πολυχρονόπουλος, ό.π.

¹² Τ. Παβλώφ, «Ψυχολογία-Αντανακλαστική μάθηση», Ακαδημία Επιστημών της ΕΣΣΔ, εκδ. Σύγχρονη Επιστήμη, 1974.

¹³ Ν. Σαρής, «Φιλοσοφία της κοινωνίας και της πολιτείας-Αρχαίος κόσμος», Γραμμή, 1985,σελ.319.

¹⁴ Μ. Κάτσιου-Ζαφρανά, «Η μάθηση στους ενήλικες», περ. «Σύγχρονη Εκπαίδευση», τχ.32, 1987. Σύμφωνα με τις μακροχρόνιες μελέτες των Bayley και Oden(1933-1956), ο ανθρώπινος εγκέφαλος δεν ατροφεί με την ηλικία, όμως αν δε χρησιμοποιείται, φαίνεται ότι επακολουθεί απώλεια και στις συνδέσεις των νευρώνων(δηλ. στις συνάψεις) και στις λειτουργικές ικανότητες των νευρώνων. Παρόμοια άποψη υποστήριξαν και οι Corsini και Fassed (1953). Στο ίδιο κείμενο αναφέρονται εν συντομία οι βασικές θεωρίες αναφορικά με την ανάπτυξη του ενήλικα: α. της αυτοπραγμάτωσης του Α. Maslow (1954), β. της επάρκειας του R. White (1966), γ. της κοινωνικής μάθησης των Mishel (1970) και Bandura (1977) και δ. θεωρίες των σταδίων ανάπτυξης των ανθρώπων όπως του Erikson (1955) και Vygotsky(1931).

¹⁵ Α. Αναγνώστου, Διεθνές σεμινάριο: «Λαϊκή Επιμόρφωση: Διεθνείς εμπειρίες και ελληνικές προοπτικές», ΚΕΜΕΑ, 1982. Στη σελ. 11, σημειώνει: «όταν ο συνειδητός τρόπος απόκτησης της γνώσης υποχωρεί ...τα όρια μεταξύ «αντικειμενικότητας» και υποκειμενικών απόψεων, γνωμών,

Η τυπική μάθηση συντελείται μέσω κάθε σκόπιμης μορφωτικής παρέμβασης του ευρύτερου περιβάλλοντος και του εκπαιδευτικού συστήματος. Η εμπλοκή των αρχικών εννοιών της Εκπαίδευσης και της Μάθησης δημιούργησε αλυσιδωτές παρερμηνείες και στους όρους «Άτυπη» ή «Μη τυπική» και «Τυπική Εκπαίδευση».

Χαρακτηριστική είναι η προσπάθεια μιας ομάδας εργασίας του Πανεπιστημίου του Μίτσιγκαν να συμβάλει στη διαμόρφωση ενός περιεκτικού εννοιολογικού πλαισίου που θα περιλάμβανε όλες τις μαθησιακές δραστηριότητες των ανθρώπινων όντων.¹⁶ Σύμφωνα μ' αυτή:

«Η περιστασιακή ή παρεπιπτούσα εκπαίδευση (incidental education) αφορά τη μάθηση που συντελείται χωρίς συνειδητή προσπάθεια, ούτε από την πηγή, για να μεταδώσει τη γνώση, ούτε από τον μορφωνόμενο, για να μάθει.

Η άτυπη εκπαίδευση (informal education) αναφέρεται σε μαθησιακά αποτελέσματα όταν, είτε ο μορφωνόμενος, είτε η πηγή των γνώσεων (όχι και οι δύο) έχει συνειδητή πρόθεση να προαγάγει τη μάθηση.

Η μη τυπική (εξωσχολική) εκπαίδευση (non formal (out of school) education) αφορά κάθε μη σχολική μάθηση όταν και η πηγή και ο μορφωνόμενος έχουν συνειδητή πρόθεση να προαγάγουν τη μάθηση.

Η τυπική (σχολική) εκπαίδευση (formal (school) education) διαφέρει από τη μη τυπική επειδή γίνεται μέσα σε ιδρύματα που ονομάζονται σχολεία, των οποίων το χαρακτηριστικό γνώρισμα είναι ότι ξεχωρίζουν με κριτήριο την ηλικία των νέων, που διδάσκονται έναν προκαθορισμένο κύκλο μαθημάτων από ένα καθοδηγητικό σώμα διπλωματούχων δασκάλων, οι οποίοι εφαρμόζουν τις καθιερωμένες παιδαγωγικές μεθόδους.»

Η παραπάνω κατάταξη καταδεικνύει την αγγλοσαξονική αντίληψη και ερμηνεία των εμπλεκόμενων όρων που εξετάζουμε. Η πρώτη κατηγορία, στην οποία αναφέρεται η ομάδα εργασίας του Πανεπιστημίου του Μίτσιγκαν, στα ελληνικά αποδίδεται απλά με τον όρο μάθηση και δεν μπορεί να σημαίνει σε καμιά περίπτωση εκπαίδευση. Στη δεύτερη κατηγορία και πάλι δεν μπορούμε να συζητάμε για μορφή εκπαίδευσης χωρίς τη συνειδητή συμμετοχή του μορφωνόμενου, εκτός αν αναφερόμαστε στην αγωγή. Επίσης, από την κατάταξη αυτή μπορεί κανείς να αντιληφθεί και τη μεγάλη εννοιολογική σύγχυση γύρω από το δίπολο «τυπική» ή «μη τυπική- εξωσχολική» εκπαίδευση, που είναι αποτέλεσμα των κοινωνικών και πολιτιστικών εθνικών ιδιαιτεροτήτων, όπως προαναφέρθηκε. Θα μπορούσαμε να πούμε ότι για τα ελληνικά δεδομένα η εκπαίδευση από τη στιγμή που λαμβάνει τη μορφή της συστηματοποιημένης διαδικασίας και έχει την «επικυρωτική σφραγίδα» της κοινωνικής αποδοχής, που αποτελεί το «τυπικό» της διαδικασίας αυτής, θεωρείται τυπική και ως είναι εξωσχολική. Παράδειγμα αποτελούν τα απόλυτα έγκυρα, ως προς την πιστοποίηση των τίτλων τους Φροντιστήρια Ξένων Γλωσσών, Ωδεία, Σχολές χορού, επαγγελματικά (IEK κτλ) και άλλα εκπαιδευτικά ιδρύματα, που παρέχουν επαγγελματικά δικαιώματα (διπλώματα). Αντίθετα, ένας επίσης έγκυρος και πρωτότυπος κοινωνικός θεσμός, όπως είναι τα Φροντιστήρια Μαθημάτων, που δρουν παράλληλα, συμπληρωματικά και αναλογικά του επίσημου σχολικού συστήματος, δεν αποτελούν τυπική εκπαίδευση, αφού δεν παρέχουν τίτλους επάρκειας.¹⁷

πίστεων και δοξασιών παύουν να γίνονται αντιληπτά. Ο κοινωνικά παθητικός συνάνθρωπος δε συνειδητοποιεί πια με κριτικό τρόπο την πραγματικότητα...»

¹⁶ David R. Evans: "Μη τυπική εκπαίδευση: οι πηγές και οι σημασίες της", στο συλλ. έργο «Για μια λαϊκή παιδεία», Κ.Ε.Μ.Ε.Α (1986), σελ. 24.

¹⁷ Στ. Σταύρου, «Η επαγγελματική Εκπαίδευση στην Ελλάδα», CEDEFOP, Λουξεμβούργο, 1995. Στη σελ. 40, κεφ.2.2. διαβάζουμε "ως τυπική χαρακτηρίζεται οποιαδήποτε εκπαιδευτική διαδικασία

Ένας ακόμα «φιλόδοξος» όρος που συχνά υποκαθιστά τον όρο Εκπαίδευση είναι η λέξη *Κατάρτιση* (Training). Η κατάρτιση είναι κατά μια έννοια εκπαίδευση, όμως μόνο όταν η τελευταία περιορίζεται στην εκγύμναση, την καλλιέργεια μιας συγκεκριμένης δεξιότητας (πρακτικής ή πνευματικής), που ίσως μπορεί να αναπτυχθεί κι άμεσα στην κοινωνική παραγωγή, γι αυτό και αποσαφηνίζεται καλύτερα όταν αναφέρεται σε πεδία επαγγελματικής φύσης της εκπαιδευτικής διαδικασίας.¹⁸ Η λειτουργία της κατάρτισης αφορά διαδικασίες επίτευξης στενών, αυστηρά καθοδηγούμενων και πειθαρχημένων στόχων, σε αντίθεση με τους ευρύτερους στόχους της εκπαίδευσης, που επιτρέπουν την ευελιξία του τρόπου σκέψης και δράσης.¹⁹

Συνοψίζοντας, εκπαίδευση είναι η θεσμοθετημένη κοινωνική λειτουργία μέσω της οποίας μπορεί και συντελείται η αγωγή και η μόρφωση, που όμως είναι έννοιες πλατύτερες και περιεκτικότερες, ως προς την κοινωνική τους διάσταση. Η παιδεία είναι το καταστάλαγμα όλων των προηγούμενων και ουσιαστικά διαφοροποιείται λόγω της δυναμικής της υπόστασης. Η εκπαίδευση ίσως να εμπεριέχει, για συγκεκριμένους λόγους, στόχους και στοιχεία κατάρτισης, όπως και η κατάρτιση, επίσης, λειτουργεί ενίοτε με όρους εκπαιδευτικούς, σε καμιά περίπτωση, όμως, οι όροι δεν μπορούν να επικαλύπτονται.²⁰

Μια ακόμα συνιστώσα που θα συντελούσε στην απεμπλοκή των προηγούμενων όρων είναι το κατά πόσο κάθε θεσμοθετημένη εκπαιδευτική διαδικασία θεωρείται υποχρεωτική προκειμένου να πιστοποιηθεί το «κατώφλι» των γνωστικών ικανοτήτων, ως προαπαιτούμενο κοινωνικού καταμερισμού (social standards). Η συνέχιση των σπουδών πέραν της υποχρεωτικής εκπαίδευσης, δηλαδή η *Μετα-υποχρεωτική Εκπαίδευση* (Post Compulsory), που είναι η συνέχεια μιας άλλης εκπαίδευσης που λαμβάνεται ως βάση, αποτελεί τη *Συνεχιζόμενη Εκπαίδευση*.²¹

Η ηλικιακή διαφοροποίηση του μαθητευόμενου πληθυσμού προκάλεσε, επίσης, εμπλοκές στις προσπάθειες να διασαφηνιστεί το κατώτερο όριο ηλικίας, που θα

ολοκληρώνεται με την απόκτηση ενός σχετικού πτυχίου, το οποίο είναι αναγνωρισμένο από το κράτος και προσφέρει στον κάτοχό του τη δυνατότητα συνέχισης των σπουδών του σε ανώτερη βαθμίδα. Αντίθετα, ως άτυπα χαρακτηρίζονται όλα τα προγράμματα εκπαίδευσης και κατάρτισης, που δεν έχουν τα προηγούμενα χαρακτηριστικά, παρ' όλο που μερικά απ' αυτά παρέχουν προσόντα, τα οποία εμφανίζουν έντονη ζήτηση στην αγορά εργασίας, γεγονός που συνεπάγεται, όχι βέβαια τη νομική (de Jure), αλλά την πραγματική (de Facto) αναγνώριση των γνώσεων που έχουν αποκτηθεί".

¹⁸ Στην αγγλική γλώσσα ο εκπαιδευτής (Trainer) είναι ο (εκ)γυμναστής, ο προπονητής που κατευθύνει τον μαθητή του με έναν και μοναδικό στόχο, προς μια και μοναδική δεξιότητα. Η αγγλική λέξη train χρησιμοποιείται με τη διπλή ιδιότητα, τόσο της πειθαρχίας (ντρεσσαρίσματος) μέσω των παιδευτικών διαδικασιών όσο και του «συρμού», της αλληλουχίας σκέψεων, ιδεών και ενεργειών προς μια επιθυμητή κατεύθυνση (πράξη). Λεξικό Penguin-Hellenews, ό.π. Στη ρωσική γλώσσα το ρήμα "trainirovat" αφορά αποκλειστικά τον αθλητικό τομέα (προπόνηση) και τον τομέα εκγύμνασης ζώων. Σύγχρονο Ρωσσοελληνικό Λεξικό, Διαγόρας, 1966.

¹⁹ A. C. Kazepides, "The autonomy of education", εκδ. ΕΚΚΕ, 1973. Επίσης, Γ. Μηλιός, «Εκπαίδευση – Κατάρτιση και οι ανάγκες του συστήματος Απασχόλησης», περιοδ. «Ενημερωτικό δελτίο», της ΓΣΕΕ, 1998.

²⁰ A. Rogers, "Η Εκπαίδευση Ενηλίκων", Μεταίχμιο, Αθήνα 1999, σελ 74.

²¹ Δεν πρέπει να γίνεται σύγχυση της σχολικής βασικής, υποχρεωτικής βαθμίδας, που το κάθε κράτος θεωρεί ότι θα πρέπει να έχουν περατώσει όλοι οι πολίτες του και του υποχρεωτικού επιπέδου σπουδών, που αγκαλιάζει ολόκληρο το σχολικό πλέγμα, και τις τρεις βαθμίδες εκπαίδευσης, όπου και πάλι η πολιτεία είναι αυτή που ρυθμίζει, ελέγχει και πιστοποιεί το υποχρεωτικά απαραίτητο όριο γνωστικών και άλλων ικανοτήτων κάθε μορφωτικού επιπέδου. Στο Παντείο Πανεπιστήμιο, στο τμήμα Κοινωνικής Πολιτικής και Κοινωνικής Ανθρωπολογίας, λειτουργεί, από το 1994, πρόγραμμα Μετα-υποχρεωτικής Εκπαιδευτικής Πολιτικής (ΜΥΕΚΠΟ), στα πλαίσια του ερευνητικού Κέντρου Κοινωνικής Μορφολογίας και Κοινωνικής Πολιτικής (ΚΕΚΜΟΚΟΠ), με επιστημονικό υπεύθυνο τον καθηγητή Δ. Τσαούση, που πρωτοεισήγαγε τον όρο αυτό.

έπρεπε να θεωρείται ως κατώφλι αναφοράς. Ο προσδιορισμός Ενήλικος (πληθυσμός) για μεγάλο χρονικό διάστημα θεωρήθηκε καταλληλότερος προκειμένου να οριοθετηθεί η Εκπαίδευση Ενηλίκων (Adult Education), δημιουργώντας, μάλιστα και έναν νέο τομέα της Παιδαγωγικής- την Ανδραγαγία (Andragogia).²²

Όπως προαναφέρθηκε, δεν είναι μόνο ετυμολογικοί οι λόγοι της εννοιολογικής διαφοροποίησης. Μέχρι τα μέσα του 20ου αιώνα οι προτεραιότητες των επιμορφωτικών προγραμμάτων των περισσότερων κρατών είχαν να κάνουν κύρια με τον αναλφαριθμητισμό μεγάλης μερίδας του πληθυσμού, καθώς και την παροχή και την εκλαΐκευση βασικών επιστημονικών, αλλά και μερικών επαγγελματικών γνώσεων. Επίσης, μεγάλο μέρος των προγραμμάτων κατελάμβαναν οι εκδηλώσεις πολιτισμού, ή όπως τις αποκαλούσαν στη Γαλλία, κοινωνικοπολιτιστικής εμψύχωσης. Η ανύψωση του πνευματικού επιπέδου του λαού και ιδιαίτερα η μέριμνα για τους αναλφάβητους ενήλικους καθιέρωσαν τον όρο «Λαϊκή Επιμόρφωση», ή «Λαϊκή παιδεία» ή «Εκπαίδευση Ενηλίκων». Ο τελευταίος όρος άντεξε στο χρόνο περισσότερο από κάθε άλλον. Για τις χώρες όπως η Αγγλία, η Δανία, η Ιρλανδία, η Γαλλία, η Γερμανία κ.α, ο όρος «Εκπαίδευση Ενηλίκων» είναι άρρηκτα δεμένος με την πρόσφατη ιστορία και αποτελεί ακόμα ένα είδος «δρώσας» παράδοσης. Η Αγγλία, μάλιστα, πρώτη καθιέρωσε τον συνδυαστικό όρο «Adult and Continuing Education».

1.2. Προσπάθεια προσέγγισης μέσα από τη διατύπωση του ορισμού Συνεχιζόμενης Εκπαίδευσης.

Ο όρος Εκπαίδευση Ενηλίκων φαινόταν ως ο επικρατέστερος στις διάρκειες της δεκαετίας του '70, όταν άρχισε η αναζήτηση ενός λειτουργικού και συνάμα καθολικού ορισμού, προκειμένου να βρεθούν κοινοί τόποι που θα διευκόλυναν τη χάραξη πολιτικών επιμόρφωσης και επανεκπαίδευσης από παγκόσμιους διεθνείς οργανισμούς, όπως είναι η UNESCO και ο ΟΟΣΑ. Αξίζει να παρακολουθήσει κανείς τις «εννοιολογικές περιπέτειες» και τις προσπάθειες διατύπωσης ορισμών, που στην ουσία απηχούσαν τις κοινωνικοοικονομικές ανακατατάξεις του μεταπολεμικού κόσμου και τους ιδεολογικούς μετασχηματισμούς του.

Τον Δεκέμβρη του 1970 η 16^η Διάσκεψη της UNESCO εξουσιοδότησε τον Γενικό της Γραμματέα να προχωρήσει στη σύσταση μιας Διεθνούς Επιτροπής που θα μελετούσε πάνω σε παγκόσμια βάση τα προβλήματα ανάπτυξης της Παιδείας για την επόμενη δεκαετία. Το Φθινόπωρο του 1972, στη 17^η Διάσκεψη, η Επιτροπή, υπό τον πρόεδρο Edgar Faure, παρέδωσε το κείμενο-πόρισμα "Learning to be", όπου το θέμα της συνεχούς παιδείας διατυπωνόταν ως η σπουδαιότερη των τεσσάρων αρχών που θα έπρεπε να διακατέχουν τα εκπαιδευτικά προγράμματα του μέλλοντος:

²² Σύμφωνα με την ελληνική νομοθεσία (Α.Κ.127/1983), «ενήλικος είναι ο συμπληρώσας το 21 έτος νομίμου ηλικίας», ενώ στο «Μεϊζονα ελληνικό λεξικό», εκδ. Τεγόπουλου-Φυτράκη, 1997, βρίσκουμε τον όρο της νόμιμης αυτεξουσιότητας, τα 18 χρόνια. Στη Συνεχιζόμενη Εκπαίδευση περιλαμβάνεται, όπως θα δούμε στη συνέχεια, και η πληθυσμιακή κατηγορία νέων, που από το 15^ο έτος της ηλικίας τους, μετά τη Βασική Υποχρεωτική Εκπαίδευση, παρακολουθούν συστηματικά μαθήματα επαγγελματικής (ή μη) φύσης (π.χ. σχολές ΟΑΕΔ). Ο όρος Εκπαίδευση Ενηλίκων, όμως, δεν μπορεί να διευρυνθεί στο ηλικιακό όριο των 15 ετών. Ο Πάολο Φεντερίγκι, στο Διεθνές Συμπόσιο της UNESCO που έγινε στην Αθήνα το 1989, στα πλαίσια της αποδελτίωσης των Νομοθετικών και Διοικητικών μέτρων υπέρ του θεσμού της Συνεχιζόμενης Εκπαίδευσης, παρατήρησε πως «το ερώτημα σχετικά με το πότε αρχίζει η ενήλικη ζωή συνδέεται στενά με τη συγκεκριμένη κατάσταση κάθε χώρας. Γενικά, η τάση είναι να μειώνεται το όριο ενηλικίωσης στα 18.». ΓΓΑΕ, 1989

«...Η παιδεία δεν κινείται σε χρονικά όρια μερικών ετών, της γνωστής σχολικής ζωής των ατόμων, αλλά επεκτείνεται με ποικίλες δραστηριότητες για να καλύψει τη ζωή του κάθε ανθρώπου από το λίκνο μέχρι τον τάφο».²³

Το 1973, ο ΟΟΣΑ πρότεινε τον όρο «Εναλλασσόμενη Εκπαίδευση» (Recurrent Education), ως πολυδιάστατης εκπαιδευτικής στρατηγικής μετά την υποχρεωτική ή τη βασική εκπαίδευση, η οποία περιλάμβανε περιόδους παρακολούθησης εκπαιδευτικών προγραμμάτων, εναλλασσόμενες με περιόδους εργασίας ή άλλων δραστηριοτήτων:

«Η Συνεχιζόμενη Εκπαίδευση (είναι) μια συνολική εκπαιδευτική στρατηγική που αφορά ολόκληρη τη μετα-υποχρεωτική ή τη μετα-βασική εκπαίδευση, κύριο χαρακτηριστικό της οποίας είναι η κατανομή της εκπαίδευσης σε ολόκληρη τη διάρκεια της ζωής του ατόμου, κατά επαναλαμβανόμενο τρόπο, δηλαδή σε εναλλαγή με άλλες δραστηριότητες, κατά κύριο λόγο με την εργασία, αλλά και με τησχόλη και τη συνταξιοδότηση».²⁴

Στον ίδιο ορισμό προσδιορίζονταν και οι στόχοι της Συνεχιζόμενης Εκπαίδευσης:

«...είναι μια διαδικασία όπου άτομα που δεν μπορούν να παρακολουθούν το σχολείο σε μόνιμη βάση, αναλαμβάνουν συνεχή και οργανωμένη δραστηριότητα με το συνειδητό σκοπό να φέρουν αλλαγές σε πληροφόρηση, γνώση, κατανόηση, τεχνικές εκτιμήσεις και νοοτροπίες ή για να προσδιορίσουν και να επιλύσουν προσωπικά, συλλογικά, κοινοτικά ή κοινωνικά προβλήματα».²⁵

Το 1975, ο ίδιος Διεθνής Οργανισμός προσπάθησε να διασαφηνίσει κάπως τα ηλικιακά όρια της Συνεχιζόμενης Εκπαίδευσης:

«...οργανωμένα προγράμματα εκπαίδευσης που παρέχονται προς όφελος και είναι προσαρμοσμένα στις ανάγκες ατόμων που βρίσκονται εκτός του κανονικού σχολικού συστήματος και που είναι γενικά πάνω από 15 ετών...

...οργανωμένη και υποστηριζόμενη εκπαίδευση που σχεδιάζεται για να μεταδώσει συνδυασμό γνώσεων, δεξιοτήτων και κατανόησης, πολύτιμα στοιχεία σε όλες τις δραστηριότητες της ζωής.»²⁶

Ιστορικής σημασίας ήταν η 19η γενική συνέλευση της UNESCO - έγινε το 1976 στο Ναϊρόμπι, που με ομόφωνη απόφαση δέχτηκε ότι:

«...είναι ολόκληρο το φάσμα των οργανωμένων εκπαιδευτικών διαδικασιών, οποιουδήποτε περιεχομένου ή επιπέδου και οποιασδήποτε μεθόδου, είτε αυτές αφορούν σε αναγνωρισμένες ή ελεύθερες σπουδές είτε συνεχίζουν ή αναπληρώνουν αρχική εκπαίδευση σε σχολεία, κολλέγια και πανεπιστήμια, καθώς και σε σχολές μαθητείας, με τη βοήθεια των οποίων (διαδικασιών) άτομα θεωρούμενα ως ενήλικα, από την κοινωνία στην οποία ανήκουν, αναπτύσσουν τις ικανότητές τους, πλουτίζουν τις γνώσεις τους, βελτιώνουν την τεχνική και επαγγελματική τους κατάρτιση ή στρέφονται προς νέες κατευθύνσεις και μεταβάλλουν τις στάσεις και τις συμπεριφορές τους προς τη διπλή προοπτική της ολοκληρωμένης προσωπικής τους ανάπτυξης και της συμμετοχής

²³ Ανδ. Καραγιώργης «Learning to be», περ. «Νέα Παιδεία», τχ.1, 1977

²⁴ Δημ. Τσαούσης, «Δια βίου μάθηση- πρόκληση για την εκπαίδευση», εισηγητικό κείμενο στη διημερίδα «Η βιβλιοθήκη στην εκπαίδευση», 13-14 Μαΐου 1997. Η απόδοση του ορισμού αφορά τη σελ. 16. του κειμένου του ΟΟΣΑ "Recurrent Education. A Strategy for Lifelong Learning", Paris, 1973.

²⁵ Δ. Βεργίδης: Εμπόρφωση ενηλίκων. Λήμμα στην: Παιδαγωγική-Ψυχολογική Εγκυκλοπαίδεια - Λεξικό, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 1989, τόμος 5. Επίσης, Ουρ. Πρεβέλου-Ακτύπη: «Δια βίου Εκπαίδευση-Κοινωνική δικαιοσύνη. Οι απόψεις των T. Schuller, J. Bengtsson. "A strategy for equity recurrent education and democracy".», περ. «Σχολείο και ζωή», τχ. 5-6, 1997.

²⁶ A. Rogers, ό.π.σελ.55

τους σε μια ισορροπημένη και ανεξάρτητη κοινωνική, οικονομική και πολιτιστική ανάπτυξη».²⁷

Το 1977, ο ΟΟΣΑ, για πρώτη φορά οριοθέτησε τη Συνεχιζόμενη Εκπαίδευση με βάση το αρχικό επίπεδο σπουδών και όχι την ηλικία.

«...αφορά οποιαδήποτε μαθησιακή δραστηριότητα ή πρόγραμμα σκόπιμα σχεδιασμένο από κάποιον εκπαιδευτικό φορέα, για να ικανοποιήσει οποιαδήποτε ανάγκη κατάρτισης ή ενδιαφέρον, που ενδέχεται να πραγματοποιηθεί σε οποιοδήποτε στάδιο της ζωής ενός ανθρώπου, που έχει υπερβεί την ηλικία της υποχρεωτικής εκπαίδευσης και η κύρια δραστηριότητά του δεν είναι πλέον η εκπαίδευση. Η σφαίρα της, επομένως, καλύπτει μη επαγγελματικές, επαγγελματικές, γενικές, τοπικές και μη σπουδές, καθώς επίσης και την εκπαίδευση που έχει συλλογικό κοινωνικό σκοπό.»²⁸.

Οι δεκαετίες '80-'90 χαρακτηρίζονταν από έντονη «κινητικότητα», όσον αφορά σε ζητήματα υλοποίησης πολιτικών της Εκπαίδευσης. Η μορφωτική διαδικασία δεν αφορούσε γενικά και αόριστα τη βελτίωση και την ολοκλήρωση της ανθρώπινης προσωπικότητας, λειτουργούσε με όρους οικονομικούς, εθεωρείτο επένδυση, κεφάλαιο. Βέβαια, αν και η θεωρία του «ανθρώπινου κεφαλαίου» διατυπώθηκε πολύ νωρίτερα, οι διεθνείς συγκυρίες και οι πολιτικές ισορροπίες δεν επέτρεψαν να φανεί στην ολότητά του το ατομοκεντρικό της περιεχόμενο κι έτσι αποτελούσε, με την ευρεία έννοια, μια κοινωνική επένδυση, αποδεκτή (εν μέρει) και από τα δυο τότε αντιμαχόμενα κοινωνικοπολιτικά συστήματα.²⁹ Στα τέλη της δεκαετίας του '80, ιδιαίτερα μετά τις ανατροπές που σημειώθηκαν στο σοσιαλιστικό στρατόπεδο, άρχισε να διαφαίνεται πιο καθαρά ο ρόλος που επιφυλασσόταν στα προγράμματα της Συνεχιζόμενης Εκπαίδευσης, που καλούνταν να ενισχύσουν, αν όχι να υποκαταστήσουν, πολιτικές απασχόλησης, αφού η συνεχώς αυξανόμενη ανεργία όλων των πληθυσμιακών κατηγοριών εθεωρείτο διαρθρωτικής φύσης.³⁰

Για τα κράτη-μέλη της Ευρωπαϊκής Ένωσης, σε θέματα που αφορούσαν την Επιμόρφωση και τη Συνεχιζόμενη Εκπαίδευση γινόταν ιδιαίτερη αναφορά στο γενικό κείμενο της συνθήκης του Μάαστριχ (1991) και στο κείμενο της Λευκής Βίβλου (1993) «Οι προκλήσεις και η αντιμετώπισή τους στον 21 αιώνα», όπου οι όροι εκπαίδευση και κατάρτιση θεωρούνταν σχεδόν ταυτόσημοι³¹. Το 1994, σε ένα μη

²⁷ UNESCO - Απόφαση για την ανάπτυξη της επιμόρφωσης ενηλίκων. Ναϊρόμπι, 1976, εκδ. ΥΠΕΠΘ, Διεύθυνση επιμόρφωσης ενηλίκων, Αθήνα 1976.

²⁸ A.Rogers, ό.π., σελ.55.

²⁹ J .Zaida, "Adult education and Lifelong learning; New development in Russia", Comparative Education, Volume 35, No 2, 1999, pp.151-161. Στη σελ 158 του άρθρου αναφέρεται πως στην επιμορφωτική εκπαιδευτική πολιτική της ΕΣΣΔ τύγχαναν αποδοχής τα προγράμματα των άγγλων εισηγητών για το συνολικό σχεδιασμό της Εκπαίδευσης Ενηλίκων του Βρετανικού Υπουργείου Παιδείας, όπως ήταν η επιτροπή«Russel report» (1973), διότι προωθούσαν την προσωπική ανάπτυξη μέσα από την κοινωνική πρόοδο...».

³⁰ ΕΚΚΕ- Πρακτικά Ελληνογαλλικού Συνεδρίου: «Ανεργία, Εργασία, Εκπαίδευση -Κατάρτιση στην Ελλάδα και στη Γαλλία», Αθήνα, 1998.

³¹ Π. Δάγτογλου, « Η Συνθήκη της ΕΟΚ και του Μάαστριχ - Ενιαία Ευρωπαϊκή Πράξη».

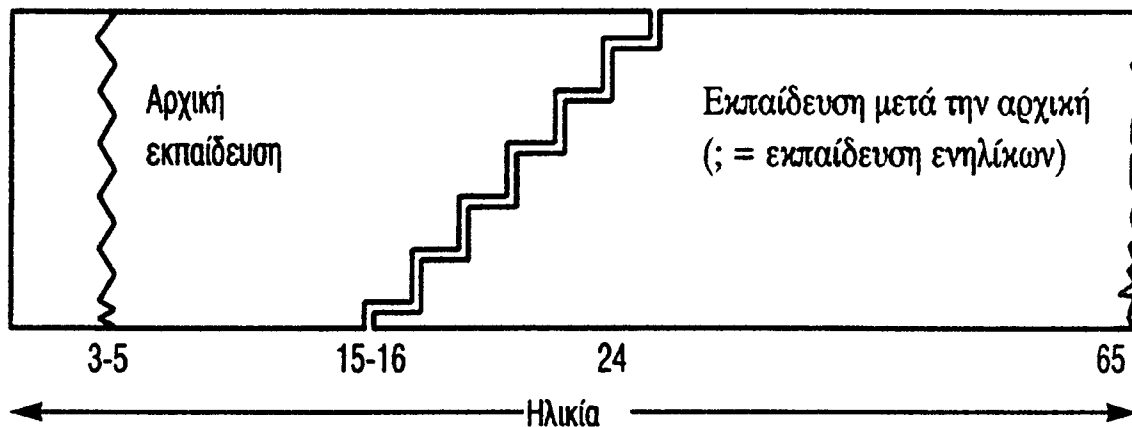
Σάκκουλα 1992. ΤΙΤΛΟΣ VIII-Κοινωνική πολιτική, παιδεία, επαγγελματική εκπαίδευση, νεολαία, κεφ. 1- αρθ. 118, κεφ. 3-αρθ. 126, 127: «Η δράση της Κοινότητας έχει ως στόχο: α) να ενθαρρύνει την ανάπτυξη της εκπαίδευσης εξ αποστάσεως, β) να διευκολύνει την προσαρμογή στις μεταλλαγές της βιομηχανίας, ιδίως μέσω της επαγγελματικής εκπαίδευσης και του επαγγελματικού προσανατολισμού, γ) να βελτιώσει την αρχική επαγγελματική εκπαίδευση και τη συνεχή κατάρτιση για να διευκολύνεται η επαγγελματική ένταξη και επανένταξη στην αγορά εργασίας, δ) να διευκολύνει την πρόσβαση στην επαγγελματική εκπαίδευση και την ενίσχυση της κινητικότητας των εκπαιδευτικών και εκπαιδευομένων, ιδίως νέων, ε) να τονώνει τη συνεργασία μεταξύ εκπαιδευτικών ιδρυμάτων και επιχειρήσεων στον τομέα της κατάρτισης.» Επίσης, στο Λευκό Βιβλίο(1993), ΤΙΤΛΟΣ III- Απασχόληση, κεφ. 7.2 αναφέρεται: « Από τη σκοπιά των πολιτικών της αγοράς εργασίας, οι

επίσημο, πλην έγκυρο κείμενο , της Συμβουλευτικής Επιτροπής για τη Βιομηχανική Έρευνα και Ανάπτυξη (IRDAC) της Επιτροπής Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων³², η Συνεχιζόμενη Εκπαίδευση και Κατάρτιση αποτελούσαν τον τέταρτο κατά σειρά τομέα του Ευρωπαϊκού εκπαιδευτικού συστήματος , μετά την αρχική γενική εκπαίδευση, την αρχική επαγγελματική εκπαίδευση και την τριτοβάθμια εκπαίδευση. Συνολικά η Συνεχιζόμενη Εκπαίδευση και Κατάρτιση(ΣΕΚ) αναφέρονταν σε κάθε είδους γνώσεις και δεξιότητες που αποκτιόνταν μετά τη λήψη του πρώτου τίτλου επαγγελματικών ή ακαδημαϊκών σπουδών. Τα δεύτερα πτυχία που λαμβάνονταν αμέσως μετά τη λήψη του πρώτου , συνιστούσαν μια οριακή περίπτωση μεταξύ αρχικής και συνεχούς εκπαίδευσης.

Τελικά , θα μπορούσε να ειπωθεί ότι με την εισαγωγή και την αποδοχή της έννοιας «Αρχική Εκπαίδευση» και κατ' αντιστοιχία «Μετά-αρχική Εκπαίδευση»(Post Initial), έγινε δυνατό να ξεκαθαρίσει περισσότερο το ομιχλώδες τοπίο γύρω από το πεδίο της Συνεχιζόμενης Εκπαίδευσης.

Έτσι λοιπόν μπορούμε να πούμε ότι ως Συνεχιζόμενη Εκπαίδευση (Continuing Education) μπορεί να οριστεί κάθε μορφή συστηματικής εκπαίδευσης που λαμβάνει χώρα μετά την Αρχική Εκπαίδευση , με συγκεκριμένους στόχους , μετρήσιμα αποτελέσματα και κοινωνικό αντίκρισμα.(άλλοτε πιστοποιήσιμο, άλλοτε όχι). Απευθύνεται σε έναν μη ομοιογενή ηλικιακά πληθυσμό και ο χαρακτήρας της δεν είναι υποχρεωτικός.

Ο Α. Rogers απέδωσε σχηματικά τα όρια μεταξύ αρχικής και μετά-αρχικής εκπαίδευσης, μέσα στον κύκλο ζωής των ανθρώπων³³

συνεισφορές των κρατών –μελών συγκλίνουν στην ανάγκη προώθησης της συνεχούς επαγγελματικής κατάρτισης υπό διάφορες μορφές(κατ'ανταλλαγή και συμπληρωματική, συστήματα κυκλικής εναλλαγής)», κεφ7.4. Η θεμελιώδης αρχή των διαφόρων κατηγοριών ενεργειών που θα πρέπει να αναληφθούν θα πρέπει να είναι εκείνη της αξιοποίησης του ανθρώπινου κεφαλαίου καθ'όλη τη διάρκεια της ενεργού επαγγελματικής του ζωής, ξεκινώντας από τη βασική εκπαίδευση και έχοντας σα στήριγμα την αρχική επαγγελματική κατάρτιση για να υπάρχει στη συνέχεια η συνεχής κατάρτιση». Το 1996 υπήρξε το «Ευρωπαϊκό Έτος της δια βίου μάθησης». Σε ειδικό αφιέρωμα άλλης Λευκής Βίβλου- Για την Εκπαίδευση και Κατάρτιση “Teaching and Learning- Towards The Learning Society”, εξειδικεύτηκαν περισσότερο οι πρώτες κατευθύνσεις.

³² Δ. Τσαούσης, ενημερωτική Έκθεση (ΜΥΕΚΠΟ),Ν.5 , Εισαγωγικές παρατηρήσεις πάνω στο κείμενο «Quality and Relevance-The challenge to European education-Unlocking Europe's human Potential”, Βρυξέλλες, 1994. Όπως παρατηρεί ο Δ. Τσαούσης, αν και η Συνεχής Εκπαίδευση και Κατάρτιση περιλαμβάνει και την επανεκπαίδευση και την αναβάθμιση των γνώσεων των ανέργων, η έμφαση στην παρούσα έκθεση δινόταν στη Σ.Ε.Κ (Συνεχιζόμενη Εκπαίδευση- Κατάρτιση) του εργαζόμενου ενεργού πληθυσμού. ό.π., σελ.3-4.

³³ Α. Rogers, ό.π., σελ.58.

Βέβαια , το πρόβλημα διατύπωσης ενός συνδυαστικού και παγκόσμια αντιπροσωπευτικού ορισμού παραμένει, αφού δεν είναι πάντοτε σαφής η διαχωριστική γραμμή μεταξύ τέλους της αρχικής και έναρξης της συνεχούς εκπαίδευσης, καθώς εμφανίζονται όλο και νέες μορφές αρχικής εκπαίδευσης ή υπάρχει ένας μεγάλος αριθμός ανθρώπων που δεν λαμβάνει καθόλου αρχική εκπαίδευση. Επίσης εξελίσσεται συνεχώς και η αντίληψη για τη θέση που κατέχει η Συνεχιζόμενη Εκπαίδευση στη ζωή του ανθρώπου. Στην έκθεση του ΟΟΣΑ, της 17.1.1996, γίνεται πλέον λόγος για «**Δια βίου μάθηση**»:

«Η βασική αντίληψη που διατρέχει τη Δια βίου μάθηση είναι πως , ενώ ο καθένας είναι σε θέση να μαθαίνει, όλοι πρέπει να έχουν το κίνητρο να μάθουν και πρέπει να ενθαρρύνονται ενεργά να μαθαίνουν σε όλη τη διάρκεια της ζωής τους. Με την πλατιά έννοια , η Δια βίου μάθηση νοείται ως γνώση που αποκτάται με διάφορους τρόπους σε επίσημα ιδρύματα εκπαίδευσης και κατάρτισης ή ακόμα και άτυπα- στο σπίτι, στην εργασία ή στην ευρύτερη κοινότητα. Παρ'όλον ότι η έννοια αυτή της «Δια βίου μάθησης» είναι πια ευρύτατα αποδεκτή και έχει καταστεί φυσικό γνώρισμα της καθημερινής ζωής ορισμένων προνομιούχων ομάδων, το επόμενο ουσιαστικό βήμα είναι να καταστεί ζωντανή πραγματικότητα για όλους».

Η πιο πρόσφατη οριοθέτηση της UNESCO κινείται στο ίδιο πνεύμα:³⁴

« Η ιδέα της Δια βίου εκπαίδευσης είναι το κλειδί για την είσοδο στον 21 αιώνα. Ξεπερνά τον παραδοσιακό διαχωρισμό μεταξύ αρχικής και διαρκούς εκπαίδευσης. Συνενώνεται με μια άλλη ιδέα, αυτή της κοινωνίας της μάθησης, μέσα στην οποία όλοι θα έχουν την ευκαιρία να μάθουν και να αξιοποιήσουν το δυναμικό τους.»

Έτσι, ανοίγεται και πάλι ένας νέος κύκλος συζητήσεων για την επανοριοθέτηση της Συνεχιζόμενης Εκπαίδευσης.³⁵

2.0 Λειτουργία της Συνεχιζόμενης Εκπαίδευσης και διαμόρφωση του θεσμού. Ιστορική έκθεση.

Η ιστορική εξέλιξη της Συνεχιζόμενης Εκπαίδευσης προσεγγίζεται από πολλούς ερευνητές μέσα από διαφορετικού τύπου ερωτήματα που θέτει ο καθένας μπροστά του, τα οποία , στην ουσία, αντανακλούν τη βαθύτερη αντίληψη του καθενός γύρω από την έννοια και το περιεχόμενό της, καθώς και τον τρόπο που αντιλαμβάνονται το ανθρωπιστικό της υπόβαθρο.

Οι ερευνητές που στέκονται περισσότερο στις βιοκοινωνικές συνιστώσες της εκπαιδευτικής διαδικασίας, εξετάζουν τη διαμόρφωση του θεσμού ως μια αυτονόητη διαδικασία του ανθρώπινου πνεύματος. Στηριζόμενοι στους Αρχαίους Έλληνες διανοητές , υπερτονίζουν τον ηθικοκοινωνικό χαρακτήρα της Συνεχιζόμενης

³⁴ UNESCO, Εκπαίδευση- ο θησαυρός που κρύβει μέσα της”, Gutenberg, 1999, σελ. 162.

³⁵Στη χώρα μας ο όρος αυτός αναφέρεται στα επίσημα κείμενα των Υπουργείων Εργασίας, σχεδόν ταυτόχρονα με τον όρο κατάρτιση – «Συνεχιζόμενη Εκπαίδευση και Κατάρτιση»(ΣΕΚ).Στα μέσα Μαρτίου 2001, με απόφαση του Υπουργείου Παιδείας, η Γενική Γραμματεία Λαϊκής Επιμόρφωσης μετονομάστηκε σε « ΓΓΛΕ- Εκπαίδευση Ενηλίκων», παραχωρώντας ουσιαστικά τον όρο Συνεχιζόμενη Εκπαίδευση σε επιμορφωτικά- επαγγελματικά προγράμματα. Ο Γενικός Γραμματέας του νέου φορέα, Χρ. Δούκας, στην ημερίδα της 14/3/01, για την προβολή του θεσμού , όρισε τη «Δια βίου Εκπαίδευση» ως διαρκή εκπαιδευτική δραστηριότητα, με στόχους τη βελτίωση γνώσεων, δεξιοτήτων και ικανοτήτων.

Εκπαίδευσης.³⁶ Με όρους περισσότερο υλικούς, θεωρώντας βασική συνιστώσα της ανάπτυξης του θεσμού τη βελτίωση των κοινωνικών όρων ζωής, που ξεκίνησε με την Αναγέννηση και συνεχίστηκε με τον Διαφωτισμό των Νεώτερων χρόνων, άλλοι ερευνητές εξετάζουν την ανάπτυξη του θεσμού μέσα από το ευρύτερο πρίσμα της Ιστορίας της Εκπαίδευσης, της Παιδαγωγικής και της Εκπαιδευτικής πολιτικής της κάθε χώρας.³⁷ Μια άλλη άποψη στρέφεται περισσότερο στην αναζήτηση οικονομικών όρων που καθόρισαν τη λειτουργία του θεσμού, ως αντανάκλασης της κοινωνικοοικονομικής εξέλιξης και της επιστημονικής προόδου, που έφερε μαζί της η Βιομηχανική Επανάσταση. Επομένως και για την εποχή μας, την εποχή της Επιστημονικοτεχνικής Επανάστασης(ΕΤΕ), η διεύρυνση του θεσμού αποτελεί αδήριτη κοινωνική-συλλογική ανάγκη και νομοτέλεια.³⁸

Η αναγκαιότητα της ιστορικής εξέτασης δεν προκύπτει λόγω της ασυμφωνίας για το ποιο είναι το ιστορικό κατώφλι αναφοράς, δεν τίθεται ζήτημα αφετηρίας. Το θέμα είναι περισσότερο φιλοσοφικό και, εν τέλει, ιδεολογικό, αφορά, δε, αυτή καθ'αυτή τη φύση της συνεχιζόμενης εκπαιδευτικής διαδικασίας. Οι αντιλήψεις για τη διαρκή αγωγή και εκπαίδευση συνδέονται με τον τρόπο θεώρησης του ανθρώπου, την υπόστασή του και το ρόλο του στην κοινωνία. Το βαθύτερο περιεχόμενό τους είναι ουμανιστικό, διότι το ζητούμενο είναι η βελτίωση της ζωής του ανθρώπου, μέσω της μεταβίβασης της «αποθησαυρισμένης» πείρας και της ομαλής ένταξής του στο συνεχώς μεταβαλλόμενο κοινωνικό περιβάλλον. Μπορεί, η Συνεχιζόμενη Εκπαίδευση, ως κοινωνικός θεσμός, να είναι εξελικτικό προϊόν του εκπαιδευτικού θεσμού και να τον ακολουθεί ιστορικά, ως άτυπος όμως θεσμός προηγείται και μάλιστα αποτελεί το ευρύτερο σύνολο όλων εκείνων των λειτουργιών με τις οποίες η κοινωνία προσπαθεί να κατευθύνει την ανθρώπινη μάθηση με απώτερο στόχο την ενσωμάτωση.

Γενικά, η διαδικασία της Συνεχιζόμενης Εκπαίδευσης μέχρι τα μέσα του 18^{ου} αιώνα ήταν αυθόρμητη. Από μια στιγμή, όμως, και πέρα η διαδικασία αυτή συνειδητοποιείται σαν ανάγκη ζωής που πρέπει να συστηματοποιηθεί και να ενισχυθεί. Τότε είναι που ακούγονται οι πρώτες φωνές για μια διαρκή εκπαίδευση. Η κύρια αιτία που γεννάει την αντίληψη αυτή βρίσκεται, από τη μια, στις εκπαιδευτικές συνθήκες, και από την άλλη, στην πορεία της ανάπτυξης των επιστημονικών γνώσεων, που μεταβάλλονται προοδευτικά σε μια κούρσα ταχύτητας, η οποία με τη σειρά της επιβάλλει συνεχή προσπάθεια αφομοίωσης όσων γνώσεων μπαίνουν στη διαδικασία της καθημερινής ζωής.

Ίσως, το πλέον ασφαλές σημείο αναφοράς για την ιστορική διερεύνηση της εξέλιξης του θεσμού θα ήταν το ερώτημα: σε ποια ανάγκη και σε ποια πραγματικότητα προσπαθούσε ν' απαντήσει και ν' ανταποκριθεί η Συνεχιζόμενη Εκπαίδευση;³⁹

³⁶ Α. Καραγιώργης, Κ. Ν. Παπανικολάου, J.A. Simson, Francesco Susi: «Αφιέρωμα στη δια βίου παιδεία», περιοδ.. «Νέα Παιδεία», τχ.1 και 3, 1977.

³⁷ Α. Leone, J. Vial., R. Labourie κ.α, Εγκυκλοπαίδεια "Παιδαγωγικές Επιστήμες", τ.8. "Διαρκής Εκπαίδευση και κοινωνικοπολιτιστική εμψύχωση", Δίπτυχο, 1985. Δεν είναι τυχαίο που τα προγράμματα Εκπαιδευτικής Πολιτικής της Ευρωπαϊκής Ένωσης έχουν τα ονόματα των διανοητών αυτής της περιόδου- Comenius, Erasmos, Leonardo κτλ.

³⁸ Θ. Βακαλιός, «Θέματα Κοινωνιολογίας της Εκπαίδευσης», Παρατηρητής, 1994. Επίσης, Π. Ντούσκος, «Εκπαιδευτικό σύστημα και σύστημα αναπαραγωγής της ειδικευμένης εργατικής δύναμης», Gutenberg, 1998.

³⁹ Σχετικά με τα προηγούμενα αξίζει να αναφερθεί η άποψη του Ντυρκάιμ, πως: «Με το να δείξει κανείς σε τι χρησιμεύει ένα γεγονός, δε σημαίνει ότι εξηγεί ούτε το πώς γεννήθηκε, ούτε το γιατί είναι αυτό που είναι», Δ. Τσαούσης, «Η κοινωνία του ανθρώπου», Gutenberg, 1989, σελ. 39. Η ιστορική εξέταση, που εκτίθεται πιο κάτω, στέκεται περισσότερο σε ερωτήματα κοινωνιολογικού περιεχομένου (αξία παρεχόμενης μόρφωσης για τη ζωή, αρχικές ανάγκες που κάλυπτε, διεύρυνση εκπαιδευτικών

2.1 Ελληνορωμαϊκή αρχαιότητα- Μεσαίωνας- Αναγέννηση.

Ο ρόλος της Εκπαίδευσης στις αρχέγονες κοινωνίες καλύπτονταν στα πλαίσια της μύησης του ανθρώπου στα μυστικά της λειτουργίας της κοινωνικής ομάδας και της ζωής της (επιβίωση, διατροφή, αναπαραγωγή κτλ.). Έτσι, όσα έπρεπε να μάθει ο νέος ή η νέα τα μάθαινε μέσα στην κοινωνική ομάδα. Η πρώτη μορφή θεσμοποιημένης υποχρεωτικής εκπαίδευσης ήταν η **στρατιωτική εκπαίδευση** και συναντάται σ'όλες σχεδόν τις αρχαίες κοινωνίες. Η έννοια της συνέχειας αφορούσε ζητήματα αντικειμενικών ιστορικών συγκυριών και καταστάσεων, που καθόριζαν το **μορφωτικό ιδανικό** της κάθε κοινωνίας. Έτσι, το ιδανικό στην εποχή του Ομήρου ήταν η «ανδρεία» -η παλικαριά, που την καθόριζε η συμμετρική και αρμονική (δια)μόρφωση των μελών του σώματος και εκφραζόταν με την προτροπή διαρκείας- «αιέν αριστεύειν!»⁴⁰. Επίσης, για την αρχαία κοινωνία της Σπάρτης η στρατιωτική εκπαίδευση ήταν συνυφασμένη με την ίδια τη ζωή, ήταν δύναμις **συνεχής**. Χαρακτηριστικοί είναι οι στίχοι του Τυρταίου: «Ούτως ανήρ αγαθός γίνεται εν πολέμω».⁴¹

Κατά τον φιλόσοφο **Πλάτωνα**, ακόμα και η στρατιωτική εκπαίδευση – η εκπαίδευση της «τάξης των φυλάκων», θα έπρεπε να είναι διαρκής, να έχει δηλαδή την έννοια της παιδείας, της τελείωσης δηλαδή.⁴² Στους Νόμους μιας ιδανικής Πολιτείας, που οραματιζόταν ο φιλόσοφος, η αγωγή και η εκπαίδευση αποτελούσαν μια διαδικασία όπου ο καθένας θα έπρεπε να ακολουθεί στη ζωή του, με βάση τις ικανότητές του. Η «Δια βίου παιδεία» του Πλάτωνα κάλυπτε δυο πεδία εκπαίδευσης. Το πρώτο χαρακτήριζε τη μορφωτική εξέλιξη των φιλοσόφων – ηγετών, που θα έπρεπε να διαχειρίζονται τις υποθέσεις του κράτους. Στο δεύτερο επίπεδο, η «Δια βίου παιδεία», ερμηνευόταν ως **το χρέος του κάθε πολίτη να υπηρετήσει τα ιδανικά – θεσμούς της «Πολιτείας» με απόλυτη αφοσίωση και πειθαρχία**. Η γνώση των πρώτων είχε μορφωτική διάσταση, ενώ των δεύτερων – ηθική. Μάλιστα ο Πλάτωνας με σαφήνεια διέστελλε την επαγγελματική ή τεχνική από την **ανθρωπιστική παιδεία**. Η αντίληψη αυτή ήταν χαρακτηριστική για τον ελληνορωμαϊκό κόσμο, όπου η διάκριση της χειρωνακτικής από την πνευματική εργασία ήταν αποτέλεσμα άνισου κοινωνικού καταμερισμού, που για πολλούς αιώνες ακόμα θα σηματοδεύει «εξ'αντανακλάσεως» τον εκπαιδευτικό θεσμό. Με μια προσεκτικότερη όμως ματιά διαπιστώνει κανείς πως στις προθέσεις του φιλοσόφου, η μια μορφή (εκπαίδευσης) δεν αναιρούσε την άλλη, αλλά αντίθετα, την ολοκλήρωνε⁴³. Η αξιολογική ματιά του Πλάτωνα διαφοροποιούσε την επιμορφωτική προσπάθεια «ποιούσαν επιθυμητήν τε και εραστήν του πολίτου γένεσθαι τέλεον» από την «την δε εις χρήματα τείνουσαν ή τινα προς ισχύν, ή και προς άλλην τινα σοφίαν

ευκαιριών, επαγγελματική εκπαίδευση, σύνδεση επιστήμης- παραγωγής κτλ.), προκειμένου να διευκολυνθεί ο απώτερος σκοπός της μελέτης, γι' αυτό δεν φιλοδοξεί να παρουσιάσει την ιστορία της Συνεχιζόμενης Εκπαίδευσης, αυτό θα μπορούσε να αποτελέσει αυτοτελές θέμα μελέτης. Προς αποφυγή πλατιάσματος, η εξέταση θα γίνει στα πλαίσια του Ευρωπαϊκού χώρου, η εκπαιδευτική ιστορική παρουσία του οποίου θεωρείται ως η πιο χαρακτηριστική για την κατανόηση των σύγχρονων παγκόσμιων τάσεων στην εκπαίδευση, αφενός, και αφετέρου, κατά κάποιον τρόπο είναι πιο «οικεία», λόγω της σύγχρονης ένταξης της χώρας μας στο Ευρωπαϊκό κοινωνικοπολιτικό γίγνεσθαι.

⁴⁰ Μ. Παπαμαύρος, ό.π., κεφ. XXII, σελ. 589.

⁴¹ Θ. Καρζής, «Η παιδεία στην αρχαιότητα», Φιλιππότη, 1997..

⁴² Ν. Σαρρής, «Φιλοσοφία της κοινωνίας και της πολιτείας», τ.Α., Γραμμή, 1985, σελ 265.

⁴³ Ν. Σαρρής, ό.π., σελ 297.

άνευ νου και δίκην βάνουσον...» ωφελμιστική αντίληψη με όρους αγοράς . Πέρα από τον ανθρωπιστικό, ο χαρακτήρας της πλατωνικής προσέγγισης της εκπαίδευσης και της μόρφωσης ευρύτερα, ήταν "κοινωνικοποιητικός", αφορούσε την ένταξη του ατόμου στην κοινωνική ομάδα, έχοντας διαμορφώσει κοινωνική συνείδηση για το ποιόν της προσπαθείας του, που με τη σειρά της θα πρέπει να είναι συνεχής, προς όφελος του συνόλου.⁴⁴

Περισσότερο διευρυμένο ήταν το πεδίο της «δια βίου παιδείας» κατά τον **Δημόκριτο**, που εισήγαγε και παραγωγικές παραμέτρους στη συνεχή εκπαιδευτική διαδικασία, την οποία κατέτασσε σε τρία επίπεδα- ως απόκτηση δεξιοτήτων για την προσαρμογή στις ανάγκες της ζωής, ως απόκτηση αρετής για τη δημιουργία κοινωνικών σχέσεων και, τέλος, ως υποκειμενική ανάγκη του ανθρώπου για τη δημιουργία της αίσθησης της πνευματικής πληρότητας, άρα και ως προϋπόθεση ελευθερίας.⁴⁵

Ο μεγάλος φιλόσοφος **Αριστοτέλης**, μέσω της ακώλυτης άσκησης της γνώσης και της φρόνησης, της επιστήμης δηλαδή , έβλεπε την προσπάθεια του ανθρώπου να ανακτήσει την ελευθερία του⁴⁶. Για τον Σταγειρίτη φιλόσοφο, η χειρωνακτική εργασία στερούσε από τον « συνδυαστικό» και «επιστήμης δεκτικό» άνθρωπο , τη δυνατότητα ακώλυτης άσκησης της ελευθερίας του «σκέπτεσθαι». Ο «Αριστοτελικός άνθρωπος» θα έπρεπε να απεγκλωβιστεί από την αρχική του στοχοθεσία της κάλυψης των πιεστικών, καθημερινών τρεχουσών αναγκών του, ώστε να μην υποταχθεί η φρόνηση σε μια αυτοσκοπό «ραστώνη»⁴⁷ Η θέση αυτή του μεγάλου φιλοσόφου θα πρέπει να εξεταστεί μέσα από το πρίσμα της αξίας που έδιναν οι Αρχαίοι Έλληνες στην έννοια του πολίτη και τις υποχρεώσεις που συνεπάγονταν απ'αυτή. Έτσι, το ότι όποιος είναι υποχρεωμένος να εργάζεται για να συντηρηθεί δεν μπορεί να είναι πολίτης, αποτελεί έκφραση μάλλον μιας πραγματικότητας της εποχής , παρά προκατάληψη.⁴⁸

Η Αριστοτελική αντίληψη για τον άνθρωπο επιστήμονα, τον «συνολικό άνθρωπο», κυρίαρχο του εαυτού του, βρίσκεται στη βάση της ανάπτυξης των ουμανιστικών ιδεών που αξιοποιήθηκαν απ'όλους τους μεγάλους διανοητές στο πέρασμα των αιώνων. Αυτό όμως που κάνει όσο ποτέ άλλοτε επίκαιρη την αντίληψη του μεγάλου στοχαστή για τη δια βίου , συνεχή εκπαιδευτική δραστηριότητα, είναι ότι τη συνέδεσε με την αναγκαιότητα της αξιοποίησης του ελεύθερου χρόνου (σχόλης) και με την **ολόπλευρη ανάπτυξη της προσωπικότητας**.⁴⁹

Με βάση , όμως , τις παραμέτρους που τέθηκαν αρχικά σχετικά με την κοινωνική αναγκαιότητα που ερχόταν να καλύψει η συνεχής εκπαίδευση ως θεσμός, ιστορικά είμαστε, τουλάχιστο, πολύ μακριά. Είναι αναμφισβήτητη η μεγάλη προσφορά του Αρχαίου Ελληνικού πολιτισμού στην πορεία της ανθρωπότητας που, με το ανοικτό δημοκρατικό πνεύμα και το επιστημονικά ελεγχόμενο επίπεδο

⁴⁴ Ν. Σαρρής, ό.π., σελ.265

⁴⁵ Κ. F. Voros, "Democritus' educational thought", Paedagogika Historica XV, 2, 1975, σελ.457-470, αναφέρεται ως υποσημείωση στο Κ.Ν. Παπανικολάου, περ. "Νέα Παιδεία", ό.π.

⁴⁶ Ν. Σαρρής, «Αριστοτελικές επίνοιες για την κοινωνιομετρία και την κυβερνητική», ανάτυπο από την Επιστημονική Επετηρίδα της Παντείου Ανωτάτης Σχολής πολιτικών Επιστημών, Αθήνα , 1981.

⁴⁷ Ν. Σαρρής, ό.π., 1981.

⁴⁸ Η. Arendt, "Vita activa", Γνώση, 1986, σελ. 27. Επίσης στη σελ.95 σημειώνει: «Όταν ο κάτοχος μιας ιδιοκτησίας προτιμούσε να αυξήσει την ιδιοκτησία του και όχι να την χρησιμοποιήσει για να ζήσει πολιτικό βίο, έμοιαζε σα να θυσιάζει εκούσια την ελευθερία του και να γίνεται με τη θέλησή του ό, τι ήταν ο δούλος παρά τη θέλησή του, ένας υπηρέτης της ανάγκης. Εδώ βρίσκεται κατά τη γνώμη μου η λύση του «πασίγνωστου» γρίφου, που συναντάμε μελετώντας την οικονομική ιστορία του αρχαίου κόσμου, ότι δηλ. η βιομηχανία αναπτύχθηκε μέχρι ενός ορισμένου σημείου, αλλά σταμάτησε λίγο πριν πραγματοποιήσει την πρόοδο που θα μπορούσε κανείς να περιμένει.»

⁴⁹ Ν. Σαρρής, «Φιλοσοφία της κοινωνίας και της πολιτείας», τ.Α., Γραμμή, 1985,σελ.417.

διανοητικής αφαίρεσης στη γνωστική διαδικασία και την εκπαίδευση, επέτρεψε να διευρυνθεί και να αποκτήσει βαθύτερο περιεχόμενο η τάση για διαρκή εκπαίδευση. Περιεκτικότερη έκφραση των προηγούμενων αποτελεί η φράση του Σόλωνα: «γηράσκω, δ' αεί διδασκόμενος». Η ιστορική, όμως, αντίληψη της εξέλιξης αυτής απαιτεί και την εξέταση της παραμέτρου για την αξία που είχε η γνώση σε σχέση με την παρέμβαση του ανθρώπου στο περιβάλλον, τον επαναπροσδιορισμό της σχέσης του με το κοινωνικό περιβάλλον και με τον ίδιο τον εαυτό του.⁵⁰ Η θέση των ανθρώπων στον καταμερισμό της εργασίας και οι συνθήκες κάτω από τις οποίες εργάζονταν οι άνθρωποι, είναι παράγοντες αποφασιστικής σημασίας για την εξέταση αυτή. Οι δούλοι, «τα ομιλούντα εργαλεία», που εργάζονταν π.χ. στα ορυχεία του Παγγαίου, με απλά μέσα, σε εξοντωτικές συνθήκες εργασίας και με εξουθενωτικό ωράριο, δεν είχαν μήτε χρόνο, μήτε δύναμη, αλλά και την αναγκασία προπαίδεια για τη συστηματική μελέτη της συσσωρευμένης γνώσης και πείρας, έστω στο αντικείμενο της δουλειάς τους. Και αν, τουλάχιστο, στην Αθήνα του « χρυσού αιώνα», με το αρκετά διευρυμένο επίπεδο στοιχειωδών γνώσεων, όπως το αποδεικνύει άλλωστε ο θεσμός του οστρακισμού, που απαιτούσε γενικευμένες γνώσεις γραφής και ανάγνωσης, το ζήτημα της συνεχούς παιδείας υπήρχε στη σφαίρα του ιδανικού, τούτο δεν χαρακτήριζε συνολικά τον αρχαίο ελληνορωμαϊκό κόσμο.⁵¹

Κατά τους χρόνους της παρακμής της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας, «οι πόλεμοι των δυο θρησκειών» διαμόρφωσαν ένα διαφορετικό κοινωνικοπολιτιστικό – ιδεολογικό πλαίσιο γύρω από τα θέματα της παιδείας. Ο χριστιανισμός εξ αρχής αντιμετώπισε την ελληνορωμαϊκή εκπαίδευση με βλοσυρότητα, θεωρώντας την ασύμφωνη με το χριστιανικό πνεύμα και τη χαρακτήρισε ειδωλολατρική.⁵²

Στο Βυζάντιο, ύστερα από πολλές προσπάθειες και παλινδρομήσεις, το εκπαιδευτικό σύστημα, η «θύραθεν παιδεία», πέρασε στα χέρια της Εκκλησίας με γενικό τοποτηρητή το Πατριαρχείο. Τα μαθήματα γίνονταν με επίκεντρο τα θρησκευτικά, αλλά και τις κλασικές σπουδές (αρχαία γραμματική, μαθηματικά). Η στοιχειώδης και η μέση εκπαίδευση (Σχολείο Γραμματικής) ήταν διαμορφωμένες σε βαθμίδες και τυπικά τουλάχιστο ήταν για όλα τα παιδιά. Οι γονείς προτρέπονταν να στέλνουν τα παιδιά τους στο σχολείο. Από τα χρόνια του Ιουλιανού υπήρχε ο θεσμός των κρατικών εξετάσεων και αργότερα, ο Θεοδοσίος ο Β' καθόρισε σαν πταίσμα τη χωρίς άδεια άσκηση του επαγγέλματος του δασκάλου, που έπρεπε να είναι οπωσδήποτε Ορθόδοξος.⁵³ Η «κοσμική» επιστήμη και το ειδωλολατρικό της

⁵⁰ Θ. Βακαλιός, ό.π., σελ. 136.

⁵¹ Μόνο ως μικρές αναλαμπές μπορούν να χαρακτηριστούν οι πρωτοβουλίες ορισμένων Ρωμαίων αυτοκρατόρων για την εκπαίδευση των κατώτερων τάξεων. Ο αυτοκράτορας Αύγουστος ίδρυσε το *paedagogium*, μια ειδική σχολή όπου επιλεγμένοι δούλοι μάθαιναν γράμματα και ειδικεύονταν σε μεθόδους διαχείρισης της περιουσίας των αφεντάδων τους. Ο Αδριανός μερίμνησε για την επέκταση σχολικού δικτύου στοιχειώδους εκπαίδευσης σε περιοχές με μεγάλο αναλφαβητισμό. Ο Καίσαρας έδωσε κίνητρα για μετεγκατάσταση σε έλληνες δασκάλους (*grammatiki Graeci*), αναγνώρισε *de facto* το δευτεροβάθμιο επίπεδο σπουδών με πιστοποίηση τίτλων (*epagratio*) και μερίμνησε τόσο αυτός, όσο και ο διάδοχός του για την ίδρυση βιβλιοθηκών και την καθιέρωση δημοσίων απαγγελιών (*recitations*), που ήταν ουσιαστικά δωρεάν μαθήματα για το κοινό. –Θ. Καρζής, ό.π.

⁵² Οι ταγοί των αρχέγονων χριστιανικών κοινοτήτων, με τον ενθουσιασμό των νεοφώτιστων, απεκήρυξαν το εθνικό σχολείο και επικέντρωσαν την εκπαίδευση στη μελέτη χριστιανικών πηγών. Ο κορυφαίος χριστιανός θεωρητικός Τερτυλλιανός, στις αρχές του 3^{ου} αιώνα, προέτρεπε τους μαθητές να πηγαίνουν μεν στο εθνικό σχολείο, αλλά «να αποφύγουν να πιουν το δηλητήριο που αυτό τους ποτίζει». Ο «ιστορικός συμβιβασμός» της Εκκλησίας γίνεται κάτω από τη πίεση της καταπολέμησης της μάστιγας των απρέσεων, που με τη σειρά τους ήταν το αποτέλεσμα της βαθιάς αμορφωσιάς, τόσο των πιστών όσο και του κλήρου, με την ίδρυση εκπαιδευτικών παραρτημάτων παροχής στοιχειώδους μόρφωσης για τα παιδιά των φτωχών, σε ναούς και μοναστήρια. –Θ. Καρζής, ό.π..

⁵³ N. H. Baynes- H. St .L. B. Moss, “Βυζάντιο- Εισαγωγή στο Βυζαντινό Πολιτισμό”, κεφ. VII “Βυζαντινή εκπαίδευση η” του G. Buclet. Στη σελ. 309: « στον προύπολογισμό της πόλεως

παρελθόν , ατενίζονταν με ένα είδος δυσπιστίας, όχι όμως απόλυτης απόρριψης. Η «μόρφωση» και η «μάθηση» αποτελούσαν δώδους για τη «θέωση», την τελείωση του ανθρώπου μέσα από τη συνεχή προσπάθεια να μοιάσει «κατ' εικόνα» και «ομοιώσιν» στο Θεό.⁵⁴ Την περίοδο των Μεγάλων Πατέρων, η Εκκλησία ήταν αυτή που είχε ουσιαστικά την πρωτοβουλία στη «συμφιλίωση» της ελληνιστικής παράδοσης με τη χριστιανική παιδεία. Θα μπορούσε να λεχθεί ότι το Βυζάντιο διαμόρφωσε και ανέπτυξε μια ελληνιστική χριστιανική εκπαίδευση , που σαν κιβωτός περιέσωσε και συντήρησε την κλασική παράδοση, ως την ώρα, που, με την πτώση του, την κληροδότησε στο νεότερο κόσμο.⁵⁵

Στη Δύση , η Παπική Εκκλησία δεν ήταν μόνο επικεφαλής του εκπαιδευτικού συστήματος, μα ήταν φορέας της κοσμικής εξουσίας. Μέσω του εκπαιδευτικού συστήματος αναπαρήγαγε την καθεστηκυία τάξη, διαιώνιζε την κυριαρχία της μεσαιωνικής ιδεολογίας του πεπρωμένου, περιόριζε στο ελάχιστο τη δημιουργική πρωτοβουλία, αφού απάλλαξε τον άνθρωπο από προσωπικές και κοινωνικές ευθύνες και του στερούσε την αίσθηση της ικανοποίησης και ευχαρίστησης, που θα μπορούσε να του προσφέρει η απόκτηση αγαθών.⁵⁶

Η εκπαιδευτική δομή , η διάρθρωση των προγραμμάτων, αλλά και οι τρόποι διδασκαλίας από την εποχή του Τερτυλλιανού έως και την εποχή της Μεταρρύθμισης των Προτεσταντών του 16^{ου} αιώνα παρέμειναν σχεδόν αναλλοίωτοι. Το περιεχόμενο της εκπαίδευσης ήταν περισσότερο θρησκευτικό-φιλολογικό. Το περίφημο «πίστευε και μην ερεύναι» ήταν το στίγμα κάθε μορφωτικής προσπάθειας που ακόμα και με οποιαδήποτε διάθεση συνέχειας και αν εκδηλωνόταν, φάνταζε αυτοσκοπός στα στενά φρονηματιστικά , εκπαιδευτικά πλαίσια. Η εκπαίδευση και συνολικότερα η παιδεία ασφυκτιούσε μέσα σ'ένα κλίμα θρησκοληψίας και καχυποψίας, άρα φόβου για τη γνώση.

Επίσης, διατηρήθηκε η παραδοσιακή αντίληψη της αρχαιότητας που επέμενε στο διαχωρισμό της επιστήμης από την τεχνολογία. Η επιστήμη ήταν ταυτόσημη με τη φιλοσοφία, ενώ η τέχνη ήταν η «ars» του μάστορα. Η επιστήμη δεν επιδείκνυε κανένα ενδιαφέρον ή έφεση για τη μελέτη των τεχνολογικών ζητημάτων και οι τεχνολογικές εξελίξεις ήταν κατά κύριο λόγο προϊόν του μόχθου των αγραμμάτων μαστόρων.⁵⁷ Δεν είναι τυχαίο που ο Μεσαίωνας χαρακτηρίζεται ως η πλέον στάσιμη περίοδος της ανθρωπότητας. Το φεουδαρχικό σύστημα, με τον διάχυτο συντηρητισμό, τόσο στην οικονομία όσο στους θεσμούς και την ιδεολογία, έπληττε καιρία την καινοτομία και τους καινοτόμους. Η στασιμότητα των τεχνολογικών ανακαλύψεων ήταν αποτέλεσμα του ανασταλτικού χαρακτήρα του ίδιου του συστήματος, απέναντι σε μια τεχνολογική ανάπτυξη που απαιτούσε νέες αστικές σχέσεις παραγωγής.⁵⁸

περιλαμβάνονταν μισθοί για καθηγητές της ιατρικής, των μαθηματικών και της ρητορικής, ενώ οι καθηγητές της φιλοσοφίας και της νομικής δεν λάμβαναν μισθό, αφού οι ίδιοι «περιφρονούσαν» τα χρήματα».

⁵⁴ Ν. Σαρρής, «Φιλοσοφία της κοινωνίας και πολιτείας- Α. Πατερική Ορθοδοξία και Βυζαντινή σκέψη», Α.τ., 1985, σελ 97.

⁵⁵ Εγκ. «Υδρία», ό.π., σελ 350. Ο χριστιανικός ανθρωπισμός γνώρισε ιδιαίτερη άνθιση χάρη στην προσοχή που αποδιδόταν στη φιλολογία και την ηθική φιλοσοφία, καθώς και στη ρητορική και τη γραμματική. Στις Ανώτερες σχολές διδάσκονταν, επίσης, η μουσική-βασισμένη σε μαθηματικές έννοιες, η γεωμετρία, η αστρονομία, η λογική, η λογιωτατίζουσα ποιητική, το Δίκαιο, η ιατρική, η αρχιτεκτονική, η πολιτική μηχανική, τα δημοσιονομικά, κτλ. .

⁵⁶ Β. Κραμμυδάς, «Νεώτερη ιστορία», Θεμέλιο, 1983.

⁵⁷ Carla. M. Cipola, «Η Ευρώπη πριν τη βιομηχανική Επανάσταση. Κοινωνία και οικονομία, 1000-1700 μ.Χ.», Θεμέλιο, 1988, σελ.386.

⁵⁸ Θ. Βακαλιός, ό.π., σελ.139.

Ακόμα και όταν υπήρχαν καινοτόμες προσπάθειες, όπως οι πρώτες υφαντουργικές μηχανές στη Φλαμανδία το 14^ο αιώνα, η χρήση του χυτοσιδήρου αντί του ορείχαλκου, τα μηχανικά ρολόγια, κ.α., προσέκρουαν στην έλλειψη συσσωρευμένου κεφαλαίου για επένδυση, αλλά και ενδιαφέροντος αξιοποίησης κάθε καινοτομίας, λόγω του πολύ φθηνού ακόμα κόστους εργασίας.⁵⁹ Ο αγροτικός πληθυσμός έμενε αδιάφορος για τις σχολικές γνώσεις και τη μόρφωση, αφού ο χειρωνακτικός χαρακτήρας και οι σχέσεις παραγωγής δεν άφηναν πολλά περιθώρια πειραματισμού και δημιουργικής πρωτοβουλίας. Επί αιώνες η σπορά, το όργωμα, το τσάπισμα, η συγκέντρωση και η αποθήκευση της σοδειάς γίνονταν με πάγιο σταθερό τρόπο, χωρίς την αναζήτηση νέων μεθόδων ή εργαλείων, έτσι που, όχι μόνο η διαρκής εκπαίδευση, αλλά και η διαρκής μάθηση να είναι περιττή. Άλλωστε, οι γνώσεις που αποκτούσε ένα μικρό ποσοστό αγροτόπαιδων στα σχολεία στοιχειώδους και γυμνασιακής εκπαίδευσης, τα απομάκρυνε από την αγροτική εργασία ή τους ήταν εντελώς άχρηστες σε περίπτωση που επέστρεφαν σ' αυτήν. Η έλλειψη οποιασδήποτε μορφής σχολικής επαγγελματικής εκπαίδευσης επισκίαζε κάθε καινοτόμο δραστηριότητα της αγροτικής παραγωγής, αφού η διάδοση γινόταν μονάχα μέσω εμπειρίας. Το ίδιο γινόταν και στα επαγγέλματα του γλύπτη, του χρυσοχόου, του βυρσοδέψη, του γουναρά, του σιδερά, κτλ, που, αν και ήταν από τα πιο δημιουργικά, δεν απαιτούσαν κάποια συγκεκριμένη σχολική γνώση. Οι σχολικές γνώσεις ήταν χρήσιμες σε ορισμένα μόνο επαγγέλματα. Οι ναυτικοί, έμποροι, αντιπρόσωποι γαιοκτημόνων ήταν υποχρεωμένοι να γνωρίζουν τη γραφή και λίγα στοιχεία αριθμητικής, που μάθαιναν στα κάπως πιο διευρυμένα σχολεία στοιχειωδών γνώσεων, τα *Studium Generale* (1289), που ήταν εξέλιξη των μοναστικών και των μητροπολιτικών λαϊκών σχολείων.⁶⁰

Ο ρόλος των σχολείων αυτών έτυχε ιδιαίτερης προσοχής από την κεντρική εξουσία κατά την περίοδο ανάπτυξης των πόλεων (μέσα του 13^{ου}- 14^{ου} αιώνα), όταν παρουσιάστηκε έντονα η ανάγκη άμεσου ελέγχου και σύνδεσής της με την περιφέρεια. Ο γραφειοκρατικός μηχανισμός του κράτους χρειαζόταν εκπαιδευμένο υπαλληλικό προσωπικό και πολίτες ικανούς να αντιλαμβάνονται και να συμμορφώνονται στους νέους νόμους.

Κι ενώ η Δύση προχωρούσε με δειλά βήματα προς την κατεύθυνση της ιδέας του εθνικού κράτους, μέσω και των εκπαιδευτικών θεσμών, η μακρινή Κίνα, από τον 13 αιώνα, επέτυχε να εγκαθιδρύσει, μέσω των θεσμών αυτών, έναν απόλυτα ελεγχόμενο γραφειοκρατικό μηχανισμό. Ο τίτλος και το δικαίωμα για τη θέση του κρατικού υπαλλήλου ήταν αποτέλεσμα συνεχούς εκπαιδευτικής προσπάθειας, κάτω από αυστηρότατες κι ελεγχόμενα συνθήκες εξετάσεων.⁶¹

Η ιστορική περίοδος που διαδέχθηκε τον ευρωπαϊκό Μεσαίωνα, που ήταν κυρίως αποτέλεσμα των ριζοδαίων κοινωνικο-πολιτισμικών και οικονομικών εξελίξεων (εξερευνήσεις, αποικισμός, θρησκευτικές μεταρρυθμίσεις), αποτελεί πραγματική Αναγέννηση και επαναπροσέγγιση όλων εκείνων των ιδεών και αξιών που διαμόρφωσαν μια νέα στάση των ανθρώπων απέναντι στη ζωή και τον εαυτό τους, μακριά από το φόβο, τη μοιρολατρία και τις προκαταλήψεις. Ο γνώριμος από την αρχαιότητα αγωγός του Ανθρωπισμού (**humanism**) τροφοδοτούσε τη νέα στάση

⁵⁹ Εγκυκλ. «Ιστορία της Ανθρωπότητας», τ. Δ- Μεσαίωνας, UNESCO, 1964.

⁶⁰ Ο στόχος της διδασκαλίας των επτά σημαντικότερων μαθημάτων: της ρητορικής, γραμματικής, λογικής-trinium, και αριθμητικής, μουσικής, γεωμετρίας και αστρονομίας- quadrinimum, ήταν αρχικά οι θεολογικές σπουδές και πολύ αργότερα η νομική και η ιατρική επιστήμη. Τα προγράμματα των *Studium Generale* έκαναν πολύ λιγότερα πράγματα απ', ότι έκαναν τα τεχνικά σωματεία για να ενθαρρύνουν την εμπειρική επιστήμη, με εξαίρεση τις σπουδές Αρχιτεκτονικής ή της Ναυπηγικής.

⁶¹ «Ιστορία της Ανθρωπότητας», ό.π. τ. Δ', σελ 7-52. Επίσης, εγκ. «Υδρία», λήμμα «Εκπαίδευση» σελ.346.

απέναντι στη γνώση, υποβάλλοντας σε αυστηρή κριτική το μεσαιωνικό σχολαστικισμό. Οι ανθρωπιστές πρέσβευαν πως η καταξίωση του ανθρώπου απαιτούσε, στην ουσία, **ισόβια παιδεία** και πως η μελέτη των αρχαίων και των κλασικών δεν ήταν παρά μέσα για καλλιέργεια της αυτογνωσίας και για την απόκτηση ιστορικής συνείδησης.⁶² Στις περισσότερες μεγάλες Ευρωπαϊκές πόλεις, έξω από τα σχολεία, τα Πανεπιστήμια, τα καφενεία, αλλά και στα σαλόνια της πεφωτισμένης διάνοησης των αριστοκρατικών κύκλων και της ανερχόμενης αστικής τάξης, **αναβίωναν οι έμμεσοι τρόποι διάδοσης** της γνώσης- γίνονταν συζητήσεις, κηρύγματα, απαγγελίες, αναγνώσματα και σχολιασμοί δικαστικών υποθέσεων.⁶³

Η εφεύρεση της τυπογραφίας (1438), η επέκταση των βιβλιοθηκών και η ίδρυση μορφωτικών εταιριών και σωματείων (**συντεχνιών**) ενθάρρυναν τις γνωστικές αναζητήσεις και σε πεδία επαγγελματικής κατεύθυνσης. Ειδικά στις συντεχνίες, ανεξάρτητα από το εύρος του γνωστικού πεδίου, η διαδικασία της επαγγελματικής εξέλιξης του μαθητευόμενου σε τεχνίτη, ήταν μια δυνάμει **συνεχής εκπαιδευτική διαδικασία**. Η πιστοποίηση των επαγγελματικών ικανοτήτων και της επάρκειας των γνώσεων, όσο και αν τροφοδοτούσε μια κλειστή αντίληψη κοινωνικής-επαγγελματικής περιχαράκωσης, συνέβαλλε αποφασιστικά στη διαμόρφωση της ιδέας της θεσμοποίησης της εκπαιδευτικής διαδικασίας και του ελέγχου της επάρκειας των γνώσεων που αποκτήθηκαν.⁶⁴ Κάτω από την πίεση των συντεχνιών, ενισχύθηκαν οι κυβερνητικοί περιορισμοί και οι απαιτήσεις για την παροχή του **diploma** ,που πιστοποιούσε τη θεωρητική και επαγγελματική ικανότητα του κατόχου του. Η δυσπιστία στην *arriori* θεωρητική γνώση, χωρίς την εμπειρική μαθητεία κοντά στον *master* (ιδιαίτερα στην ιατρική και νομική), επέφερε αλυσιδωτές ανακατατάξεις στο περιεχόμενο και την ειδίκευση των πανεπιστημιακών σπουδών.⁶⁵

Σημαντικός σταθμός για την παραδοχή της αναγκαιότητας επέκτασης του εκπαιδευτικού συστήματος και στη Ευρώπη, ήταν τα τεκταινόμενα στο χώρο της Καθολικής Εκκλησίας και το μερκαντιλιστικό πνεύμα των αυτοκρατόρων για αυτάρκες και αυτοδύναμο «εθνικό κράτος», που έχει τις ρίζες του σ' αυτή την εποχή. Η εξέγερση των Προτεσταντών, η Μεταρρύθμιση και η Αντιμεταρρύθμιση προσανατόλισαν την παιδεία σε στόχους απόλυτα θρησκευτικούς, καθιστώντας τα σχολεία χώρους θρησκευτικής διένεξης και ιδεολογικής προπαγάνδας, με σαφή κοινωνικά μηνύματα. Απόρροια των διενέξεων ήταν και οι παιδαγωγικές μέθοδοι. Ο **Έρασμος**, θεμελιωτής της νεώτερης ανθρωπιστικής παιδείας, πρέσβευε ότι, η διδασκαλία δεν μπορούσε να ήταν μονόλογος και ότι έπρεπε να στηρίζεται στην ενεργό συμμετοχή του μαθητή, ότι με την κατάλληλη διδασκαλία των ανθρωπιστικών μαθημάτων ο καθένας ήταν σε θέση να μάθει. Στα χρόνια της Μεταρρύθμισης και πάλι η εκπαίδευση είχε τον πρώτο λόγο. Εκεί που ο Έρασμος και οι ανθρωπιστές ενδιαφέρονταν για τη δημιουργία μέσω της εκπαίδευσης μιας εκλεκτής τάξης

⁶² Εγκ. «Υδρία», ό.π..

⁶³ Ο ευγενής Cosimo di Medisi, παραχώρησε τις επαύλεις της οικογενειάς του για την παροχή ανώτερης μάθησης στους νέους, αλλά και ενήλικους ευγενείς, UNESCO, ό.π., σελ.831.

⁶⁴ Άλλωστε, η δημιουργία των πρώτων Πανεπιστημίων (Γαλλία, 12^{ος} αιών), δεν ήταν παρά η προέκταση του «συντεχνιακού πνεύματος», κατά τη συνεργασία καθηγητών διαφόρων κλάδων, για την ίδρυση του UNIVERSITAS (ανεξάρτητο σωματείο-εταιρεία), που πολύ γρήγορά κέρδισε την αναγνώριση και έγινε πρότυπος σχολή για σπουδές στη νομική, φιλοσοφική, ιατρική, θεολογία, ελεύθερα επαγγέλματα. Την ίδια εποχή, παράλληλα με τα Πανεπιστήμια, ιδρύθηκαν και τα κολλέγια (Halls) του Καίμπριτζ και της Οξφόρδης, UNESCO, ό. π, σελ.833.

⁶⁵ Βέβαια, οι ανώτατες σπουδές, παρά την «επαγγελματικοποίησή» τους, δεν είχαν απόλυτα παραγωγικό προσανατολισμό. Ο ουμανισμός της Αναγέννησης δεν ενθάρρυνε την εργαστηριακή έρευνα, που χαρακτηρίζει τη μεθοδολογία της επιστήμης. Η αυθεντία της Εκκλησίας αντικαταστάθηκε με την αυθεντία της Αρχαιότητας, η οποία με τη σειρά της απορροφήθηκε σταδιακά και πάλι από την πρώτη. Β. Κραμμυδάς, ό.π.

πεφωτισμένων ανθρώπων- συγγραφέων, καλλιτεχνών, ελεύθερων από κάθε υλική και επαγγελματική απασχόληση και αφοσιωμένων στις φιλολογικές και καλλιτεχνικές τους επιδιώξεις, ο Λούθηρος ενδιαφερόταν για τη μόρφωση των παιδιών του λαού, στα οποία έπρεπε να ανοίξουν όλα τα σχολεία, ενισχυόμενα από τις αρχές των πόλεων. Μετά το πέρας των μαθημάτων τα παιδιά θα έπρεπε να ασκούνται στο σπίτι πάνω σε μια τέχνη.⁶⁶ Στα τέλη του 16^{ου} αιώνα, στο μεγαλύτερο μέρος της Ευρώπης τα εκκλησιαστικά σχολεία, στην πρώτη τουλάχιστο βαθμίδα, ήταν δωρεάν και απευθύνονταν σ' όλο το λαό. Στα φιλανθρωπικά σχολεία της Αγγλίας, στα φτωχά εργαζόμενα παιδιά παρέχονταν και επαγγελματικές γνώσεις. Η έντονη κοινωνική πίεση πάνω στην Εκπαίδευση αποτελεί ένδειξη της συνειδητοποίησης της ιδεολογικής βαρύτητας του ρόλου της.⁶⁷

Συμπερασματικά:

Απ όλη την έκθεση του προβλήματος, η οποία προηγήθηκε και αναφέρεται στη διάρκεια των ιστορικών περιόδων, από την αρχαιότητα μέχρι την αναγέννηση, περίοδο που για λόγους καθαρά μεθοδολογικούς οριοθετήσαμε ως πρώτη φάση στη διαδικασία της διαμόρφωσης των εκπαιδευτικών θεσμών, διαμορφώνονται οι όροι, επάνω στους οποίους βασίζεται και λειτουργεί η Συνεχιζόμενη Εκπαίδευση, και συνάγονται ορισμένες διαπιστώσεις που συνοψίζονται στα ακόλουθα:

- Διερευνάται το πρόβλημα της ολοκλήρωσης της προσωπικότητας και επισημάνθηκε από τότε, ότι ένα τέτοιο γεγονός δεν μπορεί παρά να είναι το επιστέγασμα μιας αδιάλειπτα συνεχιζόμενης συνειδητά ή όχι προσπάθειας.
- Συνειδητοποιείται, σ' αυτή την περίοδο, ότι η εκπαίδευση είναι ο αναγκαίος κοινωνικός θεσμός σε δύο κατευθύνσεις-την ενσωμάτωση του νέου ανθρώπου στην κοινωνική ομάδα και την άσκηση του κοινωνικού ελέγχου.
- Τέλος, ότι ο εκπαιδευτικός καταμερισμός αποτελούσε προέκταση και αντανάκλαση του κοινωνικού καταμερισμού και συνεπώς το σημείο της διαπάλης ανάμεσα στο εγκαθιδρυμένο φεουδαρχικό καθεστώς και στις κατηγορίες της ανερχόμενης αστικής τάξης. Σ' αυτή τη φάση προβάλλει:

α) η απαίτηση να αποτελέσει η μαζική στοιχειώδης εκπαίδευση υποχρέωση της πολιτείας,

β) η Ανώτατη Εκπαίδευση, μολονότι δεν έχει πάρει ακόμα άμεση παραγωγική διάσταση, να υπόκειται σε έλεγχο, ο οποίος να πιστοποιεί τις γνώσεις που παρέχει και τέλος

γ) προβάλλεται η αναγκαιότητα της τεχνικοεπαγγελματικής εκπαίδευσης.

Οι τρεις αυτές τελευταίες διαστάσεις θα μορφοποιηθούν και θα αποτελέσουν συγκρουσιακό πεδίο στην επόμενη περίοδο.

⁶⁶Εγκυκλ. «Υδρία».ό.π. Επίσης, στο κήρυγμα «Περί χρέους της αποστολής των παιδιών στο σχολείο», ο Λούθηρος γράφει: «Η εκπαίδευση έχει μεγάλη σημασία για μια σταθερή πολιτική μιας αποτελεσματικής κυβέρνησης και συνεπώς ενδιαφέρει όλους τους ανθρώπους. Οι ηγεμόνες και οι άπληστοι πλούσιοι ήσαν ανίκανοι να το πραγματοποιήσουν, επομένως θα έπρεπε να το φροντίσουν οι μεσαίες τάξεις και αυτές των κοινών ανθρώπων». Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια του «Πυρσού», 1936, λήμμα «Λούθηρος».

⁶⁷A. Dupont, «Η εκπαίδευση στην Αναγέννηση», στο «Ιστορία της Ανθρωπότητας», UNESCO, 1963, τ.4

2.2 Νεώτερα χρόνια . Βιομηχανική επανάσταση και επιμορφωτικές πρωτοβουλίες της εργατικής τάξης.

Η ταχύτατη ανάπτυξη των επιστημονικών γνώσεων αποτέλεσε για την Ευρώπη του 17^{ου} αιώνα προάγγελο των επαναστατικών αλλαγών που κυοφορούνταν και που αργότερα σάρωσαν κυριολεκτικά, σ' όλους τους τομείς της ζωής των κατοίκων της, στην κοινωνική , οικονομική , πολιτική και πολιτιστική σφαίρα. Η αναβάθμιση του ρόλου της επιστημονικής γνώσης επέδρασε ενισχυτικά και στο αυτοσυναισθήμα των ανθρώπων σχετικά με τις δυνατότητες κατανόησης και ελέγχου της φύσης⁶⁸ , μόλο που η γνώση εξακολουθούσε να εκτιμάται ως μέσον για την κατανόηση του Θεού. Η αστρονομία, η φυσική και η ιατρική έκαναν γιγαντιαία άλματα, αξιοποιώντας την πειραματική μέθοδο για την κατανόηση της φύσης, όπως διακήρυττε ο F. Bacon της Αγγλίας. Αξιοποιώντας από την παιδαγωγική σκοπιά τις προτροπές του συμπατριώτη του, ο J. Locke δίδασκε πως αφού οι γνώσεις είναι αποτέλεσμα της παρατήρησης, της εμπειρίας και της μελέτης των πραγμάτων, η παιδεία θα πρέπει να στηρίζεται στη περιέργεια που, *«ορέγεται του ειδέναι και που συνιστά το κυριότερο όργανο με το οποίο μας προίκισε η φύσις, για να αποφύγουμε την έμφυτη άγνοια»*. Στη Γαλλία, ο Καρτέσιος, που υπήρξε μαθητής των Ιησουϊτών, κατήγγελλε την παιδεία της εποχής του, αμφισβητώντας την αυθεντία του τυποποιημένου παραγωγικού συλλογισμού που κληροδότησε ο Μεσαίωνας, ανοίγοντας το δρόμο προς την επιστημονική μέθοδο: *«Να μην παραδεχόμαστε κάτι για αληθινό , παρά αφού το γνωρίσουμε ότι είναι τέτοιο πράγματι, να καταμερίζουμε τη δυσκολία ενός προβλήματος, έτσι που, να μπορούμε να το λύσουμε , να προχωρούμε από τις απλές σκέψεις στις πιο σύνθετες...»*.⁶⁹

Το τηλεσκόπιο , το μικροσκόπιο, το εκκρεμές, το ρολόι , το βαρόμετρο, το θερμόμετρο κ.α. εφευρέθηκαν την περίοδο ανάμεσα στον Γαλιλαίο και τον Νεύτωνα. Πολλές από τις ανακαλύψεις βρήκαν άμεση εφαρμογή στην παραγωγή και την καθημερινή ζωή των ανθρώπων. Η σύνδεση, όμως , επιστήμης και τεχνολογίας για την περίοδο αυτή ήταν μια προοπτική που είχε μπροστά της μακρύ δρόμο. Η όποια πρωτοβουλία επιστημονικών εφαρμογών ανήκε περισσότερο στους ειδικευμένους τεχνίτες, που αποκτούσαν κύρος στις ολοένα αναπτυσσόμενες βιομηχανικές μονάδες και ορισμένοι απ' αυτούς εξελίσσονταν σε μηχανικούς, παρά σε επιστήμονες-εφευρέτες.

Ο νέος, **«επιστημονικός ουμανισμός»**, αγκάλιαζε όλο και περισσότερο τα νέα αστικά στρώματα, που μέσω της οριζόντιας και κάθετης διεύρυνσης της εκπαιδευτικής διαδικασίας πρόβαλλαν, ουσιαστικά, τα κοινωνικά και πολιτικά αιτήματα της νέας εποχής που ερχόταν . Ο μοραβός φιλόσοφος A. Comenius, στο έργο του «Πανσοφία» (1614), κήρυττε τον πανανθρώπινο στόχο της ολοκλήρωσης της προσωπικότητας μέσω της συνεχούς παιδείας και μάθησης: *«Επιθυμούμε τη δυνατότητα της πλήρους μόρφωσης και ένταξης στην ολοκληρωμένη ανθρωπότητα, όχι μόνο ενός ανθρώπου, αλλά όλων των ανθρώπων μαζί και του καθενός χωριστά, νέων και γέρων, πλούσιων και φτωχών, ευγενικών και χυδαίων, αντρών και γυναικών, με λίγα λόγια κάθε ανθρώπινης ύπαρξης, για να μορφωθεί επιτέλους ολόκληρο το*

⁶⁸ Είναι χαρακτηριστικά τα λόγια του Γαλιλαίου: « Η φιλοσοφία (εννοεί την επιστήμη) είναι γραμμένη στο απέραντο εκείνο βιβλίο που βρίσκεται πάντα ανοικτό μπροστά μας, εννοώ το σύμπαν, δεν μπορεί όμως να διαβαστεί, αν δε μάθουμε πρώτα τη γλώσσα και δεν εξοικειωθούμε με τους χαρακτήρες που είναι γραμμένο. Είναι γραμμένο στη μαθηματική γλώσσα». S.Parker, Άμμος, Αθήνα, 1992 .

⁶⁹R. Gal, "Ιστορία της Παιδείας», 1970, σελ.93 και 86.

ανθρώπινο γένος, ανεξάρτητα από ηλικία, κοινωνική θέση, εθνικότητα, φύλο. Όπως ολόκληρος ο κόσμος είναι για το ανθρώπινο γένος ένα σχολείο από την αρχή έως το τέλος των καιρών, έτσι και η ηλικία του κάθε ανθρώπου είναι το σχολείο του, από το λίκνο έως τον τάφο. Κάθε ηλικία είναι επιδεικτική μάθησης, και οι ίδιοι περιορισμοί επιβάλλονται για τον άνθρωπο στη ζωή και στη μάθηση»⁷⁰

Ο Comenius εφάρμοσε τις παιδαγωγικές του απόψεις σε σχολεία της Ουγγαρίας, εκπονώντας το «Ενιαίο σχολικό σύστημα διδασκαλίας», κατά τάξεις και βαθμίδες, με συγκεκριμένο πρόγραμμα και περιεχόμενο: μέχρι 6 ετών το «μητρικό σχολείο», 6-12 πρώτων γνώσεων (εκμάθηση μητρικής, στοιχειώδεις γνώσεις αριθμητικής και γνωριμία με τα βασικά επαγγέλματα, 12-18 το γνωστό λατινικό σχολείο εμπλουτισμένο με στοιχεία επιστημών, ανώτατες σπουδές για νέους 18-24 ετών και «σχολεία ώριμης ηλικίας και γήρατος».⁷¹

Την ίδια εποχή, επιδεικνύεται για πρώτη φορά, όχι μόνο θεωρητικό, αλλά και πρακτικό ενδιαφέρον για τη μόρφωση των κοριτσιών.⁷²

Στη διάρκεια του 18ου αιώνα, άρχισε να ωριμάζει η ιδέα της ανάπτυξης της επιστήμης μέσω της οργανωμένης κρατικής παρέμβασης. Ποιος μονάρχης θα μπορούσε να μείνει αδιάφορος σε προτάσεις για επιτάχυνση των μεταφορών και της παραγωγής, αφού μια καλύτερη μέθοδος καθορισμού του μήκους και του βάθους της θάλασσας, η σύνταξη ακριβέστερων ναυτικών και γεωγραφικών χαρτών, η βελτίωση της τεχνικής των αμαζών και δρόμων, η επινόηση νέων μεταλλουργικών μεθόδων, η εφεύρεση βιομηχανικών και γεωργικών μηχανών, μπορούσαν να ενισχύσουν τη συγκέντρωση και την αυτάρκεια του κράτους, άρα και την εξουσία του; Ιστορική για τέτοιου είδους αναπτυξιακά έργα έμεινε η εποχή του Μεγάλου Πέτρου στη Ρωσία (1682-1725), με την αποξήρανση ελών, το άνοιγμα διωρύγων, την εκβάθυνση ποταμών κτλ. Η ανάγκη συνειδητοποιούνταν και από τους επιστήμονες, που πρωτοστατούσαν στην αύξηση νέων πανεπιστημιακών τμημάτων και αξίωναν από την κεντρική εξουσία μεγαλύτερη ενίσχυση.⁷³

Ο Διαφωτισμός αποτέλεσε το νέο πνευματικό-ιδεολογικό υπόβαθρο πάνω στο οποίο θα στηρίζονταν οι επερχόμενες κοινωνικοπολιτικές αλλαγές. Ιδιαίτερα προς τα μέσα του αιώνα, οι φιλόσοφοι οπαδοί του διατύπωναν σαφείς προτάσεις για κοινωνικές αλλαγές που θα έπρεπε να βγάλουν από το τέλμα και να αντικαταστήσουν τις υπάρχουσες δομές, άλλοτε ως οπαδοί της πεφωτισμένης μοναρχίας (Μοντεσκιέ, Βολταίρος κ.α.) και άλλοτε ως οπαδοί του κοινοβουλευτισμού (Ντιντερό, Ρουσσώ κ.α.). Ο Ντιντερό, το 1776, στο έργο του «Plan d' Université», που γράφτηκε κατά παράκληση της Μ. Αικατερίνης της Ρωσίας, επέμενε πολύ στη γενίκευση της στοιχειώδους εκπαίδευσης, στην ενίσχυση των επιστημονικών

⁷⁰ J. Kotajiek, 1992, υποσημείωση στην εγκ. «Παιδαγωγικές Επιστήμες», ό.π., σελ.21.

⁷¹ Εγκ. «Μεγάλη Σοβιετική Εγκυκλοπαίδεια», τ.17, λήμμα «Κομένιος».

⁷² Ο Γάλλος συγγραφέας Φενελόν, στο έργο του «Η μόρφωση των κοριτσιών» επέκρινε τη συνήθεια να κλείνονται τα νεαρά κορίτσια σε κοσμικά μοναστήρια, όπου εκπαιδεύονταν στη γραφή και την ανάγνωση με απώτερο στόχο τη θρησκευτική και μόνο διαπαιδαγώγηση των παιδιών που θα έφερναν στον κόσμο. Απαιτούσε να ανοιχτούν διάπλατα οι πόρτες της παιδείας γι αυτές και να προπαρασκευάζονται καλύτερα για τη ζωή τους. R. Gal, ό.π.

⁷³ Εγκ. «Ιστορία της ανθρωπότητας», UNESCO, ό.π. Στο ίδιο αναφέρεται η πληροφορία από το βιβλίο του Hall, «Scientific Revolution», ότι ο Λάμπνιτς, συνηγορώντας για την ίδρυση επιστημονικής εταιρείας στη Βιέννη, έγραφε στον πρίγκιπα Ευγένιο της Σαβοΐας: «Για να τελειοποιηθούν οι τέχνες, οι βιομηχανίες, η γεωργία... η αρχιτεκτονική, η εργασία των ορυχείων, για να διατηρηθούν οι άποροι σε απασχόληση και να ενθαρρυνθούν οι φευδότες και οι επιχειρηματίες- κοντολογίς, για κάθε τι, που μπορεί να επηρεάσει την οικονομία και το μηχανισμό της πολιτικής και στρατιωτικής τάξεως, είναι ανάγκη να έχουμε αστεροσκοπεία, επιστημονικά εργαστήρια, βοτανικούς και ζωολογικούς κήπους, συλλογές σπανίων φυσικών και τεχνικών αντικειμένων κι έναν ετήσιο φυσιοιατρικό απολογισμό των εκθέσεων και παρατηρήσεων που κάθε αμειβόμενος γιατρός θα είναι υποχρεωμένος να παρέχει.».

γνώσεων, υπό τον απόλυτο κρατικό έλεγχο και τη συγκέντρωση της εποπτείας της εκπαίδευσης σε ένα υπουργείο⁷⁴. Η αγωνία και η «στράτευση» των Γάλλων διαφωτιστών της ριζοσπαστικής πτέρυγας, για την όσο το δυνατό μεγαλύτερη διάδοση των επιστημονικών γνώσεων και των επιτευγμάτων, αποκρυσταλλώθηκε το 1751-1772, στο μεγαλειώδες και μνημειώδες, ως προς τη σύλληψή του, έργο τους, την «Εγκυκλοπαίδεια: Λεξικό των επιστημών, των τεχνών και των επαγγελμάτων». Ιστορικό έμεινε και το έργο «Αιμίλιος» του Ζ. Ζ. Ρουσσώ (1762), που θεωρήθηκε «Κοπερνίκεια επανάσταση στην παιδεία», αφού στο κέντρο του εκπαιδευτικού ενδιαφέροντος τέθηκε η ιδιαίτερη φύση και οι εξελικτικές ανάγκες του παιδιού (και του ατόμου γενικότερα). Μια απ' αυτές τις ανάγκες ήταν και η χρήσιμες για τη ζωή των μαθητών γνώσεις: «*Η ζωή είναι η τέχνη, που θέλω να μάθω στον Αιμίλιο*», έγραφε, αναδεικνύοντας την εργασία συστατικό μέρος της ολόπλευρης ανάπτυξης της προσωπικότητας.⁷⁵ Ένας άλλος μεγάλος παιδαγωγός, ο Ελβετός Ε. Πεσταλότσι, εφάρμοσε την αρχή αυτή στο αυτοδιοικούμενο οικοτροφείο «Νόινχοφ», όπου μαθητές κυριολεκτικά συντηρούσαν το σχολείο, εργαζόμενοι στο υφαντουργείο και το τυροκομείο.⁷⁶

Οι πρώτες απόπειρες εκμηχανοποίησης της εργασίας στη υφαντουργία (σαΐτα του Kay, 1733) και στη μεταλλουργία (χρήση κωκ από A. Darby, 1709, κατασκευή χάλυβα, 1783), καθώς και η χρήση ατμομηχανών (J. Watt, 1782), αναδεικνύουν για πρώτη φορά την ανάγκη ύπαρξης του ειδικευμένου εργατικού προσωπικού, ικανού να αντεπεξέλθει στις νέες απαιτήσεις της βιομηχανίας, αλλά και των εξειδικευμένων σπουδών ανωτάτου επιπέδου στη μηχανολογία. Επίσης, η πληθυσμιακή έκρηξη της Ευρώπης και η πρωτοφανής συγκέντρωση του πληθυσμού στις πόλεις υπαγόρευαν την αναζήτηση διαδικασιών «διευθέτησης» ζητημάτων κοινωνικής και πολιτικής υφής, σχετικά με τις νέες συνθήκες συνύπαρξης των πολιτών και της συμμόρφωσης στους νόμους του ευρύτερου κοινωνικού περιβάλλοντος. Στην Αγγλία, η υπόθεση εναλλαφθτισμού του πληθυσμού πήρε σύντομα διαστάσεις «εθνικής εκστρατείας» και με πρωτοβουλία κυρίως των τοπικών εκκλησιαστικών συνδέσμων ιδρύθηκαν και λειτούργησαν διάφορες εκπαιδευτικές, κυρίως φιλανθρωπικές, εταιρείες για την επιμόρφωση του λαού, τα γνωστά «Κυριακάτικα Σχολεία» (1780).⁷⁷ Στη εποχή αυτή γενικεύτηκε η χρήση της διδακτικής μεθόδου «Monitorial System», γνωστής περισσότερο ως «Αλληλοδιδασκτική», προκειμένου να αντιμετωπιστούν οι ολοένα αυξανόμενες ελλείψεις σε διδακτικό προσωπικό.⁷⁸

Η μεσαιά βαθμίδα, το γνωστό Λατινικό Γυμνάσιο, χωρίς να έχει αλλάξει τους στόχους και το περιεχόμενό του, αξιοποιούνταν από την εξουσία για την τροφοδοσία

⁷⁴ Β. Κρεμμυδάς, ό.π. Επίσης, ο Louis Rene de **Chalotais**, στο «Δοκίμιο περί εθνικής παιδείας» (1763), καθώς και ο **Helvetius** στο «Περί του ανθρώπου, των πνευματικών του ικανοτήτων και της εκπαίδευσής του» (1773), υποστήριζαν πως το εθνικό κράτος, ως αποτέλεσμα του «κοινωνικού συμβολαίου» με τους πολίτες, είναι υποχρεωμένο να παρέχει Λαϊκή Παιδεία, ώστε να διαμορφώσει πολίτες με εθνική και κοινωνική συνείδηση και όχι μόνο καλούς χριστιανούς. Εγκ. UNESCO, ό.π., σελ 852-855.

⁷⁵ R. Gal, ό.π., σελ. 74

⁷⁶ Μ. Παπαμαύρος, ό.π., σελ. 619. Ο ίδιος ο Πεσταλότσι έλεγε σχετικά με το σχολείο: «*Η γεωργική, βιομηχανική και σπιτική εργασία δεν ήταν ο σκοπός μου. Ο σκοπός μου ήταν να αναπτύξω τον άνθρωπο σε προσωπικότητα. Και για την επιτυχία του σκοπού μου αυτού, η γεωργική, η βιομηχανική και η σπιτική εργασία ήταν τα μέσα*»

⁷⁷ Α. Ρήγα, «Σύγχρονα Εκπαιδευτικά συστήματα», τ. Β', Αθήνα 1994.

⁷⁸ Ε. Αλεξίου, «Εισαγωγή στην Ιστορία της Παιδαγωγικής», Καστανιώτη, 1986, σελ. 81. Η μέθοδος είναι γνωστή και ως «Μέθοδος Λάνκαστερ και Μπελ». Γύρω από τα ονόματα των προηγούμενων έγινε διαμάχη ανάμεσα στους «κουάκερ» και τους «αγγλικανούς», για το ποιος έχει τα πρωτεία της μεθόδου. Η ουσία είναι πως η μέθοδος ήταν γνωστή από πολύ παλαιότερα και η εφαρμογή της ήταν πάντοτε γέννημα συγκεκριμένων και έκτακτων αναγκών.

του διαρκώς αυξανόμενου γραφειοκρατικού μηχανισμού, συμπεριλαμβανομένων και των αναγκών στελέχωσης του στρατού και τελικά αποτελούσε μέσο κοινωνικής ανέλιξης από την ανερχόμενη αστική τάξη. Οι ανάγκες σε ειδικευμένο εργατικό δυναμικό συγκρούονταν με το καθεστώς διαφύλαξης των επαγγελματικών δικαιωμάτων των συντεχνιών, οι οποίες θα έπρεπε να καταργηθούν. Στα πρώτα χρόνια της Γαλλικής Επανάστασης, μετά την ψήφιση του νόμου του Le Chapelier για την κατάργηση των συντεχνιών, ο Μαρά δήλωνε⁷⁹ «Δεν ξέρω αν υπερβάλλω, αλλά δεν θα ξαφνιαζόμουν αν σε 20 χρόνια δεν βρίσκουμε ούτε έναν εργάτη που να ξέρει να φτιάξει ένα καπέλο ή ένα ζευγάρι παπούτσια». Έτσι, στα «Τετράδια του 1789» και στο «Διάταγμα της 15 Σεπτεμβρίου 1793» της πρώτης κυβέρνησης της Γαλλικής Επανάστασης θεσπίστηκαν, εκτός από τη γενίκευση της στοιχειώδους δωρεάν και υπό την προστασία του κράτους, εκπαίδευσης, « τρεις διαδοχικοί βαθμοί παιδείας. Ο πρώτος για την κατάρτιση τεχνιτών και κάθε κατηγορίας εργαζομένων, ο δεύτερος για τα άλλα επαγγέλματα και ο τρίτος για τη δύσκολη παιδεία, που δεν έχουν όλοι οι άνθρωποι ικανότητες να αποκτήσουν.»⁸⁰ Τις προτάσεις αυτές τις είχε εισηγηθεί στη Νομοθετική Συνέλευση ένα χρόνο νωρίτερα ο A. Condorcet, από τους σημαντικότερους ριζοσπάστες εγκυκλοπαιδιστές. Στην ίδια εισήγηση ανέδειξε το θέμα της ανάγκης για συνεχή μάθηση και διάδοση των επιστημονικών και τεχνικών γνώσεων και στους ενήλικους, οριοθετώντας ίσως για πρώτη φορά το εννοιολογικό της περιεχόμενο γύρω από τους άξονες: της αντισταθμιστικής της λειτουργίας, ως αντίβαρο στην κοινωνική ανισότητα, της ανατροφοδότησης, ως απαίτησης των εξελίξεων στην επιστήμη και την τεχνική και της αξιοποίησης του ελεύθερου χρόνου, με στόχο την ολόπλευρη ανάπτυξη της προσωπικότητας: «Συνεχίζοντας τη μάθηση σε όλη τη διάρκεια της ζωής, θα αποφύγουμε τον κίνδυνο να ξεχαστούν πολύ γρήγορα οι γνώσεις που αποκτήθηκαν στο σχολείο, θα διατηρηθεί το πνεύμα σε μια χρήσιμη δραστηριότητα, θα μάθει ο λαός τους νέους νόμους, τις παρατηρήσεις στον τομέα της γεωργίας, τις οικονομικές μεθόδους... Τέλος μπορεί να διδαχθεί την τέχνη της αυτοδιδασκαλίας, όπως να ψάχνει λέξεις σε ένα λεξικό, να χρησιμοποιεί τον πίνακα ενός βιβλίου, να παρακολουθεί, να κρατά σημειώσεις ή να κάνει περιλήψεις».⁸¹

Ο 19^{ος} αιώνας, που διαδέχτηκε τον αιώνα των επαναστάσεων, αποτέλεσε αρχικά το ιστορικό χωνευτήρι των ραγδαίων, κοινωνικοοικονομικών αλλαγών μέσα από άλματα, στασιμότητες αλλά και παλινδρομήσεις σε όλους τους τομείς της ζωής των ανθρώπων. Η βιομηχανική επανάσταση που ξεκίνησε από την Αγγλία, αρχικά με την επινόηση και εισαγωγή των μηχανών στην παραγωγή, επεκτάθηκε σταδιακά και γενικεύτηκε στη υπόλοιπη Ευρώπη και τις ΗΠΑ, χωρίς να χάσει τα πρωτεία η Αγγλία-«το εργαστήρι του κόσμου», με την εκτεταμένη χρησιμοποίηση μηχανολογικού εξοπλισμού για την παραγωγή « μηχανών με μηχανές» και το πέρασμα από τον απλό συνδυασμό τους στο σύστημα μηχανών, που χαρακτηρίζει τη βαριά βιομηχανία. Ιδιαίτερη ανάπτυξη γνώρισε ο κλάδος της υφαντουργίας (βαμβάκι), της μεταλλουργίας (χάλυβας), της χημικής βιομηχανίας (βαφές λιπάσματα, νιτρογλυκερίνη) και εν μέρει η γεωργία (επεξεργασία ζαχαρότευτλων) κτλ. Στο πρώτο τέταρτο του αιώνα βελτιώθηκαν τα μέσα μεταφοράς (με τη

⁷⁹ Δ. Βεργίδης, «Υποεκπαίδευση- κοινωνικές, πολιτικές και πολιτισμικές διαστάσεις», Ψυλόν, 1996, σελ.33.

⁸⁰ R. Gal., ό.π., σελ.102.

⁸¹ G. Miliaret, εγκ. «Παιδαγωγικές Επιστήμες», ό.π., σελ.22. Οι ιδέες αυτές ίσως προκάλεσαν το «Διάταγμα της 25 Φεβρουαρίου, 1795, που θέσπιζε τα Κεντρικά Δημόσια σχολεία ανά τριακόσιες χιλιάδες κατοίκους και σ' ένα άρθρο του προέβλεπε «να συσταθεί κοντά σε κάθε ίδρυμα μια δημόσια βιβλιοθήκη, ένας κήπος, ένα εργαστήριο φυσικής ιστορίας, φυσικής πειραματικής και χημείας». R.Gal. ό.π.

λειτουργία ατμοπλοϊκών και σιδηροδρομικών γραμμών) και επικοινωνίας(ασύρματος πλοίων, τηλεγράφος κτλ.). Η σύνδεση της επιστήμης με την παραγωγή αποκτούσε ολοένα συστηματικότερο χαρακτήρα , αφού σειρά επιστημονικών ανακαλύψεων απαιτούσαν ευρύτερη προσέγγιση , έξω από τα μηχανιστικά πλαίσια ερμηνείας της φύσης. Η ανακάλυψη του Νόμου «Της διατήρησης και μετατροπής της ενέργειας» από τους Ρ. Μάγιερ-Τζ. Τζάουλ- Χ.Χελμχόλτς, που επέτρεψε την ενοποίηση τομέων της Φυσικής και Χημείας, η δημιουργία της κυτταρικής θεωρίας των Τ. Σβαν, Μ. Σλάιντεν, που απέδειξε την ομοιόμορφη δομή των ζωντανών οργανισμών, η εξελικτική θεωρία του Δαρβίνου, που εισήγαγε στη φυσιογνωσία το νόμο της εξέλιξης, το περιοδικό σύστημα του Μεντελιέγιεφ, που απέδειξε την ύπαρξη εσωτερικών δεσμών σ'όλες τις γνωστές μορφές της ύλης κ.α, συντέλεσαν στη διαμόρφωση μιας νέας κοσμοθεώρησης, ισχυροποιώντας μια συγκεκριμένη αντίληψη του κόσμου και του ανθρώπου, ως αναπόσπαστο και φυσικό στοιχείο του κόσμου αυτού.⁸²

Η αστική τάξη των προηγμένων βιομηχανικών χωρών της Ευρώπης κατέβαλλε κάθε προσπάθεια να μπορέσει να ελέγξει τους εκπαιδευτικούς μηχανισμούς προκειμένου να σταθεροποιήσει το νέο κοινωνικό σύστημα. Αυτό το νόημα είχαν τα αιτήματα για δημοκρατικοποίηση των σπουδών, τόσο ως προς την κατεύθυνση του προσανατολισμού των επιστημονικών πεδίων όσο και της δυνατότητας πρόσβασης στα πεδία αυτά των ανώτερων και μεσαίων κοινωνικών στρωμάτων. Ο αντιφατικός χαρακτήρας της προσπάθειας αυτής βρισκόταν στην ίδια τη φιλοσοφία του νέου κοινωνικοοικονομικού συστήματος, που θα έπρεπε ταυτόχρονα να περιορίσει τις δυνατότητες πρόσβασης της ανερχόμενης εργατικής τάξης στις ανώτερες σπουδές και την επιστήμη. Η αντίφαση γινόταν περισσότερο φανερή στις προσπάθειες εκπαίδευσης ειδικευμένου εργατικού δυναμικού, που από τη μια θα έπρεπε να ειδικευτεί και από την άλλη στην ουσία να είναι «αποειδικευμένο» , αφού δεν θα ήλεγχε το συνολικό προϊόν της εργασίας του, όπως όταν ήταν μάστορας ή τεχνίτης.

Στις αντιφάσεις αυτές προσπάθησαν να απαντήσουν οι αρχικά περιορισμένες και αργότερα πολύ διευρυμένες , ακόμα και θεσμοθετημένες⁸³ πρωτοβουλίες επιμόρφωσης και εκπαίδευσης των μεσαίων και λαϊκών στρωμάτων.

Η εμπειρία των Αγγλικών επιμορφωτικών ενώσεων αρχικά, και των εργατικών συνδικαλιστικών οργανώσεων αργότερα, ίσως να αποτελεί την πιο χαρακτηριστική περίπτωση των αντιφάσεων που προαναφέρθηκαν.

Οι πρώτες επιμορφωτικές ενώσεις ήταν το Royal Institute(1799), το London Institute(1805), το Philomatic Institute (1807) και το Russel Institute (1808). Κύριος στόχος τους ήταν «η διεύρυνση και η προώθηση των νεώτερων χρήσεων των τεχνολογικών εφευρέσεων και ανακαλύψεων, καθώς και η διδασκαλία μέσω συστηματικών διαλέξεων, πειραμάτων και εφαρμογών των επιστημών στην παραγωγή και τη βελτίωση των συνθηκών ζωής»⁸⁴ Οι πρωτεργάτες των ενώσεων αυτών ήταν άτομα από τα ανώτερα και μεσαία κυρίως κοινωνικά στρώματα, που με τον τρόπο αυτό πίεζαν για τον επαναπροσανατολισμό του εκπαιδευτικού συστήματος προς μια πιο παραγωγική κατεύθυνση. Ιδιαίτερη κριτική γινόταν προς τα δυο μεγάλα Πανεπιστήμια, τα οποία αποτελούσαν πόλο έλξης των αριστοκρατικών στρωμάτων,

⁸² Δ. Τσαούσης, «Η κοινωνία του ανθρώπου», Gutenberg, 1989, σελ.194

⁸³ Ο Δ. Βεργίδης αναφέρει την περίπτωση του νόμου Γκιζό(1833), στη Γαλλία, που υποχρέωνε κάθε κοινότητα να φροντίζει για τη λειτουργία των δημοτικών σχολείων και τη διδασκαλία μαθημάτων για τους ενήλικους. Ο ίδιος , όμως, ο Γκιζό το 1847, υποστήριξε ότι « η μόρφωση των φτωχών τάξεων αποτελεί ένα στοιχείο που μπορεί να υπονομεύσει τα θεμέλια της κοινωνίας», ό.π., σελ. 33.

⁸⁴R. Hamilton, "Contemporary Issue in Adult and Continuing Education- The historical development of Adult and Continuing education , with particular emphasis on Scotland. Abstracts of 6 meetings in the Department of Adult and Continuing Education , University of Glasgow, 1995.

ασχολούνταν με την «καθαρή» επιστήμη και ουσιαστικά επάνδρωναν τον κυβερνητικό μηχανισμό και τα θεσμικά όργανα του κράτους, όπως ήταν η Βουλή⁸⁵. Οι ενώσεις αυτές έγιναν περισσότερο δημοφιλείς αργότερα, όταν περισσότερο με ταξικά κριτήρια απευθύνθηκαν και στα εργατικά στρώματα. Ιστορική για το εργατικό κίνημα της Αγγλίας έχει μείνει η διάλεξη του καθηγητή George Birkbert, το 1799, για τον αποκλεισμό των τεχνιτών από την παραγωγική διαδικασία λόγω έλλειψης επιστημονικών γνώσεων. Ο ίδιος μαζί με τον καθηγητή Thomas Dick υπήρξαν οι πρωτεργάτες για την ίδρυση των Μηχανολογικών Ινστιτούτων (**Mechanics' Institutes**), μιας μετεξέλιξης των προηγούμενων.⁸⁶ Τα περισσότερα Μηχανολογικά Ινστιτούτα λειτούργησαν στη Σκωτία, όχι τυχαία, αφού την εποχή εκείνη αποτελούσε τη μητρόπολη των εργατικών οργανώσεων. Τα πιο γνωστά ήταν το School of Arts του Εδιμβούργου (1823) και το Glasgow Mechanics' Institutes (1823), που αποτέλεσαν την απαρχή εξάπλωσης σ' ολόκληρη την Αγγλία ενός δικτύου αυτοδιαχειριζόμενων⁸⁷ εκπαιδευτικών μονάδων, με στόχους και προτάσεις που πολύ γρήγορα ξεπέρασαν τα πλαίσια των εκπαιδευτικών πρωτοβουλιών και έγιναν φορείς ώθησης και πίεσης για τον εκδημοκρατισμό και την αναμόρφωση ολόκληρου του εκπαιδευτικού συστήματος. Στο περιεχόμενο των μαθημάτων συμπεριλαμβάνονταν και στοιχεία καλλιέργειας και εμπλουτισμού του πνεύματος μέσω λειτουργίας δανειστικών βιβλιοθηκών⁸⁸ και παροχής μεγαλύτερων διευκολύνσεων για επισκέψεις στα Μουσεία. Το 1824 κυκλοφόρησε υπό μορφή διακήρυξης το φυλλάδιο «Πρακτικές παρατηρήσεις για την εκπαίδευση των ανθρώπων», όπου τονιζόταν η ανάγκη έκδοσης φτηνής και προσιτής λογοτεχνίας και καθιέρωσης των διαλέξεων «για την επιμόρφωση όλου του λαού»⁸⁹. Ήταν τόση η απήχηση των Ινστιτούτων, ώστε το 1848 και το 1868 πραγματοποιήθηκαν δυο Σύνοδοι Τεχνικής Εκπαίδευσης, όπου κοινό σημείο και των δυο αποτέλεσε η διαπίστωση πως «τα οφέλη της επιστημονικής προόδου και της βιομηχανικής επανάστασης θα πρέπει να αφορούν όλους τους ανθρώπους και πως αν οι εργαζόμενοι δε θέλουν να μείνουν στο περιθώριο θα πρέπει να ενθαρρύνονται να εντείνουν τις προσπάθειές τους για περισσότερη και υψηλότερη μόρφωση μέσω των συλλογικών τους οργάνων».⁹⁰

⁸⁵ W. B. Bear Nicol, "The Dumfries and Maxwelltown Mechanics Institute 1825-1900", περ. "Natural History and Antiquarian society", 28, 1949-50, art.4.p.64-74.33.

⁸⁶ Σημαντική ήταν και η προσωπικότητα του Henry Brougham (1823), που πρωτοστάτησε, μέσα σε κλίμα ιδιαίτερα αντίξοο και μέσα από πολλές παλινδρομήσεις, να καθιερωθούν οι διαλέξεις, να υπάρχει μόνιμη στέγη και εξοπλισμός, να δέχονται ως μέλη άτομα άνω των 15 ετών και λίγο αργότερα και γυναίκες. Χαρακτηριστικά, απευθυνόμενος στους ακροατές του, έλεγε: «*Η τύχη βρίσκεται στο μυαλό και στα χέρια σας... οι γνώσεις και οι δεξιότητες είναι προϊόντα που μπορούν να επενδυθούν και να αποδώσουν τα μέγιστα... Ο κόσμος της βιομηχανίας ανήκει στους τεχνίτες*», W.B.Bear Nicol, ό.π.

⁸⁷ Τα Ινστιτούτα ήταν αυτοχρηματοδοτούμενα και η διαχείρισή τους εποπτευόταν από αιρετή επιτροπή στην οποία φρόντιζαν να έχουν εκπροσώπηση τα περισσότερα επαγγέλματα. Το 1825 στην επιτροπή διαχείρισης του Dumfries Mechanics Institute συμμετείχαν 3 επιπλοποιοί, 2 υδραυλικοί, μυλωνάς, χρυσοχόος, χτίστης, βαφέας κ.α. Τα περισσότερα Ινστιτούτα είχαν καταφέρει να έχουν ιδιότητα κτίρια με αξιοζήλευτη υποδομή για τα δεδομένα εκείνης της εποχής. Για παράδειγμα, το Dumfries, μετά από μια επιτυχημένη έκθεση, διέθεσε όλο το ποσό για την επισκευή των μάνιων, που αποτελούσαν προτεραιότητα. W. B. Bear Nicol, ό.π

⁸⁸ Η πρόσβαση στη βιβλιοθήκη ήταν ελεύθερη για όλα τα μέλη και η μελέτη γινόταν σε ειδικά διαμορφωμένες αίθουσες. Τα μέλη μπορούσαν να δανειζονται βιβλία καταβάλλοντας ένα συμβολικό ποσό. Ο W.H.Marwick (βλ. υπ. παρακάτω), δίνει τα εξής ενδεικτικά στοιχεία για την ποσοτική αύξηση των βιβλίων και τη ζήτηση: Dumfries Mechanics Institute, 1824-200 βιβλία, 1860-6000 βιβλία. Aberden Mechanics Institute, 1824-500 βιβλία, 1885-6000 βιβλία.

⁸⁹ W. B. Bear Nicol, ό.π

⁹⁰ R. Hamilton, ό.π..

Στα τέλη του 19^{ου} αιώνα τα Mechanics' Institutes είχαν απλωθεί σε ολόκληρη τη Βρετανική επικράτεια, αριθμούσαν πάνω από 700⁹¹ και αποτελούσαν *de facto* άτυπο θεσμό, απόλυτα αποδεκτό από την κοινωνία, με ριζοσπαστικά και πολιτικά αιτήματα ενοχλητικά για την κρατική εξουσία. Η τελευταία, εκμεταλλεζόμενη τα οικονομικά προβλήματα και ορισμένες λειτουργικές αδυναμίες των Σχολών⁹², κατάφερε να τα ενσωματώσει έμμεσα, στις αρχές του 20ου αιώνα, μέσα από τη διαχείριση των τοπικών αρχών, «απονευρώνοντας» σταδιακά και διαφοροποιώντας τους αρχικούς στόχους των ιδρυτών τους. Τα Mechanics' Institutes απετέλεσαν τον προάγγελο των σημερινών φημισμένων Τεχνικών Κολλεγίων της Βρετανίας.

Παράλληλα με το δίκτυο ανάπτυξης των Μηχανολογικών Ινστιτούτων, μεγάλη ήταν η **εξάπλωση των Πανεπιστημιακών τμημάτων**, όχι με την έννοια της εγκαθίδρυσης, αλλά της επιμορφωτικής πρωτοβουλίας. Στην Ιστορία της Συνεχιζόμενης Εκπαίδευσης της Αγγλίας χρησιμοποιείται ο όρος University Extension Movement. Η πρωτοβουλία ανήκει στους πανεπιστημιακούς δασκάλους, όπως ήταν ο James Stuart, του Πανεπιστημίου του Καίμπριτζ, το 1873.⁹³

Εκτός από τα μεσαία και εργατικά στρώματα που πίεζαν προς την κατεύθυνση εκδημοκρατισμού και εκσυγχρονισμού της εκπαίδευσης, δραστήριο μέρος πήρε και το νεοεμφανιζόμενο γυναικείο κίνημα, που κατανοούσε πως η απαίτηση για ισονομία και ισοπολιτεία θα έπρεπε να περάσει από το στάδιο διεκδίκησης για ίσα δικαιώματα πρόσβασης στη μόρφωση. Προσωπικότητες όπως η Emily Davis, η Frances Power-Cobbe και η Anne Clough, πρωτοστάτησαν, μέσα από τις οργανώσεις τους, με ομιλίες και παρεμβάσεις για την αποδοχή από τα Πανεπιστήμια του Καίμπριτζ το 1865 και της Οξφόρδης το 1870 του δικαιώματος συμμετοχής των κοριτσιών στις εξετάσεις της Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης. Η συμμετοχή των γυναικών στις επιτροπές για τη διεύρυνση των Πανεπιστημίων ήταν πολύ μεγάλη.

Οι συμμετέχοντες στις επιμορφωτικές δραστηριότητες των Πανεπιστημίων, πέρα από την ανάγκη ανύψωσης του πνευματικού τους επιπέδου, είχαν και **επαγγελματικές βλέψεις**, ιδιαίτερα οι εκπαιδευτικοί πρωτοβάθμιας και δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης (στην πλειοψηφία τους γυναίκες), αφού μέσα από το μηχανισμό των διαλέξεων καταρτιζόνταν πάνω στο αντικείμενό τους και μάλιστα μετά το 1873, τα δυο μεγάλα Πανεπιστήμια έγιναν επίσημα οι **φορείς πιστοποίησης** της διαδικασίας αυτής. Από το 1875 τα δυο μεγάλα Πανεπιστήμια καθιέρωσαν ένα άτυπο σύστημα τριών ανεξάρτητων κύκλων μαθημάτων, που ο καθένας ολοκληρωνόταν ύστερα από παρακολούθηση τουλάχιστο 12 διαλέξεων, με συγκεκριμένο πρόγραμμα (παράδοση -εξάσκηση-ερευνητική εργασία-αξιολόγηση). Η Πιστοποίηση (Affiliation Certificate) της επιτυχούς παρακολούθησης έδινε τη

⁹¹ W.H.Marwick, "Mechanics' Institutes in Scotland", περ. "The Journal of Adult Education", 3,1933, p.293-309.

⁹² Ο R. Hamilton αναφέρει ορισμένες απ αυτές: Το επίπεδο των μαθημάτων δεν κατάφερε να διατηρήσει ζωντανό το ενδιαφέρον των εργατικών στρωμάτων, λόγω πρωτογενών μορφωτικών ελλείψεων και αδυναμιών, αλλά και αντικειμενικών δυσκολιών που είχαν οι εργαζόμενοι να παρακολουθήσουν τα μαθήματα κατά τον ανύπαρκτο ελεύθερο χρόνο τους, μετά από μια εξαντλητικά κουραστική μέρα ή και να πληρώσουν τα δίδακτρα. Τα μαθήματα δεν έγινε δυνατό ν'απεγκλωβιστούν από τον ευκαιριακό τους χαρακτήρα και το περιεχόμενό τους σπάνια έγινε εφικτό να αποτελεί συστατικό μιας ευρύτερης ενότητας. Οι διαφωνίες, οι διαξιφισμοί και οι αντιπαλότητες για τον ιδεολογικό προσανατολισμό των φιλοσοφικών μαθημάτων συχνά είχαν ως συνέπεια τη διάλυση ορισμένων Σχολών. Παρ'όλες τις φιλότιμες προσπάθειες οι βιβλιοθήκες και τα Μουσεία δεν μπόρεσαν να τα αξιοποιήσουν και τα εργαστήρια διαλύθηκαν.

⁹³ R. Hamilton, ό.π.

δυνατότητα στον κάτοχό της να εγγραφεί στο δεύτερο έτος του κανονικού Πανεπιστημίου⁹⁴.

Τα υψηλά δίδακτρα και η έλλειψη ελεύθερου χρόνου απομάκρυναν την εργατική τάξη από τα Πανεπιστημιακά τμήματα, ενώ σε περιπτώσεις χορηγιών ή υποτροφιών η συμμετοχή της ήταν μεγάλη. Στην ανάγκη αυτή προσπάθησαν να ανταποκριθούν τα παρακλάδια των πανεπιστημιακών τμημάτων στις φτωχότερες περιοχές, τα Settlements, που ορισμένα απ' αυτά εξελίχθηκαν σε εργατικά κολλέγια, τα «**Labor Colleges**».⁹⁵ Τα τελευταία, δεν είχαν το χαρακτήρα των πανεπιστημιακών τμημάτων, τα μαθήματα ήταν λιγότερο φιλολογικοϊστορικά (liberal) και περισσότερο κοινωνικού περιεχομένου⁹⁶. Όπως τόνιζαν στις διακηρύξεις τους, ήταν καιρός να εξοπλιστεί και η εργατική τάξη με κείνες τις γνώσεις που θα την βοηθούσαν στη μάχη της αντιπαράθεσης και του αγώνα.⁹⁷ Η δράση των εργατικών κολεγιών συνεχίστηκε μέχρι τις πρώτες δεκαετίες του 20ου αιώνα. Στα μέσα της δεκαετίας του 1920, ο χαρακτήρας των Σχολών αυτών άλλαξε, όσον αφορά το συγκρουσιακό του χαρακτήρα με την κρατική εξουσία, ως αποτέλεσμα της διάσπασης του αγγλικού εργατικού κινήματος.⁹⁸

Την απόστασή τους από τις επιμορφωτικές πρωτοβουλίες των θρησκευτικών ταγμάτων αλλά και των διανοουμένων πήρανε, στις πρώτες δυο δεκαετίες του 20 αιώνα, και οι εργατικές συνδικαλιστικές οργανώσεις της Γαλλίας. Στα τέλη του 19^{ου} αιώνα η εκπαίδευση αποτελούσε για τη νεολαία της Γαλλίας συλλογικό ιδανικό.⁹⁹ Εκκλησιαστικοί φορείς και από τα δυο δόγματα συναγωνίζονταν στο ποιος θα πρωτοπροσεγγίσει τη νέα γενιά, δημιουργώντας εξωσχολικούς κύκλους μαθημάτων

⁹⁴ Ο J. F. C. Harrison, "Learning and living, 1790-1960", Routledge and Kegan Paul, London 1961, σελ. 243, σημειώνει πως μόνο τη χρονιά 1875-1876, 7000 σπουδαστές παρακολούθησαν τα μαθήματα σε 37 διαφορετικά κέντρα. Σταδιακά στη δεκαετία του '80, ο μέσος όρος των συμμετεχόντων σε κάθε κέντρο ήταν 100-145 άτομα. Τα πανεπιστημιακά τμήματα κάλυπταν την περίοδο εκείνη σχεδόν όλες της γωνιές της Αγγλίας, κάτι που ο Harrison το αποδίδει με τον όρο "Ίμπεριαλιστική φύση" των δυο αρχαιότερων Πανεπιστημίων.

⁹⁵ J. Harrison, ό.π. Και εδώ ξεχώρισαν προσωπικότητες, όπως του Samuel Barnett, που ίδρυσε το 1884 στα ανατολικά του Λονδίνου το αυτοδιαχειριζόμενο Toynbee Hall, ένα πραγματικά πρωτοποριακό σχολείο με δωρεάν υπηρεσίες για τους φτωχούς, όπως δωρεάν πρόσβαση στην κεντρική βιβλιοθήκη, σε δικηγόρο -σύμβουλο κτλ. Το 1898 υπήρχαν 20 Settlements στη Βρετανική επικράτεια.

⁹⁶ J. Broom, "John Mclean", Macdonald Publishers, Loanhead, 1973, σελ. 75. Τα μαθήματα ήταν : Οικονομικά, Γενική Ιστορία και Ιστορία της Βιομηχανίας, Ιστορία, Δομές και Προβλήματα των Συνδικάτων, Εργατικό Δίκαιο, Πολιτικές επιστήμες, Αριθμητική-Άλγεβρα και στατιστική, Αγγλική Λογοτεχνία, Έκθεση και έκφραση(Δυνατότητα ομιλιών), επαγγελματικά μαθήματα, όπως γραφομηχανή και λογιστικά.

⁹⁷ N. Milton, "John Mclean" Pluto Press, London, 1973, σελ 118. Σε μια από τις διακηρύξεις με ημερομηνία 25/12/15 διαβάζουμε "We think the time has come for independent College, financed and controlled by the working class, in which workers might be trained for the battle against the masters. Such a College could conveniently be established in Glasgow". Το κείμενο τελειώνει με τις προτροπές για οργανωμένη μόρφωση και αγώνα: Agitate!, Educate! Organize!

⁹⁸ Τυπικό παράδειγμα αποτελεί η « Ένωση Εκπαίδευσης Εργατών», από το 1905, WEA (Workers' Educational Association), που από το 1919 η πλειοψηφία της Συντονιστικής της Επιτροπής αποφάσισε για πιο διευρυνμένο και πιο "Liberal" προσανατολισμό. Το 1935 ο H. Tawney, σε γράμμα του προς το Συνέδριο, δήλωσε πως δεν πρέπει να παραμείνουν οι WEA ένας προπαγανδιστικός και μόνο φορέας. Από τις προσωπικότητες που προσπάθησαν να διαφυλάξουν το χαρακτήρα της Ένωσης ως πόλο ταξικής συνειδητοποίησης και όχι ένα ακόμα σχολείο επαγγελματικής εκπαίδευσης, ήταν ο George Thomson (1927). Σήμερα η WEA αποτελεί επίσημο επιμορφωτικό κρατικό οργανισμό της Σκωτίας, με ένα τεράστιο και πυκνότατο δίκτυο Σχολών και ευρύτατο περιεχόμενο μαθημάτων, που ενισχύεται με πλούσιο εποπτικό και διαφημιστικό υλικό. T. Steele, "From Class-Consciousness to Cultural studies: George Thompson and the WEA in Yorkshire", περ. "Studies in Education of Adults, Vol. 19, N.2., Oct. 1981.

⁹⁹ Raymond Labourie «Η κοινωνικοπολιτιστική εμπύχωση στη Γαλλία: Κεντρικοί άξονες και προβλήματα», εγκ. «Παιδαγωγικές επιστήμες», ό.π., σελ. 501.

και ψυχαγωγίας. Οι κύκλοι ενισχύθηκαν και από τους εκπαιδευτικούς και εξελίχθηκαν τελικά σε ένα δραστήριο φιλοπρόοδο κίνημα νεολογίας. Την ίδια εποχή, στον απόηχο της υπόθεσης Dreyfus, αναπτύχθηκε ένα κίνημα υπεράσπισης των δημοκρατικών θεσμών και άνθισε η ιδέα των **Λαϊκών Πανεπιστημίων** (1898-1905), στην οποία ανταποκρίθηκαν πολλοί πανεπιστημιακοί δάσκαλοι με τη φιλοδοξία: «να δώσουν στους εργάτες μέσα από την εκπαίδευση τη χρήση του κριτικού νου, την όρεξη για την επιστημονική έρευνα, την αγάπη για την αλήθεια...να τους ανοίξουν τους ορίζοντες προς την καλλιτεχνική και φιλολογική ομορφιά, να καταργήσουν τις ταξικές διακρίσεις και προκαταλήψεις, να εξασφαλίσουν την ενότητα όλων των ανθρώπων στο γόνιμο ειρηνικό κλίμα της ανοχής, της κοινωνικής δικαιοσύνης και της ελευθερίας».¹⁰⁰

Η προσπάθεια αυτή των διανοουμένων έτυχε αποδοχής περισσότερο από τα μεσαία στρώματα και τους φοιτητές, παρά από την εργατική τάξη. Η τελευταία έκφρασε τη δική της άποψη για τον πολιτισμό και το περιεχόμενο που θα ήθελε να έχει η εκπαίδευσή της μέσα από τις «Συνδικαλιστικές συσκέψεις» (1892-1914) και τα «**Κέντρα Εργατικής Εκπαίδευσης**», που δημιουργήθηκαν μετά το 1920. Από τους πιο θερμούς θεωρητικούς υποστηρικτές της υπεράσπισης της εργατικής πολιτιστικής αυτονομίας, ήταν ο F. Pelloutier. Υποστήριζε πως η **αλληλοδιδασκαλία** ήταν το προνομίωχο μέσο της εργατικής χειραφέτησης και η **αυτοεκπαίδευση** - πηγή της αυτοχειραφέτησής της. Η διάσπαση του εργατικού κινήματος, στις αρχές της δεκαετίας του '30, έγινε αφορμή να αναπτυχθούν δυο διαφορετικά ρεύματα εκπαίδευσης εργατών. Το ένα, αν και κατήγγελλε την αστική κουλτούρα, διέυρνε με ανθρωπιστικές σπουδές και ψυχαγωγία τα προγράμματά του. Στον αντίποδα βρέθηκε το «**Εργατικό Πανεπιστήμιο**» της CGTU (1932) που είχε στόχο να δώσει μια ισορροπημένη, απλή, επιστημονική εκπαίδευση, σύμφωνα με τη μαρξιστική μεθοδολογία. Γενικότερα, τα εργατικά συνδικάτα και οι διάφοροι κοινωνικοπολιτιστικοί φορείς συνέπλευσαν ως προς τους εκπαιδευτικούς στόχους μόνο στις δύσκολες για τη Γαλλική Ιστορία στιγμές, όπως ήταν τα έτη 1900, 1936 και 1945.¹⁰¹

Τα «**Λαϊκά Πανεπιστήμια**» (Folkenjskole) της Δανίας και της Γερμανίας (Volkshochschulen) λειτούργησαν με τους ίδιους όρους αυτοδιαχείρισης, με τη διαφορά πως αποτελούσαν κλειστές μονάδες-οικοτροφεία, όπου οι μαθητευόμενοι ενήλικοι παρακολουθούσαν για ένα χρονικό διάστημα (συνήθως το χειμώνα, έξι μήνες οι άνδρες και τρεις μήνες το καλοκαίρι οι γυναίκες) μαθήματα ευρύτερης μόρφωσης με επαγγελματική ή όχι κατεύθυνση. Ιδρυτής τους θεωρείται ο ιερωμένος N. F. Grundving¹⁰², που πίστευε πως σκοπός της μόρφωσης των ανθρώπων θα πρέπει να είναι η περισσότερο ενεργή συμμετοχή στο «κοινωνικό και

¹⁰⁰ Raymond Labourie, ό.π., σελ. 505, υποσ. 5. Η υποσημείωση αφορά τη λειτουργία των Λαϊκών Πανεπιστημίων της Rouen, απ' όπου υπάρχουν στοιχεία για το πρόγραμμα μαθημάτων του Δεκεμβρίου 1900: «Οι εργατικές κατοικίες στην έκθεση του 1900, Ο φεμινισμός, Παλιά τραγούδια και παλιοί τραγουδιστές, Τρεις οικογενειακές, μουσικές και λογοτεχνικές γιορτές, Η ιστορία έχει ένα στόχο; Η επιστήμη στο Μεσαίωνα, Η αξιοποίηση των γαλλικών αποικιών, Οι πρώτες αρχές της φωτογραφίας...»

¹⁰¹ Raymond Labourie, ό.π., σελ. 506 -508. Συγκεκριμένα, ο συγγραφέας αναφέρεται στις δυο κουλτούρες που διατηρούνται στη γαλλική κοινωνία μέχρι σήμερα: «Όμως ο κόσμος των εργατών και οι εργατικές οργανώσεις εξακολουθούν στην πλειοψηφία τους να βλέπουν με δυσπιστία από που ονομάζεται συνήθως «Λαϊκή παιδεία», «κοινωνικοπολιτιστικές δραστηριότητες», οι πολιτιστικοί κώδικες αυτών είναι ξένοι προς τους κώδικες των εργατών».

¹⁰² Α. Ρήγας, «Σύγχρονα Εκπαιδευτικά Συστήματα», τ. Α, Αθήνα, 1992., σελ.81, 54. Το πρώτο Λαϊκό Πανεπιστήμιο ιδρύθηκε το 1844 στο Rodding της Δανίας. Στη Δανία σήμερα λειτουργούν 70 τέτοιες Σχολές. Τόσο στη Γερμανία όσο και στις Σκανδιναβικές χώρες γενικότερα, η παράδοση των οικοτροφείων είχε να κάνει με τα υπολείμματα φεουδαρχικών σχέσεων διοίκησης, όπου η κεντρική εξουσία ήταν ασθενής και την πρωτοβουλία σε ζητήματα κοινωνικής πολιτικής την είχαν οι κοινότητες και η εκκλησία, γενικότερα.

πολιτικό γίνεσθαι». Στην αρχή τα σχολεία απευθύνονταν σε ενήλικους αγρότες και σταδιακά επεκτάθηκαν σε όλη την επικράτεια, με τη μορφή «Αστικών Ακαδημιών». Για μεγαλύτερη διευκόλυνση του γεωργικού κόσμου στη Γερμανία λειτουργούσαν και νυκτερινές «Γεωργικές σχολές»(1905). Τα Λαϊκά Πανεπιστήμια αποτελούσαν πόλο έλξης, ως εναλλακτικοί εκπαιδευτικοί θεσμοί. Οι μαθητές-τρόφιμοι επέλεγαν με βάση τα ενδιαφέροντα και τις ανάγκες τους τα μαθήματα και συναποφάσιζαν το περιεχόμενο της ύλης που επιθυμούσαν να διδαχθούν. Αφετηρία των προβληματισμών τους ήταν τα ζητήματα της ζωής στους οποίους απαντούσαν στην ουσία « αλληλοδιδασκόμενοι», μέσα από την ανταλλαγή απόψεων και την αναγκαιότητα συμμόρφωσης στους κανόνες της κοινής συμβίωσης. Τα λαϊκά αυτά πανεπιστημιακά οικοτροφεία αναπτύχθηκαν στις Σκανδιναβικές χώρες ως φορείς μελέτης και διάδοσης του Λαϊκού Πολιτισμού και κοινωνικής δραστηριοποίησης γενικότερα.¹⁰³ Στη Γερμανία, όμως, ιδιαίτερα τα νυκτερινά τμήματα για τους εργάτες, είχαν και επαγγελματικό προσανατολισμό. Η επιτυχία των Λαϊκών Πανεπιστημίων μπορεί να αξιολογηθεί και από το γεγονός ότι διαλύθηκαν αμέσως με την άνοδο των εθνικοσοσιαλιστών στην εξουσία.

Μετά την Οκτωβριανή Επανάσταση του 1917, στη νεοϊδρυθείσα Σοβιετική Ένωση με τον όρο «Λαϊκή Παιδεία» (Narodnoie Obrazovanie) εκδόθηκαν όλα τα διατάγματα και οι νόμοι που αφορούσαν συνολικά το εκπαιδευτικό σύστημα της χώρας, ήτοι: όλα τα σχολεία έγιναν παλλαϊκά, κρατικά με ενιαίο χαρακτήρα και ενιαία γενική και επαγγελματική μόρφωση –Ενιαία Εργατικά Σχολεία (Gentinaia Trountovaiia Schkola), θεσμοποιήθηκε η προσχολική αγωγή, διαχωρίστηκε το κράτος και η εκπαίδευση από την εκκλησία, καθιερώθηκε η διδασκαλία των εθνικών γλωσσών στις Σοβιετικές Δημοκρατίες, εφαρμόστηκαν νέες αρχές εισαγωγής στα ανώτερα ιδρύματα, με μέτρα αντισταθμιστικής ενίσχυσης των εργατικών και αγροτικών στρωμάτων (bonus εισαγωγής και υποτροφίες.). Παράλληλα, στα πλαίσια του διατάγματος του Δεκ. 1919 «Για την εξάλειψη του αναλφαβητισμού» συστάθηκε η Πανρωσική Έκτακτη Επιτροπή, ως συντονιστικό όργανο που υπαγόταν στο Λαϊκό Επιτροπάτο Παιδείας(Α.Β. Λουνατσάρκι, Ν. Κ. Κρούπσκαγια, Μ.Ν. Ποκρόφσκι). Η οργάνωση της νεολαίας «Κομσομόλ» με το σύνθημα «Επίθεση στο πολιτιστικό μέτωπο» μπήκε επικεφαλής της προσπάθειας διαφώτισης και ανύψωσης του πνευματικού επιπέδου του λαού. Το 1923 δημιουργήθηκε ο Σύλλογος «Κάτω η αγραμματοσύνη» και οργανώθηκαν συνέδρια και διασκέψεις για την εξέταση προβλημάτων της εξωσχολικής μόρφωσης ενηλίκων. Στα 1920-1940, έμαθαν γράμματα 60 εκατ. ενήλικοι.¹⁰⁴ Εξαιρετικά μεγάλη ώθηση δόθηκε στην

¹⁰³ Henning Sallihg Olesen, "Adult Education and Everyday life", transl. M. Malone, Roskilde University Center, 1989. Στη σελ. 45., μετά από σύντομη επισκόπηση της ιστορίας των Λαϊκών Πανεπιστημίων, η συγγραφέας παρουσιάζοντας τις σύγχρονες εκφράσεις τους τονίζει πως ο προβληματισμός και η σύγχυση για το ποιος θα πρέπει να είναι ο χαρακτήρας των Σχολών οφείλονται στη λανθασμένη στάση όσων θέλουν να διαχωρίζουν τη λειτουργία της εργασίας από τον τρόπο ζωής, κάτι που από την ίδρυση των «Λαϊκών Πανεπιστημίων» ήταν ξεκαθαρισμένο εξ' αρχής, με τον όρο να είναι αλληλένδετες οι σχέσεις επαγγελματικής και γενικής μόρφωσης.

¹⁰⁴ «Μεγάλη Σοβιετική Εγκυκλοπαίδεια», λήμμα «Λαϊκή παιδεία», τ.31, 1978. Ο ηγέτης της επανάστασης Β. Ι. Λένιν, έγραφε το 1913 για την κατάσταση της εκπαίδευσης στη χώρα του: «Τόσο άγρια χώρα όπου να λεηλατούνται η εκπαίδευση, η μόρφωση και οι γνώσεις από τις λαϊκές μάζες, δεν έμεινε πια καμιά στην Ευρώπη». Ο τσαρισμός ακολουθούσε πολιτική εκρωσισμού και εμπόδιζε την ανάπτυξη του εθνικού πολιτισμού των υπό δυνάστευση λαών της Ασίας. Σύμφωνα με την απογραφή του 1897 οι εγγράμματοι ηλικίας 7-49 ετών ήταν στους Ρώσους 28,4%, στους Κιρκίσιους 0,6%, στους Τουρκμένιους 0,7%, στους Ουζμπέκους 1,6% και στους Καζάχους 2%. Πολλοί λαοί και εθνότητες δεν είχαν δική τους γραφή. Σύμφωνα με την απογραφή του 1939, οι εγγράμματοι ηλικίας 9-49 χρονών αποτελούσαν το 87,4 % και στην απογραφή του 1959 η αγραμματοσύνη είχε εξαλειφθεί ολοκληρωτικά.

επαγγελματική εκπαίδευση των ενηλίκων , στα πλαίσια της Νέας Οικονομικής Πολιτικής (ΝΕΠ), που ο Β .Ι. Λένιν θεωρούσε άκρως αναγκαία στις «εκτατικές» συνθήκες από τις οποίες περνούσε η τύχη της επανάστασης, με την προϋπόθεση να μην αποτελεί μονομερή προσανατολισμό αλλά να είναι βασισμένη σε γερό γνωστικό υπόβαθρο. Στο 3^ο Συνέδριο της Κομμουνιστικής Νεολαίας, σχετικά με το χαρακτήρα της πολυτεχνικής εκπαίδευσης των νέων σχολείων τόνιζε: «Καταλαβαίνετε πολύ καλά ότι τον εξηλεκτρισμό δεν μπορούν να τον κάμουν άνθρωποι αγράμματοι και ότι εδώ δεν είναι αρκετές μόνο οι απλές γραμματικές γνώσεις. Εδώ δεν φτάνει να καταλαβαίνεις τι είναι εξηλεκτρισμός. Πρέπει να ξέρεις να τον εφαρμόζεις τεχνικά και στη βιομηχανία και στη γεωργία και στους χωριστούς κλάδους της βιομηχανίας και της γεωργίας».¹⁰⁵ Με βάση τις προηγούμενες αρχές, μέσα στα πλαίσια του συστήματος για «Λαϊκή Παιδεία», λειτούργησαν πολυποίκλιοι κύκλοι σπουδών(βραδινά τμήματα ενδοεργοστασιακής εκπαίδευσης, εκπαίδευση με αλληλογραφία και πρακτική (zaochni) εξάσκηση στην επιχείρηση κτλ.)με κύριο χαρακτηριστικό την κάθετη και οριζόντια κινητικότητα των επιπέδων τους.¹⁰⁶

Στις αρχές του 20 αιώνα¹⁰⁷ η ιδέα της Συνεχιζόμενης Εκπαίδευσης «συνεπικουρήθηκε» από τις αντιλήψεις παιδαγωγών, φιλοσόφων και ψυχολόγων για το χαρακτήρα που θα πρέπει να έχει μια ανθρωπιστική εκπαίδευση βασισμένη στις ανάγκες όχι μόνο της κοινωνίας αλλά και στις υποκειμενικές δυνατότητες του κάθε ανθρώπου. Η γενιά της «Νέας αγωγής» ήρθε σε αντιπαράθεση με τις δογματικές διδακτικές προσεγγίσεις των επίσημων σχολικών συστημάτων. Με πρωτοπόρο τον Αμερικανό J. Dewey, που τόνιζε τη σημασία της εμπειρίας ως προϋπόθεση της γνώσης και της συνέχειας σε μια διαδικασία ζωής στο παρόν και μέσο μόρφωσης για το μέλλον,¹⁰⁸ ιδρύθηκαν πολλά πειραματικά σχολεία έξω από το τυπικό σύστημα, τα

¹⁰⁵ Γ. Γρόλλιος, «Μόρφωση και εργασία – Η συζήτηση για την εκπαίδευση στην ΕΣΣΔ το 1920» περιοδ. «Αντιτετράδια της Εκπαίδευσης», τχ. 39-40, 1996.

¹⁰⁶ «Μεγάλη Σοβιετική εγκυκλοπαίδεια», λήμμα «Εκπαίδευση με αλληλογραφία», τ.10, 1978. Από τη δεκαετία του '20 εκδίδονταν πλήθος βιβλίων αυτομόρφωσης. Τα οργανωμένα μαθήματα «δι'αλληλογραφίας» ξεκίνησαν το 1926-1927 από τα Πανεπιστήμια της Μόσχας, το Ινστιτούτο Μηχανικής Λομονόσωφ , τη Γεωπονική Ακαδημία κτλ. Ένας από τους στόχους ήταν και η προετοιμασία των υποψηφίων για τις εξετάσεις. Το 1929 δημιουργήθηκαν και κλαδικά ιδρύματα τεχνικής εκπαίδευσης με αλληλογραφία. Με αποφάσεις του Συμβουλίου Λαϊκής Επιτροπής από το 1938-1939 οι τίτλοι που παρέχονταν από τις σχολές αλληλογραφίας ήταν διαβαθμισμένοι σύμφωνα με το τυπικό σύστημα (όλων των βαθμίδων) και αποτελούσαν μέρος του επίσημου κρατικού συστήματος συνεχιζόμενης εκπαίδευσης.

¹⁰⁷ Στο επίπεδο της επιστημονικής προόδου και των ανακαλύψεων στα τέλη του 19^{ου} και τις αρχές του 20 αιώνα συντελέστηκε , για πολλούς ιστορικούς, η δεύτερη βιομηχανική επανάσταση , καθώς συνδέθηκε στενότερα η επιστήμη με την παραγωγή και σειρά νέων επιστημονικών θεωριών και ανακαλύψεων για τη φύση και τους νόμους της, ήρθαν σε ρήξη με ό, τι πιστευόταν μέχρι τότε. Αμφισβητήθηκε ο «αλύγιστος χαρακτήρας των αριθμών» και δόθηκε προσοχή στη δομή των πραγμάτων (Φρόντ, Παβλόφ). Στα Μαθηματικά, η έννοια της ασυνέχειας οδήγησε στη στατιστική μέθοδο. Η «Αρχή της αβεβαιότητας» του Heisenberg(1927) εισήγαγε την έννοια του μη προκαθορισμένου και πιθανού (στη βιολογία-χρωματοσώματα και την ιατρική(νευρώνες). Η «Θεωρία σχετικότητας» του Αϊνστάιν προέτρεπε στην αντίληψη του κόσμου όχι ως σύνολο από γεγονότα , αλλά ως ένα σύνολο σχέσεων. Από το σύνολο των ανακαλύψεων αξιοποιήθηκε, μόνο στα πιο αναπτυγμένα Ευρωπαϊκά κράτη και την Β.Αμερική, ό, τι αφορούσε άμεσα τη βιομηχανία (χημική βιομηχανία-λιπάσματα, νιτρογλυκερίνη, μεταλλουργία- χάλυβας, εξηλεκτρισμός κτλ.). Η αξιοποίηση των υπόλοιπων, «μη παραγωγικών εφευρέσεων» ήταν εμβρυώδης και ουσιαστικά επέδρασε στον μεταπολεμικό κόσμο. Εγκ. UNESCO, τ.6, 1964, σελ.473.

¹⁰⁸ Χ.Φράγκος, «Ψυχοπαιδαγωγική», Gutenberg, 1984, σελ. 117. “ Οι απαρχές κάθε μάθησης , έλεγε ο Ντιούι, όποια κι αν είναι τούτη, πρέπει να μπολιάζονται στην πείρα που έχουν ήδη οι μαθητές και η πείρα τούτη πλουτισμένη από τις αναπτυγμένες με την άσκηση ικανότητες πρέπει με τη σειρά της να χρησιμεύει σαν ξεκίνημα για την κατοπινή διδασκαλία».

λεγόμενα «Σχολεία Εργασίας» ή «Ελεύθερα Σχολεία» κτλ.¹⁰⁹ Όπως φάνηκε και από την προηγούμενη ανάλυση οι μεθοδολογικές αρχές των παιδαγωγών της «Νέας αγωγής» βρήκαν μεγάλη ανταπόκριση στις άτυπες αυτοδιαχειριζόμενες εκπαιδευτικές μονάδες των ενηλίκων.

Συμπερασματικά:

Στη διάρκεια των αιώνων που ακολούθησαν , της βιομηχανικής δηλαδή επανάστασης (1850 κ. ε) έως και τις πρώτες δεκαετίες του περασμένου αιώνα, η Συνεχιζόμενη Εκπαίδευση αποκτά άλλες διαστάσεις – αναδεικνύεται σε καθοριστικό εκπαιδευτικό θεσμό, με *αντισταθμιστικό και συμπληρωματικό χαρακτήρα*. Η φύση της είναι μάλλον δυναμική και επιθετική και όχι αμυντική. Προσπαθεί να ανταποκριθεί έγκαιρα στα κοινωνικοοικονομικά δεδομένα και έχει την τάση να υπερσκελίζει την ατομία και τα χαρακτηριστικά της αδράνειας που παρουσίαζαν τα κατεστημένα εκπαιδευτικά συστήματα.

Τα παράλληλα πεδία στα οποία ενεργοποιήθηκε ο θεσμός της Συνεχιζόμενης Εκπαίδευσης είναι τα ακόλουθα: (χωρίς η σειρά να δηλώνει κάποια χρονική αλληλουχία ή αξιολογική προτεραιότητα).

- η κάλυψη των ελλειμμάτων του εκπαιδευτικού θεσμού, που σχετίζονταν από τότε είτε με την ποσοτική και ποιοτική φύση του , είτε με την αδυναμία της τυπικής εκπαίδευσης να παρακολουθήσει την εξελισσόμενη πραγματικότητα ή από άλλους ιστορικούς, γενικούς ή περιστασιακούς λόγους,
- η διεύρυνση και ο παραγωγικός προσανατολισμός των Πανεπιστημίων, η ίδρυση και δημιουργία Ανώτερων και Μέσων Τεχνικών και Επαγγελματικών Σχολών και η επέκταση του δικτύου της στοιχειώδους εκπαίδευσης με την παράλληλη συγχρόνως καταπολέμηση του αναλφαβητισμού, σε άτομα που επιβραδύνθηκε ή παρήλθε η ηλικία της σχολικής φοίτησης, και το τελευταίο και ουσιαστικότερο πεδίο
- η γενικότερη μορφωτική και πολιτιστική καλλιέργεια.

Οι κύριες δυνάμεις που στήριξαν αυτό το θεσμό ήταν αρχικά τα πρωτοπόρα τμήματα της διανόησης , που ενστερνίστηκαν τον επιστημονικό ουμανισμό και τμήματα της αστικής τάξης, που είχαν άμεσα συμφέροντα από την ανάπτυξη των διαστάσεων αυτών του εκπαιδευτικού θεσμού.

Τέλος, από τα μέσα του 19^{ου} αιώνα , καθώς η εργατική τάξη αρχίζει να διαδραματίζει ενεργό ρόλο στην ευνοϊκότερη γι αυτήν διεύθυνση των κοινωνικών σχέσεων, παρεμβαίνει αποφασιστικά στην εκλαΐκευση του εκπαιδευτικού θεσμού σ' όλη του την έκταση , με στόχο την ανατροπή των κοινωνικών σχέσεων και τον επαναπροσδιορισμό τους επάνω σε άλλες αρχές και την εναρμόνισή τους με τις νέες παραγωγικές δυνάμεις, που απελευθέρωνε η επιστημονικοτεχνική επανάσταση.

¹⁰⁹ Αλ. Δελμούζος, «Μελέτες και πάρεργα», Αθήνα , 1958.

2.3 Σύγχρονος κόσμος.

Ο Β΄ Παγκόσμιος πόλεμος υπήρξε σταθμός για την οριοθέτηση του σύγχρονου κόσμου.¹¹⁰ Ακόμα και κατά τη διάρκειά του, ο αντιφασιστικός, αντιπολεμικός οίστρος επέδρασε σωρευτικά και επέφερε τρομακτικές αλλαγές στις συνειδήσεις των λαών, στις οποίες καταξιώθηκε αυτό που με τον πόλεμο πήγε να καταρρακωθεί - πως το δικαίωμα στη ζωή είναι θέμα αξιοπρέπειας.

Από τα βασικότερα δικαιώματα του ανθρώπου ιδιαίτερη προτεραιότητα αποτέλεσαν τα θέματα της παιδείας και του πολιτισμού.¹¹¹ Στα περισσότερα Ευρωπαϊκά κράτη οι προπολεμικές επιμορφωτικές οργανώσεις και όμιλοι αποτέλεσαν πόλο συσπείρωσης και αντιστασιακής δράσης κατά τη διάρκεια του πολέμου. Στη Γαλλία αναπτύχθηκαν κινήματα κάτω από το σύνθημα «Λαός και Πολιτισμός» και δημιουργήθηκε το «Εθνικό Λαϊκό Θέατρο»¹¹². Στην Ελλάδα το σύνθημα της αντιστασιακής οργάνωσης νεολαίας ΕΠΟΝ ήταν το «Πολεμάμε και τραγουδάμε».¹¹³ Εκτός από τον πολιτισμό και τη διαφώτιση δημιουργήθηκαν και κινήσεις για την επιμόρφωση των αγραμμάτων. Η αγραμματοσύνη και η αμάθεια δεν συμβάδιζαν με το νέο μορφωτικό ιδανικό του μεταπολεμικού κόσμου. Η ανάπτυξη της Παιδείας, της Επιστήμης και του Πολιτισμού αποτέλεσαν προτεραιότητες του Οργανισμού Ηνωμένων Εθνών, που σύστησε για το λόγο αυτό εξειδικευμένο τμήμα του, την UNESCO (United National Educational Scientific and Cultural Organization), στις 4/11/46. Ανάμεσα στις δραστηριότητες του Οργανισμού ξεχώριζαν αυτές που είχαν να κάνουν με την καταπολέμηση της αγραμματοσύνης,¹¹⁴ των διακρίσεων στην εκπαίδευση και με την επαγγελματική εκπαίδευση αποκλεισμένων κοινωνικών ομάδων και πληθυσμών. Λίγα χρόνια αργότερα, το 1949, στο Ελσένερ της Δανίας έγινε η πρώτη μεταπολεμική Διεθνής Διάσκεψη για την Εκπαίδευση των Ενηλίκων, που θα μπορούσε να θεωρηθεί η απαρχή της καταξίωσης ενός παράλληλου ιστορικού εκπαιδευτικού θεσμού, γύρω απ'τον οποίο θα

¹¹⁰ Η. Arendt, ό.π, σελ. 17, σημειώνει πως, από πολιτική άποψη ο σύγχρονος κόσμος γεννήθηκε με τις πρώτες ατομικές εκρήξεις.

¹¹¹ Στο άρθρο 26 της Διακήρυξης των δικαιωμάτων του ανθρώπου του ΟΗΕ αναφέρεται: 1. Κάθε άνθρωπος έχει δικαίωμα στην εκπαίδευση. Η εκπαίδευση πρέπει να παρέχεται δωρεάν, τουλάχιστο όσον αφορά τα στοιχειώδη και βασικά της στάδια. Η στοιχειώδης εκπαίδευση είναι υποχρεωτική. Η τεχνική και επαγγελματική εκπαίδευση πρέπει να γενικευτεί. Η πρόσβαση στις ανώτατες σπουδές πρέπει να είναι ελεύθερη για όλους, με βάση την αξία του καθενός. 2. Η εκπαίδευση πρέπει να αποβλέπει στην πλήρη ανάπτυξη της ανθρώπινης προσωπικότητας και στην ενίσχυση του σεβασμού προς τα ανθρώπινα δικαιώματα.

¹¹² Εγκ. «Παιδαγωγικές Επιστήμες», ό.π. Το 1946, ο Γάλλος κοινωνιολόγος, Ζ. Ντυμανζντιέ (J. Dumazetier) ηγήθηκε του κοινωνικοπολιτιστικού Κινήματος «Λαός και Πολιτισμός» (People et Culture) και παρέμεινε πρόεδρος του μέχρι του 1974. Στο κίνημα αυτό συμμετείχαν γνωστές προσωπικότητες της γαλλικής κοινωνίας, άνθρωποι των γραμμάτων, επιστήμονες, καλλιτέχνες και εργαζόμενοι. Κύρια κατεύθυνση του Κινήματος ήταν η προώθηση της ενεργητικής χρήσης του ελεύθερου χρόνου, η ανάπτυξη μορφωτικών διαδικασιών, αλλά και η έκδοση μελετών σχετικά με τις τέχνες και τον πολιτισμό. Δεν είναι τυχαίο που ο Ντυμανζντιέ θεωρήθηκε ως «πατέρας της κοινωνιολογίας του ελεύθερου χρόνου». Η δράση του Κινήματος πέρασε εξελικτικά στον ευρύτερο χώρο της Συνεχιζόμενης Εκπαίδευσης (Ελεύθερα Πανεπιστήμια, σεμινάρια για τους εργαζόμενους, κτλ.). Α. Κορωνάκη, «Κοινωνιολογία του ελεύθερου χρόνου», ό.π., σελ. 61.

¹¹³ Λεπτομερέστερα σε επόμενο κεφάλαιο.

¹¹⁴ Στη δεκαετία του '60, που θα μπορούσε να χαρακτηριστεί ως «δεκαετία κατά της αποικιοκρατίας», οι εκστρατείες κατά της αμάθειας και του αναλφαβητισμού αφορούσαν στενά την προσπάθεια ανεξαρτοποίησης των επαναστατημένων λαών. Όπως σημειώνει η Μ. Ηλιού (ό.π.) τα αποτελέσματα ήταν εντυπωσιακά, όπου οι αλλαγές αφορούσαν και ευρύτερα κοινωνικοοικονομικούς μετασχηματισμούς, όπως στην Κίνα και την Κούβα, όπου η αντιμετώπιση του αναλφαβητισμού αντιμετωπίστηκε άμεσα στα πλαίσια του ενιαίου σχολικού συστήματος, με τη μορφή της «εκτακτικής» ανάγκης.

αναπτυχθούν τα επόμενα χρόνια προβληματισμοί και κάποια στιγμή θα αποτελέσει μέρος επίσημων εθνικών (Αγγλία, Σουηδία, Δανία) και διακρατικών πολιτικών εκπαίδευσης.

Η αισιοδοξία και η εμπιστοσύνη του μεταπολεμικού κόσμου για πρόοδο, υπαγορεύτηκε και από τις εξελίξεις στην επιστήμη, σε τομείς που, αν και είχαν αναπτυχθεί στις αρχές του αιώνα, μόλις τότε άρχιζαν να μπαίνουν στη ζωή των ανθρώπων (αεροναυπηγική, ραδιόφωνο, ιατρικές εφαρμογές βιολογίας, μαζική αγροτική παραγωγή, συγκοινωνίες κτλ.). Ορόσημο ,πάντως, στάθηκε η **διάσπαση του πυρήνα του ατόμου**, που απέδειξε περίτρανα τις κολοσσιαίες αναμορφωτικές δυνατότητες της επιστήμης και τις πρακτικές εφαρμογές της. Ήταν φανερό πως η ανθρωπότητα έμπαινε ανεπιστρεπτί σε έναν καινούργιο κόσμο και πως ο ρόλος της επιστήμης ήταν αλληλένδετος με την τεχνική και την παραγωγή, αφού η δύναμη της επιστήμης επαναστατικοποιούσε την τεχνική και η τεχνική συνεχώς υποκινούσε την επιστήμη, **προβάλλοντας σ' αυτή απαιτήσεις και προβλήματα και εξασφαλίζοντάς της** όλο και μεγαλύτερης ακρίβειας και πιο σύνθετο πειραματικό εξοπλισμό .

Η συνειδητοποίηση των παραπάνω σήμαινε ραγδαία άνοδο της χρηματοδότησης των επιστημονικών μελετών και αύξηση του αριθμού των ερευνητικών ιδρυμάτων και για τα δυο κοινωνικοοικονομικά συστήματα της εποχής εκείνης, του σοσιαλιστικού και του καπιταλιστικού κόσμου. Στο δεύτερο μισό της δεκαετίας του '50, ορισμένα αναπτυγμένα κράτη του λεγόμενου «δυτικού κόσμου» δημιούργησαν διακρατικά όργανα σχεδιασμού και διεύθυνσης της επιστημονικής δραστηριότητας (**Ο. Ο. Σ. Α**)¹¹⁵, στα πλαίσια του ανταγωνισμού με το σύστημα των «ανατολικών», που από τη φύση του εμπεριείχε στοιχεία της κεντρικής διεύθυνσης και σχεδιασμού και μάλιστα είχε να επιδείξει σημαντική πρόοδο σε τομείς αύξησης της παραγωγής αλλά και της μελέτης του διαστήματος.¹¹⁶ Μια νέα πρόοδος ερχόταν να ενισχύσει ακόμα περισσότερο τις προηγούμενες επιλογές- η δημιουργία των **ηλεκτρονικών υπολογιστικών μηχανών**, που προανήγγελλαν την αρχή της βαθμιαίας ανάθεσης στη μηχανή λογικών λειτουργιών του ανθρώπου και, μελλοντικά, το πέραςμα στη συντονισμένη αυτοματοποίηση της παραγωγής και της διεύθυνσής της (κυβερνητική). Η νέα μορφή τεχνικής, που εισήγαγαν οι ηλεκτρονικοί υπολογιστές , **άλλαξε τη θέση και το ρόλο του ανθρώπου στη διαδικασία της παραγωγής και απαιτούσε από τον συντελεστή της, τον εργαζόμενο, αυξημένες επαγγελματικές γνώσεις , εξειδίκευση, αλλά ταυτόχρονα και οργανωτικές ικανότητες** , που μόνο ένα υψηλό πνευματικό και πολιτιστικό επίπεδο θα μπορούσε να εγγυηθεί. Ήταν φανερό πως ο ρόλος της Εκπαίδευσης του ατόμου στον σύγχρονο κόσμο θα ήταν πρωταγωνιστικός και καθοριστικός.

Η θεωρία του αμερικανού οικονομολόγου **Theodore W. Schultz για το «ανθρώπινο κεφάλαιο»**, αποτέλεσε το θεωρητικό υπόβαθρο του δυτικού κόσμου για τον ρόλο και τις «επενδύσεις» που θα πρέπει να γίνουν στην Εκπαίδευση προκειμένου να επιτευχθεί η οικονομική ανάπτυξη μιας χώρας. Η θεωρία του Schultz απέδιδε με οικονομικούς όρους τις πνευματικές ικανότητες και δεξιότητες

¹¹⁵ Η επικυρωτική συμφωνία ίδρυσης του Οργανισμού Οικονομικής Συνεργασίας και Ανάπτυξης(OECD- Organization for Economic Cooperation and Organization) έγινε στις 30/9/61 και αφορούσε 20 χώρες της Δυτικής Ευρώπης και της Β. Αμερικής. Στα πλαίσια της συνεργασίας τους τα κράτη μέλη δεσμεύτηκαν να συντονίσουν την πολιτική τους στα οικονομικά, δημοσιονομικά, εμπορικά κ. α θέματα , καθώς και στο πεδίο της επιστημονικής έρευνας και της τεχνολογίας. Ο ΟΟΣΑ υπήρξε φυσική εξέλιξη του ΟΕΟΣ (Οργανισμού Ευρωπαϊκής Οικονομικής Συνεργασίας), που ιδρύθηκε αμέσως μετά τον πόλεμο.

¹¹⁶P. Zaika, M. Tryfonova, B.Shah "Izobretatelstvo v' naouchnom uochrezhdenie i v' VUZe", (Η εφευρετικότητα στο Επιστημονικό Ίδρυμα και το Πανεπιστήμιο». Ρωσ.έκδοση, « Geuleum », Άλμα-Ατά, 1990.

των ανθρώπων ως «μορφές κεφαλαίου». Ο ίδιος, υποστήριζε πως με τη θεωρία του, μπορούσε να εξηγηθεί καλύτερα το «δυσεξηγητο πρόβλημα» της άνισης οικονομικής ανάπτυξης και της ανισότητας κοινωνικών ομάδων και χωρών.¹¹⁷ Κατά τον Schultz:

*« Οι εργαζόμενοι έχουν γίνει κεφαλαιοκράτες, όχι γιατί είναι ιδιοκτήτες μετοχών...αλλά γιατί έχουν αποκτήσει γνώσεις και δεξιότητες με οικονομική αξία. Οι γνώσεις αυτές και οι δεξιότητες είναι, κατά κύριο μέρος, το προϊόν επένδυσης, που μαζί με άλλες επενδύσεις, εξηγούν την υπεροχή στην παραγωγή που έχουν οι τεχνολογικά αναπτυγμένες χώρες».*¹¹⁸

Οι προκλήσεις στις οποίες καλούνταν να δώσουν απαντήσεις τα Εκπαιδευτικά Συστήματα, και των δυο «στρατοπέδων», θα έπρεπε να αφορούν κυρίως τους άξονες ανάπτυξης και γενίκευσης του δευτεροβάθμιου επιπέδου σχολικών γνώσεων και της τεχνικής-επαγγελματικής εκπαίδευσης, καθώς και την ποιοτική και ποσοτική διεύρυνση της τριτοβάθμιας εκπαίδευσης. Κυρίως όμως η πρόκληση προς τα εκπαιδευτικά συστήματα της νέας εποχής αφορούσε τη «διαπερατότητα», τη δυνατότητα κάθετης και οριζόντιας κινητικότητας μέσα στο εκπαιδευτικό σύστημα (δημοκρατικότητα του συστήματος), που θα επέτρεπε σε κάθε άνθρωπο να αναπτύσσει τις γνώσεις του και να είναι σε θέση να επιμορφώνεται ή να επανακαταρτίζεται όποτε χρειαστεί.

Στη Σοβιετική Ένωση και στα άλλα σοσιαλιστικά κράτη «το συνεχές» των εκπαιδευτικών δυνατοτήτων λειτουργούσε στα πλαίσια του ενιαίου εκπαιδευτικού συστήματος, της «Λαϊκής Παιδείας», με ενιαίο τύπο δευτεροβάθμιου πολυτεχνικού σχολείου¹¹⁹ και ανάπτυξη μέσων και ανώτερων τεχνικών και επαγγελματικών σχολών που, ταυτόχρονα με ένα παράλληλο δίκτυο επιμορφωτικών δραστηριοτήτων, έδιναν τη δυνατότητα σύνδεσης και συνέχισης των σπουδών στην τριτοβάθμια και μετα-τριτοβάθμια εκπαίδευση. Η διεύρυνση των δύο επιπέδων ανώτερου και ανώτατου κύκλου αφορούσε και τις παράλληλες μορφές εκπαίδευσης, όπως οι Σχολές «Δι' αλληλογραφίας», τα Νυκτερινά Πανεπιστημιακά Τμήματα στους χώρους των επιχειρήσεων κτλ.

Στο «δυτικό κόσμο» έγιναν αξιοσημείωτες προσπάθειες εκσυγχρονισμού και δημοκρατικοποίησης των εκπαιδευτικών συστημάτων. Ιδιαίτερα σε χώρες με προϊστορία σε θέματα διεύρυνσης της Εκπαίδευσης σημειώθηκε πραγματική έκρηξη. (Γαλλία, Σουηδία, Γερμανία κτλ.). Τα στοιχεία του ΟΟΣΑ για την εικοσαετία 1950-1970 έδειχναν αύξηση συμμετοχής κατά 30% στην πρωτοβάθμια εκπαίδευση, 100%

¹¹⁷ Μ. Φραγκουδάκη, «Κοινωνιολογία της Εκπαίδευσης», Παπαζήση, 1985. Στη σελ. 36 η συγγραφέας σημειώνει πως η θεωρία «προωθήθηκε να εξαχθεί» και σε υπανάπτυκτες χώρες. Κύριοι «επενδυτές» στην Ασία, την Αφρική και στην Λατινική Αμερική ήταν η Διεθνής Τράπεζα και το ίδρυμα Φορντ. «Η θεωρία του ανθρώπινου κεφαλαίου στις ΗΠΑ κυρίως πήγασε όχι τόσο από την κοινωνική ηθική που εμπεριέχεται στη διεκδίκηση της ισότητας, αλλά από κριτήρια οικονομικά και πολιτικά: την αποτελεσματικότερη οικονομική ανάπτυξη και την καλύτερη καταπολέμηση της σοσιαλιστικής ιδεολογίας. Ωστόσο γέννησε ένα γενικευμένο αίτημα για ισότητα στην εκπαίδευση, που οδήγησε σε πολυάριθμες έρευνες με αντικείμενο τον εντοπισμό της ανισότητας και στόχο την καταπολέμησή της».

¹¹⁸ Αναφέρεται από τον Α. Καζαμία στο «Παγκόσμια κρίση στην εκπαίδευση», Γρηγόρη, 1992, σελ.23, παραπ.25.

¹¹⁹ Το 1964 κυκλοφόρησε το βιβλίο «L' enseignement polytechnique en URSS» της UNESCO, που διερευνά το θέμα της Πολυτεχνικής Εκπαίδευσης. Η πολυτεχνική παιδεία στο σοσιαλιστικό σύστημα δεν ήταν παιδεία επαγγελματική, με την έννοια που της αποδίδει ο δυτικός κόσμος. Στόχευε, μέσω της γενικευμένης εφαρμογής, στην υποχρεωτική δευτεροβάθμια εκπαίδευση, να καλλιεργήσει την «τεχνική συνείδηση», την εμπιστοσύνη δηλαδή στις μεγάλες δυνατότητες της επιστήμης και την άμεση σύνδεση «θεωρίας και πράξης», σπάζοντας τα στεγανά περί διανοητικής και χειρωνακτικής εργασίας. Ως σύγχρονη πρόταση για τα δεδομένα της ελληνικής κοινωνίας το θέμα αναπτύσσεται στο βιβλίο του Γ. Μωραϊτή, « Ιδεολογικές και μεθοδολογικές αρχές της εργασίας στο σχολείο της πολυτεχνικής Εκπαίδευσης», Σύγχρονη Εποχή, 1999.

στη δευτεροβάθμια και κατά 200% στην τριτοβάθμια.¹²⁰ Μέχρι τα μέσα της δεκαετίας του '60, ως υποχρεωτικό επίπεδο εκπαίδευσης, στα περισσότερα Ευρωπαϊκά κράτη, καθιερώθηκε το πρώτο επίπεδο της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης, δηλ. τα 9-10 έτη σχολικής φοίτησης. Η δευτεροβάθμια εκπαίδευση συμπληρωνόταν με έναν τριετή ή διετή κύκλο γενικής και τεχνικοεπαγγελματικής εκπαίδευσης. Η τελευταία παρεχόταν σε ημερήσια ή νυκτερινά, ιδιωτικά ή δημόσια σχολεία και αποτελούσε δίοδο κυρίως για τις ανώτερες τεχνικές σχολές (Κολλέγια) και όχι για τα Πανεπιστήμια. Στη Δανία, ήταν τόσο ισχυρό το παραδοσιακό άτυπο σύστημα μαθητείας, που οι επαγγελματικές σχολικές σπουδές χρειάστηκε να τροποποιηθούν. Στη Γερμανία, η επιλογή για τεχνική ή θεωρητική κατεύθυνση στις σπουδές ξεκινούσε ακόμα και πριν από το πρώτο επίπεδο της δευτεροβάθμιας (Πρακτικό σχολείο, από την 5^η Δημοτικού)¹²¹. Στην Ανώτατη Πανεπιστημιακή Εκπαίδευση μια μορφή αντιστάθμισης στον περιορισμό εισαγωγής (numerous clausus) απετέλεσαν τα Ανοικτά Πανεπιστήμια(Αγγλία- Σκωτία, Σουηδία), με παροχή ισότιμων πανεπιστημιακών διπλωμάτων ή τα άτυπα Λαϊκά Πανεπιστήμια (Λαϊκή Παιδεία), που παραδοσιακά λειτουργούσαν και αναβαθμιζόνταν διατηρώντας το υψηλό επίπεδο γνώσεων και την αυτονομία τους (Γερμανία, Γαλλία, Δανία). Το 1969, στο Παρίσι, υπό την αιγίδα της UNESCO έγινε και το πρώτο Διεθνές Συνέδριο για την «Εξ' αποστάσεως Εκπαίδευση». Επίσης, ένα ενδεικτικό ποιοτικό στοιχείο της αναβάθμισης των εκπαιδευτικών συστημάτων αποτελούσαν οι **μετεκπαιδύσεις των εκπαιδευτικών και των δυο βαθμίδων**, καθώς και οι «ανωτατοποιήσεις» των Παιδαγωγικών Σχολών.

Στη Σουηδία λειτούργησε ένα πρωτοποριακό σύστημα «Επανερχόμενης Εκπαίδευσης», επιστροφής δηλαδή στο εκπαιδευτικό σύστημα μετά από την εμπειρία στην παραγωγή και μάλιστα μέσω ενός μηχανισμού «προικοδότησης» με έναν αριθμό ετών εκπαίδευσης που θα μπορούσε να «ξοδεύει» ο καθένας όποτε θελήσει.¹²² Το 1969 ο Ούλοφ Πάλμε κατέθεσε στη Σύσκεψη των Ευρωπαϊών Υπουργών μια επεξεργασμένη πρόταση για τη συνολική αναμόρφωση του εκπαιδευτικού συστήματος μέσα από μια λογική συνεχούς εκπαίδευσης, που αφορούσε τις αλλαγές που θα έπρεπε να γίνουν στις δομές, στα προγράμματα, στις μεθόδους κτλ.¹²³ Το 1973 ο ΟΟΣΑ υιοθέτησε τον όρο της Εναλλασσόμενης Εκπαίδευσης, εξειδικεύοντας και περιορίζοντάς τον σε ορισμένες πλευρές της πρότασης, που

¹²⁰ Α. Φραγκουδάκη, ό.π., σελ. 17.(υποσ.1).Επίσης, οι δαπάνες για την εκπαίδευση των χωρών μελών του ΟΟΣΑ, την ίδια περίοδο, αυξάνονταν με ρυθμό 10% ετησίως, αύξηση που ήταν κατά μισή φορά μεγαλύτερη από την ετήσια αύξηση του ΑΕΠ και μιάμιση φορά μεγαλύτερη από την αύξηση του συνόλου των δημοσίων δαπανών.

¹²¹ Α. Ρήγα, ό.π.

¹²² Κατά τη διάρκεια της περιόδου 1979-1991, ένας στους τρεις φοιτητές στα Πανεπιστήμια και τα Κολλέγια προήλθε από αυτή την εκπαίδευση. Επίσης σε δραστηριότητες επιμόρφωσης συμμετέχει περισσότερο από το 50% του πληθυσμού. UNESCO, «Εκπαίδευση-ο θησαυρός που κρύβει μέσα της», Gutenberg, 1999, σελ.151

¹²³ Μ. Ηλιού, «Η φιλοσοφία της αδιάκοπης εκπαίδευσης», στο «Προβλήματα Ελληνικής Εκπαίδευσης», Α' Συνέδριο ΟΙΛΕ, 1980, σελ.29. Η Μ Ηλιού σημειώνει: «Τα πλεονεκτήματα που παρουσιάζει το σύστημα περιοδικής εκπαίδευσης είναι: εξίσωση ευκαιριών ανεξάρτητα από ηλικία και γεφύρωση του χάσματος εκπαιδευτικού επιπέδου των γενεών, μεγιστοποίηση κινήτρων κατά τη διάρκεια των σπουδών, εφόσον ο καθένας θα επιλέγει την προσφορότερη για τον ίδιο στιγμή για να τις επιχειρήσει, επαγγελματική και κοινωνική κινητικότητα, αλληλεπίδραση της αγοράς εργασίας και του εκπαιδευτικού συστήματος, αντίληψη της εκπαίδευσης σαν θεσμού εντασσόμενου σε μια κοινωνία σε διαρκή εξέλιξη. Η βασική κριτική που ασκήθηκε είναι ότι επιχειρεί να απορροφήσει «τις ζημιές» της αναπτυξιακής πολιτικής που ακολουθήθηκε στις δυτικοευρωπαϊκές χώρες, εξαπλώνοντας χρονικά τις εντάσεις που τις δημιουργούν».

αφορούσε ζητήματα κατάρτισης του εργατικού δυναμικού ή της Διακοπτόμενης Εκπαίδευσης (Part time Studies) στα Πανεπιστήμια.

Θα πρέπει να σημειωθεί πως, η «εκπαιδευτική έκρηξη» οφειλόταν, πέρα από τις επενδυτικές διαθέσεις των κυβερνήσεων, και στην **κοινωνική πίεση** για περισσότερες, δικαιότερες και ισότιμες δυνατότητες πρόσβασης στα μορφωτικά αγαθά. Το θέμα της τεχνικής και επαγγελματικής κατεύθυνσης των σχολείων αποτελούσε γενικευμένο αίτημα των εργατικών συνδικάτων και υποστηριζόταν θερμά από τα αριστερά κινήματα, που έβαζαν όμως, από τότε ακόμα, ορισμένους όρους. Στη ομιλία του «Οι συνέπειες της Σύγχρονης Επιστημονικής Επανάστασης», το 1965, ο Άγγλος κοινωνιολόγος **Σαμ Λίλλυ** τόνιζε:¹²⁴

«Πρέπει όλοι να αποκτήσουμε τόσο πλατιά μόρφωση στα τεχνολογικά θέματα, ώστε όλοι να γίνουμε ικανοί για τη λήψη τεχνολογικών αποφάσεων. Δεχόμαστε σαν πολιτική δημοκρατία το ότι όλοι οι άνθρωποι πρέπει να ενημερώνονται πολιτικά και κατόπιν να ορίζουν εκείνους στους οποίους θ' αναθέτουν να ενεργούν για λογαριασμό τους. Νομίζω πως στο μέλλον θα πρέπει όλοι να ενημερωνόμαστε τεχνολογικά και κατόπιν να ορίζουμε εκείνους που θα ενεργούν τεχνολογικά για τον εαυτό μας. Έχουμε ακόμα πολύ δρόμο να κάνουμε για να φτάσουμε σ' αυτό το στάδιο, αλλά νομίζω πως τα εκπαιδευτικά συστήματα θα πρέπει ήδη ν' αρχίσουν να κινούνται σ' αυτή την κατεύθυνση... Αυτό που πραγματικά χρειαζόμαστε δεν είναι ειδικοί σ' αυτό ή εκείνο το πράγμα, ούτε άνθρωποι που να βγαίνουν απ' το σχολείο, το Πανεπιστήμιο ή το Κολλέγιο με πλήρη εξάσκηση στο να κάνουν πάρα πολύ καλά μιαν ιδιαίτερη δουλειά. Αυτό που χρειαζόμαστε είναι άνθρωποι που να βγαίνουν από το σχολείο ή το κολλέγιο με τις ικανότητές τους τόσο πλατιά και πολύπλευρα αναπτυγμένες, ώστε να μπορούν, αν χρειαστεί, να γίνουν εμπειρογνώμονες σε ο, τι δήποτε απαιτείται...».

Ουσιαστικά, οι παρατηρήσεις του Σ. Λίλλυ δείχνουν το στίγμα της διαφοράς και της αντιπαράθεσης που αναπτύχθηκε από εκείνα τα χρόνια γύρω από τα θέματα της επαγγελματικής εκπαίδευσης που, παρ' όλες τις μεταρρυθμίσεις και αναδιαρθρώσεις των εκπαιδευτικών συστημάτων των δυτικών κρατών, δεν κατάφερε να αποτελέσει μέρος της γενικής εκπαίδευσης, παρά αναπτυσσόταν παράπλευρα και συνήθως ως υποδεέστερη επιλογή.¹²⁵

Οι πρωτοβουλίες που είχαν παρθεί από τις εργατικές και επιμορφωτικές Ενώσεις έπαιρναν επίσημο χαρακτήρα και μάλιστα ορισμένες, όπως οι WEA της Αγγλίας ή ABF της Σουηδίας, αποτέλεσαν κομμάτι της πολιτικής της Συνεχιζόμενης Εκπαίδευσης των κρατών αυτών.¹²⁶ Η επιφυλακτικότητα των εργατικών

¹²⁴ Σ. Λίλλυ, «Οι συνέπειες της τεχνολογικής επανάστασης» και «Σύγχρονοι προσανατολισμοί στην εκπαίδευση», Α' Εβδομάδα Σύγχρονης Σκέψης, Θεμέλιο, 1966.

¹²⁵ Σ. Παπαϊωάννου, «Επαγγελματική εκπαίδευση και προσανατολισμός», Γρηγόρη, 1990.

¹²⁶ Η τυπολογία του Τζ. Βεντέλλ σχετικά με τις μορφές της Συνεχιζόμενης Εκπαίδευσης της Αγγλίας, θα μπορούσε να αποτελέσει μια συνισταμένη των προγραμμάτων και των υπόλοιπων ευρωπαϊκών κρατών (με ορισμένες ιδιαιτερότητες όσον αφορά τη συμμετοχή του δημόσιου ή ιδιωτικού τομέα). Η κατηγοριοποίηση αφορούσε πέντε τομείς, ανάλογα με το περιεχόμενο και τους φορείς στους οποίους απευθύνονταν τα προγράμματα: α. τον πολύ οργανωμένο και πλήρως εξοπλισμένο και επανδρωμένο φορέα επαγγελματικής κατάρτισης «μετεμπερφικής επιμόρφωσης», που απευθύνεται στις δημόσιες υπηρεσίες, στις ένοπλες δυνάμεις, τη βιομηχανία και το εμπόριο (κυρίως κρατικές δαπάνες), β. τον φορέα με ανεπαρκή κεφαλαιουχικό εξοπλισμό(επιδοτήσεις και προσωπικές εισφορές) και προσωπικό μερικής απασχόλησης(βραδινά τμήματα που οργανώνει η Τοπική Αυτοδιοίκηση, παραρτήματα της Εργατικής Ένωσης των Εργαζομένων-WEA, μερικά έκτακτα εκπαιδευτικά προγράμματα που οργανώνουν κοινωφελή σωματεία), γ. τη μελέτη από απόσταση(Ανοικτό Πανεπιστήμιο, εμπορικά Κολλέγια), δ. τα ατομικά αυτοδύναμα, αυτοοργανωμένα προγράμματα μέσω ραδιοφώνου και τηλεόρασης και, τέλος, ε) τον φορέα σε επίπεδο ατομικών και συλλογικών πρωτοβουλιών(τοπικές ενώσεις, πολιτικά κόμματα, αθλητικοί σύλλογοι, κοινωφελή σωματεία, λέσχες, γυναικείες οργανώσεις

συνδικάτων για τον ρόλο της παροχής εξειδικευμένης επαγγελματικής εκπαίδευσης εκφράστηκε ακόμα και όταν το δικαίωμα στην επιμόρφωση κατακτήθηκε σε ορισμένα κράτη (Γαλλία, Ν.71575/71¹²⁷ και Ιταλία 1972-μεταλλουργοί) και αργότερα με Διεθνείς Συμβάσεις(5/7/74).¹²⁸ Τα Ενωμένα Ιταλικά Συνδικάτα πέτυχαν να διαχειρίζονται τα ίδια τις εκπαιδευτικές άδειες των μελών τους, με στόχο το συλλογικό και όχι το ατομικό συμφέρον των εργαζομένων.¹²⁹

Στα τέλη της δεκαετίας του '60 και στις αρχές του '70 άρχισε να σχηματίζεται σε επιστημονικό-ερευνητικό επίπεδο ένα ρεύμα αμφισβήτησης των εκπαιδευτικών μηχανισμών, που έχει αποδοθεί με τον όρο «Κρίση στην Εκπαίδευση» και δεν αφορούσε μόνο τις ΗΠΑ και τη Γηραιά Ήπειρο. Αν και δεν έχει βρεθεί κάποιος καθολικός ορισμός που να οριοθετεί την έννοια της «Κρίσης», παρά μόνο περιγραφικές προσπάθειες, σχηματικά θα μπορούσε να ειπωθεί ότι μέσα από την διάψευση των προσδοκιών για την εσωτερική¹³⁰ (επίπεδο σπουδών, δαπάνες, υποδομή κτλ) και την εξωτερική (κοινωνικό και επαγγελματικό αντίκρισμα, κοινωνική δικαιοσύνη κτλ) αποτελεσματικότητα του εκπαιδευτικού συστήματος, τέθηκαν υπό αμφισβήτηση τόσο οι εκπαιδευτικοί μηχανισμοί συνολικά, όσο και η αξιοπιστία του κοινωνικοπολιτικού συστήματος να αντιμετωπίσει «τη νοσηρότητα».¹³¹ Η κοινωνιολογική έρευνα του αμερικανού J. Coleman (1966) για

κτλ. Τζ. Βεντέλλ, «Λαϊκή Επιμόρφωση και Εθνική Ανάπτυξη», στο «Λαϊκή Επιμόρφωση: Διεθνείς εμπειρίες και Ελληνικές προοπτικές», ΚΕΜΕΑ, 1982, σελ. 138.

¹²⁷ Ο νόμος αυτός καθιστούσε τη Συνεχιζόμενη Επαγγελματική Κατάρτιση(formation continue), ως μέρος του επίσημου εκπαιδευτικού συστήματος. Α. Ρήγας, «Σύγχρονα εκπαιδευτικά συστήματα», Αθήνα. 1992.

¹²⁸ Διεθνές Συμπόσιο UNESCO, «Νομοθετικά και διοικητικά μέτρα υπέρ της Εκπαίδευσης των Ενηλίκων», Υπ. Πολιτισμού και ΓΓΑΕ, Αθήνα, 1989. Η Γενική Συνδιάσκεψη της Διεθνούς Οργάνωσης Εργασίας, που συγκλήθηκε στη Γενεύη, αποφάσισε τη λήψη σειράς μέτρων για τη χορήγηση εκπαιδευτικών αδειών μετ' αποδοχών στους εργαζόμενους, στα πλαίσια «μιας πολιτικής συνεχούς εκπαίδευσης και κατάρτισης που θα γίνεται σταδιακά και με αποτελεσματικό τρόπο». Στο άρθρο 2 της Σύμβασης 140 προσδιοριζόταν ότι η εκπαιδευτική άδεια μπορούσε να δοθεί και για συνδικαλιστική επιμόρφωση. Οι αποφάσεις στηρήχθηκαν σε προηγούμενη διάσκεψη του 1962, που όριζε πως «η εκπαίδευση των εργαζομένων είναι απαραίτητη για την πρόωθηση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, την κοινωνική πρόοδο, την οικονομική ελευθερία και ανάπτυξη».

¹²⁹ Μ. Ηλιού, «Η φιλοσοφία της αδιάκοπης εκπαίδευσης», στο «Προβλήματα Ελληνικής Εκπαίδευσης», Α' Συνέδριο ΟΙΕΛΕ, 1980, σελ.29. Η Μ Ηλιού σημειώνει: «Παρατηρήθηκε ότι η άδεια για εκπαιδευτικούς λόγους είναι δυνατό να δίνεται για στενά επαγγελματική επιμόρφωση, οπότε το κέρδος επανέρχεται πολλαπλάσιο στην επιχείρηση που χρησιμοποιεί έτσι όχι μόνο την εργατική δύναμη του εργαζόμενου, αλλά και τις πνευματικές του δυνατότητες και τις προσδοκίες του για μια καλύτερη της τύχης του. Το σύστημα αυτό μπορεί ακόμα να υπηρετεί την ατομική φιλοδοξία και προαγωγή, δικαιολογώντας μ' αυτόν τον τρόπο τη μεταχείριση του μεγάλου αριθμού των εργαζομένων που μένουν στάσιμοι.»

¹³⁰ Τον διαχωρισμό σε εσωτερική και εξωτερική αποτελεσματικότητα του εκπαιδευτικού συστήματος την πρότεινε ο Η. Cogrea, καθώς και οι Ρ. Rounian, F. Ending. Υπογράμμιζαν μ' αυτόν τον τρόπο την ανάγκη εξέτασης του εκπαιδευτικού συστήματος και από τις δυο απόψεις-μεθόδους, που μέχρι τότε εξετάζονταν χωριστά: τα ονομαζόμενα μικρομοντέλα, που έχουν σχέση με την ίδια τη διαδικασία του εκπαιδευτικού συστήματος εξολοκλήρου, και των μακρομοντέλων, που εξετάζουν το σύστημα αντίστοιχα με τις κοινωνικές ανάγκες. Η νέα αντίληψη επιτρέπει να ληφθεί υπόψη όχι μόνο «η άμεση επιστροφή» στις δαπάνες, με τη μορφή άμεσου οικονομικού αποτελέσματος, αλλά και το παιδαγωγικό αποτέλεσμα, έμμεσο όφελος, που εισπράττει η κοινωνία. Από το συλλογικό έργο του Ινστιτούτου Γενικής Παιδαγωγικής Ακαδημίας Επιστημών της ΕΣΣΔ, «Η αστική παιδαγωγική στις σύγχρονες συνθήκες, κριτική ανάλυση», Μόσχα, 1984. Ρωσική έκδοση.

¹³¹ Ι. Ε. Πυργιωτάκης – Ι. Ν. Κανάκης: « Παγκόσμια κρίση στην εκπαίδευση», Γρηγόρης, 1992, σελ.13-50, καθώς και Bernard Charlot: «Το σχολείο αλλάζει», Προτάσεις, Αθήνα 1992. Και οι δυο συγγραφείς θεωρούν πως σημαντικός παράγοντας που εντείνει την εκπαιδευτική κρίση είναι η φιλελεύθερη πολιτική που εφαρμόζεται από τα μέσα της δεκαετίας του '70 σε βάρος των πολιτικών του «κράτους πρόνοιας». Σχετικά με τον ορισμό της κρίσης, ο Α. Καζαμίας, στο «Παγκόσμια κρίση

τις ανισότητες των σχολείων σε επίπεδο υποδομών και τις διακρίσεις σε βάρος των μαύρων και των μειονοτήτων¹³² κυριολεκτικά άνοιξε «τους ασκούς του Αιόλου». Την ίδια περίπου εποχή, στην Ευρώπη ο Γάλλος κοινωνιολόγος **P. Bourdieu** διαπίστωνε και μια άλλη παράμετρο ανισότητας των κοινωνικών τάξεων –την πολιτισμική. Στο έργο του «Οι κληρονόμοι» διατύπωσε τα συμπερασμάτα του πάνω στην έρευνα που είχε κάνει σε ομάδες φοιτητών, λαμβάνοντας υπόψη το κοινωνικομορφωτικό περιβάλλον και την «πολιτισμική κληρονομιά» που έφερνε ο καθένας τους. Σημειώνει σχετικά: «*Η αποκάλυψη του πολιτισμικού προνομίου εξαλείφει την απολογητική ιδεολογία που επιτρέπει στις προνομιούχες τάξεις-κύριους χρήστες του συστήματος εκπαίδευσης- να αντιλαμβάνονται τη (σχολική) επιτυχία ως επιβεβαίωση της ύπαρξης φυσικών και προσωπικών χαρισμάτων: επειδή η ιδεολογία του χαρίσματος στηρίζεται πάνω απ' όλα στην αγνόηση των κοινωνικών ανισοτήτων απέναντι στο Σχολείο και τον πολιτισμό, η απλή περιγραφή της σχέσης ανάμεσα στην πανεπιστημιακή επιτυχία και στην κοινωνική προέλευση έχει κριτική αξία*».¹³³ Σε άλλα έργα του για το «κοινωνικομορφωτικό χάσμα» (**culture gap**) αμφισβήτησε ευθέως την αποτελεσματικότητα όλων των μεθόδων άμεσης μορφωτικής δράσης, από τα πνευματικά κέντρα μέχρι τις προσπάθειες της Λαϊκής Εκπαίδευσης: «*... Πάλι τα μέλη της μορφωμένης τάξης είναι εκείνα που αισθάνονται ότι έχουν το δικαίωμα και υποχρέωση να συχνάζουν σε αυτές τις εστίες της παιδείας, από τις οποίες, τους άλλους, η ανεπαρκής τους παιδεία τους κάνει να νιώθουν αποκλεισμένου*».¹³⁴

Οι προβληματισμοί γύρω από την κρίση του εκπαιδευτικού συστήματος και τον ταξικό, αναπαραγωγικό του χαρακτήρα δημιούργησαν μια κίνηση πλήρους άρνησης των σχολικών θεσμών. Την αντίθεσή του σε κάθε έννοια θεσμοθετημένων σχολικών γνώσεων διακήρυττε, από την άλλη πλευρά του Ατλαντικού, ο ιστορικός **Ivan Illich**.¹³⁵ Η θεσμοθετημένη Συνεχιζόμενη Εκπαίδευση, για τον Ιλλιτς, δεν ήταν παρά ένας ακόμα μηχανισμός χειραγώγησης της κάθε εξουσίας και μάλιστα μεγαλύτερη απάτη αποτελούσε το πρόσχημα της επαγγελματικής επιμόρφωσης για

στην εκπαίδευση», ό.π., σελ. 38, ορίζει: «*Το καπιταλιστικό συγκείμενο ή υπόβαθρο προφανώς δημιουργεί αντιφάσεις και προβλήματα που επηρεάζουν την εκπαίδευση και που αποτελούν πρόσφορο έδαφος για την ερμηνεία ορισμένων προβλημάτων. Παράλληλα, δημιουργεί καταστάσεις που επιβάλλουν ορισμένες προσαρμογές στο εκπαιδευτικό σύστημα. Αλλά η δημιουργία κλίματος αμφισβήτησης των αρχών του συστήματος και η συνακόλουθη συνειδητοποίηση ότι επείγουν άμεσες αλλαγές (η δημιουργία δηλαδή εκπαιδευτικής κρίσης) προϋποθέτει τη συνύπαρξη και αλληλεπίδραση πολλών και ετερόκλητων παραγόντων, που αποκτούν σημασία σε συγκεκριμένη ιστορική συγκυρία στα πλαίσια των ιδιαιτεροτήτων, τόσο ενός συγκεκριμένου καπιταλιστικού κοινωνικο-οικονομικού σχηματισμού και κράτους, όσο και ενός ιστορικά διαμορφωμένου εκπαιδευτικού συστήματος.*»

¹³² Μ. Φραγκουδάκη, ό.π.σελ.48. Η έκθεση Κόουλιμαν έγινε κατόπιν παραγγελίας της Αμερικανικής κυβέρνησης για τον εντοπισμό ανισοτήτων στην παροχή εκπαίδευσης στους πολίτες των ΗΠΑ (μετά τις ταραχές και τις φυλετικές συγκρούσεις των πρώτων χρόνων του '60). Προς μεγάλη έκπληξη των κυβερνώντων η «Έκθεση Κόουλιμαν» διαπίστωνε πως οι ανισότητες δεν οφείλονταν μόνο στην υποχρηματοδότηση των μειονοτικών σχολείων, αλλά και στην ποιότητα παροχής της εκπαίδευσης, καθώς και σε άλλους ποιοτικούς παράγοντες, όπως ήταν το μορφωτικό επίπεδο των γονέων, η κοινωνικοοικονομική κατάσταση της οικογένειας, οι προσδοκίες της για το μέλλον των παιδιών κτλ.

¹³³ P. Bourdieu- J.C.Passeron «Οι κληρονόμοι. Οι φοιτητές και η κουλτούρα», Καρδαμίτσα, 1993. Ο Π. Μπουρντιέ κατηγορήθηκε από πολλούς πως υπερτόνισε τον πολιτισμικό παράγοντα έναντι του κοινωνικοοικονομικού. (προφ. εννοεί τους Boudelot & Establet). Ο ίδιος, στην ημερίδα που έγινε προς τιμή του από τις εκδόσεις που μετέφρασαν τα έργα του, απάντησε πως πρόκειται περί παρανοήσεως: «*Αν δώσαμε έμφαση στο πολιτισμικό κεφάλαιο, ενάντια στις ερμηνείες που δεν ήθελαν να αναγνωρίσουν παρά μόνο το οικονομικό, δεν σήμαινε ότι αναδεικνύαμε το κεφάλαιο αυτού του είδους σε αποκλειστική αρχή ανισότητας*». P. Bourdieu, «Κοινωνιολογία της παιδείας», επιμ. Ι. Λαμπίρη Δημάκη, Ν. Παναγιωτόπουλος, Καρδαμίτσα-Δελφίνι, 1995, σελ.15.

¹³⁴ P. Bourdieu. «Το συντηρητικό σχολείο: οι ανισότητες στην εκπαίδευση και την παιδεία»(1966), στο Μ. Φραγκουδάκη, ό.π.σελ.357.

¹³⁵ I. Illich. «Κοινωνία χωρίς σχολεία», Βέργος, Αθήνα, 1984.

τις ανάγκες της απασχόλησης: «Καθώς εξαπλώνεται η βιομηχανοποίηση της εκπαίδευσης και η εμπορευματοποίηση της γνώσης, η συνεχής εκπαίδευση ισοδυναμεί βασικά με την επαναφορά του κρυφού προγράμματος και την επικύρωση των ολοφάνερων αποτελεσμάτων του. Επιστώ ιδιαίτερα την προσοχή σ' ένα απ' αυτά που εξασφαλίζει, ότι η συνεχής εκπαίδευση δεν θα γίνει το σύμβολο της ημιτελούς μας ανάπτυξης, αλλά μια εγγύηση της μόνιμης ανεπάρκειάς μας»¹³⁶

Πράγματι, τα περισσότερα προγράμματα Συνεχιζόμενης Εκπαίδευσης, είτε θεσμοθετημένα (Γαλλία), είτε μη (Δανία), τελούσαν κάτω από τις πολιτικές απασχόλησης¹³⁷, διότι τα ποσοστά των ανέργων και των ανειδίκευτων μεταναστών αυξάνονταν απειλητικά σε μια Ευρώπη που βίωνε τα πρώτα σημάδια της πετρελαϊκής κρίσης.

Κατά την εφαρμογή των προγραμμάτων αναδείχθηκε και ένα πρόβλημα, που τουλάχιστον οι ανεπτυγμένες χώρες πίστευαν ότι ανήκε στο παρελθόν - ο αναλφαβητισμός. Οι διαπιστώσεις πως ένα μεγάλο μέρος των ανέργων ήταν αναλφάβητοι ή λειτουργικά αναλφάβητοι προέκυψαν κατά τις αξιολογήσεις των επιμορφωτικών προγραμμάτων, όπου φάνηκε ότι τα άτομα αυτά είχαν μειωμένες δυνατότητες να παρακολουθήσουν τα μαθήματα, άρα και να αφομοιώσουν τις επερχόμενες τεχνολογικές εξελίξεις.¹³⁸ Η επίσημη αναγνώριση του προβλήματος έγινε στις διάφορες χώρες, σε διαφορετικές χρονικές στιγμές, οι οποίες θα μπορούσαν να χωριστούν σε δυο ομάδες. Η πρώτη αφορούσε τις χώρες της Νότιας Ευρώπης (Πορτογαλία, Ισπανία, Ιταλία, Ελλάδα), που θεωρούσαν πως το πρόβλημα δεν είχε επιλυθεί ουσιαστικά ποτέ, έστω και αν μερικές φορές δεν το εκτίμησαν όσο έπρεπε (Ελλάδα) και έστρεψαν τις προσπάθειές τους στην υποχρεωτική εκπαίδευση. Η δεύτερη αφορούσε τις χώρες της Β.Ευρώπης, που πίστευαν πως είχαν εξαλείψει τον αναλφαβητισμό χάρη στην εξάπλωση της πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης. Πρώτη αναγνώρισε το πρόβλημα η Αγγλία (1973)¹³⁹ και ακολούθησαν η Ιρλανδία, οι Κάτω χώρες (1977), το Ολλανδόφωνο Βέλγιο (1979), η Ομοσπονδιακή Δημοκρατία της Γερμανίας (1981), το Γαλλόφωνο Βέλγιο (1983), η Γαλλία (1984) κτλ.¹⁴⁰ Η UNESCO, μόλις το 1984 σε σύσκεψη μεταξύ Υπουργών Παιδείας αφιέρωσε μέρος των συζητήσεων για το πρόβλημα του «Ευρωπαϊκού αναλφαβητισμού», ενώ ο

¹³⁶ I. Illitch & E. Verne, «Φυλακισμένοι στο οικουμενικό διδακτήριο», στο «Για μια λαϊκή Παιδεία», ΚΕ.ΜΕ.Α, 1986, σελ. 124.

¹³⁷ Άλλωστε, μέχρι και σήμερα, στις χώρες-μέλη της Ευρωπαϊκής Κοινότητας τα προγράμματα επαγγελματικής κατάρτισης χρηματοδοτούνται κατά 50% (και σε ορισμένες περιπτώσεις κατά 55%) από το Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο. Ετσι, οι κρατικοί και οι επιδοτούμενοι από το κράτος επιμορφωτικοί οργανισμοί των χωρών-μελών έχουν προσανατολισθεί προς την επαγγελματική κατάρτιση, συρρικνώνοντας τις δραστηριότητες κοινωνικής κατάρτισης και βασικής παιδείας.

¹³⁸ Κ. Σουμέλης, «Ο αναλφαβητισμός στις χώρες της ΕΟΚ», Ακαδημία Αθηνών, Αθήνα, 1993. Ο συγγραφέας σημειώνει πως, για να αποφύγουν και πάλι τις κριτικές για το εκπαιδευτικό τους σύστημα τα ευρωπαϊκά κράτη υιοθετούσαν όρους πιο «ευγενείς», για να αντιδιαστείλουν τον αναλφαβητισμό (τους) από αυτόν των υπανάπτυκτων χωρών. Οι Γάλλοι χρησιμοποιούσαν το «αγραμματοσύνη» illettrisme) αντί του «analphabetisme». Μετά από έρευνες υπολογίζεται πως το ποσοστό των οργανικά αναλφάβητων στην Ευρώπη είναι 2-3% και το ποσοστό των λειτουργικά αναλφάβητων πλησιάζει το 10% (ό.π., σελ.35)

¹³⁹ Σε διημερίδα του Ινστιτούτου Ανθρωπιστικών Σπουδών του Πανεπιστημίου του Εδμβούργου, στις 29/30-4-94, στη σύνοψη των πορισμάτων αναφέρθηκε πως το 1993 στη Βρετανία, σχεδόν το 20% των απολυομένων από το σχολείο βρέθηκαν να παρουσιάζουν ελλείψεις στον αλφαβητισμό, στο αριθμητισμό ή και στα δυο. Ο αριθμός των μαθητών που παρέμεναν στο σχολείο μέχρι τα 18 τους χρόνια ήταν πολύ μικρός. Ανάμεσα στις προτάσεις για την αντιμετώπιση της κατάστασης ήταν: «η εκπαίδευση να νοείται και να παρουσιάζεται ως μια δια βίου συνεχιζόμενη διαδικασία». ΜΥΕΚΠΟ, 8/2/95, ενημερωτική έκθεση Ν8.

¹⁴⁰ P. Freynet, «Αναλφαβητισμός και αλφαβητισμός ενηλίκων στις χώρες μέλη της ΕΟΚ», στο «Η αντιμετώπιση του αναλφαβητισμού στις χώρες μέλη της ΕΟΚ σήμερα», ΓΓΛΕ, Αθήνα, 1988, σελ. 80.

ΟΟΣΑ, μόλις το 1989. Και οι δυο μεγάλοι οργανισμοί εστίασαν το ενδιαφέρον τους γύρω από δύο άξονες- την σχολική αποτυχία, ως αιτία συνεχούς τροφοδότησης της κοινωνίας με αναλφάβητους, και τη συνεχή προσπάθεια εξάλειψης του υπάρχοντος οργανικού και λειτουργικού αναλφαβητισμού με συνεχή εκπαίδευση των ενηλίκων. Η αντιμετώπιση, επομένως, του προβλήματος αγκάλιαζε ολόκληρο το εκπαιδευτικό σύστημα και σε επίπεδο σχολείου, ως πρόληψη, και σε επίπεδο αποκατάστασης, μέσα από τα εξειδικευμένα, εξωσχολικά, επιμορφωτικά προγράμματα, που καλούνταν για μια ακόμη φορά να παίξουν τον ιστορικό τους ρόλο.¹⁴¹ Βασική μεθοδολογική συνιστώσα των προγραμμάτων θεωρήθηκε η ενεργός συμμετοχή του επιμορφωμένου και η συνειδητοποίηση εκ μέρους του της απελευθερωτικής δύναμης της γνώσης, ως προϋπόθεση της κοινωνικής δραστηριοποίησης. Η εμπειρία ερχόταν από τον Λατινοαμερικάνο διανοητή P. Freire, που όριζε την «αυτοσυνειδησία» (conscientisation) ως την πιο κατάλληλη διαδικασία αφύπνισης και ενεργοποίησης του πνεύματος, η οποία επιτυγχάνονταν μέσω κριτικής διάθεσης απέναντι στις κοινωνικές, οικονομικές και πολιτιστικές συνθήκες.¹⁴²: «...*δε δίστασα ποτέ να προτείνω μια ενότητα σχετική με την κριτική κατανόηση του πολιτισμού, ως τμήμα της εισαγωγής της εκμάθησης της ανάγνωσης και της γραφής*»¹⁴³.

Η επικαιρότητα των απόψεων του Φρέιρε και όσων επιστημόνων αγωγής προσπάθησαν μέσω της εκπαίδευσης να προσεγγίσουν συνολικά τη δόμηση συστήματος σκέψης του ολόπλευρα αναπτυσσόμενου ατόμου, φάνηκε μια μόλις δεκαετία αργότερα όταν ακόμα και στα πιο αναπτυγμένα κράτη αυξάνονταν τα ποσοστά των ατόμων που δεν ήταν σε θέση να εκτελούν στοιχειώδεις λειτουργίες της σύγχρονης ζωής, όπως το «*να γράψουν μια σύντομη επιστολή για κάποιον λάθος σε μια πιστωτική κάρτα, να βρουν τις ώρες αναχώρησης των λεωφορείων σε έναν πίνακα δρομολογίων ή να χρησιμοποιήσουν έναν υπολογιστή για να δουν ποια είναι η διαφορά ανάμεσα στην τιμή που πουλιέται ένα είδος στις εκπτώσεις και στην αξία του σε άλλες εποχές του έτους*», όπως έγραφε η αμερικανική εφημερίδα Washington Post, της 9/9/1993 και ανέφερε ότι στην κατηγορία αυτή υπάγονταν 90 εκατομμύρια αμερικανών.¹⁴⁴ Ο λειτουργικός αναλφαβητισμός, αλλά και η υποεκπαίδευση, σύμφωνα με την ίδια πηγή, δρουν αποτρεπτικά σε οποιαδήποτε προσπάθεια, όσο καλές και αν είναι οι αρχικές προθέσεις, επιμόρφωσης και επανεκπαίδευσης. Ιδιαίτερα, τα πεδία που αφορούσαν «αριστοκρατικούς τομείς γνώσης», όπως η υψηλής στάθμης τεχνολογία (αναλυτές συμβόλων, τεχνικοί, μοριακοί βιολόγοι κτλ.) γίνονταν οδυνηρά απρόσιτα όχι μόνο για τις κατηγορίες αυτές, μα και για όσους δεν έχουν ένα υψηλό υπόβαθρο αρχικών γνώσεων, που να εγγυάται την οποιαδήποτε εκπαιδευτική-μορφωτική εξέλιξη.¹⁴⁵

¹⁴¹ Δ. Βεργίδης, «Το πρόβλημα του αναλφαβητισμού και κριτική αξιολόγηση των προσπαθειών αλφαβητισμού των Ενηλίκων», στο ΥΠ.Ε.Π.Θ – ΓΓΛΕ «Συνδιάσκεψη για την αντιμετώπιση του αναλφαβητισμού», Αθήνα, 1985.

¹⁴²P. Freire, «Η αγωγή του καταπιεζόμενου», Ράππα, Αθήνα, 1974, καθώς και ΚΕΜΕΑ, «Για μια απελευθερωτική αγωγή», 1985.

¹⁴³ P. Freire, «Η αγωγή σε εξέλιξη. Ενδέκατο γράμμα», στο «Για μια λαϊκή παιδεία», ό.π. σελ.117. Ειδικά για τη μέθοδο διδασκαλίας σε αγράμματους αγρότες, λίγο πιο κάτω συνεχίζει: «Συνολικά η σχέση μεταξύ αλφαβητικής και μετα-αλφαβητικής αγωγής, μεταξύ παραγωγής και παιδείας, εμπεριέχει δυο επίπεδα που είναι άρρηκτα συνυφασμένα. Το πρώτο επίπεδο είναι μια κατανόηση της ίδιας της διαδικασίας της παραγωγής-τι, πώς, γιατί και για ποιόν να παραχθεί. Το δεύτερο επίπεδο είναι η εισαγωγή νέων τεχνικών μεθόδων, που απαιτούν νέα εργαλεία και τη χρησιμοποίηση αυτών των εργαλείων.

¹⁴⁴Σύμφωνα με την ίδια εφημερίδα, (J. Rifkin, ό.π., σελ.110), ένας στους τρεις αμερικανούς ενήλικους ήταν (το1993) λειτουργικά, οριακά ή ολότελα αναλφάβητος.

¹⁴⁵ Ο J. Rifkin, ό.π., σελ.109, σημειώνει: «Είναι αφέλεια να πιστεύουμε ότι τεράστιοι αριθμοί ανειδίκευτων και ειδικευμένων εργατών και υπαλλήλων θα επανεκπαιδευτούν για να γίνουν φυσικοί,

Από τις αρχές της δεκαετίας του '80, οι αντιπαραθέσεις για τα αίτια της εκπαιδευτικής κρίσης ξεπέρασαν κατά πολύ τον καθ' αυτό εκπαιδευτικό χώρο. Η αναποτελεσματικότητα των εκπαιδευτικών μηχανισμών της μεταπολεμικής περιόδου «χρεώθηκε» στον τρόπο διαχείρισης και τις πολιτικές επιλογές των σοσιαλδημοκρατικών κυρίως κυβερνήσεων γύρω από το «κράτος πρόνοιας». Αν και ένας πολύ ισχυρός πολιτικός πόλος πίεζε για εκπαιδευτικές μεταρρυθμίσεις που να αποτρέπουν την αναπαραγωγή της κυρίαρχης ιδεολογίας και των ανισοτήτων των εκπαιδευτικών μηχανισμών, σε επίπεδο πολιτικών επιλογών της εξουσίας άρχισαν να κερδίζουν έδαφος οι νεοφιλελεύθερες προσεγγίσεις¹⁴⁶, μετατοπίζοντας τη θεμελιακή αντίληψη για τον εκπαιδευτικό θεσμό από τη σφαίρα του «δημοσίου συμφέροντος», στη σφαίρα του «ατομικού δικαιώματος». Σύμφωνα με τις τελευταίες, ο κρατικός παρεμβατισμός νομιμοποιείται για τα πρώτα χρόνια του ατόμου, όταν ακόμα δεν είναι σε θέση να κατευθύνει τη «μορφωτική του επένδυση» και επομένως η δημόσια εκπαίδευση θα πρέπει να έχει τον χαρακτήρα της εξασφάλισης αρχικά *minimum* γνωστικών standards και ικανοτήτων, και στη συνέχεια η οικειοποίηση των εκπαιδευτικών αγαθών να επαφίεται στις προϋποθέσεις που θα διαθέτει η οικογένεια σε ένα εκπαιδευτικό περιβάλλον που θα καθορίζεται από τους νόμους της αγοράς.¹⁴⁷ Η υποχώρηση του κεντρικού ελέγχου της μεταύποχρεωτικής εκπαίδευσης, ο κατακερματισμός των εκπαιδευτικών φορέων, σε γνωστικά πεδία άμεσα απορροφήσιμα από την αγορά εργασίας¹⁴⁸, καθώς και η διεύρυνση της Τριτοβάθμιας εκπαίδευσης και η ιδιωτικοποίηση ορισμένων Πανεπιστημιακών ιδρυμάτων¹⁴⁹ αποτέλεσαν κατευθυντήριες γραμμές της εκπαιδευτικής πολιτικής για τα κράτη μέλη της Ευρωπαϊκής Ένωσης, που εκφράστηκαν μέσα από το Λευκό Βιβλίο και τον ΟΟΣΑ¹⁵⁰. Η Συνεχιζόμενη Εκπαίδευση και Κατάρτιση προβάλλονταν ως οι πιο φερέγγυες λύσεις στο συνεχώς αυξανόμενο πρόβλημα της ανεργίας¹⁵¹.

επιστήμονες στο χώρο των ηλεκτρονικών υπολογιστών, τεχνικοί υψηλού επιπέδου, μοριακοί βιολόγοι, σύμβουλοι επιχειρήσεων, δικηγόροι, λογιστές κτλ. Πρώτ' απ' όλα το χάσμα στα επίπεδα μόρφωσης μεταξύ εκείνων που έχουν μείνει άνεργοι και του διαθέσιμου είδους εργασιών υψηλής τεχνολογίας είναι τόσο μεγάλο, ώστε κανένα πρόγραμμα επανεκπαίδευσης να μην έχει την παραμικρή ελπίδα ότι θα μπορέσει να βελτιώσει επαρκώς το μορφωτικό τους επίπεδο, για να κατορθώσουν να ανταποκριθούν στις απαιτήσεις των λιγοστών ευκαιριών απασχόλησης που υπάρχουν.»

¹⁴⁶ Θ. Σακελλαρόπουλος, «Ευρωπαϊκό κοινωνικό κράτος ή εθνικές κοινωνικές πολιτικές; Ο Ευρωπαϊκός κοινωνικός χώρος μετά το Μάαστριχ», στο Π. Γετίμης-Δ. Γράβαρης, ό.π., σελ.450. Η συμφωνία για την Ευρωπαϊκή Ένωση στο Μάαστριχ (1993) συνέχισε την προηγούμενη παράδοση (Συνθήκη Ρώμης, Ενιαία Ευρωπαϊκή Πράξη, κτλ.) δίνοντας προτεραιότητες στα οικονομικά ζητήματα και στο στόχο της Οικονομικής και Νομισματικής Ενοποίησης (ONE), με το νεοφιλελεύθερο προσανατολισμό, στα πλαίσια του ανταγωνισμού με τις ΗΠΑ και Ιαπωνία, καθήλωσαν την κοινωνική διάσταση της ενοποίησης που υποσχόταν ο Κοινωνικός Χάρτης(1989) και η προηγούμενη δεκαετία.

¹⁴⁷ Ε. Ζαμπέτα, « Η εκπαιδευτική κοινωνική πολιτική του κράτους. Συγκρότηση και επαναδιαπραγμάτευση πολιτικών», στο Π. Γετίμης-Δ. Γράβαρης, « Κοινωνικό κράτος και κοινωνική πολιτική. Η σύγχρονη προβληματική». Θεμέλιο, 1993, σελ. 236.

¹⁴⁸ Δ. Τσαούσης, «Η Ευρωπαϊκή πολιτική στον τομέα της πρόσβασης στην Τριτοβάθμια Εκπαίδευση», ΜΥΕΚΠΟ, ενημερωτική έκθεση Ν.9, σελ.13. Σύμφωνα με τις εκτιμήσεις της Συμβουλευτικής Επιτροπής Βιομηχανικής Έρευνας και Ανάπτυξης(IRDAC, 1994), οι φορείς της άτυπης (μη πιστοποιήσιμης) συνεχούς εκπαίδευσης και κατάρτισης υπολογίζονται πανευρωπαϊκά σε 60.000 έναντι 3000 ιδρυμάτων της Τριτοβάθμιας εκπαίδευσης.

¹⁴⁹ Δ. Τσαούσης, ό.π., σελ.11, Σύμφωνα με τις εκτιμήσεις της Ευρωπαϊκής Κοινότητας ο συνολικός αριθμός του φοιτητικού /σπουδαστικού πληθυσμού των δώδεκα χωρών αυξήθηκε στη δεκαετία του '80 κατά 57%. Από 6 εκ. το ακαδ. Έτος 1980-1981 έφτασε τα 9εκ. το 1990-1991.(Eurostat, 1994).

¹⁵⁰ «Λευκό βιβλίο για την εκπαίδευση και κατάρτιση- Διδασκαλία και εκμάθηση-Προς την κοινωνία της γνώσης», Βρυξέλλες, 29/11/95, COM (95), 590 τελικό και «Για να καταστεί η Δια βίου Μάθηση Πραγματικότητα για όλους», 4^η Σύνοδος Επιτροπής Υπουργών Παιδείας ΟΟΣΑ (16.17/1/96).

¹⁵¹ Η ανεργία στην ΕΟΚ και αργότερα στην Ευρωπαϊκή Ένωση ήταν το 1983- 4,5%, το 1986 - 7% και το 1993-11%.(Eurostat). Στον πρόλογο του Λευκού Βιβλίου(ό.π., 1995), οι επίτροποι Ε. Κρεσόν και

Για την αμερικανική κοινωνία, με τη μεγαλύτερη ίσως πείρα σε θέματα επανεκπαίδευσης και συνεχούς εκπαίδευσης, σε σχέση με τα ευρωπαϊκά κράτη, φάνηκε καθαρά πως το πρόβλημα της ανεργίας δεν ήταν αποκλειστικά διαρθρωτικό και δεν ήταν δυνατό πλέον να αντιμετωπίζεται με κάποια αναπτυξιακά προγράμματα ή κύκλους μετεκπαίδευσης, αφού δεν ήταν σε θέση να επιλύσει την τεράστια αντίφαση –να αυξάνονται τα κέρδη, να υπάρχει ανάπτυξη και ταυτόχρονα να αυξάνεται η ανεργία, αφού η αυτοματοποίηση τομέων της γεωργίας, της βιομηχανίας και της παροχής υπηρεσιών στέρησε σε εκατομμύρια αμερικανούς τις θέσεις εργασίας¹⁵². Μια έρευνα του αμερικανικού Υπουργείου Εργασίας, το 1993, διαπίστωσε ότι λιγότεροι από 20% εκείνων που επανεκπαιδεύτηκαν σε ομοσπονδιακά προγράμματα για ανέργους μπόρεσαν να ξαναβρούν νέες θέσεις εργασίας, οι οποίες να προσφέρουν τουλάχιστο 80% των προηγούμενων αποδοχών τους, κάτι που αποτυπώθηκε στη λακωνική φράση «Επανεκπαίδευση για ποιο πράγμα;» (Retrained For What?).¹⁵³ Η κρίση, επομένως, προσέκρουε στις ίδιες αντιφάσεις της ανάπτυξης του κοινωνικοπολιτικού συστήματος, που είχαν διαφανεί από τα τέλη του 19^{ου} αιώνα, όπως σημειώνει και ο Γάλλος B. Charlot: «Αυτοί οι τύποι κατάρτισης είναι άμεσα εκτεθειμένοι στα χτυπήματα και στις αντιφάσεις της οικονομικής και κοινωνικής ζωής και, ταυτόχρονα, χρησιμοποιούνται ως μέσα άμβλυνσης αυτών των χτυπημάτων, διαχείρισης αυτών των αντιφάσεων, ρύθμισης των κοινωνικών σχέσεων, μέσα σε μια ρευστή και κατακερματισμένη κοινωνία».¹⁵⁴

Οι αντιφάσεις και οι κρίσεις του σύγχρονου κοινωνικοπολιτικού συστήματος σε καμιά περίπτωση δεν είναι σε θέση να αλλοιώσουν την ιστορική πραγματικότητα και αναγκαιότητα που, μέσα από την επαναστατική τεχνολογική πρόοδο και τη

Π. Φλιν έδιναν το στίγμα των προτάσεων για τον ρόλο που αναμενόταν να παίξει η Συνεχιζόμενη Εκπαίδευση και Κατάρτιση σε σχέση με την ανεργία: «...Για την Ευρώπη, τον καθένα μας, η πρόκληση συνίσταται στο να δαμάσουμε τις μεταβολές αυτές (παγκοσμιοποίηση οικονομίας, πληροφορική, επιστημονική πρόοδος) και να μην τις αφήσουμε να μας καταβάλουν. Επειδή δεν τις περιμέναμε, οι κοινωνίες μας αντιμετωπίζουν ένα δραματικό μέγεθος ανεργίας και κοινωνικού αποκλεισμού... Είναι σαφές ότι κι αν ακόμα δημιουργούνταν αμέσως 10 εκ. θέσεις εργασίας, οι εργοδότες θα είχαν σοβαρές δυσκολίες να βρουν πρόσωπα με τα απαραίτητα εφόδια για να τις καταλάβουν, παρ' όλων ότων υπάρχουν 18 εκ. άνεργοι στην Ευρώπη.»

¹⁵² Όπως σημειώνει και ο Θ. Σακελλαρόπουλος (ό.π., σελ. 455), σχετικά με τη μείωση των ποσοστών ανεργίας των ΗΠΑ για τα έτη 1983-1986 από 9,4% σε 6,9% αποσιωπάται σκόπιμα το γεγονός ότι οι νέες θέσεις εργασίας ήταν θέσεις με χαμηλή αμοιβή, ορισμένου χρόνου και κυρίως στο χώρο των υπηρεσιών.

¹⁵³ J. Rifkin, «Το τέλος της εργασίας και το μέλλον της», Νέα Σύνορα – Λιβάνη, 1996, σελ.109. Η αναφορά στην αμερικανική κοινωνία έγινε, τόσο για τους λόγους που προαναφέρθηκαν, της πείρας δηλαδή (Η επανακατάρτιση του εργατικού δυναμικού ήταν στο πρόγραμμα «New Deal», το 1935, επί Ρούσβελτ), όσο και της μορφής της έρευνας, για την άμεση σχέση της επιμόρφωσης με την εξεύρεση εργασίας, που δεν υπάρχει σε πανευρωπαϊκό επίπεδο, όπως διαπιστώνει και η Συμβουλευτική Επιτροπή για τη Βιομηχανική Έρευνα και Ανάπτυξη (IRDAC- Ιούνιος 1994): «Παρά το ύψος της συνολικής επένδυσης στη Συνεχιζόμενη εκπαίδευση και Κατάρτιση, ελάχιστα είναι γνωστά όσον αφορά την οικονομική απόδοση της επένδυσης αυτής», Δ. Τσαούσης, ΜΥΕΚΠΟ, Ενημερωτική Έκθεση Ν 5, σελ.38.

¹⁵⁴ B. Charlot, «Το σχολείο αλλάζει. Κρίση του σχολείου και κοινωνικοί μετασχηματισμοί», Προτάσεις, 1992, σελ.418. Σχετικά με τη διαδικασία επιμόρφωσης στα πλαίσια της πολιτικής της «ρευστής απασχόλησης», σημειώνει: «Η προσχολική κατάρτιση (ενν. μάλλον η εξωσχολική), όπως και η επιμόρφωση, δεν λειτουργούν πλέον-παρά μόνο περιθωριακά-ως μια δεύτερη ευκαιρία, για όσους η κοινωνική τους καταγωγή ή η προσωπική τους ιστορία τους έκαμε αδύναμους απέναντι στη γνώση και το σχολείο. Αντίθετα συνδέεται άμεσα με τις ανισότητες που προϋπήρχαν της κατάρτισης: οι μαθητές οι οποίοι έχουν προηγούμενες σχολικές αποτυχίες, γίνονται δεκτοί σε σεμινάρια εισόδου στην επαγγελματική ζωή, οι ξένοι εργάτες σε σεμινάρια «επαγγελματικού αναπροσανατολισμού», χωρίς προοπτική. Αυτοί οι τύποι κατάρτισης συνδέονται άμεσα με τα οικονομικά και κοινωνικά προβλήματα και δεν διαμεσολαβούνται πλέον από ένα πολιτιστικό σχέδιο, όπως συνέβαινε στην περίπτωση των συλλόγων λαϊκής παιδείας...»

γενικευμένη αυτοματοποίηση, αναδεικνύουν τον νέο τύπο εργαζόμενου, τον «συνδιαμορφωτή», «συμπαγωγό» και «συνελεγκτή» του παραγόμενου προϊόντος, διότι ακόμα και το λογισμικό του κάθε προγράμματος, ως προϊόν σκέψης, αποκτά υλική υπόσταση και τη σφραγίδα του παραγωγού του.¹⁵⁵ Το αίτημα επομένως για Συνεχή Εκπαίδευση και Επιμόρφωση αποκτά στην αυγή του 21^{ου} αιώνα πρωτοφανή δυναμική, αφού ουσιαστικά μέσα από τις διεκδικήσεις για τη δημοκρατικοποίηση και την ισότιμη πρόσβαση στα μορφωτικά αγαθά τίθεται « επί τάπητος» το ζήτημα της ιδιοποίησης και κατά συνέπεια του συλλογικού κοινωνικού ελέγχου των μέσων και των προϊόντων της παραγωγής.¹⁵⁶

Επίσης, οι νέες συνθήκες και σχέσεις παραγωγής αλλάζουν και τους όρους διαβίωσης των εργαζομένων. Μια συνιστώσα της κοινωνικής ζωής των ανθρώπων, που από την άποψη των προτεραιοτήτων αναπτυσσόταν στο περιθώριο των κοινωνικών χρόνων¹⁵⁷ ήταν η ύπαρξη και η αξιοποίηση του ελεύθερου χρόνου.

¹⁵⁵S. Ivanof, "Chelovek sredi avtomatof" (Ο άνθρωπος και η αυτοματοποίηση), ρωσ. έκδοση "Znanie", 1982. Στη σελ.239, ο συγγραφέας κάνει λογοπαίγνιο με τη φράση που λεγόταν στις αρχές της δεκαετίας του '50 με μια δόση ειρωνίας, "όλοι φεύγουν για δημιουργική δουλειά", αντικαθιστώντας τη με τη φράση "όλοι προσέρχονται στη δημιουργική εργασία", διότι δημιουργία στην εποχή της γενικευμένης αυτοματοποίησης σημαίνει όχι απλά σύνθεση νέων συστημάτων, αλλά και συνδιαλλαγή, αλληλεπίδραση και επίλυση γενικών προβλημάτων μαζί τους. Επίσης, λίγο πιο πάνω σημειώνει πως ο μελλοντικός εργαζόμενος θα πρέπει να έχει τέτοιες ικανότητες και παιδεία, ώστε να είναι σε θέση να "έχει διάλογο με τις μηχανές". Το νόημα επομένως της επαναστατικοποίησης του αυτοματισμού βρίσκεται στην αλλαγή του περιεχομένου της εργασίας, που εμπλουτίζεται, γίνεται ενδιαφέρουσα και δημιουργική. Θα πρέπει να σημειωθεί πως η αντίληψη των σοβιετικών για το μέγεθος και τις διαστάσεις της γενικευμένης αυτοματοποίησης στην παραγωγή, αφορούσε τομείς αντικατάστασης εκείνης της ανθρώπινης εργασίας που δεν είχε περιεχόμενο, που ζητούσε από τον άνθρωπο μηχανιστική επανάληψη κινήσεων και μόχθου, καθώς και όσους τομείς ήταν επικίνδυνοι για την υγεία του και πέρα από τις δυνατότητές του (πυρινική ενέργεια, υψηλές θερμοκρασίες, διάστημα κτλ). Όλων των ειδών άλλες εργασίες θα έπρεπε να αναβαθμιστούν ως στοιχεία αλληλένδετα με την ανθρώπινη φύση. Σελ.17.

¹⁵⁶ Μ. Ηλιού, «Εκπαιδευτική και κοινωνική δυναμική», Πορεία, 1984. Επίσης Μπ. Αγγουράκης: «Οι Νέες Τεχνολογίες και οι αλλαγές στη μισθωτή εργασία», στο συλλ. έργο «Προσεγγίσεις-Κοινωνική δομή και Αριστερά, μεταβολές στη δεκαετία 1980-1990», Σύγχρονη Εποχή. Στη σελ.333 σημειώνει: «Υπάρχουν ήδη αρκετές ενδείξεις για τη σχέση που διαμορφώνεται μεταξύ της τάσης για αύξηση της ειδίκευσης, των ειδικών και γενικών γνώσεων, γενικότερα του μορφωτικού επιπέδου και μιας αυξημένης ανάγκης για συμμετοχή στη λήψη των αποφάσεων...ακόμα και η στροφή προς τις μικρομεσαίες επιχειρήσεις εκφράζει την ανάγκη για περισσότερη συμμετοχή, για πιο άμεση επίδραση στο προϊόν και άρα στις προϋποθέσεις του, πράγμα εντελώς αδιανόητο μέσω των δαιδαλοδικών δομών και ιεραρχήσεων των μεγάλων επιχειρήσεων...»

¹⁵⁷ Η κοινωνιολογική προσέγγιση της έννοιας του χρόνου, ως αποτέλεσμα των κοινωνικών-συλλογικών αναπαραστάσεων και των προτεραιοτήτων που έθεταν οι άνθρωποι κάθε εποχής, αν και ξεκίνησε στις αρχές του αιώνα, βρήκε το εννοιολογικό του πλαίσιο στις αρχές τη δεκαετίας του '80. «Ο κοινωνικός χρόνος, εκφράζει την αλλαγή ή την κίνηση των κοινωνικών φαινομένων σε συνάρτηση με άλλα κοινωνικά φαινόμενα, που χρησιμεύουν ως σημεία αναφοράς. Πρόκειται για έναν χρόνο που δίνει νόημα στις συλλογικές ή ατομικές δραστηριότητες, οι οποίες προέρχονται από την κοινωνική αλληλεπίδραση και ταυτόχρονα παράγουν κοινωνικό χρόνο», σημειώνει η Α.Κορωναίου στο «Η κοινωνιολογία του ελεύθερου χρόνου», Νήσος, Αθήνα, 1996, σελ.80. Ο ελεύθερος χρόνος, σύμφωνα με τα προηγούμενα δεν είναι παρά ένα υποσύνολο του συνολικού κοινωνικού χρόνου, ανάμεσα σε άλλα υποσύνολα (γιορτές, ανάπαυση, διασκέδαση).Την ίδια προσέγγιση για τον χρόνο, εκτός από τους Γάλλους κυρίως θεωρητικούς (H. Hubert, E. Durkheim, R. Sue) την έκαναν και οι σοβιετικοί. Στο βιβλίο του Α.Ι.Шмароf, "Труд и свободное время" (« Εργασία και ελεύθερος χρόνος»), "Economika", Moskva, 1987, σελ.19, η υποδιαίρεση του κοινωνικού χρόνου ακολουθούσε τη διάκριση σε «καθορισμένο χρόνο» (εργάσιμο, μαθημάτων-σπουδής, μεταφοράς προς τον τόπο εργασίας και προετοιμασίας) και σε «μη καθορισμένο χρόνο» (εργασία στο οικιακό και προσωπικό βοηθητικό νοικοκυριό-ανατροφή παιδιών, χρόνος ικανοποίησης φυσιολογικών αναγκών-ψώνια κτλ). Ο ελεύθερος χρόνος, ανήκε στη δεύτερη κατηγορία και αφορούσε το χρόνο για πολιτιστική δραστηριοποίηση, τη διαπαιδαγώγηση των παιδιών, την ενεργητική ή παθητική ανάπαυση, το διάβασμα κτλ. Αξίζει να υπογραμμιστεί ότι οι σοβιετικοί εισήγαγαν μια κοινωνιολογική μέθοδο

Σύμφωνα με τον Γάλλο Dumazedier(1988) και τη Samuel(1984), η αύξηση του ελεύθερου χρόνου για τα επόμενα 20-40 χρόνια θα αποτελέσει μια αντικειμενική-νομοτελειακή πραγματικότητα, όσο και αν επί του παρόντος οι κυρίαρχες κοινωνικοοικονομικές δυνάμεις, κάτω από την απειλή της απώλειας του κέρδους, το αρνούνται. Ο, επίσης Γάλλος, κοινωνιολόγος R. Sue(1994) μάλιστα, διατύπωσε την άποψη ότι αν ο κυρίαρχος χρόνος του αιώνα που πέρασε ήταν ο εργάσιμος, ως σημείο αναφοράς της κοινωνικής ζωής, ο 21^{ος} αιώνας θα είναι ο αιώνας του ελεύθερου χρόνου, παρά την ανακολουθία που θα εξακολουθήσει να υπάρχει για κάμποσο καιρό «ανάμεσα στις κυρίαρχες αναπαραστάσεις και τη βιωμένη πραγματικότητα της χρονικότητας»¹⁵⁸.

Η ποσοτική αύξηση του ελεύθερου χρόνου στις κοινωνίες του μέλλοντος αποτέλεσε διαπίστωση και της Διάσκεψης του ΟΟΣΑ στο Παρίσι, το 1994, που εστίασε το ενδιαφέρον της περισσότερο στον προσδιορισμό του περιεχομένου του ελεύθερου χρόνου, αναγνωρίζοντας πως εξαρτάται άμεσα από την κοινωνική θέση και τον ρόλο του εργαζόμενου στην παραγωγική διαδικασία. Στο κεφ.5.4. αναφέρεται πως, η «εκούσια» αύξηση του ελεύθερου χρόνου (για όσους εργάζονται και έχουν τη δυνατότητα επιλογής και την κατάλληλη παιδεία), αποτελεί μέσο ατομικής καλλιέργειας και ανάπτυξης της προσωπικότητάς τους, ενώ η «ακούσια» αύξηση του ελεύθερου χρόνου (ανεργία) αποτελεί παράγοντα φτώχειας και κοινωνικού αποκλεισμού, που με τη σειρά του θα πρέπει να αντιμετωπιστεί μέσα από προγράμματα Συνεχούς Εκπαίδευσης, με μορφές και πέραν των παραδοσιακών, όπως η τηλεεκπαίδευση, τηλεσυνεδριάσεις, πολυμέσα, το ίντερνετ κτλ.¹⁵⁹:

«Σε γενικές γραμμές ο ενεργός πληθυσμός στην ηλικιακή ομάδα των 20-50 ετών αποτελεί μια ομάδα, ο ελεύθερος χρόνος της οποίας συμπιέζεται μεταξύ αυξανόμενων εργασιακών βαρών από τη μια μεριά και σπουδών από την άλλη (οι γυναίκες τελούν υπό την πρόσθετη πίεση εξαιτίας των υποχρεώσεών τους απέναντι στην οικογένειά τους και το νοικοκυριό). Η ομάδα αυτή διαφοροποιείται έντονα από τον πληθυσμό εκείνον που, εξαιτίας της ανεργίας, της υποαπασχόλησης, της ανικανότητας και της πρόωρης συνταξιοδότησης, διαθέτει πολύ ελεύθερο χρόνο, χωρίς όμως να διαθέτει αναγκαστικά τα μέσα να τον μεταφράσει σε ανάπτυξη της προσωπικότητας και αυτό-ολοκλήρωση μέσα από δραστηριότητεςσχόλης...Τα οφέλη, όμως, που προκύπτουν για ολόκληρη την κοινωνία από τον διευρυνόμενο ελεύθερο χρόνο εξαρτώνται σε σημαντικό βαθμό, τόσο από την «ποιότητα» των δραστηριοτήτων τηςσχόλης όσο και από την ευρύτερη πρόσβαση στησχόλη...το γεγονός αυτό θέτει μια πρόκληση στο εκπαιδευτικό σύστημα, που καλείται όχι μόνο να δημιουργήσει τον κατάλληλο πολιτισμό τηςσχόλης, αλλά και να εξασφαλίσει, με τη διδασκαλία δημιουργικών και συναφών δεξιοτήτων, την ικανότητα των ανθρώπων να εκμεταλλευτούν στο έπακρο τις ευκαιρίες αυτοολοκλήρωσης, που μπορεί να προσφέρει ένας τέτοιος πολιτισμός».

Το παραπάνω απόσπασμα αποτελεί ίσως την πιο περιεκτική έκφραση των αντίρροπων πόλων γύρω από τους οποίους θα περιστραφούν οι αντιπαραθέσεις του

μέτρησης του χρόνου (time budget), που επηρέασε και τη δυτική κοινωνιολογία του ελεύθερου χρόνου.(ΗΠΑ-Α.Sorokin(1939), Γαλλία- J. Dumazentier (1969), Ελλάδα –έρευνα ΕΚΚΕ(1988), Κορωναίου, ό.π., υπ.34.). Επίσης, ο «μη καθορισμένος» κοινωνικός χρόνος είχε τις δικές του ποιοτικές διαβαθμίσεις σχετικά με την υποχρεωτικότητα ή μη της κάθε δραστηριότητας. Έτσι, για παράδειγμα, η ανατροφή των παιδιών αποτελούσε χωριστή κατηγορία κοινωνικού χρόνου, σε σχέση με τη διαπαιδαγώγηση που ήταν μέρος του ελεύθερου χρόνου.

¹⁵⁸ Α. Κορωναίου, ό.π., σελ.37(τα πέντε απαραίτητα στάδια που οδηγούν στη μείωση του εργάσιμου χρόνου) και 82.

¹⁵⁹ ΟΟΣΑ, «Οι μεταβατικές κοινωνίες του ΟΟΣΑ: Το μέλλον της εργασίας και του ελεύθερου χρόνου», Δ. Τσαούσης, ΜΥΕΚΠΟ, Ενημερωτική έκθεση Ν.3., Ιούλιος 1994, σελ.5, 10-11.

μέλλοντος. Από τη μια, ο ελεύθερος χρόνος δεν μπορεί να εννοηθεί ως δημιουργικός κοινωνικός χρόνος, έξω από την εργασία, η οποία με τη σειρά της αποτελεί προωθητική δύναμη προσωπικής ανάπτυξης και αυτοολοκλήρωσης. Από την άλλη, όμως, η εργασία βρίσκεται υπό αίρεση και επομένως όσοι τη στερούνται, αλυσιδωτά στερούνται και το αγαθό της αυτοανάπτυξης.

Υπό αίρεση, όμως, βρίσκεται και ο διαχτυτικός ρόλος που καλείται να παίξει η εκπαίδευση, αφού δεν είναι σίγουρο ότι μπορεί να εγγυηθεί την επιστροφή των ανέργων στην παραγωγική διαδικασία. Αλλά, ακόμα και αν αποδεχθεί κανείς την πιο πάνω λογική, χωρίς να αμφισβητεί το γεγονός πως μέσω της συνεχούς εκπαίδευσης μπορεί να καταπολεμηθεί ο αποκλεισμός των κοινωνικών ομάδων, αναιρείται ο επιθετικός προσδιορισμός που καθορίζει ελεύθερο έναν χρόνο που θα εμπεριέχει την έννοια του καταναγκασμού¹⁶⁰, προκειμένου να βρίσκεται κανείς σε εκπαιδευτική εγρήγορση για να είναι κοινωνός στον «πολιτισμό της σχολής», κάτι που θα αδικούσε παράφορα τις ιστορικές καταβολές ενός θεσμού που στηρίχθηκε στην ενότητα της μόρφωσης και της ελευθερίας, όπως το διατύπωνε με τον δικό του τρόπο μισό αιώνα πριν, ο Μπερνάρντ Σω:¹⁶¹

«Σε λίγο όλοι θα εκπαιδεύονται, διανοητικά και σωματικά, από την κούνια μέχρι το τέλος της περιόδου της υποχρεωτικής στρατιωτικής θητείας και, τελικά, της υποχρεωτικής πολιτικής θητείας, που θα διαρκεί μέχρι την ηλικία της συνταξιοδότησης. Ολοένα περισσότερη εκπαίδευση, περισσότερος καταναγκασμός.... είναι φανερό πως αυτό δε βγάζει πουθενά. Πρέπει να συμφιλιώσουμε τη μόρφωση με την ελευθερία.»

Υπάρχει και μια ακόμη διάσταση του θέματος που θίγεται έμμεσα στο παραπάνω απόσπασμα -ο χαρακτήρας της δουλειάς του ανθρώπου, κατά πόσο αισθάνεται ο εργαζόμενος την ανάγκη να μορφωθεί και να καταρτιστεί περισσότερο πάνω στο αντικείμενό του και πολύ περισσότερο πώς η ανάγκη αυτή θα «εσωτερικοποιηθεί» ως στάση ζωής και όχι ως αυτοσκοπός. Οι ξέφρενοι ρυθμοί αναζήτησης κέρδους υπονομεύουν τη δημιουργικότητα του ανθρώπου, όταν τον μετατρέπουν κι αυτόν σε «μηχανοποιημένο» ή «αυτοματοποιημένο» εξάρτημα, διότι «ο μεγαλύτερος πολέμιος της δημιουργικότητας είναι η επανάληψη και η συνήθεια».¹⁶²

Για τις σύγχρονες κοινωνίες η έννοια της «αυτοματοποίησης» δεν περιορίζεται στους χώρους της παραγωγής και μόνο, αφορά ολόκληρο το πλέγμα της κοινωνικής ζωής των ανθρώπων. Κατά μια έννοια αυτό που ονομάζεται σήμερα «**μαζικός πολιτισμός**» αποτελεί ένα είδος τυποποίησης, δηλαδή «μηχανοποίησης» των ανθρώπινων προτιμήσεων σε ζητήματα ψυχαγωγίας, ενημέρωσης, μόδας, τρόπου ζωής κτλ, που επισφραγίζει ουσιαστικά την εξίσωση των υλικών και ηθικών αξιών παρουσιάζοντάς τα ως καταναλωτικά αγαθά. Το εμπορικά οργανωμένο στοιχείο του μαζικού πολιτισμού, το μάρκετινγκ, χρησιμοποιεί τις τελευταίες μεθόδους οργάνωσης της παραγωγής για τη «**βιομηχανία πολιτιστικών εμπορευμάτων**» ασκώντας αποφασιστική επίδραση στο ρεπερτόριο των θεάτρων, στη χρηματοδότηση των κινηματογραφικών έργων, των τηλεοπτικών προγραμμάτων, των βιβλίων (μπεστ σέλλερ), της μουσικής κτλ.¹⁶³ Με μια δόση πικρίας και ίσως κάποιας υπερβολής, η

¹⁶⁰ Ο Άλβιν Τόφλερ στο «Το τρίτο κύμα», Κάλβος, 1984, αναφέρεται στο όλο και μεγαλύτερο ποσοστό των ανθρώπων που δεν αισθάνονται την ανάγκη για μόρφωση (ακόμα και του εναλλαφθητισμού), αφού η επικοινωνία και η αναγκαία πληροφόρηση μπορούν να γίνουν μόνο με το ζωντανό προφορικό λόγο (τηλεόραση, ραδιόφωνο, πολυμέσα κτλ.).

¹⁶¹ Αναφέρεται από τον J. Ohliger στην εισαγωγή του ομώνυμου άρθρου του «Συμφιλιώνοντας τη μόρφωση με την ελευθερία», στο «Για μια λαϊκή παιδεία», ΚΕΜΕΑ, 1986.

¹⁶² Ν. Σαρρής, «Αριστοτελικές επίνοιες για την κοινωνιομετρία και την κυβερνητική», *ανάτυπο*, 1981.

¹⁶³ Ν. Σαρρής, «Ελληνική κοινωνία και τηλεόραση», Α' τόμος, Γόρδιος, 1992, σελ. 45.

Χ. Αρεντ, διαπιστώνοντας πως η απαλλαγή του ανθρώπου από το βασανιστικό μόχθο του βιοπορισμού δε χρησίμευσε τελικά σ' αυτό που οι αρχαίοι έλληνες φιλόσοφοι πίστευαν, δηλαδή τη δημιουργική αξιοποίηση του ελεύθερου χρόνου, που κατέληξε τελικά έρμαιο του καταναλωτισμού, μίλησε για την «πλάνη μιας μηχανιστικής φιλοσοφίας», που έγινε και οδηγητικό πρότυπο του Κ. Μαρξ:¹⁶⁴

«...γνωρίζουμε το σφάλμα αυτού του συλλογισμού. Ο ελεύθερος χρόνος του animal laborans δεν ξοδεύεται πουθενά αλλού εκτός από την κατανάλωση, κι όσος περισσότερος χρόνος του μένει τόσο πιο άπληστες και πιο ακόρεστες γίνονται οι ορέξεις του. Το γεγονός ότι οι ορέξεις αυτές γίνονται και πιο εκλεπτυσμένες, έτσι ώστε η κατανάλωση να μην περιορίζεται πια στα αναγκαία, αλλά, αντίθετα, να συγκεντρώνεται κυρίως σε όσα συνιστούν την πολυτέλεια της ζωής, δεν μεταβάλλει τον χαρακτήρα αυτής της κοινωνίας, αλλά περικλείει τον σοβαρό κίνδυνο να μην απομείνει τίποτα στον κόσμο προφυλαγμένο από την κατανάλωση και τον αφανισμό μεσ' από την κατανάλωση».

Με την ίδια πεσιμιστική διάθεση, ασκώντας κριτική στον πολιτισμό της «μαζικής συνείδησης», ορισμένοι κοινωνιολόγοι και φιλόσοφοι, όπως οι Αντόρνο, Μπένγιαμιν, Μαρκούζε της «Σχολής της Φρανκφούρτης», αμφισβήτησαν τη δυνατότητα διάχυσης του «υψηλού πολιτισμού» σε επίπεδο όχλου, μάζας. Κοινή συνισταμένη και των δύο προηγούμενων απόψεων θα μπορούσε να αποτελεί η υπερτίμηση των αντικειμενικών δυσκολιών και αντίστοιχα η έλλειψη εμπιστοσύνης στις δυνατότητες του υποκειμενικού παράγοντα, του ανθρώπου.

Από τη σύντομη αναδρομή στην ιστορία της Συνεχιζόμενης Εκπαίδευσης διαφάνηκε πως ο κοινωνικός αυτός θεσμός δρούσε συνήθως παράλληλα και αντισταθμιστικά, προβάλλοντας κοντά στις διεκδικήσεις για περισσότερη μόρφωση και διαφορετικές προσεγγίσεις στις στάσεις και τους τρόπους της ζωής, με μια δυναμική επιθετικού παρά αμυντικού χαρακτήρα. Αυτό το νόημα είχαν τα εκπαιδευτικά κινήματα «Λαϊκής Επιμόρφωσης» ή «Λαϊκής Παιδείας» της εικοσαετίας '60 -80, ως απάντηση στη «Σχολή της Φρανκφούρτης». Η πρόκληση της σύγχρονης εποχής ίσως να βρίσκεται ακριβώς στο σημείο αυτό – στο χαρακτήρα του θεσμού, όχι από τη θέση μιας συμπληρωματικής διαδικασίας, αλλά ως γενικευμένης πράξης καταξίωσης ενός διαφορετικού κοινωνικού ιδεώδους, με επίκεντρο τον άνθρωπο και τη δημιουργική προσφορά του.

¹⁶⁴ Χ. Αρεντ, ό.π., σελ.185-186.

Ανακεφαλαίωση.

Από τη μέχρι τώρα ιστορική αναδρομή την οποία επιχειρήσαμε , ανακύπτουν τα επόμενα συμπεράσματα:

- Η ανάγκη για τη διαρκή ενημέρωση του ανθρώπου σε ό, τι καινούργιο φέρνει η εμπειρία της κοινωνικής ζωής και η αφομοίωσή της αποτελεί βασικό στοιχείο καλλιέργειας του ανθρώπου και εκφράζει την πολιτισμική συνέχεια.

- Η διάσταση ανάμεσα στην ενσωματωμένη καινούργια γνώση και στην προσέγγισή της από τους ανθρώπους γίνεται μεγαλύτερη , όσο περνούν τα χρόνια, εξ αιτίας της ταξικής διαμόρφωσης των κοινωνικών σχέσεων, πράγμα που οδηγεί στην απώλεια δυνατοτήτων και ευκαιριών για την εξασφάλιση ισότιμων όρων διαβίωσης .

- Η διάσταση αυτή γεννάει πολλαπλές και πολύ σοβαρές ανισότητες οι οποίες αυξάνουν με την πάροδο του χρόνου και δημιουργούν καταστάσεις που όχι μόνο δεν ευνοούν, αλλά αποτελούν εμπόδιο και κίνδυνο για την ομαλή λειτουργία αυτού του ίδιου του κοινωνικοπολιτικού συστήματος

- Αυτή η κατάσταση , μέσα στην κοινωνία μας, εκφράζεται και εκφράζει το έλλειμμα παιδείας και εκπαίδευσης ,το οποίο γίνεται όλο και περισσότερο αισθητό όσο, ιδιαίτερα, αναπτύσσεται η τεχνολογία, πράγμα το οποίο γεννά την ανάγκη μιας αντισταθμιστικής προσπάθειας. Αυτή η ανάγκη εκφράζεται δυναμικά και με πολλούς τρόπους και, επειδή τα προβλήματα είναι μεγάλα και πιεστικά, δεν είναι δυνατό να πάρουν τη μορφή μιας τυπικής εκπαίδευσης, ώστε να αναβαθμίζουν και να εξισορροπούν το *niveau* των κοινωνικών στρωμάτων, που στερήθηκαν την πρώτη κανονική ευκαιρία κοινωνικής ισότητας και φυσικά , και ισονομίας με τα άλλα που εξασφάλισαν αυτή τη δυνατότητα. Έτσι προβάλλονται και καλλιεργούνται οι προοπτικές για μια δεύτερη ευκαιρία αντισταθμιστικής αναβάθμισης , αρχής γενομένης από το μεγάλο πρόβλημα του αναλφαβητισμού. Καλλιεργούνται , επίσης, κάποιες βιοτεχνικού χαρακτήρα δραστηριότητες, που όμως δεν αναιρούν τελικά τις κοινωνικές ανισότητες. Τέλος,

- Με την επιστημονικο-τεχνική επανάσταση και την προέκτασή της , τον αυτοματισμό και την πληροφορική, το πρόβλημα παίρνει άλλες διαστάσεις, γιατί τεράστιες μάζες ανθρώπων δεν έχουν πια τη δυνατότητα πρόσβασης στις νέες τεχνολογίες και συγχρόνως η ανεργία αποκτά διαστάσεις ποσοτικά και ποιοτικά διάφορες και άγνωστες για την ιστορία μας. Συνεπώς η ανάγκη της επανακατάρτισης και της συνεχιζόμενης δια βίου εκπαίδευσης προβάλλεται περισσότερο επιτακτική από πριν . Εδώ όμως, καθώς συνοδεύεται με την ανατροπή των καθιερωμένων εργασιακών σχέσεων , η οποία συμπαρασύρει και τους τρόπους της κοινωνικής και οικογενειακής ζωής , γεννά την υπόνοια ότι πρόκειται μόνο για σχεδιασμό απορρόφησης των κοινωνικών κραδασμών , απόρροια της διάστασης ανάμεσα στις καινούργιες κοινωνικές δυνάμεις, που γέννησε η εισαγωγή της επιστήμης στην παραγωγική διαδικασία, ενώ μένουν αμετακίνητες οι παραγωγικές σχέσεις, οι οποίες αντιπροσωπεύουν παρωχημένες εποχές. Από 'κει προκύπτουν και οι αντιστάσεις που παρουσιάζονται στη γενίκευση της καθιέρωσης της «Συνεχιζόμενης δια βίου Εκπαίδευσης».

ΕΞΟΡΙΕΣ.

ΑΗ - ΣΤΡΑΤΗΣ.

Μας σιδεροδέσανε τα χέρια
και μας κλείσαν ολούθε μελιγγέρια
μας μετρήσανε κάπου εξηνταριά
και μας ζυγιάσαν την ψυχή- βαριά!
Μουδιάσανε σφιχτόδετα καιρό
Χέρι δεξί με χέρι αριστερό.
Μουδιασμένο και τ' άλλο μας που εκράττει
Βαλίτσα ή δέμα για τον Αη- Στράτη.

Τυχερέ εκείνο τα' άθλιο πρωινό
σε δέσαν με το δάσκαλο Γληνό.
Μεγάλα μάτια, αστραφτερά, στητός
κι ατάραχος πάνου απ' τη μοίρα αφτός.
Μαζί μας, τελευταίοι, με το βαπόρι
Πρεζάκηδες και λαθρεμπόροι,
Ξεπίτηδες, για να φανεί, πως ίσια
λογιούνται η Λευτεριά και τα χασίσια!

Κ. Βάρναλης, «Στην εξορία», Οκτ. 1935

Στα χρόνια του Βενιζελικού ιδιώνυμου οι εξόριστοι ήταν μερικές δεκάδες. Οι Ομάδες Συμβίωσης λειτουργούσαν με τους γνωστούς κανόνες της ζωής της Κολλεκτίβας, αναπόσπαστο κομμάτι των οποίων ήταν τα ιδεολογικά μαθήματα. Το 1933, εξόριστη στο νησί βρέθηκε η Αύρα Παρτσαλίδου. Στο βιβλίο της, με διάθεση περισσότερο νοσταλγική, παρά ιστορική, περιγράφει ένα από τα μαθήματα «Πολιτικής Οικονομίας» καθώς και λίγα στιγμιότυπα από την καθημερινή μορφωτική δραστηριότητα της Ομάδας³⁵²:

«...Ανοίγω την ξεθωριασμένη πόρτα, μπαίνω στην κάμαρα που καθόμαστε ομάδες —ομάδες κι επεξεργαζόμαστε το θεωρητικό μάθημα. Πολιτική Οικονομία! Θυμάμαι που καθόμαστε μια μέρα σε κείνη την πέρα γωνιά. Το μάθημα ήταν για την αξία και υπεραξία Σφίγγαμε το μυαλό μας για να το καταλάβουμε καλά, για να πάμε στο μάθημα προετοιμασμένοι. Ένας διάβαζε κι ύστερα όλοι μαζί λέγαμε τι καταλάβαμε. Καθώς ήταν δύσκολο το θέμα πελαγώναμε, άλλος το καταλάβαινε έτσι, άλλος αλλιώς...Ανεβαίνω την ετοιμόρροπη γυριστή σκάλα και βρίσκομαι στην πάνω μεγάλη κάμαρα. Εδώ είναι που γίνονται οι συνελεύσεις της ομάδας και τα μαθήματα. Τις άλλες ώρες κάνει χρέη αναγνωστηρίου...Σε μια γωνιά η βιβλιοθήκη της ομάδας, ένα πλατύ ράφι γεμάτο μαρξιστικά βιβλία, περιοδικά και εφημερίδες βαλμένα με σειρά και τάξη. Στον τοίχο απέναντί μου μεγάλη, περιποιημένη, καμαρωτή η εφημερίδα μας- ποτέ δεν έλλειπε από κει με το κύριο άρθρο της, τις ανταποκρίσεις, την κριτική της δουλειάς μας, την τσιμπίδα(όλοι είχαμε το νου μας μη μας αρπάξει), τα σκίτσα...».

Τον Οκτώβρη του 1935, μετά το αποτυχημένο κίνημα του Βενιζέλου και την παλινόρθωση της μοναρχίας, επί Κονδύλη, σε μια μόνο νύχτα, της 10ης του Οκτώβρη, πιάστηκαν γύρω στα 1000 άτομα³⁵³ και στάλθηκαν σε εξορίες και φυλακές. Στον Αη Στράτη έφτασαν κατά αποστολές 150-200 περίπου άτομα, ανάμεσά τους και πολλοί διανοούμενοι, όπως ο Δ. Γληνός και ο Κ. Βάρναλης.³⁵⁴

Στη μεγάλη του πλειοψηφία ο εξόριστος κόσμος αποτελούνταν από εργάτες. Η πλέον πειστική ένδειξη για την κοινωνική σύνθεση είναι το Υπόμνημα διαμαρτυρίας των εξορίστων προς τον Πρωθυπουργό και υπουργούς, της 30/11/35³⁵⁵, όπου, κοντά στην υπογραφή καθενός από τους 144 εξόριστους, γράφτηκε και το επάγγελμα.

³⁵² Αύρα Παρτσαλίδου: «Αναμνήσεις από την ΟΚΝΕ», εκδ. Υφάδι, σελ.90.

³⁵³ Αλ. Βασιλάκης, "Αη Στράτης" ,Επιθεώρηση Τέχνης, τχ.119-120, 1964,σελ535.

³⁵⁴ Συγκεκριμένα στις 19-10-35, οι δυο τους βρίσκονταν στο τμήμα Μεταγωγών Πειραιά και από εκεί στάλθηκαν στην εξορία. Αλ. Βασιλάκης, ό.π..

³⁵⁵ Γ. Πικρός, ό.π.τ.8,σελ 426-427.

Σύμφωνα μ' αυτό , το 71% των εξορίστων ήταν εργάτες, 10% δικηγόροι και άλλοι διανοούμενοι, 8,4% δημοσιογράφοι, 6,5% δημόσιοι και ιδιωτικοί υπάλληλοι και 4,1% αγρότες.

Οι διανοούμενοι «προσαρμόστηκαν» γρήγορα στις συνθήκες διαβίωσης και τους ρυθμούς της Ομάδας Συμβίωσης, σημαντικό κομμάτι ζωής της οποίας ήταν τα μαθήματα. Οι πληροφορίες που μπόρεσαν να συγκεντρωθούν δείχνουν πως ο χαρακτήρας των μαθημάτων ήταν, και πάλι, περισσότερο ιδεολογικός - πολιτικός. Ενδιαφέρον παρουσιάζει η μαρτυρία του Τ.Κ.³⁵⁶:

«Στην Ομάδα του Ακατρίδη γινόντουσαν μαθήματα πολιτικά , συνδικαλιστικά, πολιτικής οικονομίας κλπ. Δάσκαλοι, απλοί εργάτες συνδικαλιστές, που τα σχολικά τους γράμματα δεν ξεπερνούσαν το δημοτικό, μα που είχαν μάθει γράμματα " στα "Σχολεία των φυλακών και της εξορίας"....Κι ο Γληνός, ο γενικός του Υπουργείου Παιδείας, ο διεθνούς φήμης παιδαγωγός, ο καθοδηγητής, οργανωτής, εμπνευστής, θεμελιωτής της ελληνικής εκπαίδευσης, ο δάσκαλος κάθισε στον πάγκο ήσυχος, καλός πειθαρχικός και πάντα "μελετημένος" μαθητής και "άκουγε" προσεκτικά και με συνείδηση το δάσκαλο-εργάτη ...Έτυχαν , μάλιστα και φορές - να μη φαίνεται περιέργο- που ο δάσκαλος-εργάτης έκανε " διορθώσεις και " παρατηρήσεις" στο δάσκαλο- μαθητή του. Και τότες ο Γληνός, με πλήρη αναγνώριση, δεχόταν την παρατήρηση και το διόρθωνε, αναβοκοκκινίζοντας σα μικρό παιδί».

Από την ίδια πηγή μαθαίνουμε ότι από κοινού Γληνός και Βάρναλης διέδρυναν το περιεχόμενο των μαθημάτων, με συζητήσεις σε διάφορα φιλοσοφικά θέματα. Η διάλεξη του Γληνού, σχετικά με το πώς οργανώνει κανείς τη μελέτη του, πρέπει να δόθηκε για πρώτη φορά στον Αη Στράτη και όχι στην Ακροναυπλία³⁵⁷, όπως έχει καθιερωθεί να θεωρείται. Την πληροφορία αυτή την παίρνουμε από τον ίδιο το Βάρναλη³⁵⁸:

«Εκεί στην εξορία ο Γληνός ξανάγινε δάσκαλος όχι πια των δασκάλων παρά των αγωνιστών του λαού. Έκανε σειρά ενδιαφέρουσες ομιλίες για πολλά ζητήματα (για την υλική και την πνευματική απολύτρωση των λαών της Σοβιετικής Ένωσης, για το πώς πρέπει να γράφουμε κλπ.). Αλλά το ρόλο του δασκάλου δεν τον περιόριζε μονάχα σ' αυτές τις ομιλίες , παρά έκανε και δουλειά διαφωτιστή. Ήταν ο δάσκαλος μιανής από τις πολλές ομάδες των εξορίστων , αλλά δυστυχώς εγώ δεν ανήκα στην ομάδα του».

Αξίζει να αναφερθεί στο σημείο αυτό το πώς αξιολόγησε ο ίδιος ο Γληνός τη μορφωτική προσπάθεια των εξορίστων, όταν τελικά επέστρεψε το Δεκέμβρη του '35 στην Αθήνα, αφού προηγήθηκαν πρωτόγνωρες κινητοποιήσεις και διαμαρτυρίες διανοουμένων και δημοκρατών σε παγκόσμια κλίμακα.³⁵⁹ Σε δυο άρθρα του στην εφημερίδα «Το ελεύθερο Βήμα» στις 20 και 21 του Γενάρη του 1936, με τον τίτλο «Η αλήθεια περί κομμουνιστών», στέκεται με ιδιαίτερη συγκίνηση και επαινεί τον τρόπο και την οργάνωση της ζωής τους, την αλληλεγγύη τους, τη δίψα για μόρφωση, την αποτελεσματικότητα και αποδοτικότητα των σχολείων τους. Σε κάποιο σημείο γράφει:

³⁵⁶ Περιοδικό «Επιθεώρηση Τέχνης», ό.π. σελ 537- 539.

³⁵⁷ Η παρατήρηση αφορά τους τόπους εξορίας. Γενικά ,για τα θέματα που σχετίζονταν με τους τρόπους μελέτης ο Γληνός έκανε μαθήματα και διαλέξεις με κάθε αφορμή. Από τον Θ. Λυκογιάννη ("Κοντά στο δάσκαλο" από το συλλ. έργο "Στη μνήμη του Δ.Α.Γληνού", μαθαίνουμε ότι ,στις αρχές του '34, σε ένα καφενείο της Αθήνας ο "δάσκαλος" ανέπτυξε το θέμα αυτό.(σελ86)

³⁵⁸ Συλλογικό έργο: Στη μνήμη του Δ. Α.Γληνού, Νέα Βιβλία Α.Ε , Αθήνα 1946, σελ 60

³⁵⁹ Με ημερομηνία 30/12/1935 στάλθηκε από 79.262 Γάλλους διανοούμενους στο βασιλιά Γεώργιο διαμαρτυρία για τη μεροληπτική και μεμονωμένη αμνηστία που δόθηκε στους πολιτικούς κρατούμενους, αφού εξαιρέθηκαν ιδεολόγοι διανοούμενοι, νέοι, φοιτητές και γενικότερα άνθρωποι που δεν συμμετείχαν στη στρατιωτική ανταρσία, αλλά απλώς είχαν άλλη ιδεολογία από την κρατούσα. Ιδιαίτερη αναφορά έγινε στους Δ. Γληνό και Κ. Βάρναλη. Γ. Πικρός, ό.π.

«...Η αποχή από τον άνισο και σκληρόν αγώνα αυτών των ηρώων της εργατικής τάξης είναι προδοσία...»

Για τον μεγάλο Έλληνα διανοητή η εξορία του στον Αη Στράτη θα γίνει η αφορμή της απόλυτης στροφής του στην ενεργό πολιτική δράση, που με τη σειρά της ήταν το αποτέλεσμα των φιλοσοφικών του προβληματισμών πάνω στην ενότητα της θεωρίας και της πράξης- «νοείν και πράττειν»³⁶⁰. Τα Χριστούγεννα του 1935 οι εξόριστοι αποφάσισαν ομόφωνα σε Γενική Συνέλευση να κατεβούν σε απεργία πείνας με αίτημα τη γενική αμνηστία, σε συντονισμό με τους εξόριστους της Σίκινου και της Αμοργού:

«Εκατόν τριάντα άντρες σε μια μακρινή σειρά κατεβαίνουν ήρεμοι και σιωπηλοί προς τον αστυνομικό σταθμό. Μπροστά πάνε ο Βάρναλης και ο Γληνός, η επιτροπή, αγωνιστές του λαού φορτωμένοι τα καζάνια με τα μισοβρασμένα μπιζέλια, τα πιάτα, τα τσουβάλια, με τα ψωμιά και τα τρόφιμα, μια ταμπέλα καρφωμένη πάνω στο φτυάρι του φούρνου με το σύνθημα: «Ζήτω η απεργία πείνας των πολιτικών εξορίστων Αη Στράτη». Πίσω όλοι οι άλλοι.»³⁶¹

Η Ομάδα Συμβίωσης Πολιτικών Εξορίστων του Αη Στράτη κρατούσε μητρώο των μελών της από το 1935 μέχρι το 1943. Σύμφωνα με τους υπολογισμούς της τα μέλη της έφτασαν συνολικά τα 950.³⁶² Μέλος της ΟΣΠΕ ήταν και ο Γιώργης Καζάκος, που βρέθηκε εκεί τον Αύγουστο του 1936. Στις σελίδες του βιβλίου του αναφέρεται συχνά στα μαθήματα βασικού εγγραμματος και τα ιδεολογικά που γίνονταν στις ομάδες. Ο ίδιος χρησιμοποιεί συνεχώς εισαγωγικά όταν αναφέρεται στους κύκλους των μαθημάτων των σχολών, προκειμένου ίσως να αναδείξει τον άτυπο και ταυτόχρονα επίσημο χαρακτήρα τους:³⁶³

«Άνοιξαν «σχολές» αγραμμάτων, λογιστών, ξένων γλωσσών, «σχολές» με αγροτικό και συνεταιριστικό προφίλ, «κομματικές σχολές». Άρχισε να εκδίδεται η εφημερίδα μας «Ο εξόριστος» και η σατυρική μας εφημερίδα «Η Τσιμπίδα»... Αυτό το χρόνο, αρχίζοντας με την Πρωτοχρονιά του '38, σημειώσαμε, με πανηγυρικές συγκεντρώσεις, με καλλιτεχνικά προγράμματα, με εκδρομές και –γιατί όχι– με καλύτερο φαΐ, και τις άλλες γιορτές: την επέτειο της παλιγγενεσίας μας και τη μεγάλη Κόκκινη Πρωτομαγιά μας... Συγκροτήθηκαν θεατρικός όμιλος, που ανέβασε στη σκηνή το «Ρήγα», το «Σάβλωκ» του Σαίξπηρ κ.α., χορωδία, με λαϊκά και επαναστατικά τραγούδια στο ρεπερτόριό της, άνοιξε «σχολή χορού» με δυο «τμήματα», ένα για τους νέους και ένα για τους μεγάλους, με χοροδιδάσκαλο τον Τάκη Νικολαΐδη...».

Με πολλή συγκίνηση περιγράφει τις στιγμές που έζησαν οι εξόριστοι στα χρόνια της Κατοχής, όταν κυριολεκτικά αφέθηκαν από το επίσημο κράτος στα χέρια των Γερμανών. Ζωντανές έμειναν στη μνήμη των κατοίκων του Αη Στράτη τα δύσκολα εκείνα χρόνια, όταν, στις αρχές ακόμα της κήρυξης του πολέμου του 1940, οι εξόριστοι ζήτησαν να καταταγούν στις γραμμές του μετώπου. Στην αφήγηση του Μιχάλη Μπλέτσου³⁶⁴ παρουσιάζονται με ζωντάνια τα γεγονότα και οι τελευταίες

³⁶⁰ Τους στοχασμούς του αυτούς τους ανέπτυξε ακόμα περισσότερο, όντας εκτοπισμένος στη Σαντορίνη, το 1938, γράφοντας το πρώτο μέρος των «Μονολόγων ενός ερημίτη της Σαντορίνης», στην «Τριλογία του πολέμου». Νέα βιβλία, 1945. Δέκα χρόνια πριν, μέσα από τις γραμμές του περιοδικού «Αναγέννηση» καλούσε σε δράση «όσους νιώθουν μέσα τους να ζει του λαού ο πόνος», εννοώντας το συλλογικό, συντροφικό πόνο, που «όταν είναι αληθινός, είναι δικαίωμα». Μ. Μαρακλής, στο συλλ. έργο του ΚΜΕ «Δημήτρης Γληνός – ο πνευματικός ταγός», Σύγχρονη Εποχή, 1997.

³⁶¹ Γ. Πικρός, ό.π. 9.τ, σελ. 28-29.

³⁶² Βιβλίο -λεύκωμα. «Αη Στράτης- Αρχείο Β. Μανικάκη-φωτογραφικά ίχνη», ό.π.σελ.194.

³⁶³ Γ. Καζάκος, «Αη Στράτης», Σύγχρονη Εποχή, 1978, σελ.34-39 και 189.

³⁶⁴ Μ. Μπλέτσος «Αδικημένοι από Θεό κι ανθρώπους», στο συλλ. έργο «Εκείνα τα χρόνια παιδί μου στον Αη Στράτη...», Υπ. Αιγαίου, 1999, σελ.63. Η αναφορά στο Θεό γίνεται διότι οι εξόριστοι,

στιγμές τριών από τους εξόριστους που αφήφισαν τις διαταγές των χωροφυλάκων και έπεσαν κάτω από τις ριπές των όπλων τους , τραγουδώντας τον Εθνικό Ύμνο. Οι 60 επιζήσαντες από την αστία και τις ασθένειες πολιτικοί εξόριστοι κατάφεραν να αποδράσουν τη νύχτα της 17/6/43 προς την Χαλκιδική, παίρνοντας μαζί τους για αιχμαλώτους και τους άνδρες της φρουράς τους.

ΑΝΑΦΗ .

Το μικρό αυτό νησί των Κυκλάδων έμελλε να γίνει γνωστό στη νεοελληνική ιστορία ως τόπος εκτόπισης πολιτικών αντατάλων από το 1918, επί Βενιζέλου ³⁶⁵. Οι πρώτες πληροφορίες για την οργανωμένη ζωή της κολλεκτίβας των πολιτικών εξορίστων αναφέρονται στην περίοδο από **Αύγουστο του 1926 έως το Σεπτέμβρη του 1927**, όταν στο νησί στάλθηκαν πάνω από 50 εξόριστοι. Για την εποχή εκείνη η Ανάφη ήταν ο πολυπληθέστερος τόπος εξορίας. Ο Γ. Πικρός παραθέτει στο βιβλίο του ³⁶⁶ στοιχεία ,που δημοσιεύτηκαν στην εφημερίδα των εξορίστων «Ο Εξόριστος» στις 4-9-27 από τον ανταποκριτή με το ψευδώνυμο "Κομσομόλετς" και στάλθηκαν ως καταγγελία στην οργάνωση « Εργατική βοήθεια». Στις 15 παραγράφους της καταγγελίας για την αυταρχικότητα των αρχών και την επιδείνωση των συνθηκών ζωής τους, από τις απαγορεύσεις που τους επιβλήθηκαν το Φλεβάρη του '26 από τον ανθ/ ρχο Θ. Ναζάκη, ξεχωρίζουν οι παράγραφοι 6,7 και 8 που αναφέρονται σε θέματα που αφορούν τη μορφωτική τους δραστηριότητα:

«...6) Έγιναν αλλεπάλληλες αιφνιδιαστικές νυχτερινές έρευνες στα σπίτια των συντρόφων...Κατασχέθηκαν όλα τα κομμουνιστικά βιβλία, όλα τα ξενόγλωσσα, συμπεριλαμβανομένων και ιατρικών βιβλίων και μιας Γαλλικής Άλγεβρας. Επίσης όλα τα φιλολογικά βιβλία που η διανοητική βαθύτης του κ. ανθ/ρχου έκρινε ως "επιλήψιμα" Κατασχέθηκαν βιβλία σαν την "Πείνα" του Χάμσον, ως κομμουνιστικά.

7)Με μια αιφνιδιαστική έρευνα κατασχέθηκε το 2^ο φύλλο της δεκαπενθήμερης εφημερίδας μας τοίχον "ο Εξόριστος" που από τότε και ύστερα έβγαине μυστικά....

8)Διατάχθηκε η άμεση πάψη των μαθημάτων μας που γίνονταν στο κολλεκτιβίστικο μαγειριό μας και έγινε μήνυση εναντίον του συντρόφου που έκανε το μάθημα. Από τότε τα μαθήματα γίνονταν μυστικά ως το τέλος που φύγαμε...».

Από το περιεχόμενο των βιβλίων που κατασχέθηκαν θα μπορούσε κανείς να συμπεράνει και το είδος των μαθημάτων, που τουλάχιστον η παράγραφος 8 ξεκαθάριζε το πως γίνονταν. Εκτός από τα «κομμουνιστικά» , επομένως από τα ιδεολογικά μαθήματα, γίνονταν και μαθήματα ξένων γλωσσών, αλλά και σχολικά, όταν κατασχέθηκε το γαλλικό εγχειρίδιο Άλγεβρας.

Ο αριθμός των εξορίστων σταδιακά μειώνονταν μέχρι το **Φθινόπωρο του 1936**, οπότε έφθασαν στο νησί κατά εκατοντάδες οι συλληφθέντες του μεταξικού καθεστώτος. Ανάμεσα στους πρώτους συλληφθέντες ήταν πρώην υπουργοί, όπως ο πρώην υπουργός εξωτερικών Ι. Σοφιανόπουλος, καθηγητές Πανεπιστημίου, όπως ο Α. Σβώλος ,ο Π. Κανελλόπουλος και ο Κ. Τσάτσος, οι βουλευτές του Παλλαϊκού Μετώπου Γληνός , Σιάντος , Θέος, Πορφυρογέννης, οι βουλευτές του Αγροτικού

πιστεύοντας ότι θα τους επιτραπεί να φύγουν, εμπιστεύτηκαν τις περιουσίες τους στο πατέρα Αμφιλόχιο. Όταν το αίτημά τους απορρίφθηκε, ο παπός δεν επέστρεψε την περιουσία.

³⁶⁵ Γ. Πικρός ό. π. 2.τ. σελ 15.Εκεί εξορίστηκαν οι μοναρχικοί αξιωματικοί Μαραθέας, Αλεξάνδρου, δυο Καραγκούνηδες, δυο τούρκοι κατάσκοποι και δέκα ληστές - λαθρέμποροι.

³⁶⁶ Γ.Πικρός ό. π. 2τ. σελ 21.

3.0 Η Συνεχιζόμενη Εκπαίδευση στη Νεοελληνική Ιστορία.

Το πρόβλημα της Συνεχιζόμενης Εκπαίδευσης στην Ελλάδα εμφανίζεται από τα μέσα της δεκαετίας του '60, όταν για πρώτη φορά διατυπωνόταν το σύνθημα της UNESCO «μαθαίνω να μαθαίνω», προαναγγέλλοντας τις κατοπινές εξελίξεις, κατά τις οποίες η Ελλάδα, στα πλαίσια της σύνδεσής της σε ευρύτερο οικονομικό οργανισμό, την Ευρωπαϊκή Ένωση, έγινε αποδέκτης «ενοποιημένων» εκπαιδευτικών στρατηγικών για την «Συνεχιζόμενη Εκπαίδευση και Κατάρτιση». Μέχρι την περίοδο εκείνη υπήρχε εκπαιδευτικό έλλειμμα - απόρροια των συνθηκών, κάτω από τις οποίες αναπτυσσόταν η εκπαίδευση, ο χαρακτήρας του οποίου ήταν περισσότερο *αντισταθμιστικός*, με την έννοια πως μπορούσε να εξασφαλιστεί μια ευκαιρία αναπλήρωσης της χαμένης δυνατότητας στη σχολική ηλικία, σε δύο κυρίως κατευθύνσεις εκπαιδευτικής δραστηριότητας. Η μια ήταν, και εξακολουθεί και σήμερα σε σημαντικό βαθμό να είναι, η *καταπολέμηση του αναλφαριθμητισμού* και η άλλη, η απόκτηση κάποιων *γνώσεων επαγγελματικού χαρακτήρα*.

Η χρονική και θεματική οριοθέτηση της παρούσης μελέτης αφορά την περίοδο 1924-1974, κατά την οποία μια συγκεκριμένη κοινωνική ομάδα ανθρώπων βρέθηκε σε κρίσιμη κατάσταση κοινωνικής απομόνωσης και χρειάστηκε, ή να συνεχίσει ό,τι βίαια σε κάποια στιγμή διακόπηκε, ή να εξασφαλίσει εφόδια με την προοπτική της μελλοντικής αξιοποίησης, ή τέλος με την απόφαση να δημιουργήσει συνθήκες αξιοπρεπούς και δημιουργικής επιβίωσης μέσα στους χώρους εγκλεισμού της. Στην περίπτωση αυτή η Συνεχιζόμενη Εκπαίδευση, στα πλαίσια μιας σχετικής ιστορικής αυτονομίας, απέκτησε άλλες διαστάσεις. Έγινε, δηλαδή, μια φυσιολογική διαδικασία αλληλεπίδρασης του ανθρώπου με το περιβάλλον και μέσο δημιουργικής συμπεριφοράς, κάτι που απέχει πολύ από τα σύγχρονα κομορμιακό-οικονομικίστικα κριτήρια των πολιτικών συνεχούς εκπαίδευσης.

Η ιδιαιτερότητα της υπό εξέταση κοινωνικής ομάδας έγκειται στο γεγονός ότι τα άτομα που την αποτελούσαν υπήρξαν ενεργά και ιδιαίτερα δραστήρια κοινωνικά μέλη και επομένως, για να αντιληφθεί κανείς καλύτερα και πληρέστερα τις «άτυπες» κοινωνικές και εκπαιδευτικές λειτουργίες των συμβιωτικών κοινοτήτων τους, θα πρέπει να λάβει υπόψη το ευρύτερο ιστορικό πλαίσιο της κάθε εποχής και ειδικότερα την εξέλιξη και τη διαμόρφωση της *νεοελληνικής εκπαίδευσης*. Μέσα από τους άξονες της τελευταίας, που αφορούν το μορφωτικό επίπεδο του ελληνικού λαού, τις προσδοκίες που έτρεφε για τα εκπαιδευτικά αγαθά, το χαρακτήρα της Μέσης Εκπαίδευσης, τη θέση της τεχνικοεπαγγελματικής εκπαίδευσης, την ιδεολογία των σχολικών μηχανισμών κτλ, αλλά και μέσα από τη μελέτη των επίσημων ή ανεπίσημων πρωτοβουλιών επιμόρφωσης, θα διαφανεί ο ιδιαίτερος χαρακτήρας της συνεχούς μορφωτικής προσπάθειας που επιτελέστηκε.

3.1 Βασικά χαρακτηριστικά της νεοελληνικής εκπαίδευσης.

Η εκπαιδευτική πραγματικότητα για το νεοϊδρυθέν ελληνικό κράτος της δεύτερης δεκαετίας του 19^{ου} αιώνα ήταν πολύ διαφορετική από της Ευρώπης, όπου το σχολικό δίκτυο ήταν απόλυτα οργανωμένο, με σαφή ταξικά χαρακτηριστικά και όπου, κάτω από την πίεση των κοινωνικοοικονομικών συγκυριών, έμπαιναν οι βάσεις της οργάνωσης μιας πιο πρακτικής-λαϊκής εκπαίδευσης. Μέσα από διαφορετικές ιστορικές συγκυρίες, η διαμόρφωση του Εθνικοαπελευθερωτικού περιεχομένου της

ελληνικής επανάστασης προηγήθηκε του κοινωνικοπολιτικού,¹⁶⁵ δημιουργώντας έτσι το κατάλληλο έδαφος για τη **θεμελίωση μιας δημοκρατικής εκπαίδευσης**, αφού το άτυπο έστω, μα αρκετά αναπτυγμένο δίκτυό της αναπτυσσόταν κάτω από το αίτημα « δράξασθαι παιδείας» ήδη από τα μέσα του 18^{ου} αιώνα, στην περίοδο του νεοελληνικού διαφωτισμού.¹⁶⁶ Η πνευματική παράδοση του ελληνικού κόσμου, που είχε δημιουργήσει ειδική ευαισθησία, ο κλασικισμός που μεταλαμπαδεύτηκε στα χρόνια του Βυζαντίου στη Δύση και τώρα επέστρεφε μέσω φωτισμένων διανοητών και ιδεολόγων ταγμένων στην υπόθεση της Εθνικής Απελευθέρωσης, σε συνδυασμό με την ανυπαρξία νομικού τυπικού πλέγματος που να παραχωρεί την εκπαίδευση προνομιακά σε ορισμένες κοινωνικές κατηγορίες,¹⁶⁷ σχηματοποίησαν από τα πρώτα κιόλας χρόνια της Επανάστασης το αίτημα για τη **γενίκευση και την υποχρεωτικότητα της εκπαίδευσης**,¹⁶⁸ που αποτυπώθηκε επίσημα για πρώτη φορά στη Β' Εθνοσυνέλευση της 13 Απριλίου 1823. Στις διατάξεις των Δ' και Ι' κεφαλαίων των «Νόμων του Προσωρινού Πολιτεύματος της Ελλάδος» γινόταν σαφές πως « η δημόσιος εκπαίδευσις (τελούσε) υπό την προστασίαν του βουλευτικού σώματος»¹⁶⁹ και μάλιστα προσδιοριζόταν και ως μορφή της διδασκαλίας η «**αλληλοδιδασκτική μέθοδος**»,¹⁷⁰ που έδειχνε τον «εκτατικό» χαρακτήρα της μόρφωσης και την αγωνία που διέπνεε έναν λαό που στο σύνολό του την περίοδο εκείνη ήταν αγράμματος.¹⁷¹

¹⁶⁵ Β. Φίλιας, «Κοινωνία και εξουσία στην Ελλάδα-Η νόθα αστικοποίηση 1800-1864», Gutenberg, 1996, σελ. 57.

¹⁶⁶ Η φράση ανήκει στο μεγάλο έλληνα διανοητή Αδαμάντιο Κοραή που θεωρούσε τον φωτισμό του γένους απαραίτητη προϋπόθεση για την αξιοποίηση της ελευθερίας που θα κερδιζόταν με τα όπλα: «Όλοι μας αι προλήψεις και αι κακίαι προέρχονται από την απαιδευσία, την καταραμένην αγλύν, ομίχλην, καταρνήν». Στο 17τομο έργο του «Ελληνική Βιβλιοθήκη» εξέθετε τις αρχές που θα πρέπει να διέπουν ένα εκπαιδ/κό σύστημα: να εκσυγχρονισθεί η διδασκαλία (αναγκαία αρχικά η αλληλοδιδασκτική), να ιδρυθούν πολλά σχολεία εξοπλισμένα με πειραματικά όργανα της φυσικής και της χημείας, τα βιβλία να γράφονται στη νέα απλή γλώσσα και να περιέχουν μόνο τα απαραίτητα ερμηνευτικά σχόλια, να γίνεται παραλληλισμός της νέας γλώσσας προς την αρχαία και τα κείμενα να διαλέγονται έτσι, ώστε να συνδυάζουν το ωφέλιμο με το τερπνό. Λήμμα «Αδ. Κοραής» στη «Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια», Ήρσος, 1930.

¹⁶⁷ Ο Κ. Τσουκαλάς στο «Εξάρτηση και αναπαραγωγή-Ο κοινωνικός ρόλος των εκπαιδευτικών μηχανισμών στην Ελλάδα 1830-1922», Θεμέλιο, 1992, στη σελ.513 σημειώνει: «...ένα οποιοδήποτε σύστημα αριστοκρατικής εκπαίδευσης», που θα ενεργοποιούσε τη σχολική επιλογή συνδεδεμένη με την ταξική προέλευση των μαθητών, ήταν όχι μόνον εντελώς ξένο προς τη σχολική παράδοση του τόπου, αλλά και αδιανόητο μέσα στο πλαίσιο της εσωτερικής ισορροπίας ανάμεσα στις διάφορες διευθυντικές μερίδες της άρχουσας τάξης».

¹⁶⁸ Ν. Σβορώνος, «Επισκόπηση της νεοελληνικής ιστορίας», Αθήνα 1976, σελ. 51-64.

¹⁶⁹ Α. Δημαράς, «Η μεταρρύθμιση που δεν έγινε», τ. Β, Αθήνα, 1983, 304. Στον Α' τόμο (τεκμ. 2,3), ο συγγραφέας παραθέτει στοιχεία που αποδεικνύουν ότι το θέμα της παιδείας απασχολούσε την κεντρική εξουσία από την αρχή κιόλας της εγκαθίδρυσής της, ανεξάρτητα αν αυτό δεν αναφέρθηκε ρητά στο πρώτο Σύνταγμα του 1822. Σε προκήρυξη της Πελοποννησιακής Γερουσίας, στις 27/4/1822 διαβάζουμε: (Πατέρες) «Μην αμελήσετε την παιδείαν των αγαπητών Σας τέκνων, αρρένων τε και θηλέων, μην αγωνίζεστε δια να τους αφήσετε κληρονομίαν χρημάτων, αλλά δαπανήσατε μετά χαράς τα ευαπόβλητα χρήματα, δια να τους προμηθεύσετε τον αληθή και άσυλον θησαυρόν της παιδείας, και να τα αποκαταστήσετε άξια τέκνα της Ελλάδας και ωφέλιμα εις τον εαυτόν των και τους ομοίους των. Στοχασθήτε ότι η πατρίς έχει μεγίστην ανάγκην απ' αυτά δια να την δουλεύσουν εις τα πολιτικά, εις τα στρατιωτικά, και εις όλα τα ένδοξα πουργήματα. Χρειάζονται άνθρωποι πεπαιδευμένοι και ενάρετοι...»

¹⁷⁰ Το 1824 στη θέση του εφόρου Παιδείας διορίστηκε ο Γρ. Κωνσταντάς, ο οποίος εξουσιοδοτήθηκε να εισαγάγει την αλληλοδιδασκτική, που θα αποτελεί επίσημη διδακτική μέθοδο μέχρι το 1880. Σύμφωνα μ' αυτή ο δάσκαλος μπορούσε να διδάξει μεγάλο αριθμό μαθητών με τη βοήθεια των «πρωτόσχολων», που ήταν ταυτόχρονα μαθητές και μαθητευόμενοι.

¹⁷¹ Στα πρώτα μετεπαναστατικά χρόνια (1830), το ποσοστό του αναλφάβητου πληθυσμού κάθε ηλικίας ήταν για τους άνδρες 90,95%, χωρίς να υπάρχουν στοιχεία για τις γυναίκες, οι οποίες στις επόμενες μετρήσεις εμφάνιζαν συνεχώς υψηλότερα ποσοστά. Ο Κ. Τσουκαλάς αναφερόμενος στη δεκαετία του

Σ'αυτή την πραγματικότητα προσπάθησε να ανταποκριθεί ο πρώτος κυβερνήτης της Ελλάδας **I. Καποδίστριας**, εφαρμόζοντας ένα ρεαλιστικό πρόγραμμα ανασυγκρότησης (βασίζόμενο στις άμεσες ανάγκες του λαού), ρίχνοντας το βάρος στη γενίκευση των αλληλοδιδασκτικών σχολείων και επιδεικνύοντας ιδιαίτερο ενδιαφέρον για τις επαγγελματικές γνώσεις που θα έπρεπε να έχουν όσοι δεν θα ακολουθούσαν Πανεπιστημιακές σπουδές.¹⁷²

Το πνεύμα της πρώτης ελληνικής εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης εγκαταλείφθηκε ύστερα από τη δολοφονία του Καποδίστρια και την εγκαθίδρυση του μοναρχικού καθεστώτος (ενθρόνιση του βασιλιά Όθωνα το 1832), μετά από μια περίοδο κοινωνικοπολιτικής αστάθειας. Οι Βαυαροί σύμβουλοι του Όθωνα επιχείρησαν να αναδιοργανώσουν τόσο την εκπαίδευση, όσο και τους κυριότερους τομείς του δημόσιου βίου της χώρας πάνω στα γερμανικά συγκεντρωτικά πρότυπα, που, στην ουσία, ήταν ξένα για τη νεοελληνική πραγματικότητα. Όσον αφορά τον χώρο της εκπαίδευσης διατηρήθηκε μεν ο υποχρεωτικός, όχι όμως και ο δωρεάν χαρακτήρας της στοιχειώδους εκπαίδευσης¹⁷³. Η κύρια προτεραιότητα δόθηκε στην αναδιοργάνωση και τον προσανατολισμό της μέσης βαθμίδας στα πρότυπα του βαυαρικού Γυμνασίου, που ενοφθαλμίστηκε την (ψευτο)κλασικιστική, φορμαλιστική παράδοση των Γυμνασίων της Κεντρικής Ευρώπης, με κύριο προσανατολισμό την επάνδρωση του κρατικού μηχανισμού¹⁷⁴ και μακριά από κάθε έννοια παραγωγικής προοπτικής των αποφοίτων του. Το βαυαρικό εκπαιδευτικό οργανόγραμμα λειτουργούσε στη βάση των επικαθήμενων, διοικητικά αυτοτελών, βαθμίδων(Δημοτικό, Ελληνικό, Γυμνάσιο, Πανεπιστήμιο), που όμως η καθεμιά εθεωρείτο ως προπαρασκευαστική¹⁷⁵ για την επόμενη, μακριά από τις ηλικιακές ανάγκες των μαθητών και τον διαπαιδαγωγικό χαρακτήρα που αυτές

1820, όπου δεν μπόρεσε να λειτουργήσει κανένας σχολικός μηχανισμός, με αποτέλεσμα την μεγάλη έκταση της αγραμματοσύνης, θεωρεί τη χρονολογία ίδρυσης του ελληνικού κράτους ως «έτος μηδέν» για την ιστορία της νεοελληνικής εκπαίδευσης. Τα υψηλότερα αυτά ποσοστά άρχισαν να μειώνονται σταδιακά στα επόμενα χρόνια, λόγω της γενίκευσης της στοιχειώδους εκπαίδευσης. Έναν ακριβώς αιώνα αργότερα το ποσοστό αναλφαβητισμού για τους άνδρες ηλικίας άνω των 5 ετών ήταν 36,23% και για τις γυναίκες 64,04%. Κ. Τσουκαλάς, ό.π., σελ. 391-393.

¹⁷² Οι προτάσεις του Καποδίστρια για τη στοιχειώδη και μέση βαθμίδα εγκρίθηκαν από την Δ' Εθνοσυνέλευση (1829), όπου μάλιστα με το ψήφισμα ΙΑ' καθοριζόταν φόρος της εκκλησιαστικής περιουσίας για χάρη της εκπαίδευσης, καθώς και φορολογία άλλων πόρων υπέρ του σκοπού αυτού. Το 1831 λειτουργούσαν στη χώρα 121 επίσημα Αλληλοδιδασκτικά και Ελληνικά σχολεία με 9246 μαθητές, ενώ 5000 μαθητές διδάσκονταν από αδιόριστους δασκάλους, γιατί δεν είχαν χτιστεί ακόμα τα σχολεία τους. Για το 1831 προβλεπόταν να διπλασιαστεί ο αριθμός τους. Την ίδια χρονιά λειτουργούσαν σχολεία θηλέων στην Αίγινα, στο Ναύπλιο, στη Σύρο, στην Αθήνα και στην Ύδρα. Επίσης λειτουργούσαν το «Κεντρικό πολεμικό σχολείο», το «Εκκλησιαστικό σχολείο» του Πόρου, η πρότυπη «Αγροτική σχολή της Τίρυνθας» και η «Εμπορική σχολή» της Σύρου. Τα τυπογραφεία της Αίγινας, του Ναυπλίου, της Σύρου και της Ύδρας τύπωναν σχολικά βιβλία που διανέμονταν δωρεάν. Συλ. έργο, «Οι στόχοι της εκπαιδευτικής πολιτικής του Καποδίστρια», στο «Ο Ιωάννης Καποδίστριας και η συγκρότηση του ελληνικού κράτους», University Studio Press, Θεσσαλονίκη, 1993.

¹⁷³ Α. Δημαράς, ό.π., σελ. 47 και 262. Με το Νόμο του 1834 ορίζονταν δίδακτρα για τη στοιχειώδη εκπαίδευση, που καταργήθηκαν με το νόμο ΑΣΞΓ της 26/7/1885.

¹⁷⁴ Ο Κ. Τσουκαλάς σημειώνει, ό.π. σελ. 513, ότι από τις πρώτες μέριμνες των «μετεπαναστατικών» κυβερνήσεων ήταν η ρύθμιση των τίτλων και πιστοποιητικών ικανότητας και προσόντων για τον διορισμό στο δημόσιο τομέα. Το ζήτημα ήταν τόσο σοβαρό που προκάλεσε ακόμα και την παρέμβαση του Μακρυγιάννη στην Εθνική Συνέλευση 8-1-1844 για την τροποποίηση του β' ψηφίσματος του Ι' άρθρου του Συντάγματος "Περί προσόντων των Δημοσίων Υπαλλήλων", προκειμένου να διορίζονται και οι αγωνιστές στο Δημόσιο. Στο «Απομνημονεύματα Μακρυγιάννη», εκδ. Πέλλα, σελ. 70, 354.

¹⁷⁵ Ο Γ. Κ. Μωραϊτης, «Παιδεία και ελληνική κοινωνία», Θέματα Παιδείας, Ν.7, 1996, σελ. 43. σημειώνει πως «ουσιαστικά η εκπαίδευση στην Ελλάδα λειτούργησε στα πρότυπα των ευρωπαϊκών σχολείων- ανάποδα, από το Πανεπιστήμιο στο Δημοτικό, διότι η κάθε κατώτερη βαθμίδα ήταν περιληψη της ανώτερης».

συνεπάγονταν. Απόρροια των προηγούμενων ήταν η δημιουργία ενός ενιαίου και μοναδικού δρόμου προσπέλασης στην Ανώτατη Εκπαίδευση, μέσω του απολυτηρίου του Γυμνασίου, αποκλείοντας τους αποφοίτους των πρακτικών και επαγγελματικών σχολών.¹⁷⁶ Η αποκοπή της επαγγελματικής εκπαίδευσης από την γενική ουσιαστικά άνοιξε το δρόμο για ένα παράλληλο ανισότιμο κύκλωμα εκπαίδευσης, όπου ο προνομιούχος πόλος της γενικής προετοιμάζε τη μελλοντική ελίτ και ο άλλος, τους χειρώνακτες¹⁷⁷. Η επαγγελματική εκπαίδευση αφέθηκε στη διάθεση της φιλανθρωπικής δραστηριότητας και της ιδιωτικής πρωτοβουλίας.

Η καθιέρωση της αρχαίας ελληνικής γραμματικής ως επίσημης γραμματικής της εκπαίδευσης και η «μουσειακή» προσήλωση των εκπαιδευτικών αναλυτικών προγραμμάτων στην αρχαιότητα, στην ουσία απονεύρωσε κάθε δημιουργική προσπάθεια για την αξιοποίηση του αρχαίου πολιτισμού, καθιστώντας τη γενική **εκπαίδευση ψευτοκλασικιστική** και επομένως ανεπίκαιρη και αντιεπιστημονική. Ενδεικτικό είναι το ωρολόγιο πρόγραμμα μαθημάτων των ετών 1836, 1867 και 1884, όπου είναι σαφής η πρωτοκαθεδρία των μαθημάτων κλασικής παιδείας.¹⁷⁸

	1836	1867	1884.
Αρχαία ελληνικά-λατινικά	48,93%	54,73%	41,25%
Μαθηματικά-φυσικά,	19,4%	15,87%	16,425%
Φιλολογικά			
(Αρχαία, Νέα Ελ, Λατινικά,	68,08%	72,27%	63,67%.
Ιστορία, Γαλλικά, Φιλοσοφ.)			

Ο προσανατολισμός στα θεωρητικά μαθήματα ήταν εμφανής και στις προτιμήσεις των σπουδαστών για τις Ανώτατες σπουδές. Από το 1878 έως το 1921 στο Πανεπιστήμιο της Αθήνας σπούδαζαν στη Νομική το 50%, στη Φιλοσοφική το 15,5%, στην Ιατρική το 26% και στη Φυσικομαθηματική Σχολή μόλις το 1,7%.¹⁷⁹ Βεβαίως, στο γεγονός αυτό συντέλεσε και ο περιορισμένος αριθμός των Πανεπιστημιακών τμημάτων. Μόλις στα τέλη της δεκαετίας του '20 διευρύνθηκε η Ανώτατη Εκπαίδευση με την προσθήκη τμημάτων στο Εθνικό Πανεπιστήμιο (Χημικό, Γεωγραφικό-1919), τη ριζική αναδιοργάνωση των Πολυτεχνικών Σχολών (1917) και την ίδρυση νέων Πανεπιστημιακών Σχολών, με άμεσο παραγωγικό προσανατολισμό, όπως η Ανωτάτη Σχολή Οικονομικών και Εμπορικών Σπουδών¹⁸⁰ και η Γεωπονική (1920). Το 1926-1927 λειτούργησε για πρώτη φορά το Φιλολογικό τμήμα του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης και το 1930 το αρχικά ιδιωτικό πανεπιστημιακό ίδρυμα, η «Ελευθέρα Σχολή των Πολιτικών, Οικονομικών και Κοινωνικών Επιστημών», που ένα χρόνο αργότερα θα πάρει το όνομα του ευεργέτη

¹⁷⁶ Έτσι, ούτε το πτυχίο της Ριζαρείου Σχολής, παρά το γεγονός ότι αυτοί που εισάγονταν είχαν διδαχθεί τα μαθήματα του «Ελληνικού σχολείου», ούτε το πτυχίο των εμπορικών μαθημάτων του Γυμνασίου της Σύρου παρείχαν τη δυνατότητα εισαγωγής στην ΑΕ. Ακόμα και για το Βαρβάκειο Λύκειο, που σύμφωνα με την επιθυμία του κληροδότη του έπρεπε να είναι σχολείο θετικής κατεύθυνσης, έπρεπε με ειδική ρύθμιση του Νόμου να ακολουθήσει το πρόγραμμα των γυμνασίων. Α. Δημαράς, ό.π.σελ.263-265.

¹⁷⁷ Θ. Μυλωνάς, «Η αναπαραγωγή των κοινωνικών τάξεων μέσα από τους σχολικούς μηχανισμούς», Γρηγόρη, 1982, σελ. 43. Επίσης, Μ. Τζάνη, «Θέματα κοινωνιολογίας της εκπαίδευσης», Γρηγόρη, 1983, σελ.28.

¹⁷⁸ Ο πίνακας είναι από το βιβλίο της Α. Κοντόνη, «Το νεοελληνικό σχολείο και ο πολιτικός ρόλος των παιδαγωγικών συστημάτων», Κριτική, 1997, σελ 44.

¹⁷⁹ Σπ. Τουλιάτος, «Προβλήματα της ελληνικής εκπαίδευσης», ΟΙΕΛΕ, Τεκμήριο, 1980, σελ.42. Οι αντίστοιχοι αριθμοί για τη Γερμανία ήταν Νομική 14% και Ιατρική 26%.

¹⁸⁰ Η αύξηση του αριθμού των βιομηχανικών επιχειρήσεων στον ελληνικό χώρο υπήρξε αλματώδης. Ενώ το 1867 υπήρχαν μόνο 22 με άνω των 5 υπαλλήλους, το 1920 οι επιχειρήσεις ήταν 2.853, εξ' ου και η δημιουργία αντίστοιχων Σχολών. Γ. Μηλιός, «Ο ελληνικός κοινωνικός σχηματισμός», Εξάντας, 1988, σελ.246.

της Α. Πάντου.¹⁸¹ Με αφορμή το πολύ υψηλό ποσοστό φοιτητών της Ελλάδας, αφού το 1913 η χώρα κατείχε τη δεύτερη θέση μετά τις ΗΠΑ, σε συνδυασμό με αντίστοιχες «πρωτιές» στη δευτεροβάθμια εκπαίδευση, διαπιστώθηκε από τον Κ. Τσουκαλά το παράδοξο, που για αρκετές δεκαετίες ακόμα θα συνόδευε τη νεοελληνική πραγματικότητα - να έχει μια χώρα υψηλούς δείκτες «ημιμάθειας» και «υπερεκπαίδευσης» ταυτόχρονα.¹⁸²

Γύρω από τους άξονες της εκπαιδευτικής πολιτικής των Βαυαρών θα στρέφεται η ελληνική εκπαίδευση σχεδόν για έναν αιώνα μετά, μέσα από συνεχείς παλινδρομήσεις και αντιφάσεις. Τις μεταρρυθμίσεις αστικοδημοκρατικού-προοδευτικού χαρακτήρα, όπως ήταν αυτές του 1899, του 1911-13, του 1917, του 1929 και του 1965 θα τις διαδέχονται «αντιμεταρρυθμίσεις», που ουσιαστικά αντικατοπτρίζουν τις αμφιταλαντεύσεις της ίδιας της αστικής τάξης, την ισχυρή ακόμα επίδραση του συντηρητικού της σκέλους με τα υπολείμματα του κοτσαμπασισμού. Ειδική περίπτωση για τη νεοελληνική εκπαίδευση αποτέλεσε η μεταρρύθμιση της Λαϊκής Κυβέρνησης του Βουνού, το 1944, που θα εξεταστεί σε χωριστό κεφάλαιο της εργασίας, λόγω της διαφορετικής-ολικής προσέγγισης που έγινε για το θέμα της εκπαίδευσης του ελληνικού λαού. Πολύ εύστοχα παρατήρησε ο Σ. Μπουζάκης πως η μόνη μεταρρύθμιση στην ιστορία της ελληνικής εκπαίδευσης που δεν ανέτρεψε την προηγούμενη ήταν η μεταρρύθμιση της περιόδου 1981-1985.¹⁸³

Θα πρέπει στο σημείο αυτό να επισημανθεί και η παρατήρηση του Α. Δημαρά πως το εκπαιδευτικό σύστημα, από την άποψη των δομών και των προσανατολισμών του, της εκπαιδευτικής δηλαδή πολιτικής, έμεινε αμετάβλητο, ανεξάρτητα από τις επιμέρους και ασύνδετες μεταβολές, που θεωρήθηκαν ως μεταρρυθμίσεις,¹⁸⁴ διότι, όπως ο ίδιος επισημαίνει: «...μπορούμε να μιλούμε για μεταρρύθμιση ενός συστήματος, μόνο όταν αλλάζει ουσιαστικά ο σκοπός της διδασκαλίας, όταν δίνεται σε καινούργιους φορείς το δικαίωμα να αποφασίζουν για τα εκπαιδευτικά πράγματα, όταν περνούμε από

¹⁸¹ Κ. Παπαπάνος, «Χρονικό-Ιστορία της Ανωτάτης μας εκπαίδευσης», Pierce Coledge, Αθήνα, 1970, σελ. 256.

¹⁸² Κ. Τσουκαλάς, ό.π., σελ. 401 και 433. Στη σελ. 570 διαβάζουμε: «...περισσότερο από οτιδήποτε άλλο, εκείνο που διακρίνει την ανάπτυξη της εκπαίδευσης στην Ελλάδα είναι η αντίφαση ανάμεσα σε μια ποσοτικά θεαματική υπερεκπαίδευση, μιας μεγάλης έστω, μειονηφίας, και στον αναλαβητισμό, ή την ημιμάθεια της πλειονηφίας του πληθυσμού, που οδηγεί σ' έναν έντονο πολιτιστικό διαφορισμό του λαού σε σχέση με την άρχουσα τάξη και, μέσω των ιδεολογικών προεκτάσεων του επικοινωνιακού χάσματος, σε μια υπογραμμισμένη και αποκρυσταλλωμένη πολιτιστική ταξική απόσταση. Ταυτόχρονα, το ίδιο αυτό πολιτιστικό χάσμα που αναπαράγεται από το εκπαιδευτικό σύστημα δεν αντιστοιχεί σ'ένα κοινωνικό καταμερισμό της εργασίας, που να προσδιορίζεται από την ταξική προέλευση των φορέων, αλλά αντίθετα ενεργοποιεί μιαν αδιάκοπη κοινωνική ανακατανομή, πάνω στην βάση μιας σχετικά αδύνατης ταξικής επιλογής».

¹⁸³ Σ. Μπουζάκης, ό.π., σελ. 132.

¹⁸⁴ Α. Δημαράς, «Μηχανισμοί της αντιμεταρρύθμισης», στο «Προβλήματα της ελληνικής εκπαίδευσης»- ΟΙΕΛΕ, Τεκμήριο, 1980. Στη σελ. 52, ο Α. Δημαράς σημειώνει: «...επειδή κατά κανόνα οι προτεινόμενες αλλαγές έχουν- επιφανειακά τουλάχιστο - χαρακτήρα «προοδευτικό» και οι αντιδράσεις τις οποίες προκαλούν εκφράζουν συντηρητικότερες τάσεις, έχει επικρατήσει να θεωρούνται από τους προοδευτικούς-ανεξέλεγκτα- επιθυμητές οι μεταρρυθμίσεις και επικίνδυνες οι αντιμεταρρυθμίσεις. Πάντως, στις περισσότερες περιπτώσεις, οι μεταρρυθμίσεις και οι αντιμεταρρυθμίσεις εκφράζουν δράσεις και αντιδράσεις μέσα στον ίδιο πολιτικοκοινωνικό χώρο και όχι συγκρούσεις ευρύτερα διαφορετικών τάσεων». Στο ίδιο κείμενο ο Α. Δημαράς, σε μια προσπάθεια κατάταξης και τυπολογίας των αντιμεταρρυθμιστικών μηχανισμών επισημαίνει τρεις άξονες: τον αποπροσανατολισμό, την αναβολή και την αναδίπλωση των νομοθετικών ρυθμίσεων, όταν το περιεχόμενό τους ήταν αντίθετο με την επιδιωκόμενη εκπαιδευτική πολιτική.

*μια μονολιθική διάρθρωση σε ευέλικτα σχήματα, όταν μεταβάλλεται το σύστημα σε πλάτος και σε βάθος... αυτή είναι η μεταρρύθμιση που δεν έγινε».*¹⁸⁵

Στις αρχές του 20 αιώνα και την περίοδο του μεσοπολέμου οι προκλήσεις για αναπροσαρμογές του εκπαιδευτικού συστήματος είχαν να κάνουν με τις αντίστοιχες προκλήσεις της νέας εποχής, που από τη μια, εξαιτίας των οικονομικών ανακατατάξεων (απαρχή βιομηχανικής παραγωγής, δημιουργία έργων υποδομής, διείσδυση ξένου κεφαλαίου, χρηματοπιστωτικές μορφές επένδυσης κτλ.) απαιτούσε αλλαγές κοινωνικοοικονομικής φύσης, μέσω της καλύτερης οργάνωσης του κράτους και από την άλλη, ωθούσε στην κατεύθυνση να βρεθεί το κατάλληλο στελεχικό και εργατικό δυναμικό, που θα στήριζε τις αλλαγές αυτές. Ήταν φανερό πως ο μονοδιάστατος χαρακτήρας του εκπαιδευτικού συστήματος δεν έδινε τέτοιες προοπτικές, πολύ περισσότερο που ο αναλφαβητισμός του αγροτικού πληθυσμού δε διευκόλυνε την ενσωμάτωσή του στις νέες σχέσεις παραγωγής. Έτσι, και πάλι, στο προσκήνιο έμπαινε η **στοιχειώδης εκπαίδευση**, προϋπόθεση για τη γενίκευση και τον καθολικό χαρακτήρα της οποίας αποτελούσε η αντιμετώπιση της διγλωσσίας με την αναγνώριση της δημοτικής γλώσσας, ο εμπλουτισμός του σχολικού προγράμματος με πρακτικές γνώσεις και η οργάνωση της τεχνικοεπαγγελματικής εκπαίδευσης, η ενοποίηση του κατακερματισμένου και διαβαθμισμένου Δημοτικού Σχολείου, καθώς και η αναβάθμιση του επιπέδου των δασκάλων.¹⁸⁶ Στο πνεύμα αυτό κινήθηκαν οι προτάσεις της κυβέρνησης Θεοτόκη το 1899, που αποσύρθηκαν εξαιτίας της πρότασης για κατάργηση της αρχαίας ελληνικής γλώσσας στο Δημοτικό και την αντικατάστασή της από την καθαρεύουσα, εγκαινιάζοντας έτσι μια περίοδο έντονων κοινωνικών και εν τέλει πολιτικών αντιπαραθέσεων γύρω από το **γλωσσικό ζήτημα**¹⁸⁷. Ο κυριότερος, όμως, λόγος θα πρέπει να αναζητηθεί στο βαρύ πολιτικό κλίμα που ακολούθησε την ήττα στην Θεσσαλία και την οικονομική χρεοκοπία της χώρας, η οποία αποδυνάμωσε τα πρωτοπόρα στοιχεία της αστικής τάξης, που θα έφερναν εις πέρας τις απαιτούμενες αλλαγές.¹⁸⁸

¹⁸⁵ Α. Δημαράς, «Η μεταρρύθμιση που δεν έγινε», ό.π. Ά.τ., σελ.20.

¹⁸⁶ Θ. Μυλωνάς, ό.π. Η αρχική διαίρεση της Πρωτοβάθμιας Εκπαίδευσης σε σχολεία τριών κατηγοριών (1834), μετεξελέγχθηκε με τον νόμο του 1895 σε δύο κατηγορίες, «τα κοινά» και «τα πλήρη». Διατηρούνταν όμως ακόμα και τα «Γραμματοδιδασκαλεία», που ίδρυναν οι κοινότητες. Η μετάβαση από το ένα είδος σχολείου στο άλλο γινόταν με κατατακτικές εξετάσεις. Το 1908 υπήρχαν 1571 Γραμματοδιδασκαλεία και 1160 μονοθέσια Δημοτικά, που δε διέφεραν από τα προηγούμενα, συνολικά δηλαδή 2731 υποβαθμισμένα σχολεία έναντι 682 διθέσιων και άνω. Στα Γραμματοδιδασκαλεία φοιτούσαν τα 2/3 των μαθητών από Γραμματοδιδασκάλους ή δασκάλους γ' τάξεως, που στην αρχή ήταν απλοί απόφοιτοι Δημοτικού και αργότερα (1891) απόφοιτοι Σχολαρχείου με επιμόρφωση 40 ημερών. Τέτοιους δασκάλους εξασφάλιζαν οι φτωχές κοινότητες (λιγότερο των 2000 κατοίκων), στις οποίες έμεινε το μεγαλύτερο μέρος του πληθυσμού.

¹⁸⁷ Η πρώτη εμπειρία συλλογικής δημοτικιστικής δράσης σημειώνεται στην Αθήνα, με την ίδρυση, στα 1905, της Εταιρείας «Εθνική Γλώσσα» και τη σύνδεση του δημοτικισμού με την εκπαίδευση. Την ίδια εποχή έξω από την ελληνική επικράτεια δημιουργήθηκε το «Αδελφάτο της Δημοτικής», στην Κων/πολη. Με καθαρά πολιτικό περιεχόμενο συγκροτήθηκε Επιτροπή από το Εργατικό Κέντρο του Βόλου (1908) και η «Κοινωνιολογική Εταιρεία». Ρ. Σταυρίδη- Πατρικίου: «Δημοτικισμός και Κοινωνικό πρόβλημα- Νουμάς», Εκδοτική Ερμής, Αθήνα, 1976. Επίσης, ο Ι. Κ. Κορδάτος, έγραφε: «...ο τελικός θρίαμβος της δημοτικής έχει άμεση σχέση με την πολιτική επικράτηση του προλεταριάτου και των άλλων καταπιεζόμενων μαζών. Γι αυτό και τη ριζική λύση του γλωσσικού τη σχετίζουμε με την Κοινωνική Επανάσταση», στο «Δημοτικισμός και λογοτατισμός», Ράλλης και Σία. 1927, σελ. 355.

¹⁸⁸ Μ. Τζάνη, « Το ελληνικό εκπαιδευτικό σύστημα», Γρηγόρη, 1998. Ουσιαστικά, όπως επισημαίνει η συγγραφέας, η εξέλιξη του ελληνικού εκπαιδευτικού συστήματος αντανάκλασε από τις πρώτες στιγμές δημιουργίας του ελληνικού κράτους την διαπάλη σε πολιτικό επίπεδο των δύο αντιτιθέμενων δυνάμεων της αστικής τάξης, όπου συγκρουσιακό σημείο αιχμής αποτελούσε το ζήτημα της ανεξάρτητης ή εξαρτημένης ανάπτυξης της χώρας («Ταυτόν ή αλλοτριμορφοδίαίτον»).

Κάτω από ευνοϊκότερες πολιτικές και κοινωνικές συνθήκες, στο πρώτο τέταρτο του 20ου αιώνα γίνεται η δεύτερη προσπάθεια για εκπαιδευτική μεταρρύθμιση, σε τρεις φάσεις: το 1911 έως το 1920, το 1921-1924 και το 1929. Αυτή τη φορά ο εκπρόσωπος του αστικού εκσυγχρονισμού **Ελ. Βενιζέλος**, αισθητά ενισχυμένος από τις επιτυχίες της Ελλάδας στους Βαλκανικούς πολέμους, εδραιώνει τις θέσεις του έναντι της Βασιλείας, μετά το κίνημα του Στρατιωτικού Συνδέσμου στο Γουδί (1909), κάνοντας αποφασιστικά βήματα προς την κατεύθυνση των πολιτικών και κοινωνικοοικονομικών μεταρρυθμίσεων του προκατόχου του Χ. Τρικούπη. Γύρω από την πολιτική του συσπειρώθηκε μεγάλη μερίδα της διανοήσης, που στον τομέα της εκπαίδευσης ήταν κυρίως οι «Δημοτικιστές», οι οποίοι μάλιστα, όσον αφορά τα ζητήματα της παιδείας, πλαισίωσαν τον «**Εκπαιδευτικό Όμιλο**»¹⁸⁹, έναν εξωθεσμικό φορέα εκπαιδευτικού προβληματισμού, με κύρος και απήχηση στην ελληνική κοινωνία για όλη την περίοδο του μεσοπολέμου. Τα ιδρυτικά στελέχη του «Εκπαιδευτικού Ομίλου», οι **Δ. Γληνός**, **Α. Δελμούζος**, **Μ. Τριανταφυλλίδης** δραστηριοποιήθηκαν άμεσα στο ζήτημα της εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης μέσα από επίσημες κρατικές θέσεις¹⁹⁰. Το 1917 συντάχθηκαν τα πρώτα σχολικά βιβλία στη δημοτική γλώσσα για τις πρώτες τέσσερις τάξεις του Δημοτικού¹⁹¹, που θα καταφέρει όμως να γίνει **ενιαία εξάχρονη υποχρεωτική σχολική βαθμίδα** μόλις το 1929 (Ν. 4397/16/8/29), επί υπουργίας Γ. Παπανδρέου της κυβέρνησης Ε. Βενιζέλου. Στα χρόνια της Δικτατορίας του Μεταξά το Δημοτικό Σχολείο συρρικνώθηκε και πάλι σε τετρατάξιο, χάνοντας και τα τελευταία ίχνη αυτοτέλειας που του παρείχε ο προηγούμενος νόμος¹⁹², αποτελώντας ουσιαστικά προβαθμίδα του οκτάχρονου Γυμνασίου.

Στο χώρο της **Μέσης Εκπαίδευσης** οι προκλήσεις της νέας εποχής αφορούσαν τη δυνατότητα οριζόντιας διεύρυνσης της βαθμίδας αυτής σε πεδία τεχνικής-επαγγελματικής εκπαίδευσης. Πρώτες εισηγήσεις για τη δημιουργία παράλληλου σχολικού δικτύου έγιναν επί υπουργίας Ευταξία, το 1899. Αυτό που έμεινε τελικά από το εκπαιδευτικό έργο της περιόδου εκείνης είναι η κατοχύρωση της δυνατότητας

¹⁸⁹ Το Καταστατικό του Ομίλου εκδόθηκε τον Μάιο του 1910, το οποίο υπέγραψαν μεταξύ άλλων και οι: Ν. Καζαντζάκης, Π. Νιρβάνας, Αρ. Κουρτιδής, Ανρ. Καρκαβίτσας, Αλ. Παπαναστασίου, Λ. Μαβίλης, ΚΔ. Τριανταφυλλόπουλος κ.α. Το 1912 αριθμούσε 650 μέλη. Σημαντικό ρόλο στα εκπαιδευτικά ζητήματα της ελληνικής εκπαίδευσης και την αναβάθμιση της πολιτιστικής ζωής έπαιξε και η «Φοιτητική Συντροφιά», με ιδρυτές τον Μ. Κουντουρά, τον Β. Ρώτα κ.α. Α. Φραγκουδάκη, «Εκπαιδευτική...», ό.π. Μπουζάκης ό.π., σελ.77, παρ.13.

¹⁹⁰ Στην εισηγητική έκθεση του Νομοσχεδίου του 1913, που συντάχθηκε από τον Δ. Γληνό, επί υπουργίας Ι. Τσιριμώκου, αναγνωριζόταν σαφώς η ταξική διάρθρωση της κοινωνίας και ο αναπαραγωγικός ρόλος της εκπαίδευσης, που θα έπρεπε, όμως, υποχρεωτικά, να παρέχεται από την πολιτεία για κάθε κοινωνική ομάδα: «*Πρέπει να παράσχωμεν εις εκάστην κοινωνικήν τάξιν όσο το δυνατόν αρτιότεραν την εις αυτήν αναγκαiousαν μόρφωσιν*». Οι βασικοί προσανατολισμοί της εκπαίδευσης ήταν: *πραγματικά υποχρεωτική εκπαίδευση, πρακτική κατεύθυνση της ύλης, σύγχρονη μόρφωση της γυναίκας, προσαρμογή του εκπαιδευτικού συστήματος στις οικονομικές και κοινωνικές ανάγκες της χώρας, στροφή προς τις θετικές επιστήμες και δημιουργία επαγγελματικής εκπαίδευσης*(σελ. 28). Α. Φραγκουδάκη, «Εκπαιδευτική μεταρρύθμιση και φιλελεύθεροι διανοούμενοι-άγνοιοι αγώνες και ιδεολογικά αδιέξοδα στο μεσοπόλεμο», Αθήνα 1977.

¹⁹¹ Τα βιβλία αυτά απορρίφθηκαν από τη διορισθείσα τον Νοέμβριο του 1920 «Επιτροπεία προς εξέτασιν της γλωσσικής διδασκαλίας των δημοτικών σχολείων», που πρότεινε «*να εκβληθώσι πάραυτα εκ των σχολείων και καώσι τα συμφώνως προς τους νόμους εκείνους συνταχθέντα και σήμερον εν χρήσει υπάρχοντα αναγνωστικά βιβλία ως έργα ψεύδους και κακοβούλου προθέσεως* (υπογρ. δική μου). Α. Δημαράς, ό.π., τα Β, σελ.130.

¹⁹² Στο άρθρο 3 του Νόμου τονιζόταν πως σκοπός της στοιχειώδους εκπαίδευσης είναι «η προπαρασκευή δια την ζωήν και η παροχή (εις τους μαθητάς) των απαιτητών προς μόρφωσιν χρηστών πολιτών» και όχι η προπαρασκευή τους για τα ανώτερα σχολεία. Για πρώτη φορά, επίσης, δεν αναφερόταν ότι ο κύριος σκοπός είναι η θρησκευτική και εθνική διαπαιδαγώγηση. Σ. Μπουζάκης, ό.π., σελ. 86.

παροχής επαγγελματικής εκπαίδευσης από τον ιδιωτικό τομέα. Τα **ιδιωτικά ιδρύματα**, μάλιστα, παρείχαν έγκυρους τίτλους, αναγνωρισμένους από τα τεχνικά κολλέγια και τις πολυτεχνικές σχολές της Ευρώπης, όπως ήταν η «Βιομηχανική και Εμπορική Ακαδημία» (1904), με σχολές Γεωργικής, Βιομηχανικής, Ανωτέρας Εμπορικής, Μεταλλευτικής, Μηχανουργικής και Εμπορικής Ναυτικής κατεύθυνσης¹⁹³.

Στα νομοσχέδια του 1913 αναγνωριζόταν, επίσημα, και ένας ακόμα (κρυφός) στόχος της διεύρυνσης- η περιχαράκωση της πρόσβασης στην Ανώτατη Εκπαίδευση προς όφελος των ανώτερων κοινωνικών στρωμάτων. Το «**αστικό Σχολείο**», μια μεταφορά του γερμανικού Realschule, αποτελούσε για πρώτη φορά το επίσημο δεύτερο σχολικό δίκτυο τεχνικοεπαγγελματικής εκπαίδευσης, σχετικά ευέλικτο¹⁹⁴: «...εν μεν τω αστικώ σχολείω τω προοριζομένω δια την μέσην αστικήν τάξην η φοίτησις είναι τριετής, εν δε τω γυμνασίω τω προοριζομένω δια την ανωτέραν η φοίτησις είναι εξαετής». ¹⁹⁵. Για πρώτη φορά, επίσης, αναγνωριζόταν και η ανεπάρκεια του **μονοδιάστατου χαρακτήρα του συστήματος**, που ενθάρρυνε από τη μια την αμάθεια και, από την άλλη, παρήγαγε περίσσεια στρατιά επιστημόνων σε επαγγελματικά κεκορεσμένους τομείς.¹⁹⁶ Για το λόγο αυτό καθιερώνονται εξετάσεις για την Ανώτατη Εκπαίδευση με ταυτόχρονο έλεγχο του αριθμού εισακτέων (numerus clausus).

Ακόμα πιο ξεκάθαροι ήταν οι στόχοι για τους πρωταγωνιστές της μεταρρύθμισης του 1929, επί υπουργίας Γ. Παπανδρέου, αφού «*το σχολείον δεν υπόσχεται να μεταβάλη κοινωνικά και οικονομικά καταστάσεις, αλλά να εξηγηρήσει και να προαγάγη τας υπάρχουσας...διότι το σχολείον, ως κρατικόν όργανον, είναι υποχρεωμένον να είναι ο φορέυς της κρατούσης τάξεως πραγμάτων. Αυτήν έχει προορισμόν να εξηγηρήσει και ανυψώση*». ¹⁹⁷ Η αναπαραγωγή των όρων που θα ευνοούσαν τις κοινωνικές δομές εκφράστηκε μέσα από το **ιδεώδες του «καθολικού ανθρωπισμού»**¹⁹⁸, που ερχόταν να αντικαταστήσει τον «αστικό ορθολογισμό» ¹⁹⁹ της δεκαετίας του '20. Έτσι, η πίστη στις απόλυτες αξίες και τα πρωτεία του πνεύματος αποθάρρυνε στην ουσία την κοινωνική προσέγγιση των ανθρωπιστικών αξιών, που εμπεριείχαν τα στοιχεία της εξέλιξης και της μεταβολής, πράγμα που δείχνει το συμβιβασμό και τον φόβο των προοδευτικών στοιχείων της αστικής τάξης μπροστά στους, εμφανείς πλέον, κοινωνικούς και πολιτικούς τριγμούς. Το «καθολικό ανθρωπιστικό» ιδεώδες θα γίνει η γέφυρα να περάσει ο

¹⁹³ Α. Δημαράς, ό.π., Β' τ., σελ. 39.

¹⁹⁴ Στους αποφοίτους του δινόταν η δυνατότητα να εγγραφούν, ύστερα από εξετάσεις, είτε στα Διδασκαλεία, είτε στη Σχολή Ναυτικών Δοκίμων, είτε σε τεχνικές επαγγελματικές σχολές. Για την εισαγωγή στα Πανεπιστήμια οι απόφοιτοι των αστικών σχολείων θα έπρεπε να δώσουν εξετάσεις για την εισαγωγή τους στην τρίτη τάξη του Γυμνασίου, ώστε αποφοιτώντας να μουν χωρίς εξετάσεις στα Ανώτατα Ιδρύματα. Ο Μπουζάκης παρατηρεί ότι ήταν από τα δημοκρατικότερα, σελ. 68.

¹⁹⁵ Α. Δημαράς, ό.π., Β' τ., σελ. 93.

¹⁹⁶ « Διότι πού ήγε τους παιδείας ορεγόμενους το εκπαιδευτικό ημών σύστημα;... εις το Πανεπιστήμιον.. Μήπως και αν ήθελέ τις να σταματήσει κάπου, ήτο επαρκώς εφοδιασμένος δια την ζωήν; ...άλλοι μεν...διακόπτοντες τας σπουδάς των, ευρίσκοντο αίφνης εν τω κοινωνικώ αγρόνι ανίκανοι και ανεργάτιστοι, οι δε άλλοι... ή συνωθούνται περι το δημόσιον ταμείον ή ρίπτονται εις την κοινωνίαν πνευματικοί προλετάριοι, επιστήμονες άνεργοι. Ούτως ευνόησεν η ημετέρα παιδεία τον παρασιτισμόν και την από της παραγωγικής εργασίας αποστροφήν.». Άννα Κοντόνη, ό.π., σελ. 184.

¹⁹⁷ Χ. Νούτσος: «Προγράμματα Μέσης Εκπαίδευσης και κοινωνικός έλεγχος 1931-1973», Θεμέλιο, 1977, σελ. 220, υποσ. 4.

¹⁹⁸ Ο όρος αποδίδεται στον Α. Δελμούζο, που ακούραστος διακήρυττε την αξία του από το 1923. Χ. Νούτσος, ό.π., σελ. 241.

¹⁹⁹ Με τον όρο αυτό η Μ. Φραγκουδάκη απέδωσε τις μεταρρυθμιστικές προσπάθειες των ετών 1911-1922. Α. Φραγκουδάκη, ό.π.

«εθνικός ανθρωπισμός» των εκπαιδευτικών προγραμμάτων στα μέσα της δεκαετίας του '30, που επενδύθηκε με στοιχεία «αντικομμουνιστικής» υστερίας, με απολύσεις και διώξεις καθηγητών και δασκάλων.²⁰⁰

Η διαφορά του δικτύου της **τεχνικοεπαγγελματικής εκπαίδευσης** του 1929 (Ανώτερο Παρθεναγωγείο, κατώτερες τεχνικές σχολές- οικοκυρικές, γεωργικές, βιοτεχνικές κτλ.) απ' αυτό του 1913 ήταν ότι οδηγούσε άμεσα στην παραγωγή, χωρίς δυνατότητες πρόσβασης στην Ανώτατη ή Ανώτερη Εκπαίδευση. Οι προσπάθειες οργάνωσης της τεχνικοεπαγγελματικής εκπαίδευσης έμειναν στην ουσία στο επίπεδο των διακηρύξεων, ακριβώς λόγω της ιδεολογικής επένδυσης που γινόταν από την αστική τάξη για την περιθωριοποίηση ολόκληρων κοινωνικών στρωμάτων, όπως ήταν οι στρατιές των εργατών, που έμπαιναν στο προσκήνιο της κοινωνικής δράσης δυναμικά, αφού ήταν οι πρώτοι²⁰¹ που πλήρωναν τα σπασμένα της Μικρασιατικής καταστροφής και της πρώτης οικονομικής κρίσης του 1929(κραχ). Δεν είναι τυχαίο που ακόμα και ο ίδιος ο Βενιζέλος σε προεκλογικό λόγο του της 28/7/28 υποστήριζε θερμά την ανάπτυξη της επαγγελματικής εκπαίδευσης για τους πολλούς, σε αντίθεση με την κλασική, που την προόριζε για τους εκλεκτούς της αυριανής ηγεσίας της χώρας, προερχόμενους ενίοτε «έστω και εκ των κατωτάτων στρωμάτων...»²⁰².

Παρά την απροθυμία του ελληνικού λαού να πλαισιώσει το δεύτερο δίκτυο, τα επαγγελματικά σχολεία δεν στηρίχθηκαν ούτε από την άποψη του περιεχομένου, ούτε ενισχύθηκαν με αξιόλογους κρατικούς οικονομικούς πόρους και το μεγαλύτερο μέρος τους έμεινε στα χέρια της ιδιωτικής πρωτοβουλίας και των φιλανθρωπικών ιδρυμάτων.²⁰³

Το κλασικό Γυμνάσιο παρέμεινε ο χώρος μιας εν δυνάμει «κοινωνικής επένδυσης», για ένα μεγάλο ποσοστό του ελληνικού λαού, που με όλες του τις δυνάμεις διοχέτευε μέσα απ' αυτό τις ανασφάλειες για την οικονομική αποκατάσταση των παιδιών του.²⁰⁴ Ο κύριος όγκος μαθημάτων του κλασικού Γυμνασίου παρέμεινε ιστορικοφιλολογικού χαρακτήρα, με ιδιαίτερη έμφαση στις αρχαίες γλώσσες. Μια μικρή εξαίρεση για ένα σύντομο χρονικό διάστημα αποτέλεσε το αναλυτικό πρόγραμμα των ετών 1929-1932, όταν τα λατινικά έγιναν προαιρετικό μάθημα, οι μαθητές γνώρισαν τους αρχαίους συγγραφείς από μεταφρασμένα κείμενα

²⁰⁰ Γ. Κατσαντώνης, « Η αριστερή παράταξη των δασκάλων στο Μεσοπόλεμο», Σύγχρονη Εποχή, 1998, σελ.91., αναφέρει πως μόνο το 1935, μετά το αποτυχημένο κίνημα της 1^{ης} Μαρτίου, έγιναν 6000 μεταθέσεις δασκάλων και καθηγητών και απολύθηκαν 520 δάσκαλοι, 520 επαθεωρητές, 90 καθηγητές της Μέσης Εκπαίδευσης κτλ. Τον Οκτώβρη της ίδιας χρονιάς, επί «κοσμογονίας Κονδύλη», απολύθηκαν 170 καθηγητές (σελ.96). Πολλοί εκπαιδευτικοί και άλλοι διανοούμενοι εξορίστηκαν, ανάμεσά τους και οι Δ. Γληνός και Αλ. Σβώλος.

²⁰¹ Ν. Σβορώνος, ό.π. σελ.126. Η άφιξη 1,5 εκατομμυρίου προσφυγικού πληθυσμού και η αδυναμία μετανάστευσης, λόγω της κρίσης, επέφεραν δραματική μείωση των ημερομισθίων, ανεργία και πτώση του βιοτικού επιπέδου των εργαζομένων, σε μια εποχή «σταθεροποίησης, κατά τ' άλλα, του ελληνικού καπιταλισμού.»

²⁰² Αναφέρεται από τον Χ. Νούτσο, ό.π. σελ.230, από πηγή της υποσ. 1.

²⁰³ Το σχολικό έτος 1926-1927 υπήρχαν μόνο 15 γεωργικές σχολές, στις οποίες φοιτούσαν 744 μαθητές, 38 τεχνικές επαγγελματικές σχολές με 3968 μαθητές και 5 ναυτικές με 1018 μαθητές, ενώ το 25% των παιδιών ηλικίας 7-18 ετών ήταν εκτός σχολικού δικτύου. Σ. Μπουζάκης, ό.π., σελ.80. Για να γίνει η σύγκριση με το υπόλοιπο σχολικό δίκτυο παραθέτουμε στοιχεία για τη σχολική χρονιά 1925-1926 από τη «Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια», Πυρσός, τ. Ελλάς, 1961: Τα ελληνικά σχολεία ήταν 405, τα κλασικά Γυμνάσια 143 και το σύνολο των μαθητών τους 88.229.

²⁰⁴ Κ. Τσουκαλάς, ό. π. σελ 571. Επίσης σε μελέτη της Ι. Λαμπίρη -Δημάκη για μεταγενέστερη περίοδο που αφορούσε τη συμπεριφορά και τη στάση των ελληνικών οικογενειών απέναντι στη μόρφωση των τέκνων τους, ορισμένα από τα συμπεράσματα αφορούσαν όχι απλά τη θετική στάση έναντι της μόρφωσης, αλλά κυριολεκτικά την «επένδυση», ιδιαίτερα στην πανεπιστημιακή μόρφωση που κάνουν οι ελληνικές οικογένειες με πραγματικές οικονομικές θυσίες. Ι. Λαμπίρη -Δημάκη, «Προς μια ελληνική κοινωνιολογία της Παιδείας», ΕΚΚΕ, Αθήνα, 1974, σελ.122-151.

και διδάχθηκαν στοιχεία νεοελληνικής γραμματείας στη δημοτική.²⁰⁵ Ο παρακάτω πίνακας ²⁰⁶ αναφέρεται στην περίοδο που ακολούθησε τη μεταρρυθμιστική προσπάθεια του '29, όταν οι προηγούμενες καινοτομίες ανατράπηκαν (1935) και μόνο ορισμένα στοιχεία, όπως η διδασκαλία της απλής καθαρεύουσας και δημοτικής, στα πλαίσια της γλωσσικής πολιτικής του **Ι. Μεταξά**, παρέμειναν, σε ένα σχολείο που υποτασσόταν ιδεολογικά στο εθνικιστικό ιδεώδες και την επιστροφή στο κλασσικό «ακατάλυτο δια μέσου των αιώνων ελληνικό πνεύμα»:

	1931	1935	1939.
Αρχαία ελληνικά-λατινικά	33,3 %	29,5 % (18,3%)	23,9%
Μαθηματικά-φυσικά,	20 %	19,2 % (27,8%)	19,5%
Φιλολογικά			
(Αρχαία, Νέα Ελ, Λατινικά,	65,5%	56,4 % (43,4 %)	57,7%
Ιστορία ²⁰⁷ , Γαλλικά, Φιλοσοφ.)			

Σύμφωνα με την παραπάνω μελέτη του Χ. Νούτσου, η μορφή, ο χαρακτήρας και το περιεχόμενο των προγραμμάτων της Μέσης Εκπαίδευσης παρέμειναν σχεδόν αναλλοίωτα μέχρι και τις αρχές της δεκαετίας του '60, όταν άρχισε να σχηματοποιείται πλέον και σε νομοθετικό επίπεδο ο έντονος προβληματισμός για το μέλλον του ελληνικού εκπαιδευτικού συστήματος, που αποκρυσταλλώθηκε τελικά με τη μεταρρυθμιστική προσπάθεια του **1964**, επί κυβερνήσεως **Γ. Παπανδρέου**, υπουργού Παιδείας **Λ. Ακρίτα** και Γενικού Γραμματέα του Υπουργείου **Ε. Παπανούτσου**. Στο ιδεολογικό επίπεδο στη διάρκεια της μετεμφυλιακής περιόδου γινόταν με κάθε μέσο προσπάθεια από την πλευρά της αστικής τάξης να καταξιώσει τη στρατιωτική της νίκη και στο πολιτικό επίπεδο, αναβιώνοντας και ανασύροντας τα προπολεμικά ελληνοχριστιανικά ιδεώδη περί « ενδόξου ιστορικού παρελθόντος» κτλ²⁰⁸ ταυτόχρονα με μια σειρά κατασταλακτικών μέτρων, θέτοντας σε διαθεσιμότητα ή απολύοντας χιλιάδες εκπαιδευτικούς ως «επικίνδυνους για την δημόσια ασφάλεια».²⁰⁹ Από την άποψη του περιεχομένου των μαθημάτων, όπως σημειώνει ο

²⁰⁵ Χ. Νούτσος, ό.π., σελ.245. Η προσπάθεια εκ μέρους των «φιλελεύθερων διανοούμενων να «διευθετηθεί» η διδασκαλία της δημοτικής γλώσσας, χωρίς καμιά προηγούμενη τροποποίηση του περιεχομένου του συνολικού σχολικού προγράμματος, στην ουσία αποδυνάμωσε το αίτημα για γενίκευση της δημοτικής, αφού η φορμαλιστική προσέγγιση στάθηκε αφορμή της εκπαιδευτικής οπισθοχώρησης που ακολούθησε στα επόμενα χρόνια.

²⁰⁶ Χ. Νούτσος, ό.π., σελ.328. Η παρένθεση αφορά τα στοιχεία του Πρακτικού Λυκείου.

²⁰⁷ Η δομή του πίνακα έγινε προσπάθεια να ακολουθήσει τη δομή του προηγούμενου, των περιόδων 1834 κτλ. Οι ώρες του μαθήματος Ιστορίας στους πίνακες του Χ. Νούτσου παρουσιάζονται μαζί με τις ώρες για το μάθημα της «Αγωγής του Πολίτη» και των «Στοιχείων του Δημοκρατικού πολιτεύματος», που όμως, όπως και ο ίδιος επισημαίνει στη σελ.244, τόσο ο ελάχιστος χρόνος, όσο και ο περιθωριακός χαρακτήρας του μαθήματος στο εβδομαδιαίο πρόγραμμα δεν τροποποιούσε το χαρακτήρα της οργάνωσης της σχολικής γνώσης. Στα προγράμματα του 1937 για τα Γυμνάσια Θηλέων το μάθημα είχε καταργηθεί.

²⁰⁸ Α. Δημαράς, ό.π., τ.Β.,σελ.221-λόγος του υπουργού Παιδείας Γ. Παπανδρέου για τον Αναγκ. Νόμο 1823, της 26/5/51: «Η Μέση Εκπαίδευσις επιδιώκουσα την διάπλασιν χρηστών πολιτών εν τω πλαισίω των ιδεωδών του Ελληνοχριστιανικού πολιτισμού, σκοπόν έχει να παράσχη την αναγκαίαν δια τον βίον γενικήν μόρφωσιν, τούτο δε να προπαρασκευάση επιστημονικώς τους εφιμεμένους να ακολουθήσωσιν ανωτέρας ειδικάς σπουδάς».

²⁰⁹ Γ. Κατσαντώνης, «Οι δάσκαλοι στους αγώνες για ψωμί, παιδεία, ελευθερία», Σύγχρονη Εποχή, 1981, σελ.137. Το διάστημα 1946-1947 τέθηκαν σε διαθεσιμότητα 3.500 δημοκρατικοί εκπαιδευτικοί, από τους οποίους οι 2000 απολύθηκαν οριστικά. Στους απολυμένους προστέθηκαν το 1953-1956 άλλοι 1300. Το μεγαλύτερο ποσοστό των εκπαιδευτικών αυτών στάλθηκε σε εξορίες ή φυλακίστηκε. Γύρω στους 500 εκπαιδευτικοί ήταν το 1956 «υπό στενή παρακολούθηση».

Κ. Τσουκαλάς²¹⁰, «η κατάσταση ήταν ακόμη χειρότερη στην ανώτερη εκπαίδευση, τουλάχιστον στις ανθρωπιστικές και κοινωνικές σπουδές. Η κοινωνιολογία ήταν εξ' ορισμού ύποπτη, ενώ η πολιτική επιστήμη παρέμεινε περιθωριακή. Όλοι οι «νέοι» και πιθανώς επικριτικοί κλάδοι έλλειπαν... Η μελέτη της ψυχολογίας ήταν, στην καλύτερη περίπτωση, υποτυπώδης και, όπως θα περίμενε κανείς, η ψυχανάλυση δεν αναφερόταν ούτε καν σαν επιστήμη. Η σύγχρονη ιστορία έλλειπε εμφανώς από το πρόγραμμα διδασκόμενης ύλης, ενώ η οικονομική και πολιτιστική ιστορία υποβιβάζονταν σε δευτερεύουσα θέση». Ο ίδιος σημειώνει, επίσης, ότι «οι ανάγκες πολιτικής σταθεροποίησης του αστικού καθεστώτος, οδήγησαν στη γοργή οικοδόμηση ενός ογκώδους, υδροκεφαλικού και αντιλειτουργικού κρατικού μηχανισμού» που επανδρώθηκε κύρια από τους αποφοίτους των Πανεπιστημίων, μετατρέποντας σχεδόν τα 2/3 των αποφοίτων από «προσοντούχους» σε «προσοδούχους», καθιστώντας ταυτόχρονα ένα διττό πανεπιστημιακό δίκτυο-όσων εποφθαλιούσαν διορισμό τους στο Δημόσιο και άλλων που προσανατολιζόνταν στα ελεύθερα επαγγέλματα.²¹¹

Στο μεσοδιάστημα, ο μόνος τομέας που γνώρισε κάποια κινητικότητα ήταν ο χώρος της επαγγελματικής και τεχνικής εκπαίδευσης, τόσο στο δευτεροβάθμιο επίπεδο όσο και στην ενδιάμεση, την ανώτερη βαθμίδα, που θεσμοθετήθηκε το 1964, έγινε όμως πράξη το 1970, ύστερα από εισήγηση και χρηματοδότηση της Διεθνούς Τράπεζας (Νόμος 652/70 για τα ΚΑΤΕΕ)²¹². Η ανάπτυξη του υπαγορεύτηκε για λόγους αρχικά αντικειμενικούς- θεαματική επιστημονικοτεχνική πρόοδος που συντελούνταν σε όλον τον αναπτυσσόμενο κόσμο και υποστηριζόταν δυναμικά από μια σημαντική μερίδα της φιλελεύθερης αστικής τάξης²¹³ και της Αριστεράς²¹⁴, που πρόβαλλε τη δική της λογική, αλλά περισσότερο για λόγους που σχετίζονταν με τους νέους, στενότερους, δεσμούς και προσανατολισμούς που επεδίωκε το μετεμφυλιακό κράτος με τους δυτικούς οικονομικούς και πολιτικο-στρατιωτικούς συνασπισμούς, όπως ήταν το ΝΑΤΟ και η ΕΟΚ. Η είσοδος στην Κοινή Αγορά απαιτούσε την ύπαρξη παράλληλου εκπαιδευτικού δικτύου τεχνικοεπαγγελματικής εκπαίδευσης, στα πλαίσια μιας αυστηρά ιεραρχημένης διαστρωμάτωσης, όπου η αναλογία μεταξύ «ακαδημαϊκού» και «πρακτικού» περιεχομένου σπουδών θα

²¹⁰ Κ. Τσουκαλάς, «Κράτος, κοινωνία, εργασία στη μεταπολεμική Ελλάδα», Θεμέλιο, 1987, σελ.46.

²¹¹ Κ. Τσουκαλάς, «Κράτος, ...» ό.π.σελ130..

²¹² Τα προγράμματα των ΚΑΤΕΕ εκπονήθηκαν από το Πανεπιστήμιο της Καλιφόρνιας, ύστερα από παραγγελία της Διεθνούς τράπεζας. Δ. Βεργίδης, «Η παρέμβαση των Διεθνών Οργανισμών στην ελληνική εκπαιδευτική πολιτική», στο «Κριτική της εκπαιδευτικής πολιτικής», Αθήνα, 1982,σελ.24.

²¹³ Ε. Παπανούτσος, «Αγώνες και αγωνίες για την Παιδεία», Φιλιππούτη, 1996, σελ. 35, άρθρο στο «Βήμα», 31/3/55. «...και είναι η οργάνωση της Παιδείας μας πρόβλημα κατεξοχήν οικονομικό, γιατί δεν μπορούμε να μιλούμε για αύξηση του εθνικού μας εισοδήματος, για ανάπτυξη των πλουτοπαραγωγικών δυνάμεων του τόπου, για υλική πρόοδο των πενόμενων τάξεων του λαού μας...- χωρίς παράλληλα να σκεφτούμε αν με την εκπαίδευση που δίνουμε στα παιδιά του ελληνικού λαού, τα κάνουμε ικανά να εργαστούν αύριο για την ανάπτυξη της εθνικής μας οικονομίας, ή μήπως το σχολείο εργάζεται ανάποδα...και αντί να βοηθεί στην εφαρμογή ενός υγιούς και θετικού προγράμματος, με τη μόρφωση που δίνει θα κάνει αύριο εντελώς αδύνατη την εκτέλεσή του;»

²¹⁴ Ρ. Ιμβριώτη, «Η αναγέννηση της παιδείας -επιτακτική εθνική ανάγκη»- λόγος στην Α Πανελλαδική Συνδιάσκεψη της ΕΔΑ, 1956, στο «Εκπαιδευτική Μεταρρύθμιση 1956-1965», Προοδευτική παιδεία, 1966, σελ 82 «Πρέπει (η Μέση Παιδεία) να κάνει στροφή 180 μοιρών...είτε το θέλουμε είτε δεν το θέλουμε, πρέπει να γίνει επιστημονικά τεχνική στην ευρύτατη σημασία της λέξης, που θα ολοκληρώνει και θα ολοκληρώνεται με γερή γενική μόρφωση. Πεντάχρονη ή εξάχρονη θα δίνει επιστημονικά βασισμένη τεχνική κατάρτιση, που θ' ανταποκρίνεται στο φλέγον ζήτημα της κατάρτισης των στελεχών για την εκβιομηχάνιση της χώρας, την αγροτική της οικονομία, τη βιομηχανική της παραγωγή, τη μηχανοποίηση της εργασίας και για τις λυσιπείρες κοινωνικές δραστηριότητες. ...Ας κάνουμε πειραματικά σχολεία κοντά στις βιομηχανικές και γεωργικές σχολές.»

μεταβάλλετο υπέρ του δεύτερου²¹⁵. Έτσι, το 1957, επί κυβέρνησης **Κ. Καραμανλή**, συγκροτήθηκε ειδική επιτροπή²¹⁶, καρπός των πορισμάτων της οποίας ήταν το Ν.Δ. 3971/59 για την ίδρυση δημοσίων τεχνικών, επαγγελματικών σχολών. Σε πρώτη φάση επιχορηγήθηκαν οι ιδιωτικές τεχνικές σχολές και στη συνέχεια ιδρύθηκαν και δημόσιες, στα πρότυπα των ιδιωτικών, που με το Ν. Δ 3973 υπάγονταν στο Υπουργείο Παιδείας. Η μηχανιστική και εσπευσμένη μεταφορά αλλότριων δομών τεχνικοεπαγγελματικής εκπαίδευσης σε βάρος ορισμένων παραδοσιακών για την ελληνική οικονομία τομέων, όπως ήταν ο πρωτογενής, και ο περιορισμένος χαρακτήρας των ειδικοτήτων του δευτερογενούς, που ενθάρρυναν ουσιαστικά την αυτοαπασχόληση μιας ημιειδικευμένης «μαστοράντζας» (οικοδομές, συνεργεία, κτλ.), σε συνδυασμό με την υποχρηματοδότηση²¹⁷ συνολικά της εκπαίδευσης, ήταν αναμενόμενο να φέρει ελάχιστα αποτελέσματα, όπως παρατηρούσε, έξι χρόνια αργότερα, ο ΟΟΣΑ²¹⁸.

Η μεταρρυθμιστική προσπάθεια του 1964, καθώς και οι δυναμικοί κοινωνικοί αγώνες για την εκπαίδευση όλο αυτό το διάστημα (1-1-4, αίτημα για 15% στην Παιδεία κτλ.) άφησαν παρακαταθήκες στο εκπαιδευτικό σύστημα, που παρά την ανατροπή της κυβέρνησης του Γ. Παπανδρέου με τα Ιουλιανά (1965) και τη Δικτατορία των Συνταγματαρχών (1967) στη συνέχεια, ορισμένα από τα πιο προοδευτικά της σημεία, όπως η διεύρυνση της υποχρεωτικής εκπαίδευσης στα εννέα χρόνια, η καθιέρωση της δημοτικής γλώσσας και η οργάνωση της τεχνικοεπαγγελματικής βαθμίδας, βρίσκονταν σε συνεχή επικαιρότητα, αφού, μάλιστα, αποτέλεσαν προτάσεις, μιας άλλης ad hoc επιτροπής, το 1971²¹⁹. Επίσης, την ίδια εποχή, παρά το κλίμα τρομοκρατίας και τη λογοκρισία, πύκνωναν οι φωνές

²¹⁵ Στ. Πεσμαζόγλου, « Εκπαίδευση και Ανάπτυξη στην Ελλάδα 1948-1985, το ασύμπτωτο μιας σχέσης», Θεμέλιο, 1987, σελ.471. Στις σελίδες 478-481 αναφέρονται οι κύριοι άξονες της εκπαιδευτικής πολιτικής της ΕΟΚ, που είναι: α) έγκαιρος επαγγελματικός προσανατολισμός στην πρωτοβάθμια και δευτεροβάθμια εκπαίδευση, β) αμοιβαία αναγνώριση (πιστοποίηση) τίτλων σπουδών για τη διακίνηση και την ελεύθερη εγκατάσταση, γ) ιδιαίτερο βάρος στην εφαρμοσμένη έρευνα, περισσότερο στους τομείς των νέων τεχνολογιών, δ) ανάπτυξη της τεχνικοεπαγγελματικής εκπαίδευσης για την απορρόφηση οικονομικών κραδασμών και ανεργίας(ιδιαίτερα μετά τη δεκαετία του '70), ε) συνεχής εκπαίδευση εργαζομένων ως διαδικασία αναγκαίας συνεχούς αναπροσαρμογής και αλλαγής απασχόλησης, ε) ειδική εκπαίδευση για άτομα με ειδικές ανάγκες. Όπως σημειώνει ο συγγραφέας η προβληματική της ΕΟΚ γύρω από την εκπαίδευση κάτω από μια καθαρή οικονομικοτεχνική σκοπιά αντανάκλασε τη λειτουργική(functionalism) θεώρηση της εκπαίδευσης σε σχέση με την οικονομία.

²¹⁶ Α. Δημαράς, ό.π., τ. Β, σελ.229

²¹⁷ Ρ. Ιμβριώτη, «Παιδεία, ο παρίας του κράτους», στο «Εκπαιδευτική Μεταρρύθμιση», Προοδευτική παιδεία, 1966, σελ.110. Δαπάνες για την Παιδεία σε ποσοστό επί του προϋπολογισμού για το διάστημα 1955-1962: 7,5%. Από το ποσό αυτό το 1965 το 20% δινόταν για την κλασική παιδεία, ενώ για την τεχνική εκπαίδευση το 4,5%.(σελ.116). Την ίδια χρονιά στο κλασικό Γυμνάσιο γράφτηκε το 74% των μαθητών, στο Πρακτικό το 20,3%, στα Ξενόγλωσσα το 1,9%, στις Εμπορικές σχολές το 2,7%, στις ναυτικές 0,6% και οικιακής οικονομίας 0,3%. Η ίδια σημειώνει: «όσο για τους τύπους αγροτικού και τεχνικού Γυμνασίου, ούτε λόγος να γίνεται»..

²¹⁸ Σ. Πεσμαζόγλου, ό.π., σελ.243, «Πρέπει να τονιστεί ότι αν και είναι εμφανέστατη η έλλειψη τεχνικών στην ελληνική αγορά εργασίας, η τεχνική εκπαίδευση εξακολουθεί να παίζει στη χώρα αυτή έναν ρόλο πολύ λιγότερο σημαντικό απ' όσο θα έπρεπε...»Τα στοιχεία για την υποχρηματοδότηση συνολικά της εκπαίδευσης για όλη τη μεταπολεμική περίοδο αναλύονται στο δεύτερο μέρος του βιβλίου του Στ. Πεσμαζόγλου (σελ.55-162), όπου συμπερασματικά διατυπώνεται η άποψη ότι για μια ομάδα ευρωμεσογειακών χωρών, όπως είναι η Ελλάδα, η Ισπανία και η Πορτογαλία, με χαμηλό ποσοστό δαπανών για την εκπαίδευση και την έρευνα, υπάρχει σοβαρός κίνδυνος εμπλοκής σε έναν «φαύλο κύκλο», που μέσα από τη σύγχυση και την ασάφεια των εκπαιδευτικών μηχανισμών, των επαγγελματικών δομών και των παραγωγικών επιλογών, να διαιωνιστεί η αδυναμία επαφελούς ένταξης στον διεθνή και ειδικότερα στον δυτικοευρωπαϊκό καταμερισμό εργασίας.(σελ. 149).

²¹⁹ Μ. Σηφάκη, « Η εκπαίδευση στην Ελλάδα από τη μεταρρύθμιση του Βενιζέλου ως το 1974», ΟΙΕΛΕ, 1980, ό.π., σελ.49.

σεβαστής μερίδας του ακαδημαϊκού κόσμου για γενικές αλλαγές που θα έπρεπε να γίνουν στο εκπαιδευτικό σύστημα²²⁰.

Την περίοδο αυτή, η πιεστική αναγκαιότητα μιας πραγματικής εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης ξεπερνούσε κατά πολύ τις πολιτικές συγκυρίες²²¹, γι αυτό, μετά την πτώση της Χούντας, υιοθετήθηκαν, στο σύνολό τους σχεδόν, οι μεταρρυθμιστικές προτάσεις τόσο του '64, όσο και της επιτροπής του '71, με τους Νόμους 309/76 για την οργάνωση και τη διοίκηση της Γενικής εκπαίδευσης και 576/77 για την Τεχνική και Επαγγελματική εκπαίδευση.²²² Βασική υποχρεωτική εκπαίδευση οριζόταν η εννιάχρονη εκπαίδευση, που μετά το πέρας του Δημοτικού Σχολείου συνεχιζόταν χωρίς εξετάσεις στον πρώτο κοινό για όλους κύκλο της Γενικής εκπαίδευσης, η οποία σε δεύτερο επίπεδο διαιρούνταν στο Γενικό και Τεχνικό Λύκειο, μετά από εξετάσεις. Μετά από εξετάσεις γινόταν και η εισαγωγή στα Ανώτατα και Ανώτερα Εκπαιδευτικά Ιδρύματα, που είχαν αυξηθεί αριθμητικά (Πανεπιστήμιο Πατρών(1957), Ιωαννίνων(1964),Ανώτατες Βιομηχανικές Σχολές Πειραιώς – Θεσσαλονίκης(1966)).²²³ Το δικαίωμα στην εκπαίδευση και ο δωρεάν χαρακτήρας της για όλες της βαθμίδες της και για όλους τους Έλληνες κατοχυρώθηκε στο άρθρο 16, παρ.2. του νέου **Συντάγματος του 1975**, όπου οριζόταν σαφώς ότι: «πάντες οι Έλληνες έχουν δικαίωμα δωρεάν παιδείας».²²⁴ Επίσημη γλώσσα της εκπαίδευσης οριζόταν η νεοελληνική δημοτική, ενώ η αρχαία ελληνική γραμματεία διδασκόταν στο Γυμνάσιο από μετάφραση.

Τυπικά τουλάχιστο είχαν παρθεί σε θεσμικό επίπεδο όλα εκείνα τα μέτρα που «θα γιάτρευαν το εκπαιδευτικό σύστημα από δυο χρόνιες εγγενείς ασθένειες: τη μαζική παραγωγή αγραμμάτων και την παράλληλη υπερπαραγωγή πτυχιούχων ανωτάτων και θεωρητικών επιστημών»²²⁵. Παρ' όλα αυτά «το διηθητικό φίλτρο» του παράλληλου, δεύτερου σχολικού δικτύου της τεχνικοεπαγγελματικής εκπαίδευσης, που αυτή τη φορά είχε επιμεληθεί με περισσότερη προσοχή, δε λειτούργησε σύμφωνα με τις προσδοκίες των εμπνευστών του. Ο κύριος όγκος του μαθητικού πληθυσμού στρεφόταν προς το Γενικό Γυμνάσιο²²⁶. Έτσι, στην περίοδο **1982-1985** έγιναν

²²⁰ Ο καθηγητής Πολιτικής Οικονομίας του Πανεπιστημίου Αθηνών Ι.Στ.Πεσμαζόγλου, σε δημόσια συζήτηση για την «Ανθρωπιστική μόρφωση και επαγγελματική κατάρτιση», που έγινε στις 17/1/72, σχολιάζοντας αρνητικά την υποχρηματοδότηση της εκπαίδευσης και τη μείωση κατά 2, 5% του ποσοστού δαπάνης της παιδείας στο σύνολο των δημοσίων δαπανών των ετών 1966-1969, τόνιζε: «Είναι αυτονόητο ότι δημιουργείται μια άλλη απαράδεκτη σύγχυση, ιδίως στους νέους ανθρώπους που σπουδάζουν, αλλά και σ' όλον τον πληθυσμό, όταν διδάσκεται στα σχολεία και τα πανεπιστήμια μια συγκεκριμένη ιεράρχηση στις αξίες και άλλα ισχύουν στην καθημερινή ζωή, όταν είναι δηλαδή συνεχής η διαπίστωση ενός διευρυνόμενου χάσματος μεταξύ λέξεων και αρχών που διδάσκονται από το ένα μέρος και της καθημερινής εμπειρίας από το άλλο κι όταν είναι διάχυτη η ασυνέπεια και το ψεύδος και εξακολουθητική η άσκηση και η συντήρηση της βίας. Μέσα σε τέτοιες συνθήκες είναι αδύνατη η προκοπή της παιδείας». «Θέματα Παιδείας», Εταιρεία Μελέτης Ελληνικών Προβλημάτων, Κέδρος, 1972, σελ.31.

²²¹ Ι. Χαραλαμπίδης, «Το ελληνικό εκπαιδευτικό σύστημα», Αθήνα, 1980, σελ.5

²²² Η Μ. Ηλιού, «Εκπαιδευτική και κοινωνική δυναμική», ό.π., σελ.181, εύστοχα παρατηρεί πως «φαίνεται σαν ειρωνεία της ιστορίας το γεγονός ότι, η δεξιά παράταξη εμφανίστηκε να προτείνει τα μεταρρυθμιστικά μέτρα που τόσο λυσοσάλεα είχε πολεμήσει μια δεκαετία πριν...»

²²³ Ο Κ. Παπαλιάνος, ό.π., σελ.383, αναφέρει πως η ολοκληρωτική ανάληψη της ευθύνης της ανώτατης εκπαίδευσης από μέρος της Πολιτείας κατοχυρώθηκε στο Σύνταγμα του 1968, άρθ.17, όπου απαγορευόταν στην ιδιωτική πρωτοβουλία η πρόσβαση στη βαθμίδα αυτή.

²²⁴ Επίσης, ότι: «η παιδεία αποτελεί βασικήν αποστολήν του κράτους, έχει δε ως σκοπόν της την ηθικάν, πνευματικάν, επαγγελματικάν και φυσικάν αγωγήν των Ελλήνων, την ανάπτυξιν της εθνικής και θρησκευτικής συνειδήσεως και την διάπλασιν αυτών ως ελεύθερον πολιτών».

²²⁵ Μ. Φραγκουδάκη, «Το πρόβλημα της τεχνικής εκπαίδευσης – αναπτυξιακή λογική και ιδεολογίες», περιόδ. «Ο Πολίτης», τχ.11, 1977.

²²⁶ Σ. Μπουζάκης, ό.π., σελ.122-123. Επίσης η Κ. Κασμάτη παρατηρεί πως η συνεχιζόμενη προτίμηση προς τη Γενική Εκπαίδευση είχε να κάνει με τη φερεγγυότητα των γνώσεων προκειμένου για ευκολότερη πρόσβαση των αποφοίτων της στην αγορά εργασίας του τριτογενούς ιδιαίτερα τομέα, σε

εμβόλιμες προσθήκες στο εκπαιδευτικό σύστημα (Ν. 1262/82, Ν.1566/85) , τόσο από την άποψη της δομής όσο και σε διοικητικό επίπεδο , αλλά και στο περιεχόμενο των αναλυτικών προγραμμάτων (έκδοση νέων βιβλίων του Δημοτικού , μαθήματα Κοινωνιολογίας και Πολιτικής Οικονομίας στα Λύκεια κτλ). Η εισαγωγή στο Λύκειο - Γενικό(Γ Λ) ή Τεχνικό-Επαγγελματικό (ΤΕ Λ) ή Ενιαίο Πολυκλαδικό (Ε Π Λ)²²⁷ ή σε Τεχνικοεπαγγελματική Σχολή (ΤΕΣ) , γινόταν χωρίς εξετάσεις, ενώ στα ΑΕΙ, που αριθμούσαν πλέον, τα 17 και τα ΤΕΙ, όπως μετονομάστηκαν οι Ανώτερες Τεχνικές Σχολές(πρώην ΚΑΤΕΕ), γινόταν μέσω πανελλήνιων εξετάσεων, στα πρότυπα του γαλλικού baccalaureate²²⁸. Το δεύτερο δίκτυο σταδιακά άρχισε να προσελκύει το μαθητικό πληθυσμό σημειώνοντας αξιόλογα ποσοστά , όπως και η Τριτοβάθμια Τεχνική Εκπαίδευση , που πλησίασε σημαντικά τα ποσοστά των Ανώτατων Ιδρυμάτων.²²⁹

Με στόχους ακόμη μεγαλύτερης διοχέτευσης του μαθητικού και φοιτητικού πληθυσμού στο δεύτερο δίκτυο, κάτω από πιεστικότερες δεσμεύσεις και λογικές έναντι της εισόδου της χώρας στην Ευρωπαϊκή Ένωση και της πλήρους εναρμόνισης στις μορφές της Οικονομικής και Νομισματικής της ολοκλήρωσης (ΟΝΕ), ψηφίστηκε η πρόσφατη μεταρρύθμιση του Ν.2525 / 97 και 1264/98, επί υπουργίας Γ. Αρσένη, που εισήγαγε ποσοτικές και ποιοτικές διαρθρωτικές αλλαγές και στις τρεις βαθμίδες εκπαίδευσης,²³⁰ με βάση τους «υπαγορευμένους», κατ' ουσία, άξονες της υπερεθνικής εκπαιδευτικής πολιτικής, όπως αυτές αναλύονταν στο «Λευκό Βιβλίο» και τις συστάσεις του ΟΟΣΑ για την εκπαίδευση²³¹, προβάλλοντας ως νέα εκπαιδευτικά πρότυπα «την ευρωπαϊκή διάσταση της εκπαίδευσης», « την ανταγωνιστικότητα »²³², «την αυτοχρηματοδότηση των σχολικών ιδρυμάτων», τη

αντίθεση με την τεχνική από την οποία έλλειπε ένας ευρύτερος σχεδιασμός που να απαντά ορθολογικά στις συνεχώς αυξανόμενες απαιτήσεις του τομέα αυτού. Στο « Το ελληνικό σχολείο και ο χώρος της εργασίας», ΕΚΚΕ, τχ.70, 1988, σελ.121.

²²⁷ Ο Χ. Νούτσος συγκρίνοντας τη «σκοποθεσία» των προηγούμενων Νόμων της Εκπαίδευσης με τον 1566/85 βρήκε πως κανόνταν στα ίδια ελληνοχριστιανικά ιδεολογήματα με αρκετή πρόσμειξη λαϊκισμού, όπως ήταν, για παράδειγμα, η διατύπωση, που εν μέρει ήταν και καινοτομία « να συνειδητοποιήσουν οι μαθητές την κοινωνική αξία και ισοτιμία της πνευματικής και της χειρωνακτικής εργασίας», αντίληψη, απότοκος της οποίας ήταν τα Πολυκλαδικά Λύκεια. Χ. Νούτσος, «Ιδεολογία και εκπαιδευτική πολιτική», Θεμέλιο, 1986, σελ.79.

²²⁸ Ε. Παπανούτσος, «Αγώνες...», ό.π., σελ.78. Το είχε προτείνει από το Μάρτη του 1963, σε άρθρο του στο «Νέα Οικονομία».

²²⁹ Μ. Δρεττάκης, «Προβλήματα της ελληνικής εκπαίδευσης», Αθήνα, 1998, σελ.51.(όσον αφορά την αύξηση στα τεχνικά επαγγελματικά Λύκεια). Για την αύξηση του ποσοστού συμμετοχής στα ΤΕΙ, που το 1981 ήταν 34,6%, ενώ το 1986 46,9% , στο Α. Κυρίδης, «Η ανισότητα στην ελληνική εκπαίδευση και η πρόσβαση στο Πανεπιστήμιο», Gutenberg, 1997, σελ.232.

²³⁰ Αν και είναι κάπως νωρίς να βγουν συνολικά συμπεράσματα για την τελευταία μεταρρύθμιση, τα πρώτα στοιχεία για την επιτυχία των «κρυφών» στόχων αρχίζουν κιάλας να δημοσιεύονται. Η έρευνα του Ινστιτούτου Στατιστικής Τεκμηρίωσης του Τμήματος Στατιστικής του Οικονομικού Πανεπιστημίου Αθηνών, με υπεύθυνο καθηγητή τον Ι. Πανάρετο, διαπίστωσε για τα σχολικά έτη 1998-2000 μείωση κατά 20% των μαθητών από τη Β' στη Γ' Λυκείου των Δημοσίων Λυκείων, μικρή αύξηση του αριθμού μαθητών των αντίστοιχων τάξεων στα ιδιωτικά , αλλά και σημαντική αύξηση του ποσοστού της οριστικής εγκατάλειψης του Λυκείου από τη Β' τάξη. Ιστοσελίδα Μακεδονικού Πρακτορείου Ειδήσεων, 21/6/2001.

²³¹ Π. Νούτσος, «Εκπαιδευτικό σύστημα αναπαραγωγής της Ειδικευμένης Εργατικής Δύναμης», Gutenberg, 1998, σελ.77

²³² Ο Α. Καζαμιάς, « Νέο-Ευρωπαϊκός Εκσυγχρονισμός και εκπαίδευση», στο «Ο Έλληνας εκπαιδευτικός και η Ευρωπαϊκή του Διάσταση», Ίδρυμα Μελετών Λαμπράκη- Εκπαιδ/τήρια Κωστέα /Γείτονα, σελ.100, τονίζει μια από τις πλευρές της ανταγωνιστικότητας των εκπαιδευτικών ιδρυμάτων-την εμπορευματοποίηση των μορφωτικών αγαθών σε επίπεδο καταναλωτικών προϊόντων και επενδύσεων που θα πρέπει να επιλέγει ο γονιός-πελάτης. Στο ίδιο βιβλίο επικριτικά στέκεται για το θέμα και ο Στ. Πεσμαζόγλου, στο «Οι βλαβερές συνέπειες του οικονομικού ανταγωνισμού στην εκπαίδευση», σελ.167.

«διαρκή εκπαίδευση και κατάρτιση» σε μια «κοινωνία της πληροφορίας και μάθησης»²³³.

Παρά την εκπαιδευτική έκρηξη που σημειώθηκε μεταπολεμικά στην Ελλάδα με θεαματική αύξηση των ποσοστών φοίτησης, τόσο στη Μέση όσο και την Ανώτατη και Ανώτερη εκπαίδευση, οι μελέτες των Ελλήνων κοινωνιολόγων, που στάθηκαν περισσότερο στα ποιοτικά χαρακτηριστικά των ποσοστών αυτών, διαπίστωσαν πως το ελληνικό εκπαιδευτικό σύστημα παρέμεινε «τύποις» ανοικτό και δημοκρατικό, διότι αναπαρήγαγε στην ουσία τις κοινωνικές ανισότητες, αφού στις Πανεπιστημιακές σχολές με μεγάλη ζήτηση, καθώς και στα μεταπτυχιακά προγράμματα, ιδιαίτερα του εξωτερικού²³⁴, συνέχισαν να συμμετέχουν όσοι κατάγονται από τα μεσαία και πάνω κοινωνικά στρώματα, που συνήθως είναι και κληρονόμοι ενός άλλου κεφαλαίου- του «πολιτισμικού», όπως πολύ χαρακτηριστικά σημειώνει η Ι. Λαμπίρη – Δημάκη²³⁵. «Το ελληνικό εκπαιδευτικό σύστημα είναι βέβαια ένα κοινωνικά ανοικτό σύστημα ευκαιριών, αλλά οι ευκαιρίες που προσφέρει στους φοιτητές σχετίζονται περισσότερο με την απόκτηση των τυπικών προσόντων που απαιτούνται για την είσοδό τους στην αγορά εργασίας και για την κατάκτηση μεσαίων ή υψηλών θέσεων στις επαγγελματικές ιεραρχίες και λιγότερο με την απόκτηση ουσιαστικών εκπαιδευτικών προσόντων και με την ανάπτυξη των πνευματικών τους δυνατοτήτων και κλίσεων. Αν η προβληματική ποιότητα της προσφερόμενης παιδείας επηρεάζει όλους τους φοιτητές, επηρεάζει οπωσδήποτε περισσότερο τους προερχόμενους από τα λιγότερο προνομιούχα κοινωνικά στρώματα, οι οποίοι μέσω της οικογενειακής τους ανατροφής (δηλαδή της κοινωνικοποίησής τους) δεν είχαν τη δυνατότητα να αποκτήσουν εκείνα τα πνευματικά προσόντα και να αναπτύξουν εκείνα τα πολιτισμικά κίνητρα που θα τους επέτρεπαν να αντισταθμίσουν τις οποιεσδήποτε ελλείψεις παρουσιάζει η παιδεία που αποκτούν στα Πανεπιστήμιά μας».

Για τον αποκλεισμένο από τα εκπαιδευτικά αγαθά ελληνικό πληθυσμό, η πραγματικότητα είναι σκληρότερη. Μια προσεκτικότερη ανάγνωση των στατιστικών δεδομένων για την ποσοστιαία μείωση του αναλφαβητισμού κατά 14%, για την περίοδο 1981-1991²³⁶, δείχνει πως η μείωση οφείλεται περισσότερο στη «βιολογική αποχώρηση» των πληθυσμιακών ομάδων των αναλφάβητων, παρά στην πρόληψη και αντιμετώπιση της μαστιγας, η οποία, μάλιστα, στις ηλικίες των 10-29 χρόνων φαίνεται να αυξάνεται κατά 6,7%.²³⁷ Σημαντικός επίσης παραμένει ο αριθμός αναλφάβητων στις «εργάσιμες ηλικίες», με μεγαλύτερη εκπροσώπηση στις γυναίκες

²³³ ΥΠΕΠΘ, «Εκπαίδευση 2000-για μια Παιδεία Ανοικτών Οριζόντων», 1997.

²³⁴ Τόσο η Ι. Λαμπίρη – Δημάκη, όσο και οι περισσότεροι από τους προαναφερόμενους Έλληνες κοινωνιολόγους και μελετητές των εκπαιδευτικών προβλημάτων, αναφέρονται στις τεράστιες δαπάνες που έγιναν από τις ελληνικές οικογένειες σε όλη τη διάρκεια του αιώνα, μα ιδιαίτερα μεταπολεμικά, για σπουδές στο εξωτερικό. Οι Έλληνες φοιτητές παραμένουν και σήμερα οι πρώτοι στη φοιτητική μετανάστευση προς τα Ευρωπαϊκά Πανεπιστήμια (ιδιαίτερα της Αγγλίας), με αισθητή μείωση μετά το 1982, αλλά με σημαντικά ποσοστά για μεταπτυχιακές σπουδές. Ι. Λαμπίρη – Δημάκη, «Εκπαιδευτικές τάσεις στην Ελλάδα με έμφαση στην Ανώτατη εκπαίδευση: από τη δεκαετία τ'60 προς το 2000», στο συλλ. έργο «Η Ελληνική κοινωνία στο τέλος του 20ου αιώνα», Παπαζήση, 1995, σελ.199-202.

²³⁵ Ι. Λαμπίρη-Δημάκη, «Εκπαιδευτικές ...ό.π., σελ.221-226.Επίσης, Α. Φραγκουδάκη, «Κοινωνιολογία...», ό.π., σελ. 181-219, Α. Κυριδής, ό.π., σελ.266-267, Μ. Δρεττάκης, ό.π., σελ.80-82.

²³⁶ Με βάση τα στοιχεία της ΕΣΥΕ για τους οργανικά αναλφάβητους, άνω των 10 ετών, έχουμε: 1961-17, 8%, 1971-13,8%, 1981-8,6% και 1991- 7,4%.

²³⁷ Χ. Κάτσικας-Γ. Καββαδίας, «Η Ελληνική Εκπαίδευση στον ορίζοντα του 2000», Gutenberg, 1996, σελ.32. Στα ίδια περίπου συμπεράσματα καταλήγει και ο Α. Ευστράτογλου, με μια απόκλιση, όμως, στο ποσοστό, διότι οι πηγές που χρησιμοποιεί αφορούν εκτιμήσεις για άτομα άνω των 15 ετών, χωρίς να λαμβάνουν υπόψη και όσους εγκαταλείπουν το Δημοτικό. Στο «Αναλφαβητισμός στην Ελλάδα. Μια διερεύνηση στις πρόσφατες εξελίξεις (1983-1997)», ΕΚΚΕ, τχ. 101-102, 2000, σελ.74.

και τους αγροτικούς πληθυσμούς, χαρακτηριστικά που συνόδευαν σε όλη τη διάρκεια του 20 αιώνα τον ελληνικό αναλφαβητισμό.²³⁸

Συμπερασματικά:

Η σύντομη μελέτη της Ιστορίας της Ελληνικής Εκπαίδευσης, μετά την Εθνικοαπελευθερωτική Επανάσταση του 1821, μας επιτρέπει να εντοπίσουμε ορισμένες δυσλειτουργίες, που ήταν κοινές με τα εκπαιδευτικά συστήματα των υπόλοιπων ευρωπαϊκών χωρών, όπως τα εξετάσαμε στο πρώτο κεφάλαιο της εργασίας, και που εύλογο θα ήταν να οδηγήσουν στην ανάπτυξη του άτυπου αρχικά και στη συνέχεια επίσημου και γενικευμένου θεσμού της Συνεχιζόμενης Εκπαίδευσης. Η ενεργοποίηση, όμως, του θεσμού δεν μπόρεσε να ακολουθήσει απόλυτα την πορεία των άλλων χωρών, εξαιτίας ορισμένων ιδιαίτερων χαρακτηριστικών της Νεοελληνικής Ιστορίας, όπως ήταν:

- Η ατομία της φιλελεύθερης αστικής τάξης, η καχυποψία και ο φόβος των συντηρητικών στρωμάτων της σχετικά με τη νομή της εξουσίας.
- Η έντονη και ιδιαίτερα οξυμένη ιδεολογική διαπάλη με την οποία επενδύθηκε κάθε εκπαιδευτική μεταρρυθμιστική προσπάθεια, με αποκορύφωμα το γλωσσικό ζήτημα.
- Οι «προληπτικοί χαρακτήρα» διώξεις κάθε προοδευτικού φορέα, προκειμένου να αποτραπεί οποιαδήποτε γενίκευση αιτημάτων σε επίπεδο λαϊκού κινήματος.
- Η καθυστέρηση κρατικής παρέμβασης στην οργάνωση του τεχνικοεπαγγελματικού δικτύου εκπαίδευσης, ως απόρροια του εξαρτημένου και μεταπρατικού τύπου οικονομικής ανάπτυξη της χώρας.

Οι παραπάνω άξονες αναδεικνύουν ουσιαστικά τα όρια και τις δυνατότητες παρέμβασης που υπήρχαν προκειμένου να *αναπληρωθούν*, να *συμπληρωθούν* ή να *αντισταθμιστούν* οι αδυναμίες των σχολικών μορφών εκπαίδευσης και πολύ περισσότερο να εμπλουτιστούν ως προς το περιεχόμενό τους, που εξαιτίας της έντονης ιδεολογικής πόλωσης, όπως προαναφέρθηκε, παρέμειναν στα ¾ του 20ου αιώνα σε κατευθύνσεις *αντιεπισημονικές, αντιπαιδαγωγικές, αντιπαραγωγικές*.

3.2. Επιμορφωτικές προσπάθειες και πρωτοβουλίες. Ο ρόλος και η εξέλιξη της Λαϊκής Επιμόρφωσης

Οι πρώτες «άτυπες», εκτός σχολικού συστήματος, επιμορφωτικές προσπάθειες έγιναν από ιδιωτικούς ή και εκκλησιαστικούς φορείς, στο δεύτερο μισό του 19ου και

²³⁸ Α. Ευστράτογλου, ό.π. Επίσης, Δ. Βεργίδης, «Το πρόβλημα του Αναλφαβητισμού και Κριτική Αξιολόγηση των Προσπαθειών Αλφαβητισμού των Ενηλίκων», στο ΥΠΕΠΘ: Συνδιάσκεψη για την Αντιμετώπιση του Αναλφαβητισμού, ΓΓΛΕ, 1985, σελ. 35 και Κ. Σουμέλης, «Ο αναλφαβητισμός στις χώρες της ΕΟΚ», Ακαδημία Αθηνών, Αθήνα, 1993. Όπως σημειώνει η Μαρία Ηλιού, είναι δύσκολο να υπολογιστούν οι πραγματικές διαστάσεις του αναλφαβητισμού, διότι υπάρχουν εμπλοκές, τόσο ως προς την ηλικιακή οριοθέτηση των οργανικά αναλφάβητων, όσο και οι κατηγοριοποιήσεις των λειτουργικά αναλφάβητων (μετανάστες, αναλφαβητισμός προς το λατινικό αλφάβητο, τεχνολογικός αναλφαβητισμός κτλ.). Στο Μ. Ηλιού, «Βήματα μπρος, βήματα πίσω», Πορεία, 1991, σελ.242.

στις αρχές του 20ου αιώνα, με πρωτοστατούντες συνήθως ανθρώπους των γραμμάτων ή πολιτικούς. Οι Αλ. Σούτσος και Ν. Μαυροκορδάτος υπήρξαν τα πρώτα ιδρυτικά στελέχη των δυο μεγαλύτερων και γνωστότερων επιμορφωτικών οργανώσεων της Αθήνας, όπως ήταν η «**Εταιρεία των Φίλων του Λαού**» (1865) και ο «**Σύλλογος προς Διάδοσιν των Ελληνικών Γραμμάτων**» (1869). Στην ιδρυτική διακήρυξη της πρώτης τονιζόταν πως «μόνον σκοπόν έχει την εκπαίδευσιν των εργατικών τάξεων»²³⁹. Στους άμεσους στόχους της οργάνωσης υπάγονταν η οργάνωση «*διδασκαλίας μαθημάτων χρησίμων προς βελτίωσιν ηθικήν και υλικήν του λαού, η εκτίπωσις βιβλίων και η σύστασις βιβλιοθηκών*». Εκτός από τη γενική παιδεία, λαμβάνονταν μέριμνα και για την «ειδικήν» εκπαίδευση, δηλαδή την τεχνικοεπαγγελματική. Μάλιστα, το 1869, ύστερα από διαγωνισμό, η Εταιρεία εξέδωσε τα βιβλία «*Πρακτικός οδηγός του Έλληνος τεχνίτου*» και «*Το εγκόλπιον του εργατικού λαού ή συμβουλαί προς τους χειρώνακτας*». Το 1873 λειτούργησε το πρώτο «*Σχολείο*» για αναλφάβητους ενήλικους.

Στα μαθήματα γενικής παιδείας, που γίνονταν τις απογευματινές ώρες, καθώς και στις **Κυριακάτικες διαλέξεις**, συμμετείχαν γνωστά ονόματα της πνευματικής ζωής της εποχής εκείνης, όπως ήταν οι Γ. Μιστριώτης, Α. Κωστής, Α. Βλάχος, Μ. Δραγούμης, Ν. Δηλιγιάννης, αλλά και οι Χ. Τρικούπης, Π. Ρομπότης, Ν. Καζάζης, Ν. Σαρίπολος κ.α. Το περιεχόμενο των μαθημάτων και των διαλέξεων ήταν κυρίως ιστορικοφιλολογικού χαρακτήρα, με έμφαση στην Ιστορία του Βυζαντίου και την Μεγάλη Ιδέα μέσα από την «*εμπέδωσιν του ελληνοχριστιανικού ιδεώδους, ενίσχυσιν εθνικών ζητημάτων και προαγωγή του πολιτικού και κοινωνικού βίου*»²⁴⁰. Η θεματολογία, η μορφή και το επίπεδο των μαθημάτων, αν και στην ουσία ήταν απαγορευτικά για τα κατώτατα στρώματα, ανέδειξαν το ίδρυμα σε ένα τύποις «*Λαϊκό Πανεπιστήμιο*», που έτυχε διακρίσεων από τις ελληνικές κυβερνήσεις τα κρίσιμα έτη 1875, 1913 και 1956, για ευνόητους λόγους.

Με χαρακτήρα περισσότερο συμπληρωματικό, σχετικά με την οριζόντια δομή του εκπαιδευτικού συστήματος και την ενίσχυση της ελληνικής εκπαίδευσης εκτός των ελληνικών συνόρων, έδρασε ο «**Σύλλογος προς διάδοσιν των Ελληνικών Γραμμάτων**». Στο ενεργητικό του Συλλόγου περιλαμβάνονταν η ίδρυση του Κασσαβέτειου Νηπιαγωγείου στο Βόλο, η Οικοκυρική σχολή της Φλώρινας, το Υποδιδασκαλείο και η Ιερατική Σχολή του Μοναστηρίου, καθώς και πρωτοβουλίες για τη διεξαγωγή εκπαιδευτικών συνεδρίων, αποστολή δασκάλων και ενίσχυση με σχολικό εποπτικό υλικό των απομονωμένων σχολείων κτλ.

Μια εξίσου **φιλανθρωπικού χαρακτήρα** πρωτοβουλία ήταν η ίδρυση της «*Σχολής Απόρων Παιδών*» από τον **Φιλολογικό Σύλλογο «Παρνασσός» (1874)**, στην οποία φοιτούσαν νέες και νέοι εργαζόμενοι, για την απόκτηση απολυτηρίου Δημοτικού, παρακολουθώντας εσπερινά μαθήματα. Το πλούσιο δίκτυο των 70 και πλέον Νυκτερινών Σχολών δεν άργησε να αποτελέσει την επίσημη κρατική απάντηση στο δυσεπίλυτο πρόβλημα του αναλφαβητισμού, εκπαιδεύοντας κατά μέσο όρο 800-900 άτομα, τόσο προπολεμικά, όσο και μεταπολεμικά. Μόλις το 1962 ο αριθμός των επιμορφωνόμενων μειώθηκε σε 211, εκ των οποίων οι 43 ήταν γυναίκες.²⁴¹

²³⁹ Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια, 1961, τ. Ελλάς, σελ.557.

²⁴⁰ Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια, ό.π. Τα μαθήματα αφορούσαν ενότητες όπως: Αρχαιολογία-αρχαιογνωσία, Γεωγραφία, με έμφαση στα μέρη του αλύτρωτου ελληνισμού, Θεολογία, Πρακτική Αριθμητική και Γεωμετρία, Σχέδιο, Αστρονομία, Λογιστική, Γεωπονική, Φυσική, Χημεία, Υγιεινή, Μηχανικές γνώσεις, Αρχές Συνταγματικού Δικαίου (Περί εκλογικού Νόμου και την θεσμοθέτηση της αρχίας της Κυριακής από τον Ν. Σαρίπολο).

²⁴¹ Μεγάλη Ελληνική εγκυκλοπαίδεια, ό.π., σελ. 645.

Σημαντικές πρωτοβουλίες ανέλαβε και το πρωτοεμφανιζόμενο στην Ελλάδα γυναικείο κίνημα . Το 1872 ιδρύθηκε ο «**Σύλλογος κυριών υπέρ της γυναικείας εκπαιδύσεως**» με συγκεκριμένους στόχους για «*την ανύψωσιν γυναικός δια της μορφώσεως από απόψεως θεωρητικής και πρακτικής*», στον οποίο πρωτοστάτησε η Καλλιόπη Κεχαγιά . Έργο του Συλλόγου ήταν και το Πρότυπο Παρθεναγωγείο , που ιδρύθηκε το 1890 .

Η μόρφωση της γυναίκας και ο ρόλος της στην κοινωνία μνημονεύτηκαν και στη μεταρρυθμιστική προσπάθεια του Ν. 2243/1920, που προέβλεπε την ίδρυση «**Ανωτέρας Γυναικείας Σχολής**», της οποίας σκοπός θα ήταν «*να δώσει ανώτερη ιστορική, καλλιτεχνική, φιλοσοφική και κοινωνιολογική μόρφωση στις γυναίκες που θέλουν να κατανοούν και να υποβοηθούν τις τάσεις του σύγχρονου πολιτισμού και προπάντων του νεοελληνικού και να μετέχουν συνειδητά στη σύγχρονη πολιτιστική κίνηση*». Πρωτεργάτης και κύριος εισηγητής της πρότασης ήταν ο Δ. Γληνός.²⁴² Η προσπάθεια πλαισιώθηκε από τον «Σύνδεσμο Ελληνίδων υπέρ των δικαιωμάτων της Γυναίκας» και τον «Εκπαιδευτικό Όμιλο» . Η Σχολή λειτούργησε μέχρι τα 1923 συγκεντρώνοντας γύρω της το απάνθισμα της προοδευτικής και ακαδημαϊκής διανόησης της εποχής, όπως , εκτός από το Δ. Γληνό (Μαθήματα «Φιλοσοφίας»), τους Α. Σβάλο («Πολιτειακή αγωγή»), Κ. Τριανταφυλλόπουλο («Η γυναίκα στο σύγχρονο αστικό δίκαιο»), Κ. Βαρβαρέσο (Στοιχεία «Πολιτικής Οικονομίας»), Δ. Χόνδρο («Σύγχρονες κοσμολογικές θεωρίες»), Σ. Δοντά («Σύγχρονες βιολογικές θεωρίες»), Α. Δοξιάδη («Ατομική και κοινωνική υγιεινή του παιδιού»), Κ. Σωτηρίου («Ψυχολογία»), Σ. Κουγέα («Ιστορία του Πολιτισμού»), Μ. Κλεάνθους («Αρχαία Ελληνική λογοτεχνία»), Ι. Γρυπάρη («Νεοελληνική Λογοτεχνία»), Ζ. Παπαντωνίου («Ιστορία της Τέχνης και Αισθητική»).²⁴³ Δεν στάθηκε δυνατό να δοθεί συνέχεια στην προσπάθεια αυτή , λόγω των γνωστών προβλημάτων που χαρακτήριζαν τις ελληνικές μεταρρυθμίσεις, όπως αναλύθηκαν στο προηγούμενο κεφάλαιο.

3.2.1. Κρατική παρέμβαση.

Η πρώτη προσπάθεια του Υπουργείου Παιδείας για την οργάνωση της επιμόρφωσης ενηλίκων έγινε το 1929 από την κυβέρνηση του Ελ. Βενιζέλου, με το νόμο 4397/29 «περί στοιχειώδους εκπαιδύσεως», που στόχευε στον εκσυγχρονισμό του σχολείου και στην προσαρμογή του στις ανάγκες της οικονομίας. Την περίοδο εκείνη ο αναλφαβητισμός ξεπερνούσε το 40% του πληθυσμού, γι' αυτό ιδρύθηκαν **Νυκτερινές Σχολές** με σκοπό την καταπολέμησή του.²⁴⁴ Τις δαπάνες των σχολών αυτών θα έπρεπε να αναλάβουν οι δήμοι και οι κοινότητες, που όμως δεν διέθεταν τους απαραίτητους πόρους, με αποτέλεσμα να λειτουργήσουν μόνο 51 νυκτερινές σχολές και η επιμόρφωση να μείνει στο στάδιο των προθέσεων. Παράλληλα καθιερώθηκε ο θεσμός των **Κυριακάτικων Γεωργικών Σχολών**, στις οποίες θα φοιτούσαν τις Κυριακές και τις αργίες άντρες και γυναίκες οποιασδήποτε ηλικίας. Ο πραγματικός στόχος της προσπάθειας αυτής θα πρέπει να αναζητηθεί στα πλαίσια της

²⁴² Δ. Γληνός, «Γυναικείος ανθρωπισμός», Αθήνα, 1921, αναδημοσίευση από το «Εκλεκτές σελίδες», Αθήνα , 1972, τ. Α, σελ. 35-60. Στο λόγο , που εκφωνήθηκε από τον Δ. Γληνό στα εγκαίνια της Σχολής, στις 11/10/21, τονίζονταν: «Η σοβαρή και βαθιά μόρφωση της γυναίκας αποτελεί την ασφαλέστερη εγγύηση για το μέλλον της κοινωνίας σχετικά με το γυναικείο ζήτημα».

²⁴³ Α. Δημαράς, ό.π., τ Β, σελ.134.

²⁴⁴ Δ. Βεργίδης, «Η Διαρκής Εκπαίδευση στην Ελλάδα στα πλαίσια του θεσμού της Λαϊκής Επιμόρφωσης», λήμμα στην εγκυκλ. «Οι Παιδαγωγικές επιστήμες», εκδ. Δίπτυχο, Αθήνα 1985, τ.8. Τα ιστορικά και στατιστικά στοιχεία που παρατίθενται στο υπόλοιπο κεφάλαιο, στην πλειοψηφία τους, βασίζονται στο συγκεκριμένο κείμενο του συγγραφέα.

αστικής εκσυγχρονιστικής πολιτικής του Βενιζέλου,²⁴⁵ που στόχευε στην αφομοίωση των ξενόφωνων πληθυσμών και την εξασφάλιση του πολιτικο-ιδεολογικού ελέγχου των αγροτών.

Στη διάρκεια του Β' Παγκοσμίου Πολέμου, το 1943, η κατοχική κυβέρνηση με το νόμο 837/43 ίδρυσε τη Διεύθυνση Λαϊκής Επιμόρφωσης στο Υπουργείο Παιδείας. Η σύνταξη και η έκδοση βιβλίων, φυλλαδίων και περιοδικών, καθώς και η διοργάνωση διαλέξεων και ραδιοφωνικών εκπομπών, που είχε αναλάβει, είχαν, κυρίως, στόχο τη διάδοση της ναζιστικής προπαγάνδας²⁴⁶. Οι διατάξεις του νόμου 837/43 άρχισαν να υλοποιούνται το 1951, με τη στελέχωση της υπηρεσίας Λαϊκής Επιμόρφωσης. Ο ρόλος της υπηρεσίας αυτής ενισχύθηκε σημαντικά με το Π. Δ. 3094/54 «περί μέτρων προς καταπολέμησιν του αναλφαβητισμού» και την ίδρυση στο Υπουργείο Παιδείας της Κεντρικής Επιτροπής Καταπολεμήσεως του Αναλφαβητισμού (ΚΕΚΑ). Με το ίδιο διάταγμα συγκροτήθηκαν οι Νομαρχιακές Επιτροπές (ΝΕΚΑ). Επίσης, το Π.Δ. προέβλεπε, εκτός από την ίδρυση Νυκτερινών δημοτικών σχολείων, την οργάνωση κέντρων διδασκαλίας για ενηλίκους άνω των 20 ετών, με στόχο τον αλφαβητισμό, όμως η κύρια δραστηριότητά τους ήταν η οργάνωση διαλέξεων και διαφωτιστικών ομιλιών. Η σύνθεση των συλλογικών οργάνων (ΚΕΚΑ, ΝΕΚΑ), όχι μόνο δεν ήταν αντιπροσωπευτική²⁴⁷, αλλά σε συνδυασμό με τις διοικητικές και ποινικές κυρώσεις, που προβλέπονταν για όσους γονείς και κηδεμόνες δεν έστελναν τα παιδιά τους στα σχολεία, αναδείκνυαν το πνεύμα καταστολής και εξαναγκασμού του συγκεκριμένου νόμου.²⁴⁸

Στα τέλη της δεκαετίας του '50 και στις αρχές της επόμενης, ο αναλφαβητισμός του πληθυσμού και οι επιμορφωτικές κρατικές πρωτοβουλίες, δεν ήταν άμοιρες των ευρύτερων εκπαιδευτικών μεταρρυθμιστικών προσπαθειών, κάτω από την επίβλεψη, μάλιστα, και την συνδρομή των Διεθνών Οργανισμών, όπως της UNESCO. Το 1965, με το διάταγμα 442/65 η ΚΕΚΑ μετονομάστηκε σε ΚΕΛΕ - Κεντρική Επιτροπή Λαϊκής Επιμόρφωσης - και οι ΝΕΚΑ σε ΝΕΛΕ - Νομαρχιακές Επιτροπές Λαϊκής Επιμόρφωσης. Οι επιμορφωτικοί άξονες ήταν τρεις και αφορούσαν τον αναλφαβητισμό, που αποτυπωνόταν σε ποσοστό 15-17%, τον ημιαναλφαβητισμό, που κυμαινόταν σε υψηλότερα επίπεδα, της τάξεως του 30-40% και αφορούσε άτομα που παρακολούθησαν μόνο μερικές τάξεις του Δημοτικού και είχαν «περισσότερο ή λιγότερο λησμονήσει ό, τι είχαν μάθει» και τέλος, την ανύψωση του πνευματικού επιπέδου του λαού.²⁴⁹ Στο διάταγμα γινόταν λόγος για προγράμματα

²⁴⁵ Δ. Βεργίδης, «Υποεκπαίδευση-κοινωνικές, πολιτικές και πολιτιστικές διαστάσεις», εκδ. Ύψιλον/βιβλία, σελ. 206.

²⁴⁶ Δ. Βεργίδης, λήμμα στην Εγκυκλ. ό.π.

²⁴⁷ Δ. Βεργίδης, λήμμα στην Εγκυκλ. ό.π., σελ.586-587, επίτιμος πρόεδρος της ΚΕΚΑ ήταν ο Αρχιεπίσκοπος, πρόεδρος ο υπουργός Παιδείας και μέλη ένας Μητροπολίτης, ένας αντιπρόσωπος της Ακαδημίας, ένας επιθεωρητής και ένας εκπαιδευτικός σύμβουλος, αντιπρόσωποι διαφόρων υπουργείων, του Εθνικού Ιδρύματος, του Λυκείου Ελληνίδων, της Ένωσης Συντακτών κτλ., ενώ στις ΝΕΚΑ, εκτός του επίτιμου προέδρου, που ήταν ο Μητροπολίτης και του Νομάρχου, ως προέδρου, συμμετείχαν ο διοικητής της χωροφυλακής(!), ο επιθεωρητής εργασίας, εκπρόσωπος του Δήμου πρωτεύουσας του Νομού, ο οικονομικός έφορος κτλ.

²⁴⁸ Σπ. Πιστιόλης, « Ιστορική αναδρομή του θεσμού της Λαϊκής Επιμόρφωσης», στο «Νομοθετικά και διοικητικά μέτρα υπέρ της εκπαίδευσης των ενηλίκων», Διεθνές Συμπόσιο UNESCO, Αθήνα, 1989, σελ.254. Επίσης, Δ. Βεργίδης, ό.π., σελ.568, «Η καταπολέμηση του αναλφαβητισμού, όχι μόνο δεν στόχευε στην ανύψωση του μορφωτικού επιπέδου του λαού, όχι μόνο δε λειτούργησε ως απελευθερωτική διαδικασία, αλλά αντίθετα, συνδέθηκε με το φόβο του εισαγγελέα και της χωροφυλακής, με το φόβο των κυρώσεων και των επιπτώσεων για τους παραβάτες, ιδιαίτερα, βέβαια, γι αυτούς που δε διέθεταν τίτλους εθνικοφροσύνης».

²⁴⁹ Π. Φουρρέ-Κ. Θεοδοσοπούλου, «Η εκπαίδευση των ενηλίκων στην Ελλάδα», ΟΕΔΒ, Αθήνα, 1966, σελ. 12.

επιμόρφωσης των αστικών πληθυσμών μέσα από τα «*Λαϊκά Πανεπιστήμια*», αλλά και των αγροτικών, όπου τα κέντρα θα αποτελούσαν κυριολεκτικά «*το σπίτι του λαού*», με θέματα που θα ξέφευγαν από τους σχολικούς σκοπούς και θα αφορούσαν «*τη διαφώτιση πάνω σε ζητήματα οικονομικής ανάπτυξης για τον εκσυγχρονισμό της χώρας, θέματα υγείας, κτλ.*» Για το σκοπό αυτό εκδόθηκαν βιβλία με θεματολογία και ειδική παιδαγωγική επεξεργασία προσαρμοσμένη στις ανάγκες των ενηλίκων.²⁵⁰

Η εξέλιξη και η κατάληξη της προηγούμενης προσπάθειας δεν θα μπορούσε να αποτελέσει εξαίρεση στο μετεμφυλιακό «εκπαιδευτικό γίγνεσθαι» της χώρας, όπως αυτό αναλύθηκε σε προηγούμενο κεφάλαιο. Ακόμα και τα όποια θετικά βήματα ανατράπηκαν, ιδιαίτερα στη διάρκεια της δικτατορίας (1967-1974), όταν οι ομιλίες ιδεολογικού-προπαγανδιστικού περιεχομένου κάλυπταν το 50% των εκδηλώσεων²⁵¹.

Από το 1974-75 άρχισε μια φιλόδοξη προσπάθεια εκσυγχρονισμού της Λαϊκής Επιμόρφωσης με την ίδρυση 21 “προτύπων κέντρων επιμορφώσεως”, που στόχευαν κυρίως στη λειτουργία τμημάτων μάθησης και στο ριζικό περιορισμό των διαλέξεων. Με το **Προεδρικό Διάταγμα 147/76** αναδιοργανώθηκε η ΚΕΛΕ και δημιουργήθηκε η Διεύθυνση Επιμόρφωσης Ενηλίκων. Τον ίδιο χρόνο καταργήθηκαν 1400 κέντρα επιμόρφωσης και ιδρύθηκαν 227 “νέου τύπου”, που διακρίνονταν σε αστικά, ημιαστικά και σε αγροτικά, ανάλογα με τον πληθυσμό του οικισμού στον οποίο λειτουργούσαν.

Η προσπάθεια εκσυγχρονισμού συμπυκνώθηκε στους διαδοχικούς κανονισμούς που δημοσιεύτηκαν το 1979 και το 1980. Ειδικότερα, ο κανονισμός του 1980 αποτέλεσε το όριο της εκσυγχρονιστικής πολιτικής, τόσο στο οργανωτικό όσο και στο λειτουργικό επίπεδο, που όμως είχε περιορισμένα αποτελέσματα. Η λειτουργία των Κέντρων Επιμόρφωσης νέου τύπου στηριζόταν σε ένα λεπτομερές σύστημα κινήτρων, στη βάση του οποίου καθορίζονταν οι αμοιβές των διευθυντών και των αναπληρωτών τους, ανάλογα με τον αριθμό των επιμορφωτικών ωρών που είχαν πραγματοποιηθεί, πράγμα που στην ουσία δεν τους παρότρυνε να κάνουν συστηματική ανίχνευση των αναγκών και να στραφούν στην οργάνωση τμημάτων στα στρώματα του πληθυσμού με τις μεγαλύτερες μορφωτικές ανάγκες, αφού η αύξηση του αριθμού των διδακτικών ωρών έγινε αυτοσκοπός, μέσω του οποίου θα αυξανόταν η αμοιβή τους.

Καταργήθηκαν, βέβαια, ή περιορίστηκαν ριζικά οι διαλέξεις. Παράλληλα, όμως, εγκαταλείφθηκε σταδιακά και η αντιμετώπιση του αναλφαβητισμού, αφού η Λαϊκή Επιμόρφωση προσανατολίστηκε κυρίως στην παροχή στοιχειωδών πρακτικών γνώσεων (κοπτική, ραπτική, κέντημα κ.λπ.), στην κάλυψη των κενών της μέσης εκπαίδευσης (ξένες γλώσσες και φροντιστηριακά μαθήματα) και στην αξιοποίηση του ελεύθερου χρόνου (γυμναστική). Ο αριθμός των νυκτερινών σχολείων μειώθηκε στο ελάχιστο. Μετά την είσοδο της Ελλάδας στην ΕΟΚ, άρχισαν να φαίνονται τα πρώτα αδιέξοδα της συγκεκριμένης πολιτικής επιμόρφωσης, αφού ως όρος για την χρηματοδότηση ετίθετο από το Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο η καταπολέμηση της ανεργίας με την οργάνωση τμημάτων επαγγελματικού προσανατολισμού, κατάρτισης

²⁵⁰ Π. Φουρρέ-Κ. Θεοδοσοπούλου, ό.π. Στο βιβλίο αυτό, γίνονταν συγκεκριμένες αναφορές στην ιδιαιτερότητα της παιδαγωγικής των ενηλίκων, δίνονταν συγκεκριμένες κατευθύνσεις για τη διδασκαλία, καθώς και ένα σύντομο αναλυτικό πρόγραμμα περιεχομένου μαθημάτων. Επίσης, σημαντικό μέρος του βιβλίου αφορούσε και τη διαμόρφωση του εκπαιδευτικού χώρου και των εγκαταστάσεων, με σεβασμό στις ανάγκες του ενήλικου.

²⁵¹ Δ. Βεργίδη, λήμμα στην εγκυκλ. ό.π. Τα στοιχεία του κ. Βεργίδη στηρίζονται στις ετήσιες εκθέσεις πεπραγμένων του Τμήματος Λαϊκής Επιμόρφωσης του ΥΠΕΠΘ, εκείνων των χρόνων.

ή προκατάρτισης, που ως θέμα ακόμα ταλάνιζε την ελληνική εκπαιδευτική πραγματικότητα.²⁵²

3.2.2. Ο αναπροσανατολισμός του θεσμού. Αρχές και στόχοι του νέου κανονισμού Λαϊκής Επιμόρφωσης.

Η ανάγκη για ριζικό αναπροσανατολισμό του θεσμού της Λαϊκής Επιμόρφωσης συνέπεσε χρονικά με τις ευρύτερες πολιτικές εξελίξεις, που σημάδεψαν την πρόσφατη ελληνική ιστορία, με όριο το 1981, όταν η εξουσία πέρασε στα χέρια των σοσιαλδημοκρατών. Οι προκλήσεις και τα διλήμματα ήταν περισσότερο περίπλοκα, αφού δεν αφορούσαν απλά την επιλογή - ελεύθερος χρόνος ή επαγγελματική κατάρτιση, χρηματοδότηση από το ΕΚΤ ή όχι, αλλά ένα πλέγμα όλων εκείνων των επιμορφωτικών καταστάσεων που θα επέτρεπαν την ανάπτυξη μιας «**τεχνολογικής λαϊκής παράδοσης**», εφάμιλλης των άλλων αναπτυγμένων βιομηχανικών χωρών, που θα ήταν «*προσανατολισμένη προς την ανάπτυξη νέων παραγωγικών σχέσεων, νέων μορφών κοινωνικής και οικονομικής οργάνωσης, που θα διέπονται από την έννοια της συμμετοχής του εργαζόμενου σε όλες τις φάσεις, από το σχεδιασμό και την παραγωγή, ως την κατανάλωση*»²⁵³. Ο ανανεωτικός οίστρος της εποχής έθετε ενώπιον των ιθυνόντων τον φιλόδοξο στόχο της δημιουργίας, μέσω των Κέντρων Λαϊκής Επιμόρφωσης, εκείνης της μορφωτικής ατμόσφαιρας που θα ενεργοποιούσε το λαό, που θα δραστηριοποιούσε τα πρωτοπόρα τμήματά του μέσα από «*...μια εκπαίδευση προς την αυτοδιαχείριση...*», που θα προετοίμαζε το έδαφος και θα συνέβαλλε «*στη δημιουργία προϋποθέσεων για την ανάπτυξη εργατικών, αγροτικών, βιοτεχνικών και καταναλωτικών συνεταιρισμών, δημοτικών επιχειρήσεων και κοινωνικοποιημένων αυτοδιαχειριζόμενων μονάδων*».²⁵⁴

Ο νέος κανονισμός λειτουργίας της Λαϊκής Επιμόρφωσης (Λ.Ε.) που, αφού εγκρίθηκε από την ΚΕΛΕ, άρχισε να ισχύει από τον **Οκτώβριο του 1982**, αποτέλεσε την αφετηρία της προσπάθειας ριζικής αλλαγής του θεσμού. Με το νέο νομικό πλαίσιο που άρχισε να οικοδομείται μετά το 1982, επιχειρήθηκε η υλοποίηση των γενικών θεωρητικών επιλογών της πολιτικής ηγεσίας. Σε κεντρικό επίπεδο, το 1983, με το Νόμο **1320/83** ιδρύθηκε η Γενική Γραμματεία Λαϊκής Επιμόρφωσης (Γ.Γ.Λ.Ε.), που από το **1985 υπαγόταν, πλέον, στο Υπουργείο Πολιτισμού**. Επίσης, αναδιοργανώθηκε η ΚΕΛΕ, ως προς τη σύνθεση (προστέθηκαν εκπρόσωποι των ΓΣΕΕ, ΑΔΕΔΥ, Συμβουλίου Ισότητας, ΓΕΣΑΣΕ) και τις αρμοδιότητες (προσδιορισμός γενικών κατευθυντήριων γραμμών στα πλαίσια της κυβερνητικής πολιτικής και συντονισμός των προσπαθειών στο έργο της Λ.Ε.). Σε περιφερειακό επίπεδο, οι ΝΕΛΕ επιφορτίστηκαν με τη λήψη όλων των αποφάσεων που αφορούσαν τη λειτουργία της Λ.Ε. στο Νομό (συντονισμός, έγκριση ίδρυσης κέντρων, περιεχόμενο δραστηριοτήτων, διαχείριση). Επίσης, σε κάθε Νομό δημιουργήθηκε το Συμβούλιο Λ.Ε. (κατάρτιση προγραμμάτων και διερεύνηση αναγκών, εισηγητικές εκθέσεις για προσλήψεις-επιμορφώσεις επιμορφωτών, διδακτικό υλικό, οργάνωση πειραματικών επιμορφωτικών προγραμμάτων, συντονισμός δραστηριοτήτων στο Νομό).

²⁵² Όπως σημειώνει ο Δ. Βεργίδης, ό.π., σελ. 599, το 1980-81 λειτουργούσαν μόνο 12 Νυκτερινά Σχολεία. Επίσης, την ίδια χρονιά το ποσοστό των δραστηριοτήτων των Κέντρων Επιμόρφωσης αφορούσε κατά 84,2% τις δραστηριότητες αξιοποίησης του ελεύθερου χρόνου, που δεν ενέπυταν στις προδιαγραφές του Ευρωπαϊκού Κοινωνικού Ταμείου (Ε.Κ.Τ.).

²⁵³ Απόσπασμα από τον χαιρετιστήριο λόγο του Γεωργίου Παπανδρέου στο Διεθνές Σεμινάριο, που οργάνωσε η ΓΤΛΕ, το Μάη του 1982, με τίτλο: «Λαϊκή Επιμόρφωση: Διεθνείς Εμπειρίες και ελληνικές προοπτικές». Εκδ. ΚΕΜΕΑ, Αθήνα 1982, σελ.21.

²⁵⁴ Γ. Παπανδρέου, ό.π.

Στις αρχές λειτουργίας της Λ.Ε. και στους στόχους της , που διατυπώθηκαν στον νέο Κανονισμό²⁵⁵ , διαφαίνεται καθαρά η προσπάθεια που γινόταν προκειμένου να διασφαλιστούν οι βασικές ανάγκες επιμόρφωσης του ενήλικου πληθυσμού της χώρας, αντάξιας της ιστορίας του και των προσδοκιών του. Ανάμεσα σε αυτές τις ανάγκες διακρίνονταν αυτές που συνδέονταν με την απόκτηση επαγγελματικής κατάρτισης, η οποία νοείτο απλώς ως η προσαρμογή του εργαζόμενου στις απαιτήσεις της θέσης εργασίας, αλλά γενικότερα, ως «η ικανότητα του εργαζόμενου να καθορίζει τη διαδικασία της δουλειάς του». Σημαντική εθεωρείτο και η ανάγκη διαμόρφωσης πολιτών ικανών να παίρνουν μέρος στην κοινωνική, οικονομική και πολιτιστική ζωή της χώρας, αποκτώντας και **κοινωνική κατάρτιση**. Αυτό σήμαινε, «ανάπτυξη του κριτικού πνεύματος των εργαζομένων και ικανότητα συνειδητοποίησης της θέσης τους μέσα στις παραγωγικές σχέσεις, αλλά και ανάπτυξη της ικανότητάς τους να συλλαμβάνουν σχέδια παρέμβασης στο περιβάλλον, να οργανώνουν και να αναπτύσσουν συλλογικά τη δράση τους με κύριο σκοπό να δώσουν λύσεις στα προβλήματά τους». Τέλος, σήμαινε «ανάπτυξη της ικανότητας συμμετοχής στην τοπική ανάπτυξη και στην ανάπτυξη μιας συνειδητής δράσης με στόχο την αλλαγή των κοινωνικών σχέσεων».²⁵⁶

Αυτή η ανάπτυξη, σύμφωνα με τη διατύπωση του νέου κανονισμού , θα μπορούσε να επιτευχθεί «με την προσφορά γνώσης πάνω στη λειτουργία των βασικών μηχανισμών της κοινωνίας και της οικονομίας». Απαραίτητη συνθήκη για την επίτευξη των στόχων αυτών αποτελούσε η καταπολέμηση του αναλφαριθμητισμού και η «εξασφάλιση της δυνατότητας πρόσβασης όλων σε μια βασική κατάρτιση, που να αξιοποιεί την εμπειρία του καθένα».

Κοντά στις φιλοδοξίες και στις αναμφισβήτητα καλοπροαίρετες προσδοκίες όσων επιστημόνων , αλλά και ιθυνόντων γενικότερα, κλήθηκαν να στηρίξουν το θεσμό, διατυπώθηκαν στα μέσα ακόμη της δεκαετίας του '80 και οι πρώτες επιφυλάξεις για την επιτυχία των στόχων, όταν οι τελευταίοι δεν συνοδεύονταν από αντίστοιχες τομές θεσμικού και νομοθετικού χαρακτήρα.²⁵⁷ Ταυτόχρονα , άρχισε να διαφαίνεται πιο καθαρά ο εξαρτημένος χαρακτήρας των στόχων, του περιεχομένου και της ποσοτικής σύστασης των προγραμμάτων, στα πλαίσια της χρηματοδότησης από το Κοινωνικό Ταμείο της ΕΟΚ, στις κατευθυντήριες γραμμές του οποίου εγκλωβιζόταν όλο και περισσότερο ο τομέας της επαγγελματικής κατάρτισης. Οι

²⁵⁵ Γ.Γ.Λ.Ε., «Κείμενα για τη Λαϊκή Επιμόρφωση», Αθήνα , 1985, σελ. 62-64.

²⁵⁶ Π. Ντεμουνιέρ, Τ. Βαρνάβα –Σκούρα, Δ. Βεργίδης, «Η Λαϊκή Επιμόρφωση στην Ελλάδα-Αξιολόγηση των επιμορφωτικών δραστηριοτήτων», ΥΠ.Ε.Π.Θ, Γ.Γ.Λ.Ε, Αθήνα. 1984, σελ.129-132. Η συγκεκριμένη επιτροπή αξιολόγησης , στις προτάσεις της, έκανε σαφή αναφορά στη σύνδεση της Λ.Ε. με το πενταετές πρόγραμμα κοινωνικής και οικονομικής ανάπτυξης και στην εισαγωγή της «κοινωνικής διάστασης» σε όλα τα τμήματα μάθησης. Επίσης, στον Κανονισμό Λαϊκής Επιμόρφωσης, Φ.Ε.Κ.794, τεύχος Β', 31-12-85, παρ.18, γινόταν λόγος για τη συμβολή της Λ.Ε. «στη μείωση των αντιθέσεων ανάμεσα σε πνευματική και χειρωνακτική εργασία και στην καταπολέμηση των αναχρονιστικών αντιλήψεων». Την ίδια περίπου περίοδο ψηφίστηκε ο Νόμος 1566/85 για την Εκπαίδευση. Στο άρθρο 6, παρ.5 (β, γ, δ) γινόταν λόγος για τη δυνατότητα σύνδεσης Γενικής και Συνεχιζόμενης Εκπαίδευσης.

²⁵⁷ Σκ. Παπαϊωάννου, «Λαϊκή Επιμόρφωση και κοινωνικός μετασχηματισμός», στο «Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών», ΕΚΚΕ, τχ.62, 1986, σελ.115. Ο συγγραφέας, αφού διαπιστώνει ασάφειες και συγχύσεις μεταξύ στόχων, αρχών , μεθόδων και μέσων, που διατυπώνονταν στον Κανονισμό λειτουργίας Λ.Ε., του 1985, παραθέτει μια σειρά προτάσεων «για τη σύνδεση των λαϊκομορφωτικών διαδικασιών με την κοινωνική πράξη και το κοινωνικό γίγνεσθαι», ώστε να αποφευχθεί ο κίνδυνος να λειτουργήσει η Λ.Ε. σαν ένας ακόμη κρατικός γραφειοκρατικός μηχανισμός «μιας βραδυκίνητης υπηρεσίας κοινής ωφελείας, που θα στοιχίζει πολλά και θα προσφέρει λίγα». Μοχλός κάθε προσπάθειας, κατά τον ίδιο, θα πρέπει να είναι η ανάπτυξη της «κοινωνικής συνείδησης» του επιμορφωμένου.

νέοι στόχοι αφορούσαν τη μετατόπιση της έμφασης των οικονομικών επιλογών των διεθνών εκπαιδευτικών οργανισμών (UNESCO, ΟΟΣΑ, Διεθνούς Γραφείου Εργασίας (I.L.O) και Συμβουλίου της Ευρώπης), σχετικά με το ρόλο της τεχνικοεπαγγελματικής εκπαίδευσης σε πεδία όχι τόσο της ενίσχυσης της παραγωγικότητας, όσο της συσχέτισής της με το πρόβλημα της ανεργίας. Έτσι, ενθαρρύνονταν περισσότερο τα προγράμματα ταχύρυθμης εκπαίδευσης, με ενίσχυση εκείνων των οικονομικών δραστηριοτήτων που βρίσκονταν στα όρια του δευτερογενούς τομέα (οικοδομικές δραστηριότητες, συνεργεία αυτοκινήτων κτλ.) και στην αναπαραγωγή της αυτοαπασχόλησης (βιοτεχνικές δραστηριότητες- κοπτική, ραπτική, πλέξιμο κτλ), με ελάχιστες εξαιρέσεις κάποια μαθήματα για την καθαυτό βιομηχανική παραγωγή (ναυπηγικός κλάδος, υφαντική κτλ.).²⁵⁸ Ακόμα και τα προγράμματα αλφαριθμητισμού, που είχαν ξεκινήσει με τις πλέον ευοίωνες προοπτικές²⁵⁹, αντιμετώπιζονταν μέσα από το πρίσμα της καταπολέμησης της ανεργίας, όπως στην περίπτωση των κοινωνικών ομάδων των παλιννοστούντων, που κατά μεγάλα κύματα άρχισαν να καταφτάνουν στην Ελλάδα από τα τέλη της δεκαετίας του '80.

Οι πολιτικές επιλογές για το χαρακτήρα και τη μορφή της Λαϊκής Επιμόρφωσης προδίκασαν, ουσιαστικά, την εξαρτησιακή λειτουργία της, για τα επόμενα χρόνια και ιδιαίτερα κατά τη δεκαετία του '90, με τη συμμετοχή της Ελλάδας στις πολιτικοοικονομικές αναδιαρθρώσεις της Ευρωπαϊκής Ένωσης, με ό,τι συνέπειες είχε το γεγονός αυτό για τα τεκταινόμενα στο χώρο της Εκπαίδευσης, όπως αναλύθηκε στο δεύτερο κεφάλαιο της εργασίας. Υποβαθμίστηκε σημαντικά ο συντονιστικός ρόλος της Γ.Γ.Α.Ε στον τομέα της επιμόρφωσης, παρ'όλες τις σοβαρές προσπάθειες που είχαν γίνει από τον Οργανισμό να καταγραφούν οι φορείς επιμόρφωσης, να αποδελτιωθούν τα προγράμματα και να οριοθετηθούν οι αρμοδιότητες και τα πλαίσια της πιστοποίησης των παρεχόμενων γνώσεων.²⁶⁰

Στα τέλη της δεκαετίας του '90, η Γ.Γ.Α.Ε αποτελούσε ένα μόλις μέρος του κατακερματισμένου τομέα επιμόρφωσης και κατάρτισης (κρατικού και

²⁵⁸ Στ. Πεσμαζόγλου, «Εκπαίδευση και Ανάπτυξη στην Ελλάδα 1948-1985- Το ασύμπτωτο μιας σχέσης», Θεμέλιο, 1987, σελ.267. Το 1985 λειτουργούσαν 2.403 τμήματα, με διάρκεια διδασκαλίας μεγαλύτερη των 100 ωρών, όπου συμμετείχαν περίπου 37000 άτομα, το 60% των οποίων ήταν νέοι και άνεργοι. Το 70% του συνόλου ήταν γυναίκες. Σύμφωνα με ανεπίσημες εκτιμήσεις, στις οποίες αναφέρεται ο συγγραφέας, την τριετία 1983-1985 « τουλάχιστο το 55% των συνολικά διατιθέμενων κονδυλίων για την επαγγελματική εκπαίδευση απορροφούνταν από τη Λαϊκή Επιμόρφωση και ... δεν εξαντλούνταν στην απίστηα και τον προσανατολισμό των προγραμμάτων, αλλά άπτονταν ευρύτερων πολιτικών επιλογών».

²⁵⁹ Γ.Γ.Α.Ε., «Αλφαριθμητισμός και Διδασκαλία της μητρικής γλώσσας- Πανελλήνιο Συνέδριο, Νοέμβ.1990», Γ.Γ.Α.Ε, 1992., καθώς και Γ.Γ.Α.Ε, «Η αντιμετώπιση του αναλφαριθμητισμού στις χώρες μέλη της ΕΟΚ σήμερα- 1^ο Ευρωπαϊκό Συνέδριο, 16-18/9/87», Γ.Γ.Α.Ε, ΥΠ.Ε.Π.Θ., 1987. Στο χαριετιστήριο λόγο του, στο Συνέδριο του 1987, ο υπουργός Παιδείας Α. Τρίσης, στάθηκε ιδιαίτερα στο θέμα του λειτουργικού αναλφαριθμητισμού, επιρρίπτοντας σημαντικό μερίδιο ευθυνών στις ανεπάρκειες της υποχρεωτικής εκπαίδευσης, που συντελούν στη σχολική αποτυχία. Από τον ίδιο ανακοινώθηκε το πενταετές πρόγραμμα εξάλειψης του λειτουργικού αναλφαριθμητισμού στην Ελλάδα(ό.π.,σελ.23), μέσα από προγράμματα εξωσχολικής βοήθειας-ενισχυτικής διδασκαλίας, πύκνωση δικτύου σχολικών βιβλιοθηκών, ενίσχυση ερευνητικών προγραμμάτων των πανεπιστημίων για συστηματική διερεύνηση των εκπαιδευτικών αναγκών των ευπαθών πληθυσμών της χώρας κτλ.

²⁶⁰ Μια τέτοια προσπάθεια στάθηκε η «Απογραφή Επιμορφωτικών Προγραμμάτων», ΙΓΛΕ, Αθήνα, 1986, που έγινε ύστερα από παρέμβαση του ΟΟΣΑ, μέσω της έκθεσης του Γαλλικού Οργανισμού για την Ανάπτυξη της Συνεχιζόμενης Εκπαίδευσης, όπου διαπιστωνόταν η μειωμένη αποτελεσματικότητα ενεργειών επιμόρφωσης στην Ελλάδα και επισημαίνονταν η ανάγκη ύπαρξης συντονισμένης δράσης των φορέων. Μια παρόμοια προσπάθεια είχε γίνει με το Ν. 232/75 για τον συντονισμό και την οργάνωση της εκπαίδευσης των Δημοσίων Υπαλλήλων από τη Διεύθυνση Δημόσιας Διοίκησης του Υπ. Προεδρίας.

ιδιωτικού), στα πλαίσια των όρων απελευθέρωσης και ανταγωνιστικότητας των φορέων.²⁶¹

3. 3. Παρέμβαση του λαϊκού κινήματος.

Η ανάπτυξη συλλογικής επιμορφωτικής δραστηριότητας, σε συνθήκες και με όρους ενός κινήματος -και μάλιστα λαϊκού, ανάπτυξη που να προϋποθέτει την ανταπόκριση και τη συνειδητή ενεργοποίηση μεγάλου μέρους του πληθυσμού, μπόρεσε να πραγματοποιηθεί στη Νεώτερη Ελληνική Ιστορία μόνο κάτω από ειδικές συνθήκες, όταν, με τον διαφορετικό συσχετισμό των πολιτικών δυνάμεων προβλήθηκε το αίτημα για άνοδο του μορφωτικού επιπέδου του λαού, στα πλαίσια ενός ευρύτερου κοινωνικοοικονομικού μετασχηματισμού.²⁶² Ένα πρώτο βήμα στην κατεύθυνση αυτή στάθηκε ο Εθνικοαπελευθερωτικός αγώνας του 1821, που, όπως αναφέρθηκε και στην σύντομη παρουσίαση της ιστορίας της ελληνικής εκπαίδευσης, μέσα από τα πρώτα διατάγματα των Εθνοσυνελεύσεων διαφάνηκε η κοινωνική και πολιτική δυναμική των εκπαιδευτικών στόχων του. Η προσπάθεια αυτή, παρά τους ενθαρρυντικούς οiwονούς, δεν καρποφόρησε λόγω της ιδιομορφίας της εξαρτημένης, «οργανικής πρόσδεσης», της ελληνικής αστικής τάξης στην αναπτυγμένη Δύση, που, ουσιαστικά, στέρησε την ελληνική κοινωνία από έναν φορέα «αυτοπραγμάτωσης και άρα αυτοσυνείδησης», όπως σημείωνε ο Κ. Μοσκόφ,²⁶³ καθώς η διάχυτη ιδεολογική ασάφεια επέδρασε αρνητικά και στην έγκαιρη συνειδητοποίηση και οργάνωση της εργατικής τάξης, που θα πρόβαλλε το «αντισύστημα» μέσα από τη δική της λογική. Σύμφωνα με τον ίδιο, για άλλη μια φορά φάνηκε η ιδιομορφία της νεοελληνικής κοινωνίας – ενώ οι αντικειμενικοί όροι διαμόρφωσης της εργατικής τάξης στην Ελλάδα προηγήθηκαν των άλλων Βαλκανικών χωρών, η ενιαία πολιτική της έκφραση σχηματοποιήθηκε αργότερα απ' όλες, μόλις το 1918, με την ίδρυση του ΣΕΚΕ.

Παρά τις οργανωτικές αδυναμίες και ιδιαιτερότητες, το ζήτημα της μόρφωσης των εργατών και γενικότερα η διεύρυνση της εκπαίδευσης αποτελούσαν όρο « *εκ των ων ουκ άνευ προς κατανόησιν ου μόνον των αρχών ημών* (ενν. των σοσιαλιστικών ιδεών), *αλλά και πάσης άλλης ιδέας*», όπως τόνιζε σε ομιλία του Αθηναίος φοιτητής στην Πρωτομαγιάτικη συγκέντρωση του 1894.²⁶⁴

Το 1909 η οργάνωση σοσιαλιστών **Federation** οργάνωσε βραδινά μαθήματα για τους εργάτες στη «Λέσχη των εργατών» και αργότερα, το 1910, ο σύνδεσμος «Σοσιαλιστική νεολαία», που ιδρύθηκε από την Federation, οργάνωσε μαθήματα για τα μέλη του πάνω σε επιστημονικά, φιλολογικά και σοσιαλιστικά θέματα.²⁶⁵ Πρώτες επιμορφωτικές πρωτοβουλίες σε επίπεδο συλλογικών συνδικαλιστικών οργάνων, όπως ήταν τα Εργατικά Κέντρα, αποτέλεσαν τα «Κυριακά σχολεία».²⁶⁶

²⁶¹ Είναι χαρακτηριστική η παρέμβαση του αντιπρύτανη του Πολυτεχνείου, Τσαμασφύρου, για τις πολιτικές χρηματοδότησης μη φερέγγων φορέων Συνεχιζόμενης Εκπαίδευσης, όταν, ενώ δεν εχρηματοδοτείτο ο τομέας Συνεχιζόμενης Εκπαίδευσης του Ε.Μ.Π., με απόφαση του Υπουργείου Εργασίας, το 1994-1995), «εν μια νυκτί», δημιουργήθηκαν 800 ιδιωτικοί φορείς «ευκαιριακής συγκρότησης (ΚΕΚ, ΙΕΚ κτλ), με απίθανους εκπαιδευτές», που «...κατάφεραν να αποσπάσουν χρηματοδοτήσεις, προκειμένου να εκπαιδεύσουν «ανέργους» σε άκρως ειδικευμένα θέματα, που το μόνο τους ενδιαφέρον για το πρόγραμμα της κατάρτισης ήταν η επιδότηση και η ευκολία με την οποία θα την εισέπρατταν...». ΚΕΚΜΟΚΟΠ, Ενημερωτική Έκθεση, αρ.30.

²⁶² Δ. Βεργίδης, «Υποεκπαίδευση, κοινωνικές, Πολιτικές και Πολιτισμικές διαστάσεις», Ύψιλον, 1995, σελ.36.

²⁶³ Κ. Μοσκόφ, «Εισαγωγικά στην Ιστορία του κινήματος της εργατικής τάξης. Η διαμόρφωση της εθνικής και κοινωνικής συνείδησης στην Ελλάδα», Καστανιώτη, 1987, σελ. 463.

²⁶⁴ Α. Δημαράς, ό.π., Α' τ σελ. 301.

²⁶⁵ Α. Λιάκος, «Η σοσιαλιστική εργατική ομοσπονδία Θεσσαλονίκης και η σοσιαλιστική νεολαία», Παρατηρητής, 1985, αναφέρεται από τον Δ. Βεργίδη, ό.π., σελ. 36.

²⁶⁶ Λ. Αποστολίδης, «Συνδικαλιστική επιμόρφωση και ινστιτούτα εργασίας», Αιχμή, 1983, σελ.205.

Στην Αθήνα, το 1911, λειτούργησε το «Κυριακόν Σχολείον Εργατριών», όπου οι ενήλικες «μαθήτριες» μπορούσαν να παρακολουθήσουν εσπερινά μαθήματα ευρύτερου περιεχομένου, όπως : «κοινωνιολογία του εργάτου», εργατική ιστορία, κοινωνική οικονομία, υγιεινή, θρησκευτικά θέματα, μαθήματα φυσικής κτλ, να παρακολουθούν επίκαιρες διαλέξεις τα απογεύματα της Κυριακής και το πρωινό της ίδιας μέρας να παρακολουθούν συστηματοποιημένα μαθήματα Ανάγνωσης, Γραφής και Αρίθμησης. Οι προσπάθειες δεν άργησαν να εγκαταλειφθούν για οικονομικούς λόγους κι έτσι το πρόβλημα της παρέμβασης ενός οργανωμένου εργατικού κινήματος διακρινόταν, μέσα από την εσωτερική-υποκειμενική του αποσταθεροποίηση και δυσλειτουργία. Ο Α. Μπενάρδια, από τα επιφανέστερα στελέχη της Federation, έγραφε το 1921²⁶⁷ :

«...Το επαγγελματικόν κίνημα είναι ακόμη ασταθές. Τα σωματεία είναι μάλλον λούσο για μερικούς και η μάζα δεν προστρέχει προς αυτά, παρά μόνον εις στιγμάς κρισίμους του αγώνος. Η αδιαφορία της μάζας προς την εσωτερικήν ζώην των σωματείων είναι πολύ χαρακτηριστική. Μία αιτία της αδιαφορίας αυτής είναι και η αμορφωσιά. Στην Ελλάδα οι εργάται είναι σχεδόν όλοι αμόρφωτοι. Το γλωσσικόν ζήτημα πταίει εν μέρει. Αλλά είναι πολλοί που δεν ξεύρουν καν ανάγνωσιν. Εκ της μόνης στατιστικής των εργατών Αθηνών –Πειραιώς που υπάρχει συμπαεραίνομεν ότι το ¼ των εργατών ανήκει στην άνω κατηγορίαν..., εκ των 64.202 εργατών Α-Π, εκείνοι που δεν ξεύρουν καθόλου γράμματα είναι 18.627. Και τούτο συμβαίνει στην πρωτεύουσα της Ελλάδος. Στας επαρχίας, στα μεταλλεία ιδίως, η κατάσταση είναι απελπιστική...»

Στα πλαίσια των διεκδικήσεων και των αιτημάτων του Εκπαιδευτικού Κινήματος διατυπώθηκε το 1926 από τον Εκπαιδευτικό Όμιλο η θέση: «Να οργανωθεί από το Κράτος και την κοινωνία λαϊκή μετεκπαίδευση σε πλατύτατο κύκλο, από τη διδασκαλία των αναλφάβητων σε Νυχτερινά και Κυριακά σχολεία και στο στρατόνα, έως την ίδρυση Πανεπιστημίων, για να υψωθεί το μορφωτικό επίπεδο ολόκληρου του ελληνικού λαού, που βρίσκεται τόσο χαμηλά».²⁶⁸

Παρ' όλο που στην Ελλάδα του μεσοπολέμου υπήρχαν όλες οι αντικειμενικές προϋποθέσεις να πάρει η επιμόρφωση διαστάσεις κινήματος για την καταπολέμηση της υποεκπαίδευσης και του αναλφαβητισμού (ευνοϊκές κοινωνικοοικονομικές σχέσεις), ο λαός το ποθούσε, τα εργατικά συνδικάτα το επεδίωκαν και οι διανούμενοι, στο σύνολό τους σχεδόν, το διεκδικούσαν - ακόμα και νομοσχέδια υπήρχαν που το κατοχύρωναν, εν μέρει, όπως ο 2243/20 και περισσότερο ο 4397/29²⁶⁹, κάθε αξιόλογη προσπάθεια βρισκόταν, όπως και το οργανωμένο εργατικό κίνημα, υπό συνεχή διωγμό.

Στο σημείο αυτό θα πρέπει να επισημανθεί ο κίνδυνος να υποτιμηθεί, μέσα από μια κάπως υπερβολική γενίκευση, το γεγονός πως, οι επιμορφωτικές πρωτοβουλίες όχι απλά υπήρξαν τελικά, αλλά διαφυλάχτηκαν και αναπτύχθηκαν, ακόμα και κάτω από δυσμενέστερες συνθήκες, όπως ήταν οι φυλακές και οι τόποι εκτόπισης των πολιτικών αντιπάλων του καθεστώτος, οι όροι για την ανάπτυξη μιας συλλογικής, μαζικής, επιμορφωτικής δραστηριότητας, που έλαβε την πειστικότερη έκφρασή της στα χρόνια της Εθνικής Αντίστασης, αλλά και κατά τη δύσκολη μετεμφυλιακή περίοδο, όπως φιλοδοξεί να καταδείξει η παρούσα μελέτη.

²⁶⁷ Α. Μπενάρδια, «Ο επαγγελματικός αγών του ελληνικού προλεταριάτου», περιοδικό Κομμουνιστική Επιθεώρηση, τχ. Αυγούστου 1921, σελ. 62.

²⁶⁸ Δ. Γληνός, «Δημοκρατία και Παιδεία. Το εκπαιδευτικό μας πρόγραμμα», στο «Εκπαιδευτική Μεταρρύθμιση», ό.π., σελ. 27.

²⁶⁹

Το Κίνημα της Εθνικής Αντίστασης στα χρόνια της φασιστικής κατοχής δεν άργησε να προσανατολιστεί σε πεδία που αφορούσαν την αναδιοργάνωση ολόκληρης της κοινωνικής ζωής των Ελλήνων, όπου το θέμα της εκπαίδευσης τύγχανε άμεσης προτεραιότητας. Το 1944 στην Πολιτική Επιτροπή Εθνικής Απελευθέρωσης (Π.Ε.Ε.Α). - γνωστή και ως Κυβέρνηση του Βουνού, που συνήλθε στις 14 Μάη στο χωριό Κορυσχάδες Ευρυτανίας, με Πρόεδρο και Γραμματέα των εξωτερικών, Παιδείας και Θρησκευμάτων, τον καθηγητή Πανεπιστημίου Αλέξανδρο Σβάλο, υποβλήθηκε το " Σχέδιο Λαϊκής Παιδείας" από δυο επιτροπές εκπαιδευτικών, του Ε.Α.Μ και της Ε.Π.Ο.Ν. Το κείμενο του Νόμου αποτελούσε επέκταση της Διακήρυξης του Εκπαιδευτικού Ομίλου (του 1926), η οποία χωρίς να είναι βέβαιο αν βγήκε από το χέρι του ίδιου του Δ. Γληνού, ήταν σίγουρα απόρροια της θυελλώδους δραστηριότητάς του και εμπνευσμένη από τη φιλοσοφία του, που φρόντισαν να υλοποιήσουν οι συνεργάτες και μαθητές του, πάνω στους άξονες- «Ένας λαός-μια Παιδεία». Στο κεφάλαιο "Α' - Η θέση της Παιδείας" διαβάζουμε:

"Η παιδεία μέσα στην κοινωνική οργάνωση είναι η σπουδαιότερη κοινωνική λειτουργία ταγμένη στην υπηρεσία του κοινωνικού συνόλου. Δεν μένει ξένη από τη γύρω της ζωή, αλλά απεναντίας είναι συνδεδεμένη στενά μ' αυτήν και αποτελεί το θεμελιακό στοιχείο του κοινωνικού οικοδομήματος. Δεν περιορίζεται μόνο στην παιδική περίοδο της ζωής των ατόμων(υπ. δική μου) και δεν είναι μόνο προνόμιο μερικών, αλλά απεναντίας η παιδεία αγκαλιάζει ολόκληρο τον εργαζόμενο Ελληνικό λαό και γίνεται η φωτεινή καθοδηγήτρια της καθημερινής του ζωής...."²⁷⁰

Ανάμεσα στα μέτρα που προτεινόταν ήταν και η φροντίδα για το δάσκαλο της πρώτης και δεύτερης βαθμίδας, που η μόρφωσή του, η κατάρτισή του και η υπαλληλική και οικονομική του αναβάθμιση θα εξασφαλιζόνταν μέσα από ένα **συνεχές υποχρεωτικό και πανεπιστημιακού επιπέδου δίκτυο μετεκπαίδευσης-διοργάνωση** συνεδρίων, εκπαιδευτικές εκδρομές στο εξωτερικό κτλ. Η Εθνοσυνέλευση ενέκρινε τις εισηγήσεις του Πέτρου Κόκκαλη, αναπληρωτή Γραμματέα της Παιδείας και του παιδαγωγού Κώστα Σωτηρίου για λήψη μέτρων για το άνοιγμα των σχολείων και τη λειτουργία τους ως εκπαιδευτικών μονάδων Λαϊκής Διαφώτισης, καταπολέμησης του αναλφαβητισμού, εκδηλώσεων πολιτισμού και την αναγνώριση της δημοτικής ως επίσημης γλώσσας του Ελληνικού κράτους.²⁷¹ Επίσης, αφού καθορίστηκαν και μοιράστηκαν οι περιφέρειες των επιθεωρητών σε μικρότερες περιοχές, καταρτίστηκε και στάλθηκε ειδική διερευνητική εγκύκλιος με μορφή ερωτηματολογίου στις ελεύθερες περιοχές. Οι απαντήσεις ήρθαν σε 15 ημέρες και ήταν αποκαλυπτικές για το «χάος» και την «εγκατάλειψη» της υπαίθρου.²⁷² Τις

²⁷⁰ Α. Δημαράς: " Η Μεταρρύθμιση που δεν έγινε", ό.π., τ. Β,σελ.207..

²⁷¹ Για το πρόβλημα της δομής και της λειτουργίας της εκπαίδευσης προβλεπόταν : α) Προσχολική εκπαίδευση μέχρι 6 ετών, β) Ενιαία, αυτοτελής, υποχρεωτική και δωρεάν στοιχειώδης εκπαίδευση από 7 μέχρι 14 χρονών γ) Τετράχρονος κύκλος ενός ενιαίου σχολικού συστήματος με ταυτόχρονη κλασική και επαγγελματική μόρφωση (αγροτική, βιομηχανική- βιοτεχνική κτλ), δ) Ανώτερη και Ανώτατη εκπαίδευση. Β. Μπούρας, «Η Πολιτική Επιτροπή Εθνικής Απελευθέρωσης, Π.Ε.Ε.Α., Ελεύθερη Ελλάδα 1944», Διογένης, Αθήνα, 1983.

²⁷² Οι πληροφορίες προέρχονται από το κεφάλαιο " Οι πρώτες καταβολές μιας λαϊκής Παιδείας", στο συλλογικό έργο " Εκπαιδευτική Μεταρρύθμιση", εκδ. Προοδευτική Παιδεία, 1966, σελ31-36. Χαρακτηριστικό είναι το απαντητικό γράμμα: " Καταρτίζομε αμέσως με βάση ότι 3500 χωριά μένουν χωρίς σχολεία και τα λίγα είναι καταστρεμμένα, ότι η υγεία των παιδιών όπως και όλου του πληθυσμού είναι άθλια, ότι οι δάσκαλοι άλλοι θανατώθηκαν, άλλοι είναι στον αγώνα κι άλλοι στις φυλακές, ότι η πείνα απειλεί τους ορεινούς κύρια πληθυσμούς κι ότι οι πληθυσμοί δεν είναι στα σπίτια παρά στην υπαίθρο." Επίσης, σε υποσημείωση του βιβλίου της Μ. Τζάνη, διαβάζουμε : «όπως φαίνεται από τους φακέλους του Ιστορικού Αρχείου του Υπουργείου Εξωτερικών, από τα σχολικά κτίρια 492 βομβαρδίστηκαν, 156 λεηλατήθηκαν από τον διδακτικό, εποπτικό και άλλον εξοπλισμό τους, επιτάχθηκαν 8345 σχολικά κτίρια, από τα οποία μόνο 716 έμειναν ανέπαφα. Οι ζημιές σε κτίρια

λεπτομέρειες για την εφαρμογή των πρώτων κατευθύνσεων ανέλαβε να επεξεργαστεί το **Παιδαγωγικό Συνέδριο στις 20 Ιουλίου 1944**, στο χωριό **Λάσπες Ευρυτανίας**, στο οποίο πήραν μέρος 100 αντιπρόσωποι από 20 Συλλόγους της χώρας.

Στα πλαίσια της μάχης για το άνοιγμα των σχολείων αποφασίστηκαν και τελικά λειτούργησαν δύο Παιδαγωγικά Φροντιστήρια για ταχύρυθμη εκπαίδευση δασκάλων, το ένα στην Τύρνα, με δυναμικότητα 85 φοιτητών και διευθύντρια τη **Ρόζα Ιμβριώτη** και το άλλο στο Καρπενήσι, με 50 φοιτητές και υπό τη διεύθυνση των **Μιχάλη Παπαμαύρου** και **Κώστα Σωτηρίου**. Όλοι οι φοιτητές ήταν απόφοιτοι του εξατάξιου Γυμνασίου και ηλικίας 18-22 χρονών. Κοντά στα θεωρητικά μαθήματα Γενικής και Ειδικής Παιδαγωγικής, Διδακτικής, Νεώτερης Ιστορίας και Λογοτεχνίας, καθώς και καλλιτεχνικών, γινόταν και πρακτική εξάσκηση στο πρότυπο για το σκοπό αυτό σχολείο του χωριού, στο οποίο εφαρμοζόταν το σύστημα μάθησης πάνω στα "κέντρα διαφέροντος Decroly"²⁷³. Οι σχολές λειτούργησαν οργανωτικά ως αυτοδιοικούμενες κοινότητες, όπου ανά 15 φοιτητές δημιουργήθηκαν τμήματα καθαριότητας, σίτισης, διαχείρισης, ψυχαγωγίας κτλ. Μετά τις παραδόσεις των καθηγητών γίνονταν συζητήσεις και έκτακτες διαλέξεις πάνω σε επίκαιρα θέματα.

Με απόφαση της Γραμματείας Παιδείας ανατέθηκε η συγγραφή νέων αναγνωστικών στους παιδαγωγούς Ρ. Ιμβριώτη ("Τα αετόπουλα" για τη Γ' και Δ' τάξη), Κ. Σωτηρίου και Μ. Παπαμαύρο ("Ελεύθερη Ελλάδα" για την Ε' και Στ' τάξη). Για τις μικρές τάξεις θα ανατυπωνόταν το Αλφαβητάρι του 1932-1934 των Δεληπέτρου- Δούκα- Ιμβριώτη. Τα αναγνωστικά τυπώθηκαν και διανεμήθηκαν δωρεάν σε 100 000 αντίτυπα.

Ενδιαφέρον παρουσιάζει το κείμενο " Η ιστορία του σχολείου των αναλφάβητων" από το Αναγνωστικό " Τα αετόπουλα", που αναφέρει και σχολιάζει στο βιβλίο του ο Δ. Βεργίδης²⁷⁴:

"Κάθε βράδυ στη λέσχη την επονίτικη μαζεύονται νέοι, νέες και παιδιά με γέλια και χαρές. Η σοβαρή φωνή του δασκάλου βάζει τάξη. Μαζεύονται κάθε βράδυ τα αγράμματα αγόρια και κορίτσια του χωριού, που έχουν περάσει τα 15 χρόνια, τους μαθαίνει ο Δάσκαλος με τη βοήθεια των Επονιτών να διαβάζουν και να γράφουν. Τι τράβηξαν κι ο Δάσκαλος και οι Επονίτες ώσπου να ιδρύσουν το σχολείο των αναλφάβητων. Στην αρχή τα κορίτσια ντρέπονταν, τα αγόρια δεν ήθελαν να ομολογήσουν ότι δεν ξέρουν γράμματα. Μόνο λίγοι και λίγες κοπέλες πήραν θάρρος και πήγαν. Μα σιγά- σιγά όσο έβλεπαν και οι άλλες πόσα πράγματα μάθαιναν τα παιδιά στο βραδινό σχολείο, άρχισαν να γράφονται κι άλλες κι άλλες ώσπου γέμισε η αίθουσα. Έτσι τώρα δάσκαλος και παιδιά βάζουν τα δυνατά τους ποιος θα καταφέρει καλύτερα και πιο γρήγορα να γράψει τ' όνομά του, να κάμει γράμματα στους μακρυνούς συγγενείς του, να διαβάσει την εφημερίδα, να βοηθήσει στους καταλόγους του χωριό ή να κάμει ό, τι άλλη δουλειά χρειαστεί. Ο Δάσκαλος για χάρη των παιδιών έφερε ωραία βιβλία που

και εξοπλισμό, εκτιμήθηκαν στο ύψος των 310.246.000 και 153.910.000 δραχμών αντίστοιχα». Στο Τζάνη Μ, «Το ελληνικό εκπαιδευτικό σύστημα», 1998, σελ. 138, υπ. 213.

²⁷³ Ν. Μούστος "Αναμνήσεις", Θεσ/νίκη 1996. Ο συγγραφέας ήταν φοιτητής του Φροντιστηρίου της Τύρνας και παρέχει πολλές πληροφορίες για τον τρόπο λειτουργίας του. Σχετικά με τον αριθμό των σπουδαστών δίνει τη μαρτυρία του όπως και τα λόγια της ίδιας της Ιμβριώτη, ότι ήταν 100-107 φοιτητές.

²⁷⁴ Δ. Βεργίδης, ό.π. σελ 40-41. Μας πληροφορεί στην υπ. 35, πως το αναγνωστικό " Τα Αετόπουλα" διανεμήθηκε στους μαθητές το 1943-44. Το 1945 οι παραστρατιωτικές ομάδες έκαψαν τα αναγνωστικά του ΕΑΜ. Ένα μόνο αντίτυπο σώθηκε χάρις στο θάρρος ενός μικρού μαθητή και εκδόθηκε το 1981 από τις εκδ. "Ενημέρωση". Η συγγραφέας του Ρόζα Ιμβριώτη γράφει για το βιβλίο στο περιοδικό "Επιθεώρηση Τέχνης", (τχ.81-82, σελ 472-473, 1962): "Τίποτα δεν είναι μέσα σ' αυτό το βιβλιαράκι φτιαχτό ή φανταστικό. Όλα όσα γράφει είναι γεγονότα της καθημερινής ζωής μέσα στον Εθνικοαπελευθερωτικό και απολυτρωτικό αγώνα."

μιλούν πως είναι η χώρα μας, πως είναι οι άλλοι τόποι. Βιβλία που μας μαθαίνουν πώς να περιποιούμαστε τους κήπους μας, τ'αμπέλια μας και τα ζώα μας. Βιβλία που μιλούσαν για τον ουρανό με τ' άστρα, βιβλία που μιλούσαν για τη θάλασσα με τα ψάρια. Ιστορίες ωραίες από διάφορους λαούς, ποιήματα ωραία, εφημερίδες. Σιγά σιγά τ'αγράμματα παιδιά γίνηκαν πιο γραμματισμένα από τους άλλους. Ήξεραν πολλά πράγματα και έδιναν οδηγίες για πολλές ασχολίες. Αγάπησαν όλοι το " Σχολείο των Αναλφάβητων" κι άρχισαν να πηγαίνουν ακόμα και άνθρωποι με περασμένη ηλικία. Έτσι κάθε βράδυ κατά τις 5 η ώρα, ο δρόμος του Σχολείου γεμίζει από νέους, νέες, παιδιά και μεσόκοπους κι ακούγεται η βαρεία φωνή του Δασκάλου που βάζει τάξη. Επονίτες και Επονίτισσες τον βοηθούν στο έργο του."

Η επιμορφωτικές πρωτοβουλίες των αντιστασιακών οργανώσεων δεν περιορίστηκαν σε προγράμματα για την καταπολέμηση της υποεκπαίδευσης. Ιδιαίτερα η ΕΠΟΝ²⁷⁵, στα πλαίσια του στόχου της για την άνοδο του μορφωτικού επιπέδου των αγροτών, οργάνωσε ενημερωτικά μαθήματα σε θέματα που αφορούσαν τη συνεταιριστική οργάνωση της παραγωγής και τις δυνατότητες των σύγχρονων τρόπων καλλιέργειας. Τον Οκτώβρη του 1943 στο Καρπενήσι έγινε η Συνδιάσκεψη των Γεωτεχνικών Στερεάς Ελλάδας, όπου αποφασίστηκε η ίδρυση Σχολών με στόχο τον εκσυγχρονισμό της γεωργίας και την επαγγελματική εκπαίδευση των αγροτών. Λειτουργήσαν τρεις Σχολές, της Μονής Αγάθωνος (κοντά στην κωμόπολη Υπάτη), της κωμόπολης Σπερχειάδας και του χωριού Φτέρη Φθιώτιδας. Το είδος και το περιεχόμενο των μαθημάτων αποφασίστηκε να έχει άμεση σχέση με τις γεωργικοκτηνοτροφικές ανάγκες της κάθε περιοχής και γενικότερα « να συνδεθούν οι σχολές με την τοπική αυτοδιοίκηση, ώστε στο μέλλον οι νέοι της υπαίθρου ν' αντιμετωπίζουν οργανωμένα και μέσα από τις αγροτικές συνδικαλιστικές τους οργανώσεις τα προβλήματά τους».

Πάνω στα πρότυπα των Σχολών της ΠΕΕΑ λειτούργησε στην Πελοπόννησο το 1948, στη διάρκεια του εμφυλίου, Παιδαγωγικό Φροντιστήριο, προκειμένου να εκπαιδευτεί το διδακτικό προσωπικό που θα επάνδρωνε τα εγκαταλειμμένα, με αναγκαστική κυβερνητική πράξη προς τους «ανταρτόπληκτους» εκπαιδευτικούς, σχολεία. Η μέριμνα για τα σχολεία της Βορείου Ελλάδας, είχε παρθεί με αποφάσεις της «Προσωρινής Δημοκρατικής Κυβέρνησης», με Υπουργό Παιδείας τον Π. Κόκκαλη από το Φθινόπωρο του 1947²⁷⁶. Όταν παρουσιάστηκαν τα προβλήματα της εξαναγκαστικής εγκατάλειψης των χωριών και του μαζικού αναγκαστικού εγκλεισμού χιλιάδων παιδιών στις «παιδονόλεις» της βασιλομήτορος Φρειδερίκης, 18.892 ελληνόπουλα από τις εμπόλεμες περιοχές στάλθηκαν για προσωρινή φιλοξενία στα σοσιαλιστικά κράτη της Ευρώπης και παρέμειναν εκεί ως πολιτικοί πρόσφυγες, έχοντας τη μέριμνα και τη συμπαράσταση τόσο των κρατών αυτών, όσο και των ελλήνων παιδαγωγών, όπως της Έλλης Αλεξίου, του Γιώργου Αθανασιάδη κ.α²⁷⁷.

Στην Πελοπόννησο, στις ελεύθερες περιοχές, το πρόβλημα επιλύθηκε με τη λειτουργία ενός «Λαϊκού Διδασκαλείου», που οι ντόπιοι αποκαλούσαν περισσότερο ως Ακαδημία, γύρω από το χωριό Κοντοβάζαινα Αρκαδίας, στις ελεγχόμενες από τους αντάρτες περιοχές του Χελμού-Πάρνωνα –Ταυγέτου, σε δύο φάσεις: την περίοδο του Ιουνίου –Ιουλίου '48 και του Οκτώβρη-Δεκέμβρη του ίδιου έτους. Οι σπουδαστές συνολικά ήταν 75 και οι απόφοιτοι της πρώτης φουρνιάς πρόλαβαν να διοριστούν και

²⁷⁵ Χ. Σακελλαρίου, " Η παιδεία στην Αντίσταση". εκδ. Φιλιππότη, Αθήνα 1984, σελ 142-149.

²⁷⁶ Αρχαιακό υλικό, «Η τρίχρονη εποποιία του Δ.Σ.Ε 1946-1949», Σύγχρονη εποχή – Ριζοσπάστης, 1996, σελ352.

²⁷⁷ Δ. Σέρβος, « Το παιδομάζωμα και ποιοι φοβούνται την αλήθεια», Σύγχρονη Εποχή, 2001, κεφ.3°.

να διδάξουν για ένα τρίμηνο.²⁷⁸ Η διευθυντική τριάδα της Σχολής αποτελούνταν από τους εκπαιδευτικούς **Πάνο Γεωργόπουλο**- διευθυντή, υπεύθυνο της Λαϊκής Παιδείας για την Πελοπόννησο, **Γιώργη Κολίντζα**, εκπροσώπου της Λαϊκής Παιδείας του Νομού Αρκαδίας και της **Γωγώς Μαντά- Παπαϊωάννου**, επιθεωρήτριας των Δημοτικών Σχολείων του Νομού Αρκαδίας. Εκτός από τους μόνιμους καθηγητές, στο Διδασκαλείο έκαναν «εμβόλιμες» διαλέξεις και άλλοι καθηγητές και δημοσιογράφοι. Τα μαθήματα είχαν τη μορφή ταχύρυθμης εκπαίδευσης πάνω στις θεμελιώδεις ενότητες της εκπαιδευτικής πράξης, όπως ήταν: τα Παιδαγωγικά, η Διδακτική, η Ψυχολογία, αλλά συνάμα δένονταν και με τις κοινωνικές επιστήμες, όπως ήταν η Ιστορία και η Φιλοσοφία. Η παιδαγωγική σκέψη του Γ. Κολίντζα, που δίδασκε τα πρώτα, ήταν στα αντιαιταρχικά πρότυπα του «σχολείου εργασίας» με «σεβασμό στο μαθητή», ενθάρρυνση του «διαλόγου» και της «αυτενέργειας», σε ένα «δημοκρατικό εκπαιδευτικό περιβάλλον»²⁷⁹. Στο μάθημα της Φιλοσοφίας και της Ιστορίας, ο Π. Γεωργόπουλος χρησιμοποιούσε σημειώσεις από τα αντίστοιχα μαθήματα που είχε παρακολουθήσει στην εξορία και ιδιαίτερα τα μαθήματα Ιστορίας από την ανολοκλήρωτη μελέτη του Γ. Ζεύγου για τον κοινωνικό χαρακτήρα της Επανάστασης του 1821. Υπήρχαν και μαθήματα πολιτικής επικαιρότητας, τα «λαϊκοδημοκρατικά», όπου γινόταν ανάλυση για τις δυνατότητες οικονομικής ανάπτυξης της χώρας με βάση το περιοδικό «Ανταίος», τη μελέτη του Δ. Μπάτση, για την ανάπτυξη της βαριάς βιομηχανίας και του Ν. Κιτσίκη για την ανοικοδόμηση της Ελλάδας. Τα μαθήματα υγιεινής και τα «κατασκηνωτικά», βρήκαν άμεση εφαρμογή το ίδιο καλοκαίρι με την οργάνωση παιδικών κατασκηνώσεων στην Κοντοβάζαινα για παιδιά 7-13 χρονών. Στα γύρω σχολεία γίνονταν και οι πρακτικές ασκήσεις των φοιτητών, μέσα σ' ένα κλίμα συνεχών μετακινήσεων, όπου η σπουδαστική ομάδα λειτουργούσε με όλους τους κανόνες ενός αντάρτικου τμήματος, δίνοντας μάχες γύρω από το κάθε κατάλυμα. Οι δυσκολίες αλλά και η αποφασιστικότητα των σπουδαστών αποτυπώνονται στο ημερολόγιο του Δημήτρη Παλαιολογόπουλου, σπουδαστή της δεύτερης φάσης της Ακαδημίας:

«3.12.48. (Βάχλια) Σήμερα έκαμα διδασκαλία στα μαθηματικά, που δεν πήγε τόσο καλά. Στην κριτική που μου έκαμαν το απόγευμα, είπαν πως μπορούσα να διδάξω καλύτερα αν ήμουν προετοιμασμένος...8.12.48. Βρισκόμαστε στη Στρέζοβα. Μάθημα δεν έχει σήμερα....9.12.48 Βρισκόμαστε στο χωριό Συριάμου... Δεν έχει ούτε μαγαζί κανένα, ούτε σχολείο. Μάθημα κάνουν τα παιδιά στη μικρή εκκλησία... . Έπειτα από 2 ½ ώρες δρόμο, αφού σταματήσαμε στο Πήδημα, που είναι το γεφύρι του Λάδωνος και κάναμε μάθημα για το Λάδωνα και τις υδατοπτώσεις, φτάσαμε στη Βάχλια...11.12.48 Σήμερα έκαμα διδασκαλία στα παιδιά του άλλου μαχαλά. Έκαμα υγιεινή. Το βράδυ στην κριτική είπαν πως η διδασκαλία μου ήταν η καλύτερη απ' όλες τις άλλες, γιατί ακολούθησα καλή μέθοδο, είχα καλό ύφος κτλ....14.12.48. Σήμερα πήγα στο Βυζίκι και δίδαξα πρώτη αριθμηση. Η διδασκαλία μου πέτυχε. Πολύ καλά...16.12.48. Σήμερα δίδαξα στα Τρόπαια ανάγνωση στην Ε' και Στ' τάξη. Δεν ξέρω πως πήγα γιατί δεν μου έγινε κριτική. Πάντως ούτε καλά ούτε άσχημα...»

Στο αυστηρά ιεραρχημένο καθημερινό πρόγραμμα των μαθημάτων, οι ελεύθερες ώρες ήταν και πάλι χρόνος μελέτης, αυτομόρφωσης και ψυχαγωγίας, όπου καλούνταν και οι κάτοικοι του χωριού να παρακολουθήσουν τα σκετσάκια, την απαγγελία ποιημάτων και τα τραγούδια των σπουδαστών. Οι ανταλλαγές απόψεων των «νεοφώτιστων» δασκάλων δεν γίνονταν μόνο στα πλαίσια της Σχολής, αλλά και

²⁷⁸ Δ. Παλαιολογόπουλος, «Το Λαϊκό Διδασκαλείο της Πελοποννήσου-Ένα φυτώριο Δασκάλων του Δ.Σ.Ε. στην περίοδο του Εμφυλίου, 1948», Νέα σκέψη, 1993.

²⁷⁹ Ο Δ. Παλαιολογόπουλος, ό.π., σελ. 22, μεταφέρει τα λόγια του δασκάλου του: «Χέρι που σηκώνεται να χτυπήσει παιδί, πρέπει να κόβεται».

σε Συνέδρια , όπως αυτό που πραγματοποιήθηκε στις 28-29 Νοεμβρίου του '48 στο χωριό Βάγλια Αρκαδίας. Μερικά από τα θέματα αφορούσαν τα νέα αναλυτικά προγράμματα, τις μεθόδους διδασκαλίας, την οργάνωση του Λαϊκού Σχολείου κτλ.²⁸⁰

Μορφές ταχύρυθμης εκπαίδευσης ενηλίκων αποτέλεσαν και οι «άτυπες» κομματικές σχολές εξάμηνης διάρκειας, που οργανώθηκαν από το Κομμουνιστικό Κόμμα Ελλάδας και λειτούργησαν στην Αθήνα «ημινόμια» από τα μέσα του '46, προκειμένου να εξασφαλιστεί το απαραίτητο στελεχικό δυναμικό που θα έφερνε εις πέρας τις επικείμενες κοινωνικοοικονομικές αλλαγές. Αν και οι τέτοιου τύπου Σχολές αποτελούσαν και αποτελούν έναν πάγιο τρόπο εσωτερικής ιδεολογικής μαρξιστικής επιμόρφωσης του συγκεκριμένου πολιτικού χώρου²⁸¹, θα ήταν σκόπιμο να αναφερθούν οι δύο συγκεκριμένες, η " Δημήτρης Γληνός" με αυστηρό περιεχόμενο κομματικής επιμόρφωσης και η "Ηλέκτρα Αποστόλου" με περισσότερο διευρυμένο περιεχόμενο γύρω από τη μαρξιστική σκέψη και φιλοσοφία ,τόσο για τον τρόπο λειτουργίας τους , αφού στα πρότυπα των Σχολών αυτών λειτούργησαν αργότερα στις φυλακές και τις εξορίες τα ιδεολογικά μαθήματα²⁸², όσο και για την αποτελεσματικότητά τους.²⁸³, τον τρόπο οργάνωσης της ύλης και την αξιοποίηση της βιβλιογραφίας ,που είχε εμπλουτιστεί με μεταφράσεις των μαρξιστικών θεωρητικών έργων και την έκδοση των επιστημονικών περιοδικών «Μόρφωση» και «Ανταίος»²⁸⁴. Κάθε Σχολή είχε περίπου 25 μαθητές που έρχονταν από όλα τα μέρη της χώρας

²⁸⁰ Ο Δ. Παλαιολογόπουλος αναφέρει πως με απόφαση του Συνεδρίου κλήθηκαν σε άμιλλα οι δάσκαλοι των Λαϊκών Σχολείων της Βορείου Ελλάδας, πάνω σε συγκεκριμένους στόχους που έβαζε το κάθε Διαμέρισμα, μια προσπάθεια που ανακόπηκε βέβαια μετά τις τραγικές εξελίξεις.

²⁸¹ Στο αρχείο του Ιστορικού Τμήματος του ΚΚΕ διασώθηκαν περιλήψεις ιδεολογικών μαθημάτων με ημερομηνίες 27/3/32 (10 μαθήματα) και 27/6/32 (6 μαθήματα).

²⁸² Ν. Κεπέσης , " Η δίκη μου και όχι μόνο", εκδ. Γιαννίκος, 1993. Στη σελ 121, γράφει πως η μεθοδολογία των σχολών μεταφέρθηκε και στις φυλακές. Το ίδιο τόνισαν και οι Κ Φουντουκίδης και Δ .Γεωργιάτος σε συνέντευξή τους.

²⁸³ Οι περισσότερες πληροφορίες προέρχονται από την συνέντευξη της Έλλης Παπαί, η οποία ήταν υπεύθυνη για τη λειτουργία της δεύτερης σχολής " Ηλέκτρα Αποστόλου". Είχαν προηγηθεί και άλλες σχολές μετά την Απελευθέρωση , που η λειτουργία τους ήταν προβληματική. Οι παρατηρήσεις, τα παράπονα και οι προτάσεις της Έλλης Παπαί γράφτηκαν στην Κομμουνιστική Επιθεώρηση(τχ. Ιουνίου 1946) "Όταν οι συνθήκες δε μας το επιτρέπουν , σταματάει η μορφωτική δουλειά και ξεχνάμε ότι το κόμμα όλα αυτά τα χρόνια τονίζει ότι τη μορφωτική μας δουλειά πρέπει να τη στηρίζουμε κυρίως στην αυτομόρφωση, κι αυτό δε θα το πετύχουμε ποτέ όσο τα στελέχη μας θα εξακολουθούν να γυμνάζουν τα πόδια τους και να αγνοούν το μυαλό τους ..."

²⁸⁴ Η συστηματοποιημένη μορφωτική δουλειά για τα μέλη του Κομμουνιστικού Κόμματος ήταν το αποτέλεσμα αποφάσεων τριών κυρίως σωμάτων: της 12 ης Ολομέλειας του Ιουνίου του 1945, του 7ου Συνεδρίου της ίδιας χρονιάς και της Πανελλαδικής Συνδιάσκεψης του Απριλίου 1946. Σε άρθρο του στην «Κομμουνιστική Επιθεώρηση», (Αύγ.1945), ο Πέτρος Ρούσος τόνιζε: «... το ΚΚΕ έχει να επιδείξει μεγάλο διαφωτιστικό έργο κυρίως από άποψη ποσότητας, όμως από άποψη ποιότητας υπάρχει το αναμφισβήτητο γεγονός: ότι η διάδοση των μαρξιστικών-λενινιστικών αρχών, η μαρξιστική επεξεργασία των προβλημάτων του νεοελληνικού αγώνα ,η συστηματική μόρφωση των νέων μελών του κόμματος καθυστέρησε. Κι η καθυστέρηση αυτή σημαίνει κίνδυνο. Έχει δίκιο η ολομέλεια που μιλάει για «ριζική, άμεση στροφή», που χρειάζεται σ' αυτόν τον τομέα.» Εκτός από τη λειτουργία των Κεντρικών Σχολών , εκδόθηκε για πρώτη φορά και ο « Βοηθός Αυτομόρφωσης» (βρίσκεται στο ιστορικό τμήμα των Αρχείων του ΚΚΕ) , που καταρτίστηκε από τη Διεύθυνση Μόρφωσης - Διαφώτισης της ΚΕ του ΚΚΕ και κυκλοφόρησε στις αρχές του Δεκεμβρη 1946. Μετά τις προκαταρκτικές υποδείξεις για το πώς πρέπει να διαβάζει κανείς, με βάση τις παρατηρήσεις του Δ. Γληνού , η ύλη χωριζόταν σε τρεις βασικούς κύκλους με θέματα μελέτης της Πολιτικής Οικονομίας και Φιλοσοφίας, της Ιστορίας του Κομμουνιστικού Διεθνούς Κινήματος και τα «Νεοελληνικά» (Ιστορίας και προβλημάτων της ελληνικής κοινωνίας). Γινόταν μεθοδική ανάλυση των θεμάτων (διάγραμμα, διδ/κές ενότητες, καθορισμός κεντρ. προβλήματος), διατυπώνονταν σαφείς και σύντομες θέσεις και προτεινόταν βιβλιογραφία, στην οποία περιλαμβάνονταν και έργα " αστών, μη μαρξιστών" . επιστημόνων, π.χ στα

και έμεναν στη Σχολή (αρχικά στην οδό Σταδίου και αργότερα στην οδό Αγησιλάου 10), έχοντας για κύριο έργο τους μόνο τη μελέτη των μαθημάτων τους. Τα μαθήματα γράφονταν στη γραφομηχανή, αναπαράγονταν και δίνονταν υπό μορφή σημειώσεων το πρωί, που γινόταν η παράδοση. Το μεσημεριανό και το βραδινό φαγητό ετοιμαζόταν από τους τροφίμους, που έτρωγαν μαζί με τους δασκάλους τους. Το βράδυ πάλι γινόταν μελέτη των πρωινών μαθημάτων κατά ομάδες των 5-6 ατόμων, ανταλλαγή απόψεων, απορίες και διευκρινήσεις. Στο τέλος κάθε ενότητας, καθώς και με ευκαιρία κάποιο επίκαιρο ιδεολογικοπολιτικό ζήτημα γίνονταν διαλέξεις.²⁸⁵ Στον απολογισμό λειτουργίας της Σχολής « Δ. Γληνού», σε άρθρο του υπεύθυνου της σχολής Λ. Αποστόλου, διαβάζουμε²⁸⁶:

«Η πορεία της δουλειάς είναι οργανωμένη και ο κύκλος των επεξεργαζόμενων θεμάτων ανανεώνεται κάθε βδομάδα. Από την αρχή της Σχολής οι σ/φοι παίρνουν υπ' όψη τους την ύλη που θα δουλέψουν και το πρόγραμμα επεξεργασίας της. Στην αρχή κάθε βδομάδας ξέρουν το βδομαδιάτικο πρόγραμμα και παίρνουν σχεδιαγράμματα για κάθε θέμα. Έτσι ρυθμίζουν τη δουλειά τους και τα τμήματα ορίζουν τους εισηγητές σε κάθε θέμα. Τρεις μέρες συνέχεια είναι αφιερωμένες στη μελέτη και το απόγευμα της τρίτης μέρας είναι αφιερωμένο στην ομαδική επεξεργασία ή σε φροντιστήριο με το σ/φο δάσκαλο, όπου λύνονται οι απορίες και φωτίζονται οι αδύνατες πλευρές του θέματος. Σε δυο μέρες της βδομάδας γίνεται η τελική επεξεργασία των θεμάτων, όπου γίνονται εισηγήσεις από τους σ/φους, συζήτηση πάνω σ' αυτή, κριτική των γραφτών θέσεων και κλείσιμο από το σ/φο δάσκαλο που βγάζει συμπεράσματα από το θέμα. Μια μέρα της βδομάδας είναι αφιερωμένη σε ψυχαγωγία και σε μιαν άλλη γίνεται κομματική συνέλευση, όπου γίνεται η επεξεργασία σε θέματα μορφωτικά, είτε πολιτικά με γραφτή έκθεση που γυρνάει στους σ/φους με τις σχετικές παρατηρήσεις για τις ελλείψεις της. Τέλος μια μέρα αφιερώνεται σε οργανωμένη ανάπαυση, συνήθως εκδρομή...»

Όσο και αν τονιζόταν το πνεύμα συλλογικότητας και συνεργασίας, στο παραπάνω άρθρο γινόταν ιδιαίτερη αναφορά στην ατομική προσπάθεια, που...

«κεντρίζει τις πνευματικές ικανότητες, αναπτύσσει το συναίσθημα της ευθύνης, δυναμώνει τη δημιουργική πρωτοβουλία, αυτοπεποίθηση, αυτενέργεια και καλλιιεργεί την πλήρη ανύψωση της προσωπικότητας, όσο επιτρέπουν οι δυνάμεις της...»

Στο ίδιο σημείο γινόταν επίσης αναφορά και στους καθαρά εκπαιδευτικούς στόχους, που αξίζει να αναφερθούν:

«...να αποκτήσουν (εν. οι μαθητές), την τέχνη και τη συνήθεια να διαβάζουν ορισμένες ώρες συνέχεια, με κανονικά μαθήματα και με ορισμένη απόδοση, δηλαδή διάβασμα και κατανόηση ορισμένων σελίδων την ώρα (5-15), ανάλογα με το θέμα. Να πιάνουν τα βασικά σημεία του κειμένου και να μην αποστηθίζουν και χάνονται στις λεπτομέρειες. Να κρατούν σωστές και ευκολόχρηστες σημειώσεις-πλάνο και θέσεις. Και ακόμα να καταρτίζουν σωστά για ένα θέμα θέσεις από πολλά κείμενα και να ετοιμάζουν εισηγήσεις...»

Ένας από τους μαθητές της Σχολής, ο Ν. Κεπέσης²⁸⁷ ήταν από τους συνεπείς «καλούς» μαθητές της. Σε ένα σημείο των αναμνήσεων του γράφει:

οικονομικά Ξ. Ζολώτας, Α. Σιδέρης, Χρ. Ευελπίδης κ.α. Από το άρθρο του Γ. Ψηλορείτη «Για μιαν «οργανωμένη και καθοδηγημένη αυτομόρφωση», περιοδικό κομμουνιστική επιθεώρηση, τχ Ιανουαρίου, 1947, σελ. 26.

²⁸⁵ βλ. συνέντευξη με την Έλλη Παππά.

²⁸⁶ Λ. Αποστόλου, " Από την πείρα της εσωκομματικής μόρφωσης", περιοδικό "Κομμουνιστική Επιθεώρηση" Αύγουστος, 1947, σελ. 536.

²⁸⁷ Ν. Κεπέσης, ό.π. σελ. 122

«...Σηκωνόμουν 5.15 το πρωί και διάβαζα από 5.30 - 7.00 το πρωί. Αυτό ήταν το μόνο που προγραμματίσα και το πέτυχα, μέχρι που πιάστηκα στις 8 Οκτώβρη 1946. Για τον υπόλοιπο χρόνο έπρεπε να "τρέχουμε και να μην φτάνουμε", στην κυριολεξία...».

Η πείρα της οργανωμένης ζωής και της συνεχούς μορφωτικής προσπάθειας και δραστηριοποίησης αξιοποιήθηκε και εμπλουτίστηκε στα χρόνια των διώξεων κατά την περίοδο του εμφυλίου, αλλά κυρίως αργότερα. Στις φυλακές και τις εξορίες η επιμόρφωση έγινε καθημερινή πράξη, διατηρώντας ουσιαστικά τον απόηχο μιας ολόκληρης εποχής εκπαιδευτικών και ευρύτερα πολιτιστικών πρωτοβουλιών με τη μορφή ανεκπλήρωτων αιτημάτων, που παρά τις δυσκολίες έβρισκαν τρόπο να εκφραστούν μέσα από «νόμιμους», για την εξουσία, πολιτικούς διαύλους. Έναν τέτοιο δίαυλο αποτέλεσε κατά τα μετεμφυλιακά χρόνια η Ενιαία Δημοκρατική Αριστερά (ΕΔΑ, που στελεχώθηκε ως προς τα εκπαιδευτικά ζητήματα με τους εναπομείναντες και επιζήσαντες πρωτοπόρους εκπαιδευτικούς, όπως ήταν ο Μ. Παπαμαύρος, ο Κ. Σωτηρίου και η Ρ. Ιμβριώτη), και η Οργάνωση Νεολαίας «Γρηγόρης Λαμπράκης». Οι αγώνες για την Παιδεία, που σφράγισαν από τα τέλη της δεκαετίας του '50 την ελληνική εκπαιδευτική πραγματικότητα, αποτέλεσαν το ορόσημο του ποιοτικού και ποσοτικού περάσματος του κινήματος από τη μορφή αιτημάτων και πρωτοβουλιών σε νέα πεδία διεκδίκησεων. Θέμα δυναμικής διεκδίκησης στάθηκε η διεύρυνση της εκπαίδευσης, η χρηματοδότησή της, ο δωρεάν χαρακτήρας της κτλ. Στα πλαίσια των κρατικών υποχρεώσεων και όχι μεμονωμένων πρωτοβουλιών αντιμετωπιζόταν πλέον και το θέμα του αναλφαριθμητισμού και της υποεκπαίδευσης.

3.4 Η περίπτωση των πολιτικών κρατουμένων.

Για τη μελέτη του ρόλου και της σημασίας της Συνεχιζόμενης Εκπαίδευσης εστιάζουμε την προσοχή μας σε μια ομάδα ανθρώπων, τους πολιτικούς κρατούμενους, είτε στις εξορίες είτε στις φυλακές. Η επιλογή αυτή βασίστηκε στους παρακάτω λόγους:

α) Οι ομάδες αυτές έχουν το χαρακτηριστικό γνώρισμα, σε αντίθεση με την πλατύτερη κοινωνία, ότι είναι οριοθετημένες χωροταξικά και χρονικά. Είναι οι ομάδες που ζουν κάτω από ένα καθεστώς κοινωνικής συμβίωσης, το οποίο χαρακτηρίζεται από περιορισμούς και επιτήρηση. Ο αριθμός τους είναι λίγο πολύ ορισμένος και γνωστός, μ' όλη τη ρευστότητα που επιβάλλουν οι ιστορικές συγκυρίες. Αποτελείται από άτομα όλων περίπου των κοινωνικών κατηγοριών της ελληνικής κοινωνίας και όλων των ηλικιών από 18 μέχρι 70 χρόνων (τυχαίο δείγμα)

β) Οι άνθρωποι αυτοί ανεξάρτητα από το εκπαιδευτικό τους επίπεδο είναι πρόσωπα υψηλής κατά τεκμήριο νοημοσύνης και εμφορούνται από ιδεώδη προοδευτικά, με την έννοια ότι έχουν ενταχθεί περισσότερο ή λιγότερο συνειδητά, είτε στο επαναστατικό κίνημα είτε στην εθνικοαπελευθερωτική προσπάθεια, κάτι το οποίο γεννά κίνητρα, ιδεαλισμό και εξάρσεις ανθρωπιστικής δραστηριότητας. Η νοημοσύνη και η θετική τοποθέτηση απέναντι στη ζωή και τα προβλήματά της τους εξασφαλίζει τις προϋποθέσεις για την ανάληψη πρωτοβουλιών κοινωνικού χαρακτήρα, είτε σε ατομικό είτε σε ομαδικό επίπεδο.

γ) Η αίσθηση της αδικίας που δοκίμασαν είτε από το βίαιο εγκλεισμό τους στις φυλακές, είτε από απόσπασή τους από το κοινωνικό τους περιβάλλον και η περιοριστική τους ζωή στους τόπους εξορίας, τους γέννησε αρνητική στάση απέναντι

στη συντεταγμένη Πολιτεία και αυτό που το σύστημα επιχείρησε να μεταβάλει σε αίσθημα ενοχής και μειονεκτικότητας, οι ομάδες συμβίωσης το μετάλλαξαν σε αίσθημα υπεροχής, ικανό να υπερβεί τις περιορισμένες δυνατότητες που υπήρχαν για τα διάφορα κοινωνικά στρώματα στις κανονικές συνθήκες και να καλλιεργήσει πρότυπα στάσης ζωής. Καθώς μάλιστα η συγκυρία έκαμε ώστε στις ομάδες συμβίωσης των πολιτικών κρατουμένων να βρίσκονται προσωπικότητες εξαιρετικής εμβέλειας, σε αναλογία ασύγκριτα μεγαλύτερη, απ' ό,τι στον ελεύθερο κοινωνικό χώρο και να είναι υποχρεωμένοι να συνυπάρξουν και να συσπειρωθούν για να επιζήσουν, αυτό συνετέλεσε να διαμορφωθεί μια συγκροτημένη και πειθαρχημένη (κλειστή από τα ίδια τα πράγματα) κοινωνία που μπορούσε να επιβάλει καταμερισμούς και να προσφέρει δυναμικές και τυπικές μορφές μόρφωσης και επαγγελματικής κατάρτισης, που δεν απείχαν, αν σε μερικά σημεία δεν υπερείχαν, από τις τυπικά αναγνωρισμένες μορφές.

δ) Για τις ομάδες κοινωνικής συμβίωσης των πολιτικών κρατουμένων ,είτε σε εξορίες είτε σε φυλακές, έχουμε στοιχεία από την μετέπειτα εξέλιξη των ατόμων αυτών, από τα οποία μπορούμε να εκτιμήσουμε τη δραστηριότητα, τα αποτελέσματα και την αξία που είχε σε ατομικό και κοινωνικό επίπεδο η δραστηριότητα αυτή στους τόπους εγκλεισμού. Μια αρχειακή εργασία ίσως μπορούσε να δώσει και αποτίμηση του έργου των ομάδων αυτών και σε μορφή στατιστικής αποτύπωσης, που βέβαια δεν είναι εύκολη, γιατί και το αρχειακό υλικό δεν είναι προσπελάσιμο και χάνεται με την πάροδο του χρόνου μαζί και με τους ανθρώπους, που οι πιο πολλοί δεν υπάρχουν πια. Το βέβαιο όμως είναι ότι και το πρόβλημα του αναλφαβητισμού αντιμετωπίστηκε και η προώθηση των τυπικών σπουδών σε μέσο επίπεδο προωθήθηκε ,τουλάχιστο στο ουσιαστικό μέρος (αφού δεν μπορούσαν να λειτουργήσουν επίσημα σχολεία) και η επαγγελματική κατάρτιση μορφοποιήθηκε με τις ξένες γλώσσες και τα λογιστικά, που αποτελέσανε εφόδια για επαγγελματική απασχόληση, όσων επέζησαν και η φιλοσοφική παιδεία με τη μορφή της ιδεολογικής καλλιέργειας έδωσε ανθρώπους που διαδραματίσανε σοβαρό ρόλο στα πολιτικά και κοινωνικά πράγματα.

Αυτές είναι οι σκέψεις που με οδήγησαν να εστιάσω το πρόβλημα της Συνεχιζόμενης Εκπαίδευσης στις συμβιωτικές ομάδες των πολιτικών εξορίστων. Η ανάλυση του θέματος θα επιβεβαιώσει την ορθότητα της επιλογής.

B' ΜΕΡΟΣ.

Η διαμόρφωση της Συνεχιζόμενης Εκπαίδευσης στις συμβιωτικές κοινότητες των πολιτικών κρατουμένων.

1.0 Ιστορικό πλαίσιο

Ποίον λοιπόν είναι το χρέος μας; Πιστεώ βαθύτατα ότι το χρέος των δυνάμεων να έχωσιν επίδρασιν εις τον τόπον μας, είτε επί του πεδίου της σκέψεως, είτε επί του πεδίου της δράσεως είναι τούτο: Να προσαρμόσωμεν την μικράν μας Πραγματικότητα εις την Μεγάλην. Πώς; Μορφώνοντες, φωτίζοντες τον λαόν, τονώνοντες ας ανωτέρας ηθικής Αρχάς που απομένουν ακόμη. Καταδεικνύοντες όχι μόνον πλέον τα δικαιώματα, αλλά και τας υποχρεώσεις ας έχει μία τάξις, ήτις μέλλει να αναλάβει ευθύνας.

N. Καζαντζάκης: «Ομολογία Πίστεως».²⁸⁷

1.1 Α΄ ΠΕΡΙΟΔΟΣ (1924-1942).

Είναι δύσκολο να καθοριστεί κάποια οριοθέτηση σε σχέση με την έναρξη αυτής της περιόδου, διότι το μέτρο της εκτόπισης ή της φυλάκισης των πολιτικών αντιπάλων έχει τη δική του ιστορία και εφαρμόστηκε στη χώρα μας από τις πρώτες σχεδόν στιγμές της Απελευθέρωσης, μετά την επανάσταση του '21. Αρκεί να αναφέρουμε τις διώξεις κατά του Θ. Κολοκοτρώνη, του Νικηταρά, του Μακρυγιάννη και άλλων αγωνιστών αυτής της περιόδου. Όταν εκδηλώθηκε το κίνημα του Ναυπλίου κατά του Όθωνα, όλοι οι στρατιωτικοί μεταφέρθηκαν στην Κύθνο(1860), που λειτούργησε ως το πρώτο, ίσως, οργανωμένο στρατόπεδο έως το Γενάρη του 1862, που έφυγε ο Όθωνας. Άλλοι διωχθέντες ήταν ο Ρόκος Χοϊδάς(1880), οι αγρότες του Κιλελέρ που φυλακίστηκαν, ενώ ο Μαρίνος Αντύπας δολοφονήθηκε το 1910.

Ο Ι. Κορδάτος²⁸⁸ αναφέρει πως στα 1914, για πρώτη φορά στο ελληνικό εργατικό κίνημα, δυο συνδικαλιστικά στελέχη εκτοπίστηκαν από τη Μακεδονία στη Νάξο, σύμφωνα με απόφαση που πάρθηκε από τα τοπικά όργανα ασφαλείας, ύστερα από μια επιτυχημένη απεργία των καπνεργατών²⁸⁹. Από τα πρώτα χρόνια της

²⁸⁷ Δημοσιεύτηκε στην εφημερίδα «Νέα Εφημερίς» του Ηρακλείου Κρήτης, στις 16/2/1925 και αποτελεί γνήσιο αντίγραφο της ομολογίας πίστεως, που υποχρεώθηκε να δώσει ο Ν. Καζαντζάκης στον ανακριτή, μετά τη σύλληψή του για τα γεγονότα του ζεσηκωμού των εφέδρων αξιωματικών.

²⁸⁸ Γ. Κορδάτος, «Ιστορία του Ελληνικού εργατικού κινήματος», Μπουκουμάνης, Αθήνα 1972, σελ. 262-265. Οι δυο συνδικαλιστές, Μπεναρόγια και Γιονάς, ήταν στελέχη της σοσιαλιστικής οργάνωσης «Φεντερασιόν».

²⁸⁹ Η κατηγορία που τους απαγγέλθηκε στηρίχθηκε σε ένα νόμο του 1871 (ΤΟΔ), που εφαρμοζόταν εναντίον των ληστών, φυγόδικων και κλεφτών. Η εκδίκαση έγινε ερήμην των κατηγορουμένων στις 19/6/1914 από το Πλημμελειοδικείο Θεσσαλονίκης και η εκτόπιση ήταν

κυβέρνησης Βενιζέλου (1919), αναφέρονται εκτοπίσεις για πολιτικούς λόγους μελών της ηγεσίας του τότε Σοσιαλιστικού Κόμματος και των συνδικάτων που αντιτάχθηκαν στην αποστολή στρατού στην Ουκρανία.²⁹⁰ Το διάταγμα της 19/21-4-1924, που συμπληρώθηκε με το ειδικό διάταγμα της 5/5- 2/6/- 1926, επί δικτατορίας Παγκάλου, ίσως να αποτελεί ένα σημείο αναφοράς, από την άποψη ότι γίνεται πιο σαφές το νομικό καθεστώς, καθώς νομιμοποιούνται οι **μαζικές συλλήψεις και εκτοπίσεις ατόμων ύποπτων για δράση κατά της δημόσιας τάξης, της ησυχίας και ασφάλειας της χώρας**²⁹¹.

Ο κατεξοχήν γνωστός τόπος μαζικών εκτοπίσεων τα χρόνια αυτά ήταν το χωριό **Καλπάκι**²⁹², όπου σε ατμόσφαιρα άγριων ξυλοδαρμών και βασανιστηρίων υπηρετούσαν τη θητεία τους οι "αντιπροσούντες" έλληνες φαντάροι. Σε φυλακές και εξορίες στέλνονταν εργάτες συνδικαλιστές. Άλλοι τόποι εξοριών την περίοδο αυτή ήταν η **Άνδρος, η Ανάφη, ο Αη Νικόλας Κρήτης, ο Άσκυφος Σφακιών, η Ιθάκη, η Σαντορίνη, η Κέα, η Αμοργός, η Φολέγανδρος, η Σίκινος, η Σέριφος, η Μήλος, η Κίμωλος, κ.α.**²⁹³.

Οι διώξεις εντάθηκαν μετά το **Ιδιώνυμο (Νόμος 4229/1929)** « περί προστασίας του κοινωνικού πολιτεύματος », το οποίο μετέτρεψε προσωρινά, μέχρι το 1931, το χαρακτήρα της δίωξης από **διοικητική σε δικαστική**.²⁹⁴ Με το Ιδιώνυμο δημιουργείται το θεσμικό πλαίσιο της ποινικοποίησης μιας συγκεκριμένης κοινωνικής και πολιτικής συμπεριφοράς. Τις επιφυλάξεις του διατύπωσε στη Βουλή ο Γ. Παπανδρέου, ενώ ο Α. Παπαναστασίου επισήμανε την προφανή αντίφαση, να αναγνωρίζεται και να νομιμοποιείται ένα πολιτικό κόμμα από τη μια και να στέλνονται στις φυλακές και τις εξορίες βουλευτές, στελέχη και οπαδοί του. Τα λόγια του πως « *πρέπει να έχουμε υπόψη ότι κανείς μας δεν μπορεί να αισθάνεται ασφαλής, γιατί ο νόμος δεν εξασφαλίζει κανέναν* » θα μείνουν όχι απλά ιστορικά, μα προφητικά για πολλούς από τους παρευρισκόμενους βουλευτές και υπουργούς.²⁹⁵ Τα πολιτικά φρονήματα, αλλά και η οποιαδήποτε συνδικαλιστική δράση ή παρουσία σε « κομμουνιστικές συγκεντρώσεις », διώκονταν. Ιστορικό θα μείνει το τηλεγράφημα διαμαρτυρίας του Αλβέρτου Αϊνστάιν, στις αρχές του Απριλίου 1929, προς τον πρωθυπουργό Α. Βενιζέλο

αορίστου χρόνου. Οι Μπεναρόγια και Γιονάς καταδικάστηκαν ως ξενοκίνητοι πράκτορες, που «*υπό το πρόσχημα εστρεβλωμένων σοσιαλιστικών θεωριών...προέβαινον εις ενεργείας και διδασκαλίας περί Κράτους και Έθνους δηλητηριάζουσας την εθνικήν ψυχήν, ούτως ώστε πλέον ή βάσιμος να γεννηθεί υποψία του επικινδύνου αυτών δια την δημοσίαν ασφάλειαν*» (υπογρ/ση δική μου). Πηγή: εφημερίδες «Μακεδονία» και «Νέα Αλήθεια», 14-15-16/6/1914, στο συλλ. έργο του Κέντρου Μαρξιστικών Ερευνών: «Η σοσιαλιστική Οργάνωση Φεντερασιόν Θεσσαλονίκης, 1909-1918», Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα, 1989, σελ.171-172.

²⁹⁰ Κ. Διαφωνίδης, "Τόποι εξορίας και φυλακές στην Ελλάδα", στο συλλογικό. έργο "Μακρόνησος- Ιστορικός ,πολιτιστικός τόπος" ΥΠΠΟ, ΥΠΕΧΩΔΕ κ.α.1994.

²⁹¹ Πηγή: «Εκθεσις των επισκεφθέντων το στρατόπεδον εκτοπισμένων Αγίου Ευστρατίου, βουλευτών των κομμάτων της Αντιπολιτεύσεως» Αθήνα, 30/10/1956, (15 δακτυλ.σελ.) σελ.4.ΑΣΚΙ.

²⁹² Στην προκήρυξη για την Πρωτομαγιά του 1926, οι Κομμουνιστικές Οργανώσεις Θεσσαλονίκης ανάμεσα σε άλλα αιτήματα ανέφεραν και την «κατάπαυσιν διώξεων» και άμεσες αποφυλακίσεις κρατουμένων και εξοριστών, καθώς και την κατάργηση των πειθαρχικών ουλαμών του Καλπακίου. Αρχείο Ιστορικού Τμήματος του ΚΚΕ. Για το ίδιο έτος υπάρχει το γράμμα του σεραφείμ Μάξιμου από τις φυλακές Συγγρού και Αίγινας(20/7/26), όπου γράφει: «Αυτή η ελονοσία θα μας καταστρέψει. Εδώ βρισκόμαστε κάτω από φυσική, τυπική και ουσιαστική απομόνωση...Θα καταβάλλω κάθε προσπάθεια να αποφύγω την εξορία...».

²⁹³ Γ. Πικρός "Οι ρίζες του λαϊκού μας κινήματος", εκδ. Καρανάση, 1978. τ.2., σελ 115.

²⁹⁴ Στις δικαστικές εκτοπίσεις η διάρκεια της ποινής ήταν δεδομένη, μια που οριζόταν στη δικαστική απόφαση(φυλακή και δύο χρόνια εξορία, συνήθως). Για τις διοικητικές, όμως, η διάρκεια ήταν άγνωστη, κυριολεκτικά, επειδή ακόμα και όταν υπήρχαν χρονικοί περιορισμοί(ένα έτος συνήθως), ήταν πάντοτε δυνατό η απόφαση ν' ανανεωθεί μετά τη λήξη της αρχικής περιόδου.

²⁹⁵ Πρακτικά συζητήσεων της Βουλής, 30/5/1929..

και τη Σύγκλητο του Πανεπιστημίου Αθηνών, για την αποβολή φοιτητών εξαιτίας των πολιτικών τους φρονημάτων.²⁹⁶

Μετά το 1931 και οι δυο τύποι εκτοπίσεων συνυπάρχουν μέχρι τη δικτατορία του Μεταξά το '36, που η δικαιοσύνη παραγκωνίζεται και τη θέση της παίρνει το παντοδύναμο Υπουργείο Δημόσιας Τάξεως και οι Επιτροπές Ασφαλείας. Στη διάρκεια των χρόνων αυτών ένα πλήθος πολιτικών ανακατατάξεων και παρεμβάσεων ξένων δυνάμεων, όπως της Αγγλίας για την παλινόρθωση της βασιλείας, καθιστούν θύματα του ιδιώνυμου ακόμα και μη κομμουνιστές. Θα μπορούσε να πει κανείς πως είναι η πρώτη φορά που παίρνουν αυτό το μάθημα μεγάλα καθεστωτικά κόμματα των Ελληνικών Κυβερνήσεων, που δεν έλαβαν υπόψη τον κανόνα -«όταν κατασκευάζεις θεσμικά ή άλλα δεσμά για τους αντιπάλους σου, τα προετοιμάζεις αργά ή γρήγορα για τον εαυτό σου».²⁹⁷ Εκατοντάδες πολιτών και ιδιαίτερα στρατιωτικών βρέθηκαν στις φυλακές μετά το αποτυχημένο κίνημα της 1^{ης} Μαρτίου 1935 και την «Κοσμογονία»-πραξικόπημα του Κονδύλη στις 10 Οκτωβρίου του ίδιου έτους. Για τους στασιαστές, μάλιστα, ψηφίστηκε και ο Αναγκαστικός Νόμος «Περί κατασχέσεως περιουσιών» όχι μόνο των ιδίων, αλλά και των «αδιαιρέτως αλληλέγγυων και εις ολόκληρον συνυπεύθυνους μετ'αυτού και δι'όλης της περιουσίας των» συγγενών τους.²⁹⁸ Μέσα σε κλίμα τρομοκρατίας έγινε το Δημοψήφισμα της 3^{ης} Νοεμβρίου 1935, για την παλινόρθωση της μοναρχίας. Ο Σπ. Λιναρδάτος σημειώνει:²⁹⁹

«Σ' όλο αυτό το διάστημα δεν σταμάτησαν να λειτουργούν τα στρατοδικεία και να γίνονται χιλιάδες συλλήψεις και εκτοπίσεις κομμουνιστών, βενιζελικών, αγροτικών, σοσιαλιστών κτλ. Ανάμεσα στους άλλους εκτοπίστηκαν σε διάφορα νησιά οι Δ. Γληνός, Κ. Βάρναλης, Π.Ευρωπαϊός, Ε.Κοθρής, Ι.Πανόπουλος και οι πολιτικοί αρχηγοί Γ.Παπανδρέου και Αλ. Παπαναστασίου...Στην πλατεία Συντάγματος πιάστηκε το στέλεχος του ΚΚΕ Κ. Γαμβέτας και άλλοι κομμουνιστές και καταδικάστηκαν από Στρατοδικείο σε βαριές ποινές γιατί επιχείρησαν να συγκροτήσουν διαδήλωση υπέρ της Δημοκρατίας...»

Σε στιγμές κάποιας δημοκρατικότητας, όπως επί υπηρεσιακής κυβερνήσεως Δεμερτζή (30 Νοεμβρίου 1935), που βγήκε με κύριο σύνθημα την ευρύτατη αμνηστία, οι αριστεροί αποτέλεσαν τη μεγάλη εξαίρεση. Την επικύρωσε ο διοικητής της Ειδικής Ασφαλείας Ζεζάς, με το τέχνασμα του διαχωρισμού των εξοριστών σε «επικίνδυνους δια το πολίτευμα», δηλ. στρατιωτικούς και δημοκράτες και «επικίνδυνους δια το καθεστώς» δηλ. τους αριστερούς. Την αποδοκιμασία τους εξέφρασαν όλοι οι αρχηγοί των παλαιοδημοκρατικών κομμάτων, όπως οι Α. Παπαναστασίου, Γ. Καφαντάρης, Γ.Παπανδρέου, Αλ. Μυλωνάς, Π. Κανελλόπουλος, πλην του Κόμματος των Φιλελευθέρων.³⁰⁰ Οι διώξεις και οι μαζικές συλλήψεις των Αριστερών θα κορυφωθούν

²⁹⁶ Δημοσιεύτηκε αρχικά στις 7/4/29 σε φύλλο ιατρικής εφημερίδας, με σχόλια του ιατρού Σ. Βλαβιανού και αναδημοσιεύτηκε από την εφημερίδα «Ρίζος» με σχόλια την επομένη. Γ.Πικρός, ό.π., τ.3, σελ 395.

²⁹⁷ Σπ. Λιναρδάτος: «Πώς φτάσαμε στην 4^η Αυγούστου», εκδ. «Διάλογος», 1976,

²⁹⁸ Όπως σημειώνει ο Σπ. Λιναρδάτος, ό.π., σελ 50, ο νόμος αυτός ήταν πανομοιότυπος της χιτλερικής «Αλληλεγγύου ευθύνης». Παράγοντες και μπράβοι των κυβερνητικών κομμάτων εκμεταλλεύτηκαν την ευκαιρία για να πλουτίσουν, υποχρεώνοντας συγγενείς των κρατουμένων βενιζελικών να πληρώσουν μεγάλα χρηματικά ποσά για να μεσολαβήσουν και να τους γλιτώσουν.

²⁹⁹ Σπ. Λιναρδάτος: ό.π., σελ 135.

³⁰⁰ Ο Σπ. Λιναρδάτος παραθέτει στο βιβλίο του, ό.π. σελ 161, το λόγο του Παπαναστασίου στη Βουλή, που ζητούσε την οριστική κατάργηση του θεσμού των εκτοπίσεων και του Καφαντάρη, που εξέφρασε την αγανάκτησή του γιατί: «Βασανίζονται εις τα ερημονήσια διαπρεπείς επιστήμονες και λογοτέχνη, όπως οι κ.κ.Γληνός και Βάρναλης, ιατροί, δικηγόροι, επαγγελματίαι, εργάται και αγρόται εις ουδέν πταίσαντες...» Το Κόμμα των Φιλελευθέρων δεν αντέδρασε όχι μόνο σε θέματα αμνηστείας, αλλά και όταν, στον εκλογικό νόμο των εκλογών του Ιανουαρίου, αναστέλλονταν «το

στη διάρκεια της δικτατορίας της 4^{ης} Αυγούστου 1936. Γενικά, όπως σημειώνει και ο Ρ. Κούνδουρος³⁰¹:

... "εξετάζοντας κανείς την ακατάστατη μεσοπολεμική πραγματικότητα, βλέπει πως συχνά υπήρχαν κρατούμενοι εξαιτίας της πολιτικής. Με τις τόσες πολιτικές διαμβισβητήσεις και κινήματα που κορυφώθηκαν με το κίνημα του Βενιζέλου στα '35, και των συνηθισμένων αντεκδικήσεων, δεν ήταν απίθανο οι αντίπαλοι (και συνήθως διάδοχοι) του κόμματος που κυβερνούσε, να βρίσκονται φυλακή ή εξορία. Θα μπορούσε να ισχυριστεί κανείς πως υπήρχε ένα είδος σιωπηρής συμφωνίας κυρίως μεταξύ των αστικών κομμάτων, ότι σε μερικές περιπτώσεις η εξορία ήταν αναπόφευκτη θυσία στην πολιτική. Αλλά και πάλι, αυτή η κατάσταση ήταν ένας προσωρινός παραγκωνισμός μάλλον, παρά μαζική δίωξη, όπως στην περίπτωση της αριστεράς."

Στους τόπους εξορίας προστέθηκαν ο Αη Στράτης, η Τος, τα Ψαρά, η Σάμος, η Λευκάδα, η Γαύδος³⁰² κ.α. Πολιτικοί κρατούμενοι βρίσκονταν στις φυλακές Συγγρού, στη Σύρο, στο Ιτζεντίν, στην Άσσο Αργοστολίου, στην Τίρυνθα, στον Πύργο, στην Αίγινα, στη Λάρισα, στο Γεντή Κουλέ κ.α.³⁰³ Δεν είναι εύκολο να υπολογιστεί ο αριθμός των εκτοπισμένων την περίοδο αυτή, διότι δεν υπάρχουν επίσημα στοιχεία. Η Εργατική Βοήθεια έδινε τον αριθμό 481 στελεχών του κινήματος μέχρι το '29 και άλλων 3000 που καταδικάστηκαν με το Ιδιώνυμο μέχρι το '37, (εκτός των διοικητικά εκτοπισμένων).³⁰⁴ Τον ίδιο αριθμό, συγκεκριμένα των 2945 ατόμων, δίνει και ο Ρ. Κούνδουρος, αναλύοντας τα στοιχεία των Ελληνικών Εγκληματολογικών Στατιστικών για τα αντίστοιχα χρόνια εφαρμογής του Ιδιώνυμου.³⁰⁵ Ο Κ. Διαφωνίδης³⁰⁶ δίνει τους εξής αριθμούς: από το 1924 ως το 1927 έγιναν 3.614 συλλήψεις, δικάστηκαν 232 άνθρωποι, εξορίστηκαν 334, δολοφονήθηκαν 20. Μέσα στο 1928 έγιναν 591 συλλήψεις, εξορίστηκαν 146, δολοφονήθηκαν 2. Μεταξύ του 1929 - 1932 έγιναν χιλιάδες συλλήψεις και εκτοπίστηκαν 200 πολίτες.

Από τις ίδιες πηγές προκύπτουν χρήσιμα στοιχεία για την κοινωνική, οικογενειακή και μορφωτική κατάσταση των εκτοπισθέντων. Σε ποσοστό 70% οι καταδικασθέντες ήταν από τα φτωχά εργατικά στρώματα, εργατικής και αγροτικής καταγωγής. Οι εργάτες (βιομηχανικοί- βιοτεχνικοί εργάτες, εργάτες μεταφορών κλπ) ήταν πολύ περισσότεροι, συγκριτικά σε ποσοστό 60%, έναντι του 10% των αγροτών. Η συντριπτική πλειοψηφία ήταν άγαμοι και μάλιστα το 15% των καταδικαστικών αποφάσεων επιβλήθηκε σε νέους κάτω των 21 ετών. Το μορφωτικό επίπεδο ήταν αρκετά υψηλό, σε σχέση με το μέσο όρο της ελληνικής επικράτειας. Τα ποσοστά των αγράμματων καταδικασμένων κυμαίνονταν μεταξύ 2,1-16% του συνόλου, όταν, βάσει στοιχείων απογραφής του 1928, το ποσοστό για τη χώρα μας ήταν 40,7%.³⁰⁷

δικαίωμα του εκλέγειν πάντων των οπωσδήποτε καταδικασθέντων δι αποφάσεων των αρμοδίων ποινικών δικαστηρίων επί παραβάσει του νόμου 4229/29», που αφορούσε ευθέως την Αριστερά.

³⁰¹ Ρ. Κούνδουρος, «Η Ασφάλεια του καθεστώτος-Πολιτικοί κρατούμενοι. Εκτοπίσεις και Τάξεις στην Ελλάδα, 1924-1974.», Καστανιώτη, 1978, σελ 116.

³⁰² Στις 23/10/1931 στη Γαύδο μεταφέρθηκε ο Θανάσης Κλάρας (Άρης Βελουχιώτης), μαζί με άλλα 70 στελέχη και μέλη του κομμουνιστικού κινήματος. Το σπίτι που έκτισαν εκεί οι εξορίστοι ίσως να αποτελεί μοναδική ιδιοκτησία στην ιστορία των εκτοπίσεων. Ονομάστηκε « Σπίτι του Άρη» και χαρακτηρίστηκε « ιστορικό διατηρητέο μνημείο», με απόφαση του ΥΠΠΟ (ΦΕΚ 428 τ. 2/22.4.1999). Πηγή Δ. Σέρβος, εφημ. « Ριζοσπάστης», 28/10/2000.

³⁰³ Γ. Πικρός, ό.π., Β' τ.

³⁰⁴ Γ. Πικρός, ό. π, Ε' τ.

³⁰⁵ Ρ Κούνδουρος, ο.π. σελ. 94-96.

³⁰⁶ Κ. Διαφωνίδης, ό .π .σελ. 200

³⁰⁷ Ρ. Κούνδουρος, ό.π.

Στην περίοδο αυτή, ο χαρακτήρας των μαθημάτων, που γίνονταν σε εξόριστους είχε την έννοια της κατάρτισης πάνω στη μαρξιστική φιλοσοφία και τη μαρξιστική προσέγγιση της πρόσφατης νεοελληνικής ιστορίας, μέσα από τα κείμενα του Ι.Κορδάτου και από την ιστορία του Κ. Παπαρηγόπουλου. Επίσης, υπήρχε έντονη ανάγκη διαμόρφωσης και στελέχωσης των προπαγανδιστικών μέσων, του τύπου, δηλαδή. Στα μικρά άρθρα των εργατικών εφημερίδων διαβάζει κανείς τους εκπαιδευτικούς στόχους που καλούνταν να επιδιώξουν και να κατακτήσουν οι εργαζόμενοι.³⁰⁸ Η εφημερίδα «Νέος κομμουνιστής» του 1926³⁰⁹, έγραφε κάτω από τον τίτλο « Πώς πρέπει να πουλιέται και να γράφεται ο επαναστατικό τύπος » :

«...όλα τα μέλη της νεολαίας πρέπει να γράφουν στο Ν.Κ, τις γνώμες τους, τις απόψεις τους για κάθε ζήτημα που τους αφορά. Τις κρίσεις πάνω στο οργανωτικό, τον επαγγελματικό και το μορφωτικό τομέα της οργάνωσής μας. Ο σκοπός μας είναι να μελετάμε, να σπουδάζουμε καλά την πείρα μας, να διορθώνουμε τα λάθη μας, να δουλεύουμε καινούργιες μορφές και μεθόδους δουλειάς...» .

Πράγματι, στην εφημερίδα " Εργάτης Λιπασμάτων", της 25/3/1930, βρίσκουμε ολόκληρη σελίδα με τον τίτλο "Εργάτες ανταποκριτές", που πλαισιώνεται με μικρά ανυπόγραφα άρθρα, όπως π.χ. - " Η δουλειά των παιδιών", "Οι ταπητεργάτες", " Η κατάσταση στο συνοικισμό" κ.α. Στο ίδιο πνεύμα είναι τα "αρθράκια " της χειρόγραφης εφημερίδας" Ο κόκκινος μηχανουργός". της 6/7/30/, που υπογράφονται με ψευδώνυμα - " ένας εργάτης", "παρατηρητής", "ένας μηχανουργός" κ.α.³¹⁰. Το 1930 στην Το γράφτηκε σε φύλλο σχολικού τετραδίου η πιο μικρή χειρόγραφη εφημερίδα από τον εξόριστο Αντώνη Μαρμαρινό. Η εφημερίδα αυτή περιείχε κύριο άρθρο, χρονογράφημα, σχόλιο, ειδήσεις, εύθυμη στήλη κτλ και πήρε το πρώτο βραβείο στη Διεθνή Έκθεση Προοδευτικού τύπου της Μόσχας, που έγινε εκείνη την εποχή.³¹¹

Η περίοδος μέχρι το 1936, από την άποψη του περιεχομένου των μορφωτικών μαθημάτων, θα μπορούσε να χαρακτηριστεί ως φάση "ιδεολογικής μονομέρειας". Πίσω απ'αυτή (τη μονομέρεια) υπήρχαν εν μέρει και αντικειμενικοί παράγοντες που ενθάρρυναν αυτόν τον προσανατολισμό. Πρώτα- πρώτα, ο χρόνος της παραμονής ήταν εκ των προτέρων γνωστός και συνήθως βραχύς(ένας ή δυο χρόνια). Η μαρξιστική κατάρτιση υπολειπόταν σημαντικά του οποιουδήποτε επιπέδου γενικής παιδείας και για το λόγο αυτό ετίθετο ως προτεραιότητα.³¹² Βέβαια, στους εντελώς αγράμματους τα μαθήματα βασικού εγγραμματισμού αποτελούσαν ευνόητη προϋπόθεση, ώστε να παρακολουθήσει κανείς και τα υπόλοιπα. Επίσης, τα μαρξιστικά βιβλία ήταν ακόμα ελάχιστα κι έτσι δινόταν βάρος και στην εκμάθηση ξένων γλωσσών, προκειμένου να μεταφραστούν όσο γίνεται περισσότερα. Βάρος δινόταν και σε μαθήματα βασικών νομικών γνώσεων, ενόψει των δικών που περιμένα τον

³⁰⁸ Για τα μαθήματα ικανότητας σύνταξης μιας απλής ανταπόκρισης, ακόμα και σε όσους είχαν χαμηλό επίπεδο εκπαίδευσης, μίλησε σε συνέντευξή του και ο Δ. Γεωργιάτος(βλ. συνέντευξη).

³⁰⁹ Το απόσπασμα της εφημερίδας, βρέθηκε στα αρχεία του ΚΚΕ, χωρίς να είναι διακριτή η ημερομηνία.

³¹⁰ Οι εφημερίδες βρίσκονται στα αρχεία του Ιστορικού Τμήματος του ΚΚΕ.

³¹¹ Βλ. συνέντευξη με τον Δ. Σέρβο. Το πραγματικό όνομα του βραβευμένου δημοσιογράφου- λογοτέχνη είναι Αντώνης Παναγόπουλος. Υπήρξε για πολλά χρόνια δημοσιογράφος σε εφημερίδες του Πειραιά και αρχισυντάκτης (στα τέλη της καριέρας του) της εφημερίδας «Ναυτεμπορική».

³¹² Κ. Μοσκόφ, «Εισαγωγικά στην ιστορία του εργατικού κινήματος της εργατικής τάξης. Η διαμόρφωση της Εθνικής και Κοινωνικής συνείδησης στην Ελλάδα». Καστανιώτη, 1988, Δ' έκδ. σελ.463.

καθένα . Ο Κ. Μπίρκας, όντας κρατούμενος στις φυλακές της Λάρισας, το 1935, ανέφερε³¹³:

«Περιμένουμε τη δίκη και παράλληλα προετοιμαζόμαστε γι αυτή, όπως οι στρατιώτες για τη μάχη: Διαβάζουμε και μελετάμε, διδάσκοντας και διδασκόμενοι ο ένας από τον άλλο. Μέχρι που γράφουμε, απαγγέλλουμε και προβάουμε τις απαγγελίες για το Δικαστήριο.»

Βασική οργανωτική δομή της κάθε κοινότητας πολιτικών κρατουμένων ήταν η «Ομάδα Συμβίωσης» ή, όπως την προτιμούσε η επαναστατική ορολογία, «κολλεκτίβα». Στα πρώτα χρόνια, μέχρι το 1936, μέλη της μπορούσαν να είναι μόνο οι κομμουνιστές, αργότερα ο κύκλος της διευρύνθηκε στην ονομαζόμενη «στενή», που αποτελούνταν μόνο από τα κομματικά μέλη και τη «φαρδιά»³¹⁴, που εξ' αντικειμένου θα έπρεπε να συμπεριλάβει όσους πρόβαλλαν πολιτικοϊδεολογικές διαφοροποιήσεις, όπως ήταν π.χ. οι τροτσκιστές κτλ. Η καθ' όλα συλλογική ζωή και δράση των μελών της αφορούσε το μοίρασμα τόσο των υποχρεώσεων, όσο και των απολαβών, είτε αυτές ήταν εμβάσματα που στέλνονταν από τις οικογένειες των κρατουμένων, είτε το πενιχρό ημερήσιο επίδομα όσων το κράτος θεωρούσε άπορους. Στις σελίδες του βιβλίου του Κ. Μπίρκα διαβάζουμε³¹⁵:

«Έτσι, μέσα σ' όλον αυτόν τον πολύμορφο κόσμο των λογής λογής κρατουμένων και των στρατιωτών της Φρουράς, η νεαρή μας κολλεκτίβα φάνταζε σαν μια πρωτότυπη «ανθρώπινη κοινότητα». Ένα «πείραμα» και « παρατηρητήριο» για όσους ζούσαν έξω απ' αυτή, μα έβλεπαν και εκτιμούσαν τον τρόπο και τον ρυθμό της ζωής της. Και ταυτόχρονα μια αληθινή κυψέλη και για τους ίδιους εμάς που ζούσαμε σ' αυτή και μοχθούσαμε να την οικοδομήσουμε. Να αξιοποιήσουμε σ' αυτή τις αρετές του αγώνα: Τη συλλογική λειτουργία του Γραφείου της κολλεκτίβας, την τάξη και την ισοτιμία στη εκτέλεση των κοινών υπηρεσιών, την αλληλεγγύη και την αγωνιστική πειθαρχία στο κάθε τι. Με μια λέξη, όλα εκείνα που συνθέτουν την οργανωμένη κοινότητα σε μια «Ομάδα Συμβίωσης Πολιτικών Κρατουμένων», όπως μετονομάστηκαν αργότερα οι κολλεκτίβες στη χώρα. Και ήταν πραγματικά η κολλεκτίβα μας μια αρμονική οικογένεια και μια μικρή και ζωντανή κυψέλη θεωρίας μαζί και πράξης. Μιας καθημερινής και γόνιμης μορφωτικής και ηθικοπολιτικής δραστηριότητας και ανάπτυξης όλων των μελών της, και σε όλους τους τομείς».

Τα μαθήματα, είτε τα αμιγώς ιδεολογικά, είτε τα ευρύτερα και, γενικότερα, όσα και ό, τι αφορούσε τη μόρφωση και την επιμόρφωση των πολιτικών κρατουμένων, σε όλο το διάστημα των φυλακίσεων και εξοριών, αποτελούσαν ένα είδος «δικαιώματος υπό αίρεση»,³¹⁶ που άλλοτε αναγνωριζόταν από τους φορείς της εξουσίας «υπό όρους» και άλλοτε το καταργούσαν, όπως στα χρόνια της Δικτατορίας του Μεταξά.

³¹³ Κ. Μπίρκας, «Κάτω απ' την μπότα της δικτατορίας», Μέλισσα, 1966, σελ. 99. Στις φυλακές Λαρίσης εκείνη την περίοδο βρίσκονταν και « Βενιζελικοί κινηματίες»- ανώτεροι αξιωματικοί, πρώην υπουργοί, βουλευτές και στελέχη κομμάτων. Ανάμεσα σ' άλλους αναφέρονται τα ονόματα μερικών. όπως του υπουργού Π. Λεβαντή, του στρατηγού Νεοκ. Γρηγοριάδη, του υπουργού Ζάννα, των ταγματάρχων Φραγκίσκου και Χαϊρέτα, του γιατρού Κουνούπα, του αντ/χη Χόνδρου κ.α. Οι προαναφερθέντες, ζούσαν σε χωριστές ακτίνες από τους κομμουνιστές.

³¹⁴ Το αναφέρει στη συνέντευξή του ο Δ. Μουρατίδης.

³¹⁵ Κ. Μπίρκας, ό.π. σελ. 98.

³¹⁶ Κάτι ανάλογο συμβαίνει και σήμερα σε χώρες όπου υπάρχουν πολιτικοί κρατούμενοι, όπως στη γειτονική μας Τουρκία. Μόλις στις 2/5/01, μετά από εσωτερική (απεργίες πείνας) και διεθνή κινητοποίηση, στην Ολομέλεια της τουρκικής Βουλής, τροποποιήθηκε το άρθρο 16 του Νόμου «Περί τρομοκρατίας», με στόχο τη βελτίωση των συνθηκών κράτησης των πολιτικών κρατουμένων σε φυλακές τύπου «F». Ανάμεσα στις «παραχωρήσεις» του καθεστώτος βρίσκεται και η δυνατότητα των κρατουμένων να επικοινωνούν μεταξύ τους και να τυγχάνουν κάποιας πολιτιστικής δραστηριότητας. (<http://www.mpa.gr/article.htm>. doc.).

Το καθεστώς της 4 ης Αυγούστου 1936 «αξιοποίησε» πλήρως το Νόμο «για την ασφάλεια του κοινωνικού καθεστώτος». Οι επιφυλάξεις πολλών βουλευτών του Βενιζέλου και της Αντιπολίτευσης ότι κάποια στιγμή ίσως πέσουν οι ίδιοι θύματα των υπερβολικών διατάξεων και ασαφών χαρακτηρισμών του, επαληθεύτηκαν πανηγυρικά. Από τις πρώτες κιόλας μέρες, ένα άγριο κυνηγητό "υπόπτων στοιχείων" εξαπολύθηκε σε όλη την επικράτεια. Φυλακίζονταν και στέλνονταν σε εξορίες άτομα που δεν ήταν οπαδοί των κομμουνιστικών ιδεών, ακόμα και "συντηρητικοί δημοκράτες". Ανάμεσά τους ήταν πολλοί πρώην βουλευτές, υπουργοί, πολιτευόμενοι, ανώτατοι στρατιωτικοί και καθηγητές Πανεπιστημίων. Οι "δηλώσεις μετανοίας", που ήταν μια επινόηση του υφυπουργού ασφαλείας Κ. Μανιαδάκη, έφταναν, στο διάστημα των τεσσάρων χρόνων, τις 45 000, υπερβολικά μεγάλος αριθμός, αφού ακόμα και τα μέλη του Κομμουνιστικού Κόμματος την περίοδο αυτή δεν υπερέβαιναν τις 10 000.³¹⁷ Ο ίδιος ο Μεταξάς στο ημερολόγιό του μιλούσε για 50 000 συλλήψεις.³¹⁸

Για το μέλλον των εκτοπιζόμενων αποφάσιζε ο υφυπουργός Ασφαλείας Μανιαδάκης και κατά την κρίση του μετέτρεπε τις αποφάσεις των Επιτροπών Ασφαλείας, που λειτουργούσαν από το 1931, μετά από "ανάπαυλα" δυο χρόνων. Οι εκτοπίσεις στη μεγάλη τους πλειονότητα ήταν διοικητικές και όχι δικαστικές, αφού οι τελευταίες θεωρούνταν «ένα ακόμα βήμα για προπαγάνδα που μπορεί να επηρεάσει τους αφελείς ακροατές»³¹⁹. Αρχικά αφορούσαν το πολύ πέντε χρόνια εγκλεισμού σε φυλακή και αργότερα μετατρέπονταν σε εκτοπίσεις ενός έτους, που συνεχώς ανανεώνονταν. Όπως σημειώνει ο Σπ. Λιναρδάτος³²⁰:

«1000 περίπου άτομα εκτοπίστηκαν μέσα στους πρώτους τρεις μήνες της Δικτατορίας, κατά τη διάρκεια της οποίας 64 εκτοπισμένοι πέθαναν στα νησιά, κυρίως από στερήσεις, 16 έπαθαν ψυχικές διαταραχές από σκληρή μεταχείριση και βασανισμούς, περίπου 200 προσβλήθηκαν από φυματίωση και 500 από άλλες βαριές ασθένειες.»

Ο συνολικός αριθμός των εκτοπισμένων και φυλακισμένων ήταν γύρω στα 5000 άτομα.³²¹

Στους παλαιούς τόπους εξορίας, όπως τα νησιά **Ανάφη, Κίμωλος, Γαύδος, Σίφνος, Σίκινο, Φολέγανδρος** κ.α.³²² προστέθηκε και το **στρατόπεδο συγκέντρωσης της Ακροναυπλίας**, όπου οι πολιτικοί κρατούμενοι θεωρούνταν μεν εκτοπισμένοι, βίωναν δε τις συνθήκες και τους κανονισμούς κράτησης των φυλακών. Ο αριθμός κρατουμένων ήταν δεκάκις πολλαπλάσιος σε σύγκριση με τα προδικτατορικά χρόνια. Κατά κανόνα, πριν από την εξορία κάθε κρατούμενος φυλακίζόταν για ένα με δύο χρόνια σε μια από τις φυλακές της Αίγινας, του Αβέρωφ³²³ της Κέρκυρας κτλ. Στις δυο τελευταίες φυλακές οι πολιτικοί κρατούμενοι

³¹⁷ Τα στοιχεία είναι από το βιβλίο του Ρ. Κούνδουρου, σελ. 63, ο.π., ο οποίος σημειώνει πως από τα στοιχεία αυτά φαίνεται πιο καθαρά η ταύτιση που γινόταν στον τόπο μας κάθε προοδευτικού στοιχείου και ιδεών με τον κομμουνισμό και την αριστερά.

³¹⁸ Σπ. Λιναρδάτος "Η 4^η Αυγούστου", Διάλογος, Αθήνα 1975, σελ. 57.

³¹⁹ Σπ. Λιναρδάτος, ο.π. σελ. 79.

³²⁰ Σπ. Λιναρδάτος «Η 4^η Αυγούστου», εκδ. «Διάλογος», Αθήνα 1975., σελ. 59

³²¹ Σπ. Λιναρδάτος, ο.π.

³²² Ο Κ. Διαφωνίδης, ό.π., σελ. 203, αναφέρει και τα νησιά Ίο, Αμοργό, Κύθνο και Μήλο, όπου ήταν εξόριστος ο στρατηγός Στέφανος Σαράφης. Στον Άγιο Κήρυκο Ικαρίας έζησαν εξόριστοι ο Π. Καραπάνος, όπου και πέθανε, και ο στρατηγός Τσαγγαρίδης. Στην Πάρο εξορίστηκαν: ο ήρωας της Πίνδου Κ. Δαβάκης, ο Ανδρ. Μιχαλακόπουλος, ο στρατηγός Πρωτοσύγγελος, ο συνταγματάρχης Λεων. Σπαής κ.α.

³²³ Το 1939 στις φυλακές αυτές ήταν η Μαρία Καραγιώργη και άλλες γυναίκες πολιτικές κρατούμενες, σε καθεστώς απόλυτης απομόνωσης. Μ. Καραγιώργη: «Μέχρι την απόδραση», Φυτράκης, Αθήνα, 1989.

ζούσαν υπό καθεστώς αυστηρής απομόνωσης. Γνωστές για τις απάνθρωπες συνθήκες κράτησης έμειναν οι φυλακές της Κέρκυρας, όπου κλείνονταν τα στελέχη του Κομμουνιστικού Κόμματος.

Η μορφωτική και πολιτιστική δραστηριότητα των εξορίστων και κρατουμένων στις φυλακές οργανώθηκε ,μετά το 1936, πάνω στις βάσεις των κολλεκτίβων , αξιοποιώντας τις παρακαταθήκες και τις εμπειρίες τους. Υπήρχε , όμως, διαφορά: οι Ομάδες Συμβίωσης αγκάλιαζαν χωρίς εξαίρεση όσους πολιτικούς κρατούμενους επιθυμούσαν να γίνουν μέλη τους και τα μαθήματα βασικού εγγραμματισμού και των γενικών γνώσεων αποτελούσαν προτεραιότητα και απαραίτητη συνθήκη πριν περάσει κανείς στην ιδεολογική επιμόρφωση. Σε μέρη όπου δεν υπήρχε ιδεολογική ομοιομέρεια , όπως ήταν αρχικά η κοινότητα εξορίστων της Ανάφης με 600 μέλη, τα ιδεολογικά μαθήματα ήταν προαιρετικά και μάλιστα μέσω διαλέξεων και ημερίδων γίνονταν ανταλλαγές απόψεων πάνω σε επίκαιρα πολιτικοκοινωνικά θέματα- κάτι που ήταν αδιανόητο να συμβαίνει στην υπόλοιπη χώρα . Πλούσια και ευρηματική ήταν η πολιτιστική ζωή , ιδιαίτερα των εξορίστων, που τις περισσότερες φορές ξεπερνούσε τα όρια της κοινότητάς τους και απευθύνονταν στους , κατά τ'άλλα, εγκαταλελειμμένους και ξεχασμένους από το κράτος νησιώτες.

Με την κήρυξη του πολέμου του '40 οι εξόριστοι και φυλακισμένοι πολιτικοί κρατούμενοι ζήτησαν να απολυθούν άμεσα , ώστε να τους επιτραπεί να εκτελέσουν το πατριωτικό καθήκον τους στα πεδία των μαχών. Ιστορικό έχει μείνει το ανοικτό Γράμμα προς τον ελληνικό λαό , του τότε Γενικού Γραμματέα του Κομμουνιστικού Κόμματος Νίκου Ζαχαριάδη, που χαρακτήριζε τον αγώνα Εθνικοαπελευθερωτικό και καλούσε τα μέλη και τους οπαδούς του ΚΚΕ να δώσουν όλες τις δυνάμεις τους για την υπεράσπιση της Πατρίδας. Το αίτημα των εξορίστων και φυλακισμένων απορρίφθηκε , με το αιτιολογικό της «*αφερεγγυότητας της κομμουνιστικής ιδεολογίας σε ζητήματα υπεράσπισης εθνικών συνόρων*» και για μια ακόμη φορά το φασιστικό καθεστώς ζητούσε από τους πολιτικούς κρατούμενους να την αποκηρύξουν. Είναι χαρακτηριστική η δήλωση του Μανιαδάκη³²⁴:

« Είναι ανάγκη δια μιαν τελευταίαν φοράν να κατανοήσουν οι κομμουνισταί ότι μόνον μετά την αποκήρυξιν της κομμουνιστικής ιδεολογίας των είναι δυνατόν να θεωρηθώσιν άξιοι να πολεμήσωσι δια την ελευθερία και ανεξαρτησίαν της Πατρίδας μας. Άνευ της προϋποθέσεως ταύτης το Κράτος εν ουδεμία περιπτώσει είναι διατεθειμένο να συζητήση παρομοίας προς του Ιατρού Γυφτοδήμου αιτήσεις αναστολής της εκτοπίσεώς των » .

Η στάση της Ελληνικής Κυβέρνησης δεν άλλαξε ακόμα και όταν το μέτωπο κατέρρευσε και τα γερμανικά στρατεύματα ήταν προ των πυλών. Με τρία νομοθετικά διατάγματα (207/ Ιουνίου 1941, 345/ Αυγούστου 1941 και 833/ Νοεμβρίου 1941) η διορισμένη κυβέρνηση Τσολάκογλου παρέδωσε 1.200 πολιτικούς κρατούμενους στους κατακτητές. Απ' αυτούς οι 677 εκτελέστηκαν στο Κούρναβο, στο στρατόπεδο Παύλου Μελά ,στην Καισαριανή και αλλού.³²⁵

³²⁴ Αναφέρεται στο βιβλίο της Μ. Καραγιώργη , ό.π.. σελ 229, ως απαντητική επιστολή του Μανιαδάκη στον Κ. Καραγιώργη(Γυφτοδήμο).

³²⁵ Ο Ι. Κορωνάκης, « Η πολιτεία της 4^{ης} Αυγούστου», Αθήνα ,1950.Όπως αναφέρει ο ίδιος, συνολικά οι πολιτικοί κρατούμενοι του μεταξικού καθεστώτος την περίοδο της κατάρρευσης του μετώπου ήταν 1870.Απ'αυτούς γύρω στα 670 άτομα κατόρθωσαν να δραπέτευσουν. Μεταξύ αυτών ήταν 130 κρατούμενοι που δραπέτευσαν από τη Φολέγανδρο και 6 από την Κίμωλο κτλ.

ΦΥΛΑΚΕΣ .

ΑΙΓΙΝΑΣ.

Η αφήγηση του Κ. Μπίρκα, που παρέμεινε κρατούμενος στις φυλακές της Αίγινας, καθώς και σελίδες από το "Κόκκινο ημερολόγιο" του '31³²⁶, μας δίνουν την ευκαιρία να πληροφορηθούμε τη μορφωτική δραστηριότητα των πολιτικών κρατουμένων την περίοδο αυτή. Οι φυλακές αυτές αξιολογούνται από τον πρώτο ως «κέντρο στελεχών και μορφωτική εστία», που θα αποτελέσει πρότυπο για όλα τα στρατόπεδα και τις φυλακές, ακόμα και για την Ακροναυλία.³²⁷ Η συλλογική της ήταν η πολυπληθέστερη της εποχής εκείνης, σε σχέση με αυτές του Γεντή Κουλέ, του Συγγρού, του Ιτζεντίν, της Λάρισας και της Δράμας. Την περίοδο '32- '34 αριθμούσε πάνω από 100 μέλη.

Η υπεροχή της «Ακρόπολης των Ομάδων Συμβίωσης»³²⁸ δεν ήταν μόνο αριθμητική. Η πολιτικοί κρατούμενοι είχαν έναν μεθοδικά προγραμματισμένο και οργανωμένο τρόπο ζωής. Η συνέπεια στην καθαριότητα και η πειθαρχημένη τήρηση των κανόνων υγιεινής ήταν το πρώτο μέλημα κάθε μέλους της συλλογικής. Από μεθοδικότητα και πειθαρχία διαπνέονταν και η μορφωτική προσπάθεια, που καθοδηγούνταν από τη «Μορφωτική Επιτροπή».

Λειτουργούσαν τρεις βαθμίδες σπουδών: κατώτερη, ανώτερη και ανώτατη. Σ' αυτές υπάγονταν οι «Σχολές» και οι «Μορφωτικοί κύκλοι». Στις «Σχολές Βάσης», που η φοίτηση σ' αυτές ήταν υποχρεωτική για όσους ήθελαν να παρακολουθήσουν και τις άλλες βαθμίδες, υπάγονταν τα «Κομματικά Οργανωτικά», τα «Αγροτικά», τα «Συνδικαλιστικά» μαθήματα και τα μαθήματα «Συνωμοτισμού» (Κονσπιράντσιας). Η ανώτερη βαθμίδα περιλάμβανε μαθήματα Πολιτικής Οικονομίας. Το σύστημα της μορφωτικής κλίμακας ολοκληρώνονταν με την ανώτατη βαθμίδα - τα μαθήματα Φιλοσοφίας και θεωρίας του Μαρξισμού. Το αυστηρά ιεραρχημένο αυτό σύστημα προέβλεπε την παρακολούθηση μαθημάτων από την αρχή, κατά σειρά των βαθμίδων, ανεξάρτητα από το προϋπάρχον μορφωτικό επίπεδο του καθενός. Η μορφωτική δραστηριότητα πλαισιώνονταν από μια σειρά διαλέξεων και ομιλιών ειδικού και γενικού χαρακτήρα, από ατομικό και συλλογικό διάβασμα και ένα πλήθος μορφών και μεθόδων άμιλλας, όπως βαθμοί, κατάλογοι επίδοσης, βραβεία κ.λ.π. Στις σελίδες του «Κόκκινου ημερολόγιου», διαβάζουμε³²⁹:

"...Έχουμε και 'μεις την άμιλλα μεταξύ μας. Την επαναστατική άμιλλα στη μόρφωση. Κι έχουμε και ουντάρνικους και σουμπόντικους³³⁰. Κι οι δάσκαλοι βαθμολογούν όχι μονάχα την πρόοδο στο μάθημα, μα και την πειθαρχία, τη βοήθεια που δίνεις στους αδύνατους. Όλα αυτά παίρνονται υπόψη για να βραβευτείς."

Εντύπωση προκαλεί η αναφορά του Κ. Μπίρκα στον τρόπο και τη λειτουργία της μυστικής βιβλιοθήκης, με υπεύθυνο βιβλιοθηκάριο, ο οποίος ήταν πλήρως καταρτισμένος, όχι μόνο πάνω στην ύλη των βιβλίων του, αλλά ήταν ο πλέον αρμόδιος να προτείνει και να καθοδηγήσει τον καθένα προκειμένου να μελετήσει και να συγγράψει την ομιλία του ή τη διατριβή του (!).³³¹

³²⁶ Με αυτόν τον τίτλο βρέθηκε το βιβλιαράκι αυτό στα αρχεία του ΚΚΕ. Ο τίτλος του άρθρου είναι «Μπολσεβίκοι στη φυλακή- Η συλλογική της Αίγινας».

³²⁷ Κ. Μπίρκα, «Κάτω από την μπότα της δικτατορίας», εκδ. Μέλισσα, 1966, σελ. 129

³²⁸ Κ. Μπίρκα, ό.π., σελ. 131.

³²⁹ «Κόκκινο ημερολόγιο», ό.π., σελ. 176.

³³⁰ όροι που στα ρωσικά σημαίνουν πρωτοπόροι και βοηθοί των αδυνάτων, αντίστοιχα. «Σύγχρονο Ρωσσοελληνικό Λεξικό», Μόσχα, 1966.

³³¹ Κ. Μπίρκα, ό.π. σελ. 136.

Αφορμή για τη συγγραφή μιας διάλεξης ή μιας μελέτης πάνω σε κάποιο επίκαιρο πολιτικοκοινωνικό ζήτημα ή ευρύτερα ιδεολογικό, ήταν είτε η από κοινού πιστοποίηση και αξιολόγηση των γνώσεων που αποκτήθηκαν σε κάποια βαθμίδα, είτε μια καθαρά εκπαιδευτική ανάγκη για κάλυψη των μορφωτικών κενών πάνω σε ένα θέμα ευρύτερης μόρφωσης, είτε η αναχώρηση κάποιου από της φυλακές, επομένως ο «αποχαιρετιστήριος» λόγος του. Σχεδόν όλοι οι κρατούμενοι είχαν στο ενεργητικό τους μια ομιλία ή διάλεξη. Στη σελ. 133, διαβάζει κανείς την περίπτωση του εργάτη γης και ενίοτε καροτσέρη, Σωτήρη Κατσαρού, από τον Τίρναβο της Θεσσαλίας, με γνώσεις το πολύ τρίτης δημοτικού, να ετοιμάζει «επί τη αναχώρησής του» την ομιλία του με θέμα: «*Η θέση και το πρόβλημα των Συνδικάτων εργατών γης στην ύπαιθρο, σε σύνδεση με τη διείσδυση του κεφαλαίου στην Αγροτική Οικονομία της Χώρας*». Στην ίδια σελίδα διαβάζουμε ότι για τη μελέτη του καθέννας είχε στη διάθεση του το τραπεζάκι του. Ο φιλόλογος Κ. Μπίρκας ανέλαβε να κάνει διάλεξη για τη λογοτεχνία, καθορίζοντας μόνος του το θέμα: «*Αστική και Προλεταριακή Λογοτεχνία*». Τα θέματα αναπτύσσονταν υποχρεωτικά "απ'έξω", χωρίς κείμενο, πάνω σε έναν καλά οργανωμένο και δομημένο σκελετό. Αυτό γινόταν τόσο για λόγους ασφαλείας, όσο και σκόπιμα, προκειμένου να καλλιεργηθεί η ετοιμότητα και η άνεση των ομιλητών.

Σε ένα άλλο σημείο³³², παρακολουθεί κανείς τη λειτουργία της ομαδικής αξιολόγησης, όταν ένα μάθημα ημέρας έγινε από τρεις εισηγητές, εκ των οποίων ο ένας ήταν ο Κ. Μπίρκας και οι άλλοι δυο νέοι εργάτες. Καλύτερη κρίθηκε η εισήγηση του εργάτη Ν. Γκάτσωνα, για την «*αυτενεργό και όχι προσκολλημένη στο κείμενο φρασεολογία και τη χρονική συνέπεια των 10'λεπτών*».

Η μεθοδολογία και η προσέγγιση της ύλης ήταν πάνω στα πρότυπα του «*Σχολείου εργασίας*», ενός πρωτοποριακού συστήματος μάθησης για την εποχή. Διαβάζουμε στις σελίδες του βιβλίου του Κ. Μπίρκα:

«*Οι μαθητές εδώ είναι οι ίδιοι εισηγητές και επιμελητές της διδακτέας ύλης. Και διδάσκοντες και διδασκόμενοι εξελίσσονται μόνοι τους σε αυτοδημιούργητους δασκάλους, με μόνο την απλή επίβλεψη και βοήθεια της όλης δουλειάς από το δάσκαλο της σχολής, ο οποίος εποπτεύει φυσικά, έτοιμος να βοηθήσει όταν κληθεί, αλλά χωρίς να επεμβαίνει...*»

Από την ίδια πηγή³³³ μαθαίνουμε πως, για το σύστημα αυτό διδασκαλίας αργότερα στην Ακροναυπλία ειπώθηκε από το Δ. Γληνό ότι ήταν «*η τελευταία λέξη της Παιδαγωγικής Επιστήμης*».

Ο Β. Μπαρτζιώτας³³⁴, αναφερόμενος προφανώς στον τρόπο λειτουργίας μιας από τις προαναφερόμενες «*Σχολές*», της ιδιότυπης «*Σχολής ρητόρων*», όπως την ονομάζει, συμπληρώνει σχετικά με τα αποτελέσματα των ad hoc μαθημάτων μπροστά σε ένα ευέλικτο και απαιτητικό ακροατήριο:

«*Σιγά-σιγά η γλώσσα των συντρόφων μας έσπαζε. Συνήθισαν να μιλάνε, να μην τα χάνουν μπροστά στους εργάτες... , να μιλάνε πειστικά στις εργατικές συνελεύσεις και συγκεντρώσεις*».

³³² Κ. Μπίρκας, ό.π. σελ. 142

³³³ Κ. Μπίρκας, ο. π. σελ. 133- 135.

³³⁴ Β. Μπαρτζιώτας, «*Στις φυλακές και τις εξορίες*», Καστανιώτης, 1978., σελ 59. Τα πρώτα του συγγραφικά και δημοσιογραφικά βήματα, με παρότρυνση της Ομάδας Συμβίωσης, έκανε και ο ιστορικός Γ. Λαμπρινός (ψευδ. του Γ. Μπαστουνόπουλου), συντάκτης της εφημερίδας του ΕΑΜ «*Ελεύθερη Ελλάδα*», που εκτελέστηκε στα χρόνια του εμφυλίου.

Η ομαδική μελέτη και επεξεργασία θεμάτων και απόψεων ήταν ένα πρωτότυπο συλλογικό μορφωτικό «χωνευτήρι», ένας τύπος σχολείου εντελώς άγνωστος για τη μεγάλη πλειοψηφία των εγγράμματων ανθρώπων, πόσο μάλλον για αυτούς που η μόρφωση φάνταζε ένα άπιαστο όνειρο. Στο άρθρο του "Κόκκινου Ημερολογίου" διαβάζουμε:³³⁵

«... Καθένας φυσικά συζητάει για το επάγγελμά του σαν πιο ενήμερος, για το μέρος του. Έτσι γίνεται μια ανταλλαγή της πείρας ανάμεσα στους σ. των διαφόρων περιφερειών».

Η μόρφωση για τους πολιτικούς κρατούμενους ξέφευγε από τα συνήθη πλαίσια της δημιουργικής απασχόλησης και ροκανίσματος του χρόνου του εγκλεισμού. Για τα μέλη της κολλεκτίβας ήταν επιτακτικό καθήκον να μελετούν και να σπουδάζουν, διότι αυτό που τους απασχολούσε ήταν ο ιδεολογικός τους εξοπλισμός για τη μετέπειτα δράση. Στην εισαγωγή του άρθρου στο "Κόκκινο ημερολόγιο" αναφέρεται :

«Παραγωγική μας δουλειά εδώ είναι η μόρφωση, η διαπαιδαγώγηση μπολσεβίκων που θα τους χρειάζεται έξω η εργατιά και αγροτιά».

Στη μάχη της διαπαιδαγώγησης έμπαινε και ο χειρόγραφος τύπος. Ο «Φακός» ήταν η εφημερίδα μέσω της οποίας «περνούσαν όλες οι στραβές εκδηλώσεις και χτυπιόταν ανοιχτά η σπατάλη, η τσαπατσουλιά, η απροσεξία, η αμέλεια στα μαθήματα κ.α.». Μια άλλη εφημερίδα, με περιεχόμενο περισσότερο σατιρικό, ήταν «Η τσουύχτρα», που «έβγαινε» στα 1933 και ίσως να αποτελούσε τη μετεξέλιξη του «Φακού». Ψυχή και αρχισυντάκτης της ήταν ο χημικός-οινολόγος Μήτσος Μαρουκάκης. Σύμφωνα με τον Β. Μπαρτζιώτα³³⁶, η συγγραφική και συντακτική δουλειά που ανατέθηκε στον επιστήμονα Μαρουκάκη ήταν καθοριστική για τη μετέπειτα πορεία και δράση του. Μετά την αποφυλάκισή του από την Αίγινα, δούλεψε στην εφημερίδα «Ρίζοσπάστης», όπου αναδείχθηκε σε έναν από τους πιο ικανούς του συντάκτες. Δεν είναι τυχαίο το ότι το καθεστώς του Μειαζά τον δολοφόνησε στα κρατητήρια της Ασφαλείας από τις πρώτες κιόλας μέρες του πραξικοπήματος της 4/8/36.

Η μορφωτική προσπάθεια στα χρόνια της μεταξικής δικτατορίας συνεχίστηκε πάνω στα πρότυπα και τις παρακαταθήκες της προηγούμενης περιόδου, με τη διαφορά πως οι συνθήκες κράτησης είχαν αλλάξει πολύ. Από τα τέλη του 1936 στις φυλακές Αίγινας βρέθηκε ο Β. Γεωργίου. Στις σελίδες του βιβλίου του αναφέρει πόσο δυσκόλεψε η ζωή των κρατουμένων και ιδιαίτερα η σίτιση. Για ένα μικρό διάστημα είχε κατακτηθεί το δικαίωμα να διαχειρίζονται οι ίδιοι οι κρατούμενοι το συσσίτιό τους, στέλνοντας μάλιστα για αγορές των τροφίμων αντιπροσώπους τους, κοντά στους φύλακες. Αυξήθηκε σημαντικά ο αριθμός των κρατουμένων ανά θάλαμο. Εκεί που πρώτα ήταν 7-8 κρατούμενοι, τώρα στοιβάζονταν 20. Το σπουδαιότερο και το πιο ενοχλητικό μέτρο ήταν η απαγόρευση κάθε μορφωτικής δραστηριότητας. Ο συγγραφέας γράφει σχετικά:³³⁷

«Όλο και μας παίρνανε βιβλία και ατομικά πράγματα κατά στάδια. Μας πήραν πρώτα τα λογοτεχνικά, ύστερα τα εγκυκλοπαιδικά και τα σχολικά, αφήνοντας μόνο τις μέθοδες για ξένες γλώσσες, με ξεχωριστή εύνοια στις γερμανικές. Οι ρώσικες ήταν από την αρχή αυστηρά απαγορευμένες, γιατί η διεύθυνση της φυλακής τις θεωρούσε κομμουνιστικές. Στο τέλος για τιμωρία και για βδομάδες, μας αφαίρεσαν κάθε

³³⁵ «Κόκκινο ημερολόγιο». ό.π., σελ. 176.

³³⁶ Β. Μπαρτζιώτας: «Στις φυλακές και εξορίες», Καστανιώτη, 1978, σελ.74-76.

³³⁷ Β. Γεωργίου: «Η ζωή μου», Β' τ, Αθήνα, 1992, σελ.24, 25, 29.

τοπωμένο, γραμμένο ή λευκό χαρτί, κάθε μολύβι και στυλό. Μας σήκωσαν ακόμα και τα γράμματα των δικών μας, πονεμένα, μα καρδιακά...»

Στις σελίδες του ίδιου βιβλίου πληροφορούμαστε πως η πλειοψηφία των κρατουμένων ήταν από την εργατική τάξη, υπήρχαν κάμποσοι μεσαίοι επαγγελματίες και αρκετοί αγρότες. Από τους τελευταίους, σύμφωνα με τις εκτιμήσεις του συγγραφέα, το ένα τρίτο ήταν εντελώς αγράμματοι.³³⁸ Παρά τις δυσκολίες τα μαθήματα συνεχίστηκαν. Ο Β. Γεωργίου με τον Θανάση Κλάρα (Άρη Βελουχιώτη) και τον Στέφανο Μόσχο αποτελούσαν για πολλούς μήνες την τριμελή Μορφωτική Επιτροπή. Τα μαθήματα στηρίζονταν στις « αποθησαυρισμένες» γνώσεις, γράφονταν σε μικρά χαρτάκια από την τριμελή και παραδίδονταν στους δασκάλους. Οι τελευταίοι τα δίδασκαν στο προαύλιο, την ώρα του περιπάτου, με το σύστημα της «αλατιέρας», δηλαδή έμπαινε στη μέση ο δάσκαλος και έλεγε το μάθημα στους εκατέρωθεν δυο μαθητές του.

Υπήρχαν, όμως, και άλλοι τρόποι να ξεπεράσει κανείς τις απαγορεύσεις. Ο συγγραφέας της βιογραφίας του Ν. Μπελογιάννη, Μ. Βίτιν³³⁹ μας πληροφορεί, ότι ο Ν. Μπελογιάννης, που βρισκόταν στις φυλακές Αίγινας το 1938, έμαθε ρωσικά, αντιπαραβάλλοντας το Ρωσικό με το Ελληνικό Ευαγγέλιο. Το καλοκαίρι εκείνης της χρονιάς (μετά το αντιδικτατορικό κίνημα της Κρήτης), τα μέτρα απαγόρευσης χαλάρωσαν και η μορφωτική δουλειά βρήκε το γνώριμο δρόμο της. Από την προηγούμενη πηγή πληροφορούμαστε πως ο Ν. Μπελογιάννης έκανε και διαλέξεις πάνω στα αγαπημένα του θέματα της Αρχαίας και Νεώτερης Ελληνικής Ιστορίας και για τη σημασία της ελληνικής μυθολογίας.

Την προσωπική του μαρτυρία καταγράφει και ο Β. Γεωργίου³⁴⁰:

« Το μεγάλο κέρδος για μας ήταν η επιστροφή των βιβλίων...Διάβασα όσα βιβλία δεν είχα προλάβει πριν να τελειώσω και ξαναδιάβασα αρκετά βιβλία από τους κλασικούς της νεώτερης πεζογραφίας και ποίησής μας: Καρκαβίτσα, Θεοτόκη, Χατζόπουλο, Βιζυηνό, Παπαδιαμάντη, Παλαμά...διάβασα και χάρηκα αλλιώς τον Όμηρο, στις εξαιρετες μεταφράσεις του Πάλλη και Εφταλιώτη...Είχε φτάσει και σ'εμάς η πληροφορία, πως ο Ζαχαριάδης είχε γράψει μια σπουδαία μελέτη για τον Παλαμά και το έργο του. Αυτό μας παρακίνησε να ζητήσουμε από τους συγγενείς μας να μας φέρουν στη φυλακή και έργα του Παλαμά, που δεν είχαμε, καθώς και όποια βιβλία άλλων σημαντικών λογοτεχνών. Δεν ήταν, φυσικά, καμιά κομματική εντολή, απλή σύσταση ήταν. Που δημιούργησε όμως πραγματική άμιλλα, ώστε μαζί με τους διανοούμενους άρχισαν να διαβάζουν με τις ώρες κι οι εργάτες κι οι αγρότες μας, που ξέραν από πριν ή είχαν μάθει γράμματα μέσα στη φυλακή...Είχα την τύχη να δοκιμάσω και μια άλλη πνευματική χαρά. Διάβασα στο γερμανικό πρωτότυπο το « Γουλιέλμο Τέλο» του Σίλλερ...γλώσσα που αντιπαθούσα, αλλά στο τέλος συμπάθησα...».

³³⁸ Β. Γεωργίου, ό.π.σελ 67.

³³⁹ Μ. Βίτιν "Ν. Μπελογιάννης" Αθήνα 1974, σελ 30-31 «...κι όταν οι φίλοι του ρωτούσαν, πού και πώς έμαθε τη ρωσική γλώσσα, ο Μπελογιάννης γελώντας τους απαντούσε: απ' το Ευαγγέλιο. Ξέρετε πως αρχίζει: Αβραάμ γέννησε Ισαάκ, Ισαάκ γέννησε Ιακώβ, αυτές ήταν οι πρώτες λέξεις που μάθα να διαβάζω στη ρωσική γλώσσα»

³⁴⁰ Β. Γεωργίου, ό.π., σελ.110-117.

ΣΥΓΓΡΟΥ.³⁴¹

Η πρώτη μαρτυρία έρχεται από τον Κ. Μπίρκα³⁴², ο οποίος υπήρξε κρατούμενος των φυλακών αυτών αμέσως μετά τη σύλληψή του, την Πρωτομαγιά του 1930. Οι «νεοσυλληφθέντες» απαιτήσαν και πέτυχαν να μεταφερθούν στους θαλάμους των παλαιότερων πολιτικών κρατουμένων των φυλακών αυτών, όπως ήταν οι Σιάντος, Φίτσιος, Κολοζώφ κ.α. Η Κολλεκτίβα που συστάθηκε, αποτελούνταν από 65-70 μέλη, δεν άργησε να εκλέξει καινούργιο Γραφείο και να θέσει τους πρώτους στόχους « μιας πολιτισμένης διαβίωσης ». Ένας απ' αυτούς ήταν η αυστηρή τήρηση της ατομικής καθαριότητας και υγιεινής. «Οι παραβάτες»... καταγγέλλονταν με χιουμοριστικό συνήθως τρόπο στην εφημερίδα τοίχου³⁴³.

Τις ίδιες προτεραιότητες είχαν θέσει και τα μέλη της Κολλεκτίβας σε όλη τη διάρκεια του 1932, σύμφωνα με τις πληροφορίες που μας δίνονται στο βιβλίο του Β. Μπαρτζιώτα³⁴⁴. Ο αριθμός των πολιτικών κρατουμένων και τότε κυμαινόταν μεταξύ 60-80 ατόμων, στην πλειοψηφία τους εργάτες, αλλά υπήρχε και ένα σημαντικό ποσοστό υπαλλήλων, επαγγελματιών και διανοουμένων. Η ζωή τους διέφερε απόλυτα από τη ζωή των ποινικών κρατουμένων, διότι ακολουθούσαν αυστηρά και με απόλυτη πειθαρχία το δικό τους καθημερινό πρόγραμμα δημιουργικής απασχόλησης. Μάλιστα, χαρακτηριστικά ο Β. Μπαρτζιώτας αναφέρει πως η πρωινή γυμναστική της κολλεκτίβας ενοχλούσε και προκαλούσε τις έντονες διαμαρτυρίες των «καρχαριών», κάποιων πλούσιων μεγαλοεπιχειρηματιών που ήταν στη φυλακή λόγω κατάχρησης δημοσίου χρήματος και απάτης. Τα μαθήματα ήταν ελεύθερα σ' αυτή τη φάση, ύστερα από αγώνες της ομάδας των πολιτικών κρατουμένων, όπως αναφέρεται στην ίδια πηγή. Απαγορεύτηκαν την ίδια χρονιά μετά την απόδραση του Μπεζεντάκου, αλλά συνεχίζονταν κρυφά και στο εξής αποτελούσαν ένα από τα πάγια αιτήματα της κολλεκτίβας και αντίστοιχα ένα μόνιμο μέσο πίεσης από την πλευρά της διοίκησης, για συμμόρφωση και υποταγή.

Το πρόγραμμα των μαθημάτων ήταν διαφοροποιημένο, ανάλογα με τη διάρκεια παραμονής και το επίπεδο των ενήλικων μαθητών-στοιχειώδεις πολιτικές γνώσεις (σεμινάρια) για τους εργάτες απεργούς με μικρές ποινές του ενός και δύο μηνών, μαθήματα εγγραμματισμού στους αγράμματους, ανεξαρτήτως διάρκειας ποινής και αυστηρά ιεραρχημένα πολιτικοϊδεολογικά μαθήματα στους «βαρυποινίτες», του ενός ή δύο χρόνων. Οι τελευταίοι διδάσκονταν, ανάλογα με το επίπεδο μόρφωσής τους, μαθήματα Πολιτικής Οικονομίας, Φιλοσοφίας και Ιστορίας του ελληνικού και ρωσικού εργατικού κινήματος, καθώς και ιστορικά γεγονότα από την επανάσταση των Μπολσεβίκων. Τα μαθήματα αυτά, και οι διαλέξεις που αφορούσαν ζητήματα

³⁴¹ Οι φυλακές «Συγγρού» βρίσκονταν στον Ταύρο, στη συνοικία Νέα Σφαγεία, στο χώρο των σημερινών προσφυγικών κατοικιών. Τα όρια των φυλακών περικλείονταν από τις οδούς Αγίας Σοφίας, Χρυσ. Σμύρνης, Αναξαγόρα και Κλειούς. Κτίστηκαν το 1929 από τον Ανδρέα Συγγρό και σχεδόν από εκείνα τα χρόνια σ' αυτές φυλακίζονταν και οι πολιτικοί κρατούμενοι, ακόμα και στα χρόνια της Γερμανικής Κατοχής. Έπαψαν να λειτουργούν μετά την Απελευθέρωση του 1944. Στα χρόνια του εμφυλίου πολέμου, έως και το 1954 στους χώρους τους στεγάζονταν πρόσφυγες-«κανταρόπληκτου» από την Ήπειρο και τη Θεσσαλία. Έγιναν διάσημες στη Νεώτερη Ελληνική ιστορία εξαιτίας των αποδράσεων των πολιτικών κρατουμένων, ειδικότερα του Μπεζεντάκου, στα 1932 και του Μ. Κύρκου στην Κατοχή. (Αρχείο Δ. Σέρβου).

³⁴² Κ. Μπίρκα: « Σελίδες του αγώνα », Τριλογία, εκδ. Μέλισσα, 1966. (σελ 563-565).

³⁴³ Ο κ. Μπίρκα, ό.π., σελ. 564, αναφέρει ένα περιστατικό κατά το οποίο η ομάδα « συνέλαβε επ' αυτοφώρω » έναν νεολαίο κρατούμενο που έκανε επιδρομές στα τρόφιμα τις νύχτες. Η είδηση μεταφέρθηκε στην εφημερίδα με χιουμοριστική διάθεση: « Χτες τη νύχτα περί λύχνων αφάς, συνελήφθη ο ... «μασικός Νεολαίος», καταγινόμενος στην τακτοποίηση ... των μερίδων του ψωμιού του πρωινού ροφήματος... »

³⁴⁴ Β. Μπαρτζιώτα « Στις φυλακές και τις εξορίες », Καστανιώτη, 1978.

οικοδόμησης του σοσιαλισμού στη Σοβιετική Ένωση, γίνονταν από κρατούμενους που ως στελέχη είχαν είτε σπουδάσει στην Κομματική σχολή « Κουτβ » της Μόσχας, είτε είχαν επισκεφτεί τη χώρα αυτή ως Έλληνες αντιπρόσωποι στα εργατικά και κομματικά συνέδρια. Η συναισθηματική φόρτιση των κρατουμένων, γύρω από την πρόσφατη ιστορία της επανάστασης στη Ρωσία, καθιστούσε τη ρωσική γλώσσα ως πιο δημοφιλή και τα ρωσικά τραγούδια ως επικρατέστερα στο ρεπερτόριο των πολιτικών κρατουμένων, που κατάφερναν μ' αυτά να συγκινούν όχι μόνο τους ποινικούς, μα ακόμα και περαστικό κόσμο γύρω από τις φυλακές. Το βραδινό πολιτιστικό πρόγραμμα περιλάμβανε και λογοτεχνικές βραδιές με απαγγελίες ποιημάτων, αλλά και θέατρο .

Ο Β. Μπαρτζιώτας, αν και άμεσα δεν αναφέρεται στα αποτελέσματα των μαθημάτων, μέσα από τα επόμενα κεφάλαιά αναφέρει έμμεσα την αξιολογική πλευρά τους, όταν γράφει πως δίδαξε για πρώτη του φορά ως δάσκαλος Πολιτική Οικονομία, στην Αίγινα, όχι τόσο επειδή ήταν απόφοιτος της ΑΣΟΕΕ, αλλά γιατί είχε περάσει από τον κύκλο « ασπιράντσιας », δηλαδή μετεκπαίδευσης των φυλακών Συγγρού.

Μέσα στα επόμενα δυο χρόνια ο αριθμός των κομμουνιστών πολιτικών κρατουμένων μειώθηκε σημαντικά. Στη φυλακή βρέθηκαν πολιτικοί αντίπαλοι από τα αστικά κόμματα της αντιπολίτευσης και οι λεγόμενοι κινηματίες, όπως οι Ν. Ζέρβας και Ντερτιλής.

Στα χρόνια της γερμανικής κατοχής στις φυλακές Συγγρού κλείστηκαν και πάλι πολιτικοί κρατούμενοι, αυτή τη φορά για την αντιστασιακή τους δράση. Την άνοιξη του 1944, ανάμεσά τους ήταν και ο Μανώλης Γλέζος. Η μαρτυρία του , αν και ξεφεύγει από τα χρονικά όρια της περιόδου που εξετάζουμε, αξίζει να αναφερθεί, μιας και αναφέρεται στις συγκεκριμένες φυλακές και είναι ίσως η μοναδική από την άποψη της οργανωμένης μορφωτικής παρέμβασης , που επιτεύχθηκε στις τόσο δύσκολες, κυριολεκτικά απαγορευτικές, συνθήκες. Ο Μ. Γλέζος , στη συνέντευξή του, διηγήθηκε:

« Την Άνοιξη του 1944 ήμουν κρατούμενος στις φυλακές του Συγγρού. Εκεί έκανα μια ομιλία- διάλεξη γύρω από το πρόβλημα της εργαζόμενης γυναίκας. Στην ουσία ήταν μια αντιδιάλεξη, διότι βασιζόταν στην κριτική και τις σημειώσεις μου πάνω σε ένα κείμενο που μου είχε στείλει ο αποφυλακισμένος φίλος μου περιστεριώτης , ο κυρ- Σπύρος, , γιατί σύμφωνα με τα λόγια του : « τ 'άλαφρυνα τον αέρα της φυλακής και του 'διωχνα από τα μάτια τα σιδερόφραχτα παράθυρα, μ' όμορφες κοινωνικές και ζωντανές ιστορίες από την κοινωνία και τη ζωή. ». Το βιβλιαράκι με τον ομώνυμο τίτλο το είχε γράψει ο Βοργιόπουλος και ήταν έκδοση της ομάδας λογοτεχνών « Νέοι δρόμοι ». Στα περιθώρια του βιβλίου εγώ σχολίαζα , π.χ « Νέοι δρόμοι »: μαζικό όργανο των συντηρητικών στενοκέφαλων λογοτεχνών. » Πέρα από τα σχόλια , πρόσθεσα και σημαντικές ενότητες όπως : η γυναίκα στο σημερινό αγώνα , η ιστορία του γυναικείου κινήματος, σκοποί της γυναίκας κ.α³⁴⁵ ».

Αν και η ομάδα των πολιτικών κρατουμένων ήταν κατά πολύ μικρότερη απ'αυτή των ποινικών, η κρισιμότητα των στιγμών και η ιστορική αναγκαιότητα συντέλεσαν στο να αρθούν οι επιφυλάξεις και οι έχθρες μεταξύ των δυο πλευρών. Μέσα από το καθημερινό παράδειγμα και τη συστηματική διαφώτιση, η Ομάδα των Πολιτικών Κρατουμένων κατάφερε, όχι μόνο να αποτρέψει τη στράτευση των ποινικών στις γραμμές του αντιπάλου και των «Γερμανοτσολιάδων» , αλλά, αντίθετα, η πλειοψηφία των ποινικών μαζικά να ενταχθεί στο αντιστασιακό κίνημα. Ο Μ. Γλέζος σημείωσε πως, η μεταστροφή αυτή δεν ήταν θέμα προπαγάνδας, αλλά

³⁴⁵ Το βιβλιαράκι και οι σημειώσεις, βάσει των οποίων έγινε η διάλεξη , σώζονται και είναι στο αρχείο του Μ.Γλέζου.

συνολικής διαπαιδαγωγικής προσπάθειας, που ξεκίνησε με τον πόλεμο κατά των ναρκωτικών και του τατουάζ:

«Με την επίδραση της ιδεολογίας και του πάθους που διακατέχει τους νέους, η πρώτη ιδέα ήταν ο αγώνας κατά του τατουάζ(τσαμπουκά τον έλεγαν) και των ναρκωτικών. Τελικά πετύχαμε στον αγώνα αυτόν μέσα από το καθημερινό μας παράδειγμα και τη διαφώτιση-μέρος της οποίας ήταν και η ομιλία μου. Μπορεί να μην ήταν μαθήματα , ήταν όμως συστηματοποιημένη διαφωτιστική δουλειά, με στόχους και ορατά αποτελέσματα..³⁴⁶ Η μεγάλη πλειοψηφία των ποινικών οργανώθηκε στο ΕΑΜ. Κάποια στιγμή, στο μεσοδιάστημα της Απελευθέρωσης και των Δεκεμβριανών, ορισμένοι ποινικοί κρατούμενοι βρήκαν την ευκαιρία να δραπέτεύσουν. Όταν μπήκαν οι αρχές στα κελιά τους, παντού στους τοίχους υπήρχαν συνθήματα υπέρ του ΕΑΜ, της ΕΠΟΝ και του ΕΛΑΣ. ...Το μεγαλύτερο δώρο μας το έκαναν παραμονές πρωτομαγιάς του 1944. Παρά τους κινδύνους , έκανα ανοικτή ομιλία με αφορμή την εκτέλεση που ετοιμάζαν οι Γερμανοί στην Καισαριανή . Εμείς το είχαμε μάθει και μάλιστα εγώ υπολόγιζα πως ανάμεσά τους θα έπρεπε να είναι και ο αδερφός μου, Νίκος, που τελικά εκτελέστηκε με τους 91 , μια βδομάδα αργότερα. Ξημερώματα Πρωτομαγιάς, μπορείτε να φανταστείτε 800 περίπου έγκλειστους να τραγουδούν τη Διεθνή; Ήταν μια μεταλλαγή, μια μετάλλαξη καταπληκτική! Καταλαβαίνετε πόσο είχαν εμποτιστεί από τα ιδανικά της Αντίστασης και του ΕΑΜ αυτοί οι άνθρωποι».

Πράγματι, όπως κατέληξε ο ίδιος, «οι στιγμές ανάτασης του Έθνους ήταν μοναδικές..» .

ΚΕΡΚΥΡΑΣ.

Τα πιο επικίνδυνα για το δικτατορικό καθεστώς στελέχη του Κομμουνιστικού Κόμματος ,με πρώτο τον Γενικό Γραμματέα του Ν.Ζαχαριάδη, κλείνονταν στις φυλακές της Κέρκυρας.³⁴⁷ Οι φυλακισμένοι βίωναν ένα ειδικό καθεστώς κράτησης, έξω από κάθε, έστω νομότυπη, έκφραση κάποιου κανονισμού - τη διαρκή αυστηρή απομόνωση Το καθεστώς της λογοκρισίας από τη μια και οι δύσκολες συνθήκες επικοινωνίας, διαβίωσης και επιβίωσης των κρατουμένων, από την άλλη, στάθηκαν αφορμή να μην μπορέσουν να διασωθούν παρά ελάχιστα στοιχεία για τις συνθήκες ζωής και πνευματικής δραστηριότητάς τους. Η πιο διαφωτιστική πηγή, προκειμένου να διευκρινιστούν κάπως καλύτερα ορισμένες λεπτομέρειες για τις ανάγκες της εργασίας αυτής, είναι το βιβλίο του Β.Νεφελούδη "Αχτίνα Θ"³⁴⁸ και η συνέντευξη που παραχώρησε ο ίδιος.³⁴⁹

Οι φυλακές της Κέρκυρας, σύμφωνα με τις πληροφορίες που δίνει ο ίδιος σε υποσημείωση του βιβλίου του, χτίστηκαν στις αρχές του 19^{ου} αιώνα από τους Άγγλους. Χρησιμοποιήθηκαν τα πιο στέρεα υλικά και σχεδιάστηκαν έτσι , ώστε να εξασφαλίζουν τις δυσμενέστερες δυνατές συνθήκες κράτησης φυλακισμένων: Αυστηρή απομόνωση σε υγρά κελιά , έλλειψη κάθε επαφής με τον έξω κόσμο κλπ. Οι Κερκυραίοι αφηγούνταν ότι, όταν για λόγους καταχρήσεων στις φυλακές αυτές

³⁴⁶ Στο σημείο αυτό ο Μ. Γλέζος αναφέρει τη διαφωτιστική δουλειά που γινόταν από το ΕΑΜ σε όλη την επικράτεια .

³⁴⁷ Στις φυλακές αυτές βρέθηκαν οι βουλευτές του Λαϊκού Μετώπου Β. Νεφελούδης, Στ. Σκλάβαινας, Κ. Γαβριηλίδης, καθώς και στελέχη όπως ο Ορφέας Οικονομίδης κ.α, βάσει του Α.Ν. 375 της 18/12/36 περί κατασκοπείας.

³⁴⁸ Β. Νεφελούδης, "Αχτίνα Θ" , εκδ. Ολκός 1974.

³⁴⁹ Βλ. συνέντευξη με τον Β. Νεφελούδη , 23/5/00.

έκλεισαν τον ίδιο τον αρχιτέκτονα, αυτός δεν άντεξε στο καθεστώς κράτησής του και αυτοκτόνησε...

Η μαρτυρία του Β.Νεφελούδη, πέρα από το ιστορικό στίγμα που ο ίδιος επιθυμεί να δώσει, έχει ευρύτερη αξία, από την άποψη ότι αναδεικνύει τις βαθύτατες εκείνες ανθρώπινες δυνάμεις και ικανότητες που του επιτρέπουν να επιβιώνει σε συνθήκες κατά τεκμήριο "αβίωτες". Από την άποψη λοιπόν της πνευματικής εγρήγορσης και εφευρετικότητας, αξίζει να αναφερθούν τα στοιχεία αυτά και ας μην πληρούν απόλυτα τα τυπικά κριτήρια των ορισμών της Συνεχούς εκπαίδευσης.

Ο Β. Νεφελούδης έμεινε στη φυλακή από το Μάιο του 1938 έως την Άνοιξη του 1943. Στην απομόνωση της ακτίνας "Θ" έμεινε 30 μήνες. Η εφεύρεση ενός απλοϊκού κώδικα επικοινωνίας με το διπλανό κελί, μέσω κτύπων στον τοίχο, ήταν γι αυτόν «η πρώτη νίκη κατά της δικτατορίας». Ο κώδικας, το «σαντούρι», αρχικά αφορούσε την τακτικότητα και σειρά των γραμμάτων της αλφαβήτου. Στη συνέχεια, έγινε πιο σύντομος- η αλφάβητος χωρίστηκε σε τέσσερις ομάδες γραμμάτων και έτσι ο πρώτος κτύπος αφορούσε την ομάδα και ο δεύτερος τη σειρά του γράμματος σ' αυτή. Όταν με τον τρόπο αυτό, που διαδόθηκε γρήγορα, μπόρεσαν να επικοινωνήσουν οι περισσότεροι κρατούμενοι, ο κώδικας απλοποιήθηκε και εμπλουτίστηκε με στοιχεία του Μορς. Μια άλλη μέθοδος επικοινωνίας, ιδιαίτερα σε περιόδους μη απομόνωσης, ήταν "ο ντολμάς"- ανταλλαγή σημειωμάτων δεμένων σφιχτά σε σχήμα κυλινδρικό, μέσω των σταμιών, ή σε ανυποψίαστα σημεία. Ως μολύβια χρησίμευαν οι καλά φυλαγμένοι γραφίτες από το εσωτερικό των μολυβιών και το καρβουνιασμένο μέρος του σπιντόξυλου.

Μετά την πρωινή γυμναστική και την καθαριότητα που γινόταν από τους κρατούμενους με δική τους ευθύνη και σχολαστικότητα, «έμπαινε εμπρός το σαντούρι», για όση ώρα διαρκούσε η έξοδος όσων δεν ήταν στην απομόνωση. Σε στιγμές που το «σαντούρι» ήταν επικίνδυνο γινόταν περισυλλογή και προετοιμασία των επόμενων συζητήσεων και ψυχαγωγικών στιγμών.³⁵⁰

«...Καταπιάνεσαι με την επεξεργασία ενός προγράμματος μορφωτικής δουλειάς, για να το θέσεις υπ' όψη των συντρόφων. Ανασύρεις στην επιφάνεια της μνήμης μισοξεχασμένες θέσεις και αποφάσεις του Ελληνικού και του Παγκόσμιου Κινήματος, που οι παλιοί στη φυλακή σύντροφοι τις αγνοούν, για να τους τις μεταδώσεις, με το "σαντούρι", είτε με τον "ντολμά"...Λιγάκι έκπληκτος διαπιστώνεις πως η μέρα σου γεμίζει. Και ας μην έχεις, ούτε βιβλίο, ούτε περιοδικά, ούτε εφημερίδα, να διαβάσεις. Ας μην έχεις ούτε ένα τσοσδά κομματάκι, για να γράψεις. Όλες τις σημειώσεις σου, για τα θέματα που δουλεύεις, τις κρατάς στο μυαλό σου. Γίνεται, έτσι, μια εξάσκηση της μνήμης, με αποτελέσματα που σου προκαλούν κατάπληξη...

Από την ημέρα ακόμα, έκλεινες τη σχετική συμφωνία με τον πιο κοντινό σου γείτονα,κατάρτιζες μαζί του το πρόγραμμα της βραδιάς: ανταλλαγή παλιών αναμνήσεων, ποιημάτων, ανεκδότων, στίχων, που όλοι μας, λίγο πολύ φτιάχναμε στην φυλακή...»

Μια από τις λογοτεχνικές «εσπερίδες» περιλάμβανε την απαγγελία από τον Ορφέα Οικονομίδα ποιήματος του Α. Σ Πούσκιν - "Το μνημείο", σε δική του μετάφραση, ακολούθησε η απαγγελία στίχων από τους "Πατέρες" του Κ. Παλαμά και ενός αυτοσχέδιου ποιήματος- παραμυθιού για τη μικρή κορούλα του από το Β. Νεφελούδη. Η λογοτεχνική βραδιά συνεχιζόταν και την επομένη με αυτοσχέδιους, άλλοτε λυρικούς και άλλοτε σατιρικούς στίχους (συνήθως για όσους είχαν κάνει «δήλωση μετανοίας») και έκλεινε με την απαγγελία της "Μονοτονίας" του Κ. Καβάφη.

³⁵⁰ Β. Νεφελούδης ό.π. σελ 151.

Στην Κέρκυρα γράφτηκαν και εκδόθηκαν με την πρώτη ευκαιρία ,δυσ σημαντικά για το αριστερό κίνημα έργα . Το ένα είναι λογοτεχνικό- φιλολογικό «Ο αληθινός Παλαμάς» και το δεύτερο καθαρά ιστορικό –ιδεολογικό, «Η ιστορία του Κομμουνιστικού Κόμματος Ελλάδας»³⁵¹. Κύριος συγγραφέας και των δυο είναι ο Ν. Ζαχαριάδης, χωρίς αυτό να σημαίνει πως δεν υπήρχε η συλλογική σφραγίδα και των υπόλοιπων κρατουμένων, όπως διαβεβαίωσε σε συνέντευξή του ο Β. Νεφελούδης. Προϊόν συλλογικού προβληματισμού ήταν και οι περισσότερες αποφάσεις που κατάφερναν να διοχετευτούν προς τα έξω, όπως η γνωστή απόφαση για την συμμετοχή των κομμουνιστών στον πόλεμο .

³⁵¹ γράφτηκε σε ένα σεντόνι και έγινε δυνατό να σωθεί χάρις στη μέθοδο του "ντολμά".
Β.Νεφελούδης
ό.π.

Κόμματος Κ. Γαβριηλίδης και Φράγκου, καθώς και πολλά άλλα κομματικά στελέχη, συνδικαλιστές και δημοκράτες.

Μέχρι τότε στην Ανάφη υπήρχε μια 12 μελής ομάδα εξορίστων, η οποία μπόρεσε στοιχειωδώς να ρυθμίσει τα πρώτα επιτακτικά θέματα της διαβίωσης. Τα προβλήματα οξύνθηκαν όταν στο νησί στα τέλη Σεπτεμβρίου του 1936 βρίσκονταν 750-800 πολιτικοί εξόριστοι³⁶⁷. Για την ομαλή και αξιοπρεπή διαβίωσή τους οργανώθηκαν συνεργεία ξυλουργών, μαγειρών, φουρναραίων, νερουλάδων, ξυλοκουβαλιτάδων, που δούλευαν πολύ εντατικά τις πρώτες μέρες. Στη συνέχεια, όταν λύθηκαν τα άμεσα προβλήματα, τα συνεργεία πήραν μονιμότερο χαρακτήρα, ενώ προστέθηκαν τα τσαγκαράδικα, τα κουρεία και τα ραφεία. Μέσα σε ενάμισι μήνα η ζωή άρχισε να παίρνει τους φυσιολογικούς ρυθμούς μιας καλά οργανωμένης ανθρώπινης κοινότητας. Ανεξάρτητα από την ιδεολογική και κομματική ταυτότητα, όσοι δέχονταν τους όρους συμβίωσης της κοινότητας αυτής αποτελούσαν μέλη της Ο.Σ.Π.Ε.Α- Ομάδας Συμβίωσης Πολιτικών Εξορίστων Ανάφης. Κεντρικό της όργανο ήταν το 7/ μελές ή 9/ μελές Γραφείο της Ομάδας. Τα μέλη του επόπτευαν και καθοδηγούσαν, μέσω Επιτροπών, κάθε τομέα της ζωής των εξορίστων. Ιδιαίτερα βαρύνουσα ήταν η θέση του υπεύθυνου της Μορφωτικής Επιτροπής. Στο Ημερολόγιο του Κ.Γαβριηλίδη³⁶⁸ διαβάζουμε πως η μορφωτική δουλειά τύγγανε ίδιας προτεραιότητας με αυτήν της επιβίωσης και οργανώθηκε από την αρχή, ταυτόχρονα με τις άλλες δραστηριότητες. Αυτό φαίνεται, άλλωστε, πιο καθαρά στο Ημερολόγιο του Κ.Γαβριηλίδη³⁶⁹, όπου με ημερομηνία 15/8/36, (ούτε μια εβδομάδα αφότου έφτασε) διαβάζουμε:

« Μετά πήρε το λόγο ο γραμματέας της μορφωτικής επιτροπής- εδώ πρέπει να τονίσουμε ότι η μορφωτική δουλειά μέσα στην ομάδα δεν σταμάτησε ποτέ-, για τα μαθήματα που κάνουν, για την εφημερίδα, για τις διαλέξεις, για τις δοκιμαστικές (υποθετικές) ομιλίες, για να αποκτήσουν την τέχνη του λόγου, και κατέληξε με τα συγκινητικά αυτά λόγια:

"Αγαπητοί φίλοι, κάναμε ό, τι μπορούσαμε και όσο μας επέτρεπαν οι πνευματικές μας δυνάμεις για να αυτομορφωθούμε. Η δίψα μας είναι μεγάλη, γιατί αισθανόμαστε την τεραστία έλλειψη, το βαθύ πνευματικό σκοτάδι μέσα στο οποίο μας καταδίκασε η πολιτεία. Γνωρίζουμε ότι το σκοτάδι αυτό είναι ο μεγαλύτερός μας εχθρός στη σκληρή πάλη που διεξάγουμε για την απελευθέρωσή μας και ίσως αυτό μας κάνει να χαιρόμαστε εξαιρετικά, γιατί η ομάδα μας πλούτισε από επιστημονικές κορυφές, που έχουμε την πεποίθηση ότι δεν θα αρνηθούν να μας προσφέρουν τα φώτα τους."

Δεν είναι ανάγκη να προσθέσω ότι όλοι δήλωσαν πως ευχαρίστως μπαίνουν στη διάθεση του Γραφείου, που μπορεί να τους χρησιμοποιήσει όπως αυτό νομίζει καλύτερα»

Πράγματι, οι διανοούμενοι εξόριστοι δεν άργησαν να ανταποκριθούν. Στο γράμμα του Δ. Γληνού με ημερομηνία 5/10/36/ διαβάζουμε:³⁷⁰

«Μου ζήτησαν (οι διανοούμενοι εξόριστοι) να κάνω μια σειρά από ομιλίες σε κύκλο στενό για τα προβλήματα της κοσμοθεωρίας, τα γενικά προβλήματα, που με απασχολούν στα «Γράμματα σε ένα νέο». Σου στέλνω το διάγραμμα της διαλεκτικής φιλοσοφίας που δουλεύω...Όσοι έχουν μέσα στην ψυχή τους ζωντανό ένα μεγάλο

³⁶⁷ Οι αριθμοί αυτοί αναφέρονται στα βιβλία των Κ. Μπίρκα «Με την ψυχή στα δόντια. Κατοχή Ανάφη» εκδ. Μέλισσα 1966, και Β. Μπαρτζιώτα (ό.π.) . Τον Οκτώβριο του 1937, μετά το ξεκαθάρισμα των πιο επικίνδυνων και τη λειτουργία του στρατοπέδου της Ακροναυπλίας, στο νησί έμειναν περίπου οι μισοί (220-250) εξόριστοι, αριθμός παρ' όλα αυτά σημαντικός, σε σχέση με τους άλλους τόπους εξορίας.

³⁶⁸ Κ. Μπίρκα, ό.π. σελ 39.

³⁶⁹ Κ. Γαβριηλίδη" Το ημερολόγιο της Ανάφης στη δικτατορία του Μεταξά".....

³⁷⁰ Συλλ. έργο :«Στη μνήμη του Δημήτρη Α. Γληνού», "Νέα βιβλία" Αθήνα 1946.(ημερ.5/12/36)

σκοπό της ζωής, έχουνε χρέος να γίνονται κάθε μέρα καλύτεροι. Όταν βλέπω εδώ γύρω μου σε πόσους ανθρώπους του λαού λάμπει και αχτινοβολεί μέσα τους ένας μεγάλος σκοπός ζωής, νοιώθω το χρέος το δικό μας να μεγαλώνει ολοένα περισσότερο...».

Το διάγραμμα του μαθήματος διασώθηκε. Αποτελείται από τέσσερα μέρη³⁷¹, όπου το περιεχόμενο της διαλεκτικής φιλοσοφίας εξετάζεται και αναλύεται με βάση τις τρεις βασικές συνιστώσες της κοσμοθεωρίας: την ιδεολογική, την οικονομική και την πολιτική. Μέσα από τις σημειώσεις του διαγράμματος φανερώνεται τόσο το επίπεδο της επιστημονικής κατάρτισης του μεγάλου δασκάλου, όσο και η ποιότητα, οι υψηλές απαιτήσεις και προσδοκίες που έτρεφε για τους "ασυνήθιστους" μαθητές του. Ακόμα και αν δε διδάχθηκαν όλα όσα προέβλεπε το διάγραμμα, θα πρέπει να αποτελέσει σημείο αναφοράς για τις επόμενες διαλέξεις, ιδιαίτερα τα ιστορικά και τα κοινωνιολογικά θέματα.

Στα τέλη του Απρίλη 1937 ο Δ. Γληνός μεταφέρθηκε στην Ακροναυπλία. Στο τελευταίο του γράμμα από την Ανάφη, αξιολογώντας την προσωπική πορεία του, στην πραγματικότητα αξιολογεί την όλη επιμορφωτική προσπάθεια που συντελέστηκε και που κράτησε σε εγρήγορση το πνεύμα και τις αισθήσεις του³⁷²:

«...Οι εννιά αυτοί μήνες ήταν δημιουργικοί και για την πνευματική μου ζωή. Σήμερα είμαι πολύ πιο έτοιμος για κάθε δράση. Έχει βαρύνει και θεωρητικά η σκέψη. Έχω δουλέψει όλο το θέμα της θεωρητικής σκέψης, που να είναι έτοιμο να πάρει και την αντικειμενική του μορφή...Μα και για την πραχτική δράση, η ωριμότητα σήμερα έγινε πολύ μεγαλύτερη...Έτσι μπορούμε να πούμε, πως από κάθε άποψη οι μήνες αυτοί ήτανε δημιουργικοί. Μελέτα, μα έχε άγρυπνα και ανοιχτά τα μάτια της ψυχής σου στη ζωή...»

Στο ημερολόγιο του Κωσταπαναγιώτη γίνεται αναφορά σε μια διάλεξη με καθαρά πολιτικό περιεχόμενο και ανοιχτό το ερώτημα για το "Ποιο Κόμμα ευθυνόταν κύρια για τη δικτατορία;"³⁷³ Ίσως ήταν το μοναδικό μέρος της Ελλάδας όπου μπορούσαν να συζητηθούν δημοκρατικά αυτά τα θέματα εκείνη την εποχή....

Αναλυτικότερα για την οργάνωση των επιμορφωτικών δραστηριοτήτων και τη λειτουργία των Σχολών, στα χρόνια 1936-1941,μαθαίνουμε από τις σελίδες του βιβλίου του Κ. Μπίρκα³⁷⁴, που διετέλεσε μέλος του γραφείου της Μορφωτικής Επιτροπής μετά το 1939,(μαζί με τον αυτοδίδακτο αγρότη Μανώλη Αναγνώστου και τον νεολαίο εργάτη Γιάννη Τεπεκετζόγλου-ενώ θα περίμενε κανείς ότι επικεφαλής της Μορφωτικής Επιτροπής να ήταν μόνο διανοούμενοι), ότι η αξιολογική κλίμακα της Ο.Σ.Π.Ε.Α είχε πιο αντικειμενικά κριτήρια:

«Στην Ομάδα της Ανάφης, επί 4 συνεχή χρόνια(1936-1940) λειτούργησαν ένα πλήθος σχολές, θαλαμικές και κεντρικές και διδάχθηκαν ένα πλήθος μαθήματα πάσης φύσης και όλων των κατηγοριών και βαθμίδων:

1.)Στον τομέα της Γενικής μόρφωσης: Ελληνικά, Μαθηματικά, Γεωγραφία, Ελληνική και Γενική Ιστορία, Λογιστικά, ξένες γλώσσες: γαλλικά, γερμανικά, ρωσικά κλπ..

2.)Στον τομέα της πολιτικοκομματικής μόρφωσης, οι παρακάτω τρεις κύκλοι, με τα αντίστοιχα μαθήματα:

³⁷¹ I. Ιστορική διαμόρφωση της Διαλεκτικής, II. Διαλεκτική της γνώσης, III Διαλεκτική της Φύσης, IV. Διαλεκτική της κοινωνίας. «Στη μνήμη του Δ. Γληνού», ό.π. σελ 153.

³⁷²Συλλ .έργο: «Στη μνήμη του Δημήτρη Α. Γληνού», ό.π.(ημερ. 5/4/37)

³⁷³ Ενώ οι περισσότεροι κατηγορήσαν τα δυο μεγάλα αστικά κόμματα, ο Κ. Τσάτσος υπερασπίστηκε τον Σοφούλη, λέγοντας πως ήταν διατεθειμένος να εφαρμόσει το Σύμφωνο Σοφούλη -Σκλάβαινα, αλλά δεν το ήθελαν οι σκοτεινές δυνάμεις. Κ Μπίρκας,ό.π. σελ 39

³⁷⁴ Κ. Μπίρκας, ό.π., σελ 54-58.

• *Πρώτος κύκλος πολιτικής μόρφωσης: Οργανωτικά Κομματικά, Αγροτικά, Συνδικαλιστικά, Εργατικής βοήθειας, στοιχειώδεις γνώσεις Κοινωνιολογίας και Πολιτικής Οικονομίας.*

• *Δεύτερος κύκλος ανώτερης Μαρξιστικής Μόρφωσης: Κοινωνιολογία, Πολιτική Οικονομία, Λενινισμός, Ιμπεριαλισμός, Τέχνη της εξέγερσης.*

• *Τρίτος ανώτατος κύκλος Φιλοσοφικής Μόρφωσης: Εισαγωγή στη Φιλοσοφία, Διαλεκτικός και Ιστορικός Υλισμός, Το κομμουνιστικό Μανιφέστο και το Πρόγραμμα της κομμουνιστικής Διεθνούς.*³⁷⁵

Οι κύκλοι όμως αυτοί μορφωτικής δουλειάς συμπληρώνονταν επί πλέον από ένα ευρύ πρόγραμμα τακτικών γενικών και ειδικών διαλέξεων γύρω από διάφορα θέματα ,πολιτικά, επιστημονικά, καλλιτεχνικά, ηθικής, πολιτισμού κλπ, με ομιλητές παλιούς συντρόφους, αλλά και νέους, απλούς μαθητευόμενους.

*Η κάθε σχολή είχε το δάσκαλό της, τους θαλαμικούς της, τους ομαδάρχες και τους εισηγητές της. Γινόταν εξέταση σε κάθε μάθημα και βαθμολογία των μαθητών ,άμιλλα στο τέλος του έτους, ανάμεσα στις Σχολές και τους μαθητές, βράβευση των καλύτερων μαθητών.*³⁷⁶ *Το σύστημα διδασκαλίας και μορφωτικής δουλειάς γενικά στηριζόταν στο ίδιο είδος «σχολείου εργασίας»: απέβλεπε κυρίως στην ανάπτυξη πρωτοβουλίας και αυτενεργού συμμετοχής των ίδιων των μαθητών στην όλη διαδικασία της».*

Τα προγράμματα και η ύλη της κάθε βαθμίδας καταρτιζόνταν από τη Μορφωτική Επιτροπή. Αυτή είχε και την ευθύνη της εκτύπωσης και της διανομής των σημειώσεων. Ο Κ. Μπίρκας καταθέτει τη μαρτυρία του Αλ. Σίμπλη σχετικά:³⁷⁷

«Ο επικεφαλής του συνεργείου αντιγραφών παρέλάμβανε από τον υπεύθυνο της Μορφωτικής Επιτροπής το χειρόγραφο μάθημα που έπρεπε να βγει σε 60 αντίγραφα (20 θαλαμικές σχολές από 3 αντίγραφα)... Όλα τα μαθήματα βγαίνουν με καρμπόν . Από τον Αύγουστο του 1939 το μάθημα της Πολιτικής Οικονομίας άρχισε να βγαίνει στον επίπεδο πολύγραφο που από τότε άρχισε να λειτουργεί.»

Εκτός από τα μαθήματα, αξιόλογη δράση σημειώθηκε και στην συγγραφή και κυκλοφορία αρχικά των εσωτερικών δελτίων τύπου, που σταδιακά διαμορφώθηκαν σε μικρού σχήματος χειρόγραφες ,τετρασέλιδες εφημερίδες τοίχου(με κοινό μελάνι) και στις εξασέλιδες , με πλούσια εικονογράφηση και περιεχόμενο κανονικής εφημερίδας. Οι εφημερίδες τοιχοκολλούνταν στην ειδική αίθουσα εκδηλώσεων -τη "Λέσχη". Το 1938 ο προσωρινός τίτλος "Το δελτίο μας" , ύστερα από διαγωνισμό γίνεται "Αντιφασίστας", γράφεται με σινική μελάνη και εικονογραφείται από τους Τάσο Αποστολίδη και Γιάννη Κεφαλίδη. Από το 1939 κυκλοφόρησε η εφημερίδα της νεολαίας "Εξόρμηση" και η δεκαπενθήμερη " Πολιτική Επιθεώρηση". Μετά το '40 εφημερίδες έβγαζαν οι τοπικές ενώσεις ,οι Μακεδόνες την "Πρωτοπορία", οι Ηπειρώτες και οι Επτανήσιοι τον "Ζάλογγο", οι Αθηναίοι την "Αθηναϊκή δροσιά" και οι Πόντιοι- Καραμανλήδες την "Γκαζέττα". Πολλά από τα τεύχη των εφημερίδων και των περιοδικών κατέστη δυνατόν να διασωθούν.³⁷⁸ Στις σελίδες του

³⁷⁵ Ο Κ. Μπίρκας κατάφερε να διασώσει και να εκδώσει τα 18 μαθήματα της Σχολής , το 1977, από τις εκδόσεις «Λειψία», με τίτλο "Εγχειρίδιο Μαρξιστικής Φιλοσοφίας-18 μαθήματα για τον Διαλεκτικό Υλισμό". Οι χειρόγραφες σημειώσεις του ήταν ουσιαστικά ένα βοηθητικό "βιβλίο δασκάλου" με αυστηρά δομημένο περιεχόμενο και εμπειρωτικές ερωτήσεις.

³⁷⁶ Ο «δάσκαλος» Κ. Μπίρκας αναφέρει ορισμένους από τους μελετηρούς και αριστεύσαντες μαθητές του, όπως τον Βασάλο, τον Καραθανάση, τον Μανάση, το Ραμπότα, τον Περλορέντζο, τον Νικολέρη. Κ. Μπίρκας, ό.π.σελ 55.

³⁷⁷ Κ. Μπίρκας ό.π. σελ 57.

³⁷⁸ Στα διασωθέντα από την πλημμύρα αρχεία του ΚΚΕ, υπάρχουν αρκετά τεύχη των εφημερίδων που προαναφέρθηκαν , «Δελτίο», «Αντιφασίστας», «Πολιτική Επιθεώρηση», ο «Ζάλογγος», με ημερομηνίες που ξεκινούν από το 1939 και φτάνουν μέχρι το 1943.

μηνιαίου «Δελτίου», η μορφωτική δραστηριότητα αναφέρεται έμμεσα, προφανώς διότι κι αυτή με τη σειρά της θα έπρεπε να περιφρουρείται, για ευνόητους λόγους. Άλλωστε, κάτι τέτοιο διευκρινιζόταν στο πρώτο ακόμα φύλλο του Δεκεμβρίου 1939, στο άρθρο με τον τίτλο «Συνωμοτική δουλειά»:

«...Παρ' όλο τον περιορισμό των μαζικών σχολών και παρ' όλη την αποκέντρωση της μορφ. δουλιάς στους θαλάμους, όπου υπάρχει κάποια αυτόματη συνωμοτικότητα, έχουμε την υποχρέωση να τηρούμε και στη σημερινή μορφωτική δουλιά μας όλους τους συνωμοτικούς κανόνες που τηρούσαμε και πριν τις μαζικές σχολές. Αλλιώς διατρέχουμε τους ίδιους κινδύνους με τους προηγούμενους, δηλ. να στερηθούμε ολότελα τη μορφωτική δουλιά ...πρέπει να μην μιλούμε σχετικά με το μάθημά μας, ούτε να σχολιάζουμε τη διδασκαλία, την εξέταση ή την επεξεργασία των μαθημάτων έξω στο δρόμο, στο καφενείο, είτε αλλού...Να προσέχουμε τα σημειώματα και τις ξεχωριστές σημειώσεις μας...σε κάθε θάλαμο πρέπει με την πρωτοβουλία της Μ.Ε. να φτιαχθεί ένας μικρός κρουσώνας, για να τοποθετούνται μέσα τα βιβλία και τα σημειώματα...».

Από τις σελίδες του « Δελτίου» περνούσαν κι άλλα καθημερινά προβλήματα από τη ζωή των εξορίστων, με ιδιαίτερη προσοχή στα ζητήματα οργάνωσης της ζωής μέσα από την κριτική για τη στάση ορισμένων σε ζητήματα καθαριότητας και υγιεινής³⁷⁹. Στα κείμενα των άλλων εφημερίδων τοίχου, παρακολουθεί κανείς την αγωνιώδη προσπάθεια των εξορίστων να παραμείνουν δραστήρια κοινωνικά μέλη μέσα από τη συνεχή προσπάθεια αποδελτίωσης της πολιτικής εσωτερικής και διεθνούς κατάστασης, ιδιαίτερα μετά την έναρξη του πολέμου. Προφητικό ήταν το άρθρο της «Πολιτικής Επιθεώρησης», με αριθμό φύλλου 6, στις 18/3/40, για τη γενίκευση του πολέμου, την εισβολή στη Σοβιετική Ένωση και την αναμενόμενη εμπλοκή των μικρών βαλκανικών κρατών.³⁸⁰ Στο επόμενο φύλλο, της 21/4/40, διευκρινιζόνταν και ξεκαθάριζε η στάση που θα κρατούσαν οι κομμουνιστές σε περίπτωση εθνικού κινδύνου:

« (το ΚΚΕ, δια του Ν. Ζαχαριάδη)...δηλώνει πως για την υπεράσπιση της εθνικής μας ανεξαρτησίας, που απαιτείται η συνένωση όλων των δυνάμεων, θα διαθέσει όλες του τις δυνάμεις και οι κομμουνιστές, παραμερίζοντας το παρελθόν, σαν πρόκειται να υπερασπίσουν την εδαφική ακεραιότητα και ανεξαρτησία, θα παλέψουν στην πρώτη γραμμή, έτσι όπως αυτοί ξέρουν να παλεύουν, μα ταυτόχρονα θα κάνουν αμείλιχτη πάλη ενάντια σ' εκείνους που με διάφορες προφάσεις θα αδυνατίζουν το εθνικό μέτωπο ή θα εξυπηρετούν ύπουλα τα πλουτοκρατικά και ιμπεριαλιστικά συμφέροντα.»

Στον τομέα της ψυχαγωγίας δινόταν ιδιαίτερο βάρος, αν και οι περίπου 50 συμμετέχοντες στα θεατρικά, μουσικά, χορευτικά και χορωδιακά "γκρουπ", δεν

³⁷⁹ Σε φύλλο χωρίς ημερομηνία, κάτω από την στήλη «η ζωή της ομάδας μας», δυο μικρά άρθρα αναφέρονταν σε ζητήματα καθαριότητας και πολιτισμού: «Δεν είναι σωστό, μα ούτε και επιτρεπτό, άνθρωποι με ανώτερη πολιτική συνείδηση, με απaráμιλλη ψυχική και ηθική ανωτερότητα, ...να καθυστερούν στο ζήτημα του πολιτισμού, σ' αυτό που λέμε κουλτούρα...»

³⁸⁰ Από το κύριο άρθρο « Εξωτερική επισκόπηση», αντιγράφουμε: «Εκείνο που χαρακτηρίζει την κατάσταση στο εξάμηνο που πέρασε, δεν είναι μόνο η πολεμική προπαρασκευή των αντιπάλων για την αποφασιστική στιγμή του ολοκληρωτικού ξολοθρεμού και που κάθε μέρα και πιο πολύ λιγοστεύει κάθε δυνατότητα αποφυγής της καταστροφής, αλλά και η επίμονη, καταστροφική, απεγνωσμένη προσπάθεια των Δ.Δ. (Δυτικών Δυνάμεων) να τραβήξουν στον πόλεμο και για την εξυπηρέτηση των σκοπών τους, εφ' όσο μπορούν, περισσότερα κράτη και μ' αυτό να μετατρέψουν τον πόλεμο ανάμεσα στους αγγλογάλλους και τους γερμανούς σε παγκόσμιο πόλεμο. Ο σκοπός είναι ευνόητος: να συμμετάσχουν όσο μπορούν περισσότεροι λαοί στα έξοδα του πολέμου τους κι ακόμα έτσι θα τους είναι ευκολότερο, όταν θεωρήσουν τη στιγμή κατάλληλη, να τον μετατρέψουν σε πόλεμο αντισοβιετικό και αντεπαναστατικό, τόσο ενάντια στη χώρα του σοσιαλισμού, όσο κι ενάντια σε κάθε ενδεχόμενη εξέγερση του προλεταριάτου ή των αποικιών κατά του ιμπεριαλιστικού ζυγού. Σ' αυτόν τον σκοπό αποβλέπει η αγγλική πολιτική στο Φιλανδικό ζήτημα, στις άλλες σκανδιναβικές χώρες, στα Βαλκάνια κτλ...»

απαλλάσσονταν από τις προγραμματισμένες χειρωνακτικές υπηρεσίες.³⁸¹ . Οι χορωδίες , μάλιστα, ήταν δύο. Η πρώτη, "η μεγάλη" , με μαέστρο τον καπνεργάτη Γκούλιο, που έπαιζε και σαξόφωνο και η "μικρή"- ένα κουϊντέτο .Η θεατρική ομάδα , στην οποία με μεγάλη προθυμία συμμετείχε και η Ηλέκτρα Αποστόλου, ανέβαζε έργα ξένου και ελληνικού ρεπερτορίου. Οι έλληνες που προτιμούνταν ήταν ο Ξενόπουλος, ο Ρώτας(" Ο Ρήγας Βελεστενλής"), ο Μπόγρης κ.α. Μονόπρακτα και σκετς γράφονταν και από τους ίδιους τους εξόριστους. Δεν ήταν λίγοι οι εξόριστοι που δοκίμασαν τις δυνάμεις τους και στον έντεχνο λόγο. Το ποίημα (απάντηση σε γράμμα) του Σπ. Πάντζα " Χρυσάνθεμα" βραβεύτηκε σε διαγωνισμό της Μόσχας, ένα άλλο, του κουρέα Α. Τσακίρη, έγινε ύμνος στα χείλη των Αναφωτών εξορίστων.³⁸²Μια πρωτότυπη ευρεσιτεχνία του μαθητή γυμνάσιου Μαυροκεφαλίδη έδωσε τη δυνατότητα να παρακολουθήσουν κινηματογράφο όχι μόνο οι εξόριστοι , αλλά και οι χωριάτες. Ο ίδιος, ως καλός φωτογράφος και ιχνογράφος, εκτός από την κινηματογραφική μηχανή, έφτιαξε και την κινηματογραφική ταινία πάνω σε διάφανο χαρτί από τα κουτιά των τσιγάρων, με διάφορα στιγμιότυπα και σκηνές (διδακτικές και σατιρικές) της ζωής των εξορίστων και την πρόβαλε με τη βοήθεια ειδικών λαμπών γκαζιού, δικής του και πάλι εφεύρεσης.

Εκτός από τις γιορτές και τις επετείους, η Ομάδα έβρισκε ευκαιρία να ψυχαγωγείται με αφορμή οποιοδήποτε ευχάριστο γεγονός, όπως ήταν, για παράδειγμα, ο ερχομός του καϊκιού τις Τετάρτες. Την επιμέλεια των "χορευτικών απογευμάτων" την είχε ο Αρμένιος χοροδιδάσκαλος Κιβόρκ. Ο Β. Μπαρτζιώτας³⁸³ αναφέρει τις Κυριακάτικες χοροεσπερίδες , στην κεντρική πλατεία του χωριού, στον Ανεμόμυλο, όπου χόρευαν παραδοσιακούς και ευρωπαϊκούς χορούς όχι μόνο οι εξόριστοι , αλλά και οι κάτοικοι του χωριού

Το 1941 όλοι οι Έλληνες πολιτικοί κρατούμενοι, παρά την προθυμία τους και την παράκληση να τους επιτραπεί να υπερασπίσουν τα ελληνικά σύνορα εκτελώντας το πατριωτικό καθήκον τους , παραδόθηκαν από τις επίσημες ακόμα ελληνικές αρχές στα γερμανικά στρατεύματα κατοχής. Το βάσανο της πείνας για τους εξόριστους έγινε ανυπόφορο, διότι ήταν εγκλωβισμένοι και εγκαταλελειμμένοι στην τύχη τους. Από το Καλοκαίρι το '41 έως το '43 οι 20 πέθαναν από την πείνα. Η μορφωτική δραστηριότητα περιορίστηκε αρχικά σε συζητήσεις και αναλύσεις για την εσωτερική και διεθνή κατάσταση και τελικά σταμάτησε εντελώς ,κάτω από το βασανιστικό φορτίο της επιβίωσης.³⁸⁴

³⁸¹ Κ. Μπίρκας, ό.π. σελ 93.

³⁸² Κ. Μπίρκας, ό. π .σελ 113. Αντίστοιχα , το πρώτο:" Μου γράφεις να γυρίσω...// Δεν ερωτεύθηκα, γυναίκα, αυτό το βράχο //καθώς λες στο γράμμα σου// (τα μάτια σου είναι γαλανά κι ας πάνε τόσα χρόνια)//μα δεν ξεχνώ σαν είμαστε παιδιά // σου είπα και συμφώνησες://Κρίμα να πεινάνε οι άνθρωποι. //...Τώρα μου γράφεις να γυρίσω!...//Σήκωσε το κορμί σου// δείξε μου τα νύχια σου// Φώναξέ τους μαζί μου //Ποτέ!

το δεύτερο: Στερήσεις , πίκρες , γράμματα //πικρά των σπτικών μας, //προδότες κι « επ 'αόριστα...» //δεν μας τρομάζουν πια!

³⁸³ Β. Μπαρτζιώτας, «Στις φυλακές και τις εξορίες», Καστανιώτης, Αθήνα 1978.

³⁸⁴ Στη σελ.270 ο Κ. Μπίρκας αναφέρει ότι στη μεγάλη συγκέντρωση της Απελευθέρωσης στο Σύνταγμα ένα πανό έγραφε: Ανάφη- στους 200 πέθαναν 20 από την πείνα και 140 εκτελέστηκαν. Σύνολο 75% νεκροί, 25% επιζήσαντες.

ΚΙΜΩΛΟΣ.

Μέχρι τα μέσα του 1940 στην Κίμωλο βρίσκονταν περίπου 20 εξόριστοι, έξι εκ των οποίων ήταν άνδρες .Ανάμεσά τους ξεχώριζαν τα ονόματα του Πέτρου Ρούσου και της γυναίκας του Χρύσας Χατζηβασίλειου, του Μιλτιάδη Πορφυρογένη, του Κώστα Καραγιώργη (Γυφτοδήμου) ,του Λευτέρη Αποστόλου, που ήταν στελέχη πρώτης γραμμής του Κομμουνιστικού Κόμματος, καθώς και οι σύζυγοι στελεχών, όπως η Σοφία Νεφελούδη (με το μόλις επτά μηνών κοριτσάκι τους), η Βασιλεία Παπαρήγα, η Δόμινα Ιωαννίδη και η Φούλα Πορφυρογένη. Μέσα στο καλοκαίρι μεταφέρθηκαν στο νησί από άλλες εξορίες και άλλες γυναίκες, με στόχο να συγκεντρωθούν εκεί τελικά όλες οι εξόριστες γυναίκες. Ο συνολικός αριθμός τους ήταν 36 άτομα.³⁸⁵ Ο πόλεμος "ματαίωσε" το σχέδιο και έτσι λίγες παρέμειναν τελικά στην Ανάφη, στη Φολέγανδρο και τον Αη Στράτη. Η Ομάδα Συμβίωσης των εξορίστων έκανε ό, τι μπορούσε προκειμένου να μην περνάει ανεκμετάλλευτος ο χρόνος της " επ' αόριστον "εκτόπισης. Λακωνικές πληροφορίες, πλην όμως αρκετά διαφωτιστικές, μας δίνει η Μ. Καραγιώργη στο απαντητικό σημειώμά της, που αφορά τόσο τη συγκεκριμένη εργασία , όσο και το βιβλίο του Κ. Μπίρκα.³⁸⁶:

«... Μαθήματα οργανώθηκαν για όλα τα επίπεδα, μέχρι και για μερικές που δεν ήξεραν καθόλου γράμματα. Κοιρ ιστορίας, γεωγραφίας, νεοελληνικής λογοτεχνίας, γλωσσών κλπ. Κι ακόμα εξετάσεις με έπαθλα και βραβεία. Διαλέξεις με πολιτικό περιεχόμενο και λογοτεχνικές, οργανώθηκαν συχνά με μεγάλη επιτυχία....Στον καλλιτεχνικό τομέα δεν πήγαιναν πίσω. Μια θαυμάσια χορωδία είχε οργανωθεί, με ωραία τραγούδια, τραγουδισμένα από ωραιότατες φωνές (αδελφές Κοσκινά, Μαίρη Οικονομίδου, Μ. Πορφυρογέννης, Π.Ρούσος κλπ.) κι ανάμεσα σκετσάκια , καλλιτεχνικές βραδιές, ονομαστικές γιορτές, Χριστούγεννα, Πρωτοχρονιά κλπ, δεν άφηναν καθόλου την Ομάδα να πλήξει ή να "πέσει" .Κι ακόμα βραδιές με συζητήσεις, με θέματα πολιτικά, κομματικό, επιστημονικά κλπ. ... Ενδιαφέρον επίσης είχε κι η εφημερίδα της Ομάδας, που έβγαине βασικά απ' τις γυναίκες(Φούλα, Αύρα..³⁸⁷), χωρίς βέβαια να αποκλείει τους άντρες. Κάπου περισώθηκαν μερικά φύλλα...».

Με διάθεση περισσότερο αξιολογική , η ίδια , σημειώνει στο βιβλίο της.³⁸⁸

«...Για κάθε μέλος της ομάδας υπήρχε και ένας ενδιαφέρων τομέας για να παρακολουθήσει. Και ήταν μαζί και μορφωτικά και ευχάριστα (εν. τα μαθήματα).Μόλις προσαρμόστηκα λιγάκι στο καινούριο περιβάλλον, άρχισα μαθήματα γερμανικών που τα είχα διακόψει στο Πανεπιστήμιο, όταν με πιάσανε το Μάρτη του '38. Δασκάλα μου ήταν η Φούλα Χατζηδάκη. Και το ευχάριστο μαζί της δεν ήταν μόνο τα μαθήματα. Ήταν οι ορίζοντες που μου άνοιξε η μεγάλη της μόρφωση και καλλιέργεια...Ένιωθα τώρα πόσο πίσω ήμουν στη μόρφωση και ας είχα περάσει από το Πανεπιστήμιο, και ας είχα διαβάσει μέχρι τώρα σωρούς από βιβλία. Και ύστερα, οι συζητήσεις τους. Ένιωθες όταν τις παρακολουθούσες ότι ανέβαινες κλαδί- κλαδί σε ένα πανύψηλο δέντρο. Τόσο μεθοδικά, τόσο ξεκάθαρα έκαναν το κάθε πράγμα που έπιαναν για συζήτηση. Είχαν καταφέρει και, παρ'όλες τις απαγορεύσεις, είχαν δημιουργήσει μια πλούσια βιβλιοθήκη. Έτσι υπήρχε ποικιλία για διάβασμα , από την ιστορία του Παπαρρηγόπουλου μέχρι καλή λογοτεχνία» .

Για κάθε κατηγορία μαθημάτων είχαν οριστεί από το Γραφείο της Ομάδας Συμβίωσης Πολιτικών Εξορίστων οι υπεύθυνοι δάσκαλοι. Εκτός από τα μαθήματα

³⁸⁵ Μ. Καραγιώργη « Μέχρι την απόδραση», εκδ. Φυτράκης/ Ο Τύπος Α.Ε., 1989.

³⁸⁶ Κ Μπίρκα : "Κάτω απ' την μπότα της Δικτατορίας 1936-1940, εκδ. Μέλισσα, 1966, σελ 604.

³⁸⁷ Εννοεί τη Φούλα Χατζηδάκη και την Αύρα Παρτσαλίδου.

³⁸⁸ Μ. Καραγιώργη, 'ό.π. σελ 217.

ιδεολογικού περιεχομένου, που τα κριτήρια για τη διδασκαλία τους αφορούσαν όχι μόνο τη μορφωτική στάθμη, μα και την κομματική και συνδικαλιστική εμπειρία³⁸⁹, τα υπόλοιπα εγκύκλια ή ευρύτερα εγκυκλοπαιδικά, τα έκαναν άτομα απόλυτα καταρτισμένα πάνω στο αντικείμενο που διδασκόταν, κυρίως εκπαιδευτικοί. Από τα ονόματα και τα στοιχεία που δίνονται στο σημείωμα της Μ. Καραγιώργη, φαίνεται καθαρά πως το μορφωτικό επίπεδο των εξορίστων ήταν πολύ υψηλό, αφού μόνο τα ονόματα που συμμετείχαν στα μαθήματα ως διδάσκοντες έφταναν τα 10. Το ποσοστό ήταν ακόμη υψηλότερο μέχρι τα μέσα του '40, όταν στο νησί υπήρχαν μόνο 20 εξόριστοι. Όταν αργότερα προστέθηκαν περισσότεροι εξόριστοι, ιδίως γυναίκες εργάτριες, η συνοχή της ομάδας ενισχύθηκε, σε πείσμα της κοινωνικομορφωτικής ετερογένειας, που για τα κοινωνικά δεδομένα της εποχής εκείνης θα δημιουργούσε ευνόητο χάσμα. Οι καπνεργάτριες Ροδή Κάτου και Σουλτάνα Καραμπίνη ήταν μέλη του Γραφείου της Ομάδας Συμβίωσης, που μαζί με τον γεωπόνο, Γραμματέα της ΟΣΠΕ, «*ρύθμιζαν κατά τον καλύτερο τρόπο τα ζητήματα της ομάδας, τις σχέσεις της με τη διοίκηση..., το επισιτιστικό.*» Πάνω στο θέμα της κοινωνικής και μορφωτικής αλληλεπίδρασης και ανατροφοδότησης, η Μ. Καραγιώργη, σημειώνει:³⁹⁰

«Συνδέθηκα γρήγορα μ' αυτούς τους ανθρώπους και δε χόρταινα να τους ακούω να μιλάνε για τα γεγονότα, που εκείνοι όχι μόνο τα είχαν ζήσει, αλλά είχαν πρωτοστατήσει και στην οργάνωσή τους... Όταν, για παράδειγμα, τον Ιούνιο του 1936 στο Βόλο χτυπούσαν τους εργάτες με τα πολυβόλα και τους σκότωναν, εγώ έτρεχα απλός θεατής στην ουρά της μεγάλης διαδήλωσης, με τη σχολική τσάντα στον ώμο και την μπλε ποδιά. Να, όμως που τώρα γνώριζα τη Βασιλεία (Καραντώνη- Παπαρήγα, καπνεργάτρια), που ήταν από τους οργανωτές σε κείνα τα κοσμογονικά γεγονότα. Και τόσο απλή! Και τόσο ταπεινή! Τι άνθρωποι ήταν τούτοι; Πού βρισκόταν αυτό το μεγαλείο;...»³⁹¹

Τον Απρίλη του 1941 οι πολιτικοί κρατούμενοι οργάνωσαν με επιτυχία την απόδρασή τους και πήραν μέρος στον Εθνικοαπελευθερωτικό αγώνα.

ΦΟΛΕΓΑΝΔΡΟΣ.

Η Φολέγανδρος, αυτό το άνυδρο, άδεντρο και άγονο νησί των Κυκλάδων, που υπάγεται στην επαρχία Μήλου, αποτελούσε τόπο εξορίας, τόσο των πολιτικών όσο και ποινικών κατάδικων, από τα χρόνια της Παγκαλικής δικτατορίας. Οι πρώτες πληροφορίες για τη δράση της κολλεκτίβας των πολιτικών εξορίστων σ' αυτό το νησί βρίσκονται στο βιβλίο του Γ. Πικρού³⁹² και αφορούν το πρώτο διάστημα μετά τις μεγάλες, «κοσμογονικές» συλλήψεις και εκτοπίσεις του **Φθινοπώρου του 1935**. Το κείμενο αναφέρεται στη ζωή των εξορίστων και αποτελεί απόσπασμα από μια ευρύτερη ενότητα του θέματος «Με τους πολιτικούς εξοριστούς στα ξερονήσια», που αναπτύσσει ο δημοσιογράφος με το ψευδώνυμο «ένας εξόριστος». Μετά τις πρώτες εγκωμιαστικές παρατηρήσεις για την οργάνωση της ζωής και την αλληλεγγύη των 55

³⁸⁹ Στο βιβλίο της η Μ. Καραγιώργη αναφέρεται με επαινετικά λόγια για την προσωπικότητα, το ήθος και το ιδιαίτερα υψηλό και πολύπλευρο μορφωτικό επίπεδο της Χρύσας Χατζηβασιλείου, που ήταν μέλος της Κεντρικής Επιτροπής του Κομμουνιστικού Κόμματος και Γραμματέας της Κομματικής τους οργάνωσης στην εξορία.

³⁹⁰ Μ. Καραγιώργη ό.π. σελ 217.

³⁹¹ Μ. Καραγιώργη, ό.π.. σελ 220 και 214.

³⁹² Γ. Πικρός, ό.π. 8τ., σελ324-327.

μελών της ΟΣΠΕ, ο δημοσιογράφος κάνει ιδιαίτερη αναφορά στο επιμορφωτικό πρόγραμμα, στο οποίο, όπως φαίνεται, υπερίσχυσαν τα μαθήματα ιδεολογικής και πολιτικής κατάρτισης:

« Το πρωί ο θαλαμάρχης χτυπάει τα χέρια και ζυπνάνε όλοι στις 7. Στις 8 έχουν πάρει το πρωινό ρόφημα, τσάι του βουνού με ψωμί και κάθονται στις διαλέξεις, άλλοτε χωρισμένοι σε ομάδες με τον ομαδάρχη τους και τους εισηγητές των και άλλοτε όλοι μαζί στις κοινές διαλέξεις. Ακούνε ομιλίες και οργανωτικά, συνδικαλιστικά, αγροτικά, λενινισμό κλπ. Κατόπιν κάνουν ξεχωριστή μελέτη ο καθένας... (Μετά το φαγητό)... Στις 4 πάλι διάλεξη, ύστερα διάβασμα, φαγητό, ανάπαυση, ύπνος. Διαλέξεις μορφωτικές γίνονται 2 τη βδομάδα.»

Αν και δεν αναφέρονται πολλά πράγματα για την πολιτιστική ζωή της Ομάδας, θα πρέπει κι αυτή να μην υστερούσε, τουλάχιστο από την άποψη της συμμετοχής και της διάθεσης, αν κρίνει κανείς από την τελετή αποχαιρετισμού που διοργανώθηκε προς τιμή όσων απολύονταν. Ανάμεσα στους απολυμένους βρισκόταν και ένας εξόριστος γιατρός- μοναδικό στήριγμα όχι μόνο των εξορίστων, μα και των νησιωτών, που ένιωθαν ανάμικτα συναισθήματα για την απώλειά του. Σημαντική, ίσως και λίγο υπερβολική, χωρίς να στερείται όμως αλήθειας, είναι η παρατήρηση για τις σχέσεις των κατοίκων με τους εξορίστους:

«Οι κάτοικοι του νησιού τόσο είναι ευχαριστημένοι από τους συντρόφους μας, ώστε έκαμαν διαβήματα στα υπουργεία Εσωτερικών και Δικαιοσύνης να ορίζεται τόπος εξορίας η Φολέγανδρος μόνο για τους κομμουνιστές και ουδέποτε για τους κοινούς εξορίστους πρεζάκηδες, χασικλήδες, ζωοκλέφτες και ρέστους... Πολλοί ειδικοί τεχνίτες σύντροφοι, δουλεύουν με πολύ προσοχή στο χωριό και τους φτιάχνουν κομψοτεχνήματα, ταπετσαρίες, δουλειές οικοδομικές, μαραγκού, τσαγκαράδικες, ραφτάδικες κλπ. ...»

Στα χρόνια της Δικτατορίας του Μεταξά, ιδιαίτερα την περίοδο 1939-1940, ο εξόριστος πληθυσμός πολλαπλασιάστηκε φτάνοντας τα 230 περίπου άτομα.³⁹³ Στο διάστημα 1936-1941 ο συνολικός αριθμός των εξορίστων που πέρασαν από την Φολέγανδρο θα πρέπει να υπολογίζεται σε περισσότερους από χίλιους.³⁹⁴ Για την Ο.Σ.Π.Ε.Φ πολλαπλασιάστηκαν και τα προβλήματα, αφού, κοντά στις δυσκολίες στέγασης, η Ομάδα αντιμετώπιζε σοβαρά οικονομικά προβλήματα. Το κράτος χορηγούσε το πενιχρό επίδομα των 7 δρχ. ανά άτομο, χωρίς να έχουν όλοι οι κρατούμενοι το δικαίωμα αυτό. Με την πρωτοβουλία του πενταμελούς Γραφείου, ζητήθηκε και παραχωρήθηκε τελικά στους εξορίστους ένα χέρσο χωράφι, που με την εθελοντική και επίμονη δουλειά μετατράπηκε σε αληθινό παραγωγικό περιβάλλον.

Ο Βάσος Γεωργίου³⁹⁵, αναφερόμενος στην ανάγκη που ώθησε τους εξορίστους να διεκδικήσουν και να οργανώσουν το αγροτικό νοικοκυριό τους, σημειώνει πως

³⁹³ Κλέων Παπαλοΐζος. «Εθνική Αλληλεγγύη. Φολέγανδρος 39-40. Αη Στράτης», Αθήνα 1977., Κεφ στ΄

³⁹⁴ Γ. Τρικαλινός: «Πώς φτάσαμε στις 23 Φλεβάρη 1943», Ριζοσπάστης, 18/2/1993. Στο άρθρο, που είναι αφιερωμένο στα 50 χρόνια της ΕΠΟΝ, σημειώνεται πως το 1937 η αναλογία των νέων εξορίστων του νησιού ήταν 40 προς 150 άτομα. Οι νέοι, υπό μορφή εξορμήσεων, αναλάμβαναν τις δυσκολότερες αγροτικές αποστολές, όπως ξεχέρσωμα γης, σκάψιμο, σπορά, μάζεμα σοδειάς, διαμόρφωση χώρων κτλ. Με τη Φολέγανδρο συνδέεται το παρακάτω τραγούδι, σε στίχους Α. Ραμπαβίλα και μουσική Χαλκιάκου, που τροποποιημένο έγινε τραγούδι της ΕΠΟΝ στην Κατοχή: «Εμπρός στη δουλειά μας// αδέρφια και πάλι //πάμε και γοργά //προβάλλει η αυγή// Να δείξουμε πρέπει //μ' ατέλειωτη πάλη// πως είμαστε εμείς η Νέα Ζωή //Πρωτοπόροι στη δουλειά μας// με τις τσάπες μας εδώ //και τον τόνο στις γιορτές μας //δίνουμε τον χαρωπό// Πρώτη φάλαγγα η δική μας// στην Προόδου το στρατό.»

³⁹⁵ Β. Γεωργίου «Η ζωή μου», Β΄ τόμος, Αθήνα 1992, σελ. 139.

αυτό υπαγορεύτηκε από τη συνειδητοποίηση της δύσκολης κατάστασής τους ενόψει του πολέμου, που ξέραν πως ερχόταν:

«Όταν όμως η 4^η Αυγούστου γιόρτασε με επίσημες φιέστες και θορυβώδη πανηγύρια τη δεύτερη επέτειό της και λίγο αργότερα υπογράφηκε η συμφωνία του Μονάχου, στη Φολέγανδρο, όπως και σ'άλλα ξερονήσια, οι εξόριστοι άρχισαν να σκέπτονται τι θ' απογίνουν και πως θα επιζήσουν, άμα ξεσπάσει πόλεμος...».

Ο ζήλος, ο ενθουσιασμός και η συλλογικότητα δεν άργησαν να φέρουν αποτελέσματα στην Ομάδα συμβίωσης, που μπορούσε να αισιοδοξεί για την αυτάρκεια, τουλάχιστο στο θέμα της διατροφής.

Με τον ίδιο ζήλο και με τη βοήθεια του κρατούμενου γιατρού Κουφουδάκη, του φαρμακοποιού Σίμου Φωκιανού και του οδοντοτεχνίτη Αδάμ Μολυβά, οργανώθηκε ένα πλήρες ιατρείο. Οι δυνατότητες περίθαλψης παρέμεναν στην υπηρεσία όλου του νησιού, πέρα από τα όρια της κοινότητας των κρατουμένων. Τα συνεργεία των τσαγκαράδων, των ραφτάδων, των κουρέων, των μαραγκών κ.α. λειτουργούσαν σε "κοινωνικοποιημένη βάση", φρόντιζαν να καλύπτουν δωρεάν τις βασικές ανάγκες των συνεξόριστων. Όποιος ζητούσε κάτι επιπλέον το πλήρωνε σε τιμή κόστους και τα χρήματα πήγαιναν στο κοινό ταμείο. Το πιο οργανωμένο συνεργείο ήταν οι φουρναραίοι.

Η ίδια επιτελικότητα διέκρινε και την οργάνωση των μαθημάτων. Αυτή τη φορά δημιουργήθηκαν **βαθμίδες για αγράμματους και αρχάριους** των πρώτων τάξεων του Δημοτικού. Για το επίπεδο του Γυμνασίου προβλέπονταν μαθήματα ελληνικής γλώσσας, γραμματικής, ιστορίας, γεωγραφίας. Για τις επόμενες βαθμίδες οργανώθηκαν μαθήματα φιλοσοφίας, ξένων γλωσσών, αλλά και λογιστικών³⁹⁶. Τα πρώτα σχολικά μαθήματα τα έκαναν οι εκπαιδευτικοί. Σε ειδικά διαμορφωμένη αίθουσα, «Το Κεντρικό», γίνονταν οι διαλέξεις και οι κυριακάτικες εκδηλώσεις των εξορίστων-χορωδία, φιλολογικές βραδιές κτλ. Συχνά εκεί, για λόγους οικονομικούς, γινόταν ομαδική ανάγνωση των εφημερίδων. Ακολουθούσαν πλούσιες σε προβληματισμό συζητήσεις, ιδιαίτερα γύρω από την πολιτική κατάσταση και τον πόλεμο που караδοκούσε.

Υπεύθυνος της ιδεολογικής διαφώτισης και των μαθημάτων, προς μεγάλη έκπληξη του ίδιου, ορίστηκε ο Βάσος Γεωργίου. Η έκπληξή του μεγάλωσε όταν του παραδόθηκε για μελέτη μια πλήρης σειρά μαρξιστικών βιβλίων, που με προσοχή είχαν φυλαχτεί σε ειδική κρύπτη από τους προηγούμενους εξόριστους. Στις σελίδες του βιβλίου του σημειώνει:

«Έτσι, ύστερα από σκληρή δουλειά και προσπάθεια όχι μόνο δική μου, κατορθώσαμε να οργανώσουμε και να κάνουμε κάμποσους κύκλους μαθημάτων. Οι δικές μου σημειώσεις κι η παράδοση που ακολουθούσε ήταν μια πρώτη ύλη. Μεγαλύτερη σημασία είχαν η επεξεργασία κάθε παράδοσης, με τη βοήθεια των σημειώσεων που κρατούσαν οι μαθητές, η δημιουργική συζήτηση που γινόταν σε κάθε μάθημα, οι ερωτήσεις που διατυπώνονταν και οι απαντήσεις που δίνονταν. Ήταν μια πολύ όμορφη, ζωντανή, δημιουργική και συντροφική συνεργασία ανάμεσα στο «δάσκαλο» της περίπτωσης και τους μαθητές. Ο ένας βοηθούσε τον άλλο κι όλοι μαζί τον ένα, με ειλικρινή διάθεση για καλύτερη κατανόηση και αφομοίωση του θησαυρού των ιδεών των μεγαλοφυών ιδρυτών του επιστημονικού σοσιαλισμού»

Οι εξόριστοι εξέδιδαν τη χειρόγραφη εφημερίδα " Η τσιμπίδα", μια σατιρική εφημερίδα που σχολίαζε την καθημερινότητά τους. Τα πειράγματα και τα ευτράπελα που διακωμωδούσε ερέθισαν κρυφά ταλέντα και φιλοδοξίες πολλών, ώστε να δραματοποιήσουν πολλά απ' αυτά. Δεν άργησε να ωριμάσει η ιδέα και να «θεσπιστεί»

³⁹⁶ Γ. Τρικαλινός "Σκαλίζοντας τη χόβολη της μνήμης" Σύγχρονη Εποχή 1998, σελ 74-77.

το θέατρο της ΟΣΠΕΦ, με αξιόλογες παραστάσεις, ανοικτές και στους κατοίκους του χωριού. Οι τελευταίοι προσήλθαν αρχικά δι' αντιπροσωπείας, με συνοδεία των χωροφυλάκων και στη συνέχεια προθυμοποιήθηκαν να πληρώσουν, προκειμένου η παράσταση του Β. Ρώτα «Ρήγας Βελεστινλής» να παιχτεί για όλο το χωριό .

«Εμείς , φυσικά , τη δώσαμε δωρεάν, σημειώνει και πάλι ο Β. Γεωργίου³⁹⁷. Το ερασιτεχνικό μας θέατρο είχε γίνει ένας θαυμάσιος πρεσβευτής προσέγγισης που ούτε καν το υποψιαζόμαστε προηγούμενα. Γιατί πάρα πολλά, πάρα πολλά λείπανε τότε στους νησιώτες, προπάντων υλικά αγαθά , αλλά και πνευματικά: Μόρφωση, ψυχαγωγία και φροντίδα για υγεία....Τώρα πια μας χαιρετούσαν γκαρδιακά και μας ονοματίζανε με τ'ονόματα που 'χαμε πάρει στο θεατρικό έργο και σε άλλα δράματα και κωμωδίες που ανεβάσαμε στη συνέχεια... κι ήταν αυτό μια καλή αρχή» .

Όπως συνέβη και στις δραστηριότητες που βελτίωναν το επίπεδο της ζωής και στις ψυχαγωγικές, η επιμορφωτική δραστηριότητα δεν άργησε να επεκταθεί στους ντόπιους κατοίκους. Η πληροφορία αυτή επιβεβαιώνεται και από τις δυο προαναφερόμενες πηγές. Ο Κ. Παπαλοΐζος αναφέρει πως :

«...το πιο συνηθισμένο φαινόμενο ήταν η διδαχή σε πάρα πολλούς αγρότες και εργάτες, των πιο στοιχειωδών γνώσεων του Δημοτικού και του Γυμνασίου.»

Κατά τον Γ. Τρικαλινό, ο ίδιος ο παπάς του χωριού ζήτησε από την Ο.Σ.Π.Ε.Φ. να βοηθήσουν οι εξόριστοι στην προετοιμασία των εισαγωγικών στο Γυμνάσιο του γιού του. Τελικά το παιδί πέτυχε.

Εκεί που αξιολογήθηκε και «αρίστευσε» η επιμορφωτική δουλειά, ήταν στην περίπτωση της εκμάθησης ξένων γλωσσών. Όταν το 1941 μπήκαν οι Γερμανοί στο νησί και οι ελληνικές αρχές παρέδωσαν τους εξόριστους στις δυνάμεις κατοχής, οι κρατούμενοι ήταν οι μόνοι που ήξεραν τη γερμανική και έτσι ήταν οι μοναδικοί διερμηνείς. Γραμματέας της Ομάδας ήταν τότε ο Στέφανος Γκιουζέλης. Αφού κατάφερε με διαπραγματεύσεις να δοθούν φάρμακα και φροντίδα στους αρρώστους, πέτυχε και παρερμηνεύτηκε μια επιστολή της 8-5-41 του Τσολάκογλου ότι " θα αναθεωρηθούν όλες οι καταδικαστικές αποφάσεις των κομμουνιστών", ως αμνηστία . Έτσι οι 130 εξόριστοι "το έσκασαν " με τη συνοδεία των Γερμανών!!!³⁹⁸.

³⁹⁷ Β. Γεωργίου, ό.π.σελ151

³⁹⁸ Γ. Τρικαλινός, ό.π.

ΑΚΡΟΝΑΥΠΛΙΑ.

Μια σειρά Αναγκαστικών νόμων και Διατάξεων κατόρθωσαν να "νομιμοποιήσουν" τις εξορίες, από μέτρο σχετικού περιορισμού της ελευθερίας στα νησιά ή στα απομονωμένα χωριά, σε μέτρο καθολικής στέρησης της ελευθερίας, σε μέρη "πειθαρχημένης διαβιώσεως" ή, καλύτερα, σε "στρατόπεδα συγκεντρώσεως", με ή χωρίς υποχρεωτική εργασία.³⁹⁹ Τέτοια περίπτωση καθολικής στέρησης της ελευθερίας ήταν η συγκέντρωση των εκτοπιζόμενων στα κτίρια των πρώην φυλακών Ακροναυπλίας.

Τις περισσότερες πληροφορίες για τη ζωή και τη δράση των κρατουμένων της Ακροναυπλίας, ιδιαίτερα στα θέματα που αφορούν την εργασία αυτή, μας τις δίνουν με τα βιβλία τους οι: Β. Μπαρτζιώτας,⁴⁰⁰ Αντ. Φλούντζης και Γ. Μανούσακας.

Το στρατόπεδο συγκέντρωσης της Ακροναυπλίας «άνοιξε τις πόλες» του το **Φλεβάρη του 1937**. Για την Ιστορία αναφέρουμε ότι ήταν παλιό ενετικό φρούριο, το *Ιτς Καλέ*, που ο πρώτος Κυβερνήτης της Ελλάδας Ι. Καποδίστριας το μετέτρεψε σε στρατόνα⁴⁰¹. Όταν έφτασαν οι πρώτοι εξόριστοι η ταμπέλα του έγραφε "Φυλακές Ακροναυπλίας". Οι εξόριστοι έκαναν την προσφυγή τους στο Συμβούλιο της Επικρατείας, ότι ήταν εκτοπιζόμενοι και όχι έγκλειστοι, επομένως θα έπρεπε να έχουν δυνατότητες εργασίας. Λίγες μέρες πριν βγει η απόφαση, η ταμπέλα άλλαξε και μπήκε η επιγραφή "Στρατόπεδον Ακροναυπλίας". Η αλλαγή του ονόματος δε σήμαινε ουσιαστικά τίποτα για τις συνθήκες κάτω από τις οποίες θα ζούσαν τα επόμενα έξη χρόνια, μέχρι το 1943, οι έγκλειστοι.⁴⁰²

Οι πληροφορίες για την οργάνωση της ζωής των κρατουμένων είναι πολλές και αφορούν όλες εκείνες τις συνιστώσες που ολοκληρώνουν κάποια στιγμή το περίπλοκο πλέγμα των ανθρώπινων σχέσεων. Οι τελευταίες καλλιεργήθηκαν και αναπτύχθηκαν στο μέγιστο βαθμό και σε άλλα στρατόπεδα και φυλακές. Η μοναδικότητα της Ακροναυπλίας ήταν στο ότι προηγήθηκε, στο ότι δεν υπήρξε παρόμοια πείρα έγκλειστης οργανωμένης κοινότητας, όπου κάτω από δυσχερέστατες οικονομικές και πολιτικές συνθήκες να συμβιώσουν αρμονικά και δημιουργικά περί τα 1000 άτομα.⁴⁰³

Αξιολογώντας τις πληροφορίες του Α. Φλούντζη για την κοινωνική καταγωγή των κρατουμένων, βάσει των στοιχείων που μπόρεσε να συλλέξει, όσο και αν αυτά είναι ελλιπή, βλέπουμε πως και πάλι, όπως και στην «προμεταξική» περίοδο, την "πρωτοκαθεδρία" στους συλλαμβανόμενους την είχαν οι εργάτες και οι αγρότες, σε ποσοστό περίπου 67%.⁴⁰⁴ Σημαντικό αυτή τη φορά, όμως, είναι το ποσοστό των μεσαίων στρωμάτων και της διανοήσης που άγγιζε περίπου το 1/3 του συνόλου.⁴⁰⁵

³⁹⁹ Αναγκαστικοί Νόμοι: 117/36, Ν. 1075/38, 1841/39 από το βιβλ. Ρ. Κούνδουρου, ο.π., σελ 122.

⁴⁰⁰ "Κι άστραψε φως η Ακροναυπλία" Σύγχρονη Εποχή, 1976 - "Ακροναυπλία και Ακροναυπιώτες 1937-1943." Θεμέλιο, 1986 και « Ακροναυπλία- θρύλος και πραγματικότητα», Δωρικός 1978, αντίστοιχα.

⁴⁰¹ Ο Βασίλης Γιαννόγκωνας στο βιβλίο του « Ακροναυπλία», εκδ. Δίφρος, αναφέρει πως εκεί στρατοπέδευε το 8^ο Σύνταγμα πεζικού της 4^{ης} Μεραρχίας.

⁴⁰² Β. Μπαρτζιώτας, ό.π.

⁴⁰³ Για την ακρίβεια, ο Α. Φλούντζης αναφέρει 989, απ' όσα ονόματα μπόρεσε να συγκεντρώσει. Ο Β. Μπαρτζιώτας αναφέρει 650, με πολλές επιφυλάξεις για ό,τι μπόρεσε να συγκεντρώσει. (Καταθέτοντας την προσωπική μου εμπειρία, θα ήθελα να σημειώσω ότι δυο πρώην Ακροναυπιώτες που μου έδωσαν συνέντευξη, δεν υπήρχαν στους καταλόγους του Β. Μπαρτζιώτα.)

⁴⁰⁴ Ο Γ. Μανούσακας ό.π., στη σελ 119 παρατηρεί πως πάνω από το 60% των κρατουμένων του στρατοπέδου ήταν εργάτες, που κατάγονταν από τη φτωχή αγροτιά, αλλά και το ποσοστό των αγροτών ήταν από τα φτωχότερα αγροτικά στρώματα – μικροϊδιοκτήτες και μεροκαματιάρηδες.

⁴⁰⁵ Υπάρχει και ένα ποσοστό εγκλειστών, γύρω στα 22% για τους οποίους δεν υπάρχουν πληροφορίες σχετικά με το επάγγελμά τους. Το ποσοστό αυτό θα πρέπει να αφορά περισσότερο τα

ΠΙΝΑΚΑΣ

Ακροναυπλιώτες κρατούμενοι περιόδου 1936- 1943, με βάση τα στοιχεία του Α. Φλούντζη.

Αγρότες , μικροκτηματίες		128
Βιομηχανικοί εργάτες, βιοτέχνες, οικοδόμοι	(115+ 130 + 92)	337
Μεταφορές, έμποροι	(56+4)	60
Δήμος/ Ιδιωτ υπαλλ/λοι- υπηρεσίες, λογιστές., δημοσ/φοι παραϊατρ, καλλιτεχν.	(13+ 80+ 34+25+11+8)	171
Γιατροί, καθηγητ/ δασκ., γεωπ/νοι, δικ/ροι. ,φοιτητές, μαθητές	(6 + 25+4+10 +27)	67
Άγνωστοι, ανεπάγγελτοι	(222+4)	226
Σύνολο		989

Μορφωτική δραστηριότητα.

Από τις πρώτες κιόλας μέρες συστάθηκε παράνομα η Ομάδα Συμβίωσης των Κρατουμένων Ακροναυπλίας (Ο.Σ.Κ.Α), επικεφαλής της οποίας ήταν άλλοτε 7/ μελές και άλλοτε 9/μελές Γραφείο, που ήταν όργανο καθοδηγητικό και επωμίζονταν όλο το βάρος της οικονομικής , μορφωτικής και πολιτιστικής ζωής των κρατουμένων. Η διοίκηση του στρατοπέδου αναγνώριζε αρχικά και δεχόταν ως εκπροσώπους των κρατουμένων μόνο τους επικεφαλής των θαλάμων. Οι θάλαμοι ήταν τέσσερις και οι θαλαμάρχες εκλέγονταν κάθε χρόνο. Για το ρόλο τους είναι χαρακτηριστικά τα λόγια του Γ. Μανούσακα:⁴⁰⁶

« ...Στον καθένα από τους τέσσερις μεγάλους θαλάμους και στην απομόνωση, που εκεί είχανε καμιά τριανταριά γραμματιζούμενους, είχε οριστεί ένα θαλαμικό γραφείο, με υπεύθυνο για τη μόρφωση, υπεύθυνο της ψυχαγωγίας και θαλαμάρχη. Ο θαλαμάρχης ήταν η ψυχή του θαλάμου: Φρόντιζε για την τάξη και την ησυχία του θαλάμου τις ώρες του μαθήματος και της μελέτης κι εκανόνιζε πλήθος από μικροζητήματα στις σχέσεις των ανθρώπων εκεί μέσα..., φρόντιζε να μη γίνεται κάτι που θα μας έφερνε σε σύγκρουση με τη διεύθυνση...»

Αρχικά όλη η διαχείριση του επιδόματος των 10 δραχμών την ημέρα, που έπαιρναν μόνο οι "άποροι" έγκλειστοι, και του συσσιτίου γινόταν από τη διοίκηση. Αργότερα, μετά από δυναμικούς αγώνες , διαμαρτυρίες και καταγγελίες για υποσιτισμό, κατασπατάληση και αισχροκέρδεια , οι κρατούμενοι πέτυχαν τον άμεσο έλεγχο της παρεχόμενης διατροφής , οργάνωσαν δικά τους μαγειρεία και διαχειρίζονταν όλα τα κονδύλια που τους αφορούσαν. Άγραφος νόμος της ΟΣΚΑ ήταν η προσφορά του 50% των εμβασμάτων και τροφίμων από τα δέματα που στέλνονταν από συγγενείς των κρατουμένων στο κοινό ταμείο .Κάθε μήνα γινόταν οικονομικός απολογισμός από τους υπεύθυνους λογιστές και ταμίες ενώπιον όλων. Εκτός από τα μαγειρεία οργανώθηκαν και άλλα συνεργεία, όπως των τσαγκαράδων,

εργατικά και αγροτικά στρώματα και λιγότερο τους επιστήμονες ή υπαλλήλους από την άποψη ότι τα επαγγέλματα των τελευταίων ήταν (και είναι) δημοφιλή για τη Νεοελληνική κοινωνία και επομένως δύσκολα δε θα ήταν γνωστά στους περισσότερους.(π.χ αξιωματικοί του στρατού, δημόσιοι υπάλληλοι, γιατροί, δημοσιογράφοι...). Άλλωστε, όπως θα δούμε πιο κάτω, οι επιστήμονες ήταν απαραίτητοι για την οργάνωση των επιμορφωτικών δραστηριοτήτων , γι αυτό θα ήταν γνωστοί ένας προς έναν .

⁴⁰⁶ Γ. Μανούσακας ό. π. σελ 115.

κουρέων, ραφτάδων, ξυλουργών, υδραυλικών κ.α. Για τους Ακροναυπλιώτες η καθαριότητα και η καλή φυσική κατάσταση ήταν ένας απαραίτητος κανόνας, « ήταν ζήτημα τιμής να μη δίνεις στον αντίπαλο το δικαίωμα της αίσθησης υπεροχής, ήταν ζήτημα αντοχής και αισιοδοξίας για το αποτέλεσμα του αγώνα».⁴⁰⁷

Το μυστικό καθοδηγητικό όργανο των κρατουμένων το αποτελούσαν έμπειρα κομματικά στελέχη, που είχαν αγωνιστική και κομματική πείρα κατά μέσο όρο τουλάχιστο 15- 20 χρόνια⁴⁰⁸. Η οργάνωση επομένως των επιμορφωτικών μαθημάτων ήταν «στην ημερήσια διάταξη» κάθε οργανωτικής παρέμβασης στη ζωή των εγκλειστών- ήταν αυτονόητη διαδικασία. Οι δυο άλλες εξ ίσου σημαντικές προτεραιότητες ήταν η εξασφάλιση του συσσιτίου και η ψυχαγωγία.⁴⁰⁹

Η συγκυρία να μεταφερθεί, στις 7 του Μάη του '36, από την Ανάφη, ο Δημήτρης Γληνός είναι ιστορικής σημασίας. Η άφιξη ενός μαχόμενου διανοητή και παιδαγωγού, σε συνδυασμό με την ήδη αποκτηθείσα πείρα και το υψηλότερο ποσοτικά και ποιοτικά υπόβαθρο των κρατουμένων, έπαιξαν σημαντικό ρόλο στο να διευρυνθούν και να εμπλουτιστούν τα μαθήματα και ως προς το περιεχόμενο και ως προς τη μεθοδολογία. Η Ακροναυπλία θα αποτελέσει σημείο αναφοράς και πρότυπο από δω και στο εξής και για την οργάνωση της φυσικής και πνευματικής ζωής των κρατουμένων και για την καθαρότητα, επικαιρότητα και εγκυρότητα των επιστημονικών, κοινωνικών, πολιτικών και ιδεολογικών αναλύσεων.⁴¹⁰

Στην ειδική έκδοση του περιοδικού "Επιθεώρηση Τέχνης"- Αφιέρωμα στο Δ. Γληνό, διαβάζουμε⁴¹¹:

« Από τις πρώτες μέρες ο δάσκαλος βγήκε μέλος του γραφείου της ομάδας Συμβίωσης και ανέλαβε το μορφωτικό - εκπαιδευτικό τομέα. Άρχισε ενέργειες και παραστάσεις στο διοικητή του στρατοπέδου ταγματάρχη Βρεττέα ζητώντας να μας αποδοθούν τα βιβλία μας, που είχαν κρατήσει, τετράδια, σκάκια κλπ., να παραχωρηθεί ένα μικρό προαύλιο, δίπλα στο μεγάλο, για να χρησιμοποιείται για μελέτη, και να δοθεί άδεια για μορφωτικά μαθήματα και διαλέξεις. Πραγματικά, μας απόδωσαν τα βιβλία, μας παραχώρησαν το προαύλιο - που από τότε ονομάστηκε "προαύλιο Γληνού" - και δόθηκε άδεια για μαθήματα και διαλέξεις - αδιάφορο αν αργότερα ο Μανιαδάκης ξαναπήρε τα βιβλία, απαγόρευσε τις διαλέξεις και έκλεισε το προαύλιο μελέτης. Μόλις δόθηκε η άδεια ο Γληνός οργάνωσε κανονικές τάξεις από το δημοτικό ως το γυμνάσιο, όπου δίδασκαν κρατούμενοι εκπαιδευτικοί της δημοτικής και μέσης παιδείας και φοιτητές. Τις πρώτες διαλέξεις τις έκανε ο ίδιος ο Γληνός: "πώς πρέπει να μιλάμε, πώς πρέπει να γράφουμε, πώς πρέπει να διαβάζουμε"⁴¹². Αυτές τις διαλέξεις τις παρακολούθησε και ο ίδιος ο Βρεττέας με τη γυναίκα του και έδωσαν τα συγχαρητήριά τους στο Γληνό. Στο τέλος κάθε διάλεξης υποβάλλανε διάφορες ερωτήσεις... »

Στην Ακροναυπλία ο δάσκαλος συγκρότησε καλλιτεχνικές επιτροπές κατά θαλάμους, που οργάνωναν την ψυχαγωγία των κρατουμένων στις ατέλειωτες βραδινές ώρες, όταν οι θάλαμοι ήταν κλειστοί. Οργάνωσε επίσης και την πρωινή γυμναστική, που την προπαγάνδιζε με φανατισμό. Αμέσως μόλις άνοιγαν το πρωί οι θάλαμοι, ο Γληνός χτυπούσε παλαμάκια και φώναζε στερεότυπα:

- Όλα τα παλικάρια στη γυμναστική!...

⁴⁰⁷ Β. Μπαρτζιώτας, ό.π.

⁴⁰⁸ Β. Μπαρτζιώτας ό.π. σελ 27.

⁴⁰⁹ Χριστόδ. Φραγκουδάκης «Ακροναυπλία-Ακροναυπλιώτες, η ζωή και το έργο τους», Αθήνα 1998.

⁴¹⁰ «-Το είπε η Ακροναυπλία!, - Τι λέει επ' αυτού η Ακροναυπλία;». Μπαρτζιώτας, ό π .

⁴¹¹ Περ.«Επιθεώρηση Τέχνης» τχ.119-120, 1964, σελ.544 --547, άρθρο του Μ.Ε.

⁴¹² Η πραγματική σειρά των διαλέξεων ήταν η εξής: α) στις 21/5/37- "Πώς πρέπει να διαβάζουμε, β) στις 4/6/37 " Πώς πρέπει να μιλούμε" και γ) στις 11/6/37 -"Πώς πρέπει να γράφουμε". Τα διαγράμματα των διαλέξεων βρέθηκαν στις σημειώσεις του με το γενικό τίτλο " Οδηγός στη μόρφωση" και κυκλοφόρησαν ακόμα και σε μικροτύπους από το 1944.

Όταν αργότερα απαγορεύτηκαν οι διαλέξεις, ο δάσκαλος έκανε παράνομα διάφορες μορφωτικές ομιλίες. Τα βράδια, όταν έκλεινε ο θάλαμος και δεν είχε καλλιτεχνική βραδιά, οι κρατούμενοι μαζούνταν γύρω στο κρεβάτι του και αυτός τους έλεγε διάφορες ιστορίες από τους παλιούς αγώνες για την εκπαιδευτική μεταρρύθμιση... Πρέπει να σημειωθεί ότι ο Γληνός έπαιρνε με ενθουσιασμό μέρος στις καλλιτεχνικές και ψυχαγωγικές εκδηλώσεις! Χόρευε... πόλκα και βαλς υπό τους ήχους αυτοσχέδιας ορχήστρας, τραγουδούσε και γενικά ήταν πρώτος σε όλα. ... Ένας τρόπος ψυχαγωγίας ήταν και τα έμμετρα "πορτρέτα" που έκαναν πολλοί κρατούμενοι, σατιρίζοντας τους συντρόφους τους. Αυτά τα πορτρέτα δεν ήταν επώνυμα: τα απαγγέλιε ο κονφερανσιέ και οι κρατούμενοι ανταποκρίνονταν. Μια βραδιά ο κονφερανσιέ απαγγέλιε ένα πορτρέτο που είχε κάνει ο αθυρόστομος Χριστοδουλάκης:

«Ευθυτενής και αλόγιστος
ακούραστος μελετητής,
ευρύτερνος σαν αθλητής
Παλαμοκρούστης" πρωινός
και πάτρων της Γυμναστικής...

- Ποιος είναι ρώτησε ο Ν. Σουκατζίδης;

- Ο Γληνός! Ο Γληνός! Απάντησε με χειροκροτήματα ο θάλαμος....».

Ο διαγωνισμός " πορτρέτων" περιλάμβανε και μιμητικές αναπαραστάσεις. Τα πρώτα του βήματα ως μίμος τα έκανε στην Ακροναυπλία ο μετέπειτα λαϊκός καλλιτέχνης Γιώργος Κουτούγκος.⁴¹³ Ο ίδιος ο Γληνός ενθάρρυνε και συνέβαλλε στο να αξιοποιηθεί το πηγαίο μεν, άναρχο δε, χιούμορ του και να βρει διόδους γνήσιας καλλιτεχνικής έκφρασης μέσα από τα κοπιαστικά "μαθήματα πολιτιστικής δραστηριοποίησης". Όπως σημειώνει ο Γ. Κουτούγκος στη συνέντευξή του, αν και επιθυμούσε πολύ να παρακολουθήσει σχεδόν τους περισσότερους κύκλους ιστορικής και φιλολογικής κατεύθυνσης, ήταν τόσο δεσμευμένος και επιφορτισμένος με την ψυχαγωγική, σχεδόν καθημερινή, δραστηριότητα που δεν προλάβαινε. Ο σαρκασμός δεν ήταν εύκολη υπόθεση, αφού θα έπρεπε να περιλαμβάνει στοιχεία κριτικής, αυτοκριτικής και επικαιρότητας μηνυμάτων πολιτικού και ιδεολογικού χαρακτήρα. Τα νούμερα " Πώς τρώμε", "Πώς καπνίζουμε", "Πώς κάνουμε γυμναστική" κ.α., σατιρικές παραλλαγές των περίφημων μαθημάτων του Γληνού, ήταν μια καυστική κριτική για τις συνθήκες ζωής των κρατουμένων και ταυτόχρονα πολιτική απάντηση και θέση απέναντι στις κακουχίες και στερήσεις. Τα λιγόλεπτα σκετς παντομίμας βρήκαν τη συνέχειά τους σε θεατρικά αυτοσχέδια μονόπρακτα, όπως του "Ντούτσε"⁴¹⁴ και του "Φερούτζιο", και αργότερα σε πλήρως οργανωμένες παραστάσεις με θέματα από την επανάσταση του '21, όπως οι διασκευές πάνω στο "Θούριο" του Ρήγα Φεραίου. Γέλια "μέχρι δακρύων" και στον ίδιο το Γληνό προκάλεσε η αναπαράσταση μιας... "ταυρομαχίας" και ενός αγώνα πάλης.⁴¹⁵ Κάποια στιγμή συγκρότησαν και μια μόνιμη ομάδα παλαιστών και μποξέρ. Την τόσο απαραίτητη και αναγκαία ψυχαγωγική δραστηριότητα συμπλήρωναν τα αυτοσχέδια τελετουργικά νούμερα της οργάνωσης " Το ιερό Μπαϊράκι", με σήμα την τσοπάνικη κάπα, και τα πρωταθλήματα στο τάβλι, το σκάκι και το ντόμινο.

⁴¹³ Γ. Κουτούγκου " Το λαϊκό θέατρο του βουνού", Αθήνα 1987. Από τις αναφορές καταξιωμένων προσωπικοτήτων και συγγραφέων του προλόγου του βιβλίου, φαίνεται η "άτυπη" καλλιτεχνική σταδιοδρομία του, που παρακολούθησε τα ιστορικά γεγονότα του τόπου μας για μισό αιώνα μέσα από τις φυλακές και εξορίες- Συγγρού, Ακροναυπλία, Πύλος, Αη Στράτης, Γιούρα.. Την περίοδο της Αντίστασης δίνει το "παρών" στην ψυχαγωγία και πολιτιστική δραστηριότητα στο βουνό, ενσαρκώνοντας το σύνθημα - "πολεμάμε και τραγουδάμε".

⁴¹⁴ «...Βίβα Ντούτσε αεροκοπανάτο, που τ'άκανες άνω κάτω και σου μαύρισαν τον πάτο...». Γ. Κουτούγκου, ό.π., Χ Σακελλαρίου σελ 7.

⁴¹⁵ Γ. Κουτούγκου, ό.π., προλ. Χ Σακελλαρίου σελ 13.

Την ιδιαίτερη αξία και προτεραιότητα που είχαν τα θέματα του πολιτισμού, με προφανή αρχικό στόχο την ηθική και συναισθηματική τόνωση των εγκλειστών, μπορεί να την αντιληφθεί κανείς καλύτερα μελετώντας το σχεδιάγραμμα της διάλεξης του Γληνού για το Θέατρο, που έγινε στις 28 /5/37.⁴¹⁶ Το θέατρο διαρευνάτο μέσα από την ιστορική αναδρομή ως ένα σύνθετο καλλιτεχνικό φαινόμενο και κοινωνικός θεσμός με απώτερους όχι μόνο ψυχαγωγικούς, αλλά μορφωτικούς, κυρίως στόχους. Οι μαθητές είχαν τη δυνατότητα να προσεγγίσουν και να παρακολουθήσουν μαθήματα ανάλυσης των Αριστοτελικών ορισμών της αρχαίας δραματικής τέχνης, της τραγωδίας και της κωμωδίας.

Η γνωριμία με τα σύγχρονα είδη θεάτρου παρακίνησε τους εξόριστους στη δημιουργία καλλιτεχνικών ψυχαγωγικών κύκλων, επικεφαλής των οποίων ήταν κάθε φορά έμπειροι καλλιτέχνες. Έτσι δημιουργήθηκε ο θίασος υπό την εποπτεία του ηθοποιού Κώστα Καλλίδη, η μαντολινάτα με μαέστρο τον καπνεργάτη από την Ξάνθη Γιάννη Ζαχαρόπουλο και η χορωδία. Οι παραστάσεις του θεάτρου άλλοτε ήταν "νόμιμες" και είχαν όλα τα μέσα (σκηνικά, κοστούμια κλπ) και άλλοτε όχι. Τα έργα που αναφέρει ο Α. Φλούντζης ήταν αριστουργήματα του κλασικού ρεπερτορίου και έργα νεώτερων ελλήνων συγγραφέων: " Ο κατά φαντασίαν ασθενής", " Ο γιατρός Κνοκ", " Υπηρέτης δυο αφεντάδων", "Ο Ρήγας Φεραίος", " Οι φοιτητές", "Στάλινγκραντ" κ.α. Τα δυο τελευταία τα είχε γράψει και διασκευάσει ο κρατούμενος Νίκος Ακριτίδης.⁴¹⁷

Από τη συνέντευξη του Γ. Κουτούγκου και τα λόγια του ίδιου στο βιβλίο του Αντ. Φλούντζη⁴¹⁸ προκύπτει ότι η προεργασία και η προετοιμασία της μικρής ορχήστρας ήταν μια πολύ κουραστική δουλειά. Τα κλασσικά κομμάτια διασκευάζονταν χωριστά για κάθε όργανο, γίνονταν και νέες συνθέσεις, όπως το "Μαρς της Ακροναυπλίας" από τον Άκη Σμυρναίο και τα δυο ταγκό του Φ. Σαντομοίρη:

«Τελειοποίησα τις γνώσεις μου στην κιθάρα, σημειώνει στη συνέντευξη ο Γ. Κουτούγκος. Κατάφερα και έφτιαξα μια πτυσσόμενη και γι αυτό τη διέσωσα μέχρι τα σήμερα. Ο Σαντομοίρης,⁴¹⁹ που ήταν από τους καλύτερους βιολιστές, μπόρεσε και προμηθεύτηκε από το Γαϊτάνο έργα για κιθάρα. Ο ίδιος έγραψε δυο ωραιότατα ταγκό. Έχω διασώσει μόνο το ένα. Κάποια στιγμή κατορθώσαμε και φτιάξαμε τη μαντολινάτα μας. Από τα αγαπημένα θέματα των συνεξόριστων ήταν το "Παράπονο της αγάπης"(Ρεπρόζ ντ'αμούρ) και η "Ισπανική υποχώρηση", που ήταν και ο ύμνος μας. Ο Βαγ. Πάσσαρης ήταν ο υπεύθυνος της Καλλιτεχνικής επιτροπής. Μέλη της ομάδας μας ήταν ο Πορφύρης Κονίδης, που ήταν το δεύτερο βιολί μας, ο Γαληνός Κέσογλου, ο Άλκης Σμυρναίος και ο Γιώργος Βρεττάκος (δημοσιογράφος του Ριζοσπάστη). Κοντά τους έμαθα για τους κλασσικούς συνθέτες και τα έργα τους. Εκεί πρωτάκουσα για τον Μπερλιόζ, το Βέρντι. Έχω φυλάξει τις χειρόγραφες παρτιτούρες του Σαντομοίρη πάνω στα έργα των μεγάλων κλασικών. Οι διασκευές των έργων "Ο Κουρέας της Σεβίλλης" του Ροσίνι -6 σελίδων, "Νόρμα" του Μπελίνι- 8 σελίδων, "Κάρμεν" του Μπιζέ, " Καβαλιερία Λετζέρα" και "Ποιητής και χωρικός" του Σοπέν, "Μάρθα", "Ο Χαλίφης της Βαγδάτης", " Χορ-χορ Αγάς", " Ουγγρική Ραψωδία" κ.α. είναι ανεπανάληπτα μουσικά κομμάτια, που δυστοχώς φυλάγονται στα συρτάρια μου. Από τότε αγάπησα την

⁴¹⁶ Συλλ. έργο «Στη μνήμη του Δ. Α. Γληνού», Τα Νέα βιβλία, 1946, σελ.165.

⁴¹⁷ Ο Β Μπαρτζιώτας αναφέρει μια τραγική ειρωνεία σχετικά με το έργο " Οι φοιτητές".Ο κρατούμενος φοιτητής Βαγγέλης Καββαδίας, που ενσάρκωνε τον κύριο ρόλο, τον έπαιξε δέκα χρόνια αργότερα(1948) και στη ζωή, όταν αρνούμενος να υπογράψει " δήλωση μετανοίας", παρά τις εκκλήσεις του πατέρα του, εκτελέστηκε.(ό.π. σελ 62)

⁴¹⁸Α. Φλούντζης, ό.π. σελ 119

⁴¹⁹ Αν και υπήρξε προσωπικός φίλος του Μανιαδάκη δεν του έγραψε ποτέ να μεσολαβήσει για λογαριασμό του. Τον εκτέλεσαν αργότερα με τους 200 της Καισαριανής.(Σημ. Γ. Κουτούγκος)

όπερα και αργότερα, στην εποχή μας δηλαδή, όποτε μπορούσα πήγαινα στη Λυρική. Μόνο εκεί μπορώ και ευχαριστιέμαι τη μουσική. Ο Άκης Σμυρναίος, ένα πολύ φτωχό παιδί, που τον μύησα εγώ στον αγώνα, συνέθεσε το περίφημο "Μαρς της Ακροναυπλίας"..»

Η μαντολινάτα έπαιζε επίσης και πολλά δημοτικά και λαϊκά τραγούδια, καθώς και κομμάτια για χορούς, ταγκό, βαλς, καλαματιανό, συρτό κ.α. Ένα "τυπικό" καλλιτεχνικό πρόγραμμα, που οργανώνονταν τις Κυριακές και στις γιορτές στο προαύλιο ή στους θαλάμους, περιλάμβανε: σκετς, απαγγελίες, μουσικά κομμάτια κλασικής και νεώτερης μουσικής, καντάδες, λαϊκά και δημοτικά τραγούδια- ανάμεσά τους πολλά κλέφτικα, που τα δίδασκαν οι ίδιοι οι κρατούμενοι, ενθουμούμενοι τις ιδιαίτερες πατρίδες τους.

Με ιδιαίτερη μεγαλοπρέπεια γιορτάζονταν οι εθνικές επέτειοι. Ιστορικός έμεινε ο πανηγυρικός της 25 Μαρτίου 1942 που εκφωνήθηκε από το δάσκαλο-διανοητή Γιάννη Ζεύγο (Ταλαγάνη)⁴²⁰. Το κείμενο σύντομα διαδόθηκε έξω από τα τείχη της Ακροναυπλίας, αναπαράγονταν χέρι με χέρι και κυκλοφορούσε σε παράνομες προσούρες στην κατακτημένη χώρα⁴²¹. Με την Ακροναυπλία συνδέονται και άλλα έργα του ιδεολόγου δασκάλου, όπως τα φιλοσοφικά μαθήματα και το πρώτο μέρος της ανολοκλήρωτης τελικά μελέτης "Σύντομη μελέτη της Νεοελληνικής Ιστορίας".⁴²²

Οι λογοτεχνικές βραδιές γίνονταν σχεδόν καθημερινά, με πρωτοβουλία των ανθρώπων των γραμμάτων και όσων αναδείχτηκαν και αξιοποίησαν το συγγραφικό ταλέντο τους. Τέτοιοι ήταν οι ποιητές και συγγραφείς Νίκος Παπαπερικλής⁴²³, Νίκος Ακριτίδης και Χριστόδουλος Χριστοδουλάκης (Εμβούζιος).

Τα μαθήματα που οργανώθηκαν ήταν πολιτικά- ιδεολογικά, που γίνονταν παράνομα τα βράδια, με πολλές προφυλάξεις, και στοιχειώδους, γενικής και ευρύτερης μόρφωσης, που μέχρι το '39 ήταν κάτω από το καθεστώς της ανοχής του στρατοπεδάρχη. Ήταν οργανωμένα σε επάλληλους κύκλους και σε ομοιογενείς ομάδες των 10-12 ατόμων. Τα πρώτα, γίνονταν βάσει της γνωστής διαβάθμισης της σχολής μαρξιστικής κατάρτισης, ενώ τα δεύτερα ακολουθούσαν τη διαβάθμιση του τυπικού σχολικού συστήματος. Καθορίστηκαν οι ώρες και οι μέρες του κάθε κύκλου και καταρτίστηκε το ειδικό πρόγραμμα των ομάδων. Τα μέσα ήταν σχεδόν ανύπαρκτα. Τα περισσότερα κείμενα αντιγράφονταν με το χέρι. Η πιο συνηθισμένη μέθοδος διδασκαλίας ήταν η διάλεξη. Οι μαθητές κρατούσαν σημειώσεις, έθεταν ερωτήσεις και έπαιρναν τις απαντήσεις, από την ομάδα ή από το δάσκαλο, την επομένη. Δάσκαλοι των μαθημάτων φιλοσοφίας και της μαρξιστικής διαλεκτικής ήταν οι Γ. Ζεύγος και Π.Μαυρομάτης. Οι διαλέξεις ήταν γενικότερου περιεχομένου

⁴²⁰ Α.Φλούνζης, ό.π.σελ119.

⁴²¹ Τα χειρόγραφα αντίτυπα υπάρχουν στο τμήμα ιστορίας του ΚΚΕ.Το 1945 κυκλοφόρησε προσούρα με τίτλο "Ακροναυπλία Διαλέξεις", όπου υπάρχει αυτή η διάλεξη.

⁴²² Μια σύντομη ματιά στη βιογραφία του Γιάννη Ζεύγου αποτελεί μια πρώτης τάξεως απόδειξη της ύπαρξης και της επίδρασης της μορφωτικής δουλειάς στις φυλακές και εξορίες .Ο γιος φτωχού αγρότη και απόφοιτος του Διδασκαλείου Τρίπολης το 1917, εξορίζεται στη Φολέγανδρο το 1925 . Το 1926 αναλαμβάνει τη Διεύθυνση του Λαϊκού Βιβλιοπωλείου του ΚΚΕ και από το 1933 αρθρογραφεί και γίνεται αρχισυντάκτης των κομματικών εντύπων "Κομμουνιστική Επιθεώρηση" και "Ριζοσπάστης". Η ιδεολογική του εξέλιξη βρίσκεται σε αντιστοιχία με την κομματική. Μετά το '38 κρατείται στις φυλακές της Αίγινας και της Κέρκυρας. Χειρίζεται με άνεση και επιστημονική εγκυρότητα δύσκολα θέματα οικονομικής, πολιτικής και κοινωνικής υφής Το '41 μεταφέρεται στην Ακροναυπλία. Δολοφονήθηκε στις 20/3/47., μετά δυο ώρες από τη στιγμή που, ως αρχηγός της αντιπροσωπείας του ΕΑΜ, επέδωσε στην Επιτροπή Ερεύνης του Ο.Η.Ε. μια βαρυσήμαντη επιστολή.

⁴²³ Έγινε αργότερα πολύ γνωστός χρονογράφος λαϊκών εφημερίδων. Έγραψε το έπος «Η μπαλάντα της Ακροναυπλίας».

πάνω σε επίκαιρα θέματα. Εκτός από τον Δ. Γληνό, διαλέξεις έκαναν γιατροί,⁴²⁴ δικηγόροι και γεωπόνοι.

Υπό μορφή διαλέξεων έκανε μια σειρά μαθημάτων για την εξέλιξη των πολιτευμάτων ο δικηγόρος Πορφύρης Κονίδης, ενώ ο εργάτης Νίκος Μπονιάκος παρέδιδε μαθήματα Πολιτικής Οικονομίας, σύμφωνα με όσα αναφέρει ο Γ. Μανούσακας, που χαρακτηριστικά σημειώνει:

«Όλοι οι κρατούμενοι έκαναν μαθητές και όλοι, όσοι είχαν βγάλει λίγες τάξεις γυμνασίου ή και διαβασμένοι στη φυλακή εργάτες, μπορούσαν να διδάξουν, γιατί υπήρχε αυτός ο ζήλος και η ακούραστη δουλειά...»

Ο Χ. Φραγκουδάκης παρακολούθησε μια διάλεξη του Θ. Κορνάρου, που έγινε το 1939 και ήταν ίσως από τις τελευταίες που έγιναν φανερά. Στο απόσπασμα που ακολουθεί, πληροφορούμαστε ότι οι κρατούμενοι διδάσκονταν την ελληνική γλώσσα συστηματοποιημένα, μέσα από τα ειδικά μαθήματα γραμματικής της δημοτικής και έκφρασης-έκθεσης.⁴²⁵

«Ο Κορνάρος οργάνωσε μια πρώτη διάλεξη, που αποσκοπούσε στην εκμάθηση ανώτερων εκθέσεων. Στη διάλεξη πήραν μέρος περί τα σαράντα άτομα. Μα δυστυχώς, παρενέβηκε η διεύθυνση και απαγόρευσε γενικώς τα μαθήματα, που είχαν οργανωθεί και λειτουργούσαν κατά σχολές, Γραμματική της Δημοτικής Γλώσσας, Πραχτική αριθμητική κτλ. Μας ξεσήκωσε τη βιβλιοθήκη η διεύθυνση και μας άφησε μονάχα τα γαλλικά λεξικά και ένα όλο-όλο Άτλαντα γεωγραφίας.»

Παρά τις απαγορεύσεις, το μάθημα της έκθεσης συνεχίστηκε. Ο Β. Γιαννόγκωνας αναφέρει σχετικά⁴²⁶:

«Μια φορά την εβδομάδα κάναμε εκθέσεις, με θέματα, τις περισσότερες φορές, κατ' αρέσκεια. Σε μια έκθεσή μου έγραψα μια περιπέτεια που είχα στο στρατό, στη Μικρασία το 1922. Όταν διάβαζα την έκθεσή μου, πίσω από ένα κρεβάτι ήταν κρυμμένος κι άκουγε ο Θέμος Κορνάρος. Όταν τελειώσαμε το διάβασμα των εκθέσεων και κατεβήκαμε στο προαύλιο ...μου λέει: « φίλε Γιαννόγκωνα, να φέρεις την έκθεσή σου να σε βοηθήσω να την κάνεις λογοτέχνημα». Αυτό και έγινε. Και συνεχίσαμε την συνεργασία...»

Η απαγόρευση του '39 αφορούσε την αγορά και ανάγνωση οποιασδήποτε πολιτικής (ακόμα και φιλοκυβερνητικής) εφημερίδας και οιαδήποτε βιβλίου, ούτε καν λογοτεχνικού ή εγκυκλοπαιδικού. Λίγους μήνες πριν, στις 28-12-38 μεταφέρανε τον Γληνό στον Πύργο της Σαντορίνης, όπως επίσης, από τις 8-3-38 έκλεισαν στην απομόνωση 34 κρατούμενους, που θεωρούσαν ότι είναι πιο " επικίνδυνα στοιχεία", για την καθοδηγητική δράση και επιρροή τους. Τα μέτρα δεν μπόρεσαν να σταματήσουν τους ρυθμούς της ζωής των κρατούμενων. Τα "εντελώς απαραίτητα βιβλία" έγιναν φύλλο και φτερό και κρύφτηκαν στα πιο απίθανα μέρη. Όσο για τις εφημερίδες και τα περιοδικά, απλώς στοίχιζαν στους κρατούμενους κάπως περισσότερο, διότι δεν ήταν όλοι οι δεσμοφύλακες φανατισμένοι, άλλωστε υπήρχε γι

⁴²⁴Ο Μ. Σιγανός για τη «Φυματίωση», ο Α. Φλούντζης για τα «Αφροδίσια νοσήματα» και ο Μ. Μπαρτζιώτας για τα « Λοιμώδη νοσήματα» και τον « Ρόλο του ενστίκτου στη διαίωνιση του είδους-βάσει απόψεων του Σ. Φρόντ» . Γ. Μανούσακας, ό.π., σελ 126-127.

⁴²⁵ Χ. Φραγκουδάκης ό.π., σελ. 32-33. Θα άξιζε ιδιαίτερης αναφοράς ή ακόμα και μελέτης το θέμα της προσφοράς των μορφωτικών δραστηριοτήτων στις φυλακές και εξορίες στην υπόθεση της καλλιέργειας και του αγώνα για την καθιέρωση της δημοτικής γλώσσας. Στο επίσημο εκπαιδευτικό σύστημα δεν είχε μείνει ίχνος από τις μεταρρυθμίσεις του Βενιζέλου του '20 και 29 και μια σειρά νομοσχέδια συμπλήρωσαν την εικόνα της εκπαιδευτικής άπνοιας και παλινδρόμησης. Ο Γ. Μανούσακας(ό.π. σελ 127) αναφέρει πως το μάθημα της ορθογραφίας το θεωρούσαν όλοι τους «αναγκαίο κακό», που θα έπρεπε να ανεχθούν. Στο θέμα την δημοτικής, όμως, ήταν αδιάλλακτοι. Μεταφράζανε για εξάσκηση κείμενα της καθαρεύουσας στη δημοτική .

⁴²⁶ Β. Γιαννόγκωνας, ό.π., σελ.36.

αυτούς και το οικονομικό όφελος. Έτσι οι κρατούμενοι κατάφεραν και προμηθεύονταν τακτικότερα τον παράνομο και το νόμιμο τύπο. Από την αποδελτίωση των ειδήσεων συντασσόταν και κυκλοφορούσε το εσωτερικό δελτίο τύπου για την ντόπια και διεθνή κατάσταση⁴²⁷.

Την άτυπη βαθμίδα των αναλφάβητων την είχαν αναλάβει κυρίως οι δάσκαλοι. Ένας από τους πιο αγαπητούς των "αγραμμάτων" ήταν ο 22 χρονος Παύλος Σταυρίδης⁴²⁸, από τη Λάγερη της Φλώρινας, που στις 30/8/37/ δολοφονήθηκε εν ψυχρώ, κατά την επίθεση που έκαναν οι χωροφύλακες. Είναι χαρακτηριστικοί οι αποχαιρετιστήριοι στίχοι του συνεξόριστου Νίκου Παπαπερικλή :

*« Τέλειωσε η μάχη. Στη γωνιά σου
απόμειναν λίγα βιβλία.
Δυο στίχοι, μια γραμματική
-πέρα μια αιμάτινη γραμμή
κι άστραψε φως η Ακροναυπλία.»*

Σύμφωνα με τα λεγόμενα του Γ. Κουτούγκου, υπήρχε πολύ μεγάλο ποσοστό αναλφάβητων ή στοιχειωδώς εγγράμματων κρατουμένων, ιδιαίτερα από τα αγροτικά στρώματα. Χωρίς να υπάρχουν κάπου λεπτομερέστερες αναφορές, η βαθμίδα αυτή θα έπρεπε να τύγχανε προτεραιότητας, λόγω της αντικειμενικής της αξίας, ως προϋπόθεση κατανόησης και περαιτέρω εμβάθυνσης στα ζητήματα της ζωής και του αγώνα και λόγω της μεγαλύτερης δυνατότητας και προσφοράς διδασκόντων που θα υπήρχε για το επίπεδο γνώσεων που απαιτούνταν. Ο Α. Φλούντζης αναφέρει ένα συγκινητικό γράμμα που έγραψε ο αγρότης Σπύρος Σαντοριναίος, όταν έμαθε να γράφει και ανακοίνωσε το γεγονός στην ανηψούλα του:

«Να μάθεις γραμματάκια να μου γράφεις με τα χεράκια σου, όπως σου γράφω εγώ τώρα με τα δικά μου».

Η μέση βαθμίδα περιλάμβανε κύκλους ειδικών μαθημάτων και γενικότερα εγκυκλοπαιδικές γνώσεις. Τα μαθήματα ελληνικής γλώσσας και λογοτεχνίας, φυσικής, γεωγραφίας και αριθμητικής γίνονταν από καθηγητές και φοιτητές. Στο ποίημα του Β. Ρώτα "Οι δάσκαλοι", βρίσκουμε ορισμένα ονόματα δασκάλων της Ακροναυπλίας, όπως τον καθηγητή των ελληνικών Τάσο Τσαλίκη, τον φυσικό Βαγγέλη Πόλκο και το δάσκαλο Μπάμπη Κοσκινά:

*«Απ' τη Ραχούλα δάσκαλος ο Πόλκος ο Βαγγέλης:
καλόβολος, τριαντάφυλλο με τη μοσκοβολιά του
κι απ' την Αθήνα δάσκαλος κι ο Κοσκινάς ο Μπάμπης:
τραγουδιστής, χωρατατζής και πάντα πεινασμένος
κι από το Βόλο δάσκαλος κι ο Τάσος ο Τσαλίκης
πάντα γλυκός και πρόσχαρος με λόγια και με γέλια,
δάσκαλοι και δίδαξαν και κράτησαν το νόμο,
γιατί καθώς μαθήματα δώσαν και τις ζωές τους
Ας χαραχθούν οι μνήμες τους μες 'στο κατάστιχό μας
πού 'χει για πάρε - δώσε του τη δόξα και το χρέος:
στης δόξας τη μερίδα αυτοί, στου χρέους εμείς που ζούμε.»*

Στους ίδιους δασκάλους αναφέρθηκε και ο μαθητής τους Β. Γιαννόγκωνας⁴²⁹:

⁴²⁷ Ο Δημήτρης Μουρατίδης, σε προφορική- διευκρινιστική συνέντευξή του (βλ. υποσημ. παρακάτω), περιέγραψε τον τρόπο με τον οποίο η Ομάδα συνέχισε να προμηθεύεται και να αποδελτιώνει τον τύπο, σχεδόν καθημερινά.

⁴²⁸ Μπαρτζιώτας ό.π. σελ 33.

⁴²⁹ Β. Γιαννόγκωνας, ό.π., σελ., 36.

« Εγώ παρακολουθούσα την ελληνική και την Παγκόσμια Γεωγραφία, μαθηματικά τις τέσσερις πράξεις(πρόσθεση , αφαίρεση, πολλαπλασιασμό, διαίρεση), κλάσματα, δεκαδικούς, συμμιγείς, προβλήματα τόκου και λίγη άλγεβρα. Μαθηματικά μας έκανε ο Μύρων Παπαδόπουλος. Γεωγραφία και γεωμετρία ο Γιώργης Φουρκιώτης από τη Μακεδονία. Φυσική Πειραματική ο Βαγγέλης ο Πόλκος από τη Ραχούλα Καρδίτσας. Ελληνικά μας έκανε ο δάσκαλος Τάσος Τσαλίκης από το Βόλο. Όλοι αυτοί έχουν εκτελεστεί.»

Ο Γ. Μανούσακας γράφει για τον Βασίλη Γιωργούλη, που από τα μαθηματικά του δημοτικού μπόρεσε, όχι μόνο να παρακολουθήσει τον ανώτερο κύκλο, μα και να ξεπεράσει και τους δασκάλους του ακόμα!⁴³⁰ Για τα εγκύκλια μαθήματα τον πρώτο καιρό είχαν επιτραπεί ορισμένα σχολικά βιβλία. Ο Μπαρτζιώτας αναφέρει το έργο του Κ. Παπαρηγόπουλου " Ιστορία του Νεοελληνικού Έθνους", ως το βασικό εγχειρίδιο που διαβαζόταν με μεγάλη προσοχή και που συμπληρώθηκε αργότερα με το βιβλίο του Λαμπρινού «Μορφές του Εικοσιένα». Γενικά τα θέματα που είχαν να κάνουν με τον εθνικοαπελευθερωτικό αγώνα του '21 συγκινούσαν ιδιαίτερα τους κρατούμενους.

Την Αρχαία Ελληνική Γραμματεία οι κρατούμενοι τη γνώριζαν μέσα από τις αναλύσεις των μεταφρασμένων κειμένων στη νεοελληνική, όπως τα ομηρικά έπη, σε μετάφραση Πάλλη και Εφταλιώτη . Ζητήματα όπως: ποιος είναι ο αντιπροσωπευτικότερος τύπος του Έλληνα- ο Οδυσσεάς ή ο Αχιλλέας; ποιος χαρακτηριστικός τύπος ελληνίδας βρίσκει έκφραση στον τύπο της Πηνελόπης; πού φαίνεται πως το "λιτοδίαιτο του Έλληνα " είναι ένα παραπλανητικό ιδεολόγημα; κ.α. προκαλούσαν ζωηρά σχόλια και συζητήσεις. Πολλές φορές η συλλογική απόφαση αμφισβητούσε ακόμα και τις απόψεις των " αυθεντιών", όπως στην περίπτωση της παρομοίωσης της πορείας της Ελλάδας με το μαρτύριο του Σίσυφου από τον Γ. Ζεύγο και τη διαφωνία του ακροατηρίου.⁴³¹

Στη λογοτεχνία και την ποίηση, οι Ακροναυπλιώτες, συνεχίζοντας την παράδοση, έτρεφαν ιδιαίτερη εκτίμηση στον ποιητή Κωστή Παλαμά .Τα πιο δημοφιλή έργα του ήταν " Ο δωδεκάλογος του Γύφτου" και "Οι πατέρες", κομμάτια των οποίων έμαθαν απέξω οι περισσότεροι. Μελετούσαν και τους νεώτερους ποιητές, όπως τον Α. Σικελιανό, τον Κ. Βάρναλη και τον πρωτοεμφανιζόμενο Γ. Ρίτσο. Κριτήριο επιλογής για τους κρατούμενους , εκτός από το ιδεολογικό και πολιτικό περιεχόμενο του έργου του συγγραφέα ή ποιητή , ήταν και η δημοτική γλώσσα. Ο Δ. Μουρατίδης⁴³²σε συνέντευξη του ανέφερε τον τρόπο με τον οποίο αξιοποιούσαν οι κρατούμενοι τα αφιερώματα του τύπου και των λογοτεχνικών περιοδικών. Ο ίδιος διηγείται:

« Όσοι πήγαιναν για ψώνια, τύλιγαν τα τρόφιμα σε παλιές εφημερίδες , που πουλιόνταν με την οκά . Ανάμεσα σ' άλλες προμηθευόμασταν την εφημερίδα « Χρόνος», το « Βήμα», το περιοδικό του Δ. Φωτειάδη «Νεοελληνικά γράμματα» με πλούσια λογοτεχνική ύλη, χρονογραφήματα και ιστορικά θέματα. Μου είχαν αναθέσει να αποδελτιώνω τα θέματα, να κόβω τις επιφυλλίδες και να τα κολλάω σε ειδικά τετράδια με ζυμαρόκολλα κατά ενότητες. Θυμάμαι είχαμε συγκεντρώσει αφιερώματα για τον Όθωνα και την εκθρόνισή του, για τους ρώσους λογοτέχνες Τσέχωφ, Τολστόι κτλ . Πολλές φορές επεξεργαζόμαστε σε κύκλους τα θέματα και τα παρουσιάζαμε με ομιλίες και διαλέξεις.» .

⁴³⁰Γ. Μανούσακας ό.π., σελ 128.

⁴³¹Β. Μπαρτζιώτας, ό π .σελ 54.

⁴³² Η συνέντευξη έγινε πάνω σε διευκρινιστικές ερωτήσεις και γι αυτό δεν αποτελεί ενιαίο κείμενο , ώστε να αναφερθεί στο παράρημα.

Η γεωγραφία και η ιστορία διδάσκονταν με έναν πρωτότυπο , βιωματικό και αποτελεσματικό τρόπο . Ο Γ. Μανούσακας περιγράφει σχετικά ⁴³³:

« Η ιστορία λογαριάζονταν το πιο σπουδαίο απ' όλα τα μαθήματά μας. Την αγαπούσαν όλοι οι μαθητές, αν και μας κούραζε , γιατί έπρεπε να αντιγράψουμε από τριάντα ως σαράντα σελίδες μεγάλου τετραδίου για το καθένα από τα μαθήματά της. Αλλά και το γράψιμο ήταν ένα πολύ χρήσιμο μάθημα. ...Υστερα η γεωγραφία ήταν από τα πιο σπουδαία μαθήματα ...και την παρακολουθούσαν όλα τα μέλη της ομάδας. Ο χάρτης του κάθε νομού (όταν επρόκειτο για τη γεωγραφία της πατρίδας μας) ή του κάθε κράτους (όταν επρόκειτο για την παγκόσμια γεωγραφία) ζωγραφιζόταν με ακουαρέλες, δίνοντας τη μορφολογία του εδάφους και την υδατογραφία, όπως και τις τοποθεσίες με τις αρχαιότητες. Το μάθημα άρχιζε με την ιστορία της περιοχής που διδασκόμαστε. Από ποιους κατακτήθηκε στην αρχαιότητα, κι από ποιους στη μέση και σύγχρονη εποχή. Στεκόμαστε πάρα πολύ στην οικονομία της περιοχής. Όχι μόνο για το τι παράγει μα και στις δυνατότητες που υπάρχουν για την άνοδο της παραγωγής, ύστερα στις υδατοπτώσεις και στον υπόγειο πλούτο....Το μάθημα αυτό ήταν σαν εισαγωγή στο μάθημα για την οικονομία του τόπου μας και την αγροτική οικονομία...».

Πάνω στα προηγούμενα ,ο Β. Μπαρτζιώτας αναφέρει πως με αφορμή τα θέματα που αφορούσαν τον Ισπανικό Εμφύλιο και που συγκινούσαν ιδιαίτερα τους κρατούμενους , οι τελευταίοι παρακολουθούσαν με αγωνία τις μάχες που διεξάγονταν στα διάφορα μέτωπά του, μελετώντας με αγωνία και πάθος, βήμα προς βήμα ,την πορεία του , πάνω στους χάρτες που αντέγραφαν από τις δημοσιεύσεις των εφημερίδων.

Το ίδιο βιωματικά γινόταν η γνωριμία με τα διάφορα μέρη της Ελλάδας, μέσω των "παροικιών", τοπικών δηλαδή ομάδων, που πλούτισαν τη ζωή των κρατουμένων, αφού τους έφεραν σε επαφή με τα ζωντανά στοιχεία του λαϊκού πολιτισμού. Οι "παροικίες" μαζεύονταν τακτικά, αντάλλασσαν νέα από την περιφέρειά τους και σκέψεις, έκαναν μνημόσυνα ή μικρά γλέντια με τα τοπικά έθιμα , προσκαλούσαν σε άμιλλα άλλες "παροικίες", αναλάμβαναν μαζικά κάποια χρέωση κλπ. Ο Β. Μπαρτζιώτας ⁴³⁴ ως πιο "ζωντανή" από τις "παροικίες" αναφέρει τη "Θεσσαλική παροικία" με το τραγούδι έμβλημα - την Καραγκούνα και τον ομώνυμο χορό. Η μεγαλύτερη ήταν η "Πελοποννησιακή παροικία", με τραγούδι- έμβλημα τον "Αϊτό" και τον περήφανο τσάμικο χορό.

Υπήρχε και η Τρίτη βαθμίδα, της παραπέρα εμβάθυνσης και των στοχασμών, καθώς και της μελέτης πάνω στα προβλήματα της νεοελληνικής κοινωνίας και της συγγραφής μαθημάτων. Αυτή την παρακολουθούσαν οι φοιτητές και οι απόφοιτοι του Γυμνασίου. Από τη θεματολογία μπορεί εύκολα να συμπεράνει κανείς το υψηλό επίπεδο γνώσεων που απαιτούσαν θέματα όπως : η εξάρτηση της χώρας από το ξένο κεφάλαιο ⁴³⁵, η πορεία και η εξέλιξη της ελληνικής βιομηχανίας, το αγροτικό πρόβλημα, το εθνικό ζήτημα, το γλωσσικό κ.α.

Στις μεγαλύτερες βαθμίδες **δίδασκαν και επαγγελματίες**, όπως π.χ. οι δικηγόροι και οι γιατροί. Γίνονταν και μαθήματα με επαγγελματική κατεύθυνση , όπως τα λογιστικά που παρέδιδε ο Ν. Σουκατζίδης ⁴³⁶ και ο Αντ. Μακρυποδάρας. Τα

⁴³³ Β. Μπαρτζιώτας ό. π. σελ 127.

⁴³⁴ Β. Μπαρτζιώτας, ό.π.σελ.40.

⁴³⁵ Τη μελέτη για το ρόλο του ξένου κεφαλαίου στην Ελλάδα την επεξεργάστηκε και ο Νίκος Μπελογιάννης που ήταν στην Ακροναυπλία από το '1940.

⁴³⁶ Για τα μαθήματα που παρέδιδε , αλλά και παρακολουθούσε ο Ναπολέοντας Σουκατζίδης στην Ακροναυπλία, έγραψε το 1945, στο περιοδικό « Κομμουνιστική Επιθεώρηση»,τχ. Απριλίου- Μαΐου, ο Ζήσης Ζωγράφος, που ήταν στο ίδιο κελί φυλακισμένος στο Χαϊδάρι, τα χρόνια της Κατοχής. Η ηρωική πράξη , που συνδέεται με το όνομα του Ν. Σουκατζίδη αφορά το γεγονός πως, όντας διερμηνέας, αρχικά των Ιταλών και αργότερα των Γερμανών, έκανε ό, τι περνούσε από το χέρι του να

μαθήματα φωνητικής τα παρέδιδε ο μαέστρος Γ. Ζαχαρόπουλος. Πολλοί μάθαιναν διάφορα όργανα, ιδίως βιολί, κιθάρα και μαντολίνο. Τα μουσικά όργανα τα έφτιαχναν οι ίδιοι οι κρατούμενοι. Ο Γ. Κουτούγκος φυλάει μέχρι σήμερα την « πτυσσόμενη κιθάρα του», που κατασκευάστηκε στην Ακροναυπλία⁴³⁷. Εμπνευστής και αρχιτεχνίτης των οργάνων ήταν, κατά τον Β. Γιαννόγκωνα⁴³⁸, ο Κώστας Σταθόπουλος. Από την ίδια πηγή πληροφορούμαστε και για άλλα μαθήματα επαγγελματικής φύσης, όπως ήταν των κουρέων, ραφτάδων, μαραγκών- ξυλουργών, βιβλιοδετών κλπ. Ο Χ. Φραγκουδάκης αναφέρει στο βιβλίο του⁴³⁹, πως στήθηκε σε ειδικό χώρο η «*Επαγγελματική Σχολή Κουρέων*», αφού οι κουρείς ήταν λιγοστοί και δεν επαρκούσαν. Έτσι έμαθαν την τέχνη ένα δυο φουρνιές και είχαμε και περίσσειμα από κουρείς...». Σύμφωνα με τον ίδιο, άμεση ανταπόκριση και ευνοϊκά σχόλια από το Γληνό βρήκε η πρόταση του κρητικόπουλου Ρουκουνάκη για μαθήματα χορού και «...σε λίγες μέρες ένας σαραντάχρονος εργάτης από τον Πειραιά, ο Χαρίτος, έστησε το χοροδιδασκαλείο του».

Οι γιατροί εκπαιδευαν νοσοκόμους για τις ανάγκες του αναρρωτηρίου του στρατοπέδου, όπου υπήρχε οδοντιατρικό τμήμα και φαρμακείο.⁴⁴⁰ Τα μαθήματα είχαν και εργαστηριακή μορφή, παρά τις δυσκολίες και τις ελλείψεις. Ο Β. Γιαννόγκωνας αναφέρει δυο μαθητές της Σχολής⁴⁴¹:

«...Έκαμαν Σχολή Νοσοκόμων, που τους έμαθαν να ρίχνουν ενδοφλέβιες ενέσεις. Από το θάλαμό μου είχαν παρακολουθήσει ο Γιάννης Πλακούδας... κι ο Νίκος Ανδρικήτης. Είχαν γίνει άσσοι. Στους μαθητές έμπαινε και βαθμολογία...»

Ανεξάρτητα από τις βαθμίδες, διδάσκονταν οι ξένες γλώσσες. Από μεθοδολογικής πλευράς αξίζει να αναφερθεί ο τρόπος εκμάθησης των ρωσικών, που αναφέρει ο Β. Μπαρτζιώτας. Τα ρωσικά ήταν πολύ δημοφιλή στους Ακροναυπλιώτες, για ευνόητους λόγους. Εκτός από τη συναισθηματική πλευρά, υπήρχε και μια άλλη-αντικειμενική. Πολλοί (γύρω στους 50-60) κρατούμενοι είχαν έστω και κάποια επαφή με τα ρωσικά, επειδή είτε ήταν ποντιακής καταγωγής, είτε υπήρξαν ναυτικοί, είτε σπούδασαν σε κομματικές σχολές της Σοβιετικής Ένωσης- την Κουτβ κ.α. Τα μαθήματα γίνονταν με μοναδικό εφόδιο μια ρωσική γραμματική, μια γεωγραφία, διηγήματα του Λ. Τολστόι, έναν τόμο ποιημάτων του Πούσκιν και μια μελέτη του Ε.

απαλύνει τον πόνο των συμπατριωτών του και να τους γεμίζει με αισιοδοξία στις δύσκολες στιγμές. Όταν ο Γερμανός διοικητής του πρότεινε να τουφεκιστεί άλλος στη θέση του, το αρνήθηκε πεισματικά. Εκτελέστηκε την Πρωτομαγιά του 1944, μαζί με τους 200 της Καισαριανής: « *Ο Ναπολέον έζησε εντατικά την πνευματική ζωή της Ακροναυπλίας. Όσο υπήρχαν βιβλία, μελετούσε ιστορία, λογοτεχνία, λαογραφία, ξένες γλώσσες. Έμαθε τέλεια τα γερμανικά, τα γαλλικά, τα αγγλικά, τα ρωσικά, τα τουρκικά. Δίδασκε την ημέρα στους συντρόφους του εργάτες και αγρότες- ελληνικά, ιστορία, ξένες γλώσσες και το βράδυ στο μισοσκόταδο, σε μια γωνιά του μεγάλου θαλάμου τσίτωνε το αυτί του να μη χάσει λέξη από το μάθημα του μεγάλου δασκάλου του, του Δημήτρη Γληνού. Ο Ν. ούτε στις πιο δύσκολες ώρες του Χαϊδαριού δεν αδιαφόρησε για τη μόρφωση...Μια βραδιά γύρισε πετώντας από τη χαρά του στο δωμάτιο με το βιβλίο του Ν. Ζαχαριάδη « Ο αληθινός Παλαμάς»(που είχε σώσει από τις φλόγες). Επέμενε. Ξενοχτήσαμε. Διαβάσαμε με το καρδιοχτύπι ν' ανοίξει ζάφνου ο σκοπός την πόρτα και να μας πιάσει με το βιβλίο στα χέρια! ...»*

⁴³⁷ Βλ. συνέντευξη με τον Γ. Κουτούγκο.

⁴³⁸ Β. Γιαννόγκωνας, ό.π., σελ.38-39. Για τα μαθήματα μουσικής γράφει: «*Είχα δικό μου μαντολίνο, διάβαζα νότες και έπαιζα κομμάτια. είχα πέσει με τα μούρη και είχα γίνει στο θάλαμό μου βάσανο...τέτοια μανία είχα να μάθω που μια φορά μια χορδή του σολ μου έλειπε και επειδή ήτανε δύσκολο να βρούμε, την έκλεψα από το μουτζούκι ενός χωροφύλακα, που το είχε φέρει στο συνεργείο του ξυλουργείου μας για επισκευή...». Σχετικά με το ξυλουργείο σημειώνει: «...κάναμε βαλίτσες, κασετίνες, σκάκια, ημερολόγια, χαρτοφύλακες. Οι χωροφύλακες αγοράζανε (στο κόστος) πολλά τέτοια. Φτιάχναμε και αναλόγια. Έβαζες μπροστά το βιβλίο σου και μπορούσες να γράψεις πολύ αναπαυτικά...».*

⁴³⁹ Χ. Φραγκουδάκης, ό.π. σελ.35.

⁴⁴⁰ Α. Φλούντζης ό.π. σελ 107..

⁴⁴¹ Β. Γιαννόγκωνας., ό.π., σελ.36.

Ταρλέ για τον Ναπολέοντα. Κάθε κρατούμενος που ενδιαφερόταν για μια γλώσσα συγκέντρωνε τις απαραίτητες λέξεις σε δικό του αυτοσχέδιο λεξικό, ακολουθούσε η πρακτική εξάσκηση - μια προσπάθεια απόδοσης των ειδήσεων ή πληροφοριών στην ξένη γλώσσα. Όσοι κρατούμενοι ενδιαφέρονταν για τα αγγλικά, γαλλικά και γερμανικά αποκαλούνταν στα αστεία ως " φίλοι της Δύσης". Στην Ακροναυπλία έγιναν μεταφράσεις για πρώτη φορά πολλών θεωρητικών κειμένων από τα ρωσικά, αγγλικά κ.α., που αντιγράφονταν και κυκλοφορούσαν χέρι χέρι.

Με τους φοιτητές ασχολιόταν ιδιαίτερος ο Γληνός. Ο Γ. Κουτούγκος, στη συνέντευξή του, ανέφερε ότι κατά τη διάρκεια των μαθημάτων αυτών φρόντιζαν όλοι να περιφρουρούν το χώρο, έτσι ώστε κανείς να μη διακόψει τον ειρμό των σοβαρών συζητήσεων.⁴⁴²

Με την κήρυξη του πολέμου, στην Ακροναυπλία γίνονται έντονες ζυμώσεις για το χαρακτήρα του πολέμου και τη στάση που πρέπει να κρατήσουν οι κομμουνιστές. Το μεταξικό καθεστώς, δια στόματος του Μανιαδάκη, αρνήθηκε στους κρατούμενους την εκπλήρωση του πατριωτικού τους καθήκοντος για την υπεράσπιση της πατρίδας και τους παρέδωσε ως όμηρους στους κατακτητές, προδικάζοντας ουσιαστικά το τέλος τους. Για τους κρατούμενους η οργανωμένη ζωή συνεχίστηκε πεισματικά, με τη διαφορά πως σχεδόν όλη η επιμορφωτική προσπάθεια στράφηκε γύρω από τα εθνικά και διεθνή γεγονότα. Ο Γ. Μανούσακας σημειώνει:

«Όσο περνούσε ο καιρός οι σύντροφοι με την παρακολούθηση της κατάστασης στον κόσμο και του πολέμου μας στην Αλβανία κουράζονταν. Σιγά-σιγά τα μαθήματα σταμάτησαν ολότελα. Καμιά διάλεξη, κανένα διάβασμα ομαδικό εφημερίδας, μόνο κάνα άρθρο παράνομο, που η καθοδήγηση κατάφερνε να μπάσει από τη φοβερή εκείνη παρακολούθηση της ασφάλειας. Το στρατόπεδο, που δεν έμοιαζε με τον εαυτό του, μα με ανώτερη σχολή, ξαναβρήκε τη μονυτή όψη της φυλακής. Παιει και το δικό μου πρόγραμμα μόρφωσης που ήταν : να κατακτήσω σε δυο χρόνια τις γνώσεις του Γυμνασίου και ν' αρχίσω μια ξένη γλώσσα, τη Γαλλική... Χαμήλωνε και αδυνάτιζε το καζάνι. Πεινούσαμε, κι η ομάδα δε θεωρούσε πρόπον να πιέσουμε την κατάσταση πολύ για αύξηση του επιδόματος σε καιρό πολέμου....».

Από την ίδια πηγή μαθαίνουμε πως τον δύσκολο χειμώνα του '42- 43, με πρωτοβουλία του Γιάννη Ζεύγου (Ταλαγάνη) και του Παναγιώτη Μαυρομμάτη μπόρεσαν και έγιναν μια σειρά διαλέξεων πάνω στη Φιλοσοφία, που μέχρι τότε ελάχιστα είχε διδαχθεί. Παρά τη φιλόδοξη προσπάθεια, η αναμέτρηση με την πείνα ήταν άνιση, πολλοί λίγοι μπόρεσαν να συνεχίσουν να διαβάζουν αυτομορφωνόμενοι. Οι περισσότεροι κρατούμενοι μεταφέρθηκαν σε άλλες φυλακές, όπως της Πύλου, του Χαϊδαρίου, της Κατούνας, του Λαζαρέτου, κτλ. Η μεγάλη πλειοψηφία των ακροναυπλιωτών πολιτικών κρατουμένων οδηγήθηκε στα εκτελεστικά αποσπάσματα των κατακτητών (Κούρναβο, Καισαριανή, κτλ.).

⁴⁴² Η σχέση του Γληνού με τους φοιτητές και η αγάπη του για τη σπουδάζουσα γενιά αποτελούν ένα γνώριμο, συνεπές και συνεχές γνώρισμα της ιστορίας του. Η προτροπή για δημιουργική μελέτη είναι μια μόνιμη επωδός που αναδεικνύει την αγωνία και το ιδανικό που προσπαθεί να εμφυσήσει στους μελλοντικούς επιστήμονες για την αναγέννηση των πανεπιστημιακών και ιδιαίτερα των ανθρωπιστικών σπουδών. Η αλληλογραφία με τους μαθητές του είναι αποκαλυπτική. Σ' ένα από τα γράμματα με ημερομηνία 19/9/37 διαβάζουμε: « εκείνο που με χαροποιεί ιδιαίτερα είναι ο πόθος σου για πνευματική μόρφωση, για αληθινή πνευματική καλλιέργεια... Αυτό είναι μια δουλειά σοβαρή, πολύ σημαντική, μακριάς πνοής. Θέλει υπομονή, καρτερία, πίστη. Είναι η μεγαλύτερη υπηρεσία, που μπορεί να προσφέρει ο άνθρωπος στον εαυτό του...»

1.2. Β' ΠΕΡΙΟΔΟΣ (1945-1966).

**Δεν τα ξέρει τα βιβλία κι ειν' ακράταγος
και τ' αγάλματα δεν έχει των πολύθεων.**

**Στα ταμπούρια τάχει τα σχολειά
Κι έχει γνώση κι έχει δύναμη και θέλει
τα λεβέντικα τραγούδια του να ζει...
Κ. Παλαμάς⁴⁴³.**

ΙΣΤΟΡΙΚΟ- ΘΕΣΜΙΚΟ ΠΛΑΙΣΙΟ.

Δεν είναι εύκολο να δώσει κανείς εν συντομία τα χαρακτηριστικά της μεταπολεμικής περιόδου, που σημάδεψαν για το υπόλοιπο μισό του αιώνα την Ελλάδα. Ενώ οι χώρες που είχαν εμπλακεί στον πόλεμο, με τον ένα ή τον άλλο τρόπο, ανασυντάσσονταν επανορθώνοντας τα συντρίμια, για τη μικρή αυτή χώρα θα έλεγε κανείς πως η αληθινή δοκιμασία τότε μόλις άρχιζε. Η ηρωϊκή αντίσταση του λαού της στη διάρκεια του πολέμου ανέδειξε νέες πολιτικές δυνάμεις, που έμπαιναν στο προσκήνιο δυναμικά και μαζικά, απειλώντας την προ του πολέμου καθεστηκία τάξη και μαζί μ' αυτή τα συμφέροντα των ξένων δυνάμεων που, είτε "παραδοσιακά", είτε στα πλαίσια των νέων πολιτικοοικονομικών αντιπαραθέσεων, θέλησαν να την έχουν κάτω από τη "σφαίρα επιρροής τους".

Όπως σημειώνει ο Ν. Σβορώνος⁴⁴⁴, μετά τον πόλεμο, κύριος εκφραστής ενός μεγάλου μέρους των λαϊκών και μικροαστικών ομάδων που συνειδητοποιούνται και ριζοσπαστικοποιούνται όλο και περισσότερο είναι το Εθνικό Απελευθερωτικό Μέτωπο, που κατάφερε να προσελκύσει ολοένα και πλατύτερα κοινωνικά στρώματα εξαιτίας της πολιτικής και στρατιωτικής του αντιστασιακής δράσης και της κοινωνικής του πρόνοιας στα χρόνια της πείνας, που αποδεκάτιζε τους πληθυσμούς⁴⁴⁵. Η πολιτιστική και πολιτική του δράση στην ύπαιθρο συντέλεσε στην πολιτικοποίηση των αγροτών και συνολικά έβαλε τα θεμέλια ενός ανεξαρτοποιημένου και αυτόνομου πολιτικού σχηματισμού, σε σχέση με τα παλιά κόμματα. Η ελληνική αστική ηγεσία θορυβείται, δείχνει κάθε απροθυμία να αποδεχθεί " *ούτε σαν βάση συζήτησης, πολύ λιγότερο συμβιβασμού και σύμπραξης, ένα πρόγραμμα που άφηνε ελεύθερη δράση στους παράγοντες εκείνους που, από την ίδια τη δυναμική της ιστορίας, προετοιμάζαν άλλες κοινωνικές λύσεις*"⁴⁴⁶. Ο στρατός και η ξένη «προστασία» είναι οι γνώριμοι ιστορικά συντελεστές ασφαλείας, οι οποίοι θα κληθούν να στηρίξουν και πάλι μια εξουσία που διακατέχεται από το σύνδρομο της διατήρησής της με κάθε μέσο.⁴⁴⁷ Η πρώτη αναμέτρηση γίνεται το Δεκέμβρη του '44. Η συμφωνία της Βάρκιζας του Φλεβάρη του 1945 παραβιάζεται παράφορα, σε βάρος του Ε.Α.Μ και όσων είχαν αριστερές πεποιθήσεις, από τις πρώτες κτόλας μέρες και ακολουθεί μια

⁴⁴³ "Δωδεκάλογος του Γύφτου"

⁴⁴⁴ Ν. Σβορώνος: "Τα κύρια προβλήματα της περιόδου 1940-1950", στο συλλογικό έργο "Η Ελλάδα στη δεκαετία 1940-1950. Ένα έθνος σε κρίση." Θεμέλιο 1984.

⁴⁴⁵ Σε αφιέρωμα της κρατικής τηλεόρασης ΝΕΤ στον εμφύλιο, στην εκπομπή "Βίοι παράλληλοι", ο Μ. Πλωρίτης τόνισε πως μέλη του ΕΑΜ ήταν το 70% του ελληνικού λαού (12/6/00).

⁴⁴⁶ Ν. Σβορώνος, ό.π.

⁴⁴⁷ Ν. Σβορώνος ό.π. σελ. 35.

περίοδος μη θεσμοποιημένης «λευκής τρομοκρατίας», προάγγελου του εμφυλίου πολέμου του 1946- 1949. Ο Ν. Αλιβιζάτος⁴⁴⁸ καταθέτει ένα προφητικό άρθρο του ανταποκριτή των Times του Λονδίνου στην Αθήνα Λ. Σταυριανού, που γράφτηκε στις 17 Απρίλη του '45:

«Το ΕΑΜ και οι οπαδοί του τιμωρούνται με διάφορους τρόπους. Πρώην άνδρες του ΕΛΑΣ ξυλοκοπούνται, συλλαμβάνονται και δικάζονται με προκατασκευασμένες κατηγορίες. Εκατοντάδες υπάλληλοι των εταιριών κοινής ωφελείας στην Αθήνα απολύονται για δήθεν "αντεθνική δράση", που σημαίνει ότι υπήρξαν μέλη του ΕΑΜ... Έτσι η Συνθήκη της Βάρκιζας, που τη στιγμή της υπογραφής της φαινόταν πως μπορούσε να σημαίνει το τέλος του εμφυλίου πολέμου, κατέστη νεκρό γράμμα, ενώ προμηνύονται νέες συγκρούσεις».

Η "λευκή τρομοκρατία" δεν εξαπολύθηκε μόνο εναντίον των κομμουνιστών και των συμμάχων τους, αλλά και εναντίον οπαδών της αβασίλευτης δημοκρατίας.⁴⁴⁹ Σύμφωνα με τα στοιχεία που παραθέτει και πάλι ο Ν. Αλιβιζάτος, βάσει εκτιμήσεων του ΕΑΜ⁴⁵⁰, κατά την περίοδο αυτή και μέχρι τις βουλευτικές εκλογές του Μάρτη του '46, περισσότερα από 1000 άτομα δολοφονήθηκαν, πάνω από 6.500 τραυματίστηκαν, περισσότερα από 31 000 βασανίστηκαν και πάνω από 84 000 συνελήφθησαν για τον ένα ή άλλο λόγο.

Το θεσμικό πλαίσιο της περιόδου αυτής περιορίστηκε στη μερική αναβίωση και τροποποίηση παλαιότερων νόμων, ακόμα και στην προσωρινή κατάργηση ορισμένων "μεταξικών" εκδοχών τους, όπως στην περίπτωση του "ιδιώνυμου" (Α.Ν.890 της 5-2-46) και τον έλεγχο της νομιμοφροσύνης των δημοσίων υπαλλήλων (Α.Ν 386 της 7-6-45). Οι πολιτικοί κρατούμενοι που δεν καλύπτονταν από το διφορούμενο άρθρο του κειμένου της Συμφωνίας της Βάρκιζας «περί αμνηστείας», παραπέμπονταν και καταδικάζονταν βάσει του ισχύοντος κοινού ποινικού νόμου. Σε επίσημη δήλωσή του το Δεκέμβρη του '45, ο υπουργός Δικαιοσύνης Κ. Ρέντης παραδέχεται ότι από τους 17.984 φυλακισμένους, μόνο οι 2388 δικάστηκαν νόμιμα, οι υπόλοιποι 15596 κρατούνταν προληπτικά.⁴⁵¹ Η πλειοψηφία των κρατουμένων βρίσκεται στις φυλακές "Χατζηκώστα" Αθηνών, της Λάρισας, της Πάτρας, του Βόλου, των Τρικάλων, της Θεσσαλονίκης, της Κυπαρισσίας, της Καλαμάτας, της Αμφισσας, της Λαμίας, της Κοζάνης κ.α.

⁴⁴⁸ Ν. Αλιβιζάτος: "Καθεστώδες "έκτακτης ανάγκης" και πολιτικές ελευθερίες", στο συλλογικό έργο " Η Ελλάδα στη δεκαετία 1940- 1950. Ένα έθνος σε κρίση". Θεμέλιο, 1984.

⁴⁴⁹ Ν. Σβορώνος "Επισκόπηση της Νεοελληνικής Ιστορίας", Αθήνα, 1976, σελ143. Σε κοινή δήλωση των Γ. Καφαντάρη, Ν. Πλαστήρα, Ε. Τσουδερό, Θ. Σοφούλη και Λ Μυλωνά, στις 5/6/45 καταδικαζόταν η ολοένα αυξανόμενη τρομοκρατία "καθιστώσαν αφόρητον την ζωήν των μη βασιλοφρόνων πολιτών..."

⁴⁵⁰ Σύμφωνα με την υποσημείωση 8 του κειμένου, το υπόμνημα με τα στοιχεία αυτά που κατέθεσε το ΕΑΜ το Φεβρουάριο του '47 στην Ειδική Επιτροπή για τα Βαλκάνια των Ηνωμένων Εθνών, το συντάξε ο Κ. Δεσποτόπουλος.

⁴⁵¹ Από την εφημερίδα «Ελευθερία» τις 11/12/45 αντιγράφουμε τη δήλωση του υπουργού κ. Ρέντη: «Κατά τα στοιχεία τα συγκεντρωθέντα εις το Υπουργείον Δικαιοσύνης το σύνολο των κρατουμένων εις τας φυλακάς ανέρχεται εις 17.984, εξ αυτών κατάδικοι είναι 2.388 και υπόδικοι 15.596. Εκκρεμείς υποθέσεις αφορώσαι κακουργήματα ανέρχονται εις 18.401, ελλείπουν όμως στοιχεία 17 περιφερειών (πρωτοδικειακών). Διώκονται ως μέλη του ΕΛΑΣ, του ΕΑΜ κλπ 48.956. Ελλείπουν στοιχεία δια 14 περιφερείας. Το σύνολο των διωκομένων υπολογίζεται (με τους εν προφυλακίσει και των 14 διαμερισμάτων, ων ελλείπουν τα στοιχεία) ότι υπερβαίνει τα 80.000 άτομα. Συνεπώς, η εν ταις φυλακαίς κράτησις τόσοσ μεγάλου αριθμού ατόμων καθίσταται αδύνατος.(...). Υπάρχουν περιπτώσεις που δι' εν μόνοσ αδικήματα διώκονται άνω των 50 προσώπων...»

Η πρώτη κυβέρνηση Σοφούλη κατάργησε επίσημα τα στρατόπεδα συγκέντρωσης με τον Α.Ν.890 που ίσχυσε για ελάχιστο χρονικό διάστημα κι έτσι δεν υπάρχουν στο μικρό αυτό διάστημα εκτοπίσεις.

Την περίοδο του εμφυλίου πολέμου, από τα μέσα του '46 έως το φθινόπωρο του '49, σειρά έκτακτων μέτρων που, είτε ρύθμιζαν πλευρές πολιτικής πρόληψης και καταστολής, είτε επιχειρούσαν εκ των υστέρων να τη νομιμοποιήσουν, αποτελούν τη θεσμική αντίδραση του καθεστώτος. Αξίζει να αναφερθεί η παρατήρηση του Ν. Αλιβιζάτου πως τα έκτακτα μέτρα " χαρακτηρίζονταν από έλλειψη σαφήνειας και από αοριστία ως προς τον καθορισμό της αντικειμενικής υπόστασης των αδικημάτων που καθιέρωναν... τιμωρούσαν την πρόθεση των διακόμενων, την πίστη τους σε μια ιδεολογία και την εμμονή τους να μην την αποκηρύσσουν ... και μόνο κατά δεύτερο λόγο την πράξη..." (υπογρ. δική μου)

Η πρώτη φάση του εμφυλίου, μέχρι τα τέλη φθινοπώρου του 1947, είναι μια νόθος φάση, κατά την οποία τα όρια νομιμότητας του Κομμουνιστικού Κόμματος και των οπαδών του είναι ασαφή. Ενώ τύποις το Κομμουνιστικό Κόμμα είναι νόμιμο, οι δραστηριότητες των οπαδών του τιμωρούνται από ένα πλήθος ποινικών και διοικητικών μέτρων. ⁴⁵²Τη σφραγίδα του σ' αυτή την περίοδο τη βάζει το Γ' ψήφισμα της 18/6/46 " Περί εκτάκτων μέτρων αφορώντων την δημόσιαν τάξιν και ασφάλειαν". Βάσει του ψηφίσματος αυτού, που εισήγαγε σειρά νέων αδικημάτων, εκατοντάδες άτομα καταδικάστηκαν σε θάνατο από έκτακτα στρατοδικεία και εκτελέστηκαν, πολύ περισσότεροι εκτοπίστηκαν σε απομακρυσμένα νησιά, με αποφάσεις των Επιτροπών Ασφαλείας που επαναλειτούργησαν, χωρίς να έχουν προηγηθεί δικαστικές αποφάσεις. Τα νησιά **Ανάφη, Αη-Στράτης, Ικαρία, Λήμνος** κτλ, « φιλοξενούν» και πάλι τους εκτοπισμένους πολιτικούς αντιπάλους του καθεστώτος, με τη διαφορά ότι τη φορά αυτή ο αριθμός των εξορίστων είναι πολλαπλάσιος και περισσότερο διευρυμένος, ως προς την κοινωνική σύνθεση και τα πολιτικά πιστεύω του καθενός τους.

Το κυριότερο νομοθέτημα της δεύτερης φάσης του εμφυλίου⁴⁵³ ήταν ο **Αναγκαστικός Νόμος 509 της 27/12/47** " Περί μέτρων ασφαλείας του Κράτους, του Πολιτεύματος, του κοινωνικού καθεστώτος και προστασίας των ελευθεριών των πολιτών", που αποτελεί την ουσιαστική αντιπίθεση του καθεστώτος με κύριο στόχο όχι απλά την καταστολή, αλλά τον με κάθε μέσο πολιτικό αποκλεισμό της αριστερής ιδεολογίας. Το Κομμουνιστικό Κόμμα τίθεται εκτός νόμου και τα μέλη του βιώνουν πρωτόγνωρα μέτρα και μέσα τιμωρίας. Σχεδόν όλες οι φυλακές της χώρας ασφυκτιούν μέχρι το 1952 από κρατούμενους, ανάμεσα στους οποίους υπάρχουν πολλές γυναίκες και ανήλικα παιδιά. Οι πιο πολυπληθείς είναι οι φυλακές **Αθηνών "Αβέρωφ"** και της οδού "**Κάστορος"** στον **Πειραιά**, του **Ιτζεντίν** και της **Αλικαρνασσού Κρήτης**, της **Κέρκυρας**, της **Αίγινας**, των **Πατρών**, της **Ρόδου**, της **Τρίπολης**, της **Καλαμάτας** κ.α. Στις αρχές του '47 λειτούργησε το στρατόπεδο συγκέντρωσης **Μακρονήσου**, όπου το χειμώνα 1948- 1949 μεταφέρθηκαν σταδιακά οι περισσότεροι άνδρες εξόριστοι και 600 γυναίκες για «αναμόρφωση». ⁴⁵⁴ Στους προηγούμενους

⁴⁵²Σύμφωνα με τις πηγές του Α. Καμαρινού "Ο εμφύλιος πόλεμος στην Πελοπόννησο 1946-1949", Σύγχρονη Εποχή, 2000, η περίοδος αυτή αποκαλείται "Μονόπλευρος εμφύλιος πόλεμος" ακόμα και από τους Άγγλους βουλευτές που επισκέφτηκαν τη χώρα (εφημ. " Το Βήμα 18/5/46).

⁴⁵³ Η οριοθέτηση των δυο φάσεων γίνεται για λόγους μεθοδολογικούς βάσει του θεσμικού πλαισίου, διότι το υπαγορεύει η φύση της εργασίας, αφού το ζητούμενο είναι το νομικό καθεστώς των φυλακίσεων και εκτοπίσεων. Ίσως αλλιώς θα οριοθετούνταν η περίοδος αυτή αν στα καθαρά ιστορικά πλαίσια λαμβάνονταν υπόψη τα πολιτικά και πολεμικά γεγονότα.

⁴⁵⁴ Το στρατόπεδο "νομιμοποιήθηκε" μόλις στις 14 Οκτωβρίου 1949 με το ΟΓ Ψήφισμα, αφού είχε λήξει ο εμφύλιος, με κύριο εισηγητή τον υπουργό στρατιωτικών Π.Κανελλόπουλο.

τόπους εξορίας προστίθενται η Χίος , το Τρίκερι και η Γυάρος, που θα λειτουργήσει αρχικά μέχρι το '52 και μετά πάλι από το '57 έως το '61.

Παρά την εσωτερική πίεση και τη διεθνή κατακραυγή, που ασκήθηκαν στις ελληνικές κυβερνήσεις στη διάρκεια της δεκαετίας του '50 έως τα μέσα της επόμενης, οι τόποι εξορίας και οι φυλακές, με αισθητά λιγότερους κρατούμενους , μετά τα μέτρα αποσυμφόρησης⁴⁵⁵ , συνέχισαν να λειτουργούν βάσει ψηφίσματος του Απριλίου του 1952 , που διατηρούσε σε ισχύ τα "έκτακτα μέτρα" και έτσι έδιναν και πάλι το ιδιαίτερο στίγμα τους στο κατά τ' άλλα δημοκρατικό καθεστώς.⁴⁵⁶

Στη διάρκεια της δεκαετίας του '50 οι συλλήψεις πολιτικών αντιπάλων του καθεστώτος συνεχίζονταν βάσει του Νόμου « περί κατασκοπείας», που νομιμοποίησε και πάλι τις εκτελέσεις, παρά τη δέσμευση της Ελλάδας στον ΟΗΕ για το σταμάτημά τους.⁴⁵⁷ Συνολικά , δέκα χρόνια μετά τη λήξη του εμφυλίου πολέμου , οι φυλακισμένοι και εξόριστοι ήταν γύρω στους 2700⁴⁵⁸. Μάλιστα, ο Α.Ν. 511/47 «Περί πειθαρχημένης διαβίωσης», δεν εφαρμόζόταν μόνο στα στρατόπεδα συγκέντρωσης, αλλά και σε μεμονωμένα μέρη (Αντικόθηρα, Κέα, Γαύδο, Κύθηρα, Γύθειο, Σπάρτη κτλ.) ή ακόμα και «οίκου»⁴⁵⁹ δηλαδή στον τόπο κατοικίας του ατόμου που διώκονταν⁴⁶⁰.

Μορφωτική δραστηριότητα.

Η μορφωτική δραστηριότητα στις φυλακές και τις εξορίες της περιόδου που εξετάζουμε ήταν σε απόλυτη συνάρτηση με τις εξελίξεις του εμφυλίου , καθώς και τις μετεμφυλιακές πολιτικές διεργασίες. Στην περίοδο της " λευκής τρομοκρατίας" στις

⁴⁵⁵ Ο Νόμος 2058/Απρ. 1952 « περί μέτρων ειρηνεύσεως», τροποποίησε το καθεστώς αναθεωρήσεων των αποφάσεων των Στρατοδικείων, μερίμνησε για την «παροχήν ευεργητημάτων εις τους αυθωρήτως προσελθόντας ή προσερχομένους εις τας αρχάς». Στο κεφ. Γ' επέτρεπε την υπό όρους απόλυση και μετέτρεπε σε ισόβια τις θανατικές ποινές, εξόν όσων είχαν στερηθεί την ιθαγένειά τους.

⁴⁵⁶ Ο Κ. Τσουκαλάς αποκαλεί " θεσμική πρωτοτυπία" και " πρωτότυπο φαινόμενο" το βαθύτατα αυταρχικό μεταπολεμικό καθεστώς που οικοδομήθηκε υπό την αιγίδα ενός κράτους , που τουλάχιστον επίσημα εθεωρείτο δημοκρατικό. " Η ιδεολογική επίδραση του εμφυλίου πολέμου." στο συλλογικό έργο "Η Ελλάδα στη δεκαετία 40- 50. Ένα έθνος σε κρίση", εκδ. "Θεμέλιο", Αθήνα 1984..

⁴⁵⁷ Εκτός από την εκτέλεση των Μπελογιάννη, Καλούμενου, Μπάτση, Αργυριάδη στις 30/3/52, στις 1/5/55 στις φυλακές Αλικαρνασσού Κρήτης εκτελέστηκε ο Καρανταής. Για το μεταξικό νόμο 375/36 « περί κατασκοπείας» ο Γ. Α Μαγκάκης, κατά την αγόρευσή του στη Βουλή στις 22/9/82 για την κατάργησή του είπε «Εφαρμόστηκε όχι για να προστατέψει την εξωτερική ασφάλεια της χώρας, αλλά σαν ένα μέσον για τον εμφύλιο τότε σπαραγμό...είναι ένας νόμος βαμμένος με αίμα Είναι ένας νόμος που τ' όνομά του μόνο να πεις σ' ένα απλό άνθρωπο, «375 νόμος», αισθάνεται όλη τη φρίκη εκείνης της πραγματικότητας ...και ήταν τέτοια η χρήση αυτού του νόμου, έξω από κάθε έννοια Δικαίου, ώστε υπάρχουν περιπτώσεις που ετίθετο το χειρότερο δίλημμα που μπορεί να βάλει ποτέ άνθρωπος σε άνθρωπο «Η αποκηρύξεις τις ιδέες σου και σώζεσαι, ή δεν τις αποκηρύξεις και τότε παραμένεις ένοχος κατασκοπείας και εκτελείσαι». Και είναι προς τιμήν των Ελλήνων, που υπήρξαν πολλοί που δεν πρόδωσαν τις ιδέες τους- έστω και αν δεν συμφωνεί κανείς τυχόν μ'αυτές- και παρέμειναν συνεπείς άνθρωποι.». Τχνη του χτες με το βλέμμα στο αύριο, Παπαζήση, 1997, σελ 277-8.

⁴⁵⁸ Εφημερίδα « Αυγή», 20/5/59. Στο άρθρο δίνονται αναλυτικά στοιχεία για κάθε τόπο εξορίας και φυλακή (κατάσταση υγείας, μορφωτικό επίπεδο κτλ.)

⁴⁵⁹ Γ. Γούσης -Ξάνθος: «Οι μετεκτοπισμένοι οίκου», Κώδικας, Θεσσαλονίκη, 1998.

⁴⁶⁰ Εφημ. « Αυγή», 25/4/59. Οι εκτοπιζόμενοι ζούσαν σκόρπιοι (ανά 2-3 άτομα) κάτω από το καθεστώς «πειθαρχημένης διαβίωσης», χωρίς να τους χορηγείται το επίδομα και η ιατρική περίθαλψη. Την αντισυνταγματικότητα του μέτρου αυτού κατήγγελλαν όχι μόνο οι βουλευτές της ΕΔΑ(υπόμνημα Πασαλίδη), αλλά και προσωπικότητες, σύλλογοι και φορείς (Δικηγορικός σύλλογος Αθηνών-Θεσσαλονίκης κ.α). Αποτέλεσμα των διαμαρτυριών ήταν το Ν.Δ.4233 της 30/7/62, που όριζε ως ανώτατο όριο εκτόπισης τα τέσσερα έτη και έτσι απολύθηκαν όσοι τα είχαν συμπληρώσει, χωρίς να καταργηθεί ο θεσμός των διοικητικών εκτοπίσεων.

περισσότερες φυλακές , που ασφυκτιούσαν από κρατούμενους, υπήρχαν πρωτοβουλίες για μαζική εκπαίδευση και επιμόρφωση. Η ασάφεια του θεσμικού πλαισίου των φυλακίσεων και οι παλινωδίες του καθεστώτος σχετικά με την αποκατάσταση της ομαλότητας , το οδηγούσαν σε μια «νόθα στάση» ανεκτικότητας για την οργάνωση της ζωής των κρατουμένων. Για τους τελευταίους , που δεν είχαν βιώσει ακόμα την πίκρα της ήττας, οι φυλακίσεις και οι εκτοπίσεις δεν ήταν παρά μια ακόμα δυνατότητα και ευκαιρία αναμέτρησης με τον πολιτικό αντίπαλο, με τα μόνα όπλα που διέθεταν εκείνη τη στιγμή - τον πολιτισμό και τη μόρφωση - που με τη σειρά τους ήταν προέκταση της πολιτιστικής και επιμορφωτικής δραστηριότητας στα χρόνια της Κατοχής⁴⁶¹. Στις περισσότερες φυλακές της πρώτης περιόδου οι κρατούμενοι και ιδιαίτερα η νεολαία εξέδιδαν χειρόγραφες εφημερίδες τοίχου ή και ορισμένες κανονικά τυπωμένες σε εξωτερικά τυπογραφεία, διατηρώντας την παράδοση της εκδοτικής έκρηξης στα χρόνια της κατοχής.⁴⁶² Ο Σόλων Γρηγοριάδης σημείωσε για τους αυτοδίδακτους δημοσιογράφους και ιδιαίτερα τη νεολαία, πως αναδείχθηκαν σε στελέχη του λαϊκού παράνομου τύπου και έτσι δημιούργησαν μια καινούρια πραγματικότητα .⁴⁶³

Ο Γιάννης Κατσαντώνης αναφέρει στο βιβλίο του πως στις φυλακές Τρικάλων, την περίοδο 1945-1946, χρησιμοποιούσαν τηλεβόα στο προαύλιο, για να θυμίσουν στους «μαθητές» πως άρχιζε το μάθημα.⁴⁶⁴ Θα πρέπει να πέρασε λίγο διάστημα ώσπου τα μαθήματα να λάβουν την οργανωμένη δομή κατά μορφωτικό επίπεδο και γνωστικό κύκλο. Το σημειώνει χαρακτηριστικά ο Σωτήρης Κράνιας⁴⁶⁵ στη συνέντευξή του για τις φυλακές της Καλαμάτας της περιόδου Οκτωβρίου 1945-Ιουνίου 1947:

«Με ενέργειες της Ομάδας Συμβίωσης έμπαιναν αρκετά βιβλία όλων των ειδών, από λογοτεχνικά , οικονομικά, πολιτικοκοινωνικά, ξενόγλωσσα και κυρίως ιδεολογικά-πολιτική οικονομία, φιλοσοφία του διαλεκτικού και ιστορικού υλισμού. Στην αρχή η μελέτη γινόταν απρογραμμάτιστα , χωρίς συγκεκριμένους στόχους. Διαβάζαμε όλοι, ξέραμε -δεν ξέραμε γράμματα , καταλαβαίναμε- δεν καταλαβαίναμε αυτά που

⁴⁶¹ Σε άρθρο του Ριζοσπάστη στίλ 17-1-47 διαβάζουμε: «Εκδηλώσεις πολιτισμού των εξορίστων φαντάρων- Άγιος Νικόλαος Κρήτης. Την πρωτοχρονιά οι εξόριστοι στην πόλη μας ,1500 δημοκρατικοί φαντάροι του 1ου Τάγματος σκαπανέων, έκαναν την πρώτη τους καλλιτεχνική εκδήλωση, παρά τις τεχνικές δυσκολίες και ένα σωρό άλλα εμπόδια και παρά την αντίδραση της διοίκησης του τάγματος. Η πρώτη καλλιτεχνική παράσταση σημείωσε μεγάλη επιτυχία. Το πρόγραμμα της πρώτης παράστασης που δόθηκε για τους πολίτες απέσπασε ενθουσιώδη σχόλια του Λαού . Τραγούδια, απαγγελίες, χορωδία, σκετς. Ιδιαίτερα πρέπει να τονιστεί το συμπλιωτικό πνεύμα του δεύτερου σκετς από την Αλβανική εποποιία, που αντανακλά τον υγιή και βαθύτατα πατριωτισμό των εξορίστων φαντάρων. Οι εισπράξεις των παραστάσεων δόθηκαν ως συμβολική συνεισφορά των δημοκρατικών φαντάρων για την ανοικοδόμηση και των κατεστραμμένων από τους χιτλερικούς εμπρηστές χωριών της περιφέρειας Βιάννου. Η διοίκηση του Τάγματος προσπάθησε να εμποδίσει την εκδήλωση αυτή. Ο κρητικός λαός με συγκίνηση δέχτηκε την προσφορά των φαντάρων.»

⁴⁶² Η Οντέτ Βαρών, στο βιβλίο της : «Ελληνικός νεανικός τύπος, 1941-1945- Καταγραφή», Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς, Αθήνα 1987, αναφέρει πως στην περίοδο της Κατοχής πραγματοποιήθηκε ποσοτικό και ποιοτικό άλμα στον τομέα των εκδόσεων και ιδιαίτερα του τύπου. Από τους 400 εγγεγραμμένους τίτλους εντύπων , οι 264, δηλαδή το 66%, αντιστοιχούσαν σε επονίτικα έντυπα.(τ. Α, σελ νε'- εισαγωγή). Στον τ. Β του βιβλίου της(σελ 755), αναφέρει τον τίτλο της εφημερίδας «Φυλακισμένα Νιάτα», των φυλακών Αβέρωφ, του Δεκεμβρίου 1945. Στο μικρό απόσπασμα του τχ.10, του μοναδικού που διασώθηκε, εκφράζονται οι ευχαριστίες της ομάδας των φυλακισμένων για την πρωτοχρονιάτικη αποστολή δεμάτων και δίδεται η υπόσχεση: «...θα καταβάλουμε κάθε προσπάθεια, ώστε με τη δουλειά μας να κάνουμε τον καινούργιο χρόνο παράγοντα χαράς , ευτυχίας, προόδου και ευημερίας για το λαό και τη νεολαία μας».Επίσης τονίζεται πως για την παραλαβή των δεμάτων θα σταλεί σύντομα στους αποστολείς διαχειριστικό σημείωμα(!).

⁴⁶³ Σ. Γρηγοριάδης: «Συνοπτική Ιστορία της Εθνικής Αντίστασης», Καπόπουλος, 1982, σελ.109-111.

⁴⁶⁴ Γ. Κατσαντώνης, « Με τους δεσμάτες αγωνιστές», Σύγχρονη Εποχή,1982, σελ. 53.

⁴⁶⁵ Βλ. συνέντευξη με τον Σ. Κράνια.

διαβάζαμε και εν τέλει απλά χάναμε τον καιρό μας όσοι από μας δεν ξέραμε και πολλά γράμματα... Ευτυχώς που οι υπεύθυνοι είδαν γρήγορα το πρόβλημα και οργανώθηκαν τμήματα από τους εκπαιδευτικούς, ανάλογα με τις γραμματικές γνώσεις του καθενός. Έτσι γίνανε τα τμήματα του Δημοτικού, του Γυμνασίου, Λογιστικών, ξένων γλωσσών κ.α.».

Τα μαθήματα του αλφαριθμητισμού, του στοιχειώδους εγγραμματισμού και της γενικής παιδείας, αποτελούσαν προτεραιότητα για τις Ομάδες Διαφώτισης των κρατουμένων, διότι το μορφωτικό επίπεδο των εγκλείστων, η πλειοψηφία των οποίων ήταν από τα αγροτικά στρώματα, παρέμενε πολύ χαμηλό.⁴⁶⁶ Στον τομέα των μαθημάτων βασικού εγγραμματισμού «στρατεύονταν» όσοι είχαν περισσότερες γνώσεις, που με τη σειρά τους προετοιμάζαν την επόμενη φουρνιά «δασκάλων», προκειμένου να αντιμετωπιστεί το τεράστιο πρόβλημα του αναλφαριθμητισμού. Αναβιώνε, εν ολίγοις, και πάλι η παλιά και γνώριμη μέθοδος της αλληλοδιδασκτικής. Στις «φυλακές Μαργαρίτη» της Πάτρας το 1945 βρέθηκε ο Περικλής Ροδάκης, απόφοιτος Γυμνασίου. Μαζί με τους διανοούμενους της ακτίνας στήθηκαν οι κύκλοι σπουδών. Η μαρτυρία του⁴⁶⁷ είναι αποκαλυπτική για τη συμμετοχή και την πρωτοβουλία των μορφωμένων ανθρώπων, από διάφορους κοινωνικούς και επαγγελματικούς χώρους:

« Το Γραφείο είχε δημιουργήσει για το σκοπό αυτό (τα μαθήματα) μια ομάδα μόρφωσης, την οποία αποτελούσαν εξαιρετοι διανοούμενοι: ο καθηγητής φιλολογίας Φώτης Αποστολόπουλος, ο Τάκης Κωνσταντόπουλος (Διευθυντής ΙΚΑ Πάτρας), ο αρχιτέκτονας Τριάντης, ο γιατρός- ψυχίατρος Θρασύβουλος Κωνσταντίνου, ο δικηγόρος Γεράνιος(Φωτεινός) κ.α. Για τους αποφοίτους Γυμνασίου και πάνω, δηλαδή φοιτητές, δασκάλους και υπαλλήλους κάθε κατηγορίας, γίνονταν μαθήματα Πολιτικής Οικονομίας, φιλοσοφίας, ιστορίας, αγροτικά και συνδικαλισμού σε υψηλό επίπεδο. Η κατηγορία αυτή των μαθητών θα τα δίδασκε με τη σειρά της στις χαμηλότερες βαθμίδες αργότερα. Τα σχολικά μαθήματα γίνονταν από τους δασκάλους και τους καθηγητές».

Το μορφωτικό πρόγραμμα σταδιακά σχηματοποιήθηκε και αποτέλεσε κοινή συνισταμένη των επιμορφωτικών προγραμμάτων για όλες σχεδόν τις φυλακές, μέχρι τα μέσα 1946, διατηρώντας την πρωτοτυπία και την ιδιομορφία του σε καθεμιά απ' αυτές, χωρίς ακόμα να αποτελέσει μια δύναμη Σχολή, όπως έγινε αργότερα. Ο εικοσιδύαχρονος αγρότης Παντελής Μανταλόβας, που κλείστηκε στις 24/7/46 στις φυλακές Λαμίας, ήρθε για πρώτη φορά σε επαφή με τα μαθήματα και την συστηματοποιημένη γνώση. Ζήτησε να παρακολουθήσει τους περισσότερους κύκλους και παρά τις επιφυλάξεις των υπευθύνων, ξεπέρασε κατά πολύ ακόμα και τις δικές του προσδοκίες. Στη συνέντευξή του διατύπωσε με σκωπτική διάθεση τη σκέψη που

⁴⁶⁶ Ακριβή στοιχεία για την περίοδο αυτή είναι δύσκολο να βρεθούν και μόνο συνδυαστικά μπορεί να γίνει κάποια προσέγγιση. Βάσει στοιχείων της Μεγάλης Ελληνικής Εγκυκλοπαιδείας " Πυρός", τ." Ελλάς", σελ 230, το ποσοστό αναλφάβητων για το 1951 (ηλικίες άνω των 10) ήταν 24%. Η προηγούμενη μέτρηση του 1928, με ποσοστό 50,20%, δεν μπορεί να θεωρηθεί απόλυτα ενδεικτική διότι αφορούσε το σύνολο όλου του πληθυσμού. Για το ενδιάμεσο διάστημα δεν υπάρχουν επίσημα στοιχεία. Η Έλλη Παππά σε άρθρο της " Για μια στροφή στη διαφωτιστική μας δουλειά" περ. "Κομμουνιστική Επιθεώρηση", τχ. Απριλίου 1947, σημειώνει: «το ποσοστό αναλφάβητων το 1938 που ήταν στο 32%, ανέβηκε περισσότερο στην περίοδο της Κατοχής, πόσο μάλλον η διαρροή των μαθητών του εξατάξιου Δημοτικού σχολείου, που στην περίοδο 1937-1938 έφτανε στα 35, 4 %».

Τα ίδια περίπου στοιχεία χρησιμοποιήθηκαν λίγα χρόνια πριν στην εισήγηση με θέμα «Η καταπολέμηση του αναλφαριθμητισμού» στο Παιδαγωγικό συνέδριο του χωριού Λάσπη Ευρυτανίας το 1944. «Μέσα στο '37, από τα 281 χιλ παιδιών της Δ' τάξης Δημοτικού, δεν γράφτηκαν στην επόμενη οι 140 χιλ., και 18-20 % δεν γράφονται καθόλου στο σχολείο...» Συλλ. έργο " Εκπαιδευτική Μεταρρύθμιση", εκδ. Προοδευτική Παιδεία, 1966

⁴⁶⁷ Βλ. συνέντευξη με τον Π. Ροδάκη.

περνούσε τότε από το μυαλό του : «*Θες να βγω από δω μέσα και να χάσω όλα αυτά τα πράγματα!*».

Πλούσια αυτή την περίοδο ήταν και η πολιτιστική ζωή των κρατουμένων, απαραίτητο συμπλήρωμα της οποίας ήταν ο χειρόγραφος τύπος, άλλοτε με σατιρική μορφή και άλλοτε ως εφημερίδα ενημέρωσης και προβληματισμού, ή περιοδικό ποικίλης ύλης. Μαρτυρίες για την ύπαρξη εφημερίδων σ' αυτή την περίοδο υπάρχουν σε όλες τις συνεντεύξεις της εργασίας αυτής. Ευτυχής συγκυρία στάθηκε η δυνατότητα παρουσίασης δύο χειρόγραφων εφημερίδων των φυλακών Χατζηκώστα, της πρώτης εμφυλιακής περιόδου, για τις οποίες θα γίνει ειδική αναφορά.

Στα μέσα του '46, ιδιαίτερα μετά το Γ' ψήφισμα της 17/6/46, αν και είχαν αρχίσει οι πρώτες εκτελέσεις⁴⁶⁸, από τα έκτακτα στρατοδικεία, και οι απαγορεύσεις σχετικά με κάθε επιμορφωτική μαζική εκδήλωση των κρατουμένων, η τελευταία συνεχίστηκε σημειώνοντας απλά μια «τακτική υποχώρηση» ως προς τους ρυθμούς και μόνο. Στα μέσα του 1947, ιδιαίτερα μετά τις πρώτες εκτελέσεις κρατουμένων στις φυλακές της Αίγινας, η κατάσταση στις φυλακές των πολιτικών κρατουμένων άλλαξε αισθητά .

«*Για πρώτη φορά , γράφει ο Λάμπρος Κασελούρης⁴⁶⁹ για τις φυλακές Κέρκυρας, ρωτούνται οι κρατούμενοι μεταξύ τους, για το τι ποινή έχει ο καθένας. Κανένας μέχρι τώρα δεν ρωτούσε το διπλανό σύντροφό του αν ήταν δικάσιμος σε θάνατο ή ισόβια, ή άλλη μικρότερη ποινή, αφού γενικά ήξεραν ότι ο καθένας δικάστηκε και καταδικάστηκε για την πατριωτική του δράση επί κατοχής...*».

Σε όλο το υπόλοιπο διάστημα , μέχρι το ψήφισμα του Συμβουλίου Ασφαλείας του ΟΗΕ για το σταμάτημα των εκτελέσεων⁴⁷⁰, η μορφή που παίρνει η μορφωτική δραστηριότητα ποικίλλει αναλόγως των δυνατοτήτων και των προϋποθέσεων που υπήρχαν σε κάθε χώρο εγκλεισμού, είτε πρόκειται για φυλακή , είτε για τόπο εξορίας. Μπορεί να ειπωθεί με σιγουριά πάντως πως, τα μαθήματα , με την έννοια της πνευματικής εγρήγορσης , δεν σταμάτησαν. Μοναδική ίσως εξαίρεση στάθηκε το στρατόπεδο συγκέντρωσης της **Μακρονήσου (1946-1952)**⁴⁷¹, στο οποίο δεν μπόρεσε να λειτουργήσει οποιαδήποτε συστηματοποιημένη μορφωτική δραστηριότητα, εκτός ορισμένων εξαιρέσεων, που και πάλι , με τη σειρά τους, αφορούσαν ατομικές πρωτοβουλίες αυτομόρφωσης.

⁴⁶⁸ Στις 16/7/46,στη Θεσσαλονίκη εκτελέστηκαν οι Σαπρανίδης και Καλέμης, που είχαν δικαστεί σε θάνατο από έκτακτο στρατοδικείο. Λίγο αργότερα, στις 26/7/46 από το έκτακτο στρατοδικείο Γιαννιτών καταδικάστηκε σε θάνατο και εκτελέστηκε για πρώτη φορά στην νεοελληνική ιστορία, γυναίκα - η δασκάλα Ειρήνη Γκίνη. Οι εκτελέσεις δεν είχαν ακόμα την έκταση και το μαζικό χαρακτήρα που θα ακολουθούσε ένα χρόνο αργότερα. Στις 8/2/47 ο γενικός Γραμματέας του Συμβουλίου Ασφαλείας του ΟΗΕ ζήτησε από την ελληνική κυβέρνηση την αναστολή των εκτελέσεων έως ότου εκδοθεί η απόφαση του Συμβουλίου. Πηγή: Κομμουνιστική Επιθεώρηση, τχ.5, 1998.

⁴⁶⁹ Λ. Κασελούρης: « Της λευτεριάς οι αθάνατοι», Σύγχρονη εποχή, 1992, σελ.47.

⁴⁷⁰ Στις 26/9/49 η ελληνική αντιπροσωπεία προσυπέγραψε την απόφαση του ΟΗΕ για σταμάτημα των εκτελέσεων. Ειδικότερα, η ελληνική κυβέρνηση αποδέχθηκε το άρθρο 3 του ΟΗΕ για τα ανθρώπινα δικαιώματα :«Κανένα κράτος δεν πρέπει να επιτρέπει ή να ανέχεται βασανιστήρια ή άλλη σκληρή , ή ταπεινωτική μεταχείριση, ή τιμωρία».

⁴⁷¹ Ο Κοσμάς Φουντουκίδης, στη συνέντευξή του σημείωσε πως τα ιδεολογικά μαθήματα δεν σταμάτησαν ποτέ, ακόμα και στη Μακρόνησο. Παρόμοιο συμπέρασμα βγαίνει και από το βιβλίο-λεύκωμα του Γ. Φαρσακίδη « Μακρόνησος», σκυτάλη, Δ' έκδοση 1985, σελ. 48-49, όπου αναφέρεται στις ώρες του «αλφαδιού»-της συζήτησης και εξιστόρησης από τον Θέμο Κορνάρο θεμάτων ιδεολογικού και γενικότερου επιμορφωτικού περιεχομένου: «...Θελημένα , λυτρωτικά , ξεστράτιζε την σκέψη μας μ' απίθανες αφηγήσεις από την πολυτάραχη ζωή του, μ' ανέκδοτα, με θυμόσοφες καλοσυνάτες παρατηρήσεις. Προτού διαβάσω τον Χεμινγκουέη, μ' είχε μάθει εκείνος ότι ο άνθρωπος δεν είναι νησί...». Επίσης , το 1952 στη Μακρόνησο εξορίστηκε ο Π. Ροδάκης ,ο οποίος στη συνέντευξή του αναφέρει πως, η μικρή ομάδα των φαντάρων- πολιτικών κρατουμένων, αυτομορφώνονταν μαθαίνοντας ξένες γλώσσες, με την ανοχή της Διοίκησης.

Στη διάρκεια της δεκαετίας του '50 και τις αρχές της επόμενης, οι εκπαιδευτικές και πολιτιστικές δραστηριότητες των πολιτικών κρατουμένων απεγκλωβίστηκαν από τους προηγούμενους στόχους της πνευματικής αυτοσυντήρησης και ψυχικής αυτοάμυνας και πέρασαν σε μια νέα φάση- της προετοιμασίας για τη ζωή που τους περιμένει μετά την αποφυλάκιση. Κοντά στο στόχο για πνευματική και ιδεολογική καλλιέργεια έμπαινε και ο στόχος της επαγγελματικής αποκατάστασης. Στους τόπους εξορίας, η διδασχία των επαγγελματικών δεξιοτήτων επιβλήθηκε, κατά κάποιον τρόπο, στα πλαίσια του καταμερισμού των καθημερινών εργασιών του στρατοπέδου. Το ίδιο συνέβη και σε ορισμένες φυλακές, πάντοτε ως αποτέλεσμα των κατακτήσεων των κρατουμένων. Η Αλεξάνδρα Γιαννοπούλου -Τριάντη, έγκλειστη των γυναικείων φυλακών Πάτρας της περιόδου 1948-1952, σχετικά με τα επαγγελματικά μαθήματα αναφέρει:⁴⁷²

« Πολλές γυναίκες ήταν στα συνεργεία ραπτικής. Οι περισσότερες ήταν μαθητευόμενες, πολλές απ' αυτές έμαθαν καλά την τέχνη και σήμερα είναι το επάγγελμά τους. Το συνεργείο ραπτικής ήταν το πιο βαριά εργαζόμενο. Ήσαν πολλές οι φυλακισμένες και έπρεπε να τις προλάβουν όλες. Χίλιες γυναίκες ισοδυναμούσαν με ένα χωριό. Κατόπιν ερχότανε το συνεργείο κεντημάτων, που ήταν ο βασικός πόρος των φυλακισμένων...Κάθε τόπος είχε το δικό του τρόπο κεντήματος...Οι δαντέλες ήταν σε ημερήσια διάταξη. Σ' αυτές πρωτοστατούσαν οι Μακεδόνισσες, ... μας έμαθαν να φτιάχνουμε ωραία καρέ με την σαΐτα ...».

Η επαγγελματική κατάρτιση των κρατουμένων αφορούσε και πεδία της βιομηχανικής παραγωγής, βάσει εξειδικευμένων και εκλαϊκευμένων μαθημάτων, που γίνονταν από τους έγκλειστους επιστήμονες, όπως ήταν ο Γ. Α. Παπαθανασίου. Αν και απόφοιτος της Νομικής και Οικονομικής Σχολής του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, καταπιάστηκε, εκτός των άλλων μαθημάτων, και με μαθήματα τεχνικών γνώσεων. Στο βιβλίο του σημειώνει χαρακτηριστικά για το « μορφωτικό εργαστήριο», που λειτουργούσε στις φυλακές τις Άμφισσας μετά το 1953⁴⁷³:

«...με τον μηχανικό του εμπορικού ναυτικού Γ. Λαμπαδάρη από τον Πειραιά, διδάξαμε τεχνικά μαθήματα για μηχανές εσωτερικής και εξωτερικής καύσης. Ο Γ. Λαμπαδάρης έφτιαζε ένα πολύ πετυχημένο ζύλινο ομοίωμα μηχανής εξωτερικής καύσης (πλοίου), που διευκόλυνε πολύ την εποπτική διδασκαλία του μαθήματος της μηχανικής. Μερικοί κρατούμενοι από την ύπαιθρο, κυρίως αγρότες, που αποφυλακίστηκαν νωρίτερα από εμάς, έπιασαν, με τα εφόδια που τους δώσαμε, εύκολα δουλειά σε γεωργικές μηχανές (θεριζοαλωνιστικές, τρακτέρ κτλ.) και ανταποκρίθηκαν. Μας έγραψαν γι αυτό ευχαριστήριες επιστολές.»

Τα πλέον δημοφιλή μαθήματα ήταν τα λογιστικά και οι ξένες γλώσσες. Ιδιαίτερα οι ξένες γλώσσες στάθηκαν οι κυριότεροι δίαυλοι όχι μόνο επικοινωνίας των κρατουμένων με την ντόπια και διεθνή πραγματικότητα, αλλά και αξιόλογα μέσα πνευματικής παραγωγής και δημιουργίας, σε μια χώρα που την περίοδο εκείνη βίωνε την πολιτιστική και πνευματική παρακμή με τους φιλελεύθερους διανοούμενους «σιωπόντες και συμμορφωνόμενους» στις επιταγές της εξουσίας⁴⁷⁴. Θα αδικούσε κανείς την τεράστια αυτή πνευματική παραγωγή, αν προσπαθούσε αριθμητικά να αποτιμήσει το μέγεθός της, διότι δεν αρκεί να λάβει υπόψη του κανείς τα έργα που

⁴⁷² Α. Γιαννοπούλου -Τριάντη, «Όρθιες στη θύελλα», Βιβλιοπωλείο Χρυσάφη-Πανέζη, 1990, σελ. 76.

⁴⁷³ Γ. Αθ. Παπαθανασίου, «Απομνημονεύματα», Αθήνα, 1999, σελ. 170-171.

⁴⁷⁴ Κ. Τσουκαλάς : « Η ιδεολογική επίδραση του εμφυλίου», στο « Η Ελλάδα στη δεκαετία 1940-1950, ένα έθνος σε κρίση», Θεμέλιο, Αθήνα, 1984, σελ. 578-579.

γράφτηκαν τότε στις φυλακές και εξορίες, αλλά κυρίως την επίδραση που άσκησαν τα «πολιορκημένα», πλην όμως δημιουργικά πνεύματα, εκτός των τειχών.⁴⁷⁵

ΦΥΛΑΚΕΣ.

«Κι εδώ που άλλοτε κρατούνταν ποινικοί κρατούμενοι και που αντί για φωνές ακούγονταν θρήνοι και μαλώματα και η ησυχία σήμαινε βαριά θλίψη και μελαγχολία, τώρα αντηχούν φωνές από παιχνίδια, γέλια και τραγούδια. Η ησυχία τώρα προμηνάει σκύψιμο των αγωνιστών πάνω στα κρυφά βιβλία τους, για να κορέσουν τη δίψα της μάθησης. Μιας δίψας σαν τη δίψα της φθινοπωριάτικης γης που αποζητάει το νερό. Το σύνθημα που κυριαρχεί είναι : « Αγάπα το κελί σου, τρώγε το φαγί σου, διάβαζε πολύ»

Λ. Κασελούρης « Της λευτεριάς οι αθάνατοι»⁴⁷⁶

"ΧΑΤΖΗΚΩΣΤΑ".⁴⁷⁷

Οι πληροφορίες για τη μορφωτική δραστηριοποίηση στις φυλακές Χατζηκώστα αφορούν την πρώτη μεταβαρκιζιανή περίοδο της « λευκής τρομοκρατίας» και προέρχονται από το πλέον «πειστικό» υλικό που θα μπορούσε να συγκεντρωθεί- τις χειρόγραφες εφημερίδες "Φυλακισμένα νιάτα", "Δεσμώτης αγωνιστής" και «Η γροθιά».⁴⁷⁸

Στον υπότιτλο των εβδομαδιαίων "Φυλακισμένων νιάτων", αναγράφεται ότι διευθύνεται από επιτροπή νέων και γράφεται από όλους τους νέους. Ο υπέρτιτλος αναφέρει το σύνθημα -"Ζωή, χαρά, μόρφωση, ανοικοδόμηση- ", που αποτελεί το στίγμα και τον προσανατολισμό της εφημερίδας. Οι τέσσερις αυτοί στόχοι αποτελούν μια σχετική διαφοροποίηση της εποχής αυτής της "λευκής τρομοκρατίας", από τις προηγούμενες και τις επόμενες. Επειδή οι μνήμες της Αντίστασης και οι παγκόσμιοι πανηγυρισμοί για την αντιφασιστική νίκη είναι ακόμα πολύ νωποί, υπήρχε διάχυτη αισιοδοξία πως κάτι καινούργιο θα έρθει. Επίσης, το "θολό" και ασαφές θεσμικό πλαίσιο, σε συνδυασμό με την ανυπαρξία κανονισμού κράτησης πολιτικών κρατουμένων, επέτρεπε την ανάπτυξη πρωτοβουλιών, σχετικά με τους τρόπους οργάνωσης της ζωής τους. Κλειδί των προηγούμενων δεν είναι τόσο η μόρφωση, όπως έμπαινε στις προηγούμενες εποχές ως εξοπλισμός για της ανάγκες του αγώνα, αλλά η μόρφωση για την ανοικοδόμηση της χώρας. Η προτροπή αυτή διαπνέει σχεδόν όλα τα άρθρα της εφημερίδας. Στο κύριο άρθρο διαβάζουμε:

⁴⁷⁵ Η αποτίμηση του συγγραφικού και επιστημονικού έργου των πολιτικών κρατουμένων, θα μπορούσε να αποτελέσει θέμα μιας ξεχωριστής μελέτης.

⁴⁷⁶ Λ. Κασελούρης « Της λευτεριάς οι αθάνατοι», Σύγχρονη Εποχή, 1992, σελ 31.

⁴⁷⁷ Βρίσκονταν στην οδό Πειραιώς, αρ 66. Μετατράπηκαν από ορφανοτροφείο σε φυλακές στην Κατοχή, επί Ράλλη.

⁴⁷⁸ Οι εφημερίδες ανακαλύφθηκαν τυχαία, κρυμμένες σε κουρτινόξυλο και παραδόθηκαν στο Ιστορικό τμήμα του Κ.Κ.Ε.Η πρώτη, αν και αναφέρει το μήνα Ιούλιο και τον αριθμό φύλλου Ν 6, δε γράφει την χρονολογία έκδοσης. Από τη στήλη " πολιτική ανασκόπηση", όπου αναφέρονται τα πρόσφατα πολιτικά γεγονότα, προκύπτει ότι πιθανώς να είναι του 1945. Στα δυο φύλλα της δεύτερης, που είναι η κύρια, η "κεντρική" έκδοση όλων των πολιτικών κρατουμένων της φυλακής και όχι μόνο των νέων, τα στοιχεία έκδοσης είναι πλήρη, 22/6/45 και 15/3/46. Η έκδοση του 1946 διαφέρει από τις προηγούμενες στο ότι, αν και χειρόγραφη, ανατυπώθηκε σε τυπογραφείο. Η τρίτη εφημερίδα, με ημερομηνία 22/7/45 είναι «θαλαμική», δηλαδή την εξέδιδαν τα μέλη της Ομάδας συμβίωσης του Α΄ Θαλάμου Άνω (προφανώς του Α΄ ορόφου).

«...Εμπρός να βγούμε καλύτεροι από δω μέσα...Εμπρός ό,τι μπορούμε για μια Γερή- Χαρούμενη- Αισιόδοξη μορφωμένη νεολαία...Καθηγητές και Δάσκαλοι, φυλακισμένοι αγωνιστές του Πολιτισμού, πικνώστε πιο πολύ τα μαθήματα. Αγωνιστές, μάθετε ό,τι μπορείτε, διδάχτε ό,τι μπορείτε...»

Από τα υπόλοιπα άρθρα και αφιερώματα και των άλλων φύλλων εφημερίδων της περιόδου 1945, μαθαίνουμε για την πλούσια πολιτιστική δράση των θαλάμων, όπου τονίζεται η ανάγκη να συμμετέχουν όλοι οι θάλαμοι στην πολιτιστική και μορφωτική προσπάθεια. Η εφημερίδα του Α΄ Θαλάμου, «Η γροθιά», ανακοινώνει και προσκαλεί κρατούμενους και των άλλων θαλάμων να παρακολουθήσουν τις ομιλίες που προγραμματίστηκαν. Υπάρχουν ανταποκρίσεις και κριτικές από τους θαλάμους, αλλού για τη θεατρική ή φιλολογική βραδιά, αλλού για την εφημερίδα τοίχου, αλλού για τη βιβλιοθήκη. Γίνεται διαγωνισμός ποίησης, κειμένου για το χρονικό του αγώνα και χρονογραφήματος. Στη μέση περίπου του φύλλου του « Δεσμώτη αγωνιστή», της 22/6/45, διαβάζουμε:

«*Διαλέξεις: Η Κεντρική Επιτροπή οργανώνει τα μεσημέρια εκλαϊκευμένες διαλέξεις με διάφορα θέματα, που θα δίνονται κάθε Κυριακή πρωί σε πλατύ κύκλο. Η πρώτη θα δοθεί σήμερα, Κυριακή, από τον συναγωνιστή Μπουφίδα, εις τον 3^ο θάλαμο, με θέμα: «Η ιδεολογική και πολιτική δράση του Β. Ογκώ». Περιττό να σταθούμε στη μορφωτική πλευρά της διάλεξης...».* Σε άρθρο της ίδιας εφημερίδας, λίγο πιο κάτω από τα προηγούμενα και με τον τίτλο «*Ιατρικά*», δίνονται συμβουλές για το «*Πως θα κατοχυρώσουμε την υγεία μας: Ενότητα- ησυχία- τάξη- πειθαρχία-πρέπει να είναι σύμμαχοί μας...*». Σε μικρό άρθρο, με τον τίτλο «*Το θέατρό μας*», εκθειάζεται το «*πολυσύνθετο ταλέντο του συναγωνιστή Γαλανού*».

Σαφής είναι η αναφορά στα οργανωμένα μαθήματα, στα «Φυλακισμένα Νιάτα». Με υπογραφή του Σ.Μ., μαθαίνουμε τα αποτελέσματα που είχαν τα μαθήματα αλφαριθμητισμού στον αναλφάβητο κρατούμενο Ξενάκη, που ενώ στην αρχική ανάκριση υπέγραψε με ένα σταυρό, όταν επανήλθε σε δυο μήνες, διάβασε την κατάθεσή του και την υπέγραψε μπροστά στα έκπληκτα μάτια του ανακριτή. Χαρακτηριστική είναι η απάντηση του Ξενάκη:

«*-Αχ! Κύριε Ανακριτά, δυστυχώς, εγώ σας τσάκωσα....Ξέρετε πού έμαθα γράμματα; Στη φυλακή. Μάλιστα στη φυλακή. Εγώ ο τεμπέλης Εαμίτης, όπως μ'είπες. Κάθε μέρα συνέχεια σχολείο, μάλιστα και.... τι ώρα είναι κύριε Ανακριτά; Πώς, 11;. Σας παρακαλώ τελειώνετε...έχω στις 11.30 γαλλικά....»*

Περισσότερο σαφείς και λεπτομερείς πληροφορίες για τα μορφωτικά μαθήματα βρίσκουμε στο μεταγενέστερο φύλλο του « Δεσμώτη αγωνιστή», στις 15/3/46. Στο κύριο άρθρο -"Αποφασισμένοι", το θέμα της μόρφωσης, του πολιτισμού και της οργάνωσης της ζωής θεωρείται όχι απλώς προτεραιότητα, αλλά κύριο μέσο πολιτικής αντιπαράθεσης με το "μεταδεκεμβριανό κράτος":

«*...τους ενοχλεί φαίνεται η οργανωμένη μας ζωή, η μορφωτική μας ανάπτυξη(σχολεία- βιβλιοθήκες- διαλέξεις- Λαϊκή παιδεία.....τους πειράζει η εκπολιτιστική μας δράση, με τη διακόσμηση, το θέατρο, τα σκετς, την καθαριότητα....ενοχλούνται γιατί κόπηκαν με το μαχαίρι όλα τα τρομερά ναρκωτικά, που αποτελούσαν μόνιμη πληγή στη φυλακή.....Γι' αυτές τις κατακτήσεις που αποκτήσαμε με αίμα συναγωνιστών θα παλαίψουμε και είμαστε αποφασισμένοι όχι μόνο να τις διαφυλάξουμε, αλλά να απαιτήσουμε να μας χορηγήσουν και το προαύλιο που είναι ζωτικής σημασίας για μας...».*

Το δεύτερο ιεραρχικά άρθρο αναφέρεται κι αυτό στη μόρφωση με τίτλο -"Μόρφωση- Διαφώτιση. Μετά από σύντομη ανασκόπηση των όσων επιτεύχθηκαν στον τομέα της μόρφωσης στο προηγούμενο διάστημα, με τη λειτουργία των σχολών, ο αρθρογράφος Μ.Μ. βάζει τους επόμενους στόχους, που από την άποψη του

περιεχομένου θα πρέπει να συνδυάζουν καλύτερα "τη θεωρητική μόρφωση με τη μελέτη και την κατάρτιση πάνω σε τρέχοντα προβλήματα..." και από την πλευρά της μεθοδολογίας να είναι πολύ καλύτερα οργανωμένες με "προσεκτική εκλογή του θέματος, καλή μελέτη και ανάπτυξη", και διάρκεια που " να μην υπερβαίνει τα τρία τέταρτα και ποτέ να μην γίνεται σχολαστική".

Στο κάτω και αριστερό μέρος της εφημερίδας βρίσκεται το άρθρο με τον τίτλο "Λαϊκή Παιδεία- 'Ο, τι δεν κάνει το κράτος", στο οποίο γίνεται λεπτομερής αναφορά για το πώς και τι διδάσκουν οι σχολές της φυλακής. Ο υπογράφων με αρχικά Μ.Π. θα πρέπει να είναι ο γνωστός μεγάλος παιδαγωγός Μιχάλης Παπαμαύρος, που βρισκόταν το διάστημα εκείνο στις φυλακές "Χατζηκώστα" και που, όπως μας πληροφορεί ο Χ. Σακελλαρίου⁴⁷⁹, δέχτηκε να γράφει στην εφημερίδα από την πρώτη στιγμή που του έγινε η πρόταση. Το άρθρο αξίζει να αναφερθεί ως έχει, διότι είναι πολύ διαφωτιστικό, αλλά και ιστορικής σημασίας, ως κείμενο ενός μεγάλου παιδαγωγού:

« Το ότι πολλοί από τους συναγωνιστές, που ρίχθηκαν στη φυλακή μας ήταν αναλφάβητοι δεν είναι ανεξήγητο. Ανεξήγητο θα ήταν αν και η οργάνωσή μας ανεχόταν την τέτοια κατάσταση. Μα ό, τι παράλειψε να κάμει το κράτος, ανάλαβε να το κάμει αυτή: Να μάθει δηλαδή γράμματα τους συναγωνιστές μας.

Για το σκοπό αυτό άρχισαν μέσα στη φυλακή να λειτουργούν τρία σχολεία. Τα δυο, όπως ξέρουμε, παρέχουν κατώτερη Λαϊκή Παιδεία και το τρίτο είναι σχολείο γυμνασιακών μαθημάτων. Από τα δυο πάλι πρώτα, το ένα είναι για τους αναλφάβητους αγωνιστές και το άλλο για κείνους που ξέρουν ανάγνωση και γραφή, μα δεν κατέχουν τις άλλες γνώσεις μιανής σύγχρονης στοιχειώδους μόρφωσης.

Είναι συγκινητικό να βλέπουμε συναγωνιστές μας τριάντα και τριανταπέντε και μερικές φορές και σαράντα χρονών, να κάθονται στα θρανία, σαν τα μικρά παιδάκια για να μάθουν να διαβάζουν, να γράφουν και να αριθμούν. Η συνείδηση που έχουν για τη σοβαρότητα της εργασίας που κάνουν, φαίνεται από την προσοχή που δείχνουν στο μάθημα και από την προσπάθεια που καταβάλλουν να γράψουν στο τετράδιό τους τα γράμματα και τους αριθμούς. Η αγάπη αυτή των συναγωνιστών πρέπει να επηρεάσει και τους αναλφάβητους που δε γράφτηκαν ακόμα στο σχολείο. Οι δάσκαλοί τους, ειδικοί δημοδιδάσκαλοι κρατούμενοι της φυλακής, εργάζονται με αυταπάρνηση πολλές ώρες την ημέρα και αξίζουν γι' αυτό τα θερμά μας συγχαρητήρια.

Κάθε σειρά των μαθημάτων αυτών για τους αναλφάβητους βαστάει δυο μήνες. Μέσα στους δυο αυτούς μήνες, οι αναλφάβητοί μας μαθαίνουν ανάγνωση, γραφή και αριθμηση. Και είναι εξαιρετικά συγκινητικό να βλέπουμε με πόση παιδική χαρά οι ως τα χθες αναλφάβητοι της φυλακής μας να γράφουν σήμερα γράμματα στις οικογένειές τους και να τους περιγράφουν τη ζωή τους μέσα στη φυλακή. Παραθέτω εδώ ένα γράμμα ενός αναλφάβητου που έμαθε να γράφει και να διαβάζει:⁴⁸⁰ "Όταν μπήκα στη φυλακή δεν ήξερα καθόλου γράμματα, εδό η σιναγονηστές δασκάλη με μάθαν να γράφω και να διαβάζω. κίταζε και συ παιδιή μου να μάθεις γράμματα και να γίνεις καλός άνθρωπος. (Πέτρος Μαλτεζής)."

Στο ανώτερο λαϊκό σχολείο διδάσκονται στοιχεία, Ιστορίας, Γεωγραφίας, Μαθηματικών και διαβάζονται μερικά απλά κομμάτια από τη νεοελληνική λογοτεχνία στη Δημοτική γλώσσα. Η μόρφωση αυτή συμπληρώνεται από διάφορα μαθήματα και

⁴⁷⁹ Χ. Σακελλαρίου, "Μιχ. Παπαμαύρος- η ζωή- οι διώξεις- το έργο του", Gutenberg, Αθήνα 1985. Ο Μιχάλης Παπαμαύρος φυλακίστηκε από τους πρώτους την περίοδο της "λευκής τρομοκρατίας" στις φυλακές "Χατζηκώστα". Δικάστηκε με το Γ' ψήφισμα σε εξήμισι χρόνια φυλάκιση. Στα τέλη του '46, στάλθηκε για τέσσερις μήνες στη Γυάρο και στις αρχές του '47 στις φυλακές της Αίγινας.

⁴⁸⁰ Το αντιγράφουμε, όπως είναι γραμμένο με τα ορθ. λάθη. Στο πρωτότυπο το κείμενο είναι γραμμένο από τον ίδιο το μαθητή.

εγκυκλοπαιδικές διαλέξεις που γίνονται μέσα στους θαλάμους. Τέλος, στο σχολείο των γυμνασιακών μαθημάτων διδάσκονται σειρές ανωτέρων μαθημάτων από όλους τους κύκλους των σχολικών γνώσεων. Συσταίνουμε σε κείνους, που τυχόν είναι ακόμα αναλφάβητοι να σπεύσουν να γραφτούν στο σχολείο. Αναλφάβητος δεν πρέπει να βγει κανείς από δω μέσα. Η αντίδραση μας έριξε στη φυλακή με την ευχή και την ελπίδα, η φυλακή να γίνει ο τάφος μας. Εμείς όμως με την εργασία μας και τη συμπεριφορά μας, πρέπει να κάνουμε τη φυλακή Χ''/κόστα κέντρο μόρφωσης και πολιτισμού. Έχουμε την υποχρέωση όλοι μας, να βγούμε καλύτεροι, απ τον τάφο αυτό και πιο συνειδητοί αγωνιστές για να μπορέσουμε πιο γόνιμα να εξυπηρετήσουμε το λαό μας. Αυτό θέλει η οργάνωσή μας και σ' αυτό μας καλεί η Κεντρ. Επιτροπή..»

Ειδική αναφορά γίνεται στην εφημερίδα για την εθελοντική προσφορά των συνεργείων καθαριότητας, μαγείρων, κουρέων, ραφτάδων, τσαγκαράδων και τη συμβολή τους στη διοργάνωση της ζωής της φυλακής. Εντύπωση προκαλεί η τελευταία παράγραφος του άρθρου, όπου προτρέπονται οι κρατούμενοι να δείχνουν κατανόηση και "αγωνιστική αλληλεγγύη" σε τυχόν παραλείψεις, διότι έτσι μόνο «η απασχόλησή τους (των συνεργείων) θα είναι λιγότερη και θα τους δοθεί καιρός για την αυτομόρφωσή τους και την καλλίτερη ιδεολογική τους κατάρτιση.»

Ένας σύντομος απολογισμός της μορφωτικής και πολιτιστικής δραστηριότητας της Ομάδας Συμβίωσης στάλθηκε τον Ιούλιο του 1945 στην εφημερίδα της ΕΠΟΝ «Νέα γενιά»⁴⁸¹, απ' όπου αντιγράφουμε:

«Μέσα στις τελευταίες 15 μέρες να τι έφτιαζαν. ! Οι θίασοι δώσανε 54 θεατρικές παραστάσεις, έγιναν 27 διαλέξεις, τρεις εξορμήσεις για γενική καθαριότητα της φυλακής, λειτουργούν 96 σχολεία (αναλφάβητων- ξένων γλωσσών), 7 φιλολογικές βραδιές. Κάθε εβδομάδα κυκλοφορούν τα πελώρια «Φυλακισμένα Νιάτα».

ΑΙΓΙΝΑΣ.

Η περίπτωση των φυλακών Αίγινας αποτελεί κατά κάποιο τρόπο ένα τυπικό δείγμα όλων εκείνων των σημαντικών ιστορικών φαινομένων όπου η παράδοση, η πείρα και η δράση των υποκειμένων συνυπάρχουν συγκυριακά με εκείνη την προσωπικότητα που είναι η ικανότερη να τα οδηγήσει στο λαμπρότερο αποτέλεσμα. Για τους κρατούμενους των φυλακών της Αίγινας, της πρώτης περιόδου του εμφυλίου, η φωτεινή προσωπικότητα του ανθρωπιστή παιδαγωγού **Μιχάλη Παπαμαύρου**, στάθηκε η μεγάλη ιστορική συγκυρία και ευκαιρία. Στις φυλακές της Αίγινας ο μεγάλος παιδαγωγός μεταφέρθηκε το Γενάρη του 1947, αφού ταλαιπωρήθηκε τέσσερις μήνες ως εξόριστος στη Γυάρο⁴⁸².

Οι φυλακές Αίγινας ήταν γνωστές για την οργάνωση και την επιτελικότητα της μορφωτικής δραστηριότητας από τα πρώτα χρόνια εγκλεισμού σ' αυτές πολιτικών κρατουμένων.⁴⁸³ Το "Γραφείο Διαφώτισης της Ομάδας Πολιτικών Κρατουμένων" της περιόδου της "λευκής τρομοκρατίας", αρκετά έμπειρο όχι μόνο από την επιμορφωτική παράδοση των φυλακών, αλλά κυρίως λόγω της μορφωτικής προσπάθειας που συντελέστηκε στα χρόνια της Εθνικής Αντίστασης, με

⁴⁸¹ Από το αρχείο του Δ. Σέρβου.

⁴⁸² Χ. Σακελάριου: «Μιχ. Παπαμαύρος- η ζωή- οι διώξεις - το έργο του», Gutenberg, 1985. Μεταφέρθηκε μετά στις φυλακές της Αίγινας, που έμεινε έως τις 27 Ιουλίου 1952, οπότε μετατάχθηκε στις φυλακές Αβέρωφ. Αποφυλακίστηκε στις 25/8/52. Στη διάρκεια του εγκλεισμού του έχασε από αρρώστιες πρώτα το γιο και μετά τη γυναίκα του, χωρίς να προλάβει να τους ξαναδεί.

⁴⁸³ Στοιχεία για τη δραστηριοποίηση της "κολλεκτίβας" των κρατουμένων έχουμε από το 1929, βλ. Πικρός τ.3 μέχρι και τ.10.

αποκορύφωμα το εκπαιδευτικό έργο της κυβέρνησης του βουνού το 1944⁴⁸⁴, προσπάθησε να διευρύνει το περιεχόμενο των μαθημάτων σχολικού επιπέδου, καταρτίζοντας στην ουσία ένα νέο, διαφορετικό, εναλλακτικό αναλυτικό πρόγραμμα μαθημάτων, σε σχέση με αυτό που διδάσκονταν προπολεμικά στα σχολεία της χώρας. Το πρόβλημα του αναλφαβητισμού, που τότε ήταν πολύ οξυμένο και το κατανοούσε ως προτεραιότητα η κοινότητα των φυλακισμένων, δεν έπρεπε να σταματάει στην ικανότητα της ανάγνωσης και γραφής, αλλά μέσω της δημιουργικής αξιοποίησης του γραπτού κειμένου να στοχεύει στην καλλιέργεια της σκέψης και της έκφρασης. Τους προβληματισμούς του μεγάλου παιδαγωγού με γλαφυρότητα αποδίδει ένας από τους μαθητές του και αργότερα συγγραφέας, ο Σπύρος Μήλας⁴⁸⁵:

«Έβλεπε ο Παπαμαύρος πως τα βιβλία τα διάβαζαν μόνο λίγοι, όσοι ξέραν γράμματα. Οι άλλοι, οι πολλοί, οι περισσότεροι άκουγαν ό,τι τους έλεγαν οι γραμματισμένοι.

Για να περπατήσεις στο σωστό δρόμο, έλεγε, χρειάζεται φως. Και το φως είναι τα γράμματα. Ο κόσμος πρέπει να μάθει να διαβάζει, γιατί αλλιώς ακούει μόνο ό,τι του λένε οι άλλοι... Η φυλακή πρέπει να γίνει σχολείο.

...Η μόνη του στενοχώρια ήταν που δεν είχαν οι φυλακισμένοι στα χέρια τους βιβλία, τόσα και τέτοια που τα ήθελε αυτός. Κι ακόμα, γιατί δεν μπορούσε να έχει στη διάθεσή του τις βιβλιοθήκες που κάποτε μπορούσε να έχει, για να μπορεί να επιλέγει από κει τα λογοτεχνικά ή άλλα κείμενα που θα ήθελε. «Ό,τι καλύτερο έχουμε πρέπει να το βάζουμε στα σχολικά βιβλία», έλεγε. Γι αυτό και ζητούσε τη συνδρομή όλων των συγκρατούμένων του να θυμηθούν και να του υπαγορεύουν ό,τι θυμούνται από δημοτικά τραγούδια, παραδόσεις κλπ, ή και να γράφουν οι ίδιοι κάτι που νομίζουν πως θα βοηθήσει το βιβλίο να γίνει καλύτερο.»

Επίσης, όχι μόνο το περιεχόμενο, αλλά και η μέθοδος μάθησης των ενήλικων μαθητών θα έπρεπε να είναι προσαρμοσμένες στις ηλικιακές τους ανάγκες. Για τον επιστήμονα Παπαμαύρο η συγγραφή του εκπαιδευτικού υλικού για αναλφάβητους ενήλικους ήταν άλλη μια πρόκληση μελέτης και δημιουργίας. Από τον ίδιο γράφτηκαν στη φυλακή της Αίγινας **έξι βιβλία**: ένα Αλφαβητάριο για τους εντελώς αγράμματους, ένα Αναγνωστικό για τη Β΄ Τάξη Δημοτικού, ένα Αναγνωστικό για τη Γ΄ και Δ΄ τάξη, ένα Αναγνωστικό για την Ε΄ και ΣΤ΄ τάξη, η Ιστορία της Αρχαίας Ελλάδας και η Γεωγραφία της Ελλάδας μέσα από ταξίδια. Μόνο το δεύτερο έργο του "Μεγάλα Χρόνια - Το αναγνωστικό της φυλακής" διασώθηκε τελικά⁴⁸⁶. Ξεφυλλίζοντάς το,

⁴⁸⁴ Δ. Βεργίδης, «Υποεκπαίδευση- κοινωνικές, πολιτικές και πολιτισμικές διαστάσεις», εκδ. Ψυλόν/βιβλία, 1995., κεφ.2 « Λαϊκό κίνημα και Υποεκπαίδευση».

⁴⁸⁵ Χ.Σακελλάριου, «Μιχ Παπαμαύρος-η ζωή, οι διώξεις, το έργο του», Gutenberg, 1985, σελ. 139 και 148.

⁴⁸⁶ Μ. Παπαμαύρου, "Μεγάλα χρόνια- Το αναγνωστικό της φυλακής", Ακάδημος 1989. Το βιβλίο, "γραμμένο με το χέρι πάνω σε χονδρό χαρτί και ντυμένο με χονδρό χαρτονένιο εξώφυλλο" παραδόθηκε στον Χ. Σακελλάριου (που είχε την επιμέλεια της έκδοσης) από τον ανιψιό του Μ. Παπαμαύρου, Ι. Παπαμαύρο, με την επιγραφή " Κατάσχεται". Το γεγονός αυτό προτρέπει τους μελλοντικούς μελετητές στην αναζήτηση και των υπόλοιπων έργων που είναι πιθανό να βρίσκονται στα αρχεία των φυλακών Αίγινας. Στο τελευταίο κείμενο του βιβλίου "Στην Ελ Ντάμπα", υπάρχει μια πολύ ενδιαφέρουσα πληροφορία σχετικά με τη ζωή των 2000 ελλήνων πολιτικών κρατούμενων- αιχμαλώτων των Άγγλων σε στρατόπεδο συγκέντρωσης των Άγγλων στην πόλη Ελ Ντάμπα της Αιγύπτου, κοντά στο πεδίο μάχης Ελ- Αλαμίν, όπου κατά τη διάρκεια του Β΄ Παγκοσμίου πολέμου έπεσαν ηρωικά μαχόμενοι και Έλληνες αγωνιστές. Κάτω από δύσκολες, απόλυτα ελεγχόμενες συνθήκες διαβίωσης, οι 600 Έλληνες Εαμίτες κρατούμενοι του 20ου λόχου, μπόρεσαν και οργάνωσαν τη ζωή τους έτσι, που ακόμα και οι τόσο αυστηροί Άραβες δεσμοφύλακες εξοικειώθηκαν τελικά με τους σκοπούς των ελληνικών τραγουδιών και έμαθαν να τα τραγουδούν: «Πρώτα- πρώτα βγάλαμε την εφημερίδα μας τοίχου. Επειδή δεν είχαμε μελάνι τη γράφαμε με το μολύβι. Αυτό όμως δε σήμαινε τίποτα. Η εφημερίδα μας έγραφε όλα τα νέα της ζωής μας. Τη διαβάζαμε όλοι και τη στέλναμε και σε άλλα στρατόπεδα... Όλες τις εθνικές μας γιορτές και τις γιορτές του Αγώνα μας τις γιορτάζαμε με τις Εαμικές

μπορεί εύκολα να διαπιστώσει κανείς τη μεγάλη προσπάθεια που καταβλήθηκε για να προσαρμοστεί η ύλη στα καθημερινά προβλήματα των κρατουμένων, να αναλυθούν και να εκλαϊκευτούν θέματα της νωπής ακόμα ιστορικής πραγματικότητας. Τα ποιήματα του βιβλίου είναι ίσως από τα λίγα κοινά στοιχεία που υπάρχουν ανάμεσα στο αναγνωστικό " Ελεύθερη Ελλάδα ", που έγραψαν ο Μ. Παπαμαύρος και ο Κ. Σωτηρίου με τους συνεργάτες τους για λογαριασμό της Κυβέρνησης του Βουνού το 1944, και του «Αναγνωστικού της φυλακής», που μάλιστα ήταν και εικονογραφημένο (σ' αντίθεση με το πρώτο).

Τα περισσότερα κείμενα αφορούν άμεσα τη ζωή των κρατουμένων, όπως τα κεφάλαια : "Πρωτοχρονιά στη φυλακή", " Θα βγούμε μια μέρα", " Μέσα στο τρένο", "Τα τελευταία λόγια ενός αγωνιστή", "Μια επίσκεψη στη φυλακή", "Το τραγούδι της φυλακής" κλπ. Υπάρχουν και δυο κεφάλαια που μιλούν για τα μαθήματα των κρατουμένων, τους στόχους και τις δυσκολίες τους, όπως είναι το πεζό "Το κρυφό σχολειό της φυλακής" και το ποίημα " Ο γερο- μαθητής της φυλακής". Διαβάζοντάς τα μαθαίνουμε πως τα μαθήματα αρχικά δεν ήταν απαγορευμένα , οι φύλακες εθελουφλούσαν . Παρά τις απαγορεύσεις και τις αυστηρές ποινές αργότερα, αυτά συνεχίστηκαν⁴⁸⁷:

«... Άμα κάθε πρωί ανοίξουν οι θάλαμοι και βγουν οι φυλακισμένοι έξω, ένας συναγωνιστής περνά με τη σειρά κοντά στους αγράμματους και τους ψιθυρίζει: "Στο 7", ή "Στο 11". Κάθε μέρα δηλαδή αλλάζουμε θάλαμο.

....Έχουμε όλα κι όλα δυο βιβλία⁴⁸⁸. Ένα που διαβάζουν οι μαθητές και ένα που βαστάει ο δάσκαλος. Το βιβλίο τους περνά από τον ένα στον άλλο , ώσπου να διαβάσουν όλοι. Πίνακα δεν έχουμε, γράφουμε όμως στο πίσω μέρος της πόρτας.

Άμα τελειώσει η ανάγνωση, αρχίζει η αριθμητική. Κάνουμε πρόσθεση, αφαίρεση, πολλαπλασιασμό και διαίρεση των ακεραίων αριθμών. Εδώ και λίγες μέρες αρχίσαμε και με τους δεκαδικούς . Τις πράξεις και στο μάθημα αυτό τις κάνουμε στο πίσω μέρος της πόρτας.

Δυο φορές της εβδομάδα κάνουμε και Γεωγραφία της Ελλάδας. Μαθαίνουμε ακόμα και για τα ζώα, τα φυτά και τα ορυκτά της πατρίδας μας.

Το τραγούδι και τη Γυμναστική τα μαθαίνουμε μαζί με τους άλλους συναγωνιστές της φυλακής⁴⁸⁹

Τώρα χαιρόμαστε πολύ , που άμα βγούμε από τη φυλακή θα μπορέσουμε να βοηθήσουμε καλύτερα το λαό μας. Γιατί το ίδιο είναι να ξέρεις γράμματα και να μην ξέρεις; ...»

Το ποίημα " Ο γερο- μαθητής της φυλακής" είναι και αυτό με τη σειρά του αποκαλυπτικό για το περιεχόμενο και τους στόχους των μαθημάτων των ενηλίκων. Διαβάζουμε στη δεύτερη και την τέταρτη στροφή:

εκδηλώσεις. Κάναμε σημαιούλες με διάφορα χαρτιά και σχεδιάζαμε στους τοίχους των παραγκών διάφορες εικόνες...»

⁴⁸⁷ Μιχ. Παπαμαύρος: « Μεγάλα χρόνια-Το αναγνωστικό της φυλακής», Αθήνα 1989, σελ.83, κεφ. «Το κρυφό σχολειό της φυλακής».

⁴⁸⁸ Όπως μας πληροφορεί ο Χ. Σακελλαρίου, στην εισαγωγή της ανατυπωμένης έκδοσης(ό.π. σελ. 7) και τα δυο αντίτυπα τα αντέγραψε ο Σπύρος Μήλας.

⁴⁸⁹ Στην εφημερίδα της ΕΠΟΝ «Νέα γενιά», δημοσιεύτηκε τον Ιούλιο του 1945 το χαιρετιστήριο γράμμα των εγκλειστών Επονιτών , όπου γίνεται αναφορά στις δραστηριότητες της ομάδας τους: «Είμαστε δω κλεισμένοι 50 Επονίτες . Κάθε εβδομάδα δίνουμε δυο θεατρικές παραστάσεις. Η χορωδία μας δε λείπει από τις εκπολιτιστικές μας εκδηλώσεις. Προχθές οργανώσαμε γυμναστικές επιδείξεις». (Αρχείο Δ. Σέρβου).

«Ένωσα εδώ πως πρέπει να μαθαίνω
για να μπορέσουμε ν' αλλάξει η ζωή μας
Εδώ τη μαύρη σκοτεινιά καταλαβαίνω
Σατανικά που μας τωλίγαν οι εχθροί μας...
Η γνώση πως μου φαίνεται να βγαίνει όμορφη
Και να μου γνέφει μπιστευμένα:
Εγώ είμαι όπλο στη ζωή, όπλο ανίκητο
Κανείς δε με νικάει εμένα...»

Ο συγκρατούμενος και συνεργάτης του Παπαμαύρου Σ. Μήλας δίνει σημαντικές πληροφορίες για το αναγνωστικό που προοριζόταν για του μαθητές της Ε' και Στ' τάξης, όπου φαίνεται καθαρά η εφαρμογή στην πράξη της "ενιαίας συγκεντρωτικής διδασκαλίας", μιας πρωτοποριακής για την εποχή εκείνη μεθόδου διδασκαλίας και προσέγγισης της γνώσης, που ο Παπαμαύρος είχε επεξεργαστεί αναλυτικά στο έργο του «Διδακτικές αρχές του Σχολείου Εργασίας»⁴⁹⁰, που τον καθιέρωσε στην εκπαιδευτική κοινότητα⁴⁹¹:

«Μέσ' από ένα ταξίδι στην Ελλάδα ο Μ. Παπαμαύρος έδινε θαυμάσιες περιγραφές του ελληνικού τοπίου και παράλληλα στοιχεία από την ιστορία και τη μυθολογία της πατρίδας μας, από τα ζώα και τα φυτά, από τον λαϊκό πολιτισμό και τη σύγχρονη Ελλάδα, έτσι που, διαβάζοντάς το κανένας, όχι μόνο μάθαινε χίλια δυο πράγματα μα και ψυχαγωγούνταν κι άνοιγαν οι ορίζοντές της γνώσης του και γέμιζε η ψυχή του αισιοδοξία για ένα καλύτερο μέλλον. Κρίμα που το βιβλίο αυτό έχει για πάντα χαθεί...»

Από την ίδια πηγή μαθαίνουμε για τα μαθήματα γερμανικής γλώσσας και Φιλοσοφίας που δίδασκε ο μεγάλος παιδαγωγός. Όσον αφορά τα δεύτερα, η προσέγγισή του ήταν πρωτοποριακή. Εκλαϊκευε τόσο πολύ το περιεχόμενο της κάθε φιλοσοφικής σχολής, με πληθώρα στοιχείων για τις συνήθειες των εκφραστών τους, ώστε και μόνο από τον τρόπο ζωής τους να είναι σε θέση οι μαθητές να αντιληφθούν τα κύρια χαρακτηριστικά της. Κατά τη γνώμη του τυπική περίπτωση ήταν η σκέψη του Καντ και ο "καλουπωμένος" τρόπος της ζωής του. Απαράβατος κανόνας διδασκαλίας ήταν οι συζητήσεις μετά την παράδοση, όπου μαθητές και δάσκαλος συμμετείχαν "επί ίσοις όροις".

Για τον τρόπο διδασκαλίας των θεωρητικών μαθημάτων και διάρθρωσης της εκπαιδευτικής πυραμίδας έγραψε ο Νίκανδρος Κεπέσης, που βρισκόταν στις φυλακές Αίγινας την ίδια περίπου περίοδο (1946-1947)⁴⁹²:

«Για κάθε μάθημα οι μαθητές χωρίζονταν σε πενταμελείς ομάδες. Σε κάθε ομάδα

⁴⁹⁰ Μ. Παπαμαύρος, " Διδακτικές αρχές του σχολείου Εργασίας- Είκοσι γράμματα στον έλληνα δάσκαλο", εκδ. Κ.Ι. Μαυροειδή, Λαμία 1930.

⁴⁹¹ Χ. Σακελλαρίου " Μιχ. Παπαμαύρος- η ζωή, οι διώξεις, το έργο του" Gutenberg 1985.σελ 146. Στη σελ 148, στο ίδιο, ο Σ. Μήλας αναφέρει μια φράση του Παπαμαύρου που ήταν πεποιθήση και του Γληνού πως: " Ό, τι καλύτερο έχουμε πρέπει να το βάζουμε στα σχολικά βιβλία". Γι αυτό και ο Μ. Παπαμαύρος ζητούσε τη συνδρομή όλων των συγκρατούμένων του να θυμηθούν και να του υπαγορεύσουν ό,τι θυμούνται από τα δημοτικά τραγούδια, παραδόσεις κλπ, ή και να γράφουν οι ίδιοι κάτι που νομίζουν πως θα βοηθήσει το βιβλίο να γίνει καλύτερο.

⁴⁹² Ν. Κεπέσης: « Η δίκη μου και όχι μόνο», Γιαννίκος, 1993,σελ 112. Στη σελ 142 ο συγγραφέας αναφέρει πλήθος βιβλίων της μαρξιστικής βιβλιοθήκης και της παγκόσμιας λογοτεχνίας που μπόρεσε να διαβάσει όντας φυλακισμένος στην Αίγινα.

κι ένας επικεφαλής(επιμελητής), που φρόντιζε να έχουν όλοι το κείμενο, που είχε διδάξει ο δάσκαλος. Το διάβαζαν καθένας χωριστά. Ύστερα συνεδρίαζε η ομάδα και βάζαν ο καθένας τα ερωτήματα που είχε. Αν ο επικεφαλής δεν μπορούσε να απαντήσει απευθυνόταν στο δάσκαλο και απαντούσε μίαν άλλη ώρα σε συνεδρίαση της ομάδας...Η διαδικασία τελείωνε με εξέταση που έκανε ο δάσκαλος σε σύναξη όλων των ομάδων. Όπως βέβαια και η παράδοση. Αν οι συνθήκες συγκρότησης των κτιρίων της φυλακής το επιβάλλανε, είχαμε δύο και τρεις ή και περισσότερους δασκάλους για το κάθε μάθημα. Στο συμβούλιο αυτών των δασκάλων υπήρχε ένας επικεφαλής- ο πιο καλότερος. (Δάσκαλος κατά θάλαμο, με συμβούλιο δασκάλων κατά ακτίνα)».

Οι " αρκετά προχωρημένοι" μαθητές διδάχθηκαν από τον Μ. Παπαμαύρο και στοιχεία Ειδικής Διδακτικής, ώστε να είναι σε θέση να διδάξουν και άλλους. Από τη διήγηση και πάλι του Σ. Μήλα αντιγράφουμε:⁴⁹³

« Ήθελε, ακόμα, να τους κάμει αυτοδύναμους, ικανούς όχι μόνο ν' αφομοιώνουν αυτά που τους δίδασκε, μα και να διδάσκουν κι αυτοί τους άλλους. Κι αυτό έκαμε. Τους πιο προχωρημένους τους δίδασκε και λίγη Ειδική Διδακτική, δηλαδή τη μεθοδολογία του κάθε μαθήματος. Έκαμε δηλαδή στη φυλακή ένα νέο Παιδαγωγικό Φροντιστήριο (υπογράμμισή δική μου). Έβγαλε δασκάλους, που μπορούσαν πια τώρα, κάτω από τη δική του καθοδήγηση, να διδάσκουν τους άλλους, τους εντελώς αγράμματους».

Ένας από τους μαθητές- φοιτητές του κύκλου αυτού, το 1947, ήταν ο Θόδωρος Σταθόπουλος, που λίγο καιρό πριν παρακολουθούσε εγκύκλια μαθήματα ενός άλλου δασκάλου, του Μπασουκέα. Μετά από μια σύντομη μεταγωγή, ο Θ. Σταθόπουλος επέστρεψε στην Αίγινα, το 1948 και έγινε δάσκαλος ελληνικών σε ομάδες του Β' κύκλου σπουδών⁴⁹⁴.

Η προηγούμενη πληροφορία για τη διεξαγωγή των μαθημάτων μέσα στην καρδιά της εμφυλιοπολεμικής σύγκρουσης αποκτά ιδιαίτερη αξία όσον αφορά τις φυλακές της Αίγινας, διότι ήταν η πρώτη φυλακή, όπου τον Ιούνιο του 1947, εκτελέστηκαν 17 πολιτικοί κρατούμενοι, ως αντίποινα για τη δολοφονία του Χ.Λαδά από τις δυνάμεις του Δ. Σ. Ε⁴⁹⁵. Το γεγονός αυτό είχε συγκλονίσει και αποδιοργανώσει τις ομάδες πολιτικών κρατουμένων σε όλες τις φυλακές, που μέχρι τότε δεν είχαν συνειδητοποιήσει πως ήταν κι αυτοί μελλοθάνατοι. Στις φυλακές όμως της Αίγινας ήταν φαίνεται τόσο ισχυρή η εκπαιδευτική παράδοση της Ομάδας Συμβίωσης, ώστε οι πληροφορίες γύρω απ' αυτή την περίοδο να δείχνουν μάλλον περισσότερη δραστηριοποίηση, παρά αποδιοργάνωση. Η παράνομη εφημερίδα των κρατουμένων «Ελεύθερος Δεσμώτης»⁴⁹⁶ λίγες μέρες μετά την εκτέλεση άλλων 36 πολιτικών κρατουμένων, στις 6 και 7 Μάη του 1948, γράφει:

«...Όταν κλείνουν οι θάλαμοι, όλοι σχεδόν ξέρουνε πως σε λίγο μπορεί ν' ακούσουν τα ονόματά τους. Και μένουνε ατάραχοι. Κι ύστερα από το φαϊ, αρχίζει

⁴⁹³ Χ. Σακελλαρίου, ό.π,σελ 148.

⁴⁹⁴ Κ. Καπόπουλος: « Αναμέναμε το θάνατο», εκδ. Καπόπουλου, 1999. .

⁴⁹⁵ Δ. Μοσχόπουλος στο συλ. έργο « Γεια σας, αδέλφια», Σωματείο Λαζαρέτο, 1996.

⁴⁹⁶ Κ. Καπόπουλος. Ό.π. Στη σελ. 150, του βιβλίου του αποκαθιστά το όνομα της εφημερίδας, που αναδημοσιεύτηκε στις 2/6/87 στο « Ριζοσπάστη» με την λανθασμένη ονομασία « Ελεύθερη γνώμη» και σημειώνει : «Αυτές οι εφημερίδες της φυλακής της Αίγινας γράφονταν από μας κείνη την ώρα, μέσα στη μάχη και το θάνατο. Ήταν πιστή αποτύπωση των αισθημάτων μας, της πίστης μας, της φλόγας μας, που μας κρατούσε όρθιους και ακούραστους στο μετερίζι της εθνικής υπερηφάνειας και των κοινωνικών ιδεών. Γράφονταν και ποιήματα. Δίνονταν βιογραφικά των εκτελεσμένων. Περιγραφή των τελευταίων στιγμών. Ένα πανόραμα της καθημερινής μας πάλης με το θάνατο.». Οι εφημερίδες, σύμφωνα με τον ίδιο, φυλάγονταν σε ένα πηγάδι της Α' ακτίνας, προφυλαγμένες καλά με χρυσόχαρτο. Το 1949 η κρύπτη άλλαξε μέρος και έκτοτε οι εφημερίδες χάθηκαν.

στους θαλάμους το συνηθισμένο ψυχαγωγικό πρόγραμμα. Δεν περνάει όμως αρκετή ώρα και ο κατάλογος εμφανίζεται...» .

Ανάμεσα στους εκτελεσμένους της δεύτερης μέρας ήταν και ο ποιητής Κώστας Γιαννόπουλος. Το «Τελευταίο τραγούδι» ήταν το ποίημα - ρέκβιεμ με το οποίο αποχαιρέτισε τους συναγωνιστές του. Το γεμάτο συμβολισμό ποίημα θα πάρει το πρώτο βραβείο , ανάμεσα σε 135 άλλα , στο 2^ο Παγκόσμιο Φεστιβάλ Νεολαίας του Βερολίνου, το 1951. Ανάμεσα στα μέλη της κριτικής επιτροπής βρίσκονταν και πνευματικοί κολοσσοί , όπως οι Πάμπλο Νερούντα, Ναζίμ Χικμέτ και Πωλ Ελιάρ⁴⁹⁷.

Μια ημέρα νωρίτερα, στις 5/5/48, στο ετήσιο μνημόσυνο προς τιμή των πρώτων εκτελεσμένων, έγινε απότιση φόρου τιμής με φιλολογική βραδιά , μουσικά αφιερώματα και αθλητικούς αγώνες. Διαιτητής του αγώνα βόλεϋ της Β΄ ακτίνας μελλοθανάτων ήταν ο Στέλιος Βαγιακάκος, αδελφός του διεθνή παίκτη του Ολυμπιακού και τιμώμενο πρόσωπο, πάντα στην πρώτη σειρά, ο Μιχάλης Παπαμαύρος. Στο βιβλίο του ο Δ. Στολίδης σημειώνει⁴⁹⁸:

«Τέτοιες εκδηλώσεις συνοδεύονται με απονομές βραβείων τιμής, ανταλλαγές αναμνηστικών δώρων, αναδείξεις πρωτοπόρων της άμιλλας, επινίκιες γραφές στην εφημερίδα της Ομάδας «Ελεύθερος Δεσμώτης» και, πάνω απ' όλα με τη « Σημαία του αγώνα» , ένα σήμα σύμβολο, που είχε φιλοτεχνήσει ο καλλιτέχνης μακετίστας της εφημερίδας μας Παντελής Ιωαννίδης...».

Οι Κ. Καπόπουλος και Δ. Στολίδης , που αποτέλεσαν τις προηγούμενες πηγές, έμειναν κρατούμενοι στις φυλακές Αίγινας όλη τη δύσκολη περίοδο του εμφυλίου και μετατάχθηκαν μετά το 1949 σε άλλες φυλακές. Για το διάστημα της παραμονής τους στην Αίγινα δεν υπάρχει μνεία στα κείμενά τους για σταμάτημα της εκπαιδευτικής δραστηριότητας. Μέρος της μορφωτικής προσπάθειας θα πρέπει να θεωρηθεί το χειρόγραφο βιβλίο « Ματωμένη βίβλος- το κατηγορώ των 300 μελλοθανάτων αγωνιστών της Εθνικής Αντίστασης», που γράφτηκε το 1949 στις φυλακές, βγήκε εκτός των τειχών και προωθήθηκε στις ντόπιες και διεθνείς οργανώσεις με αίτημα το σταμάτημα των εκτελέσεων. Τα κείμενα του βιβλίου ήταν διανθισμένα με ποιήματα και με στοιχεία για τις παρανομίες του καθεστώτος σχετικά με την κράτηση των πολιτικών του αντιπάλων.⁴⁹⁹

Το 1951 έως και το 1954 στις φυλακές της Αίγινας μεταφέρεται ο Μανώλης Γλέζος. Αναλαμβάνει σχεδόν αμέσως την υπεύθυνη θέση του μέλους της Επιτροπής Διαφώτισης. Η μορφωτική δουλειά τα χρόνια εκείνα επεκτείνεται και παίρνει ευρύτερες διαστάσεις σε θέματα παραγωγής και όχι απλά αναπαραγωγής της γνώσης. Ο ίδιος αναφέρει στη συνέντευξή του :

«Η μορφωτική δραστηριότητα εκεί αποτελούσε ένα είδος παράδοσης. Πρόλαβα το δάσκαλο Μ. Παπαμαύρο να κάνει τα μαθήματα Φιλοσοφίας, κυριολεκτικά κρεμόμασταν από το στόμα του. Είχε οργανώσει και μαθήματα για τους αγράμματους, πάνω σε ειδικά βιβλία Το κύριο βάρος έπεφτε στα ιδεολογικά. Τα μάζαμε μέσα παράνομα και τα αντιγράφαμε αμέσως , ώστε και αν ακόμα τα ανακαλύψουν , να μας μείνουν τα αντίγραφα. Ήταν βιβλία των Μαρξ, Ένγκελς, Λένιν, Στάλιν, Μάο κτλ. Έχω φυλάξει στο αρχείο μου κείμενα όπου, ανάμεσα σε δυο αράδες τίτλου, μπόρεσα και χώρεσαν

⁴⁹⁷ Δ. Στολίδης « Οι καταβολές μας», Σύγχρονη Εποχή , 1998. Από το ποίημα αντιγράφουμε την τελευταία στροφή « Κι έτσι σεμνοί κι αγέρωχοι με μια καρδιά και δύναμη// τα κάστρα του γκρεμίσαμε και σαν απτοί περνάμε.// Κι αφού στη φλόγα λιώσαμε κι όλων μας σβήσαν οι καημοί, //να, με τον ίδιο θάνατο, το θάνατο πατάμε.». Ο Κ. Γιαννόπουλος έγραψε τους τελευταίους στίχους στην απομόνωση, που τελειώνουν με τη στροφή: « Τούτη τη νύχτα μες στο βρώμικο κελί μου// προσμένουμε εγώ κι οι αδελφοί μου// το θάνατο, που προσοχή μπροστά μας στέκει.// Αστραπομάτα η λευτεριά, μας παραστέκει// κι είμαστε ένα εμείς και εκείνη// Το' όνειρό μου ».

⁴⁹⁸ Δ. Στολίδης, ό.π. σελ 178.

⁴⁹⁹ Η χειρόγραφη έκδοση του βιβλίου βρίσκεται στα αρχεία του ΚΚΕ και το ΑΣΚΙ.

δεκαεπτά δικές μου!... Κοντά στα ιδεολογικά γίνονταν μαθήματα εγκύκλια, εγκυκλοπαιδικά, γενικών γνώσεων και εικαστικά.

Με δική μου πρωτοβουλία οργανώθηκαν και δυο ομάδες μελέτης . Είπαμε να γνωρίσουμε την πατρίδα μας ιστορικά και γεωγραφικά. Να μαζευτούν οι Ρουμελιώτες, οι Θεσσαλοί, οι Μακεδόνες, οι Ηπειρώτες, οι Κρητικοί, οι Πελοποννήσιοι, οι νησιώτες και η κάθε ομάδα να μαζέψει το ιστορικό και γεωγραφικό υλικό της περιοχής της, να το ταξινομήσει, να το συντάξει και να το δώσει σε άλλους. Έτσι, η πρώτη ομάδα ασχολήθηκε με την καταγραφή των πρόσφατων γεγονότων της Εθνικής Αντίστασης, συλλέγοντας αναμνήσεις και γεγονότα. Το σημαντικό αυτό υλικό στάλθηκε στα ανατολικά κράτη και δεν ξέρω τι απέγινε τελικά. Η δουλειά αυτή ανέδειξε και έναν συγγραφέα, τον Γιάννη Μανούσακα που έχει γράψει πολλά βιβλία για τα χρόνια εκείνα. Θυμάμαι όταν έπαιρνα να διαβάσω όλα τα κείμενα και διάβασα το δικό του – τρελάθηκα. Είχε πηγαίο ταλέντο να γράφει το ίδιο όμορφα, όπως μιλούσε. Τον παρότρυνα να συνεχίσει. Το ίδιο και τον Τσακίρη. Η δεύτερη ομάδα μελέτης ασχολήθηκε με τη γεωγραφία. Καταφέραμε το υλικό που συγκεντρώθηκε να το στείλουμε έξω. Τυπώθηκε σε βιβλίο, χωρίς να αναφέρεται ότι είναι των πολιτικών κρατούμενων. Κοντά στα μαθήματα, ενθαρρύνσαμε και την αυτομόρφωση, που γινόταν σε μεγάλη έκταση. Όσο για την ψυχαγωγία, είχαμε κατακτήσει τη δυνατότητα να έχουμε μουσικά όργανα. Οργανώναμε μουσικές βραδιές, φανερά πια. Αν και επίσημα η μορφωτική δουλειά απαγορευόταν, εμείς την κάναμε χωρίς να φοβόμαστε τις συνέπειες. Μόνο τα ιδεολογικά μαθήματα γίνονταν με απόλυτη μυστικότητα».

Στα τέλη της δεκαετίας του '50 και τις αρχές της επόμενης, τα μαθήματα με τη μορφή που τα εξετάσαμε παραχωρούν τη θέση τους σε ευρύτερες ομάδες μελέτης. Όπως σημείωσε και ο Γ. Νικολόπουλος, που ήταν στην Αίγινα από το 1960 έως ότου απολυθεί το 1964⁵⁰⁰, τα ιδεολογικά μαθήματα, πλέον, περιστρέφονταν γύρω από τη μελέτη των σύγχρονων οικονομικών και κοινωνικών προβλημάτων της χώρας και στηρίζονταν σε εγχειρίδια που απαιτούσαν υψηλό επίπεδο κατάρτισης, όπως ήταν « Η Φιλοσοφία» της Ακαδημίας Επιστημών της ΕΣΣΔ». Κάθε μαθητής ήταν ταυτόχρονα ερευνητής και επομένως εισηγητής ενός μαθήματος, που το διαμόρφωνε έχοντας στη διάθεσή του πλούσιο υλικό αυτομόρφωσης και ένα καλά καταρτισμένο και πρόθυμο «επιτελείο» συνεργατών:

«Η οργανωμένη αυτή μόρφωση των φυλακισμένων αγωνιστών δεν κάλυπτε όλο τον ελεύθερο χρόνο τους. Η αυτομόρφωση και μελέτη, μαρξιστική και άλλη μόρφωση και κατάρτιση, ήταν η σοβαρότερη μέθοδος πνευματικής και επιστημονικής καλλιέργειας, που σχεδόν πάντα συνοδεύονταν με γραφική-συγγραφική δουλειά από μια μεγάλη μερίδα φυλακισμένων αγωνιστών. Σήμερα πολλοί από μας έχουν κατακτήσει την ιδιότητα του πνευματικού δημιουργού που την αφετηρία τους την έχουν σ' αυτή την πνευματική-δημιουργική δραστηριότητα των φυλακών.»

Η θεματολογία των μελετών άλλοτε καθοριζόταν από την ομάδα, στα πλαίσια ενός ευρύτερου καταμερισμού και άλλοτε επαφίονταν στην έμπνευση και την πρωτοβουλία του συγγραφέα της. Μια τέτοια περίπτωση ήταν ο Γιώργος Μωραΐτης, ο οποίος ορμώμενος αρχικά από νοσταλγικές διαθέσεις για το χωριό του, κατάφερε κυριολεκτικά να αναστήσει τη χαμένη στο χρόνο ιστορικότητά του. Ο ίδιος με ιδιαίτερη περηφάνεια διηγήθηκε:⁵⁰¹

«Στην Αίγινα την περίοδο 1963-1966, που είχαμε οργανώσει τον ιστορικό κύκλο μελέτης, στον καταμερισμό των θεμάτων ζήτησα να μπορέσω να συνεχίσω τη μελέτη της ιστορίας του χωριού μου και έτσι μπόρεσα και έγραψα το βιβλίο « Βοδονίτσα, κάστρο

⁵⁰⁰ Ν. Κεπέσης, ό.π. σελ 140.

⁵⁰¹ Βλ. συνένευξη με τον Γιώργο Μωραΐτη. Ο ίδιος σημείωσε πως στην Αίγινα ήταν τότε γύρω στους 80-90 κρατούμενοι, σε σύνολο 120 περίπου συνολικά της χώρας.

των Θερμοπυλών». Αρχικά το υλικό που είχα βρει το ετοίμαζα για διάλεξη, είδα όμως ότι μπορούσε να αποτελέσει ολόκληρη μελέτη για βιβλίο. Είχα μελετήσει πηγές από την αρχαιότητα, τα βυζαντινά χρόνια, αλλά κυρίως στηρίχτηκα στην πραγματεία του Ουίλιαμ Μίλλερ για το ενετικό μεσαιωνικό παρελθόν του χωριού. Το έβγαλα νόμιμα από τη φυλακή και ως έγγραφα μάλιστα για την εποχή της Αντίστασης. Το βιβλίο εκδόθηκε από τον Π. Ροδάκη και βρήκε μεγάλη ανταπόκριση στους συγχωριανούς, παρά τα δύσκολα και επικίνδυνα χρόνια. Ο δάσκαλος του χωριού μου εξέφρασε τον θαυμασμό και τις ευχαριστίες του.»

Σημαντικό τεκμήριο της παραγωγικής πνευματικής δημιουργίας των κρατουμένων αποτελεί και το βιβλίο « Απαγορεύεται », το οποίο γράφτηκε το 1961 στα ελληνικά και γαλλικά και στάλθηκε ως καταγγελία στον ΟΗΕ. Την ευθύνη για τον καταμερισμό και τη συλλογή της ύλης την είχε ο Μ. Γλέζος, που βρέθηκε στις φυλακές αυτές για άλλη μια φορά. Από τις πρώτες κιόλας σελίδες του οι κρατούμενοι, επικαλούμενοι διεθνείς συμφωνίες και συμβάσεις, επιμένουν να διαμαρτύρονται για το απαράδεκτο καθεστώς της λογοκρισίας και παρεμπόδισης της μορφωτικής τους δραστηριότητας.

Κοντά στη μελέτη και τα θεωρητικά μαθήματα αναπτύσσονται και πολλές δεξιότητες, όπως ήταν τα μαθήματα χειροτεχνίας για την αποστολή ευχετήριων καρτών. Ο Μ. Γλέζος⁵⁰² ανέφερε πως οι κάρτες είχαν φτάσει τον αριθμό των 1100 κάποια στιγμή. Μια ασχολία με μελλοντικές επαγγελματικές βλέψεις ήταν και η βιβλιοδεσία.

Η μορφωτική παράδοση των πολιτικών κρατουμένων των φυλακών της Αίγινας συνεχίστηκε, σχεδόν χωρίς διακοπή, «χάρης» σε μια μικρή ομάδα, περίπου 17 κρατουμένων, που δεν πρόλαβαν να αποφυλακιστούν πριν το 1967 κι έτσι παρέμειναν κρατούμενοι, αυτή τη φορά της Χούντας.⁵⁰³ Μέσω της ομάδας αυτής μεταβιβάστηκε η πνευματική « προίκα » των 1000 περίπου βιβλίων της βιβλιοθήκης των κρατουμένων στην επόμενη γενιά, ως παρακαταθήκη.

⁵⁰² Βλ. συνέντευξη με τον Μ. Γλέζο. Πειστήριο της καλλιτεχνικής δραστηριότητας αποτέλεσαν δυο βιβλία- ενθυμήματα της βιβλιοθήκης του, που είχαν βιβλιοδετηθεί από τον ίδιο.

⁵⁰³ Βλ. συνέντευξη με τον Π. Ροδάκη.

ΑΒΕΡΩΦ:

Τα στοιχεία που έγινε δυνατό να διασωθούν, τα σχετικά με τις φυλακές αυτές, αφορούν κυρίως στο γυναικείο τμήμα των πολιτικών κρατουμένων στην περίοδο έξαρσης του εμφυλίου πολέμου, τη λήξη του και τα χρόνια έως το 1966.⁵⁰⁴ Αν και έχουν συγκεντρωθεί πληροφορίες για τους άντρες πολιτικούς κρατούμενους, είναι, ωστόσο, παράξενο το γεγονός ότι λίγοι απ' αυτούς αναφέρονται με λεπτομέρειες στην οργανωμένη μορφωτική δραστηριότητα⁵⁰⁵. Από τις συνεντεύξεις⁵⁰⁶ προκύπτει ότι οι συνθήκες κράτησης στη διάρκεια του εμφυλίου (μικρά κελιά, απομόνωση, συνεχείς έλεγχοι, παρακολουθήσεις, εκτελέσεις κ.α) ήταν πολύ σκληρότερες για τους άντρες.

Στα χρόνια 1947- 1954, από τις φυλακές αυτές πέρασε ο κύριος όγκος των γυναικών πολιτικών κρατουμένων, γύρω στις 1000-1200, καθώς και 90- 100 μικρών παιδιών. Η χωρητικότητα της φυλακής ήταν το πολύ για 400 άτομα. Σε θαλάμους 20-25 ατόμων "στοιβάζονταν" 60-70 γυναίκες. Τα παιδιά δεν ήταν εγγεγραμμένα στους "υπό κράτηση", κι έτσι δεν είχαν ούτε δικαίωμα χώρου, ούτε διατροφής.⁵⁰⁷

Η διερεύνηση της οργάνωσης της ζωής των πολιτικών κρατουμένων γυναικών παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον, αν λάβει κανείς υπ' όψη την κοινωνική θέση και τη μορφωτική στάθμη της Ελληνίδας, τόσο στα χρόνια του μεσοπολέμου, όσο και της Κατοχής. Από την κοινωνιολογική πλευρά, ίσως, τελικά, οι φυλακές και οι εξορίες να είναι ένα από τα ασφαλή "αντιπροσωπευτικά δείγματα" των μεγάλων και μαζικών μεταλλαγών και μεταστροφών του πληθυσμού, σε ζητήματα που αφορούσαν την πολιτικοποίηση και την κοινωνική συμμετοχή κατά την ταραχώδη δεκαετία του '40.

Ιδιαίτερα, από τα τέλη του '47 και κατά την περίοδο έξαρσης του εμφυλίου, οι φυλακές πλημμύρισαν από αγρότισσες, συζύγους, μανάδες και αδελφές των ανταρτών του Δημοκρατικού Στρατού, αγράμματες στην πλειοψηφία τους.⁵⁰⁸ Η Ολυμπία Παπαδούκα, στο ομώνυμο βιβλίο της⁵⁰⁹ αναφέρει ότι το ποσοστό των αναλφάβητων γυναικών της φυλακής ήταν γύρω στο 70%. Σχετικά υψηλό, χωρίς να μπορεί να δώσει κανείς ακριβή στοιχεία, ήταν και το ποσοστό των μορφωμένων και διανοούμενων γυναικών, που επαληθεύει για μια ακόμη φορά την εκτίμηση για την αντιφατική φύση της ελληνικής εκπαιδευτικής πραγματικότητας στη διάρκεια του 19ου και 20 ου αιώνα.

⁵⁰⁴ Το γυναικείο τμήμα των πολιτικών κρατουμένων των φυλακών λειτουργούσε και προπολεμικά. Ο Γ. Πικρός αναφέρει την καταγγελία των γυναικών για την απαγόρευση ανάγνωσης του επαναστατικού τύπου και τους βασανισμούς που δημοσιεύτηκαν στο "Ρίζο της Δευτέρας", 23/11/32, (σελ 332 του τ.5)

⁵⁰⁵ Ο Γιάννης Παπακωνόνου αναφέρεται στη μορφωτική και πολιτιστική δραστηριότητα των κρατουμένων ανδρών στις φυλακές Αβέρωφ την περίοδο 1945-1947, στο βιβλίο του « Ενθυμήματα » Β' τόμος, Αθήνα 1996, σελ. 231-241. Για την περίοδο 1948-1949, ο Πέτρος Πετρακάκος, στο βιβλίο του Ν. Κεπέση, ό.π., σελ. 134, σημειώνει πως: «λόγω της φοβερής έντασης που υπήρξε με τις συνεχείς εκτελέσεις, αλλά και με την έλλειψη μεγάλων θαλάμων(στενά κελιά για δυο κρατούμενους), είχε επικρατήσει το ατομικό διάβασμα».

⁵⁰⁶ Βλ. Κ. Μαραγκουδάκης, Π. Μανταλόβας, Σ. Κράνιας.

⁵⁰⁷ Μ. Κωτσάκη : " Μια ζωή αγώνες " εκδ. Σύγχρονη Εποχή 1987.

⁵⁰⁸ Όπως παρατήρησε ο Κ.Φουντουκίδης στη συνέντευξή του, ολόκληροι πληθυσμοί αγροτών εκτοπιζόνταν από τα χωριά τους προκειμένου να μη βρίσκουν ανεφοδιασμό τα τμήματα των ανταρτών, γι αυτό στις φυλακές(από παραδρομή) βρέθηκαν και άνθρωποι που καμία σχέση δεν είχαν με τον ένοπλο αγώνα, ούτε ήταν κάπως συμπαθούντες.

⁵⁰⁹ Ο. Παπαδούκα, "Γυναίκες φυλακές Αβέρωφ", Αθήνα 1981. Η ίδια υπολογίζει τον αριθμό των κρατούμενων γυναικών στις 2.500.

Η οργανωμένη ζωή των γυναικών δεν άργησε να συμπεριλάβει και το θέμα της μόρφωσης και σταδιακά να το αναγάγει σε μια από τις σημαντικότερες συνιστώσες της ζωής τους. Η Ο. Παπαδούκα σημειώνει:⁵¹⁰

"Αμυνθήκαμε, παλέψαμε, για να περισώσουμε όχι μονάχα τη σωματική μας υγεία, αλλά πάνω απ' όλα να περισώσουμε τον εσωτερικό μας άνθρωπο, ελεύθερο και ασυμβίβαστο"

Δεν μπορούμε με βεβαιότητα να καθορίσουμε πότε πήραν τη συστηματική και απόλυτα οργανωμένη μορφή τους τα μαθήματα για όλες τις βαθμίδες. Η αυτομόρφωση, παρά τους κινδύνους για στερήσεις επισκεπτηρίων και μεταγωγές, θα πρέπει να υπήρχε εξ' αρχής. Η μαρτυρία της Κρήνης Παυλίδη⁵¹¹ έχει ιδιαίτερη αξία, διότι είδε το φως της δημοσιότητας το 1951, στην Κύπρο, αμέσως μετά την αποφυλάκισή της, και επομένως ήταν πολύ προσεκτική στις διατυπώσεις της:

" Παντού όλα τα πράγματα ήταν απαγορευμένα, σ' όσα κι αν ζητούσαμε βρίσκαμε την άρνησή τους. Δε μας άφηναν να κάνουμε μαθήματα, δε μας επέτρεπαν να χορέψουμε και να τραγουδήσουμε, κι ούτε να μαζευτούμε λίγες να πούμε ένα αστείο. Κάθε τόσο άνοιγαν τις πόρτες μας κι έκαναν έφοδο, και το βράδυ ούτε μόνες στα κρεβάτια μας δεν είχαμε δικαίωμα να διαβάσουμε..... Όμως μπορεί κανείς να ανέχεται να φεύγει ο καιρός χωρίς να τον εκμεταλλεύεται και να γίνεται έτσι χειρότερος από πριν; Πάντα, όπου κι αν βρίσκεται κανείς, άμα χάσει το πρόγραμμα και τον προορισμό της ζωής, χάνει μαζί και όλο το νόημά της...έτσι δεν το ρίχναμε κάτω. Διαβάζαμε ό, τι μπορούσαμε και όπως μπορούσαμε. Κάναμε μεταξύ μας μαθήματα χρησιμοποιώντας τις γνώσεις μας στη θέση των βιβλίων που μας λείπανε... Η ζημιά που χάμε από τις τιμωρίες ήταν οπωσδήποτε μικρότερη από την άλλη που θα 'φερνε η εγκατάλειψη στην πλήξη και στον πόνο."

Τα πρώτα οργανωμένα μαθήματα θα πρέπει να ήταν τα μαθήματα Γυμνασίου. Κάτι που ήταν φυσικό, διότι οι μαθήτριες Γυμνασίου ηλικίας 12 ½⁵¹² έως και 17 χρονών θα ξεχώριζαν και ως ομάδα και θα αποτελούσαν, εύλογα, προτεραιότητα στην ψυχολογική και ηθική στήριξη από τις μεγαλύτερες. Μια από τις μαθήτριες, η Παγώνα Στεφάνου, κατάφερε να διασώσει δυο από τα τετράδια των μαθημάτων, το ένα με ασκήσεις και προβλήματα μαθηματικών και το άλλο με ασκήσεις γεωμετρίας. Από τις σελίδες του βιβλίου της διαβάζουμε:⁵¹³

«...Τα σχήματα έχουν γίνει χωρίς κανόνα και διαβήτη, που λένε. Οι ευθείες είναι λίγο κατσαρές και οι κύκλοι στραπατσαρισμένοι. Βλέπω το «Τρίγωνο του Πασκάλ»! Το 'χα γράψει στη μέση του τετραδίου και πιάνει και τις δυο σελίδες. Έχει ημερομηνία 22 Ιουλίου 1948. Παρακάτω έχω γράψει το "Κόσκινο του Ερατοσθένους"... Βρίσκω μέσα στο τετράδιο ένα πρόχειρο χαρτί, κιτρινισμένο κι αυτό από τα χρόνια, με γράμματα της καθηγήτριάς μας, της Ισμήνης: " Δυνάμεις με κλασματικόν εκθέτην", και διάφορα παραδείγματα δίπλα. Βλέπω και ένα δικό μου χαρτί: " Αι δυνάμεις των αρνητικών αριθμών είναι θετικάί όταν ο εκθέτης είναι άρτιος, και αρνητικάί όταν ο εκθέτης είναι περιττός". Και στα δυο τετράδια υπάρχει η ημερομηνία εκτέλεσης της Ισμήνης. Πέμπτη, 26 Αυγούστου 1948".»

⁵¹⁰ Ο. Παπαδούκα, ό. π. σελ 16.

⁵¹¹ Κ. Παυλίδη: "Έξι μήνες μελλοθάνατη", Νέα Ελλάδα, 1951. Στις Αβέρωφ ήταν από το 1948.

⁵¹² Η μικρότερη μελλοθάνατη ήταν η Νίνα Οικονόμου, που δικάστηκε από το Στρατοδικείο "για εσχάτη προδοσία".

⁵¹³ Π. Στεφάνου " Των αφανών", Θεμέλιο, 1998

Η αναφορά στο όνομα της 25 χρονης καθηγήτριας μαθηματικών Ισιμήνης Σιδηροπούλου υπάρχει σε όλα τα κείμενα και τις πηγές που αφορούν τις φυλακές Αβέρωφ της περιόδου που εξετάζουμε. Η Ι. Σιδηροπούλου έκανε μαθήματα μέχρι την τελευταία στιγμή. Εκτός από τα μαθηματικά, δίδασκε και αγγλικά και γαλλικά, που ήξερε καλά . Μετάφραζε για τον παπά της εκκλησούλας της φυλακής, χωρίς λεξικά κείμενα του Ευαγγελίου. Ακόμα και στο αποχαιρετιστήριο γράμμα της προς τις μαθήτριάς της, τις προτρέπει να μορφώνονται και εκφράζει το μοναδικό της παράπονο από τη ζωή , που δεν μπόρεσε να σπουδάσει περισσότερο την επιστήμη της:⁵¹⁴

"...Είμαι βέβαιη πως γρήγορα η πατρίδα μας, η Ελλάδα θα ηρεμήσει, θα ανοίξουν τα σχολεία , θα βρουν τα Ελληνόπουλα το μορφωτικό εκείνο περιβάλλον που χρειάζεται για να προκόψουν ... Τα Μαθηματικά τ' αγάπησα πολύ και είχα τον πόθο να προκόψω σε κανέναν κλάδο εφαρμοσμένων μαθηματικών, όπως π.χ. τα Αναλογικά που έχουν σχέση με την Κοινωνική Ασφάλιση. Ήθελα να βοηθήσω με τα μαθηματικά μου το φτωχό εργαζόμενο και ασφαλισμένο κόσμο . Πού ξέρεις! Ίσως καμιά από τις μαθήτριάς μου να ακολουθήσει το δρόμο μου . Γεια σας παιδιά! Εγώ πηγαίνω ευχαριστημένη και περήφανη..."

Και πάλι από την Ο. Παπαδούκα⁵¹⁵ , μαθαίνουμε πως τα μαθήματα Γυμνασίου, αλλά και τα μαθήματα προετοιμασίας για εισαγωγικές στο Πανεπιστήμιο ,για την περίοδο 1948-1952,τα έκαναν οι φιλόλογοι: Ειρήνη Ζάγκα, Λίζα Κόττου, Λίτσα Νάση, Κλειώ Πολυζωΐδου, Χάρις Σαρκοπούλου, Μαρούσα Σάρλη, Τούλα Τσιτίλου, Ιφιγένεια Ψαλτοπούλου κ. .α. Η Φεβρωνία Χρυσαφίδου, υπάλληλος τραπέζης, έκανε μαθήματα στενογραφίας, ενώ οι Δήμητρα Αλεξανδρίδου, Ελένη Γαλέου, Ελπίδα Μαλιοπούλου, Φρόσω Πετρίτση κ.α., δίδαξαν λογιστικά και... " βγάλανε μια σειρά τέλειες λογίστριες που, όταν αποφυλακίστηκαν , δούλεψαν σε διάφορες εταιρίες, ιδιωτικές επιχειρήσεις και καταστήματα και ζουν από τη δουλειά τους αυτή."⁵¹⁶ Τον κύκλο ξένων γλωσσών τον είχαν αναλάβει οι: Άννα Εφραιμίδου, Ηρώ Ιωαννίδου, Λιούντα Μάντακα, Μπεάτα Κιτσική, Νίνα Ξάνθου, Μαριάνθη Παρτάλη, Αύρα Παρτσαλίδου, Σάσα Τσακίρη,κ.α. Νηπιαγωγοί ήταν οι: Δέσποινα Ζυμαρίδου, Άννα Κατσούλη, Ελένη Κιολεΐδου, Βούλα Μαγουλά, Άννα και Ελένη Πέτα, Βικτωρία Φίλιππα κ.α.

Γίνονταν και μαθήματα σχεδίου και πλαστικής (αντί για πηλό χρησιμοποιούσαν μασημένη ψίχα ψωμιού). Τα μαθήματα τα έκαναν η Βιργινία Βασιλείου, η Λιούντα Μάντακα και η Μαργαρίτα Κωτσάκη. Η πρώτη σημειώνει στις σελίδες του βιβλίου της ⁵¹⁷ πως, όταν αποφυλακίστηκε χρησιμοποίησε πολλά από τα σχέδια της φυλακής ως θέματα για ξυλογραφία. Η δουλειά της εκτιμήθηκε από τον χαράκτη Α. Τάσσο και έτσι ξεκίνησε η καριέρα της.

Στη φυλακή κυκλοφορούσε και η παράνομη εφημερίδα τοίχου με σχόλια για τη ζωή των κρατουμένων. Δύσκολα ξέφευγε κάτι από τη σατιρική "Τσιμπίδα"⁵¹⁸ ...

Οι δασκάλες , που ήταν περισσότερες, αρχικά ξεκίνησαν με μαθήματα αλφαριθμητισμού και συνέχισαν τα εγκύκλια μαθήματα. Μερικά ονόματα όπως οι :

⁵¹⁴ Ο.Παπαδούκα, ό.π., σελ74.

⁵¹⁵ Ο. Παπαδούκα, ό.π., σελ. 19.

⁵¹⁶ Στο σημείο αυτό η Ο.Παπαδούκα αναφέρει συγκεκριμένα ονόματα: Ε. Αθανασίου, Δ. Αραπίδου, Ε.Βέτα, Σ.Καρανίκα, Ε.Λύτρα,Ο. Παπαδοπούλου, Μ.Παρτάλη, Γ. Πέτα, Μ. Σταμάτη, Α. Τσαφίλη, Μ.Χαραλαμπίδου κ.α.

⁵¹⁷ Β. Βασιλείου: " Ένα κλωνάρι ανθισμένο ρείκι" Θεμέλιο, 1999

⁵¹⁸ Τη συντακτική της επιτροπή την αποτελούσαν κυρίως οι μικρότερες κρατούμενες, όπως οι μαθήτρες Μ. Ρέππα, Γ. Πολυγένης, Ν. Ξάνθου(εκτελέστηκαν στις 9/3/49), η Τ. Μάμιδα, Ε. Γαρίδη, Κ. Μανδράκου και η Μ. Σιδέρη.(Αρχείο Δ. Σέρβου).

Αμαλία και Ευρυδίκη Γιαννοπούλου, Φανή Γουσοπούλου, Καλυψώ Αλεξούλη, Καίτη Ζεύγου, Πέπη Καραγιάννη, Ευθυμία Κιάου, Πόπη Κορναράκη, Μαργαρίτα Κωτσάκη, Άννα Λαμπριανού, Ιουλία Πλουμπίδου, Αργυρούλα Σεφερλή, Δήμητρα Τερζάκη, Ελένη Φαλιάγκα, κ.α. δίδασκαν κάτω από ασυνήθιστες συνθήκες, χωρίς εποπτικό υλικό και μέσα. Είναι συγκινητικό και ταυτόχρονα ενδεικτικό το τραγούδι που συνέθεσε η Ο. Παπαδούκα για την προσπάθεια εγγραμματοσμού των ηλικιωμένων γυναικών "Οι γιαγιές μαθαίνουν γράμματα",⁵¹⁹:

*Σκουμμένες στ' αναγνωστικό τους οι γιαγιές // με τα γυαλάκια τους, //μαθαίνουν
άλφα βήτα και βαριά χιονιά // ειν' στα μαλλάκια τους. //Άλλες γιαγιές κρατούν μολύβι
και χαρτί //και αργογράφουνε// στα εγγόνια τους θα στείλουνε πρώτη γραφή //χαρά να
πάρουνε. //Κι αν τόσες πίκρες τους βαραίνουν την καρδιά// στα γεροντάματα
//κλεισμένες σαν τις νιες μες στη φυλακή// μαθαίνουν γράμματα. // Σκορπώντας μας το
χάδι τους το τρυφερό // θυμούνται τα παλιά, //σε κάθε μας φουρτούνα πρώτες στο χορό
//μας βάζουν τα γυαλιά.*

Η ανταπόκριση των αγράμματων γυναικών θα πρέπει να ήταν τόσο μεγάλη, που εύλογα η δασκάλα Ε. Φαλιάγκα⁵²⁰, αισθάνθηκε ενοχές, μήπως θα μπορούσαν να προσφέρουν ακόμη περισσότερα, πέρα από τη γραφή και την ανάγνωση στο αδικημένο αυτό κομμάτι του λαού μας. Στις σελίδες του βιβλίου της⁵²¹ διατυπώνει τις επιφυλάξεις και την αγωνία της, μήπως χάθηκε πολύτιμος χρόνος στην αρχή:

"Αυτές οι γυναίκες στα λεύτερα χωριά τους μέσα στον αγώνα, τότε που άνοιξαν τις ψυχές τους για κάθε καλό καινούργιο ή προαιώνιο λαϊκό ποθούμενο, άνοιξαν την ψυχή τους και στη μόρφωση. Κι ώ! Πώς τη ρουφούσαν.... Με το σούρουπο γυρίζαν από τις δουλειές τους στα χωράφια, έφτιαχναν το σπίτι τους, έτρωγε η οικογένεια, κοιμίζαν τα μωρά, μαζεύονταν στα σχολειά. Κι άκουγαν-άκουγαν όσα αληθινά ή θαυμάσια τους στέρησε τη γνώση τους η πάντα σκόπιμα λειψή παιδεία του Αστικού κράτους για το λαό. Και ρωτούσαν...Στη φυλακή - δυστυχώς- οι περισσότερες "μορφωμένες" μας, δεν ανακυκλώσαμε στο ξάστερο μυαλό τους και στην κοφτερή τους κρίση για την πρακτική της αξία, την πνευματική φόρτωσή μας, την αφήναμε και μούχλιαζε και σκούριαζε κι όλο ρίχναμε στο τέτοιο σώριασμα των γνώσεων καινούργιο υλικό ...Η μόρφωσή τους στηρίχθηκε στην ενδιαφέρουσα, αλλά φτωχή αυτομόρφωση. Στην αρχή."

Πράγματι, τη δυσκολία της αναπλήρωσης των εγκυκλίων μαθημάτων και γνώσεων, λόγω του μορφωτικού και πολιτισμικού χάσματος, που ήταν κάτι το αναμενόμενο για την ελληνική πραγματικότητα, η κοινότητα των κρατουμένων γυναικών θα πρέπει να την έλαβε σοβαρά υπόψη. Μέτρα όπως η **ομαδική ανάγνωση**, ιδιαίτερα πριν τον ύπνο, αποτελούσαν άτυπο νόμο. Η **χαράκτρια Βίβρω Βασιλείου**⁵²² σημειώνει σχετικά:

⁵¹⁹ Το τραγούδι αυτό μαζί με άλλα 10, ένα εκ των οποίων είναι αφιερωμένο στην Ισμήνη Σιδηροπούλου, ηχογραφήθηκε στο στούντιο της "Κολούμπια" από τμήμα της χορωδίας των φυλακών Αβέρωφ, το 1977. Λόγω της λογοκρισίας, τυπώθηκε στο Παρίσι και κυκλοφόρησε ελεύθερα το 1982. Στο σημείο αυτό αξίζει να αναφερθούν έστω μόνο δύο παραδείγματα, από τα τόσα που δίνονται στο βιβλίο της Ο. Παπαδούκα, για τον τρόπο που μάθαιναν οι ηλικιωμένες γυναίκες: 1) Η γιαγιά Αθηνά, έφερε στο στόμα το χαρτί και φίλησε το γράμμα λέγοντάς του: "Ομορφούτσικο μ'... Άι, κι θα σ' φκιάσ κι τ' αδερφάκι σ'." 2) Η γιαγιά Θεοδοσίου, μάθαινε τα λόγια του ρόλου της βαδίζοντας και πλέκοντας στην αυλή με ρυθμό- όπου σκοντάφτει στα λόγια, σκοντάφτει και στα βήματα.... (σελ 38).

⁵²⁰ Ε. Φαλιάγκα - Παπανικολάου: "Στις μάνες μας" εκδ. "Από φωτιά και από σίδηρο", Αθήνα 1980.

⁵²¹ Ε. Φαλιάγκα, ό.π., σελ. 114.

⁵²² ό.π. σελ 209.

"Την ώρα της κατάκλισης, το βράδυ, τα διάφορα γκρουπ συγκεντρώνονταν στους θαλάμους με το λιγοστό φως. Οι πιο νέες όλο και με κάτι ασχολούνταν. Οι μεγαλύτερες έπλεκαν ή λαγοκοιμούνταν ακούγοντας που και που κομμάτια από τις φανταστικές ιστορίες της ομαδικής ανάγνωσης. Είχε καθιερωθεί αυτός ο τρόπος διαβάσματος, μιας κι όλος ο κόσμος διψούσε για μια ωραία αφήγηση".

Η Ε. Φαλιάγκα συμπληρώνει:

Υπήρξαν και ωραίες προσπάθειες. Το βράδυ, σαν έπεφτε η αμπάρα, η κάπως "μορφωμένη" έβρισκε πολλά να πει στις αγράμματες συγκρατούμενες συναγωνίστριές της. Για να μην πάει χαμένη η φυλάκισή της. Ό, τι ήξερε. Αρχίζε από την πλούσια αρχαία μυθολογία μας κι έμπαινε και στην ιστορία μας..."

Η οργάνωση της ζωής των κρατούμενων γυναικών, μέσα από την καθοδηγητική εποπτεία του συντονιστικού οργάνου τους - του Γραφείου, συνέβαλε αποφασιστικά στη γεφύρωση του κοινωνικοπολιτιστικού χάσματος. Η καθαριότητα, η πειθαρχημένη εφαρμογή των κανόνων και όρων συμβίωσης, η υποχρέωση να φροντίζει κανείς τον εαυτό του σωματικά, πνευματικά και ηθικά, ήταν μια επιταγή που τη δέχονταν οι κρατούμενες με σεβασμό, ικανοποίηση και ανακούφιση, διότι ήταν προϊόν συσσωρευμένης πείρας. Η Έλλη Παππά, στη συνέντευξή της, σημείωσε πως :

«...για πολλές κρατούμενες, η φυλακή στάθηκε σχολείο πολιτισμού. Η καλλιέργεια της ανάγκης για καθαριότητα και αίσθησης του καλόγουστου και ωραίου ήταν ζήτημα αντίστασης και στην αισθητική. Η καθαριότητα έγινε νόμος. Οι περισσότερες κρατούμενες έκαναν μπάνιο κάθε πρωί, ακόμα και με κρύο νερό. Μια φορά την εβδομάδα γινόταν εξονυχιστική καθαριότητα των θαλάμων και ασβεστώνονταν οι κοινόχρηστοι χώροι.»

Στο βιβλίο απομνημονευμάτων της, η Αλεξάνδρα Γιαννοπούλου -Τριάντη⁵²³ αναφέρεται στα αισθήματα έκπληξης και ανακούφισης που δοκίμασε, όταν μπήκε τον Ιούνιο του '48 στις φυλακές Αβέρωφ, ύστερα από την τρίμηνη παραμονή της στην Κρατική Ασφάλεια, και βρέθηκε μπροστά σε μια απόλυτα οργανωμένη κοινότητα «σαν παλάτι». Τα λόγια της είναι χαρακτηριστικά:

«Βρήκαμε κοριτσάκια, γυναίκες θαρραλέες, καθαρές και νοικοκυρεμένες στην εμφάνισή τους, γελαστές και υπομονετικές. Δεν τις κατέβαλαν οι κακουχίες της φυλακής και οι αποφάσεις των στρατοδικείων. Το σύνθημά μας ο αγώνας σε όλα τα πεδία της πάλης. Η φυλακή ήταν μια μικρή πολιτεία με όλες τις υπευθυνότητες από τα οικονομικά μέχρι ψυχαγωγία, από την πρόνοια έως την παιδεία. Ήταν πραγματικά μια κοινωνία ισότητας και δικαιοσύνης»

Η Ο. Παπαδούκα δίνει πολλές λεπτομέρειες σχετικά με τον καταμερισμό δραστηριοτήτων καθαριότητας, όπου λαμβάνονταν σοβαρά υπόψη οι ιδιαίτερες ανάγκες της κάθε ομάδας.⁵²⁴ Οι μαθήτριες θα έπρεπε να βρίσκουν χρόνο για διάβασμα και οι μανάδες για την φροντίδα των παιδιών τους. Μορφή πρωτογενούς κοινωνικοποίησης αποτελούσε και ο τρόπος διαχείρισης και διανομής του ποσού της κρατικής επιχορήγησης (17 δραχμές ανά κρατούμενη), των εμβασμάτων, δεμάτων

⁵²³ Α. Γιαννοπούλου-Τριάντη, «Όρθιες στη θύελλα», Βιβλιοπωλείο Χρυσάφη- Πανέζη, 1990.

⁵²⁴ Χαρακτηριστικά είναι τα λόγια του σατιρικού τραγουδιού τους πάνω στο σκοπό του δημοτικού μας "Πάνω στην Κωστήλάτα" :Στη φυλακή μας κλείσαν //να μαραζώσουμε//κι από τις αγγαρείες //να παλαβώσουμε //πω ,πω .τρομάρα μου //πού να το μάθει η μάνα μου/ Πρωί πρωί ξυπνάμε //τα ξημερώματα //για να ξεμουτζουρώσουμε// τα χαλκώματα//...πρωί , πρωί ξυπνάμε //για το κουβάλημα// προμήθειες, μπακάλης //και το καθάρισμα //πω, πω τσουβάλια ένα σωρό //πρέπει να φύγουν στο λεπτό...

και αργότερα (μετά το '52) των εσόδων από τα εργόχειρα και αραβουργήματα που έφτιαχναν οι κρατούμενες. Στη συνέντευξή της η Φώφη Λαζάρου⁵²⁵ αναφέρει πως υπήρχε ημερήσια "νόρμα" εργασίας για την παραγωγή εργόχειρου, ποτέ όμως σε βάρος του χρόνου που θα έπρεπε να αφιερώνεται στο διάβασμα και τη μελέτη..

Στο σημείο αυτό αξίζει να τονιστεί πως η κοινωνικοπολιτιστική επίδραση δεν ήταν μονομερής, ήταν στην ουσία μια πρωτοφανής για τα δεδομένα του τόπου μας αλληλοσυμπλήρωση και αλληλεπίδραση. Η Ε. Φαλιάγκα το διατυπώνει καλύτερα:⁵²⁶

Όσες φορές φέρνω στο νου μου τη μόρφωση στη φυλακή, σκέπτομαι ποιος έδωσε σε ποιον , τι; Οι Τρικαλινές , για παράδειγμα, έμαθαν σε όλες μας τη σαΐτα. Με υπομονή, με χαμόγελο του αληθινού σοφού προς τον αδαή, έδειχναν, κι έδειχναν, κι έδειχναν και διόρθωναν και τελειοποιούσαν την χειροτεχνική μας,πρόθυμες σαν το λαό μας όλον που ό,τι καλό ξέρει, απλόχερα το μαθαίνει σε όλους...Η Σαΐτα, το βελονάκι, η Σταυροβελονιά και το Ανεβατό Κέντημα έγιναν- για πολλές από μας- πόρος ζωής- μοναδικός- για τότε στη φυλακή και για αργότερα στην πρώτη ελεύθερη ζωή...τη μαύρη...Οι Λαζούδες, μας έμαθαν να ζανουργιόνομε τα στρώματά μας...Μας μετέδωσαν" οι χωριάτισσές μας" και οι " αμόρφωτές μας ", χωρίς καμιά υστεροβουλία κι απαίτηση για αναγνώριση της προσφοράς τους, μαζί με τις πρακτικές δουλειές και τη σοφία τους και τους νόμους τους...Μας έμαθαν τα τραγούδια τους και τους χορούς τους. Όχι όπως μας τα μάθαιναν στα εξωζωικά σχολεία μας ξερά, στυλιζαρισμένα, άχαρα. Μας έδειξαν τη ζωντανία τους, την ομορφιά τους, την ουσία τους , το παιχνίδισμά τους, τη στιβαρότητά τους, τη χάρη τους, την ευλυγισία τους, την ιστορία τους, το δημοκρατικό νόημα του χορευτικού μας Ελληνικού κύκλου, όταν κάθε χορευτής θα έρθει πάντοτε η σειρά του να είναι μπροστάρης, να σύρει το χορό , να δείξει την αξία του ,ισότιμος να οδηγεί, να οδηγείται...Απ' αυτές πήρε η Ελένη Τσαούλη - παιδί τότε- το μεγάλο μεράκι της για τους Ελληνικούς χορούς μας και τους έκανε ζωή της..."

Η πολιτιστική δραστηριότητα των κρατουμένων εμπλουτίστηκε και αναβαθμίστηκε κάτω από την καθοδήγηση ιδιαίτερα ταλαντούχων καλλιτεχνών , που η συγκυρία το' φερε να βρίσκονται στις φυλακές αυτές. Η ίδια η Ολυμπία Παπαδούκα, ,αριστούχος απόφοιτη του Εθνικού Ωδείου, στο τραγούδι (ήταν κοντράλτο)και ηθοποιός στο Θέατρο του Αιμίλιου Βεάκη "Ενωμένοι Καλλιτέχνες" , ανέλαβε την χορωδία μαζί με τη Χρυσήδα Καλάρη και την Άννα Κιολεΐδου . Το ειρωνικό παρατσούκλι της χορωδίας ήταν " υποδικείο".⁵²⁷Το ρεπερτόριό τους περιλάμβανε τραγούδια διασκευασμένα πάνω σε κλασσικούς σκοπούς, δημοτικά τραγούδια και αυτοσχέδιες συνθέσεις. Στο βιβλίο της η Ο. Παπαδούκα παραθέτει ένα δείγμα από το ψυχαγωγικό πρόγραμμα και τα θεατρικά έργα που παιχτήκανε, προφανώς μέχρι να απολυθεί η ίδια (1952)⁵²⁸. Ανάμεσά τους ξεχωρίζουν τα έργα του Β. Ρώτα -" Ρήγας Βελεστινλής", "Να ζει το Μεσολόγγι", του Γ. Ξενοπούλου- "Το Φιόρο του Λεβάντε", του Δ.Ψαθά -"Ο εαυτούλης μου", του Ηλία Βενέζη - " Μπλοκ C), του Τσέχωφ-" Βυσσινόκηπος" κ.α. Για τις θεατρικές παραστάσεις φρόντιζαν κυρίως οι ηθοποιοί Μαλαίνα Ανουσάκη, Μαρία Φωκά, Χρύσα Καλό και η Σωτηρία Ιατρίδου. Τόσο η Ο.Παπαδούκα , όσο και η Β. Βασιλείου αναφέρονται στο εξαιρετικό παίξιμο μιας μη επαγγελματία ηθοποιού, της Ισμήνης Τζίκα , στο έργο του Μολιέρου "Ο Φιλάργυρος". Η Ε. Φαλιάγκα επίσης αναφέρει πως στην επέτειο της 28^{ης} Οκτωβρίου 1951 παίχτηκε το αυτοσχέδιο αντιπολεμικό έργο "Αγγέλλω" από τις

⁵²⁵ Βλ. Συνέντευξη με την Φώφη Λαζάρου.

⁵²⁶ Ε. Φαλιάγκα, ό.π., σελ.112.

⁵²⁷ όταν συστάθηκε , δεν είχαν περάσει όλες από δίκη. Β.Βασιλείου, ό. π., σελ 23.

⁵²⁸ Ο. Παπαδούκα, ό.π., σελ. 110

"Θεσσαλές", που: " με τα δρώμενα , κράτησε για μια ώρα την ανάσα της φυλακής" ⁵²⁹. Γίνονταν και χορευτικοί διαγωνισμοί με βάση την "εθνικοτοπική" προέλευση των ομάδων.⁵³⁰

Από το 1949 εφαρμόστηκε και στις γυναικείες φυλακές Αβέρωφ η μέθοδος της ομαδικής απομόνωσης όσων κρατούμενων θεωρούνταν ιδιαίτερος επικίνδυνες. Η αφορμή μπορούσε να δοθεί για όποια κίνηση ή διαμαρτυρία των κρατούμενων. Να σημειωθεί πως, στο λεγόμενο "επικινδυνείο" κρατούνταν όσες είχαν ήδη δικαστεί και επομένως τα επιπλέον επιβαρυντικά στοιχεία, που προέκυπταν από τη διεύθυνση της φυλακής αυτή τη φορά, σήμαιναν νέα δίκη, νέα απειλή εκτελεστικού αποσπάσματος. Οι πρώτες που στάλθηκαν στο " επικινδυνείο" ήταν επί το πλείστον δασκάλες και καθηγήτριες, καθώς και διανοούμενες γυναίκες όπως η κοινωνιολόγος Μαρία Σβώλου (σύζυγος του Α. Σβώλου), οι δικηγόροι Αργυρώ Δροσάκη και Αριάδνη Χριστοπούλου, η γιατρός Ηρώ Χατζημάρκου κ.α. Στο θάλαμο αυτό της απομόνωσης βρέθηκε αργότερα και η Έλλη Παπά και έτσι υπάρχει στη διάθεσή μας και η προσωπική της μαρτυρία.

Το " επικινδυνείο" βρισκόταν ακριβώς πάνω από τα μαγειρεία. Οι συνθήκες ζωής ήταν αβάστακτες λόγω της αφόρητης ζέστης το καλοκαίρι ⁵³¹ και της υγρασίας το χειμώνα. Η επαφή με τις υπόλοιπες κρατούμενες ήταν αδύνατη. Παρ' όλα αυτά η ζωή των απομονωμένων γυναικών βρήκε γρήγορά τους παλιούς ρυθμούς της, ακόμα και κάτω από το άγρυπνο βλέμμα της καλόγριας- δεσμοφύλακα, που τις επόπτευε. Η ψυχαγωγικές βραδιές άρχιζαν μόλις απομακρύνονταν το " όργανο επιτήρησης". Η σάτιρα και η διακωμώδηση των ίδιων των αδυναμιών της καθεμιάς ήταν μια μορφή αντίστασης εκείνες τις δύσκολες στιγμές. Όταν έπαψε να κρέμεται η δαμόκλειος σπάθη των εκτελέσεων πάνω από τα κεφάλια των κρατούμενων, λειτούργησαν και πάλι τα μαθήματα. Στο επικινδυνείο τα μαθήματα είχαν ιδεολογικό περιεχόμενο. Η Έλλη Παπά αναφέρει και μια πρωτοποριακή μέθοδο μάθησης- την αποστήθιση των μαθημάτων. Έτσι οι κρατούμενες κατάφεραν ταυτόχρονα να καλλιεργούν τη μνήμη, την ευεξία και τη διάνυγιά τους, να πλουτίζουν τις γνώσεις τους και να διαφυλάττουν τόσο τη διαδικασία, όσο και το προϊόν της σκέψης τους από τους βασανιστές.⁵³² Κοντά στην αποστήθιση " τσιτάτων " της μαρξιστικής φιλοσοφίας, αποστηθίζονταν ολόκληρες ραψωδίες του Ομήρου και του Σαίξπηρ, καθώς και ενότητες από τον Τσέχωφ.

Τα μαθήματα συνεχίστηκαν και μετά την απόλυση μεγάλου αριθμού κρατούμενων γυναικών, σε όλη τη διάρκεια της δεκαετίας του ' 50, έως και τα μέσα της δεκαετίας του ' 60. Οι πολιτικές κρατούμενες ήταν λιγότερες αναλογικά των ποινικών. Οι πληροφορίες που μπόρεσαν να συγκεντρωθούν αφορούν το 1954, όταν στη φυλακή επέστρεψε η Έλλη Παπά, με μεταγωγή από τις φυλακές της οδού Κάστορος στον Πειραιά. Από τη συνέντευξή της πληροφορούμαστε ότι οι συνθήκες είχαν αλλάξει πολύ, χάρις στον αγώνα που είχαν κάνει οι κρατούμενες τόσα χρόνια πριν. Υπήρχε η δυνατότητα ευκολότερης πρόσβασης στον έντυπο τύπο, εξεύρεσης βιβλίων και γενικότερα μορφωτικού υλικού. Αυτό οφειλόταν και στη στάση των δεσμοφυλάκων, που δεν ήταν ίδια με τη στάση της επίσημης κυβέρνησης.⁵³³

⁵²⁹ Ε. Φαλιάγκα, ό.π., σελ.117.

⁵³⁰ Π. Στεφάνου, ό.π., σελ. 86.

⁵³¹ Στο βιβλίο της Παπαδούκα(σελ 114) , η Α. Χριστοπούλου αναφέρει χαρακτηριστικά πως το καλοκαίρι δεν προλάβαιναν να ρίχνουν κουβάδες νερό στο πάτωμα, που στέγνωσε σχεδόν αμέσως. Το ίδιο παράδειγμα ανέφερε σε συνέντευξή της και η Έλλη Παπά.

67. βλ. συνέντευξη της Έλλης Παπά.

⁵³³ Στο σημείο αυτό αξίζει να αναφερθεί το όνομα της Διευθύντριας των φυλακών Αρτέμιδος Πετράντη, που με την υπογραφή της " ενέκρινε" την κυκλοφορία των λογοκριμένων βιβλίων, όπως πληροφορούμαστε από την συνέντευξη της Φώφης Λαζάρου. Από την ίδια μαθαίνουμε, πως το 1977 η

Ουσιαστικά τα μαθήματα αφορούσαν ζητήματα φιλοσοφίας της μαρξιστικής σκέψης, απλά ήταν περισσότερο προσεγμένα και προσαρμοσμένα στα ενδιαφέροντα της εποχής. Η Έλλη Παπά επεξεργαζόταν και δίδασκε το πρόγραμμα της ΕΔΑ για την Ανασυγκρότηση της χώρας, το οποίο με τη σειρά του βασιζόταν στην επεξεργασία των πορισμάτων της ΟΜΣΑ (Ομάδα Μελέτης Σχεδιασμένης Ανασυγκρότησης), στη διάρκεια της Αντίστασης και λίγο αργότερα⁵³⁴. Τα θέματα προϋπόθεταν ένα αρκετά διευρυμένο γνωστικό επίπεδο, διότι αφορούσαν επιστημονικά επεξεργασμένες προτάσεις για την Οικονομική Ανάπτυξη της χώρας. Τα μαθήματα συνοδεύονταν από πλούσιο εποπτικό υλικό. Οι πίνακες, που χρησιμοποιούνταν για κατανόηση, αντιγράφονταν από το επιστημονικό περιοδικό " Ανταίος" και μεγεθύνονταν από τη Μαρία Φωκά.

Παράλληλα, συνεχίζονταν τα μαθήματα γενικών- εγκυκλοπαιδικών γνώσεων, ιδιαίτερα όσα σχετίζονταν με τη λογοτεχνία και την ποίηση. Η Τασία Μάμιδα, απόφοιτη πρώτης Γυμνασίου, κατόρθωσε να διασώσει τέσσερα τετράδια σημειώσεων μαθημάτων και ένα ημερολόγιο. Πάνω στα κείμενα των τετραδίων η Ε. Φαλιάγκα στήριξε το βιβλίο αναμνήσεων " Στις μάνες μας".⁵³⁵ Μέσα από τις σελίδες των τετραδίων μπορεί να καταλάβει κανείς το μέγεθος της μορφωτικής προσπάθειας που γινόταν. Ξεφυλλίζοντάς τα κανείς, βρίσκεται μπροστά σε μια καλά οργανωμένη Ανθολογία ποιημάτων των σημαντικότερων ελλήνων και ξένων λογοτεχνών. Ανάμεσά τους ξεχωρίζουν τα αριστουργήματα της δημοτικής ποίησης (από το βιβλίο του Πολίτη), αποσπάσματα από τους Αισχύλο, Ευρυπίδη, Ρήγα, Μπαίρον Παλαμά, Βάρναλη, Ρίτσο, Σεφέρη, Κίπλιγκ, Σμιόνωφ, Χικμέτ, Κοέν, Γκόρκυ, Μπρεχτ. Το ημερολόγιο είναι γεμάτο αποφθέγματα από ρήσεις σπουδαιών φιλοσόφων και επιστημόνων: Δημόκριτο, Αϊνστάιν, Ένγκελς κ.α.. Στις σημειώσεις βρίσκουμε σχόλια για τους Μολιέρο, Βολτέρο, όπως επίσης σύντομες αναφορές στην ιστορία των Ολυμπιακών αγώνων, την Νεώτερη Ελληνική Ιστορία, την Ιστορία της τέχνης κτλ. Οι ημερομηνίες ξεκινούν από το 1953 και φτάνουν ως το 1959.

Το 1957 στις φυλακές αυτές ήταν κρατούμενη η Φώφη Λαζάρου.⁵³⁶ Η μαρτυρία της αποτελεί το συνδυαστικό κρίκο για την εξέταση της μορφωτικής δραστηριότητας των φυλακών Αβέρωφ, έως ότου έκλεισαν, τον Απρίλη του 1966. Οι πολιτικές κρατούμενες ήταν γύρω στις 280-300, χωρισμένες σε "επικίνδυνες και λιγότερο επικίνδυνες". Στις πρώτες ανήκαν " από παράδοση", πλέον, οι διανοούμενες και οι περισσότερο μορφωμένες. Ανάμεσά τους σύζυγοι στελεχών του αριστερού κινήματος (Αύρα Παρτσαλίδου, Καίτη Ζεύγου, Έλλη Παπά κτλ.) Η Φώφη Λαζάρου, ως στέλεχος της ΕΠΟΝ στην Αντίσταση (ήταν μέλος του Κεντρικού Συμβουλίου) και φοιτήτρια Νομικής βρέθηκε στην ομάδα αυτή. Σχετικά με την οργάνωση των μαθημάτων σημειώνει:

Άρτεμις Πετράντη, παραβρέθηκε και ζήτησε το λόγο σε μια εκδήλωση για τη ζωή στις φυλακές. Στο λόγο της αναφέρθηκε στη μεγάλη εκτίμηση που είχε στις πολιτικές κρατούμενες και πως έκανε ό, τι μπορούσε μέσα στα πλαίσια των δυνατοτήτων της να μην εμποδίσει την προσπάθεια τους για μάθηση. " Ξέραμε, ότι γίνονταν μαθήματα και κάναμε ότι δεν καταλαβαίναμε", είπε. Για τη θετική της συμβολή στη μη εκτέλεση μιας πολιτικής κρατούμενης μιλάει και η Ο.Παπαδούκα στο βιβλίο της (ό.π.)

⁵³⁴ Υπεύθυνοι της επιστημονικής αυτής ομάδας ήταν αρχικά η Ηλέκτρα Αποστόλου και ο Γιάννης Ζεύγος.

⁵³⁵ Η Τασία Μάμιδα, σε συνέντευξή της, παρέπεμψε στα τετράδια αυτά, πιστεύοντας πως δε χρειαζόντουσαν περισσότερα σχόλια. Έιχε συγκινηθεί πολύ ενθουσιωμένη στιγμές βασανιστηρίων και ήταν αδύνατο να μπορέσει να συγκεντρωθεί πάνω στο συγκεκριμένο θέμα. Κρατάμε τη φράση της για την αξία των μαθημάτων: " Ό, τι έγινα και ό, τι ξέρω το οφείλω σ' αυτά "

⁵³⁶ Βλ. Συνέντευξη με την Φώφη Λαζάρου.

"... το 1957 δεν υπήρχαν πια αγράμματες πολιτικές κρατούμενες (σε αντίθεση με τις ποινικές που έρχονταν σε μας για να τους γράψουμε τα γράμματα που ήθελαν να στείλουν στους δικούς τους ή να τους διαβάζουμε αυτά που έπαιρναν).

Τα οργανωμένα μαθήματα γίνονταν σε γκρούπες των 4-5 γυναικών, πάντοτε κρυφά από τη διεύθυνση της φυλακής και τους φύλακες. Κυριαρχούσαν τα μαθήματα ξένων γλωσσών (Αγγλικά και Γαλλικά), που διδάσκονταν σε βαθμίδες, ανάλογα με το επίπεδο της κάθε ομάδας. Δασκάλα μου στα Αγγλικά για οκτώ χρόνια (μια ώρα την εβδομάδα, γιατί ήταν πολλές οι γκρούπες), ήταν η Αύρα Παρτσαλίδου. Μπόρεσα και διάβασα πολλά αγγλικά βιβλία, δεν κατάφερα όμως να τα μιλήσω. Το 1966 αλληλογραφούσα στα Αγγλικά με τα μέλη της Διεθνούς Αμνηστίας (τμήμα Κεντ Αγγλίας). Όσοι αφιερώθηκαν μόνο στην εκμάθηση των ξένων γλωσσών τα κατάφεραν καλύτερα. Γνώρισα αργότερα πολιτικούς κρατούμενους , που αν και αγρότες ή οικοδόμοι, διάβαζαν τους Times. Ο Σωκράτης Στεφανίδης που έμεινε στη φυλακή 18 χρόνια ,φοιτητής όταν μπήκε στη φυλακή, έγινε μεταφραστής. Οι δικές μου επιλογές ήταν πιο πολύπλευρες. Μ' ενδιέφερε και διάβασα Ιστορία , ιδιαίτερα της επανάστασης του 1821, Πολιτική Οικονομία και Λογοτεχνία. Μαθήματα πολιτικής Οικονομίας οργανώσαμε στη φυλακή και μας τα δίδαξαν η Καίτη Ζεύγου και η Έλλη Παππά . Η Καίτη Ζεύγου μας έκανε και κάποια μαθήματα Ιστορίας. Επίσης πολλές κοπέλες έμαθαν στη φυλακή λογιστικά και μπόρεσαν να βρουν δουλειά όταν αποφυλακίστηκαν .

Μετά το 1964-1965, μείναμε πολύ λίγες. Ο αριθμός έφθινε από 20 σε 18, μετά σε 15 και πάει λέγοντας. Όταν αποφυλακίστηκα , κι εγώ με αναστολή το 1966, άφησα πίσω μου 5 κρατούμενες. Κύρια ασχολία μας πλέον ήταν η αυτομόρφωση. Στιγμές συλλογικής δραστηριότητας ήταν τα Κυριακάτικα βραδινά. Ειδικά τα απογεύματα της Κυριακής, που μας έκλειναν πιο νωρίς στους θαλάμους και δεν είχε κίνηση η φυλακή (επισκεπτήρια, αλληλογραφία κτλ.) ήταν πιο βαριά. Πόσο αληθινό είναι το ρεμπέτικο τραγούδι: "Πόσο βαριά είναι η φυλακή, σα ξημερώνει Κυριακή...". Έτσι, οργανώναμε ομαδικό διάβασμα θεατρικών έργων ή φιλολογικές βραδιές. Χωρίς ιδιαίτερες γνώσεις πάνω στην ποίηση , μελετώντας το περιοδικό "Επιθεώρηση Τέχνης" και διάφορα ποιητικά έργα, κάναμε αφιερώματα και γνωριστήκαμε με την ποίηση του Καβάφη, του Ρίτσου, του Βρεττάκου, του Λειβαδίτη. Διαβάζαμε τα ποιήματά τους και κάναμε συζήτηση πάνω σ' αυτά. Δεν είμαι σίγουρη αν έξω από τη φυλακή θα μου δινόταν η ευκαιρία αυτή."

Για τα μαθήματα στην περίοδο που αφορούσε τα χρόνια μετά τα μέσα της δεκαετίας του 50' αναφέρθηκε και η Σάσα Τσακίρη ⁵³⁷, σημειώνοντας πως η πληθώρα και οι απαιτήσεις των μαθημάτων οδήγησαν την Επιτροπή Διαφώτισης στην υιοθέτηση της λύσης για λειτουργία του προγράμματος σε δεκαήμερη από εβδομαδιαία βάση, προκαλώντας συγχύσεις των ηλικιωμένων ιδιαίτερα μαθητριών. Στο ίδιο κείμενο η αφηγήτρια ,με διάθεση κάπως σκωπτική, τονίζει τη μεγάλη αντίθεση των συναισθημάτων που δοκίμαζαν οι κρατούμενες, όταν άκουγαν τις παιδικές φωνές από τα παιχνίδια που γίνονταν «εκτός των τειχών», τη ζωή που κυλούσε στους ρυθμούς της και από την άλλη , αυτές να μελετούν και να προσεγγίζουν τη ζωή αυτή , για χρόνια ολόκληρα , μονάχα μέσα από τη θεωρία...

ΚΕΡΚΥΡΑΣ:

Οι πρώτες πληροφορίες σχετικά με τη ζωή των πολιτικών κρατουμένων στις φυλακές αυτές, μετά την Κατοχή, δίνονται στο βιβλίο του Λ. Κασελούρη, που

⁵³⁷ Στο συλλογικό έργο των Β. Βαρδινγιάννη- Π. Αρώνη « Οι μισοί στα σίδερα», Αθήνα, «Θεμέλιο» 1997.

φυλακίστηκε εκεί στη διάρκεια του 1946⁵³⁸. Στη μεγάλη τους πλειοψηφία οι κρατούμενοι ήταν θανατοποινίτες, δικάσιμνοι για «κατοχικά αδικήματα», «αδικήματα που διαπράχθηκαν το Δεκέμβρη του 1944», και «εκτακτομετρίτες», δηλαδή όσοι δικάστηκαν με βάση το Γ΄ ψήφισμα/ 18/6/46 και τον Α.Ν 509/27/12/47.⁵³⁹

Η πρώτη Ομάδα Συμβίωσης των πολιτικών κρατουμένων προσπάθησε με κάθε τρόπο να αναστρέψει το βαρύ κλίμα που συνόδευε τις μνήμες για τη ζωή των πολιτικών κρατουμένων των φυλακών Κέρκυρας από τα δύσκολα χρόνια της δικτατορίας Μεταξά, αλλά ταυτόχρονα να φανεί και αντάξια των παρακαταθηκών που άφησαν οι προηγούμενοι κρατούμενοι. Η ζωή τους οργανώθηκε πάνω στα πρότυπα των παλαιότερων « κολλεκτίβων », εμπλουτισμένη ακόμα περισσότερο από την εμπειρία του Εθνικοαπελευθερωτικού αγώνα και την προσδοκία των ευρύτερων πολιτικών αλλαγών. Ο συγγραφέας σημειώνει σχετικά. :

«Σε κάθε ακτίνα αναδειχνεται μια πενταμελής επιτροπή, το γραφείο της ομάδας διαβίωσης. Αυτά τα γραφεία αναδειχνουν ένα κεντρικό γραφείο, που εδρεύει σε μια ακτίνα. Τόσο το κεντρικό, όσο και τα αχτινικά γραφεία είναι άκρως παράνομα και λειτουργούν με αυστηρή εχεμύθεια και προφύλαξη. Απ' αυτά τα γραφεία καταρτίζεται και καθοδηγείται ένα πλήρες πρόγραμμα της ζωής μας. Οι κυριότερες επιδιώξεις του προγράμματος είναι: α. το οικονομικό, ή θέμα αλληλεγγύης⁵⁴⁰, β. οι διεκδικήσεις από τη διεύθυνση για τη βελτίωση των όρων ζωής μας στη φυλακή, γ. η μόρφωση, δ. η ψυχαγωγία, ε. η καθαριότητα, στ. η επαγρύπνηση, κ.α.»

Το πολιτικό κλίμα της εποχής αντανακλάται και στη στάση της διοίκησης απέναντι στους κρατούμενους. Αρχικά, υπήρχε μια στοιχειώδης ανεκτικότητα ως προς τα δικαιώματά τους, χωρίς καμιά επίσημη δέσμευση, βάσει κάποιου συγκεκριμένου κανονισμού. Κάθε τι που αφορούσε τους όρους διαβίωσης επιτυγχάνονταν ύστερα από διαπραγματεύσεις και αγώνες των κρατουμένων. Ανάμεσα στις πρώτες μικροκατακτήσεις ξεχώριζαν η ενίσχυση της ποιότητας της διατροφής, μέσα από το κοινό ταμείο των κρατουμένων, οι αθλητικές και ορισμένες ψυχαγωγικές-πολιτιστικές εκδηλώσεις. Ψυχή των τελευταίων ήταν :

«...τα πάντα γελαστά και χαρούμενα νιάτα, η ακούραστη ΕΠΟΝ. Έτσι ρίχνονται στην καθαριότητα, στην ψυχαγωγία, στο κέφι, στη χαρά. Οργανώνουν παιχνίδια, αθλοπαιδιές, νουμεράκια, σκετς, που παίζονται τα μεσημέρια στους διαδρόμους των κελιών, κρυφά από τη διεύθυνση. Συγκροτούν γκρούπες χορωδίας, χορού, θιάσου κτλ.»⁵⁴¹.

Η ποιότητα των πολιτιστικών εκδηλώσεων και η εφευρετικότητα των συντελεστών τους είναι έκδηλες στην περιγραφή του εορτασμού της επετείου της 25

⁵³⁸ Λ. Κασελούρης: « Της λευτεριάς οι θάνατοι », Σύγχρονη Εποχή, 1992. Μέχρι το φθινόπωρο του '46, όπως αναφέρει ο συγγραφέας (σελ 30), κοντά στους πολιτικούς ήταν και οι ποινικοί κρατούμενοι. Οι τελευταίοι, αν και εκτιμούσαν τους έγκλειστους αγωνιστές της Εθνικής Αντίστασης, «δεν μπορούσαν να συνηθίσουν την οργανωμένη ζωή και την πειθαρχία των εκδηλώσεών τους.» Η διεύθυνση απομάκρυνε τους ποινικούς σε άλλη ακτίνα.

⁵³⁹ Δ. Μοσχόπουλος στο συλλ. έργο: «Γεια σας αδέλφια...», Σωματείο Λαζαρέτο, 1996. Στο ίδιο κείμενο (σελ 49) αναφέρεται πως «η φυλακή άρχισε να λειτουργεί με μια ομαδική μεταγωγή 60 περίπου ατόμων από τις φυλακές « Αβέρωφ » το καλοκαίρι του 1947. Ακολούθησε μια μεταγωγή 200 περίπου κρατούμενων από το Επατάργιο Θεσ/νίκης. Το 1948, στη δύσκολη περίοδο του Εμφυλίου πολέμου, έγινε εκκαθάριση της φυλακής και οι κρατούμενοι που δεν ήταν θανατοποινίτες μεταφέρθηκαν στη Γυάρο.» . Επίσης, στο ίδιο, με βάση το επίσημα στοιχεία από την «Εφημερίδα των Φυλακών» αριθ. 4402/25.11.49, το 1948-1949 οι κρατούμενοι ήταν 450-600.

⁵⁴⁰ Όπως πληροφορούμαστε από την ίδια πηγή, το 50% των εμβασμάτων που έπαιρναν οι κρατούμενοι πήγαιναν στο κοινό ταμείο της ομάδας συμβίωσης. Απ' το ποσό αυτό το 20% δινόταν για βελτίωση του φαγητού και για τις ανάγκες των αρρώστων και το υπόλοιπο για βιβλία, εφημερίδες και τσιγάρα. .

⁵⁴¹ Λ. Κασελούρης, ό.π. σελ.33.

Μαρτίου 1947 από τον Λ. Κασελούρη⁵⁴². Ανήμερα της επετείου ο προθάλαμος, το προαύλιο και οι τοίχοι της φυλακής διακοσμήθηκαν με γαλανόλευκες σημαίες, γυφλάντες και τα πορτρέτα των αγωνιστών του '21, που ζωγράφησε ο Κώστας Βολάρης. Με τρόπο τελετουργικό και εξαιρετική ευλάβεια μια αναμμένη δάδα ,που συμβόλιζε την Ελευθερία των ελλήνων, παραδίδονταν από τον αρχαίο πρόγονο στη γενιά του «φουστανελοφόρου κλέφτη», μετά του «αλβανομάχου πατριώτη» και, τέλος, του αντάρτη του ΕΛΑΣ. Κάθε ιστορική περίοδος ξαναζωντάνευε μέσα από την ποίηση του Σολωμού, του Παλαμά , του Σικελιανού, του Βρεττάκου , του Βαλαωρίτη και στη συνέχεια μέσα από τη δημοτική παράδοση. Θα πρέπει να σημειωθεί πως τόσο αυτή η εκδήλωση, όσο και όλες όσες μπόρεσαν να γίνουν, στηρίζονταν στην επινοητικότητα των κρατούμενων και μόνο. Βιβλία και γραφική ύλη ήταν αυστηρώς απαγορευμένα.

Κάτω από καθεστώς απόλυτης απαγόρευσης ήταν επίσης το διάβασμα , το γράψιμο και η μελέτη. Παρ' όλα αυτά, λειτούργησε κρυφά ένα πλήρως οργανωμένο δίκτυο μαθημάτων. Σύμφωνα και πάλι με τον συγγραφέα Λ. Κασελούρη, τα εκλαϊκευμένα μαθήματα πολιτικής οικονομίας και βασικών μαρξιστικών γνώσεων τύγχαναν προτεραιότητας και διδάσκονταν σε όλες σχεδόν τις ομάδες, ανεξάρτητα από το μορφωτικό υπόβαθρο των μαθητών τους. Ίσως σ' αυτή τη μεθοδολογική ανακολουθία και να οφείλονται οι δυσκολίες κατανόησης και οι παρερμηνείες ορισμένων θεμάτων από τους μαθητές, που ο συγγραφέας παρουσιάζει με χιουμοριστική διάθεση⁵⁴³. Τα μαθήματα στοιχειώδους και γενικής παιδείας ήταν προαιρετικά και χωρίζονταν σε τρεις κύκλους: των τριών κατώτερων τάξεων του Δημοτικού, των ανώτερων και του Γυμνασίου. Σύμφωνα με τον συγγραφέα:

« Όλοι οι κρατούμενοι γίνονται μαθητές. Μέσα απ' αυτούς οι δάσκαλοι και οι επιμελητές. Η παράδοση και η εξέταση του κάθε μαθήματος γίνεται από τις 9-10 π. μ. Αίθουσα διδασκαλίας το κάθε κελί του πάνω διαζώματος...Τα χρειαζόμενα βιβλία εισάγονται παράνομα. Το ίδιο και η γραφική ύλη. Κάτι ψιλές κόλλες που προορίζονται για χρεία χρησιμοποιούνται στην αντιγραφή των μαθημάτων. Ώρες αντιγραφής οι νύχτες στο κελί, με το θαμπό φως του λαδολύχναρου ...» .

Σημαντική μορφωτική παρέμβαση γινόταν από τις αρχές του 1947 μέσω της μηνιαίας επιθεώρησης « Το Φλάμπουρο», την έκδοση και επιμέλεια της οποίας είχε ο Γιώργης Κιτσοπάνος. Στην ύλη περιλαμβάνονταν θέματα πολιτικής επικαιρότητας και αναλύσεις , καθώς και ζητήματα καταγραφής της πρόσφατης ιστορίας της Εθνικής Αντίστασης. Στη συγγραφή των κειμένων συμμετείχαν πολιτικοί κρατούμενοι απ'όλες τις ακτίνες.

Πέρα από τα συστηματοποιημένα μαθήματα , οι κρατούμενοι συνέχιζαν την αυτομόρφωσή τους εστιάζοντας το ενδιαφέρον τους σε κάποιο ειδικό θέμα. Ο Γιάννης Χαραλαμπίδης, δήμαρχος του Περιστεριού το '44, έκανε μεταφράσεις λογοτεχνικών κειμένων από τα ρωσικά. Δημοσίευσε στο «Φλάμπουρο» και δικά του έργα. Μικρότερης εμβέλειας εφημερίδα ήταν η «Φωνή του κελιού»⁵⁴⁴ Με πρωτοβουλία της

⁵⁴² Λ. Κασελούρης ό.π. σελ 38-39. Η εκδήλωση αποτελούσε κατάκτηση πρόσφατου αγώνα των εγκλειστών, όταν κατέβηκαν την Πρωτοχρονιά '47 σε απεργία πείνας επτά ημερών.

⁵⁴³ Αντιγράφουμε τα λόγια του βοσκού Βασίλη Παπακοσμά, σελ. 36: «-Ίμάς ξέρεις τι μας είπι στου νεώτερου(ενν. μάθημα) σήμερα; Κι άμα ου εργάτς πληρώνιτι απ' του βιομήχανου την εργατική τ' δύναμη στην αξία τς κι πάλι ου βιομήχανος τ' κλέβ' την υπεραξία τς. Του πιάνεις αυτουνού; Είπι κι άλλα πολλά ...που θα μου πάει αυτή η ρημάδα η πολιτική οικονομία, δε θα την πιάσω στο τσερβέλο μου;...»

⁵⁴⁴ Την πληροφορία για την πρώτη εφημερίδα επιβεβαίωσε ο Μαργαρίτης Στεργίου και συμπλήρωσε τα στοιχεία για τη δεύτερη, σε προφορική συνέντευξη. Δυστυχώς , για την περίοδο αυτή , δεν μπορούσε να θυμηθεί περισσότερες λεπτομέρειες.

νεολαίας γράφονταν και κυκλοφορούσαν οι μηνιαίες σατιρικές εφημεριδούλες, όπως η « Τσιμπίδα», η « Τσουκνίδα», η « Αρβύλα» και η «Ντι-ντι τύ».

Από τις αρχές του 1948, όταν αρχίζουν οι εκτελέσεις,⁵⁴⁵ η μορφωτική και πολιτιστική δραστηριότητα των κρατουμένων διαταράσσεται. Μέσα σε ελάχιστους μήνες εκτελούνται οι άνθρωποι που ήταν η ψυχή της μορφωτικής δραστηριότητας, όπως οι Γ. Κιτσοπάνος και Γ. Χαραλαμπίδης, που προαναφέρθηκαν. Τα μαθήματα δεν ήταν απλά απαγορευμένα, ως μια πράξη πειθαρχικού χαρακτήρα, αποτελούσαν σοβαρή κατηγορία πρόθεσης ανατροπής του κοινωνικού συστήματος (Α.Ν 509) και τιμωρούνταν με την ποινή των ισόβιων δεσμών ή του θανάτου. Στο σημείο αυτό είναι δύσκολο να βγάλει κανείς ασφαλές συμπέρασμα για το εάν και κατά πόσο λειτούργησαν συστηματικά οι μορφωτικές ομάδες. Ο Νίκανδρος Κεπέσης είναι κατηγορηματικός για την εποχή αυτή, πως⁵⁴⁶:

« Μέσα σε κείνες τις συνθήκες, στην καρδιά της εμφυλιοπολεμικής σύρραξης σταμάτησαν τα οργανωμένα μαθήματα... Χτυπήθηκαν αμείλικτα οι συνθήκες διαβίωσης. Μαζεύτηκαν όλα τα βιβλία κι όχι μόνο τα πολιτικά. Μαζεύτηκαν και τα τετράδια. Ακόμα και τα επιστολόχαρτα...».

Εντούτοις, ο Λ. Κασελούρης αναφέρει πως στη διάρκεια του '48 οι κρατούμενοι της Ι' ακτίνας αντιλήφθηκαν και εκτόπισαν έναν πληροφοριοδότη της διοίκησης, που την ενημέρωνε τακτικά για τα μαθήματα που γίνονταν. Επίσης, στις αρχές του 1948, στο μνημόσυνο του δασκάλου Φώτη Κατή και του συμμαθητή του Γιώργου Λένα, οι 5 μαθητές της ομάδας κράτησαν ενός λεπτού σιγή, έχοντας τοποθετήσει το «μισογραμμένο τετράδιο γραμματικής με τα ανώμαλα ρήματα», πάνω από το κρεβάτι του συμμαθητή τους.⁵⁴⁷

Για δραστηριότητες συνεχούς πνευματικής εγρήγορσης μίλησε στη συνέντευξή του ο Μανώλης Γλέζος, που βρέθηκε στις φυλακές της Κέρκυρας στο διάστημα 1949-1950. Τα μαθήματα γίνονταν από μνήμη, βάσει πολύ καλά οργανωμένου μηχανισμού, όπου οι εκπαιδευτικοί στόχοι αποτελούσαν έναν προφανή τρόπο άμυνας και ταυτόχρονα αντίστασης στον ψυχικό και πνευματικό θάνατο που τους επιφυλάσσονταν. Ο Μ. Γλέζος σημείωσε:

« Σε κάθε κελί ήμασταν τέσσερα άτομα. Να φανταστεί κανείς πως τη σύγχρονη εποχή, γκρέμισαν το μεσαίο τοίχο ανάμεσα σε δυο κελιά, για να κρατείται μέσα μόνο ένα άτομο(!). Η απόφαση που πήραμε τότε ήταν: ό,τι ξέρει ο ένας να το μαθαίνει στον άλλον. Εγώ δίδασκα ξένη γλώσσα, δημοσιογραφία και ιδεολογικά. Χωρίζαμε τη μέρα μας στα τέσσερα μισάωρα που μας έβγαζαν έξω (τις υπόλοιπες 22 ώρες ζούσαμε στο κελί μας⁵⁴⁸). Για μεγάλο διάστημα ζήσαμε στο ίδιο κελί με τον Α. Κύρκο⁵⁴⁹. Ξυπνώντας

⁵⁴⁵ Από την εφημερίδα «Το Βήμα» της 19/3/48, αντιγράφουμε: « Κέρκυρα, 18 Μαρτίου-Κατόπιν της ληφθείσης υπό της κυβερνήσεως αποφάσεως όπως εκτελέση όλους τους εις θάνατον καταδικασθέντας από τα διάφορα κακουργιοδικεία δια τα διαπραχθέντα και χαρακτηρισθέντα εγκλήματα της περιόδου της Κατοχής και του Δεκεμβρίου 1944, ήρχισε ενταύθα η ομαδική εκτέλεσις των εις τας εδώ φυλακάς κρατουμένων 300 καταδικασμένων εις θάνατον. Αι εκτελέσεις αύται γίνονται με απόλυτον εχεμύθειαν και δεν ανακοινούνται εις τον τύπον ούτε τα ονόματα των εκτελεσμένων. Μέχρι στιγμής έχουν εκτελεσθή 44 και αναλυτικά:.....»

⁵⁴⁶ Ν. Κεπέσης, « Η δική μου και όχι μόνο», Γιαννίκος, 1993.

⁵⁴⁷ Λ. Κασελούρης ό.π.σελ 78.

⁵⁴⁸ Ο Δ. Μοσχόπουλος στο συλλογικό έργο «Γεια σας αδέλφια...», ό.π., σημειώνει ορισμένα στοιχεία παρμένα από επίσημες πηγές, όπως τα Αρχεία Εισαγγελίας Εφετών Κέρκυρας και η « Εφημερίς των φυλακών»: «Πρέπει να σημειωθεί πως οι συνθήκες κράτησης το 1948 ήταν χειρότερες απ' αυτές του 19^{ου} αιώνα. Ο κατάδικος του 1877- σύμφωνα με τον κανονισμό της φυλακής του 1847- παρέμενε στο κελί του 2,5ώρες την ημέρα και όλη τη νύχτα. Ο κρατούμενος του 1948 παρέμενε στο κελί του 16 ώρες το 24ωρο και ο απομονωμένος 21 ώρες».

⁵⁴⁹ Για την περίοδο αυτή ο Α. Κύρκος γράφει στο « Οι μισοί στα σίδερα», συλλ. έργο με επιμέλεια των Β. Βαρδινογιάννη- Π. Αρώνη, Θεμέλιο, 1998, σελ. 302.: « Έτσι σε κείνες τις συνθήκες η ευψυχία των

το πρωί λέγαμε πως σήμερα θα μιλάμε μόνο γαλλικά, ό, τι γαλλικά ήξερε ο καθένας τα δίδασκε στον άλλο και τούμπάλιν. Φτιαχνόταν ένα πρόγραμμα διδασκαλίας, πέρα από τις πολιτικές συζητήσεις και συζητήσεις, για άλλα θέματα στις ελεύθερες ώρες. Στη μισή ώρα που μας έβγαζαν έξω και που απαγορεύονταν να είμαστε πάνω από τρεις, άρχιζε ένα ολόκληρο πρόγραμμα σχεδιασμού και εφαρμογής των μαθημάτων. Την ώρα που ο καθένας έκανε τη λάτρα του ή βόλτα, τον πληροφορούσαμε ποιον θα συναντήσει, τι μάθημα θα διδαχθεί ή θα διδάξει, π.χ. – την τάδε μέρα, την τάδε ώρα του περιπάτου, θα είσαι στη μέση, ανάμεσα στον τάδε και τάδε και θα τους διδάξεις αυτό κι αυτό. Μ' αυτόν τον τρόπο δίδαξα τον Γεωργούλα τον Μπέικο και έναν χανιώτη Μιχάλη. Ήταν σε διαφορετικά κελιά και συναντιόμασταν στο προαύλιο. Όλα τα μαθήματα ήταν προφορικά και από μνήμης- ούτε βιβλίο, ούτε χαρτί, τίποτα... Αν καταφέραμε το πολύ πολύ να μπάσουμε κάποιο απόκομμα εφημερίδας, να μάθουμε κάποια είδηση, με τον συνωμοτικό μηχανισμό μας καταφέραμε γρήγορα να τη διαδώσουμε. ⁵⁵⁰ Ποτέ δεν μπόρεσαν οι αρχές να ανακαλύψουν τους μηχανισμούς μας.»

Σταδιακά, μέσα στα πρώτα μετεμφυλιακά χρόνια, η διεύθυνση επέτρεψε την κυκλοφορία ορισμένων «ακίνδυνων βιβλίων». Ο μηχανισμός των κρατουμένων, που προανέφερε ο Μ. Γλέζος, ενεργοποιήθηκε στην κατεύθυνση απόκτησης των απαγορευμένων βιβλίων, αξιοποιώντας κάθε μέσο και δυνατότητα. Μια απ' αυτές ήταν το ταλέντο του Παντελή Μανταλόβα στην ξυλογλυπτική, που δεν άργησε να αντιγράψει την επίσημη σφραγίδα ελέγχου της διεύθυνσης. Ο Π. Μανταλόβας ⁵⁵¹ διηγείται για τη «βιομηχανία νομιμοποιήσεων»:

«Η τέχνη της ξυλογλυπτικής μου χρησίμευσε αργότερα, όταν, μετά το 1952, αρχίσαμε και πάλι τα οργανωμένα μαθήματα και είχαμε ανάγκη από βιβλία που να έχουν πάνω τους τη σφραγίδα της έγκρισης ελέγχου. Εδώ, ο υποφαινόμενος "ξύλοπελεκάνος" έκανε το θαύμα του! Με τη σφραγίδα που σκάλισε στο ξύλο, νομιμοποιούσε τα "παράνομως εισερχόμενα κομμουνιστικά έντοπα" και εξασφάλιζε έτσι το απαραίτητο για την ιδεολογική δουλειά μας υλικό. Το βιβλίο "Βασικές αρχές της Μαρξιστικής φιλοσοφίας" της Ακαδημίας επιστημών της ΕΣΣΔ συγκεντρώθηκε παράνομα, σελίδα-σελίδα, δέθηκε από μας και σφραγίστηκε ως "ηλεγχθέν".»

Στην ίδια συνέντευξη ο Π. Μανταλόβας σημειώνει πως σε ένα από τα κελιά της Γ' ακτίνας, που βρισκόταν ο ίδιος (στα μέσα του '52 μέχρι το '53), θυμάται τα μαθήματα γραμματικής, συντακτικού και μαθηματικών, που τους έκανε ο αεροπόρος Φλώρος. Την ευθύνη των ιδεολογικών μαθημάτων της ακτίνας την είχε τότε ο Δ. Σάρλης.

Με τις φυλακές τις Κέρκυρας έχει δεθεί και μια ιστορική στιγμή της μετεμφυλιακής πραγματικότητας, όταν στα τέλη του 1951, για μια πολύ μικρή περίοδο φυλακίστηκε εκεί ο Νίκος Μπελογιάννης, μετά την καταδίκη του «σε ισόβια» από Έκτακτο Στρατοδικείο και λίγο πριν τη μοιραία δίκη του Γενάρη του '52, με την κατηγορία της «Κατασκοπείας». Όπως θυμήθηκε η Έλλη Παππά, στη συνέντευξή της και όπως σημειώνει ο συγγραφέας Μ. Βίτιν, ⁵⁵² ο Ν. Μπελογιάννης, μελετούσε συνεχώς, όσο σκληρές και ψυχοφθόρες και αν ήταν οι συνθήκες, τόσο στα κρατητήρια της Ασφαλείας και τις φυλακές, όσο ακόμα και κατά τη διάρκεια της

ανθρώπων έβρισκε άπειρους τρόπους να εκδηλωθεί... Τραγουδούσαμε στην αυλή, χαμηλόφωνα, γιατί κι αυτό απαγορεύονταν, παίζαμε όλων των ειδών τα παιχνίδια που μπορούσαμε να εφεύρουμε, για να μας δοθεί η δυνατότητα να κινήσουμε το κορμί μας, γιατί και η γυμναστική η οργανωμένη κι αυτή απαγορεύονταν.... Εκείνο που δεν απαγορεύονταν ήταν να σε εκτελούν κάθε πρωινό».

⁵⁵⁰ Την κυκλοφορία του προφορικού δελτίου ενημέρωσης, στη περίοδο που εξετάζουμε, ανέφερε σε προφορική συνέντευξη και ο Μαργαρίτης Στεργίου

⁵⁵¹ Βλ. συνέντευξη με τον Παντελή Μανταλόβα.

⁵⁵² Μ. Βίτιν, «Νίκος Μπελογιάννης», Αθήνα, 1974.

πρώτης Δίκης, όταν περιμένοντας την απόφαση «διάβαζε Σαΐξπηρ»⁵⁵³. Με τη βοήθεια ενός «φιλομαθούς» φύλακα, ο Μπελογιάννης κατάφερε να προμηθευτεί βιβλία, εστιάζοντας το ενδιαφέρον του σε ένα θέμα που πάντοτε αγαπούσε ιδιαίτερα –τη Λογοτεχνία, ειδικότερα αυτή που σχετίζεται με θέματα από τους ιστορικούς χρόνους, ή εκφράζει τη σύγχρονη ελληνική πραγματικότητα. Έτσι γράφτηκε η μονογραφία «Οι ρίζες της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας», που εκδόθηκε στην Αθήνα, λίγα χρόνια μετά τη δολοφονία του και κυκλοφόρησε με ψευδώνυμο.⁵⁵⁴

Για την μορφωτική δραστηριότητα της πρώτης μετεμφυλιακής τετραετίας στην Κέρκυρα, μια έμμεση πηγή είναι το κείμενο διαμαρτυρίας που στάλθηκε από τους κρατούμενους στις 3/6/55 στον ΟΗΕ και στις Διεθνείς φιλειρηνικές οργανώσεις.⁵⁵⁵ Και μόνο η δομή και η πληρέστατη συλλογή στοιχείων για τους Νόμους, τα δικαιώματα και τις επικρατούσες συνθήκες ανά φυλακή θα μπορούσαν να σταθούν ως μια αφ' εαυτής απόδειξη της μορφωτικής προσπάθειας, διότι το κείμενο ήταν αποτέλεσμα συλλογικής δουλειάς⁵⁵⁶. Στο κεφάλαιο 3, με τίτλο «Μέτρα διαχωρισμού-απομόνωσης-ομηρίας», διαβάζουμε:

«Προσπαθούν να μας στερήσουν τα πάντα. Δεν επιτρέπουν την ελάχιστη εκδήλωση πολιτισμού και ανθρωπισμού μέσα στις φυλακές. Απαγορεύουν το βιβλίο και ο έξαλλος Μακαρθισμός οργιάζει. Σ' ένα τέτοιο καθεστώς δεν είναι περίεργο γιατί ο ιστορικός της αρχαιότητας Θουκυδίδης προσφωνείται « κύριος Θουκυδίδης» και ο άγγλος ιστορικός Ουίλιαμ Φίνλεϋ χαρακτηρίζεται κομμουνιστής και δεν επιτρέπεται. Δεν μας δίνουν έργα κλασικών της διεθνούς λογοτεχνίας και γνωστοτάτων ελλήνων συγγραφέων. Δεν μας αφήνουν την ανθολογία της δημοτικής πεζογραφίας του Βαλέτα. Δεν μας επιτρέπουν μεθόδους για την εκμάθηση της ρωσικής γλώσσας, ούτε και τα αντίστοιχα λεξικά. Μπορεί να σας φαίνεται περίεργο το ότι απαγορεύεται η εκμάθηση της ρωσικής γλώσσας, είναι όμως μια θλιβερή πραγματικότητα... Δεν μας επιτρέπουν τουλάχιστο τις εφημερίδες και τα περιοδικά που κυκλοφορούν νόμιμα στην Ελλάδα. Κάνουν τα πάντα για να εμποδίσουν την επικοινωνία μας με τα σπίτια μας και το έξω γενικά.»

Μέσα από τα βιβλία που αναφέρονται στο κείμενο ως απαγορευμένα, εύκολα συμπεραίνει κανείς τους εκπαιδευτικούς προσανατολισμούς των κρατουμένων. Οι ξένες γλώσσες, εκτός της ρωσικής, θα πρέπει να τελούσαν κάτω από καθεστώς ημίανοχής, αφού δεν απαγορεύονταν. Σχετικά με τα ρωσικά, αξίζει να αναφερθεί και η μαρτυρία του Δ. Μουρατίδη, που παρήγγειλε της γυναίκας του το λεξικό της «Λαρούς» και χρειάστηκε να κάνει ειδική παράσταση στον Διευθυντή των φυλακών για να αποδείξει πως η ηχητική συγγένεια των λέξεων δεν αφορούσε το περιεχόμενο. Ο ίδιος ο Δ. Μουρατίδης ήταν γενικός γραμματέας της παράνομης μορφωτικής δουλειάς της φυλακής στα 1955-1957, που αριθμούσε τότε περίπου 600 πολιτικούς κρατούμενους. Για την περίοδο αυτή σημείωσε πως⁵⁵⁷:

⁵⁵³ Μ. Βίτιν, ό.π., σελ.92.

⁵⁵⁴ Το έργο επανεκδόθηκε το 1979 με τον τίτλο Ν. Μπελογιάννης, «Οι μακρινές ρίζες της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας», από τις εκδόσεις «Πορεία». Στα συμπεράσματα, στο τέλος της εργασίας, διαβάζουμε «...Και μόνον η λαϊκή γλώσσα κ' η λαϊκή τέχνη – ιδίως η ποίηση- αυτά ακριβώς που μίσησαν και περιφρόνησαν οι Βυζαντινοί, στάθηκαν κεντρικοί πυρήνες, για την κατοπινή μορφωποίηση του νεοελληνικού έθνους. Η γλώσσα του και η λαϊκή του τέχνη ήταν τα φτερά του...»

⁵⁵⁵ «Μια φωνή απ' τα σίδερα», 1955. Αρχείο Ιστορικού τμήματος του ΚΚΕ και αρχεία ΑΣΚΙ.

⁵⁵⁶ Το υπογράφουν οι: Στάθης Παπακτενάς – ιερέας, Νικ. Κεπέσης- τ. βουλευτής ΕΔΑ, Παν. Τιμογιαννάκης- συνδικαλιστής, Μιλτ. Ζαχαράτος- συνδικαλιστής, Στέλιος Παπαδομιχελάκης- αγρότης, Αντ. Αμπατιέλος- τ. βουλευτής ΕΔΑ, Γιαν. Μιχαλόπουλος – δάσκαλος, Στάθης Καναβός – γιατρός, Βαγγέλης Χατζηαγγελής- δικηγόρος.

⁵⁵⁷ Συνέντευξη με τον Δημήτρη Μουρατίδη.

«Κάθε ακτίνα είχε καταστρώσει δικό της εκπαιδευτικό πρόγραμμα, με βάση τις ανάγκες και τις ιδιαιτερότητες που υπήρχαν. Οι κύκλοι των μαθημάτων ήταν τα εγκύκλια μαθήματα και τα ιδεολογικά. Για ορισμένα αφιερώματα και επετείους γινόταν κεντρική εισήγηση. Παρ' ότι ως «επικίνδυνα στελέχη» είμαστε απομονωμένοι στην ακτίνα Θ', βρήκαμε τρόπους να επικοινωνούμε με τους υπόλοιπους μέσω της ακτίνας Ζ', που ήταν το αναρρωτήριο και μπορούσαμε με ευκολία να προσεγγίζουμε τους γραμματείς των άλλων ακτινών. Στην ακτίνα τη δική μας η επιμόρφωση και τα μαθήματα ήταν κυρίως ιδεολογικά – θεωρητικά. Ήταν η εποχή των πρώτων τριγμών στις γραμμές του Κομμουνιστικού Κόμματος. Παρακολουθούσαμε με μεγάλο ενδιαφέρον τα τεκταινόμενα έξω, από τον ξενόγλωσσο τύπο. Με διάφορους τρόπους είχαμε καταφέρει να παίρνουμε τακτικά ξενόγλωσσα περιοδικά, όπως τα γαλλικά «Νουβέλ κριτίκ», « Εκονόμικ Πολιτίκ» και το «Πανσέ», με περιεχόμενο περισσότερο λογοτεχνικό. Τα περισσότερα τα έστειλε η μητέρα του Προβελέγγιου, αλλά και η γυναίκα του Δεσποτίδη. Τις αντιρρήσεις της Διεύθυνσης τις παρακάμπαμε με πολλούς τρόπους, κυρίως μέσω ορισμένων φυλάκων, που μας βοηθούσαν. Παίρναμε τακτικά και ιταλικά περιοδικά, όπως το «Νόβι Αργκουμέντι», όπου έγραφε ο Τολιάτι. Από εκεί ο Κ. Φιλίνης είχε μεταφράσει πολλά άρθρα, ένα από τα οποία ήταν σχετικό με τον δημοκρατικό συγκεντρωτισμό. Μεταφράσεις κάναμε όλοι. Εγώ είχα αναλάβει γαλλικά και ρωσικά κείμενα. Και τις δυο γλώσσες τις μάθαινα από την εποχή της Ακροναυπλίας. Ρωσικά μετέφραζε και ο Φλωράκης. Παίρναμε τακτικά το ρωσικό περιοδικό «Κομμουνίστ» και το « Ζα ρουμπεζόμ». Στον επιμορφωτικό τομέα εκτός από μένα ήταν και οι Μπενάς, Δεσποτίδης, Στεργίου. Καθένας μας συγκέντρωνε υλικό ευρύτερου πολιτισμικού ή εγκυκλοπαιδικού περιεχομένου και όταν το ολοκλήρωνε το παρουσίαζε με τη μορφή διάλεξης, από ακτίνα σε ακτίνα. Συγκέντρωνα τις επιφυλλίδες για τη λογοτεχνία του Καραβία από την «Ελευθερία» και, μαζί με το αφιέρωμα του Χουρμούζιου της « Εστίας» για τον Παλαμά, έκανα κι εγώ μια διάλεξη αφιερωμένη στο μεγάλο ποιητή. Πολλοί νόμισαν ότι είχα στηριχθεί στο βιβλίο του Ζαχαριάδη, ενώ δεν είχα. Μια άλλη διάλεξή μου ήταν για το νόημα της «Ελευθερίας» και στηρίχθηκα στο βιβλίο του Γάλλου Γκαροντί, από το πρωτότυπο. Ο Δεσποτίδης συγκέντρωσε υλικό για την παιδεία από την εποχή του Μιστριώτη, του Γληνού κτλ. και έκανε διάλεξη. Ο Κεπέσης έκανε ομιλία για την 25 Μαρτίου, στηριζόμενος στο αφιέρωμα του περιοδικού « Νέος Κόσμος...» .

Μια ακόμα διάλεξη αφιερωμένη σε μεγάλο ποιητή μας ήταν του Γιάννη Νικολόπουλου, με αφορμή τον εορτασμό των 100 χρόνων από το θάνατο του Διονυσίου Σολωμού. Η διάλεξη έγινε αρχή της μελέτης και συγγραφής ενός πολύτομου έργου.⁵⁵⁸ Στις φυλακές Κέρκυρας μεταφράστηκε το τρίτο κατά σειρά βιβλίο – εγχειρίδιο της «Πολιτικής Οικονομίας», που ήταν μια ολοκληρωμένη έκδοση της Ακαδημίας Επιστημών της ΕΣΣΔ.⁵⁵⁹ Ως εγχειρίδιο μελέτης, η διαφορά σε σχέση με τα προηγούμενα, σύμφωνα με τον Ν. Κεπέση, ήταν «πάρα πολύ μεγάλη». Το βιβλίο δεν άργησε να κυκλοφορήσει και « εκτός των τειχών», κάνοντας συνεχώς επανεκδόσεις το 1956, 1960 κτλ. Σύμφωνα με την μαρτυρία του Γιάννη Νικολόπουλου⁵⁶⁰, ο οποίος δίδαξε στην ακτίνα Η' το μάθημα αυτό «σε διάφορες γκρουπές», ο κύκλος σπουδής του συγκεκριμένου μαθήματος κράτησε δύο χρόνια.

⁵⁵⁸ Ν. Κεπέσης, ό.π.σελ 150. Ο πρώτος τόμος γράφτηκε εξ ολοκλήρου στην Κέρκυρα .

⁵⁵⁹ Στη μετάφρασή του συνεργάστηκαν οι Σωτ. Μπαρμπουνάκης και Γ. Ποτήρης, όπως αναφέρει ο Ν. Κεπέσης στο βιβλίο του, ό.π.σελ 138. Ο Δ. Μουρατίδης, στη συνέντευξή του προσθέτει και το όνομα του Χ. Φλωράκη. Ο ίδιος ο Ν. Κεπέσης σημειώνει στο κεφάλαιο « Η προσωπική μου προσπάθεια»(σελ 141-146) πλήθος λογοτεχνικών και επιστημονικών έργων που διάβασε κατά τη διάρκεια του εγκλειστού βίου του. Στην Κέρκυρα έγραψε το βιβλίο του « Ο Δεκέμβρης 1944» Σύγχρονη εποχή, 1979 .

⁵⁶⁰ Ν. Κεπέσης, ό.π. σελ 138

Ήταν φαίνεται τόση η απήχηση του νέου βιβλίου, που τα μαθήματα γίνονταν σε « δυο κλιμάκια» ,προκειμένου να υπάρχει εξασφάλιση των γραπτών κειμένων, που θα έπρεπε να έχει η κάθε γκρούπα απαραίτητως. Μόνο μετά την ολοκλήρωση του κύκλου αυτού και τη δημιουργία του κατάλληλου υπόβαθρου , οργανώθηκαν μαθήματα Φιλοσοφίας.

Το παραπάνω γεγονός δείχνει την ωριμότερη μεθοδολογική προσέγγιση των υπευθύνων των μορφωτικών ομάδων , που ενδιαφέρονταν περισσότερο για την ποιότητα της αφομοιώσιμης ύλης. Βέβαια, τα δεδομένα του 1960 ήταν τελείως διαφορετικά από εκείνα του 1946 ή του 1950. Ο έγκλειστος πληθυσμός, αν και ακόμα στην πλειοψηφία του μελλοθάνατος, είχε ξεπεράσει το άγχος του θανάτου και δεν έβλεπε τη γνώση μόνο ως μέσο διαφυγής από το τέλμα που του επιβαλλόταν, προσπαθούσε συνειδητά να καταρτιστεί όσο το δυνατό πληρέστερα στο αντικείμενο που επέλεγε.⁵⁶¹ Είναι ενδεικτική η μαρτυρία του Γ. Νικολόπουλου, που χρειάστηκε να διδάξει τη Φιλοσοφία του Πόλιτσερ σε μια «αδύνατη γκρούπα», όχι μόνο για το γεγονός ότι η ίδια η ομάδα αποφάσισε για τον τρόπο που θα τη διδασκόταν, αλλά περισσότερο για το τι άνθρωποι, από ποια κοινωνικά στρώματα και με τι θέρμη επιθυμούσαν να μάθουν ζητήματα απροσέγγιστα για την τάξη τους:

«Από το δεύτερο μάθημα πρόκυψε η ανάγκη, κατά την επιθυμία όλης της γκρούπας, να κάνουμε δυο φορές τη βδομάδα, για την καλύτερη επεξεργασία και αφομοίωση του μαθήματος. Ας σημειωθεί ότι το δεύτερο μάθημα γινόταν πάντα με κάποιο κέρασμα από κείνον που τυχόν είχε δέμα. Η γκρούπα αυτή είχε 5-6 συντρόφους: Τον Παναγιώτη Αυγίκο, αγρότη(65 χρονών), το Χρήστο Καμενίτσα, καλλιτέχνη, το Φώτη Προβίδα, εργάτη, τον Κώστα Καρακαντά, κτηνοτρόφο, κ.α.»

Ο « δάσκαλος» Γ. Νικολόπουλος υπήρξε τρία χρόνια πριν(1955) , σύμφωνα και πάλι με τη μαρτυρία του, μαθητής στα ιδεολογικά μαθήματα ,καθώς και στα μαθήματα γενικών γνώσεων, όπως ήταν η μελέτη της Αρχαίας Ελληνικής Ιστορίας, μέσα από το βιβλίο του Σεργκέγιεφ. Μάθαινε επίσης και ρωσικά, από τη ρωσσογαλλική μέθοδο της Ποτάποβα.

Από τα μέσα της δεκαετίας του 50'και πέρα , πολύ δημοφιλή στάθηκαν τα **μαθήματα λογιστικής**. Οι περισσότεροι κρατούμενοι φρόντιζαν να αξιοποιούν το χρόνο τους προσβλέποντας στη μελλοντική επαγγελματική τους αποκατάσταση. Σύμφωνα με τον Δ. Μουρατίδη, όπου υπήρχαν δυνατότητες, γίνονταν μαθήματα για την απόκτηση καλλιτεχνικών δεξιοτήτων, όπως ήταν η περίπτωση του ζωγράφου Μπαχαριάν. Η ομάδα του εξασφάλιζε τα απαραίτητα υλικά , ώστε να καλλιεργήσει το ταλέντο του και ταυτόχρονα να μυήσει και άλλους στην τέχνη αυτή. Ο Ασαντούρ Μπαχαριάν άφησε πίσω του πλούσιο εικαστικό έργο γύρω από τη ζωή των κρατουμένων στην Κέρκυρα. Με το πρωτότυπο τυπογραφείο , που φυλασσόταν στο κελί του, οι κρατούμενοι είχαν τη δυνατότητα να τυπώνουν κάθε φορά ακόμα και 1000 αντίτυπα ευχετήριων καρτών.

«Είχαμε βρει κάτι καλέμια και σκαλίζαμε και κάναμε κάρτες με χαρακτηριστική, περιγράφει ο ίδιος⁵⁶² και συνεχίζει ,θυμάμαι, είχαμε φτιάξει τότε μια κάρτα με ένα κεφάλι του Σικελιανού με κάποιο στίχο του...Πώς γίνεται αυτό; Είχαμε χαράζει στο ξύλο(εν. τη φηγούρα), ύστερα πάνω σε ένα μολύβι τυλίγαμε ένα χαρτί, είχαμε και μελάνι, μελανώναμε το ξύλο, βάζαμε το χαρτί, κατεβάσαμε το καπάκι, κάποιος ανέβαινε και το πάταγε, ανοίγαμε και ήτανε τυπωμένο το αντίτυπο...»

Πρωτότυπος ήταν και ο λεγόμενος «ραδιοφωνικός σταθμός» των κρατουμένων , που δεν ήταν παρά ένα καλά οργανωμένο ψυχαγωγικό πρόγραμμα ανά κελί . Και πάλι ο Α. Μπαχαριάν το περιγράφει στο ίδιο κείμενο ,με τον δικό του τρόπο:

⁵⁶¹ Γ. Νικολόπουλος, στο βιβλίο του Ν. Κεπέση, ό.π.σελ 139.

⁵⁶² Αναμνήσεις του Α. Μπαχαριάν στο συλλογικό έργο Β. Βαρδινογιάννη-Π. Αρώνη, ό.π.σελ517-518.

«Σε κάποιο συγκεκριμένο κελί ήτανε ο «ραδιοφωνικός σταθμός» που από νωρίς είχε καθορίσει το πρόγραμμά του: όταν ο Κώστας από το τάδε κελί θα τελειώσει το τραγούδι του, ο Δημήτρης από το πάνω κελί θ' αρχίσει την απαγγελία του. Τελειώνοντας η απαγγελία, ο Βασίλης από άλλο κελί έλεγε το ανέκδοτο. Τελειώνοντας το ανέκδοτο, ξαφνικά από άλλο κελί άκουγες ένα ντουέτο! Μ' αυτό τον τρόπο κάναμε μια «εκπομπή» λέγοντας και τα ανέκδοτα και τις ιστορίες μας και την ποίησή που γράφαμε και τα οποιαδήποτε άλλα θέματα, σε βαθμό που κι οι σκοποί πάνω στη μάντρα μαζεύοντουσαν προς την ακτίνα μας για ν' ακούσουν κάθε βράδυ κάποια «εκπομπή», ένα κάποιο ψυχαγωγικό πρόγραμμα.»

Με τις φυλακές της Κέρκυρας δέθηκε και το ξυλόγλυπτο έργο του Π. Μανταλόβα «Προμηθέας Δεσμώτης», που στάλθηκε σε γύψινο αντίγραφο στο Παγκόσμιο Συμβούλιο Ειρήνης στη Στοκχόλμη και έτυχε διάκρισης. Ο Π. Μανταλόβας υπήρξε πολλά χρόνια πριν μαθητής του Α. Μπαχαριάν, όχι τόσο στην τέχνη της χαρακτηριστικής, όσο της υποκριτικής. Ο μεγάλος δάσκαλος συνέχισε και στις φυλακές της Κέρκυρας τη θεατρική παράδοση των προηγούμενων φυλακίσεων και εκτοπίσεων του, ανεβάζοντας σκετσάκια και έργα. Στη μνήμη του Δ. Μουρατίδη, για την περίοδο εκείνη των φυλακών της Κέρκυρας, εντυπώθηκε η παράσταση «Ο έμπορος της Βενετίας».

Οι τελευταίοι πολιτικοί κρατούμενοι απολύθηκαν ή μεταφέρθηκαν από την Κέρκυρα σε άλλες φυλακές το 1961.

ΚΕΦΑΛΟΝΙΑΣ.

Στις φυλακές του Αργοστολίου της Κεφαλονιάς φυλακίστηκαν πολιτικοί κρατούμενοι από τα πρώτα κιόλας χρόνια της «λευκής τρομοκρατίας». Κύριος «τροφοδότης» κρατουμένων στάθηκε το Εφετείο Πατρών. Στη διάρκεια του εμφυλίου πολέμου η πλειοψηφία των 500 περίπου πολιτικών κρατουμένων ήταν μελλοθάνατοι.⁵⁶³ Οι κτιριακές εγκαταστάσεις των φυλακών αυτών ήταν από τις παλαιότερες της χώρας. Χτίστηκαν από τον ίδιο αρχιτέκτονα των φυλακών της Κέρκυρας-Μαίτλαντ, στη Βικτωριανή περίοδο.⁵⁶⁴

Οι πληροφορίες, που έγινε δυνατό να συγκεντρωθούν γύρω από τη μορφωτική δραστηριότητα στις φυλακές αυτές, αφορούν μόνο την περίοδο του εμφυλίου και λίγα χρόνια της μετεμφυλιακής περιόδου. Παρ' όλα αυτά, το πλούσιο από κάθε άποψη περιεχόμενο των προγραμμάτων μόρφωσης, στις τόσο δύσκολες συνθήκες, καθιστά τις φυλακές Κεφαλονιάς αξιόλογο ιστορικό τεκμήριο, που συνέβαλε, με τη σειρά του, στη διαμόρφωση και γενίκευση κοινών εκπαιδευτικών προγραμμάτων των φυλακών και εξοριών της μετεμφυλιακής περιόδου.

Σύμφωνα με τη μαρτυρία του Περικλή Ροδάκη το μορφωτικό πρόγραμμα για τους περισσότερους ήταν συνέχεια των προηγούμενων, σε άλλες φυλακές και εξορίες.

⁵⁶³ Στη συνέντευξή του ο Μ. Γλέζος παρατηρεί πως οι μελλοθάνατοι, αφού περνούσαν αρχικά από τις φυλακές Αβέρωφ, μετάγονταν στη συνέχεια στις φυλακές Κέρκυρας ή Κεφαλονιάς, όσον αφορά το συγκρότημα της Νότιας Ελλάδας. Για το Βόρειο ήταν οι φυλακές Π. Μελά της Θεσ / νίκης.

⁵⁶⁴ Π. Ροδάκης (συνέντευξη). Γύρω από ένα κυκλικό οικοδόμημα, που αποτελούσε το Διοικητήριο και βρισκόταν στο κέντρο, υπήρχε ένας κυκλικός διάδρομος. Σ' αυτόν κατέληγαν οι πέντε ακτίνες σε τριγωνικό σχήμα με κορυφή το «κουλούρι». Οι πολιτικοί κρατούμενοι βρίσκονταν στις ακτίνες Α, Β, Γ, ενώ στη Δ' ήταν ανάμικτα με ποινικούς. Η Ε' ακτίνα ήταν τα μαγειρεία. Κάθε ακτίνα είχε 24 κελιά σε δυο ορόφους και δυο θαλάμους.- κάτω και πάνω. Στους θαλάμους κάθε ακτίνας στοιβάζονταν 30-40 κρατούμενοι.

Ο Γιάννης Παπακωνσταντίνου, στο βιβλίο του⁵⁶⁵, προβαίνει σε αξιολογικές κρίσεις συγκρίνοντας τις προηγούμενες εκπαιδευτικές του προσπάθειες στην Ικαρία και τις φυλακές Αβέρωφ, επισημαίνοντας πως στην Κεφαλονιά έμαθε καλύτερα ορθογραφία, μέσα από τα συστηματοποιημένα μαθήματα της ελληνικής γλώσσας.

Το πλαίσιο των μαθημάτων είχε το καθιερωμένο, πλέον, περιεχόμενο των μαθημάτων αλφαριθμητισμού, εγκύκλιων, γενικής μόρφωσης και, τέλος, των ιδεολογικών (πολιτικής οικονομίας, φιλοσοφίας, κοινωνιολογίας, ιστορίας κτλ.). Ο τρόπος διδασκαλίας προσαρμοζόταν στις ιδιαιτερότητες των συνθηκών κράτησης. Ο Π. Ροδάκης σημειώνει πως όταν επρόκειτο για τα κελιά, τα μαθήματα αναπαράγονταν σε 20-30 αντίτυπα, ενώ για τους θαλάμους δε χρειαζόταν κάτι τέτοιο, διότι το μάθημα παραδίνονταν υπό μορφή διάλεξης. Διαλέξεις γίνονταν και όταν τα κελιά ήταν ανοικτά και οι κρατούμενοι είχαν τη δυνατότητα να συγκεντρώνονται κατά μικρές παρέες. Την ευθύνη της επιμορφωτικής δουλειάς την είχε το πενταμελές Γραφείο της Ομάδας Συμβίωσης, όπου έπαιρναν μέρος αντίστοιχα υπεύθυνοι από κάθε ακτίνα. Ο συντονισμός των προγραμμάτων των ακτινών επιτυγχάνονταν χάρις στον δεκαπενθήμερο εκκλησιασμό των κρατουμένων στο εκκλησάκι της Γ' ακτίνας⁵⁶⁶.

Σημαντική παράμετρος της εκπαιδευτικής προσπάθειας ήταν η δανειστική βιβλιοθήκη, η λειτουργία της οποίας δε σταμάτησε, ακόμα και όταν μετά από εφόδους των φυλάκων τα βιβλία αποσπάστηκαν βίαια από τους κρατούμενους. Οι τελευταίοι επινόησαν άλλους τρόπους για τη λειτουργία της, με το να δημιουργήσουν ή να επεκτείνουν τις κρύπτες, αφαιρώντας τους πρώτους παρόλιθους των τεράστιων πέτρινων τοίχων, με πάχος που έφτανε περίπου το ένα μέτρο. Οι κρύπτες καταγράφτηκαν και κυκλοφορούσαν κατάλογοι βιβλίων από τους οποίους ο καθένας επέλεγε τι θα ήθελε να διαβάσει και που θα το έβρισκε⁵⁶⁷. Σε μια τέτοια κρύπτη του υπεύθυνου της μορφωτικής δουλειάς της Γ' ακτίνας, Γιάννη Αργυρόπουλου, φυλάσσονταν όλο εκείνο το «δημοσιογραφικό» υλικό που επέτρεπε την έκδοση του χειρόγραφου περιοδικού «Δεσμώτες αγωνιστές». Την επιμέλεια του περιοδικού την είχε ο Γ. Ντίζος. Μέρος της ύλης αποτελούσε η σύντομη, πλην έγκυρη, ειδησεογραφική ενημέρωση διεθνούς και εσωτερικής εμβέλειας, που ήταν προϊόν σχολαστικής αποδελτίωσης των ραδιοφωνικών εκπομπών της «Φωνής της Αλήθειας» από τον Γ. Αργυρόπουλο, φυσικά μέσα σε συνθήκες απόλυτης συνωμοτικότητας και επιφυλακής. Το κύριο μέρος της ύλης ήταν γενικού και λογοτεχνικού περιεχομένου. Εκτός από το περιοδικό, η έκτακτη επικαιρότητα κυκλοφορούσε μέσω ενός χειρόγραφου ή προφορικού «Δελτίου».

Κοντά στον μορφωτικό, δεν υπολειπόταν και ο τομέας της ψυχαγωγίας, ακόμα και στις δύσκολες συνθήκες της περιόδου των εκτελέσεων. Ο Π. Ροδάκης εύστοχα παραλλήλισε την επινοητικότητα που έδειξαν οι κρατούμενοι στον τομέα αυτόν με την αναβίωση των παραδοσιακών λαϊκών τρόπων έκφρασης των επανήσιων:

« Γινόταν προσπάθεια να επιβάλουν σιγή τάφου. Αντιδράσαμε σ' αυτό όσο μπορούσαμε. Τελικά, ακόμα και τον δύσκολο χειμώνα του '48 παίχτηκε πρωτοχρονιάτικη παράσταση. Είχαμε και έργα Καραγκιόζη, από έναν αυτοδίδακτο

⁵⁶⁵ Γ. Παπακωνσταντίνου: «Ενθυμήματα- Ποτισμένα με αίμα και δάκρυα», Γ' τόμος, εκδ. Λινός, 1986.

⁵⁶⁶ Ο Γ. Παπακωνσταντίνου ό.π., σελ 99 γράφει σχετικά: «Κάθε 15 μέρες ερχόταν ο παππάς... Δεν έμενε κανένας που να μην θέλει να εκκλησιαστεί. ... Την ώρα που λειτουργούσε ο παππάς 300 άνθρωποι ψιθυριστά, χωρίς ν' ακούγεται τίποτα, αντάλλασσαν τις απόψεις τους και κανόνιζαν τις δουλειές τους. Εκεί συναντούσε ο φίλος τον φίλο του, ο συγχωριανός τον συγχωριανό του, ο συγκατηγορούμενος τον συγκατηγορούμενό του, το ένα στέλεχος του γραφείου το άλλο, για να συντονίσουν τον αγώνα της φυλακής...».

⁵⁶⁷ Βλ. συνέντευξη με τον Π. Ροδάκη.

καραγκιοζοπαίχτη. Εφτιαξε τις φηγούρες και έπαιζε θαυμάσια. Στην Τρίτη ακτίνα, που δεν είχε θαλάμους, επινοήθηκε κι ένας τρόπος ψυχαγωγίας μέσα από τα κελιά. Αρχικά, σε μια στιγμή όλοι σιωπούσαν και κάποιοι που είχαν επιφορτιστεί έκαναν απαγγελίες ή ομιλίες σύντομων κειμένων με τα οποία απαντούσε ο ένας στον άλλον. Κι όλα αυτά έδιναν ένα έργο, σαν κι αυτά που γίνονταν στο Μεσαίωνα στη Ζάκυνθο με τις ομιλίες στους δρόμους».

Ο κύριος πληθυσμιακός όγκος των κρατουμένων ήταν αγρότες και μάλιστα, για λόγους σκοπιμότητας, οι περισσότεροι απ'αυτούς κατάγονταν από την ηπειρωτική Ελλάδα⁵⁶⁸. Το βάρος της οικονομικής ενίσχυσης των ανθρώπων αυτών το ανέλαβε το μικρό ποσοστό όσων κατάγονταν από τα αστικά μέρη. Μέσα στα πλαίσια της ενίσχυσης ήταν και το σεβαστό κονδύλι για τη γραφική ύλη και το εκπαιδευτικό υλικό. Η μαρτυρία του Γ. Παπακων/νου⁵⁶⁹ για το ζήτημα αυτό, αποτελεί έναν έμμεσο, πλην όμως πολύ πειστικό, τρόπο να αντιληφθεί κανείς τη θέση που κατείχαν τα μαθήματα στη ζωή των μελλοθάνατων. Ιδιαίτερα σημαντικές είναι οι παρατηρήσεις του συγγραφέα για το τι προσδοκούσε καθένας τους από τα μαθήματα αυτά:

« Θέλαμε γραφική ύλη. Είναι δύσκολο να το καταλάβει κανείς. Και πιο δύσκολο σε μένα να το περιγράψω. Άκουγες αγράμματους τελείως ανθρώπους που τους μαθαίναμε την αλφαβήτα να λένε «θέλω να ξέρω γράμματα για να συζητήσω με τον Μαρξ και με τον Λένιν εκεί που θα πάω...». Γι αυτούς τους ανθρώπους λοιπόν χρειζόσαντε πλάκες, κοντύλια, τετράδια, μολύβια, χάρτες για Γεωγραφία. Είχαμε βιβλιοθήκες σε όλες τις ακτίνες. Όλοι οι αγωνιστές που φεύγανε, είτε απολύονταν, είτε μετάγονταν, είτε εκτελούνταν, τα βιβλία τους τα άφηναν στη φυλακή. Μέσα σε κείνη λοιπόν την ψυχοσύνθεση των εκτελέσεων γινότανε οργασμός μόρφωσης. Όλοι είμαστε ταυτόχρονα δάσκαλοι και μαθητές. Δάσκαλοι σ' αυτούς που ξέραν λιγότερα από μας και μαθητές σ' αυτούς που ήξεραν περισσότερα από μας... (υπογρ/ση δική μου). Τώρα στην Κεφαλονιά έβαλα σαν πρόγραμμα της ζωής μου, αν με εκτελέσουν, δεν έχω να χάσω τίποτα που θα έχω μορφωθεί. Αν δε με εκτελέσουν, θα ξέρω κείνα που όταν ήμουν μικρός δεν μπορούσε ο Πατέρας μου να με στείλει στο σχολείο να τα μάθω. Έτσι κι εγώ και εκατοντάδες σαν κι εμένα, διαβάζαμε πάνω από 10-12 ώρες την ημέρα. Έμαθα μαθηματικά, ελληνική και ξένη ιστορία, ελληνική και ξένη γεωγραφία ...».

Τα προηγούμενα, έρχεται να τα συμπληρώσει η μαρτυρία ενός άλλου μαθητή του πρώτου- βασικού κύκλου σπουδών της Γ' ακτίνας, Δημήτρη Γουλόπουλου⁵⁷⁰, ο οποίος, μάλιστα, βρέθηκε στις φυλακές αυτές το 1949-1950, στην πιο δύσκολη περίοδο για τη ζωή των κρατουμένων:

«Μέσα στην ακτίνα τη δικιά μας λειτουργούσαν δυο τμήματα του σχολείου. Το ένα τμήμα άρχισε από τα μαθήματα του Δημοτικού και το άλλο από τα μαθήματα του Γυμνασίου. Το να παρακολουθήσει κανείς τα μαθήματα ήταν εθελοντική υπόθεση του καθενός, αλλά και υποχρέωση από την άλλη. Ο κάθε λαϊκός αγωνιστής έπρεπε να πλουτίσει τις γνώσεις του για να βοηθήσει τον αγώνα του λαού μας. Εγώ, αν και είχα τελειώσει το Δημοτικό Σχολείο, προτίμησα ν' αρχίσω ξανά από την αρχή και αργότερα να περάσω στις τάξεις του Γυμνασίου...» .

Η σοβαρότητα και η υπευθυνότητα με την οποία δάσκαλοι και μαθητές αντιμετώπιζαν το θέμα των μαθημάτων παρουσιάζονται από τον προηγούμενο με έναν άκρως ειλικρινή και αυθόρμητο τρόπο:

⁵⁶⁸ Δ. Γουλόπουλος: « Ζωντανές ιστορίες», Καπόπουλος, 1989. Στη σελ. 101 σχολιάζει πως για τον λόγο αυτό σχεδόν κανένας κρατούμενος δεν είχε ποτέ επισκέψεις και δέματα.

⁵⁶⁹ Γ. Παπακων/νου, ό.π. σελ. 100.

⁵⁷⁰ Δ. Γουλόπουλος, ό π. σελ. 246

«...Δεν μπορείτε να φανταστείτε την αγωνία που είχαμε ύστερα από αρκετούς μήνες μαθήματα, την ημέρα που κάναμε διαγωνισμό. Τα βασικά μαθήματα διαγωνισμού ήταν : Μαθηματικά, Ιστορία, Ελληνικά, Έκθεση, Γεωγραφία. Ανάμεσα στους δέκα συντρόφους που διαγωνιστήκαμε τα κατάφερα και ήρθα πρώτος. Πήρα και το βραβείο που έδωσε η οργάνωση. Είκοσι κόλλες γραψίματος, μια κούτα τσιγάρα, μια κινέζα μπιμπελό από ψίχα ψωμιού, που την έφτιαξε ο Πορφύρης Κονίδης, λογοτέχνης και ζωγράφος. Όλοι οι άλλοι σύντροφοι πήραν από δέκα κόλλες και από δέκα τσιγάρα ο καθένας. Πολλοί από μας γρήγορα περάσαμε στις τάξεις του γυμνασίου, στα συνδικαλιστικά και μαρξιστικά μαθήματα».

Δεν είναι τυχαία η αναφορά του Δ. Γουλόπουλου στην αξία που είχε για τη ζωή τους η γραφική ύλη- ήταν το σημαντικότερο βραβείο της μορφωτικής τους προσπάθειας. Ο Π. Ροδάκης , αναφερόμενος στις δυσκολίες της περιόδου των εκτελέσεων σημείωσε⁵⁷¹:

« Να σημειωθεί ότι δεν μας επέτρεπαν λευκό χαρτί για να γράφουμε ή να κρατάμε σημειώσεις. Δεν έδιναν ούτε χαρτί για αλληλογραφία. Χρησιμοποιούσαμε οποιοδήποτε χαρτί έπεφτε στα χέρια μας κι όμωςόλοι χρησιμοποιούσαμε σημειώσεις.» .

Αξίζει στο σημείο αυτό να αναφερθεί ένα από τα τόσα τραγικά γεγονότα της περιόδου εκείνης, όχι τόσο για λόγους τεκμηρίωσης της εκπαιδευτικής προσπάθειας , αλλά περισσότερο προσέγγισης του τεράστιου άλματος που συντελέστηκε στις συνειδήσεις των μελλοθάντων ως αποτέλεσμα της προσπάθειας αυτής. Πρόκειται για τον μικρότερο μαθητή του Π. Ροδάκη, τον Κώστα Ρεπάνη, που είχε φυλακιστεί ως πολιτικός κρατούμενος από τα 13 του χρόνια. Με συγκίνηση ο Π. Ροδάκης διηγήθηκε:

« Έκανα μάθημα κρυφά σε ένα κελί σε ένα παιδάκι , τον Κωστάκη 17 χρονών. Είχαμε ξεκινήσει παλιότερα με τα μαθήματα του Δημοτικού και προχωρήσαμε στο επίπεδο του Γυμνασίου. Δεν μου πέρασε από το μυαλό ότι θα τον εκτελούσαν . Μοίρασα τα πράγματά μου, διότι ήμουν σίγουρος πως είχε φτάσει η ώρα μου... Τελικά εκτέλεσαν αυτόν στις 23/ 2/48 . Λίγες στιγμές πριν το παιδί μου ζήτησε το τρύπιο χιτώνιό μου, προκειμένου να δώσει το σακάκι του, που άντεχε ακόμα, σε κάποιον που το είχε ανάγκη. Για να μας αποχαιρετίσει, ο Κωστάκης , ανέβηκε σε ένα κρεβάτι και απήγγελε ένα από τα ποιήματα που είχαμε μάθει από το ανθολόγιο- τετράδιο, που τα σημειώναμε.»

Σταδιακά , μετά το σταμάτημα των εκτελέσεων, η μορφωτική δραστηριότητα άρχισε να αναπτύσσεται περισσότερο, ξεπερνώντας τους ρυθμούς της περιόδου '45-47. Ο Γ. Παπακών/ νου αναφέρει πως σε κείνη τη φάση έμαθε λογιστικά και ρωσικά. Τα πρώτα μαθήματα που φαίνεται να νομιμοποιήθηκαν ήταν αυτά των ξένων γλωσσών. Με τις φυλακές Κεφαλονιάς έχει δεθεί το περιστατικό με τον αυστηρότατο αρχιφύλακα Τζώρα, ο οποίος, χωρίς να αντιληφθεί τη φάρσα του γερο- Αποστόλη, όταν άκουσε να μιλάει αγγλικά ο αμόρφωτος αυτός γέροντας, ξεφώνισε εκτός εαυτού:⁵⁷²

«Δεν φταίτε εσείς, αλλά αυτοί εκεί πάνω που δεν ξέρουν τι τους γίνεται. Σας ταϊζουν, σας ποτίζουν, για να βγείτε δάσκαλοι από δω κι άντε να σας κάνουμε καλά όταν βγείτε από δω μέσα...» .

Έντονη ήταν και η πολιτιστική δραστηριότητα. Σύμφωνα με τον Γ. Παπακών/νου,⁵⁷³ κάθε ακτίνα είχε τη χορωδία της και παρουσίαζε το ρεπερτόριό της σε γιορτές και επετείους. Πολλές από τις εκδηλώσεις, όπως της Πρωτοχρονιάς, ήταν

⁵⁷¹ Ο Π. Ροδάκης έγραψε στις φυλακές Κεφαλονιάς το κύριο μέρος των μυθιστορημάτων του: « Οι τελευταίοι», « Άναστρη νύχτα» και « Το θολό ποτάμι», όπου περιγράφονται πολλές στιγμές των γεγονότων που βίωσε.

⁵⁷² Δ. Γουλόπουλος, ό.π. σελ 249.

⁵⁷³ Γ. Παπακών/νου, ό.π. σελ 194.

απόλυτα αποδεκτές από τη διεύθυνση και γιορτάζονταν με λαμπρότητα ταυτόχρονα απ'όλες τις ακτίνες. Το εργόχειρο και η χειροτεχνία αποτέλεσαν μέσο επαφής των εγκλείστων με την κοινωνία « εκτός των τειχών»:

«Κασετίνες, παραβάκια, τσιγαροθήκες, διάφορα κάδρα κεντημένα με ψαθί και διάφορα άλλα είδη κατασκευάζονταν. Όλη η φυλακή έγινε ένα εργοτάξιο. Στείλαμε από ένα παιχνίδι έξω στο κάθε παιδί του ορφανοτροφείου. Σύσσωμο το ορφανοτροφείο μας επισκέφτηκε...».

Ο τρομερός σεισμός του Αυγούστου του 1953 στάθηκε η αφορμή να καταρρεύσουν και επομένως να κλείσουν οι φυλακές του Αργοστολίου. Οι πολιτικοί κρατούμενοι σώθηκαν χάρη στην ετοιμότητα και τον αυτοπειθαρχούμενο τρόπο ζωής τους. Με τις έγκαιρες και αποφασιστικές παρεμβάσεις του Γραφείου τους, κατάφεραν να πείσουν τη Διεύθυνση για τη σύντομη και συντεταγμένη μεταφορά τους έξω από το χώρο των κτιρίων. Όχι μόνο δε δραπέτευσε κανείς, αλλά στο χώρο όπου στρατοπέδευσαν οι πολιτικοί κρατούμενοι βρήκαν ανακούφιση και περίθαλψη πολλοί κάτοικοι της πόλης.⁵⁷⁴

ΙΤΖΕΝΤΙΝ (ΚΑΛΑΜΙ) ΚΡΗΤΗΣ.

Οι φυλακές του Ιτζεντίν οφείλουν το τουρκικής καταγωγής όνομά τους στο ακρωτήριο «Ιτζεντίν μπουρούν» και βρίσκονταν στο εσωτερικό του κόλπου της Σούδας Κρήτης. Χτίστηκαν στα χρόνια της τουρκοκρατίας ως φρούριο και μετατράπηκαν αργότερα σε φυλακές.⁵⁷⁵ Η επίσημη ονομασία τους είναι φυλακές Καλαμιού, διότι απέχουν ελάχιστα από το ομώνυμο χωριουδάκι Καλάμι. Στοιχεία για τη φυλάκιση πολιτικών κρατουμένων στις φυλακές αυτές υπάρχουν από το 1930.⁵⁷⁶ Η αυστηρότητα και η αυταρχικότητα των κανονισμών κράτησης θα πρέπει να αποτελούσαν ένα είδος παράδοσης του καθεστώτος και ερχόταν σε κραυγαλέα αντίθεση με τα δημοκρατικά αισθήματα του κρητικού λαού.

Αν και δε στάθηκε δυνατό να συγκεντρωθούν μαρτυρίες σχετικές με τα χρόνια της λευκής τρομοκρατίας στις φυλακές αυτές, κρίνοντας από τη στάση και την «παράδοση» των «σωφρονιστικών αρχών», που αναφέρθηκε προηγουμένα, εύκολα μπορεί να φανταστεί κανείς τις ελάχιστες δυνατότητες και το μέγεθος που θα μπορούσε να έχει κάποια μορφωτική πρωτοβουλία των κρατουμένων. Ενδεικτικό στοιχείο του κλίματος που επικρατούσε στις φυλακές στα χρόνια του εμφυλίου θα

⁵⁷⁴ Δ. Γουλόπουλος, ό.π.

⁵⁷⁵ «Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια» του Πυρσού. Οι πρώτες ιστορικές αναφορές για τη χρήση του στρατηγικής σημασίας αυτού κόλπου ξεκινούν από το 1645, όταν « εκεί εστρατοπέδευσαν οι σπληρηγγοί των ανατολικών επαρχιών μετα πολεμιστών και των συναρωγόντων και των Ενετών της νήσου, προς λύσιν της υπό των Τούρκων πολιορκίας των Χανίων». Από τα μέσα της δεκαετίας του '50 στον κόλπο βρίσκονταν στρατιωτικές βάσεις του ΝΑΤΟ. Οι φυλακές αποτελούσαν μέρος των βάσεων.

⁵⁷⁶ Γ. Πικρός: «Οι ρίζες του λαϊκού μας κινήματος», Καρανάσης, 1978. Στους τ.4σελ 94, 203 και τ.1.σελ 184 υπάρχουν οι καταγγελίες των 40 περίπου πολιτικών κρατουμένων των φυλακών στην εφημερίδα «Ρίζος» (31/8/30, 1/1/31 και 16/3/31), για τις συνθήκες κράτησης και βασανισμών τους. Οι καταγγελίες υπογράφονται από την «κολλεκτίβα» των κρατουμένων.

πρέπει να αποτελέσει και η υποσημείωση του συνοπτικού χάρτη των Β. Βαρδινογιάννη και Π. Αρώνη⁵⁷⁷, πως στις φυλακές αυτές γίνονταν και εκτελέσεις.

Ο Νίκος Κυριαζής βρέθηκε στις φυλακές Καλαμιού με μεταγωγή από τις φυλακές Τρικάλων, στα τέλη του 1949, αφότου η ελληνική κυβέρνηση είχε δεσμευτεί στον ΟΗΕ για το σταμάτημα των εκτελέσεων. Για τον ίδιο και τους υπόλοιπους ήταν σημαντική η κατάκτηση του τίτλου του πολιτικού κρατούμενου και όχι του μελλοθάνατου, και ας μην ήξερε τότε θα τελειώσει το μαρτύριό του αυτό.⁵⁷⁸ Η μορφωτική δραστηριότητα αποκτούσε μια διαφορετική διάσταση απ' ό,τι προηγούμενα, δεν αφορούσε μόνο την πάλη με το δύσκολο παρόν, αλλά δειλά, πλην αισιόδοξα, «εποφθαλμιούσε» στο μέλλον και στη ζωή που περίμενε απ' εδώ και στο εξής όσους επέζησαν. Από το Γραφείο της ομάδας, προτεραιότητα στα μαθήματα δόθηκε στους αγράμματους, που ήταν ακόμα πολλοί. Τα μαθήματα τα ανέλαβαν οι δάσκαλοι. Σε σύντομο χρονικό διάστημα, άλλοτε με άμεσους και άλλοτε με έμμεσους τρόπους, η κοινότητα των κρατουμένων μπόρεσε να προμηθευτεί τα απαραίτητα βιβλία, πολλά από τα οποία ήταν σχολικά και επιτρέπονταν από τη διοίκηση. Όπως σημειώνει ο Ν. Κυριαζής, οι πρωτοβουλίες των Επιμορφωτικών Επιτροπών ενισχύθηκαν όταν στις φυλακές έφτασαν το 1952 οι «έμπειροι μεταγόμενοι» από τη Γυάρο. Ο Παναγιώτης Αρώνης ήταν ένας απ' αυτούς. Σε κείμενο του βιβλίου του⁵⁷⁹ σημειώνει ότι συνεχίστηκαν και στο Ιτζεντίν τα σχολικά μαθήματα του Δημοτικού και του Γυμνασίου-αριθμητική, γραμματική, γεωγραφία, ιστορία, φυσική, χημεία, αλλά και ανώτερα μαθηματικά, γεωμετρία και κοσμογραφία. Τα μαθήματα ιστορίας παρείχαν πλατύτερες γνώσεις από τα σχολικά βιβλία, συνδύαζαν γνώσεις και του επόμενου εκπαιδευτικού επιπέδου, που ήταν τα θεωρητικά και ιδεολογικά μαθήματα. Ο Ν. Κυριαζής σημειώνει πως στο ανώτερο θεωρητικό επίπεδο δεν έφταναν όλοι, αυτό που όμως όλοι διδάσκονταν από τα ιδεολογικά μαθήματα ήταν «Τα έξι απλά μαθήματα Πολιτικής Οικονομίας». Όσον αφορά τα ιστορικά μαθήματα, θυμάται πως τη νεώτερη ελληνική ιστορία τη μελετούσαν μέσα από τα απομνημονεύματα του Μακρυγιάννη και από την ιστορία του Γιάννη Ζεύγου. Επίσης, η μελέτη του αρχέγονου κόσμου γινόταν στη βάση της δημιουργίας της απαραίτητης γνωστικής υποδομής για τη μελλοντική κατανόηση των φιλοσοφικών αρχών της υλιστικής φιλοσοφίας, η οποία με τη σειρά της θα διδασκόταν, όπως ειπώθηκε, στους ανώτερους εκπαιδευτικούς κύκλους. Τα προηγούμενα εύκολα συνάγονται ακόμα και από ένα χαριτωμένο περιστατικό, που αναφέρει ο Π. Αρώνης, για την περίπτωση του αγράμματου, πλην όμως φιλομαθή και επιμελή, αγροτόπαιδου από την Αρκαδία, Γρηγόρη:

«Στην γκρούπα μας είχαμε τον Γρηγόρη. Ο Γρηγόρης δούλευε σ' όλη του τη ζωή από μικρό παιδί. Ούτε σχολείο, ούτε γράμματα- μια ζωή όλο δουλειά. Και στο Ιτζεντίν δούλευε στα μαγειρεία. Παρά την κούραση, είχε όρεξη για μάθηση. Ήταν πολύ επιμελής. Έμαθε να γράφει, να λογαριάζει. Τέλειωσε όλα τα μαθήματα του Δημοτικού. Μπήκε και στο Γυμνάσιο. Ένα βράδυ ο δάσκαλος του έκαμε μια ερώτηση. Στο προηγούμενο μάθημα μας είχε μιλήσει για την εξελικτική πορεία του ανθρώπου. Πως δηλαδή το τετράποδο, ο άνθρωπος, εξελικτικά πέρασε στην όρθια στάση, πως αξιοποίησε αυτό το πλεονέκτημα χρησιμοποιώντας τα λεύτερα πια χέρια του, πως τελειοποίησε σιγά-σιγά τα χέρια του κατασκευάζοντας εργαλεία, πως χρησιμοποίησε

⁵⁷⁷ Β. Βαρδινογιάννης-Π. Αρώνης, ό.π. Σύμφωνα με όσα προφορικά ανέφερε ο Π. Αρώνης, τα πάντα ήταν μελετημένα στις φυλακές αυτές ώστε να καταρρακώνουν το φρόνιμα και το ηθικό του κρατούμενου. Ακόμα και για να περάσεις από τις πόρτες, που ήταν πολύ κοντές, έπρεπε να συρθείς, να γονατίσεις...

⁵⁷⁸ Βλ. συνέντευξη με τον Ν. Κυριαζή.

⁵⁷⁹ «Μαθήματα στο Ιτζεντίν» στο συλ. έργο Β. Βαρδινογιάννης-Π. Αρώνης, ό.π. σελ 462.

αυτά τα εργαλεία και κατασκεύασε άλλα τελειότερα και πως έτσι αναπτύχθηκε ο εγκέφαλός του.

-Πες μας λοιπόν, Γρηγόρη, τι σημασία είχε το γεγονός ότι ο άνθρωπος κατόρθωσε να σταθεί στα δυο του πόδια, ρώτησε ο δάσκαλος.

Ο Γρηγόρης αιφνιδιάστηκε. Δεν περίμενε η πρώτη ερώτηση να πέσει σ' αυτόν. Ήταν κουρασμένος. Δεν είχε πάρει μέρος στην επεξεργασία του μαθήματος.

-Ρώτα κανέναν άλλο δάσκαλε, όλο εμένα θα ρωτάς;

Ο δάσκαλος επέμενε... Ο Γρηγόρης δυσανασχέτησε.... Κοίταζε προς το μέρος μας... Ένας του έκανε μια χειρονομία, σαν να του λεγε πως άρχιζε ένα ξεκίνημα μιας ξέφρενης, μιας λαμπρής εξελικτικής πορείας... Ο Γρηγόρης το πήρε αλλιώς...

-Τι ήθελες να κάνει; Μόλις είδε ότι στέκεται όρθιος, το 'βαλε στα πόδια, που λένε, άρχισε να πιλαλάει 'σαπέρα, ήταν και κατηφόρα, ποιος τον πιάνει...» .

Με αφορμή το πιο πάνω περιστατικό, πέρα από το χιουμοριστικό χαρακτήρα του, μπορεί κανείς να συνάγει χρήσιμα συμπεράσματα για τον τρόπο που διδάσκονταν τα μαθήματα. Η επεξεργασία του μαθήματος αποτελούσε απαραίτητη συνθήκη για την κατανόησή του. Γινόταν την επομένη της παράδοσης με τη βοήθεια ενός συντονιστή, που οριζόταν από το δάσκαλο, τον επιμελητή. Μετά την ολοκλήρωση και του σταδίου αυτού, γίνονταν από το δάσκαλο διερευνητικές ερωτήσεις κατανόησης του μαθήματος και, εάν το αποτέλεσμα ήταν θετικό, προχωρούσαν στην επόμενη ενότητα. Το συγκεκριμένο περιστατικό διαφωτίζει και μια άλλη πλευρά της διδασκαλίας, το πώς γινόταν από μνήμης ένα μάθημα όταν δεν ήταν δυνατόν να υπάρχουν σημειώσεις. Η λεπτομερής διατύπωση, μετά από τόσα χρόνια, του μαθητή Π. Αρώνη, μέλους της «γκρούπας», του τρόπου και του προβληματισμού που έθετε το ερώτημα του δασκάλου, καταδεικνύει την αφομοιωτική δύναμη της μνημονικής επεξεργασίας, όταν βρίσκεται στο επίκεντρο ενδιαφερόντων του ενήλικου.⁵⁸⁰ Επίσης άξια προσοχής είναι και η σχέση δασκάλου-μαθητών. Η καθημερινότητα και η εξοικείωση των ανθρώπων αυτών δεν επηρέαζαν τη στάση τους την ώρα του μαθήματος. Ο δάσκαλος τύγχανε εκτίμησης και σεβασμού, ανεξάρτητα από την ηλικία ή θέση στην οργανωτική ιεραρχία. Δάσκαλοι μαθημάτων λογιστικής, σύμφωνα με τον Ν. Κυριαζή, ήταν οι φοιτητές ή όσοι κατάφεραν να τα μάθουν από άλλους, σε άλλες φυλακές. Μια τέτοια περίπτωση ήταν ο Γ. Παπακων/νου, αγράμματος αρχικά, που έμαθε λογιστικά στις φυλακές Κεφαλονιάς και τα δίδασκε στο Ιτζεντίν⁵⁸¹. Για τον ίδιον ο Π. Ροδάκης στη συνέντευξή του σημείωσε:

«Φτωχός αγρότης ο Γιάννης Παπακωνσταντίνου, σχεδόν αγράμματος, πέρα από τις ευρύτατες εγκυκλοπαιδικές και θεωρητικές γνώσεις που απέκτησε, έμαθε στο Ιτζεντίν τόσο καλά τα ρωσικά και τα λογιστικά, που τα δίδασκε κιόλας. Μετά την αποφυλάκισή του έγινε πετυχημένος έμπορος και έγραψε αξιόλογο τρίτομο έργο με τα απομνημονεύματά του».

Ολοκληρώνοντας τις γυμνασιακές του γνώσεις στη φυλακή του Ιτζεντίν, ο Ν. Κυριαζής παρέδιδε αργότερα μαθήματα βασικού εγγραμματισμού στις φυλακές της Κέρκυρας. Σύμφωνα με την ίδια πηγή, στα επιμορφωτικά μαθήματα του Ιτζεντίν δραστηριοποιήθηκαν και οι γεωπόνοι, διδάσκοντας σε πολλούς αγρότες, ανά ομάδες των 8-10 ατόμων, τα μυστικά των καλλιεργειών, του κλαδέματος, του μπολιάσματος

⁵⁸⁰ Μ. Ζαφρανά «Η μάθηση στους ενήλικους», περιοδικό «Σύγχρονη Εκπαίδευση», τχ.32, 1987.

⁵⁸¹ Γ. Παπακων/νου: «Ενθυμήματα», Λινός, 1986, σελ 101. Ο ίδιος σημειώνει πως έμαθε τα λογιστικά σε τουλάχιστο 50 κρατούμενους. Ο Γ. Παπακων/νου ήταν από τους λίγους που έμειναν στο Ιτζεντίν συνεχόμενα 10 χρόνια. Όπως σημειώνει ο ίδιος, για τα χρόνια αυτά θα ήθελε να γράψει ξεχωριστό βιβλίο, πράγμα που δεν πρόλαβε.

κτλ, με ταυτόχρονη εξάσκηση στους προαυλίους χώρους που προορίζονταν για τον καλλωπισμό της φυλακής.⁵⁸²

Στα μέσα περίπου της δεκαετίας του '50, μετά τον καταστροφικό σεισμό της Κεφαλονιάς και τις ισχυρές σεισμικές δονήσεις της Κρητικής γης, οι κρατούμενοι κατάφεραν να πείσουν τις αρχές για την ακατάλληλότητα και την επικινδυνότητα του παλιού κτιρίου. Το παράδοξο, που δείχνει τον παραλογισμό των ελληνικών κυβερνήσεων εκείνης της περιόδου απέναντι στους πολιτικούς κρατούμενους, είναι πως μόνο ο α' όροφος κρίθηκε ακατάλληλος κι έτσι οι κρατούμενοι έμεναν στους περισσότερο επικίνδυνους θαλάμους του ισογείου. Ο Γιώργος Μωραϊτης φυλακίστηκε στο Ιτζεντίν το 1955. Ήταν κι αυτός με τη σειρά του ένας από τη «νέα φουρνιά» πολιτικών κρατουμένων, που δικάζονταν με την κατηγορία της κατασκοπείας, αρχίζοντας από το 1952 με την υπόθεση του Ν. Μπελογιάννη. Την περίοδο εκείνη στη Δ⁵⁸³ πτέρυγα των πολιτικών κρατουμένων βρίσκονταν περίπου 200 κρατούμενοι. Στον μεγάλο θάλαμο ήταν γύρω στα 80-100 άτομα και στους δυο μικρότερους 40-50 στον καθένα. Αν και τυπικά υπήρχαν ακόμα πολλές απαγορεύσεις σχετικά με τη ζωή των κρατουμένων, στην ουσία πολλές από τις δραστηριότητές τους, όπως οι εορτασμοί και η μελέτη, επιτρέπονταν. Κάτω από καθεστώς απόλυτης απαγόρευσης παρέμεναν μόνο τα μαρξιστικά μαθήματα. Ο Γ. Μωραϊτης σημειώνει σχετικά:

«...είχαμε πετύχει να αναγνωρίζει η Διεύθυνση τους εκπροσώπους μας, να δέχεται ακρόαση για ζητήματά μας, να επιτρέπει τον αστικό τύπο, να λειτουργούν τα διάφορα συνεργεία, να είναι δικοί μας άνθρωποι στο μαγειρείο κτλ. Για μας ακόμα και τα θέματα του πολιτισμού ήταν ένας αγώνας. Τραγουδούσαμε στους θαλάμους τις Κυριακές, κόντρα στη διεύθυνση της φυλακής που μας απαγόρευε. Δίναμε στις γιορτές μας περιεχόμενο που εμείς επιθυμούσαμε, απαγγέλλαμε και τραγουδούσαμε τα δικά μας τραγούδια και ως βάζανε ποινές ή τιμωρίες. Έχω κάπου φυλάξει έναν κατάλογο τραγουδιών, που μας επέτρεπαν για τη γιορτή της 25 Μαρτίου, δηλαδή τραγούδια όπως το «Λεμονάκι μυρωδάτο» κ. α., που αν τον αντιπαραβάλλει κανείς με ό,τι δεν επιτρεπόταν, σαφώς το δεύτερο θα ήταν πολύ μεγαλύτερο. Κάναμε και θεατρικές παραστάσεις και αθλητικούς αγώνες, επίσης.»

Η σημαντικότερη κατάκτηση ήταν η δυνατότητα πρόσβασης στην ξένη βιβλιογραφία και τύπο. Συνέβαινε κι αυτό το παράδοξο- να επιτρέπονται ξένα περιοδικά και εφημερίδες άκρως ιδεολογικού- μαρξιστικού περιεχομένου και να απαγορεύεται ο ελληνικός ευρύτερα δημοκρατικός τύπος και προοδευτικά βιβλία. Ο Π. Ροδάκης, που βρέθηκε την ίδια περίοδο στο Ιτζεντίν, θυμήθηκε σχετικά: *«Θυμάμαι πως είχαμε εγγραφεί σε 40 περιοδικά. Ένα από τα πολλά ήταν και το περιοδικό «Αναγέννηση», έκδοση του Κομμουνιστικού Κόμματος της Ιταλίας. Στην επέτειο της Οκτωβριανής Επανάστασης είχε εξώφυλλο έναν τεράστιο Λένιν. Παρά τις*

⁵⁸² Ακόμα και στη διάρκεια του εμφυλίου και τα πρώτα δύσκολα χρόνια μετά, οι κρατούμενοι κατάφεραν να έχουν μικρές πράσινες γωνιές- κήπους. Σε συνέντευξή του ο Σ. Κράνιας αναφέρει πως, στις φυλακές της Κυπαρισσίας οι πολιτικοί κρατούμενοι κατάφεραν να μετατρέψουν έναν άχαρο τόπο του προαυλίου σε αληθινό παράδεισο, φυτεύοντας λουλούδια και δέντρα: «Ο εισαγγελέας και ο αρχιφυλάκας μας έδειξαν ανοικτά την εκτίμησή τους και τον θαυμασμό τους για τη στάση που κρατούσαμε σε τόσο δύσκολες συνθήκες». Παρόμοια είναι η πληροφορία για το γυναικείο τμήμα των Ιταλικών φυλακών της Πάτρας, στα δύσκολα χρόνια του εμφυλίου, από την Αλ. Γιαννοπούλου – Τριάντη, ό.π. σελ. 65. «Η πρασινάδα φυτεύτηκε στο μέρος που πετούσαν παλιά σκουπίδια... σιγά-σιγά έγινε ένα κομμάτι της αυλής καταπράσινο... Οι φυλακισμένες που πρωτοπήγαν στην Πάτρα τα έβλεπαν και τα καμάρωναν σαν ένα μεγάλο κατόρθωμά τους...». Στις φυλακές της Αίγινας το 1951-1954, ο Μ. Γλέζος πειραματιζόταν σε μια διασταύρωση τριανταφυλλιών, που την ονόμαζε «Ν. Μπελογιάννης». Πηγή: Θ. Βασιλόπουλος, «Πίσω από τα σίδερα», Πολιτικές και Λογοτεχνικές εκδόσεις, Αθήνα, 1962.

⁵⁸³ Ο Π. Ροδάκης σημείωσε πως αρχικά οι ακτίνες ήταν δύο (Β' και Δ'), έγιναν μια και αργότερα έγιναν πάλι δύο. Ήταν μια τακτική να απομονώνονται τα στελέχη.

αντιρρήσεις του, ο διοικητής αναγκάστηκε να μου το δώσει, αφού ήταν εγκεκριμένο από το Υπουργείο».

Σύμφωνα με τα προηγούμενα, καθώς και τις πληροφορίες από τον Γ. Μωραϊτή, η δυνατότητα πρόσβασης στη ντόπια και ξένη πολιτική και κοινωνική επικαιρότητα έδωσε νέα ώθηση στη μορφωτική δραστηριότητα των κρατουμένων.:

« Πετύχαμε επίσης να προμηθευόμαστε και ξένες εφημερίδες ή περιοδικά, όπως την «Πράβντα», το « Προβλήματα Ειρήνης και Σοσιαλισμού», το «Ρινατσιτά»-θεωρητικό περιοδικό του Κ. Κ. Ιταλίας, τις εφημερίδες «Ουνιτά», «Ουμανιτέ», ό,τι μπορούσαμε, είτε σε ολόκληρα φύλλα, είτε σε κομμάτια. Απ' αυτά κάναμε μεταφράσεις και τις χρησιμοποιούσαμε στην πολιτική μας ενημέρωση και ιδεολογική δουλειά. Δε θυμάμαι πως είχε γίνει και κατάφερα νόμιμα να είμαι συνδρομητής στο σοβιετικό περιοδικό «Νόβογιε Βρέμια». Από κει έκανα μεταφράσεις και τις διάβαζα στους συγκατατούμενους, στο θάλαμο. Ακόμα θυμάμαι πως απ' αυτό έμαθα το πραγματικό όνομα του Χο-Τσι-Μίνχ, που ήταν Ινγουνά - Άϊ - Γουόκ. Τον τελευταίο μάλιστα καιρό, εκεί, είχε επιτραπεί και η Ιστορία επιστημών της ΕΣΣΔ».

Κάτω από τη σκέπη των ιδεολογικών μαθημάτων μπήκαν μαθήματα ευρύτερου προβληματισμού για τις νέες κοινωνικοοικονομικές συνθήκες του μεταπολεμικού κόσμου. Τους προβληματισμούς γύρω από τα κοινωνικοπολιτικά θέματα ενθάρρυνε και η εσωτερική κατάσταση του κομμουνιστικού Κόμματος, που δεχόταν «εξ ανταναικλάσεως» τις αλλαγές του κομματικού μετασχηματισμού της ΕΣΣΔ, αλλά και των υπόλοιπων ευρωπαϊκών κομμουνιστικών κομμάτων. Η ιδεολογική αναστάτωση είχε ως αποτέλεσμα να ενισχυθούν σημαντικά τα πολιτικοϊδεολογικά μαθήματα. Η μελέτη των κλασικών θεμάτων της μαρξιστικής ιδεολογίας γινόταν από ξενόγλωσσα βιβλία, αρκετά από τα οποία μεταφράστηκαν στις φυλακές του Ιτζεντίν. Ο Γ. Μωραϊτής σημείωσε σχετικά:

«Η ύλη των μαθημάτων συνεχώς εμπλουτιζόταν. Πολιτική Οικονομία αρχικά κάναμε από το βιβλίο του σοβιετικού Σεγκάλ, αργότερα από το εγχειρίδιο της Ακαδημίας Επιστημών της ΕΣΣΔ. Τις στοιχειώδεις γνώσεις Φιλοσοφίας τις διδασκόμαστε αρχικά από το βιβλίο του Πόλιτζερ και μετά από το δεύτερο, το πιο αναπτυγμένο του ίδιου. Στη συνέχεια τη μελετούσαμε από ένα πιο θεωρητικό βιβλίο του Άγγλου Κόμφορθ⁵⁸⁴. Να σημειώσουμε πως τα δυο τελευταία τα είχαμε μεταφράσει στη φυλακή μας από τα γαλλικά και αγγλικά. Για την Ιστορία του Διεθνούς Εργατικού κινήματος κάναμε μαθήματα από το βιβλίο του Αμερικανού Ουίλιαμ Φόρστερ, που είχε κυκλοφορήσει μεταφρασμένο στην Αθήνα. Τα συνδικαλιστικά μαθήματα γράφονταν από εργατικά στελέχη, με επικεφαλής τον Γιώργη Ερυθριάδη (μέλος του ΠΓ του ΚΚΕ-πέθανε στο Ιτζεντίν το 1963, στην απομόνωση, ύστερα από εγκεφαλικό επεισόδιο). Τα αγροτικά μαθήματα γράφτηκαν από στελέχη του αγροτικού χώρου, με επικεφαλής τον Κώστα Λουλέ, μέλος της ΚΕ του ΚΚΕ. Στο Ιτζεντίν σχηματίσαμε και έναν οικονομικό κύκλο μελέτης οικονομικών προβλημάτων, που μας έδωσε τη δυνατότητα να παρακολουθήσουμε τη νέα οικονομική ελληνική πραγματικότητα μέσα από τα ξενόγλωσσα και ελληνικά οικονομικά περιοδικά, όπως ήταν ο « Οικονομικός Ταχυδρόμος» και η «Νέα Οικονομία» του Αγγελόπουλου. Συντονιστής του κύκλου αυτού ήταν ο έγκριτος Οικονομολόγος Γουριώτης (ψευδώνυμο Αυγερόπουλος). Ένα διάστημα βρέθηκε σ' αυτή τη φυλακή ο καθηγητής φιλοσοφίας Ευτύχης Μπιτσάκης, που μας έκανε μερικές διαλέξεις».

Οι διαλέξεις αποτελούσαν τη φυσική συνέχεια των μαθημάτων γενικής παιδείας. Γενικά, προς τα τέλη της δεκαετίας του '50, το μορφωτικό επίπεδο των κρατουμένων είχε φτάσει σ' εκείνη τη στάθμη, όπου ο καθένας, μέσα από την αυτομόρφωση, ήταν

⁵⁸⁴ Το έργο του «Γνωσιολογία» και «Πολιτική Οικονομία» μεταφράστηκαν από τον Π. Ροδάκη.

σε θέση να μελετήσει , αλλά και να παρουσιάσει ένα θέμα. Ο Π. Ροδάκης παρατήρησε σχετικά:

« Στο Ιτζεντίν, το πρόγραμμα μόρφωσης ήταν πιο συστηματοποιημένο , από κάθε άλλη φυλακή. Σταθερά 2-3 φορές την εβδομάδα παρουσιάζαμε στις διαλέξεις , που είχαν ευρύτερα επιστημονικά θέματα , τις μελέτες πολλών από μας πάνω σε ορισμένα ιστορικά και κοινωνικά ζητήματα, που με τη σειρά τους στηρίζονταν σε κείμενα που είχαμε μεταφράσει από περιοδικά και βιβλία. Τις διαλέξεις ακολουθούσε συζήτηση».

Ιδιαίτερα αγαπητά ήταν τα ιστορικά ζητήματα. Η δυνατότητα πρόσβασης σε όλο και περισσότερες πηγές ενθάρρυνε τους περισσότερους να ασχοληθούν με τη μελέτη της ιστορίας της πατρίδας τους. Τα πρώτα χειρόγραφα του βραβευμένου έργου του Γιάννη Μπτοτού «Οι Σαρακατσάνου», γράφτηκαν στο Ιτζεντίν, όπως αναφέρει ο Γ. Μωραΐτης. Ο ίδιος έγραψε εκεί το πρώτο του μυθιστόρημα « Με κομμένη ανάσα», που φυγαδεύτηκε και εκδόθηκε στο εξωτερικό. Σύμφωνα με τον Π. Ροδάκη, ο αυτοδίδακτος ζωγράφος Κυριάκος Τσακίρης συγκέντρωσε και ανθολόγησε τα αριστουργήματα της ελληνικής δημοτικής ποίησης σ' έναν τόμο των 600 σελίδων, που εκδόθηκε αργότερα. Συνεχίζοντας ο ίδιος, σημειώνει:

«Βαθιά ήταν και η πολιτιστική μας κατάρτιση. Αξιοποιήσαμε και αναδείξαμε τις παραδόσεις του λαού μας. Μάθαμε και συμμετείχαμε οι περισσότεροι από μας στις θεατρικές ομάδες, παρουσιάζοντας έργα διεθνούς και ελληνικού ρεπερτορίου. Θυμάμαι ενδεικτικά τα κλασικά έργα που είχαν ανέβει στο Ιτζεντίν και την Κέρκυρα: αρχαίες τραγωδίες, Μολιέρος, Σαίξπηρ, Μπρεχτ, Ψαθάς, Μπόγρης κτλ.. Θεατρική παράσταση είχαμε κάθε μήνα, ενώ τα σκετσάκια περιλαμβάνονταν στο εβδομαδιαίο ψυχαγωγικό μας πρόγραμμα».

Το 1958, για μικρό διάστημα στο Ιτζεντίν βρέθηκε ο βουλευτής της ΕΔΑ και αρχισυντάκτης της εφημερίδας «Αυγή», Μανώλης Γλέζος. Η πρότασή του να δημιουργηθεί Σχολή Δημοσιογραφίας βρίσκει άμεση ανταπόκριση. Η Σχολή λειτούργησε για τρεις μήνες περίπου και την παρακολούθησαν γύρω στους δέκα μαθητές, ανάμεσά τους οι Π. Ροδάκης, Αντ. Συγγελάκης, Β. Βαρδινογιάννης, Κ. Παπανικολάου και ο Γ. Μωραΐτης, που διέσωσε τα ονόματα και τα υπόλοιπα στοιχεία:

«Ήταν προσπάθεια θεωρητικής κατάρτισης, αλλά και πρακτικής εφαρμογής- πώς γράφεται η είδηση , οι κατηγορίες του δημοσιογραφικού λόγου, πώς συντάσσονται το άρθρο, η ανταπόκριση , η συνέντευξη κτλ. Η σχολή κράτησε ένα τρίμηνο περίπου Πήραμε γνώσεις για όλες τις κατηγορίες του επαγγέλματος. Από τότε μου κέντρισε το ενδιαφέρον για τη δημοσιογραφία. Είχα κάποια προδιάθεση στο να γράφω , ήμουν και καλός στις εκθέσεις, όμως οι βλέψεις μου για ένα τέτοιο επάγγελμα αναπτύχθηκαν εκεί».

Οι τελευταίοι πολιτικοί κρατούμενοι απολύθηκαν από τις φυλακές Ιτζεντίν το 1963, με τα μέτρα αμνήστευσης όλων των εγκλημάτων πολέμου, στην Κατοχή, από την κυβέρνηση του Γ. Παπανδρέου.

ΕΞΟΡΙΕΣ.

ΙΚΑΡΙΑ.

Το νησί της Ικαρίας δε "φιλοξενούσε" για πρώτη φορά, στα απομονωμένα και ξεχασμένα από την πολιτεία χωριουδάκια του, πολιτικούς κρατούμενους⁵⁸⁵. Στα χρόνια της "λευκής τρομοκρατίας" και ιδιαίτερα μετά τις μαζικές συλλήψεις που έγιναν στις αρχές του Ιουλίου του 1947, όταν υπουργός Δημόσιας Τάξης ήταν ο Ν. Ζέρβας, μόνο στην Αθήνα και τον Πειραιά συλλάβανε σε μια μέρα 7000 αντιστασιακούς και άλλους τόσους σε μια δεύτερη φουρνιά, όπως παρατηρεί στη συνέντευξή του ο Δημήτρης Σέρβος⁵⁸⁶, που αν και 17/ χρονος μαθητής νυκτερινού Γυμνασίου είχε συλληφθεί. Ο ίδιος σημειώνει πως ο κύριος όγκος των συλληφθέντων βρέθηκε αρχικά στην Ψυτάλλεια, σε απίστευτες συνθήκες κράτησης, χωρίς νερό, ρούχα, τροφή και το σπουδαιότερο χωρίς την παραμικρή πληροφόρηση για την τύχη τους. Την ίδια τύχη είχε και ο Πέτρος Έγκαρχος, που μόλις είχε αποφοιτήσει από το Γυμνάσιο του Παγκρατίου.⁵⁸⁷ Από τις σελίδες του βιβλίου του διαβάζουμε για τις δύσκολες εκείνες στιγμές:

«Το μέγα πρόβλημα που απασχολούσε όλους παλιούς και νεοφερμένους ήταν το νερό. Στην πλαγιά που κοιτάει την Πειραιώτικη ακτή ήταν στοιβαγμένοι κάπου τρεις χιλιάδες άτομα, χωρίς πουθενά να μπορούν να κρύψουν το κεφάλι τους από την ανελέητη κάψα του ήλιου...Κάπου πιο μακριά από την παρέα ξεφωνητά ακούστηκαν, κάποιος έπεσε λιπόθυμος βγάζοντας αφρούς από το στόμα. Νερό, νερό, νερό—ήταν μια κραυγή που έβγαине από τα στήθη όλων των κρατουμένων..»

Είναι χαρακτηριστικές οι παρατηρήσεις τόσο των δυο προηγούμενων, όσο και του Λάκη Σάντα, στη συνέντευξή του, ότι όλοι οι συλληφθέντες έμαθαν τον τόπο της εξορίας τους, αφού έφτασαν στην Ικαρία, ρωτώντας τους ντόπιους. Οι παρατηρήσεις τους συμπίπτουν απόλυτα και στο θέμα της υποδοχής και φιλοξενίας που τους επιφύλαξαν οι κάτοικοι. Ο Λάκης Σάντας στη συνέντευξή του σημειώνει:⁵⁸⁸

«Οι άνθρωποι αυτοί δεν ήξεραν από πολιτικούς εξόριστους. Επί Μεταξά το νησί αυτό δεν χρησιμοποιούνταν ως τόπος εξορίας. Παρά τη φτώχεια τους, κυριολεκτικά άνοιξαν την αγκαλιά τους και την ψυχή τους, δείχνοντάς μας την αλληλεγγύη τους».

Με την ίδια συγκίνηση στο θέμα της υποδοχής αναφέρεται και ο Δ. Σέρβος:

«Εκείνο που πρέπει να σημειώσει κανείς είναι η συμπαράσταση του κόσμου. Ήταν κάτι που δεν περιγράφεται για το πώς μας αγκάλιασε εκείνος ο κόσμος. Εμείς που δεν είχαμε μαζί μας ούτε κουβέρτες, ούτε μαγειρικά σκεύη, ούτε εσώρουχα ή κάλτσες να αλλάξουμε, ήρθε να τα καλύψει όλα εκείνα ο κόσμος, με τον ξεχωριστό του τρόπο, βέβαια.»

Μέσα σ' αυτό το κλίμα αμοιβαιότητας και αλληλεγγύης θα διαμορφωθούν συνθήκες, που στην περίπτωση της ιστορίας των εξοριών του τόπου μας θα μπορούσαν να χαρακτηριστούν μοναδικές. Οι εξόριστοι ενέταξαν ουσιαστικά μέσα στην οργάνωση της ζωής τους και την φροντίδα για τον ντόπιο πληθυσμό. Στο βιβλίο του Π. Έγκαρχου, ο εξόριστος γιατρός που υποδέχτηκε τη φουρνιά από την Αθήνα, έγινε το πιο δημοφιλές πρόσωπο του νησιού, τον αποκαλούσαν «ο γιατρός μας».

Το Γραφείο της Ομάδας Συμβίωσης Πολιτικών Εξοριστών, που δεν άργησε να συσταθεί, είχε την έδρα του στον Άγιο Κήρυκο. Με κριτήριο άλλοτε την καταγωγή,

⁵⁸⁵ Το 1935, ανάμεσα σε άλλους εξόριστους ήταν και ο στρατηγός Στέφανος Σαράφης. Βλ. υποσ. 28, κεφ.Α.

⁵⁸⁶ Βλ. Συνέντευξη με το Δημήτρη Σέρβο.

⁵⁸⁷ Π. Έγκαρχος: «Το πρώτο ταξιδάκι». Αθήνα 1979.

⁵⁸⁸ Βλ. Συνέντευξη με τον Λάκη Σάντα.

άλλοτε το μορφωτικό επίπεδο ή την ηλικία , κατάφερε να διανείμει τον εξόριστο κόσμο στα γύρω χωριά: Εύδηλο, Παναγιά, Χριστό, Αι-Δημήτρη, Καμάτρα, Χρυσόστομο κτλ. Σε κάθε χωριό οι εξόριστοι ζούσαν σύμφωνα με τον παραδοσιακό για τους πολιτικούς κρατούμενους, πλέον, καθεστώδες «κολλεκτίβας», ήτοι της κοινωνικοποιημένης μορφής οργάνωσης. Τα εμβάσματα για τους άπορους, του Ερυθρού Σταυρού (1,50-1,70 δρχ. ανά άτομο), τα διαχειριζόταν το οικονομικό τμήμα του Γραφείου της ΟΣΠΕ, φροντίζοντας και το καθημερινό συσσίτιο και άλλα έξοδα. Μικρές ομάδες («θάλαμοι» ή παρέες) μοιραζόντουσαν εξ' ίσου τα δέματα με ρουχισμό και τα τρόφιμα που έπαιρνε ο καθένας.⁵⁸⁹ Στα κοινά συσσίτια είτε των ομάδων, είτε στα κεντρικά του Αγίου Κήρυκα , πάντοτε προσκαλούνταν και οι ντόπιοι⁵⁹⁰ . Στα μέσα του καλοκαιριού του 1947 στο νησί άρχισαν να καταφτάνουν και εξόριστες γυναίκες , μερικές από τις οποίες δεν είχαν προλάβει καλά καλά να επιστρέψουν στα σπίτια τους από προηγούμενες εκτοπίσεις τους, βάσει των μέτρων αμνηστίας που είχε υποσχεθεί η Κυβέρνηση του Σοφούλη.⁵⁹¹ Τις εξόριστες υποδέχτηκε και περιποιήθηκε η ΟΣΠΕ . Ανάμεσα στις 97 γυναίκες ήταν και 17 παιδιά.

Οι εξόριστοι επισκεύασαν τα σπίτια τους και πρωτοστατήσανε στη δημιουργία έργων υποδομής (χτίσιμο φούρνου, μαγειρείου , δρόμων κτλ) , προκειμένου να καλυτερέψουν τις συνθήκες διαβίωσης της διευρυμένης, πλέον , κοινότητάς τους.

«Ήταν πολύ παραμελημένο και καθυστερημένο μέρος, διηγείται ο Λ. Σάντας. Με δική μας πρωτοβουλία κάναμε και κοινωφελή έργα.. Με ειδικούς αγωγούς φέραμε από το βουνό νερό και υδροδοτήσαμε το χωριό. Επίσης φτιάξαμε και αποχέτευση. Είχαμε εφεύρει κι έναν πρωτότυπο τρόπο ψαρέματος. Επειδή το νησί γύρω γύρω περιφρουρείτο, οι ψαράδες δεν είχαν τη δυνατότητα να βγουν ανοικτά . Είχε μαζευτεί στους κόλπους μπόλικο ψάρι. Όταν είχε καλό καιρό, κάτω από μεγάλες σανίδες κρεμούσαμε πετονιές με αγκίστρια και δολώματα. Πάνω στις σανίδες είχαμε τοποθετήσει πανιά για να κατεθύνονται μέσα με τον αέρα. Όταν βλέπαμε πως η σανίδα κουνιόταν , την τραβούσαμε έξω. Με τον τρόπο αυτόν χορτάσαμε ψάρια κι εμείς και οι ντόπιοι».

Πάνω στο θέμα των κοινωφελών έργων , στο χωριό Παναγιά, αναφέρεται και ο Π. Έγκαρχος στη σελ. 97 του βιβλίου του:

« ...με την πρώτη νεροποντή ο δρόμος του χωριού λάσπωσε. Αμέσως η επιτροπή του χωριού κάλεσε τον μηχανικό, που βρισκόταν ανάμεσα στους εξόριστους και του ζήτησε να βρει τρόπο να μην χαλάει ο δρόμος και μάλιστα να γίνει έτσι , ώστε μελλοντικά να μείνει σε όφελος του χωριού...Από το άλλο πρωί μια μεγάλη ομάδα από εξόριστους με τους κασμάδες και τα φτυάρια και κάτι λιγοστά καρότσια άρχισε το

⁵⁸⁹ Από το βιβλίο του Ρ. Κούνδουρου, ό.π., σελ 139, αντιγράφουμε την πληροφορία για το τι διαπίστωσε και σημείωσε η επιτροπή του Ερυθρού Σταυρού , που επισκέφτηκε τους τόπους εξορίας το Καλοκαίρι του 1948: «4-5/7/1948: Υπήρχαν 7.283 εξόριστοι στο νησί. Δεν ήταν κλεισμένοι σε στρατόπεδα, αλλά ζούσαν στα διάφορα χωριά κάτω από την επίβλεψη της Χωροφυλακής. Οι εξόριστοι έπρεπε βασικά να φροντίζουν να τρέφουν εαυτούς, αν και κάποιο χρηματικό ποσό για τα απολύτως αναγκαία δίνονταν από το κράτος. 60 περίπου γιατροί φρόντιζαν την υγεία τους(!). Σοβαρές αρρώστιες ή επιδημίες δεν παρατηρήθηκαν , εκτός από 150 φυματικούς».

⁵⁹⁰ Η Α.Κουτήφαρη- Φραντζέσκου, στο βιβλίο της «Μια αληθινή ιστορία», Αθήνα , 1983, σελ 95, παραθέτει το γράμμα που πήρε στη Χίο από την αδελφούλα της στην Ικαρία το ' 48. Μεταξύ άλλων γράφει « ...Όσο για φαγητό, αν και πιτσιρίκια γίναμε κανονικοί στρατιώτες.....στο συσσίτιο και την κουραμάνα. Εδώ τα παιδιά που είναι σαν κι εσένα εξόριστα και κάθονται σπίτι μας, κάθε μέρα μας δίνουν δυο μερίδες φαγητό από το καζάνι της ομάδας. Η μαμά είτε πως δεν πρέπει να τους το στερούμε , μα εκείνα επιμένουν.».

⁵⁹¹ Μια τέτοια περίπτωση ήταν η Σουλτάνα Λαζαρίδου, εξορισμένη αρχικά στη Σαμοθράκη, πρόλαβε και έμεινε στο σπίτι της μια μόλις μέρα. Η πληροφορία μαζί με τα στοιχεία για τον αριθμό των γυναικών είναι από το συλλογικό έργο " Στρατόπεδα γυναικών", ό.π., Αθήνα , 1976, σελ 32-33.

έργο....Μετά το σκάψιμο ήρθε η σειρά του καλουπώματος και μετά το τσιμέντο...»

Στο σημείο αυτό αξίζει να αναφερθεί η παρατήρηση του Λ. Σάντα πως στην Ομάδα συμβίωσης συμμετείχαν άνθρωποι που δεν ήταν απαραίτητο να προέρχονταν από κάποια αντιστασιακή οργάνωση και δεν ήξεραν από «στρατευμένη ζωή», παρ' όλα αυτά συμμετείχαν ενεργά στις δραστηριότητες που τους ζητούνταν. Μια τέτοια δραστηριότητα ήταν και η μορφωτική. Ο Δ. Σέρβος μας πληροφορεί πως οργανώθηκαν μαθήματα από τους εξόριστους εκπαιδευτικούς, που «ήταν απ' όλη τη χώρα: *Ηπειρο, Μακεδονία, Θράκη κτλ*» Περισσότερες λεπτομέρειες δεν μπορεί να μας δώσει ο ίδιος, διότι χρεώθηκε, ως δημοσιογράφος, την έκδοση της χειρόγραφης εφημερίδας «Σπάρτακος» :

«Εμένα μου ανατέθηκε άλλη δουλειά. Επειδή είχα εργαστεί δυο χρόνια ως δόκιμος συντάκτης της εφημερίδας « Η φωνή του Πειραιά», έπρεπε να συνεργαστώ για την έκδοση της χειρόγραφης εφημερίδας της εξορίας «Σπάρτακος». Συνεργάτης μου ήταν ένας από τον Τίρναβο, ένας Παπαγιάννης. Βγάλαμε αρκετά φύλλα, αν και αυτό ήταν δύσκολο, διότι μόλις οι δεσμοφύλακες « μυρίζονταν» κάτι ύποπτο μας μετέθεταν σε άλλο μέρος. Εκεί γράφονταν θέματα για τη ζωή των εξόριστων, υπογραμμίζονταν οι δυσκολίες της συμβίωσης και ιδιαιτερότητες των συνθηκών διαβίωσης. ... Καλούσαμε τη νεολαία να πρωτοστατεί στις εργασίες των αγγαρειών, να αξιοποιεί δημιουργικά το χρόνο της μελετώντας κ.α. Χειρόγραφες εφημερίδες των εξόριστων έβγαιναν και στα υπόλοιπα χωριά του νησιού, όπως στον Άγιο Κήρυκο, τον Εύδηλο, στις Ράχες, στο Αη Δημήτρη, στο Χριστό.... Στις εφημερίδες εκείνες υπήρχε η ζωντάνια, η σάτιρα, το κύριο άρθρο, η ανταπόκριση. Ειδικά η τελευταία ήταν μια πολύ δύσκολη υπόθεση, αν λάβει υπόψη κανείς την ανυπαρξία των μέσων, ήταν άθλος να καταφέρει να ενημερώσεις για κάτι που γινόταν, για παράδειγμα, στην Αθηνά ή τη Θεσσαλονίκη...» .

Ελάχιστες από τις εφημερίδες που ανέφερε ο Δ. Σέρβος έγινε δυνατό τελικά να διασωθούν.⁵⁹² Στις στήλες τους διαβάζει κανείς την τεράστια προσπάθεια που γινόταν, εκ μέρους ιδιαίτερα της νεολαίας, να κρατήσει ακμαίο το ηθικό των εξορίστων, να βελτιώσει τις συνθήκες διαβίωσης, να προσφέρει όσο μπορούσε περισσότερα στο φτωχό και παραμελημένο τόπο, να δικαιώσει τις προσδοκίες του κόσμου της Αντίστασης για τη νέα γενιά κτλ. Στην εφημερίδα «Βράχος» της 1/3/48, που έβγαине στο χωριό Μάραθος, σε ξεχωριστό πλαίσιο στο κέντρο του φύλλου, ανάμεσα σε άλλες παρατηρήσεις για τους κανόνες της συμβίωσης ξεχωρίζουν οι παράγραφοι 3,5 και 6:

«Δεν πρέπει: ...

3..Να αφήνεις το χρόνο σου ανεκμετάλλευτο.

5..Να παραμελείς τα καθήκοντά σου στην ομάδα και στον εαυτό σου.

6. Να ξεχνάς πως ο λαός μας περιμένει να μας δει καλύτερους..».

Στις εφημερίδες «Σπίθα», της 1/3/47, του χωριού Αη Δημήτρης και «Πυρσός Λευτεριάς», της 30/7/47, του χωριού Ράχες, είναι εμφανής η προσπάθεια που καταβλήθηκε, ώστε να δραστηριοποιηθούν όλοι σε μορφωτικά και επιμορφωτικά ζητήματα. Σε κεντρικό σημείο της πρώτης εφημερίδας, κάτω από τον τίτλο «Εγκυκλοπαιδικά», οι αναγνώστες μπορούσαν να παρακολουθήσουν, σε συνέχειες, επιστημονικά ζητήματα, όπως το εκλαϊκευμένο άρθρο για τη σύσταση και τη δυνατότητα διάσπασης του ατόμου. Σε ειδικές στήλες της δεύτερης εφημερίδας, κάτω από τους τίτλους «Τι θέλουν οι καλλιέργειές μας» και «Υγειονομική», δίνονται συνοπτικά εξειδικευμένες οδηγίες από τους εξόριστους επιστήμονες. Αμέσως πιο κάτω, σε άρθρο που αφορά τον καταμερισμό εργασιών των συνεργείων, τονίζεται:

⁵⁹² Οι εφημερίδες βρίσκονται στο προσωπικό αρχείο του Δ. Σέρβου και μου παραχωρήθηκαν για επεξεργασία μετά τη συνέντευξη που παραχώρησε ο ίδιος. Οι εφημερίδες είναι: « Ο Αλύγιστος», 7/11/47, Μαντριά Ικαρίας, «Πυρσός της Λευτεριάς», 30/7/47, Ράχες Ικαρίας, «Βράχος», 1/3/48, Μάραθος Ικαρίας και «Σπίθα», 1/3/47, Αη Δημήτρης Ικαρίας.

«...τα συνεργεία μας...δεν παραλείπουν τη μόρφωσή τους, στήνοντας συστηματικά μορφωτικά θέματα, όπως και το νοικοκυριό τους...» .

Παρά τις επιμορφωτικές πρωτοβουλίες, μαθήματα συστηματοποιημένα, που να αφορούν ευρύτερα όλους τους εξόριστους, με κοινό επιμορφωτικό πρόγραμμα, μάλλον δεν πρόλαβαν να γίνουν. Αυτό μας πληροφορεί και ο Αλ. Μπάρδης στη συνέντευξή του, όπου σημειώνει πως κυρίως οι περισσότεροι αυτομορφώνονταν. Έγιναν, όμως, ορισμένες προσπάθειες, ανάλογα με τις ανάγκες των ομάδων του κάθε χωριού. Ο ίδιος ο Δ. Σέρβος μιλάει για μαθήματα ξένων γλωσσών, όπου και αν υπήρχαν οι δυνατότητες. Στη σελίδες του βιβλίου « Στρατόπεδα γυναικών»⁵⁹³ διαβάζουμε για μια καθηγήτρια⁵⁹⁴ που έκανε μαθήματα σε δυο τρεις μαθήτριες «για να μη χάνουν τα παιδιά το χρόνο τους...». Θα πρέπει να ήταν η φιλόλογος Ηρώ Κωνσταντουλάκη, σύμφωνα με μαρτυρία μιας από τις μαθήτριες, της Σόνιας Ρενιέρη⁵⁹⁵. Τα μόνα συστηματοποιημένα μαθήματα που έγιναν θα πρέπει να ήταν τα ο ιδεολογικοπολιτικά, όπως στον Άγιο Κήρυκο και τον Εύδηλο και ήταν κατά κάποιο τρόπο κλειστά, αφορούσαν τους οργανωμένους του κινήματος. Ένας από τους υπεύθυνους των μαρξιστικών μαθημάτων, το 1948 στον Ευδηλο, ήταν και ο συνθέτης Μ. Θεοδωράκης.⁵⁹⁶

Γεγονός που καθιστά μοναδική την περίπτωση της Ικαρίας, πέρα από την αρμονική συμβίωση εξορίστων και Ικαριωτών, υπήρξαν τα μαθήματα αλφαριθμητισμού και βασικού εγγραμματοτισμού, που οργανώθηκαν σχεδόν σε όλα τα απομονωμένα χωριά για τους ντόπιους ενήλικες και τα παιδιά. Ο Λ. Σάντας υπήρξε μάρτυρας των μαθημάτων αυτών στο χωριό Χρυσόστομος:

«Λειτουργήσαμε σχολείο για τους αναλφάβητους κατοίκους του χωριού και αργότερα στείλαμε το μήνυμα και στα διπλανά χωριά, να έρθουν να μορφωθούν οι νέοι και οι ενήλικες. Οργανώθηκαν έτσι πολλές ομάδες μαθημάτων. Η δίψα του κόσμου αυτού για γράμματα δεν μπορεί να περιγραφεί... Τους είπαμε να μας στείλουν και τα μικρότερα παιδιά, οπότε τους κάναμε μαθήματα τρεις μέρες της εβδομάδας. Για το εύρος των μαθημάτων δεν μπορώ να εγγυηθώ, αν γίνονταν δηλαδή και μαθήματα γυμνασίου, διότι έμεινα λίγο καιρό, μέχρι το χειμώνα, που με τα μέτρα Σοφούλη απέλυσαν τους περισσότερους. Πάντως τους δίδασκαν και πράγματα πέρα από τα σχολικά βιβλία. Υπήρχαν χωριά με ελάχιστους κατοίκους, που δεν έστελναν τα παιδιά στο σχολείο γιατί ήταν μακριά και έπρεπε να περάσουν σχεδόν ένα βουνό. Τα παιδιά αυτά, όπως και τους υπόλοιπους, τα ανάλαβαν οι εξόριστοι δάσκαλοι- είχαμε πολλούς. Ακόμα και τα βιβλία που διδασκάνε τα προμηθευόμαστε μέσω δεμάτων, όπως και τις κιμωλίες, τα μολύβια, τα στυλό.»

Εκτός από τις συλλογικές πρωτοβουλίες επιμόρφωσης των κατοίκων, υπήρχαν και οι ατομικές, που με τη σειρά τους ήταν αποτέλεσμα τόσο του καλού κλίματος της συμβίωσης, όσο και της Επονίτικης διαπαιδαγώγησης της νέας γενιάς. Ο Π. Έγκαρχος «πήρε υπό την προστασία του» το μαθητή της Δ' Γυμνασίου του χωριού Παναγιά και τον προπαρασκεύαζε στη γεωμετρία και τα μαθηματικά. Η πρόοδος του μαθητή του μέσα σε δυο μήνες ξεπέρασε κατά πολύ τις πρώτες προσδοκίες, να περάσει και μόνο την τάξη...

⁵⁹³ Συλλογικό έργο «Στρατόπεδα Γυναικών», Αθήνα, 1978, σελ.33.

⁵⁹⁴ Τα κεφάλαια του βιβλίου γράφτηκαν στο Τρίκερι το 1951. Κύριος σκοπός για τον οποίο γράφτηκαν είναι να συγκρατηθούν όσο το δυνατό περισσότερα γεγονότα από τις εκτοπίσεις. Λόγω της δύσκολης κατάστασης και των διωγμών που συνεχίζονταν, οι συγγραφείς ήταν πολύ επιφυλακτικοί στο να αναφέρουν οποιοδήποτε όνομα. Ακόμα και μετά τον εμφύλιο μπορούσε να σταλεί κάποιος σε στρατοδικείο και μόνο με την κατηγορία της "προπαγάνδισης επαναστατικών ιδεών".

⁵⁹⁵ βλ. συνέντευξη με τη Σόνια Ρενιέρη.

⁵⁹⁶ Από τα βιογραφικά του στοιχεία στο <http://www.mikistheodorakis.gr...>

ΓΥΑΡΟΣ.

Το άνυδρο και άγονο αυτό νησί του Αιγαίου ήταν γνωστό ως τόπος εκτόπισης από την εποχή της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας.⁵⁹⁷ Στο υπόμνημα- καταγγελία των κρατουμένων του 1952⁵⁹⁸, αναφέρεται και ένα σημαντικό νομικό επιχείρημα σχετικά με τους λόγους που τόσο οι αρχαίοι, όσο και κυβερνώντες των νεώτερων χρόνων, συμπεριλαμβανομένου και του Ι. Μεταξά, εγκατέλειψαν την ιδέα χρήσης του νησιού ως τόπου εξορίας των πολιτικών τους αντιπάλων:

«Η Ρωμαϊκή Σύγκλητος είχε αρνηθή να επικυρώση απόφασιν εκτοπίσεως πολιτικών καταδίκων ενταύθα, με τον ορθόν αιτιολογικόν ότι δεν είχε δικαίωμα να αναιρέση την ζωήν ανθρώπων οι οποίοι δεν είχαν καταδικασθή εις θάνατον . Διότι η εκτόπισης εις Γυάρον ισοδυναμούσε με καταδίκην εις θάνατον , αφού εδώ δεν ήτο δυνατό να συντηρηθεί ζωή χωρίς νερό, τροφήν και τας ακαταλλήλους δια παραμονήν ανθρώπων άλλας συνθήκας. Ο καθηγητής του Πανεπιστημίου Αθηνών κ. Τζωρτζάκης, σταλείς υπό του Υπουργείου Δικαιοσύνης να διαπιστώση την ύπαρξιν ή μη νερού εις Γυάρον, τον Μάιον 1950 ομολόγησεν ενώπιον εκατοντάδων κρατουμένων του Γ' όρμου ότι: « Η Γιούρα είναι ξερονήσι και δεν έχει νερό». Ετέρα επιτροπή επιστημόνων είχε αποφανθή κατά την μεταξικήν δικτατοριάν περί της ακαταλληλότητος της Γιούρας δια παραμονήν ανθρώπων».

Οι προαναφερθείσες λεπτομέρειες της φυσικής ακαταλληλότητας της νήσου ωχριούν μπροστά στα γεγονότα που διαδραματίστηκαν εκεί κατά την περίοδο της λευκής τρομοκρατίας και του εμφυλίου, όπου η ζωή των πολιτικών κρατουμένων έγινε πράγματι αβίωτη μέσα σε ένα κλίμα άγριων και απάνθρωπων βασανιστηρίων και ξυλοδαρμών. Η πρώτη επαφή με τις μαρτυρίες της περιόδου αυτής θα συνηγορούσε εύλογα στην εγκατάλειψη κάθε ιδέας διερεύνησης μιας οποιασδήποτε οργανωμένης δραστηριότητας των κρατουμένων, πόσο μάλλον της μορφωτικής. Προς τιμή των ίδιων και της ατέρμονης ανθρώπινης απαντοχής και εφευρετικότητας, τελικά διαφάνηκε πως η ζωή των κρατουμένων της Γυάρου υπήρξε καθόλα αυτοδιοικούμενη, οργανωμένη και πλούσια σε μορφωτικά και πολιτιστικά ερεθίσματα.

Οι πρώτες μεγάλες αποστολές των κρατουμένων έφτασαν στη Γυάρο από τον Ιούλιο μέχρι το Σεπτέμβρη του 1947⁵⁹⁹. Οι κρατούμενοι κατανεμήθηκαν αρχικά σε τέσσερις όρμους και αργότερα προστέθηκε και πέμπτος. Το 1948 στο νησί ήταν

⁵⁹⁷ «Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια» του «Πυρσού», 1936. Ανάμεσα σε άλλες πληροφορίες διαβάζουμε ότι: « Την μονοτονίαν και την στέρησιν των εκεί εξορίστων , την οποία ζωηρώς περιγράφουν οι Λατίνοι ιστορικοί και γεωγράφοι(Plin IV, 69, VIII 104 , 222-Tac.Ann III, 68-Juvl. 73. X, 170 κ.α), επέτεινε το τελείως άγονον της νήσου, εις ήν εφύοντο μόνον ανάκανθα και δηλητηριώδης τις άκανθα...».

⁵⁹⁸ Το χειρόγραφο υπόμνημα με τίτλο «Γιούρα» γράφτηκε το 1948-1950 από ομάδες κρατουμένων και κατόρθωσε να αποδελτιωθεί και να κυκλοφορήσει έξω μέσω της Πράγας, το 1953.

⁵⁹⁹ Τα στοιχεία προέρχονται από το συλλογικό έργο των Β. Βαρδινογιάννη και Π. Αρώνη «Μισοί στα σίδερα», Θεμέλιο, 1996. Στο βιβλίο του Χ. Σακελλαρίου «Μιχ. Παπαμάυρος», Gutenberg, 1985 υπάρχουν στοιχεία για τους πρώτους εξόριστους που μεταφέρθηκαν εκεί στα τέλη του 1946. Ανάμεσά τους ήταν και ο Μ. Παπαμάυρος. Στο ίδιο αναφέρεται πως συνολικά την περίοδο 1946-1953 οι εκτοπισμένοι έφτασαν τους 7.139. Το στρατόπεδο συγκέντρωσης της Γυάρου , σύμφωνα με τα στοιχεία του Προέδρου του Συλλόγου «Γυάρος –Ιστορική μνήμη», Κ. Κατσιμπίνη, λειτούργησε συνολικά σε τρεις χρονικές περιόδους : το 1947-1952, το 1954-1961 και 1967-1968. Σήμερα ολόκληρο το νησί αποτελεί χώρο ιστορικής μνήμης και τα κτίρια των φυλακών των πέντε όρμων διατηρητέα.

περίπου 13,5 χιλιάδες εξόριστοι.⁶⁰⁰ Ο επίσημος κανονισμός λειτουργίας του στρατοπέδου αποτελούσε μια απομίμηση των γερμανικών στρατοπέδων συγκέντρωσης. Οι κρατούμενοι εργάζονταν, υποσιτιζόμενοι, περίπου 12 ώρες την ημέρα, άλλοτε χιτίζοντας τα μελλοντικά τους κρατητήρια και άλλοτε απλώς εκτελώντας παράλογες διαταγές των βασανιστών τους.⁶⁰¹

Τα πρώτα ψήγματα πνευματικής αντίστασης και εγρήγορσης θα πρέπει να αναζητηθούν στη λειτουργία του σχεδόν καθημερινού προφορικού «Δελτίου» ενημέρωσης πάνω στα τεκταινόμενα μέσα και έξω από τη χώρα.⁶⁰² Το δίκτυο πληροφόρησης αποτέλεσε την αρχή για την επέκταση και των υπόλοιπων μορφών αυτοοργάνωσης των κρατουμένων, που τουλάχιστο σ' αυτή την ιστορική φάση ήταν πρωτόγνωρη για έναν τόσο μεγάλο πληθυσμιακό όγκο. Τον επίσημο διοικητικό καταμερισμό εργασίας ακολουθούσε ένας άλλος άτυπος και παράλληλος καταμερισμός δουλειάς της Ομάδας Συμβίωσης των Κρατουμένων. Ο Κ. Μαραγκουδάκης⁶⁰³, αναφερόμενος στη λειτουργία των συνεργείων του στρατοπέδου σημείωσε πως σε θέσεις όπου υπήρχε μεγαλύτερη άνεση κινήσεων, όπως ήταν τα ξυλουργεία, τα σιδηρουργεία κ.τλ, η Ομάδα τοποθετούσε απόλυτα έμπιστα και ικανά πρόσωπα. Σε μια τέτοια θέση, κάτω από την προστασία της ομάδας, μπόρεσε να αξιοποιήσει το ταλέντο του στην ξυλογλυπτική και ταυτόχρονα να διαμαρτυρηθεί μέσω της τέχνης του, ο Παντελής Μανταλόβας. Για το έργο του «Στη συκιά» μίλησε ο ίδιος στη συνέντευξή του:

«...Καταφέραμε τουλάχιστο να ενημερωνόμαστε για το τι συνέβαινε έξω, να αναλύουμε την κατάσταση και να κρατάμε το ηθικό μας ακμαίο, προσέχοντας την καθαριότητα και φροντίζοντας να εμπλουτίζουμε τη ζωή μας με δραστηριότητες που μας έδιναν αισιοδοξία, όπως για παράδειγμα ο αθλητισμός, το τραγούδι, ο χορός, η τέχνη... Αξιοποίησα κι εγώ την έφεση που είχα από μικρός στη γλυπτική και το σχέδιο. Έκανα ξυλόγλυπτα έργα με το κοπίδι μου που είχα φτιάξει από ένα μέταλλο που βάζανε τότε στα παπούτσια. Το ξυλόγλυπτο έργο μου "Στη συκιά" το έφτιαξα στη Γυάρο το '47. Σ' αυτό αναπαριστώ τα βασανιστήρια τα οποία εφάρμοζε ο διευθυντής των φυλακών της Γυάρου, ο Γλάστρας, όταν για την παραμικρή αφορμή, "σταύρωνε" δένοντας τους κρατούμενους σε μια συγκεκριμένη συκιά στη χαράδρα. Το έργο αυτό κατάφερα να "σώσω" χάρις στην άγνοια του μάλλον αγράμματου φύλακα, που δεν αντέδρασε όταν του είπα πως το εμπνεύστηκα από το έργο του Καζαντζάκη "Ο Χριστός ξανασταυρώνεται" (αυτόν τον τίτλο είχα πρόχειρα σκαλίσει στη βάση του) Σώθηκε και το έργο μου "Ο σκαφτιάς", μάλλον ως "ακίνδυνο"».

Με την ίδια διάθεση «να κρατηθεί το ηθικό και κάποια αισιοδοξία» πρόσφερε πολύτιμες καλλιτεχνικές υπηρεσίες ο ζωγράφος, απόφοιτος Σχολής Καλών Τεχνών, Ασάντουρ Μπαχαριάν, που αρχικά βρισκόταν στον Α' όρμο, «την πρωτεύουσα». Ο

⁶⁰⁰ Συγκεκριμένα, στον Α' όρμο ήταν 7000 κρατούμενοι, στον Β' 1000, στον Γ' 1500 και στον Δ' 4000. Πηγή: Β. Βαρδινογιάννης-Π. Αρώνης, ό.π. Ο Π. Αρώνης σε προφορική συνέντευξή του παρατήρησε πως στους όρμους Β' Γ' Δ' και αργότερα Ε' η διοίκηση είχε κάνει τον διαχωρισμό σε δηλωσίες, στελέχη, πειθαρχική εργασία και τεχνίτες(χτίστες, σοβατζήδες κτλ) αντίστοιχα.

⁶⁰¹ Β. Βαρδινογιάννης- Π. Αρώνης, ό.π.. Στις σελίδες 128-129 του συλλογικού τους έργου παρατίθεται το ημερήσιο πρόγραμμα, βάσει διαταγών της διοίκησης τις 24/11/47 και 7/9/47.

⁶⁰² Η μαρτυρία είναι του Σπύρου Μήλα, στο βιβλίο του Χ. Σακελλαρίου, ό.π., σελ 137. Μέσα από τα λόγια του μπορεί να πληροφορηθεί κανείς έμμεσα τον αγνό και καλοπροαίρετο χαρακτήρα του παιδαγωγού Μ. Παπαμαύρου. Ο Σ. Μήλας διηγείται: « Εμείς είχαμε τρόπο να μαθαίνουμε νέα από την ελληνική και τη διεθνή κατάσταση. Όταν όμως έβαλαν τους καταδότες ανάμεσά μας, σταματήσαμε ν' ανακοινώνουμε τα νέα σε όλους μπροστά και τα λέγαμε ανά δυο, ο ένας στον άλλο. Ο Παπαμαύρος καμιά φορά ξεχνιόταν κι έτσι, όπως ήμασταν παρέα, ρωτούσε: -Σήμερα δεν έχουμε νέα; Αμέσως όμως καταλάβαινε το λάθος του και προσπαθούσε να τα μπαλώσει.»

⁶⁰³ Βλ. Συνέντευξη με τον Κ. Μαραγκουδάκη. Ένα από τα συνεργεία κατασκεύασε τη βαλίτσα με τον διπλό πάτο, ώστε να φυλάσσονται εκεί τα κρυφά έγγραφα των κρατουμένων.

ίδιος, αναφερόμενος και σε μια άλλη μορφή οργανωτικής διάρθρωσης, τις «παρουκίες» ή «εθνικοτοπικές», παρουσίασε ανάγλυφα τις σταδιακές κατακτήσεις των κρατουμένων στον τομέα της ψυχαγωγίας και του πολιτισμού.⁶⁰⁴

«Η πρώτη θεατρική παράσταση στη Γιούρα είναι αρκετά κωμική. Κάπου λοιπόν ο Καραπιπέρης, ο ποδοσφαιριστής είπε: Δε φτιάχνουμε και μια μπάλα; Ήρθε η μπάλα, έγινε μονότερμα, έγινε δίτερμα και κάποια στιγμή διεκδικήσαμε τις Κυριακές να 'χουμε ένα ποδόσφαιρο, η μια πτέρυγα με την άλλη. Κάποια Κυριακή αποφασίσαμε, θυμάμαι ένα όνομα Σοφός λεγότανε, στο διάλειμμα να βγάλουμε παράσταση. Τον ένα τον ντύσαμε Κάρμεν, τον άλλον ταύρο, ξαφνικά πετάχτηκε η Κάρμεν με τον ταύρο, κάναμε μια γρήγορη πεντάλεπτη παράσταση με τραγούδια και χάλασε ο κόσμος. Όλοι χειροκροτούσαν. Τους μάζεψαν και τους πήγαν στο πειθαρχείο. Την άλλη βδομάδα παρουσιάσαμε άλλο νούμερο και σιγά-σιγά κατορθώσαμε κάθε Κυριακή να 'χουμε και κάποιο σκετς. Αρχισαν να μπαίνουν και πιο προσεγμένα θεατρικά έργα, μέχρι που φτάσαμε σ'ένα θέατρο με χιλιάδες θεατές και έργα Ιψεν, Σαίξπηρ, Μολιέρο, Ξενόπουλο⁶⁰⁵ και πολύ πρωτότοπα σκηνικά- σάμπως είχαμε σκηνογράφο; Από κει και πέρα γράψαμε και δικά μας θεατρικά έργα και επιθεωρήσεις και έτσι είχαμε τις Κυριακές θέατρο, χορωδίες.»

Οι τελευταίες αναφορές του Α. Μπαχαριάν αφορούσαν την περίοδο μετά το 1950, οπότε κοντά στην πολιτιστική άρχισε να αναπτύσσεται σημαντικά και η μορφωτική δραστηριότητα. Μέχρι την μετεμφυλιακή περίοδο όμως, στα δύσκολα χρόνια 1948-1949, χωρίς να υπάρχουν πληροφορίες για συστηματικά μαθήματα, ένα σοβαρό τεκμήριο συλλογικής πνευματικής δραστηριότητας αποτέλεσε το υπόμνημα-καταγγελία των κρατουμένων προς τον ΟΗΕ. Ο Κ. Μαραγκουδάκης υπήρξε ένας από τους συντελεστές της αξιόλογης αυτής προσπάθειας:

«Στη Γυάρο, της περιόδου του εμφυλίου, οι πάνω από 12000 κρατούμενοι κατάφεραν κάτω από τρομερά αντίξοες συνθήκες και κάτω από απόλυτη μυστικότητα να συγκεντρώσουν και να καταγράψουν κατά θέματα στοιχεία που αφορούσαν το απαράδεκτο καθεστώς διαβίωσης και κράτησής τους. Έπρεπε για παράδειγμα να βρεις και να ταξινομήσεις τις ασθένειες των αρρώστων, ώστε να καταλήξεις στο γενικό συμπέρασμα και βεβαίως όλα αυτά να καταφέρεις να τα κρύψεις. Η δουλειά αυτή κράτησε πάνω από δυο χρόνια. Σπυρί - σπυρί συγκεντρώθηκε το υλικό. Εγώ χρεώθηκα και έγραψα εξ ολοκλήρου το κεφάλαιο για την οικονομική εκμετάλλευση και καταλήστευση των κρατουμένων. Το βιβλίο με τον τίτλο " Γιούρα" μπορέσαμε να το διοχετεύσουμε έξω. Μάλιστα έτυχε να το βγάλω εγώ, όταν το Δεκέμβρη του 1952 απολύθηκα. Πριν απολυθώ, οδηγήθηκα για εξακρίβωση άλλων ενταλμάτων σύλληψης, στην Ασφάλεια Πειραιά. Πριν απ' αυτό πρόλαβα να δώσω στον αδελφό μου (που είχε έλθει να με πάρει), τη βαλίτσα με τα χειρόγραφα, που τα είχαμε καλά προφυλάξει στον πάτο μιας ειδικά διαμορφωμένης βαλίτσας. Σε μια συνηθισμένη σελίδα αντιστοιχούσαν δέκα δικές μας, δεν μπορούσε να διαβαστεί με γυμνό μάτι. Το διοχέτευσε στο ΚΚΕ και από κει πήγε στην Πράγα, όπου εκτυπώθηκε σε ογκώδες βιβλίο με τίτλο «Γιούρα – το θανατονήσι» και στάλθηκε ως υπόμνημα στον ΟΗΕ. Το διακοσμούσαν πολλά σκίτσα παραστατικά της σκληρής ζωής των κρατουμένων, φτιαγμένα από τους κρατούμενους ζωγράφους Ασαντούρ Μπαχαριάν και Μιχάλη Κρυστάλη. Έκανε μεγάλη αίσθηση τότε. Το βιβλίο ανατυπώθηκε στην Ελλάδα από το Σταύρο Κυπραίό. Την όλη καθοδήγηση και το συντονισμό της υπεράνθρωπης αυτής προσπάθειας την είχε ο Παρασκευάς Φουντουραδάκης, ένας εξαιρετικά καλλιεργημένος άνθρωπος, ήπιος, που ήξερε να

⁶⁰⁴ Α. Μπαχαριάν»Αναμνήσεις» στο συλ. έργο Β. Βαρδινογιάννη-Π. Αρώνη ό.π., σελ.517.

⁶⁰⁵ Ο Α. Ζαχαρόπουλος, « Η ζωή των φυλακισμένων αγωνιστών της Εθνικής Αντίστασης», Αθήνα, 1985,σελ 59, αναφέρει και τα έργα των Ψαθά, Μελά, Αντινο, Παρεσιάδη, αλλά και Μπερνάν Σω, Μάριο Νικοντέμι κτλ.

αξιοποιεί και τις τελευταίες δυνατότητες ενός ανθρώπου, ό,τι καλό είχε ο άνθρωπος μέσα του .»

Η λήξη του εμφυλίου πολέμου και οι συνεχείς πιέσεις που ασκούσαν στις πρώτες μετεμφυλιακές κυβερνήσεις για εκδημοκρατισμό της χώρας έβρισκαν άμεση αντανάκλαση στις συνθήκες της ζωής των κρατούμενων. Στα τέλη του 1950 στο στρατόπεδο έγιναν αλλαγές διοικητικού και χωροταξικού χαρακτήρα. Με ένα τεράστιο αρματαγωγό, 2000 περίπου κρατούμενοι μεταφέρθηκαν σε άλλες φυλακές. Επίσης, οι Δ΄ και Ε΄ όρμοι μεταφέρθηκαν στον Β΄. Για τον κρατούμενο τότε Α. Ζαχαρόπουλο⁶⁰⁶, η νέα περίοδος που άρχιζε ήταν « η περίοδος Διαφωτισμού της Γυάρου»:

« Η αλληλεγγύη, η συντροφικότητα , η ζεστασιά των συναγωνιστών ξεδιπλώνονται ελεύθερα. Τοποθετούνται από την καθοδήγηση Σκηνάρχες. Το συσσίτιό μας βελτιώνεται και το οικονομικό μας καλυτερεύει με την ανεμπόδιστη και ελεύθερη αποστολή χρημάτων και δεμάτων από τα σπίτια μας. Οι άποροι βοηθούνται. Οι δάσκαλοι σε μια μεγάλη σκηνή διδάσκουν με τη σειρά εγκύκλια μαθήματα. Σε άλλη οι αγράμματοι μαθαίνουν γράμματα. Θυμάμαι ένα συναγωνιστή από την Πάτρα, ξεχνώ τ΄ όνομά του, όταν έμαθε να συλλαβίζει και να καταλαβαίνει το νόημα πατάχθηκε από τη σκηνή και χόρεσε στην πλατεία... Ο Γιώργος ο Ρετσίνης , από την Εύβοια, προπολεμικός Κουκουές, θα διδάσκει Συνεταιριστικά και αγροτικά και θα γράφει σκετς για το θέατρο... Τα βιβλία θα κυκλοφορούν από όρμο σε όρμο και από χέρι σε χέρι χωρίς καθυστέρηση. Γραφτά θα ανταλλάσσονται και θα συζητούνται σε αυτοδημιούργητες φιλολογικές παρέες. Γρήγορα θ΄ ακουστεί να τραγουδιέται από απλούς αγωνιστές , δημιουργούς και συνθέτες το τραγούδι: «Θα γυρίσουν στις φωλιές τους //θα γυρίσουν //τα διωγμένα χελιδόνια...»

Για ένα πλήρως οργανωμένο εκπαιδευτικό δίκτυο γενικών και επαγγελματικών γνώσεων μίλησε στη συνέντευξή του ο Περικλής Ροδάκης⁶⁰⁷, αναφερόμενος στον Γ΄ όρμο της Γυάρου, στα τέλη του 1951 μέχρι τα μέσα του 1952, όπου «μετατάχθηκε» από τις φυλακές Κεφαλονιάς. Εκτός από τα ιδεολογικά μαθήματα και τα μαθήματα αλφαριθμητισμού, εγκύκλιων και εγκυκλοπαιδικών- θεωρητικών μαθημάτων, πολύ διαδεδομένα ήταν και τα **μαθήματα ξένων γλωσσών, καθώς και τεχνικών δεξιοτήτων**, που διδάσκονταν στα εργαστήρια τσαγκαρικής, βιβλιοδεσίας, σιδηρουργίας, γλυπτικής, ξυλογραφίας κτλ. Ο Α. Μπαχαριάν συγκέντρωνε γύρω του μαθητές με εικαστικές κλίσεις⁶⁰⁸. Ο Π. Ροδάκης συμμετείχε ως δάσκαλος στα μαθήματα στους περισσότερους κύκλους. Ειδικά για το εντατικό πρόγραμμα των μαθημάτων που παρέδιδε, σημείωσε:

«Τα μαθήματα ήταν διαρθρωμένα σωστά. Είχα πάρει δραστήριο μέρος στο εκπαιδευτικό και πολιτιστικό πρόγραμμα. Μαζί με τον Ορέστη Μακρή (υπομηχανικό) συμμετείχα στην επιτροπή που αντιπροσώπευε τους κρατούμενους προς τη Διοίκηση. Θυμάμαι το εξής τραγελαφικό περιστατικό. Έπρεπε να ετοιμάσω μαθήματα Ιστορίας για τέσσερις διαφορετικές ομάδες. Τα έκανα ταυτόχρονα σχεδόν. Έλεγα στη μια ομάδα τα κεφάλαια που είχα προγραμματίσει, τους έβαζα εργασίες, πήγαινα στους επόμενους. Κυριολεκτικά έτρεχα- γι αυτό ορισμένοι με αποκάλεσαν Ναπολέοντα... Αποτέλεσμα των μαθημάτων ιστορίας πάνω στην Επανάσταση του '21 ήταν το βιβλίο μου «Κλέφτες και αρματολοί», που το είχα ετοιμάσει από τότε. Υπήρχαν και άλλα βιβλία μου, που ήταν αποτέλεσμα των διδασκαλιών μου. Άλλα κατάφερα να τα ολοκληρώσω στις επόμενες φυλακίσεις μου και άλλα δυστυχώς χάθηκαν. Βιβλίο με βάση τις σημειώσεις του έβγαλε

⁶⁰⁶ Α. Ζαχαρόπουλος, ό.π.

⁶⁰⁷ Συνέντευξη με τον Π. Ροδάκη.

⁶⁰⁸ Τα εικαστικά μαθήματα του Α. Μπαχαριάν επιβεβαίωσε και ο Π. Αρώνης, σε προφορική συνέντευξή του.

αργότερα και ο Μπαγιώτας. Συμμετείχα επίσης στην ομαδική μελέτη – καταγγελία που στείλαν οι κρατούμενοι στον ΟΗΕ για τις συνθήκες που επικρατούσαν εκεί. Για πρώτη φορά άρχισαν να γίνονται ανοικτές συζητήσεις ανάμεσά μας για τα πρόσφατα γεγονότα της Αντίστασης και του εμφυλίου».

Ο πολιτιστικός - ψυχαγωγικός τομέας, όπως τονίστηκε και προηγούμενα, γνώρισε μεγάλη άνθιση. Είναι χαρακτηριστική η φράση του Α. Ζαχαρόπουλου πως «βγάλανε το άχτι τους», για ό,τι είχαν περάσει τα τρία προηγούμενα χρόνια. Η ορμή και ο ενθουσιασμός διαφαίνονται ακόμα και σήμερα μέσα από τον τρόπο που περιγράφει το ξεκίνημα και την ανάπτυξη του τομέα αυτού: «Σκηνή θεάτρου θα χτιστεί κοντά στη θάλασσα, ένα μέτρο ψηλά, για να αγναντεύει όλον τον όρμο. Πολυμελής χορωδία από σπουδαίες φωνές και θεατρικός όμιλος συγκροτούνται. Να και το πρώτο βιολί με τον Παναγιώτη Ζωντανό, από του Κωνηγού Πυλίας Μεσσηνίας, υπεύθυνο της ορχήστρας. Να και το δεύτερο βιολί και η κιθάρα και τα μαντολίνα, τα κλαρίνα...μια σκηνή του πάνω όρμου θα γίνει το « Στούντιο» για τις πρόβες της μουσικής και του θεάτρου. Ο Μπαχαριάν πρώτος σκηνογράφος και ο Βαγγέλης Σωτηρόπουλος θα γυρίζει όλον τον όρμο νύχτα- μέρα, για να συγκροτήσει το «βεστιάριο» του θεάτρου...Με συντονιστή και υπεύθυνο το Δημοσθένη Τασόπουλο ⁶⁰⁹ σε μια θαυμάσια συνεργασία με όλους μας, με τον Χρήστο Λουρετζή, Κώστα Δώνο, Μήτσο Ντουραλιά, Γιώργο Ντίζο, Νίκο Λαμπρόπουλο, Οδυσσέα Θανασέκο, Μιχάλη Μάστορα, για να αναφέρω μερικούς από τους ηθοποιούς μας, είχαμε θαυμάσια αποτελέσματα...Οι χοροί της πατρίδας μας, τα τοπικά έθιμα, οι συνήθειες, οι τοπολαλιές, τ' ανέκδοτα, οι σατιρικοί στίχοι στις «Εθνικοτοπικές»και ονομαστικές γιορτές έδιναν και έπαιρναν. Το μεγάλο πανηγύρι, όμως γινόταν στα καρναβάλια...».

Δεν ήταν λίγες οι φορές που τα έργα και τους επετειακούς εορτασμούς παρακολουθούσε η διοίκηση και το προσωπικό του στρατοπέδου. Ο Π. Ροδάκης αναφέρει χαρακτηριστικά το εορτασμό της Πρωτοχρονιάς του 1952, όταν ο διευθυντής Δερμιτζάκης συγχάρηκε τους συντελεστές της αλληγορικής, με έντονους συμβολισμούς, παράστασης, που δόθηκε υπό μορφή τραγωδίας με έμμετρο δεκαπεντασύλλαβο. Ψυχή και σκηνοθέτης της παράστασης ήταν και πάλι ο πολυτάλαντος Ασαντούρ Μπαχαριάν. Το πηγαίο σκηνοθετικό ταλέντο του μεταλαμπαδεύτηκε αργότερα στο μαθητή του και γνωστό σκηνοθέτη Γ. Ντίζο, που όπως παρατηρεί ο Π. Ροδάκης, ερχόταν συχνά από τον Β' όρμο να τον συμβουλευτεί. Δάσκαλος ορθοφωνίας και της τέχνης της υποκριτικής στάθηκε ο Α. Μπαχαριάν για το Π. Μανταλόβα.⁶¹⁰, ανοίγοντας στον τελευταίο δρόμους πρωτόγνωρους στην απροσπέλαστη για ένα αγροτόπαιδο τέχνη του λόγου και του θεάτρου:

«Στον Γ' Όρμο στη Γιούρα, μέχρι το 1952, ασχολήθηκα και με το θέατρο, που σαν είδος τέχνης ήταν άγνωστο για μένα. Υπεύθυνος τότε για το θέατρο ήταν ο Μπαχαριάν. Αυτός με επέλεξε και μάλιστα μου ανάθεσε αμέσως και βασικό ρόλο. Επαιξα τη "μάννα" στο έργο "ο Ζαγορής". Από τότε ήμουν πάντοτε στις επιτροπές πολιτισμού και μάλιστα κάποια στιγμή (στην Αλικαρνασσό) αργότερα ήμουν και υπεύθυνος του πολιτιστικού τομέα. Καλλιέργησα, με υποδείξεις του Μπαχαριάν, την άρθρωσή μου και έτσι απάγγελα συχνά απ' έξω ποιήματα του Παλαμά, του Βάρναλη, του Λειβαδίτη κ.α. Μέσα από τη απαγγελία έμαθα να νιώθω περισσότερο αυτό που θέλει να πει ο ποιητής».

⁶⁰⁹ Στη συνέντευξή του ο Π. Μανταλόβας αναφέρεται στο Δ. Τασόπουλο, απόφοιτο Δημοτικού, μέλος της Επιτροπής Διαφώτισης στις φυλακές Άμφισσας το 1948. Η εξέλιξή του σε θέση υπεύθυνη, όπως αυτή του συντονιστή, είναι ενδεικτική για τα αποτελέσματα της επιμορφωτικής δραστηριότητας τόσων χρόνων. Στον Β' όρμο της Γυάρου μέλος του πολιτιστικού τομέα, εκτός από τα ονόματα που αναφέρονται, ήταν και ο ίδιος ο Α. Ζαχαρόπουλος.

⁶¹⁰ Βλ. συνέντευξη με τον Π. Μανταλόβα.

Στα τέλη του 1952 το στρατόπεδο συγκέντρωσης διαλύθηκε και οι κρατούμενοι, είτε απολύθηκαν με τα «μέτρα ειρηνεύσεως», είτε συνεχίστηκε ο εγκλεισμός τους σε άλλες φυλακές και τόπους εξορίας.

Η δεύτερη περίοδος της Γυάρου, το χρονικό διάστημα 1957-1961, υπήρξε μια εξίσου δύσκολη περίοδος των μετεμφυλιακών χρόνων. Στα γνώριμα πια μέρη, μαζί με άλλους 800 κρατούμενος, βρέθηκε εκεί και πάλι ο Γιάννης Κατσαντώνης. Στις σελίδες του βιβλίου⁶¹¹ του σημειώνει πως αν και δε γινόταν πλέον λόγος για καταναγκαστική εργασία και βασανισμούς, τίποτα δεν είχε αλλάξει από την αυστηρότητα του καθεστώτος έναντι του δικαιώματος των πολιτικών κρατουμένων στη μόρφωση. Μυστικά και παράνομα έμπαιναν μέσα τα βιβλία και ο τύπος. Παρ' όλα αυτά «συντελέστηκε μια προγραμματισμένη και αξιόλογη μορφωτική προσπάθεια», πάνω στα χνάρια των προηγούμενων και με παρακαταθήκες για τους επόμενους.

ΓΥΝΑΙΚΕΣ ΣΤΗ ΧΙΟ- ΤΡΙΚΕΡΙ- ΜΑΚΡΟΝΗΣΟ - ΤΡΙΚΕΡΙ.

Ο εγκλεισμός και η απομόνωση των γυναικών σε "Στρατόπεδο πειθαρχημένης διαβίωσης" της Χίου ήταν το πρώτο σε έκταση, αριθμητική και ιδίως κοινωνική, εγχείρημα ομηρίας γυναικών, που εφαρμοζόταν μεσούντος του εμφυλίου πολέμου. (ακολούθησε η Μακρόνησος). Εκεί, από το Μάρτη του 1948 έως και το Μάη μετεφέρθησαν περίπου χίλιες γυναίκες εξόριστες απ' όλη την Ελλάδα. Στην πραγματικότητα ήταν μια φυλακή, χωρίς όμως τις στοιχειώδεις υποδομές κράτησης του πιο ευπαθούς πληθυσμού. Ανάμεσα στις φυλακισμένες - εξόριστες βρίσκονταν ετοιμόγεννες γυναίκες, μωρομάνες, γριούλες- μητέρες ανταρτών και σύζυγοι, ακόμα και μαθήτριες Γυμνασίου. Μέσα από τα τρία κείμενα - ντοκουμέντα του βιβλίου που αναφέρονται στις συνθήκες διαβίωσης στο στρατόπεδο της Χίου⁶¹², είναι φανερό πως το κύριο βάρος των συγγραφέων τους έπεφτε στο να μπορέσουν να καταγγείλουν τις απάνθρωπες συνθήκες διαβίωσης. Μαθαίνουμε πως γίνονταν μαθήματα, **απόλυτα οργανωμένα και συστηματοποιημένα**, όμως οι πληροφορίες γι' αυτά είναι, ίσως σκόπιμα⁶¹³, σύντομες και περιεκτικές. Περισσότερο διαφωτίζονται τα γεγονότα από τις συνεντεύξεις με την Σόνια Ρενιέρη, την Έλλη Νικολάου και από τα βιβλία της Ναταλίας Αποστολοπούλου και της Μαριγούλας Ζέρβα⁶¹⁴.

Αρχικά οι γυναίκες "στοιβάχτηκαν" στα τρία κτίρια του στρατοπέδου. Η διοίκηση φρόντιζε να γίνονται συνεχώς εσωτερικές μεταφορές, από το ένα κτίριο στο άλλο, των "επικίνδυνων", δηλαδή μορφωμένων εξόριστων γυναικών, ώστε να αποφεύγεται η διαφώτιση και τα μαθήματα. Ο Υποδιοικητής Δήμου το 'πε κάποια στιγμή καθαρά σε μια απ' αυτές: "Να σου λείπει η καθοδήγηση".

Μαθήματα όμως γίνονταν. Πολύ παραστατική και γλαφυρή είναι η περιγραφή της Μ. Ζέρβα, αγράμματης εργάτριας, όπως αποκαλούσε η ίδια τον εαυτό της, από

⁶¹¹ Γ. Κατσαντώνης: «Με τους δεσμώτες αγωνιστές», Σύγχρονη Εποχή, 1982., σελ 105-106.

⁶¹² Είναι τα κείμενα της φαρμακοποιού Αθηνάς Κωνσταντοπούλου, της οδοντογιατρού Στάσας Κεφαλίδου και της φοιτήτριας Νίτσας Γαβριηλίδη, κόρης του Κ Γαβριηλίδη (βουλευτή ΑΚΕ προμεταξικής περιόδου).

⁶¹³ (βλ. Σημ 74)

⁶¹⁴ Ν. Αποστολοπούλου: "Γροθιά στο σκοτάδι" Σύγχρονη Εποχή 1984, Μ. Μαστρολέων-Ζέρβα: "Εξόριστες-Χίος- Τρίκερι- Μακρόνησος" Σύγχρονη Εποχή 1986.

τον Πειραιά. Στις σελίδες του βιβλίου⁶¹⁵ της αναφέρει την αγάπη που είχε για τα εργαζόμενα κορίτσια η φιλόλογος Λίζα Κόττου. Ερχόταν στο θάλαμό τους και προσπαθούσε ήρεμα και με το καλό να τις πείσει να αξιοποιούν τον καιρό τους δημιουργικά. Κάποια στιγμή έβαλε τις νεαρές εργάτριες να γράψουνε μια έκθεση:

"... Το απόγευμα πήγαμε στο θάλαμο της Λίζας κι άρχισε να διαβάζει τις εκθέσεις. Πρώτη της Πολυτίμης, δεύτερη της Σεβαστής. Τους βρήκε στη σελίδα από τριάντα λάθη στη ορθογραφία. Έπειτα της Λεμονιάς, καμιά σαρανταριά. Της Μαριγούλας, εξήντα παρακαλώ στη σελίδα. Και τελευταία παίρνει της Ζωάρας. Μόλις τη βλέπει, δεν άντεξε, όσο καλή θέληση κι αν είχε....δεν διαβαζόταν. Τότε κατάλαβε η Κόττου πως είχε να κάνει με αγράμματες εργάτριες και ακόμα πιο πολύ μας συμπάθησε. Μας έκανε κάθε μέρα μάθημα και αρχίσαμε σιγά σιγά όλες να καταλαβαίνουμε πώς έπρεπε να διαβάζουμε και κάθε μήνα ανεβαίναμε και μια τάξη. Έπειτα έκαναν γκρουπ οι δασκάλες και μας πήραν, και η Κόττου έκανε μαθήματα σε φοιτήτριες".

Μέρος της μορφωτικής δραστηριότητας ήταν και η καθημερινή γυμναστική, που γινόταν στο χωράφι του στρατοπέδου από τις γυμνάστριες που υπήρχαν ανάμεσα στις κρατούμενες. Μια απ' αυτές ήταν η Αργυρούλα Κουτήφαρη, που με ζήλο προσπαθούσε να γυμνάσει τα κουρασμένα κορμιά ενός απ'όλες τις απόψεις, αλλοπρόσαλλου πληθυσμού. Μεγαλύτερη ανταπόκριση τα μαθήματα αυτά βρήκαν στις νέες. Σε λίγο καιρό, σύμφωνα με τα γραφόμενα της ίδιας,⁶¹⁶ οι επιδόσεις στο αγώνισμα του βόλει των νέων κοριτσιών ήταν αξιοζήλευτες. Η γυμνάστρια Αργυρούλα Κουτήφαρη, ήταν ταυτόχρονα και φοιτήτρια του Μαθηματικού τμήματος του Πανεπιστημίου, όταν τη συλλάβανε. Η ίδια περιγράφει τα μαθήματα που γίνονταν στους θαλάμους και στο προαύλιο:

«Οι μαθήτριες, αγκαλιασμένες διάβαζαν τα μαθήματά τους, κάνοντας βόλτες στο προαύλιο, όπως κατά την ώρα του μαθήματος στο σχολείο. Τέλειωσαν την ύλη της τάξης τους. Κόντετε να τελειώσει και το σχολικό έτος. ..Μάθαμε διαβάζοντας κι άλλη κι άλλη ύλη. Πολλή. Όλων των χρόνων. Ξεσκολίσαμε.Γίναμε φωστήρες. Τη Φυσιολογία καθόλου δεν την φοβάμαι πια. Όλα τα μαθήματα που χρωστούσαν οι φοιτήτριες τα έπαιζαν στα δάκτυλα»

Οι νεότερες πρωτοστατούσαν και στην ψυχαγωγία των θαλάμων. Στη σελ. 55 του βιβλίου "Στρατόπεδα γυναικών" διαβάζουμε:

"Κάθε βράδυ, πριν από το σιωπητήριο, οι κοπέλες τραγουδούσανε και χορεύανε τους χορούς της ιδιαίτερης πατρίδας τους και ήταν μια διασκέδαση για μας ν'ακούμε τα τραγούδια με την ιδιομορφία της γλώσσας στον κάθε τόπο και να βλέπουμε τους χορούς με τον ξεχωριστό ρυθμό που έχουνε στις διάφορες περιοχές της χώρας μας. Άλλοτε πάλι μας διασκεδάζανε με την " Τσιμπίδα". Δηλαδή μας εσατιρίζανε όλες μας με έξυπνους και αθώους χαρακτηρισμούς. Μα και κοινές γιορτές γίνανε στους διαδρόμους των κτιρίων. Τότες οι κοπέλες από τους διάροφους θαλάμους τραγουδούσαν και χορεύανε όλες μαζί, κάνανε απαγγελίες και διάφορα σκετς.

Οι νέες κοπέλες του στρατοπέδου- με την οδηγία και συμπαραράσταση και άλλων γυναικών, που είχαν ειδικότητα και πείρα⁶¹⁷ - διοργάνωσαν, τη μέρα της 25 του Μάρτη, μια γιορτή που μας έμεινε αλησμόνητη. Από βραδύς, όλα τα χτίρια, πόρτες και παράθυρα, τα είχαν γεμίσει με πρασινάδες και είχανε κρεμάσει ελληνικές σημαίες.. Μια μικρή χορωδία έψαλλέ τον εθνικό ύμνο. Κάποια καθηγήτρια είπε τον πανηγυρικό της ημέρας. Πολλές κοπέλες τραγούδησαν ωραία τραγούδια από τον αγώνα του '21,

⁶¹⁵ Μ. Ζέρβα, ό.π., σελ.16.

⁶¹⁶ Αργυρούλα Κουτήφαρη –Φραντζέσκου: «Μια αληθινή ιστορία». Αθήνα 1983, σελ 84.

⁶¹⁷ Στο σημείο αυτό ουσιαστικά " φωτογραφίζονται" οι δασκάλες και οι καθηγήτριες που καθοδηγούσαν τις μαθήτριές τους, αλλά για τους λόγους που αναπτύχθηκαν στην υπ. 74, δεν αναφέρονται.

απάγγειλαν ποιήματα, με λαϊκό και επαναστατικό περιεχόμενο, και παράστησαν ένα μικρό θεατρικό έργο, παρμένο από την πολιορκία του Μεσολογγίου⁶¹⁸. Στην τελετή παραβρέθηκε και η Διοίκηση... Σε όλους έκανε εξαιρετική εντύπωση... Το απόγευμα συνεχίστηκε η γιορτή μας. Όλες οι κοπέλες ντυθήκανε με ντόπιες φορεσιές και χορέψανε στον περίβολο των χιτριών, τους όμορφους Ελληνικούς χορούς... καταφέρανε να παρουσιάσουνε φανταχτερές φορεσιές και όμορφα στολίδια με το τίποτα.: Με τα ίδια τα καθημερινά μας φορέματα, με τα άσπρα και γαλάζια σεντόνια μας, με λίγο τσιγαρόχαρτο, με ό, τι μπορούσε να βρεθεί σ' ένα αποκλεισμένο στρατόπεδο..."

Αξίζει να σημειωθεί πως πρώτη το χορό έσερνε η πολύ γνωστή τότε ηθοποιός Καίτη Ντιριντάουα, κάτι που έκανε ακόμα και το Διοικητή να μη διακόψει το χορό, όταν οι κοπέλες κατευθύνθηκαν στην είσοδο του κτιρίου, όπου υπήρχαν πολλοί περαστικοί Χιώτες." *Να δουν οι χωρικοί πως είμαστε Ελληνίδες και όχι Βουλγάρες, που μας φώναζαν όλη μέρα στον κόσμο από τα μεγάφωνα*", συμπληρώνει η Μ. Ζέρβα στο βιβλίο της.⁶¹⁹

Ο εορτασμός αυτός μαζί με αυτόν του Πάσχα, εκείνης της χρονιάς (1948) ήταν από τους τελευταίους που έγιναν φανερά. Σε λίγο, τα πράγματα άλλαξαν ριζικά, διότι φαίνεται πως τα νέα από το μέτωπο δεν ευνοούσαν τις κυβερνητικές δυνάμεις. Πρώτος, και μόνιμος πλέον στόχος, ήταν να απομονωθούν οι μορφομένες από τις υπόλοιπες. Αρχικά εφευρέθησαν μέτρα "αραίωσης" του πληθυσμού και για τις "επικίνδυνες" στήθηκαν σκηνές στην ύπαιθρο. Στη συνέχεια, μεταφέρθηκε ο "επικίνδυνος πληθυσμός", που αποτελούνταν από 70 περίπου γυναίκες⁶²⁰, στο κτίριο του Δημοτικού σχολείου του Αγίου Θωμά. Εκεί, σε συνθήκες απομόνωσης, με όλες τις δυσκολίες και τους κινδύνους, τα μαθήματα συνεχίστηκαν. Η Σόνια Ρενιέρη, στη συνέντευξή της, αναφέρει πως οι μαθήτριες χωρίστηκαν σε ομάδες, ανάλογα με το αντικείμενο και το επίπεδο. Στην επιμορφωτική δουλειά δραστηριοποιήθηκαν οι δασκάλες και οι καθηγήτριες. Η ίδια φέρνει ως παράδειγμα το μάθημα αριθμητικής, που γινόταν από την μαθηματικό Έφη Καπασακάλη και αποθανατίστηκε σε φωτογραφία που βρίσκεται στο λεύκωμα "Στρατόπεδο γυναικών".⁶²¹ Στιγμές ανάτασης στην απομόνωση του σχολείου ήταν οι πολιτιστικές εκδηλώσεις με όσα πενιχρά μέσα και δυνατότητες διέθεταν εκείνη τη στιγμή οι κρατούμενες. Σύμφωνα με την μαρτυρία της Ν. Αποστολοπούλου⁶²², στην απομόνωση του σχολείου ετοιμάστηκε για πρώτη φορά η παράσταση του αρχαίου δράματος «Προμηθέας Δεσμώτης», με όλη τη λαμπρότητα και τις λεπτομέρειες που απαιτούσε το επίπεδο του έργου: αρχαίες φορεσιές των Ωκεανίδων, περιβολή του Προμηθέα, φτερά του Ερμή κτλ. Η παράσταση ματαιώθηκε από τη διοίκηση και οι κρατούμενες έμειναν με τις αναμνήσεις της προετοιμασίας. Ψυχή της παράστασης ήταν η Ρόζα Ιμβριώτη. Στην απομόνωση των αποθηκών βρισκόταν και η συνεργάτης της Ρόζας, μουσικός Έλλη Νικολαΐδου, που στη φάση αυτή, σύμφωνα με τη προηγούμενη πηγή, αφουγκραζότανε τις φωνές για τη χορωδία και συγκέντρωνε το υλικό της με τραγούδια από όλα τα μέρη της Ελλάδας.

Για τα μαθήματα ξένων γλωσσών και αναλύσεις για την τέχνη μιλάει και η Ν.Γαβριηλίδη στο τρίτο κείμενο του βιβλίου "Στρατόπεδα γυναικών". Προφανώς θα αναφέρεται στα μαθήματα της Λίζας Κόττου, που την καθιέρωσαν ως καθηγήτρια

⁶¹⁸ Ήταν το έργο του Β. Ρώτα "Να ζει το Μεσολόγγι". Βλ. Ν. Αποστολοπούλου, ό.π., σελ 31.

⁶¹⁹ Μ. Ζέρβα, ό.π., σελ.21.

⁶²⁰ Η Μ. Ζέρβα, ό.π.σελ.27, μιλάει για 240, (40 X 6 θαλάμους).

⁶²¹ Λεύκωμα «Στρατόπεδα γυναικών», 1978, σελ.54.

⁶²² βλ. συνέντευξη Ν. Αποστολοπούλου.

αισθητικής, απ'όσους χώρους εκτόπισης ή φυλάκισης κι αν πέρασε ⁶²³. Όταν, το φθινόπωρο ανοίξαν τα σχολεία " οι επικίνδυνες " μεταφέρθηκαν σε αποθήκες στρατιωτικού υλικού, σε ακόμα χειρότερες συνθήκες απομόνωσης. Στη σελ 249 του βιβλίου, διαβάζουμε:

"... Όλη μέρα καθισμένες πάνω στα ράντζα, χωρίς καμιά ενέργεια σου ερχόταν τρέλλα. Τα νειάτα δεμένα και τα μαυρά μανταλωμένα δεν το χωράει ο νους. Έπρεπε οπωσδήποτε να οργανωθούν μαθήματα και ομιλίες. Να βρεθεί μια πνευματική τροφή..."

Έτσι η μόρφωση συνεχίστηκε . Πολλές φορές οι δασκάλες , στην προσπάθειά τους να περάσουν από τη μια αποθήκη στην άλλη, συλλαμβάνονταν και στέλνονταν στο κρατητήριο. Από την ίδια πηγή μαθαίνουμε για το ομαδικό διάβασμα των βιβλίων " Βαν- Γκογκ", "Ζαν Κριστόφ" και " Δον Κιχώτης" Η Λίζα Κόττου και πάλι έκανε μαθήματα και διαλέξεις για την τέχνη. Έγιναν περίπου 35 διαλέξεις με θέματα όπως : Σχολείο και Μόρφωση, Το παιδί και η ανάπτυξή του, Τα ανώμαλα παιδιά⁶²⁴, Ζητήματα Υγιεινής κ.α. Η Μ. Ζέρβα σημειώνει στο βιβλίο της, πως εκεί, στο θάλαμο των αποθηκών, βρέθηκε με τις δασκάλες της Κατίνα Μαμέλη και Ελένη Γαρίδη . Η πρώτη είχε τα γκρουπ των εγκυκλίων μαθημάτων Δημοτικού, αλλά και των μεγαλύτερων τάξεων. Έκανε και ομαδικά εκλαϊκευτικά μαθήματα: " Δεν της ξέφευγες εύκολα της Μαμέλη, να κάνεις απουσία από το μάθημά της..." συμπληρώνει η Ζέρβα. Η Ελένη Γαρίδη ήταν φιλόλογος , έκανε στο γκρουπ τους τη γραμματική της Ε' Δημοτικού.

Παρ' όλες τις προσπάθειες της διοίκησης , για απομόνωση των εγγράμματων γυναικών, και στους θαλάμους των Α', Β', και Γ', κτιρίων γίνονταν μαθήματα και ψυχαγωγικές δραστηριότητες . Μάλιστα , λόγω των κάπως καλύτερων συνθηκών (σε σύγκριση με την απομόνωση), οι εκδηλώσεις ήταν πλουσιότερες από την άποψη των μέσων ,φαντασίας και ευρηματικότητας. Διαβάζουμε χαρακτηριστικά στο κείμενο της Στάσας Κεφαλίδου⁶²⁵ :

"Παρά την απαγόρευση άρχισε τότε , με χίλους- δυο κινδύνους, να λειτουργεί ένα είδος κρυφού σχολείου. Γριούλες, μεσόκοπες, ή νέες αγράμματες διδάσκονταν σε μικρές ομάδες, γραφή και ανάγνωση. Φιλότιμα δουλεύανε οι δασκάλες και ήταν συγκινητικό να βλέπει κανείς γυναίκες ώριμες ή γριούλες να γράφουνε με ανείπωτη χαρά τις πρώτες λέξεις στα σπίτια τους, ή να συλλαβίζουν τα γράμματα που παίρνανε. Παρά την ηλικία τους η επιμονή και η επίδοσή τους ήταν αξιοθαύμαστες. Τα παιδιά μας δεν έμειναν τυφλά, διδάχθηκαν εκεί τα πρώτα γράμματα και τα μεγαλύτερα προχώρησαν κανονικά. Οι καθηγήτριες ανάλαβαν τις μαθήτριες του γυμνασίου και τους δίδασκαν την ανάλογη με την τάξη τους ύλη. Έγινε προσπάθεια όσα βιβλία μπαίνανε κρυφά μέσα στο στρατόπεδο, να διαβάζονται απ'όλες και σιγά σιγά δημιουργήθηκε μια μικρή βιβλιοθήκη. Εργόχειρα περίφημα κεντιόνταν από άζια χέρια. Ωραιότατα μπιμπελό και μικροπράγματα φτιάχναμε όλες με το τίποτα...."

Αληθινή έκπληξη για τη Διοίκηση, αλλά και για πολλές κρατούμενες του Γ' Κτιρίου , ήταν ο εορτασμός της επετείου της 28 Οκτωβρίου, λίγα μόλις χρόνια μετά τη μεγάλη στιγμή του έθνους, που ακόμα και το επίσημο κράτος ήταν αμήχανο για το αν και πώς θα πρέπει να γιορτάζεται:

⁶²³ Οι σημειώσεις της Λίζας Κόττου για την Ιστορία της τέχνης κυκλοφορούσαν από χέρι σε χέρι και σε άλλα στρατόπεδα, αργότερα. Βλ. συνέντευξη. Γ Μωραΐτη.

⁶²⁴ Αυτό το θέμα θα πρέπει να αναπτύχθηκε από τη Ρόζα Ιμβριώτη, η οποία υπήρξε διευθύντρια του Σχολείου Ανωμάτων Παιδών της Καισαριανής, με πλούσιο εκπαιδευτικό και επιστημονικό έργο. Το μεταξικό καθεστώς έκαψε όλες τις έρευνες και τις μελέτες που έγιναν στο σχολείο αυτό, που ήταν πρωτοποριακές για τη χώρα μας και την εποχή τους.

⁶²⁵ «Στρατόπεδα γυναικών», ό.π.,σελ.100.

«Τεράστιες σημαίες από σεντόνια ετοιμάστηκαν με μιας, πολλές μικρές σημαιούλες έγιναν πάνω σε χαρτί με μπλε μελάνι, μακριές αλυσίδες με άσπρο ή μπλε χαρτί κρεμάστηκαν συμβολικά, μέσα και έξω από τα κτίρια. Ένα φανάρι με την επιγραφή " Ζήτω η 28 του Οκτώβρη", φωτισμένο μ' ένα τρόπο από μέσα, φάνταζε μέσα στη νύχτα, τοποθετημένο στο πίσω μέρος του Β' κτιρίου, που έβλεπε προς την πόλη. Σκαρφαλωμένα νύχτα στα παράθυρα, συνεργεία από νεαρά κορίτσια στολίζονε απ' έξω τα χτίρια. Μεγάλες σημαίες κρέμονται απ' τον εξώστη του Α' χτιρίου, απ' το ιατρείο του Β(ου). Ένα στεφάνι από πρασινάδα που κόψαμε κρυφά την ώρα της εξόδου, κρεμάστηκε καταμεσής στην είσοδο του Β' χτιρίου, για τη μνήμη των νεκρών. Οι σκηνές, όλες επίσης στολισμένες με σημαίες και πρασινάδα και το εορταστικό με τα " Ζήτω της 28 του Οκτώβρη", γραμμένα με ασπρισμένα πετραδάκια».⁶²⁶

Φυσικά, στους θαλάμους κρυφά έγιναν και απαγγελίες και τραγούδια και χοροί. Η αξία του στολισμού βρίσκεται στο ψυχικό σθένος των κρατουμένων και την βαθύτητα καλλιεργημένη αισθητική. Το ζήτημα δεν ήταν απλά να διαδηλώσουν, αλλά αυτό που διαδήλωναν να είναι αισθητικά ωραίο και μοναδικό.

Έτσι, ακόμα και όταν ήρθε η ώρα της μεταγωγής των 1500⁶²⁷ εξορίστων γυναικών για το νησί Τρίκερι, ο αποχαιρετισμός προς το νησί και τους κατοίκους του είχε την απαιτούμενη ευγένεια και αισθητική, όπως εκφράστηκε από το αυτοσχέδιο τραγούδι τους:⁶²⁸

«Σ' άλλη εξορία πάμε και σ' αποχαιρετάμε// μ' ευχές κι αγάπη, μ' ευχές κι αγάπη// το χρόνο μας τελειώσαμε μέσα στην αγκαλιά σου// Δε σ' είδαμε, μα νοιώσαμε τους χτύπους της καρδιάς σου// που μας μιλούσαν τρυφερά, όμορφη Χίο γεια χαρά!// Στα σύρματα δε μπήκες, μα φταίνε οι συνθήκες/ να μας γνωρίσεις, να μας γνωρίσεις...// Πως σ' εξορία ζήσαμε μια και μισή χιλιάδα/ γυναίκες π' αγαπήσαμε με θέρμη την Ελλάδα, // κάθε γωνιά της τρυφερά. Όμορφη Χίο, έχε γεια!».

ΤΡΙΚΕΡΙ, Απρίλης 1949.

Οι πρώτοι πολιτικοί εξόριστοι του μικρού και άνυδρου αυτού νησιού του Παγασητικού, που παλαιότερα " φιλοξενούσε" αιχμαλώτους των βαλκανικών πολέμων, ήταν άνδρες. Σύμφωνα με τα στοιχεία που δίνει η Βικτωρία Θεοδώρου, στα τρία κείμενά της του συλλογικού έργου "Στρατόπεδα γυναικών", από το καλοκαίρι του 1947 έως και το Μάρτη του 1949 ο αριθμός τους έφτασε τις τρεις ως τέσσερις χιλιάδες. Εκεί στείλανε και τις πρώτες γυναίκες εξόριστες για "προληπτικούς" λόγους, στα πλαίσια των μέτρων του επίσημου κράτους να συγκρατήσουν τον αγροτικό πληθυσμό για να μην ενισχύσει τους " αντιπάλους". Οι " προληπτικές", έτσι τις αποκαλούσαν, έφτασαν κάποια στιγμή το '48 τις 500. Ζούσαν στο Μοναστήρι του νησιού, μαζί με τα παιδιά τους σε άθλιες συνθήκες, απομονωμένες απ' όλους τους υπόλοιπους, με μοναδικό τους ηθικό στήριγμα τους άντρες, που φρόντιζαν για τις βαριές εργασίες. Εκτός από τις εξόριστες γυναίκες που έφτασαν από τη Χίο, σε όλη τη διάρκεια της Άνοιξης και του Καλοκαιριού του 1949, στο νησί κατέφθαναν αρματαγωγά από τη Βόρεια κυρίως Ελλάδα - Ήπειρο και Μακεδονία. Συνολικά ο

⁶²⁶ «Στρατόπεδα γυναικών», ό.π., σελ. 106

⁶²⁷ Τον αριθμό αυτό τον δίνει η Ζωζώ Πετροπούλου, ως τον επικρατέστερο.

⁶²⁸ Ν. Αποστολοπούλου, ό.π., σελ. 23.

αριθμός των εξορίστων γυναικών της περιόδου 1948-1949 ήταν γύρω στις 5000 και των παιδιών , στα 235⁶²⁹.

Η παραμονή των εξορίστων γυναικών στο Τρίκερι θα μπορούσε να χωριστεί σε δυο φάσεις. Στην πρώτη μέχρι τα Χριστούγεννα του 1949, που τις μεταφέρανε στη Μακρόνησο και τη δεύτερη από το Φθινόπωρο του 1950 , όταν επέστρεψαν πίσω γύρω στις 620 " αμετανόητες", έως την Άνοιξη του 1953 που απολύθηκαν και οι τελευταίες (γύρω στις 45, απ' αυτές οι 16 "συνέχισαν" στον Αη - Στράτη).

Η πρώτη περίοδος κατά την οποία μαινόταν ο εμφύλιος ήταν πολύ σκληρή για τις κρατούμενες. Οι συνθήκες ζωής τους ήταν πραγματικά αβίωτες, ιδιαίτερα όταν από το Νοέμβρη του '49 μπήκαν κάτω από την αρμοδιότητα του Στρατού (ΟΑΜ) και όχι της Χωροφυλακής, όπως ήταν μέχρι τότε. Με κόπο, πείσμα και αγώνα οι κρατούμενες κατάκτησαν ορισμένα βασικά δικαιώματα, κυρίως στον τομέα της σίτισης και της υγιεινής. Μετά την επιστροφή από τη Μακρόνησο είχαν αλλάξει και οι ίδιες τη στάση τους, αφού κατάφεραν να επιζήσουν στο πιο απάνθρωπο στρατόπεδο της χώρας. Δε φοβούνταν, διεκδικούσαν ανυποχώρητες και κατάφεραν πολύ περισσότερα - δεν επωμίζονταν οι ίδιες τα βάρη της μεταφοράς, επλέγανε το μέρος διαμονής και αξιοποιούσαν τις αίθουσες του Μοναστηριού, συστηματοποίησαν την αλληλογραφία και εν μέρει νομιμοποίησαν το δικαίωμα στη μόρφωση, δεν πρόσφεραν υπηρεσίες στους δεσμοφύλακες και το διοικητικό προσωπικό του στρατοπέδου, βελτίωσαν σημαντικά την ποιότητα σίτισης κτλ.⁶³⁰ Είχε αλλάξει βέβαια, και το πολιτικό κλίμα , αφού το κράτος δεχόταν ισχυρές πιέσεις και από το εσωτερικό και το εξωτερικό.

Από το κείμενο της Β. Θεοδώρου⁶³¹ πληροφορούμαστε έμμεσα για την οργανωμένη ζωή των ανδρών, της περιόδου 1947-1949. Φεύγοντας για τη Μακρόνησο, το Μάρτη του '49 , αφήσανε πίσω τους μια στοιχειώδη υποδομή καταυλισμού που ανακούφισε τις νεοεισερχόμενες ταλαιπωρημένες γυναίκες. Ήταν σημαντικό πράγμα να υπάρχουν έστω οι στερεωμένοι γερά στη άμμο πάσσαλοι για το στήσιμο των σκηνών, τέσσερα πηγάδια με τρόμπες και σωλήνες (έγιναν με έξοδα των εξορίστων),τη στιγμή που από τη διοίκηση του στρατοπέδου δεν υπήρχε η παραμικρή βοήθεια και μέριμνα για το πού θα μείνει όλος αυτός ο πληθυσμός. Μόνες τους οι γυναίκες κουβαλούσαν , χωρίς κανένα βοηθητικό μέσο την "οικοσκευή τους" και ξεφόρτωναν τα τρόφιμα από τα καΐκια. Ορισμένες κατακτήσεις των προκατόχων τους , όπως το να υπάρχει καντίνα στο στρατόπεδο , τη διαχείριση της οποίας την είχαν οι εξορίστοι, συνεργεία (φούρνος, μαγειρείο, σιδεράδικο, τσαγκάτικο, ραφτάδικο, ξυλουργείο) ακόμα και το προχειροσκαμμένο αμφιθεατρικό θεατράκι και γήπεδο γυμναστικής, ήταν ένα είδος παρακαταθήκης που κάποια στιγμή θα αξιοποιούσαν και θα επανακατακτούσαν οι εξορίστες. Μέσα στις κατακτήσεις των αντρών ήταν και η δυνατότητα προμήθειας εφημερίδων. Επίσης , διαβάζουμε πως τις ψυχαγωγικές τους εκδηλώσεις με θέατρο, χορωδία και αθλητικούς αγώνες κατάφεραν να παρακολουθήσουν και οι " προληπτικές". Από τα λίγα στοιχεία της οργάνωσης της ζωής τους και λαμβάνοντας υπόψη την εποχή και την εμπειρία των

⁶²⁹ Είναι πολύ δύσκολο να καταγράψει κανείς με ακρίβεια τους αριθμούς αυτούς. Ακόμα και σε κείμενα του ίδιου συγγραφέα , οι αριθμοί ποικίλλουν. Είναι φανερό πως λόγω των ακατάπαυστων μεταγωγών και λόγω έλλειψης επίσημων στοιχείων η αριθμητική προσέγγιση είναι σφαιρική. Η Ν. Δαγκλή , σε τηλεφωνική συνέντευξή της υπολογίζει πολύ μικρότερο τον αριθμό των παιδιών, κοντά στην εκατοντάδα.

⁶³⁰ Οι κατακτήσεις σε ζητήματα υγιεινής, όπως η οργάνωση του ιατρείου, η χωριστή αίθουσα για τις φθισικές, οι πρόχειρες λακκούβες για αποχωρητήρια και τα συνεχή ασβεστώματα , ανήκουν στην πρώτη περίοδο.

⁶³¹ «Στρατόπεδα γυναικών», ό.π.σελ.132-133.

άλλων εξοριών, θα πρέπει να υπήρχε στους άντρες κάποια μορφή μορφωτικής δραστηριότητας.

Οι απομονωμένες στο Μοναστήρι γυναίκες, δεν μπόρεσαν να παρακολουθήσουν από κοντά την οργάνωση της ζωής όσων ζούσαν έξω στις σκηνές (τάγματα αρχικά, λόχοι αργότερα), παρ' όλες τις προσπάθειες των υπόλοιπων. Ίσως, εκτός από την απειρία κοινωνικής δραστηριοποίησης του αγροτικού πληθυσμού, σ' αυτό να συντέλεσε και το γεγονός πως ανάμεσά τους ήταν πολύ μικρό το ποσοστό των νέων κοριτσιών. Οι νέες εξόριστες, που προέρχονταν από αστικές περιοχές, είχαν συλληφθεί κατά κύριο λόγο για την αντιστασιακή τους δράση στα χρόνια της γερμανικής κατοχής, που σημαίνει πως ήταν στην πλειοψηφία τους μέλη της ΕΠΟΝ. Δεν είναι δύσκολο να καταλάβει κανείς το πώς και το γιατί η νεολαία ήταν η ψυχή των οποιονδήποτε δραστηριοτήτων. Ήταν η γενιά του "Πολεμάμε και Τραγουδάμε", που θεωρούσε πως η εξορία δεν ήταν παρά μια ακόμη πρόκληση για αγώνα. Στα προηγούμενα θα πρέπει να προσθέσουμε και αντικειμενικούς λόγους, όπως είναι η σωματική αντοχή των νέων, που επιτρέπει την επιβίωση κάτω από έντονους ρυθμούς. Στις συνεντεύξεις με γυναίκες εξόριστες, που ήταν νεαρές τότε η απάντηση που μοιάζει σχεδόν στερεότυπη είναι:⁶³²

« Διαβάζαμε και μορφωνόμαστε, όσο μας το επέτρεπαν οι υποχρεώσεις μας από τις αγγαρείες».

Ο καταμερισμός της δουλειάς γινόταν πάνω στη βάση των αναγκών της ομάδας, όπου λαμβάνονταν σοβαρά υπόψη οι πραγματικές δυνατότητες της καθεμιάς. Αυτός ο καταμερισμός στάθηκε στην πραγματικότητα η σωτήρια επιλογή για την επίλυση των προβλημάτων τους. Έτσι έμενε και κάποιος, έστω και λίγος, ελεύθερος χρόνος, για να μπορέσουν να ξεφύγουν από το άγχος της επιβίωσης και να ασχοληθούν με δημιουργικές δραστηριότητες⁶³³.

"Όταν έπεσε κάπως η ταραχή της μεταφοράς μας στο Τρίκερι κι εβάλαμε τα θεμέλια για μια καινούργια ζωή, κι αφού θεραπεύσαμε τις πρώτες ανάγκες μας, ζητήσαμε αυθόρμητα ν'απασχοληθούμε με τη μόρφωση, όπως μπορούσαμε", γράφει η Β. Θεοδώρου στο κείμενό της.

Πράγματι, η μορφωτική δουλειά δεν άργησε να οργανωθεί. Η Ζ. Πετροπούλου αναφέρει πως, τα πρώτα μαθήματα έγιναν από το Μάρτη του 1948 από τη φιλόλογο Λίζα Κόττου και τη μαθηματικό Έφη Καπασακάλη για τις μαθήτριες Γυμνασίου. Επίσης οργανώθηκε σχεδόν από τις πρώτες μέρες η ομαδική ανάγνωση λογοτεχνικών κειμένων. Αξιοποιήθηκε και εμπλουτίστηκε η μικρή βιβλιοθήκη που είχε δημιουργηθεί στη Χίο. Η Ν. Αποστολοπούλου, δασκάλα του στρατοπέδου, παραθέτει συγκεκριμένα στοιχεία:⁶³⁴

"Σ' ένα απέραντο κρυφό σχολειό μετατράπηκε το Τρίκερι. Κι οι εξόριστες νέες, ηλικιωμένες και γερόντισσες μεταμορφώθηκαν σε μαθήτριες. Οι γέρικες ελιές, τα πλατόματα, τα ξέφωτα γίνανε τόποι διδασκαλίας και γνώσης. Οι 52 καθηγήτριες και δασκάλες, το εκπαιδευτικό προσωπικό του στρατοπέδου, δουλεύουν πυρετικά να φωτίσουν τούτο το διψασμένο για μάθηση λαό. Με αποτελέσματα καταπληκτικά: 470 εξόριστες που είχαν εγκαταλείψει το Δημοτικό στις τελευταίες τάξεις του, αποφοίτησαν από το κρυφό σχολειό με άριστες επιδόσεις. 380 αγράμματες προκόψανε στην

⁶³² Βλ. Συνέντευξη με την Σόνια Ρενιέρη και την Έλλη Νικολάου.

⁶³³ «Στρατόπεδα γυναικών», ό.π., σελ.173.

⁶³⁴ Άρθρο στο "Κομμουνιστική Επιθεώρηση" τχ4, 1998, σελ 84" Τρίκερι ένα κρυφό σχολειό"

Ανάγνωση, Γραφή και Αριθμητική. 230 αναλόφθητες μάθανε Ανάγνωση και Γραφή⁶³⁵. Στις 80 μαθήτριες που είχαν αρπαχθεί από τα θρανία του Γυμνασίου για την εξορία, οι καθηγήτριες δίδαξαν τα αντίστοιχα μαθήματα κάθε τάξης και ολοκλήρωσαν τις γυμνασιακές τους σπουδές με καθολική επιτυχία. Και οι 15 απόφοιτες Γυμνασίου ετοιμάστηκαν για τις εισαγωγικές εξετάσεις στο Πανεπιστήμιο και τις Ανώτερες σχολές. Δασκάλες ξένων γλωσσών παρέδιδαν Γαλλικά, Αγγλικά, γερμανικά: οι αξέχαστες Κοντοπούλου Λίλιαν και Μάχη, η Μαίρη Αλεξιάδου και άλλες. Οι τραπεζικές υπάλληλοι δίδαξαν λογιστικά."

Και πάλι οι μαθήτριες του Γυμνασίου αποτελούσαν προτεραιότητα. Σε ομάδες 5-6 κοριτσιών γίνονταν τα μαθήματα. Στο Τρίκερι υπήρχε η "πολυτέλεια" οι ομάδες να χωρίζονται ακόμα και με βάση το επίπεδο της κάθε τάξης. Η Γ. Ρογκάκου στη συνέντευξή της αναφέρει πως άρχισε τα μαθήματα ακριβώς από την τάξη που είχε διακόψει, την Δ' Γυμνασίου. Στο τμήμα τους ήταν άλλες τρεις μαθήτριες. Σημειώνει και κάτι άλλο πολύ ενδιαφέρον: Επειδή οι μαθήτριες έλκονταν περισσότερο από τη λογοτεχνία ή ήθελαν να πάρουν μέρος σε μαθήματα γενικότερου προβληματισμού, οι δασκάλες τους ήταν φορτικές με τις προτροπές για μελέτη μόνο των σχολικών μαθημάτων. Στα χρόνια της εξορίας κατάφερε να διδαχθεί όλη την ύλη της Άλγεβρας, με όλες τις ασκήσεις του σχολικού βιβλίου, από τη φυσικό Πόπη Παπανικολάου. Τα φιλολογικά, ιδιαίτερα τις εκθέσεις τα δίδασκε η ίδια η Ιμβριώτη. Η φιλόλογος Ηρώ Κωνσταντουλάκη, έκανε τα αρχαία. Τα γαλλικά τους τα δίδασκε η Τιτίκα Παπανικολοπούλου. Η μαθήτριά της κατάφερε και διάβασε "Αμλετ" από τα γαλλικά.

Μετά τις μαθήτριες Γυμνασίου σειρά είχαν οι αγράμματες γυναίκες, ιδιαίτερα οι μικρότερες που εγκατέλειψαν το Δημοτικό. Η ύλη επιλεγόταν από τα σχολικά εγχειρίδια και από τα αναγνώσματα. Προσοχή δινόταν στην έκφραση, την κατανόηση των κειμένων και την πρακτική αριθμητική. Το έργο αυτό το είχαν αναλάβει οι δασκάλες. Και στα τμήματα αυτά υπήρχε η δυνατότητα κάθε ομάδα να είναι αντίστοιχη μιας συγκεκριμένης σχολικής τάξης. Η Ν. Αποστολοπούλου αναφέρει πως η ίδια έκανε μαθήματα στη Γ' τάξη και πάνω.⁶³⁶ Τα μαθήματα στις αμόρφωτες γυναίκες, κυρίως από τις απομακρυσμένες αγροτικές περιοχές, τα έκαναν όλες οι εκπαιδευτικοί. Η Αποστολοπούλου αναφέρει κάτι συγκλονιστικό για τα δεδομένα της χώρας μας την εποχή εκείνη: Η δασκάλα Κατίνα Φλούντζη έκανε μαθήματα σε 25 τσιγγάνες, που τα παιδιά τους ήταν στο Δημοκρατικό Στρατό και τις έμαθε όλες γράμματα! Από την ίδια πηγή μαθαίνουμε πως υπήρχε μόνο ένα αλφαβητάριο, που αντιγράφονταν και πήγαινε από χέρι σε χέρι. Οι "γερόντισσες μαθήτριες" δεν είχαν λεφτά να αγοράσουν ούτε ένα μολύβι. Με πείσμα και θέληση σκαλίζανε τα πρώτα τους γράμματα στην άμμο.

Με πρωτοβουλία των νέων κοριτσιών οργανώθηκε για τα παιδιά προσχολικής ηλικίας το νηπιαγωγείο. Η ιδέα ήταν της Ζ. Πετροπούλου, η οποία το ξεκίνησε με αρχικό στόχο να απασχολήσει τα παιδιά, ώστε να μην κινδυνεύουν αφενός και αφετέρου να απαλύνει κάπως τον πόνο και τον τρόμο που βίωναν καθημερινά. Η ίδια δεν ήταν εκπαιδευτικός, το έκανε απλώς από αγάπη και ευαισθησία. Με τη βοήθεια κι άλλων συνεξόριστων οριοθετήθηκε ένας τετράγωνος χώρος, το σκάμμα, τον οποίο

⁶³⁵ Τα στοιχεία συμφωνούν πλήρως με όσα παραθέτει και η Β. Θεοδώρου. Ο διαχωρισμός αναλόφθητων και αγράμματων θέλει να τονίσει την παντελή έλλειψη οποιασδήποτε σχολικής μορφής γνώσης των πρώτων και τον ελάχιστο εγγραμματισμό των δεύτερων.

⁶³⁶ Βλ. Συνέντευξη με την Ν. Αποστολοπούλου. Η ίδια αναφέρει την περίπτωση της μαθήτριάς της Διαμάντως Καραμπέτσου, που κατάφερε και κρατούσε αργότερα, μετά την απόλυσή της, ολόκληρο το μαγαζί της "κρατώντας λογαριασμούς και βιβλία" και που η ίδια αναγνώρισε την προσφορά της δασκάλας της. Επίσης, η Μ. Μαυρολέων - Ζέρβα, από τα βιβλία της οποίας βρίσκουμε τις πηγές μας, αποτελεί την καλύτερη πιστοποίηση της μορφωτικής προσπάθειας που έγινε.

γέμισαν με άμμο. Αργότερα έγιναν και άλλα δυο σκάμματα. Η ιδέα βρήκε ανταπόκριση, το σχολείο λειτούργησε και περιλάμβανε και δεκατιανό γεύμα (ένα κομμάτι ψωμί με παχιά στρώση γάλατος εβαπορέ) και φρούτο. Το εκπαιδευτικό έργο σε λίγο το ανέλαβαν δασκάλες που εφαρμόζαν συγκεκριμένο πρόγραμμα δραστηριοτήτων. Μια απ' αυτές ήταν η Νίτσα Δαγκλή.⁶³⁷ Είχε αναλάβει τη μικρή ομάδα των παιδιών, όσων κρατούνταν "για προσωπικούς λόγους", που δεν ξεπερνούσε τα είκοσι παιδάκια. Η άλλη ομάδα παιδιών των ανταρτοοικογενειών ήταν πολύ μεγαλύτερη, γύρω στα πενήντα παιδιά. Το εκπαιδευτικό πρόγραμμα περιλάμβανε εκμάθηση ποιημάτων, τραγουδιών και ακόμα μια πρώτη γνωριμία με τα γράμματα και ορισμένες πρότυπες λέξεις,⁶³⁸ τα οποία γράφονταν σε καρτούλες, που έφτιαχναν οι νηπιαγωγοί από πακέτα τσιγάρων. Τα νήπια κατάφεραν να παρουσιάσουν και δυο παραστάσεις, την "Κοκκινοσκουφίτσα" και τα " Επτά κατσιακία", καθώς και διάφορες γυμναστικές επιδείξεις και σκετσάκια.

Καθοδηγητικό όργανο της μορφωτικής δουλειάς, που αναπτύχθηκε κυρίως στη δεύτερη φάση, μετά την επιστροφή από τη Μακρόνησο, ήταν το " Εκπαιδευτικό Συμβούλιο" που κατάρτιζε την ύλη και το πρόγραμμα διδασκαλίας, με βάση τις ανάγκες της κάθε ομάδας. Μέλη του ήταν οι φιλόλογοι Ρόζα Ιμβριώτη, Λίζα Κόττου, Ελένη Γαρίδη, Ελένη Ιατροπούλου, η μαθηματικός Άννα Νικολακοπούλου και η δασκάλα Κατίνα Μαμέλη. Ψυχή της επιμορφωτικής δραστηριότητας και υπεύθυνη του Νέου Άτυπου Παιδαγωγικού Φροντιστηρίου ήταν η **Ρόζα Ιμβριώτη**, που για μια ακόμη φορά καλούνταν να οργανώσει την εκπαίδευση των δασκάλων σε έναν άγνωστο για αυτές τομέα - την Εκπαίδευση Ενηλίκων. Οι **στόχοι του εκπαιδευτικού προγράμματος** ξέφευγαν από τις αρχικές ανάγκες βασικού εγγραμματοτισμού, ήταν βαθύτεροι. Μεγάλο βάρος δινόταν στα εκλαϊκευμένα μαθήματα Ιστορίας, Γεωγραφίας και Ιστορίας της Τέχνης. Η μέθοδος προσέγγισης της γνώσης βασιζόταν στην Ενιαία Συγκεντρωτική Διδασκαλία της ύλης, μια μέθοδος για την οποία είχε δώσει τους αγώνες της η Ρ. Ιμβριώτη, μέσα από τις γραμμές του Εκπαιδευτικού Ομίλου και είχαν επεξεργαστεί μαζί της οι παιδαγωγοί Μ. Παπαμαύρος και Κ. Σωτηρίου, στα παιδαγωγικά Φροντιστήρια της Τύρνας και του Καρπενησίου το 1944.

Παρά τις δυσκολίες ανεύρεσης εποπτικού υλικού, στα μαθήματα Φυσικής και Χημείας καταβαλλόταν κάθε προσπάθεια για την καλύτερη κατανόηση των φαινομένων. Ένα απλό περιστατικό, από το οποίο μπορεί κανείς να βγάλει πολλά συμπεράσματα για το πόσο συλλογική υπόθεση ήταν η μόρφωση, είναι το παράδειγμα κατασκευής της Υδρογείου σφαίρας. Η δασκάλα Κατίνα Μαμέλη παρακάλεσε τη φυσικό Πόπη Παπανικολάου (οι εξόριστες της είχαν βγάλει το παρατσούκλι "Αρχιμήδης", διότι διάβαζε συνεχώς) να της φτιάξει την υδρόγειο, προκειμένου να τη χρησιμοποιήσει στο ενιαίο μάθημα Φυσικής - Γεωγραφίας. Η επιστήμονας δεν μπόρεσε να τα βγάλει πέρα, διότι ακόμα και οι όροι που χρησιμοποιούσε για να εξηγήσει τι ήθελε στο σιδερά του χωριού (μοίρες και διάμετρος), ήταν ακατάληπτοι

⁶³⁷ Νύφη του γνωστού ζωγράφου-χαράκτη. Δυσκολεύτηκε να θυμηθεί τα ονόματα των τριών άλλων συναδέλφων της. Τις πληροφορίες της για το είδος και το περιεχόμενο των δραστηριοτήτων τις έδωσε από τηλεφώνου. Από τους μαθητές της θυμήθηκε την κόρη του Μ. Λουντέμη. Για το έργο της τιμωρήθηκε από τη διοίκηση, που την έστειλε μαζί με Ρ. Ιμβριώτη και άλλες τρεις " επικίνδυνες", στο στρατόπεδο της Λάρισας, όπου τις βασάνισαν σκληρά. (βλ. κείμενο της Ρ. Ιμβριώτη στο " Στρατόπεδα Γυναικών " ό. π).

⁶³⁸ Η μέθοδος αυτή είναι η ολική, γνωστή και ως « μέθοδος Decroly», ό, τι πιο έγκυρο επιστημονικά την εποχή εκείνη. Από το βιβλίο της Ν. Αποστολοπούλου " Γροθιά στο σκοτάδι" ό.π., αντιγράφουμε το ποιηματάκι των παιδιών "Μενεξέδες και ζουμπούλια// και θαλασσίνα πουλιά// όταν δείτε τον μπαμπά μου// χαιρετίσματα πολλά..."

για αυτόν. Η παρέμβαση της εργάτριας Μαριγούλας έβαλε τα πράγματα στη θέση τους. Η σφαίρα ετοιμάστηκε και γίνανε πολλά μαθήματα γύρω της.⁶³⁹

Στα εκλαϊκευμένα μαθήματα Ιστορίας της Τέχνης, η Λίζα Κόττου διαπίστωσε στην πράξη αυτό που πίστευε πάντοτε θεωρητικά, πως «Μπορούσε, λοιπόν, η Τέχνη να γίνει κτήμα όλου του λαού, όχι μόνο των λίγων και προνομιούχων...»⁶⁴⁰. Με δέος στεκότανε πάνω στα δημοτικά τραγούδια, που της μετέφεραν οι μαθήτριάς της, βρίσκοντάς τα: " Τα πιο τέλεια, τα πιο άψογα της Ευρώπης, εξαιτίας της δομής τους, της κρυστάλλινης διαύγειάς τους, της αμόλετης γλώσσας του πλάστη λαού που τα ζύμωνε με την καρδιά και το νου του..."⁶⁴¹. Ίδια συγκίνηση εξέφραζε και η Κατίνα Μαμέλη, όταν διάβαζε της εκθέσεις των μαθητριών της. "Κοιτάτε, έλεγε, διαβάστε δω, να δείτε τι θησαυρούς κρύβει μέσα του ο λαός, που τον έχουν καταδικάσει στην αμορφωσιά και την αγραμματοσύνη. Ποιος μωρέ, ποιος από τους πολυγραμματισμένους διώκτες τους έχει μέσα του την ευαισθησία τούτης της αγρότισσας, την παρατηρητικότητα και την κρίση της;..."⁶⁴².

Η ανατροφοδότηση γνώσεων, από την επαφή γυναικών με διαφορετικό μορφωτικό, κοινωνικό και πολιτιστικό επίπεδο, εκφράστηκε σε όλες τις εκδηλώσεις της ζωής τους. Οι μορφωμένες διδάσκανε και διδάσκονταν, μαθαίνανε από τις γυναίκες του λαού δεξιότητες, που δεν είχαν ποτέ τη δυνατότητα να αποκτήσουν. Γυναίκες που ποτέ δεν είχαν "βγει έξω από το σπίτι τους" στην παραγωγή, τα καταφέρνανε θαυμάσια στα συνεργεία ραφτριών, τσαγκαρισσών, μπαλωματούδων, παπλωματούδων, ξυλουργών, φουρναρισσών κ.α. Στη δεύτερη περίοδο λειτουργίας του στρατοπέδου, ο απεσταλμένος του Ερυθρού Σταυρού εντυπωσιάστηκε από το αυτοσχέδιο φαναρτζίδικο, άκουσε το αίτημα των τεχνιτριών και έστειλε το κιβώτιο του Colladon με καλάι, πένσες, ψαλιδάκια κτλ, που περίσσεψαν και για την εξορία του Αϊ Στράτη.⁶⁴³ Πολλές βρήκαν το κουράγιο να κάνουν σχέδια για την επαγγελματική τους αποκατάσταση και επέλεξαν ποια τέχνη θα θελαν να ακολουθήσουν. Χαρακτηριστικό είναι το παράδειγμα που δίνει η Ν.Αποστολοπούλου στη συνέντευξή της για τη γερόντισσα Σοφία Κωστοπαναγιώτου. Όχι απλά είχε μάθει να γράφει και να διαβάζει, αλλά διόρθωνε και τα λάθη στα γράμματα του εξόριστου συζύγου της. Η ίδια προτίμησε να μάθει την τσαγκαρική, διότι ως τέχνη τη θεωρούσε πιο χρήσιμη από τη μοδιστρική, που λίγο πολύ τα κατάφερνε⁶⁴⁴. Οι φοιτήτριες μαθήτευσαν κοντά στις έμπειρες επαγγελματίες στο μελλοντικό τους επάγγελμα. Μια τέτοια περίπτωση διαβάζουμε στο βιβλίο της Μ. Ζέρβα,⁶⁴⁵ για τις τρεις οδοντιάτρους Μ. Παυλίδου, Μ. Τσισκάκη και Α. Ιωαννίδου, που μύησαν τη φοιτήτρια Κασσιανή Καρζή δια της εξάσκησης στο δύσκολο επάγγελμα. Να σημειωθεί πως η πρώτη, μετά από συνεχείς καταγγελίες και παραστάσεις στο Διοικητή, κατάφερε να της σταλούν όλα τα εργαλεία του οδοντιατρείου από το σπίτι της και να στήσει ένα πλήρες ιατρείο, που ανακούφισε όχι μόνο τις εξόριστες και τους δεσμοφύλακες, μα και κατοίκους του χωριού.

⁶³⁹ Μ. Ζέρβα ό. π. σελ 124. Το περιστατικό αυτό αναφέρεται στην Β' περίοδο του Τρίκερι, όταν οι εξόριστες γύρισαν από τη Μακρόνησο.

⁶⁴⁰ Ν. Αποστολοπούλου: "Περίφανες κι αδούλωτες"

⁶⁴¹ Ν. Αποστολοπούλου ό.π. Σημειώνουμε πως Η Λ. Κόττου είχε κάνει μεταπτυχιακά στη Γαλλία και Γερμανία πάνω στη Λογοτεχνία, με κρατική υποτροφία.

⁶⁴² Ν.Αποστολοπούλου, ό.π. Από την ίδια πληροφορούμαστε πως την Κ.Μαμέλη είχε βραβεύσει ως καλύτερη δασκάλα η Φρειδερίκη...

⁶⁴³ Β. Θεοδώρου ό.π

⁶⁴⁴ βλ. συνέντευξη με την Ν. Αποστολοπούλου.

⁶⁴⁵ Μ. Ζέρβα, ό.π., σελ.54.

Η μαέστρος της λυρικής Σκηνης Έλλη Νικολαΐδου , αφού συγκέντρωσε πλούσιο υλικό, ακόμα και από την περίοδο της εξορίας στη Χίο, μπόρεσε να οργανώσει την **τετράφωνη χορωδία** με ένα πλούσιο από κάθε άποψη ρεπερτόριο. Διδάχθηκαν περισσότερα από εκατόν πενήντα τραγούδια⁶⁴⁶- ελληνικά και ξένα: γαλλικά, γερμανικά , ρώσικα, νορβηγικά , νέγρικα., ακόμα και αποσπάσματα από όπερες, όπως η " Καβαλερία Ρουστικάνα" του Μασκάνι και πολλές δημιουργίες από κλασικούς συνθέτες: Γκλουκ, Βέμπερ, Σούμπερτ, Ντβόρζακ, Στράους. Από τις δημιουργίες των Ελλήνων συνθετών διδάχθηκαν τα έργα του Καλομοίρη " Έξοδος των Παργίων", "Η άλωση της Κων/πολης" και η καντάδα του Λαυράνγκα " Στις εκκλησιάς τα μονοπάτια".

Το τραγούδι για τις εξόριστες δεν ήταν μόνο μέσο ψυχαγωγίας, τις συντρόφευε και στις πιο δύσκολες ώρες. Οι μαρτυρίες , όσων έχουμε στη διάθεσή μας, βεβαιώνουν πως το τραγούδι δε σταμάτησε ούτε στη Μακρόνησο, όταν :"*...δεν θα πεις ποτέ πως ξέμπλεξες. Μέρα και νύχτα πλανιέται πάνω από το κεφάλι σου το φάσμα των βασανιστηρίων. Το χειρότερο που θα ακολουθήσει το κακό...*"⁶⁴⁷.

Το τραγούδι των γυναικών απαλύνει τον πόνο και έδινε κουράγιο και στους κλωβούς των εξοριστών αντρών. Πάνω σε γνώριμους σκοπούς, τα λόγια συνεχώς αναπροσαρμόζονταν και έτσι , μέσα από την επικαιρότητα και την ετοιμότητα, το τραγούδι γίνονταν αναπόσπαστο κομμάτι της δύσκολης ζωής τους. Όταν απροσδόκητα στον κλωβό του ΕΣΑΓ ανακοινώθηκε ότι απολύονται οι 15 γριούλες, το τραγούδι ήρθε να τονίσει τον προσωπικό τους άθλο και να τις βγάλει από το μούδιασμα και την αμηχανία για ό,τι τις περίμενε έξω:

*"Άρπα τραγούδα τη μέρα αυτή//Ψάλε τρομπέτα θριαμβευτική//Δόξα μεγάλη στους νικητές//στεφάνια σε σας, καλοί πολεμιστές."*⁶⁴⁸

Η χορωδία της Έλλης Νικολαΐδου βρισκόταν σε" συνεχή ετοιμότητα "για κάθε έκτακτο περιστατικό, ακόμα και προσωπικής φύσης (θάνατοι ή συλλήψεις αγαπημένων ανθρώπων)", πάντοτε υπήρχε το κατάλληλο βάλαμο να απαλύνει τον πόνο.

Μετά την επιστροφή των εξοριστών στα "παλιά λημέρια του Τρίκερι" , η χορωδία ήταν σχεδόν αναγνωρισμένη από τη διοίκηση ως αυτονόητο μέσο ψυχαγωγίας⁶⁴⁹ . Έγινε μεγάλη προσπάθεια να συγκεντρωθεί λαογραφικό υλικό από όλα τα μέρη της Ελλάδας και να παρουσιαστεί σε γιορτές και αφιερώματα. Για την αξία του εγχειρήματος οι εξόριστες είχαν πειστεί από τα εκλαϊκευμένα μαθήματα Λαογραφίας που περιλάμβανε το "Μορφωτικό πρόγραμμα" της Επιτροπής. Χαρακτηριστικό είναι το απόσπασμα από το βιβλίο της Μ. Ζέρβα:⁶⁵⁰

"Τώρα άρχισε να εργάζεται η Έλλη Νικολαΐδου πιο εντατικά.. Οι παρτιτούρες με τα τραγούδια για τη χορωδία έρχονταν η μια κατόπιν της άλλης. Απόκτησε και διαπασών...Η χορωδία αποτελούνταν από εκατόν είκοσι κοπέλες διαλεγμένες. Εκτός

⁶⁴⁶ Ν.Αποστολοπούλου, "Γροθιά στο σκοτάδι" ό. π., σελ 62.

⁶⁴⁷ Αυτά είναι τα λόγια της Αφροδίτης Μαυροειδή - Παντελέσκου , που υπογράφει το όγδοο κείμενο-ντοκουμέντο του συλλογικού έργου " Στρατόπεδα γυναικών", ό.π. σελ 376. Λίγο πιο πάνω σημειώνει επίσης" ...Το έγκλημα είναι μόνο η μια πλευρά της Μακρονήσου. Κι όμως δεν είναι η χειρότερη Η άλλη πλευρά είναι η επιστημονικά υπολογισμένη, η σοφά δημιουργημένη ατμόσφαιρα της ψυχικής αγωνίας, του τρόμου, του άγχους. είναι ολοκληρωτικός ,χωρίς έλεος πόλεμος ενάντια στην ανθρώπινη υφή και συγκρότηση."

⁶⁴⁸ Α. Μαυροειδή , ό.π.σελ397.

⁶⁴⁹ Οι επίσημες δηλώσεις του αντιπροέδρου της κυβερνήσεως Παπανδρέου που γράφτηκαν σε εφημερίδες έλεγαν :"*...Αι δε γυναίκες θα μεταφερθώσιν εις άλλην κατωκημένη νήσον, όπου θα ζήσουν υπό καθεστώς απλής εξορίας και υπό ανθρωπιστικής συνθήκας διαβιώσεως*". Α. Μαυροειδή ό.π.

⁶⁵⁰ Μ. Ζέρβα, ό.π., σελ.116.

από τα μουσικά της κομμάτια, τώρα άρχισε να καταπιάνεται και με τα τραγούδια τα τοπικά. Άρχισε από τα Δωδεκάνησα. Μας κάλεσε και μας έβαλε και της τραγουδήσαμε... αφού έγραψε τα τραγούδια και με νότες, τα δίδαξε στη χορωδία. Το ίδιο έκανε και με τις Κρητικές, τις Ηπειρώτισσες, τις Πόντιες, τις Μακεδόνες, τις Μυτιληνιές και όσες άλλες είχαμε και μας είπε:

-Τα τραγούδια εγώ θα τα μάθω στη χορωδία. Εσείς τώρα θα ετοιμάσετε τα ήθη και τα έθιμα και θα τα παίζουμε. Μαζευτείτε και αποφασίστε. Και θα μάθετε τους χορούς σας και στις άλλες κοπέλες.

Έβαλε σε οργανισμό δουλειάς όλο το στρατόπεδο. Οι νέες να ρωτούν τις μεγάλες, να τις βάζουν μπροστά στο χορό να μαθαίνουν."

Για την παρουσίαση του λαϊκού πολιτισμού του κάθε τόπου, δε γινόταν καμιά έκπτωση στις απαιτήσεις για όσο το δυνατό πιστότερη απόδοση. Οι γυναίκες φορούσαν κανονικές παραδοσιακές φορεσιές, που αρχικά τις ζωγράφιζε η Κατερίνα Χαριάτη και τις ξesήκωναν οι μοδίστρες. Επίσης, με κόπιες γίνονταν τα κεντήματα στις τραχηλιές, τα μανίκια και τις ποδιές. Για τα φλουριά επιστρατεύτηκε η σοφία και η πρακτικότητα λαϊκού ανθρώπου, όπως ήταν η εργάτρια Μαριγούλα, που έκοψε αμέτρητα κομμάτια φλουριών από τα κονσερβοκούτια. Για όσες στολές υπήρχαν απορίες, βοηθούσαν οι καθηγήτριες ξένων γλωσσών με τις μεταφράσεις τους από τη "Λαρούς Μπριτάνικα". Οι παραστάσεις προκαλούσαν το θαυμασμό όχι μόνο της διοίκησης, αλλά των χωρικών και της δασκάλας του χωριού.⁶⁵¹

Η αναβίωση εθίμων, όπως τα αρραβωνιάσματα, οι γάμοι κτλ, οι παντομίμες και τα μικρά σκετς, γίνονταν με αφορμή τις γιορτές από τον λατρευτικό κύκλο του λαού μας. Από τις πηγές των βιβλίων που χρησιμοποιήσαμε υπάρχουν πολλά παραδείγματα τέτοιων ευκαιριακών εκδηλώσεων (καρναβάλι, βλάχικος γάμος κτλ). Αυτό που ποτέ δεν έλειψε, σε όποιες συνθήκες και αν βρέθηκαν οι κρατούμενες, ήταν η σκωπτική διάθεση της λαϊκής μούσας που γινόταν μέσω της προφορικής εφημερίδας, της "Τσιμπίδας". Η φαντασία και η ευρηματικότητα αποτυπώνονται χαρακτηριστικά στη φράση "Σκηνης γαρ πεσούσης, πάσα γυνή...λιθεύεται...", που ειπώθηκε όταν τρομερή κακοκαιρία γκρέμισε και έσκισε τις σκηνές και πολλές έτρεξαν να επωφεληθούν τα μεγάλα λιθάρια.⁶⁵²

Μεγάλο βάρος δινόταν και στις θεατρικές παραστάσεις, που γίνονταν ή στο χώρο του θεάτρου ή στο σκάμμα των νηπιαγωγείου. Η τραγωδία "Προμηθέας Δεσμώτης", κάτω από την καθοδήγηση της Ρ. Ιμβριώτη (σχετικά με την απόδοση και την προσαρμογή του αρχαίου κειμένου) έγινε δυνατό να παιχθεί μόνο στη γενική πρόβα, διότι το περιεχόμενό της η Διοίκηση και πάλι, όπως και στο στρατόπεδο της Χίου, το βρήκε ανατρεπτικό. Η ηθοποιός Αλέκα Παϊζη ήταν στην πολιτιστική επιτροπή και είχε την ευθύνη των θεατρικών παραστάσεων και των απαγγελιών ποιημάτων.

⁶⁵¹ Η Ν.Αποστολοπούλου σημειώνει τα λόγια της: "Μα γίνεται; Ποιες καθηγήτριες χορού σας διδάξαν; Από ποιο μουσείο δανειστήκατε τις πιστές φορεσιές; ..." ό.π.σελ50.

⁶⁵² Ν.Αποστολοπούλου ό.π., σελ 25. Από το ίδιο κεφάλαιο αντιγράφουμε το ποίημα "Τρίκερι": Έχουμε δω πέρα πλούτο γρύλιες// μα φαγάκι λίγο κι άφθονες δουλειές// στήνουμε τσαντρία δίχως αντοχή// και την άλλη μέρα φτου κι απ' την αρχή// Ωρες κυνηγάμε μια σταλιά νερό// μας νυχτοχαϊδεούν ποντικοί σωρό. //Μα τα βάσανά μας τόσο τρομερά //κάνουμε τραγούδι, γέλιο και χαρά.//στη δουλειά ξεφτέρια, όλες στη γραμμή// ξεφορτώνουμε ώρες ξύλα και ψωμί// Καθεμιά πριν φέξει για νερό τραβά// και γυρνά το βράδυ μ' αδειανό κουβά.// Με τα βάσανά μας τόσο τρομερά // κάνουμε τραγούδι, γέλιο και χαρά..."

Οι γυναίκες εξόριστες αξιοποίησαν τελικά και διεύρυναν τις παρακαταθήκες των αντρών εξορίστων- «προκατόχων» τους. Στο γήπεδο γυμναστικής έγιναν αγώνες βόλεϊ και συστηματικά μαθήματα γυμναστικής από τις γυμνάστριες .

Στις τελευταίες σελίδες του βιβλίου της η χαράκτρια Β.Βασιλείου, με αφορμή τα σκίτσα και ζωγραφίες της από τη δύσκολη, καθημερινότητα της ζωής των γυναικών στο στρατόπεδο, αναφέρεται στην εφημερίδα τοίχου που έβγαζαν. Στη σελίδα 236 διαβάζουμε:

"Ήταν(ενν. οι εφημερίδες) ολόκληρες γραμμένες στο χέρι. Με κύριο άρθρο, μικρά επεισόδια από τη ζωή του στρατοπέδου, μικρά ανέκδοτα κι ένα μεγάλο τίτλο: " Η εξόριστη". Και πάνω απ' αυτόν μια κοπέλα όρθια πάνω " στο βράχο της Σφίγγας", όπως τον είχαμε βαφτίσει. Από κει πάνω αγνάντευε το πέλαγος που μας χώριζε απ' τον ελεύθερο κόσμο.

Έγραφα στην εφημερίδα τα βράδια , με το θαμπό φως της λάμπας, και το πρωί την κολλούσαμε, έτοιμη , πάνω στην πόρτα ενός κελιού."

Αρκετά φύλλα της εφημερίδας οι εξόριστες προσπάθησαν να τα "φυγαδεύσουν " με την Ελένη Κωστάκη, που απολυόταν. Η τελευταία έκαψε τις εφημερίδες αργότερα, γιατί φοβήθηκε πως θα τις βρουνε. Την ίδια τύχη είχε και το γραπτό υλικό που είχε μαζευτεί στα τέσσερα χρόνια της εξορίας, με τη διαφορά πως δεν κάηκε αλλά καταστράφηκε από το χρόνο . Η Β. Θεοδώρου στον πρόλογο του συλλογικού έργου αναφέρει πως το είχαν κρύψει κάτω από " μια κουφालιασμένη ελιά, γύρω στον Άι Γιώργη κοντά στον όρμο των πηγαδιών..." Σώθηκαν μόνο τα εννέα κείμενα – ντοκουμέντα, που γράφτηκαν στο Τρίκερι το 1950-1951 και παραδόθηκαν στη συγγραφέα από τη Ρόζα Ιμβριώτη, που εισηγήθηκε και ηγήθηκε της προσπάθειας να μη ξεχαστούν οι αγώνες και η ιστορία..

ΑΗ- ΣΤΡΑΤΗΣ.

Στα τριάντα πέντε χρόνια της σχεδόν αδιάλειπτης λειτουργίας του στρατοπέδου αυτού , με εξαίρεση μικρά χρονικά διαλείμματα ανάπαυλας, η περίοδος που εξετάζουμε ήταν η πιο πλούσια σε εμπειρίες και δραστηριότητες και για τους δυο κόσμους του νησιού ,τους «μόνιμους και νόμιμους » και τους «προσωρινούς και παράνομους», που παρά τις ανταλλαγές και τις συμπάθειες που αναπτύχθηκαν , ουσιαστικά παρέμειναν πάντοτε... διαχωρισμένοι.⁶⁵³

Ο πρώτος εξόριστος πολιτικός κρατούμενος έφθασε στο νησί το 1946, σύμφωνα με τη μαρτυρία του Λ. Λούρου⁶⁵⁴, παλαιότερου προέδρου της κοινότητας, του γνώριμου και «δοκιμασμένου» αυτού τύπου εξορίας. Γύρω στα 1947, ιδιαίτερα μετά την ψήφιση του Αναγκαστικού νόμου 511 της 31/12/47 «(Α299)- Περί μέτρων αναφερομένων εις τους εκτόπισιν διατελούντας», οι εξόριστοι «καταφτάνουν κατά βαπορίες», μέχρι που , σύμφωνα με την προηγούμενη πηγή ,ο αριθμός τους κάποια στιγμή άγγιξε τις 8000 .Οι αριθμοί που αφορούν την περίοδο 1947- 1963 ποικίλλουν, ανάλογα με τη χρονιά και την ένταση των γεγονότων, ενώ υπήρχε μεγάλη κινητικότητα λόγω των πολλών μεταγωγών , μετατοπίσεων, αδειών, ανανεώσεων κτλ. Ο Κ. Φουντουκίδης σε συνέντευξή του αναφέρει πως μόνο σε ένα απόγευμα του

⁶⁵³ « Αη Στράτης- Αρχείο Β. Μανικάκη-φωτογραφικά ίχνη», Υπουργείο Αιγαίου 1999.

⁶⁵⁴ Βλ. συνέντευξη Λιβέριου Λούρου στο « Αη Στράτης- Αρχείο Β. Μανικάκη-φωτογραφικά ίχνη» Υπουργείο Αιγαίου 1999.

Ιουλίου του '47, αποβιβάστηκαν στο νησί 6500 εξόριστοι, κυρίως αγρότες, μετά τις μαζικές συλλήψεις επί υπουργίας Ζέρβα.⁶⁵⁵ Ο «μεγάλος όγκος» των εξορίστων διακινήθηκε τα χρόνια 1947-1952. Μετά άρχισε να μειώνεται σταδιακά⁶⁵⁶ και έτσι το Φεβρουάριο του 1952 οι εξόριστοι ήταν περίπου 3000, τον Απρίλη του ίδιου έτους περίπου 2000, ενώ το 1955 διαβιούσαν εκεί 950 εξόριστοι. Τα στοιχεία αυτά δεν μπορούν να ελεγχθούν πλήρως. Τα μόνα επίσημα στοιχεία που υπάρχουν είναι αυτά της απογραφής της ΕΣΥΕ, σύμφωνα με τα οποία ο αριθμός των κατοίκων του νησιού το 1951 ήταν 3.849 άτομα, εκ των οποίων 1170 ήταν μόνιμοι κάτοικοι, ενώ το 1961 οι κάτοικοι του νησιού ήταν 1061 με μόνιμους τους 952.⁶⁵⁷ Το 1956 το νησί επισκέφτηκαν βουλευτές της αντιπολίτευσης, στην έκθεση των οποίων αναφέρονται τα εξής ενδιαφέροντα στοιχεία:⁶⁵⁸ «...δύο χιλιάδες ακόμη εξόριστοι είναι σήμερα αδειούχοι και στέλνονται εις την εξορίαν διακοπτομένης της άδειας των και εις την περίπτωσιν αυτήν ουδέν έχουν εις την διάθεσίν των ένδικον μέσον κατά της αποφάσεως επανεκτοπίσεως...κρατούνται σήμερα εις Άγιον Ευστράτιον 730 έλληνες πολίται εξ ων 33 γυναίκες...Γέροντες οι οποίοι κύπτουν υπό το διπλόν βάρος της ηλικίας και των στερήσεων της εξορίας, γυναίκες αποσπασθείσαι από τας αγκάλας των τέκνων των, νέοι συλληφθέντες έφηβοι και ενηλικιωθέντες εις την εξορίαν... ...,είκοσι δύο ανάπηροι, εκ των οποίων 4 του Αλβανικού Μετώπου σύρονται με τα δεκανίκια των εις τας χαράδρας...μια εκατοντάς υπερηλίκων ...Στο στρατόπεδον ευρίσκονται δεκαπέντε νέοι συλληφθέντες κατά τη νόμιμον εκδήλωσιν της Πρωτομαγιάς του 1953...».

Με βάση τα παραπάνω στοιχεία και όσα ακόμα συγκεντρώθηκαν είτε από την έρευνα του Υπουργείου Αιγαίου, είτε από άλλες μαρτυρίες και συνεντεύξεις της παρούσης έρευνας, προκύπτει πως το «Στρατόπεδον πειθαρχημένης διαβιώσεως Αγίου Ευστρατίου» ήταν, ουσιαστικά, μια καλά οργανωμένη αυτοδιοικούμενη πολιτεία, με πληθυσμό που ποσοτικά προσέγγιζε το μέσο πληθυσμιακό όρο των κοινοτήτων της χώρας μας⁶⁵⁹, πλην όμως είχε μεγάλη απόκλιση στους ποιοτικούς του δείκτες (κοινωνικοπολιτιστικό -- μορφωτικό επίπεδο, επαγγελματική ικανότητα κ.α). Η οργάνωση και η λειτουργία της πολιτείας αυτής στήθηκαν σε πείσμα της πλήρους και συνειδητής αδιαφορίας του επίσημου ελληνικού κράτους, που για μια ακόμα φορά παραβίαζε τους διεθνείς κανονισμούς κράτησης των πολιτικών του αντιπάλων, όπως χαρακτηριστικά σημειώνεται στο αφιέρωμα του Υπ. Αιγαίου:⁶⁶⁰

«Το κράτος δε διέθεσε καμιά υποδομή, κτιριακή ή άλλη, για την εγκατάσταση των εκτοπισμένων. Αντίθετα, τοποθέτησε το στρατόπεδο μέσα σε δυο ανεμοδαρμένες χαράδρες και ό,τι φτιάχτηκε δημιουργήθηκε με την πρωτοβουλία και την αυτοοργάνωση των ίδιων των εξορίστων, που πάλεψαν με νόχια και με δόντια για να

⁶⁵⁵ Βλ. συνέντευξη με τον Κοσμά Φουντουκίδη.

⁶⁵⁶ Οι αριθμοί παρατίθενται όπως ακριβώς αναφέρονται στο Λεύκωμα –Αφιέρωμα του Υπ. Αιγαίου ό.π.σελ 195.

⁶⁵⁷ Απογραφές ΕΣΥΕ, 1951, 1961.

⁶⁵⁸ « Έκθεσις των επισκεφθέντων το στρατόπεδον εκτοπισμένων Αγίου Ευστρατίου, βουλευτών των κομμάτων της Αντιπολιτεύσεως 1956»(Αθήνα 30- 10-1956), όπως παρατίθεται στο Λεύκωμα – αφιέρωμα,ό. π. σελ 195.Την έκθεση υπέγραψαν οι βουλευτές : από το «Κόμμα Φιλελευθέρων»ο Α. Τριανταφυλλίδης(Αττική), από τη «Φ.Δ.Ε» ο Γ. Τρουλλινός(Ρέθυμνο), από το «Α.Κ»ο Ν. Παπαδημητρίου (Πέλλα), από το « ΕΠΕΚ» ο Σ. Τσαπάρας(Θεσ/ νίκη), από το « Δ.Κ.Ε.Λ.» ο Χ.Κόρακας (Λάρισα) και ο Β. Παπαβασιλείου(Σέρρες), από την «ΕΔΑ» ο Η. Ηλιού(Λέσβος) και Α. Μπριλάκης(Πειραιάς).

⁶⁵⁹ Αν δεχθούμε κατά προσέγγιση πως ο μέσος όρος των εξορίστων της δεκαετίας του '50 ήταν γύρω στα 1200-1300 άτομα και το ανάγουμε στα πληθυσμιακά δεδομένα εκείνης της εποχής, θα πρέπει να μιλήσουμε όχι απλώς για κοινότητα ενός τυπικού ελληνικού χωριού, μα για κεφαλοχώρι.

⁶⁶⁰ « Αη Στράτης- αρχείο Β. Μανικάκη- φωτογραφικά ίχνη»ό.π.

επιβιώσουν όλα αυτά τα χρόνια, ζώντας μέσα σε τσαντίρια και πάνινες σκηνές, εκτεθειμένοι σε όλους τους καιρούς...»⁶⁶¹

Πριν περάσουμε στην εξέταση της μορφωτικής δραστηριότητας των εξορίστων, θα ήταν χρήσιμο να αναφερθούν όλοι οι μηχανισμοί και οι υποδομές (κτιριακό, προμήθεια τροφής, μαγείρεμα, χώροι υγιεινής κτλ.) που χρειάστηκε να δημιουργηθούν, προκειμένου να λειτουργήσει το εποίκοδόμημα αυτό. Άλλωστε, μέρος της επιμορφωτικής προσπάθειας, με την ευρύτερη έννοια, είναι και η ίδια η οργάνωση της ζωής των ανθρώπων.

Το συλλογικό όργανο των πολιτικών κρατουμένων ήταν η **ΟΣΠΕ**, μέλη της οποίας ήταν όλοι οι κρατούμενοι, ανεξαρτήτως φύλου, εθνικότητας⁶⁶², ιδεολογίας και μορφής ποινής. Καθοδηγητικό όργανο ήταν το πενταμελές Γραφείο, που είχε την ευθύνη για το συντονισμό των δραστηριοτήτων επισιτισμού, διαχείρισης, καταμερισμού των εργασιών, κτιριακής υποδομής, επιμόρφωσης, κ.α. Η προς τα κάτω ιεραρχική κλίμακα περιλάμβανε και άλλα αιρετά συλλογικά όργανα, με επικεφαλής τους: «σκηνάρχη», εκπρόσωπο των 10 περίπου ατόμων της κάθε σκηνής, τον «χωραφάρχη» - εκπρόσωπο των έξι σκηνών, τον «τομεάρχη»-υπεύθυνο ενός τομέα και τον «στρατοπεδάρχη», που εκπροσωπούσε τους τρεις τομείς και ερχόταν σε επαφή με το διοικητή του στρατοπέδου και τους χωροφύλακες. Μια άλλη μορφή καταμερισμού ήταν οι εθνικοτοπικές ομάδες ή «παρουκίες», όπως συνήθιζαν να τις αποκαλούν οι ίδιοι οι εξόριστοι. Έτσι, οι συντοπίτες Μωραΐτες, Αιτωλοακαρνάνες, Ηπειρώτες, Κρητικοί, Θράκες κ.α. έμεναν συνήθως στην ίδια σκηνή και στο ίδιο χωράφι ενός τομέα.

Ο Αλ. Μπάρδης σε συνέντευξή του αναφέρει πως, από το 1947 ακόμα, δεν άργησε να οργανωθεί η ζωή του στρατοπέδου, χάρις στην πείρα πολλών «βετεράνων» εξορίστων, που ήξεραν καλά τα κατατόπια και τις δυσκολίες. Οι εξόριστοι βίωναν όμως μια κατάσταση προσωρινότητας, λόγω των αισιόδοξων γι' αυτούς ακόμη μηνυμάτων από το μέτωπο του εμφυλίου. Στη διάρκεια του 1948 μέχρι το Δεκέμβρη του 1949, όλοι σχεδόν οι εξόριστοι μετεφέρθησαν στο στρατόπεδο συγκέντρωσης της Μακρονήσου και επέστρεψαν αρκετά λιγότεροι στον Άη Στράτη, τον Ιούνιο του 1950⁶⁶³.

Για τους εξορίστους οι νέες πολιτικές εξελίξεις στο εσωτερικό της χώρας και η βαριά ήττα, δεν άφηναν περιθώρια ελπίδας για σύντομη απόλυση. Ήταν προετοιμασμένοι πως στο μέρος αυτό θα ζούσαν αρκετά χρόνια και επομένως, όπως σημειώνει στο βιβλίο του ο Β. Βαρδινογιάννης.⁶⁶⁴

« Πρέπει να οργανώσουμε την «επ αόριστον» ζωή μας εδώ... Η επιβίωση στον Άη Στράτη προϋποθέτει έναν συνεχή και σκληρό αγώνα με τα στοιχεία της φύσης, η θαλασσοταραχή εμποδίζει πολύ συχνά το καράβι να πλησιάσει. Οι αγέρηδες κουρελιάζουν και γκρεμίζουν τα τσαντίρια...πρέπει να αγωνιστούμε για να αυξηθεί το επίδομα πείνας, να μας επιτραπεί να ψωνίζουμε με δικό μας αντιπρόσωπο, να σταματήσει η λογοκρισία, να σπάσει η απομόνωσή μας από το χωριό και τους κατοίκους

⁶⁶¹ Στην κορυφή ενός λόφου, πλάι στο κατεστραμμένο πια εκκλησάκι του Αγίου Μηνά, βρίσκεται σήμερα το μνημείο- οστεοφυλάκιο των 45 συνολικά πολιτικών εξορίστων, που είχαν πεθάνει και ταφεί στον Άη Στράτη..

⁶⁶² Στη έκθεση των βουλευτών της αντιπολίτευσης, που παρατέθηκε προηγουμένως, ανάμεσα στους εξορίστους αναφέρονταν ακόμα και 5 αλβανοί υπήκοοι, θύματα του εμφυλίου πολέμου.(ό.π.σελ.196)

⁶⁶³ Συνολικά οι «επιστρέψαντες» θα πρέπει να ήταν 3000. Οι αριθμοί που υπάρχουν στη διάθεσή μας ποικίλλουν. Ο Α. Μπάρδης αναφέρει τον αριθμό 1200 «αμετανόητων» και 900 άλλων αγωνιστών που ανακάλεσαν τις «δηλώσεις μετανοίας». Ο Κ. Φουντουκίδης αναφέρει 712 «αμετανόητους» (χωρίς τις γυναίκες) και γύρω στις 3000 όσων ανακάλεσαν. Ο Α. Σαραντόπουλος, στο βιβλίο του «Οι εξόριστοι στον εμφύλιο», εκδ. Ζαχαρόπουλος, Αθήνα 2000, αναφέρει πως ο αριθμός τους ήταν 3500 περίπου.

⁶⁶⁴ Β. Βαρδινογιάννης και Π. Αρώνης « Οι μισοί στα σίδερα», εκδ «Φιλίστωρ». Αθήνα 1996.

του, να επιτραπεί το επισκεπτήριο, να γίνονται παρακλινικές εξετάσεις των αρρώστων, να σταματήσουν οι ψυχολογικές πιέσεις, οι απειλές και οι υποσχέσεις...»

Στις δύσκολες συνθήκες και στις μάχες που θα έπρεπε να δοθούν για κάθε θέμα που αφορούσε την αξιοπρεπή διαβίωση, αναφέρθηκε και ο Αλ.Μπάρδης⁶⁶⁵. Η πρώτη δόθηκε για να μπορέσουν οι εξόριστοι να μείνουν στο χωριό και όχι στο κακοτράχαλο άνυδρο μέρος που τους είχε υποδειχθεί. Η μάχη κερδίστηκε, ορισμένες κατηγορίες εξορίστων, όπως οι ηλικιωμένοι και οι γυναίκες, νοίκιασαν μερικά σπιτάκια και οι υπόλοιποι εξόριστοι τακτοποιήθηκαν στο μέρος που κατοικούσαν «οι προκάτοχοί τους». Και όμως οι νικητές δεν μπόρεσαν να χαρούν την επιτυχία τους, γιατί είχαν να αντιμετωπίσουν «την ενορχηστρωμένη» αποδοκιμασία και τις προκλητικές φωνές των ντόπιων, που σχεδόν όλοι τους ήταν πολύ φτωχοί, ή τελείως άποροι.

Η στάση του κόσμου σταδιακά άλλαξε⁶⁶⁶. Σ' αυτό σημαντικό ρόλο έπαιξε το γεγονός, ότι οι εξόριστοι πάντοτε λάμβαναν υπόψη τους, κοντά στις δικές τους ανάγκες, και τις ανάγκες του φτωχού τόπου που τους φιλοξενούσε. Κάθε έργο υποδομής, κάθε πράξη αναβάθμισης της ζωής ήταν «ανοικτή» προς τους κατοίκους. Σταθμός για την υγιεινή του στρατοπέδου και του τόπου ήταν το χτίσιμο των αποχωρητηρίων και των λουτρών. Ειδικά για το θέμα της καθαριότητας του σώματος καθορίστηκαν και οι πρώτοι απαραίτατοι κανόνες υγιεινής- υποχρεωτικό μπάνιο μια φορά την εβδομάδα για τους άντρες και δυο φορές την εβδομάδα για τις γυναίκες.⁶⁶⁷ Ακολούθησε το σημαντικό έργο του αποχετευτικού συστήματος και της υδροδότησης του νησιού, με συνεχείς παροτρύνσεις των εξορίστων προς τον κοινοτάρχη. Όταν επιτέλους εγκρίθηκε από τη νομαρχία το κονδύλι, το έργο ολοκληρώθηκε χάρις στη μελέτη, τα σχέδια και την εθελοντική εργασία των εξορίστων. Πρωτοποριακός για τα δεδομένα του νησιού ήταν και ο πετρελαιοθερμαινόμενος φούρνος, που έψηνε με δύο φλόγιστρα και όχι με ξύλα. Τα λουτρά και το ψωμί αποτέλεσαν όλα τα χρόνια ένα είδος «διαπραγματευτικού ατού» των εξορίστων κατά τις επαφές τους με τη διοίκηση. Έξω από κάθε διαπραγμάτευση, με απόλυτη συναίσθηση του καθήκοντος, λειτούργησε προς όφελος όλου του νησιού το αναρρωτήριο και το ιατρείο των εξορίστων. Στη δημιουργία και λειτουργία τους πρωτοστάτησαν οι εξόριστοι γιατροί, ένας από τους οποίους ήταν και ο γνωστός από την Ακροναυπλία γιατρός Αντώνης Φλούντζης. Ο ίδιος περιγράφει στο βιβλίο του:⁶⁶⁸

« Το καλοκαίρι του 1951 κάμαμε πολλά νέα και σοβαρά έργα. Το κυριότερο ήταν το κτίσιμο του Νοσηλευτηρίου...Στη θέση του παλιού σχολείου του χωριού, χτίσαμε ένα ωραίο δίπατο νοσηλευτήριο, με γραφείο διεύθυνσης, τέσσερις θαλάμους ασθενών... με 20 κρεβάτια, χειρουργείο, λουτροκαμπινέ, μαγειρείο και δεξαμενή νερού...Όσους παρουσίαζαν θετικές εκδηλώσεις (φυματίωσης), τους συγκεντρώναμε στον Α' τομέα, σ'ένα στενόμακρο οίκημα, με τέσσερα δωμάτια και σε τρεις συμπληρωματικές σκηνές. Εκεί έμεναν 30-40 άτομα, κάτω από την παρακολούθηση ειδικού εξόριστου γιατρού ...».

Για το πώς λειτούργησε η μοναδική νοσοκομειακή αυτή μονάδα του νησιού για τους κατοίκους, υπάρχουν οι πολύ χαρακτηριστικές μαρτυρίες των ίδιων των κατοίκων, που μπόρεσαν και συγκέντρωσαν οι μαθητές του Γυμνασίου και του

⁶⁶⁵ Βλ. συνέντευξη με τον Α.Μπάρδη

⁶⁶⁶ Τα αισθήματα του κόσμου δεν ήταν αυθόρμητα, υπήρχε σκόπιμη παραπληροφόρηση, τρομοκρατία και εκφοβισμός. Πάνω στο θέμα αυτό χαρακτηριστική είναι η φράση της Μ Ξεμαντηλώτου-Βαρελιτζή, σε συνέντευξη της στο Αφιέρωμα του Υπ. Αιγαίου, «Θέλαν να μας ξυπνήσουν (ενν. οι εξόριστοι), να δούμε πιο πέρα...Υστερα ο κόσμος έμπαινε στο νόημα σιγά σιγά, αλλά φοβόμασταν, γιατί κι εμείς ήμασταν απομονωμένοι και μπορώ να πω ότι νιώθαμε και πιο εξόριστοι από τους εξόριστους...».

⁶⁶⁷ Βλ. συνέντευξη με τον Α. Μπάρδη.

⁶⁶⁸ Α. Φλούντζης: «Στο στρατόπεδο του Αη Στράτη, 1950-1962», εκδ. Καπόπουλου. Αθήνα 1986.

Λυκείου του Αη Στράτη το 1998, στα πλαίσια της εργασίας τους πάνω στην «προφορική ιστορία» του τόπου τους⁶⁶⁹. Η πρώτη μαρτυρία αφορά τη γέννηση του παιδιού του χωροφύλακα Θόδωρου δια καισαρικής τομής, που στέφθηκε με επιτυχία. Την επέμβαση έκανε ο εξόριστος γιατρός Μύρτσος.⁶⁷⁰ Στο νοσηλευτήριο υπήρχε και οδοντιατρείο, με τα άκρως απαραίτητα εργαλεία. Το ειρωνικό σχόλιο του εξόριστου οδοντιάτρου πως επεμβάσεις τέτοιας φύσης «γίνονται μόνο στο Παρίσι και τον Αη Στράτη...» έμεινε παροιμιώδες και καταγράφηκε στη μνήμη των χωρικών.⁶⁷¹

Τα έξοδα για τις λειτουργικές ανάγκες τόσο του νοσηλευτηρίου, όσο και για όλες τις άλλες, ιδιαίτερα της σίτισης, καλύπτονταν από το κοινό ταμείο της ΟΣΠΕ, που διαχειριζόταν το πενιχρό ημερήσιο « επίδομα απορίας»⁶⁷², όσων το δικαιούνταν, καθώς και το ποσό της εθελοντικής προσφοράς του κάθε εξόριστου από τα δέματα ή τις επιταγές που ελάμβανε και που ήταν τουλάχιστο το 50% της αξίας τους. Στη συνέντευξη του Κωστή Πετράκη διαβάζουμε:⁶⁷³

«Στον Αη Στράτη γρήγορα οργανώθηκε το στρατόπεδο με ενότητα και αλληλεγγύη ανεβασμένη στον υψηλότερο βαθμό: «Αμα έχεις επιταγή δώσε τίποτα για τη σκηνή σου στο ταμείο». Υπήρχε σκηνικό ταμείο. «Για το αναρρωτήριο δώσε αν έχεις τη διάθεση και για τις στρατοπεδικές ανάγκες». Οι εξόριστοι την επιταγή τους την έδιναν σχεδόν στο σύνολό της, έτσι, εθελοντικά...γιατί υπήρχανε οι μισοί ίσως, που δεν πήρανε ποτέ τους επιταγή. Οικογένειες διαλυμένες, φτωχές, ανάπηρες...».

Στα πλαίσια του καταμερισμού των εργασιών για την εύρυθμη λειτουργία του στρατοπέδου οργανώθηκαν ειδικά συνεργεία, με βάση τις επαγγελματικές ικανότητες, ιδιαίτερες δεξιότητες, αλλά και τις αντικειμενικές δυνατότητες του καθενός. Τα συνεργεία των ραφτάδων, ξυλουργών, τσαγκαράδων, υδραυλικών, ηλεκτρολόγων, μαγειρών, ζαχαροπλαστών, κουρέων κ.α, τα πλαισίωσαν επαγγελματίες και εθελοντές μαθητευόμενοι. Στις υποχρεωτικές αγγαρείες- απαραίτητες για την εύρυθμη λειτουργία του στρατοπέδου, συμμετείχαν και οι διανοούμενοι. Ο Γ. Φαρσακίδης, σε συνέντευξή του, ανέφερε πόσο θιγόταν ο λογοτέχνης Θ. Κορνάρος όταν διαπίστωνε πως οι συγκρατούμενοί του τον προστάτευαν με το να μην του αναθέτουν ή να του χρεώνουν λιγότερες εργασίες. Εντύπωση επίσης προκαλεί η παρατήρηση του Α. Μπαρδής, πως το μάζεμα των σκουπιδιών, που θεωρείτο για τον «έξω» κόσμο υποτιμητική δουλειά, είχε ανατεθεί στους δικηγόρους, ως ελαφριά εργασία.(!).⁶⁷⁴ Γενικά, λαμβανόταν ιδιαίτερη μέριμνα για τις γυναίκες, τους αρρώστους και τους

⁶⁶⁹ Συλλογικό έργο: «Εκείνα τα χρόνια παιδί μου στον Αη Στράτη...». Συντονιστές εργασίας και επιμελητές: Μ.Καβαρδίνη, Δ. Οικονόμου, Π. Χήτα. Αη Στράτης 1999, δαπάνη Υπουργείου Αιγαίου.

⁶⁷⁰ Οι γονείς του παιδιού, σύμφωνα με τη διήγηση «Η γέννα της Λενάρας», που κατέγραψε η Άλκηστη Γαλανάκη, δεν καταδέχτηκαν να ευχαριστήσουν τους εξόριστούς, παρ' ότι λίγες ώρες πριν τη γέννα δεν την αναλάμβανε ούτε η έμπειρη μάμο με το υπέρογκο τίμημα των 30 λιρών.

⁶⁷¹ Η ιστορία αυτή καταγράφηκε από τον μαθητή Γ. Προβατά με τον τίτλο «Μόνο στο Παρίσι και τον Αη Στράτη».ό.π.

⁶⁷² Ο Α. Φλούντζης (ό. π) αναφέρει ως ημερήσιο επίδομα τις 3,5 δραχμές, που μετά από τις κρατήσεις για τη μεταφορά κτλ., «στο καζάνι έπεφταν 2,70 δρχ. το πολύ».

⁶⁷³ βλ. συνέντευξη με τον Κ. Πετράκη στο «Αη Στράτης – Αρχείο Β. Μανικάκη-φωτογραφικά ίχνη» Υπουργείο Αιγαίου, 1999, σελ. 207.

⁶⁷⁴ Οι στίχοι από το σκετς του αυτοδίδακτου μωραϊτή εργάτη Μήτσου Αυδίκου είναι χαρακτηριστικοί: «Μπρος στη σκάφη ο γιατρός κατσουφιασμένος// πως ν' αρχίσει την μπουγάδα απορεί// Δικηγόρος στη γωνιά καθισμένος//με το μάλωμα παλεύει απ το πρωί//Ένας δάσκαλος τη λάσπη ανακατώνει//Το μυστρί δουλεύει ο καθηγητής//Ένας γέρος από την κούραση ξαπλώνει//και αντί στίχους πλήθρες κόβει ο ποιητής.. //Πλάι στο Δίκαιο είναι το φτυάρι//Δίπλα στο σύγγραμμα δουλεύει το μυστρί//Αγκαλιασμένοι ο κασμάς, το καλαμάρι // και οι λογάριθμοι με το σφυρί//Στην εξορία μας, πόσο αστείο, μαθαίνεις να'σαι μια καλή νοικοκυρά//παίρνεις στο μάλωμα, στο πλύσιμο, βραβείο//κάνεις τις πίκρες σου, γέλιο και χαρά.» (Γ.Φαρσακίδης « Τόποι εξορίας- Στρατόπεδα πολιτικών εξορίστων 1948-1972» Τυποεκδοτική, 1994.)

διανοούμενους. Οι «ευπαθείς» αυτές κατηγορίες εξορίστων, ήταν από τις πρώτες που εγκαταστάθηκαν σε σπίτια.⁶⁷⁵

Η κοινωνικοποιημένη μορφή διαχείρισης των αγαθών και ο τρόπος ζωής των κρατουμένων δεν άργησαν να δώσουν τους καρπούς τους. Οι δραστηριότητές τους σταδιακά επεκτάθηκαν σε τομείς διάθεσης και επεξεργασίας πρωτογενών προϊόντων, αλλά και στον τομέα των υπηρεσιών προς το χωριό και τη διοίκηση. Αγόραζαν όλο το γάλα του νησιού και έτσι είχαν υπερεπάρκεια σε γαλακτοκομικά προϊόντα και ιδιαίτερα σε βούτυρο. Έτρεφαν χοίρους, πρόβατα και βόδια – εξασφαλίζοντας με το παραπάνω τις ανάγκες για κρέας.⁶⁷⁶ Είναι χαρακτηριστική η παρατήρηση του Κ. Πετράκη⁶⁷⁷, πως κάποια στιγμή η «Καθοδήγηση» εκτίμησε πως το είχαν παρακάνει όλοι με την εκτροφή των κοτόπουλων, πως υπήρχε κίνδυνος να ενισχυθεί η συνείδηση της ιδιοκτησίας, πράγμα που ήταν έξω από τις αρχές και τους νόμους της συλλογικής διαβίωσης...

Ειδικά συνεργεία δούλευαν εποχιακά (μετά από ειδική άδεια) στις αγροτικές εργασίες. Επίσης, ένα είδος παραδοσιακής απασχόλησης των εξορίστων ήταν το ψάρεμα κοντά στους ντόπιους ψαράδες, με πληρωμή σε είδος, που πήγαινε στο κοινό «καζάνι» του στρατοπέδου ή κάλυπτε τις ειδικές διαιτητικές ανάγκες των αρρώστων... Έτσι, δεν είναι καθόλου υπερβολική η διαπίστωση που σημειώνεται στον πρόλογο του λευκώματος- αφιερώματος στον Άη Στράτη:⁶⁷⁸

« Για το φτωχό αιγαιοπελαγίτικο νησί η λειτουργία του στρατοπέδου αποτέλεσε τη βαριά του βιομηχανία », κατά την πρώτη μεταπολεμική δεκαετία του 1950. Ο σημαντικός αριθμός των εξορίστων διαμόρφωνε μια οικονομία που στήριζε την τοπική βιοτεχνία, τη γεωργική και κτηνοτροφική παραγωγή, όπως επίσης και ένα ανθρώπινο δυναμικό που ασχολούνταν στις υπηρεσίες (εργάτες, υπάλληλοι, αστυνομικοί κ.α.)... »

Μορφωτική δραστηριότητα.

Η δραστηριοποίηση των εξορίστων στον μορφωτικό τομέα μόνο για λόγους μεθοδολογικούς θα μπορούσε να εξεταστεί ξεχωριστά. Στην πραγματικότητα, τόσο χρονικά όσο και αξιολογικά, αποτελούσε τη βασική και αναγκαία προϋπόθεση για την οργάνωση της ζωής τους. Ο διαπαιδαγωγητικός χαρακτήρας της μόρφωσης και η διεύρυνση των μορφωτικών οριζόντων ήταν ουσιαστικά οι κύριες προϋποθέσεις, ώστε να λειτουργήσει το δύσκολο εγχείρημα της συμβίωσης ενός κόσμου με κοινές μεν ιδεολογικές καταβολές, ταυτόχρονα δε, μ' ένα ανισομερές κοινωνικοπολιτιστικό επίπεδο. Από τα στοιχεία που έχουμε στη διάθεσή μας για την κοινωνική σύνθεση των εξορίστων, γίνεται φανερό πως η αναλογία των μορφωμένων και ιδιαίτερα των διανοουμένων προς τους αγράμματους ή αμόρφωτους ήταν σαφώς μεγαλύτερη απ' ό,τι χαρακτήριζε την «έξωθεν» ελληνική πραγματικότητα.⁶⁷⁹

«...τρεις περίπου δεκάδες δικηγόρων, περί τους εκατόν εκπαιδευτικοί λειτουργοί και επιστήμονες άλλων κλάδων, πολλοί σπουδασταί του Πανεπιστημίου και άλλων Ανωτάτων Σχολών, ως και απόφοιτοι ή σπουδάζοντες της Μέσης Εκπαιδεύσεως. Μεταξύ τους συγκαταλέγονται ο διαπρεπής λογοτέχνης κ. Θεμ. Κορνάρος, επιστήμονες Ευρωπαϊκής φήμης, όπως ο κ. Μιχ. Στυλιανόπουλος, ο πρώην βουλευτής του Κόμματος

⁶⁷⁵ Εκτός από ενοικιαζόμενα, αρκετά σπίτια αργότερα τα κατασκεύαζαν τα ειδικά συνεργεία, με τις ίδιες και πάλι προτεραιότητες. Ο Α. Μπάρδης δούλεψε στο συνεργείο που κατασκεύασε το σπίτι του Γ. Ρίτσου.

⁶⁷⁶ βλ. συνέντευξη με τον Α. Μπάρδη και μαρτυρία Α. Σαραντόπουλου στο βιβλίο του, ό.π. σελ. 178.

⁶⁷⁷ «Άη Στράτης- Αρχείο Β. Μανικάκη-φωτογραφικά ίχνη», Υπουργείο Αιγαίου, 1999.

⁶⁷⁸ « Άη Στράτης- Αρχείο Β. Μανικάκη-φωτογραφικά ίχνη », ό.π.

⁶⁷⁹ Βλ. έκθεση των βουλευτών της αντιπολίτευσης το 1956 ό.π., καθώς και συνεντεύξεις Αλ. Μπάρδη και Δ. Γεωργάτου.

των Φιλελευθέρων Άγγελος Αγαπητός και δυο πρώην βουλευταί του Κόμματος της ΕΔΑ, οι κ. κ Ν. Τσόχας και Παν. Κατερίνης, 33 υποψήφιοι Βουλευταί του ίδιου κόμματος και πολλοί εκλεγμένοι δημοτικοί σύμβουλοι. Άνω των 100 συνδικαλιστικών στελεχών, εκατοντάδες οπαδοί της ΕΔΑ, πρόεδροι εργατικών κέντρων και πρόεδροι ή μέλη διοικήσεων σωματείων...».⁶⁸⁰

Ο Δ. Γεωργάτος και ο Κ. Φουντουκίδης ήταν οι εκπαιδευτικοί (μαθηματικός ο πρώτος, φιλόλογος ο δεύτερος) που συμμετείχαν στην Επιτροπή Διαφώτισης, η οποία είχε την κύρια ευθύνη της επεξεργασίας της ύλης και των προγραμμάτων. Η Επιτροπή αυτή κατάρτιζε ένα είδος Αναλυτικού Προγράμματος επιμόρφωσης των εξορίστων, όπου λαμβάνονταν υπόψη οι εκπαιδευτικές ανάγκες και οι δυνατότητές τους. Κατά την πάγια, πλέον, τακτική υπήρχαν ειδικοί κύκλοι ιδεολογικών μαθημάτων και κύκλοι στοιχειώδους και γενικής μόρφωσης. Τα πρώτα χρόνια τα μαθήματα, στην πλειονότητά τους, ήταν μαθήματα αλφαριθμητισμού και βασικών γνώσεων, διότι το μεγαλύτερο μέρος των εξορίστων ήταν άνθρωποι αγράμματοι (κυρίως αγρότες), με μοναδικό εφόδιο την κοινωνική γνώση και την πολιτική δράση. Το πρώτο αυτό επίπεδο ήταν υποχρεωτικό, με την έννοια ότι αποτελούσε προϋπόθεση οποιασδήποτε άλλης μορφωτικής δραστηριότητας.

Τα μαθήματα στοιχειώδους εγγραμματισμού τα αναλάμβαναν κυρίως οι δάσκαλοι, συνεπικουρούμενοι καμιά φορά και από τους απόφοιτους Γυμνασίου, που τύγγανε να βρίσκονται στην ίδια σκηνή με αγράμματο συνεξόριστό τους. Οι Αλ.Μπάρδης και Γ. Φαρσακίδης αναφέρουν την περίπτωση του αγράμματος αγρότη Φάκα, που ήταν στη σκηνή τους και έμαθε να διαβάσει χάρις στη βοήθεια των «συγκατοίκων» του. Μάλιστα, η διάθεση και η δίψα του για μόρφωση έφτανε καμιά φορά σε υπερτίμηση των μορφωτικών δυνατοτήτων του, πράγμα που προκαλούσε καλοπροαίρετα σχόλια και πειράγματα... Σύμφωνα με την ίδια πηγή, ο αρχικά τελειώς αγράμματος Παϊρατζίδης έγινε μανιώδης αναγνώστης βιβλίων λογοτεχνικού και πολιτικού περιεχομένου. Ο οικοδόμος Μήτσος Νιαούρης, της Β' Δημοτικού, από απλά μαθήματα πρακτικής αριθμητικής που έκανε αρχικά, έφτασε να παρακολουθεί μαθήματα Ανώτερου κύκλου, με τους φοιτητές.⁶⁸¹

Τα μαθήματα βασικού εγγραμματισμού (της εγκυκλίου παιδείας) και των γενικών γνώσεων στόχευαν στη δημιουργία, σύμφωνα με τον Δ. Γεωργάτο, ενός καλά οργανωμένου και τεκμηριωμένου υπόβαθρου σφαιρικών επιστημονικών γνώσεων, πάνω σε κάθε γνωστικό αντικείμενο. Τα μαθήματα συνδέονταν μεταξύ τους, προκειμένου να εξυπηρετηθεί ο πιο πάνω στόχος. Έτσι, σύμφωνα με τον Δ. Γεωργάτο:

«... Στην Αριθμητική έπρεπε να μπορέσουμε να δώσουμε τα απαραίτητα, ώστε να μπορεί να σκέφτεται το μυαλό. Αυτό γινόταν μέσα από τη σύνθεση της Αριθμητικής και της Άλγεβρας, για τους προχωρημένους μαθητές. Στη Γεωγραφία έπρεπε να μάθουν ορισμένα γενικά πράγματα, αλλά και ουσίας, όπως π.χ. ποιος είναι και πού βρίσκεται ο ορυκτός πλούτος της Ελλάδας, που δεν είναι Ψωροκόσταινα.... Όταν κάναμε μάθημα για την Κοζάνη, εκτός από τα βασικά, μιλούσαμε για τους υδατάνθρακες που έχει. Το ίδιο όταν μιλούσαμε για τον Αλιάκμονα ή τον Αχελώο, όπως μπορούσε να πιάσει τα

⁶⁸⁰ Δεν είναι, βέβαια, τυχαίο το γεγονός πως έχουμε να κάνουμε κύρια με αντρικό πληθυσμό, κυρίως νεανικής ηλικίας (25-35 χρόνων), που για τη νεοελληνική πραγματικότητα, στα μέσα του 20 αιώνα παρουσίαζε στατιστικά, σε επίπεδο συνολικού πληθυσμού, υψηλότερο μορφωτικό επίπεδο, από τη μια, και ταυτόχρονα πολύ χαμηλό, λόγω του μεγάλου ποσοστού των αγροτών, που ήταν η αμέσως μεγαλύτερη ομάδα, μετά τους διανοούμενους, από την άλλη. Κ. Τσουκαλάς: «Εξάρτηση και αναπαραγωγή- Ο Κοινωνικός ρόλος των εκπαιδευτικών μηχανισμών στην Ελλάδα (1830-1922) », Θεμέλιο, 1992, σελ.410 και 425.

⁶⁸¹ Η πληροφορία αυτή είναι από το βιβλίο του Α. Φλούντζη « στο στρατόπεδο του Αη Στράτη». Κ.Καπόπουλος, 1986, σελ. 93.

θέματα η επιτροπή μας, σχετικά με τις δυνατότητες ανάπτυξης της χώρας. Στα μαθήματα Γεωλογίας βοήθησε πολύ ο Μήτσος Κισκίρας, που ήταν υφηγητής Πανεπιστημίου. Το 1950 η Βιολογία ήταν καινούργια επιστήμη. Εμείς βρήκαμε ένα ξενόγλωσσο βιβλίο και "κατεβάσαμε" στις ομάδες αυτό το μάθημα, πρωτοποριακό για τα δεδομένα της χώρας. Το παρακολούθησαν και φοιτητές. Σημαντική ήταν η προσφορά του Νιφόρου, του μικροβιολόγου.»

Σχετικά με τα φιλολογικά μαθήματα, ο Κ. Φουντουκίδης ανέφερε πως «το ζητούμενο ήταν το βάθος και η ποιότητα». Ανεξάρτητα από βαθμίδες, πολλά μαθήματα ποίησης και λογοτεχνίας γίνονταν από τους ποιητές και λογοτέχνες που βρίσκονταν ανάμεσα στους εξόριστους. Μαθήματα έκανε ο Γ. Ρίτσος, ο Μ. Λουντέμης, ο Μ. Παναγιωτόπουλος, ο Θ. Κορνάρος κ.α. Οι διανοούμενοι «αξιοποιήθηκαν» πολύ περισσότερο στον πολιτιστικό τομέα. Η προσφορά τους στα μαθήματα είχε περισσότερο συμβουλευτικό χαρακτήρα, όσον αφορά το περιεχόμενο της ύλης.

Την περίοδο 1948-1952 εξόριστος στον Αη Στράτη – Μακρόνησο βρισκόταν και ο ηθοποιός Μάνος Κατράκης. Σε τιμητικό αφιέρωμα της κρατικής ελληνικής τηλεόρασης⁶⁸² ο Μ. Κατράκης, αυτοβιογραφούμενος, μίλησε για την περίοδο αυτή με πολύ συγκίνηση, αναφερόμενος στην πλούσια μορφωτική και πολιτιστική δραστηριότητα που είχε αναπτυχθεί, τονίζοντας και αξιολογώντας ιδιαίτερα τα ιδεολογικά μαθήματα. Όπως το διατύπωσε ο ίδιος, μελετώντας και έχοντας πλάι του μεγάλους διανοητές και πολιτικούς, όπως οι Ρίτσος, Δεσποτόπουλος, Καρούσος, Βεάκης, Σαράφης, Γαβριηλίδης κ.α. «ολοκλήρωσε το ιδεολογικό του οπλοστάσιο», διαμόρφωσε το θεωρητικό υπόβαθρο και την κοσμοαντίληψη που τον κατέταξαν «αμετάκλητα», σύμφωνα με τα λόγια του, στον συγκεκριμένο πολιτικοκοινωνικό χώρο.⁶⁸³

Στο σημείο αυτό αξίζει να σταθούμε στον τρόπο οργάνωσης των μαθημάτων.⁶⁸⁴ Για τα ιδεολογικά μαθήματα υπήρχε ένας σαφής τρόπος ιεράρχησης και διαβάθμισης των γνωστικών αντικειμένων, που βασιζόταν στην πείρα των προηγούμενων γενιών και στα μαθήματα των Κομματικών Σχολών. Ανάλογα με το μορφωτικό επίπεδο της ομάδας που θα τα παρακολουθούσε, τα μαθήματα απλουστεύονταν, εκλαϊκεύονταν ή αντίστροφα γίνονταν περισσότερο σύνθετα. Για παράδειγμα, το μάθημα της Πολιτικής Οικονομίας διδασκόταν στο πρώτο επίπεδο σε έξι απλουστευμένες ενότητες, μετά γινόταν πιο σύνθετο (πάνω στο βιβλίο του Σεγκάλ ή του Πόλιτजर) και τέλος γινόταν η μελέτη μέσα από τα κείμενα των θεωρητικών του Μαρξισμού, με παρατηρήσεις και εμβάθυνση. Είναι σημαντική η παρατήρηση του Δ. Γεωργάτου πως, γινόταν προσπάθεια οι θεωρητικές γνώσεις να μπορούν να βρίσκουν εφαρμογές σύμφωνα με την κατάσταση της χώρας και τις αναπτυξιακές της δυνατότητες:

«Τα μαθήματα Πολιτικής Οικονομίας ήταν προσαρμοσμένα στα τελευταία ντοκουμέντα του 7ου Συνεδρίου του Κόμματος για την Οικονομική Ανάπτυξη της χώρας και τη μελέτη του Μπάση.».

Όσοι είχαν αφομοιώσει καλά κάποια ενότητα, ήταν ικανοί να τη διδάξουν στο αμέσως προηγούμενο επίπεδο. Είναι χαρακτηριστικές οι μαρτυρίες όλων όσων έδωσαν συνέντευξη. Η Έλλη Νικολάου έκανε τα απλά μαθήματα Πολιτικής

⁶⁸² NET- εκπομπή: «Μάνος Κατράκης- Αφιέρωμα», copyright 1982

⁶⁸³ Τα ακριβή λόγια του ήταν : «...ώστε να βρίσκομαι αμετάκλητα εκεί που με ξέρετε...».

⁶⁸⁴ Βλ. Συνέντευξη με τον Α.Μπάρδη.

Οικονομίας σε ομάδα ενηλίκων με υψηλότερο επίπεδο γνώσεων από το δικό της. Η ίδια διηγήθηκε:⁶⁸⁵

«Στον Αη Στράτη από μαθήτρια, έγινα δασκάλα. Μου ζητήθηκε να κάνω τα μαθήματα της Πολιτικής Οικονομίας και της ιστορίας του ΚΚΕ. Ξαφνιάστηκα, θεωρούσα ότι δεν ήξερα τόσα πολλά, ώστε να είμαι σε θέση να διδάξω κιόλας. Ρώτησα γιατί δεν το ανέθεταν στην Αργυρούλα Δροσάκη, τη δικηγόρο... Μελέτησα πολύ καλά τις σημειώσεις μου και πιστεύω πως κατάφερα να ανταποκριθώ στο επίπεδο των 5-6 "μαθητών" μου. Ανάμεσά τους ήταν και δυο τρεις δικηγόροι.. Το δύσκολο δεν ήταν η παράδοση, αλλά οι ερωτήσεις και η συζήτηση μετά.»

Ο Α.Μπάρδης ακόμα και την ώρα της συνέντευξης, μπόρεσε να θυμηθεί το άγχος που αισθανόταν μπροστά στους «μαθητές» του της ομάδας των τροχιοδρομικών και υπαλλήλων της ΟΥΛΕΝ, όταν ορίστηκε « μικρός δάσκαλος» από την Επιτροπή Διαφώτισης. Εκτός από τα απλά μαθήματα της Πολιτικής Οικονομίας, χρειάστηκε να διδάξει και τα συνδικαλιστικά, αλλά και ορισμένες ενότητες της νεότερης Ελληνικής Ιστορίας, με βάση το βιβλίο του Γ. Ζεύγου. Σύμφωνα με τα λόγια του, «αρχιδάσκαλος» των μαθημάτων αυτών ήταν ένας έμπειρος και παλιός συνδικαλιστής, ο Κ. Λυκούρης. Πολύ παραστατικά παρουσίασε το «εκπαιδευτικό σύστημα» του στρατοπέδου ο Κ. Πετράκης⁶⁸⁶:

«... (υπήρχε) ένας κεντρικός δάσκαλος, που φυσικά καταρτιζόταν πάλι από ομάδα διανοουμένων και αυτός πάλι είχε άλλους δώδεκα δασκάλους. Κατά κανόνα κάθε εθνοτοπική (οργάνωση) είχε κι από έναν. Ήμουν κι εγώ ένας από τους δώδεκα αυτούς δασκάλους, που καταρτιζόμουν και κατάρτιζα με τη σειρά μου, δηλαδή έπαιρνα και έδινα μαθήματα... Δεν είχα αποθήκη δικών μου γνώσεων να προσφέρω, αλλά αντλούσα από τη μεγάλη αποθήκη του στρατοπέδου κι έκανα κι εγώ την προσφορά μου...»

Κάποια περίοδο, μέχρι το 1952, ανάμεσα στους εξόριστους ήταν και ο πανεπιστημιακός **Γιάννης Ιμβριώτης**, που, όπως θα ήταν και αναμενόμενο, ανέλαβε πρωτοβουλίες ευρύτερης κατάρτισης των εκπαιδευτικών. Σημαντική είναι η μαρτυρία του Δ. Φυλακτού, μέλους της ομάδας των εξόριστων εκπαιδευτικών εκείνης της περιόδου, ο οποίος στο βιβλίο του αναφέρει σχετικά⁶⁸⁷:

«Όλοι οι δάσκαλοι του στρατοπέδου, εξήντα ως εβδομήντα μια περίοδο, κάναμε ολόκληρη σειρά μαθημάτων ψυχολογίας με το μεγάλο δάσκαλο και παιδαγωγό Γιάννη Ιμβριώτη. Εγώ πλάι του κρατούσα στενογραφοσημειώσεις, την ώρα που ο δάσκαλος παρέδιδε το μάθημα και βγάζαμε αντίγραφα για τον κάθε δάσκαλο...»

Με την ίδια περίπου κλιμακούμενη δομή λειτουργούσαν και τα μαθήματα της εγκυκλίου και της γενικής παιδείας, με τη διαφορά πως υπήρχε «επάρκεια» εκπαιδευτικών και έτσι τα σχολικά μαθήματα τα αναλάμβαναν κυρίως αυτοί. Η διδακτέα ύλη των μαθημάτων αυτών καθοριζόταν από Επιτροπή Διαφώτισης. Στη συνέχεια, το πρόγραμμα και η ύλη παρουσιάζονταν στους εκπαιδευτικούς που θα δίδασκαν και γινόταν μια σύντομη παρουσίαση σεμιναριακής μορφής. Έτσι εξηγείται και η φράση του Δ. Γεωργάτου «κατεβάσαμε στις ομάδες» κάποιο μάθημα.

Στις ανώτερες βαθμίδες, όπως ήταν τα μαθήματα λογιστικών, δίδασκαν φοιτητές και απόφοιτοι των Ανώτατων Οικονομικών Σχολών. Τα αποτελέσματα αξιολογούνταν από μια ειδική Επιτροπή Εξετάσεων τόσο για λόγους ψυχολογικούς και για να δώσουν κίνητρα για μάθηση, όσο και για ποσοσιαστικούς, να

⁶⁸⁵ Βλ. Συνέντευξη με την Έλλη Νικολάου.

⁶⁸⁶ «Αη Στράτης- Φωτογραφικά ίχνη-Αρχείο Β.Μανικάκη», Υπ. Αιγαίου 1999.

⁶⁸⁷ Δ. Φυλακτός, «Θυμάται!... - Βιογραφικό χρονικό», Αθήνα, 1988, σελ. 289.

πιστοποιηθεί η αποκτηθείσα γνώση με βάση τα δεδομένα της ελληνικής πραγματικότητας, ώστε να υπάρχει και το ανάλογο επαγγελματικό αντίκρισμα αργότερα. Ο Δ. Γεωργιάτος σημειώνει:

« Οι εξετάσεις γίνονταν με ερωτήσεις, αλλά και γραπτές. Μια επιτροπή αξιολογούσε αν κάποιος ολοκλήρωνε το επίπεδο του Δημοτικού ή του Γυμνασίου. Φροντίζαμε να έχουν τέτοιο επίπεδο, ώστε να μπορούν να εγγραφούν σε νυκτερινό σχολείο αργότερα και να πάρουν το απολυτήριο ή να βρουν δουλειά. Αυτά τα κάναμε για να τους δημιουργήσουμε την εμπιστοσύνη και την αυτοπεποίθηση, για να διαβάσουν.... Για όσους είχαν γυμνασιακές γνώσεις, λειτουργούσαν και ομάδες λογιστών. Εκεί δίδασκαν οι απόφοιτοι της Ανωτάτης Εμπορικής και Οικονομικών. Τουλάχιστο 200 αργότερα πρέπει να βρήκαν δουλειά ως λογιστές ή βοηθοί... Ιδιαίτερη παρόρμηση είχαν οι επιστήμονες - φοιτητές. Σχεδόν όλοι τους μπόρεσαν μετά την απόλυσή τους από την εξορία να συνεχίσουν και να πάρουν το δίπλωμά τους, ιδιαίτερα οι δικηγόροι και οι μηχανικοί. Υπήρχαν και αυτοί που διακρίθηκαν ως επιστήμονες, μέχρι και καθηγητές Πανεπιστημίου. Πολλοί από εμάς μάθαμε και μια τέχνη, διότι όλοι μας είχαμε χωριστεί και δουλέψαμε σε συνεργεία. ... Κι εγώ έμαθα να μαγειρεύω και να φουρνίζω ψωμί. Ο τσαγκάρης ή ο κουρέας όταν γύρισαν στο χωριό τους άνοιξαν μαγαζί και εξασκούσαν το επάγγελμά τους. Τα παιδιά που ασχοληθήκαμε με τη λογοτεχνία και την ποίηση έγιναν γνωστοί καλλιτέχνες και διανοητές. Από αυτούς θυμάμαι τον Πατρίκιο (τα πρώτα του κείμενα είναι Μακρονησιώτικα), τον Μήλα Σπύρο, τον Τσιμπουκίδη, που σπούδασε αργότερα στο Πανεπιστήμιο Λομονόσσοφ και έγινε ακαδημαϊκός..., τον Μέμο Παναγιωτόπουλο...».

Στα μαθήματα επαγγελματικών γνώσεων θα πρέπει να προστεθούν τα μαθήματα φωτογραφίας, στενογραφίας και η « Σχολή μελισσοκομίας», η οποία «έβγαλε εκατό πραγματικούς μελισσοκόμους», σύμφωνα με τα λεγόμενα του Κ. Πετράκη. Ο ίδιος ο Β. Μανικάκης, στον επίλογο του αφιερώματος στον Άη Στράτη δηλώνει πως έμαθε πολλά από τους εξόριστους και ίσως να μη γινόταν φωτογράφος, αν δεν υπήρχαν αυτοί. Τον απλό αγρότη και φούρναρη του νησιού μύησε στα «μυστικά» του φακού, αλλά και εμφάνισης -εκτύπωσης, ο εξόριστος φωτογράφος Χατζέλλης, στον ειδικό θάλαμο που είχαν δημιουργήσει για το σκοπό αυτό⁶⁸⁸. Με χιουμοριστική διάθεση η σατιρική εφημερίδα των εξορίστων, με τον πρωτότυπο τίτλο «Φυλαχτείτε», αναφερόταν, στη στήλη «Ατάκα», υπό μορφή ανεκδότου, σ' ένα πραγματικά χαριτωμένο περιστατικό στη διάρκεια του μαθήματος στενογραφίας⁶⁸⁹. Ο γιατρός Αντ. Φλούντζης στο βιβλίο του ανέφερε τα μαθήματα δημοσιογραφίας που παρέδιδαν οι δημοσιογράφοι Γ. Κάρης και Γ. Κουρτίδης. Ο πρώτος παρέδιδε μαθήματα σχετικά με το θεωρητικό σκέλος, για τον ρόλο και την ιστορία της δημοσιογραφίας, ενώ ο δεύτερος προετοιμάζε του μαθητές του πάνω σε πρακτικά ζητήματα, για το πώς και τι πρέπει να αναφέρει ένα ρεπορτάζ, μια συνέντευξη κτλ.⁶⁹⁰ Επίσης, από την ίδια πηγή μαθαίνουμε πως, εκτός από τους 19 φοιτητές της ιατρικής, που βοηθούσαν στο έργο της περίθαλψης, εκπαιδεύτηκαν και αρκετοί εθελοντές νοσοκόμοι, για τα ιατρεία των τομέων και το νοσηλευτήριο του στρατοπέδου.

⁶⁸⁸ Δημ. Σέρβος, « Νησί ζυμωμένο με την Ιστορία», εφημ. Ρίζοσπάστης, 3/1/01.

⁶⁸⁹ Στο αρχείο του Δ. Σέρβου υπάρχουν δυο χειρόγραφες σατιρικές εφημερίδες. Η πρώτη έχει τον τίτλο «Φυλαχτείτε» και εκδόθηκε το Μάρτη του 1962 και η δεύτερη αποτελεί, ίσως, ανταπάντηση στην πρώτη, διότι έχει τον τίτλο «Προ-φυλαχτείτε», εκδόθηκε το Πάσχα της ίδιας χρονιάς και έχει καυστικά σχόλια για την «Φυλαχτείτε». Το περιστατικό που περιγράφεται στην πρώτη έχει να κάνει με την παρότρυνση του δασκάλου να γράφουν οι μαθητές τουλάχιστο 120 λέξεις στο λεπτό. Στην απορία ενός εκ των «μαθητών» για το όριο των 80 λέξεων που καταφέρνει να γράψει, έρχεται η απάντηση από άλλον «μαθητή»: « Εσένα θα σε έχουμε για τους βραδύγλωσσους!».

⁶⁹⁰ Α. Φλούντζης, «Στο στρατόπεδο του Άη Στράτη», Κ. Καλόπουλος, 1986, σελ. 34 και 93.

Πολλοί εξόριστοι προτιμούσαν τα **μαθήματα ξένων γλωσσών**, που γίνονταν με μικτές μεθόδους, αυτομόρφωσης και εποπτικής καθοδήγησης κάποιου καθηγητή. Μάλιστα, στα μέσα της δεκαετίας του '50, είχε γίνει... μόδα να μιλούν μεταξύ τους οι εξόριστοι σε κάποια ξένη γλώσσα. Σύμφωνα με τον Γ. Φαρσακίδη, το γεγονός αυτό έδωσε την αφορμή να γίνουν πολλά χωρατά, ακόμα και αυτοσχέδια σκετς με σκωπτική διάθεση, όπου έβγαιναν στην επιφάνεια τα «μαργαριτάρια» κατά τη σύνταξη και την προφορά. Ο Ανδρέας Σαραντόπουλος αναφέρει στο βιβλίο του ⁶⁹¹ πως, ο στρατηγός Σαράφης:

«... έκανε conversation με το σμήναρχο Τζανετάκη σε ατέλειωτους περιπάτους για να τελειοποιήσει τ'αγγλικά του(για να μην τον «πειράζει» αύριο μεθαύριο το έτερον ήμισυ του, η σεμνή Marion, του έλεγαν δυο τρεις που είχαν το θάρρος μαζί του για τέτοια αστεία). Ο Μιχάλης έκανε «ραζγκαβόρ» μ'ένα σύντροφο που είχε γεννηθεί και ζήσει στη Ρωσία, και το Βάνια- ένα ζωηρό νέο, πάντα γελαστό και πειραχτήρι που ήξερε ρωσικά.»

Ο προαναφερόμενος Μιχάλης, δηλαδή ο ίδιος ο συγγραφέας, Α. Σαραντόπουλος, κατάφερε τελικά να μάθει τόσο καλά τα ρωσικά, ώστε να εργαστεί εφ' όρου ζωής επαγγελματικά πάνω σε μεταφράσεις Ρώσων κλασικών και σοβιετικών συγγραφέων. Αλάνθαστη μέθοδος, όπως αναφέρει, στάθηκε γι αυτόν η προτροπή του Θ. Κορνάρου να αποστηθίζουν ποιήματα ή ολόκληρα κείμενα από την ξένη γλώσσα:

«Τώρα η ρωσική γλώσσα, η γλώσσα του Τολστόι και του Τουργκένιεφ, είχε ανοίξει γι' αυτόν άλλους ορίζοντες, του γέννησε νέα πιο ισχυρά ενδιαφέροντα, ...έπαιρνε την «Κόρη του λοχαγού», την αθάνατη νουβέλα του Πούσκιν στα ρωσικά, για ν' ακονίσει, ν' ατσάλώσει τη θέλησή του, ν' αναφτερώσει τις ελπίδες του, την πίστη του στη ζωή...». ⁶⁹²

Η ενασχόληση με την εκμάθηση ξένων γλωσσών είχε θετικά αποτελέσματα για τον εμπλουτισμό του επιμορφωτικού υλικού όλου του στρατοπέδου. Ο Αντ. Φλούντζης αναφέρει στο βιβλίο ⁶⁹³ του πως ο δάσκαλος της γαλλικής Π. Πλούτσης δίδασκε παράλληλα και το φιλοσοφικό έργο του Πόλιτζερ «Αρχές της Φιλοσοφίας». Έτσι, μεταφράστηκαν πολλά βιβλία επιστημονικού, φιλοσοφικού και λογοτεχνικού περιεχομένου. Πολλά απ'αυτά έγινε δυνατό να βγουν έξω από τα όρια του στρατοπέδου. Κύρια όμως ωφέλεια ήταν ότι, όταν οι συνθήκες το επέτρεπαν, οι εξόριστοι ήταν σε θέση να παρακολουθούν και να συνδέονται με την έξω πραγματικότητα, ελληνική και διεθνή, μελετώντας τον ξενόγλωσσο τύπο. Ο ίδιος ο Α. Φλούντζης σημειώνει πως, χάρις στα γαλλικά που τελειοποίησε και τα αγγλικά που έμαθε παρακολουθούσε εξειδικευμένα ιατρικά περιοδικά και βιβλία, που του επέτρεψαν να παρακολουθεί την εξέλιξη της επιστήμης του σε τόσο δύσκολες συνθήκες. Στο σημείο αυτό χρήζει ιδιαίτερης αναφοράς η ύπαρξη μιας άλλης, εξίσου σοβαρής συνιστώσας της εκπαιδευτικής διαδικασίας- των βιβλίων και του έντυπου υλικού, που παρά τις απαγορεύσεις και τους διωγμούς, ήταν πάντοτε στη διάθεση των εξοριστών.

⁶⁹¹ Α. Σαραντόπουλος: «Οι εξόριστοι στον εμφύλιο», Ζαχαρόπουλος, 2000, σελ. 201-203. Σε προφορική συνέντευξη με τον συγγραφέα διευκρινίστηκε πως το μυθιστόρημα είναι αυτοβιογραφικό και όλα τα γεγονότα και τα πρόσωπα είναι ακριβή και φερέγγυα ιστορικά.

⁶⁹² Α. Σαραντόπουλος, ό.π., σελ 230-231. Αξίζει να αναφερθεί πως ο Α. Σαραντόπουλος μετέφρασε συνολικά 37(30 + 7) έργα κλασικής ρωσικής και σοβιετικής λογοτεχνίας και έγραψε βιβλία Γραμματικής και Συντακτικού της ρωσικής γλώσσας.

⁶⁹³ Α.Φλούντζης, ό.π., σελ 93.

Η μαρτυρία της Μ. Ξεμαντηλώτου- Βαρελιτζή⁶⁹⁴ είναι πολύ σημαντική για τον τρόπο που διαφυλάσσονταν τα βιβλία ,τον όγκο τους και την προνοητική φύση της συνωμοτικής ζωής των εξορίστων , που πάντοτε άφηναν υλικό και για τους επόμενους πιθανά εξοριστούς:

«Οι εξόριστοι είχαν πολλά βιβλία κι ορισμένοι διάβαζαν συνέχεια. Μέσα στον τοίχο του φούρνου που είχαν χτίσει και που έπεσε με τον σεισμό⁶⁹⁵, είχαν κρύψει χιλιάδες βιβλία. Υπήρχαν υπόγεια που είχαν μέσα μπαούλα και κασέλες γεμάτα χαρτιά. Από το κάτω μέρος του φούρνου οι εξόριστοι είχαν χτίσει έναν τοίχο σκόπιμα, γιατί δουλεύανε μέρα νύχτα και δεν ήξερες τι δουλειές κάνανε. Όταν έγινε ο σεισμός κι ο αναβρασμός, χάθηκαν αυτά τα πράγματα. Τα περισσότερα τα καταστρέψανε, τα κάψανε. Ο Μανικάκης πήγε τότε να πάρει ορισμένα. Αν βρίσκαμε αυτό το υλικό, θα ξέραμε πολλά για την ιστορία των εξορίστων...».

Σύμφωνα με τη μαρτυρία του Αλ.Μπάρδη, αρχικά ,ορισμένα βιβλία βρέθηκαν κρυμμένα και καλά φυλαγμένα από τους εξοριστούς της εποχής του Μεταξά και της Κατοχής. Αρκετά βιβλία μπόρεσαν και έμπασαν μέσα κρυφά οι ίδιοι. Όσα βιβλία κατάφεραν να διασώσουν από τους αλληπάλληλους ελέγχους και τη λογοκρισία, αντιγράφονταν σχολαστικά και διανέμονταν με προσοχή, στα πλαίσια της λειτουργίας της δανειστικής βιβλιοθήκης. Για το σκοπό αυτό είχαν οριστεί ειδικοί «διανομείς», που περνούσαν από κάθε σκηνή , άφηναν τα βιβλία και όριζαν τις προθεσμίες. Το εβδομαδιαίο πλάνο ανάγνωσης ήταν τουλάχιστο δυο βιβλία. Ορισμένα λογοτεχνικά βιβλία ήταν ξενόγλωσσα, ιδιαίτερα γαλλικά και ρωσικά και δεν ήταν λίγοι αυτοί που γνώρισαν από το πρωτότυπο τα παγκόσμια αριστουργήματα του έντεχνου λόγου, όπως προαναφέρθηκε. Τα βιβλία της βασικής μαρξιστικής βιβλιοθήκης θεωρούνταν πολύτιμα κειμήλια και δύσκολα τα αποχωριζόταν κανείς. «Είδανε και πάθανε» οι συνεξόριστοι του Τραβαλιέρη να τον πείσουν να τους δώσει για αντιγραφή το βιβλίο «Πολιτικής Οικονομίας» που είχε μαζί του⁶⁹⁶. Το βιβλίο αντιγραφόταν ολόκληρα μερόνυχτα , προκειμένου να παραδοθεί στην ορισθείσα ημερομηνία. Τα απαγορευτικά μέτρα και η λογοκρισία ενίοτε χαλάρωναν , πάντοτε ως αποτέλεσμα των πιέσεων και του αγώνα τόσο των εξορίστων, όσο και των εξωτερικών πιέσεων, από εσωτερικές και διεθνείς οργανώσεις και σωματεία. Πολλά βιβλία οι εξόριστοι τα προμηθεύονταν μέσα από τη « νόμιμη» οδό των δεμάτων και άλλα ως αποτέλεσμα της συνεργασίας με ορισμένους φύλακες, που τους έδειχναν είτε συμπάθεια είτε απλά είχαν κατανόηση.

Από τα μέσα της δεκαετίας του '50, οι εξόριστοι ανοικτά καλούσαν τον κόσμο, με επιστολές και καρτ ποστάλ ,που ταχυδρομούσαν με επιμέλεια και σύστημα ,να τους στέλνει βιβλία: Το σύνθημα ήταν : «Στείλε ένα βιβλίο δώρο στους εξοριστούς!». ⁶⁹⁷ Σταδιακά οι εξόριστοι κατάφεραν ημιπαράνομα και ημινόμιμα να διαβάζουν τις ελληνικές και τις ξενόγλωσσες εφημερίδες. Υπό διωγμό και κάτω από μόνιμες απειλές κυρώσεων, ήταν οι αριστερές εφημερίδες, που για αυτές ίσχυαν από την πλευρά των εξορίστων περισσότερο ενισχυμένα μέτρα συνωμοτισμού και επαγρύπνησης.

Η ανάγκη και η αναζήτηση επαφής με τον έξω κόσμο, μέσω των ευχετήριων καρτών ή των χειροτεχνημάτων , ενθάρρυναν πολλούς να ασχοληθούν με τα

⁶⁹⁴ «Αη Στράτης-αρχείο Β Μανικάκη- φωτογραφικά ίχνη»Υπ. Αιγαίου, 1999

⁶⁹⁵ Το 1968 έγινε σεισμός στο νησί , που προκάλεσε μεγάλες καταστροφές και θύματα. Πολλά βιβλία και έντυπο υλικό(χειρόγραφες εφημερίδες και περιοδικά) των εξορίστων καταστράφηκαν και στις μεγάλες πλημμύρες που έπλητταν τη χαράδρα . Οι πιο καταστροφικές ήταν αυτές του 1947, του 1951, του 1953 και του 1957.

⁶⁹⁶ Βλ. Συνέντευξη με τον Αλ. Μπάρδη.

⁶⁹⁷ Βλ. Συνέντευξη με τον Αλ. Μπάρδη.

καλλιτεχνικά μαθήματα, παρακολουθώντας τη «Σχολή Σχεδίου», που είχε στήσει σε ένα αντίσκηνο ο ζωγράφος χαράκτης Χρήστος Δαγκλής. Όπως αναφέρει στο βιβλίο του ο Γιάννης Γούσης –Ξάνθος:⁶⁹⁸

«Με πολύ μεράκι παρακολουθούσαν τα μαθήματα οι μαθητές της σχολής Ζωγραφικής, ανάμεσα σ' αυτούς κι εγώ παρακολουθούσα τα μαθήματα αυτά με πολύ μεράκι. Από τα ξημερώματα, τη μέρα που είχαμε μάθημα, περίμενε έξω από τη σκηνή – στούντιο τους μαθητές του ο ακούραστος λαϊκός αγωνιστής και πετυχημένος ζωγράφος Χρήστος Δαγκλής. Με τα καβαλέτα που μας ετοιμάζαν οι μαραγκοί μας, τα μολύβια και τις μογιές στο «τσαντίρι-εργαστήρι», ώρες ολόκληρες υπάκουοι μαθητές, παρακολουθούσαμε το μάθημα μήνες ολόκληρους. ...»

Ένας από τους μαθητές του, που όχι απλά αρίστευσαν, αλλά και έτυχαν διακρίσεων παγκοσμίου εμβέλειας, ήταν ο Γ. Φαρσακίδης.⁶⁹⁹ Η αναπηρία και στα δυο του χέρια που του άφησε ο τραυματισμός του σε μάχη με τους Γερμανούς, δε στάθηκε εμπόδιο στο να μπορέσει να αναπτύξει το ταλέντο του και να εξελιχθεί σε έναν από τους βασικούς συντελεστές οργάνωσης της πολιτιστικής δραστηριότητας του στρατοπέδου. Ο ίδιος στο βιβλίο του – λεύκωμα ⁷⁰⁰ γράφει σχετικά με τα καλλιτεχνικά μαθήματα:

« Με τη βοήθεια του Χρήστου Δαγκλή θα στήσουμε σ' ένα ερειπωμένο αντίσκηνο καβαλέτα... «Σχολή σχεδίου»! Να εξασκηθούμε στο σχέδιο. Ο ίδιος θα μας μάθει αργότερα να χαράζουμε πάνω στο ξύλο, να τυπώνουμε, θα μας υποδείξει πως θα κατασκευάσουμε τα πρώτα μας εργαλεία. Από το Γιάννη Ρίτσο πήραμε στοιχεία πολύτιμα για κάποιους κανόνες της αισθητικής και της σύνθεσης. Άλλωστε, το πρώτο πραγματικό χαρτί ακουαρέλας που θα πιάσω στα χέρια μου, σταλμένο απ'έξω, δώρο από κείνον για μένα θα είναι. Ο Θέμος Κορνάρος...στάθηκε ο πρώτος μου κριτικός, κίνητρο από τα πιο ισχυρά να μη σταματήσω και αργότερα, ο μεγάλος δέκτης- κριτής της καλλιτεχνικής μας προσπάθειας στάθηκε το κοινό. Ένα χαρούμενο λ.χ. μαζικό επιφώνημα επιδοκιμασίας, για το σκηνικό, με το άνοιγμα της αυλαίας, ήταν αρκετό για να παθιαστείς και να ζαναρχίσεις μια καινούργια προσπάθεια, με καινούργια μερόνυχτα εργασίας...»

Σύμφωνα με τον Γ. Φαρσακίδη, η πολιτιστική δραστηριότητα του στρατοπέδου θα πρέπει να εξεταστεί σε δυο φάσεις, την «προ» και τη «μετά» της Μακρονήσου. Στην πρώτη, μεσούντος ακόμα του εμφυλίου, οι καλλιτεχνικές ανησυχίες των εξορίστων διαπνέονταν από ένα είδος επαναστατικού ρομαντισμού, ο καθένας φρόντιζε να αποθανατίσει μέσω του έργου του τις ηρωικές και γεμάτες ελπίδα και αισιοδοξία στιγμές του προσωπικού του αγώνα. Την περίοδο αυτή οι εξόριστοι, μέσα σε συνθήκες απόλυτης μυστικότητας, εξέδιδαν και χειρόγραφο περιοδικό, με κείμενα, σχόλια και προπαντός σκίτσα για τις πολιτικές εξελίξεις και τη ζωή στο στρατόπεδο.⁷⁰¹ Η επιστροφή μετά το Μακρονήσι, στα 1950, «προσγείωσε» τις καλλιτεχνικές φιλοδοξίες των εξορίστων, ο δημιουργικός οίστρος των πρώτων χρόνων μετεξελίχθηκε, μπήκε σε πεδία της τυποποίησης και της μαζικής παραγωγής.

⁶⁹⁸ Γ. Γούσης –Ξάνθος, « Οι μετεκτοπισμένοι οίκοι», Κώδικας, Θεσσαλονίκη, 1998, σελ. 57.

⁶⁹⁹ Βραβεύτηκε με το Ανώτατο «Χρυσό Μετάλλιο» (ανάμεσα σε άλλους 15) της Σοβιετικής Επιτροπής Ειρήνης στα πλαίσια του γιορτασμού των 30χρονων της Αντιφασιστικής νίκης στη Μόσχα το 1975.

⁷⁰⁰ Γ.Φαρσακίδη «Τόποι εξορίας- στρατόπεδα πολιτικών εξορίστων 1948-1972. Μακρόνησος- Αη Στράτης-Λέρος» Τυποεκδοτική, Αθήνα 1994.

⁷⁰¹ Αντιγράφουμε την πρώτη στροφή από τα κάλαντα των Χριστουγέννων 1948, που δημοσιεύτηκαν στο παράνομο περιοδικό: «Χριστός γεννάται σήμερα εδώ στην εξορία// αλλά με τρόπο ανώμαλο και με ταλαιπωρία//γιατί σαν το μαθε ο «Βαν Φλιτ» έγινε θηριώδης//συνέλαβε αυτοστιγμεί, χωρίς κανέναν λόγον//τον Ιωσήφ. την Παναγιά, την φάτνη των αλόγων//και τελικά της γέννησης εφέτος το μυστήριο//συντελέσθη στου σχολειού μέσα το κρατητήριο!» (Γ.Φαρσακίδης ό.π.σελ 17)

Η ποιοτική αυτή διαφοροποίηση είναι εύλογο να επισημανθεί από τον καλλιτέχνη Φαρσακίδη:

« Στη θέση της ατομικής παραγωγής χειροτεχνημάτων, λειτουργούν τώρα οργανωμένα συνεργεία και η διάθεση της παραγωγής επαρκεί για τις ανάγκες του στρατοπέδου. Είναι αλήθεια πως την εφευρετικότητα και το προσωπικό ύφος, με τα όποια θετικά και τα αδύναμα της ατομικής δημιουργίας, τα αντικατέστησε η τυποποιημένη μαζική παραγωγή. Ωστόσο και τα είδη των συνεργείων ήταν ασύγκριτα πιο προσιτά, κάλυπταν τη ζήτηση κι αποτέλεσαν όχι ασήμαντο έσοδο για την Ομάδα Συμβίωσης. Στο ζυλουργείο ο τόνος βγάζει μικροαντικείμενα, πόνια για σκάκι, βαζάκια που φινίρονται και διακοσμούνται μετά στο καλλιτεχνικό συνεργείο. Στα τέλη του '55, η αδελφή συνεξόριστού μας, μας έμαθε την τέχνη της διακόσμησης στα κεραμικά. Μας είχαν στείλει τροχό, πινέλα, κεραμικά και οι καινούργιες μας επιδόσεις προεκτείνονταν και σαν επαγγελματική προοπτική για το μέλλον...»

Η ανάγκη για όσο το δυνατό μεγαλύτερη και μαζικότερη παραγωγή δεν αντιμετωπίστηκε με τον ίδιο σκεπτικισμό από τον καλλιτέχνη, στην περίπτωση των ευχετήριων καρτών, που αναδείχθηκαν σε μόνιμους και σταθερούς διαύλους επικοινωνίας των εξορίστων με τον έξω κόσμο. Η παλιά και γνώριμη τέχνη της ξυλογραφίας, κάτω από την καθοδήγηση του Χ. Δαγκλή και την ευρηματικότητα των ξυλουργών, έδωσε νέα φτερά και ερέθισε τη δημιουργικότητα των εξορίστων. Η θεματογραφία υπαγορευόταν εξ αντικειμένου από τα βιώματα και τους πόθους της επιστροφής στην ομαλή ζωή. Όπως και στην περίπτωση των ζωγραφιστών καρτών, η σημειολογία και ο συμβολισμός τους ξεπερνούσαν το καθαυτό εικαστικό τους περιεχόμενο. Όπως σημειώνει ο Φαρσακίδης, οι καλλιτέχνες βρίσκονταν σε συνεχή προστριβή με την υπηρεσία λογοκρισίας του στρατοπέδου. Άλλοτε θεωρούνταν προπαγανδιστικά τα αντίσκηνα, άλλοτε το συρματόπλεγμα, οι λεζάντες, τα γαρύφαλλα, το κόκκινο χρώμα των αυγών, το περιστέρι...

Εκτός από τα επίκαιρα σκίτσα και τα μηνύματα των ευχετήριων καρτών, οι ζωγράφοι καλλιτέχνες ασχολήθηκαν, σχεδόν κατά αποκλειστικότητα, με τη διαμόρφωση των σκηνικών, στις παραστάσεις που έκαναν οι εξόριστοι στο ειδικά διαμορφωμένο θεατράκι τους, στην πλαγιά του «Παραδείσου». Η πρώτη παράσταση, που αναφέρεται στις περισσότερες μαρτυρίες ως σταθμός ανάμεσα σε όσες παραστάσεις κι αν δόθηκαν αργότερα, ήταν οι «Πέρσες» του Αισχύλου. Τα σκηνικά και τα κοστούμεια τα είχε φιλοτεχνήσει ο Χ. Δαγκλής. Την παράσταση παρακολούθησαν εκτός της Διοίκησης και ορισμένων χωρικών και ο εκπρόσωπος του Διεθνούς Ερυθρού Σταυρού κ. Κόλαγκον.⁷⁰² Ο Γ. Φαρσακίδης ζωγράφισε τα σκηνικά και τα κοστούμεια σε άλλες παραστάσεις, όπως για παράδειγμα στο «Ο κατά φαντασίαν ασθενής» του Μολιέρου, στη «Δωδεκάτη νύχτα» του Σαίξπηρ, έφτιαξε πολλές φορές κούκλες για το κουκλοθέατρο κ.α. Οι καλλιτέχνες ζωγράφοι συμμετείχαν ενεργά και στις ψυχαγωγικές εκδηλώσεις, κατασκευάζοντας άρματα ή αποκριάτικες στολές.

Μεσα από την περιγραφή των προηγούμενων γεγονότων και εμπειριών διαφαίνεται και μια άλλη σημαντική συνιστώσα της πολιτιστικής και μορφωτικής προσπάθειας των εξορίστων, η ανάπτυξη της **θεατρικής παιδείας**. Η συγκυρία να βρεθούν στον ίδιο χώρο πρωτοπόροι άνθρωποι της τέχνης και των γραμμάτων ήταν κάτι παραπάνω από καθοριστική. Ανάμεσά τους βρίσκονταν οι ηθοποιοί: Τζαβαλάς Καρούσος, Μάνος Κατράκης, Κώστας Μπαλαδήμας, Γιώργης Γιολάσης, Φάνης Καμπάνης κ.α. Περισσότεροι ήταν οι λογοτέχνες που είτε ήταν ήδη γνωστοί, είτε έγιναν αργότερα: Γιάννης Ρίτσος, Μενέλαος Λουντέμης, Θέμος Κορνάρος, Τάσος

⁷⁰² Είναι ο ίδιος που είχε επισκεφτεί το στρατόπεδο γυναικών στο Τρίκερι και κρατώντας τις υποσχέσεις του έστειλε στις εξόριστες ένα πλήρες σετ τσαγκαρικής.

Βουρνάς, Δημήτρης Φωτειάδης, Τάσος Λειβαδίτης, Νίκος Παπαπερικλής, Τίτος Πατρίκιος, Μανώλης Φουρτούνης κ.α. Οι Νίκος Μάργαρης, Στάθης Αλημίσης, Κώστας Τριανταφύλλης και Σεραφείμ Χατζησάββας διακρίθηκαν ως οι μουσικοί του στρατοπέδου που οργάνωσαν τη μαντολινάτα και τη χορωδία των εξορίστων. Η πολιτιστική δραστηριότητα οργανώθηκε σε δυο φάσεις. Η πρώτη αφορούσε τη δημιουργία της απαραίτητης υποδομής και η δεύτερη την εξειδίκευση και τον προγραμματισμό των πολιτιστικών δρώμενων. Ο Κώστας Μπαλαδήμας στο βιβλίο του Α. Φλούντζη διηγείται για τη μεγάλη εορταστική εκδήλωση που έγινε τον Δεκαπενταύγουστο του 1952 - απαρχή των πολιτιστικών εκδηλώσεων του στρατοπέδου:

« Καθώς το στρατόπεδο αποτελούνταν από εξόριστους απ' όλες τις περιοχές της Ελλάδας, από τον Έβρο ως την Κρήτη και από τα νησιά του Ιονίου ως τα Δωδεκάνησα, ανατέθηκε σε κάθε περιοχή να σχηματίσει μια ομάδα, που με την προετοιμασία ενός αυτοσχέδιου τοπικού χαρακτήρα σκετς, θα παρουσίαζαν τα έθιμα, τα καλαμπούρια, τα ανέκδοτα σε νιοπολαλιά της κάθε περιοχής, καθώς και τραγούδια και χορούς. Το σύνολο κατέληγε με τον καλαματιανό, για να τονίσει τον πανελλήνιο χαρακτήρα της γιορτής. Απ' αυτό το πρώτο στάδιο δραστηριότητας αναπήδησαν πολλά κατάλληλα πρόσωπα που θα αναλάμβαναν διάφορους θεατρικούς ρόλους. Την οργάνωση του πρώτου σταδίου ανέλαβε ο ηθοποιός Κ. Μπαλαδήμας...» .

Οι θεατρικές παραστάσεις που ακολούθησαν τύγχαναν συλλογικής προσπάθειας και ήταν αποτέλεσμα της «διακαλλιτεχνικής συνεργασίας». Ο Γ. Φαρσακίδης στο βιβλίο του παραθέτει ένα πολύ χαρακτηριστικό διάλογο ανάμεσα στους κύριους συντελεστές της παράστασης « Οι Πέρσες»:

«- Εν αρχή ειν' ο λόγος! Τόνιζε την προτεραιότητα του χορικού ο Καρούσος, οπαδός μιας πιο κλασικής ερμηνείας.

- Ωστόσο Καρούσο μου, ας μην υποτιμάμε την κίνηση, υποστήριζε ο Ρίτσος.

- Το πάθος, η έκφραση! Να μπολιάσουμε με την παράδοση...- τόνιζε ο Κατράκης.» .

Για την ίδια παράσταση ο ιστορικός Τάσος Βουρνάς έγραφε στις 20 και 21/5/83, στην εφημερίδα « Αυγή»:

« Όσοι επιζούν θα αισθάνονται ακόμη το τραγικό ρίγος στη ραχοκοκαλιά τους από την παράσταση των Περσών του Αισχύλου το 1951, όταν το ρόλο του Εξάγγελου κράτησε ο Μάνος Κατράκης και του κορυφαίου του χορού ο Τ. Καρούσος. Ήταν κάτι το ασύλληπτο σε μεγαλοπρέπεια καθώς ο Κατράκης ερχόταν τρέχοντας από τους γυμνούς λόφους προς τη σκηνή του θεάτρου, περίοπτος απ' όλες τις κατευθύνσεις, κραυγάζοντας με τη βαθιά εκείνη εξαγγελτική φωνή του: « Ω, της Περσίας ολάκερης χωριά και χώρες....». Αλλά δεν ήταν μόνο η αρχαία τραγωδία που συγκλόνισε τις ψυχές των εξορίστων....Ο υπογράφων θυμάται με κάθε λεπτομέρεια μια παράσταση του «Αρχοντοχωριάτη» του Μολιέρου, σε σκηνοθεσία του αγαπητού μου Μπαλαδήμα και πρωταγωνιστή ποιον νομίζετε; - τον ποιητή Τίτο Πατρίκιο!...»

Άλλες σημαντικές παραστάσεις ήταν: ⁷⁰³ «Η Βαβυλωνία», σε σκηνοθεσία και διδασκαλία του Μ. Κατράκη, ο « Γουλιέλμος Τέλλος» του Σίλλερ, η « 12^η νύχτα» του Σαίξπηρ, « Ο Ανδροκλής και το λιοντάρι» του Σοπώ, η « Αντιγόνη» του Σοφοκλή, «Ο Οιδίπους τύραννος», ο « Οθέλος» του Σαίξπηρ. Μερικά ακόμα από τα 55 έργα ελληνικού και ξένου ρεπερτορίου : «Η καινούργια μέρα» του Πριντ, «Το κορίτσι με το κορδελάκι» του Ν. Περγιάλη, « Η Απεργία» του Καμπάνη, η «Υπόθεση Ντρέιφους» του Ζολά, ο « Ιούλιος Καίσαρ» του Σαίξπηρ, αρχαίες τραγωδίες, όπως «Προμηθέας δεσμώτης», «Οιδίπους τύραννος» και «Αντιγόνη», ο « Παπαφλέσσας»

⁷⁰³ Αναφέρονται με τη σειρά που παρουσιάστηκαν, με βάση τις πληροφορίες του Α. Φλούντζη, ό.π. σελ. 80. Ακολουθούν οι πληροφορίες από τη συνέντευξη με τον Γ. Φαρσακίδη

του Σπύρου Μελά, ο « Φον Δημητράκης» του Δ, Ψαθά», ο « Φάουστ» του Σϋλλερ και άλλα θεατρικά, όπως «Οι άνθρωποι και τα όπλα», η «Μονσερά», η « Καλύβα του Μπάρμπα Θωμά (για να επιτραπεί από τη λογοκρισία του στρατοπέδου, έγινε « Η καλύβα του μίστερ Τομ(!) και άλλα πολλά

Οι αθλητικές διοργανώσεις, όπως ήταν το σχεδόν καθημερινό πρωτάθλημα βόλει, αλλά και η ετήσια ολυμπιάδα στίβου που γινόταν κοντά στο Πάσχα (αγώνες σκυταλοδρομίας, ταχύτητας 80μ, αντοχής 1000μ, σφαιροβολίας, μήκους κτλ) , γίνονταν προγραμματισμένα κάτω από την επίβλεψη γιατρών , όπως του Κ. Χιωτάκη , πρώην αθλητή και προπονητών, όπως ήταν ο βετεράνος πρωταθλητής δεκάθλου Κώστας Βαμβακάς , ο Δημήτρης Λυμπερόπουλος και άλλοι καθηγητές γυμναστικής. Γίνονταν και μαθήματα κολύμβησης , τη γενική εποπτεία των οποίων είχε ο Βασίλης Λασκαρίδης. Είναι τραγικό το γεγονός που αναφέρει ο Α. Φλούντζης ,⁷⁰⁴ πως οι αγώνες και κάθε αθλητική δραστηριότητα σταμάτησαν λόγω της κλονισμένης υγείας και του χρόνιου υποσιτισμού των εκτοπισμένων.

⁷⁰⁴ Α. Φλούντζης . ό.π. σελ 76.

1.3 Γ' ΠΕΡΙΟΔΟΣ.- ΔΙΚΤΑΤΟΡΙΑ ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΑΡΧΩΝ (1967-1974).

«Να ξέρανε αυτοί που φτιάχνουν το χαρτί και το μολύβι πόσο τους ευλογεί ο φυλακισμένος! Σκέπτομαι τα ανθρώπινα δάχτυλά τους σαν δουλεύουν και δακρύζω. Μου δίνουν τη μόνη δυνατότητα να σταθώ στην ανθρώπινη θέση μου. Να μη γίνω αυτό που θέλει η φυλακή. Να σωθώ. Γράφοντας δεν είμαι φυλακή. Περνώ χαλινάρι στη σκέψη μου, την κρατώ δίπλα μου σύντροφο και μαζί της ζω στον κόσμο των απλών νοημάτων. Ζω κι εγώ σαν ένας κάποιος άνθρωπος... Είναι απίστευτο με τι φαντασία ο φυλακισμένος βρίσκει κρυψώνες. Αυτές είναι συνήθως μικρές. Έτσι τα γραφτά σου πρέπει να είναι λίγα. Η κάθε λέξη μετράει. Είναι πολύτιμη. Όταν η κρυψώνα σου αποδειχθεί αποτελεσματική νιώθεις μεγάλη χαρά. Αισθάνεσαι μια περίεργη περηφάνεια, κάτι σαν να υπερασπίστηκες τη τιμή του ανθρώπου. Αυτή τη σημασία έχουν τα γραφτά μας...»

Γ .Α. Μαγκάκης «Γράμμα από τη φυλακή για τους Ευρωπαίους».Φυλακές Κορυδαλλού Φεβρουάριος 1971⁷⁰⁵ ..

Μέσα από το πρίσμα της ιστορικής απόστασης από τα γεγονότα της δεκαετίας του '60, που διαδραματίστηκαν τόσο στον τόπο μας , όσο και στον υπόλοιπο κόσμο, θα μπορούσε να πει κανείς πως η Δικτατορία της 21 Απριλίου 1967, που επιβλήθηκε στον ελληνικό λαό , δεν ήταν ουρανοκατέβατη και δε θα έπρεπε σε καμία περίπτωση «να αιφνιδιάσει» το δημοκρατικό πολιτικό κόσμο , που βίωνε σε όλη τη διάρκεια της μετεμφυλιακής περιόδου τις ωμές και απροκάλυπτες επεμβάσεις του παλατιού και των ξένων κέντρων, ιδίως των ΗΠΑ.⁷⁰⁶ Ανεξάρτητα από την ικανότητα ή την ετοιμότητα

⁷⁰⁵ Το κείμενο γράφτηκε στα πιο γνωστά περιοδικά και εφημερίδες του κόσμου. Η «Διεθνής Αμνηστία» το τύπωσε σε πολλές γλώσσες και το κυκλοφόρησε διαθέτοντας τις εισπράξεις για την υπεράσπιση των πολιτικών κρατουμένων όλου του κόσμου. Απαγγέλθηκε από τον Σερ Λώρενς Ολιβιέ ενώπιον της Ευρωπαϊκής Επιτροπής κατά την τελετή ένταξης της Αγγλίας στην ΕΟΚ.

⁷⁰⁶ Από την ιστοσελίδα του Μακεδονικού Πρακτορείου Ειδήσεων ([http://philipow.mpa.gr/gr/other/21-04/ metapolemika](http://philipow.mpa.gr/gr/other/21-04/metapolemika)) αντιγράφουμε την επίσημη ιστορική θέση για τους ουσιαστικούς πρωταγωνιστές του πραξικοπήματος: «Από τις αρχές της δεκαετίας του 1950 άρχισε να δημιουργείται ένας πόλος εξουσίας, ο οποίος λειτουργούσε παράλληλα με τις νόμιμα εκλεγμένες κυβερνήσεις. Ο πόλος αυτός συγκροτούνταν: α) από τη βασιλική οικογένεια και το περιβάλλον της. Αρχικά από τον Παύλο(1947-1964) και τη σύζυγό του Φρειδερίκη και μετά το θάνατό του, από το γιο του Κωνσταντίνο Β' (1964-1967),β) από τον στρατό, ο οποίος, μετά την ένταξη της Ελλάδας στο ΝΑΤΟ το 1952, ήταν σε άμεση εξάρτηση από τις ΗΠΑ και διοικούνταν από τη μυστική οργάνωση αξιωματικών, τον Ι.Δ.Ε.Α, που είχε ιδρυθεί το 1944,γ) από τις μυστικές υπηρεσίες(ΚΥΠ), όπου είχαν ήδη τοποθετηθεί άνθρωποι της

των πολιτικών κομμάτων να μπορέσουν να υπερασπίσουν την απρόσκοπτη λειτουργία των δημοκρατικών θεσμών και την εξάλειψη των μνημών του εμφυλίου, το βέβαιο είναι πως το μόνο που δεν κινδύνευε ήταν το ίδιο το καθεστώς, η φύση και η ασφάλειά του. Το Κομμουνιστικό Κόμμα Ελλάδας ήταν εκτός νόμου από την εποχή του εμφυλίου. Τα περισσότερα μέλη και τα βασικότερα στελέχη του βρίσκονταν στις φυλακές ή στο εξωτερικό. Το ευρύτερο αριστερό σχήμα της Ενιαίας Δημοκρατικής Αριστεράς (ΕΔΑ), που είχε ιδρυθεί το 1951, έβρισκε ανταπόκριση στο λαό γιατί πρόβαλλε το σύνθημα της αποκατάστασης της δημοκρατικής ομαλότητας και όχι της ανατροπής του συστήματος⁷⁰⁷. Άλλωστε, τόσο την Ένωση Κέντρου του Γ. Παπανδρέου, όσο και εν μέρει την ΕΔΑ, τις στήριζε και σεβαστή μερίδα μικροαστικών, αλλά και αστικών κοινωνικών στρωμάτων, που είχαν πληγεί από τα πεπραγμένα της νέας «οικονομικής ανοικοδόμησης» και απαιτούσαν συνθήκες ομαλής δημοκρατικής εξέλιξης και πραγματικής εθνικής ανάπτυξης.⁷⁰⁸

Η δικτατορία της 21/4/67 που επιβλήθηκε στον τόπο μας ήταν λατινοαμερικάνικου τύπου Χούντα, που στηριζόταν σε ορισμένα τμήματα των Ενόπλων Δυνάμεων και μερικούς «πολυπράγμονες» αξιωματικούς. Οι λόγοι ήταν «προληπτικής φύσης», όπως ειπώθηκε, δηλαδή «η απειλή της ασφάλειας του κοινωνικού καθεστώτος από τους κομμουνιστές» κι έτσι μπήκε σε εφαρμογή το Νατοϊκό σχέδιο «Προμηθέας»⁷⁰⁹, που κινητοποιούσε όλες τις στρατιωτικές μονάδες της Αττικής, το τάγμα της Σχολής Ευελπίδων, με διοικητή τον Δ. Ιωαννίδη και την Στρατιωτική Αστυνομία (ΕΣΑ).

Από τις πρώτες κιόλας ώρες ενεργοποιήθηκε και πάλι το νομικό και θεσμικό σπλοστάσιο, κληρονομημένο από την εποχή του μεσοπολέμου και τον εμφύλιο. Η αναβίωση του Νόμου 509/47 δεν αφορούσε μόνο τους γνωστούς κομμουνιστές, πολλοί από τους οποίους είχαν απολυθεί από τις φυλακές λίγους μήνες πριν⁷¹⁰, αλλά και «πάσης φύσης κομμουνίζοντες», όσους δηλαδή αντιτάχθηκαν στο πραξικόπημα. Σκόπιμα η Δικτατορία ταύτιζε την αντίθεση εναντίον της με την αντίθεση προς το κοινωνικό καθεστώς. Το χωρίς διάκριση στίγμα στράφηκε ακόμα και κατά του πρωθυπουργού του συντηρητικού σχηματισμού, του Π. Κανελλόπουλου και βεβαίως

απόλυτης εμπιστοσύνης της αμερικανικής CIA, την αστυνομία και τα ΤΕΑ, δηλαδή τις παραστρατιωτικές δυνάμεις που δρούσαν στην ύπαιθρο.».

⁷⁰⁷ Ο Μ. Γλέζος στη συνέντευξή του ανέφερε πως ακόμα και στις εκλογές του 1951, η προκήρυξη που έστειλε από τις φυλακές άρχιζε με τα λόγια «Ελάτε να θάψουμε τους νεκρούς μας» και ήταν κάλεσμα προς τους δεξιούς ψηφοφόρους για δημοκρατική ομαλότητα. Επίσης, η απόφαση της 2^{ης} Ολομέλειας του ΚΚΕ (Οκτώβρης '51) που έθετε ως κύριο άξονα πολιτικής τα συνθήματα Ειρήνη- Δημοκρατία- Ανοικοδόμηση- Δουλειά- Αμνηστία είναι χαρακτηριστική. «ΚΚΕ επίσημα κείμενα», 1995, σ. 189-204.

⁷⁰⁸ Π. Ροδάκης: «Η Δικτατορία των συνταγματαρχών- άνοδος και πτώση», Μηκύναι, 1975. Στη σελ. 38 ο συγγραφέας σημειώνει τις προσφορές που έκαναν οι ελληνικές κυβερνήσεις, προκειμένου να εισρεύσει το ξένο κεφάλαιο στη χώρα, όπως όταν η κυβέρνηση Παπάγου ψήφισε το νόμο 2687/1953, που ουσιαστικά, με τις τεράστιες φοροαπαλλαγές, δημιούργουσε κατά 40% καλλίτερους όρους επιχειρηματικής δραστηριότητας των ξένων έναντι των ντόπιων επιχειρηματιών. Επίσης, ιδιαίτερα μετά τη Συνθήκη Αθηνών, στις 9/7/61, με την οποία η χώρα μας συνδεόταν με την Κοινή Αγορά, το ανταγωνιστικό ξένο κεφάλαιο έθιγε το χώρο της μικρής βιομηχανίας-βιοτεχνίας (σελ. 86). Τα μεσαία στρώματα συσπειρώθηκαν γύρω από την πολιτική του «ανένδοτου» της Ένωσης Κέντρου. Αντιγρ. από τη σελ. 89: «Λίγο πριν κλείσει, η εφημερίδα ΕΘΝΟΣ δημοσίευσε την έκθεση του πρεσβευτή των ΗΠΑ Τάλμποτ προς το αμερικανικό Κογκρέσο, όπου τόνιζε ότι η δικτατορία έγινε αναγκαία για το ξένο κεφάλαιο, επειδή οι κυβερνήσεις της ΕΚ και των αποστατών ουσιαστικά είχαν φρακάρει την κίνηση ξένου κεφαλαίου. Μίλούσε για εκατοντάδες αιτήσεις που απορρίπτονταν κάτω από την πίεση των μεσαίων στρωμάτων και για εκατοντάδες άλλες που ακυρώθηκαν ή αδρανοποιήθηκαν παρ'όλο που είχαν εγκριθεί...»

⁷⁰⁹ ιστοσελίδα Μακεδονικού Πρακτορείου Ειδήσεων, ό.π..

⁷¹⁰ Στη συνέντευξή τους ο Π. Ροδάκης και ο Θ. Καλαφάτης αναφέρουν πως γύρω στα 8 άτομα δεν είχαν προλάβει να απολυθούν από τις φυλακές της Αίγινας, οπότε συνεχίστηκε η φυλάκισή τους.

και κατά των Γ. Παπανδρέου και Α. Παπανδρέου. Κρατούμενοι της Χούντας υπήρξαν πολλά στελέχη του Κεντρώου χώρου, όπως ο Γ. Ζίγδης και οι 20 της «Δημοκρατικής Άμυνας», που δικάστηκαν το 1970. Ανάμεσα στους τελευταίους ήταν πολλά γνωστά ονόματα της μεταπολιτευτικής και σύγχρονης πολιτικής ζωής, όπως ο Σ. Καράγιωργας, ο Γ. Α. Μαγκάκης, ο Χ. Πρωτόπαπας, ο Ν. Κωνσταντόπουλος, ο Β. Φίλιας κτλ.⁷¹¹ Υπήρξαν κρατούμενοι, στις φυλακές Αίγινας, ακόμα και στελέχη του δεξιού χώρου, της οργάνωσης του «Δημοκρατικού Συναγερμού» του Παπάγου⁷¹².

Την πρώτη κιόλας μέρα του πραξικοπήματος, τα όργανα της Χούντας δολοφόνησαν στον υπόδρομο της Αθήνας, όπου κρατούνταν χιλιάδες όμηροι, το στέλεχος της ΕΔΑ Παναγιώτη Ελή, ενώ στις 22 Μαΐου δολοφονήθηκε ο γνωστός από την υπόθεση ΑΣΠΙΔΑ δικηγόρος Νικηφόρος Μανδηλαράς. Το ίδιο το καθεστώς ανακοίνωσε ότι τις πρώτες δέκα μέρες ο αριθμός των συλληφθέντων ήταν 6509 άτομα.⁷¹³ Βαρύ φόρο πλήρωσε και η Θεσσαλονίκη, όπου συνελήφθησαν 1190 άτομα⁷¹⁴. Για τον ακριβή αριθμό συλληφθέντων δεν υπάρχουν επίσημα στοιχεία. Στο βούλευμα παραπομπής των Απριλιανών, το 1975, αναφέρεται πως στα χρόνια της χούντας συνελήφθησαν συνολικά 8.270 άτομα και 6118 εκτοπίστηκαν.⁷¹⁵ Ο Ρ. Κούνδουρος, βασιζόμενος στα αρχεία της Διεθνούς Αμνηστίας και της Κεντρικής Επιτροπής των Ελλήνων Πολιτικών Προσφύγων της Ευρώπης (περιοδικό “We Accuse”), καθώς και άλλων οργανισμών, όπως της αγγλικής «League for Democracy in Greece», “The Campaign for the Release of all Political Prisoners” κτλ., αναφέρει⁷¹⁶:

« Τις πρώτες μέρες μετά την 21 Απριλίου, συλλαμβάνονται και εκτοπίζονται 8.270⁷¹⁷ άτομα, για να φτάσουν αργότερα σε 13.177... Στις 10/5/1967 υπήρχαν 6.138 εκτοπισμένοι στη Γυάρο μόνο. Το Σεπτέμβριο του 1967, μετακινήθηκαν από τη Γυάρο στη Λέρο 2000 περίπου κρατούμενοι, που περιγράφηκαν σαν «αμετανόητοι κομμουνιστάι». Τον Ιανουάριο η Διεθνής Αμνηστία ανακοίνωσε πως 2.777 κρατούμενοι δεν είχαν δικαστεί ...Εκτός από τις χιλιάδες που εκτοπίστηκαν, είναι βέβαιο πως σε κάθε στιγμή της επτάχρονης δικτατορίας, πολλοί εκρατούντο για «ανάκριση» σε αστυνομικούς σταθμούς, ή στη Στρατιωτική αστυνομία...ένας γενικός

⁷¹¹Μια άλλη αντιδικτατορική οργάνωση του Κέντρου ήταν ο «Δημοκρατικός Σύνδεσμος», με τους Α. Κακλαμάνη, Α. Λιβάνη, Λ. Βερυβάκη. Στ. Γιώτα κτλ, η οποία αργότερα έγινε ο πυρήνας του κινήματος ΠΑΚ, που ιδρύθηκε στη Σουηδία, στις 27/2/68, από τον Α. Παπανδρέου. Ιστοσελίδα Μ. Π. Ειδήσεων, ό.π..

⁷¹² Συνέντευξη Γ. Μωραΐτη και Λ. Βερυβάκη. Τους κρατούμενους του χώρου αυτού τους κρατούσαν απομονωμένους σε μακρινές ακτίνες από τους άλλους πολιτικούς κρατούμενους για ευνόητους λόγους. Πάντως, ούτε οι ίδιοι έδειχναν διάθεση για επικοινωνία με τους «αριστερούς και τους συνοδοιπόρους τους».

⁷¹³ Μακεδονικό Πρακτορείο Ειδήσεων, internet ό.π. Σχετικά με τη Μακεδονική πρωτεύουσα δίνονται τα εξής στοιχεία: Στο διάστημα 1967-1971, από το Έκτακτο Στρατοδικείο Θεσσαλονίκης έγιναν 12 μεγάλες δίκες αντιστασιακών, στις οποίες καταδικάστηκαν πάνω από 100 δημοκρατικοί πολίτες. Στα τέλη του 1972, σε σύνολο περίπου 400 πολιτικών κρατουμένων από όλη την Ελλάδα, οι 80 (το 20%) είχαν καταδικαστεί από το Στρατοδικείο της Θεσσαλονίκης. Στους προηγούμενους κρατούμενους θα πρέπει να προστεθούν και 500 εξόριστοι. Επίσης από τους 30 περίπου «ισοβίτες» πολιτικούς κρατούμενους οι 12 είχαν καταδικαστεί στη Θεσσαλονίκη.

⁷¹⁴ Κώστας Παπανικολάου: «Με τις λόγχες στα πλευρά»

⁷¹⁵ Συλλογική έκδοση: «Οι δίκες της Χούντας-Πλήρη πρακτικά» Στ. εκδ. «Δημοκρατικοί καιρού», 1976.

⁷¹⁶ Ρ. Κούνδουρος: «Η ασφάλεια του κοινωνικού καθεστώτος- Πολιτικοί κρατούμενοι, Εκτοπίσεις και Τάξεις στην Ελλάδα 1924-1974», εκδ. Καστανιώτη, 1978., σελ/δες 26, 24 και 27 αντίστοιχα.

⁷¹⁷ Ο Γ. Κατσαντώνης, στο βιβλίο του «Με τους δεσμάτες αγωνιστές», Σύγχρονη Εποχή 1982, αναφέρει πως οκτώ χιλιάδες κρατούμενοι μεταφέρθηκαν σε λίγες μέρες στη Γυάρο απ' όλη την Ελλάδα.

ανεπιβεβαίωτος όμως, και μάλλον υπερβολικός υπολογισμός τους ανεβάζει περίπου σε 87.000».

Σύμφωνα με τις πιο πάνω πληροφορίες και πηγές, οι πολιτικοί κρατούμενοι της περιόδου 1967-1974 θα μπορούσαν να χωριστούν σε τρεις κατηγορίες:

α) σ' αυτούς που εκτοπίστηκαν τις πρώτες μέρες, μετά από μαζικές συλλήψεις, κυρίως στη Γυάρο, Λέρο και αργότερα Ωρωπό, Φολέγανδρο, Κύθηρα, Σαμοθράκη, Σκόπελο και σε μεμονωμένα χωριά, όπως Ζάτουνα⁷¹⁸ Αρκαδίας, Λιδωρίκι, Άγιος Νικόλαος Κυνουρίας, Κερασοχώρι, Μακρακώμη, Θέρμον, Δεσκάτη, Γρανίτσα κτλ.

β) σ' αυτούς που συλλαμβάνονταν χωρίς να εκτοπιστούν, αλλά και χωρίς να τους απαγγελθεί κατηγορία και κρατούνταν μέρες, βδομάδες ή μήνες για ανακρίσεις ή προληπτικά⁷¹⁹, συνήθως στα υπόγεια των κτιρίων της Γενικής Ασφάλειας,

γ) σε όσους δικάζονταν, συνήθως από τα Έκτακτα Στρατοδικεία, κυρίως με τον Α.Ν 509/47 και κλείνονταν σε φυλακές, όπως της Αίγινας, της Κέρκυρας, του Κορυδαλλού, της Αλικαρνασσού, του Ιτζεντίν, της Χαλκίδας, του Επταπυργίου, ή στις στρατιωτικές, όπως της Ψυτάλλειας, στο Μπογιάτι κτλ. Σύμφωνα, και πάλι, με τους υπολογισμούς του Ρ. Κούνδουρου ο αριθμός 2000 είναι ο περισσότερο αντιπροσωπευτικός, σχετικά με όσους βρέθηκαν στην κατηγορία αυτή, που δεν αποτελεί παρά μια ελάχιστη μειονότητα του συνόλου των συλληφθέντων.

Μια σειρά Αναγκαστικών Νόμων τροποποίησαν παλαιότερους, σχετικούς με τις εκτοπίσεις και φυλακίσεις. Βάσει του Α.Ν.165/67 δεν μετείχε πλέον στις Επιτροπές Ασφαλείας ο Πρόεδρος Πρωτοδικών, που μαζί με τον Εισαγγελέα, ως πλειοψηφούντες- στη μετεμφυλιακή περίοδο, παρείχαν περισσότερες εγγυήσεις (αν μπορεί να ειπωθεί αυτό) αμερόληπτων κρίσεων. Στην περίοδο της Δικτατορίας οι Επιτροπές Ασφαλείας αποτελούνταν από το Νομάρχη, τον Διοικητή Αστυνομίας ή Χωροφυλακής και τον Εισαγγελέα Πρωτοδικών. Η Επιτροπή Ασφαλείας Αττικής ήταν αρμόδια για όλη την Ελλάδα. Η παράταση του χρόνου εκτόπισης θα μπορούσε να γίνεται επ' αόριστον, με ανανέωση κατ' έτος, βάσει του μετεμφυλιακού Ν.Δ. 687/48. Οι Δευτεροβάθμιες Επιτροπές Ασφαλείας καταργήθηκαν και έτσι έφεση γινόταν « ενώπιον του Υπουργείου Δημοσίας Τάξεως και μόνον, αποφασίζοντας κατ' ανεξέλεκτον κρίσιν».

Χάρης στις προσπάθειες της Διεθνούς Αμνηστίας, συγκεντρώθηκαν αρκετά χρήσιμα στατιστικά στοιχεία για το μορφωτικό επίπεδο και το είδος της εργασίας των κρατουμένων. Ο Ρ. Κούνδουρος κατάρτισε δικούς του πίνακες⁷²⁰, όπου φαίνεται καθαρά πως τα άτομα που ανήκαν στην εργατική τάξη(18%), δεν αποτελούσαν, όπως στο παρελθόν, το μεγαλύτερο μέγεθος ανάμεσα στους πολιτικούς κρατούμενους του στρατιωτικού καθεστώτος. Επίσης, άτομα από τα μεσαία κοινωνικά στρώματα

⁷¹⁸ Το μικρό αυτό αρκαδικό χωριό της επαρχίας Γορτυνίας έγινε γνωστό στον κόσμο, εντός και εκτός της Ελλάδας, από τον Μίκη Θεοδωράκη, που είχε εξοριστεί εκεί από τον Αύγουστο του 1968 μέχρι το Νοέμβριο του 1969 και συνέθεσε κύκλο τραγουδιών με ομώνυμο τίτλο «Αρκαδία -Ζάτουνα».

⁷¹⁹ Στην κατηγορία αυτή ανήκουν κυρίως φοιτητές, σπουδαστές και γενικότερα νέοι που κρατούνταν για εκφοβισμό. Τις ατέλειωτες ώρες της απομόνωσης, χωρίς κατηγορία και ενημέρωση περιγράφει στο βιβλίο της η Κίττυ Αρσένη «Μπουμπουλίνιας 18».

⁷²⁰ Ρ. Κούνδουρος, ό.π. σελ 35. Πίνακες 1 και 5. Τα υπόλοιπα ποσοστά αφορούν άγνωστα και αταξινομήτα στοιχεία. Στην ίδια σελίδα ο συγγραφέας σχολιάζει «...φαίνεται νομίζω καθαρά ότι κάθε μορφής ανασφάλεια, που στις περασμένες δεκαετίες γινόταν αισθητή από τις κατώτερες κυρίως τάξεις και την ευρύτερη αριστερά, άρχισε κάτω από τη δικτατορία να κατατρέχει και μια μερίδα της αστικής τάξης, μια που η κομμουνιστική ετικέτα χρησιμοποιήθηκε ασύδοτα εναντίον όλων...(Επίσης)... Η στέρηση, η διεύρυνση και μετεξέλιξη της δημοκρατίας, στο πλαίσιο της «πολιτικής ταξικής πάλης» στην Ελλάδα, δεν μπορεί να αγνοήσει μια ευρύτερη διαταξική δημοκρατική συνεννόηση κάποιας μορφής».

(34%) και μεγάλη μερίδα φοιτητών(19,4 %) συνεργάστηκαν στον αντιδικτατορικό αγώνα, με στόχο όχι απλά την ανατροπή του δικτατορικού καθεστώτος, αλλά και για μια ευρύτερη κοινωνική μεταβολή.

Σχετικά με τα μαθήματα και τη μορφωτική δραστηριότητα των πολιτικών κρατουμένων θα μπορούσε να λεχθεί πως, ήταν η φυσική και αναμενόμενη συνέπεια της προσπάθειας που έγινε όλα τα προηγούμενα χρόνια. Η πείρα της προηγούμενης γενιάς, το φανερά υψηλότερο μορφωτικό επίπεδο των κρατουμένων και οι υποχωρήσεις του καθεστώτος, κάτω από την τεράστια διεθνή πίεση, διαφοροποίησαν την περίοδο αυτή από τις προηγούμενες, ως προς το ποιοτικό κυρίως αποτέλεσμα. Χωρίς να έχουν αλλάξει και πολλά πράγματα από την άποψη της μεθοδολογίας και της οργάνωσης των μαθημάτων, αυτό που ξεχωρίζει είναι το πώς προσεγγίζεται η γνώση από τον καθένα. Θα μπορούσε σχηματικά να διατυπωθεί η διαφοροποίηση αυτής της περιόδου ως το πέρασμα από το τι θα πρέπει να ξέρει κανείς, στο τι ακριβώς θέλει να μάθει. Αρωγός στην εξέλιξη αυτή στάθηκε, εκτός από τα προηγούμενα, η ίδια η κοινωνική και πολιτική πραγματικότητα, που ξέφευγε κατά πολύ από τα στενά πλαίσια της χώρας μας. Από τη μια, υπήρχε η πρόκληση να παρακολουθήσει κανείς τις ραγδαίες κοινωνικοοικονομικές αλλαγές που συντελούνταν στον κόσμο, ως αποτέλεσμα του τεράστιου επιστημονικοτεχνικού άλματος και, από την άλλη, να αφουγκραστεί τις πολιτικές και κοινωνικές ανακατατάξεις που θα επέφεραν οι εξελίξεις αυτές. Ειδικά, το δεύτερο σκέλος των νέων απαιτήσεων που έθετε η ζωή, για τους πολιτικούς κρατούμενους, ως δρώντα πολιτικά άτομα, ήταν δεδομένο. Δεν είναι τυχαίο πως η διάσπαση του Κομμουνιστικού Κόμματος το 1968 ουσιαστικά σχηματοποιήθηκε στις φυλακές, όπου μπόρεσαν να ξεκαθαρίσουν και να οριοθετηθούν οι διαφωνίες των δύο πόλων. Ο Θ. Καλαφάτης στη συνέντευξή του, αξιολογώντας τη μορφωτική προσπάθεια της περιόδου που εξετάζουμε, σημειώνει χαρακτηριστικά:

«Αν λάβει κανείς υπόψη πως η Ελλάδα την περίοδο εκείνη ζούσε ουσιαστικά στον απόηχο των ραγδαίων εξελίξεων στην επιστήμη και το κοινωνικοπολιτικό γίγνεσθαι, μπορεί με σιγουριά να πει πως οι φυλακές των πολιτικών κρατουμένων στάθηκαν μικρές νησίδες διάψευσης αυτής της καθυστέρησης. Οι άνθρωποι που ήταν μέσα άκουσαν πράγματα από όλους τους χώρους της επιστήμης και της πολιτικής. Για τα δυο Κομμουνιστικά Κόμματα άνοιξαν κάποιοι δρόμοι και ξεκαθάρισαν περισσότερο τα πράγματα, τη στιγμή που έξω υπήρχε σύγχυση και καμιά πληροφόρηση. Το ίδιο ισχύει και για την επαφή με τον κεντρικό χώρο. Ο προβληματισμός και οι αναζητήσεις επέτειναν την ανάγκη των κρατουμένων να διαβάσουν, να μάθουν. Υπήρχε μια ατμόσφαιρα πνευματικού ζήλου, θα λέγαμε μορφωτικής όσμωσης.»

ΜΟΡΦΩΤΙΚΗ ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΑ.

Η μορφωτική δραστηριότητα στις φυλακές και τις εξορίες της περιόδου της Δικτατορίας δεν είναι εύκολο να παρουσιαστεί με λεπτομέρειες ανά χώρο κράτησης, διότι η Χούντα εφάρμοζε τη μέθοδο των συνεχών μεταγωγών των κρατουμένων, κατά την πάγια και γνωστή τακτική των κυβερνήσεων του εμφυλίου, με αποτέλεσμα ο «έγκλειστος πληθυσμός» να βρίσκεται υπό διαρκή κίνηση, χωρίς να μπορεί να οργανώσει πλήρως τη ζωή του. Επίσης, το καθεστώς προσπάθησε με κάθε μέσο να απομακρύνει τους νεώτερους κρατούμενους από την παλαιότερη γενιά, λόγω ακριβώς της έντονης μορφωτικής δραστηριοποίησης, που γνώριζε καλά ότι δεν μπορούσε ούτε

να ελέγξει , ούτε να σταματήσει. Όπως παρατηρεί σε συνέντευξή του ο Κ. Κάππος, από τα χιλιάδες μέλη της νεολαίας Λαμπράκη μόνο κομματικά στελέχη νεολαίας βρέθηκαν κοντά σε εξοριστούς. Τα ίδια περίπου μέτρα λαμβάνονταν και για τους κρατούμενους από τον μη κομμουνιστικό πολιτικό χώρο, που κρατούνταν σε χωριστές ακτίνες. Παρ' όλα αυτά, τόσο οι πρώτοι όσο και οι δεύτεροι φρόντισαν να αξιοποιήσουν κάθε μορφωτική δυνατότητα, ως άλλο ένα μέσο αντίστασης . Αξίζει να σημειωθεί πως, πέρα από τις πολιτικές διαφορές, όλοι οι πολιτικοί κρατούμενοι (με μικρή εξαίρεση τον δεξιό χώρο) ήταν μέλη της Ομάδας Συμβίωσης και σέβονταν τους άτυπους νόμους της⁷²¹ και τον καταμερισμό των εργασιών και δραστηριοτήτων.⁷²² Ιδιαίτερη έμφαση δόθηκε στον τομέα του πολιτισμού, ως καταξιωμένου χώρου αντίστασης και ενότητας δράσης. Θα πρέπει να σημειωθεί πως, σε ορισμένες φυλακές και εξορίες (Κορυδαλλός, Λακκί) η καλλιτεχνική ενασχόληση των κρατουμένων σε τομείς των εικαστικών ,της πηλοπλαστικής κτλ , αποτελούσε σημαντικό έσοδο τόσο ατομικό , όσο και υπέρ της Ομάδας Συμβίωσης.⁷²³

Μια σημαντική συνιστώσα της μορφωτικής δραστηριότητας της περιόδου που εξετάζουμε είναι και η πρόσβαση των κρατουμένων στο έντυπο υλικό- περιοδικά, εφημερίδες, βιβλία. Οι περιορισμοί και η λογοκρισία που επιβλήθηκε στα μαρξιστικά βιβλία, πέρα του γεγονότος ότι παρακάμπτονταν με δοκιμασμένους τρόπους από τους κρατούμενους⁷²⁴, αποτελούσε ένα « τύποις» ανάχωμα του καθεστώτος μπροστά σε μια ασφυκτικά πιεστική πραγματικότητα , που ερχόταν απ' έξω και αφορούσε τα δικαιώματα των πολιτικών κρατουμένων⁷²⁵. Το γράμμα του Γ-Α. Μαγκάκη από τις φυλακές Κορυδαλλού, το 1971, για τη βασανιστική μέθοδο της πνευματικής απαξίωσης του πολιτικού κρατουμένου, έκανε το γύρω του κόσμου.⁷²⁶ Ο Λ. Βερυβάκης στη συνέντευξή του εύστοχα παρατήρησε και μια άλλη πλευρά της σχετικής « ανοχής» που έδειξε το καθεστώς πάνω στα θέματα της κυκλοφορίας όχι μόνο των βιβλίων, μα και των ιδεών. Ειδικά την περίοδο μετά το δεύτερο δημοψήφισμα, η λανθάνουσα δημοκρατικότητα του συστήματος σκόπιμα ενθάρρυνε την πολιτική πολυδιάσπαση και κατακερματισμό. Τόσο έξω από τις φυλακές όσο και μέσα , κυκλοφορούσε πλήθος ελληνικών και ξενόγλωσσων βιβλίων όλων των

⁷²¹ Γ Κατσαντώνης: « Με τους δεσμώτες αγωνιστές», Σύγχρονη Εποχή 1982. Αναφέρει πως στη δεκαετία του '50 στις φυλακές Κέρκυρας οι δεσμοφύλακες κατάφεραν να βρουν τον κανονισμό λειτουργίας της ομάδας συμβίωσης, όπου ανάμεσα στ' άλλα γινόταν αναφορά στην προσπάθεια ανύψωσης του μορφωτικού και ιδεολογικού επιπέδου των κρατουμένων. Με βάση αυτή την αναφορά και δεδομένου ότι με τους ίδιους όρους λειτουργούσαν όλες οι ομάδες συμβίωσης, μπορούμε να πούμε πως τέτοιοι κανονισμοί υπήρχαν και στη δεκαετία του '70 ,αφού, πολύ περισσότερο, ο μη αμιγής ιδεολογικά έγκλειστος πληθυσμός έπρεπε να λειτουργεί κάτω από σαφώς οριοθετημένες συνθήκες.

⁷²² Ο Βασίλης Φίλιας, στη συνέντευξή του, στάθηκε ιδιαίτερα στο θέμα της ενότητας και της συλλογικότητας , που διέπνεε τα μέλη της Ομάδας Συμβίωσης, τις οποίες υπηρέτησε και ο ίδιος κερδίζοντας, μάλιστα, τα επιδοκιαστικά σχόλια του δικηγόρου του, πως «συνέβαλε στη σύσταση του ΕΑΜ των φυλακών» .

⁷²³ Την περίοδο που εξετάζουμε υπήρξε μια σχετική διαφοροποίηση, όσον αφορά τα θέματα διαχείρισης των προσωπικών εμβασμάτων και γενικότερα της από κοινού διαχείρισης όλων των εσόδων των κρατουμένων. Οι Ομάδες Συμβίωσης απείχαν πολύ από τις παλαιότερες «κολλεκτίβες» και τις συνθήκες απόλυτης «κοινοκτημοσύνης».

⁷²⁴ Ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα από τις φυλακές Καλαμιού παραθέτει ο Β. Φίλιας , στη συνέντευξή του, για το βιβλίο του Λ. Τρότσκι «Ρωσική Επανάσταση» , στα γαλλικά , που οι κρατούμενοι κατάφεραν να «περάσουν» χρησιμοποιώντας το εξώφυλλο του βιβλίου του Λ. Τολστόι «Άννα Καρένινα», στα αγγλικά.(!).

⁷²⁵ Ο Γ. Κατσαντώνης , ό.π., μας πληροφορεί πως επί Χούντας υπήρχε Κανονισμός λειτουργίας στρατοπέδων πολιτικών κρατουμένων-εξοριστών. Αριθμητικά τα « Απαγορεύεται» ήταν πάνω από εκατό. Ανάμεσα σ' αυτά ήταν και τα μαθήματα «Ιδεολογικής προπαγάνδης κατά του καθεστώτος»

⁷²⁶ Βλ. υποσημ.1. Το γράμμα δημοσιεύτηκε στους "Times" της Αγγλίας και της Αμερικής και αναδημοσιεύτηκε σε πολλά περιοδικά του κόσμου.

πολιτικών αποχρώσεων και ιδιαίτερα όσων απευθύνονταν σε μικροομάδες και μικροφράξεις. Η αντιφατική αυτή στάση του καθεστώτος τελικά λειτούργησε σε βάρος του. Στην ίδια συνέντευξη, μέσα από την αξιολογική ματιά του πολιτικού, ο Λ. Βερυβάκης σημείωσε πως η ατμόσφαιρα των έντονων πολιτικών ζυμώσεων έδωσε τη δυνατότητα σε πολλούς πολιτικούς της μη κομμουνιστικής αριστεράς να απεγκλωβιστούν από τους παραδοσιακούς γαλλογερμανικούς τρόπους θεώρησης της πολιτικής σκέψης, που στηρίζονταν κυρίως στις φιλοσοφικές σχολές του ορθολογισμού και της αυστηρής γερμανικής μεθοδολογίας και να έρθουν σε επαφή με τον λεγόμενο «εξ ανατολής» τρόπο θεώρησης των προβλημάτων και με την ευρωκομμουνιστική προσέγγιση, που μέχρι τότε περνούσαν δευτερογενώς από τα ελληνικά πανεπιστήμια. Προϊόν των ζυμώσεων αυτών, πέρα από το καθαρά πολιτικό σκέλος, ήταν να μεταφραστούν από τους πολιτικούς κρατούμενους βιβλία και να γραφούν σοβαρές κοινωνιολογικές μελέτες και επιστημονικά πονήματα, τα οποία βρίσκονταν τρόποι να κυκλοφορούν όχι μόνο εκτός των φυλακών και τόπων εξοριών, μα και εκτός των συνόρων της χώρας.

Η μέθοδος διδασκαλίας ήταν, παραδοσιακά πλέον, η δοκιμασμένη σε δύσκολες συνθήκες αλληλοδιδασκτική. Μέλη των αρχικών ομάδων κατάρτισης, υπό τον επικεφαλής δάσκαλο, συγκεντρώνοντας το γνωστικό υλικό από μνήμης και μέσα από σημειώσεις, «μεταλαμπάδευαν» τις γνώσεις τους σε μικρότερες ομάδες κτλ. Εκτός από το χώρο της κομμουνιστικής αριστεράς που την είχε υιοθετήσει απόλυτα, η αλληλοδιδασκτική «αναβίωσε» και στους κρατούμενους του κεντρικού χώρου. Στις φυλακές της Αίγινας, Κορυδαλλού και Καλαμιού για τα μαθήματα ξένων γλωσσών δραστηριοποιήθηκαν σχεδόν όλοι όσοι είχαν τις απαραίτητες γνώσεις. Ανάμεσα στους δασκάλους ξένων γλωσσών ήταν οι Λ. Βερυβάκης και Β. Φίλιας, αν και οικονομολόγος ο πρώτος και κοινωνιολόγος ο δεύτερος.⁷²⁷ Ο Βασίλης Φίλιας σημείωσε σχετικά:

«Δίδασκαν όσοι είχαν δυνατότητες να διοχετεύουν γνώσεις. Ένας απ'αυτούς ήμουν κι εγώ. Τα άτομα που είχαν ενδιαφέροντα και παρακολουθούσαν τα μαθήματα ήταν από ψυχολογική άποψη τα πιο ισορροπημένα και άντεχαν περισσότερο τις ακραίες συνθήκες της φυλακής. Αυτό και μόνο ήταν επαρκές κίνητρο για μένα να κάνω τα μαθήματα. Δίδασκα 16 με 19 ώρες την εβδομάδα σε ομάδες άλλοτε μικρές των 2-3 ατόμων και άλλοτε των 7-10, αναλόγως των συνθηκών κράτησης. Το αντικείμενο του μαθήματος είχε να κάνει με τις προτεραιότητες των μαθητών. Τα νεώτερα παιδιά, κυρίως φοιτητές, είχαν ελλείψεις πάνω στις ξένες γλώσσες, η γνώση των οποίων, όμως, ήταν απαραίτητη. Έτσι δίδασκα τα αγγλικά και τα γερμανικά, ακολουθώντας τις πιο έγκυρες μέχρι τότε μεθόδους.»

Στην πλειοψηφία τους οι επιστήμονες κρατούμενοι μελετούσαν και δίδασκαν παράλληλα, θέματα των άμεσων ενδιαφερόντων τους, όπως για τον Λ. Βερυβάκη ήταν τα μαθήματα « Πολιτικής Επιστήμης» και «Φιλοσοφίας» και για τον Β. Φίλια η «Κοινωνιολογία», η «Πολιτική Ιστορία», ακόμη και «Κοινωνική Ψυχολογία», μάθημα πρωτοποριακό για τα ακαδημαϊκά δεδομένα της εποχής. Οι στόχοι των μαθημάτων, σύμφωνα με τον Λ. Βερυβάκη, προσαρμόζονταν στο επίπεδο, τις δυνατότητες και τα ενδιαφέροντα της κάθε ομάδας και ήταν διαρθρωμένα σε ενότητες. Ο Β. Φίλιας συμπληρώνει:

«Οι παραδόσεις στηρίζονταν στις γνώσεις μου και τις μελέτες μου και ακολουθούσαν την επιστημονική προσέγγιση και διάρθρωση, π.χ εισαγωγικά: - διευκρίνιση εννοιών, βασική θεματολογία, αλληλεπίδραση μεταξύ των κλάδων των επιστημονικών αντικειμένων κτλ. Πάντοτε ξεκαθάριζα ό, τι απόψεις υπήρχαν πάνω σε

⁷²⁷ Συνεντεύξεις με τους Λ. Βερυβάκη και Β. Φίλια. Ο Λ. Βερυβάκης ανέφερε πως, « οι επιμελείς μαθητές» κατάφεραν να μάθουν ακόμα και δυο γλώσσες, όπως ήταν ο Στ. Γιώτας

κάθε επιστημονικό ζήτημα- τι είπε πάνω στο θέμα ο Μαρξ, οι απόψεις του Μ. Βέμπερ κτλ. Πιστεύω πως όσοι παρακολουθούσαν τα μαθήματα απέκριναν σημαντικά οφέλη, διότι απέκτησαν υποδομή σε ότι αφορά τη συστηματική μελέτη, ενώ πριν βρίσκονταν σε έναν κυκεώνα συγχύσεων.»

ΦΥΛΑΚΕΣ.

Αβέρωφ.

Σύμφωνα με τις πηγές που έχουμε στη διάθεσή μας, υπήρχε διαφορετικού τύπου εκπαιδευτική δραστηριότητα στις γυναικείες και τις ανδρικές φυλακές. Στις πρώτες, έφτανε μάλλον αμυδρά ο απόηχος της ιδεολογικοπολιτικής διάσπασης του αριστερού χώρου και τα μαθήματα είχαν ένα ευρύτατο επιστημονικό περιεχόμενο. Αρωγός σ' αυτό στάθηκε, οπωσδήποτε, το πολύ υψηλό πνευματικό επίπεδο των κρατουμένων γυναικών, η πλειοψηφία των οποίων ήταν φοιτήτριες, αλλά και ο μικρός αριθμός τους, που δεν άφηνε περιθώρια ζωηρών αντιπαραθέσεων. Είναι χαρακτηριστική η μαρτυρία της Φώφης Λαζάρου:

« Υπήρχε μεγάλη διαφορά ως προς τον αριθμό και το μορφωτικό επίπεδο των κρατουμένων γυναικών. Στις 23-25 γυναίκες που βρήκα όταν μπήκα στη φυλακή, , οι 15 ήταν φοιτήτριες, αλλά και οι περισσότερες από τις υπόλοιπες είχαν τελειώσει Γυμνάσιο. Υπήρχε μεγάλη έφεση για διάβασμα. Δεν υπήρχε πρόβλημα μαθημάτων. Κάναμε, όμως, διαλέξεις πάνω σε διάφορα επιστημονικά θέματα, που τα παρουσίαζαν οι φοιτητριάς μας, κάθε μια ανάλογα με την ειδικότητά της, π.χ. καρκίνος του μαστού, ατομική ενέργεια, προβλήματα φυσικής, εκλαϊκευμένα βέβαια, από φοιτήτριες ιατρικής, Πολυτεχνείου ή Γεωπονικής, αντίστοιχα. Επίσης προβλήματα της νεώτερης ελληνικής ιστορίας από το 1821 και' δώθε, που την παρουσίασα εγώ σε 4-5 συνέχειες, με πηγές από Φωτιάδη, Βουρνά, Μπενέκο και άλλα βοηθήματα και αφιερώματα εφημερίδων. Επίσης θυμάμαι την ενότητα « Μέση Ανατολή- Εβραίοι- Παλαιστίνιοι», που την παρουσίασα επίσης εγώ, με τη βοήθεια της Κικής Μίχου(σχετικά με τους Παλαιστίνιους). Διάβασα τότε πολλά βιβλία : "Τα πετρέλαια της Μέσης Ανατολής", " Το πρόβλημα των πετρελαίων", την "Εξοδο", άρθρα από εφημερίδες κτλ. Μου έκανε εντύπωση το ενδιαφέρον των νέων κοριτσιών για όλα αυτά τα θέματα και ιδίως της πρόσφατης τότε πολιτικής ιστορίας, που δεν την είχαν ζήσει.

Και πάλι οι γλώσσες ήταν στις πρώτες προτιμήσεις. Επίσης διαβάζαμε ομαδικά ποιήματα του Σεφέρη, του Ρίτσου, του Νερούντα, τα βιβλία του Ρόδη Ρούφου, τα "18 κείμενα" και τα συζητούσαμε.»

Διαφορετική είναι η εικόνα που αφορά την ίδια περίοδο τις ανδρικές φυλακές. Ο ανδρικός πληθυσμός βίωνε πιο έντονα τη «διάσπαση», γι αυτό οι μόνες εκπαιδευτικές δραστηριότητες, που οργάνωνε η Ομάδα Συμβίωσης από κοινού, ήταν είτε η εκμάθηση ξένων γλωσσών, είτε οι διαλέξεις επιστημονικού περιεχομένου. Τα ιδεολογικά μαθήματα τα αναλάμβαναν χωριστά οι δυο διαφορετικοί, πλέον, , πολιτικοί πυρήνες. Επικεφαλής των δυο πλευρών ήταν, κατά συγκυρία, γνωστά μεγάλα στελέχη του κινήματος: από τη μια ήταν ο Γρηγόρης Φαράκος με τον Κώστα Λουλέ και από την άλλη οι Λεωνίδας Κύρκος και Κώστας Φιλίνης. Οι δυο ομάδες επεξεργάζονταν και παρουσίαζαν τις θέσεις τους μέσα σ'ένα πολιτισμένο κλίμα πολιτικής αντιπαραθέσης, που το μόνο που απέδωσε τελικά ήταν το ότι συσπείρωσε

περισσότερο την κάθε ομάδα⁷²⁸. Στις φυλακές Αβέρωφ, την ίδια περίοδο (1969), βρισκόνταν και πολιτικοί κρατούμενοι από άλλους πολιτικούς χώρους. Το γεγονός αυτό ενέτεινε τις πολιτικές ζυμώσεις και την πολιτικολογία από τη μια, από την άλλη όμως εμπλούτισε τη μορφωτική δραστηριότητα, διότι στη μεγάλη τους πλειοψηφία οι πολιτικοί κρατούμενοι του κεντρώου και ευρύτερου αριστερού χώρου ήταν άτομα υψηλού πνευματικού επιπέδου, με πανεπιστημιακές σπουδές και με ειλικρινή και καλοπροαίρετη διάθεση. Ο Βασίλης Φίλιας δίδαξε στο προαύλιο, την ώρα των περιπάτων, στους φοιτητές τις κοινωνιολογικές απόψεις του Μαξ Βέμπερ. Ανάλογη ήταν η ανταπόκριση και των άλλων «κεντρώων» διανοουμένων, όπως του Γιανναδάκη, Χατζηπροδρομίδη, Προγκίδη κτλ, που έπαιρναν μέρος σε όλες τις συλλογικές εκδηλώσεις της Ομάδας Συμβίωσης, σεβόμενοι απόλυτα τον καταμερισμό των εργασιών και το καθημερινό πρόγραμμα διαβίωσης. Ο Θ. Καλαφάτης αναφέρει στη συνέντευξή του πως, η αρμονική συνεργασία και ο καταμερισμός των υποχρεώσεων επέτρεψαν στους κρατούμενους να έχουν περισσότερο ελεύθερο, άρα δημιουργικό, χρόνο. Ο ίδιος ανέφερε πως γίνονταν φιλολογικά αφιερώματα και εορτασμοί των επετείων.

Κορυδαλλός.

Οι πληροφορίες για τις φυλακές Κορυδαλλού αφορούν την περίοδο της λανθάνουσας δημοκρατικότητας (μετά το 1971), που προσπαθούσε να επιδείξει το καθεστώς προς τον έξω κόσμο, φροντίζοντας εμμέσως και σκοπίμως να αποσιωπάται το γεγονός πως η βιτρίνα που πρόβαλλε, αφορούσε πολιτικούς και όχι ποινικούς κρατούμενους. Το δικαίωμα της μόρφωσης ήταν και τυπικά πλέον κατοχυρωμένο, υπό την αίρεση να μην αφορά μαθήματα μαρξιστικής προπαγάνδας. Και στην περίπτωση των φυλακών Κορυδαλλού, όπως των Αβέρωφ, υπήρχε μια διαφοροποίηση ως προς τα μαθήματα του γυναικείου και του ανδρικού πληθυσμού. Η Φώφη Λαζάρου, στη συνέντευξή της αναφέρει πως, ακριβώς λόγω των κελιών, η δυνατότητα των συστηματικών μαθημάτων περιορίστηκε «στο ατομικό διάβασμα και συζητήσεις την ώρα που ήταν ανοικτά (τα κελιά)». Η σημαντική ποσοτική υπεροχή του ανδρικού πληθυσμού, γύρω στους 200 κρατούμενους, δικαιολογεί ίσως την τελείως διαφορετική εικόνα.

Ο Θ. Καλαφάτης αναφέρει πως, την ευθύνη των μαθημάτων και της επιμόρφωσης την είχε η πενταμελής Επιτροπή Διαφώτισης, που ήταν όργανο αιρετό. Βασική μονάδα μελέτης και μάθησης ήταν η σπουδαστική. Οι μαθητές χωρίζονταν σε μικρές ομάδες των 5-6 ατόμων και μελετούσαν σε κελιά, με πλήρη μυστικότητα όταν το περιεχόμενο των μαθημάτων ήταν απαγορευμένο. Τα μαρξιστικά μαθήματα ήταν περισσότερο εμπλουτισμένα, διότι από τη μια ο φοιτητικός πληθυσμός έφευγε μαζί του τις κοινωνιολογικές απόψεις που πρόλαβε να διδαχθεί στις Σχολές και από την άλλη, όπως προαναφέρθηκε, οι δάσκαλοι προσπαθούσαν να αντεπεξέλθουν στις απαιτήσεις των νέων καιρών. Χρησιμοποιώντας αυτοσχέδιο πολύγραφο⁷²⁹ τα μαθήματα αναπαράγονταν και κυκλοφορούσαν στις ομάδες. Με την ίδια μέθοδο τυπωνόταν και το παράνομο περιοδικό «Τα τετράδια της φυλακής». Ένα άλλο περιοδικό ήταν το «Νέα Φρουρά». Το αρχικό περιεχόμενο και των δυο ήταν πολιτικό και στην ουσία αντανακλούσε τις απόψεις των δυο διαφορετικών χώρων της

⁷²⁸ Βλ. συνεντεύξεις με τους Γ. Μωραΐτη και Π. Ροδάκη.

⁷²⁹ Στη μέθοδο αυτή αναφέρθηκε και ο Π. Ροδάκης. Βασίζόταν στη χρήση του καρμπόν πάνω σε στρώμα μαγειρικού ζελέ. Με τη μέθοδο αυτή η δυνατότητα αναπαραγωγής έφτανε ακόμα και τα 30 φύλλα.

κομμουνιστικής αριστεράς. Σχετικά με το πρώτο ο Θ. Καλαφάτης σημειώνει:

«Μελετώντας το κεφάλαιο του Μαρξ, μελετούσαμε παράλληλα και την Κοινωνιολογία του Μαξ Βέμπερ και έτσι είχε ο καθένας τη δυνατότητα, ανάλογα με το επίπεδό του, να εμβαθύνει ή όχι σε σύγχρονα ζητήματα. Τις απόψεις μας, προϊόν είτε συλλογικής είτε ατομικής μελέτης, τις δημοσιοποιούσαμε στο παράνομο περιοδικό μας «Τα τετράδια της φυλακής». Την ύλη την επέλεγε η εκλεγμένη Συντακτική Επιτροπή και το τυπώναμε σε ιδιότυπο χειρόγραφο πολύγραφο, με πρωτόγονα μέσα. Τα πρώτα του τεύχη είχαν ευρύτερα πολιτικό περιεχόμενο. Ήταν η εποχή των έντονων ιδεολογικών αντιπαραθέσεων μέσα στο Κομμουνιστικό Κόμμα, εξαιτίας της διάσπασης, αλλά και των επιστημονικών και κοινωνικοπολιτικών παγκόσμιων εξελίξεων. Αργότερα τα θέματα του περιοδικού ήταν περισσότερο πολιτιστικού- φιλολογικού ενδιαφέροντος. Στο περιοδικό είχαμε την ευκαιρία να δημοσιεύσουμε και μεταφρασμένα άρθρα ή κείμενα που καταφέρναμε να προμηθευτούμε μέσω του καλά οργανωμένου δικτύου προμήθειας των βιβλίων και περιοδικών.»

Το περιοδικό « Νέα Φρουρά» απευθυνόταν κύρια στη νεολαία, όπως δηλώνει και ο τίτλος του. Ο Γ. Μωραΐτης αναφέρει πως αντιγράφονταν στο χέρι σε δυο αντίτυπα. Κυκλοφόρησαν γύρω στα 15 τεύχη, πολλά από τα οποία ανατυπώθηκαν και «εκτός των τειχών». Μέλος της συντακτικής επιτροπής ήταν και ο Μπάμπης Γκολέμας, που με το άρθρο του « Σαν παραμύθι» μοιράστηκε το Α΄ βραβείο με έναν Σύριο δημοσιογράφο σε διεθνή διαγωνισμό της Μόσχας με θέμα «Η πρώτη μου γνωριμία με τον Β. Ι. Λένιν», προς τιμή των εκατό χρόνων από το θάνατό του.⁷³⁰

Ανάλογες διεργασίες γίνονταν και στην πτέρυγα του «κεντρώου» χώρου. Την εποχή εκείνη στη φυλακή ήταν πολλά γνωστά και σύγχρονα ονόματα της πολιτικής: Γ-Α. Μαγκάκης, Γ. Ανωμερίτης, Λ. Βερυβάκης, Σ. Καράγιωργας, Ν. Κωνσταντόπουλος, Σ. Πλασκοβίτης κ.α. Η μαρτυρία του Λ. Σάντα, που ήταν φυλακισμένος εκεί, είναι αρκετά διαφωτιστική σχετικά με το συλλογικό χαρακτήρα που έπαιρναν οι συζητήσεις και οι αναλύσεις γύρω από την πολιτική κατάσταση. Ο ίδιος είχε παρακολουθήσει αρκετές φορές τον Γ-Α Μαγκάκη που «... συγκέντρωνε καθημερινά γκρούπες στο κελί του...». Ο Λ. Βερυβάκης, αναφερόμενος συνολικά στο θέμα των μαθημάτων στις φυλακές, δεν παράλειψε να τονίσει τη μορφωτική δραστηριότητα του κεντρώου χώρου μέσα από μαθήματα και διαλέξεις, που με τη σειρά τους ήταν κι αυτές αποτέλεσμα πολιτικών διαφοροποιήσεων του χώρου αυτού, με λιγότερη όμως οξύτητα, σε σχέση με τον αριστερό. Χωρίς να κάνει ειδική αναφορά στις φυλακές Κορυδαλλού, διότι αναφέρθηκε κυρίως στις φυλακές της Αίγινας, από τα συμφραζόμενα μπορεί να διακρίνει κανείς πως η μορφωτική δραστηριότητα αναπτυσσόταν όπου και όταν το επέτρεπαν οι συνθήκες και αποτελούσε ένα πλέγμα μαθημάτων, με τη μορφή άλλοτε της αυτομόρφωσης και άλλοτε της συστηματοποιημένης διδασκαλίας. Διδάσκοντες και διδασκόμενοι βρίσκονταν σε συνεχή πνευματική εγρήγορση. Ο ίδιος δήλωσε πως αν και παρέδιδε μαθήματα αγγλικής γλώσσας, δεν έπαψε ποτέ να τη σπουδάζει.

Μαθήματα Πολιτικής Οικονομίας σε μαθητές και φοιτητές έκανε και ο Θ. Καλαφάτης, ενώ ταυτόχρονα, ως μαθητής, παρακολουθούσε άλλους κύκλους μελέτης. Σύμφωνα με την ίδια πηγή, πέρα από τη μελέτη θεωρητικών μαθημάτων και ξένων γλωσσών, γίνονταν και μαθήματα γενικού περιεχομένου και σχολικών γνώσεων. Οι αγράμματοι ήταν πολύ λίγοι. Σ' αυτούς⁷³¹ και στους μαθητές του

⁷³⁰ Τα στοιχεία είναι από το αρχείο του Δ. Σέρβου.

⁷³¹ Αναφέρεται το όνομα του κρατούμενου Μαντά, που έμαθε τελικά να γράφει και να διαβάζει χάρις στον δάσκαλό του Πανουτσόπουλο.

Γυμνασίου έκαναν μαθήματα συνήθως φοιτητές, όταν υπήρχε έλλειψη δασκάλων.

Οι πολυγραφότατος ιστορικός συγγραφέας και μεταφραστής Περικλής Ροδάκης, σχολιάζοντας την περίοδο της φυλάκισής του στον Κορυδαλλό, σημείωσε πως γενικότερα στις φυλακές, και ειδικότερα στις συγκεκριμένες, βρίσκονται οι θεματολογικές βάσεις όλων των έργων του. Τονίζει πως δεν ήταν ο μόνος με συγγραφικό έργο και παρατηρεί:

« Ιδιαίτερα στον Κορυδαλλό, που μας έστελναν και πολλά ξενόγλωσσα επιστημονικά και θεωρητικά βιβλία, έγινε αξιόλογο μεταφραστικό έργο. Τα περισσότερα από τα μεταφρασμένα βιβλία τα διδάσκαμε ως μαθήματα. Ένα τέτοιο βιβλίο ήταν αυτό που μετάφρασα: «Η κληρονομιά του αρχαίου κόσμου» του Ντε Μπάργη. Με διάφορους τρόπους, σχεδόν φανερούς, πολλά απ'αυτά τυπώθηκαν από τότε έξω».

ΕΞΟΡΙΕΣ.

Γυάρος .

Από τις πρώτες κιόλας εβδομάδες εγκαθίδρυσης του καθεστώτος, γύρω στους 7000 συλληφθέντες μεταφέρθηκαν στο γνωστό από την περίοδο του εμφυλίου αυτό νησί. Οι πληροφορίες σχετικά με την οργάνωση των επιμορφωτικών μαθημάτων είναι αντικρουόμενες , πράγμα που αναπόφευκτα οδηγεί στο συμπέρασμα πως οι μορφωτικές δραστηριότητες, που αναπτύχθηκαν στο νησί αυτό, δεν είχαν καθολική ισχύ, αλλά ήταν συνάρτηση διαφόρων παραγόντων, όπως η ύπαρξη κάποιων πυρήνων πρωτοβουλίας, πληθυσμιακής και ηλικιακής κατανομής του εξόριστου πληθυσμού ή ακόμα και ιδεολογικής ομοιογένειας κτλ.⁷³² Τα προηγούμενα αφορούν υποθέσεις σχετικά με τον μορφωτικό και μόνο τομέα. Στο επίπεδο γενικής οργάνωσης της ζωής υπήρξε άμεση και ταχύτατη δραστηριοποίηση, όπως χαρακτηριστικά το διατυπώνει στο βιβλίο του ο Γιώργος Φαρσακίδης⁷³³:

«Από τις πρώτες μέρες στη Γιούρα, το ανασκούμπωμα. Εσμιζε η πείρα των παλιών με τον ενθουσιασμό των νέων, να « νοικοκυρέψουμε» τη ζωή μας. Στήθηκαν καζάνια να φάμε επιτέλους και κάτι μαγειρευτό, άναψε ο φούρνος, άνοιξε το ιατρείο. Πολλές οι δουλειές, λειψά τα χέρια και παραείναι μεγάλο το ποσοστό σε υπερήλικους, άρρωστους και ανάπηρους. Όλοι τους άτομα :« Άκρως επικίνδυνα δια την δημοσίαν τάξιν κι ασφάλειαν».

Αποτέλεσμα της αυτοοργάνωσης και της άμεσης παρέμβασης της Ενιαίας Στρατοπεδικής Ομάδας Συμβίωσης ήταν ο καταμερισμός του εξόριστου πληθυσμού ανά όρμους. « Το στρατόπεδο ήταν χωρισμένο σε όρμους, αναφέρει στη συνέντευξή του ο Σπύρος Χαλβατζής, κάθε όρμος είχε την οργάνωσή του και τον αποτελούσαν εξόριστοι συντοπίτες, που γνωριζόντουσαν. Έτσι η Κεντρική και Ανατολική Μακεδονία με τη Θεσσαλονίκη ήταν στον Γ' όρμο, οι Δυτικομακεδόνες και οι Θεσσαλοί στον Δ', βόρεια του τέταρτου ήταν οι Ηπειρώτες, Αιτωλοακαρνάνες και ορισμένοι Επτανήσιοι. Οι Αθηναίοι που είχαν φτάσει πρώτοι στο νησί έμεναν στο κτίριο των φυλακών».

Ανεξάρτητα από το αν υπήρξε ή όχι οργανωμένη επιμορφωτική δραστηριότητα ανά τομέα και όρμο, κοινό σημείο όλων των συνεντεύξεων, που έγιναν στα πλαίσια της παρούσας εργασίας, αποτελεί το γεγονός ότι, η πλειοψηφία των εξορίστων αυτομορφώνονταν με ό, τι μέσα έβρισκε ο καθένας. Γρήγορη και άμεση ήταν επίσης η απήχηση στο σύνθημα που «είχε ριχτεί» , όπως χαρακτηριστικά ειπώθηκε από το Μανώλη Γλέζο στη συνέντευξή του, στο «να κρατά ο καθένας ένα λεπτομερές προσωπικό ημερολόγιο γύρω από τα γεγονότα που βίωνε, ώστε να καταγραφούν

⁷³² Βλ. συνέντευξη με τον Ν. Κυριαζή.

⁷³³ Γ.Φαρσακίδης:«Τόποι εξορίας- στρατόπεδα πολιτικών εξορίστων1948-1972». Τυποεκδοτική, 1994

αργότερα». Ο ίδιος παρατηρεί πως, στις σημειώσεις εκείνες στηρίχθηκαν πολλά βιβλία που γράφτηκαν μετά την μεταπολίτευση.

Σε ορισμένους όρμους έγιναν προσπάθειες για συστηματικότερη μορφωτική δουλειά και, όπου έγινε δυνατό να λειτουργήσουν εκπαιδευτικές ομάδες, τα μαθήματα στηρίζονταν ακόμα και στις από μνήμης γνώσεις και πληροφορίες. Ο Κ. Κάππος αναφέρει ως ψυχή τέτοιων πρωτοβουλιών τον φιλόλογο Παρασκευά Φουντουραδάκη, που ως συνεπής μαθητής της « Σχολής Γληνού» παρουσίασε τα ιστορικά πλέον, για το περιεχόμενό τους, μαθήματα: «Πώς γράφουμε» και «Πώς διαβάζουμε». Παραδοσιακή ήταν και η μέθοδος διδασκαλίας- δίδασκε όποιος ήξερε περισσότερα και όσοι καταρτιζόνταν καλά σε ένα θέμα, αναλάμβαναν να το διδάξουν στους άλλους εξόριστους. Μαθήματα Φιλοσοφίας, με βάση το σχεδιάγραμμα του δασκάλου του Π. Φουντουραδάκη, δίδαξε με τη σειρά του και ο Κώστας Κάππος, αν και απόφοιτος της Ανωτάτης Εμπορικής Σχολής. Άξια αναφοράς είναι η παρατήρηση του τελευταίου, πως περισσότερο για τα μαθήματα έδειχναν ενδιαφέρον άνθρωποι από τα χαμηλότερα κοινωνικά στρώματα και οι νέοι.

Για τους νέους που δεν μπόρεσαν να τελειώσουν το Γυμνάσιο λειτούργησαν ειδικοί κύκλοι σχολικών μαθημάτων. Ένας από τους μαθητές του κύκλου αυτού ήταν ο Σπύρος Χαλβατζής, που «είχε την ευκαιρία» να παρακολουθήσει μαθήματα στη Γυάρο σε τρεις περιόδους. Τα μαθήματα σταδιακά έπαψαν να είναι σχολικά, παρείχαν βαθύτερες γνώσεις σε όλο και πλατύτερες ομάδες και γνωστικούς κύκλους. Ο ίδιος σημειώνει σχετικά :

« (Την πρώτη περίοδο) ...τη δική μου ομάδα την αποτελούσαν 5-6 νεολαίοι. Υπήρχαν και άλλοι πολλοί που είχαν σταματήσει τις σπουδές τους ή ήθελαν να καλύψουν τις ελλείψεις τους. Αναλφάβητοι δεν υπήρχαν. Ξεκινήσαμε με τα εγκύκλια σχολικά μαθήματα. Μαθηματικά μας έκανε ο ναζιώτης Μιχάλης Μπαρδάνης, ένας 65 χρονος μαθηματικός και φυσικός, που είχε διδάξει στη Μέση εκπαίδευση και που τότε τον θεωρούσαμε γέροντα. Ο ίδιος τα βράδια μας έκανε αστρονομία. Ήταν εξαιρετος άνθρωπος ...Σε μια άλλη γκρούπα μαθηματικά δίδασκε ο Φώτης Μητσάκος. Χρησιμοποιούσαμε στις αρχές σχολικά βιβλία και μετά οι καθηγητές έγραφαν δικές τους σημειώσεις. Υπήρχαν ομάδες που διδάσκονταν λογιστικά. Ο Γ. Δομνάκης λ. χ, δήμαρχος της Ν. Ιωνίας, μας έκανε αρχιτεκτονικό σχέδιο. Πολλοί παρακολουθούσαν μαθήματα ξένων γλωσσών. Στη Γυάρο, της δεύτερης περιόδου (1968), συνέχισα να παρακολουθώ μαθήματα γενικής μόρφωσης και ιδιαίτερα του θετικού κύκλου, που πάντα μου άρεσαν. Θυμάμαι τα πειράματα Χημείας, από τον συνεξόριστο καθηγητή μας Μανώλη Γαλανομάτη, από την Κάλυμνο. Ο Γ. Παπαβασιλείου έκανε διαλέξεις πάνω στις προόδους της Φυσικής. Λειτουργούσαν και οι υπόλοιπες ομάδες, ξένων γλωσσών, λογιστικής κτλ. Μετά τη διάλυση του στρατοπέδου (λόγω της παγκόσμιας κατακραυγής, Οκτ '68), μας μοίρασαν και πάλι, άλλους στο Λακκί, άλλους στο Παρθένι και άλλους στον Ωρωπό... Στη Γυάρο βρέθηκα και τρίτη φορά, μετά τα γεγονότα του Πολυτεχνείου, από το Δεκέμβρη του '73 έως και τον Ιούλιο του '74. Στην αρχή είμαστε λίγοι, γύρω στους 11 και αργότερα γίναμε κοντά 30. Κοντά μας είχαμε και μη κομμουνιστές αντιδικτατορικούς.⁷³⁴ Τρώγαμε που λένε από το ίδιο καζάνι, αν και ήταν σε ξεχωριστές ακτίνες. Ο Γιάννης Χαραλαμπόπουλος, ο Παύλος Γεωργίου, καθηγητής Πανεπιστημίου Αθηνών και ο ηθοποιός Σταύρος Παράβας, έρχονταν συχνά στην ακτίνα μας. Ο πρώτος, ως πρώην στρατιωτικός, συνήθιζε να συζητά με τον Στ. Παπαγιάννη, στέλεχος του ΚΚΕ και παλιό λοχαγό του αστικού στρατού και ο δεύτερος έκανε διαλέξεις πάνω στις θετικές επιστήμες. Εμείς συνεχίζαμε τη μορφωτική μας δραστηριότητα. Ο Θ. Παπαρήγας μας έκανε αγγλικά. Στην ακτίνα των φυλακών που κρατούνταν οι κεντρώοι

⁷³⁴ Στη Γυάρο το καθεστώς του Ιωαννίδη είχε εξορίσει και δυο χουντικούς, τον Μενενάκο και τον Αγαθαγγέλου (είχε διατελέσει υπουργός Προεδρίας επί Παπαδόπουλου).

και άλλοι, δεν γίνονταν οργανωμένα μαθήματα, πάντως κι αυτοί αυτομορφώνονταν, διάβαζαν.»

Για την πολιτιστική και καλλιτεχνική δραστηριότητα θα πρέπει να ίσχυσαν οι προϋποθέσεις που αναφέρθηκαν σχετικά με τα μαθήματα. Στις συνεντεύξεις τους, η Έλλη Παππά και η Μαρία Καραγιώργη, μιλώντας για το πρώτο διάστημα της Γυάρου, παρατηρούν πως οι εκδηλώσεις δεν ήταν προγραμματισμένες και οργανωμένες και, αν γίνονταν, οφείλονταν σε στιγμιαίες εμπνεύσεις και πρωτοβουλίες μεμονωμένων ανθρώπων, όπως ήταν ο Γιάννης Νεγρεπόντης, που εκτελούσε ρόλο «κονφερανσιέ» στις αυτοσχέδιες ψυχαγωγικές βραδιές.

Στον όρμο που συγκυριακά βρέθηκαν οι καλλιτέχνες εικαστικών, όπως η Βάσω Κατράκη, ο Γιώργος Φαρσακίδης, ο Γιάννης Ρίτσος, γνωστός πια και για αυτή την πλευρά του ταλέντου του, ανέπτυξαν σημαντικές πρωτοβουλίες. Στο βιβλίο-λεύκωμα, ο Γ. Φαρσακίδης⁷³⁵, μιλώντας για το πρώτο διάστημα της παραμονής του στη Γυάρο, αναφέρεται στις «καλλιτεχνικές αναζητήσεις», χρησιμοποιώντας πληθυντικό αριθμό, πράγμα που εύκολα δικαιολογεί την υπόθεση πως έγιναν και μαθήματα καλλιτεχνικών, έστω και περιορισμένα. Η μαρτυρία του μας παρέχει πολλές χρήσιμες πληροφορίες για τις αρχικές συνθήκες και τη στάση του καθεστώτος απέναντι στους πολιτικούς κρατούμενους :

« Με τον πηγαιμό μας στη Γυάρο, φούντωσε η καλλιτεχνική μας δραστηριότητα, θυμίζοντας την προμακρονησιώτικη περίοδο στον Άη Στράτη. Μέσα στα πρώτα «απαγορεύεται» της Διοίκησης συμπεριλαμβάνονται και τα «οιαδήποτε αιχμηρά αντικείμενα». Έτσι τα πρώτα μαχαίρια και σκαλιστικά εργαλεία υπήρξαν κάποια σιδηρικά και κοντάλια ακονισμένα. Και η πρώτη μας ύλη από καυσόξυλα, κασόνια και τελάρα λαχανικών. Αλλά και οι πέτρες και τα βότσαλα του γιαιού, που δουλεύτηκαν με επιτυχία από τη Βάσω Κατράκη, το Γιάννη Ρίτσο και άλλους αργότερα»

Ο Γ. Φαρσακίδης συνεχίζοντας αναφέρει πως, ακόμα και κάτω από τις τόσο δύσκολες συνθήκες οι καλλιτεχνικές αναζητήσεις του όχι μόνο δεν ατρόφησαν, μα τουναντίον, εμπλουτίστηκαν με νέες πρωτοποριακές τεχνικές:

«Στη Γυάρο είχα μπάσει παράνομα πυρογράφο και τον δούλεψα συνδυάζοντας πυρογραφία και χρώμα. Το χρώμα με βάση τη ζάχαρη, πατιναρισμένο με τη φωτιά, παίζοντας στους πόρους του ξύλου έδινε ένα ενδιαφέρον αποτέλεσμα.»

Τόσο ο ίδιος όσο και άλλοι 2000 περίπου εξόριστοι μεταφέρθηκαν μέχρι το φθινόπωρο του 1967 στη Λέρο. Εκεί η καλλιτεχνική δραστηριότητα πήρε τέτοιες διαστάσεις, που το αποτέλεσμά της πολύ αργότερα ο Γ. Φαρσακίδης το χαρακτηρίζει ως « πολύτιμη πείρα της φυλακής».

Λέρος- Παρθένι και Λακκί.

Η πρώτη μεταγωγή των εξορίστων της Γυάρου στη Λέρο έγινε τον Ιούνιο του 1967. Στο χωριό Παρθένι μεταφέρθηκαν αρχικά 240 και αργότερα (Οκτ. '67) άλλοι 200-250 περίπου, από τα «πιο επικίνδυνα στελέχη» του κινήματος.⁷³⁶ Ανάμεσά τους ήταν ο Μ. Γλέζος, ο Γ. Ρίτσος⁷³⁷, ο Β. Νεφελούδης, πολλοί διανοούμενοι και

⁷³⁵ Γ. Φαρσακίδης, ό.π. σελ 66.

⁷³⁶ Τα στοιχεία αυτά αναφέρει ο Σπ. Χαλβατζής στη συνέντευξή του.

⁷³⁷ Ο Γ. Ρίτσος και σ' αυτή την περίοδο της εξορίας, άφησε πλούσιο ποιητικό και μεταφραστικό έργο. Εκτός από τη Γυάρο και Λέρο, εξορίστηκε και στη Σάμο, αργότερα. Ανάμεσα στα έργα του της

επιστήμονες, κτλ. Και μόνο το γεγονός πως «το ξεδιάλεγμα» αφορούσε παλιούς και έμπειρους αγωνιστές, καθένας από τους οποίους είχε μερικά χρόνια πριν δοκιμάσει είτε φυλακίσεις, είτε εκτοπισμούς, καθιστά από μόνο του ως δεδομένη την οργάνωση της στρατοπεδικής ζωής πάνω στα παλιά και γνώριμα πρότυπα. Το ήδη υψηλό μορφωτικό επίπεδο των εξορίστων της ομάδας αυτής προδικάζει, κατά κάποιον τρόπο, και το εύρος της μορφωτικής δουλειάς. Όπως σημειώνει στη συνέντευξή του ο Μ. Γλέζος, το γεγονός της διάσπασης του Κομμουνιστικού Κόμματος δεν είχε αντίκτυπο στην ποιότητα της μορφωτικής δουλειάς της Ομάδας Συμβίωσης. Ίσως να μην υπήρχε η ίδια ιδεολογική συνοχή, πάντως στις δυο πλευρές δόθηκε μια ευκαιρία να οριοθετήσουν τις διαφορές και διαφωνίες τους. Ο Β. Νεφελούδης αναφερόμενος στην περίοδο αυτή σημείωσε πως αυτόν ακριβώς το χαρακτήρα είχαν πλέον και τα λεγόμενα ιδεολογικά μαθήματα. Λειτουργώντας με μαθητικές ομάδες 5-10 ατόμων, γινόταν προσπάθεια να κατανοηθεί η σύνθετη πραγματικότητα της εποχής εκείνης, με ταυτόχρονη αντιπαράθεση της μαρξιστικής θεωρίας και των πρόσφατων ιστορικών γεγονότων της δεκαετίας του '40. Η ανάλυση των νέων κοινωνικοοικονομικών δεδομένων ήταν από τα κύρια θέματα αντιπαράθεσης των δυο πλευρών. Ο Κ. Μαραγκουδάκης, στη συνέντευξή του, παρατηρεί πως: «...ακόμα και η έννοια "οικονομική κρίση του καπιταλισμού", θεωρείτο έννοια ξεπερασμένη (ενν. για την άλλη πλευρά)».

Εκτός των ιδεολογικών μαθημάτων, υπήρξαν παράλληλοι κύκλοι επιμόρφωσης, που δρούσαν ενοποιητικά και ενθάρρυναν τη συνοχή των εξορίστων. Τα μαθήματα των κύκλων αυτών ήταν είτε οι ξένες γλώσσες, είτε τα καλλιτεχνικά, είτε ακόμα και εξειδικευμένοι επιστημονικοί τομείς. Η οργάνωση των τελευταίων ήταν ανάλογη του κύρους και της σοβαρότητας που απαιτούνταν. Ο υπεύθυνος καθηγητής κατάρτιζε το πρόγραμμα και την ύλη του μαθήματος, ενώ το πρακτικό μέρος της αντιγραφής και διανομής του διδακτικού υλικού και άλλα υποστηρικτικά ζητήματα, τα αναλάμβανε ο επιμελητής. Είναι χαρακτηριστική η μαρτυρία του Μ. Γλέζου για τις Σχολές του Παρθενίου:

« Οργανώσαμε επιστημονικές κατευθύνσεις, τις Σχολές μας. Μια απ' αυτές ήταν η Σχολή Γεωλογίας, με υπεύθυνο τον Καθηγητή Πανεπιστημίου Κισκίρα και με εμένα επιμελητή. Την παρακολούθησαμε περίπου επτά άτομα. Τα κείμενα των διαλέξεων τα έχω στο Γεωλογικό Μουσείο του χωριού μου. Με τη γεωλογία είχα ασχοληθεί σε προηγούμενες φυλακίσεις μου και είχα και μια κλήση από μικρός. Άλλωστε, όπως προανέφερα, τα επιστημονικά θέματα και τα εξειδικευμένα βιβλία μας τα επέτρεπαν, αρκεί να μην ήταν ιδεολογικά. Επιμελητής ήμουν και στη Σχολή παράλληλης εκμάθησης ξένων γλωσσών. Τη διηύθυνε ένας πολύ καλλιεργημένος γλωσσομαθής, που αργότερα εφάρμοσε τη μέθοδό του σε μεγάλο και πολύ γνωστό φροντιστήριο ξένων γλωσσών της Αθήνας. Η μέθοδος στηριζόταν στη μελέτη και εκμάθηση των βασικών κοινών στοιχείων των έξι κυριότερων ευρωπαϊκών γλωσσών: αγγλικών, γαλλικών, γερμανικών, ιταλικών, ισπανικών και ρωσικών. Ο ποιητής Μανώλης Φουρτούνης δίδασκε μόνο ιταλικά. Στα γράμματά του από το Παρθένι ο Γιάννης Ρίτσος έγραφε πως μάθαινε αγγλικά...» .

Συνεχίζοντας ο Μ. Γλέζος παρατηρεί πως πέρα από τα οργανωμένα μαθήματα σημαντικό μέρος του χρόνου τους οι εξορίστοι το αφιέρωναν στην αυτομόρφωση. Πολλοί από τους «εντρυφισαντες» πάνω σε εξειδικευμένο θέμα, το παρουσίαζαν με

περιόδου αυτής, περιλαμβάνονται τα: «Οστράβα»(1967), «Πέτρες, Επαναλήψεις, Κιγκλιδώματα», «Η επιστροφή της Ιφιγένειας», «Χρυσόθεμια», «Ισμήνη» και τα «Δεκαοκτώ λιανοτράγουδα της πικρής πατρίδας» (1972), που έκαναν το γύρο του κόσμου μέσα από τη μουσική του Μ. Θεοδωράκη.

τη μορφή της διάλεξης , δοκιμάζοντας με τον τρόπο αυτό την εγκυρότητα των απόψεών τους από τη μια και από την άλλη διευκολύνοντας τη λειτουργία ενός νέου κύκλου μαθημάτων. Σειρά διαλέξεων, γύρω από τη γλώσσα ως κοινωνιολογικού φαινομένου, έκανε ο Μ. Γλέζος. Εκεί δοκίμασε επίσης τις δυνάμεις του και στην ποίηση.⁷³⁸ Διαλέξεις έγιναν και πάνω σε ιστορικοκοινωνικά θέματα , με αφορμή σημαντικές εθνικές ή παγκόσμιες επετείους. Μια απ' αυτές ήταν στις 25 του Μάρτη 1968 από τον καθηγητή Σωτ. Κωστόπουλο. Η συνειρμική ταύτιση του θέματος με την εθνική και προσωπική ελευθερία ήταν αναμενόμενο να δώσει στην εκδήλωση το χαρακτήρα της διαμαρτυρίας στο δικτατορικό καθεστώς και έγινε κάτω από αυστηρά μέτρα περιφρούρησης. Μια από τις εκδηλώσεις, που έγινε με πολλές προφυλάξεις , ήταν και ο εορτασμός της 100χρονης επετείου από τη γέννηση του Β. Ι. Λένιν, στη διάρκεια του οποίου έγινε ,εκτός από τις ομιλίες , και έκθεση φωτογραφίας για τη δράση του ίδιου και την πρόοδο των λαών της ΕΣΣΔ⁷³⁹.

Με την επέτειο της γέννησης του Β. Ι. Λένιν συνδέεται και μια άλλη μαρτυρία, του Κ. Μαραγκουδάκη, για το ιστορικό απόκτησης ενός σοβιετικού βιβλίου. Είναι ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα ,όχι απλά του τρόπου που λειτουργούσε ένας ολόκληρος μηχανισμός, προκειμένου να αποκτηθεί ένα απαγορευμένο βιβλίο, αλλά και των μορφωτικών ικανοτήτων που είχαν οι εξόριστοι:

«Στη Λέρο , το 1970, απ' το παράνομο ραδιόφωνο των κρατουμένων μάθαμε ότι έγινε παγκόσμια διάσκεψη για τα 100 χρόνια από τη γέννηση του Λένιν και εκδόθηκε το βιβλίο "Λενινισμός και σύγχρονη εποχή". Με συνθηματικό τρόπο ο αείμνηστος Γ. Τρικαλινός έγραψε στη γυναίκα του Γιάννα στη Μόσχα να το βρει και να το ταχυδρομήσει. Η Γιάννα κατάλαβε τι ήθελε και του το ταχυδρόμησε στο Παρθένι. Στην αρχή κατασχέθηκε, αλλά αργότερα ένας " μπόσικος " αξιωματικός του το 'δωσε για 10 ημέρες. "μόνο γι αυτόν και επί επιστροφή". Το βιβλίο ξηλώθηκε , μοιράστηκε στους ρωσομαθείς και σε 10 ημέρες βιβλιοδετήθηκε ξανά για να επιστραφεί στο ...κρατητήριό του. Τα μεταφρασμένα τμήματά του, γίνανε βάση για ομαδική μελέτη και βάση έκδοσης του πρώτου βιβλίου του εκδοτικού οίκου " Σύγχρονη Εποχή" στην περίοδο "εκδημοκρατισμού της Χούντας" επί Μαρκεζίνη (1974).».

Ο Σωτ. Κράνιας, στη συνέντευξή του ανέφερε πως με αφορμή κάποια εκδήλωση, ή μετά τις διαλέξεις , γινόταν συζήτηση υψηλού επιπέδου, κάτι που για έναν απόφοιτο Δημοτικού, αλλά ταυτόχρονα και του άτυπου σχολείου των φυλακών, αποτελούσε πιστοποίηση και αναγνώριση της χρόνιας μορφωτικής προσπάθειας. Ο ίδιος, αναφέρει και άλλες λεπτομέρειες της μορφωτικής δραστηριότητας στο Παρθένι:

«Εκεί, είμαστε πια σε θέση να διαβάζουμε μόνοι μας θεωρητικά θέματα και να τα συζητούμε μετά στις διαλέξεις. Κοντά στα μαθήματα λογιστικών και ξένων γλωσσών, γίνονταν και μαθήματα αρχιτεκτονικής . Διοργανώναμε διάφορες εορταστικές εκδηλώσεις και φιλολογικά αφιερώματα στους ποιητές και λογοτέχνες μας. Θυμάμαι πως είχα εξασκήσει τόσο τη μνήμη μου , ώστε ήμουν σε θέση να απαγγέλλω απ' έξω πολλά ποιήματα (κάποτε τα μέτρησα και ήταν πάνω από 70).Ιδιαίτερα μου άρεσε ο Βάρναλης. Ασχοληθήκαμε και με την καλλιτεχνία. Φτιάχναμε εργόχειρα και κάρτες, που είτε πουλούσαμε μέσω " καλοθελητών μεσαζόντων" και βγάσαμε τα έξοδά μας, είτε

⁷³⁸ Ένα από τα ποιήματά του αυτά αναφέρονται στη συνέντευξη. Οι διαλέξεις ήταν :« Ο ρόλος της εργασίας στη διαμόρφωση της γλώσσας» δημοσιεύτηκε το 1986 στο περιοδικό « Λέξη», τχ 20. , «Ο άνθρωπος και το όνομά του», « Η γλώσσά ως μέσον επικοινωνίας», «Μελλοντολογία της γλώσσας» και « Η ιστορία των γλωσσών».

⁷³⁹ Γ.Κατσαντώνης, ό.π., σελ 69

χαρίζαμε και αφιερώναμε στους συνανθρώπους μας έξω , προπαγανδίζοντας στην ουσία την άδικη και παράνομη εκτόπισή μας. Ομολογώ, πως και σ' αυτόν τον τομέα τα κατάφερα ...μου δόθηκε η ευκαιρία να ανακαλύψω δυνατότητες που ποτέ δε φανταζόμουν...»..

Η τέχνη της πυρογραφίας «πέρασε» στο Παρθένι (και τον Ωρωπό)μέσω μεταγωγών από το Λακκί., όπου τη δίδασκε στους εξόριστους ο Γιώργος Φαρσακίδης. Όπως σημειώνει ο ίδιος στο βιβλίο του⁷⁴⁰:

«... πάνω από διακόσια άτομα είχαν ασχοληθεί ή είχαν αποκτήσει πυρογράφους στρατοπεδικής κατασκευής. Το Παρθένι ειδικεύτηκε σε τεράστια κομπολόγια με σκαλιστούς « παπάδες» και σε δουλεμένες σ'αγριοκούτσουρα μορφές ανθρώπων. Κι έχουν γίνει πασίγνωστες πια οι ζωγραφιστές πέτρες του Ρίτσου κι άλλων συντρόφων, καθώς και τα πολύχρωμα ψηφιδωτά. Ορισμένα μάλιστα , πραγματικά μικρά αριστουργήματα τέχνης.».

Λακκί.

Στα μέσα του Οκτώβρη του 1967, γύρω στους 1200 «αμετανόητοι» πολιτικοί κρατούμενοι μεταφέρθηκαν από τη Γυάρο, σ' έναν όρμο έξω από το χωριό Λακκί, της Λέρου.⁷⁴¹ Εκεί στήθηκε και λειτούργησε η μικρή πολιτεία των εξορίστων.

Από την άποψη της διαβίωσης οι συνθήκες ήταν κατά πολύ καλύτερες. Οι εξόριστοι έμεναν σε κτίσματα και όχι σε σκηνές.⁷⁴² Μετά τις πρώτες διευθετήσεις, σχετικά με την κατά τομέα στέγαση, τη σίτιση, την καθαριότητα, τον καταμερισμό των εργασιών κτλ, οργανώθηκε και η μορφωτική δουλειά. Είχε περάσει μισός χρόνος από τον αιφνιδιασμό των πρώτων συλλήψεων. Μέσα σ' αυτό το διάστημα ο εξόριστος πληθυσμός φρόντισε , άλλοτε με έμμεσο κι άλλοτε με άμεσο τρόπο, να προμηθευτεί το απαραίτητο εκπαιδευτικό υλικό . Ο τρόπος με τον οποίο κατάφεραν οι εξόριστοι να «μπάσουν» βιβλία εκτός του καταλόγου «Ιντεξ», βασιζόταν στα τεχνάσματα της παλαιότερης γενιάς, αλλά και στη σαφώς πιο ελαστική στάση που κρατούσαν οι χωροφύλακες. Κατάκτηση των εξορίστων ήταν και η καθ' όλα νόμιμη αίθουσα βιβλιοθήκης με το αναγνωστήριο. Πολλά από τα βιβλία της είχαν «παραπλανητικό τίτλο».⁷⁴³ Υπήρχαν και πάρα πολλά ξενόγλωσσα, που αν και «επικίνδυνα» μαρξιστικά, δεν κατασχέθηκαν , αφού ο τίτλος τους δε προείδαζε για το περιεχόμενό τους.

Οι έστω και μικρές ομάδες των νέων συνέχισαν τα σχολικά μαθήματα γενικής παιδείας, με τους ίδιους περίπου καθηγητές, που είχαν στη Γυάρο. Ο Κοσμάς Φουντουκίδης έκανε φιλολογικά μαθήματα, όπως την ανάλυση των αρχαίων τραγωδιών και μαθήματα λογοτεχνίας. Ο ίδιος , στη συνέντευξή του παρατήρησε πως

⁷⁴⁰ Βιβλίο - λεύκωμα Γ. Φαρσακίδη « Τόποι εξορίας- στρατόπεδα πολιτικών εξορίστων 1948-1972», Τυποεκδοτική, 1994.

⁷⁴¹ Με βάση την απογραφή του 1971 ο πληθυσμός του χωριού ήταν 2386 κάτοικοι. Αρχείο ΕΣΥΕ.

⁷⁴² Από το λεύκωμα του Γ. Φαρσακίδη ό.π.σελ.65, αντιγράφουμε σχετικά με το στρατόπεδο: «...το στρατόπεδο φυλακή στα ριζά ενός απόκρημνου βράχου. Το κτίριο υγρό και ανήλιαγο, ζωσμένο συρματοπλέγματα και σκοπιές, παλιά στρατώνα των ιταλών, με μια λωρίδα στενόμακρη στην άκρη του γαιού για προαύλιο. Παλιότερα εδώ είχαν στεγαστεί τα περιβόητα « αναμορφωτήρια της Φρειδερίκης» για τα παιδιά των αγωνιστών και τα ορφανά του εμφυλίου πολέμου...Θάλαμος Γ2, ο θάλαμός μου, ένας απ' όλους. Άτομα 240, σιδεροκρέβατα σε τρία πατώματα, με διάδρομο ανάμεσά τους εξήντα πόντων...»

⁷⁴³ Βλ. Συνέντευξη με τον Κ. Κάππο και τον Κ. Μαραγκουδάκη.

δεν υπήρχαν πια αναλφάβητοι ενήλικοι, εκτός μερικών εξαιρέσεων ,κι έτσι όλες οι ομάδες μελέτης ασχολούνταν με την εγκύκλια και τη γενική μόρφωση. Τα ιστορικά τα ανέλαβε ο φιλόλογος Παρασκευάς Φουντουραδάκης (Ο ίδιος δίδασκε και Φιλοσοφία στους κύκλους ιδεολογικής διαφώτισης). Τα μαθηματικά τα έκαναν οι Απόστολος Κακαβάς, Φώτης Μητσάκος, Γιώργος Μπαρτζής και τη φυσικοχημεία ο Μιχάλης Μπαρδάνης⁷⁴⁴. Όπως παρατηρεί ο Σ. Χαλβατζής ,οι μαθητές ήταν σε λίγο καιρό ικανοί να παρακολουθήσουν τόσο τον κύκλο της βασικής μαρξιστικής κατάρτισης⁷⁴⁵, που άρχισε να λειτουργεί, όσο και τις εξειδικευμένες διαλέξεις που γίνονταν από τους επιστήμονες. Μάλιστα, αναλάμβαναν επ' ίσοις όροις να μελετήσουν και να παρουσιάσουν ένα θέμα εκτός των ορίων της ομάδας τους .

«Θυμάμαι ότι, περιγράφει ο Σπ. Χαλβατζής, μου είχε ανατεθεί να μελετήσω την κατάσταση στις αγροτικές σχολές, το επίπεδο, το περιεχόμενο και τις προοπτικές τους, σε σχέση με τις ανάγκες της αγροτικής παραγωγής. Άλλοι ασχολούνταν με ζητήματα οικονομίας».

Σύμφωνα με την προηγούμενη πηγή, οι μεγαλύτεροι σε ηλικία συμμετείχαν στα ιδεολογικά μαθήματα με τον δικό τους τρόπο. Δεν μελετούσαν τα θέματα της βασικής μαρξιστικής κατάρτισης , αφού τα είχαν παρακολουθήσει νεώτεροι, κάτω από τις ίδιες συνθήκες περίπου. Συμμετείχαν, όμως, στις συζητήσεις κατά το στάδιο της εμπέδωσης της ύλης των μαθημάτων και παρακολουθούσαν τις διαλέξεις. Πολλοί απ' τους «βετεράνους» συμμετείχαν στο δίκτυο ενημέρωσης , ακούγοντας και αποδελτιώνοντας καθημερινά τις ραδιοφωνικές εκπομπές της Μόσχας, του Β.Β.С και της « Ντόιτσε Βέλε».

Οι κύκλοι των γενικών γνώσεων αφορούσαν όλον τον εξόριστο πληθυσμό , χωρίς εξαίρεση. Λειτουργούσαν «γκρούπες» εκμάθησης λογιστικών, που ήταν οι πολυπληθέστερες⁷⁴⁶, ξένων γλωσσών, αρχιτεκτονικού σχεδίου, γεωργικής οικονομίας, καλλιτεχνικών μαθημάτων κτλ. Ο Γιώργος Φαρσακίδης, στη συνέντευξή του, αναφερόμενος στην ποιότητα και το βάθος των μαθημάτων , έφερε το παράδειγμα του λογιστή Γ. Δρόσου, ο οποίος, μελετώντας εξειδικευμένα ξενόγλωσσα περιοδικά, παρέδιδε μαθήματα «μάνιατζμεντ»-οργάνωσης και διοίκησης των μονάδων παραγωγής, ενός επιστημονικού τομέα πρωτοποριακού για την εποχή εκείνη.

Ο Γιώργος Φαρσακίδης παρέδιδε και μαθήματα χαρακτηριστικής ,πυρογραφίας και μεταξοτυπίας. Τα μαθήματα αυτά αποτέλεσαν για πολλούς, σύμφωνα με τον Κ. Κάππο, εκτός από τρόπο δημιουργικής αξιοποίησης του χρόνου και υπολογίσιμο μέσο οικονομικής ενίσχυσης, τόσο στη διάρκεια του εγκλεισμού, όσο και αργότερα. Για τα μαθήματα, την πρωτότυπη τεχντροπία και την αποδοχή τους από τους εξόριστους έγραψε ο ίδιος ο καλλιτέχνης. Αντιγράφουμε:⁷⁴⁷

«Στο στρατόπεδο του Λακκί η πυρογραφία βρήκε πολλούς οπαδούς. Και καθοριστικό γεγονός στη διάδοσή της στάθηκαν οι αυτοσχέδιοι πυρογράφοι που μαστορεύαμε, σαν πιο φτηνοί και πιο εύχρηστοι. Το ίδιο και το μηχανάκι που επινόησα, να ξανατυλίγουμε το σύρμα της αντίστασης στις πυροκεφαλές που καίγονταν...Στο Λακκί βρέθηκε και πολυδουλεύτηκε η πέτρα του σταλακτίτη. Σαν τύχει πέτρα με

⁷⁴⁴ Βλ. συνέντευξη με το Κ. Μαραγκουδάκη και Σ. Χαλβατζή..

⁷⁴⁵ Ο Κ. Μαραγκουδάκης παρατήρησε πως και τα μαθήματα αυτά εμπλουτίστηκαν σημαντικά. Με ιδιαίτερη έμφαση, για παράδειγμα ,διδάσκονταν τα συνδικαλιστικά μαθήματα (ιστορία, οργάνωση, εργατικό δίκαιο, κτλ)

⁷⁴⁶ Ο Κ. Κάππος αναφέρει πως κάποια στιγμή τα παρακολουθούσαν γύρω στα 300 άτομα. Αναφέρει και το όνομα του Μιχ. Συνοδινού , που σταδιοδρόμησε και επαγγελματικά αργότερα.

⁷⁴⁷ Γ. Φαρσακίδης, « Τόποι εξορίας...», 'ο. π σελ 66

πετυχημένα νερά, με την κατάλληλη επεξεργασία, γίνεται κόσμημα να χαίρεσαι να το βλέπεις...Τη μεταξοτυπία τη δούλεψα στην πιο χειροτεχνική της μορφή...Απ' έξω προμηθεύτηκα γάζες, μελάνια, μεμβράνες και τα συνεργεία μας κατασκεύασαν τελαράκια και σπάτουλες...οι πολλαπλές εφαρμογές της μεταξοτυπίας και η δυνατότητα μαζικής παραγωγής τη φέραν, σαν είδος, σε ισότιμη θέση με κείνης της πυρογραφίας. Με το πρώτο χαλάρωμα της απαγόρευσης, τα διάφορα είδη της χειροτεχνικής μας παραγωγής στέλνονταν σαν δώρα στις φυλακές και σ'άλλα στρατόπεδα, στα σπίτια μας, σε συγγενείς και φίλους. Έτσι, μαζί με τις ευχετήριες κάρτες, σταλμένα σε κάθε γωνιά της χώρας είναι στοιχεία υπόμνησης, πληροφόρησης και μηνυμάτων.»

Η προσφορά του λαϊκού και αυτοδίδακτου, όπως προτιμά να τον αποκαλούν, καλλιτέχνη Γ.Φαρσακίδη δεν σταμάτησε στα πρακτικής φύσης μαθήματα. Όπως αναφέρει ο ίδιος στη συνέντευξή του, αισθάνθηκε την ανάγκη να παρουσιάσει μέσα από δυο διαλέξεις ζητήματα θεωρίας της Τέχνης. Ξεκινώντας από την κλασική και ειδικά την ελληνική αρχαιότητα, διαπραγματευόταν τη βαθμιαία εξέλιξη των τεχνοτροπιών, σε σχέση με την αλλαγή των ευρύτερα κοινωνικών και πολιτικών δεδομένων της ιστορίας. Οι διαλέξεις αυτές αποτελούσαν συνέχεια παλαιότερων μελετών του Γ. Φαρσακίδη, από τα χρόνια της εξορίας στον Άη Στράτη.⁷⁴⁸ Ο Σ. Χαλβατζής, που τις παρακολούθησε, σημείωσε πως ακόμα διατηρεί ζωνρές εντυπώσεις από την επίδραση που είχαν οι δυο αυτές διαλέξεις στον τρόπο που έμαθε να προσεγγίζει την τέχνη και ό,τι την αφορά γενικότερα.

Χωρίς να είναι βέβαιο αν η επιτυχία των διαλέξεων αυτών ήταν ή όχι η αφορμή, ο Γ. Φαρσακίδης «χρεώθηκε» επίσης και άλλες «πολιτιστικές αρμοδιότητες», όπως ήταν οι πανηγυρικοί λόγοι στις επετειακές και γιορτιαστικές εκδηλώσεις του στρατοπέδου και η εικαστική παρέμβαση στα σκηνικά και τα κοστούμια των θεατρικών παραστάσεων, που ανέβασαν οι αυτοσχέδιοι θίασοι των εξορίστων. Οι παραστάσεις, που θυμήθηκαν σχεδόν όλοι στις συνεντεύξεις τους, ήταν η αρχαία τραγωδία «Πέρσες» του Αισχύλου, από τους κλασικούς «Ο Φιλάργυρος» του Μολιέρου» και νεώτερα έργα όπως το «Ο καλός στρατιώτης Σβέικ» και «Η Μαρία του Οκτώβρη». Ο Γ. Κατσαντώνης αναφέρει στο βιβλίο του πως, από τους εξόριστους γίνονταν και παραστάσεις Καραγκιόζη, πάνω σε πρωτότυπα κείμενα. Διοργανώνονταν φιλολογικές και ποιητικές βραδιές, όπως το αφιέρωμα στον Ελύτη, που αναφέρει ο Σ. Χαλβατζής. Τις εκδηλώσεις συνόδευε ορχήστρα με όργανα χειροποίητα, καθώς και χορωδία.

Πολλές από τις «ποιητικές απογευματινές», όπως ονομάζονταν, συνταίριαζαν ψυχαγωγία και μόρφωση μέσα από αυτοσχέδιες επίκαιρες καλλιτεχνικές παρεμβάσεις. Μια τέτοια εκδήλωση ήταν κι ο αποχαιρετισμός της ομάδας των 71 νέων, με αφορμή την εσπευσμένη μεταγωγή τους στις 4/8/68, στον Ωρωπό. Ο Γ. Φαρσακίδης διέσωσε ένα από τα ποιήματα που απαγγέθηκαν εκείνη τη βραδιά, στο βιβλίο του⁷⁴⁹. Η μεταγωγή ήταν φανερό πως έγινε για λόγους «προστασίας» και απομάκρυνσης της νέας γενιάς από την ιδεολογική επίδραση των μεγαλύτερων, δηλαδή μια ντε φάκτο παραδοχή του καθεστώτος της αποτελεσματικότητας της μορφωτικής παρέμβασης

⁷⁴⁸ Όπως σημείωσε και ο ίδιος, είχε επεξεργαστεί το θέμα για τον ρόλο της Τέχνης, σε συνεργασία με τον Τίτο Πατρίκιο. Η επιτυχία και η επίδραση των διαλέξεων αυτών φάνηκε αργότερα, όταν ο Γ. Φαρσακίδης προσκλήθηκε να τις παρουσιάσει σε τιμητική εκδήλωση στο Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης και στο Κέντρο Μαρξιστικών Ερευνών.

⁷⁴⁹ Γ. Φαρσακίδης, ό.π., σελ 75. «Φυλακισμένος όταν είσαι στη στρατώνα// Άγνωστη τύχη από βραδύς στο ξυπνημό, Στης λευτεριάς αν σας πηγαίνουν τον ανθώνα// Ποιος θα λογάριάζε ποτέ το χωρισμό;// Ένωθα νιος κι εγώ κοντά στα νιάτα// Τώρα θαρρώ ότι απότομα γερνά// δεν ξέρω τι να πω. Ας είναι τούτ' η στράτα,// παιδιά μου, να σας έβγει σε καλό.» Σ. Πάντζας 3/8/68

και αυτοοργάνωσης των κρατουμένων.⁷⁵⁰ Στο σημείο αυτό θα άξιζε να αναφερθούν οι αξιολογικές απόψεις του Γ. Φαρσακίδη⁷⁵¹,συνολικά για το εκπαιδευτικό και επιμορφωτικό έργο του « ακέφαλου από επικίνδυνα στελέχη» στρατοπέδου, που θα φαίνονταν υπερβολικές σε όσους δεν είχαν εμβαθύνει πάνω στη μικροϊστορία του:

« Περισσότερο απ' οποιονδήποτε χώρο κρατουμένων επί Χούντας, το στρατόπεδο του Λακκί γνώρισε έναν εντυπωσιακό μορφωτικό – πολιτιστικό οργανισμό. Επέδειξε , σε μια περίοδο δύσκολη , παραδειγματική αγωνιστική συνοχή. Μετέτρεψε την « παθητική προσμονή» σε συνθήκες «ερμητικής» απομόνωσης ,σε πρώτη γραμμή του μετώπου. Κάτι που δεν είχαν προβλέψει οι «εγκέφαλοι», που προγραμμάτισαν τον « διαχωρισμό» . Δεν το περίμεναν πως η « ακέφαλη μάζα» θα μπόραγε να ζητούλιζει τόσο αυτοδύναμα το δημιουργικό της απόθεμα.»

⁷⁵⁰ Ο Σ. Χαλβατζής ήταν στην ομάδα των νέων που μετεκτοπίστηκαν. Σημείωσε πως συνέχισαν τη στρατοπεδική τους ζωή πάνω στα πρότυπα της προηγούμενης, με αυτοοργάνωση των μαθημάτων και αυτομόρφωση.

⁷⁵¹ Γ. Φαρσακίδης , ό.π.σελ 74.

2.0 Γ! Κριτική ανάλυση στο αντικείμενο της Συνεχιζόμενης Εκπαίδευσης στις κοινότητες των πολιτικών κρατουμένων.

2.1 Η δυναμική της Συνεχιζόμενης Εκπαίδευσης ή αλλιώς μάθηση για τη ζωή.

Η συνεχής μορφωτική προσπάθεια των πολιτικών κρατουμένων στις συμβιωτικές κοινότητες των φυλακών και στους τόπους εξορίας, που εξετάστηκε στο προηγούμενο κεφάλαιο, θα μπορούσε να διερευνηθεί μέσα από τρεις άξονες, προκειμένου να αξιολογηθεί η δυναμική της υπόστασης. Οι πρώτοι δύο αφορούν το ιστορικό σκέλος, σχετικά με την ανάπτυξη και την εξέλιξη του θεσμού της Συνεχιζόμενης Εκπαίδευσης στη Νεώτερη Ελληνική Ιστορία από την πλευρά της παρέμβασης του λαϊκού κινήματος, καθώς και πτυχές των καθαυτό ιστορικών γεγονότων, όσον αφορά τις πολιτικές διώξεις «αντιπάλων του καθεστώτος», που έγιναν από ελληνικές κυβερνήσεις στη διάρκεια μισού αιώνα (1924 –1974) και που αποτελούν μέχρι σήμερα ένα ανεξερεύνητο, κατά βάθος, πεδίο της σύγχρονης ιστοριογραφίας.⁷⁵² Ο τρίτος άξονας αφορά το κοινωνιολογικό υπόβαθρο της προσπάθειας που συντελέστηκε, με την έννοια της αναζήτησης εκείνων των επιστημονικών κριτηρίων που θα μπορούσαν να διασφαλίσουν, εν μέρει, την αποτελεσματικότητα των σύγχρονων παρεμβάσεων στο χώρο της Εκπαίδευσης Ενηλίκων και του εκπαιδευτικού συστήματος γενικότερα. Θα πρέπει να σημειωθεί ότι τα όρια της ιστορικής και κοινωνιολογικής προσέγγισης ουσιαστικά συμπλέουν στην περίπτωση της αναζήτησης των καταβολών της *Λαϊκής Επιμόρφωσης* στον ελληνικό χώρο και στην καταγραφή των κύριων μεθοδολογικών χαρακτηριστικών της, ως *εναλλακτικής, συμπληρωματικής και αντισταθμιστικής διαδικασίας*, καθώς και στη μελέτη εκείνων των παραγόντων και συνθηκών που κινητοποιούν και διεγείρουν τις κοινωνικές ομάδες προς την αναζήτηση της γνώσης.

Μέσα από την εξέταση των τριών ιστορικών φάσεων, που οριοθετήθηκαν κυρίως για λόγους μεθοδολογικούς, διαφάνηκε πως, ανεξάρτητα από τις πολιτικές συνθήκες και συγκυρίες, *υπήρξε οργανωμένο επιμορφωτικό λαϊκό κίνημα*, αντάξιο, θα μπορούσε να ειπωθεί, των παραδόσεων του αντίστοιχου παγκόσμιου κινήματος, με στοιχεία *αυτοοργάνωσης, αυτοδιαχείρισης και αντιπαράθεσης* στην επίσημη εκπαιδευτική πολιτική. Επίσης, θα πρέπει να σημειωθεί ότι, η μορφωτική δραστηριότητα στις φυλακές και τους τόπους εξορίας δεν ήταν παρά η αντανάκλαση μιας γενικότερης επιμορφωτικής προσπάθειας, που γινόταν «εκτός των τειχών», από την άποψη ότι οι πολιτικοί κρατούμενοι, ως κατεξοχόν δρώντα πολιτικά πρόσωπα, βρίσκονταν σε συνεχή και άμεση επαφή με την κοινωνική, πολιτική, αλλά και πολιτιστική πραγματικότητα, όπως φάνηκε μέσα από τα προγράμματα επιμόρφωσης που επέλεξαν.

Έτσι, στην πρώτη φάση της Α' περιόδου (1924-1940), τα μαθήματα είχαν χαρακτήρα, κατά κάποιον τρόπο, «αμυντικό», ως μορφή ιδεολογικοπολιτικής

⁷⁵² Οι μελέτες που έχουν δημοσιευτεί μέχρι σήμερα αφορούν είτε στη μελέτη του νομικού και θεσμικού πλαισίου, σχετικά με τις πολιτικές διώξεις, όπως είναι το βιβλίο του Ρ. Κούνδουρου, «Η ασφάλεια του καθεστώτος. Πολιτικοί κρατούμενοι. Εκποτίσεις και τάξεις στην Ελλάδα 1924-1974», Αθήνα, 1978 και του Ν. Αλιβιζάτου, «Οι πολιτικοί θεσμοί σε κρίση 1922-1974», Θεμέλιο, Αθήνα 1983, είτε στο χώρο της κοινωνικής ψυχολογίας, όπως είναι το βιβλίο της Δ. Λαμπροπούλου, «Γράφοντας από τη φυλακή», Αθήνα 1999, στην υποσημείωση αρ, 2, σελ.12 του οποίου υπάρχουν πληροφορίες για ανολοκλήρωτες ή अधημοσίευντες ακόμα εργασίες.

αντιπαράθεσης στο υπάρχον κοινωνικό σύστημα και μια πιο πρακτική χροιά, αφού ένας από τους στόχους ήταν και ο εξοπλισμός με στοιχειώδεις γνώσεις νομικής φύσης, που θα χρησίμευαν κατά τη διαδικασία της αντιπαράθεσης στους συνδικαλιστικούς και δικαστικούς αγώνες. Την ίδια περίοδο, οι «κολλεκτίβες» των πολιτικών κρατουμένων βίωναν έναν διαφορετικό τρόπο οργάνωσης της ζωής τους, που βασιζόταν στις αρχές της κοσμοθεωρίας που πρόσβευαν, κι έτσι η καθημερινότητα καθίστατο μια συνεχής πρόκληση επιβεβαίωσης και σύνδεσης θεωρίας και πράξης, κάτι που για τα δεδομένα του ελληνικού εργατικού κινήματος εκείνης της εποχής ήταν πρωτόγνωρο. Από τα μέσα της δεκαετίας του '30, μέρος της ιδεολογικοπολιτικής αντιπαράθεσης αποτέλεσαν μαθήματα ευρύτερου περιεχομένου, με σημαντική ενίσχυση της πολιτιστικής τους συνιστώσας κι έτσι επισημοποιήθηκε μια νέα διάσταση στην αντιπαράθεση με το επίσημο κοινωνικοπολιτικό σύστημα, «επιθετικό», πλέον, χαρακτήρα, μέσα από τη διαμόρφωση συγκεκριμένων προτάσεων για την νεοελληνική κοινωνικοπολιτιστική πραγματικότητα, που κορυφώθηκε στις αρχές της δεκαετίας του '40, στη διάρκεια της σαρωτικής και ορμητικής παρέμβασης του Εθνικοαπελευθερωτικού Κινήματος.

Στη διάρκεια της Β' περιόδου, που σχηματικά οριοθετήθηκε από τα μέσα της δεκαετίας του '40, κατά την πρώτη και δεύτερη φάση του Εμφυλίου πολέμου, ως και τα μέσα της δεκαετίας του '60, οι χώροι πολιτικού εγκλεισμού αποτέλεσαν εστίες γόνιμης δημιουργικής δραστηριοποίησης στα πεδία των επιμορφωτικών και πολιτιστικών πρωτοβουλιών, αρχικά διατηρώντας τον απόηχο της, από κάθε άποψη, προηγούμενης ηρωικής περιόδου της Εθνικής Αντίστασης και στη συνέχεια εμπλουτίζοντας και ενισχύοντας την αποκτηθείσα εμπειρία μέσα από τη *συστηματοποίηση ενός γενικευμένου συστήματος συνεχούς εκπαίδευσης*, που με τη σειρά του δημιούργησε παρακαταθήκες τόσο στην «επόμενη γενιά» πολιτικών κρατουμένων, της Γ' περιόδου (1967-1974), όσο και συνολικότερα στο μετεμφυλιακό διεκδικητικό Κίνημα Παιδείας και Μόρφωσης, που εκφράστηκε μέσα από τα αιτήματα της Γενιάς του 1-1-4, αλλά και του Πολυτεχνείου. Σημαντική συνιστώσα των επιμορφωτικών μαθημάτων δραστηριοποίησης αποτελούσαν και στις δυο αυτές περιόδους τα μαθήματα *επαγγελματικής κατάρτισης*, με την έννοια περισσότερο της συμμετρικής-ολόπλευρης μορφωτικής δραστηριοποίησης, με προοπτική τη μελλοντική κοινωνική και οικονομική αποκατάσταση, παρά «ροκανίσματος» του χρόνου εγκλεισμού. Για τους πολιτικούς κρατούμενους η αξιοποίηση του «ελεύθερου χρόνου» αφορούσε κυρίως τα πεδία της *κοινωνικής κατάρτισης*.

Στα πλαίσια του συστήματος επιμόρφωσης, μέσα από την αυτοοργάνωση και τη συλλογική δραστηριοποίηση των μελών κάθε κοινότητας πολιτικών κρατουμένων, φάνηκε πως η *διαδικασία της συνεχούς μορφωτικής προσπάθειας του ανθρώπου, ακόμα και στις πιο δύσκολες για το άτομο συνθήκες, αποκτά τη δυναμική της έκφραση, όταν η μάθηση μετουσιώνεται σε πράξη ζωής*. Η επαλήθευση της παραπάνω υπόθεσης, θα μπορούσε να διερευνηθεί μέσω μιας «κατ' οικονομία» συγκριτικής μελέτης δυο υπάλληλων ομάδων-των ποινικών και των πολιτικών κρατουμένων, σχετικά με τις μορφωτικές προσπάθειες της κάθε μιας, όπου σημείο αναφοράς για την πρώτη ομάδα θα μπορούσε να αποτελέσει η μοναδική, ίσως, μελέτη του 1983⁷⁵³ και για τη δεύτερη ομάδα η παρούσα μελέτη, όπως αυτή

⁷⁵³ Η μελέτη έγινε από το Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών και αφορούσε ένα δείγμα 427 ανδρών κρατουμένων, που αντιστοιχούσε στο ¼ του συνόλου των ποινικών κρατουμένων εκείνης της εποχής. Αντικείμενο της έρευνας αποτελούσε η εκπαίδευση των κρατουμένων υπό το καθεστώς του σωφρονιστικού κώδικα του 1967. Δασκαλάκη Ηρώ, «Η Εκπαίδευση των κρατουμένων στην Ελλάδα

παρουσιάστηκε στο προηγούμενο κεφάλαιο και μέσα από την αξιολογική ματιά των ίδιων των πρώην πολιτικών κρατουμένων, όπως τη διατύπωσαν στις συνεντεύξεις τους. Κύριοι άξονες για τη σύγκριση των δυο περιπτώσεων θα μπορούσαν να θεωρηθούν η ετερογενής φύση της πρώτης ομάδας, καθώς και η ετεροκίνηση της επιμορφωτικής της προσπάθειας, σε αντίθεση με την ιδεολογική ομοιογένεια και την αυτενέργεια της δεύτερης.

2.1 Διαμόρφωση συστήματος Συνεχιζόμενης Εκπαίδευσης- μορφωτική ατμόσφαιρα, μέθοδοι, ύλη, προγράμματα.

Η επιμορφωτική προσπάθεια των πολιτικών κρατουμένων μέχρι και το 1967, όταν με τον Αναγκαστικό Νόμο 125 ψηφίστηκε και τέθηκε σε ισχύ στις 4/3/68 ο πρώτος ελληνικός σωφρονιστικός κώδικας, τελούσε κάτω από καθεστώς αυστηρής απαγόρευσης, αλλά ενίοτε και ανοχής, χωρίς ποτέ μέχρι τότε να τεκμηριώνεται κάτι τέτοιο ή να κατοχυρώνεται νομικά⁷⁵⁴. Μέχρι το 1968 η εκπαιδευτική αγωγή των κρατουμένων, από την πλευρά του επίσημου κράτους, περιοριζόταν σε ομιλίες θρησκευτικού ή ηθικοθρησκευτικού κυρίως περιεχομένου, που γίνονταν από ιερέα ή μέλη θρησκευτικών οργανώσεων, και στην υποχρεωτική παρακολούθηση της κυριακάτικης λειτουργίας. Οι καινοτομίες του κώδικα του 1967 αφορούσαν την καθιέρωση τάξεων για αναλφάβητους ενήλικους⁷⁵⁵, τη συμπλήρωση των γνώσεων μέσω μορφωτικών μαθημάτων γενικού περιεχομένου, τη λειτουργία της δανειστικής βιβλιοθήκης και την καθιέρωση μαθημάτων επαγγελματικής εκπαίδευσης. Φυσικά, το περιεχόμενο των μαθημάτων και των βιβλίων βρισκόνταν υπό τον αυστηρό έλεγχο και λογοκρίνονταν τόσο από τον διευθυντή της φυλακής, όσο και τις Υπηρεσίες Ασφαλείας του επίσημου κράτους.⁷⁵⁶ Οι διατάξεις του σωφρονιστικού κώδικα του 1967 παρέμειναν, στην πλειονότητά τους, ανενεργές, διότι τα προβλεπόμενα ειδικά νομοθετικά διατάγματα, που προβλέπονταν προκειμένου να ισχύσουν τα καθιερωμένα απ' αυτόν μέτρα, δε δημοσιεύτηκαν ποτέ. Ο κώδικας του '67 ίσχυε λάθρα μέχρι και το 1994, παρά την ψήφιση στις 16 Μαΐου 1989, με το Ν.1851/89, του νέου «Κώδικα Βασικών Κανόνων για τη Μεταχείριση των Κρατουμένων», βασική αρχή του οποίου υπήρξε η περισσότερο ανθρωπιστική στάση έναντι των εγκλείστων, όπου ανάμεσα στα άλλα δικαιώματα ξεχώριζε αυτό της παροχής εκπαίδευσης και διασφάλισης των όρων που θα επέτρεπαν τη συνεχή εκπαίδευση (ακόμα και εκπαιδευτικές άδειες για όσους συνεχίζουν τις σπουδές τους...) ⁷⁵⁷

Για τους πολιτικούς κρατούμενους της δύσκολης για τη χώρα περιόδου 1924-1974, το δικαίωμα στη μόρφωση, στα πλαίσια του εγκλεισμού, αποτελούσε πάγια διεκδικητική τακτική, με αγώνες ακόμα και «μέχρι τελικής πτώσεως», όπως ήταν οι απεργίες πείνας, αλλά και δικαστικούς, με προσφυγές σε ντόπια και διεθνή

και στις χώρες της Ευρωπαϊκής Ένωσης», στο «Διαστάσεις του κοινωνικού αποκλεισμού στην Ελλάδα- Έκθεση για το Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο», Β' τόμος, Ε.Κ.Κ.Ε, 1996, σελ. 265.

⁷⁵⁴ Ανδρίτσου Α, Δασκαλάκη Η, κ.α., «Ο θεσμός της φυλακής στην Ελλάδα», Επιθεώρηση Κοινωνικών Επιστημών, τχ.68^Α, ΕΚΚΕ, 1988.

⁷⁵⁵ Για τους ανήλικους κρατούμενους οργανώνονταν και πριν υποχρεωτικά μαθήματα στοιχειωδών γνώσεων, κάτω από την εποπτεία του κράτους. Ο Π. Ροδάκης, στη συνέντευξή του, ανέφερε πως έκανε μαθήματα σε τάξη αναλφάβητων ανηλίκων, στις «φυλακές Μαργαρίτη», της Πάτρας, το 1946, αντικαθιστώντας τον κανονικό δάσκαλο.

⁷⁵⁶ Ο επίσημος κατάλογος απαγορευμένων βιβλίων «Ίντεξ», αφορούσε, στα χρόνια της Δικτατορίας 1967-1974, περίπου 752 βιβλία. Χ. Σακελλαρίου, «Η παιδεία στην αντίσταση», Φίλιππότη, 1984, σελ.25.

⁷⁵⁷ Η. Δασκαλάκη, ό.π., σελ.268.

δικαστήρια και οργανισμούς και πολλές παραστάσεις και καταγγελίες, με βάση τη Διακήρυξη των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου των Ηνωμένων Εθνών του 1948 και της Σύμβασης της Ρώμης του 1950, καθώς και του Συνόλου Στοιχειωδών Κανόνων για τη μεταχείριση των κρατουμένων του ΟΗΕ, του 1955 κτλ.⁷⁵⁸ Το δικαίωμα στη μόρφωση τελούσε «υπό αίρεση», ήταν δηλαδή ένα ακόμα διαπραγματευτικό μέσο μεταξύ της διοίκησης της φυλακής και των κρατουμένων.

Μέσα από αμέτρητες δυσκολίες και παλινδρομήσεις, στις συμβιωτικές κοινότητες των πολιτικών κρατουμένων κατέστη δυνατό τελικά να λειτουργήσουν όχι μόνο συστηματοποιημένα μαθήματα ιδεολογικού περιεχομένου, όπως θα ανέμενε κανείς γνωρίζοντας τις παραδόσεις και την ιστορία του συγκεκριμένου πολιτικού χώρου, αλλά ένα ολοκληρωμένο επιμορφωτικό σύστημα εκπαίδευσης ενηλίκων, διαβαθμισμένο με επιστημονικά κριτήρια, στη βάση των αναγκών και των δυνατοτήτων της ειδικής αυτής κοινωνικής ομάδας, που ειδικά στη Β' περίοδο ήταν στην πλειοψηφία της αποκλεισμένη από τα μορφωτικά αγαθά και όταν ακόμα βρισκόταν εκτός περιορισμού, όπως ήταν ο αγροτικός πληθυσμός και ιδιαίτερα οι γυναίκες, παρά τη σημαντική ενίσχυσή της, αναλογικά με τον υπόλοιπο πληθυσμό, από ιδεολόγους διανοητές, καλλιτέχνες και φοιτητές.

Η βασική αρχή στην οποία στηριζόταν το σύστημα ήταν η *αυτοπειθαρχία* και η *αυτοοργάνωση* των μελών κάθε κοινότητας πολιτικών κρατουμένων, που ταυτόχρονα αποτελούσε στοιχείο ανυπακοής και αντίστασης, γεγονός που καταδεικνύει για άλλη μια φορά την τραγικότητα της θέσης τους.⁷⁵⁹ Κινητήρια δύναμη ώθησης αποτελούσε το *μορφωτικό ιδανικό*, που καλλιεργούσε ο συγκεκριμένος πολιτικός χώρος στα μέλη του και τους οπαδούς του, ως μια αυτονόητη διαδικασία και προϋπόθεση για κάθε κοινωνική διεκδίκηση. Στη συνέντευξή της η Φώφη Λαζάρου λέει χαρακτηριστικά: «...γενικά όσοι εντάχθηκαν στην Αριστερά ήταν ανήσυχoi άνθρωποι και, εξάλλου μέσα στο κόμμα και στην ΕΠΟΝ καλλιεργούνταν μια έφεση για διάβασμα και για τη βελτίωση του μορφωτικού επιπέδου». Επίσης, η Έλλη Παππά, με μια δόση χιούμορ, για το θέμα αυτό τονίζει στη συνέντευξή της: «Αν έβλεπε κάποιος κάποιον να διαβάζει, ακόμα και στο δρόμο, έλεγε πρόσεχέ τον, αυτός θα γίνει κομμουνιστής(!)». Ο Σπύρος Χαλβατζής, εκπροσωπώντας τη νεώτερη γενιά, παρατήρησε στη συνέντευξή του:

« Ο κόσμος της Αριστεράς ήταν ένας κόσμος που είχε ιδιαίτερη αγάπη στο βιβλίο. Στη δεκαετία του '50 μπορεί να έλειπε το ψωμί από το σπίτι, στην κυριολεξία το ψωμί, αλλά το βιβλίο δεν έλειπε ποτέ. Για τις αριστερές οικογένειες της Κοζάνης η ενημέρωση από την εφημερίδα και το βιβλίο θεωρούνταν πράγματα αυτονόητα. Εξέχουσα θέση κατείχε το βιβλίο και στο σπίτι μας. Όταν αργότερα, στη Γιούρα, έφτασε γράμμα από τη μητέρα μου ότι μετά τη σύλλησή μου «τα όργανα της τάξης» μπήκαν στο σπίτι μας στην Καστοριά και δεν άφησαν όχι μόνο τα βιβλία, μα και τη βιβλιοθήκη που τα είχε, αισθάνθηκα ότι πήραν ένα κομμάτι του εαυτού μου. ...».

⁷⁵⁸ Βλ. στο Παράρτημα της εργασίας τις καταγγελίες των πολιτικών κρατουμένων από τις φυλακές της Κέρκυρας και της Αίγινας στον ΟΗΕ.

⁷⁵⁹ Είναι χαρακτηριστική η παρατήρηση του Διον. Γεωργιάτου, στη συνέντευξή του: «Όταν μπήκε ο αμερικανός καθηγητής στο σύρμα, στο ΑΕΤΟ, στη Μακρόνησο, αφού σύρθηκε με την κοιλιά για να μπει στο σύρμα που ήταν οι διανοούμενοι και μας ρώτησε τι θέλουμε, εμείς του είπαμε: και φαΐ δεν έχουμε και νερό δεν έχουμε, αυτό που θέλουμε είναι χαρτί και μολύβι. Ρώτησε τότε τον διοικητή του στρατοπέδου: εγώ θα τους τα στείλω, εσείς θα τους τα δώσετε; Ήταν, λοιπόν, κι αυτό μια μορφή αντίστασης- όταν όλα τα κεφάλια ήταν σπασμένα, τα χέρια σπασμένα, πόδια σπασμένα κτλ. - γινόταν με το διάβασμα η αντίσταση. Ο αντίπαλος δυσκόλευε κάθε τέτοια προσπάθεια. Πολλές φορές υποχωρούσε και σε άφηνε να κάνεις και μαθήματα, όχι μαρξιστικά.»

Ο φιλόλογος Κοσμάς Φουντουκίδης, στη συνέντευξη που παραχώρησε, στάθηκε σε μια ακόμα «μορφωσιογενή συνιστώσα», χαρακτηριστική για τους στρατευμένους στο συγκεκριμένο πολιτικό χώρο, μέσα από το πρίσμα του **κοινωνικού καθήκοντος** :

« ...για τον καθένα μας η μόρφωση ήταν ένα σοβαρό καθήκον και υποχρέωση , τόσο για τον εαυτό μας, όσο και για το κοινωνικό σύνολο».

Η συλλογική ευθύνη απέναντι στη μόρφωση διατυπώθηκε με ένα διαφορετικό τρόπο στη συνέντευξη του Μανώλη Γλέζου, ο οποίος πολύ εύστοχα παρατήρησε πως, το υπόβαθρο της δημιουργίας του μορφωτικού ιδανικού θα πρέπει να αναζητηθεί στην **ανάπτυξη της συλλογικής συνείδησης του ατόμου**:

«Η απόκτηση της κοινωνικής συνείδησης είναι σημαντικότερη από την απόκτηση απλά γνώσεων. Ο άνθρωπος που έχει αποκτήσει κοινωνική συνείδηση , ας είναι αγράμματος, έχει ήδη την προϋπόθεση να αποκτήσει και γνώσεις. Τον ποινικό κρατούμενο έπρεπε να τον μεταφέρω (στις φυλακές Συγγρού) στο επίπεδο αυτής της συνείδησης, της ανάτασης και της προσφοράς στο Έθνος, για να μπορέσει να δραστηριοποιηθεί και να θέλει να μάθει. Όταν το άτομο συνειδητοποιεί ότι κάνει μια προσφορά πια, δεν είναι το άτομο το προηγούμενο, είναι εντελώς άλλο άτομο, που μπορεί να φτάνει μέχρι και παραλογισμό, να φαίνεται κάτω από άλλες συνθήκες ακραίο.. Στον μπερέ που σώθηκε από τον αδελφό μου, με ημερομηνία 10/5/44, λίγο πριν την εκτέλεση, μας έγραψε: «Σήμερα πάω για εκτέλεση». Το «συνειδός» είναι δημιουργημένο, δεν σχηματίστηκε εκείνη την ώρα, είναι απόρροια μιας διεργασίας συνειδησιακής που έγινε σχεδόν αυτόματα .Θα το βρείτε σε πληθώρα γραμμάτων εκείνης της εποχής. Αυτό που λέει και ο Μακρυγιάννης ,βρεθήκαμε « από το εγώ στο εμείς».... Μπορούσαν αυτοί οι άνθρωποι να μην είναι επίφοροι(ή ελπίφοροι) για μάθηση;» .

Η κινητήρια δύναμη της συλλογικής στράτευσης μέσω της συνειδητοποίησης του κοινού στόχου, ως κοινωνικού συλλογικού αγαθού, επηρέασε βαθύτατα τα πιο πρωτοπόρα στρώματα της **διανόησης** στα χρόνια της Εθνικής Αντίστασης και συνέβαλλε αποφασιστικά στη διαμόρφωση μιας , εν γένει, διαρκούς μορφωτικής **στράτευσης και εγρήγορης των τμημάτων** της στην υπόθεση της ανύψωσης του μορφωτικού επιπέδου του ελληνικού λαού, την οσμωτική δράση της οποίας δεν κατόρθωσαν να αναχαιτίσουν οι κατασταλτικοί μηχανισμοί του μεταβαρκιζιανού κράτους. Ο συγγραφέας Χάρης Σακελλαρίου, απόφοιτος του Λαϊκού Παιδαγωγικού Φροντιστηρίου του Καρπενησίου, στα 1944 , αναφέρεται πολύ γλαφυρά στη στράτευση του εκπαιδευτικού κόσμου της γενιάς του⁷⁶⁰ και μας δίνει τη δυνατότητα να κατανοήσουμε καλύτερα το δημιουργικό οίστρο που ενέπνευσε τη γενιά αυτή να συνεχίσει το έργο της και κάτω από συνθήκες πολιτικών διώξεων:

«Πού να συγκριθούν οι διδασκαλίες αυτές (ενν. των επίσημων Παιδαγωγικών Ακαδημιών) μ' εκείνες που γίνονταν στο Παιδαγωγικό μας Φροντιστήριο! Και δεν ήταν μόνο το ανώτερο ποιοτικά και επιστημονικά επίπεδο, στο οποίο οι διδασκαλίες αυτές κρατούνταν, αλλά και το γενικότερο πνεύμα που τις διακατείχε. Οι καθηγητές μας είχαν καταφέρει να φουσήξουν μέσα μας την αγάπη για το δύσκολο και πολύμοχθο έργο του δασκάλου. Έκαναν να γεννηθούν μέσα μας η ανησυχία κι η έφεση για έρευνα και γνώση και η πεποίθηση ότι στον κόσμο αυτό δεν ενεργούμε σα μεμονωμένα άτομα, αλλά σαν παιδιά ενός λαού, που του πρέπει ένα μέλλον καλύτερο.....Ζωή και βίωση

⁷⁶⁰ Χ. Σακελλαρίου, «Η Παιδεία...», ό.π., σελ.85. Από τα στοιχεία που παραθέτει ο συγγραφέας, αλλά και όσα στοιχεία έχουν αναφερθεί στο προηγούμενο κεφ. της παρούσας εργασίας από το βιβλίο του Γ. Κατσαντώνη , η συντριπτική πλειοψηφία τόσο των αποφοίτων των Παιδαγωγικών Φροντιστηρίων , όσο και συνολικότερα ο εκπαιδευτικός κόσμος(ιδιαίτερα οι δάσκαλοι), αποτέλεσαν τις μεγαλύτερες ομάδες πολιτικών κρατουμένων.

δημιουργική ήταν η κάθε εκδήλωσή μας εκεί . Ο καθένας μας άρχιζε να νιώθει πως δεν ανήκει πια μόνο στον εαυτό του, αλλά σε ένα σύνολο πιο ευρύ. Αρχιζε να βλέπει πως η κάθε ενέργεια ή λόγος του αντανακλούν στη μικρή ή την ευρύτερη ομάδα και ένιωθε συνυπεύθυνος με όλους για ό, τι γινόταν...».

Μέσα από το πρίσμα του συλλογικού μορφωτικού ιδανικού και της συλλογικής στράτευσης μπορεί να ειπωθεί ως αυτονόητη η «επιμορφωτική αλληλεγγύη», αν θα μπορούσε να ειπωθεί έτσι η επιμορφωτική προσπάθεια ,που κατέβαλλαν τα μέλη της κάθε κοινότητας πολιτικών κρατουμένων, με πρωτοπόρα κυρίως τα στρώματα της διανοήσης, προς κάθε κατεύθυνση και κάθε ιδιαιτερότητα γνωστικής ανεπάρκειας των μελών της. Ο Δ. Γληνός, στις σημειώσεις του «Οδηγός στη μόρφωση», που γράφτηκαν με αφορμή τις διαλέξεις του στις φυλακές της Ακροναυπλίας⁷⁶¹, προσδιόρισε την αναγκαιότητα της καθοδηγημένης επιμορφωτικής προσπάθειας , στα πλαίσια της «αλληλοβοήθειας για τη μόρφωση» , μέσα από την παρακολούθηση *διδασκαλιών, διαλέξεων και ατομικής μελέτης.*⁷⁶² Η γνώριμη και δοκιμασμένη μέθοδος της αλληλοδιδασκτικής στάθηκε πολύτιμος αρωγός της προσπάθειας που συντελέστηκε, με τη διαφορά πως από τη μέθοδο αυτή του Λάνγκαστερ αξιοποιήθηκαν όλα εκείνα τα παιδαγωγικά στοιχεία, που ενθάρρυναν και ενεργοποιούσαν δάσκαλο και διδασκόμενο, χωρίς αυθεντίες και καταναγκασμούς. Άλλωστε , όπως φάνηκε και μέσα από τις συνεντεύξεις, δάσκαλοι και διδασκόμενοι εναλλάσσονταν στις εκπαιδευτικές μονάδες, με κριτήριο τις αντικειμενικές δυνατότητες και ικανότητες του καθενός. Κορυφαίο θα πρέπει να θεωρηθεί το παράδειγμα στο οποίο αναφέρεται ο Τ.Κ , στο περιοδικό «Επιθεώρηση Τέχνης», κατά το οποίο ο μεγάλος Δ. Γληνός παρακολουθούσε μαθήματα «κονσπεράντσιας» (συνωμοτισμού) και συνδικαλιστικά , από τον εργάτη – δάσκαλο.⁷⁶³

Η επιμορφωτική προσπάθεια των πολιτικών κρατουμένων στηρίχθηκε σε ένα ιεραρχημένο και μεθοδολογικά προσδιορισμένο πρόγραμμα με σαφή , πλην όμως όχι καταναγκαστικό, χρονικό ορίζοντα, για λόγους αντικειμενικούς (συνθήκες κράτησης κτλ.) και υποκειμενικούς (γνωστικές δυνατότητες κτλ.). Σχηματικά και μόνο θα μπορούσαν να αναφερθούν οι **τρεις βασικές βαθμίδες** της εκπαιδευτικής κλίμακας, *ανάλογες και παράλληλες* του επίσημου εκπαιδευτικού συστήματος, όπως η στοιχειώδης, μέση και ανώτερη , που λειτουργούσαν βάσει *επάλληλων κύκλων μαθημάτων γενικής και ιδεολογικής-θεωρητικής μόρφωσης και ταυτόχρονα επέτρεπαν* όχι μόνο την κάθετη , αλλά και την οριζόντια κινητικότητα των επιμορφωνόμενων. Έτσι , δεν ήταν ανάγκη να τελειώσει κανείς την πρώτη βαθμίδα στοιχειώδους εκπαίδευσης προκειμένου να είναι σε θέση να παρακολουθήσει εκλαϊκευμένα μαθήματα Πολιτικών Επιστημών ή ακόμα και Φιλοσοφίας , κατ’

⁷⁶¹ Όπως προκύπτει από τα στοιχεία της παρούσας εργασίας, οι ομιλίες αυτές θα πρέπει να έγιναν για πρώτη φορά στον Αη Στράτη και όχι στην Ακροναυπλία.

⁷⁶² Δ. Γληνός, «Εκλεκτές σελίδες», Στοχαστής, 1972, τ.3.σελ.7. Βασικοί και καθοριστικοί άξονες , ικανοί να στηρίξουν κάθε προσπάθεια αυτομόρφωσης, κρίθηκαν από τον μεγάλο παιδαγωγό ο τρόπος του διαβάσματος, η οργάνωση της σκέψης και η «*τέχνη της ομιλίας*», καθώς και η απλότητα, σαφήνεια και ακρίβεια του γραπτού κειμένου μέσα από το τρίπτυχο για το «*Πώς πρέπει να διαβάζουμε-πώς πρέπει να μιλούμε και πώς πρέπει να γράφουμε*».

⁷⁶³ Το κείμενο αναφέρεται στο Α' κεφ. του Κύριου μέρους της παρούσης εργασίας, σελ. 18. Αντιγράφουμε για λόγους μεθοδολογικούς: «*Κι ο Γληνός, ο γενικός του Υπουργείου Παιδείας, ο διεθνούς φήμης παιδαγωγός, ο καθοδηγητής, οργανωτής, εμπνευστής, θεμελιωτής της ελληνικής εκπαίδευσης, ο δάσκαλος κάθισε στον πάγκο ήσυχος, καλός, πειθαρχικός και πάντα "μελετημένος" μαθητής και "άκουγε" προσεκτικά και με συνείδηση το δάσκαλο- εργάτη ... Έτυχαν, μάλιστα και φορές - να μη φαίνεται περιέργο- που ο δάσκαλος- εργάτης έκανε " διορθώσεις και " παρατηρήσεις" στο δάσκαλο- μαθητή του. Και τότες ο Γληνός, με πλήρη αναγνώριση, δεχόταν την παρατήρηση και το διόρθωνε, αναβοκοκκινίζοντας σα μικρό παιδί*».

αντιστοιχία του «πρώτου επιπέδου». Το εκπαιδευτικό «μοντέλο» ολοκληρωνόταν με **μαθήματα σεμιναριακής μορφής** πάνω σε θέματα επικαιρότητας και με διαλέξεις συνήθως πάνω σε εξειδικευμένα επιστημονικά, θεωρητικά και πολιτιστικά θέματα. Η δυνατότητα και η ικανότητα ανάληψης μιας τέτοιας πρωτοβουλίας, εκ μέρους των πρωταγωνιστών τους, αποτελούσε την *de facto* πιστοποίηση και αναγνώριση της επιμορφωτικής διαδικασίας, που προηγήθηκε.

Οι επιστημονικές και παιδαγωγικές αρχές, βάσει των οποίων συντάχθηκαν τα προγράμματα επιμόρφωσης, θα πρέπει να αναζητηθούν στις προτάσεις του προοδευτικού εκπαιδευτικού χώρου, από τα χρόνια ακόμα του μεσοπολέμου, για την «**Ενιαία Συγκεντρωτική Μέθοδο Διδασκαλίας**», που η τραγική ιστορική συγκυρία θέλησε να τις διδάξουν στους χώρους πολιτικού περιορισμού και στις φυλακές οι πρώτοι διανοητές παιδαγωγοί - εισηγητές της στον Ελλαδικό χώρο, όπως ο Δημήτρης Γληνός, η Ρόζα Ιμβριώτη, ο Μιχάλης Παπαμαύρος, αλλά και πλήθος του εκπαιδευτικού κόσμου, που έτυχε της ίδιας μοίρας.

Ως προς το περιεχόμενο και την ύλη των προγραμμάτων επιμόρφωσης πολύ αποκαλυπτικό είναι το παραινετικό γράμμα του εξόριστου Κ. από το Καραβόσταμο Σάμου, όπου είχε σταλεί εξορία το 1948, προς το παιδί του. Το γράμμα αυτό θα μπορούσε να θεωρηθεί ως η μήτρα της φιλοσοφίας που διέπνεε το στόχο των προγραμμάτων, γενικότερα.⁷⁶⁴

« Χαριτωμένο μου παιδί Τ., σου στέλνω χιλιάδες φυλάκια...Δάκρυσσα από τη χαρά μου βλέποντας ν' ακούς τις συμβουλές μου. Έτσι σε θέλω παιδάκι μου, ν' αγαπήσεις τα βιβλία, που δίνουν γνώσεις ιστορικές, γεωγραφικές, φυσικές, τεχνικές, πολιτιστικές. Πρέπει σε κάθε στιγμή απορίας να βρίσκεις το σύμβουλο και το σύντροφό σου στο καλό βιβλίο και αυτό να το συνηθίσεις από τώρα μικρός. Ο σκοπός σου να 'ναι να νοιώσεις καθαρές, αντικειμενικές γνώσεις για τη φύση, για την κοινωνία, για τον άνθρωπο. Να μάθεις μια λαϊκή ηθική, να καταλάβεις τη σωστή έννοια της πατρίδας, ανθρωπότητας, εργασίας, τιμιότητας, δικαιοσύνης. Να αποκτήσεις αισιοδοξία για τη ζωή και την όρεξη για δημιουργική δράση...».

Μέσα από την ενιαία σύλληψη και εποπτεία του γνωστικού αντικειμένου, στους χώρους πολιτικού εγκλεισμού βρήκε έδαφος να αναπτυχθεί η συνολική πρόταση του συγκεκριμένου πολιτικού χώρου της Αριστεράς για τον **ενιαίο χαρακτήρα που θα πρέπει να έχει η παρεχόμενη γνώση**, όχι μόνο των ενηλίκων, μα συνολικότερα η επίσημη σχολική γνώση, που όπως φάνηκε από τη σύντομη ιστορική αναδρομή του πρώτου-θεωρητικού μέρους της παρούσης εργασίας, παρέμεινε αναποτελεσματική, μέσα από την αποσπασματικότητα και τη μονομέρεια των σχολικών προγραμμάτων. Ενδεικτική είναι η παρατήρηση της Ζ. Πετροπούλου, στη συνέντευξή της:

⁷⁶⁴ Το γράμμα αποτελεί υποσημείωση, αρ.23, του άρθρου του Δ. Γεωργόπουλου «Ομοιότητες και διαφορές του ελληνικού «ανοιχτού» πανεπιστημίου (Ε.Α.Π.) από το «συμβατικό» τριτοβάθμιο Ίδρυμα», στο περ. «Θέματα Παιδείας», τχ.3, 2000, σελ.59. Για λόγους ιστορικής μελέτης, παραθέτουμε και το υπόλοιπο μέρος του γράμματος: «... *Ν' αγαπήσεις το πατρικό χώμα, να θαυμάζεις τον άνθρωπο και να τον σέβασαι. Να ρωτάς τη μανούλα και τα αδερφάκια σου... να σε βοηθήσουν να νοιώσεις τις ιστορικές έννοιες κοινότητα, λαός, έθνος, κράτος, πόλεμος, ειρήνη, πρόοδος, ήρωες, αντιθέσεις κοινωνικές, οικονομικές σχέσεις, εποικοδόμημα. Να μελετήσεις τη «μητέρα φύση», τη θάλασσα σαν ευεργέτη και μαζί σα συμφορά, να δεις τη ζωή που κάνουν τα ζώα στο βυθό της, τα ζώα της ξηράς, τα άγρια θηρία, τη ζωή της μέλισσας, της αράχνης, των μυρμηγκιών. Να μάθεις να κάνεις συχνούς περιπάτους, ώστε να σου γεννηθεί η αγάπη και η λατρεία στο ύπαιθρο. Παρακολούθα τα θαύματα της τεχνικής. Έτσι σε θέλω χρυσό μου παιδάκι και το πιστεύω πως θα γίνεις...».* Όπως σημειώνει ο αρθρογράφος το γράμμα στάλθηκε «από έναν απλό άνθρωπο του λαού».

«Θα πρέπει να σας πω πως, αν και μεγαλωμένη στην Αθήνα και τελειόφοιτος του Γυμνασίου, είχα, όπως σχεδόν όλες μας, στενούς πνευματικούς ορίζοντες. Άλλωστε, εμείς, η νεολαία της Κατοχής, πήραμε ελλιπέστατες γνώσεις στα σχολεία μας. Εγώ, τελείωσα την Ε' και την ΣΤ' τάξεις του Γυμνασίου μέσα σ'ένα σχολικό έτος. Στην εξορία ήρθα σε επαφή με την κλασική λογοτεχνία και έμαθα να μελετώ ουσιαστικά. Είχαμε καταφέρει να προμηθευόμαστε παράνομα τα βιβλία και να τα ανταλλάσσουμε μεταξύ μας. Εκεί πρωτοδιάβασα τη Μαγεμένη Ψυχή του Ρομαίν Ρολάν, τον Όσκαρ Γουαίλντ, έμαθα για την τεχνοτροπία του Βαν Γκογκ, για τη ζωή και το έργο της Κιουρί κ.α..... Αργότερα, μετά την εξορία συνάντησα παλιές συμμαθήτριάς μου, που αν και είχαν βγάλει το Γυμνάσιο, ήταν στην πράξη «αγράμματες». Εμένα από τότε η μόρφωση έγινε τρόπος ζωής...Βέβαια, από μικρή ήμουν φιλομαθής, όμως ακαθοδήγητη. Εκεί, κυριολεκτικά "ξεστραβώθηκα"!

Στο ίδιο πνεύμα, για το βάθος και την ουσιαστική προσέγγιση της γνώσης, που γινόταν μέσα από τα μαθήματα, ο συγγραφέας και δημοσιογράφος Γιώργος Μωραϊτης σημείωσε, κατά τη συνέντευξή του:

« Στο Ιτζεντίν και την Αίγινα κάναμε πολλές συζητήσεις για τη Λογοτεχνία, γίνονταν και διαλέξεις. Διαβάζαμε την Νεοελληνική και την ξένη ποίηση και πεζογραφία. Προσωπικά μ' άρεσε περισσότερο η Ιστορία, Αρχαία και Νεώτερη. Παρ' όλο που ήμουν περίπου απόφοιτος Γυμνασίου(δεν πρόλαβα να πάρω το απολυτήριο της ογδότης), δεν είχα ιδέα από την πραγματική ιστορία. Τη μελέτησα όχι τόσο από κάποιο συγκεκριμένο βιβλίο, υπήρχαν κι αυτά όπως του Κόκκινου, του Παπαρρηγόπουλου, του Ζεύγου, όσο από άρθρα περιοδικών και εφημερίδων, που πάντοτε κάνανε αφιερώματα σε συγκεκριμένα γεγονότα ή όταν έκαναν ιστορική αναδρομή σε ένα θέμα. Ζητούσαμε και μας έστελναν απ' "έξω" κείμενα του Κορδάτου, άρθρα του Ρούσσου, του Στρίγκου κ.α. Ιστορικά θέματα δημοσίευε η "Αυγή". Το σημαντικό είναι ότι την Ιστορία τη μελετούσαμε από πολλά έντυπα, των αστικών εφημερίδων, κάτω από το πρίσμα της κριτικής επεξεργασίας, κάναμε δηλαδή ουσιαστική μελέτη. Το θέμα ήταν ότι με όπλο την πίστη και μόνο, χωρίς τα μέσα που έχουν σήμερα οι άνθρωποι στη διάθεσή τους, μελετούσαμε...».

Η εποπτική, συνδυαστική προσέγγιση της γνώσης δρούσε, κατά κάποιο τρόπο, και «αναληγτικά» στους πολιτικούς κρατούμενους, που δοκιμάζονταν καθημερινά σε ιδεολογικό και προσωπικό επίπεδο, ψυχολογικά και σωματικά. Είναι χαρακτηριστική η παρατήρηση του Κ. Φουντουκίδη, φιλόλογου, μέλους των Επιμορφωτικών Επιτροπών στα χρόνια των εκτοπίσεών του, ότι « η συνειδητοποίηση των σκαμπανεβασμάτων της Ιστορίας της ανθρωπότητας, ενδυνάμωνε τις αντοχές και την πίστη (μας), ότι ο άνθρωπος δεν πρόκειται να αυτοκτονήσει, να υποταχθεί...». Στο ίδιο πνεύμα, από τη θέση αυτή τη φορά του μαθητή, ο Ν. Κυριαζής, στη συνέντευξή του, αναφέρθηκε στην **αισιοδοξία που του ενέπνεαν τα μαθήματα** με το « να μπορεί να αναλύει και να κατανοεί την πραγματικότητα και να είναι σε θέση να προβλέπει τυχόν μελλοντικές εξελίξεις».

Η αισιοδοξία και κατά συνέπεια η **συναισθηματική ισορροπία** που κατάφεραν να έχουν οι πολιτικοί κρατούμενοι μέσα από τον αυτοπειθαρχούμενο τρόπο ζωής τους και τη συνεχή εκπαίδευση, αποτέλεσαν όρους για την κινητοποίηση της βούλησής τους, δραστηριοποιώντας τις εσωτερικές δυνάμεις τους, εκεί που θα ανέμενε κανείς να έχουν παραδοθεί στην αδράνεια και τη ραστώνη. Η ενεργοποίηση της κριτικής συνείδησης, που ο λατινοαμερικάνος διανοητής Ρ. Freire⁷⁶⁵ απέδωσε με

⁷⁶⁵ Ρ. Freire, " Η αγωγή του καταπιεζόμενου", Ράππα, 1974. Από τη σελ.130 αντιγράφουμε: " Οι άνθρωποι αναδύονται μέσα από την καταθύβισή τους και αποκτούν την ικανότητα να επεμβαίνουν στην

τον όρο **conscientisation** (“αυτοσυνειδησία”), καθιστώντας την ως διαδικασία απαραίτητη για κάθε επιμορφωτική προσπάθεια , ιδίως των ενηλίκων, στην περίπτωση των ελλήνων πολιτικών κρατουμένων λειτούργησε απόλυτα και ολοκληρωτικά . Ως τυπική , θα μπορούσε να χαρακτηριστεί η περίπτωση των εξορίστων και φυλακισμένων της Α΄ περιόδου, όταν από τα μέσα ακόμα της δεκαετίας του '30, με νηφαλιότητα και πολιτική οξυδέρκεια , με όπλο μόνο τη θεωρητική- φιλοσοφική τους κατάρτιση , προέβλεψαν την κήρυξη και τη γενίκευση του πολέμου σε παγκόσμιο και καλούσαν , με όσα μέσα διέθεταν , σε επαγρύπνηση τον ελληνικό λαό, κάτω από το σύνθημα «Πόλεμος στον πόλεμο!»⁷⁶⁶. Ιστορική μαρτυρία για τα παραπάνω αποτελεί το διασωθέν αρχείο εφημερίδων τοίχου της Ανάφης , αποσπάσματα των οποίων παρατίθενται στο παράρτημα της εργασίας.

Επίσης, στα μέσα της δεκαετίας του '50, όταν σταμάτησαν οι εκτελέσεις και έστω και αχνά άρχισε να διαφαίνεται στον ορίζοντα η δυνατότητα αποφυλάκισης , τα μαθήματα των πολιτικών κρατουμένων λειτουργούσαν λιγότερο ως μέσα αυτοάμυνας και περισσότερο ως μέσα κριτικής συνειδητοποίησης της νέας κοινωνικοοικονομικής πραγματικότητας, που επέτρεπαν στους συμμετέχοντες και πάλι να έχουν άποψη και θέσεις για τα τεκταινόμενα «εκτός των τειχών». Η μαρτυρία της Ε. Παππά, που παρέδιδε μαθήματα Πολιτικής Οικονομίας στις συγκατατούμενές της των φυλακών Αβέρωφ, μεταφράζοντας και μελετώντας την ξένη βιβλιογραφία από τα περιοδικά και τις εφημερίδες, είναι χαρακτηριστική, αφού, σύμφωνα με τα λόγια της ίδιας, οι μαθήτριάς της μπόρεσαν να ενημερωθούν για τις επιπτώσεις που θα είχε η συμφωνία «Μπρέτον Γουτς» για την Ελλάδα και τον κόσμο ολόκληρο, όταν κάτι τέτοιο δε σχολιαζόταν στις στήλες των επίσημων εφημερίδων από έγκυρους οικονομολόγους. Την περίοδο αυτή , αλλά κυρίως στη διάρκεια της Γ΄ περιόδου, η επιμορφωτική δραστηριότητα στους χώρους πολιτικού περιορισμού πέρασε κυριολεκτικά στην αντεπίθεση, αφού, σε αντίθεση με την πνευματική άπνοια που είχε περιζώσει το λογοκρινόμενο έθνος «Ελλήνων Χριστιανών», οι τόποι αυτοί αποτέλεσαν πραγματικό φυτώριο πολιτικών ζυμώσεων, πνευματικής και πολιτιστικής δημιουργίας, όπου, μέσα από τα οργανωμένα μαθήματα και τη συστηματοποιημένη αυτομόρφωση, καλύπτονταν γνωστικά , ιδεολογικά και κυρίως μεθοδολογικά κενά των επιμορφωνόμενων, κάτι που για τα δεδομένα της εποχής ήταν πρωτοποριακό , όπως τόνισε στη συνέντευξή του ο Β. Φίλιας και όπως κατά περίπτωση θα αναλυθεί σε επόμενο κεφάλαιο.

πραγματικότητα, όπως αυτή αποκαλύπτεται. Η επέμβαση στην πραγματικότητα-η ίδια η ιστορική ενημέρωση-αποτελεί έτσι ένα βήμα προς από την ανάδυση, και προκύπτει από την κριτική συνειδητοποίηση της κατάστασης. Η κριτική αυτή συνειδητοποίηση είναι το δυνάμωμα της στάσης του πληροφορημένου, που χαρακτηρίζει κάθε ανάδυση.”

⁷⁶⁶ Το σύνθημα «Πόλεμος ενάντια στον πόλεμο», χρησιμοποιήθηκε ως τίτλος άρθρου του Δ. Γληνού, στους «Νέους Πρωτοπόρους», φυλ. 7-8, τον Ιούνιο του 1932. Η φιλοσοφικοκοινωνιολογική ανάλυση του φαινομένου του πολέμου , με τίτλο « Η τριλογία του πολέμου» και υπότιτλο «Οι μονόλογοι του ερημίτη της Σαντορίνης», γράφτηκε από το Δ. Γληνό το Σεπτέμβρη-Νοέμβρη του 1938, όταν εκτοπίστηκε στη Σαντορίνη, μετά την Ακροναυπλία. Ένα μέρος των παραγόντων που ώθησαν τον Γληνό στη συγγραφή του αποτέλεσε, ίσως , ο προβληματισμός και οι συζητήσεις που γίνονταν για τον αναμενόμενο πόλεμο, στο στρατόπεδο της Ακροναυπλίας. Δ. Γληνός, «Η τριλογία του πολέμου», Τα νέα βιβλία, 1945.

2.3 Σύνδεση γενικής και επαγγελματικής μόρφωσης.

Μέσα στα πλαίσια μιας ενιαίας αντίληψης , που πήγαζε από τη μαρξιστική άποψη της αναγκαιότητας της εργασίας στη διαδικασία διάπλασης και ολόπλευρης ανάπτυξης της ανθρώπινης προσωπικότητας, λειτούργησαν και τα **ειδικά-επαγγελματικά μαθήματα** , όπου ο στόχος της μελλοντικής επαγγελματικής αποκατάστασης έπαιξε μάλλον δευτερεύοντα, πλην όμως υπολογίσιμο στόχο, ενώ κύριας προτεραιότητας τύγγχαναν δραστηριότητες που διευκόλυναν τον καταμερισμό των εργασιών της αυτοδιοικούμενης συμβιωτικής κοινότητας και την εύρυθμη λειτουργία της. Ο χαρακτήρας των δραστηριοτήτων επαγγελματικής κατάρτισης ήταν προαιρετικός, με την έννοια του μη καταναγκασμού, αλλά ταυτόχρονα και δεσμευτικός για όλα τα μέλη της κοινότητας , στη βάση της ισότιμης προσφοράς του καθενός , χωρίς διακρίσεις που θα αφορούσαν κάποια κοινωνική κατηγοριοποίηση. Ιστορική από κάθε άποψη θα πρέπει να θεωρηθεί η φωτογραφία του χαμογελαστού καθηγητή Πανεπιστημίου Αλ. Σβώλου, εξόριστου στα 1936 στην Ανάφη, δίπλα σε ένα δεμάτι ξύλων που μόλις είχε κουβαλήσει για τις ανάγκες της συμβιωτικής κοινότητας. Από τις μαρτυρίες που έχουμε στη διάθεσή μας, από τις συνεντεύξεις του Αλ. Μπάρδη και του Διον. Γεωργάτου για τη συμβιωτική κοινότητα του Αη Στράτη, κατά τη Β΄ περίοδο, τα παραδείγματα για την επαγγελματική ενασχόληση και κατά συνέπεια και κατάρτιση των μελών της, πόρρω απέχουν από την κατεστημένη αντίληψη της ελληνικής κοινωνίας, ακόμα και με τα σημερινά δεδομένα, σχετικά με την κοινωνική καταξίωση και την προσφορά της χειρωνακτικής εργασίας, αλλά και τη δυνατότητα πρόσβασης των λαϊκών στρωμάτων σε ελιτίστικες τέχνες και επαγγέλματα. Ο μαθηματικός και υπεύθυνος της Επιμορφωτικής Επιτροπής Δ. Γεωργάτος έμαθε να φουρνίζει και να μαγειρεύει, ενώ ο τροχοδρομικός Α. Μπάρδης έμαθε την τέχνη της φωτογραφίας, λογιστικά και κάποια στιγμή δίδαξε και Πολιτική Οικονομία. Όπως παρατήρησε ο τελευταίος, ο επαγγελματικός καταμερισμός αφορούσε και τις ιδιαίτερες ικανότητες ή κλίσεις του καθενός και επομένως μόνο κάτω απ΄ αυτό το πρίσμα λαμβάνονταν αντισταθμιστικά μέτρα υπέρ των διανοουμένων, όπως στην περίπτωση του ποιητή Γιάννη Ρίτσου, προκειμένου να αφοσιωθεί απερίσπαστος στο έργο του .

Τα συνεργεία εργασίας των πολιτικών κρατουμένων κάλυπταν ένα ευρύτατο φάσμα επαγγεμάτων με άμεσο και αντίστοιχο στα «έξω δεδομένα» **κοινωνικό αντίκρισμα**, όπως τσαγκαράδων, ραφτάδων, κουρέων, μαγείρων, σιδεράδων, εργολάβων- μηχανικών, οικοδόμων, υδραυλικών, επιπλοποιών, μηχανουργών, βιβλιοδετών κτλ. Η τέχνη διδασκόταν με τον παραδοσιακό τρόπο , από το «μάστορα» στο μαθητή . Ακόμα και επαγγέλματα υψηλών απαιτήσεων , όπως η οδοντιατρική και ιατρική , δεν αποτέλεσαν εξαίρεση, με βάση τα στοιχεία που συγκεντρώθηκαν και πάλι για την συμβιωτική κοινότητα του Αη- Στράτη, όπου ο γιατρός Α. Φλούντζης⁷⁶⁷ μύησε και εκπαίδευσε τους νοσηλευτές του αναρρωτηρίου του στρατοπέδου, το οποίο κάλυπτε ανάγκες και εξωστρατοπεδικές. Αντίστοιχα παραδείγματα υπάρχουν και στους χώρους των συμβιωτικών κοινοτήτων των γυναικών στο Τρίκερι ,όπως πληροφορούμαστε από τη Μ. Μαυρολέων-Ζέρβα⁷⁶⁸ και τη Ν. Αποστολοπούλου. Στη συνέντευξή της η Ν. Αποστολοπούλου θυμήθηκε την περίπτωση της αρχικά αγράμματης γερόντισσας Σοφίας Κωστοπαναγιώτου , που προτίμησε να μάθει την τσαγκαρική από τη μοδιστρική , ως πιο δύσκολη τέχνη, την οποία δε θα μπορούσε να μάθει σε άλλες συνθήκες.

⁷⁶⁷ Α. Φλούντζης, « Στο στρατόπεδο του Αη-στράτη 1950-1962», Καπόπουλος, Αθήνα , 1986.

⁷⁶⁸ Μ. Μαστρολέων -Ζέρβα, « Εξόριστες -Χίος -Τρίκερι-Μακρόνησος», Σύγχρονη Εποχή, 1984.

Η λειτουργική και συνδυαστική αντίληψη για τον ρόλο των επαγγελματικών μαθημάτων προς όφελος και διευκόλυνση της ομαδικής συμβίωσης αφορούσε ακόμα και τα μαθήματα ξένων γλωσσών και τα καλλιτεχνικά, όπως τη ζωγραφική, την (ξύλο)γλυπτική, τη μουσική, την υποκριτική κτλ. Ο Π. Μανταλόβας, ως «ξύλοπελεκάνος», όπως αποκάλεσε τον εαυτό του στη συνέντευξή του, έθεσε το ταλέντο του στη διάθεση της ομάδας, αντιγράφοντας κάθε φορά την σφραγίδα ελέγχου, το πολυπόθητο «ηλεγχθέν», κατά τη λογοκρισία των βιβλίων. Η εκμάθηση μιας ξένης γλώσσας εκτός από την κάλυψη μιας προσωπικής φιλοδοξίας εμπεριείχε το σπέρμα μιας αυτονόητης αντίληψης ότι γινόταν προς όφελος της ευρύτερης ομάδας, αφού θα διευκόλυνε, μέσω της μετάφρασης, την πρόσβαση στην πληροφόρηση και τον εμπλουτισμό της βιβλιογραφίας και επομένως την ποιοτική και επιστημονική αναβάθμιση των μαθημάτων. Θα πρέπει να σημειωθεί στο σημείο αυτό πως, η εκμάθηση των ξένων γλωσσών, όπως και τα λογιστικά μαθήματα, που θα αναφερθούν στη συνέχεια, ήταν τα πιο δημοφιλή μαθήματα των πολιτικών κρατουμένων και, όπως φάνηκε και από τις συνεντεύξεις, η κατάρτιση που πρόσφεραν είχε τα πιο απτά και μετρήσιμα αποτελέσματα αργότερα. Η περίπτωση του Περ. Ροδάκη, πολυγραφοτάτου συγγραφέα και μεταφραστή ίσως είναι η πλέον αντιπροσωπευτική. Η γλωσσομάθειά του αποτέλεσε ένα είδος εργαλείου ανατροφοδότησης. Μετάφραζε για να μάθει ό,τι δίδασκε, πλούτιζε το κοινοτικό βιβλιογραφικό οπλοστάσιο, εμπνεόταν στη συγγραφή νέων έργων κτλ.

Με αλτρουιστική διάθεση και με στόχο περισσότερο την εμπύχωση των συντρόφων τους γίνονταν από τους καλλιτέχνες εγκλείστους τα μαθήματα της «Υψηλής Τέχνης». Αν και η **πολιτιστική δραστηριότητα** θα αναλυθεί σε ξεχωριστό κεφάλαιο, θα πρέπει να σημειωθεί ότι η κατάρτιση σε έναν οποιονδήποτε τομέα της Τέχνης γινόταν με επαγγελματική ευσυνειδησία, ακριβώς λόγω της βαρύτητας και προτεραιότητας που λάμβανε η συγκεκριμένη δραστηριότητα στις κρίσιμες για τους κρατούμενους στιγμές και επομένως ήταν **φορέας αισιόδοξων μηνυμάτων**, τόσο για τους εγκλείστους, όσο και για τον «έξω κόσμο». Ο σχεδόν αγράμματος αρχικά και στη συνέχεια αυτοδίδακτος καλλιτέχνης –μουσικός Γ. Κουτούγκος, αξιοποίησε το άγνωστο γι αυτόν μιμητικό ταλέντο του, ύστερα από την προτροπή του ίδιου του Δ. Γληνού και όπως σημείωσε στη συνέντευξή του, τον εντυπωσίασε η σπουδαιότητα που έδινε ο μεγάλος δάσκαλος στην ψυχαγωγία και ο σεβασμός του προς τους καλλιτέχνες. Για λόγους καθαρά ιστορικούς αξίζει στο σημείο αυτό να αναφερθεί ολόκληρο το απόσπασμα της συνέντευξης, μιας και δεν εντάχθηκε, λόγω της δομής των κειμένων του κύριου μέρους της εργασίας, στο αντίστοιχο κεφάλαιο:

«Είχα τη μεγάλη τιμή και τύχη να με ξεχωρίσει και να με αγαπάει ο μεγάλος Γληνός. Πόσο με ανέβαζε όταν με αποκαλούσε καλλιτέχνη!!1 Στις πολύ δύσκολες συνθήκες της φυλάκισής μας (γιατί φυλακή ήταν η Ακροναυπλία) η ψυχαγωγία ήταν ένα σοβαρό και υπολογίσιμο μέσο καθημερινής αντίστασης. Να φανταστείτε, τις πρόβες τις παρακολουθούσε ο ίδιος ο Γληνός. Στις πρώτες παραστάσεις μας ο Γληνός έκανε τον κονφερανσιέ.Κάποτε μου ζήτησαν να παραστήσω το Γληνό. Έκανα προς τα πίσω τα μαλλιά μου πολλές φορές, πήρα βαθυστόχαστο ύφος και ανακοίνωσα το θέμα μου αργόσυρτα : " Πώς τρώμε". Πήρα από το τραπεζάκι που είχαμε ένα βιβλίο και άρχισα... Από κάτω έγινε σεισμός, ο κόσμος γελούσε μέχρι δακρύων. Βλέπετε, λίγες μέρες πριν είχαν προηγηθεί τα περίφημα μαθήματα του Γληνού για το πώς πρέπει να διαβάζουμε, να μελετάμε και να γράφουμε.... Το ξεκινούσα από την αρχή, από το "κεφάλαιο Α' - Πώς πάμε στο μαγειρείο", " Β' - Πώς παίρνουμε το φαΐ" κτλ. Όταν έφτανε η ώρα των ερωτήσεων από μέρους του δασκάλου, ώστε να ελέγξει τι καταλάβαμε, ανακοίνωνα με σοβαρό ύφος:

-Και τώρα θα μας πει πώς τρώμε το ψωμί, ο σύντροφος Αγάπιος. Ο Αγάπιος

ήταν πάντοτε πολύ πεινασμένος και περιέγραφε με πολύ ζωντάνια το πώς θα βουτήξουμε τη φραντζόλα στο τσάι, κυριολεκτικά το έλεγε και του έτρεχαν τα σάλια... Αργότερα το θέμα τροποποιήθηκε και έγινε το " Πώς καπνίζουμε" και πάει λέγοντας. Περισσότερο απ' όλους, βέβαια, γελούσε ο ίδιος ο Γληνός. Με πρόσεχε πολύ και με νοιαζόταν. Επειδή, σα νέος, δε χόρταινα σχεδόν ποτέ, μου έδινε πάντοτε κάτι από τη μερίδα του. Σήμερα δεν με πιστεύουν όταν τους λέω ότι ήμουν φίλος του Γληνού.

Κάποτε φαίνεται ότι υπήρχαν κάποια εσωτερικά προβλήματα στο θάλαμο των διανοουμένων και ο Γληνός με κάλεσε "για να σπάσω τον πάγο" ...».

Υπήρχαν και για τους πολιτικούς κρατούμενους τομείς επαγγελματικής ενασχόλησης και επομένως και μαθητείας, που θα είχε, βεβαίως, προηγηθεί, με άμεσο βιοποριστικό αντίκρισμα, όπως τα καλλιτεχνήματα (αραβουργήματα, μπιμπελό, πίνακες κτλ), τα οποία πωλούνταν ή ανταλλάσσονταν με υπηρεσίες «απ'έξω». Ακόμα και αυτή όμως η δραστηριότητα γινόταν με επαγγελματική ακρίβεια και συνέπεια στα πλαίσια του καταμερισμού αρμοδιοτήτων, που σ' αυτήν την περίπτωση ήταν η ενίσχυση του ταμείου της ομάδας συμβίωσης, όπως ανέφερε, στη συνέντευξή της, η Φ. Λαζάρου, για τις φυλακές Αβέρωφ, στα τέλη της δεκαετίας του '50.

Στο σημείο αυτό θα πρέπει να διευκρινιστεί ότι και για τις υπόλοιπες κατηγορίες κρατουμένων, εκτός των πολιτικών, ίσχυαν σε πολλές φυλακές παρόμοιες συνθήκες δραστηριοποίησης στον τομέα του χειροποίητου καλλιτεχνήματος, αλλά και εργασίας γενικότερα και μάλιστα κάτι τέτοιο κατοχυρωνόταν στους σωφρονιστικούς κώδικες του '67 και του '89. Ο παραλληλισμός σ' αυτή την περίπτωση των δυο κατηγοριών το μόνο που αναδεικνύει για μια ακόμα φορά είναι το ασύμπτωτο του συσχετισμού, από την άποψη ότι όσον αφορά την εργασία, αυτή για τους ποινικούς κρατούμενους ήταν υποχρεωτική στα πλαίσια της καταστολής, ενώ τα επαγγελματικά μαθήματα γίνονταν από εξωτερικούς εθελοντές (συνήθως ιδιωτικούς φορείς), χωρίς προγραμματισμό και διάρκεια. Ο ετεροκίνητος και εν μέρει υποχρεωτικός (περίπτωση αναλφάβητων ενηλίκων Σωφρ/Κωδ. '67) χαρακτήρας κάθε μορφωτικής δραστηριότητας σε συνδυασμό με το πνεύμα καταστολής, υποδαύλιζαν κάθε προσπάθεια αυτενέργειας, όσο κι αν αυτό δε φαινόταν στο «γράμμα του Νόμου», αποτυπώνοντας την αναποτελεσματικότητα πολλών προγραμμάτων Συνεχιζόμενης Εκπαίδευσης κρατουμένων. Επίσης, θα πρέπει να σημειωθεί ότι ακόμα και στο νέο σωφρονιστικό κώδικα του 1989, μέσα από ένα σαφώς δημοκρατικότερο πνεύμα εκπαιδευτικής παρέμβασης, με καινοτόμες διατάξεις, όπως η ημιελεύθερη, υπό προϋποθέσεις, διαβίωση των επιμορφωόμενων κρατούμενων, το στίγμα της κοινωνικής διάκρισης, όσον αφορά τον κάθε τομέα εργασίας και γενικότερα την κατηγοριοποίηση των «χειρωνακτών», παρέμεινε και διαιώνίζει μια χαρακτηριστική, πλέον, προκατάληψη του ελληνικού εκπαιδευτικού συστήματος, αφού οι εργασίες, όπως η καθαριότητα, το μαγειρείο, το πλυντήριο, η μεταφορά και ο καθαρισμός τροφίμων κτλ., προορίζονται για τους «δυσμαθείς ή κατωτέρου νοητικού επιπέδου κρατούμενους».⁷⁶⁹

Θα πρέπει να σημειωθεί, επίσης, πως η ύπαρξη θεσμικού πλαισίου δεν αποτελεί από μόνη της εχέγγυο αποτελεσματικότητας, όταν η ουσία της φιλοσοφίας του υπολείπεται της αποτύπωσης των πραγματικών κοινωνικών αναγκών, που καλείται, υποτίθεται, να διευθετήσει. Έτσι, ακόμα και σε πανευρωπαϊκό επίπεδο, σύμφωνα με τα συγκεντρωτικά στοιχεία του 1987, προκειμένου να υιοθετηθεί από τη Σύσκεψη Υπουργών του Συμβουλίου της Ευρώπης η Σύσταση Ν. R (89), 12 της 13-1089.⁷⁷⁰, παρά την ύπαρξη ισχυρού θεσμικού πλαισίου σχετικά με την ανάπτυξη

⁷⁶⁹ Ν. 1868/1989, παράγραφοι 57,66.Η. Δασκαλάκη, ό.π., σελ.275.

⁷⁷⁰ Η. Δασκαλάκη, ό.π.σελ.278

εκπαιδευτικής δραστηριότητας στα σωφρονιστικά ιδρύματα , όπου κάθε επίπεδο γνωστικής επάρκειας θα μπορούσε να πιστοποιηθεί με τίτλους απόλυτα έγκυρους μέσα από ένα καθεστώς ελεύθερης επιλογής, διευκολύνσεων με εκπαιδευτικές άδειες, δωρεάν βιβλία κτλ, και παρά την αναγκαιότητα της δραστηριότητας αυτής, λόγω χαμηλού μορφωτικού επιπέδου και ανεπάρκειας επαγγελματικής κατάρτισης, ένας μόνο «μικρός αριθμός κρατουμένων , όπως σημειωνόταν στην έκθεση των ειδημόνων⁷⁷¹, παρακολούθησε τα μαθήματα επαγγελματικής εκπαίδευσης (τα οποία τις περισσότερες φορές δεν ξεπερνούσαν το στάδιο των στοιχειωδών πρακτικών γνώσεων), αφενός γιατί η παρακολούθηση δεν ήταν υποχρεωτική, αφετέρου γιατί πολλοί κρατούμενοι με οικονομικά προβλήματα προτίμησαν τη χαμηλή αμοιβή της εργασίας από την παρακολούθηση μαθημάτων, από τα οποία δεν προσδοκούσαν ούτε άμεσο όφελος, ούτε τη δυνατότητα να τους αποβούν χρήσιμα προς εξεύρεση εργασίας μετά την αποφυλάκιση.»

Διατηρώντας κάθε μεθοδολογική επιφύλαξη για την χρονική απόσταση, προκειμένου να συγκριθούν τα στοιχεία των πρόσφατων σχετικά ερευνών του 1983 και 1989, με την παρούσα έρευνα , κύρια ως προς τους ποιοτικούς της δείκτες (νομικό καθεστώς κράτησης, πολιτικές συγκυρίες, μέσα κτλ) σκόπιμο θα ήταν να αναφερθούν και ορισμένες περιπτώσεις μαθημάτων των πολιτικών κρατουμένων με καθαρά επαγγελματικό προσανατολισμό, με κριτήριο την **αντιστοιχία , την επικαιρότητα και επομένως την αποτελεσματικότητά τους στην αγορά εργασίας**, όπως το θέτουν οι σύγχρονες έρευνες. Περίπτωση τέτοιων μαθημάτων ήταν και τα **λογιστικά μαθήματα**, που όπως προαναφέρθηκε ήταν πολύ δημοφιλή και μάλιστα, για μια σχετικά μεγάλη μερίδα των πολιτικών κρατουμένων τα λογιστικά αποτέλεσαν το κύριο ή δεύτερο επάγγελμα, μετά την αποφυλάκισή τους. Όπως εύστοχα παρατήρησαν στις συνεντεύξεις τους οι Μ. Γλέζος, Κ. Μαραγκουδάκης και Κ. Κάππος, η μεγαλύτερη απόδειξη της πιστότητας των προηγούμενων στοιχείων υπήρξε η ανάδειξη, στη διάρκεια των δύσκολων μετεμφυλιακών χρόνων, αλλά και της μεταπολίτευσης, της Αριστεράς , ως πρώτης δύναμης στο Συνδικάτο των Ελλήνων Λογιστών. Δεν θα έπρεπε να παραγνωρισθεί στο σημείο αυτό η κοινωνική οξυδέρκεια όλων των συμμετεχόντων στα μαθήματα επαγγελματικού προσανατολισμού , που επιστράτευαν τις γνωστικές τους ικανότητες στον αναπτυσσόμενο τριτογενή τομέα, κάτι που, βεβαίως, υπαγορευόταν και από τα μέσα που διέθεταν. Ιδιαίτερα , κατά τη Γ' περίοδο, όταν , όπως τονίστηκε σε όλες της συνεντεύξεις που αφορούσαν την περίοδο αυτή (Β. Φύλιας, Θ. Καλαφάτης, Λ. Βερυβάκης, Σπ. Χαλβατζής κτλ.) , το μορφωτικό και κοινωνικό επίπεδο των πολιτικών κρατουμένων ήταν σημαντικά υψηλότερο , τα μαθήματα οικονομικής φύσης αναβαθμιζόνταν παρακολουθώντας ακόμα και τους επαγγελματικούς προσανατολισμούς των πολύ αναπτυγμένων χωρών. Μια τέτοια περίπτωση ήταν τα μαθήματα προγραμματισμού της παραγωγής δηλαδή «μάνατζμεντ», που έκανε στο Λακκί της Λέρου ο Γιάννης Δρόσης, αποδελτιώνοντας συστηματικά τα ξενόγλωσσα οικονομικά περιοδικά.⁷⁷²

Το ποιοτικό επίπεδο και ταυτόχρονα οι απαιτήσεις για την παροχή των μαθημάτων επαγγελματικής εκπαίδευσης προσδιορίζονταν από τους ίδιους τους πολιτικούς κρατούμενους, ακόμα και στον τίτλο που έδιναν στους κύκλους των μαθημάτων, αποκαλώντας τους «Σχολές» και διατηρώντας όλο το τυπικό και την ιεράρχηση που συνέδεε τους εκπαιδευτές και εκπαιδευόμενους- υπεύθυνος δάσκαλος, επιμελητές , μαθητές. Ο Μ. Γλέζος ανέφερε στη συνέντευξή του τη «Σχολή

⁷⁷¹ Η Δασκαλάκη, ό.π., σελ. 279.

⁷⁷² Η πληροφορία αυτή δόθηκε στη διάρκεια της συνέντευξης με τον Γ. Φαρσακίδη, την οποία επανέλαβε στη συνέντευξή του και ο Σ. Χαλβατζής.

Δημοσιογραφίας», που λειτούργησε στις φυλακές του Ιτζεντίν Κρήτης το 1958 και μάλιστα τόνισε ότι το πρωτότυπο για τα ελληνικά δεδομένα υλικό των μαθημάτων αυτών κυκλοφόρησε λίγο αργότερα στην «ελεύθερη αγορά», ως ένα από τα ελάχιστα εγχειρίδια αυτομόρφωσης πάνω στον τομέα αυτό. Κατά την τρίτη περίοδο οι «Σχολές» αφορούσαν και ευρύτερες επιστημονικές κατευθύνσεις, όπως ήταν η «Σχολή Γεωλογίας» της Λέρου, με υπεύθυνο τον καθηγητή Πανεπιστημίου Κισκίρα και επιμελητή τον Μ. Γλέζο. Οι «Σχολές» ή τα «Λαϊκά Πανεπιστήμια» των πολιτικών κρατουμένων, όπως προτίμησαν να τα αποκαλούν οι περισσότεροι στις συνεντεύξεις τους, ήταν απ'όλες τις απόψεις «Ανοικτά», χωρίς τυπικά γνωστικά προαπαιτούμενα για τους συμμετέχοντες και με επιστημονική ευρύτητα, χωρίς μορφωτικούς περιορισμούς.

Οι προηγούμενες αναφορές αναδεικνύουν δυο σημαντικές συνιστώσες προκειμένου για την αποτελεσματικότητα των επιμορφωτικών παρεμβάσεων, ιδιαίτερα χαρακτηριστικών στην εκπαίδευση ενηλίκων. Η πρώτη αφορά την *αποδοχή* και την *εμπιστοσύνη* που θα πρέπει να τρέφει ο επιμορφωνόμενος στο πρόσωπο ή τον φορέα που αναλαμβάνει την εκπαίδευση. Σ'αυτή την περίπτωση η φερεγγυότητα εκτιορεύεται από τα απτά ιστορικά δεδομένα –παρακαταθήκες μιας παράδοσης με θετικά αποτελέσματα. Δεν είναι τυχαίο ότι στην έκθεση του '89 για τα κράτη μέλη της Ευρωπαϊκής Ένωσης, την καλύτερη εικόνα για τη συνέπεια και την αποτελεσματικότητα των προγραμμάτων Συνεχιζόμενης Εκπαίδευσης κρατουμένων την απέσπασε η Δανία, με ιστορικές, πραγματικά λαϊκές καταβολές και συνεισφορά στον τομέα της Εκπαίδευσης Ενηλίκων, όπως αναλύθηκε στο θεωρητικό μέρος της παρούσης εργασίας. Η δεύτερη συνιστώσα έχει περισσότερο δυναμική υπόσταση, αφορά τις εσωτερικές διαδικασίες που συντελούνται στον άνθρωπο και δημιουργούν τη *στοχοπροσήλωση* και *πίστη* πως είναι ικανός να πετύχει την υπέρβαση, το προσδοκώμενο, σε πείσμα του «κοινωνικού πεπρωμένου» και των ταξικών καταμερισμών, μέσα από την ενεργοποίηση του *αυτοσυναισθήματος* και, σε τελική ανάλυση, της *αυτοεκτίμησής του*.

2.4 Πολιτιστική δραστηριότητα.

Αν στα προηγούμενα δυο κεφάλαια της ανάλυσης στάθηκε δυνατό να εξεταστούν ορισμένες παράμετροι της εκπαιδευτικής δραστηριότητας των πολιτικών κρατουμένων στα πλαίσια μιας «κατ'οικονομία» σύγκρισης με παρόμοιες σύγχρονες προσπάθειες και έρευνες, παρακάμπτοντας, εν μέρει, την ιστορική βαρύτητα των γεγονότων, η περίπτωση της πολιτιστικής δραστηριοποίησης στους χώρους πολιτικού περιορισμού δεν θα έπρεπε να υπερβεί το ιστορικό της πλαίσιο, διότι μόνο μέσα απ' αυτό είναι δυνατό να κατανοηθεί το μέγεθος της προσπάθειας που επιτελέστηκε. Συνεπείς με τις ιδεολογικές τους αρχές, οι πολιτικοί κρατούμενοι της Α' ακόμη περιόδου συνέδεσαν τον καθημερινό τρόπο της συμβιωτικής τους ζωής στη βάση της αρμονικής και διαλεκτικής σχέσης που επιζητούσε η σύνδεση της ιδέας με την πράξη, μέσα από την αντίληψη του «*αισθητικού φαινομένου*» ως *συνταιριάσματος και σύνθεσης περιεχομένου και μορφής*,⁷⁷³ αναζητώντας το «*κάλλος*» σε κάθε εκδήλωση της ζωής τους, από το επιμέρους ως το γενικό, απαλλαγμένο από τις μεταφυσικές διαστάσεις που του προσέδιδε η έρπουσα τότε φασιστική ιδεολογία, που στη χώρα μας εκφραζόταν με το μεταξικό ιδανικό της προγονολατρείας του «*Τρίτου ελληνικού πολιτισμού*».

⁷⁷³ Μ. Αυγέρης, «*Θεωρητικά στοιχεία της κριτικής*», περιοδ. «*Επιθεώρηση Τέχνης*», τχ.1, 1954, καθώς και ,του ίδιου, «*Η μορφή και το περιεχόμενο στην τέχνη*», εφ. «*Αυγή*», 26/5/57.

Εκδήλωση πολιτισμού και σεβασμού της ανθρώπινης υπόστασης ήταν η **αυστηρή τήρηση των κανόνων υγιεινής**, που με σχολαστικότητα μεταφέρθηκε από γενιά σε γενιά των πολιτικών κρατουμένων, ακόμα και σε συνθήκες απόλυτης απομόνωσης και ανυπαρξίας στοιχειωδών μέσων. Ο Β. Νεφελούδης, στην απομόνωση των φυλακών της Κέρκυρας, το 1937, μοίραζε καθημερινά στα τρία το περιεχόμενο ενός ποτηριού με νερό, προκειμένου να καλύψει τις βιολογικές του ανάγκες, την σχολαστική ατομική του καθαριότητα και τον καθαρισμό του κελιού του.⁷⁷⁴ Ασυμβίβαστες με την ιδιότητα του πολιτικού κρατουμένου ήταν οι έννοιες της ναρκομανίας και του αλκοολισμού. Αντίθετα, όταν και όπου στάθηκε δυνατό οι πολιτικοί κρατούμενοι προσπάθησαν να διαφωτίσουν και να επηρεάσουν τους ποινικούς κρατούμενους, με συγκλονιστικά αποτελέσματα, όπως διηγήθηκε, στη συνέντευξή του για τις φυλακές Συγγρού στην περίοδο της Κατοχής, ο Μ. Γλέζος. Μια ακόμη πλευρά της συμβιωτικής ζωής των πολιτικών κρατουμένων, που δεν έτυχε να αναλυθεί χωριστά, πλην όμως αποτελεί αναπόσπαστο κομμάτι της λειτουργίας της, των κρυφών, εσωτερικών νόμων που ρύθμιζαν τις σχέσεις τους, υπήρξε η **ηθική**, με την αξιολογική έννοια της συμπεριφοράς, ιδιαίτερα όσον αφορά τις σχέσεις των δυο φύλων, σε περιόδους της ελληνικής νεώτερης ιστορίας, που και μόνο το άκουσμα της ομαδικής συμβίωσης αντρών και γυναικών θα μπορούσε να αποτελεί αφορμή σκανδαλώδους εμπάθειας και συκοφαντίας ενός ολόκληρου πολιτικού χώρου, μια αφορμή που, όπως φάνηκε τελικά, όχι μόνο δε δόθηκε ποτέ, αλλά αντίθετα, η πλευρά αυτή της ζωής των πολιτικών κρατουμένων, με την εγκράτεια, την αυτοπειθαρχία και την αυστηρότητα, πέτυχε να σβηστεί κυριολεκτικά ένα σαθρό επιχείρημα του καθεστώτος για την ελευθερία των ηθών και τη διάλυση της οικογένειας, που πρόσβευε, υποτίθεται, η κομμουνιστική ιδεολογία.

Ο τρόπος ζωής και οι **παρεμβάσεις βελτιωτικού χαρακτήρα** στα δεδομένα και στις συνθήκες κάτω από τις οποίες καλούνταν να ζήσουν οι έγκλειστοι, ιδιαίτερα όσοι είχαν εξοριστεί στα απομακρυσμένα νησιά της ελληνικής υπαίθρου, στάθηκε ο καλύτερος «πρεσβευτής πολιτισμού» προκειμένου να προσεγγίσουν τους ντόπιους πληθυσμούς, που στα πρώτα τουλάχιστο χρόνια έβλεπαν με καχυποψία τους «επικίνδυνους» εκτοπισμένους. Ένα νησί στο οποίο θα μπορούσε να παρακολουθήσει κανείς τη θετική μεταστροφή στάσεων και συναισθημάτων του ντόπιου πληθυσμού υπήρξε ο Αη Στράτης, κατά την Α' και Β' περίοδο, οι κάτοικοι του οποίου φύλαξαν μέχρι τις μέρες μας με θέρμη και συγκίνηση τις αναμνήσεις της «ιδιάζουσας γειτνίασης»⁷⁷⁵. Ορισμένα μόνο από τα έργα, που με περισσότερες λεπτομέρειες αναφέρονται στο αντίστοιχο κεφάλαιο του Β' μέρους της παρούσης εργασίας, ήταν η μελέτη και οι εργασίες για την υδροδότηση και το αποχετευτικό σύστημα του νησιού, τα λουτρά, το ιατρείο και το νοσηλευτήριο, οι φούρνοι πετρελαίου με φλόγιστρα κτλ. Ο Λ. Σάντας, στη συνέντευξή του, αναφερόμενος σε παρόμοιες δραστηριότητες των εξορίστων και αντίστοιχες εκδηλώσεις αποδοχής και σεβασμού, που έτρεφαν γι αυτούς οι κάτοικοί της Ικαρίας, εξέφρασε την άποψη ότι ίσως το γεγονός αυτό να αποτέλεσε στην ουσία και ένα είδος τιμωρίας από το επίσημο κράτος, με την αδιαφορία που επέδειξε για την ανάπτυξή του και ιδιαίτερα την αξιοποίηση των πλουτοπαραγωγικών του πηγών, όπως είναι τα ραδιούχα νερά του Αγίου Κύρηκου. Όπου και όταν οι συνθήκες το επέτρεπαν οι κάτοικοι είχαν την ευκαιρία να παρακολουθήσουν τις θεατρικές παραστάσεις και τις εορταστικές εκδηλώσεις των εξορίστων, κάτι που για μια μεγάλη μερίδα του νησιώτικου πληθυσμού ήταν πρωτόγνωρο. Ακόμα και οι εκπρόσωποι του κατασταλτικού μηχανισμού του

⁷⁷⁴ Β. Νεφελούδης, «Ακτίνα «Θ»», Ολκός, 1974.

⁷⁷⁵ Λεύκωμα: «Αη Στράτης – Αρχείο Β. Μανικάκη-φωτογραφικά ίχνη», Υπουργείο Αιγαίου, 1999. Επίσης, Συλλογικό έργο: «Εκείνα τα χρόνια παιδί μου στον Αη Στράτη...», Υπουργείο Αιγαίου, 1999.

κράτους, όπως ήταν οι δεσμοφύλακες και οι χωροφύλακες, που φρουρούσαν τους πολιτικούς κρατούμενους και εκ των πραγμάτων ήταν υποχρεωμένοι να παρακολουθούν από κοντά τις εκδηλώσεις τους, δεν έμεναν ανεπηρέαστοι και μάλιστα, σύμφωνα με τις μαρτυρίες που υπάρχουν στα πλαίσια της εργασίας, άλλοι φανερά και άλλοι συγκαλυμμένα παρακολουθούσαν ή ακόμα και ενθάρρυναν, με τον τρόπο τους, την πραγματοποίησή τους. Ένα τέτοιο περιστατικό, που αφορούσε την κρίσιμη μετεμφυλιακή φάση της Πρωτοχρονιάς του 1952, στη Γυάρο, διηγήθηκε στη συνέντευξή του ο Π. Ροδάκης:

«Το πολιτιστικό - ψυχαγωγικό πρόγραμμα το είχε αναλάβει ο σκηνογράφος του θεάτρου Κοτοπούλη και δυνατός ζωγράφος Μπαχαριάς. Ανέβαζε κάθε μήνα σχεδόν και ένα θεατρικό έργο του κλασικού ρεπερτορίου (τραγωδίες ή Σαίξπηρ) και κοινωνικά, που παίζονταν έξω ή δικής του έμπνευσης. Την πρωτοχρονιά του '52 η παράσταση που δόθηκε τόνιζε υπό μορφή τραγωδίας, με έμμετρο λόγο, τον αποχαιρετισμό του παλιού και την υποδοχή του νέου χρόνου. Ήρθε και την παρακολούθησε και ο ίδιος ο Διευθυντής Δερμιτζάκης. Παρ'όλο που οι συμβολισμοί ήταν έντονοι, όχι μόνο δεν είπε κάτι, αλλά έδωσε και συγχαρητήρια!».

Η αναζήτηση της ποιότητας σε κάθε εκδήλωση της συμβιωτικής ζωής των πολιτικών κρατουμένων αποτελούσε την κινητήρια δύναμη κάθε προσπάθειας και κάθε δραστηριότητάς τους. Στους χώρους του πολιτικού περιορισμού, αλλά και στις φυλακές η προσπάθεια δεν περιοριζόταν σε ένα αρχικά επιθυμητό αποτέλεσμα διευθέτησης και μόνο ορισμένων καταστάσεων, μέρος της αποτελούσε και το αισθητικό, από κάθε άποψη, αποτέλεσμα, που θα έπρεπε όχι μόνο να μην υπολείπεται του αντίστοιχου «εκτός των τειχών», αλλά να το ξεπερνά, να είναι καλύτερο και πληρέστερο. Ο Αλ Μπάρδης παρατήρησε στη συνέντευξή του ότι σημαντικό στοιχείο για την επιτυχία μιας θεατρικής παράστασης, στον Αη Στράτη, αποτελούσε το ντεκόρ και η ατμόσφαιρα, την οποία επιμελούνταν ειδικά συνεργεία με ιδιαίτερη φροντίδα, στήνοντας κάθε εβδομάδα, χάρις των παραστάσεων, ακόμα και ψεύτικους κήπους γύρω από το χώρο του θεάτρου. Επίσης, η προσπάθεια να αποδοθούν όσο το δυνατό πιστότερα τα κοστουμιά και τα σκηνικά των θεατρικών έργων ξεπερνούσε κάθε μέτρο προσδοκίας, αν λάβει κανείς υπ' όψη τη σκληρότητα των στιγμών. Οι εξόριστες γυναίκες του Τρίκερι κατάφεραν να αποδώσουν πιστά αντίγραφα των αντιπροσωπευτικότερων ελληνικών παραδοσιακών ενδυμασιών, χρησιμοποιώντας στη θέση των φλουριών στρογγυλοκομμένα κομμάτια των κονσερβοκουτιών. Με γλαφυρότητα περιγράφει τις προσπάθειες αυτές η Ν. Αποστολοπούλου στο βιβλίο της.⁷⁷⁶

«Στην προετοιμασία κάθε γιορτής φούντωνε κι η δουλειά του μοδιστράδικου... Οι χρυσοχέρες μας, σκυμμένες στα βελόνια τους, αποτολμούσαν ένα θαύμα: Να ράψουν τις πανέμορφες λαϊκές φορεσιές μας-καραγκούνικες, ηπειρώτικες, μακεδονίτικες, κερκυραϊκές, ροδίτικες, κρητικές, μωραϊτικές, ποντιακές. Να τις φορέσουν οι κοπέλες μας στους αντίστοιχους χορούς.δεν είχαν ούτε ραπτομηχανές...με τι υλικά; Με το τίποτα! Με τα τριμμένα σεντόνια μας, τις ξεθωριασμένες φούστες, μπλούζες και τα άλλα αποφόρια μας και κάτι φανταχτερά φουστάνια, που βρίσκονταν στα δέματα του Διεθνούς Ερυθρού Σταυρού. Μα πάνω απ'όλα με τη δημιουργική φαντασία της κάθε μοδίστρας, το μεγάλο βελόνι της και την πίστη στο μεγάλο ιδανικό μας. Αυτό φτέρωνε τις καρδιές να ξεπερνάει τις δυσκολίες...».

Η προηγούμενη αναφορά αναδεικνύει ένα επίσης ποιοτικό χαρακτηριστικό των δραστηριοτήτων πολιτισμού των πολιτικών κρατουμένων, την **αυθεντικότητα** και **εγκυρότητα του περιεχομένου** των εκδηλώσεων. Στο χώρο του λαϊκού πολιτισμού η

⁷⁷⁶ Ν. Αποστολοπούλου, «Γροθιά στο σκοτάδι», Σύγχρονη Εποχή, 1984, σελ. 44.

παράδοση του κάθε τόπου της χώρας αναβίωνε μέσα από τις εθνοτοπικές ομάδες των πολιτικών κρατουμένων, μια επίσης παραδοσιακή για τον αριστερό χώρο⁷⁷⁷ μορφή καταμερισμού συντοπιτών, τόσο για λόγους ασφαλείας, όσο και ψυχολογικούς. Με μια περισσότερο αξιολογική διάθεση θα μπορούσε να διακρίνει κανείς την πρωτόγνωρη, για τα δεδομένα της νεώτερης ελληνικής ιστορίας, **πολιτιστική ζύμωση**, στη βάση μιας πραγματικά ισότιμης αλληλογνωριμίας και αλληλοτροφοδότησης, μακριά από κάθε έννοια ανταγωνισμών και φιλόπρωτων φιλοδοξιών των αντίστοιχων κλειστών εθνοτοπικών συλλόγων που παρουσιάζονταν από τα τέλη του 19^{ου} αιώνα στην Αθήνα και τα μεγάλα αστικά κέντρα, στη βάση της αντιστάθμισης των συνεπειών της εσωτερικής μετανάστευσης. Η αναβίωση των παραδόσεων, που προκρίθηκε στα πολιτιστικά προγράμματα των πολιτικών κρατουμένων, δεν θα μπορούσε να ειπωθεί ότι είχε φολκλορικό χαρακτήρα, με την έννοια της νοσταλγίας παρωχημένων μορφών αγροτικής ζωής, αλλά περισσότερο δημιουργικό, με σημαντική δόση ψυχολογικής στήριξης. Τα στοιχεία της νοσταλγίας θα πρέπει να υπήρχαν, οπωσδήποτε, μα περισσότερο θα πρέπει να αφορούσαν τις γεμάτες ελπίδα και υποσχέσεις στιγμές του εθνικοαπελευθερωτικού αγώνα, που διαψεύδονταν, κάτω από τις χειρότερες συνθήκες. Άλλωστε, κάτι τέτοιο μαρτυρά και η στιχουργική δεινότητα της «έγκλειστης» λαϊκής μούσας, με το πλήθος παραλλαγών των δημοτικών τραγουδιών και την προσαρμογή των κλέφτικων σε αντάρτικα τραγούδια⁷⁷⁸.

Η λαϊκή δημιουργική έκφραση συνεπικουρήθηκε γενναιόδωρα με την **προσφορά ανθρώπων του πνεύματος**, καταξιωμένων στην πλειοψηφία τους από τα χρόνια της Εθνικής Αντίστασης, που συνέχισαν το έργο τους μέσα από διαφορετικού τύπου μετερίζια, φέρνοντας και πάλι σε άμεση επαφή τον απλό λαό με την υψηλή τέχνη και ταυτόχρονα, μέσα από την ανατροφοδότηση αυτή εμπνεόμενοι και πάλι, να δημιουργούν. Αν κρίνει κανείς και μόνο από το ρεπερτόριο των θεατρικών παραστάσεων, που δόθηκαν στους περισσότερους τόπους εκτόπισης, θα διαπιστώσει πως το επίπεδο των έργων απαιτούσε ένα αντίστοιχα υψηλό επίπεδο θεατρόφιλων, αλλά και έμπειρο καλλιτεχνικό επιτελείο, που θα έφερνε σε πέρας παραστάσεις υψηλών απαιτήσεων. Ο αυτοδίδακτος ζωγράφος Γ. Φαρσακίδης, καθώς και ο δάσκαλός του, ο χαράκτης Χ. Δαγκλής, φιλοτεχνούσαν τα σκηνικά των θεατρικών παραστάσεων στον Αη Στράτη. Τα λόγια του πρώτου είναι χαρακτηριστικά για το **επίπεδο των θεατών, την ποιότητα των παραστάσεων** αλλά και την **επινοητικότητα των συντελεστών τους**:

«...Είχε γίνει μέρος της ζωής μας ο πολιτισμός. Οι τομείς, τα συνεργεία και οι εθνοτοπικές φιλοδοξούσαν να συμβάλουν στην ανάπτυξή του και συμμετείχαν ενεργά. Το θέατρο, τα σκετς, η επιθεώρηση, οι φιλολογικές απογευματινές θα αναπτυχθούν παράλληλα στη διάρκεια όλης της δεκαετίας του 50. Γύρω σου ολοένα άκουγες σχόλια για το πώς απέδωσε το ρόλο του ο Καρούσος κτλ, ή όταν άνοιγε η σκηνή και έβλεπαν τα σκηνικά, άκουγες ένα «aaa!» , που για μας ήταν η μεγαλύτερη επιβράβευση...Μερικά από τα 55 έργα ελληνικού και ξένου ρεπερτορίου ήταν : «Η καινούργια μέρα» του Πριντ, «Το κορίτσι με το κορδελάκι» του Ν. Περγιάλη, « Η Απεργία» του Καμπάνη, η «Υπόθεση Ντρέιφους» του Ζολά, ο « Ιούλιος Καίσαρ» του Σαίξπηρ, αρχαίες τραγωδίες, όπως «Προμηθέας δεσμώτης», « Οιδίπους τύραννος» και «Αντιγόνη», ο « Παπαφλέσσας» του Σπύρου Μελά, ο « Φον Δημητράκης» του Δ,

⁷⁷⁷Μ. Γ. Μερακλής, «Λαογραφικά Ζητήματα», Χ. Μπούρα, 1989, σελ. 90. Όπως σημειώνει ο συγγραφέας, από τα μέσα της δεκαετίας του '40, πολλές εθνοτοπικές ενώσεις και σύλλογοι αποτέλεσαν ένα είδος «ιδεολογικής κάλυψης» των υπό διωγμό αριστερών δυνάμεων, προκειμένου να προωθηθούν πολιτικού και ταυτόχρονα πολιτιστικού χαρακτήρα διεκδικήσεις.

⁷⁷⁸Ε. Μαχαίρας, «Η Τέχνη της Αντίστασης», Καστανιώτη, 1999, σελ.247.

Ψαθά», ο « Φάουστ» του Σίλλερ, και άλλα θεατρικά , όπως «Οι άνθρωποι και τα όπλα», η «Μονσερά», η « Καλύβα του Μπάρμπα Θωμά» (για να επιτραπεί από τη λογοκρισία του στρατοπέδου, έγινε « Η καλύβα του μίνστερ Τομ(!)» και άλλα πολλά. Οι «σκηνοθετικές» ανάγκες μας ώθησαν στην αναζήτηση λύσεων « κινηματογραφικής φύσης», προκειμένου να εμπλουτίσουμε τα φιλολογικά μας αφιερώματα στις «ποιητικές απογευματινές» και να κάνουμε πιο κατανοητή και ελκυστική την ποίηση.... Στο αφιέρωμα στον Α. Βαλαωρίτη, αφού έγινε αναφορά στη ζωή και το έργο του , μερικά ποιήματα του παρουσιάστηκαν δραματοποιημένα. Ο Γιάννης Ρίτσος διάνθιζε τα ποιήματα , δικά του και μη, με χορογραφίες. Μια τέτοια ήταν η πολύ πετυχημένη παράσταση «Της δουλειάς, της λεβεντιάς και της Άνοιξης», αφιερωμένη στην επέτειο της 25 Μαρτίου του 1951.»

Μέσα από την αποδελτίωση της θεματολογίας των πολιτιστικών εκδηλώσεων, όσον αφορά τα θεατρικά έργα , τη λογοτεχνία και την ποίηση , διαφαίνονται ορισμένα κοινά χαρακτηριστικά και για τις τρεις περιόδους που εξετάστηκαν, τα οποία θα μπορούσε να σχηματοποιηθούν σε μια συγκεκριμένη πολιτιστική στάση ζωής, με διαμορφωμένες προτάσεις και , εν τέλει, σ' ένα συγκεκριμένο (αντί)σύστημα πολιτισμικών αξιών , χαρακτηριστικό της κουλτούρας του αριστερού χώρου. Τα πιο δημοφιλή θεατρικά έργα ήταν τα ιστορικού περιεχομένου, με αναφορές κυρίως στον εθνικοαπελευθερωτικό αγώνα του '21 και επομένως με έντονους παραλληλισμούς και συσχετίσεις, όπως ήταν τα έργα του Β. Ρώτα. («Ρήγας Βελεστινλής», «Να ζει το Μεσολόγγι» κ.α.). Το θεατρικό ρεπερτόριο φαίνεται να είχε «κληρονομηθεί » αυτούσιο από τα χρόνια των θεατρικών εξορμήσεων των Λαϊκών θιάσων, στα χρόνια της Αντίστασης⁷⁷⁹, αλλά και των παραστάσεων του Εθνικού Θεάτρου και των Αθηναϊκών θιάσων , που με συμβολικά έργα του κλασικού ρεπερτορίου συνέβαλαν τον αγωνιστικό τους οβολό⁷⁸⁰. Για άλλη μια φορά μέσω του θεάτρου οι πολιτικοί κρατούμενοι αντιστέκονταν, ξαναζώντας και στην ουσία (ανα)βιώνοντας αυτό που ο Ασημάκης Γιαλαμάς ονόμασε «σατανική συνωμοσία», προκειμένου να αποτυπώσει την αμεσότητα και επικοινωνία μεταξύ σκηνής και πλατείας στα χρόνια της Κατοχής, «κάτω από τα μάτια των κατακτητών και των συνεργατών τους, που δεν μπορούσαν να την ελέγξουν απολύτως»⁷⁸¹. Έργα του κλασικού ρεπερτορίου , όπως η « Νόρα» του Ίψεν, ο « Μισάνθρωπος», «Ο φιλάργυρος» και ο «Ταρτούφος» του Μολιέρου, αλλά και ελληνικές αρχαίες τραγωδίες ,όπως ο «Οιδίπους τύραννος», ο «Προμηθέας Δεσμώτης» και περισσότερο σύγχρονα, όπως «Οι φοιτητές» του Γ. Ξενόπουλου, τα «Αρραβωνιάσματα του Δ. Μπόγρη κτλ. παίχθηκαν, κάτω από αμέτρητες δυσκολίες, αποφεύγοντας «έντεχνα» τις πιέσεις των Γερμανών για προπαγανδιστικό περιεχόμενο, στο Εθνικό Θέατρο στα πρώτα δύσκολα χρόνια της Κατοχής κι έτσι , θα μπορούσε να ειπωθεί ότι η *συναίσθηματική φόρτιση που περιέκλειαν τα καταξίωνε στις προτιμήσεις των πολιτικών κρατουμένων περισσότερο, απ' ό τι η αναγκαιότητα προσαρμογής των επιλογών τους στις λογοκριτικές αξιώσεις των υπευθύνων των φυλακών ή των στρατοπέδων. Άλλωστε δεν ήταν λίγες οι φορές που, ακριβώς λόγω της δυναμικής των συνειρμών και των συμβολισμών, ακυρώνονταν*

⁷⁷⁹ Όπως σημειώνει ο Ε. Μαχαίρας, ό.π., σελ.127, μόνο τα θεατρικά κείμενα της δεύτερης φάσης της Αντίστασης, μετά το 1944 , σώζονται σχεδόν στο σύνολό τους. Οι περισσότερες μαρτυρίες της «θεατρικής Άνοιξης» βρίσκονται στα βιβλία των: Γ. Κουτούγκου «Το Λαϊκό θέατρο του βουνού», Αθήνα 1987,Χ. Σακελλάριου «Το θέατρο της Αντίστασης», Σύγχρονη Εποχή, 1995, Γ. Κοτζιούλα, «Θέατρο στα βουνά», Θεμέλιο, 1980, Β. Ρώτα, «Θέατρο και Αντίσταση», Σύγχρονη Εποχή, Ν. Ακίλογλου «Το κουκλοθέατρο στον αγώνα της Αντίστασης», αλλά και στο περιοδ. «Επιθεώρηση Τέχνης, τχ.87-88, 1962, καθώς και η αφήγηση του ηθοποιού Γ. Δήμου στην τηλεοπτική παραγωγή της ΕΡΤ «Το πολιτιστικό κίνημα της Αντίστασης», της Ρένας Χριστάκη.

⁷⁸⁰ Γ. Λεονταρίτης, «Το θέατρο στην Κατοχή», εφημ. Καθημερινή, εκδ. «Επτά ημέρες», 7/3/1993.

⁷⁸¹ Α. Γιαλαμάς, «Ε, κάτι κάναμε κι εμείς», Γλάρος, 1991.

ακόμα και τα κλασικά αυτά έργα, όπως έγινε το καλοκαίρι του 1949 στο στρατόπεδο του Τρίκερι για την «καθ' όλα έτοιμη» παράσταση του «Προμηθέα Δεσμώτη», που είχαν προετοιμάσει η Ρόζα Ιμβριώτη και η Λίζα Κόττου.⁷⁸² Ορισμένα έργα του νεοελληνικού ρεπερτορίου στην κυριολεξία διδάχθηκαν στο «κοινό» των φυλακών και των στρατοπέδων από τους ίδιους καλλιτέχνες που τα πρωτόπαιζαν στα χρόνια της Αντίστασης, μεταφέροντας και μεταδίδοντας τη συγκίνηση εκείνων των στιγμών σε δυο γενιές πολιτικών κρατουμένων. Η «Βαβυλωνία» του Βυζαντίου πρωτοπαίχθηκε από το «Κρατικό Θέατρο της Θεσσαλονίκης», το 1943, με τον Μάνο Κατράκη σε πρωταγωνιστικό ρόλο του «Κρητικού», που τον υποδύθηκε με την ίδια θέρμη δέκα χρόνια αργότερα, στον Αη Στράτη, εκτελώντας ταυτόχρονα και χρέη σκηνοθέτη. Το έργο αποτέλεσε μέρος του ρεπερτορίου των θεατρικών θιάσων στο Λακκί της Λέρου, το 1970. Ο ίδιος θίασος της Θεσσαλονίκης «καθιέρωσε» και το έργο του Παλαμά «Τρισεύγενη», που δεν έλειψε από τότε σχεδόν από κανένα ρεπερτόριο των θιάσων των πολιτικών κρατουμένων.

Η σχέση της Αριστεράς με το παλαμικό έργο έχει τη δική της ιστορία και βαθιές καταβολές. Στην πρώτη ακόμη περίοδο του μεσοπολέμου, το έργο του Παλαμά προσεγγίστηκε από τον προοδευτικό αριστερό χώρο μέσα από μια, εν γένει, αξιολογική κλίμακα, στα πλαίσια της μαρξιστικής ιδεολογίας, για το χαρακτήρα που θα πρέπει να έχει η Τέχνη στην κοινωνία, της οποίας τα κύρια κριτήρια ήταν η στήριξη της δημοτικής γλώσσας, μέσα από τη χρήση της και η στάση του κάθε δημιουργού απέναντι στα μεγάλα κοινωνικοοικονομικά προβλήματα του ελληνικού λαού. Ιστορικό απ' αυτή την άποψη παρέμεινε το έργο του Γραμματέα του Κομμουνιστικού Κόμματος, Ν. Ζαχαριάδη, όταν έγραψε, το 1937, το έργο «Ο αληθινός Παλαμάς», κάτω από καθεστώς απομόνωσης στις φυλακές της Κέρκυρας, στον πρόλογο του οποίου τόνιζε ότι⁷⁸³:

«...μέχρι σήμερα η επίσημη και ανεπίσημη αντίδραση από το έργο του Παλαμά αγνόησε καθετί που αναφέρεται στις φιλοσοφικές του πεποιθήσεις, στην αρνητική και κριτική του θέση απέναντι στην αρχαιοελληνική και βυζαντινή κληρονομιά..., καθετί που αναφέρεται στη νεοελληνική εξέλιξη και κατάντια, στους οραματισμούς του για το παραπέρα ζετύλιγμα, όχι μονάχα του λαού μας μα και ολόκληρης της ανθρωπότητας...».

Ο Β. Γεωργίου, στις αναμνήσεις του από τις φυλακές της Αίγινας, το 1938, αναφέρθηκε στη δύναμη που άσκησε πάνω του το παλαμικό έργο, στο οποίο μετά την πρώτη επαφή ξαναγύριζε συχνά στη ζωή του⁷⁸⁴:

«...Όσο για τον Παλαμά, που τον γνώριζα με βαρυγκωμιά από το γυμνάσιο, γιατί μου φαινόταν τότε στρυφνός και δυσνόητος, άρχισα αργότερα κάπως να τον αποκρυπτογραφώ. Τώρα τον ξαναδιάβαζα με διαφορετική πνευματική διάθεση... Είχε φτάσει και σε μας η πληροφορία πως ο Ζαχαριάδης είχε γράψει μια σπουδαία μελέτη για τον Παλαμά και το έργο του... Δεν ήταν, φυσικά, καμιά κομματική εντολή, απλή σύσταση ήταν, που δημιούργησε όμως πραγματική άμιλλα, ώστε μαζί με τους διανοούμενους άρχισαν να διαβάζουν με τις ώρες και οι εργάτες, οι αγρότες μας, που ξέρανε από πριν ή είχαν μάθει γράμματα στη φυλακή».

Σε άρθρα του Κ. Βάρναλη, που γράφτηκαν το Μάρτη του 1943⁷⁸⁵, φαίνεται καθαρά πως το παλαμικό έργο ενέπνεε και δρούσε διαπαιδαγωγικά για τη γενιά που σήκωνε το βάρος της Εθνικής Αντίστασης, αντιτάσσοντας στο φασισμό και την ιδεολογία της υποτέλειας το δικό της κοινωνικό και πολιτικό όραμα:

⁷⁸² Ν. Αποστολοπούλου, «Γροθιά...», ό.π., σελ. 59.

⁷⁸³ Ν. Ζαχαριάδης, «Ο αληθινός Παλαμάς», Γνώσεις, Αναδημοσίευση 4^{ης} έκδοσης 1945, σελ. 50.

⁷⁸⁴ Β. Γεωργίου, «Η ζωή μου», τ. Α, Αθήνα, 1992, σελ. 110.

⁷⁸⁵ Γ. Μωραϊτης, «Ο Παλαμάς που δε διδάσκεται στην εκπαίδευση», Παπαδήμα, Αθήνα 2001, σελ. 28.

«Εμείς σήμερα , ο λαός που αγωνίζεται για την ανεξαρτησία του και την πολιτική του , την κοινωνική και την πνευματική του λευτεριά , θα πάρουμε από τον Παλαμά και θα θεωρήσουμε κτήμα μας και θησαυρό μας ό,τι καλύτερο έχει: τον πατριωτισμό του, την επαναστατικότητα του, τον προοδευτισμό του, την αγάπη της λευτεριάς , την πίστη του στα μελλούμενα της φυλής, το ήθος του (όταν οι τότεσινοι «εθνικόφρονες» τον πάψανε για ρουβλιογράφο μαλλιάρο, απάντησε, «ο δημοτικισμός μου είναι η τιμή μου»), την πολυγλωσσία του και την εργατικότητα του.»

Το πιο αγαπητό έργο του Παλαμά , που μαθεύτηκε κυριολεκτικά στίχο-στίχο, αποτέλεσε ο «Δωδεκάλογος του γύφτου», εξαιτίας των φιλοσοφικών, αισιόδοξων κυρίως μηνυμάτων του και προοπτικών που άνοιγε, σε μια κρίσιμη περίοδο της νεοελληνικής ιστορίας, όταν κάτι τέτοιο εκφραζόταν ακόμα με πολύ σκεπτικισμό από τους ποιητές της γενιάς του '30. Παλαμικοί στίχοι από το Δωδεκάλογο, απαγγέλλονταν σε γιορτές και επετείους, έμπαιναν στις επιφυλλίδες των εφημερίδων ή γίνονταν συνθήματα, στα χρόνια της Αντίστασης. Η Ε. Παππά⁷⁸⁶ συσχέτισε πολύ εύστοχα με τους στίχους του Δωδεκάλογου το κεντρικό σύνθημα της ΕΠΟΝ-«Πολεμάμε και Τραγουδάμε», ήτοι : «Της υγείας το γάλα και το αίμα // της θυσίας ταιριάσανε στο είναι τους, // και στα λογγωμένα τους τα στήθια// μια πλατειά καρδιά βροντολαλεί// μαρτυρώντας, πολεμώντας, τραγουδώντας, τη ζωή και την αλήθεια.»

Αν και δεν είναι στις προθέσεις της παρούσης εργασίας η ανάλυση της επίδρασης του παλαμικού έργου στη διαμόρφωση στάσεων και αντιλήψεων των αριστερών δυνάμεων έναντι της ποίησης, πάντως αυτό που φάνηκε καθαρά μέσα από τη μελέτη των πηγών είναι ότι μέσω της συγκεκριμένης ποίησης και της επικαιρότητας και ζωντανίας των μηνυμάτων της στάθηκε δυνατό να εξοικειωθεί μια μεγάλη μερίδα του ελληνικού λαού με τον έντεχνο λόγο , δημιουργώντας στη συνέχεια μια θετική στάση απέναντι του και επομένως ένα διαρκές ενδιαφέρον. Η εξοικείωση με τα έργα της Τέχνης, όπως άλλωστε και τη γνώση, μέσα από τρόπους προσέγγισης παιδαγωγικά «έντιμους», όπως το διατύπωνε ο αμερικανός επιστήμονας J.Bruner,⁷⁸⁷ με σεβασμό στο επίπεδο πρόσληψης των μαθητευόμενων, είναι μια αρχή που επαληθεύτηκε απόλυτα στην περίπτωση των δραστηριοτήτων πολιτισμού των πολιτικών κρατούμενων. Η μαρτυρία της Ν. Αποστολοπούλου για τα μαθήματα αισθητικής της Λ. Κόττου, στο Τρίκερι, είναι αποκαλυπτική:⁷⁸⁸

«Η Αίζα Κόττου έκανε πολλές διαλέξεις για την Ιστορία της Τέχνης. Είχε υπόψη της να γράψει μια σειρά βιβλίων ειδικά για την τέχνη και τη ζωγραφική. Εκεί είδε στην πράξη πως ο γυναικείος κόσμος - αγρότισσες, μοδίστρες , υπάλληλοι, μαθήτριες, φοιτήτριες- όλες διψούσαν για να μάθουν . Μιλούσε για το έργο του Βαν Γκογκ, ρωτούσε και της απαντούσαν εύστοχα. Είδε δηλαδή στην πράξη ότι μπορεί ο λαός, έχει την ευαισθησία, έχει όλα τα προσόντα που πρέπει να έχει ένας άνθρωπος για να την καταλάβει και να ευχαριστηθεί με την τέχνη και να την αξιολογήσει. Αυτά ζυπνήσανε πάρα πολύ τον κόσμο, πάρα πολύ.»

Ο Γ. Φαρσακίδης , στη συνέντευξή του, σκιαγράφησε και το επόμενο βήμα που αποτέλεσε για τους περισσότερους κρατούμενους η Τέχνη , όχι μόνο της αισθητικής της κατανόησης , μα και των αξιώσεων που θα έπρεπε να είχε κανείς από ένα έργο τέχνης:

⁷⁸⁶ Ε. Παππά, «Σελίδες από τον τύπο της αντίστασης», Φιλιππότη, 1985, σελ.54.

⁷⁸⁷ Ν. Πετρουλάκης, «Προγράμματα , εκπαιδευτικοί στόχοι, Μεθοδολογία», Γρηγόρης, 1992, σελ.378.

⁷⁸⁸ Ν. Αποστολοπούλου, συνέντευξη. Οι σημειώσεις των μαθημάτων αισθητικής κυκλοφορούσαν από φυλακή σε φυλακή. Ένα απόσπασμά τους , από το αρχείο του Γ. Μωραίτη, παρατίθεται στο Παράρτημα της εργασίας.

« Η μεγάλη αντιδικία στην τέχνη είναι η σχέση με το σήμερα... Έχει σημασία σε ποιον απευθύνεσαι. Απευθύνεσαι στον χωριανό σου, τον συγγενή σου, το λαό σου ή απευθύνεσαι σε πέντε ή έξη καθηγητές της σχολής Καλών Τεχνών , οι οποίοι όταν βλέπουν ένα παραστατικό έργο , απλώς το πετάνε από το παράθυρο και συστήνουν να μη βάζουμε σ' αυτό πολιτική... Σήμερα δεν είναι 2-3-χιλιάδες όλοι αυτοί που γνωρίζουν από τέχνη... Εγώ δεν ήξερα πολλά πράγματα. Ήμουν άγραφο χαρτί, το μόνο που ήθελα ήταν να ζωγραφίσω ένα σκηνικό, ν' ανοίξει η αυλαία και από κάτω ο κόσμος να κάνει ένα «α!» Οι συνεξόριστοί μου ήταν άνθρωποι του λαού, συν τους διανοούμενους, καθώς και χωρικοί – αγρότες . Σ' αυτούς απευθυνόμουν.» .

Στις συμβιωτικές κοινότητες των πολιτικών κρατουμένων η τέχνη πήρε ίσως την πιο λειτουργική της έκφραση, ακριβώς επειδή δέθηκε και έγινε αναπόσπαστο κομμάτι της ζωής τους. Πράγματι, θα μπορούσε να ειπωθεί ότι δεν υπήρχαν θεατές , αλλά δράστες και ότι κανείς δεν περίσσευε , ώστε να μένει ανενεργός. Η Ε. Νικολάου θυμήθηκε , στη συνέντευξή της , ότι αν και ποτέ στη ζωή της δεν τα πήγαινε καλά με το τραγούδι και γενικότερα με τη σκηνή, τραγούδησε στον Αη Στράτη ενώπιον όλων το ρωσικό «Μπάγιουσκι-μπαγιού». Ο Π. Μανταλόβας , αντίστοιχα, με αφορμή ένα θεατρικό ρόλο , που του ανατέθηκε στη Γυάρο, συνέχισε σε όλες τις επόμενες φυλακίσεις , ως μέλος πια των Επιτροπών Πολιτισμού, να υποδύεται και να απαγγέλλει , τονίζοντας στη συνέντευξή του, ότι έτσι έμαθε καλύτερα να εμβαθύνει τον έντεχνο λόγο. Αν θεωρήσει κανείς πως το τελικό ζητούμενο στην ανάπτυξη του πολιτιστικού αισθητηρίου είναι η αναζήτηση της τελειότητας βάσει ποιοτικών κριτηρίων, τότε κάτι τέτοιο δεν θα μπορούσε να ειπωθεί πιο παραστατικά , απ' ότι τα λόγια του Γ. Κουτούγκου, στη συνέντευξή του:

«Από τότε αγάπησα την όπερα και αργότερα, στην εποχή μας δηλαδή, όποτε μπορούσα πήγαινα στη Λυρική. Μόνο εκεί μπορώ και ευχαριστιέμαι την μουσική(!) ...».

1.4. Αξιολόγηση των επιμορφωτικών προγραμμάτων. Ανάλυση περιπτώσεων.

Στη μοναδική έρευνα που έγινε για την αποτελεσματικότητα των μορφωτικών προγραμμάτων στους ποινικούς κρατούμενους, το 1983⁷⁸⁹, τα στοιχεία είναι άκρως αποκαλυπτικά: Σε λίγες μόνο φυλακές , πλην της Κέρκυρας, Αίγινας και Χαλκίδας, έλαβαν χώρα ενέργειες με σκοπό την εκπαίδευση των κρατουμένων. Από τους 427 άνδρες κρατούμενους, μόνο το ¼ απάντησε ότι μέχρι εκείνη τη στιγμή είχε παρακολουθήσει ορισμένα μαθήματα ανάγνωσης και γραφής, καθώς και ορισμένες ομιλίες μορφωτικού, κυρίως ηθικοθρησκευτικού , περιεχομένου. Η ερευνητική ομάδα συμπέρανε πως: « τα αναπτυχθέντα θέματα δεν ενδιέφεραν (τους κρατούμενους) , που έμειναν απαθείς στην προσπάθεια των διοργανωτών... Οι ομιλίες , οφειλόμενες σε πρωτοβουλίες εκτός φυλακής, δεν είχαν μια συνέχεια, προϋπόθεση απαραίτητη για οποιαδήποτε προσπάθεια που θα ήθελε να ονομάζεται εκπαίδευση...επρόκειτο για μια εκπαίδευση ευκαιριακή, που στις περισσότερες των περιπτώσεων η διοίκηση της φυλακής δεν επωμιζόταν η ίδια , αλλά άφηγε στην πρωτοβουλία εθελοντών...». Από τους ερωτώμενους μόνο 51 (11.9%) απάντησαν ότι η εκπαίδευση που τους παρέχόταν μπορούσε(δυνητικά) να τους χρησιμεύσει αργότερα.

Στην ίδια ερώτηση στις συνεντεύξεις της παρούσης εργασίας, οι απαντήσεις των ερωτώμενων αφορούσαν πλήθος ποσοτικών⁷⁹⁰, μα κυρίως ποιοτικών στοιχείων.

⁷⁸⁹ Η. Δασκαλάκη, ό.π., σελ. 269.

⁷⁹⁰ Ένα από τα ερωτήματα στο οποίο κλήθηκαν να απαντήσουν οι συμμετέχοντες στις συνεντεύξεις ήταν και το να θυμηθούν συγκεκριμένα ονόματα πολιτικών κρατουμένων, που μετά την αποφυλάκιση

Επειδή είναι δύσκολο να γίνει μια σύγκριση , από την άποψη της αναλογίας των δεδομένων, θα μπορούσε να σταθεί κανείς αρχικά στα ποσοτικά δεδομένα, αποδελτιώνοντας τα κατά περίπτωση πεδία - εργασιακού ή κοινωνικού χώρου- στα οποία χρησίμευαν οι αποκτηθείσες γνώσεις ή δεξιότητες, και στη συνέχεια να εξετάσει τα ποιοτικά δεδομένα, όπως το θέμα της συνέχισης ή όχι της μορφωτικής προσπάθειας μετά την αποφυλάκιση και την προσωπική αξιολόγηση της προσπάθειας που συντελέστηκε. Πάντως , αν για λόγους μεθοδολογικούς θα χρειαζόταν μια ποσοτική αποτύπωση της αποτελεσματικότητας της επιμορφωτικής προσπάθειας, όσον αφορά το δείγμα των 28 ερωτηθέντων, τότε θα μπορούσε να ειπωθεί ότι αυτή θα άγγιζε την απόλυτη τιμή της, διότι οι απαντήσεις πάνω σ' αυτό το θέμα υπήρξαν όχι απλά θετικές, αλλά δίνονταν μέσα σ' ένα κλίμα συγκινησιακά φορτισμένο.

Η Έλλη Παππά - είναι δημοσιογράφος και μάχιμη ακόμα συγγραφέας, αναγνώρισε με έμμεσο τρόπο την προσφορά των μαθημάτων στα χρόνια του 13χρονου εγκλεισμού της , με την έννοια ότι τη συνεχή επαφή με τη μόρφωση δε θα τη διέκοπτε ποτέ, αφού και πριν τις φυλακίσεις της είχε γίνει τρόπος ζωής, από τα μαθητικά της ακόμα χρόνια , όταν συνειδητά εντάχθηκε στον αριστερό χώρο, ασπασζόμενη μια από τις κυριότερες αρχές του –τη συνεχή και συστηματική μελέτη.

Για τον Βασίλη Νεφελούδη η μορφωτική εγρήγορση ήταν άμεσα συνυφασμένη με την «έγκλειστη ζωή του», άλλοτε στις φυλακές και τις εξορίες και άλλοτε στην παρανομία, όταν η υπευθυνότητα των θέσεων που αναλάμβανε στην κομματική ιεραρχία απαιτούσε γερό ιδεολογικό οπλοστάσιο και σύνθετες ικανότητες.

Ως αυτονόητη διαδικασία της ζωής υπήρξε η συνεχής μορφωτική προσπάθεια και για τον Μανώλη Γλέζο, οι διώξεις και οι φυλακίσεις του οποίου δε στάθηκε δυνατό όχι μόνο να τον αποκόψουν από τα πολυποίκιλα ενδιαφέροντά του, αλλά αντίθετα , ενεργοποίησαν κάθε απόθεμα εσωτερικών δυνάμεων στην αναζήτηση της φιλοσοφικής και επιστημονικής τεκμηρίωσης ζητημάτων που έβρισκαν το επιστέγασμά τους στην πολιτική του δράση. Αξίζει να αναφερθεί στο σημείο αυτό η περίπτωση της πλήρους απομόνωσής του στις φυλακές Αβέρωφ, το 1958, όπως τη διηγήθηκε ο ίδιος στη συνέντευξή του , που στάθηκε αφορμή για τη συγγραφή μιας από τις μελέτες του, η οποία μέχρι και σήμερα αποτελεί αντικείμενο των διαλέξεών του:

«... Κι όμως εκεί έγραψα τα περισσότερα βιβλία μου...Σκέφθηκα τότε πως το μοναδικό υλικό μου θα είναι ο γλωσσικός προφορικός λόγος- η κουβέντα με τον φύλακα δηλαδή- άρχισα να δουλεύω το υλικό αυτό. Προσπαθούσα την κουβέντα με τον φύλακα να τη μελετήσω, να την ταξινομήσω, πράγμα που με οδήγησε στην επιθυμία να ασχοληθώ με τη φιλοσοφία της γλώσσας. Το υλικό που μάζεψα στο μυαλό μου αποτέλεσε τις βάσεις, το θεμέλιο της κατοπινης μελέτης μου, μέρη της οποίας είναι οι ενότητες για το : τι είναι ο λεκτικός συμβολισμός, τι μέσο επικοινωνίας, είναι έμφυτο-δεν είναι, είναι επίκτητο, είναι ατομικό ή κοινωνικό φαινόμενο; Να φανταστείτε ότι το υλικό μου αφορά δέκα βιβλία, από τα οποία έχω εκδώσει μόνο τα δυο».

Στις μελέτες για τη λειτουργία του λόγου θα πρέπει να προστεθούν και άλλες, που αφορούσαν πεδία κοινωνιολογικού προβληματισμού ή αυστηρότερου επιστημονικού περιεχομένου , όπως π.χ. για τα γεωλογικά κοιτάσματα και τις δυνατότητες της χώρας, ή ακόμα και πλούσιο ποιητικό έργο- δείγματα όχι κάποιας φιλόδοξης πολυπραγμοσύνης, αλλά αντίθετα μιας δύσκολης και επίπονης στράτευσης

τους να δραστηριοποιήθηκαν επαγγελματικά, βάσει όσων είχαν μάθει στη διάρκεια του εγκλεισμού τους. Τα στοιχεία που συγκεντρώθηκαν είναι επαρκή και είναι στη διάθεση της εργασίας, πλην όμως δε στάθηκε δυνατό να διασταυρωθούν , ώστε να αποτελέσουν αδιαμφισβήτητα τεκμήρια.

στο συλλογικό μορφωτικό ιδανικό, όπως τόνισε ο ίδιος ο Μ. Γλέζος στη συνέντευξή του, που δεν ήταν ξεκομμένη από την πολιτική του υπόσταση και την κοινωνική προσφορά του.

Οι διώξεις και οι φυλακίσεις δεν κατόρθωσαν να ανακόψουν την ορμητικότητα του δημιουργικού πνεύματος του **Περικλή Ροδάκη**, συγγραφέα-μεταφραστή - μελετητή, που αν και δεν μπόρεσε, για τους παραπάνω λόγους, τελικά να πραγματοποιήσει τις αρχικές φιλοδοξίες του και να μπει στο Πολυτεχνείο, διοχέτευσε την ενεργητικότητά του στα δύσκολα πεδία του λόγου και της έρευνας. Τα πρώτα του λογοτεχνικά έργα βασίστηκαν στις σημειώσεις των μαθημάτων της φυλακής, όπως ήταν το έργο «Κλέφτες και αρματωλοί», αποτέλεσμα των μαθημάτων της Ιστορίας του '21, που «δίδασκε διδασκόμενος» στη Γυάρο. Ο ίδιος, στη συνέντευξή του, αξιολογώντας τη μορφωτική δραστηριότητα στα 23 χρόνια εγκλεισμού του, μέσα από έναν σύντομο απολογισμό προβαίνει και σε συγκρίσεις με τις επιμορφωτικές πρωτοβουλίες του επίσημου κράτους, τονίζοντας τη διαφορά:

«Το μορφωτικό κλίμα των φυλακών μου πρόσφερε κάτι σημαντικό- αναγκάστηκα να εμβαθύνω στις μελέτες μου και να μεταφράζω έργα θεωρητικών, όπως τη «Γνωσιολογία» του Κόμφορθ, ή την «Πολιτική Οικονομία» του, για διδασκαλία. Οι θεματολογικές βάσεις σχεδόν όλων των έργων μου, αλλά και το μεγαλύτερο μέρος τους, βρίσκονται στα χρόνια των μελετών μου στις φυλακές. Για παράδειγμα, τα έργα μου « Το ξένο κεφάλαιο και το καθεστώς υποτελείας» και το «Τάξεις και στρώματα στην Νεοελληνική κοινωνία», τα σχεδίασα στον Κορυδαλλό. Το έργο «Κλεομένης ο Β΄- βασιλιάς της Σπάρτης- η μεγάλη κοινωνική επανάσταση» το προετοίμαζα από το Ιτζεντίν και ολοκληρώθηκε στον Κορυδαλλό. ..Μαθήματα κατήχησης έκανε και το Κράτος στους ποινικούς κρατούμενους, που δεν είχαν σχέση με τη δική μας αυτοοργάνωση και τους στόχους μας. Εμείς, με τη στάση μας, καταφέραμε να τους επηρεάσουμε καλύτερα... Τα δικά μας μαθήματα μας προετοίμαζαν να αντιμετωπίσουμε τη ζωή, να μην είμαστε παθητικοί αποδέκτες των όποιων καταστάσεων, να είμαστε ικανοί να τις αναλύουμε και να δρούμε.»

Η τελευταία παρατήρηση του Π. Ροδάκη επαληθεύεται πλήρως για τους **Αλέκο Μπάρδη, Λάκη Σάντα, Σωτήρη Κράνια και Νίκο Κυριαζή**, οι οποίοι μετά την αποφυλάκισή τους κλήθηκαν να επιβιώσουν μέσα σε συνθήκες σκληρής μετεμφυλιακής πραγματικότητας, επιλέγοντας επαγγελματικά πεδία σχετικά προσπελάσιμα, που ξέφευγαν από τη «δαμόκλειο σπάθη» του «πιστοποιητικού κοινωνικών φρονημάτων», όπως ήταν το εμπόριο, για τους τρεις πρώτους και η δύσκολη ειδικότητα του μηχανουργού- σιδηρουργού, του τελευταίου. Τα μαθήματα και η εκπαιδευτική δραστηριότητα των προηγούμενων χρόνων αποτέλεσαν ένα σταθερό υπόβαθρο κοινωνικής κατάρτισης, αφού όλοι τους παρέμειναν πολιτικά ενεργά και δρώντα άτομα, μεταλαμπαδεύοντας, πλέον, στα παιδιά τους τον γνωστικό οίστρο - μια παρακαταθήκη που έτυχε απόλυτου σεβασμού και ικανοποιήθηκε πλήρως.⁷⁹¹ Ανταποκρινόμενος στις ίδιες πιεστικές ανάγκες της επιβίωσης, ο λαϊκός καλλιτέχνης **Γιώργος Κουτούγκος** εξάσκησε την τέχνη του μαραγκού, που δεν είχε εγκαταλείψει ακόμα και στα χρόνια των εκτοπίσεων, κρατώντας στη συνέχεια σταθερή επαφή όχι τόσο με τη μιμητική, αλλά την μουσική τέχνη, αξιοποιώντας την προηγούμενη εμπειρία, που εμπλουτιζόταν συνεχώς με νέα ακούσματα της κλασικής μουσικής.

⁷⁹¹ Μια παράμετρος της έρευνας για την αποτελεσματικότητα των επιμορφωτικών δραστηριοτήτων θα μπορούσε να είναι και η μορφωτική εξέλιξη και συνέχεια των παιδιών των πολιτικών κρατουμένων, όπως στην προκειμένη περίπτωση, που η μορφωτική πρόοδος της επόμενης γενιάς έφτασε στο τριτοβάθμιο και μεταπτυχιακό επίπεδο.

Ο συγγραφέας και δημοσιογράφος **Γιώργος Μωραΐτης** ήταν ο περισσότερο κατηγορηματικός απ' όλους τους ερωτηθέντες σχετικά με την προσφορά και την επίδραση των επιμορφωτικών μαθημάτων για την επαγγελματική του σταδιοδρομία. Αναφερόμενος στη «Σχολή Δημοσιογραφίας», που παρακολούθησε στις φυλακές του Ιτζεντίν, παρατήρησε:

«Η σχολή κράτησε ένα τρίμηνο περίπου Πήραμε γνώσεις για όλες τις κατηγορίες του επαγγέλματος. Από τότε μου κέντρισε το ενδιαφέρον για τη δημοσιογραφία. Είχα κάποια προδιάθεση στο να γράφω, ήμουν και καλός στις εκθέσεις, όμως οι βλέψεις μου για ένα τέτοιο επάγγελμα αναπτύχθηκαν εκεί».

Στις ίδιες φυλακές γράφτηκε και το πρώτο του μυθιστόρημα, το «Με κομμένη την ανάσα», που φυγαδεύτηκε και εκδόθηκε στο εξωτερικό σημειώνοντας μεγάλη επιτυχία. Μέχρι και σήμερα ο Γ. Μωραΐτης παραμένει μάχιμος δημοσιογράφος, μέλος του επιτελείου της διεύθυνσης της εφημερίδας «Ριζοσπάστης», δίνοντας τακτικά και το συγγραφικό του παρόν.

Ένα είδος άτυπης δημοσιογραφικής σχολής αποτέλεσαν οι συνθήκες κάτω από τις οποίες κλήθηκε να επιτελέσει το δημοσιογραφικό του καθήκον ο δημοσιογράφος-συγγραφέας **Δημήτρης Σέρβος**, όταν το 1947, εξόριστος στην Ικαρία, ανάλαβε στα πλαίσια του καταμερισμού των αρμοδιοτήτων, την έκδοση και την κυκλοφορία της χειρόγραφης εφημερίδας «Σπάρτακος». Μέσα από τη διήγησή του και τις προσωπικές του εντυπώσεις δεν παράλειψε να τονίσει τη σημαντική προσφορά του παράνομου τύπου της Κατοχής και αργότερα των εξοριών, στην αξιέπαινη προσπάθεια μιας ολόκληρης γενιάς για το ανέβασμα του μορφωτικού, πολιτιστικού και πολιτικού επιπέδου της.

Η Ζωζώ Πετροπούλου, που εκτοπίστηκε πριν προλάβει καλά καλά να βγάλει τη σχολική ποδιά του Γυμνασίου, δοκίμασε την πρώτη de facto αναγνώριση των γνώσεων που απέκτησε από τα μαθήματα στο Τρίκερι, όταν το 1958 σε διαγωνισμό για πρόσληψη στο Ταμείο Πρόνοιας των Δικηγόρων, αρίστευσε στο μάθημα της έκθεσης, ανάμεσα σε άλλες τριάντα υποψήφιες. Μέχρι σήμερα πιστεύει ότι το προβάδισμα που είχε ήταν ότι είχε αποφοιτήσει από το άτυπο «Πανεπιστήμιο των φυλακών και εξοριών», όπως το διατύπωσε. Ως Πανεπιστήμιο αξιολόγησε και η μεγάλη παιδαγωγός Ρόζα Ιμβριώτη⁷⁹² τη μορφωτική προσπάθεια που συντελέστηκε στα χρόνια των εξοριών και φυλακίσεων, απευθυνόμενη στην μαθήτριά της **Γεωργία Ρογκάκου**, η οποία, μετά την αποφυλάκισή της, τελείωσε με άριστα το Νυκτερινό Γυμνάσιο και πήρε το πτυχίο επάρκειας στα Γαλλικά, με ελάχιστη προετοιμασία, χάρις στα μαθήματα που είχε πάρει στην εξορία. Η έλλειψη «πιστοποιητικού κοινωνικών φρονημάτων» δεν εμπόδισε την Γ. Ρογκάκου να βρει δουλειά και να σταδιοδρομήσει σε στελεχική θέση σε μεγάλη εμπορική επιχείρηση. Με «άριστα» τελείωσε την ιδιωτική Σχολή Οικοδομικού Σχεδίου «ΠΑΛΜΕΡ» και ο **Παντελής Μανταλόβας**, στα 41 του χρόνια, μετά από 18 χρόνια εγκλεισμού σε φυλακές και εξορίες. Μετά τις σπουδές, ακολούθησε, ως εργοδηγός, επιτυχημένη καριέρα, συνεργαζόμενος με τις μεγαλύτερες Τεχνικές Εταιρίες της Αθήνας. Για τον ίδιο, κύριο στοιχείο της επιτυχίας στάθηκε το «Πανεπιστήμιο της φυλακής», όπως τόνισε στη συνέντευξή του:

«Ένα αγροτόπαιδο του Δημοτικού, είναι ζήτημα να κατάφερνε να ξεφύγει από τη δύσκολη ζωή του αγρότη, όταν μάλιστα ήταν ο μεγαλύτερος γιος της φαμελιάς. Όσο και αν τα ποθούσα τα γράμματα, οι γονείς μου δεν ήταν σε θέση να μου προσφέρουν το

⁷⁹² Από τη συνέντευξη με τη Γ. Ρογκάκου, αντιγράφουμε τα λόγια της Ρ. Ιμβριώτη, όπως της τα είπε η ίδια σε μια φιλική συγκέντρωση στο σπίτι της, όταν η πρώην μαθήτριά της αισθάνθηκε αμηχανία μπροστά στους παρευρισκόμενους διανοούμενους: «Θα πρέπει να είσαι περήφανη, που έχεις διδαχθεί πολύ περισσότερα από ορισμένους που παρευρίσκονται εδώ μέσα...»

παραμικρό. Το "Πανεπιστήμιο της φυλακής" μου άνοιξε πρωτόγνωρους ορίζοντες, μου έδωσε τις απαραίτητες βάσεις να στέκομαι στα πόδια μου και να αντιμετωπίζω τις δυσκολίες της ζωής, μέσα από την κατανόηση της πραγματικότητας. Άλλωστε, μην πάτε μακριά, ο ίδιος ο αρχιφύλακας Τζώρας στις φυλακές Κεφαλονιάς έλεγε:

"-Δε φταίτε εσείς, αλλά αυτοί εκεί πάνω που δεν ξέρουν τι τους γίνεται. Σας ταΐζουν, σας ποτίζουν για να βγείτε όλοι δάσκαλοι και άντε να σας κάνουμε καλά όταν απολυθείτε...". Πράγματι δεν είχε άδικο. Εγώ συνέχισα και ιδεολογικά μαθήματα να κάνω και να δίνω τις πολιτικές μου μάχες έχοντας εξασφαλίσει τον εξοπλισμό μου, αλλά και να δουλεύω για το ψωμί μου με αυτοπεποίθηση στις γνώσεις μου...» .

Συνέχεια της μορφωτικής δραστηριότητας δόθηκε και από τις νεαρές μαθήτριες τότε του Γυμνασίου και στη συνέχεια εξόριστες στο Τρίκερι και τον Αη Στράτη, **Σόνια Ρενιέρη** και **Έλλη Νικολάου**, που κατάφεραν να μπουν στην Πάντειο Σχολή της Αθήνας. Η Έλλη Νικολάου δεν κατάφερε να τελειώσει τις σπουδές της λόγω πειστικών οικονομικών προβλημάτων, παρ' όλα αυτά κατάφερε να σταθεί στα πόδια της, έχοντας σημειώσει επιτυχημένη καριέρα σ' ένα χώρο απόλυτα οικείο για την ίδια και τις αναζητήσεις της –το βιβλιοπωλείο της. Μαθητής επίσης πιάστηκε και εκτοπίστηκε στη Γυάρο και τη Λέρο της Γ' περιόδου, ο **Σπύρος Χαλβατζής**, στέλεχος του Κομμουνιστικού Κόμματος Ελλάδας, πρώην Γραμματέας της νεολαίας του Κόμματος και νυν υποψήφιος Νομάρχης, που κατάφερε μετά την αποφυλάκισή του να τελειώσει το νυκτερινό Γυμνάσιο «σα να επρόκειτο για περίπατο», όπως παρομοίωσε ο ίδιος την προσπάθειά του, αποκομίζοντας επίσης από τα μαθήματα το ιδεολογικό και μορφωτικό οπλοστάσιο που απαιτούνταν για τις πολυσύνθετες κοινωνικοπολιτικές χρεώσεις και θέσεις του. Η φοιτήτρια της Νομικής Σχολής Αθηνών **Φώφη Λαζάρου**, διωγμένη και φυλακισμένη από τα πρώτα χρόνια της νιότης της, κατάφερε και πήρε το πτυχίο της στη μεταπολίτευση στα 53 της χρόνια. Η ίδια στη συνέντευξή της ανέφερε πολλά ονόματα «όσιμων» συμφοιτητών και συγκρατουμένων της που επίσης τελείωσαν τις σπουδές τους στο Πολυτεχνείο, τη Νομική και τη Φιλοσοφική Σχολή.⁷⁹³ Σχολιάζοντας την προσπάθειά τους αυτή, η Φώφη Λαζάρου αποτύπωσε το πλαίσιο της μορφωτικής συνέχειας:

«Δεν ξέρω και δε νομίζω ότι το εγχείρημα αυτό θα γινόταν, αν δεν υπήρχε η συνεχής επαφή με το βιβλίο και το διάβασμα που είχαμε εμείς. Η πνευματική εγρήγορση στα χρόνια, που για τους άλλους θα ήταν ίσως χρόνια αδράνειας, ήταν το κλειδί της απόφασής μας να τελειώσουμε αυτό που κάποτε είχαμε αρχίσει.»

Ο **Κώστας Μαραγκουδάκης** κατάφερε να πάρει το πτυχίο της ΑΣΣΟΕ το 1955, αμέσως μετά την απόλυσή του από τη Μακρόνησο. Στην ουσία, ο επίσημος τίτλος του οικονομολόγου δεν είχε να προσθέσει τίποτα παραπάνω στο νεαρό επιστήμονα, που κατά τη διάρκεια των φυλακίσεων «χρεωνόταν» σταθερά τη δύσκολη και υπεύθυνη θέση του διαχειριστή, στον παράνομο μηχανισμό των πολιτικών κρατουμένων. Στη διάρκεια των διώξεων και της επόμενης περιόδου, μέσω μαθημάτων και μελέτης, διατήρησε στενή επαφή με τα πεδία της επιστήμης του, γεγονός που αναγνωρίστηκε μεταπολιτευτικά, όταν αναδείχτηκε σε θέσεις που απαιτούσαν, εκτός από πολιτικό, υψηλό επιστημονικό υπόβαθρο, όπως του Προέδρου της Πανελλήνιας Ομοσπονδίας Λογιστών, του Μέλους της Εκτελεστικής Επιτροπής της ΓΣΕΕ και από το 1990 του Προέδρου Οικονομικού Ελέγχου του Κ.Κ.Ε.

Ο φοιτητής των Οικονομικών **Θανάσης Καλαφάτης**, νυν Καθηγητής του Οικονομικού Πανεπιστημίου Πειραιά, έμμεσα αναγνώρισε την προσφορά των μαθημάτων, που γίνονταν στις φυλακές του Κορυδαλλού και Αβέρωφ, κατά την Γ'

⁷⁹³ Τα ονόματά τους αναφέρονται στην αντίστοιχη συνέντευξη.

περίοδο, αναφερόμενος στην επίδραση που είχε και για τον ίδιο στη μετέπειτα ζωή του η «ατμόσφαιρα πνευματικού ζήλου» και «της μορφωτικής ώσμωσης», που κατέστησε «τη μόρφωση αυτονόητη καθημερινή ανάγκη..., τρόπο ζωής...» για όσους τη βίωσαν.

Συνέχεια στις σπουδές του έδωσε ο **Βασίλης Φύλιας**, έγκριτος από τα χρόνια των διώξεών του, επί Χούντας, κοινωνιολόγος και οικονομολόγος, που μάλιστα έγραψε στις φυλακές της Κέρκυρας τις δύο εργασίες της υφηγεσίας⁷⁹⁴ του για το Πάντειο Πανεπιστήμιο, του οποίου υπήρξε στα 1981-1982 Πρύτανης. Για τον ίδιο ως μεγαλύτερη συμβολή των επιμορφωτικών δραστηριοτήτων των πολιτικών κρατουμένων υπήρξε η πνευματική αλληλοτροφοδότηση και η αλληλοεπικοινωνία σε όλα τα επίπεδα της ζωής, ανθρώπων από διαφορετικούς πολιτικούς και ιδεολογικούς χώρους.

Αναφερόμενος στην ίδια περίοδο ο **Λευτέρης Βερυβάκης**, επιστήμονας και μάχιμος μέχρι και σήμερα πολιτικός, που μεταπολιτευτικά διετέλεσε υπουργός Παιδείας και Εργασίας στις κυβερνήσεις του ΠΑΣΟΚ, παρατήρησε πως για τον ίδιο και πολλούς πολιτικούς του Κεντρώου χώρου, μέσα από τις διαλέξεις και τους προβληματισμούς, που αναπτύσσονταν στη διάρκεια των μαθημάτων, δόθηκε η δυνατότητα προσέγγισης, ακόμα και αναπροσαρμογής, διαφορετικών, μη παραδοσιακών τρόπων θεώρησης της πολιτικής, που μέχρι τότε στηρίζονταν στις φιλοσοφικές σχολές του ορθολογισμού και της αυστηρής γερμανικής σκέψης. Η γνωριμία του με νέα φιλοσοφικά συστήματα, όπως ο αμερικανικός πραγματισμός, ο «εξ ανατολών» τρόπος μαρξιστικής σκέψης και η ευρωκομμουνιστική προσέγγιση εμπλούτισε το ιδεολογικό οπλοστάσιό του, ξεκαθαρίζοντας ακόμα περισσότερο τις πρωταρχικές αρχές του.

Στον μεταπολιτευτικό κοινοβουλευτικό στίβο έδωσε τις πολιτικές του μάχες και ο **Κώστας Κάππος**, απόφοιτος της Βιομηχανικής Σχολής Πειραιά, που φυλακίστηκε αρχικά στα 1968. Τα δύσκολα χρόνια του εγκλεισμού και των εκτοπίσεων «αξιοποιήθηκαν», όπως ο ίδιος παρατήρησε στη συνέντευξή του, τόσο στα πεδία της επιστημονικής και ιδεολογικής του κατάρτισης, όσο πολύ περισσότερο της κοινωνικής, από την άποψη της επαφής και της βαθύτερης μελέτης της πολυπλοκότητας των ανθρώπινων σχέσεων.

Οι εκπαιδευτικοί **Κοσμάς Φουντουκίδης**, **Διονύσης Γεωργάτος**, **Ναταλία Αποστολοπούλου** και **Μαρία Καραγιώργη** διωγμένοι και απολυμένοι από το επίσημο εκπαιδευτικό σύστημα, χάρις στην πνευματική εγρήγορση, υπαγορευμένη και από τις ανάγκες για διδασκαλία στα άτυπα σχολεία των εξοριών του Αη Στράτη, του Τρίκερι, της Λέρου, και των φυλακών Αβέρωφ, στην ουσία παρέμειναν στις επάλξεις του επαγγέλματός τους, αξιοποιώντας την πλούσια εμπειρία τους στον χαρακτηριστικό για την ελληνική εκπαίδευση ιδιωτικό τομέα των ιδιαίτερων μαθημάτων, που αποτέλεσε τη βιοποριστική σανίδα σωτηρίας για τη διωκόμενη αυτή γενιά εκπαιδευτικών.

Άμεση σχέση με την επαγγελματική σταδιοδρομία είχαν τα μαθήματα και οι μορφωτικές πρωτοβουλίες στα χρόνια των εκτοπίσεων του ζωγράφου –χαράκτη **Γιώργου Φαρσακίδη**, βραβευμένου το 1975 για την αγωνιστική και καλλιτεχνική

⁷⁹⁴ Το πρώτο γράφτηκε στις φυλακές της Κέρκυρας και ολοκληρώθηκε το 1973. Ήταν το «Κοινωνία και εξουσία- η νόθα αστικοποίηση 1800-1864», που όπως σημείωσε ο συγγραφέας του « βγήκε έξω, γραμμένο σε λεπτές κόλλες με ραπιδογράφο και εκδόθηκε αμέσως. Στη μεταπολίτευση επηρέασε αποφασιστικά τη νεότερη γενιά των ιστορικών, δίνοντας νέα διάσταση της σχέσης εθνικού και κοινωνικού, τόσο όσον αφορά την πορεία και τα αίτια της Επανάστασης όσο και τους βασικούς άξονες διαμόρφωσης της μετεπαναστατικής ελληνικής κοινωνίας.». Το δεύτερο βιβλίο ήταν το «Προβλήματα κοινωνικού μετασχηματισμού».

του δραστηριότητα με το «Βραβείο Β.Ι.Λένιν», ο οποίος κατάφερε να εντοπίσει και να αξιοποιήσει - χάρις στην επικοινωνία με τους καλλιτέχνες των άλλων χώρων, και άλλες πλευρές του ταλέντου του. Ο ίδιος σημείωσε στη συνέντευξή του:

«Οι εξορίες στάθηκαν ένα είδος Πανεπιστημίου για μένα. Η θητεία μου κοντά στους μορφωμένους και διανοούμενους με επηρέασε βαθιά...Μόλις έγραψα τις πρώτες λεζάντες κάτω από τα σκίτσα μου, δεν περίμενα να γίνουν κείμενα, επειδή ακριβώς αφορούσαν ένα χώρο ιδιότυπο , ιδιόμορφο...Τρόμαξα διότι πατούσα σε ξένα χωράφια, πήγα στον Γ. Ρίτσο του έδειξα κάτι κείμενα.....ακολούθησα πιστά τη συμβουλή του και πάντα τη θυμάμαι...όταν υπηρετώ και αυτή τη μορφή της τέχνης...».
Θα πρέπει να σημειωθεί ότι το βιβλίο του «Πρώτη Πατρίδα» απέσπασε το 1984 το βραβείο «Μ. Λουντέμης» της Εταιρείας Ελλήνων Λογοτεχνών.

3.0 Γενικά συμπεράσματα.

Απ' όλη τη διαδρομή που ακολούθησε η ανάλυση του θέματος , φαίνεται , πιστεύουμε καθαρά , ότι η ανάδειξη της Συνεχιζόμενης Εκπαίδευσης σαν κομβικής λειτουργίας στην κοινωνική ζωή του ανθρώπου, ήταν μια νομοτελειακή διαδικασία που αναδύθηκε από λόγους κοινωνικής αναγκαιότητας, ανταποκρινόμενη στις ανάγκες της διαρκώς μεταβαλλόμενης πραγματικότητας, η οποία επιβάλλει τις δικές της απαιτήσεις στη λειτουργία του τόξου αλληλεξάρτησης ανθρώπου – φυσικού και κοινωνικού περιβάλλοντος. Η λειτουργία αυτή εδράζεται στη ρίζα του ψυχισμού του ανθρώπου, μέσα από την οποία αναδείχθηκε ο άνθρωπος στο επίπεδο της αυτοσυνειδησίας και χάρη σ' αυτή λειτουργεί η δυναμική της διαρκούς ανταπόκρισης και αναπροσαρμογής του στις μεταβαλλόμενες συνθήκες της ζωής.

Γι αυτό και το θέμα της Συνεχιζόμενης Εκπαίδευσης δεν μπορεί να εξεταστεί έξω από τις συγκεκριμένες συνθήκες που γεννήθηκε . Η όλη ιστορική διαδρομή , από την αρχαιότητα μέχρι την εποχή μας , και όλες οι μορφές που πήρε το θέμα αυτό, χωρίς βέβαια να αποτελούν απόδειξη, με ποσοτική ή ποιοτική βεβαιότητα, πείθουν πως η διαλεκτική σχέση του ανθρώπου με τη φυσική και κοινωνική αναγκαιότητα μπορεί να παρατηρηθεί σε συγκεκριμένες κοινωνικές ομάδες-δείγματα , επειδή ακριβώς το ειδικό δεν είναι αυθαίρετο , αλλά μια περίπτωση του γενικού.

Στην περίπτωση της λειτουργίας της Συνεχιζόμενης Εκπαίδευσης στις συμβιωτικές ομάδες των εξορίστων και φυλακισμένων πολιτικών κρατουμένων, φαίνεται καθαρά, παρά την παθολογική διαμόρφωση της ζωής (αναγκαστικός περιορισμός για λόγους πολιτικούς και κοινωνικούς), ότι υπάρχουν όλα τα στοιχεία της πληρότητας ,που δίνουν στη Συνεχιζόμενη Εκπαίδευση την έκφραση των δημιουργικών και υγιών (αντι)δράσεων:

- ❖ Πρώτ' απ' όλα υπάρχει μια περίπου αυτόνομη κοινωνική ζωή μέσα σε μια ομάδα ανθρώπων, που αν και αποτελεί τυχαίο δείγμα, είναι αντιπροσωπευτική.
- ❖ Η ομάδα αυτή οργανώνει και αναπτύσσει πνευματική δραστηριότητα αυτόνομη , η οποία όμως είναι παράλληλη και συμβατή με την κοινωνία από την οποία έχουν αποσπαστεί βίαια τα άτομα , που αποτελέσανε για μας το δείγμα.
- ❖ Η ομάδα δεν είναι ομοιογενής από την πλευρά της πνευματικής καλλιέργειας και κοινωνικής προέλευσης και δεν είναι σταθερή ως προς τα άτομα που περιλαμβάνει, γιατί βρίσκεται σε διαρκή ροή με τις μεταγωγές και οι συνθήκες διαβίωσης διαφέρουν από εποχή σε εποχή και από μορφή σε μορφή περιορισμού. Η ανομοιογένεια αυτή, δεν εμποδίζει τη σταδιακή διαμόρφωση ενός μορφωτικού συστήματος τυπολογικά ενιαίου και γενικευμένου.
- ❖ Η ανάπτυξη της μορφωτικής δραστηριότητας εκφράζεται αφενός μεν ως αντίδραση και αντίσταση στον περιορισμό και την κοινωνική και διανοητική εξουθένωση , αφετέρου δε, ως κοινωνική δραστηριότητα, η οποία, εκτός από τα άμεσα προβλήματα, πρέπει να προετοιμάζει τα μέλη της, προκειμένου να επανέλθουν στην κοινωνία από την οποία αποσπάστηκαν βίαια και να δραστηριοποιηθούν μέσα σ' αυτή – έτοιμα « ωσάν από καιρό» για την καινούργια κατάσταση που θα αντιμετωπίσουν, και όπως φάνηκε από το εργαστηριακό δείγμα της παρούσης μελέτης, την αντιμετώπισαν επιτυχώς...

Συνεπώς , η περίπτωση των συμβιωτικών ομάδων των πολιτικών κρατουμένων στην Ελλάδα, κατά την 50ετία του 1924-1974, αποτελεί τεκμηριωμένη απόδειξη της λειτουργικής αξίας της Συνεχιζόμενης Εκπαίδευσης, όχι γενικά και αόριστα, αλλά κάτω από όρους και προϋποθέσεις , οι οποίες θα αναφέρονται σε συγκεκριμένες ομάδες ανθρώπων. Ο κίνδυνος , η λειτουργία της Συνεχιζόμενης Εκπαίδευσης να αξιοποιηθεί μέσα στο ισχύον κοινωνικό σύστημα για χρησιμοθηρικούς σκοπούς και μάλιστα , για να περάσουν συγκεκριμένα συμφέροντα, σε καμιά περίπτωση δεν μπορεί να ακυρώσει την αξία της.

Γ' ΜΕΡΟΣ .

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ-ΠΗΓΕΣ.

1. Apple M., "Ιδεολογία και Αναλυτικά προγράμματα", Παρατηρητής, Θεσ/νίκη, 1992.
2. Arent H., "Η ανθρώπινη κατάσταση", (Vita Activa), Γνώση, 1986.
3. Banks O., "Η κοινωνιολογία της Εκπαίδευσης", Παρατηρητής, 1987.
4. Bear N. W.B., "The Dumfries and Maxwelltown Mechanics Institute 1825-1900", Περ. "Natural History and Antiquarian society", Vol. 28, 1949-50.
5. Berstain B., "Παιδαγωγικοί κώδικες στην Εκπαίδευση", Αλεξάνδρεια, 1981.
6. Blackledge D. Hunt B., "Κοινωνιολογία της Εκπαίδευσης", Έκφραση, 1995.
7. Blaxter – Loraine. "Adults – Learning (England)", "Continuity and Chang", Oct. 1997.
8. Bourdieu P.- Passeron J.C., "Μικρόκοσμοι. Οι κληρονόμοι. - Οι φοιτητές και η κουλτούρα τους", Δελφίνοι - Καρδαμίτσα, 1992.
9. Bourdieu P., "Κοινωνιολογία της παιδείας", επιμ. Ι. Λαμπίρη Δημάκη, Ν. Παναγιωτόπουλος, Καρδαμίτσα-Δελφίνοι, 1995.
10. Burgess G., "Developments in postgraduate Education and Training in the UK", European Journal of Education, vol. 33, n2, 1998,.
11. Broom J., "John Mclean", Macdonald Publishers, Loanhead, 1973.
12. Charlot B., "Το σχολείο αλλάζει. Κρίση του σχολείου και κοινωνικοί μετασχηματισμοί", Προτάσεις, 1992.
13. Cipola C.M., "Η Ευρώπη πριν τη βιομηχανική Επανάσταση. Κοινωνία και οικονομία, 1000-1700 μ.Χ", Θεμέλιο, 1988.
14. Clark B., "Educating the Expert Society", S. Fransisco, Chandler, 1962.
15. Collins B., "New Technologies and Learning in the European Community", T.H.E Journal, Vol. 21, n8, 1994.
16. Collins B., Tele-Learning in a Digital World – The future of distance Learning, London etc., International Thomson Computer Press, 1996.
17. Crombie, A.D. And Harries-Jenkins, G., The Demise Of The Liberal Tradition, Leeds Studies In Adult And Continuing Education, University Of Leeds, 1983.
18. Daines J. & Graham B., "Adult learning. Adult teaching, Department of Adult Education", University of Nottingham, 1992.
19. Dankert B., "We learn not from school, but from life. Scholl librarianship in Europe". Journal of Librarianship & Information science Vol. 26, 1994.
20. Dexter E., "Informal teaching and learning. Study of everyday cognition in a Greek Community", Harvard educational review, vol, 63, N2, 1993.
21. Dupont A., "Η εκπαίδευση στην Αναγέννηση - Ιστορία της Ανθρωπότητας", εγκυκλοπαίδεια UNESCO, 1963, τ.4.
22. Elsey B., "Social Theory, Respects on Adult Education". Models of adult Education, 1986.

23. Engels F., "Μάρξ – Ενγκελς για τη νεολαία", Σύγχρονη Εποχή, 1978.
24. European seminar organised by the Association of educational Gerontology and Eyroalfa.: Literacy and older people". University of Angers: 6-9 March 1996, Ανάτυπο.
25. Evans D. R., "Μη τυπική εκπαίδευση: οι πηγές και οι σημασίες της", συλλ. έργο "Για μια λαϊκή παιδεία", Κ.Ε.Μ.Ε.Α, 1986.
26. Field J., "Learning throught Labour. Training Unemployment and the state 1890-1939. Leeds studies in C.E.", Leeds University (England)., Σημειώσεις Hamilton R., 1995.
27. Fieldhouse R., "Oxford and working – class Education. The 1908 Report Antidote to Class struggle", Σημειώσεις Hamilton R., 1995.
28. Freire P., «Η αγωγή σε εξέλιξη. Ενδέκατο γράμμα», στο "Για μια λαϊκή παιδεία", ΚΕΜΕΑ, 1986.
29. Freire P., «Η αγωγή του καταπιεζόμενου», Ράππα, Αθήνα, 1974.
30. Freire P., «Πολιτιστική δράση για την κατάκτηση της ελευθερίας», Καστανιώτη, 1977.
31. Freynet P., « Αναλφαβητισμός και αλφαβητισμός ενηλίκων στις χώρες μέλη της ΕΟΚ», στο «Η αντιμετώπιση του αναλφαβητισμού στις χώρες μέλη της ΕΟΚ σήμερα», ΓΓΛΕ, Αθήνα, 1988.
32. Frolof I. Man - Scince – Hummanism: a new Sytnesis". Progress Publishers Moscow, 1986.
33. Gal R., «Ιστορία της Παιδείας», 1970.
34. Hamilton R, "Contemporary Issue in Adult and Continuing Education- The historical development of Adult and Continuing education , with particular emphasis on Scotland. Abstracts of 6 meetings in the Department of Adult and Continuing Education , University of Glasgow, 1995, Ανάτυπο.
35. Harrison J.F.C., "Learning and Living, 1790-1960", Routledge and Kegan Paul, London, 1961.
36. Harrop, S., "Oxford And Working Class Education", University of Nottingham, 1987.
37. Harrow, J.R., "The Development Of University Settlement In England, 1884-1939", School Of Economics, London, 1987.
38. Henning Salling Olesen, "Adult Education and Everyday life", transl. M.Malone, Roskilde University Center, 1989.
39. Horobin J., "The education of Adults in Scotland", Education for Adults in England and Wales, 1983, Vol. 3,.
40. Husen T., « Γραφειοκρατία και Εκπαίδευση», Προτάσεις, 1991.
41. Husen T., «Η αμφισβήτηση του σχολείου. Μια συγκριτική μελέτη για το Σχολείο και το Μέλλον του στις δυτικές κοινωνίες, Προτάσεις, 1992.
42. Hutchinson, E. and others, "Liberal Adult Education", Adults Learning (England), Vol. 1, No, 9, P. 238-45, May 1990.
43. Illitch I. & Verne E., «Φυλακισμένοι στο οικουμενικό διδακτήριο», «Για μια λαϊκή Παιδεία», ΚΕ.ΜΕ.Α, 1986.
44. Illitch I., «Κοινωνία χωρίς σύνορα», Νεφέλη, 1984.
45. Illitch I., «Κοινωνία χωρίς σχολεία», Βέργος, Αθήνα, 1984.
46. Ivanof S., "Chelovek sredi aftomatof" (Ο άνθρωπος και η αυτοματοποίηση), ρωσ. έκδοση "Znanie", 1982.
47. Jarvis P., "The Sociology of Adult Education and Continuing Education", London, Cromm Helm, 1985.

48. Jepson, N.A., "The Beginnings Of English University Adult Education: Policy and Problems", Michael Joseph, London, 1973.
49. Kanellopoulos N., "Recent development in Greek Education", International Journal of Education development, Vol. 16, n1, 1996.
50. Kazepides A.C., "The autonomy of education", EKKE, 1973.
51. Kelly T., "A history of Adult Education in Britain", University Press, Liverpool, 1970.
52. Kirkwood G. & C. Kirkwood, "Living Adult Education. Freire in Scotland" London, 1989.
53. Knowles M., "Modern practice of Adult Education. From Pedagogy to Andragogy", Association press, Chicago, 1980.
54. Labourie R., «Η κοινωνικοπολιτιστική εμφύχωση στη Γαλλία: Κεντρικοί άξονες και προβλήματα», εγκ. «Παιδαγωγικές επιστήμες», Δίπτυχο, 1985.
55. Leone A., Vial. J., Labourie & κ.α, Εγκυκλοπαίδεια "Παιδαγωγικές Επιστήμες", τ.8. "Διαρκής Εκπαίδευση και κοινωνικοπολιτιστική εμφύχωση", Δίπτυχο, 1985.
56. Magior F., «Η καινούρια σελίδα», Λιβάνη, Νέα Σύνορα, 1999.
57. Marchia H., "Government support for Adult Education in Greece", Journal of reading, Vol. 37, 1994.
58. Marchuk G. "Towards Technologies of the future", Moscow, 1987.
59. Marwick W.H., " Mechanics' Institutes in Scotland", "The Journal of Adult Education", Vol. 3, 1933.
60. Marx K., «Το κεφάλαιο», τ. 2, Σύγχρονη εποχή, 1978.
61. Milton N., "John Mclean" Pluto Press, London, 1973.
62. OECD, "Establishing to Foundations for lifelong Learning", 1995.
63. OECD, "How to pay for lifelong Learning for all", 1995.
64. OECD, "International Encyclopedia of the Social Science", 1968.
65. OECD, "Making Lifelong Learning a Reality for All, Meeting of the Education Committee at Ministeria Level", 1995.
66. OECD, TASK – FORCE, "Human Resources, Responses to the Memorandum on Higher Education in the European Community, Synthesis report Participation in and Access to Higher Education", Brussels, Commission of the European Community, 1993.
67. OECD, Towards Lifelong Learning for all - Aims, Barriers, Strategies, Brussels, 1995.
68. Ohliger J.: « Συμφιλιώνοντας τη μόρφωση με την ελευθερία», στο «Για μια λαϊκή παιδεία», ΚΕΜΕΑ, 1986.
69. Patrinoos H., "Socioeconomic background, schooling experience, ability and monetary rewards in Greece", Economics of education review, Vol. 14, n1., 1995.
70. Pigiaki P., "Fundamental errors made in the design & introduction of career Education into Greeks Schools", International Journal of Vocational Education, 1995.
71. Reybold S.G., "The approach to WEA Teaching", 1947.
72. Rifkin J., « Το τέλος της εργασίας και το μέλλον της», Νέα Σύνορα – Λιβάνη, 1996.
73. Rogers A., "Η Εκπαίδευση Ενηλίκων", Μεταίχμιο, Αθήνα 1999.
74. Rogers J., Adults learning, Milton Keynes", The Open University Press. 1989.

75. Schultz T., *Investment in Human capital. The role of education*, New York / Free press, 1971.
76. Schultz W. T., «*Η οικονομική σημασία της εκπαίδευσως*», Παπαζήση, Αθήνα, 1972.
77. Scottish Community Education Council, «*Adult and Continuing Education Now... and then?*» Edinburg, 1995.
78. Simon, B., «*Education And The Labour Movement, 1870-1920*», Lawrence And Wishart, London, 1988.
79. Simon, B., «*The Search for enlightenment*», Lawrence And Wishart, London, 1990.
80. Steele T., «*From Class-Consciousness to Cultural studies: George Thompson and the WEA in Yorkshire*», «*Studies in Education of Adults*», Vol. 19, N.2., Oct. 1981.
81. Tati G., «*Ο ελεύθερος χρόνος*», Μνήμη, 1985.
82. Taylor R., «*The Search for a Social Purpose Ethic in Adult Continuing Education in the "New Europe"*», 1977, *Studies in the Education of Adults* v.29, n 1, p. 92-100, Apr. 1997.
83. Thompson J., «*Adult Education for a Change*», Hutchinson, London, 1980.
84. Tight-Malcolm, «*Key concepts in Adult Education and Training*» 1996, Routledge, New York, 1996.
85. Toffler A., «*Το τρίτο κύμα, Κάκτος*», 1985.
86. Tryphonopoulos Spyros, «*Attitudes Forward Formal and Adult Education*», ΕΚΚΕ, Αθήνα, 1973.
87. Tucket A. and Others, «*NIACE, 75th Anniversary Commemorative Edition / 1996*», *Adult Learning (England) / Vol. v8, n4*, 1996.
88. Turchenco V. «*The scientific and Technological Revolution and the Revolution in Education Moscow*», 1976.
89. Turner R., «*Training for credit union volunteers*», *Scottish Journal of Adult Education*, December 1993,
90. U.S.S.R. Academy of Science: «*Philosophical and Social Aspects of Science and Technology. Moving towards 2000. Global Problems and the future, Social Science today*», Editorial Board, 1987.
91. UNESCO, «*L' enseignement polytechnique en URSS*», 1966.
92. UNESCO, «*Αφιέρωμα στον Αναλφαβητισμό*», Αθήνα, 1984.
93. UNESCO, «*Εκπαίδευση- ο θησαυρός που κρύβει μέσα της*», Gutenberg, 1999.
94. UNESCO, *Απόφαση για την ανάπτυξη της επιμόρφωσης ενηλίκων. Ναϊρόμπι, 1976, ΥΠΕΠΘ, Διεύθυνση Επιμόρφωσης Ενηλίκων, Αθήνα 1976.*
95. USSR, Academy of Sciences: - Institute of World Economy and International Relations «*The Scientific – Technological Revolution and the contradictions of Capitalism, International conference Moscow 21-23/5/79, Progress Publishers Moscow.*
96. Walker A. Gillian, «*Written with invisible ink.-Women and Adult Education: Theory and Practice*», Paper for Presentation at the Canadian Association for Studies in Adult Education Conference, Vancouver, 1982.

97. Woodley A., Wagner L., Slowey M., Hamilton M. & Fulton O., "Choosing to learn: Adult in education", The open University Press", 1987.
98. Wright Mills C., "Οι χαρτογιακάδες – η νέα αμερικανική τάξη», Κάκτος, 1979.
99. Youngman F., Adult Education and Socialist Pedagogy, Croom Helm, London, 1986.
100. Zagefka P., "The sociology of Education in seven European countries, theoretical trends and social concerns", Innovation, Vol. 6, n2, 1993.
101. Zaharopoulos Th., "European Union influences on professional education in Greece", Journalism & mass communication educator, Vol. 50, n.4., 1995.
102. Zaida J., "Adult education and Lifelong learning - New development in Russia", Comparative Education , Vol. 35, No 2, 1999.
103. Zaika P., M. Tryfonova, B.Shah, "Izobretatelstvo v' naouchnom uochrezhdenie i v' VUZE", (Η εφευρετικότητα στο Επιστημονικό Ίδρυμα και το Πανεπιστήμιο». Ρωσ.έκδοση, « Geuleum », Άλμα-Ατά, 1990.
104. Αβδούλος Στ., «Το φαινόμενο Μακρόνησος», Ελληνικά Γράμματα, 1998.
105. Αγγουράκης Μπ.: «Οι Νέες Τεχνολογίες και οι αλλαγές στη μισθωτή εργασία», συλλ .έργο «Προσεγγίσεις-Κοινωνική δομή και Αριστερά, μεταβολές στη δεκαετία 1980-1990», Σύγχρονη Εποχή, 1990.
106. Αθανασιάδης Γ., «Η τεχνική εκπαίδευση», Πολιτικές και Ιδεολογικές Εκδόσεις, 1960.
107. Αλεξίου Ε., «Εισαγωγή στην Ιστορία της Παιδαγωγικής», Καστανιώτη, 1986.
108. Αλιβιζάτος Ν., «Καθεστώς έκτακτης ανάγκης και πολιτικές ελευθερίες», συλλογικό έργο «Η Ελλάδα στη δεκαετία 1940- 1950. Ένα έθνος σε κρίση». Θεμέλιο, 1984.
109. Αλτουσέρ Λ., «Ιδεολογία και ιδεολογικοί μηχανισμοί του κράτους», Θεμέλιο, Αθήνα, 1977.
110. Αναγνώστου Λ., Διεθνές σεμινάριο: «Λαϊκή Επιμόρφωση: Διεθνείς εμπειρίες και ελληνικές προοπτικές», ΚΕΜΕΑ, 1982.
111. Ανθολογία ελληνικής αντιστασιακής λογοτεχνίας Ανατ. Βερολίνο, 1965.
112. Ανταίος Πέτρος, (Στ. Γιαννακόπουλος), «Συμβολή στην Ιστορία της ΕΠΟΝ» Καστανιώτης, 1977.
113. Αποστολίδης Λ., «Συνδικαλιστική επιμόρφωση και ινστιτούτα εργασίας», Αιχμή, 1983.
114. Αποστολοπούλου Ν. «Περήφανες κι αδούλωτες», Εντός, 1997.
115. Αποστολοπούλου Ν., «Γροθιά στο σκοτάδι», Σύγχρονη Εποχή, 1984
116. Αποστόλου Λ., «Από την πείρα της εσωκομματικής μόρφωσης», περιοδικό "Κομμουνιστική Επιθεώρηση» Αύγουστος , 1947.
117. Αρσένη Κ.,«Μπουμπουλίνας 18», Θεμέλιο,. 1983.
118. Αρχαϊακό υλικό, «Η τρίχρονη εποποιία του Δ.Σ.Ε 1946-1949», Σύγχρονη εποχή –Ριζοσπάστης, 1996.
119. Ασδραχάς Σπ., «Μερικές σημειώσεις για τα τεκμήρια της Ελληνικής Αντίστασης» στο "Ζητήματα Ιστορίας", Αθήνα, Θεμέλιο, 1983.
120. Αυγέρης Μαρ., «Η αντίσταση, δημιουργός νέας εθνικής συνείδησης», Αυγή 26/9/76.

121. Βακαλιός Θ., «Η Επιστημονικοτεχνική επανάσταση, ο σοσιαλισμός και ο άνθρωπος», Θεμέλιο, 1984.
122. Βακαλιός Θ., «Θέματα Κοινωνιολογίας της Εκπαίδευσης», τ. 1 και 2, Παρατηρητής, 1994.
123. Βακαλιός Θ., «Το μάθημα της τεχνολογίας και παραγωγής στο ΕΠΠ», περ. «Λόγος και πράξη», 1984.
124. Βαρδινογιάννης Β. και Π. Αρώνης «Οι μισοί στα σίδερα», Φιλίστωρ, Αθήνα 1996.
125. Βαρών Οντέτ, «Ελληνικός νεανικός τύπος, 1941-1945- Καταγραφή», Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς, Αθήνα 1987.
126. Βασιλάκης Αλ., «Αη Στράτης», Επιθεώρηση Τέχνης, τχ.119-120, 1964.
127. Βασιλείου Β., «Ένα κλωνάρι ανθισμένο ρείκι», Θεμέλιο, 1999.
128. Βασιλόπουλος Θ., «Πίσω από τα σίδερα», Πολιτικές και Λογοτεχνικές εκδόσεις, 1962.
129. Βεργίδης Δ., «Η Διαρκής Εκπαίδευση στην Ελλάδα στα πλαίσια του θεσμού της Λαϊκής Επιμόρφωσης», λήμμα στην εγκυκλ. «Οι Παιδαγωγικές επιστήμες», Δίπτυχο, Αθήνα 1985, τ.8.
130. Βεργίδης Δ., «Η παρέμβαση των Διεθνών οργανισμών στην Ελληνική Εκπαίδευση (στο συλλ. Έργο: "Κριτική της εκπαιδευτικής Πολιτικής 1974-1981», Κέντρο Μεσογειακών Μελετών, 1984.
131. Βεργίδης Δ., «Το πρόβλημα του αναλφαβητισμού και κριτική αξιολόγηση των προσπαθειών αλφαβητισμού των Ενηλίκων», στο ΥΠ.Ε.Π.Θ – ΓΓΛΕ; «Συνδιάσκεψη για την αντιμετώπιση του αναλφαβητισμού», Αθήνα, 1985.
132. Βεργίδης Δ., «Το πρόβλημα του αναλφαβητισμού. Ο αναλφαβητισμός ως διάσταση της Επιμόρφωσης Ενηλίκων και της τοπικής ανάπτυξης, Πανεπιστήμιο Πατρών, 1991.
133. Βεργίδης Δ., «Υποεκπαίδευση- κοινωνικές, πολιτικές και πολιτισμικές διαστάσεις», Ύψιλον/βιβλία, 1995.
134. Βεργίδης Δ., Επιμόρφωση ενηλίκων. Λήμμα στην: Παιδαγωγική- Ψυχολογική Εγκυκλοπαίδεια - Λεξικό, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 1989, τόμος 5.
135. Βεργίδης Δ., Η εκπαίδευση Ενηλίκων στην Ευρώπη. Στόχοι – πολιτικές στην Ελλάδα, Πανεπιστήμιο Πάτρας, 1995, Δελφική Έρευνα.
136. Βεργίδης, περιοδικό «Αυτομόρφωση», τ.χ. 3, 4, 1984
137. Βεργίδης Δ., Παπακωστόπουλος Π., «Ο αναλφαβητισμός στην Ελλάδα», Περιοδ. «Τα Αντιτετράδια της εκπαίδευσης», τχ. 27-28, 1994.
138. Βίτιν Μ., «Νίκος Μπελογιάννης», Αθήνα, 1974.
139. Βοσταντζόγλου Θεολόγ., «Αντιλεξικόν ή ονομαστικόν λεξικόν της νεοελληνικής», Δομή, Αθήνα, 1962.
140. Βουρνάς Τ., «Ιστορία της νεώτερης και σύγχρονης Ελλάδας», Αθήνα, Πατάκης, 1998.
141. Γ.Γ.Λ.Ε., «Αλφαβητισμός και διδασκαλία της μητρικής γλώσσας, Πανελλήνιο Συνέδριο Νοεμβ. 1990», ΓΓΛΕ, 1992.
142. Γ.Γ.Λ.Ε., «Κείμενα για τη Λαϊκή Επιμόρφωση», Αθήνα, 1985.
143. Γ.Γ.Λ.Ε., «Κείμενα για τη Λαϊκή Επιμόρφωση», Αθήνα, 1986.
144. Γαβριηλίδης Κ., «Το ημερολόγιο της Ανάφης στη Δικτατορία του Μεταξά», 1989.
145. Γαλάνης Γ. Ν., «Ψυχολογία της επιμόρφωσης Ενηλίκων. Θεωρητικές και πρακτικές προσεγγίσεις», Παπαζήση, 1993.

146. Γελαδόπουλος Φιλ., «Μακρονήσι», Αθήνα, 1974.
147. Γέρου Θ., «Σχολική αποτυχία», Κέδρος, 1976.
148. Γετίμης Π.- Γράβαρης Δ., « Κοινωνικό κράτος και κοινωνική πολιτική. Η σύγχρονη προβληματική». Θεμέλιο, 1993.
149. Γεωργιάδης Γ., «Οι όροι εργασίας και της ζωής των εργατών εν Ελλάδι», Κομμουνιστική Επιθεώρηση, Νο 8, 1922.
150. Γεωργίου Β., «Η ζωή μου», Β΄ τόμος, Αθήνα 1992.
151. Γιαννόγκωνας Β., « Ακροναυπλία», Δίφρος, 1989.
152. Γιαννοπούλου Α.-Τριάντη, «Όρθιες στη θύελλα», Βιβλιοπωλείο Χρυσάφη-Πανέζη, 1990.
153. Γιωτόπουλος Γ., «Πέντε και μια μέρες της Μακρονήσου», Αθήνα, 1983.
154. Γκόντζος Χ., Κ. Αναστασάκος, «Οι εκπαιδευτικοί στην Αντίσταση», Δίπτυχο 1985.
155. Γκράμσι «Σοσιαλισμός και Κουλτούρα», Στοχαστής, 1982.
156. Γληνός Δ., «Εισαγωγή στο σοφιστή του Πλάτωνα, Ζαχαρόπουλος, 1977.
157. Γληνός Δ., «Εκλεκτές σελίδες», 4 τόμοι, Στοχαστής, 1972.
158. Γουλόπουλος Δ., « Ζωντανές ιστορίες», Καπόπουλος, 1989.
159. Γούσης Γ. –Ξάνθος Γ., « Οι μετεκτοπισμένοι οίκοι», Κώδικας, Θεσσαλονίκη, 1998.
160. Γρηγοριάδης Σ., «Συνοπτική Ιστορία της Εθνικής Αντίστασης», Καπόπουλος, 1982.
161. Γρόλλιος Γ., «Μόρφωση και εργασία – Η συζήτηση για την εκπαίδευση στην ΕΣΣΔ το 1920» περιοδ. «Αντιτετράδια της Εκπαίδευσης», τχ. 39-40, 1996.
162. ΓΣΕΕ-ΔΗΜΕΔ, «Ο σύγχρονος Έλληνας εργαζόμενος», ΓΣΕΕ, 1990.
163. Δάντογλου Π., « Η Συνθήκη της ΕΟΚ και του Μάαστριχτ - Ενιαία Ευρωπαϊκή Πράξη», 1989.
164. Δαράκη Π., «Πνευματικά κέντρα», Gutenberg, 1976.
165. Δελμούζος Αλ., «Μελέτες και πάρεργα», Αθήνα , 1958.
166. Δήλαρη Ειρ., «Η εκπαίδευση των τεχνικών και η επαγγελματική τους προετοιμασία στη σύγχρονη κοινωνία», Εταιρία Μελέτης Ελλην. Προβλημάτων, Δημόσια συζήτηση 17/1/72, Κέδρος, 1972.
167. Δημαράς Α., (Επιλογή κειμένων), «Δημοτικισμός, η πορεία ενός αγώνα», Εταιρεία σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού, 1980.
168. Δημαράς Α., «Η μεταρρύθμιση που δεν έγινε », 2 τόμοι, Αθήνα, Ερμής, 1982.
169. Δημαράς Α., «Μηχανισμοί της αντιμεταρρύθμισης», στο «Προβλήματα της ελληνικής εκπαίδευσης»- ΟΙΕΛΕ, Τεκμήριο, 1980.
170. Διαφωνίδης Κ., «Τόποι εξορίας και φυλακές στην Ελλάδα», στο συλλογικό. έργο "Μακρόνησος- Ιστορικός, πολιτιστικός τόπος" ΥΠΠΟ, ΥΠΕΧΩΔΕ κ.α.1994.
171. Δρεπτάκης Μ., «Η εγκατάλειψη της υποχρεωτικής εκπαίδευσης και παράγοντες που σχετίζονται μ' αυτή», Γρηγόρης, 1993.
172. Δρεπτάκης Μ., «Προβλήματα της ελληνικής εκπαίδευσης», Αθήνα , 1998.
173. Εγκαρχος Π., « Το πρώτο ταξιδάκι». Αθήνα 1979.
174. Εγκυκλοπαίδεια «Ιστορία της Ανθρωπότητας», τ. Δ- Μεσαιώνας, UNESCO, 1964.
175. Εγκυκλοπαίδεια «Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια», Πυρσός, 1936.

176. Εγκυκλοπαίδεια «Μεγάλη Σοβιετική Εγκυκλοπαίδεια», Πήγασος, 1978.
177. Εγκυκλοπαίδεια «Υδρία», 1985.
178. Εγκυκλοπαίδεια, «Παιδαγωγική – Ψυχολογική – Λεξικό, τ.2, Ελληνικά Γράμματα, 1989.
179. Εκθεση Chaume, του Διεθνούς Γραφείου Εργασίας, για τη Συνεχή Εκπαίδευση προς τον ΟΑΕΔ, 1980, Ανάτυπο.
180. ΕΚΚΕ- Πρακτικά Ελληνογαλλικού Συνεδρίου: «Ανεργία, Εργασία, Εκπαίδευση –Κατάρτιση στην Ελλάδα και στη Γαλλία », Αθήνα , 1998.
181. ΕΛΚΕΠΑ: «Συνεχιζόμενη Επαγγελματική Κατάρτιση στην Ελλάδα», Αθήνα, 1994.
182. Ενημερωτικές εκθέσεις 1-35 του προγράμματος ΜΥΕΚΠΟ. Επιστ. Υπεύθ. Δ. Τσαούσης, 1995-1997), ΚΕΚΜΟΚΟΠ/Παντείου ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ.
183. Εξαρχόπουλος Ν., «Περί εξωσχολικής μορφώσεως. Εισαγωγή εις την Παιδαγωγικήν», Αθήνα, Εκδοση 4η, τ. 2, Πορεία, 1951.
184. Επετηρίδα εργασίας 1998, Πανεπιστημιακές εκδόσεις Παντείου, 1999.
185. Ευρωπαϊκή Επιτροπή, «Λευκό βιβλίο για την εκπαίδευση και κατάρτιση- Διδασκαλία και εκμάθηση-Προς την κοινωνία της γνώσης», Βρυξέλλες, 29/11/95, COM (95), 590 τελικό.
186. Ζαχαρόπουλος Α., « Η ζωή των φυλακισμένων αγωνιστών της Εθνικής Αντίστασης», Αθήνα, 1985.
187. Ζεύγου Καίτη, «Με τον Ζεύγο στο επαναστατικό κίνημα, Ωκεανίδα, Αθήνα 1980.
188. Ζολώτας Ξ., «Οικονομική ανάπτυξη και ευημερία», Τράπεζα Ελλάδος, 1959.
189. Ηλιού Μ., «Βήματα μπρος, βήματα πίσω», Πορεία, 1991.
190. Ηλιού Μ., «Εκπαιδευτική και κοινωνική δυναμική», Πορεία, 1984.
191. Ηλιού Μ., «Η φιλοσοφία της αδιάκοπης εκπαίδευσης», στο «Προβλήματα Ελληνικής Εκπαίδευσης», Α΄ Συνέδριο ΟΙΛΕ, 1980.
192. Ηλιού Μ., «Ελληνικό Ανοικτό Παιγνίο ή Λογοπαιγνίο», Περιοδ. «Σύγχρονη εκπαίδευση», τχ.70, 1993.
193. Ηλιού Μ. « Ανύπαρκτο Πανεπι-στήμιο – ΕΑΠ», Περιοδ. «Σύγχρονη Εκπαίδευση», τχ.73, 1993.
194. Θεοχάρης Ν., «Η δεκαπεντάχρονη φυλάκιση ενός αγωνιστή», Νίκαια 1988.
195. Θεοχάρης Ν., «Φυλακές Κέρκυρας», Νίκαια, Πειραιάς, 1988.
196. Θωίδης Δ., «Εκπαιδευτικά συστήματα στην Ευρώπη», Μετάφραση, 1987.
197. Θωίδης Δ., «Η έννοια και το έργο της μορφώσεως ενηλίκων», Φλώρινα, Ανάτυπο, 1975.
198. Ιμβριώτη Ρ., «Η αναγέννηση της παιδείας επιτακτική εθνική ανάγκη» και «Παιδεία, ο παρίας του κράτους» στο “Εκπαιδευτική Μεταρρύθμιση”. Προοδευτική Παιδεία, 1966.
199. Ιμβριώτη Ρ., «Η αναγέννηση της παιδείας –επιτακτική εθνική ανάγκη»- λόγος στην Α΄Πανελλάδική Συνδιάσκεψη της ΕΔΑ, 1956, στο «Εκπαιδευτική Μεταρρύθμιση 1956-1965», Προοδευτική παιδεία, 1966.
200. Ιμβριώτη Ρ., «Παιδεία και κοινωνία», Σύγχρονη εποχή, 1978.
201. Ιμβριώτης Γ., «Η κοινωνική σημασία της ιδεολογίας του δημοτικισμού, Αθήνα, 1976.
202. Καζάκος Γιώργος, «Αη-Στράτης», Σύγχρονη Εποχή, 1978.

203. Καζαμίας Α., « Νέο-Ευρωπαϊκός Εκσυγχρονισμός και εκπαίδευση», στο «Ο Έλληνας εκπαιδευτικός και η Ευρωπαϊκή του Διάσταση», Ίδρυμα Μελετών Λαμπράκη- Εκπαιδ/τήρια Κωστέα /Γείτονα.
204. Καζαμίας Α., «Η εκπαιδευτική κρίση στην Ελλάδα και τα παράδοξά της. Μια ιστορική συγκριτική θεώρηση», Πρακτικά Ακαδημίας Αθηνών, 1983.
205. Καζαμίας Α., «Παγκόσμια κρίση στην εκπαίδευση», Γρηγόρη, 1992
206. Καλατζής Κ., Στον αστερισμό του Δ. Γληνού, Δίπτυχο, 1985.
207. Καλογερογιάννης Παναγ., «Προσωπική Μαρτυρία 26 χρόνια κρατούμενος», Αθήνα, Ατέρμων, 1976.
208. Καμαρινός Αρ., «Ο εμφύλιος πόλεμος στην Πελοπόννησο 1946-1949», Σύγχρονη Εποχή, 2000.
209. Καπόπουλος Κ., «Αναμέναμε το θάνατο, Κ. Καπόπουλος, 1989.
210. Καραβαρίτου Γ. - Μανιτάκη, «Οι εργασιακές σχέσεις στην Ελλάδα», στο «Η Ελλάδα σε εξέλιξη», Εξάντας, 1986.
211. Καραγιώργη Μ., « Μέχρι την απόδραση», Φυτράκης/ Ο Τύπος Α.Ε., 1989.
212. Καραγιώργης Ανδρ., «Learning to be », περ. «Νέα Παιδεία», τχ.1, 1977
213. Καραγιώργης Α., Κ. Ν. Παπανικολάου, J.A. Simson, Francesco Susi: «Αφιέρωμα στη δια βίου παιδεία», περ. « Νέα Παιδεία», τχ.1 και 3, 1977.
214. Καρζής Θ., « Η παιδεία στην αρχαιότητα», Φιλιππότη, 1997.
215. Καρρά Μαρία, «Εμείς οι απ' έξω» Κωσταράκης, 1995.
216. Κασελούρης Λ., «Της λευτεριάς οι θάνατοι», Σύγχρονη Εποχή, 1992.
217. Κασσωτάκης – Καζαμίας, «Ελληνική Εκπαίδευση. Προοπτικές ανασυγκρότησης και εκσυγχρονισμού», Σείριος, 1995.
218. Κασσωτάκης Μ., «Η προσπάθεια ανάπτυξης της Μέσης Τεχνικής Επαγγ. Εκπαίδευσης κατά την περίοδο 1950-1980 και η αποτυχία της: μια ερμηνευτική προσέγγιση», στο «Οι εκπαιδευτικές μεταρρυθμίσεις στην Ελλάδα (προσπάθειες αδιέξοδα, προοπτικές», Πανελλ. Συνεδρ. Ορθοδοξ. Ακαδημία Κρήτης 11-13 Ιουλίου 1982, Ρέθυμνο, 1986, Πανεπιστ. Κρήτης.
219. Κατσάνεβας Θ., «Τα επαγγέλματα του μέλλοντος», Παπαζήση, 1998.
220. Κατσαντώνης Γ. , «Οι δάσκαλοι στους αγώνες για ψωμί, παιδεία, ελευθερία», Σύγχρονη Εποχή, 1981.
221. Κατσαντώνης Γ., « Η αριστερή παράταξη των δασκάλων στο Μεσοπόλεμο», Σύγχρονη Εποχή, 1998.
222. Κατσαντώνης Γ., « Με τους δεσμώτες αγωνιστές», Σύγχρονη Εποχή 1982.
223. Κάτσικας – Καββαδίας, «Η ανισότητα στην Ελληνική Εκπαίδευση», Gutenberg, 1994.
224. Κάτσικας Χ.-Γ. Καββαδίας, «Η Ελληνική Εκπαίδευση στον ορίζοντα του 2000», Gutenberg, 1996.
225. Κάτσιου Μ. - Ζαφρανά, «Η μάθηση στους ενήλικες», περ. «Σύγχρονη Εκπαίδευση», τχ.32, 1987.
226. ΚΕΜΕ & ΟΑΕΔ, «Εκτιμήσεις και προοπτικές απασχόλησης στην Ελλάδα 1983.
227. Κεπέσης Ν., «Η δίκη μου και όχι μόνο», Γιαννίκος, 1993.
228. ΚΚΕ (Αρχειό) : Ακροναυπλία διαλέξεις, Αθήνα, 1945.

229. ΚΚΕ (Αρχείο): ΚΟΜΕΠ Τεύχη Κομμουνιστικής Επιθεώρησης, μέχρι 1946, Καζαντζής, Αθήνα, 1976.
230. ΚΚΕ (Αρχείο): «Ηρωες και μάρτυρες», Αθήνα, Νέα Ελλάδα, 1954. Συντ. βιογρ. σημειώματα για 3000 μέλη ΕΑΜ – ΚΚΕ που πέθαναν ή εκτελέστηκαν στη φυλακή.
231. ΚΚΕ(Αρχείο): «Μια φωνή απ' τα σίδερα», 1955. ΚΚΕ: Επίσημα κείμενα;
232. ΚΚΕ: Ιστορικό τμήμα της Κ.Ε. Κείμενά της Εθνικής Αντίστασης, Σύγχρονη εποχή, 1981.
233. ΚΜΕ, «Ανεργία και απασχόληση στην Ελλάδα», Σύγχρονη Εποχή, 1991.
234. ΚΜΕ, «Θέματα παιδείας Ν. 1, 2,3, 4, 5, 6, 7, 8», Σύγχρονη εποχή, 1980-1998.
235. ΚΜΕ, «Οι αλλαγές στην Οικονομία και στην ταξική διάρθρωση της Ελληνικής κοινωνίας 1980-1994», Σύγχρονη εποχή, 1996.
236. Κοϊνης Θ., «Έτσι ... σαν παραμύθι-Μνήμες αγώνων», Πειραματικό Μουσείο Λογοτεχνίας, 1995.
237. Κοκκινάκη Στ., «Η εκπαίδευση σε νέες μορφές», Συνέδριο του ΕΜΠ 1992, Θέμα: Τεχνικό πανεπιστήμιο και ανάπτυξη», ΕΜΠ, 1993.
238. Κόκκοτας Π., «Ο ρόλος της παιδείας στην οικονομική ανάπτυξη της Ελλάδας», Τούντα, 1978.
239. Κοντόνη Α., «Το νεοελληνικό σχολείο και ο πολιτικός ρόλος των παιδαγωγικών συστημάτων», Κριτική, 1997.
240. Κορδάτος Γ., «Ιστορία του Ελληνικού εργατικού κινήματος», Μπουκουμάνης, Αθήνα 1972.
241. Κόρια Μπ., «Ο εργάτης και το χρονόμετρο. Κομμούνα/Θεωρία, 1987.
242. Κορωναίου Αλεξ., «Η κοινωνιολογία του ελεύθερου χρόνου», Νήσος, Αθήνα, 1996.
243. Κορωνάκης Ι., « Η πολιτεία της 4ης Αυγούστου», Αθήνα ,1950.
244. Κουλούρης Ν., «Ελληνική βιβλιογραφία του εμφυλίου πολέμου «1945-1949», Φιλίστωρ, 2000.
245. Κούνδουρος Ρ., «Η ασφάλεια του καθεστώτος. Πολιτικοί κρατούμενοι. Εκτοπίσεις και Τάξεις στην Ελλάδα 1924-74», Καστανιώτη, 1978.
246. Κουτήφαρη Αρ. –Φραντζέσκου, «Μια αληθινή ιστορία». Αθήνα 1983.
247. Κουτούγκου Γ., «Το λαϊκό θέατρο του βουνού», Αθήνα 1987.
248. Κρεμμυδάς Β., «Νεώτερη ιστορία», Θεμέλιο, 1983.
249. Κυριδής Α., «Η ανισότητα στην ελληνική εκπαίδευση και η πρόσβαση στο Πανεπιστήμιο», Gutenberg, 1997.
250. Κύρκος Μιχ., «Πίσω από τα κάγκελα, '47-'50», Φιλίστωρ, 1996.
251. Κωτσάκη Μ. «Μια ζωή αγώνες», Σύγχρονη Εποχή, 1987.
252. Λαμπίρη Ι.– Δημάκη, «Εκπαιδευτικές τάσεις στην Ελλάδα με έμφαση στην Ανώτατη εκπαίδευση: από τη δεκαετία το '60 προς το 2000», στο «Η Ελληνική κοινωνία στο τέλος του 20ου αιώνα», Παπαζήση, 1995.
253. Λαρίου Μ. - Δρετάκη, «Η εγκατάλειψη της υποχρεωτικής εκπαίδευσης και παράγοντες που σχετίζονται μ' αυτήν», Γρηγόρης, 1993.
254. Λεκάτη Κ., «Μαθήματα βασικής παιδείας Ενηλίκων», ΓΓΛΕ, 1987.
255. Λεύκωμα «Στρατόπεδα γυναικών», Καστανιώτης, 1996.
256. Λέφας Χ., «Η ιστορία της Ελληνικής Εκπαίδευσης», ΟΕΣΒ, 1940.
257. Λιάκος Α. «Η σοσιαλιστική εργατική ομοσπονδία Θεσ/νίκης και η σοσιαλιστική νεολαία», Παρατηρητής, Θεσ/νίκη, 1985.

258. Λιάκος Α., «Η σοσιαλιστική εργατική ομοσπονδία Θεσσαλονίκης και η σοσιαλιστική νεολαία», Παρατηρητής, 1985.,
259. Λίλλυ Σ., «Οι συνέπειες της τεχνολογικής επανάστασης» και «Σύγχρονοι προσανατολισμοί στην εκπαίδευση», Α΄ Εβδομάδα Σύγχρονης Σκέψης, Θεμέλιο, 1966.
260. Λιναρδάτος Σπ., «Η 4η Αυγούστου», Διάλογος, Αθήνα 1975.
261. Λιναρδάτος Σπ., «Πώς φτάσαμε στην 4η Αυγούστου», Διάλογος, 1976.
262. Μανούσακας Γ., «Ο εμφύλιος στη σκιά της Ακροναυπλίας, Δωδώνη, 1986.
263. Μανωλκίδου – Βέττα Φ., «Θα σε λέμε οίβις», Φιλίστωρ, 1997.
264. Μάργαρης Ν., «Ιστορία της Μακρονήσου», Δωρικός, 1986.
265. Μαστρολέων Μ. – Ζέρβα , «Κρατούμενες στα Γιούρα», Καπόπουλος, 19..
266. Μαστρολέων Μ.-Ζέρβα, «Εξόριστες-Χίος- Τρίκερι- Μακρόνησος" Σύγχρονη Εποχή 1986.
267. Μαχαίρας Ε., «Η τέχνη της Αντίστασης», Καστανιώτη, 1992.
268. Μερακλής Μ., «Δημήτρης Γληνός – ο πνευματικός ταγός» στο συλλογικό του έργου του ΚΜΕ, , Σύγχρονη Εποχή, 1997.
269. Μεταξάς Α.Ι., «Ποιον εξυπηρετεί η ενότητα ηλεκτρονικής σκέψης και μηχανικής πράξης». Περιοδ. «Οικονομ. Ταχυδρόμος», 15/3/79.
270. Μεταξόπουλος Αιμ., «Οι επιστήμες στην κοινωνία», Gutenberg, 1988.
271. Μηλιός Γ., «Εκπαίδευση και Εξουσία – κριτική της καπιταλιστικής Εκπαίδευσης», Κριτική, 1993.
272. Μηλιός Γ., «Εκπαίδευση–Κατάρτιση και οι ανάγκες του συστήματος Απασχόλησης», περιοδ. «Ενημερωτικό δελτίο», της ΓΣΕΕ, 1998.
273. Μηλιός, «Ο ελληνικός κοινωνικός σχηματισμός», Εξάντας, 1988.
274. Μιχαλακέα Δ., «Γυναικείες φυλακές Αβέρωφ», Αγρα, 1995.
275. Μολοχίδης Γ., «Ο αναλφαβητισμός στο νομό Μαγνησίας» ΝΕΛΕ, Μαγνησίας, Βόλος, 1989.
276. Μοσκώφ Κ., "Εισαγωγικά στην Ιστορία του κινήματος της εργατικής τάξης", Καστανιώτη, 1985.
277. Μοσχόπουλος Δ., «Γεια σας , αδέλφια», Σωματείο Λαζαρέτο, συλλογικό έργο, 1996.
278. Μούστος Ν., «Αναμνήσεις», από τα χρόνια της Κατοχής, της Εθνικής Αντίστασης και του Εμφυλίου Πολέμου, Θεσ/νίκη 1996.
279. Μπαλωτής Ξ., «Αρχική και Συνεχιζόμενη Επαγγελματική Κατάρτιση στην Ελλάδα», στο «Επιθεώρηση εργασιακών Σχέσεων», 1996.
280. Μπαρτζιώτας Β, «Κι άστραψε φως η Ακροναυπλία», Σύχρονη Εποχή, 1976.
281. Μπαρτζιώτας Β., « Στις φυλακές και τις εξορίες», Καστανιώτη, 1978.
282. Μπεναρόγια Α., «Ο επαγγελματικός αγών του ελληνικού προλεταριάτου», περ. Κομμουνιστική Επιθεώρηση, τχ. Αυγούστου 1921.
283. Μπίρκας Κ., « Σελίδες του αγώνα», Τριλογία, Μέλισσα, 1966.
284. Μπίρκας Κ., «Εγχειρίδιο Μαρξιστικής Φιλοσοφίας-18 μαθήματα για τον Διαλεκτικό Υλισμό», Λειψία, 1977.
285. Μπίρκας Κ., «Κάτω απ΄ την μπότα της Δικτατορίας 1936-1940», Μέλισσα, 1966.
286. Μπίρκας Κ., «Με την ψυχή στα δόντια. Κατοχή Ανάφη», Μέλισσα 1966.

287. Μπλέτσος Μ., «Αδικημένοι από Θεό κι ανθρώπους», στο συλλ. έργο «Εκείνα τα χρόνια παιδί μου στον Άη Στράτη...», Υπ. Αιγαίου, 1999.
288. Μπουζάκης Σ., "Νεοελληνική Εκπαίδευση (1825-1985), Gutenberg, 1986.
289. Μπουζάκης Σ., «Συγκριτική Παιδαγωγική, Θεωρητικά, Μεθοδολογικά προβλήματα και Σύγχρονες τάσεις στη Διεθνή Εκπαίδευση», Gutenberg, 1993.
290. Μπούρας Β., «Η Πολιτική Επιτροπή Εθνικής Απελευθέρωσης, Π.Ε.Ε.Α., Ελεύθερη Ελλάδα 1944», Διογένης, Αθήνα, 1983.
291. Μυλωνάς Θ., «Η αναπαραγωγή των κοινωνικών τάξεων μέσα από τους σχολικούς μηχανισμούς», Γρηγόρης, 1982.
292. Μωραϊτης Γ., «Πίσω από τα σίδερα», Μυκίνας, 1977.
293. Μωραϊτης Γ.Κ., « Ιδεολογικές και μεθοδολογικές αρχές της εργασίας στο σχολείο της πολυτεχνικής Εκπαίδευσης», Σύγχρονη Εποχή, 1999.
294. Μωραϊτης Γ.Κ., «Παιδεία και ελληνική κοινωνία», Θέματα Παιδείας, Ν.7, 1996.
295. Νενεδάκης Α., «Απαγορεύεται. Το ημερολόγιο της Γιούρας», Πολιτικές και Λογοτεχνικές εκδόσεις, 1966.
296. Νεφελούδης Β., "Αχτίνα Θ" , Ολκός 1974.
297. Νινιός, «Ο αγών δια την παροχήν της βασικής Εκπαιδύσεως και την καταπολέμησιν του αναλφαβητισμού», ΓΓΛΕ, 1960.
298. Νούτσος Χ., «Προγράμματα Μέσης Εκπαίδευσης και κοινωνικός έλεγχος 1931-1973», Θεμέλιο, 1977.
299. Νούτσος Χ., «Ιδεολογία και Εκπαιδευτική Πολιτική», Θεμέλιο, 1986.
300. Ντεμουντέρ Π., «Εκπαίδευση, Συνεχής Εκπαίδευση και Τοπική Ανάπτυξη», συλλ. έργο «Λαϊκή επιμόρφωση: Διεθνείς εμπειρίες και ελληνικές προοπτικές», ΚΕΜΕΑ, 1982.
301. Ντεμουντέρ Π., Τ. Βαρνάβα-Σκούρα, Δ. Βεργίδης, «Η Λαϊκή Επιμόρφωση στην Ελλάδα», ΥΠΕΠΘ/ΓΓΛΕ, 1984,
302. Ντούσκος Π., «Εκπαιδευτικό σύστημα και σύστημα αναπαραγωγής της ειδικευμένης εργατικής δύναμης», Gutenberg, 1998.
303. ΟΑΕΔ/ΚΕΜΕ, «Εκτιμήσεις και Προοπτικές απασχόλησης στην Ελλάδα», ΟΑΕΔ, 1983.
304. Οικονομόπουλος Κων. Π. «Εκτακτα στρατοδικεία και νομοθεσία αφορώσα τη δημόσιαν τάξιν και ασφάλειαν», Αθήνα (χ.ο.) 1951.
305. Ορφανίδης Ανδρ., Περιοδ. «Οικονομ. Ταχυδρόμος», τ.χ. 7 (1994), «Εφ' όρου ζωής μόρφωση, η νέα ανάγκη».
306. Παβλώφ Τ., «Ψυχολογία-Αντανακλαστική μάθηση», Ακαδημία Επιστημών της ΕΣΣΔ, Σύγχρονη Επιστήμη, 1974.
307. Παγουλάτου – Λοβέρδου Ρεγγίνα: Εξορία: Χρονικό 1948-1950», Ν.Υόρκη (χ.ο.), 1974.
308. Παλαιολογόπουλος Δ., «Το Λαϊκό Διδασκαλείο της Πελοποννήσου-Ένα φυτώριο Δασκάλων του Δ.Σ.Ε. στην περίοδο του Εμφυλίου, 1948», Νέα σκέψη, 1993.
309. Παναγιωτοπούλου Ιρ., «Γεωγραφία των εκπαιδευτικών διαφοροποιήσεων», Οδυσσεάς, Αθήνα, 1993.
310. Παπαγεωργάκης Στεφ., «Η Ικαρία στη θύελλα», Σύγχρ. Εποχή, 1985.
311. Παπαγεωργίου Γ., «Η μαθητεία στα επαγγέλματα 16ος-20ος αιώνας, Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας ΓΓΛΕ, 1986.
312. Παπαδάκη Γ. Ι., «Εκπαιδευτική Μεταρρύθμιση, τ. Α», Κνωσσός, 1976.

313. Παπαδάτος Ορ., «Κάτεργο της Γιούρας 1947-1950, Αθήνα, χ.ο. 1984.
314. Παπαδημητρίου – Μαρούδη Ειρ. (ψευδ. Ελένη Λεύκα), «Γυναίκες στην εξορία», Κέδρος 1979.
315. Παπαδούκα Ο., «Γυναικείες φυλακές Αβέρωφ», Αθήνα 1981.
316. Παπαθανασίου Γ. Αθ., «Απομνημονεύματα», Αθήνα, 1999.
317. Παπαϊωάννου Σ., «Επαγγελματική εκπαίδευση και προσανατολισμός», Γρηγόρης, 1992.
318. Παπακων/νου Γ., « Ενθυμήματα» Β΄ τόμος, Αθήνα 1996.
319. Παπακωνσταντίνου Γ., « Ενθυμήματα- Ποτισμένα με αίμα και δάκρυα», Γ΄ τόμος, Λινός, 1986.
320. Παπαλοΐζος Κλέων, «Εθνική Αλληλεγγύη. Φολέγανδρος 39-40. Αη Στράτης", Αθήνα 1977.
321. Παπαμαύρος Μ, «Διδακτικές αρχές του σχολείου Εργασίας- Είκοσι γράμματα στον έλληνα δάσκαλο», Κ.Ι. Μαυροειδή, Λαμία 1930.
322. Παπαμαύρος Μ., «Μεγάλα χρόνια- Το αναγνωστικό της φυλακής», Ακάδημος, 1989.
323. Παπαμαύρος Μ., «Σύστημα Νέας Παιδαγωγικής», Αθήνα 1961.
324. Παπανδρέου Β., «Χωρίς το κατάλληλο ανθρώπινο δυναμικό δεν θα υπάρξει ανάπτυξη». Περιοδ. «Οικονομ. Ταχυδρόμος», τχ. 10 (1994),
325. Παπανικολάου Ελ., «Νήσος Γιούρα», 1990.
326. Παπανούτσος Ε., « Αγώνες και αγωνίες για την Παιδεία», Φιλιππότη, 1996.
327. Παπαπάνου Κ., «Το χρονικό της Ανώτατης Εκπαίδευσης», Αμερ. Κολλέγιο, 1970.
328. Παπαπέτρος Αν., «Καταδικασμένοι σε θάνατο 1948-49», Ολκός, 1974.
329. Παππιάς Γ., «Θέματα εκπαίδευσης-απασχόλησης», 1994.
330. Παρτσαλίδου Αύρα, « Αναμνήσεις από την ΟΚΝΕ», Υφάδι, ;
331. Πατνιώτης Ν., «Οι απόφοιτοι της Τριτοβάθμιας μη Πανεπιστημιακής Εκπαίδευσης από το εξωτερικό», Παν. Πατρών, 1993.
332. Παυλίδη Κ., «Έξι μήνες μελλοθάνατη», Νέα Ελλάδα, 1951.
333. Περακάκης Ν. (Το βιβλίο της εξορίας) «Φυλακές Κέρκυρας, Ο καπετάν Μανόλης από τα χωριά του στη Γυάρο και Λέρο», Αθήνα, 1974.
334. Περιοδ. «Σύγχρονη εκπαίδευση», Βεργίδης Δ., Νεοφιλελεύθερη Εκπαιδευτική Πολιτική και η Επιμόρφωση των Εκπαιδευτικών, 1993.
335. Πεσμαζόγλου Στ., «Εκπαίδευση και Ανάπτυξη στην Ελλάδα 1948-1985, το ασύμπτωτο μιας σχέσης», Θεμέλιο, 1987.
336. Πεσμαζόγλου Στ., «Ο Έλληνας Εκπαιδευτικός και η Ευρωπαϊκή Διάσταση», Ιδρυμα Λαμπράκη – Εκπαιδ. Κωστ. Γείτονα, Αθήνα, 1994.
337. Πετρής Γιώργος, «Γιούρα 1951», Αθήνα, 1951.
338. Πικρός Γ., «Οι ρίζες του λαϊκού μας κινήματος», Καρανάση, 1978, 8 τόμοι .
339. Πικρός Γ., «Το χρονικό της Μακρονήσου», Σύγχρονη Εποχή, 1987.
340. Πιστιόλης Σπ., «Ιστορική αναδρομή του θεσμού της Λαϊκής Επιμόρφωσης», στο «Νομοθετικά και διοικητικά μέτρα υπέρ της εκπαίδευσης των ενηλίκων», Διεθνές Συμπόσιο UNESCO, Αθήνα, 1989.
341. Πολυχρονόπουλος Π., « Φιλοσοφία της Παιδείας». 1985.
342. Πρακτικά 1ου Πανευρ. Συνεδρίου, «Η αντιμετώπιση του αναλφαβητισμού στις χώρες μέλη της ΕΟΚ σήμερα», Υπ. Πολιτισμού, ΥΠΕΠΘ, ΕΟΚ, ΓΓΛΕ, 1987.

343. Πρακτικά Διεθνούς Σεμιναρίου, «Λαϊκή Επιμόρφωση: Διεθνείς Εμπειρίες και Προοπτικές», ΚΕΜΕΑ, 1982.
344. Πρακτικά σεμιναρίου, «Απόδημος Ελληνισμός, Λαϊκή Επιμόρφωση, Νέα Γενιά, Υπ. Πολιτισμού, Υπ. Ν. Γενιάς, ΓΓΑΕ, ΓΓΛΕ, 1986.
345. Πρακτικά συζητήσεων της Βουλής, 30/5/1929.
346. Πρακτικά Συνδιάσκεψης του ΠΑΣΟΚ για την Παιδεία, Οκτώβρ. 1997.
347. Πρεβέλου Ουρ.-Ακτύπη: «Δια βίου Εκπαίδευση-Κοινωνική δικαιοσύνη. Οι απόψεις των T. Schuller , J. Bengtsson. "A strategy for equity recurrent education and democracy". », περ. « Σχολείο και ζωή», τχ. 5-6, 1997.
348. Πυργιωτάκης Ι. Ε.- Ι. Ν. Κανάκης: «Παγκόσμια κρίση στην εκπαίδευση», Γρηγόρης, 1992.
349. Πυργιωτάκης Ι. Ε., Ι. Ν. Κανάκης: «Κοινωνικοποίηση και εκπαιδευτικές ανισότητες, Γρηγόρης, 1989.
350. Ράσης Σ., «Ανθρωπιστική παιδεία στη σύγχρονη εκπαίδευση», Παρατηρητής, 1988.
351. Ρήγα Α., «Σύγχρονα Εκπαιδευτικά Συστήματα», 2 τόμοι, Αθήνα , 1992.
352. Ροδάκης Π. - Μπ. Γραμμένος, «Ετσι άρχισε ο εμφύλιος πόλεμος». Το υπόμνημα του ΔΣΕ στον ΟΗΕ το Μάρτιο του 1947, Γλάρος, 1987.
353. Ροδάκης Π., « Η Δικτατορία των συνταγματαρχών- άνοδος και πτώση», Μηκύναι, 1975.
354. Ρώτας Β., «Θέατρο και Αντίσταση», Αθήνα Σύγχρονη Εποχή, 1981.
355. Σακελαρίου Χ, «Μιχ. Παπαμαύρος- η ζωή- οι διώξεις – το έργο του» , Gutenberg, 1985.
356. Σακελλαρίου Χ., «Η παιδεία στην Αντίσταση», Φιλippότη, Αθήνα 1984.
357. Σακελλαρόπουλος Θ., «Ευρωπαϊκό κοινωνικό κράτος ή εθνικές κοινωνικές πολιτικές; Ο Ευρωπαϊκός κοινωνικός χώρος μετά το Μάαστριχ», στο Π. Γετίμης-Δ. Γράβαρης, «Κοινωνικό κράτος και κοινωνική πολιτική. Η σύγχρονη προβληματική», Θεμέλιο, 1993.
358. Σακελλαρόπουλος Θ., «Νεοελληνική κοινωνία. Ιστορικές, κριτικές προσεγγίσεις», Κριτική, 1994.
359. Σαραντόπουλος Α., «Οι εξόριστοι στον εμφύλιο», Ζαχαρόπουλος. Αθήνα 2000.
360. Σαρρής Ν, «Αριστοτελικές επίνοιες για την κοινωνιομετρία και την κυβερνητική», Ανάπτυπο από την Επιστημονική Επιτηρίδα της Παντείου Ανωτάτης Σχολής πολιτικών Επιστημών, Αθήνα , 1981.
361. Σαρρής Ν., «Ελληνική κοινωνία και τηλεόραση», Ατόμος, Γόρδιος, 1992.
362. Σαρρής Ν., «Φιλοσοφία της κοινωνίας και της πολιτείας», 2 τόμοι, Γραμμή, 1985.
363. Σβορώνος Ν., «Επισκόπηση της Νεοελληνικής Ιστορίας», Αθήνα , 1976.
364. Σβορώνος Ν., «Τα κύρια προβλήματα της περιόδου 1940-1950», συλλογικό έργο «Η Ελλάδα στη δεκαετία 1940-1950. Ένα έθνος σε κρίση.», Θεμέλιο, 1984.
365. Σέρβος Δ., « Το παιδομάζωμα και ποιοι φοβούνται την αλήθεια», Σύγχρονη Εποχή, 2001.
366. Σέρβος Δημ., « Νησί ζυμωμένο με την Ιστορία», εφημ. Ριζοσπάστης, 3/1/01.

367. Σηφάκη Μ., « Η εκπαίδευση στην Ελλάδα από τη μεταρρύθμιση του Βενιζέλου ως το 1974», ΟΙΕΛΕ, 1980.
368. Σιδερέη Μ., «Δεκατέσσερα χρόνια – μαρτυρία», Αθήνα Ερμής 1981.
369. Σουμέλης Κ. , «Ο αναλφαβητισμός στις χώρες της ΕΟΚ», Ακαδημία Αθηνών, Αθήνα, 1993.
370. Σταύρου Στ., «Η Εκπαίδευση στην Ελλάδα το 2000», στο Κατσούλης: «Η Ελλάδα προς το 2000», Παπαζήση, 1988.
371. Σταύρου Στ., «Η επαγγελματική Εκπαίδευση στην Ελλάδα», CEDEFOP, Λουξεμβούργο, 1995.
372. Στεφάνου Π., «Των αφανών», Θεμέλιο, 1998
373. Στολίδη Δ., «Οι καταβολές μας», Σύγχρονη Εποχή, 1998.
374. Συλλογή «Αντίλαλοι απ' τα κάτεργα», 1963.
375. Συλλογή κειμένων, «Μακρόνησος – Ιστορικός Πολιτιστικός τόπος», ΥΠΕΧΩΔΕ, 1994.
376. Συλλογική έκδοση «Οι δίκες της Χούντας-Πλήρη πρακτικά» 5τ. εκδ. «Δημοκρατικοί καιροί», 1976.
377. Συλλογικό έργο «Εκείνα τα χρόνια παιδί μου στον Αη Στράτη...». Συντονιστές εργασίας και επιμελητές: Μ.Καβαρδίνη, Δ. Οικονόμου, Π. Χήτα. Υπουργείο Αιγαίου, 1999.
378. Συλλογικό έργο: «Γιούρα – Ματωμένη βίβλος» και «Ματωμένη Βίβλος Νο 2, Γιούρα», Νέα Ελλάδα, 1950., 1952.
379. Συλλογικό έργο: «Γιούρα», υπόμνημα κρατουμένων προς τον Υπουργό Δικαιοσύνης της κυβέρνησης Πλαστήρα -1984, ΓΝΩΣΗ, Μαρτυρίες, 1984.
380. Συλλογικό έργο: «Η επιστημονική και τεχνολογική επανάσταση: Κοινωνικές επιπτώσεις και προοπτικές», Σύγχρονη Εποχή, 1976.
381. Συλλογικό έργο: «Θέματα Παιδείας», Εταιρεία Μελέτης Ελληνικών Προβλημάτων, Κέδρος, 1972.
382. Συλλογικό έργο: «Ματωμένη Βίβλος – Το κατηγορώ των 300 μελλοθάντων της Αίγινας»(1949).
383. Συλλογικό έργο: «Μια φωνή απ' τα κάτεργα», Κέρκυρα – προς την Γενικήν Συνέλευση του ΟΗΕ, 1955, Πολιτικές και λογοτεχνικές εκδόσεις 1957.
384. Συλλογικό έργο: «Νταχάου – Μασουτχάουζεν-Μακρονήσι», Αλεξανδρής Μ. Ε., Αθήνα 1976.
385. Συλλογικό έργο: «Στα νησιά της Ελλάδος: αφιερώνεται στους εξόριστους», «Εθνική Αλληλεγγύη Ελλάδος»: Αθήνα χειρόγρ. 1947.
386. Συλλογικό έργο: «Φυλακές Κέρκυρας Λαζαρέτο 1947-1949 – Μαρτυρίες», Αθήνα, Σωματείο Λαζαρέτο, 1996.
387. Συλλογικό έργο: «Β' Εβδομάδα Μαρξιστικής σκέψης 4-15/5/66», (Μάριο Μανακόρντα: Μαρξισμός και επιστήμη), Θεμέλιο. 1966.
388. Συλλογικό έργο: «Γιούρα», Υπόμνημα κρατουμένων προς τον υπουργό δικαιοσύνης της κυβέρνησης Πλαστήρα, Αθήνα, Γνώση 1984 (πανομοιότυπο αντίγραφο του 1951).
389. Συμπόσιο «Κουλτούρα και Τεχνολογία», Παρουσία, 1990.
390. Συμπόσιο Διεθνές, «Νομοθετικά και Διοικητικά μέτρα υπέρ της Εκπαίδευσης Ενηλίκων», Υπ. Πολιτισμού, UNESCO, ΓΓΛΕ, 1989.
391. Συμπόσιο ΚΜΕ, «Λευκή και Πράσινη Βίβλος, Σύγχρονη εποχή, 1996.

392. Συνέδριο (Α') Παιδείας ΟΙΛΕ, , "Προβλήματα της Ελληνικής Εκπαίδευσης", Τεκμήριο, 1980.
393. Συνέδριο ΕΜΠ, «Η εκπαίδευση σε νέες μορφές», ΕΜΠ, 1992.
394. Σωτηρίου Κ., «Το Εθνικό Συμβούλιο και η παιδεία
395. Τάσιος Θ.Π., «Παιδεμός Παιδείας», Λύχνος, 1993.
396. Τάσιος Θ.Π., «Σημειώσεις σε πρακτικά θέματα ελευθερίας και παιδείας», Κέδρος, 1976
397. Τζάνη Μ, « Σχολική επιτυχία: - ζήτημα ταξικής προέλευσης και κουλτούρας», Γρηγόρη, 1983.
398. Τζάνη Μ, «Θέματα κοινωνιολογίας της παιδείας», Γρηγόρη, 1986
399. Τζάνη Μ – Παμουτσόγλου Τ, «Το ελληνικό εκπαιδευτικό σύστημα-Ταυτόν και αλλοτριμοφωδίαιτον», Αθήνα , 1998.
400. Τόλιος Γ., « Παραγωγικότητα, ανταγωνιστικότητα, ανεργία. Η διανοήση στην Ελλάδα», Σύγχρονη εποχή, 1986.
401. Τόλιος Γ., «Παραγωγικότητα, ανταγωνιστικότητα, ανεργία, Η διανοήση στην Ελλάδα», Σύγχρονη Εποχή, 1984.
402. Τουλιάτος Σπ., «Προβλήματα της ελληνικής εκπαίδευσης», ΟΙΕΛΕ, Τεκμήριο, 1980.
403. Τρικαλινός Γ., «Ανασκαλεύοντας τη χόβολη της μνήμης», Σύγχρονη Εποχή, 1998.
404. Τρικαλινός Γ., «Πώς φτάσαμε στις 23 Φλεβάρη 1943», Ριζοσπάστης, 18/2/1993.
405. Τσαούσης Δ., «Το Ελληνικό Πανεπιστήμιο στο κατώφλι του 21ου αιώνα», Gutenberg, 1993.
406. Τσαούσης Δ. Γ., «Πανεπιστήμιο και οικονομία στις αναπτυσσόμενες και αναπτυγμένες χώρες, Αθήνα, 1994.
407. Τσαούσης Δ., «Δια βίου μάθηση- πρόκληση για την εκπαίδευση», εισηγητικό κείμενο στη διημερίδα «Η βιβλιοθήκη στην εκπαίδευση», 13-14 Μαΐου 1997, Στοά βιβλίου..
408. Τσαούσης Δ., «Η κοινωνία του ανθρώπου», Gutenberg, 1989.
409. Τσαούσης Δ., ενημερωτική Έκθεση (ΜΥΕΚΠΟ), Ν.5, Εισαγωγικές παρατηρήσεις πάνω στο κείμενο «Quality and Relevance-The challenge to European education-Unlocking Europe's human Potential", Βρυξέλλες, 1994.
410. Τσιώκος Γ. – Σ. Κοντράρου, «Συμπλήρωση βασικής παιδείας Ενηλίκων, ΓΓΛΕ, 1987.
411. Τσουκαλάς Κ., « Η ιδεολογική επίδραση του εμφυλίου», στο « Η Ελλάδα στη δεκαετία 1940-1950, ένα έθνος σε κρίση», Θεμέλιο, Αθήνα, 1984.
412. Τσουκαλάς Κ., «Εξάρτηση και αναπαραγωγή-Ο κοινωνικός ρόλος των εκπαιδευτικών μηχανισμών στην Ελλάδα 1830-1922 », Θεμέλιο, 1997.
413. Τσουκαλάς Κ., «Η ανώτατη Εκπαίδευση στην Ελλάδα ως μηχανισμός κοινωνικής αναπαραγωγής», Δ. Σουκαλίων, τ.χ. 13, 1975.
414. Τσουκαλάς Κ., «Κράτος, κοινωνία, εργασία στη μεταπολεμική Ελλάδα», Θεμέλιο, 1987.
415. Τσουκαλάς Κ., «Σκέψεις γύρω από τον κοινωνικό ρόλο της δημόσιας απασχόλησης στην Ελλάδα», στο "Το κράτος στον περιφερειακό καπιταλισμό", Εξάντας, 1985, Αθήνα.
416. Τσουκαλάς Κ., "Είδωλα πολιτισμού", Θεμέλιο, 1991.

417. Τσουκαλάς Κ., Σ. Πεσμαζόγλου, Ν. Ρουτζούνης, Μ. Αγγουράκης, «Προσεγγίσεις – Κοινωνική δομή και αριστερά, Σύγχρονη εποχή, 1990.
418. ΥΠΕΠΘ, «Εκπαίδευση 2000-για μια Παιδεία Ανοικτών Οριζόντων», 1997.
419. Φαλιάγκα - Παπανικολάου Ελ., «Νήσος Γυάρος, Γιούρα», Από φωτιά και σίδηρο, 1989.
420. Φαλιάγκα Ε. - Παπανικολάου:" Στις μάνες μας" Από φωτιά και από σίδηρο, Αθήνα 1980.
421. Φαρσακίδης Γ., «Τόποι εξορίας- στρατόπεδα πολιτικών εξορίστων 1948-1972. Μακρόνησος- Αη Στράτης-Λέρος» Τυποεκδοτική , Αθήνα 1994.
422. Φίλιας Β., «Κοινωνία και εξουσία στην Ελλάδα-Η νόθα αστικοποίηση 1800-1864», Gutenberg, 1996.
423. Φλούντζης Αντ., «Ακροναυπλία και Ακροναυπλιώτες», 1937-1943, Θεμέλιο, 1979.
424. Φλούντζης Αντ., ««Στο στρατόπεδο Υγειονομικών Αντικυθήρων και στην Τρίπολη», 1955-1962» Φιλippότη, 1988.
425. Φλούντζης Αντ., «Στο στρατόπεδο του Αη Στράτη, 1950-1962», Καπόπουλου, Αθήνα 1986.
426. Φόρεστερ Β., «Η οικονομική κρίση», Νέα Σύνορα, Λιβάνη.
427. Φουρρέ Π.- Κ. Θεοδοσοπούλου, «Η εκπαίδευση των ενηλίκων στην Ελλάδα», ΟΕΔΒ, Αθήνα , 1966.
428. Φράγκος Χ., «Παιδεία, παραγωγή και ανάπτυξη. Ερευνητική συνάντηση Πανεπιστημιακών και Εκπροσώπων παραγωγικών και οικονομικών τάξεων Ελλάδας και Κύπρου», Gutenberg, 1994.
429. Φράγκος Χ., «Ψυχοπαιδαγωγική», Gutenberg, 1984.
430. Φραγκουδάκη Α., «Εκπαιδευτική Μεταρρύθμιση και φιλελεύθεροι διανοούμενοι. Άγονοι αγώνες και ιδεολογικά αδιέξοδα στο μεσοπόλεμο», Κέδρος, 1977.
431. Φραγκουδάκη Α., «Κοινωνιολογία της Εκπαίδευσης», Παπαζήση, 1985.
432. Φραγκουδάκη Α., «Το πρόβλημα της τεχνικής εκπαίδευσης – αναπτυξιακή λογική και ιδεολογίες», περιοδ. «Ο Πολίτης», τχ.11, 1977.
433. Φραγκουδάκης Χ., «Ακροναυπλία-Ακροναυπλιώτες, η ζωή και το έργο τους», Αθήνα 1998.
434. Φωτάκης Κ. – Δ. Ζιώγας, «Η αγορά εργασίας και οι Παρεμβάσεις του ΕΚΤ», Υπουργ. Εργασίας – ΕΛΚΕΠΑ 1990.
435. Χαραλαμπάκης Ι., «Το ελληνικό εκπαιδευτικό σύστημα», Αθήνα , 1980.
436. Χατζηστεφανίδης Θ., «Ιστορία της Νεοελληνικής Εκπαίδευσης» (1821-1986), Παπαδήμας 1990.
437. Χιωτάκης Κ., «Με χειροπέδες», Σύγχρονη Εποχή, 1975.
438. Χριστοδούλου Γ., «Σελίδες ημερολογίου: μνήμες 1934-1947», Αθήνα, 1994.

Δ' ΜΕΡΟΣ

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ.

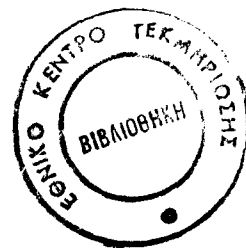
Φωτογραφικό υλικό-τεκμήρια.

Συνεντεύξεις.

ΝΟ: 8174
ημερ 87995

Ημερ Ισοδ.
31-8-2002

Δ' ΜΕΡΟΣ

18 Ιουλ. 2002

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ.

- 1.1. Φωτογραφικό υλικό-τεκμήρια.
- 1.2. Συνεντεύξεις.

1.1.

Α' Περίοδος.

1924-1940

Χειρόγραφες εφημερίδες από τους τόπους εξορίας .
(Πηγή: αρχεία Κ.Κ.Ε.- Περισσός, Αθήνα) .

Ανάφη

	Σελ.
> «Αντιφασίστας»: 1-10-1939, 21-1-1942, 1-2-1942, 1-5-1943, 22-6-1943.....	2- 4
> «Δελτίο»: αρ. φύλλου 2,5,7.....	5-10
> «Εξόρμηση»: Γενάρης 1941.....	11
> «Το Ζάλογγο»: Γενάρης 1941.....	12
> «Πολιτική Επιθεώρηση»: 15-4-1941.....	13

ΑΝΤΙΦΑΣΙΣΤΑΣ

Χρονιά Δ! Αριθ. φύλλου 44 | Όργανο Όμάδας Συμβίωσης Πολιτ. Εξορίστων Ανάφης | Κυριακή 1^η Φλεβάρη 1942

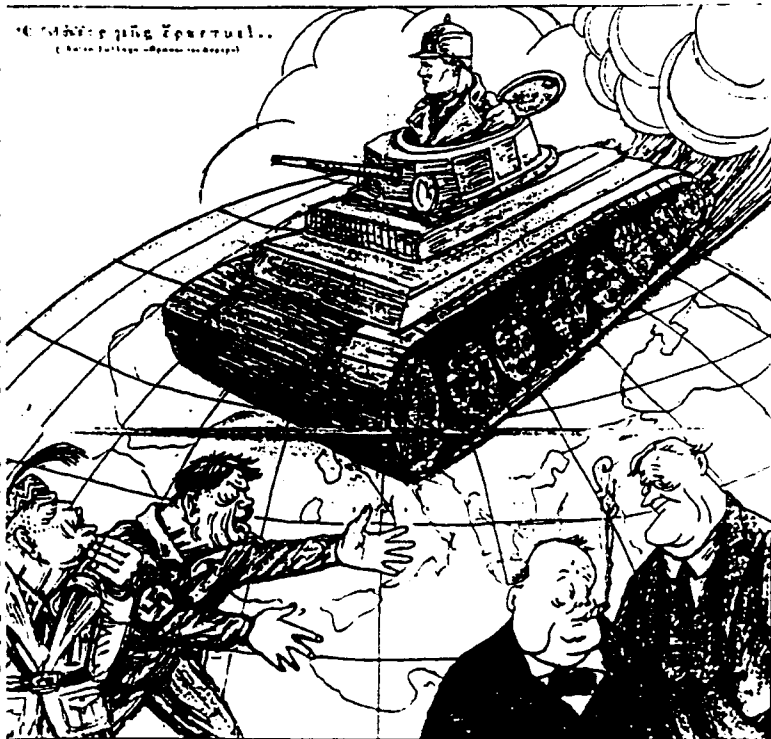
Ίστορική Νίκη!

Σε φεβρουάριο η νίκη, που στην ιστορία της ομάδας μας αποτελείται από δύο λαμπρά της από τη Γλυκύτητα θάλα, γιατί συμβαίνει το πιο μεγαλειώδες και καρποφόρο γεγονός της ζωής μας. Το ιστορικό των όπλων και των λαϊκών συνειδητών διακατακτώντων δουλειών τους, των αντάρτων των μέλων της.

Παλεύοντας η ομάδα μας και ταπεινώντας όλα τα ένοπλα και ημι ένοπλα της, υπερισχύοντας από τον κόσμο, οπότε και όλα τα μέλη της, με την κοινή και πίστη, με αφάνταστα δυναμικά κόλπα και επιμονή, περνάει έλευρα τις πιο κρίσιμες ημέρες ταυτόχρονα τις δύο παρούμενες και μελλοντικές τούτες στιγμές, με την πραγματική και ιστορική και μελλοντική τους ως ζωή της, τη μετατροπή της σε μια μοναδική, εφάπαξ πραγματική κομμουνιστική ομάδα, σε μια ομάδα που τούστων θυσιαστών του λαού.

Η ιστορική νίκη τούτη είναι από των τούτων ομάδων, η δυναμική και η στέγη των αντάρτων, που μελών της, βίβλους περιλαμβάνει το μέγεθος της ιδεολογικής ανώτατης και το από ποσο, ταίριαδα πολιτικού από όπου έπεται οφθαλμοί η ομάδα μας και για τη νικηφόρα τη είναι περισσότερο, ιδιόμορτη η οργάνωση, με τη καθάρωση με την έλευσιν, καθημερινή διάδοση διακατακτώντων δουλιών της, ταίριαδας και κορυφών με τη στήριξη των προξενικών ή δικών της κατόψεως σε

«Ομάδα της Γλυκύτητας...»
(Επίσης υπάρχει ομάδα της Γλυκύτητας)

για τη
στο του
επάρτι-
μεγαλει-
ώδεια
επιζού-
μεντα
και
για την
των δη-
των της
τους, τη
αυτά του
δυσπασ-
αχνοστέ-
ατοστέ-
κατόψε-
η Γλυκύ-
σε αυτή
δύναμι-
τη ελευ-
προσέτι-
ήλευσε
αυτή του
την...

Εξόρμηση

Τάναγκαϊα διδάγματα

Το πρώτο μάθημα της τάναγκαϊας διδασκαλίας είναι η γνώση του εαυτού. Ο μαθητής πρέπει να εξετάσει τον εαυτό του, να αναζητήσει τα αδύνατά του σημεία, να κατανοήσει τις αιτίες των σφαλμάτων του. Η αυτοκριτική είναι απαραίτητη, αλλά πρέπει να γίνεται με μέτρο, χωρίς να πέσει ο μαθητής σε απόγωμο ή να χάσει την αυτοπεποίθησή του. Η γνώση του εαυτού είναι η βάση για την πρόοδο.

Το δεύτερο μάθημα είναι η γνώση της φύσης. Ο μαθητής πρέπει να μελετήσει τη φύση, να κατανοήσει τους νόμους της, να αναζητήσει τις αιτίες των φαινομένων. Η φύση είναι ο καλύτερος δάσκαλος, και ο μαθητής πρέπει να την παρατηρεί με προσοχή και με σεβασμό. Η γνώση της φύσης είναι η βάση για την κατανόηση του κόσμου.

Το τρίτο μάθημα είναι η γνώση της ιστορίας. Ο μαθητής πρέπει να μελετήσει την ιστορία, να κατανοήσει τις αιτίες των γεγονότων, να αναζητήσει τις αιτίες των σφαλμάτων. Η ιστορία είναι ο καλύτερος δάσκαλος, και ο μαθητής πρέπει να την παρατηρεί με προσοχή και με σεβασμό. Η γνώση της ιστορίας είναι η βάση για την κατανόηση του παρόντος.

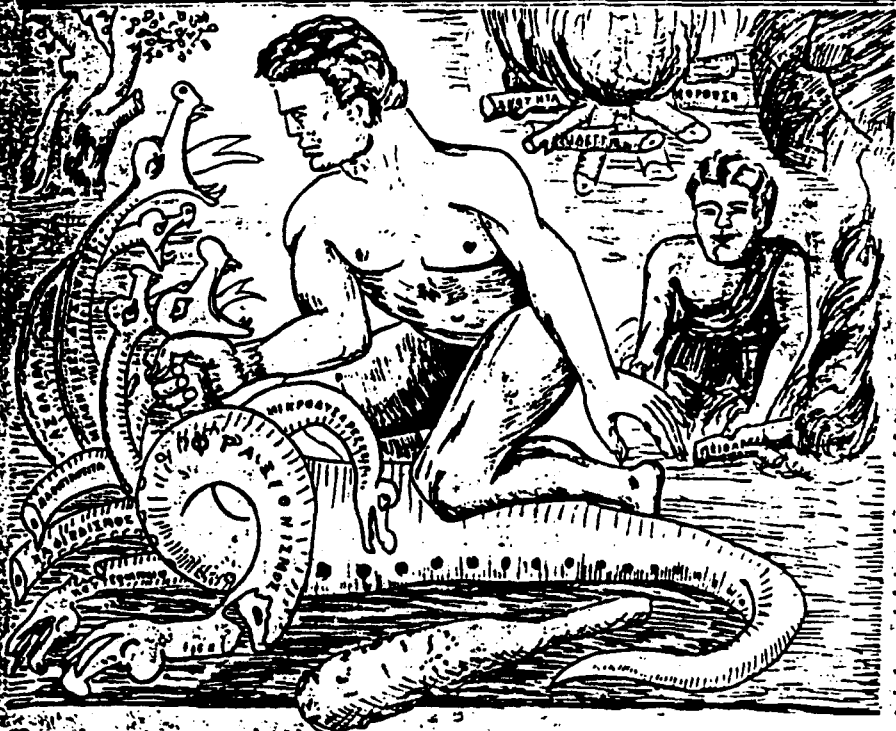
Το τέταρτο μάθημα είναι η γνώση της φιλοσοφίας. Ο μαθητής πρέπει να μελετήσει την φιλοσοφία, να κατανοήσει τις αιτίες των σφαλμάτων, να αναζητήσει τις αιτίες των σφαλμάτων. Η φιλοσοφία είναι ο καλύτερος δάσκαλος, και ο μαθητής πρέπει να την παρατηρεί με προσοχή και με σεβασμό. Η γνώση της φιλοσοφίας είναι η βάση για την κατανόηση του κόσμου.

Γολιμαθριε πρσση απκζ εθρσσιθς

Η γολιμαθριε πρσση απκζ εθρσσιθς είναι η γνώση της φύσης. Ο μαθητής πρέπει να μελετήσει τη φύση, να κατανοήσει τους νόμους της, να αναζητήσει τις αιτίες των φαινομένων. Η φύση είναι ο καλύτερος δάσκαλος, και ο μαθητής πρέπει να την παρατηρεί με προσοχή και με σεβασμό. Η γνώση της φύσης είναι η βάση για την κατανόηση του κόσμου.

Η γολιμαθριε πρσση απκζ εθρσσιθς είναι η γνώση της ιστορίας. Ο μαθητής πρέπει να μελετήσει την ιστορία, να κατανοήσει τις αιτίες των γεγονότων, να αναζητήσει τις αιτίες των σφαλμάτων. Η ιστορία είναι ο καλύτερος δάσκαλος, και ο μαθητής πρέπει να την παρατηρεί με προσοχή και με σεβασμό. Η γνώση της ιστορίας είναι η βάση για την κατανόηση του παρόντος.

Η γολιμαθριε πρσση απκζ εθρσσιθς είναι η γνώση της φιλοσοφίας. Ο μαθητής πρέπει να μελετήσει την φιλοσοφία, να κατανοήσει τις αιτίες των σφαλμάτων, να αναζητήσει τις αιτίες των σφαλμάτων. Η φιλοσοφία είναι ο καλύτερος δάσκαλος, και ο μαθητής πρέπει να την παρατηρεί με προσοχή και με σεβασμό. Η γνώση της φιλοσοφίας είναι η βάση για την κατανόηση του κόσμου.

Οπως αναφέρει Ίλλωσ βοήθησε τόν Ήρακλή στην εξόντωση τής Λεοντίας Υΐας. Έτσι και η Νεολογία βοηθάει ανθρώπους στις πολλές τους προσπάθειες.

ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΕΠΙΧΡΟΝΙΣΗ

Τεύχος 11
Από τον
Απόστολο

Μηνιαίο ετήσιο 1942

Ο Αγώνας του Ελληνικού Λαού σε νέα φάση

Στα 6 του Απριλίου παρα-
στά σαν άρρηκτο για τον αν-
ταρμά των γερμάνων και της
βουλγαρίας και τον έδωκε τον
καύσιμα του έθνους και την
ελευθερία. Δίπλα στον θάνατο
της πατρίδας, ένας μαρτυρικός
αγώνας για την ελευθερία και
την ανεξαρτησία του λαού μας,
ο οποίος έδωσε στον λαό μας
τον καλύτερο παράδειγμα του
αγώνα. Ο λαός μας, ο οποίος
μεταξύ άλλων μόνος υποστάθηκε
στον πόλεμο, ο οποίος οδήγησε
στον θάνατο των μαρτύρων και
την καταστροφή του λαού μας.

Ο λαός μας, ο οποίος οδήγησε
στον θάνατο των μαρτύρων και
την καταστροφή του λαού μας,
ο οποίος οδήγησε στον θάνατο
των μαρτύρων και την καταστροφή
του λαού μας, ο οποίος οδήγησε
στον θάνατο των μαρτύρων και
την καταστροφή του λαού μας.

Ο λαός μας, ο οποίος οδήγησε
στον θάνατο των μαρτύρων και
την καταστροφή του λαού μας,
ο οποίος οδήγησε στον θάνατο
των μαρτύρων και την καταστροφή
του λαού μας, ο οποίος οδήγησε
στον θάνατο των μαρτύρων και
την καταστροφή του λαού μας.

Τεύχος 11 - ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΕΠΙΧΡΟΝΙΣΗ - Τεύχος 11 του Απριλίου 1942

Εξωτερική Στρατηγική

Η Διεθνής κατάσταση από τη Βαλκανική σκοπιά

Δύο πράγματα είναι εύκολο
να διαπιστωθούν από τις δι-
φορές πολιτικές υποθέσεις που
έχονται στον πόλεμο από τους
αγώνες και τις Σοβιετικές Ένωσεις.

Όπως είπαμε δέξιόντος έμ-
πρασιασμού πόλεμος μεταξύ του
Άξονα και της Αγγλίας είναι
οι και οι Βαλκάνια με την
επιρροή της Σοβιετικής Ένωσης
και της Γερμανίας.

Το βασικό πρόβλημα της παρούσας
κατάστασης είναι η Βαλκανική
και η Σοβιετική Ένωση. Η
Βαλκανική είναι η περιοχή
που βρίσκεται μεταξύ της
Αγγλίας και της Γερμανίας.
Η Σοβιετική Ένωση είναι
η περιοχή που βρίσκεται
μεταξύ της Γερμανίας και
της Αγγλίας.

Οι αιτίες λοιπόν που προ-
καλούν τις αυτές τόσο αναστα-
τασικές από Βαλκάνια είναι η
δύναμη της Γερμανίας και
της Αγγλίας. Η Γερμανία
είναι η δύναμη που προκαλεί
την αναστάτωση στην
Βαλκανική και η Αγγλία
είναι η δύναμη που προκαλεί
την αναστάτωση στην
Σοβιετική Ένωση.

Τόσο στην Αγγλία όσο και στην
Σοβιετική Ένωση η αναστάτωση
είναι η αιτία που προκαλεί
την αναστάτωση στην
Βαλκανική και η Αγγλία
είναι η δύναμη που προκαλεί
την αναστάτωση στην
Σοβιετική Ένωση.

από την ΕΣΣΑ ήταν εύκολο να
παρατηρήσει τις σχέσεις και τον
πόλεμο.

Αυτή η διακλίση των διαφόρων
επιρροών, οι υποτιμητικές διαβα-
σητικές αντιθέσεις, όπως και η
επιρροή της Σοβιετικής Ένωσης
στη Βαλκανική και η μεσο-
επιρροή της Γερμανίας στην
Σοβιετική Ένωση, οδήγησαν
στον πόλεμο μεταξύ των
Αγγλίας και της Γερμανίας.
Ο πόλεμος αυτός οδήγησε
στον θάνατο των μαρτύρων
και την καταστροφή του λαού
μας.

Η επόμενη του πολέμου είναι
η Βαλκανική περιοχή, η οποία
είναι η περιοχή που βρίσκεται
μεταξύ της Αγγλίας και της
Γερμανίας. Η Βαλκανική
είναι η περιοχή που βρίσκεται
μεταξύ της Αγγλίας και της
Γερμανίας.

Αυτή είναι η κατάσταση που
είναι η αιτία που προκαλεί
την αναστάτωση στην
Βαλκανική και η Αγγλία
είναι η δύναμη που προκαλεί
την αναστάτωση στην
Σοβιετική Ένωση.

από την Αγγλία και την
Γερμανία, ο οποίος οδήγησε
στον θάνατο των μαρτύρων
και την καταστροφή του λαού
μας.

Ο λαός μας, ο οποίος οδήγησε
στον θάνατο των μαρτύρων
και την καταστροφή του λαού
μας, ο οποίος οδήγησε στον
θάνατο των μαρτύρων και την
καταστροφή του λαού μας.

Ο λαός μας, ο οποίος οδήγησε
στον θάνατο των μαρτύρων
και την καταστροφή του λαού
μας, ο οποίος οδήγησε στον
θάνατο των μαρτύρων και την
καταστροφή του λαού μας.

Ο λαός μας, ο οποίος οδήγησε
στον θάνατο των μαρτύρων
και την καταστροφή του λαού
μας, ο οποίος οδήγησε στον
θάνατο των μαρτύρων και την
καταστροφή του λαού μας.

Ο λαός μας, ο οποίος οδήγησε
στον θάνατο των μαρτύρων
και την καταστροφή του λαού
μας, ο οποίος οδήγησε στον
θάνατο των μαρτύρων και την
καταστροφή του λαού μας.

από την Αγγλία και την
Γερμανία, ο οποίος οδήγησε
στον θάνατο των μαρτύρων
και την καταστροφή του λαού
μας.

Ο λαός μας, ο οποίος οδήγησε
στον θάνατο των μαρτύρων
και την καταστροφή του λαού
μας, ο οποίος οδήγησε στον
θάνατο των μαρτύρων και την
καταστροφή του λαού μας.

Ο λαός μας, ο οποίος οδήγησε
στον θάνατο των μαρτύρων
και την καταστροφή του λαού
μας, ο οποίος οδήγησε στον
θάνατο των μαρτύρων και την
καταστροφή του λαού μας.

Ο λαός μας, ο οποίος οδήγησε
στον θάνατο των μαρτύρων
και την καταστροφή του λαού
μας, ο οποίος οδήγησε στον
θάνατο των μαρτύρων και την
καταστροφή του λαού μας.

Ο λαός μας, ο οποίος οδήγησε
στον θάνατο των μαρτύρων
και την καταστροφή του λαού
μας, ο οποίος οδήγησε στον
θάνατο των μαρτύρων και την
καταστροφή του λαού μας.

Ο λαός μας, ο οποίος οδήγησε
στον θάνατο των μαρτύρων
και την καταστροφή του λαού
μας, ο οποίος οδήγησε στον
θάνατο των μαρτύρων και την
καταστροφή του λαού μας.

Ο λαός μας, ο οποίος οδήγησε
στον θάνατο των μαρτύρων
και την καταστροφή του λαού
μας, ο οποίος οδήγησε στον
θάνατο των μαρτύρων και την
καταστροφή του λαού μας.

Β' περίοδος 1945-1966

Σελ.

1. Χάρτης της Ελλάδας με τους τόπους εκτοπίσεων και φυλακίσεων των πολιτικών κρατουμένων της περιόδου 1945-1966..... 17
(Πηγή: Β. Βαρδινογιάννης - Π. Αρώνης «Οι μισοί στα σίδερα» , Φιλίστωρ, 1996.)

ΦΥΛΑΚΕΣ

2.Χειρόγραφες και έντυπες εφημερίδες από τις φυλακές «Χατζηκώστα», περιόδου 1945-1946.

(Πηγή : Αρχείο Δ. Σέρβου και Ιστορικό Τμήμα του ΚΚΕ)

- «Δεσμώτης Αγωνιστής»..... 18- 20
- «Η γροθιά» 21
- Αναφορά της εφημερίδας «Νέα Γενιά», Ιουλ. 1946, στις φυλακές «Χατζηκώστα» 22
- « Σφήκα», σατιρική εφημερίδα της 2/9/1945 , που πιθανά να εκδόθηκε στις φυλακές Χατζηκώστα , όπως προκύπτει από τις αναφορές στα κείμενα των προηγούμενων εφημερίδων..... 23
- « Φυλακισμένα Νιάτα», Ιούλης 1946..... 24

3.Γυναικείες φυλακές Αβέρωφ.

- Γράμμα της καθηγήτριας Ισμήνης Σιδηροπούλου , στις μαθήτριάς της, λίγο πριν την εκτέλεση. Τραγούδι « Μακριά απ' τον ελεύτερο αέρα» , σε στίχους και μουσική Ολυμπίας Παπαδούκα..... 25
- Ευχετήριες κάρτες , σκίτσα , ενθυμήματα..... 26- 28
(Πηγή : Αρχείο Ολ. Β. Παπαδούκα στο βιβλ. «Γυναικείες φυλακές Αβέρωφ». Αθήνα, 1981).

- Σελίδα από το ημερολόγιο της Τασίας Μάμιδα , όπου το πρόγραμμα μαθημάτων σημειώνεται με ειδικό κώδικα
(Πηγή: Ε. Φαλιάγκα, « Στις μάνες μας», Από φωτιά και από σίδερο, Αθήνα. 1980.)
- Γράμμα- μέρος της αλληλογραφίας με τη Διεθνή Αμνηστία το 1966, στα αγγλικά, της Φώφης Λαζάρου..... 29

(Πηγή : Αρχείο Φ. Λαζάρου)

- Παιδικό βιβλιαράκι - κομψοτέχνημα, γράμματα και ποιήματα από τη φυλακή..... 30-31
(Πηγή: Αρχείο Έλλης Παππά).

4. Ανδρικό τμήμα φυλακών «Αβέρωφ».

- Απόσπασμα σημειώσεων ιδεολογικών μαθημάτων, 19/11/46
(Πηγή : Αρχείο Δημ. Σέρβος) 32

5. Φυλακές Κέρκυρας (1953), Τρικάλων , Αμφισσας , Αλικαρνασσού (1954-1963)

- Σημειώσεις μαθήματος Πολιτικής Οικονομίας και Ιστορίας..... 33-34
 - Γράμμα στους συγγενείς με παράκληση για αποστολή βιβλίων..... 35
 - Ευλόγλυπτο του Παντελή Μανταλόβα « Ο Προμηθέας Δεσμώτης», αρχικά από ξύλο ελιάς και στη συνέχεια από γύψο μ μετά από παραγγελία , ώστε να σταλεί στο Παγκόσμιο Συμβούλιο Ειρήνης , στη Στοκχόλμη..... 36
- (Πηγή: Αρχείο Π. Μανταλόβα).

- Έργα του Ασαντούρ Μπαχαριάν με θέμα τη μελέτη , στις φυλακές Κέρκυρας (1958)..... 37-38
- (Πηγή : Αρχείο οικογ. Α. Μπαχαριάν)

6. Φυλακές Αίγινας

- Εξώφυλλο του Αναγνωστικού των φυλακών , που γράφτηκε από τον Μιχάλη Παπαμαύρο..... 39
- (Πηγή: Χ. Σακελλάριου, «Μεγάλα χρόνια- Το αναγνωστικό της φυλακής». Ακάδημος, 1989.)

- Λεπτομέρειες από τις εικαστικές παρεμβάσεις των κρατουμένων στην απομόνωση..... 40
- (Πηγή: αρχεία εφημ. «Ριζοσπάστης».)

- Αποσπάσματα από το συλλογικό κείμενο διαμαρτυρίας των κρατουμένων προς τον ΟΗΕ, το 1961, όπου το δικαίωμα στη μόρφωση αποτελεί κύρια προτεραιότητα..... 41-45

7. Φυλακές « Κάστορος».

- Χειρόγραφες εφημερίδες « Σκλάβια νιότη»..... 46-48
- (Πηγή: Αρχείο Δ. Σέρβου)

ΤΟΠΟΙ ΕΚΤΟΠΣΗΣ

1. Ικαρία. (1947-1948). Χειρόγραφες εφημερίδες .

(Πηγή: Αρχείο Δ. Σέρβου)

- «Αλύγιστος», 17/11/47..... 49
- «Πυρσός της Λευτεριάς», 10/5/47 και 30/7/47..... 50-52
- « Σπίθα», 1/3/47(;)...... 53
- « Βράχος», 1/3/48 54
- Ανταποκρίσεις από τους τόπους εξορίας στην εφημερίδα «Νέα Γενιά», Δεκέμβρης 1948..... 55-56
- Συνεδρίαση συντακτικής επιτροπής εφημερίδας στο χωριό Χρυσόστομος, Ικαρίας . Επίσης , μέλη της συντακτικής επιτροπής της

εφημ. « Ορίζοντες» στο στρατόπεδο Ντέκαμ της Μ. Ανατολής	57
(Πηγή: Αρχεία Ιστορικού Τμήματος του ΚΚΕ.)	

2. Γυάρος.

- Αποσπάσματα από το χειρόγραφο βιβλίο –καταγγελία προς τον ΟΗΕ, του 1951 58-61
- Ευλόγλυπτα του Π. Μανταλόβα . Οι φωτογραφίες δημοσιεύτηκαν σε αφιέρωμα της εφημ. «Ριζοσπάστης», 16/7/00. Στο φύλλο του λογοκριμένου βιβλίου φαίνεται η σφραγίδα με το « ηλεγχθέν», που σκάλισε ο καλλιτέχνης..... 62

3. Γυναίκες εξόριστες στη Χίο- Μακρόνησο- Τρίκερι (1948-1952)

- Αντίγραφο απόφασης για παράταση του χρόνου εκτόπισης της Σταυρούλας Καμαρινού, 6/2/51..... 63
- Φωτογραφικό υλικό από το Λεύκωμα της ζωγράφου Κατερίνας Χαρτιάτη- Σισμάνη « γυναίκες απ'όλη την Ελλάδα 1947-1952», Αθήνα , 1977..... 64-69
- Φωτογραφικό υλικό από το Λεύκωμα «Στρατόπεδα γυναικών», Καστανιώτης, 1978.

Μαθήματα στο ύπαιθρο στο στρατόπεδο της Χίου και τα πρώτα συνεργεία τσαγκαρικής στο Τρίκερι..... 70

4. Αη Στράτης (1952-1964)

- Χειρόγραφο απόσπασμα από την ομιλία για τον Γ. Καραϊσκάκη, στα πλαίσια του εορτασμού της 25 Μαρτίου 1821, το 1959..... 71- 72

(Πηγή: Ιστορικό Τμήμα ΚΚΕ)

- Χειρόγραφες σατιρικές εφημερίδες «Φυλαχτείτε» και «Προφυλαχτείτε», του 1962..... 73-76

(Πηγή: Αρχείο Δ. Σέρβου.)

- Φωτογραφικό υλικό από τη ζωή των εξορίστων
 - Ο φούρνος με τα φλόγιστρα –το καμάρι της Ομάδας Συμβίωσης Πολιτικών Εξορίστων..... 77
(Πηγή : Λεύκωμα Υπουργείου Αιγαίου, 2000)

- Η χορωδία των πολιτικών κρατουμένων και η ομάδα των εκπαιδευτικών 78
(Πηγή: Δ. Φυλακτός, « Θυμάται», Αθήνα 1988).

- Στιγμιότυπα από τις θεατρικές εκδηλώσεις των εξορίστων
(Πηγή : Λεύκωμα Γ. Φαρσακίδη, «Τόποι εξορίας», Τυποεκδοτική, 1994)..... 79

- Συνεργείο τσαγκαρικής στον Αη Στράτη..... 80
(Πηγή: Ιστορικό Τμήμα του ΚΚΕ)

ΤΟΠΟΙ ΜΑΡΤΥΡΙΟΥ

υπόψη Ν.Γ. Παλαίου 199.50

Επειδή ημετέρα διαμάχη επί της διαμάχης
σημαίνει ότι οι νόμοι της πολιτείας
πρέπει να μην είναι διαφορετικοί
από τους νόμους των άλλων.
Παρακαλούμε να μην παραλείψετε να
αποφασίσετε σχετικά με την
ερώτηση που αφορά την διαμάχη
αυτή. Ημετέρα διαμάχη επί της διαμάχης
σημαίνει ότι οι νόμοι της πολιτείας
πρέπει να μην είναι διαφορετικοί
από τους νόμους των άλλων.
Παρακαλούμε να μην παραλείψετε να
αποφασίσετε σχετικά με την

Λεπίδιο που στέλνει ο γνωστός ηθοποιός Μάνος Καραϊντζής στην κυριακή του βράδυ.

φ. 67

Κυριακή από τις ενότητες Κεφαλονδών, στην Κωφή Ζώνη από ενότητες Αθηνών
και στην Κωφή Ζώνη.
Τις από τις ενότητες μου για ένα χαρμάνι ειρηνικό κι εθελούσιο ζήτημα
ΑΥΤΟΥΣ.

20.11.51. Στο Κωφείο για τη γιορτή του. Η Γαβριέλλα, η Αδαμαντία και άλλες της οι
φίλες στάσαν τις από τις ενότητες μου για να μου πουν και άλλα.
Βίβλος - Εξέλιξη

Μηνιαίο ποσό
αποδοχών
και άλλων
πληρωμάτων

Η γυναίκα μου εξαπλώνεται την άπληστη φαντασία

Κάρτα από την κρατούμενη γυναίκα στον κρατούμενο άντρα της 28.12.49.
 Αγαπημένε μου εύχομαι ο καινούργιος χρόνος να σε φέρει κοντά μας. Γράμμα σου δέν
 πέρα, αυτή τη βδομάδα. Πήρες τα μικρά δωράκια μου; Τάφτιαξα μόνη μου. Σ' άρεσαν;
 Μ' αυτό το καρτάκι σου στέλνω με την κορούλα μας όλη μας την αγάπη και τη σκέψη μου.
 Ευχές από τις φίλες μου
 Φιλιά Αντιγόνη

Κάρτα της Μπεάτας στην κόρη της Έιλι.

Οι καρτούλες που φτιάξαμε 8.3.58 στη γιορτή της γυναίκας.

Προβλεψήεις

Ἰσοὶ τοὶ "Καταρακί" τῆς Σουμῆς Πύργου

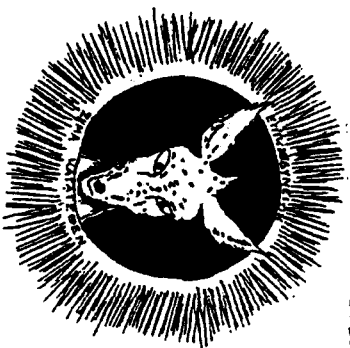
Ποὐκελῆσις

Τὸ Ἐρικινδυνεῖον οὐκ καθεῖ
Ἰεὶ μᾶτς ἄ θόδευ μὴδ' ἴσ
ἐμὴν μὴδ' ἴσ

Ἰσῆσις τοῦ κερταῖ
Ὅς ἔρθει νὰ παραθεῖ...
Ἡ θῆρα ἡ γ' μὴδ' ἴσ

Ἰσῆσις

ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ

Ἰσοκριάτικη Ἰρικινδυνή

Βραδύα

Ἡ Ἰρικινδυνος ὁμάς
καθεῖ ἐε ἀγῶνα ἄ θόδευ μὴδ' ἴσ μέχρις ἑσχατῶν τῆν
μελλοθανάτιον ὁμάδα Δ. Πιτέρυος.

ἡ. / 4 / 50

Γ. Β. Α.

Νὰ εἶνα πρόγραμμα τοῦ γράφτηκε γιὰ τὸ «Ἐρικινδυνεῖον».

ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ

1. Ἐκτακτὴν Ποδοσφαιρικὴ Ἐκπομπή

(Ἀφιερωμένη στὴς Κυρίες καὶ Δεσποινίδες τοῦ Ἐρικινδυνεῖου μὲ τὴν
εὐκαιρία τῆς Ἀποκριδῆς)

ΤΗΛΕΦΩΝΑ

A

4-10 10-12	ρλεις
3-4	σ
5-6	σ
6-7 ¹	σ
8-2 9 ¹	σ
2	σ

ΤΗΛΕΦΩΝΑ

Γ

9-11	σ
11-12	σ
3-4 ¹	Louie
5-7-2 9 ¹	σ
2	

Αντιγράφο από ένα τετράδιο αλληλογραφίας που είχα στη φυλακή, ένα γράμμα μου προς την κα. Palmer. Είναι το μοναδικό, φαίνεται πως στα άλλα γράμματα δεν είχα κρατήσει αντίγραφο, προφανώς γιατί βγαίνανε κρυφά από τη φυλακή. (Ημερομηνία δεν έχω, πρέπει να είναι αρχές 1966). Φ.Λ.

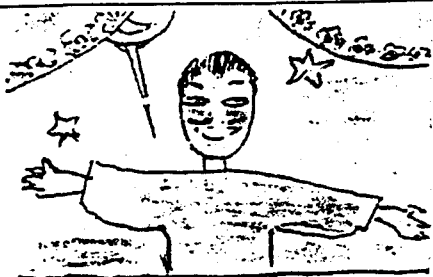
Dear Mrs Palmer,

I received your kind letter and was very moved to see that I have so many friends who are working for my freedom. Thank you very much for this letter because since I have been in the land of the long imprisonment of my life. Now the situation of the world has changed and the world has obliged the government to let me go. I hope that this will take place in April and then I shall be free. I know that I will owe my freedom to your efforts also.

Here in prison I learned a little English. I can read quite enough, write a little but I cannot speak. My comrades send you their greetings.

Yours very sincerely

Felix

ΚΟΥΚΛΟΘΕΑΤΡΟ
ΤΟΥ
ΜΑΘΙΟΥ
ΣΗΜΕΡΑ
Ο ΦΣΟΥΤΝΙΚ
Ο ΓΙΑΝΝΙΟΣ
ΚΙ Ο ΜΑΘΙΟΣ

Η ΜΙΚΡΗ ΗΛΙΘ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ

Ο ΦΣΟΥΤΝΙΚ
Ο ΓΙΑΝΝΙΟΣ
ΚΑΙ
Ο ΜΑΘΙΟΣ

ΜΟΝΟΠΡΑΚΤΟ
ΠΑ
ΚΟΥΚΛΟΘΕΑΤΡΟ

ΑΘΗΝΑ - ΦΕΒΡΑΡΙΟΣ 1958
π. 9

τίσους τή γή καβάλλα
σ' ένα φσούτικ.

ΜΑΘΙΟΣ - Τί είναι αυτός
ο φσούτικ;

ΓΙΑΝΝΙΟΣ - Αχέ, τί μου
κάνεις τόσοι ώρα τόν ε-
ξυπνο σά δέν ξετρεσού-
τε τους φσούτικς είναι
κωτά τά πόνεργα πού γο-
ράνε σάν τή σούρα γύρω
τριγύρω από τή γή.

-35-

-32-

δρόμοι. Δικός μας ο κόσμος
όλος

(Αγναλιάζονται και τρα-
γουδάνε)

Η θάλασσα δέν μας χωρά
ή γή πιά δέν μας φτάνει.
στ' αστέρια πάλι ή βάρια
μας

και στο Φεγγάρι πιδάνι
ντούρου ντούρου ντούρου
ντούρου
ντούρου ντούρου ντούρου

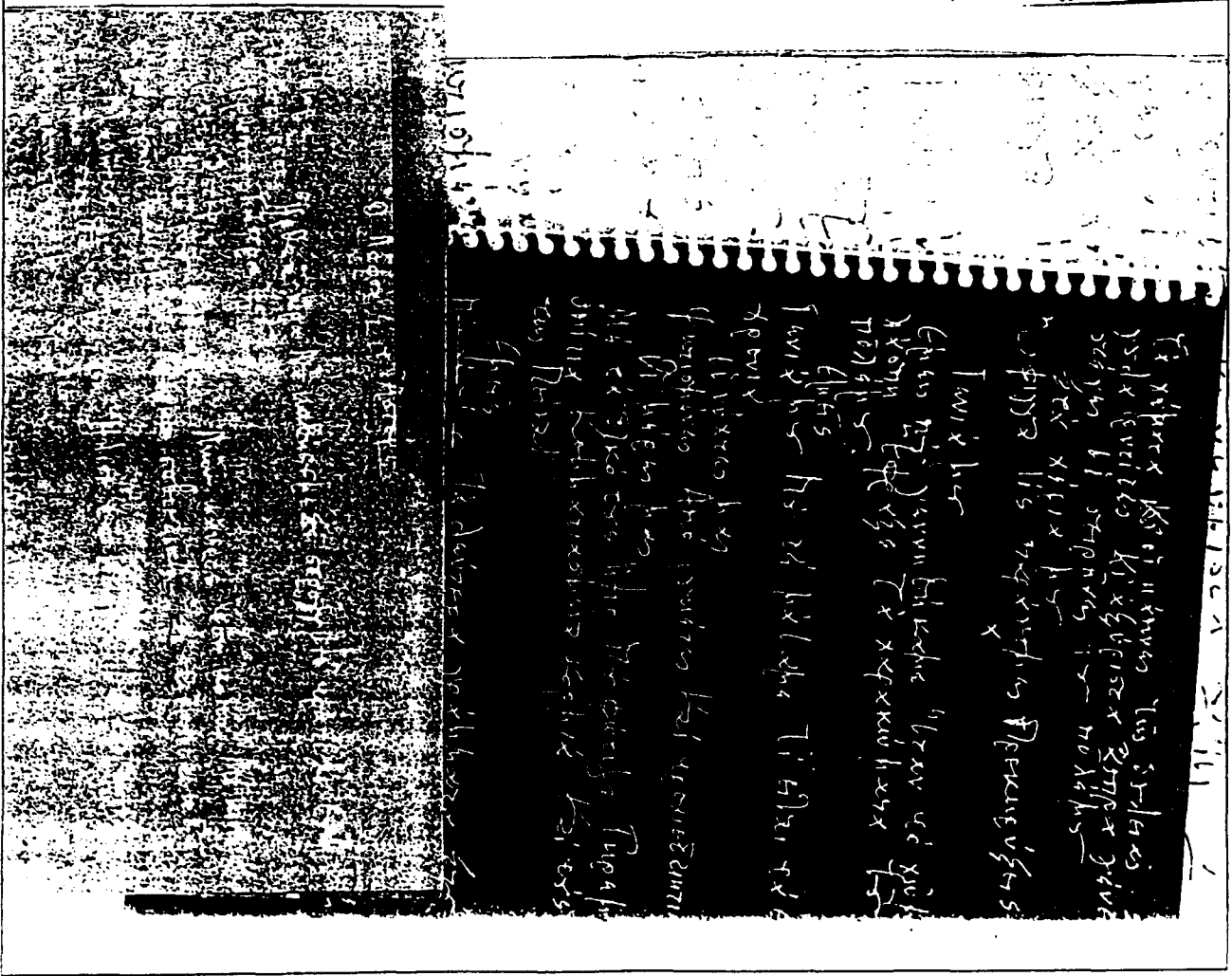
ντούρου
ντούρου ντούρου ντούρου
ντούρου
ντούρου ντούρου ντούρου
ντούρου

Μέ το Φεγγάρι γαι μικρό
μεγάλα τά φτερά μας.
Είν ο κόσμος ολονε χωρά
ή ανοιχτή αγναλιέ μας
ντούρου ντούρου ντούρου

4. 1953, v. 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 14, 15, 16, 17, 18, 19, 20, 21, 22, 23, 24, 25, 26, 27, 28, 29, 30, 31, 32, 33, 34, 35, 36, 37, 38, 39, 40, 41, 42, 43, 44, 45, 46, 47, 48, 49, 50, 51, 52, 53, 54, 55, 56, 57, 58, 59, 60, 61, 62, 63, 64, 65, 66, 67, 68, 69, 70, 71, 72, 73, 74, 75, 76, 77, 78, 79, 80, 81, 82, 83, 84, 85, 86, 87, 88, 89, 90, 91, 92, 93, 94, 95, 96, 97, 98, 99, 100.

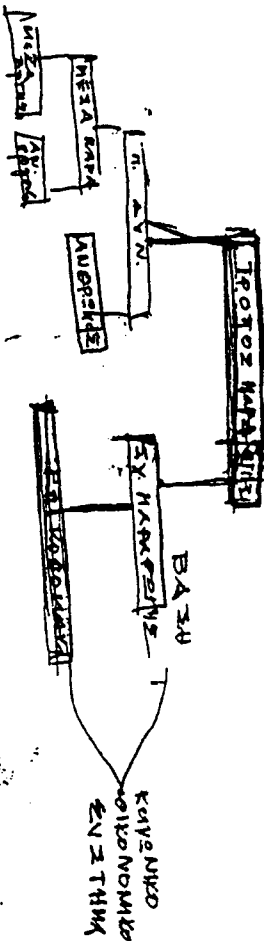
1. 1953, v. 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 14, 15, 16, 17, 18, 19, 20, 21, 22, 23, 24, 25, 26, 27, 28, 29, 30, 31, 32, 33, 34, 35, 36, 37, 38, 39, 40, 41, 42, 43, 44, 45, 46, 47, 48, 49, 50, 51, 52, 53, 54, 55, 56, 57, 58, 59, 60, 61, 62, 63, 64, 65, 66, 67, 68, 69, 70, 71, 72, 73, 74, 75, 76, 77, 78, 79, 80, 81, 82, 83, 84, 85, 86, 87, 88, 89, 90, 91, 92, 93, 94, 95, 96, 97, 98, 99, 100.

1. *... ..*
 2. *... ..*
 3. *... ..*
 4. *... ..*
 5. *... ..*
 6. *... ..*
 7. *... ..*
 8. *... ..*
 9. *... ..*
 10. *... ..*

1. *... ..*
 2. *... ..*
 3. *... ..*
 4. *... ..*
 5. *... ..*
 6. *... ..*
 7. *... ..*
 8. *... ..*
 9. *... ..*
 10. *... ..*

1. ΣΧ

1. εικόνη εν τ. Ολυμ. Α.Ε. ΕΣΣΑ
2. Το κελύει αν αι αυρη αυρη κελυ

1) Στο σοβαλιγιοσ ανα περιελασε εσοι
 κελυοριεσ οι ερεοσ εραοριεσ εσοι
 εζαριεοσ
 2) Εδραγιοσ περιελασ αν περιε
 εσοι εν αυρη κελυοριεσ

Μαντα Τολμα

7) Πέντε ιστορικοί τρόποι παραγωγής:

- Κοινωνιοικονομικής επιμετρητός. Αντιδραστηριότητα στην

Α' Πρωτογενή Κοινωνία εδωκε

Κύρια χαρακτηριστικά: Χαμηλό επίπεδο καρ. συνάμειν. (εργαζο)

- Τα πρώτα εργαλεία: Οργάνωση δουλειάς (κμνη) καρπός εδάφους

- Η ιδιοκτησία εσα κείσο παραγωγής-διανομής

- Δεν υπήρχε συλλετο ληστεία. Τα κείσο διαμεριζοτο οδτω ετι

Με την ανάπτυξη του εργαλείου δημιουργήθη καρπία

Κοινωνικός καταμερισμός κέρμ. γκαρ.

- Άντα λαγω χροιδνω, ανήκεσ εδσ γαλις.

- Εργαζοι της ανθρωπίνης ιδιοκτησίας. Πόλλοι για δεισο

Εργαζοι των ζώων. Αποσυνδεδεμένη ανθρωπ. ανδρω

- Β' Δουλοκτητικό σύστημα:

- Η κερπή λαξ. λαίωλια: Ησο παραγωγής δονκοι ιδιοκ. δουλοκτητ

- Ζκονός της παραγωγής: Το υπηκοοιόν αν του δουλοκ

- Πορ. δουλοκτητισμο δουλοκτητιος-Καταμεριστός-

- Άνδρες ποίησ και χωρία - κερπιατ. 5 ην κερπιατ. βρα

- Απομφορσοι και μηχανοκίνητοι του πορτογ.

- Εργαζοι κί ανωδοξη ομορ. πορτογ και συνδικοκ. Ειδροκία κ

- Πολλά εργα λείωσ μηχανοκί εδσ δισαπορφοκίωμο του πορτογ

- Σε καποιο σημείο ο πορ. δουλοκίεσ δισαπορφοκίεσ κερ. ερεο

το δαλοκ, υποκαθίσταται και τελίωα κίερε

Γ ΔΕΟΥΔΑΡΧΙΚΟ ΣΥΣΤΗΜΑ

- Χαρακτηριστικά γνωρίσματα: Η διερση του κοινωιέ

- Η μεγάλη ιδιοκτησία ερημ. Β' Αξιοποιήση των πείσο καρ

- Κέρμ αν του πορτογ. του πορτογ. (Πορτοκίωκίε

- Τον ερεοκίε ερημ. ερεοκίε αν ερεοκίε. Καταμφορ

- Α' Πολυ κερπια, κατακίεσ της τελίωσ.

- Βαίε των ερεοκίε πορτογίε: Ιδιοκτησία. - Η δεση

- Των δουλοκτητοκ. - Βίωσ ανδρωκίεσ - Πορτοκίε

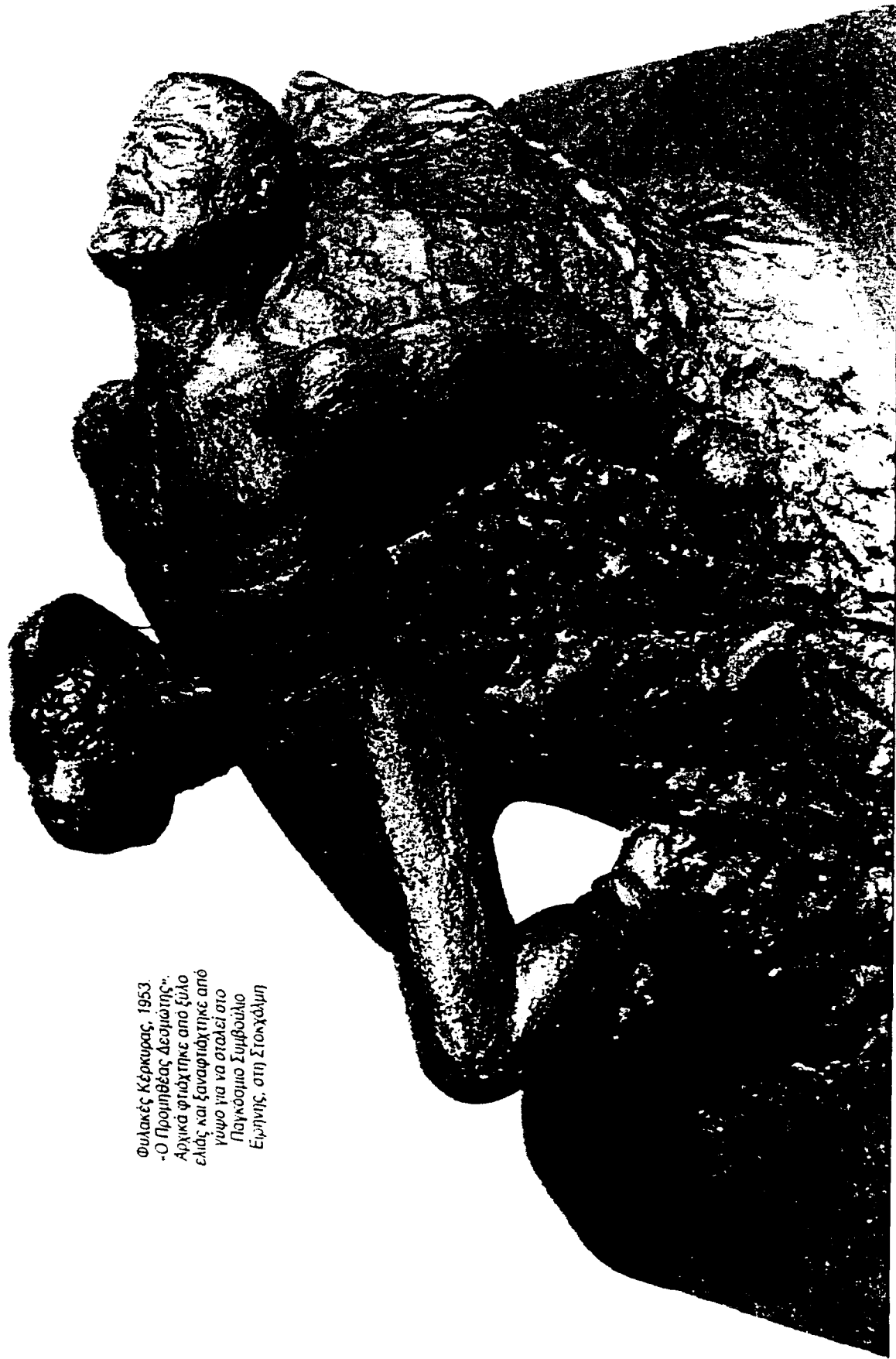
- Αποκίεσ. Της ερεοκίεσ οι ερεοκίεσ των οκί

- Άντα κίε ερεοκίεσ ερημ. ερεοκίε. Διερση

- Άντα κίε ερεοκίεσ ερημ. ερεοκίε. Διερση

- Άντα κίε ερεοκίεσ ερημ. ερεοκίε. Διερση

- Άντα κίε ερεοκίεσ ερημ. ερεοκίε. Διερση

Φιλιακός Κέρκυρας, 1953.
-Ο Προμηθέας Δεσμώτης-
Αρχικά φτιαχτηκε από ξύλο
ελιάς και ξαναφτιάχτηκε από
γύψο για να σταλεί στο
Παγκόσμιο Συμβούλιο
Ειρήνης, στη Στοκχόλμη

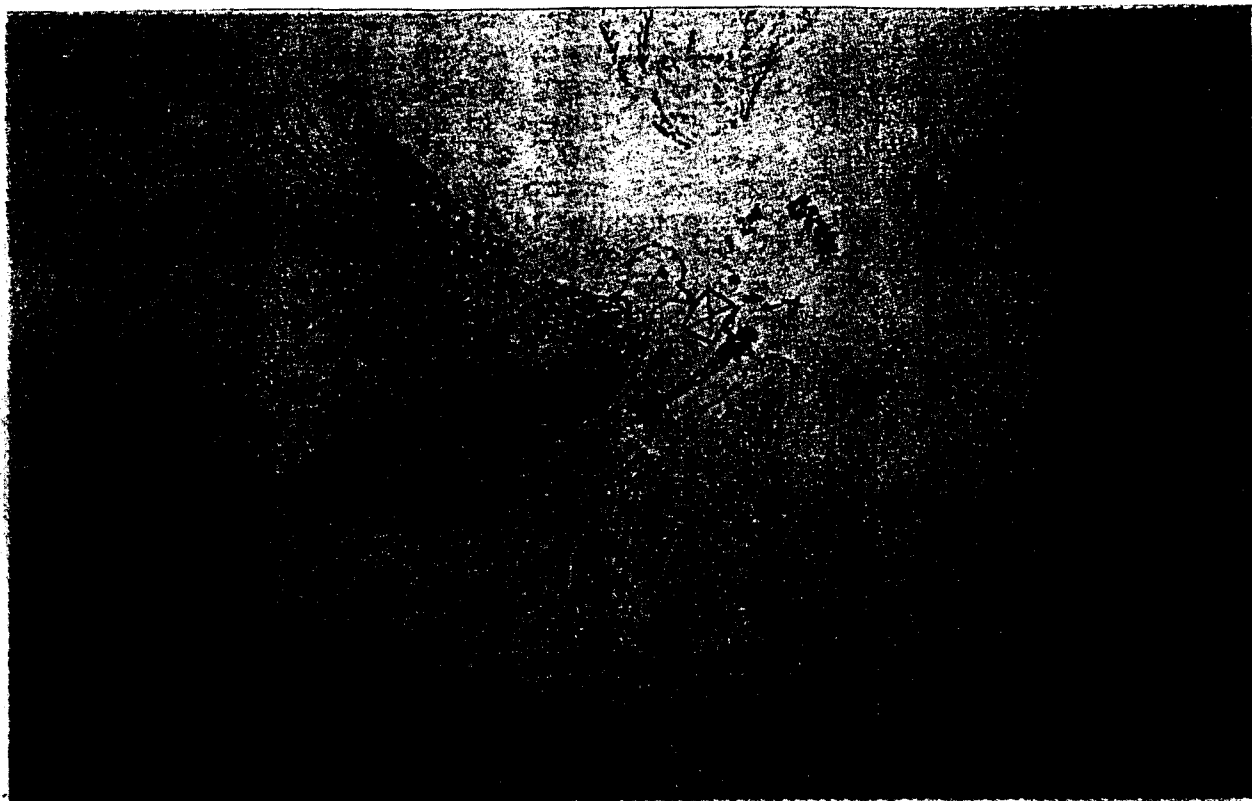

Μ. ΠΑΠΑΜΑΥΡΟΥ
ΜΕ ΤΗ ΣΥΝΕΡΓΑΣΙΑ ΚΑΙ ΑΛΛΩΝ ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΩΝ

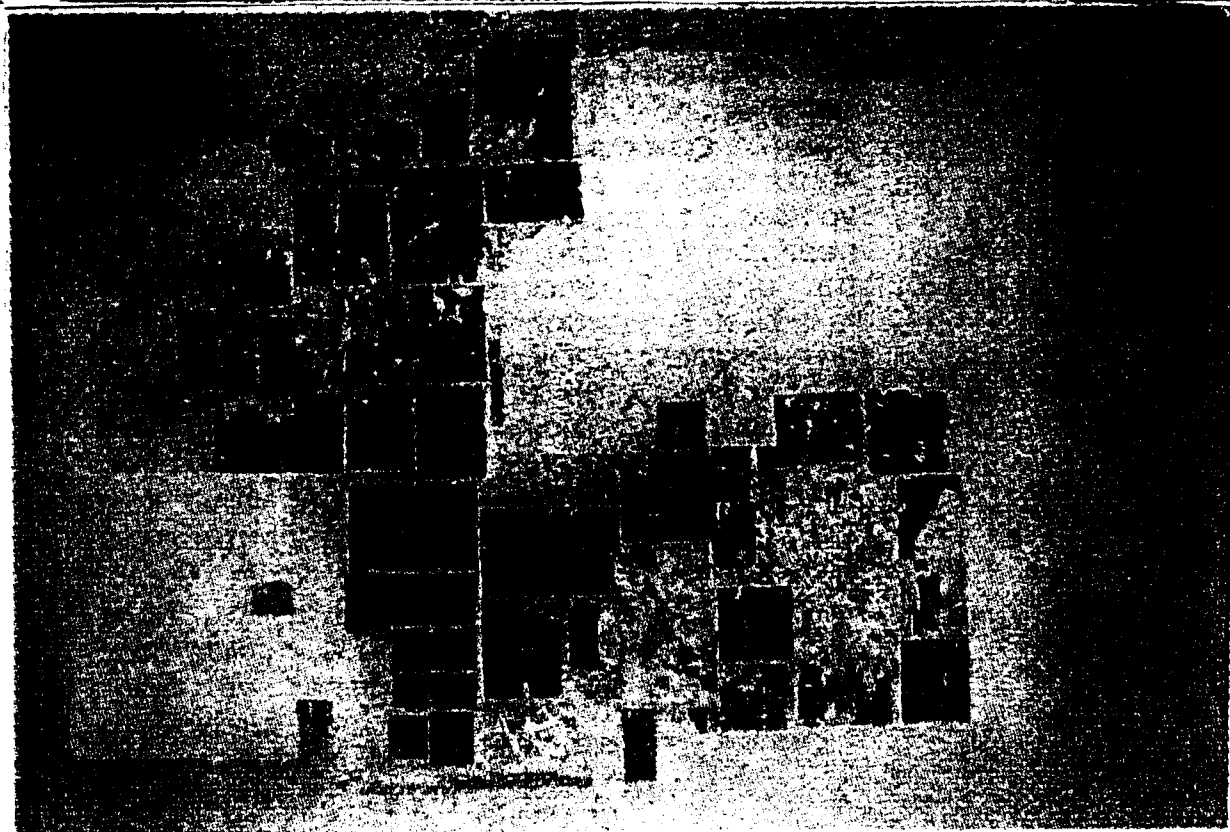
ΕΛΕΥΘΕΡΗ ΕΛΛΑΔΑ

ΑΝΑΓΝΩΣΤΙΚΟ Ε' ΚΑΙ ΣΤ' ΤΑΞΗΣ

ΕΚΔΟΣΗ Π.Ε.Ε.Α.

Τα δύο περιστέρια με το μήνυμα των φυλακισμένων αποκαλύφθηκαν στην απομόνωση στη διάρκεια των εργασιών της Διεύθυνσης Συντήρησης

Ένα κολάζ με φωτογραφίες που έφτιαξαν οι κρατούμενοι. Βρέθηκε στην απομόνωση

ARTICLE 18
"Toute personne a droit à la liberté de
pensée, de conscience et de religion."

ARTICLE 19
"Tout individu a droit à la liberté d'opinion
et d'expression"
DE LA DECLARATION UNIVERSELLE DE L'ONU
SUR LES DROITS DE L'HOMME

ARTICLE 57
"L'emprisonnement, étant occa-
sionnel en soi parce que privant
la liberté de l'individu, ne doit
pas être aggravé par des sévices
supplémentaires."

DU CONGRES
PENITENCIAIRE INTERNATIONAL
DE GENEVE
1955

Α Ρ Ο Ρ Ο 18
Α Ρ Ο Ρ Ο ΤΟΥΣ ΑΝΘΡΩΠΟΥΣ ΑΝΑΓΝΩΡΙΖΕ:
«Σε όποιον τους ανθρώπους, ευνοεί δίνετε
τα η ελευθερία και θρησκείας»

Α Ρ Ο Ρ Ο 19
«Κάθε άνθρωπος έχει δικαιώματα»
«Κάθε άνθρωπος τρέφεται με την
εμπειρία της Ο.Η.Ε.
ΑΝΟ ΤΗ ΔΙΑΚΗΡΥΞΗ ΤΟΥ ΑΝΘΡΩΠΟΥ
για τα δικαιώματα του ανθρώπου

Α Ρ Ο Ρ Ο 57
«Η φυλάκιση και μόνον αυτή
στέφεται την ελευθερία
του ατόμου είναι καταδίκη.
Επιτείνεται με την πείνη να
κατανοηθείς»

ΑΝΟ ΤΟ ΔΙΕΘΝΕΣ
ΕΠΙΣΤΗΜΟΛΟΓΙΚΟ ΕΥΡΕΣΗΜΑ
ΤΗΣ ΓΕΝΕΥΣΗΣ
1 9 5 5

MEME LE RIRE EST DEFENDU!!!

Plus les années passent, plus accablante encore devient la prison. Et nous complétons 18 années de détention.

Aux prisons des détenus de droit commun, en permet différentes manifestations recréatives-culturelles et on en fait aussi la réclame dans la presse. Ils ont aussi des prisons sans barreaux. Mais aux détenus politiques.

ON DEFEND le théâtre. On défend la danse.

ON DEFEND le chant. On défend les instruments musicaux.

ON DEFEND les manifestations sportives.

ON DEFEND le cinéma.

Ils nous ont imposé des centaines et des milliers de punitions parce que nous chantions!!!

«Moi je vous fermerai la bouche»

Déclarait aux détenus, en Septembre 1961, le Directeur des Prisons de Kalamion en Crète, et punit 120 d'entre eux parce qu'ils chantaient!!! (En leur interdisant la correspondance, les aliments et les visites).

Le Congrès Pénitenciaire International de Genève dit Article 78

«L'on doit organiser, pour la santé corporelle et psychique des détenus, dans toutes prisons, des manifestations culturelles et récréatives».

**MAIS RIEN DE TOUT CELA N'EST APPLIQUÉ
DANS LES PRISONSI**

ΑΠΑΓΟΡΕΥΟΥΝ ΚΑΙ ΤΟ ΓΕΛΙΟ !!!

Όσο τὰ χρόνια περνούν τόσο και νιό θαρία γίνεται ἡ φυλακή. Καί μεῖς συμπληρώνουμε 18 χρόνια κρατούμενοι.

ΣΤΙΣ φυλακές τῶν νομικῶν κρατούμενων ἐπιτρέπεται διφορετικές ψυχαγωγικῆς-ἐκπαιδευτικῆς ἐκδηλώσεις καί τισ ἐπιδείκνυουν καί ἐν τῷ τῶν.

ἔχουν καί φυλακές χωρίς εἰδεργ

ΣΤΟΥΣ πολιτικούς κρατούμενους ὅμως

ΑΠΑΓΟΡΕΥΟΥΝ ΤΟ ΘΕΑΤΡΟ ΑΠΑΓΟΡΕΥΟΥ ΤΟ ΧΟΡΟ
ΑΠΑΓΟΡΕΥΟΥΝ ΤΟ ΤΡΑΓΟΥΔΙ ΑΠΑΓΟΡΕΥΟΥΝ ΤΑ ΜΟΥΣΙΚΑ ὄργανα
ΑΠΑΓΟΡΕΥΟΥΝ ΤΙΣ ὀδηγικές ἐκδηλώσεις
ΑΠΑΓΟΡΕΥΟΥΝ Τὸν κινηματογράφο

ἔχουν ἐπιθάνει ἐκατοντάδες καί χιλιάδες τιμωρίες γιὰ τὴν αἰσχρὴ ἐκδηλ

«Ἔχω θὰ εἶς θουλίωε τὸ στόμα»

ἀλλοὺς τὸ Σεπτέμβριον τοῦ 1961 ἐπὶ τῶν κρατούμενων ὁ Διευθυντὴς τῶν φυλακῶν Καλαμίου Κρήτης καί τιμωρήσε 120 γιὰ τὴν τραγουδομανίαν!!! (Με ἐπίσημη ἀλληλο-τροφιμὴν καί ἐμκεντρικῶν)

Τὸ Διεθνὲς Πενιτενταρικὸ Συνέδριον τῆς Γενεύης λέει: ἄρθρο 78

«Διὰ τὴν σωματικὴν καί ψυχικὴν εὐερίαν τῶν κρατούμενων δεόντως ὅργανωνται εἰς ἀπαντὰ τὰ καταστήματα ἡρωδωτικά καί ψυχαγωγικά ἐκδηλώσεις».

αὐτὰ, ὅμως, δεῦν ἔχουν καμία ἐφαρμογή σὺν φυλακῆς!

PERSECUTION ACHARNÉE CONTRE TOUT IMPRIME

Livres. Journaux. Revues. Cahiers. Toute feuille écrite sont le grand épouvantail pour chaque prison. Ici aussi un tas de restrictions, de contrôles, de poursuites, des punitions disciplinaires etc.

On défend tous les journaux progressistes
On défend la plupart des revues grecques et étrangères
On défend tous les livres marxistes et progressifs
On défend les plus vraisemblables livres considérés comme dangereux et communistes
On défend dans les prisons de Trilkala même l'ardoise et le crayon d'ardoise!...

**PROHIBITIONS
REPREHENSIBLES** sont les conditions pour tout travail intellectuel, non seulement parce qu'on empêche intentionnellement et l'on retarde la fourniture des livres nécessaires, mais aussi parce qu'on poursuit avec acharnement toute feuille écrite.

Notes. Traductions. Travail intellectuel original. Mémoires. Travail littéraire, poésies, nouvelles etc. Tout est caractérisé comme «communiste», est saisi et détruit.

ΑΤΡΙΟΣ ΔΙΣΤΡΜΟΣ ΚΑΘΕ ΕΝΤΥΠΟΥ

Βιβλία, εφημερίδες. Περιοδικά. Τετάρδια. Κάθε γραμμένο χαρτί, ανεξάρτητο το μέγεθος μπαμπούλα ή βέ φυλάκεις. Κι είνω έγω έργο περιορίμοι, έλεγχοι, κινήματα, πειθαρχικές τιμωρίες κ.τ.λ.

Αναφορικών όλης τις προοδευτικές εφημερίδες
Αναφορικών τα περισσότερα ελληνικά και ένα περιοδικό ή
Αναφορικών όλα τα μαρξιστικά και προοδευτικά βιβλία
Αναφορικών και τα υπόλοιπα βιβλία χαρτηπίστο-
ντας τα ως επικίνδυνα και κομμουνιστικά,
έστις φυλάκεις τρικάλων και τα "τάβια",
βιβλόν την η λ α κ α με το
κ ο υ τ η λ ι ! ! ! ! !

ΑΠΑΓΟΡΕΥΤΙΚΕ Σ είναι οι ευθύνες για κάθε πνευμα-
τική έργασία, όχι μόνο γιατί έκονημα ήμω.
δίσεται και καθυστερείται η νομικήτα
των αναγκαιών βιβλίων, παράλληλα κυ-
νηγείται όργια κάθε γραφό χαρτί.

Σ η εγείσεις Μεταφράσεις. Πρωτότυπη πνευματική
έργασία. Οργανώσεις. Πολιτικόγική δουλειά, ποιήματα,
δίνγηματα κ.τ.λ. Το κάθε τι χαρακτηρίζεται κομ-
μουνιστικό, καταβάεται και καταστρέφεται.

DES AVENTURES D'UN LIVRE DANS LES PRISONS

SAISIE A LA PORTE DE LA PRISON

Il est arrêté et conduit au poste de garde. Il est minutieusement contrôlé (couverture, numération des pages etc.) et conduit sous escorte à la Direction.

PREMIER CONTROLE

Par le sous-directeur et le Directeur. Il n'est pas compris dans la liste des livres permis. Sur ordre du sous-directeur et du directeur il est «détenu» dans le dépôt et des données relatives sont envoyées au Ministère.

DEUXIEME CONTROLE

On envoie des données relatives au Ministère de la Justice. De là on les expédie au ministère de la Présidence du gouvernement (Direction de la Presse) où l'on décidera finalement de son sort.

ATTENTE PENDANT DES MOIS

4-5 et 6 mois s'écoulent. Tu dois faire un tous de rapports. Enfin la réponse arrive. La plupart du temps elle est négative.

NONI REPREHENSIFI

QU'IL NE SOIT PAS DONNEI

Et le livre reste pour toujours, détenu lui aussi, dans les caisses poussiéreuses des dépôts humides et est rongé par l'humidité et la moisissure.

ΑΠΟ ΤΙΣ ΠΕΡΙΠΕΤΕΙΕΣ ΈΝΟΣ ΒΙΒΛΙΟΥ ΟΤΙΣ ΦΥΛΑΚΕΣ

ΜΗΝΑΚΟ ΣΤΗΝ ΠΟΡΤΑ ΤΗΣ ΦΥΛΑΚΗΣ :

Συλλαμβάνεται και οδηγείται στο Αρχηγείο. Ελέγχεται εξονυχιστικά (εξαγωγή, αριθμηση του κ.τ.λ.) και οδηγείται υπό συνοδεία εις την Διεύθυνση.

ΠΡΩΤΟΣ ΕΛΕΓΧΟΣ

Όσο τον υποδιευθυντή και το Διευθυντή. Δεν δίνονται εις καταστάσεις των εγκληματιών. Συμφωνία υποδ/τού και Δ/τού διατάσσεται η κρατικότητα στην αποθήκη και η αποστολή των στοιχείων του Υπουργείου

ΔΕΥΤΕΡΟΣ ΕΛΕΓΧΟΣ :

Στέλνονται τα στοιχεία του στο Υπουργείο Δικαιοσύνης. Όσο και πάλι στο Υπουργείο Προεδρίας της Κυβερνήσεως (Διεύθυνση Τύπου) όπου θα κριθεί τελικά η τύχη του.

ΑΝΑΜΟΝΗ ΜΗΝΩΝ

Περνούν 4,5 και 6 μήνες. Χρειάζεται να γίνουν πολλές αναφορές. Τελικά έρχεται η απάντηση. Τις περισσότερες φορές αρνητική.

ΟΧΙ! ΕΠΙΛΗΨΙΜΟΝ! ΝΑ ΜΗ ΔΩΘΕΙ!

Και μένει για το βιβλίο μόνιμα, κρατούμενο κι αυτό. Είς ακονισμένους κάδους των υγρών αποθηκών ή καταστραφεί από την υγρασία και την μούχλα.

DE L'INDEX DES LA PRISON D'EGINE

Tous les citoyens sont libres de lire tous les livres qui circulent légalement. A nous on le défend
ET L'ON DEFEND

Tertseti, Mémoires de Th. Colocotroni.
Cazantaki N., La dernière tentation.
Silkianos A., La mort de Diogenis.
Contoglou F., Hommes renommés et oubliés.
Venezl I., Le No 31328.
Benékou G., Le procès de Od. An-
droussou.
Triandafyllidis M., Grammaire de la
Langue populaire.
Anghelopoulou A., Points de vue
économiques.
Et tous les livres de Varnalis C.,
Fotiadis D., Ritsos G., Loudemis M.,
Comaras Th., Kalas V., Cordalis G.,
et d'autres.
Les périodiques: Revue de l'art Nou-
velle époque, Recherche, Revue po-
littique agraire etc.
Les journaux: Avgchi, Apoghevmatli,
Anexaritis Typos, Eiefteros, Messim-
vrihi et la plupart des journaux de
province.

V. Hugo, A l'exil.
M. Gorky, La mère et autres.
J. Verne, Capitaine de 15 ans.
E. Zola, La terre et autres.
Pechl Budk, Vent d'ouest-est et autres.
Stendhal, Le rouge et le noir.
Lermontov, Le démon.
L. Tolstol, La résurrection.
Dostolevski, Les frères Caramazov.
C. Gide, Principes d'Economie
politique.
H. Fost, Le citoyen Tomas Paina.
Steinberk, Les roisins de la côte.
Steinberk, Le chemin aux fabriques.
Nestle-Zeller, Histoire de la
Philosophie grecque.
I. Eaton, Economie Politique.
Toungueniev, La fumée.
J. Amado, Les chemins de la faim.
Tous les livres en langue russe etc.

~~Des milliers de livres ont été rayés des listes que nous avons
soumises au ministère de la Justice. Rien que dans la prison d'Egine,
des listes soumise entre 1956-1961 plus de 5000 livres ont été rayés!
300-600 livres envoyés ne nous ont pas été donnés à différentes
périodes, en tant qu'intendants dans la prison d'Egine.~~

ΑΠΟ ΤΟΝ ΙΝΤΕΞ ΤΗΝ ΦΥΛΑΚΗΝ ΑΙΤΙΝΗΣ

Κάθε πολίτης είναι ελεύθερος να διαβάσει όσα τα βιβλία
που νόμιμα κυκλοφορούν. Σε μας δεν το επιτρέπουν!
ΚΑΙ ΑΝΑΓΟΡΕΥΟΥΝ

Τερτσέτι, Αναμνησόμενα
θ. Κολοκοτρώνη
Καζαντάκη Ν., Ο τελευταίος πειρασμός.
Σιλκιανός Α., Ο θάνατος του Διογενή.
Κοντογλου Φ., Ουσησμένοι ούβητες
και Ώνυσησμένοι.
Βενεζίνης Η., Το Νο 31328
Μενεζκού Γ., Η δικη του Ούβε, Ούβηστρον
Τσιουραουδίου Μ., Βαστανίση, Ανησική
Γλωσσός
Αγγελοπούλου Α., Οικονομικά σημεία
Μαί ελά τιά ελά βιβλία του
Βαβυλιν. Κ. Ουριαδίου Δ., Πίρεου Γ.,
Αουντέμ. Μ., Κορραπου. Θ., Ρυζα Β.,
Κορδατου Γ., και άλλων άλλων.
Τα περιοδικά: Εποχικήν Τέχνην, Σανερ-
νιά ενοχ. Έβερνα. Ου. Αϊφούλ ενοχ. Ου. Ου.
Τίς βιβλιοπώτες: Αϊφούλ. Αϊφούλ. Αϊφούλ.
Αϊφούλ. Αϊφούλ. Αϊφούλ. Αϊφούλ. Αϊφούλ. Αϊφούλ.
Τίς περιεχόμενοι: Αϊφούλ. Αϊφούλ. Αϊφούλ. Αϊφούλ. Αϊφούλ. Αϊφούλ.

Ούγκου Β. Είτιν Έφοια
Γκορκυ Μ. Η Ματα κ. α.
Βέρν. Ι. Ο βικανταρισ ηλοσπορος
Ζολα Αϊφού. Τα βιβρα κ. α.
Πεχλ Μνακ. Ουσησμένοι ούβητες-
ούβητες κ. α.
Σταντάλ. Το δέκκινο και Μορπ
Λέρμοντοβ. Ο δαιμονατ.
Τολστοί Α. Άναστασ.
Ντοστογιέβκι. Άδελφοί Καραμζοβ
Ζιβετ. Κ. Άδελφοί Πολιτικίς
Οικονομικά
Φαστ. Χ. Ο παλιός Τόμας Παιν
Σταϊνμπερκ. Τα ερωθία τήν έργήν
" " Ο έργου η τήν παντοφές
Νεστλε Ζελλερ. Ιστορία ελάω. Γλωσσός
Αϊφούλ. Ι. Πολιτικίς Οικονομικά
Τουγγουενιέβ. Ο κανονίς
Αϊφούλ. Γ. Οι βουλοι τήν νεϊμας
Όσα τα βιβλία τήν τήν Ρουσέινα κ. α.

~~Χιλιάδες βιβλία έχουν διαγραφεί από τις καταστάσεις
που υπάρχουν στο Υπουργείο Δικαιοσύνης. Μόνο επί 5 μήνες
Οιγμάς από τις καταστάσεις που υπάρχουν κατά το 1956
-1961 διαγράφτηκαν πάνω από 5.000 βιβλία
300-600 βιβλία μας κριτούν κατά περίοδο
επί περιόδους 5-10 ημερών.~~

ΣΚΛΑΒΑ

ΥΠΟΣΧΕΣΗ

ΓΥΡΟΛΙΤΗ ΖΩΗ ΜΑΣ Ο ΓΙΟΡΤΑΣΜΟΣ ΤΩΝ ΣΧΡΟΝΩΝ ΤΗΣ Ε.Π.Ο.Η.

ΜΟΡΦΟΤΙΚΕΣ

The main body of the page is filled with dense, multi-column text. The text is arranged in approximately 10 vertical columns. The first column on the left is headed 'ΥΠΟΣΧΕΣΗ' and the second column is headed 'ΓΥΡΟΛΙΤΗ ΖΩΗ ΜΑΣ Ο ΓΙΟΡΤΑΣΜΟΣ ΤΩΝ ΣΧΡΟΝΩΝ ΤΗΣ Ε.Π.Ο.Η.'. The text is highly stylized and appears to be a mix of news, commentary, and possibly advertisements. The right side of the page is headed 'ΜΟΡΦΟΤΙΚΕΣ'.

ΧΡΟΝΙΚΟ ΤΟΥ ΑΓΟΝΑ ΤΕ ΣΟΛΩΜΟΥ ΚΑΙ ΚΟΝΙΑ

ΓΕΡΕΣΟ

Κλαβόκοψ

ΟΡΓΑΝΟ
ΚΡΑΤΟΥΜΕΝΩΝ
ΕΠΟΝΙΩΝ
ΚΑΖΙΩΡΩΝ
ΥΠΟΧΡΕΩΣΕΩΣ
ΠΡΟΣ ΤΟ ΚΡΑΤΟΣ

ΤΑ ΝΙΑΤΑ ΤΗΣ ΚΑΤΟΧΗΣ ΕΠΙΔΡΥΘΗΚΕΝ ΕΝ ΔΟΝ

ΟΙ ΟΡΜΟΝΕΣ

ΟΙ ΠΡΟΪΟΝΤΕΣ ΕΥΡΩ ΑΠ' ΕΝΗ
ΑΠΟΚΟΔΟΜΗΣΗ

ΚΑΛΛΙΤΕΧΝΙΚΗ ΠΟΙΗΤΙΚΗ
ΤΟ ΒΕΛΕΡΟ ΠΙΚΤΟΡΙΣΤΩΝ ΑΓΩΝΑ

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΟΝ

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΟΝ

ΕΝΗ - ΧΑΡΑ - ΛΕΥΤΕΡΙΑ - ΜΟΡΦΩΣΗ

Αντίβα Κοζύ

ΦΑΡΜΑΚΙΑΚΟ
ΟΡΓΑΝΟ
ΕΡΓΑΤΟΜΕΝΩΝ
ΕΠΟΙΤΩΝ
ΚΑΤΟΧΩΝ
ΚΑΙ ΚΑΤΑΝΑΛΩΤΩΝ
ΑΕΤΟΥΣΗΣ ΑΝΤΙ
ΣΥΝΤΑΚΤΙΚΗ
ΕΠΙΤΡΟΠΗ
ΑΡΙΑ ΦΥΛΛΟΥ

ΧΑΙΡΕΤΙΖΟΥΜΕ ΤΟ ΑΙΓΥΝΟΔΟΡΙΟ ΤΗΣ Ε.Π.Ο.Ν
ΓΥΡΩ ΑΠΟ ΤΟ ΣΥΝΕΔΡΙΟ ΠΡΩΤΟΧΡΟΝΙΑ ΣΤΗ ΦΥΛΑΚΗ ΜΑΣ

ΧΑΙΡΕΤΙΖΟΥΜΕ ΤΟ Α' ΣΥΝΕΔΡΙΟ ΤΗΣ Ε.Π.Ο.Ν ΔΗΜΙΟΥΡΓΙΚΟΣ ΣΤΑΘΜΟΣ
ΣΤΗΝ ΑΝΑΠΤΥΞΗ ΤΟΥ ΝΕΟΛΑΪΣΤΙΚΟΥ ΚΙΝΗΜΑΤΟΣ ΤΗΣ ΧΩΡΑΣ ΜΑΣ...

ΘΕΛΟΥΜΕ
ΤΟΥΣ ΠΡΟΣΕ
ΘΑΟΓΕΡΟΥΣ
ΔΗΜΟΚΡΑΤΕΣ

ΑΝΤΙΒΑ ΚΟΖΥ ΣΤΟΝ ΤΥΠΟ

ΟΡΓΑΝΟ ΤΟΥ ΣΥΝΕΔΡΙΟΥ ΕΠΟΝ ΦΥΛΑΚΗΣ ΑΙΓΥΝΟΔΟΡΙΑ ΑΝΤΙΣΥΝΤΑΚΤΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ 6 ΚΥΒΕΡΝΗ 13 ΓΕΝΑΡΙΟΥ 1946

ΑΝΟΙΧΤΟ ΓΡΑΜΜΑ ΠΡΟΣ ΤΟ Α' ΣΥΝΕΔΡΙΟ ΤΗΣ ΕΠΟΝ

Το τέλος της δεξιάς είναι αυτό.
Μηνιαίο του τίτλου δύο ετών, κενό χέρι.

Γενική Αντιλήψη... ΟΙ ΔΕ ΤΟΥ...

γενική Αντιλήψη... ΟΙ ΔΕ ΤΟΥ...

ΑΝΤΙΒΑ ΚΟΖΥ ΣΤΟΝ ΤΥΠΟ

ΦΥΛΑΚΗ ΜΕΝΑ ΝΙΑΤΑ

ΔΕΚΕΜΒΡΙΟΣ

Προς
το Συμβούλιον ΕΠΟΝ Αθήνας

Αγαπώτατοι Συνομιμητές
Πήραμε τα δώρα που μας
έστειλαν οι συνομιλητές μας
της Αθήνας για την Πρωτοχρονιά
και ακούσαμε τις ευχές που
μας στείλανε με τις αντηρώου
πέτες τους.

Μέσα στα δέματα βρήκαμε
συγκινητικά σημειώματα με τα
όποια οι νέοι της Αθήνας κά-
θε τής και κάθε επανγέλια-
τος μας εκφράζουν την αγάπη
τους και τα συναγωνιστικά τους
αισθήματα.

Πήραμε δώρα και σημειώμα-
τα με ευχές από την ΕΠΟΝ
Γαύλη Τυπικού Κουντουριώτη
Ν. Κόσμου Παράκαρτου ΣΥ.
Π. Φιλολαγίας ΑΣΟ και 66.
Επαιδάξουσας μικροεμπόρων
σοφιστών Ν.Ε.Ε.Σ. και πολλά
άλλα.

Ευχαριστούμε όλους τους
συνομιλητές μας για τις ευ-
χές και τα δώρα τους, τους
ευχόμεστε τον καινούργιο χρό-
νο ευτυχισμένο χαρούμενο και
λαοκρατούμενο και τους υπο-
ομιάστε ότι θα καταβάλουμε
κάθε προσπάθεια ώστε με τη
δουλειά μας να κάνουμε την
καινούργια χρόνο παράγοντα
χαρής ευτυχίας προόδου και
ευμηνίας για τή Λαό και τη
Νεολαία μας.

Τα δέματα τα παράλαβε η
άλληλεγγύη της ευλαχίας μας
και θα σας στείλαμε σχετικά
διακριστικό σημείωμα.

Με αγάπη
ΟΙ Έπαιτες Φυλακής Αντίβα

Τό πρώτο Έπαιτες
κρίσηση λαοκρατία τής (τοπ)
στην ετά Κύμας Τό 626
τ ε ρ ο Έπαιτες ηρησάμας
Ελευθε.

ΑΝΤΙΒΑ

ΕΠΙΤΡΟΠΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ ΣΤΑ ΚΥΒΕΡΝΑ

ΕΠΙΤΡΟΠΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ

40 ΔΡΑΧΗ ΜΑ

ΕΠΙΤΡΟΠΗ

ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ

ΑΝΤΙΒΑ ΚΟΖΥ

ΕΠΙΤΡΟΠΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ

ΕΠΙΤΡΟΠΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ

ΤΑ ΠΑΝΤΑ ΓΙΑ ΤΗΝ ΑΝΕΞΑΡΤΗΣΙΑ ΚΑΙ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ

ΠΥΡΡΟΣ

ΟΡΓΑΝΟ ΤΩΝ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΚΩΝ ΕΞΟΡΙΣΤΩΝ ΤΟΥ ΧΡΙΣΤΟΥ ΙΚΑΡΙΑΣ

Οι... (Small text in the top right corner, partially obscured)

ΒΓΑΙΝΕΙ ΚΑΘΕ
ΔΕΚΑΠΕΝΘΗΜΕΡΟ
ΡΑΧΣΣ
ΤΟΥΙΟΥΛΙΑΣ
ΧΡΟΝΟΣ ΔΕ 12-13-14-15-16-17-18-19-20
ΑΙ ΒΥΘΥΝΩΣΤΑΙ
ΑΔΘ ΣΥΝΤΑΧΤΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΗ

ΜΕΤΑ ΤΟ ΑΝΘΡΩΠΟΜΑΖΕΜΜΑ ΕΤΟΙΜΑΖΟΥΝ ΣΥΡΜΑΤΑ,

ΟΙ ΕΞΟΡΙΣΤΕΣ ΣΥΝΕΡΜΟΝΟΙ ΚΑΙ ΜΕ ΚΑΘΕ ΠΟΡΗΜΟ ΜΕΣΘ
ΒΑ ΜΑΤΑΙΩΣΟΥΝ ΤΟ ΦΑΣΙΣΤΙΚΟ ΑΥΤΟ ΜΕΤΡΟ ΤΟΥΣ

Εως... (Main article text in the first column, discussing the aftermath of the human massacre and the actions of the exiles.)

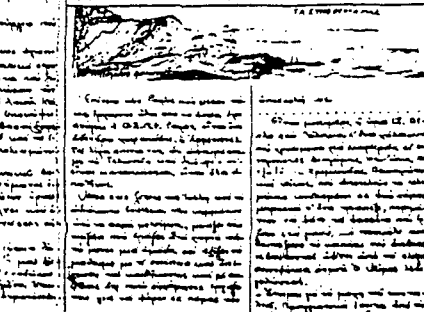
Η "ΑΝΑΚΤΙΚΗ" ΕΠΙΤΡΟΗ ΕΔΩ ΔΕΝ ΘΑ ΒΡΕΘΟΥΝ ΠΡΟΔΟΤΕΣ

Οι... (Main article text in the second column, focusing on the 'Anaktiki' committee and their stance against traitors.)

ΤΙ ΘΕΛΟΥΝ ΟΙ ΚΑΛΛΙΕΡΓΕΙΕΣ ΜΑΣ

ΠΡΟΣΩΠΟ ΤΟΥ ΓΕΡΜΑΝΟΥ ΜΑΣ

Οι... (Main article text in the third column, discussing the needs and desires of the Greek farmers.)

ΥΠΕΛΟΓΟΜΑΧΗ

ΣΥΝΗΝ

ΥΠΕΛΟΓΟΜΑΧΗ... (Main article text in the fourth column, a satirical or critical piece.)

ΔΙΑΦΟΤΙΣΤΙΚΗ ΕΚΣΤΡΑΤΕΙΑ

Οι... (Main article text in the fifth column, discussing a propaganda or enlightenment campaign.)

ΑΠ' ΤΗ ΖΩΜ ΤΩΝ ΘΑΛΑΣΜΩΝ

Οι... (Main article text in the sixth column, likely a satirical piece about the sea.)

ΟΙ ΣΥΝΤΑΚΤΕΣ ΟΙ ΕΡΑΝΕΡΟΙ

Οι... (Main article text in the seventh column, discussing the role of editors and volunteers.)

Οι... (Small text in the bottom right corner, possibly a notice or advertisement.)

ΠΡΟΣΟΧΗ

Οι... (Main article text in the eighth column, a notice or warning.)

Οι... (Main article text in the ninth column, continuing the previous article.)

ΔΗΛΩΣΕΙΣ

Οι... (Main article text in the tenth column, containing various statements or declarations.)

ΤΑΥΡΟΜΑΧΙΕΣ

Οι... (Main article text in the eleventh column, discussing bullfighting.)

ΕΝΑ ΛΟΓΙΣΜΟ

Οι... (Main article text in the twelfth column, a calculation or analysis.)

ΚΑΛΑΝ ΚΑΘΗΜΕΡΗ

Οι... (Main article text in the thirteenth column, a daily reflection or advice.)

ΜΟΝΟΜΑΧΙΕΣ

Οι... (Main article text in the fourteenth column, discussing single combat.)

ΖΗΤΟΥΝΤΑΙ

Οι... (Main article text in the fifteenth column, a list of requests or needs.)

ΕΝΤΕΡΙΑΣ

ΕΦΗΜΕΡΙΔΑ ΤΗΣ Ο.Σ.Ε. ΡΑΧΩΝ

ΓΡΑΦΕΤΑΙ ΑΠ' ΟΛΟΥΣ ΔΙΕΥΘΥΝΕΤΑΙ ΑΠΟ ΣΥΝΤΑΧΤΙΚΗΝ ΕΠΙΤΡΟΠΗΝ ΧΡΟΝΟΣΜ' αριθ. 9 632 του 2

Σάββατο 30 Μαΐου 1947.

Επιγραμμά

Στους 200 της Πρωτομαγιάς

Επί του πρώτου έτος της απελευθέρωσης...
...για την ελευθερία...
...για την ειρήνη...
...για την ανάπτυξη...

ΣΚΛΑΒΟΙ ΤΗΣ ΔΟΥΛΕΙΑΣ ΣΗΚΩΣΤΕ ΤΟ ΚΕΦΑΛΙ ΣΤΙΣ ΨΗΛ... ΠΡΩΤΟΜΑΓΙΑ ΣΥΜΒΟΛΟ ΠΑΛΗΣ

Η Ελλάδα είναι ελεύθερη...
...αλλά ο λαός παραμένει δούλος...
...της δουλειάς...
...της πείνας...
...της εξαθλίωσης...

Χωρίς έρευνα και προβλεψήματα...
...ο λαός θα συνεχίσει να υποφέρει...
...από την κρίση...

ΑΠ' ΤΗ ΖΩΗ ΜΑΣ

Στην έριση για δουλειά...
...πρωτομαγιά...
...στη ΡΑΧΕΣ...
...πασαλειά γιορτή...

ΑΠ ΤΗ ΣΚΟΠΙΑ ΜΑΣ

Προβλήματα...
...της οικονομίας...
...της ανεργίας...
...της φτώχειας...

Χωρίς έρευνα και προβλεψήματα

Χωρίς έρευνα και προβλεψήματα...
...ο λαός θα συνεχίσει να υποφέρει...
...από την κρίση...

Οι ΣΚΩΣΤΕΙ...
Μπλόκα...
Ανακρινόμενος...
...και σωλήριτες...
...αποκαρτερισμένος...
...επιδοματισμένος...
...επιδοματισμένος...
...επιδοματισμένος...

ΩΓΑΙΝΕ ΚΑΘΕ ΔΕΚΑΠΕΝΘΗΜΕΡΟ

ΜΑΧΕΣ 30 ΤΟΥ ΙΟΥΛΙΟΥ

ΧΡΟΝΟΣ ΑΥΤΗΡΑ-ΜΗΝ 5

ΔΙΒΟΥΝΤΑΙ ΑΝΘ ΣΥΝΤΑΚΤΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΗ

ΤΑ ΠΑΝΤΑ ΓΙΑ ΤΗΝ ΑΝΕΓΧΑΡΤΗΤΗΤΑ ΚΑΙ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ

ΠΥΡΡΟΣ

Καθημερινή

ΟΡΓΑΝΟ ΤΩΝ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΚΩΝ ΕΞΟΡΙΣΤΩΝ ΤΟΥ ΧΡΙΣΤΟΥ ΙΚΑΡΙΑΣ

Οι συντάκτες και η επιτροπή...
Καθημερινή, 12 Ιουλίου 1924...
Το παρόν τεύχος περιλαμβάνει...
Οι συντάκτες και η επιτροπή...

ΜΕΤΑ ΤΟ ΑΝΘΡΩΠΟΜΑΖΕΜΜΑ ΕΤΟΙΜΑΖΟΥΝ ΣΥΡΜΑΤΑ

ΕΞΟΡΙΣΤΗ ΕΠΙΣΤΡΟΦΗ ΚΑΙ ΜΕ ΚΑΘΕ ΝΟΗΜΟ ΜΕΣΟ ΑΜΑΤΙΑΣΟΥΝ ΤΟ ΦΑΣΙΣΤΙΚΟ ΑΥΤΟ ΜΕΤΡΟ ΤΟΥΣ

Επιτροπή Εξοριστών...
Οι εξοριστές...
Μετά το ανθρωπομάζεμα...
Ετοιμάζουν σύρματα...
Οι εξοριστές επιστρέφουν...
Με κάθε νοήμο μέσο...
Αματίζουν το φασιστικό...
αυτό μέτρο τους...

Η "ΑΝΑΚΟΙΤΗΚΗ" ΕΠΙΤΡΟΗ ΕΔΩ ΔΕΝ ΘΑ ΒΡΕΘΟΥΝ ΠΡΟΔΟΣΤΕΣ

Η Επιτροπή Εξοριστών...
Οι εξοριστές...
Η "Ανακοιτική" Επιτροπή...
Εδώ δεν θα βρεθούν...
προδοστές...

ΤΙ ΘΕΛΟΥΝ ΟΙ ΚΑΛΙΓΡΕΙΣ ΜΑΣ

ΠΡΟΤΗΝ ΤΩΝ ΓΕΡΜΑΝΩΝ ΜΑΣ

Οι καλιγροί μας...
Τι θέλουν οι καλιγροί...
προς τους Γερμανούς...
μας...

ΥΠΕΛΟΠΙΣΜΗ

ΣΥΜΠΛΗΡΩΣΗ

Υπελόπιση...
Συμπλήρωση...
Οι υπελοπίστη...
συμπληρώνουν...

ΑΝΤΙ ΕΚΡΩΣΙΑΣ

ΔΙΑΦΟΤΙΚΗ ΕΚΣΤΡΑΤΕΙΑ

Εκστρατεία...
Αντι εκρωσίας...
Διαφοτική εκστρατεία...
Οι εκστρατείες...

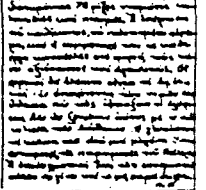
ΑΠ' ΤΗ ΖΩΜ ΤΩΝ ΘΑΛΑΣΜΩΝ

Απ' τη ζωή των θαλασμών...
Οι θαλασμίτες...
Η ζωή τους...

ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ

Δημοκρατία...
Οι δημοκρατίες...
Η δημοκρατία...

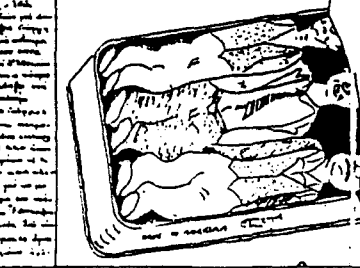
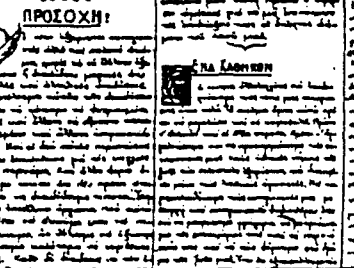
ΟΙ ΣΥΝΤΑΚΤΕΣ

Οι συντάκτες...
Οι συντάκτες και η επιτροπή...
Η συντάκτική επιτροπή...

ΠΡΟΣΟΧΗ...
Προσοχή...
Οι προσοχές...

ΜΑΧΕΣ...
Μάχες...
Οι μάχες...

ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ...
Δημοκρατία...
Οι δημοκρατίες...

ΜΑΧΕΣ...
Μάχες...
Οι μάχες...

ΜΑΧΕΣ...
Μάχες...
Οι μάχες...

ΕΞΟΡΙΣΤΑ ΝΙΑΤΑ

Όλες τις εξορίες κατά καθημερινά είδησεις η Κομμουνιστική δουλειά νάν, που το σημερινός οίγει στα έσημά για τη λαμπρή έθνική κρατική τους δράση. Τού οι νέοι εξορίατοι πρωτοποριακό όλο καλύτερη των συνθη διαβίωσης των εξορι-

πείγουν μέρες 6 έπονίτες και 4 έπονίτες. Άλλοι έπονίτες παρακολουθούν άνωτάρα μαθήματα. Άνεύθασμα ως τώρα 2 θεατρικά έργα και κάναμε δυο ψυχαγωγικές δρασεις και μια έκδρομη. Άκόμα οι εξορίατοι της Σύνικος έφτιαξαν και λέση.

Στους ΠΑΞΟΥΣ ύπάρχουν 10 έπονίτες και δυο έπονίτες με τις μητέρες τους. Η κομμάτιά μας, γράφουν, είγα γυρίσαμε στα σπίτια γυροί και πιο μορφωμέ-

Ι ΦΟΛΕΓΑΝΔΡΟ είορίατεί 30 έπονίτες και νίτιες. Άπό την πρώγη της άφιξης τους αν να συγκροτήσουν γματική ομάδα. Άνέτην πρωτογονιά των Βελεντιλιν. Κουβά 21 δεμάτια ξύλα για τηση των εξορίατων και ιραν 2 1/2 κυβικά πέτρα, ό φάρδμα της σπηνης άτρου.

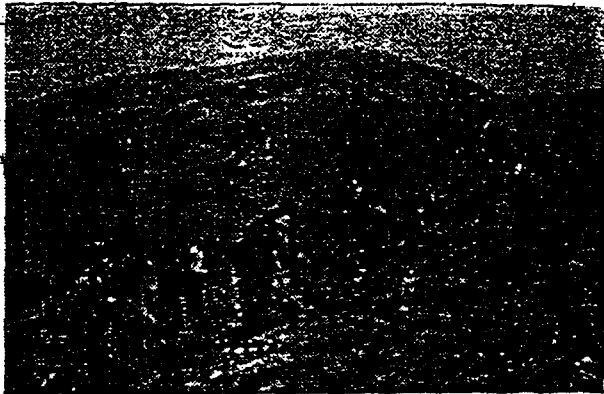
ΙΝ ΙΚΑΡΙΑ, με τη δηία σχολής άναλαβή απροβήθως μέσα σ' έμνα να γράφουν οι μαιοι εξορίατοι στα τους. Με τις καινούργ έκατοντάδες έπονιτών, κτωόστησαν τώρα, (40 μακέτα οι φοιτητές), ή α θα κάνει άρθηνη έκστική έκδρομη.

53 άνέρχεται ό αριθμός κωνικών που βρίσκονται τοι στη ΖΑΚΥΝΘΟ. ν σχηματίσει θεατρικό και χορωδία. Και κά ιακέντα μέρες δίνουν εν δρασιά για την ψυχγωήν εξορίατων.

... των προσορών... δέν άκάρει και κανείς άδης. Έτσι, στίά- τώρα σχολιά για στω- έκατάθεση και έγκυ- δικά μαθήματα, άπου

πάθησαν στο ληρούζαμα έτοι συνέτειναν στη θελή του συστήτου τους. Μορ και μορφώνονται. Έ άλλοι έπονίτες παρακο- των μαθημάτων (Αριθμη Γεωμετρία, Γραμματι

... Ιστορία) κι άλλοι είναι... Δυο έπονίτες πέρ... έσημεριόδας των εξορίατων... Διαοργάνωσαν ψυχαγωγικά ά- πογέματα. Μία γράφουν: «Σε πολλούς από μας παρατά θμα ή εξορία. Μά από δέν

ΕΠΟΝΙΤΕΣ ΚΙ' ΕΠΟΝΙΤΙΣΣΕΙΣ ΔΟΥΛΕΥΟΥΝ ΣΕ ΜΙΑ ΙΟΥΝΟ ΠΛΑΓΙΑ

μας πόνος καθόλου. Μένουμε πιστοί και άελόνητοι στη δι- κη ύπόθεση της νεολαίας. Δέν θα λρώσουμε την τιμη μένη μας σπουαία, την κοτισμέ νη με το αίμα γυλιόδων έπο-

ξορίατους παρασύροντάς τους σ' ένα ύποπτο ταβερνείο. Έ- κει θάλασε γραμμόφωνο με σερένια τραγουδία.

Οι εξορίατοι απαικτούν στις αίσργες αυτές προκλήσεις, κα νοντας μαθήματα στους αγράμ- ματους και μαθαίνοντας άγγλι- κά και γαλλικά.

Στην ΚΥΘΟ φτιάξαν τους δρόμους, διορθώσαν το ηλεκτρικό εργοστάσιο και το ηλεκτρικό δίκτυο κι έτσι το ηποι άναίγει φώς γάριε στους έπονίτες και τις έπονίτισες.

Νά μερικά χαρακτηριστικά άποσπάσματα από γραμματα, που μας στέλνουν οι νέοι άπ- τά νησιά της εξορίας τους.

ΑΠ' ΤΗ ΦΟΛΕΓΑΝΔΡΟ:
«Σύνθημά μας είναι, τον τόπο της εξορίας που ή αντί δραση των προσορών για ήβι- υό έμφυλιολιά και σωματική έξουδένωση, να τον μετατρέ- φουμε σε τόπο πνευματικής άνύψωσης, ν' αξιοποιήσουμε το γόνο της εξορίας και να γυρίσουμε όσο το δυνατό κα- λύτεροι για το συμφέρον του λαού και της Ελλάδας».

ΑΠ' ΤΗΝ ΑΝΑΦΗ:
«Τό ένδιαφέρον σας για ζώη μας, μας θρίσκει όρθοι πλάι στο λαό που παλαίει για τη Λευτεριά και Άνεξαρτη- οία, για τον έθνικό και κο- νωνικό του λυτρωμά».

ΑΠ' ΤΟΥΣ ΠΑΞΟΥΣ:
«Ο έξορίατος Τάσος Τούλι- ας γράφει: «Η οίκονομία μου που άποκλείεται από τη μένα μου 60 χρονά και την άδερφή μου, βρίσκεται άερο- στήτατη γωρίς στέγη, και τρόφιμα, γιατί ό,τι γλίτωσε από τους Ίταλογεραμανούς κα ταγνηαίς, το άραξαν ή το καπνοκωμάτες».

Οι εξορίατοι έπονίτες στην Ποταμό Κυθήρων είναι 52. Υπάρχουν μεταξύ τους 3 άνή- λια παιδιά και 2 άδερφή

★
Άπό τους εξορίατους Έπονίτες ΑΛΟΝΗΣΙΟΥ στάλαμα στο Κ. Ι. το παρακάτω τηλεγράφημα:
«Την πέστη έκείτια θερμές εί- χες. Εχόμεστε κατάσταση έμφύ- ου πολέμου, συμφιλίωση.
«Χορηγίζουμε άδοξοστη Άθήνα, Έλληνική Νεολαία, έξορίατους φυ- λακισμένου κράτους.
Μιά την έμάδα νέων έξορίατων, Μυριάτος, Κορακιολής, Μπαλότας»

... ντων... Στην έπονίτικη ομάδα έξο- ρίατων, στην ΑΛΟΝΗΣΟ, βρίσκονται και δυο σπλήτη του Κ. Σ. της οργάνωσης μας. Βρίσκονται και συνο- λικά 14 έπονίτες και πια έπο- νίτισα. Έγουν λέστη ομάδα βόλεβ. Κάθε δεκαήμερο μέρες δίνουν ψυχαγωγικά δρασιά.

ΣΤΗ ΔΗΜΝΟ στυς 566 έξορίατους οι 200 είναι νέοι, κι άπ' αυτούς οι 65 έπονί- ας.

ΣΤΑ ΚΥΘΗΡΑ, οι εξορι- στοί ζώνε κάτω από πρωτο- φανείς συνθήκες τρομοκρατί- ας. Απαγορεύεται να θγαί- νουν έξω από το χωριό, να τραγουδάνε μέσα στους θαλά- μους, να τρομοποιούν τα λέ- βη συναγωνιστή. Απαγορεύ- σον στους κατοίκους να έρπον- ται σ' επαικοινωνία με τους έ- ξορίατους. Έλέγγουν τα π- γυθροικά δέματα και κατα- κρατούν πολλές φορές βιβλία. Απαγορεύσον άκόμα το όμα- δικό διάβασμα της έσημεριό- δας.

Απαγορεύσον στους εξορι- στούς να γιορτάσουν όλοι με- τ' ή Χριστούγεννα. Προσκα- θούν να διαφθείρον τους έ-

Η ΓΟΥΡΑ

Τι είναι η Γούρα;

Η Γούρα είναι ένα άγιωματο ξερώνει το Αίγαιον. Είναι γαιερόβακος. Ολόκληρη η στέρα και η θαλασσογική του ευκρίνεια είναι ταύτη μετ' όλου τον γυνάσ. Βραχίονες, Ξυρας και άγροις πίπασ-νίας και υπόκρημα να παρνοείσσει. Τα επάχνα του είναι νεκρά. Διγύνηται νερό. Οι θορίαδες το δέρονσ από τη μία στην άλλη άκρη, διγύνηται είντε ορθία ξερίζωνσ και γκρέμισονσ ολόκληρους βράχους. Αυτοί δε τ'ως να είναι ο λόγος δια του οποίου θεωρείται ως η γήος του Αιόλου: Η άηυρη γράσια της θαλάσσης και η πυνή αμμουδερή εκδηκάνονσ βαρεία και απονητικη την αμύοερα. Τα δύο αυτά είδηκία — εκδη και γράσια — μπαίνον παντού, ποτίσον τα ρόδια μας τα πτυμνία μας, τό μαρμαί μας, τό μαρμαί μας, τό αυτιά μας ό τι μας περιβαλλει, είναι δύο από τους τρομικούς κατασκευικούς παράγοτας όποιος με την ευδρομη τόβων άλλων εκμη δ ενίζονσ ιγραιβα την ζωή μας. Τα κώματα σουν σχεδόν άδιακώς ει τα άποκρημνους άκτάς του. Το μεγαλύτρον μέρος του χρόνου η θαλάσσα είναι γουρσοιανενή, η ευγκτώνια διακοντετα και η ζωή μας δουδίζεται ει την ανόγνη και τό μαρτυριον της πένας και της δίψας.

Δίν χρειαζοντα πολλά περιγραφαί όίτε είναι τόσον πολύ γνωστή. Είς την Γούραν δέν υπάρχει ζωή. Τινος δέν εφείθη ιδώ, να μαρτυρα τό άνεΐθετον. Δέν υπάρχει πουλιά, δέν υπάρχουν κρητα, δέν υπάρχουν βάλνοι και άνθρα—πόσ μόνον ξεροχόρταρα άλλων εκουκίας ύψου και ότι παντα — δέν υπάρχουν άκρημ σντε από τό κοιλιά εκουκίας τά ποίδια ενρίζοντα εις όλο εκτέδν τό άλλα εκτέδν της Γούρας ίδιαση. Η Γούρα είναι η άρνημαίς της ζωής και η ζωή εκτέ άρνηθη την Γούραν από καταβολή.

Η Ρωμαική Σύγκλητος είχεν άρνηθη να έγκυρωσιν άπόφασι έκπολιεωσ πολιτικών καταδίκων έκτασθα. Με τό ορθον άπολογισμόν ότι δέν είχεν δικαιοσνα να άσφαίσει την ζωήν άνθρώπων όί όποιοί δέν είναι καταδικασθέν εις θάνατον. Δίος έκτέδν δέν ητο δυνατόν να έσθνα. μόνος με καταδίκην εις θάνατον. Δίος έκτέδν δέν ητο δυνατόν να εντηθή ζωή χωρίς νερό, τροφή, και τόσ άκτοσάλλους δια παραιομην άνθρώπων άλλας ευθνηκας. Ο καθούνητος του Πανεπιστημίου Αθηνών άνθρώπου κ. Τσαρτζάκης σταθείς όπδ του ήπουρείον δικαιοσνης να διακωσμή την ήπουρείη η μη νερόν εις παρον τον Μάιον 1950 όμο-λόγημε έκτέδν έκασοντασών κρητομύτων του Γ' όρθου ότι κ κ η

Γούρα είναι ξερώνει και δέν έχει νερόν".
-Εξόρα εντροπή ήπειρηκώσιν είχεν άποφασή κατά την μεταξικην δικαστροπια περί της άκαταλληλότητος της Γούρας διά παραιομην άνθρώπων.

Και ήτοι των κόνηων αυτού τόπου του ήπουρείου δικαιοσνης της κρημνις τετραείας? είναι εκρατοή άποφης τριαντών της χρησιμοποίησις της α ξερονισου ως άκαταλληλου.

Και ότι εκρημισησιν μόνον κατα την εκοτινην εποχην τει δουλιαι υπό του όληαρκου Σύλλα. ότι δέν άνετοκωμεν να χρησιμοποίησ η Μεταξικη δικαστροπια, τό εκρημισησιν η καυρη στερασια και η φωρος εκτετα από άρνητοι και άκατοικητος Ξυροντος μετροπλη εινα-τοκίαι και τόπον θηδικής έξουσιεσι χιλιάδων πολιτών Ελλήνων, ατ-νιστών της Εθνικής Άγρηταείας.

Δίν δυναίμεθα να παραιομησμεν τό γενοσι όρι η Αγγλική οργανωτικη άποτομή ενεκρήση, ενκρινε, ήρωτικη και ένεινη κατόνη εις του Κυδέρμησιν εις της χρησιμοποίησις της σούρου ως τόπου έξουσιεως μας. Τό εκτέδν τουτο θα ήτο δύεκολον να πραγματοποιή δν η Αγγλικη άποτομή απέφα εις εν άλλω.

Διαιτι εκρημισησιν η Γούρα ως τόπος γυλοκίσεως μας?

Οι υπεθουσι επί άναρθησιν αυτης άποφάσεως εκρημίζοντα ότε τόσο επεβήθη λόγω των ενθικών του ήγυλιου ποέμου και της άτάκτης ξεασφαισεως δένεν όρων άεφαλας. Τότε διαιτι εκρημισησιν η Μακρονησος; Ουδέτις λόγος άεφαλας ήπείσαι την εκρημισησιν και ουδέτις μετ' εκτων ήπειρησ εκρημισησιν τοσπον ατιολογικόν όιο τό. Ελλήνων Ντακίου Νομθετικώς άκρημ, άλλω κα θορίσονται εινος, η πρακτικη δι μιας ολόκληρου τεραετιας ίχου άποδίδε διαιτι εκρημισησιν η Μακρονησος. Τό ίδιον πτυμνα, η ίδια πολιτικη η αυτη εκποικίσεως έβην και δια των χρησιμοποίησιν της Γούρας. Δι αυτό η διατήρησις της Γούρας σημαίει διατήρησιν της πολιτικης, η οποία οδύνησε την Ελλάδα εις την κατατροπήν και τον Λαόν εις την άγνια και την άπογνήσιν.

Ουδέτις λόγος άεφαλας ήπείσαι τον έπαφισκόν μας εις Γούραν. Είναι άφελή η εκρημιοσ πάσα άτυθέτοι άποψη. Διαιτι δν υπήρξεν ποτέ γνος τοιούτος άνυπακοησ λόγω άεφαλας, τότε διαιτι μόνον η Γούρα ήτα ό μόνος άκός τόπος φυλάξαισ και και διαιτι όταν ήρθενσ τά προεφηματα των λόγων άεφαλας με την καταπασση του ήγυλιου ποέμου, δέν καταγνήσιν άμειως τό φρικτόν τουτο κώ τετρογ; Διαιτι άλλω είναι ό λόγος δια τουσ όποιους εκρημισησιν η Γούρα και όι λόγος αυτός είναι ότι: η Γούρα εκρημισησιν είδικώς και άποκατετικώς δια την ξερωσιν εις μας.

Η έκδομή των ήπειρξεν εκόμους. Η φυσική άπονημαίς της Γούρας εν ευνδασκώ με τό παραιομην και έξω από κείθε άρρωπλητικην και ήβικην άρτησιν άηθέουσ διοικητικιά μίτρα, δι' ών άμφορεύθη η έπικουσνια με τους ίδιους μας (γούτις, ιγγυτις κ.ά.η) παρτείει μάχη άκωδοσιν εις τους έκάστοτε διακωντας να αυθαιρετόν και ενωμίσου εις βάρος της ζωής μας, χωρίς γού δύναται όι ίδιοι μας και η κομη γυμνη να πληροροφώνται τα εις βάρος μας διαδραματιζόμιν

Επίσης προσημαίνεται πως όντως κλιμακώθηκαν οι πλημμελίες, γεγονός το οποίο επιβεβαιώνεται και από τον αριθμό των καταγγελιών που έφθασαν στο δικαστήριο. Η κατάσταση αυτή, όμως, δεν πρέπει να θεωρηθεί ως δείκτης της ύφεσης της οικονομίας, αλλά ως δείκτης της ανάγκης για μεταρρύθμιση. Η κατάσταση αυτή, όμως, δεν πρέπει να θεωρηθεί ως δείκτης της ύφεσης της οικονομίας, αλλά ως δείκτης της ανάγκης για μεταρρύθμιση.

Το πρώτο θέμα που αφορά την κατάσταση της οικονομίας, είναι η κατάσταση της αγοράς. Η κατάσταση της αγοράς, όμως, δεν πρέπει να θεωρηθεί ως δείκτης της ύφεσης της οικονομίας, αλλά ως δείκτης της ανάγκης για μεταρρύθμιση. Η κατάσταση αυτή, όμως, δεν πρέπει να θεωρηθεί ως δείκτης της ύφεσης της οικονομίας, αλλά ως δείκτης της ανάγκης για μεταρρύθμιση.

Επίσης, η κατάσταση της αγοράς, όμως, δεν πρέπει να θεωρηθεί ως δείκτης της ύφεσης της οικονομίας, αλλά ως δείκτης της ανάγκης για μεταρρύθμιση. Η κατάσταση αυτή, όμως, δεν πρέπει να θεωρηθεί ως δείκτης της ύφεσης της οικονομίας, αλλά ως δείκτης της ανάγκης για μεταρρύθμιση.

Επίσης, η κατάσταση της αγοράς, όμως, δεν πρέπει να θεωρηθεί ως δείκτης της ύφεσης της οικονομίας, αλλά ως δείκτης της ανάγκης για μεταρρύθμιση. Η κατάσταση αυτή, όμως, δεν πρέπει να θεωρηθεί ως δείκτης της ύφεσης της οικονομίας, αλλά ως δείκτης της ανάγκης για μεταρρύθμιση.

Επίσης, η κατάσταση της αγοράς, όμως, δεν πρέπει να θεωρηθεί ως δείκτης της ύφεσης της οικονομίας, αλλά ως δείκτης της ανάγκης για μεταρρύθμιση. Η κατάσταση αυτή, όμως, δεν πρέπει να θεωρηθεί ως δείκτης της ύφεσης της οικονομίας, αλλά ως δείκτης της ανάγκης για μεταρρύθμιση.

Επίσης, η κατάσταση της αγοράς, όμως, δεν πρέπει να θεωρηθεί ως δείκτης της ύφεσης της οικονομίας, αλλά ως δείκτης της ανάγκης για μεταρρύθμιση. Η κατάσταση αυτή, όμως, δεν πρέπει να θεωρηθεί ως δείκτης της ύφεσης της οικονομίας, αλλά ως δείκτης της ανάγκης για μεταρρύθμιση.

1. ΤΟΝ ΠΡΟΒΡΟΧΘΙΟΝ 1953 ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΟΓΡΑΦΗΣΑΝ ΕΚΜΟΒΕΤΡΗΜΕΝΑΣ ΟΙ-
ΚΙΑΣ ΟΥΚΕΙΩΣ ΜΕ ΤΗΝ ΠΟΛΙΤΕΙΑΝ ΚΑΙ ΕΥΚΛΙΜΕΤΩΣ:

2/ ΗΡΑΝΤΕΑΝ ΒΑΛΙΣΤΕΝ ΝΕΡΘ, ΤΟ ΔΙΟΛΕΙΤΕΑΝ ΕΙΣ ΑΥΔΑΚΑ ΔΙΑ ΤΑ ΚΑ-
ΜΟΝ ΣΥΝΗΚΟΥΣ ΚΑΤΑΡΡΗΚΤΑ ΚΑΙ ΑΠΟΔΙΞΟΝ ΘΤΙ ΤΟ ΠΕΘ ΕΡΕΤΙ ΠΟΛΥΜΙ
ΕΙΣ ΤΗΝ ΠΟΛΙΤΕΙΑΝ !!

3/ ΕΜΕΤΑΔΟΜΙΣΤΑΝ ΔΙΝΔΡΥΛΙΑ ΤΟΥ 5η ΘΡΟΥ ΔΙΑ ΤΑ ΑΠΟΔΙΞΟΝ
ΘΤΙ Η ΠΟΛΙΤΕΙΑ ΙΧΤΙ ΘΑΔΗ Ο Κ. ΜΕΤΑΦΕΙ ΔΙΜΙΟΝ ΙΚΩΕΣ ΤΩ ΔΝΕΡΕΤΙ ΘΤΙ ΤΩ
ΙΚΩΝ ΤΟ ΔΑΙΟΙ Β Α ΤΗΣ ΥΓΕΣΟ !!

4/ ΈΒΑΔΟΝ ΔΙ ΚΙΜΕΤΕΝ ΔΙΟ ΤΟΡΟΥΣ ΔΙΑ ΤΑ ΑΠΟΔΙΞΟΝ ΘΤΙ « ΕΙΣ ΤΗ
ΠΟΛΙΤΕΙΑΝ ΘΝΟΔΟΚΟΝ ΕΡΠΟΤΑΔΕΙΑ ΚΑΙ ΕΡΤΑΖΟΝΤΑΙ ΔΙΟ ΤΟΙΣ ΚΡΑΤΟΜΕΤΩΣ.

5/ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΟΓΡΑΦΗΣΑΝ ΕΚΜΟΒΕΤΡΗΜΕΝΑΣ ΧΙΛΟΡΥΧΙΑΣ ΙΜΠΥΔΕΑΥΣ
ΚΑΙ ΛΟΜΠΟΣΤΟΛΙΣΤΟΥΣ ΑΔΕΛΦΟΥΣ ΔΙΑ ΤΑ ΑΠΟΔΙΞΟΝ ΤΗΝ ΙΔΕΩΝ ΥΠΟΤΟΜΙΧΙΑ
ΠΕΡΙΒΑΛΩΝ ΚΑΙ ΥΠΜΕΤΕΛΑΝ ΤΩ ΔΡΩΝ. ΕΙΣ ΑΥΤΩΝ ΤΗΝ ΕΙΚΩΝΑ ΠΡΟΕΒΕΤΕΑΝ
ΚΑΙ ΜΙΣΑΙΟΦΟΡΟΥΣ ΔΕΒΕΥΑΙ.

6/ ΟΡΙΔΥΝΤΕΑΝ ΔΟΔΕΚΑΜΟΝ ΠΑΡΑΤΑΝ « ΤΗΝ ΜΟΡΦΟΝ ΤΩΝ ΚΑΙ ΜΟΡΦΟΥΣ
ΕΙΣ ΤΩΝ ΘΡΩΝ ΤΩ ΔΝΕΥΟΝ ΜΩΤΑΥΤΩΝ, ΔΙΑ ΤΑ ΑΠΟΔΙΞΟΝ ΘΤΙ ΧΟΡΔΑ ΚΑΙ ΕΒΟΥΜΙΟ
ΧΑΡΑΚΤΗΡΙΣΤΙ ΤΗΝ ΣΥΝ ΜΑΤ ΕΙΣ ΤΟΛΙΤΕΙΑΝ.

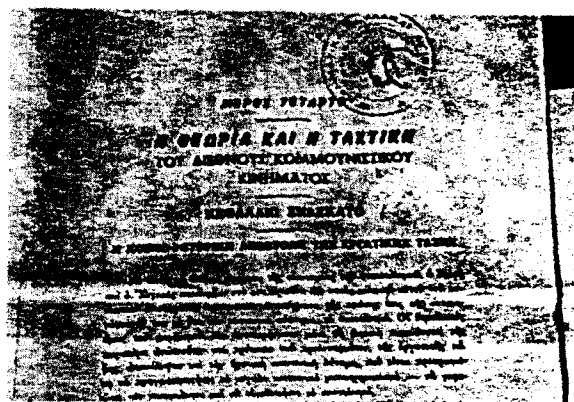
7/ ΕΚΜΟΒΕΤΡΗΜΕΝΑΣ ΤΟΥΣ ΚΑΘΟΡΕΥΕΙΝΤΑΙ ΔΟΣΙΔΡΟΥΣ ΜΕ ΤΑ ΥΠΟΤΙΝΑ
ΤΟΥΣ ΕΙΣ ΤΗΝ ΤΟΙΣΤΕΡΑ ΕΡΠΟΤΑΔΕΙΑΝ ΤΡΑΝΕΣΤΑΡΙΟΝ, ΕΙΣ ΤΗΝ ΤΩΝ ΒΑΛΙΣΤΕΑΝ ΤΟΥ
ΚΡΙΤΙΟΝ, ΤΡΥΤΕΑΝ ΑΛΛΟΥΣ ΚΡΑΤΟΝ ΜΙΤΟΥΣ ΔΤΙ ΕΡΕΤΙ ΔΡΟΥΣ, ΔΙΑ ΤΑ ΑΠΟΔΙΞΟΝ
ΘΤΙ ΔΙ ΤΟΛΙΤΕΙΑΝ ΙΜΠΥΔΕΑΥΣ ΠΟΜΤΑΜΕΝΑΙ ΘΡΑ ΔΩΔΙΩΕΤΑΙ.

8/ Ποιοι πόρτες να γωνιακή τους την τιμήν καταλαμβάνουν; Και
όπως δεν είναι «κατασκευάζω», είναι σε αυτή ευμετάσχητη γένεση, η οποία α-
διαφοροποιεί διότι ανήκουν στην ίδια ομάδα των λαών, οι οποίοι είναι οι
υπόλοιποι που μοιάζουν με τους άλλους. Αι τρέφονται αυτά τα
μάλα δεικνύουν ότι η κίνησης ανήκει, είναι γεγονός, επιδιώκονται να
θυσία και είναι άμεση. -

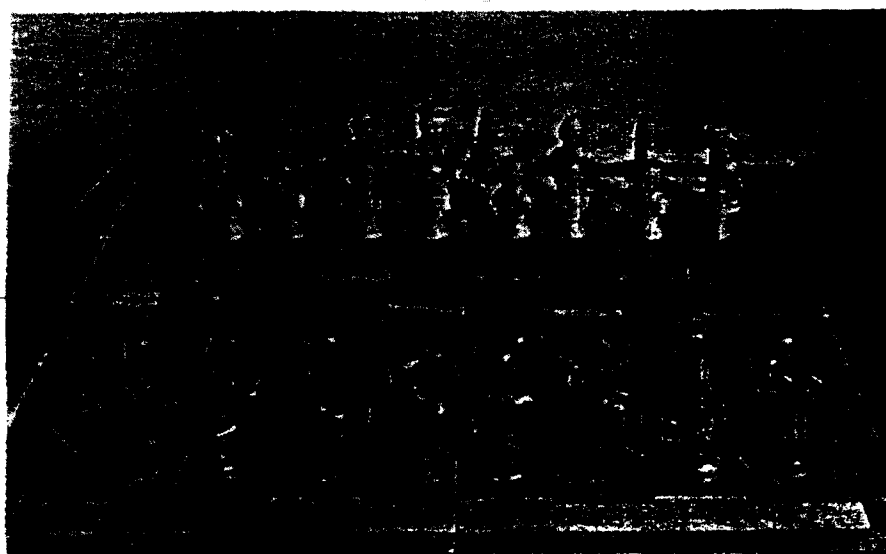

Γιούρα 1947. «Στη Συκιά». Ξυλόγλυπτο που απεικονίζει την τιμωρία του Γλάστρα στους φυλακισμένους

Ενα από τα βιβλία που χρησιμοποιούσαν για τα ιδεολογικά μαθήματα στη φυλακή

Γιούρα 1951. «Σκάκι», φτιαγμένο από ξύλο ελιάς. Εκτός από έργο τέχνης, δείχνει την ενασχόληση με πνευματικά παιχνίδια

ΑΝΑΦΟΡΑ

... με την υπ αριθμό 1000/1946...
... 1) Αποστολή προόδου...
... 2) Αποστολή...
... 3) Αποστολή...
... 4) Αποστολή...

... από 19 Απριλίου 1946...
... και αναμένεται...

... 1) Αποστολή...
... 2) Αποστολή...
... 3) Αποστολή...
... 4) Αποστολή...
... 5) Αποστολή...

... Αποστολή...
... Αποστολή...

... Ο Πρωτοδικάριος...
... Ο Γραμματέας...

... Ο Πρωτοδικάριος...
... Ο Γραμματέας...

... 6 Μαΐου 1951

Οι τσαγκαπίδες - γαλι 1950
Ούραβια Καραβίων Τασία Πέρα Καραβίων
Καραβίων

ΧΟΡΟΔΙΑ ΕΞΟΡΙΣΤΩΝ ΓΥΝΑΙΚΩΝ

(1949)

ΣΥΝΑΥΛΙΑ

Τρίτη 10 Σεπτεμβρίου 1951

I

Ανδιεμένοι Μάνι

Ο μικρός Φρίτσι

Στη βεζέππα

Τραγούδι βουκίας

Από την "Καβαλέρια Ρωσικάνα":

α) Λούλουδα πορτοκαλιάς

β) Σις ύμνους

Γελούκ

(1714-1787)

Βέμπερ

(1786-1826)

Καλινικωφ

Ντεβόρζακ

(1841-1904)

Μασκάνι

II

Του Γιάννη τὸ κορίτσι

Τρία καράβια

Τρέζε αγόρια καὶ κορίτσια

Προβυχι

Νανούρισμα

Ἰταλικὴ καντεονέτα

Γαλλικὸ Λαϊκὸ

» »

» »

Νιγρικό »

Γερμανικὸ »

Ντέντζα

III

Παραμῦδι

Θάνατος τοῦ κλέφτη

Δημήτρω

Ἄπογε κρυσόκανε

Παναγωτούλα

Λιλιώωωω

Λαυράκια

(1846-1941)

Καλομοίρη

(1883)

Λαϊκὸ

»

»

»

Τραγούδι το μοναδι φραγκομα που εβίστη

Απ' τή ζωή των ξενοίστων γυναικών στο Τρίκερι

ΣΤΟ ΤΡΙΚΕΡΙ— Ομαδική άνδραση ξενοίστων (Σελίδα Κ. Χ.)

Μακρόνισμα

Καθημερινό πρόγραμμα

Ξυφτήριον 6 1/2
 τσάι 7 και 1/2
 προσκυτήριον 7 1/2
 μάδιμα 10-11
 συσσιππο 12
 μάδιμα 2 1/2
 συσσιτίο 5 1/2
 προσκυτήριον 8 και 1/2
 συσσιππο 8 1/2

Δ/ση μας

ΟΝΟΜΑΤΕΛΝΥΜΟ,
 ΛΟΧΗ 3 ΔΙΜΟΙΡΙΑ 10
 ΑΕΤΟ / ΕΣΑΓ ΣΤΙ 902 Β

κερι είχε θαυμάσιες. Ήτανε πράσινες, ρόζ, μαδιές. Τις είχαμε ανεβάσει, με μεγάλο κόπο, από την παραλία στον λόφο.

Θά μιλήσω τώρα για την γενική δοκιμή. Τό Κράτος και ή Βία παρουσιάζονται επιβλητικές, ή δεύτερη με μολυβένιο και ή πρώτη με πορφυρό χιτώνα. Κεραμίδες είναι ό χιτώνας του Προμηθέα.

Τό μεγαλείο του είναι απαρámιλλο. Τό βόδιμα, ή φωνή, οι νότες, ό θρήνος, οι αντιθέσεις, τά λόγια.

Και όταν άρχισαν, δεξιά και άριστερά, νά ανεβαίνουν στο λόφο οι Όκεανίδες, πού νόμιζες πως βγαίνουν από τή θάλασσα, καθώς αυτή άποτελούσε τό φόντο του σκηνηκού, ή όμορφιά κορυφώθηκε.

Ήταν διαλεγμένες, μία και μία. Με άνάστημα, με παράστημα, με διανόηση, με όμορφιά, με φωνή ρυθμική και με δύο κορυφαίες πού δέν ήξερες ποιάν νά διαλέξεις. Χτενισμένες ανάλογα, από τις κομμώτριές μας, με τις θαυμάσιες πτυχές πού είχαν πετύχει οι ράφτρες μας, με τις άπόλυτα πετυχημένες άτάκες πού τους είχε διδάξει ή Έλλη Νικολαΐδου, ή δασκάλα της χορωδίας μας και με τους εκφραστικούς βηματισμούς και τις κινήσεις των χεριών πού, ανάλογα με τό κείμενο, τους είχαν διδάξει οι δύο χορογράφοι πού άναφέραμε πάρα πάνω.

Ό Έρμής, ένα παλιόπαιδο άκόμη, με τό κηρυκείο προτεταμμένο, τό φτερωτό σαντάλια και τό φτερωτό καπέλλο, μπαίνει στη σκηνή με τρία μεγάλα πηδήματα - βήματα, για νά φέρει τή διαταγή του Δία.

Και έτσι έξακολουθεί ή πρόβα ως τό τέλος με ρυθμό παραστάσεως.

Μά ή παράσταση, δέν δόθηκε ποτέ. Ό Ζέρβας, ό διοικητής μας, πού καταλόβαινε τό νόημα πού δίναμε στο έργο, θεώρησε σκόπιμο νά μήν τήν έπιτρέψει.

Ύστερα από τόσους κόπους, από τόσες λαχτάρες, από τόση έπιτυχία, ούτε μία φωτογραφία δέν θρέθηκε νά διασωθή τήν άνάμνησή της. Πουθενά δέν γράφτηκε ένας λόγος γι' αυτή. Σήμερα λαχτάρισα νά τό κάμω. Κρίμα πού δέν τήν είδατε κεινή τή γενική δοκιμή κ. Βαρίκα. Θά σάς είχε ίκανοποιήσει.

Κατερίνα Χαριάτη

ΥΓ. Κάτι συνέβη τότε και έμεινε τό χρονικό, άλλα δώδεκα χρόνια, στο συρτάρι μου, ανεπίδοτα. Άς έλπίσουμε, πως δέν θά άναβληθεί και τούτη ή έκδοση κι' έτσι, είκοσι δύο χρόνια μετά, τό χρονικό μας θά παραδοθεί επί τέλους στην ιστορία του θεάτρου.

Ταϊρετή

Άργυρώ Βακοβέτι

Προμηθεύς Δεσμώτης

Διανομή:

- Προμηθεύς - κική Γιαννουπούλου
- Κράτη - Κατε Βαβύρα
- και Βία - Άννιτα Φράγκη
- Όκεανός - Κατερίνα Χαριάτη
- Έρμής - Κατερίνα Μακρίδου
- Δία - Ταϊρετή

Όκεανίδες

- 1 - Γιάννα Μάνου (κορυφαία)
- 2 - Καίτη Κριττίου (καρυαία)
- 3 - Μαίρη Αβελιάδου
- 4 - Αθανάσια Τσιγγού
- 5 - Έλενη Βασιλείου
- 6 - Αθανασία Σταβάκου
- 7 - Γεωργία Κτενέ
- 8 - Καίτη Παυλοπούλου
- 9 - Μορφουλά Παπαδοπούλου
- 10 - Ίλντα Τσιγγού
- 11 - Φυρή Δίκα
- 12 - Άννη Κίτση
- 13 - Βικτωρία Θεοδώρου
- 14 - Έλε Βασιλοπούλου
- 15 - Τυροκομολία Λαυτορινού
- 16 - Άρνη Κουτσοφύρα
- 17 - Σοφία Τσέχα
- 18 - Ευαγγελία Φυτόκη
- 19 - Άννα Κημιονουζίδου
- 20 - Ουρανία Σταβάκου
- 21 - Φητώ Γαυρουζή
- 22 - Τασσή Σικελού
- 23 - Έλενη Γονατοπούλου
- 24 - Βαρίκα

Το Προμηθεύς Δεσμώτης Τριετία

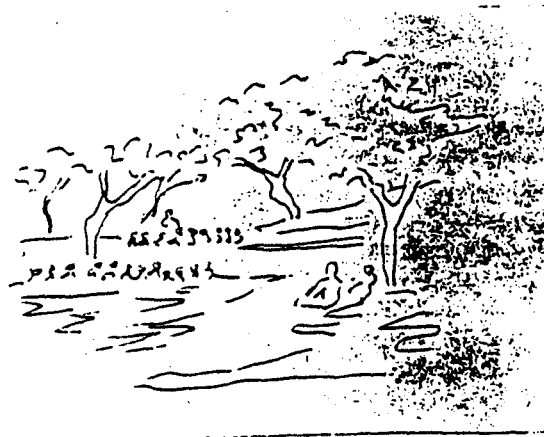

ΣΥΝΑΥΛΙΑ ΧΟΡΩΔΙΑΣ ΕΞΕΘΡΙΣΤΩΝ ΓΥΝΑΙΚΩΝ

(1900)
Τρίτη 22 Ιουλίου 1951

I Τσαρούχια και Φοιτητές Βραβεία Στρατιώτες (1941) Τράπεζα Γραμματεία (1941) Ελάττωμα Ηλεκτρονική (1941) Από το αεροπλάνο (1941) ...	Σίμος (1887-1974) Μανώλης (1950-1952) Σωτήρης (1900-1950)
II Βραβεία (1941) ... Μουσική ... Στρατός ... Γραμμή ... Μουσική ... Τραγούδι ...	Ορφανοτροφείο (1919-1920) Λαϊκή ...
III Μουσική ... Ορχήστρα ... Ορχήστρα ...	Α. Καρυστιώτης (1913) Σ. Σπυρίδης (1926-1951)

Εγγραφή
Μικρογιάκου

Φωτογραφικό υλικό από το Λευκώμα «Γυναίκες στην εξορία» εκδ. Καστανιώτη, 1977, σελ. 54 κα.

“ΑΚ - ΣΤΡΟΤΗΣ

ἕθους ἀριστεροῦ ἐξ ἑξῆς, ἐν ᾧ ἡ ποσει-
δωνία, μετὰ τὸν Μυροκορδαίω ἐπιμέ-
ρῳ, ὑπογράφει τὴν λαοικονητὴν αἰτησὴν ὑπο-
τέλειαν τῆς πόλεως ἐπὶ τῆς ἡμέρας.

Ἰσχυρὰ τὴν φεβερὴν ἐπιγὰρ, μέγα ἀπὸ τῆς
δυσκοῦδος τούτης περιστασίου προσβλήσει ἡ μέ-
γιστος ἡγετική συνδιοχίωσις τῶν ἀρχῶν

Ο ΚΑΡΑΙΕΚΚΛΗΣ ὁ υἱὸς τῆς καθόχρης

Γεννήθηκε ἐξ ἑνὸς ἐπισημοῦ παιδὸς ἐπὶ
μακροχρόνου βουγὰ τῆς Πύργου. Ἀπὸ
μικρῶ παιδὶ δὲν γνώρισε τίποτε ἄλλο πα-
ρὰ τὴν καταφρόνιαν καὶ τὸν κατατρέχον.
Ὅτι γινώσκῃ τὸ κρῶτος ἐπὶ τὸν ἑαυτοῦ.
Τὸ κρῶτος ἐπὶ τὴν λαοικονητὴν θύελλαν
τῆς ἑποχῆς ἐκείνης, πρὸ τῶν συνετηρῆ καὶ
τῶν ἀνέβηκε ἐπὶ τὸ ὑψηλὸς κορυφῆς τῆς.

Ἄπὸ καταφρονεμένη παιδὶ τῆς Πύργου
ἡρώας τῆς Ὀρακώνας καὶ τοῦ Διδόμου.
Ἄπὸ Πλατταρῆς τοῦ Ὀλλῆ Πάσα Ἐρακι-
στρίτης τοῦ ἀνωτόμενου ἔθους. Με-
τὰ ἐπὶ φωνὰ τῆς Πανακτασῆς Ἰ. Δάσε-
ται τὴν τέχνην τοῦ ποδήμου. Κι' ἀπὸ μίση-
καπελάγιος τῶν ἡγερῶν, ἐπὶ πρῶτα κρῶ-
για, ἀναδεικνύεται καταπολεμὰ ἐξ ἑαυτοῦ
τοῦς μεγαθυτέρας στρατιωτικῶς ἡγετῆς
τῆς ἐπιπέδου τῆς.

Ἡ ἔξοδος γὰρ κερδίζει τὴν καρδίαν τῶν παλ-
θηκαριῶν του καὶ τῶν ἀνωτοῦ. Παρα-
στῆς ἐξ ἑαυτοῦ τὸν ἑαυτοῦ. Τὰ παλθη-
κάρια του τὸν ἄδρηναι. Ποιὲ δὲν βα-
ρυνόμενα γὰρ ἔσται ποδημοῦσαν κρῶτος
τῆς προδότης του καὶ ἐπὶ τὸν δὲ ἀποκρί-
σῃ καὶ ἔσται ἀκόμα ἡ κακοῦσαν κρῶτος.

Τὸ ἔσται ἐκείνο ποῦ τὸν ἀνέβηκε ἡμέρα,
ποῦ τὸν ἔλασε μέγαλο; Οὗτος ὁ σπουδαῖος
ἀνέβηκε τὴν ἐξῆς ἀπὸ τῆς δυνάμει τῆς
βελήτης του, πρὸ καταφρονετῆ καὶ κρῶτος
κόμα καὶ τὸ κρῶτος ποῦ κατατρέχε τὰ
βωθικὰ του. Οὗτος ὁ κακῆτος μικρο-
βωμὸς μοῦδος, ὁ υἱὸς τῆς καθόχρης, κρῶ-
δισε τὴν ἀπὸ τῆς δυνάμει τοῦ θάου, γινώ-
σῃ ἀπὸ τῆς δυνάμει ἡ ἀποκρίσῃ του ἐπὶ
θάου. Ἄδισε ἀποκρίσῃ ἐπὶ δίκην γὰρ τῆ
δυνάμει καὶ ἀγῶσι, ὅτι μαροῦδες κρῶ-
τι εἶχε. Ἰσχυρὰ τῆς καὶ ἀποκρίσῃ. Ὅ-
ταν ἔδωκε μνησῶσαν τοῦ φέδες ἀπὸ
διοίκησης, ὁ καραϊεκκλῆς ἔλασε ἀπὸ
τῆ τῆς τῶν παλθηκαριῶν του μὲ τὸν
ποδήμου, ἀπὸ τὰ τούρκικα κερδῆς.

Ὅμως πρῶτα ἀπὸ τῆς ἡρώας τοῦ ἡρώα
μαὶ καὶ τοῦ ἀνωτόμενου ἔθους βνε-
σοδομοῦ οἱ καταφρονετῆς καὶ οἱ θανα-
ριώτες γὰρ τὰ κρῶτος συμφορῶντα ἡ-
χὸ καὶ τοῦς κρῶτος ἐπὶ ὁ ραδιῶ-
χος καὶ ἐπιβουλῆς ἡδύτατος Μαυρο-
κορδαίος. Ὁ πρῶτος. Ὁ θαναριώτης
ποῦ μισεὶ τὸ θάου καὶ τὸν ἀγῶνα του. Ὁ
φαναριώτης ποῦ ἐπὶ τῆς τῆς τῶν
μοῦδος ἡμέρας ποῦ ἐπὶ τῆς τῶν
συμφορῶν τῆς.

Ποιὲς ἔσται οἱ ἐπιπέδου τῆς ἡμέρας

δολερῶς ἐξοικὴν ἐξοικὴν ὁ καραϊεκκλῆς
καὶ τὸ παλθηκαριῶν του, βρέθηκα
ρια τῆς καὶ ἀγῶσι καὶ τοῦ κρῶτος.
καὶ τὸ δυνάμει τῆς ἀγῶσι, ποῦ καὶ
τῶν, μαρῶν, ἐξοικῶν.

1

Ὁ καραϊεκκλῆς ἔβηκε τὴν
κρῶτος ἀπὸ τῆς κρῶτος
ἐβῆκε τῆς κρῶτος τῆς δυνάμει τῆς
ἐπὶ βουγὰ καὶ τοῦ τῆς ἔλασε τῆς
καρῶν γὰρ τὸ μέγαλο ἔσται.

Ἐπιπέδου τῆς ἡμέρας
ὁ φαναριώτης καὶ ὁ
τῆς κρῶτος τῆς
μαρῶν ποδημοῦσαν.

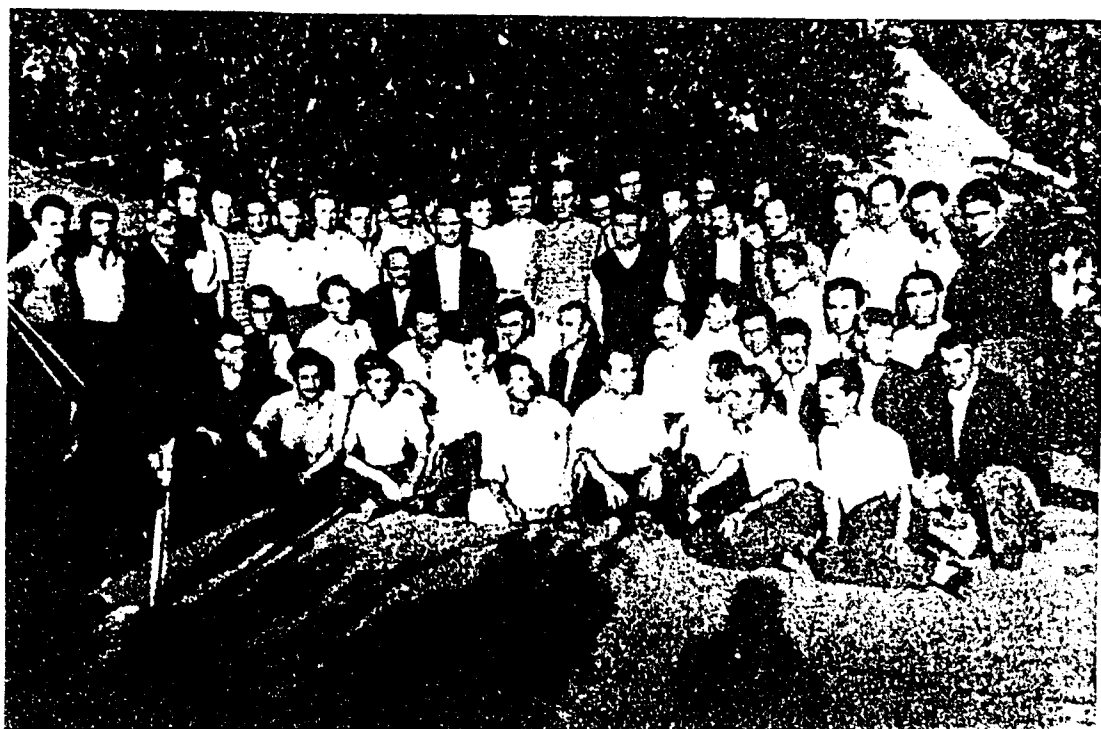
iii Άποψη της παραλίας με φόντο τον οικισμό από τη θέση Πελάκι. Τα κατακείμενα, εξόριστοι και ντόπιοι, οι περισσότεροι σε πλάι ανοξείμωτης λίγης δροσιάς. Το τμήμα της αμφοδιός από τη θέση Πετρούκλες ως το Αρχάρι, φηροφούνταν για χρήση των εξορίστων, ενώ οι ντόπιοι σήγαναν στο τμήμα της παραλίας που ήταν κοντά στον οικισμό.
[βλ. σελίδα του 1950]

iv Εξόριστοι της ομάδας εργασιών του οργανισμού της Ο.Σ.Η.Ε.Α.Σ. (Ομάδα Συμβίωσης Πολιτικών Εξορίστων Αν Σχίστη), έξω από το φρένο του Εμφανιόσδα. Ξανά άφηρα δεξιά διακρίνεται ο Αγιοσταυρίτης, Γεώργιος Ξεφανιάλατος. [1949-50]

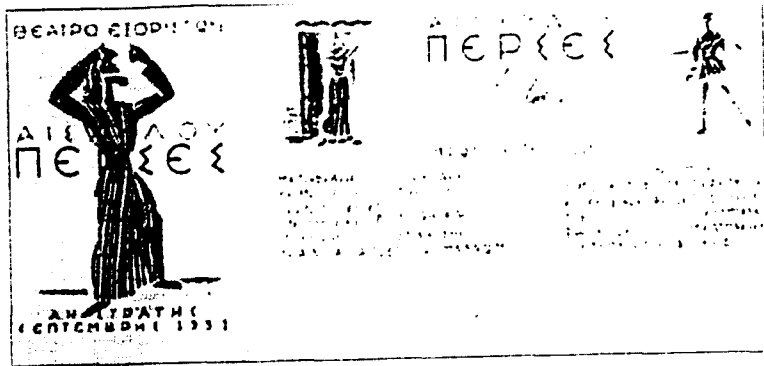

Η κεντρική χορωδία των πολιτικών κρατουμένων στον Αιστράτη, με μαέστρο τον Νίκο Μάργαρη

Δάσκαλοι εξόριστοι στον Αιστράτη με τον καθηγητή του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης Γιάννη Ιμβριώτη, όρθιο, πίσω στη μέση με το σταυρό.

Το πρόγραμμα της παράστασης (Χρ. Δαγκλής)

Σκηνή απο τη παράσταση των «Περσών» στην πλατεία του Θεάτρου.
Στην πρώτη σειρά του χορού, δεξιά, ο Α' κορυφαίος Τζ. Καρούσος.
Στο βάθος η Άτοσα (Φ. Καμπάνης)

Μουσικό συγκρότημα των εξορίστων φωτογραφίζεται στα περιβόλια στην άκρη του στρατοπέδου. Όρθιος αριστερά με την κιθάρα ο εξόριστος φοιτητής Ιατρικής Πόλις Μυλωνάς

o

Γ' περίοδος 1967-1974.

	Σελ
1. Σημειώσεις (Μαθημάτων, διαλέξεων, περιλήψεων βιβλίων κτλ).	
➤ Αρχείο Περικλή Ροδάκη.....	82
➤ Αρχείο Γιώργου Μωραΐτη.....	83-84
➤ Αρχείο Βασίλη Φίλια	85-86
2. Αποσπάσματα από το χειρόγραφο περιοδικό « Νέα φρουρά».....	87-88
(Πηγή: Αρχείο Γ. Μωραΐτη)	
3. Βεβαίωση άριστης επίδοσης του Π. Μανταλόβα στην Τεχνική Σχολή Οικοδομικού σχεδίου « Πάλμερ», 1966.....	89
(Πηγή: Αρχείο Π. Μανταλόβα).	

Handwritten text in a cursive script, likely a historical document or manuscript. The text is written on several overlapping sheets of paper, with some lines appearing to be part of a list or index. The script is dense and difficult to decipher due to its cursive nature and the overlapping of the pages. Some legible words and phrases include:

- Handwritten text at the top of the uppermost sheet, possibly a title or header.
- Handwritten text in the middle section, appearing to be a list of items or names.
- Handwritten text at the bottom of the lowermost sheet, possibly a signature or date.

ers Lakfabrieken Breda

π.κ. Γιορτασ-Τ/Κο (jansz)

Εξέλιξη: Παρασκευαστής, Νιδος, τωάνος

Νότιο Συμπόμπια

Αφών-Κασά-Χιν... Γαλλική-Επανάσταση

22 Σεπτεμβρίου 1799: Συνταγματική Ενεργότητα

Σαρχική Ενεργότητα

14 Οκτωβρίου 1791: Νότος

20 Ιουλίου 1792: Φοβία

20 Σεπτεμβρίου 1792

27 Οκτωβρίου 1795

18 Νοεμβρίου 1799

1896

1896

1896

1896

1896

1896

INDIËΣ

Τού: 1122 π.Χ. / Τέιν 255 π.Χ. / 247 π.Χ. Σιχ-Χουάικ-Τι (ο αυτοανακηρυχθέν βασιλιάς των Χάν 209 π.Χ.) / 618 π.Χ. / 960 π.Χ. - 1260 π.Χ. / 1510: 2^η Πρωτοχίλια Εσω Γκόα / 1526: Μπαμπάρ / 1605: Γιαχανγκίρ (τέκνη-χορσέκιν) / 1707: Αουρατζέμ / 1707: Αφγανών / 1758-1761: Αφγανών / 1757/1764: Μπαμπάρ / 1764: Καραμπούχι γυ. πόλεων

Νότος: Κράτος Βιχαναγκάρ (μετά Πακιστάν) / Βορράς: Τιμανρίδες / Βορράς: Μετά τους Τιμανρίδες

Εμφάνιση Αγγλων-Γάλλων: Πόλη: Σουχάτ-Πουρ / Βορράς: Ματά τους Τιμανρίδες

Σιχοί: Γκουρ; 1^η Ναβάν 5^η Αρόν Σιγκ / 6^η Χάρκοβιν 9^η Τεχ Μπαχάντσορ 10^η Γκόβιν Σιγκ

Μαράθ: αρχικός Σιβατ -> Σαμπατ / Σωχρόβιν με Αφγανών -> 1758-1761

Ειλεζατ Αφγανών (1665): Αχμάτ Σιχ Ντουράν / Κλαίβ και Ντυτζέφ: Πίρσσο 1757/Μπαμπάρ 1764

Καταστροφή γυ. πόλεων

Καταστροφή γυ. πόλεων

Καταστροφή γυ. πόλεων

Καταστροφή γυ. πόλεων

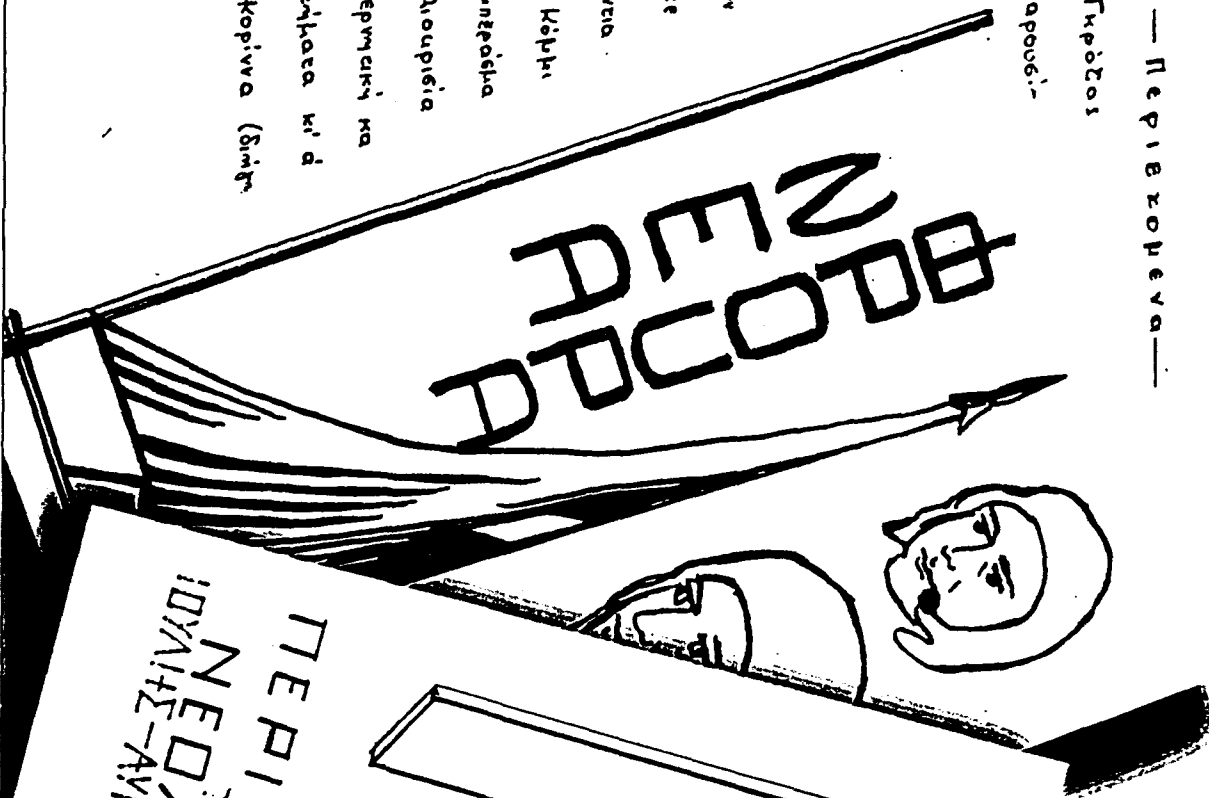
Καταστροφή γυ. πόλεων

Καταστροφή γυ. πόλεων

A. ΓΚΡΟΖΟΖ

— Περιεχόμενα —

- A. Γκρόζος
- Η παρούσα
- 3
- Δ.
- Η ευ
- Πέρα
- Έγινε
- Το κόπη
- Συμπέσεια
- Βιολογία
- Κυβερνητική κα
- Ζητήματα κι δ
- Η Κοπίννα (Smirn

ΠΕΡΙΟΔΙΚΟ
 ΝΕΟΔΑΙΚΟ
 ΙΟΥΛΗΣ-ΑΥΓΟΥΣΤΟΣ 1971

... Έκτασε εξετιμή ή εχ' ίση του 4 ΠΑΡΑΔΩ.

... αντιστοίχως διπλασιασμός και του κ.ε. έταξε παρομοίως αλλ...

... να τή εκφραζόμενα του γαού. Σημειώνεται επίσης η π.ε. 80

... ατος Α. Γκρόζος. Διευθυντής γ.ε.

... εκφραζόμενα ήτοι του

... ατος Α. Γκρόζος. Διευθυντής γ.ε.

... εκφραζόμενα ήτοι του

... ατος Α. Γκρόζος. Διευθυντής γ.ε.

... εκφραζόμενα ήτοι του

... ατος Α. Γκρόζος. Διευθυντής γ.ε.

... εκφραζόμενα ήτοι του

... ατος Α. Γκρόζος. Διευθυντής γ.ε.

... εκφραζόμενα ήτοι του

... ατος Α. Γκρόζος. Διευθυντής γ.ε.

... εκφραζόμενα ήτοι του

... ατος Α. Γκρόζος. Διευθυντής γ.ε.

... εκφραζόμενα ήτοι του

... ατος Α. Γκρόζος. Διευθυντής γ.ε.

... εκφραζόμενα ήτοι του

... ατος Α. Γκρόζος. Διευθυντής γ.ε.

... εκφραζόμενα ήτοι του

... ατος Α. Γκρόζος. Διευθυντής γ.ε.

... εκφραζόμενα ήτοι του

... ατος Α. Γκρόζος. Διευθυντής γ.ε.

... εκφραζόμενα ήτοι του

... ατος Α. Γκρόζος. Διευθυντής γ.ε.

... εκφραζόμενα ήτοι του

... ατος Α. Γκρόζος. Διευθυντής γ.ε.

... εκφραζόμενα ήτοι του

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΑ

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΑ

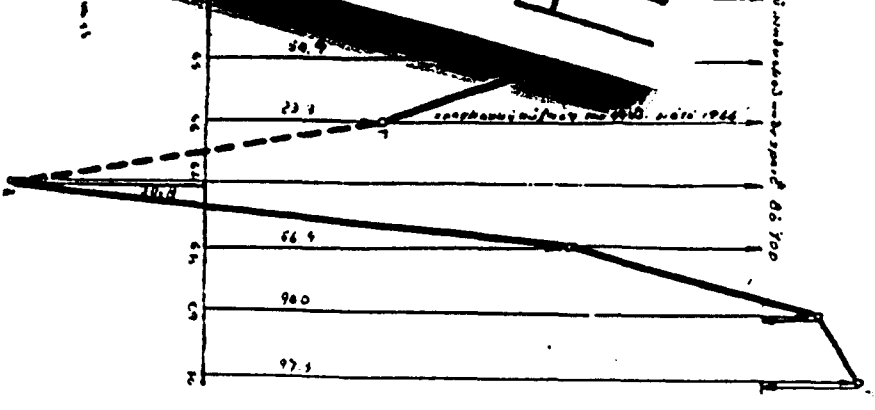
ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ 1

Τα ημερήσια προγράμματα, δημοκλήματα είναι τριτάτων...
...κατά την διάρκεια της εκδήλωσης...
...από τον χώρο της εκπαίδευσης...
...από τον χώρο της εκπαίδευσης...
...από τον χώρο της εκπαίδευσης...

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΑ

Οι προτάσεις...
...για την ανάπτυξη της επιστήμης...
...και της κοινωνίας...
...στην Ελλάδα...
...στην Ελλάδα...
...στην Ελλάδα...

Η κατάσταση...
...στην Ελλάδα...
...στην Ελλάδα...
...στην Ελλάδα...
...στην Ελλάδα...

"Π. Α. Α. Μ. Ε. Ρ."

ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟΥ ΓΕΩΔΕΣΩΝ

ΕΡΓΑΣΤΗΡΙΑ ΕΛΕΓΧΟΥ ΕΠΑΓΓΕΛΜΑΤΙΚΩΝ ΚΑΙ ΤΕΧΝΙΚΩΝ ΣΤΟΥΔΙΩΝ

ΟΔΟΣ ΣΤΟΥΡΝΑΡΑ 49 ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ

ΤΜΗΜΑ Διανομῆς Σελῶν

ΒΕΒΑΙΩΣΙΣ

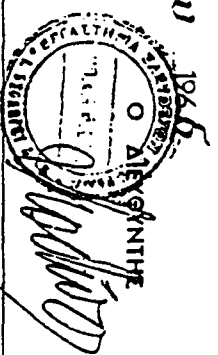
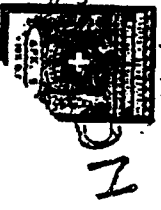
ΑΥΤ. ΑΡΙΘ. ΒΕΒΑΙΩΣΕΩΣ 633
ΜΗΤΡΟΥ 19514

Ο *Μπαρτζώβας Σταρενῆς* ἐν *Δορυμῶν* ΠΑΡΑΚΟΛΟΥΘΗΣΑΣ
ΑΠΟ 20-7-65 ΕΩΣ 20-4-66 ΤΑ ΜΑΘΗΜΑΤΑ ΤΟΥ ΤΜΗΜΑΤΟΣ *Διανῶς Σελῶν*

ΚΑΤΗΡΤΙΣΘΗ ΓΕΩΡΗΤΙΚΩΣ ΚΑΙ ΠΡΑΚΤΙΚΩΣ ΕΙΣ ΤΑΥΤΑ.

ΕΠΙΔΕΞΑΣ *Νάδερης* (19) ΕΠΙΛΟΟΣΙΝ

ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ ΤΗ 4^ῃ *Μαΐου*

1.2. Συνεντεύξεις.

1. Έλλη Παππά :Αβέρωφ-Κάστορος (1950-1963), Γυάρος (1967)92
2. Ζωζώ Πετροπούλου: Τρίκερι -Χίος - Μακρόνησος,(1948- 1952).....96
3. Αλέκος Μπάρδης: Ικαρία (1946-470, Μακρόνησος, Αη-Στράτης (1952-1959)98
4. Νίκος Κυριαζής: Αλμυρός (1945), Λάρισα, Τρίκαλα (1947), Αίγινα (1947- 1949), Ιτζεντίν (1951), Ζακούνα Κέρκυρας , Αλικαρνασσός (1952- 1966) 102.
5. Κοσμάς Φουντουκίδης: Ανάφη-Σύρα- Σέριφος (1946), Ικαρία (1947), Αη-Στράτης, Λακκί (1967.) 105
6. Γεωργία Ρογκάκου: Χίος- Τρίκερι- Μακρόνησος- Τρίκερι (1948-1952)109
7. Γιώργος Κουτούγκος: Συγγρού (1935), Ακροναυπλία (1936), Πύλος (1939), Αη-Στράτης (1947), Λέρος (1967).....111
8. Βασίλης Νεφελούδης: Κέρκυρα (1938), Παξοί (1943), Λέρος (1967), Ωρωπός (1971).....114
9. Σόνια Ρενιέρη: Ικαρία- Χίος- Τρίκερι -Μακρόνησος (1948-1952).....116
10. Φώφη Λαζάρου: Αβέρωφ (1957-1966), Κορυδαλλός (1970).....119
11. Έλλη Νικολάου: Χαϊδάρη-Χίος-Τρίκερι- Μακρόνησος- Αη-Στράτης (1946-1957).....122
12. Ναταλία Αποστολοπούλου: Τρίκερι- Μακρόνησος (1948-1952).....124
13. Διονύσης Γεωργάτος: Ακροναυπλία- Μακρόνησος- Αη-Στράτης (1949-1963) , Γυάρος-Λέρος (1967-1972).....126
14. Κώστας Κάππος: Λέρος, Λακκί (1969-1972).....129
15. Κώστας Μαραγκουδάκης: Φυλακές Βούρλων – Αίγινας - Γυάρου (1948-1953), Γυάρος- Λακκί Λέρου (1967-1971)..... 130
16. Παντελής Μανταλόβας: Φυλακές Λαμίας- Άμφισσας, Τρικάλων, Ιτζεντίν, Αλικαρνασσού (1946-1963).....134
17. Σωτήρης Κράνιας: Φυλακές Καλαμάτας- Κυπαρισσίας- Τρίπολης (1945-1956), Λέρος (1970).....138
18. Γιώργος Μωραϊτης: Φυλακές Ιτζεντίν, Κέρκυρας, Αλικαρνασσού , Αίγινας (1955-1966).....140
19. Δημήτρης Σέρβος : Ικαρία (1947).....144
20. Γιώργος Φαρσακίδης: Μακρόνησος- Αη – Στράτης (1948-1962), Γυάρος -Λέρος (1967-1972).....146.
21. Θανάσης Καλαφάτης: Αβέρωφ- Κορυδαλλός (1969-1972)..... 151
22. Περικλής Ροδάκης: Φυλακές Πάτρας, Κεφαλονιάς, Γυάρος, Μακρόνησος, Βούρλων , Ιτζεντίν, Αίγινας (1945-1962), Αβέρωφ- Αίγινας- Κορυδαλλού, Αλικαρνασσού (1967-1973).....154
23. Μανώλης Γλέζος: Φυλακές Αβέρωφ-Καλλιθέας-Συγγρού (1942-1944), Πάρος-Νάξος –Τρίκερι (1948), Φυλακές Βούρλων- Αβέρωφ- Ακροναυπλίας- Κέρκυρας- Αβέρωφ- Αίγινας (1948-1954), Ιτζεντίν- Αβέρωφ- Αίγινας-Αβέρωφ(1958-1962), Γυάρος- Παρθένι-Ωρωπός (1967-1971).....162.
24. Λάκης Σάντας: Ικαρία (1947), Ναυτικές φυλακές Ψυτάλλειας, Μακρόνησος (1949-1950).....169
25. Λευτέρης Βερυβάκης: Φυλακές Αβέρωφ, Αίγινας (1967-1968), Κορυδαλλού , Επταπυργίου, Κέρκυρας (1970).....171
26. Σπύρος Χαλβατζής: Γυάρος -Λακκί Λέρου - Ωρωπός (1967-1968), Γυάρος (1973).....173

27. Μαρία Καραγιώργη: Κίμωλος (1940-1941), Χίος- Τρίκερι (1948-1951), Γυάρος, Αλικαρνασσός (1967-1974).....176
28. Βασίλης Φύλιας: Φυλακές Αβέρωφ, Κορυδαλλού , Ιτζεντίν, Αλικαρνασσού , Κέρκυρας (1968-1973.).....178

1) ΣΥΝΕΝΤΕΥΞΗ ΜΕ ΤΗΝ ΕΛΛΗ ΠΑΠΠΑ¹

Η αφήγηση ξεκίνησε από τα χρόνια της Δικτατορίας του Μεταξά , όταν η μαθητώσα νεολαία προσέγγιζε πολλά φιλοσοφικά θέματα μέσα από κύκλους μαθημάτων, που την πρωτοβουλία την είχαν κάποιοι φωτισμένοι εκπαιδευτικοί. Πρωτοστατούσαν τα μέλη της ΟΚΝΕ. Σε μια εκδήλωση για τον εορτασμό της 25 Μαρτίου, η Έλλη έβγαλε λόγο για τα μηνύματα του αγώνα του '21. Δε δέχθηκε να παραδώσει το κείμενο στην κομματική καθοδήγηση και ίσως αυτό την προφύλαξε από την πρώτη δίωξη και τη "γλίτωσε" με μια τριήμερη αποβολή από τα μαθήματα του «Γυμνασίου Θηλέων» του Πειραιά (ο δεύτερος ομιλητής συνελήφθη και κακοποιήθηκε στην Ασφάλεια). Ο αυθορμητισμός και η δυναμικότητά της δεν πτοήθηκαν . Με έναν ιδιαίτερα "συνωμοτικό "τρόπο αγόρασε, έραψε και ετοίμασε την κόκκινη σημαία με το σφυροδρέπανο που κρέμασε ο συνεργάτης της στο καμπαναριό του Αη Νικόλα Πειραιά το '38. Η αναζήτηση και η δίψα για γνώση ήταν το στίγμα της γενιάς που αντιμαχόταν τη δικτατορία. Το διάβασμα και η μελέτη ήταν στην καθημερινή διάταξη των πολιτικοποιημένων νέων. Όπως σημειώνει η ίδια:

« Αν έβλεπε κανείς κάποιον να διαβάσει, ακόμα και στο δρόμο, έλεγε πρόσεχε τον αυτός θα γίνει κομμουνιστής».

Στην Κατοχή το διάβασμα και η μελέτη συστηματοποιούνταν υπό μορφή μαθημάτων κατά ομάδες 5-6 ατόμων. Η Έλλη προετοίμαζε τα μαθήματα γράφοντάς τα σε γραφομηχανή. Τα θέματα αφορούσαν την τρέχουσα επικαιρότητα, αλλά κυρίως ήταν ιδεολογικά, γύρω από τη Μαρξιστική φιλοσοφία και την εκλαϊκευσή της. Γίνονταν μαθήματα Μαρξισμού, ανάλυσης της διεθνούς κατάστασης, πολιτικής οικονομίας και φιλοσοφίας.

Μετά την Απελευθέρωση, την περίοδο πριν και μετά τη συμφωνία της Βάρκιζας, η Έλλη Παππά βρισκόταν στη θέση της «υπεύθυνης διαφώτισης» της ΚΕ και δίδασκε μαζί με τον Αξελό, σε Σχολή κομματικής και ιδεολογικής επιμόρφωσης, αρχικά στο κτήριο στη γωνία Σταδίου και Εδουάρδου Λω (τώρα Χρ. Λαδά.) και αργότερα σε ένα νεοκλασικό κτήριο της οδού Αγησιλάου, όπου είχαν μεταφερθεί τα κεντρικά γραφεία του ΚΚΕ και το τυπογραφείο (εκεί τυπωνόταν ο Ριζοσπάστης και η Ελεύθερη Ελλάδα). Οι συνθήκες, από την άποψη της υποδομής, ήταν πολύ δύσκολες. Τα μαθήματα έπρεπε να γίνονται τις ώρες που δε λειτουργούσε το τυπογραφείο, δηλαδή ή πολύ πρωί ή το μεσημέρι, στο λιοπύρι. Η προχειρότητα με την οποία αντιμετωπιζόταν το θέμα και η ασυνέπεια μερικών επιμορφωνόμενων την έκαναν πολλές φορές να απογοητεύεται και να διαμαρτύρεται μέσω του θεωρητικού κομματικού εντύπου , την Κομμουνιστική Επιθεώρηση. Τρεις φορές η σχολή διαλύθηκε. Κάποια στιγμή "έφθασαν ενισχύσεις "από τους εξόριστους της Μέσης Ανατολής. Το επίπεδό τους ήταν πολύ υψηλότερο και έτσι τα μαθήματα προχωρούσαν πιο ικανοποιητικά. Με τη διαφωνία της Κ. Ζεύγου και την υποψία της για το ποιόν των επιμορφωνόμενων, η προσπάθεια και πάλι ναυάγησε. Αργότερα , κάτω από την εποπτεία του Β. Μπαρτζιώτα , ο οποίος φάνηκε να λαμβάνει σοβαρά υπόψη πολλές παρατηρήσεις της Έλλης, ιδρύθηκαν δυο σχολές εξάμηνης

¹ Η Έλλη Παππά είναι δημοσιογράφος και συγγραφέας, με πλούσια θεματογραφία - μελέτες, δοκίμια φιλοσοφικά, πολιτικά, κοινωνικά και λογοτεχνικά. Το όνομά της έχει συνδεθεί με τις κρίσιμότερες μετεμφυλιακές στιγμές της Νεώτερης Ιστορίας μας, τις περιφημες δίκες μελών του ΚΚΕ και εκτελέσεις των ετών 1951-1952. Σύντροφος της ζωής της και πατέρας του παιδιού τους ήταν ο Νίκος Μπελογιάννης, βασικός κατηγορούμενος της ομάδας των τεσσάρων , που εκτελέστηκαν στις 30/3/1952. Στην Έλλη Παππά δόθηκε χάρη, ως μωρομάνας, παρά την απαίτησή της για ίση μεταχείριση με τους άλλους κατηγορούμενους. Ακολούθησαν 13 χρόνια φυλακίσεων (Αβέρωφ. Κάστορος, Καμμένων Βούρλων, Κορυδαλλού). Στα χρόνια της Χούντας εξορίστηκε στη Γυάρο. Η αφήγηση της Έλλης Παππά παρατίθεται χωρίς την επιλογή στοιχείων , που να αφορούν στενά την παρούσα εργασία, για ιστορικούς λόγους.

διάρκειας, με μαθητές που θα ήταν τρόφιμοι και που η μελέτη θα ήταν το κύριο έργο τους. Στην πρώτη, που πήρε το όνομα του Δημήτρη Γληνού και είχε χαρακτήρα στενά κομματικής επιμόρφωσης, ορίστηκε υπεύθυνος ο Λ. Αποστόλου και στη δεύτερη, που πήρε το όνομά της Ηλέκτρας Αποστόλου, η Έ. Παππά, με πιο διευρυμένο περιεχόμενο, αυτό των μαθημάτων γύρω από τη μαρξιστική φιλοσοφία και σκέψη. Κάθε σχολή είχε περίπου 25 μαθητές. Τα μαθήματα γράφονταν στη γραφομηχανή, αναπαράγονταν και δίνονταν υπό μορφή σημειώσεων, το πρωί, που θα γινόταν η παράδοση του μαθήματος. Το μεσημεριανό και το βραδινό φαγητό ετοιμαζόταν από τους τροφίμους, που έτρωγαν μαζί με τους δασκάλους τους.

Το βράδυ πάλι γινόταν μελέτη κατά ομάδες των πρωινών μαθημάτων, ανταλλαγή απόψεων, απορίες και διευκρινήσεις. Στο τέλος κάθε ενότητας, καθώς και με αφορμή κάποιο επίκαιρο ιδεολογικοπολιτικό ζήτημα, γίνονταν διαλέξεις. Την περίοδο αυτή σημαντική ήταν η προσφορά του περιοδικού "Μόρφωση". Στις αρχές του '46 η πολιτική ατμόσφαιρα ήταν πολύ βεβαρημένη. Έφυγαν ή κρύβονταν πολλά στελέχη του ΚΚΕ και στα κεντρικά γραφεία του Κόμματος είχε απομείνει ουσιαστικά μόνο η Έλλη. Μαζί με τον Κ. Καραγιώργη αποδέχθηκαν την πρόσκληση εκπροσώπου των τροτσικιστών και εκπροσώπησαν το ΚΚΕ σε δημόσια συζήτηση στο θέατρο Μουσούρη. Η επιτυχία της εκδήλωσης επισφραγίστηκε με την αποδοχή από την πλειοψηφία των απόψεων του Κόμματος.

Στις παραμονές και την αρχή του εμφυλίου κάθε μορφωτική δραστηριότητα φαίνεται ότι σταμάτησε, αφού οι συλλήψεις, οι φυλακίσεις και οι εκτοπισμοί μπήκαν για τα καλά στην ημερήσια διάταξη..

Στα τέλη του Δεκεμβρίου του 1950 η Έλλη συνελήφθη (μαζί με τους Ν. Μπελογιάννη, Κ. Καλούμενο, Δ. Μπάτση, Ηλ. Αργυριάδη κ. α.) και κλείστηκε σε επτάμηνη απομόνωση στις φυλακές Αβέρωφ. Παρά τις αμέτρητες δυσκολίες κατάφερε να έχει συχνή επαφή με το σύντροφό της, Νίκο Μπελογιάννη. Η αλληλογραφία τους ήταν ο κύριος λόγος που κράτησε υψηλό το ηθικό της και την αγάπη της για τη ζωή, τότε μάλιστα που είχε μέσα της και μια άλλη ζωή, το παιδί τους. Τα σημειώματα ξεχειλιζαν από τρυφερότητα και όνειρα για το μέλλον. Εφεύραν δικούς τους μυστικούς κώδικες...τρεις φορές βήξιμο σημαίνει σ' αγαπώ ... Στις δύσκολες συνθήκες της απομόνωσης θα πρέπει να προστεθεί και μια μορφή βασανιστηρίου που ήταν ένας προσχεδιασμένος, δυνατός, εκνευριστικός θόρυβος κάποιου μηχανήματος. Έπρεπε να το αντέξουν και να ζήσουν χωρίς να τον ακούν και πράγματι στο τέλος δεν το άκουγαν.

Κάποια στιγμή ζήτησε από τον Ν. Μπελογιάννη να επεξεργαστούν κάποιο θέμα που θα ωφελούσε την ιστορία της χώρας μας. Πρότεινε τη διερεύνηση της εξέλιξης της ελληνικής σκέψης στον τομέα της ελληνικής ιστορίας. Η Έ. Παππά ανέλαβε την Αρχαιότητα και ο Ν. Μπελογιάννης από το Βυζάντιο και πέρα. Τα απαραίτητα βιβλία και τη γραφική ύλη τα εξασφάλισαν χάρη σ' έναν "καλό" δεσμοφύλακα. Δεν ήταν η πρώτη επιστημονική μελέτη αυτή για τον Ν. Μπελογιάννη. Στις φυλακές της Κέρκυρας, παλαιότερα, είχε γράψει για τις ρίζες της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας.

Στο σημείο αυτό, η Έ. Παππά πρόσθεσε ότι δεν ήταν διεφθαρμένοι όλοι οι δεσμοφύλακες. Ορισμένοι απ' αυτούς συνέπασχαν και μερικοί είχαν εκφράσει και τον θαυμασμό τους. Ένας τέτοιος είπε κάποτε στην ίδια: «αν τα έφερνε η ζωή και ήμουν στη θέση σας, θα ήθελα να κρατήσω όπως εσείς». Τα σημειώματα «έδιναν και έπαιρναν»... Τελικά ούτε το έργο μπόρεσε να διασωθεί, ούτε ο λυρισμός των ερωτικών γραμμάτων (τα "λογόκρινε", για δικούς της λόγους, η Διδώ Σωτηρίου.). Αυτό που έμεινε, όμως, ήταν η διάθεση προσφοράς στον τόπο, ακόμα και κάτω από τις δυσχερέστερες συνθήκες. Η μελέτη ήταν το πιο αυτονόητο για τον Ν. Μπελογιάννη. Σε κάποιο σημείωμα έγραφε: "(όταν θα ζήσουμε ελεύθεροι)...θα παρατάμε βιβλία και χαρτιά για πολύ λίγο και θα κάνουμε κάτι για μας.... θα πάμε μια εκδρομή, ένα ταξιδάκι..."

Στις δύσκολες συνθήκες της απομόνωσης, η παραμικρή χειρονομία και το πιο ασήμαντο για τους έξω μήνυμα παίρνει απίστευτες διαστάσεις, διότι πεισματικά τονώνει την ύπαρξη. Για δώρο Πρωτοχρονιάς η Έλλη έλαβε ένα ιδιαίτερα φροντισμένο και ξυσμένο "εργαλείο" για να καθαρίζει τα νύχια της. Ήταν η μια μπανέλα από το γιακά του πουκαμίσου του Μπελογιάννη. Η άλλη του χρησίμευε ως χειρουργικό εργαλείο, προκειμένου να εγχειρίσει μόνος του το σπασμένο κόκαλο του χεριού του που είχε προκαλέσει συρίγγιο και αφόρητους πόνους. (ένα πολύ μικρό κομμάτι από το κόκαλο το έστειλε για ενθύμιο στο παιδί τους...).

Στις φυλακές Αβέρωφ αρχικά γίνονταν μαθήματα αλφαριθμητισμού και στοιχειώδους παιδείας. Οι θάλαμοι, ως ασφυκτιούσαν από κόσμο, ως δυσκολευόταν η συμβίωση, η μόρφωση είχε προτεραιότητα... Λίγο αργότερα, όταν "αραιώσε ο πληθυσμός", το ποσοστό των αγράμματων γυναικών, κυρίως από τα χαμηλά στρώματα, ήταν μειωτηγία. Τότε αναβαθμίστηκαν πολύ και τα μαθήματα. Γίνονταν μαθήματα ξένων γλωσσών, λογιστικών και βασικής παιδείας. Η ίδια, μάθαινε Αγγλικά. Με τη βοήθεια της αυτομόρφωσης αναδείχθηκαν ταλέντα στην ποίηση, τη λογοτεχνία, το θέατρο, τα εικαστικά. Η Ε. Παππά έγραψε ποιήματα, τα οποία δεν άργησαν να προκαλέσουν παγκόσμια συγκίνηση, όπως το διατύπωνε στο γράμμα του ο Τούρκος ποιητής Ναζίμ Χικμέτ.

Ο τρόπος ζωής της φυλακής ήταν για πολλές εξόριστες σχολείο πολιτισμού. Η καλλιέργεια της ανάγκης για καθαριότητα και της αίσθησης του καλόγουστου και ωραίου ήταν ζήτημα αισθητικής για τις κρατούμενες αγωνίστριες. " Η καθαριότητα έγινε νόμος". Οι περισσότερες εξόριστες έκαναν μπάνιο με κρύο νερό κάθε πρωί. Μια φορά την εβδομάδα γινόταν εξονυχιστική καθαριότητα των θαλάμων και ασβεστώνονταν οι κοινόχρηστοι χώροι. Αρχικά, γύρω από τα θέματα αυτά υπήρχαν πολλές αντιρρήσεις, λόγω διαφοράς πολιτισμικής στάθμης. Υπήρχαν γυναίκες που δεν είχαν πλυθεί ποτέ στη ζωή τους. Πολιτισμός και κατ' επέκταση στάση ζωής ήταν και οι κανόνες συμβίωσης που έπρεπε να ακολουθούνται απ' όλες. Καμία φορά γινόταν και υπερβολή στην τήρησή τους. Ιδιαίτερα μετά το '52, που είχε βελτιωθεί πολύ το καθημερινό φαγητό, επειδή οι εξόριστες και χρήματα βγάζανε, πουλώντας αραβουργήματα, και δέματα παίρνανε συχνότερα, το σύνθημα «τρώγε όλο το φαί σου», καταντούσε ως και καταπιεστικό.

Μια ακόμα μορφή αντίστασης ήταν η προσπάθεια εξεύρεσης κάποιου λουλουδιού, κάποιου στοιχείου που συνέδεε τις κρατούμενες με τον έξω κόσμο. Ήταν θέμα αισιόδοξης στάσης απέναντι στη ζωή και τον αγώνα τους. Η Ε. Παππά σημειώνει:

«Δεν ξέρω πώς και από πού, μα σχεδόν πάντοτε υπήρχε κάποιο λουλούδι για παρηγοριά. Στη διάρκεια της δίκης τα κορίτσια βρισκανε τρόπους να μου προσφέρουν κάποιο, εγώ το δεχόμουν ευχάριστα, γιατί ήξερα πόσο άρεσαν στο Νίκο. Έτσι, λοιπόν, το περίφημο γαρύφαλλο ήταν χρώματος ροζ και όχι κόκκινου, απλούστατα γιατί αυτό το λουλούδι μπόρεσαν να βρουν την ημέρα εκείνη.»

Η ζωή στη φυλακή αποκτούσε όλο και περισσότερο ανεκτά επίπεδα διαβίωσης, λόγω της δημιουργικής παρέμβασης των φυλακισμένων γυναικών, που, φυσικά, ήταν αποτέλεσμα της επιμορφωτικής προσπάθειας. Έγιναν αξιόλογες θεατρικές παραστάσεις και χοροδράματα. Η υπεύθυνη σκηνικών του Εθνικού Θεάτρου, Λιούντα Μάντακα, έφτιαξε αριστουργήματα από κουρέλια και πεπιεσμένο χαρτί, όταν ανέβηκε το έργο "Στέλλα Βιολάντη". Η Έλλη Παππά θυμάται:

«Η παράσταση ήταν τέλεια..., είχε ποιότητα". Ένας τρόπος ψυχολογικής πίεσης ήταν τα ντοκιμαντέρ που μας έδειχναν για τον αμερικάνικο τρόπο ζωής. Οι κρατούμενες αναγκάστηκαν να δουν τρεις φορές το "Οι φώκιες των νήσων Μπρμιλώφ". Κάποια στιγμή έφεραν και ένα ουγκαρέζικο έργο, που κατηγορούσε και πρόσβαλλε τους κομμουνιστές. Οι κρατούμενες έφυγαν διαμαρτυρούμενες. Ως αντίποινα απαγορεύτηκαν τα μαθήματα.»

Την εποχή των γεγονότων αυτών η Ε. Παππά βρισκόταν με άλλες 18 στο "επικίνδυνείο", πάνω από τα μαγειρεία, σε αβάστακτες συνθήκες ζέστης και υγρασίας. Οι "πιο επικίνδυνες" ήταν απομονωμένες. Με πρόταση και πρωτοβουλία της ίδιας, γίνονταν ιδεολογικά μαθήματα. Η πρωτοτυπία εδώ ήταν ότι και η δασκάλα και οι μαθήτριες τα μάθαιναν απ'έξω. Αυτό γινόταν τόσο για λόγους ασφαλείας, όσο και επειδή δε θέλανε να μοιραστούνε το προϊόν της σκέψης τους με τους βασανιστές. Υπήρχε και ένας ακόμα λόγος, βγαλμένος από την πείρα του επαναστατικού κινήματος. Η καλλιέργεια της μνήμης σήμαινε στην ουσία διατήρηση της πνευματικής διαύγειας και ευεξίας. Η Έλλη μάθαινε απ'έξω Όμηρο, Τσέχωφ, Σαίξπηρ. Η ίδια τόνισε πως, «σ' αυτές τις συνθήκες η μόρφωση ήταν- αντίσταση».

Η σχετική "δυσμέμεια" που βίωνε λόγω της στάσης της στην «υπόθεση Ν. Πλουμπίδη», την ανάγκασε να αφοσιωθεί στη μελέτη. Αγαπημένο θέμα της ήταν η Διεθνής οικονομία. Μέσα από τις σελίδες του "Εκονομιστ" και μιας ελβετικής οικονομικής επιθεώρησης μελέτησε τη συμφωνία του Μπρέτον Γουτς και τις επιπτώσεις της για την παγκόσμια οικονομία, μέσα από την κυριαρχία του δολαρίου. Την εποχή αυτή ήταν στις φυλακές Κάστορος. Τα μαθήματα αυτά τα εκλαΐκευε για τις συγκρατούμενες της έτσι, ώστε οι περισσότερες απ' αυτές να είναι καλύτερα καταρτισμένες στα οικονομικά, ακόμα και από τους Έλληνες οικονομολόγους, που ακόμα δεν είχαν αντιληφθεί τις συνέπειες μιας τέτοιας συμφωνίας, όπως συμπεραίνουν οι κρατούμενες αποδελτιώνοντας τον τύπο.

Με τρόπους άλλοτε δυναμικούς και άλλοτε ευέλικτους - "πονηρούς" οι κρατούμενες κατάφεραν να σπάσουν τα νεύρα των ενοχλητικών γυναικών δεσμοφυλάκων, που συνεργάζονταν με προδότες - χαφιέδες. Κατάφεραν να έχουν ελευθερίες και δικαιώματα πάνω στα θέματα μόρφωσης. Στην φυλακή έμπαιναν σχεδόν όλα τα περιοδικά και η εφημερίδα "Αυγή". Κάθε βράδυ διαβάζονταν και σχολιάζονταν τα άρθρα τους, από διαφορετικές κάθε μέρα εισηγήτριες.

Το 1954, μετά την απόδραση πολιτικών κρατουμένων από τα Καμένα Βούρλα, άρθθηκαν οι κατακτήσεις αυτές και έλαβαν πάλι μέρος οι γνωστές απαγορεύσεις και μεταγωγές «επικίνδυνων στελεχών». Η Ε. Παππά επέστρεψε στις φυλακές Αβέρωφ. Αυτή τη φορά δεν ήταν αμιγής ο έγκλειστος πληθυσμός. Η πλειοψηφία ήταν οι ποινικές κρατούμενες. Τα μαθήματα άρχιζαν και πάλι δειλά δειλά. Τελικά, το περιεχόμενό τους συνδεόταν άμεσα με τις ανάγκες και τα προβλήματα που υπήρχαν «εκτός των τειχών». Η Ε. Παππά προσάρμοζε την ύλη της πάνω στις προτάσεις της ΕΔΑ για την Επιστημονική Ανασυγκρότηση. Τις βασικές γραμμές του προγράμματος αυτού τις είχε μελετήσει από την εποχή της Αντίστασης, όταν λειτουργούσε διεπιστημονική Ομάδα Μελέτης Σχεδιασμένης Ανασυγκρότησης-ΟΜΣΑ, με υπεύθυνους τότε την Ηλέκτρα Αποστόλου και τον Γιάννη Ζεύγο. Οι πίνακες που χρησιμοποιήθηκαν ήταν απλουστευμένοι και ευκρινείς, χάρη στη ζωγραφική ικανότητα της Μαρίας Φωκά και την έμπνευση της δασκάλας. Αξιοποιήθηκε και η ύλη του περιοδικού "Ανταίος". Την περίοδο αυτή, δοκίμασε τις δυνάμεις της και στον έντεχνο λόγο. Τα ποιήματά της δεν άργησαν να τύχουν ιδιαίτερης προσοχής από τους προοδευτικούς διανοούμενους του εξωτερικού.²

Την περίοδο '67-68, στη Γυάρο, η Ε. Παππά δεν πρόλαβε καμία μορφωτική δραστηριότητα. Γίνονταν αυθόρμητες ψυχαγωγικές βραδιές με πρωταγωνιστές καλλιτέχνες, όπως ο Γιάννης Νεγρεπόντης, με τα ανέκδοτά του.

Αθήνα, Ζωγράφου, 15/2/2000.

² Στην εκκλήσή του προς τους Γάλλους διανοούμενους ("Lettres Francaises"), ο Ναζίμ Χικμέτ έγραφε, στις 4-10-1961: «...γράφει μια ποίηση άμεση, δίχως φτηνά ρυμνάσματα... που μοιάζει με την κλασική ελληνική αρχιτεκτονική... Γενικά οι υπέροχοι ποιητές μας των φυλακών αρχίζουν το έργο τους στο κελί...».
Πηγή: Αρχείο Ε. Παππά.

2) ΣΥΝΕΝΤΕΥΞΗ ΜΕ ΤΗ ΖΩΖΩ ΠΕΤΡΟΠΟΥΛΟΥ.³

«Ήμουν πολύ νέα, 22 χρονών, όταν βρέθηκα στη Χίο (από τις 10/3 /48), μετά στο Τρίκερι, στη Μακρόνησο και πάλι πίσω. Στο διάστημα 1948-1952 από τα στρατόπεδα πέρασαν, περίπου, συνολικά 5000 εξόριστες.

«Η αίσθηση της εκτόπισης δε με εγκατάλειψε σχεδόν ποτέ, με τη διαφορά ότι τώρα ήμουν και κοινωνικά εκτοπισμένη.. Ακόμα και μετά την εξορία έπρεπε να περνάω κάθε μήνα από την ασφάλεια και εκεί, από τη διάθεση του κάθε διοικητή, να κρατούμαι για δυο ή τρεις μέρες, αναιτιολόγητα και στο τέλος η ελευθερία μου να παρατείνεται και πάλι για ένα μήνα. Ήμουν προσωρινά ελεύθερη και όπου και αν έβρισκα δουλειά, είχε και αυτή το στίγμα της προσωρινότητας. Για σπουδές στο Πανεπιστήμιο, ούτε λόγος! Κι όμως υπήρξα πολύ καλή μαθήτρια. Το 1958 το Ταμείο Πρόνοιας των Δικηγόρων Αθηνών προκηρύσσει διαγωνισμό για πρόσληψη διοικητικού υπαλλήλου, έρχομαι πρώτη στην έκθεση(που εξεταζόταν) ανάμεσα σε τριάντα άλλες υποψήφίες, αρκετά μικρότερες μου. Πού να ήξεραν ότι εγώ είχα βγάλει ένα άλλο Πανεπιστήμιο, ίσως και ανώτερο, το Πανεπιστήμιο των πολιτικών φυλακών και εξοριών. Βέβαια ούτε τότε αισθάνθηκα ασφαλής, γιατί μονιμοποιήθηκα ουσιαστικά μετά τη Μεταπολίτευση, το '79.(βρισκόμουν πάντοτε στα αριστερά της επετηρίδας).

«Τη μόρφωσή μας στις εξορίες την οφείλουμε πρώτα πρώτα στην ευτυχή συγκυρία να έχουμε κοντά μας μεγάλους διανοητές και παιδαγωγούς. Είχα την τιμή και τη χαρά να είμαι μαζί με τη μεγάλη Ρόζα Ιμβριώτη, τη Λίζα Κόττου, που ήταν καθηγήτριά μου στο 1ο Γυμνάσιο Αθηνών, την Έλλη Νικολαΐδου, μαέστρου της λυρικής σκηνής, και άλλες διανοούμενες και εκπαιδευτικούς που τιμήσανε και στολίσανε το λειτούργημά τους. Τα συστηματοποιημένα μαθήματα άρχισαν σχεδόν αμέσως (από το Μάρτη) από τη Α.Κόττου και την μαθηματικό Έφη Καπασακάλη για τις μαθήτριες του γυμνασίου. όπως και τα ομαδικά αναγνώσματα λογοτεχνικών κειμένων. Θα πρέπει να σας πω, πως αν και μεγαλωμένη στην Αθήνα και τελειόφοιτος του Γυμνασίου, είχα, όπως σχεδόν όλες μας, στενούς πνευματικούς ορίζοντες. Άλλωστε, η νεολαία της Κατοχής, πήραμε ελλιπέστατες γνώσεις στα σχολεία μας. Εγώ, τελείωσα την Ε' και την ΣΤ' τάξεις του Γυμνασίου μέσα σ'ένα σχολικό έτος. Στην εξορία ήρθα σε επαφή με την κλασική λογοτεχνία και έμαθα να μελετώ ουσιαστικά. Είχαμε καταφέρει να προμηθευόμαστε παράνομα τα βιβλία και να τα ανταλλάσσουμε μεταξύ μας. Εκεί πρωτοδιάβασα τη Μαγεμένη Ψυχή του Ρομαίν Ρολάν, τον Όσκαρ Γουαϊλντ, έμαθα για την τεχντροπία του Βαν Γκογκ, για τη ζωή και το έργο της Κιουρί κ.α. Το κυριότερο όμως, ήρθα σε επαφή όχι απλά με διανοούμενους ανθρώπους, αλλά με την πρωτοπορία τους...αυτό ήταν κέρδος ζωής. Αργότερα, μετά την εξορία συνάντησα παλιές συμμαθήτρίες μου, που αν και είχαν βγάλει το Γυμνάσιο, ήταν στην πράξη αγράμματες. Εμένα από τότε η μόρφωση έγινε τρόπος ζωής...Βέβαια, από μικρή ήμουν φιλομαθής, όμως ακαθοδήγητη. Εκεί, κυριολεκτικά " ξεστραβώθηκα"!

«Οι σχολές μας διαβαθμίστηκαν σε τμήματα αναλφάβητων γυναικών, που ήταν κυρίως μεγάλες γυναίκες (από σαράντα και πάνω), οι οποίες διψούσαν για μάθηση. Αφουγκράζονταν τις κουβέντες μας, όταν καταλάβαιναν ότι συζητούσαμε για κάποιο βιβλίο ή επιστημονικό θέμα και παραπονιόντουσαν για τους " ψιθύρους", όταν δεν άκουγαν καλά. Η κατηγορία αυτή κατάφερε τελικά να μάθει να γράφει και να διαβάζει. Η μέθοδος ήταν απλή - αντιγραφή από ένα πρότυπο κείμενο 10 σειρών ημερησίως...Το συγκινητικό είναι που οι μανάδες μπόρεσαν να επικοινωνήσουν με τα παιδιά τους μέσω αλληλογραφίας.

³Πρόεδρος του Συλλόγου Εξοριστών Γυναικών. Μαθήτρια της τελευταίας τάξης του Γυμνασίου, συνελήφθη στα χρόνια του εμφυλίου πολέμου για την αντιστασιακή της δράση μέσα από τις γραμμές της ΕΠΟΝ Ηλιούπολης. Εκτοπίστηκε στη Χίο και αργότερα στο Τρίκερι και τη Μακρόνησο.

«Ένα άλλο τμήμα ήταν για τα μαθήματα του γυμνασίου για τις μικρές κοπέλες που είχαμε μαζί, αυτό θαρρώ πως οργανώθηκε πρώτο, όσο και για όσες είχαν κάποιες γνώσεις αλλά διέκοψαν το σχολείο. Τα μαθήματα γίνονταν από τα σχολικά εγχειρίδια. Μια συνεξόριστη, η Μαρία Πλάνα, μαθήτρια Γυμνασίου, αναπλήρωσε τις γνώσεις της και αργότερα, όταν απολυθήκαμε κατάφερε να μπει στην Οδοντιατρική και έγινε οδοντίατρος. Γίνονταν και εξατομικευμένα μαθήματα. Με πρωτοβουλία των μαθηματικών μας της, Έφης Καπασακάλη και της Άννας Νικολακοπούλου (ο μικρός Ηλίας της ήταν η μασκότη μας για ένα καλοκαίρι), βελτίωσα τα μαθηματικά μου, στα οποία δεν ήμουν καθόλου καλή και ίσως γι αυτό τα αποστρεφόμεν. Μόλις έφτασα στο επίπεδο να μπορώ να λύνω εξισώσεις δευτέρου βαθμού, ζήτησα να πάω σε άλλη ομάδα -γενικής παιδείας.

«Τα μαθήματα γίνονταν σε υπαίθριους χώρους, κάτω από δέντρα (όπως θα έχετε 'δει σε φωτογραφία του λευκώματός μας) με απόλυτη μυστικότητα. Δυο κοπέλες "φύλαγαν τσίλιες", απαραίτητα.

«Σοβαρό εμπόδιο στη μορφωτική μας δουλειά ήταν οι αμέτρητες μετακινήσεις και οι μεταφορές των συνεξόριστων. Η δουλειά ενός τμήματος μπορούσε να διακοπεί, όταν άξαφνα έπαιρναν ή τις κρατούμενες ή τη δασκάλα μας. Η σύνθεση των εξόριστων άλλαζε για λόγους τακτικής, ίσως γι αυτόν ακριβώς το λόγο. Όσο και αν τα μαθήματα ήταν παράνομα και γίνονταν κάτω από αυστηρά μέτρα προφύλαξης, η μορφωτική μας δραστηριότητα ήταν γνωστή στους δεσμώτες μας... Φοβούνταν την ιδεολογική προπαγάνδα. Πάντως κάτι τέτοιο, όσον αφορά εμένα προσωπικά, δεν έπεσε στην αντίληψή μου. Ίσως γίνονταν μαθήματα μαρξισμού σε άλλες ομάδες.

«Θα ήθελα να προσθέσω κάτι για την κοινωνική σύνθεση. Η πλειοψηφία των εξόριστων γυναικών ήταν από αγροτικά, μεσαία και ανώτερα κοινωνικά στρώματα. Θυμάμαι ελάχιστες εργάτριες, ίσως και μόνο δύο Βολιώτισσες».

Ηλιούπολη 18/2/2000.

3) ΣΥΝΕΝΤΕΥΞΗ ΜΕ ΤΟΝ ΑΛΕΚΟ ΜΠΑΡΑΗ.⁴

Στη μεταβαρκιζιανή περίοδο, όταν ο Ν. Ζέρβας ήταν υπουργός Δημοσίας Τάξεως συνελήφθη. Τον έκλεισαν στην απομόνωση των φυλακών Τρίπολης.

Το 1947 εκτοπίστηκε στο χωριό Παναγιά της Ικαρίας. Οι συνθήκες ήταν ανυπόφορες. Το φαγητό ελάχιστο, σχεδόν ανύπαρκτο και χειρίστης ποιότητας. Το έτρωγαν με βία και δυσφορία, μόνο και μόνο γιατί αισθάνονταν ότι και ο τομέας της επιβίωσης ήταν με τη σειρά του μια δύσκολη μάχη που θα έπρεπε να κερδισθεί, γιατί η ζωή τους ήταν πολύτιμη για τον αγώνα. Στα δύο χρόνια της παραμονής του στο νησί, δε θυμάται να έγινε κάποια συστηματική δουλειά, όσον αφορά την οργάνωση μαθημάτων. Βέβαια, υπήρχαν βιβλία και σχεδόν όλοι οι εγγράμματοι αυτομορφώνονταν, όμως η μορφωτική δουλειά δεν ήταν συστηματοποιημένη, δεν είχε το συλλογικό χαρακτήρα που γνώρισε αργότερα στον Αη Στράτη.

Το παράδοξο από την άποψη της κοινωνικής σύνθεσης ήταν ότι, ενώ οι αγρότες υπερείχαν σημαντικά, οι εργάτες ήταν κατά πολύ λιγότεροι σε σχέση με τους διανοούμενους, ιδίως δασκάλους και γιατρούς. Τους τελευταίους για πολλά χρόνια τους ευγνωμονούσε το φτωχό χωριουδάκι, διότι του προσέφεραν τις υπηρεσίες τους και οργάνωσαν και τον επισιτισμό των παιδιών.

Το 1949 εξορίστηκε στη Μακρόνησο, αρχικά στη μονάδα ΒΕΤΟ και αργότερα στη ΣΦΑ που ήταν στρατιωτική φυλακή για τους "αμετανόητους". Από τον τόπο αυτόν των απάνθρωπων βασανιστηρίων, που στις συνειδήσεις του κόσμου και στην ιστορία έμεινε ως κολαστήριο, το μόνο που θυμάται καλά είναι οι ξυλοδαρμοί και οι ψυχολογικές πιέσεις για "ιδεολογική μετάνοια και αναμόρφωση". Όπως με πικρία σημειώνει ο Αλ. Μπάρδης, για την ιδιότητά της αυτή, η Μακρόνησος υμνήθηκε από τους Κ. Τσάτσο και Π. Κανελλόπουλο ως « Νέος Παρθενώνας »

Από το στρατόπεδο αυτό συνολικά, κατά τα τέσσερα χρόνια της λειτουργίας του, περάσανε περίπου 50000 άτομα. Μετά την οριστική ήττα του Δημοκρατικού Στρατού, οι πιέσεις και οι βασανισμοί εντάθηκαν σε τέτοιο βαθμό που οι πλειοψηφία των κρατουμένων υπόγραψε την πολυπόθητη για το καθεστώς "δήλωση μετανοίας". Ο Αλ. Μπάρδης ήταν στους 1200 «αμετανόητους» και, μαζί με άλλους 900 που ανακάλεσαν τις δηλώσεις τους, εξορίστηκε στον Αη Στράτη. Εκεί «έζησε» 11 χρόνια.

Η ζωή στο φτωχό και ερημικό αυτό νησί οργάνωθηκε σχεδόν από τις πρώτες στιγμές, χάρη στην πείρα που είχε συσσωρευτεί από τους παλιούς και...γνώριμους, πλέον, "θαμώνες" των εξοριών. Πολλοί "βετεράνοι εξόριστοι" είχαν ζήσει στο ίδιο νησί λίγα χρόνια πριν και γνώριζαν καλά τα κατατόπια και τις δυσκολίες. Για τους εξόριστους η κάθε στιγμή αξιοπρεπούς διαβίωσης σήμαινε μάχη, την οποία την έδιναν συντονισμένα και αποφασιστικά. Από τη στιγμή της αποβίβασης των εξοριστών στο νησί άρχισαν οι διαπραγματεύσεις, ώστε να μείνουν στο χωριό και όχι σε κακοτράχαλες και απόμακρες περιοχές. Η μάχη κερδίστηκε, όμως οι νικητές δεν μπόρεσαν να χαρούν, γιατί είχαν να αντιμετωπίσουν την "ενορχηστρωμένη" αποδοκιμασία και τις προκλητικές φωνές των ντόπιων, που όλοι σχεδόν ήταν πολύ φτωχοί και τελείως άποροι. Στα ελάχιστα σπίτια που ενοικιάστηκαν έμειναν οι "ευπαθείς" κατηγορίες. Στήθηκαν και σκηνές χωρητικότητας 10 ατόμων. Σε μεγαλύτερες σκηνές, των 20 ατόμων, εγκαταστάθηκαν τα συνεργεία των τσαγκαράδων και των ραφτάδων. Από τις πρώτες προτεραιότητες ήταν το χτίσιμο και η λειτουργία των χώρων υγιεινής, αφού προηγήθηκε, βέβαια, και πάλι μια μικρή μάχη, με επικεφαλής τους γιατρούς εξόριστους. Με τα τσιμέντα που υποχρεώθηκε να διαθέσει η διοίκηση, οι εξόριστοι δεν έφτιαζαν μόνο αποχωρητήρια, αλλά και μπάνια, που ήταν και τα μοναδικά στο χωριό. Ορίστηκαν και οι πρώτοι αυστηροί και απαραίτατοι

⁴ Κατάγεται από το χωριό «Άγιος Φλώρος» Μεσσηνίας. Διώχθηκε για την αντιστασιακή του δράση στη διάρκεια της κατοχής. Υπήρξε συνδικαλιστικό στέλεχος των τροχιοδρομικών.

κανόνες υγιεινής- υποχρεωτικό μπάνιο μια φορά την εβδομάδα για τους άντρες και δυο για τις γυναίκες. Αργότερα, με έξοδα της Κοινότητας και τη μελέτη και εργασία των " αποδεκτών" πια εξόριστων, έγινε η υδροδότηση και το αποχετευτικό σύστημα του χωριού. Οι χώροι υγιεινής και ο πρωτοποριακός για τα δεδομένα εκείνης της εποχής φούρνος με φλόγιστρα, έγιναν μόνιμα διαπραγματευτικά ατού τους με τη διοίκηση, που ζητούσε να χρησιμοποιεί τα μπάνια και να αγοράζει ψωμί.

Σε πολύ μικρό χρονικό διάστημα η μικρή κοινωνία των εξόριστων αποτέλεσε πρότυπο μιας αυτάρκους κοινότητας. Αυτό επιτεύχθηκε χάρη στην οργάνωση και τον καταμερισμό των εργασιών και λειτουργιών της. Οι εξόριστοι καθοδηγούνταν από τα αιρετά συλλογικά τους όργανα, που ήταν με τη σειρά τους αυστηρά ιεραρχημένα. Υπεύθυνος της σκηνής ήταν ο "σκηνάρχης", των έξι σκηνών - ο "χωραφάρχης", του τομέα - ο "τομέάρχης" και των τριών τομέων ο "στρατοπεδάρχης".

Εκτός από την οικονομική διαχείριση⁵ προγραμματίστηκε και συστηματοποιήθηκε η μορφωτική, ψυχαγωγική και ευρύτερη πολιτιστική δουλειά. Όπως στην Ικαρία, έτσι και στον Αη Στράτη η αναλογία των διανοουμένων ήταν πολύ μεγαλύτερη απ' ό,τι είναι κανονικά στην ελληνική κοινωνία. Υπήρχαν πολλοί γιατροί, δάσκαλοι καλλιτέχνες και διανοούμενοι. Ανάμεσά τους οι Γιάννης Ρίτσος, Μενέλαος Λουντέμης, Μάνος Κατράκης, Καρούζος, Θέμος Κορνάρος κ.α. Αυτοί σήκωσαν κύρια το βάρος των μαθημάτων πολιτισμού, που τον καλλιεργούσαν μέσα από τις παραστάσεις που διοργάνωναν, άλλοτε με αφορμή κάποιο ιστορικό γεγονός ή κάποια επέτειο και άλλοτε απλά στα πλαίσια αφιερωμάτων και καθαρά ψυχαγωγικών εκδηλώσεων. Χορό μάθανε όλοι από τον Ρίτσο ! Αυτός ενθάρρυνε την παρουσίαση των τοπικών χορών από τις ομάδες που σχηματίστηκαν, με βάση την ιδιαίτερη πατρίδα του καθενός, αλλά και την άμιλλα μεταξύ των σκηνών. Η ορχήστρα ήταν των εξόριστων. Σημαντικό στοιχείο για την επιτυχία μιας παράστασης ήταν τα ντεκόρ και η ατμόσφαιρα. Οι παραστάσεις δίνονταν σε ειδικά διαμορφωμένους χώρους. Αξίζει να αναφερθεί πως στήνονταν ακόμα και ψεύτικοι κήποι, από ξεριζωμένα λουλούδια και πρασινάδα, μόνο και μόνο για την καλλιέργεια της αισθητικής και τη συναισθηματική τόνωση. Κάθε Κυριακή δινόταν θεατρική παράσταση, που εναλλασσόταν, τη μια για τους εξόριστους και την άλλη για τους ντόπιους κατοίκους. Τα θέματα ήταν συνήθως αρχαίες τραγωδίες και σύγχρονα θεατρικά, ειδικά του Βασίλη Ρώτα. Αξέχαστη θα μείνει η παράσταση "Πέρσες", όπου ο Κατράκης έντυσε τον Χορό με ύφασμα από τσουβάλια.(!).

Η μορφωτική δουλειά συστηματοποιήθηκε από τις πρώτες μέρες του ερχομού τους στην εξορία. Εδώ τον πρώτο λόγο τον είχαν οι εκπαιδευτικοί (κυρίως δάσκαλοι). Τα κύρια μαθήματα ήταν αυτά του βασικού εγγραματισμού, αφού η μεγάλη πλειοψηφία ήταν άνθρωποι αγράμματοι, με μοναδικό εφόδιο την κοινωνική γνώση και την πολιτική δράση. Έμαθαν τα στοιχειώδη γράμματα όλοι. Ένα όνομα που θυμάται ο Αλ. Μπάρδης, είναι του Παϊρατζίδα που, από τελείως αγράμματος αρχικά, διάβαζε μανιωδώς βιβλία αργότερα. Τα τμήματα διαβαθμίστηκαν ανάλογα με το επίπεδο της σχολικής μόρφωσης που είχε ο καθένας. Κάποια στιγμή, κάθε βαθμίδα ήταν σε θέση να παρακολουθήσει το μάθημα Πολιτικής Οικονομίας, που ήταν από τα δυσκολότερα. Ως βοηθητικά συγγράμματα χρησιμοποιούσαν ορισμένα σχολικά βιβλία, περισσότερο ως υπόδειγμα ύλης και όχι περιεχομένου. Τη Νεώτερη Ελληνική Ιστορία τη διδάσκονταν από τις μελέτες του Κορδάτου και του Ζεύγου. Για λογοτεχνικά αναγνώσματα και μαθήματα γλώσσας χρησιμοποιούσαν τα βιβλία του Παπαμαύρου και του Ρώτα. Η μέθοδος ήταν η δοκιμασμένη αλληλοδιδασκτική (τότε δεν ήξεραν ότι ονομάζεται έτσι). Υπήρχαν οι "μικροί" και οι "μεγάλοι" δάσκαλοι. Οι δεύτεροι, όπως οι "επαγγελματίες" εκπαιδευτικοί ή άλλοι διανοούμενοι, δίδασκαν ταχύρρυθμα τους πρώτους. Αυτοί με τη σειρά τους, όταν

⁵ Οι εξόριστοι που πληρούσαν τις προϋποθέσεις « απορίας», επιδοτούνταν με 10 δρχ. την ημέρα. Εκτός από το ποσό αυτό κάθε εξόριστος πρόσφερε το 50% των επιταγών ή τροφίμων που ελάμβανε στην ομάδα.

αισθάνονταν ότι είχαν καταρτιστεί πλήρως και είχαν καλύψει τα προσωπικά τους κενά, μετέδιδαν τις γνώσεις τους πολλαπλασιαστικά. Αυτόν το ρόλο του "μικρού δασκάλου" κλήθηκε να τον αναλάβει αρκετές φορές και ο Αλ. Μπάρδης. Η "γραμματεία επιμόρφωσης"⁶ τον επέλεξε τόσο για το ότι ήταν απόφοιτος Λυκείου, όσο και για τις επιτυχίες προηγούμενες επιδόσεις του. Χρειάστηκε να διδάξει στην ομάδα των τροχιοδρομικών και της ΟΥΛΕΝ τα απλά μαθήματα της Πολιτικής Οικονομίας, αντικαθιστώντας τον δικηγόρο Κατσανεβάκη, τη Νεώτερη Ελληνική Ιστορία του Ζεύγου, καθώς και συνδικαλιστικά μαθήματα. Στα τελευταία "αρχιδάσκαλος" ήταν ο έμπειρος και παλιός συνδικαλιστής Κώστας Λυκούρης. Ακόμα και τώρα, ο Αλ. Μπάρδης, αισθάνεται την αγωνία και το άγχος της προετοιμασίας μπροστά σε ένα απαιτητικό κοινό.

Τα βιβλία τα προμηθεύονταν μέσω των δεμάτων ή, αργότερα, αφού τα πλήρωναν "κάπως παραπάνω", μέσω των δεσμοφυλάκων τους. Γνωστό θα μείνει το σύνθημα που καθιερώθηκε μέσα από τα γράμματά τους-" στείλε ένα βιβλίο δώρο στους εξόριστους". Αυτό, βέβαια, όσον αφορά τα τελευταία χρόνια. Στις αρχές η λογοκρισία ήταν ανστηρότατη. Όσα βιβλία κατάφερναν να διασώσουν από τους αλλεπάλληλους ελέγχους αντιγράφονταν σχολαστικά και διανέμονταν με προσοχή Βιβλία της βασικής μαρξιστικής βιβλιοθήκης θεωρούνταν πολύτιμα κειμήλια, που δύσκολα τα αποχωριζόταν κανείς. Αυτό συνέβη με βιβλίο Πολιτικής Οικονομίας, που το είχε ο Τραβαλιέρης και "είδανε και πάθανε" οι συνεξόριστοί του για να το αντιγράψουν.

«Μέρα νύχτα το αντιγράψαμε, με το άγχος μην γίνουμε αντιληπτοί και χάσουμε το βιβλίο, θυμάται ο Αλέκος Μπάρδης. Το ίδιο άγχος είχαμε πάντοτε και στη διάρκεια των μαθημάτων. Μια φορά μας έπιασαν επ αυτοφώρω. Ο υπεύθυνος του Γραφείου Γιάννης.... έφαγε όλα τα αποδεικτικά στοιχεία. Τον δικάσανε αργότερα στη Μυτιλήνη κι έτσι έκαναν εμένα τομεάρχη. Ήταν πολύ υπεύθυνη δουλειά....».

Απόλυτα οργανωμένη ήταν και η λειτουργία της δανειστικής βιβλιοθήκης. Υπήρχε πλάνο ανάγνωσης τουλάχιστο δυο βιβλίων την εβδομάδα. Από κάθε σκηνή περνούσαν οι διανομείς, αφήναν τα βιβλία και όριζαν τις προθεσμίες. Πολλά ήταν τα λογοτεχνικά βιβλία, ιδιαίτερα τα γαλλικά και ρωσικά. Βιβλία και τύπος (κάποια στιγμή κατάφεραν να τον προμηθεύονται όλον, ημιπαράνομα) σχολιάζονταν στις σκηνές από τους εξόριστους. Ιδιαίτερα τα ζητήματα που έμπαιναν από τον εβδομαδιαίο τύπο αναλύονταν από τον σκηνάρχη και γινόταν πλούσια ανταλλαγή απόψεων. Δεν ήταν λίγοι αυτοί που διάβαζαν απευθείας ξενόγλωσσα βιβλία ή περιοδικά (που περνούσαν καλύτερα τον έλεγχο της λογοκρισίας), χάρη στα μαθήματα ξένων γλωσσών. Τέλεια Αγγλικά και Ρωσικά έμαθε ο Ρετσίνας.

Κοντά στα γράμματα αναπτύσσονταν και οι επαγγελματικές δεξιότητες, τόσο για λόγους κάλυψης άμεσων αναγκών όσο και γενικότερα, με την προοπτική του βιοπορισμού και της επαγγελματικής αποκατάστασης. Οργανώθηκαν συνεργεία των 20 ατόμων με τσαγκάρηδες, ραφτάδες, εργολάβους- μηχανικούς, μηχανουργεία (όλες οι σκηνές είχαν για το χειμώνα σόμπες, κάτι που έλειπε από τα σπίτια των ντόπιων..) Πάρα πολλοί απ αυτούς εξάσκησαν αργότερα με επιτυχία το επάγγελμα που έμαθαν στην εξορία. Για παράδειγμα ο Μήτρος έγινε εργολάβος μηχανικός από ανειδίκευτος εργάτης που ήταν πριν, ο Κουτσουμπός έγινε λογιστής. Ο Γιωργάκης που με δυσκολία παρακολουθούσε τα μαθήματα αλφαριθμητισμού, έγινε κουρέας, ο Βασίλης Μπαζιωτόπουλος εργάστηκε ως βοηθός μάγειρα σε φημισμένο εστιατόριο. Τις γνώσεις των λογιστικών τις χρησιμοποίησαν σχεδόν όλοι είτε επαγγελματικά (κράτηση βιβλίων παράλληλα με το κύριο επάγγελμα), είτε ατομικά για αποφυγή των γραφειοκρατικών εμπλοκών. Τα λογιστικά ήταν το πιο δημοφιλές μάθημα, μετά τις ξένες γλώσσες. Ο ίδιος

⁶ Το υπεύθυνο καθοδηγητικό όργανο που επέβλεπε τη μορφωτική δραστηριότητα, το διεύθυνε προσωπικά ο Γραμματέας της οργάνωσης (Σίμος Καρακίτσος, Σουκαράς κ.α.)

παρακολουθούσε και μαθήματα φωτογραφίας.

Η μόρφωση και η πολιτιστική δραστηριότητα επηρέασαν τους εξόριστους βαθύτατα, όχι μόνο ως προς το περιεχόμενο των γνώσεων, αλλά και ως στάση ζωής. Χάρη στη γνώση απέκτησαν την απαραίτητη για τις δύσκολες συνθήκες που βίωναν αυτοκυριαρχία και εμπιστοσύνη στις δυνάμεις τους. Η οργάνωση της ζωής τους ήταν αποτέλεσμα της μόρφωσης και της κοσμοαντίληψης που απέκτησαν. Η μικρή κοινωνία των εξόριστων ήταν μια πλήρως οργανωμένη και αυτάρκης κοινότητα. Ήταν το πιο παραγωγικό και πλούσιο κομμάτι του νησιού. Η κοινωνικοποιημένη διαχείριση όλων των παραγωγικών τους μέσων τους επέτρεπε να έχουν την καλύτερη ποιότητα κρέατος, αφού αγόραζαν και έτρεφαν οι ίδιοι τα βόδια, τα πρόβατα και τους χοίρους, μεγάλη ποσότητα βουτύρου, αφού αγόραζαν όλο το γάλα του νησιού (χωρίς να εκμεταλλεύονται τους χωριάτες), το καλύτερο ψωμί, άριστες συνθήκες υγιεινής κ.α. Μάθημα ζωής ήταν και ο καταμερισμός της εργασίας του στρατοπέδου. Κάθε ιδιαιτερότητα και ιδιορρυθμία λαμβάνονταν υπ όψη. Οι ελαφριές δουλειές ήταν για τους αρρώστους και τους διανοούμενους. Η "ευπαθής" αυτή ομάδα ήταν η πρώτη που εγκαταστάθηκε σε σπίτια, που τα κατασκεύασαν ομαδικά οι εξόριστοι.

«Χτίσαμε σπίτια στους Λουντέμη και Ρίτσο για να μελετούν», σημειώνει ο Αλ. Μπάρδης.

Την ελαφριά, πλην όμως υποτιμητική για τον έξω κόσμο, δουλειά του μαζέματος των σκουπιδιών την έκαναν οι δικηγόροι(!). Ελαφριές δουλειές έκαναν και οι γυναίκες. Στο σημείο αυτό ο Αλ. Μπάρδης τονίζει την αυστηρότητα των ηθικών κανόνων των εξόριστων, που σήμερα ίσως σε ορισμένους να φαίνεται υπερβολική, ήταν όμως απαραίτητη την εποχή εκείνη, που το παραμικρό ζήτημα θα μπορούσε να διεγείρει δυσφημιστικές υστερίες των ιδεολογικών αντιπάλων.

Η ζωή των εξόριστων άλλαξε ριζικά τη στάση των χωρικών και των χωροφυλάκων. Τους σέβονταν, τους διευκόλυναν και αν χρειαζόταν τους υπερασπίζονταν.

Χολαργός, 16-2-2000.

4) ΣΥΝΕΝΤΕΥΞΗ ΜΕ ΤΟΝ ΝΙΚΟ ΚΥΡΙΑΖΗ⁷

Ο Ν. Κυριαζής καταδικάστηκε σε θάνατο το 1945, με την ψευδή κατηγορία συμμετοχής στην εκτέλεση ταγματασφαλιτών, που έγινε στο χωριό του στη διάρκεια της Κατοχής. Από τις Αγροτικές φυλακές Αλμυρού το '45 μεταφέρθηκε στην Καρδίτσα, το '46 και αργότερα, στις αρχές του '47, στα Τρίκαλα, με άλλους μελλοθάνατους. Σε κάθε θάλαμο εκεί στοιβάζονταν 90 περίπου άτομα. Κατά τις τρεις το πρωί γίνονταν οι εκτελέσεις. Αξέχαστος θα μείνει ο αλτρουισμός των μελλοθάντων. Την ύστατη στιγμή φρόντιζαν να δώσουν κουράγιο και ν' αφήσουν κάτι χρήσιμο στους υπόλοιπους- ένα σακάκι, παπούτσια, κουβέρτα κτλ.

Στα μέσα του '47 μεταφέρθηκε στις φυλακές της Αίγινας, κοντά σε άλλους πολιτικούς κρατούμενους. Οι 100-120 μελλοθάνατοι βρίσκονταν στην 5η Ακτίνα, αργότερα τους σκόρπισαν σε άλλες. Εδώ συνεχίζονταν το ίδιο σκηνικό των εκτελέσεων, που συχνά είχαν και μαζικό χαρακτήρα, όπως στην περίπτωση αντιποίνων, μετά την εξόντωση του Υπουργού Δικαιοσύνης Χρ. Λαδά από τους αντάρτες, όταν στις φυλακές αυτές εκτελέστηκαν 35 άτομα. Η ζωή των κρατουμένων, όμως, ήταν πιο οργανωμένη. Υπήρχε το Γραφείο - καθοδηγητικό όργανο των κρατουμένων, που φρόντιζε να κρατά όσο γινόταν υψηλό το φρόνιμά τους. Πριν από κάθε εκτέλεση σπινόταν χορός στο προαύλιο. Το τελευταίο τραγούδι ήταν πάντοτε ο Εθνικός ύμνος και ακολουθούσε χορός με το "έχε γεια καημένε κόσμε...". Στη θέα των δραματικών αυτών στιγμών δεν έμεναν ασυγκίνητοι ούτε οι δεσμοφύλακες. Ένας απ αυτούς, μάλιστα, μια μέρα μπήκε πρώτος στο χορό, άλλος τους κέρασε κονιάκ την Πρωτοχρονιά του '48.

«Όσα μέσα, όσες απαγορεύσεις και αν χρησιμοποιήσαν, ποτέ δεν σταμάτησε το τραγούδι και ο χορός!», σημειώνει ο Ν.Κυριαζής.

Γίνονταν και μαθήματα. Το βάρος δινόταν στους αγράμματους, που ήταν πάρα πολλοί. Οι υπόλοιποι αυτομορφώνονταν.

Οργανωμένη εκπαιδευτική προσπάθεια έγινε στις φυλακές του Ιτζεντίν (Καλάμι) της Κρήτης, όπου μεταφέρθηκε το '49, ως πολιτικός κρατούμενος πλέον και όχι μελλοθάνατος⁸. Πρωτοστάτησαν οι δάσκαλοι, κάτω από την εποπτεία και την καθοδήγηση του Γραφείου. Και πάλι οι αγράμματοι ήταν στις άμεσες προτεραιότητες. Τα μαθήματα βασικού εγγραμματος ήταν ημινόμιμα. Σε σύντομο σχετικά χρονικό διάστημα, οι κρατούμενοι μπόρεσαν να προμηθευτούν σχολικά βιβλία, αλλά και εφημερίδες και περιοδικά. Αυτό γινόταν πάντοτε είτε με συνεργασία δημοκρατικών δεσμοφυλάκων, είτε με το «αζημίωτο».

Η νεώτερη ελληνική ιστορία διδάσκονταν από τα "Απομνημονεύματα του Μακρυγιάννη" και τη μελέτη του Γιάννη Ζεύγου. Για τις ομάδες που είχαν τελειώσει το Δημοτικό και το Γυμνάσιο οργανώθηκαν μαθήματα επαγγελματικού προσανατολισμού. Η μελλοντική αποκατάσταση απασχολούσε τους περισσότερους. Οι γεωπόνοι οργάνωσαν ομάδες των 8-10 ατόμων και τους εκπαιδευαν στο φύτεμα, το κλάδεμα και τις καλλιέργειες, κάνοντας κοντά στη θεωρία και πρακτική εξάσκηση. Οι φοιτητές βοηθούσαν όσους είχαν φτάσει στο γυμνασιακό επίπεδο, στις γνώσεις των λογιστικών. Πολλοί απ' τους μαθητές μπόρεσαν να σταδιοδρομήσουν αργότερα, κάνοντας αυτό το επάγγελμα. Ο ίδιος ο Νίκος Κυριαζής μπόρεσε και πήρε αργότερα πτυχίο λογιστικών από ιδιωτική σχολή, «δια αλληλογραφίας». Τα ιδεολογικά - φιλοσοφικά μαθήματα ήταν για τους πιο προχωρημένους και περισσότερο μορφωμένους. Βέβαια, σχεδόν όλοι έκαναν τα

⁷ Κατάγεται από το χωριό «Λαύκο» Βόλου. Πήρε μέρος στην Αντίσταση από τις γραμμές της ΕΠΟΝ. Διώχθηκε από το μεταβαρκεζιανό κράτος με φυλακίσεις για 21 χρόνια. Επi Χούντας εξορίστηκε στη Γυάρο.

⁸ Μετά την παρέμβαση του Βυσίνσκι στον ΟΗΕ, δόθηκε αμνηστία για υποθέσεις που αφορούσαν την Κατοχή.

έξι απλά μαθήματα Πολιτικής Οικονομίας, απ εκεί και πέρα, όμως, λίγοι είχαν τις ικανότητες να εμβαθύνουν. Μεγάλη πείρα στην διοργάνωση των μαθημάτων και της πολιτιστικής ζωής είχαν όσοι κρατούμενοι είχαν έρθει από τα Γιούρα.

Το 1951 μεταφέρθηκε στις φυλακές « Ζακούνα» της Κέρκυρας. Τα κελιά ήταν σχεδόν ατομικά , το πολύ των 3-4 ατόμων. Τα μαθήματα συνεχίζονταν, αν και επίσημα απαγορεύονταν και ας υπήρχε κανονισμός που επέτρεπε μαθήματα στοιχειωδών γνώσεων. Η ζωή των εγκλείστων κι εδώ ήταν οργανωμένη. Ανώτατο εποπτικό όργανο ήταν το Γραφείο, το αμέσως προηγούμενο ιεραρχικά όργανο ήταν ο υπεύθυνος ακτίνας- "ακτινάρχης" και τέλος ο "θαλαμάρχης". Η ποσότητα και η ποιότητα του φαγητού ελέγχονταν από τις επιτροπές των κρατούμενων. Το 50% της, έστω πενιχρής επιδότησης του κάθε φυλακισμένου ,καθώς και τα εμβάσματα ή τρόφιμα που λαμβάνονταν απ' έξω, γίνονταν εισφορά στο κοινό ταμείο της Ομάδας Συμβίωσης. Από τα χρήματα που εξοικονομούσαν , η Ομάδα είχε την ευχέρεια να εξασφαλίζει τα απαραίτητα μέσα για την αναβάθμιση της ζωής. Μέσα σ' αυτά ήταν και τα βιβλία. Ως θαλαμάρχης σε νοσοκομειακό θάλαμο, ο Ν. Κυριαζής είχε τη δυνατότητα να προμηθεύεται μέσω ανταλλαγών περισσότερα βιβλία. Το περιεχόμενό τους ήταν άλλοτε ιστορικό , ιδεολογικό ή ευρύτερα εγκυκλοπαιδικό . Οι περισσότεροι είχαν εθιστεί στο διάβασμα, που είχε γίνει απαραίτητο συμπλήρωμα της ζωής τους και έπαιρναν ιδιαίτερη ικανοποίηση που μπορούσαν να κατανοήσουν τέτοιου υψηλού βαθμού νοήματα και να διαβάσουν τόσο υψηλής στάθμης Λογοτεχνία. Ο Ν. Κυριαζής ήταν κάποια περίοδο δάσκαλος και παρέδιδε μαθήματα αλφαριθμητισμού και στοιχειωδών γνώσεων.

Τα μαθήματα συνεχίστηκαν και στις φυλακές Αλικαρνασσοῦ της Κρήτης, όπου μεταφέρθηκε αργότερα. Το τριώροφο κτήριο είχε μια μεγάλη αυλή στην οποία συναντιόντουσαν όλοι οι πολιτικοί κρατούμενοι.(οι ποινικοί ήταν χωριστά). Οι ομάδες μαθημάτων αποτελούνταν από 5 το πολύ άτομα. Τα μαθήματα ήταν κυρίως ιδεολογικού- φιλοσοφικού περιεχομένου, διότι είχε ανεβεί πολύ το επίπεδο του καθενός. Στο τέλος κάθε ενότητας γίνονταν διαλέξεις από τους μαθητές⁹, γύρω από την Ιστορία και την Κοινωνική εξέλιξη του ανθρώπου, τη διαλεκτική σχέση των ποσοτικών και ποιοτικών σχέσεων που καθορίζουν τις φυσικές και κοινωνικές αλλαγές. Τα μαθήματα αυτά βοήθησαν πολύ στην κατανόηση της Νεώτερης Ελληνικής Ιστορίας, του ρόλου και του χαρακτήρα της Επανάστασης του '21, του χαρακτήρα των κοινωνικών αλλαγών που τη διαδέχθηκαν. Ο ίδιος σημειώνει:

«Εκεί που βοηθήθηκα περισσότερο είναι στο να μπορώ να αναλύω και να κατανοώ την πραγματικότητα, να είμαι σε θέση να προβλέπω τυχόν μελλοντικές εξελίξεις...»

Η ομάδα συμβίωσης είχε πλούσια πολιτιστική δραστηριότητα. Με την ευκαιρία της κάθε ιστορικής και εθνικής επετείου οι κρατούμενοι έδιναν θεατρικές παραστάσεις, πάνω σε κείμενα του Β. Ράφα , του Βάρναλη ή και αυτοσχέδιες. Δεν ήταν λίγες οι φορές που τα κατάφερναν να τις παρακολουθήσουν και οι κάτοικοι των γύρω περιοχών. Είχαν καλά οργανωμένα χορωδία , μέλος της οποίας ήταν και ο ίδιος. Γενικά, η ζωή ήταν οργανωμένη με τέτοιο τρόπο , ώστε να μη μένει κανείς άβουλος και άπραγος, ο καθένας ήταν επιφορτισμένος και με μια δραστηριότητα.

«Μπορώ να πω πως σχεδόν δεν μας έμεινε "ελεύθερος χρόνος". Η τήρηση της καθαριότητας γινόταν με θρησκευτική ευλάβεια. Λαμβάναμε υπόψη όλες τις ιδιαιτερότητες των συναδέλφων μας, π.χ. απαλλάσσονταν οι άρρωστοι από ορισμένες αγγαρείες, πλένονταν τα ρούχα τους από άλλα συνεργεία κ.α. Ειδικά συνεργεία τεχνιτών, όπως ραφτάδων, τσαγκάρηδων, φουρναραίων, μαγείρων , που είτε υπήρξαν επαγγελματίες από πριν , είτε μυήθηκαν στην τέχνη στη φυλακή, μας εξασφάλιζαν αξιοπρεπές επίπεδο

⁹ Ο Ν.Κυριαζής δε θυμάται κάποιον γνωστό διανοούμενο κοντά τους. Τους περισσότερους τους απομόνωναν στις εξορίες ή σε χωριστά κελιά και έτσι η μορφωτική δραστηριότητα γινόταν με πρωτοβουλίες « μη ειδημόνων».

διαβίωσης. Πολλά χειροτεχνήματα καταφέραμε και τα πουλούσαμε έξω , κι έτσι ενισχύαμε το ταμείο της ομάδας. Στην ημερήσια διάταξη ήταν απαραίτητως η γυμναστική . Τα αθλήματα πνγκ- πονγκ, βόλεϊ και ποδόσφαιρο συγκέντρωναν πολύ ενδιαφέρον .Υπήρχε μεγάλη άμιλλα και συναγωνισμός.»

Το 1967, επί Χούντας, συνελήφθη και πάλι και εκτοπίστηκε στη Γιούρα. Η εμπειρία στην οργάνωση της ζωής ήταν τεράστια. Φαγητό και φαρμακείο μπήκαν αμέσως κάτω από τον έλεγχο των κρατουμένων. Οργανωμένα , καθοδηγημένα κεντρικά μαθήματα δε γίνονταν. Όλοι, όμως, διάβαζαν και αυτομορφώνονταν. Τα πιο δημοφιλή μαθήματα ήταν οι ξένες γλώσσες. Οι ομάδες των κρατουμένων δεν ήταν πα ομοιογενείς από την ιδεολογική άποψη. Οι κρατούμενοι είχαν χωριστεί σε στρατόπεδα , ανάλογα με τις πολιτικές τους πεποιθήσεις. Εχθροί της Χούντας δεν ήταν μόνο οι κομμουνιστές ή οι αντιστασιακοί, αλλά και οι λεγόμενοι κεντρώοι , ακόμα και δεξιοί δημοκράτες. Ευκαιριακά , και ύστερα από την πρωτοβουλία μερικών ομάδων, γίνονταν σκόρπιες πολιτιστικές εκδηλώσεις.

Χολαργός 20/2/2000

5) ΣΥΝΕΝΤΕΥΞΗ ΜΕ ΤΟΝ ΚΟΣΜΑ ΦΟΥΝΤΟΥΚΙΔΗ.¹⁰

«Το '43 πήγα στο αντάρτικο. Εβλεπα τις ανάγκες του λαού μας και δέθηκα μαζί του. Μετά την απελευθέρωση το μόνο που μας ζήτησαν ήταν να υπογράψουμε ότι οι απόψεις μας ήταν εχθρικές προς το ελληνικό κράτος. (1Θ ψήφισμα). Έτσι πολλοί σαν κι εμένα έμειναν έξω από την εκπαίδευση. Τα γεγονότα έτρεχαν. Εμείς δεν εγκαταλείψαμε... Στένεψαν τα πράγματα. Μπήκαμε στην παρανομία. Η αστική τάξη, το επίσημο κράτος, είχε πάρει την απόφαση για όσους δεν εντάσσονταν στις επιλογές της να μην έχουν καμιά δυνατότητα να παλεύουν για τα όνειρά τους. Μετά τη Βάρκιζα, αν τηρούνταν ορισμένες συμφωνημένες αρχές, ένα status viventi, θα ήταν αλλιώς τα πράγματα... Τελικά στις 18/6/46 ψηφίζεται το Γ' ψήφισμα περί εκτοπίσεων, που ήταν η νομιμοφάνεια των διωγμών.

«Πιάστηκα στις 16/ 6 46, προ του ψηφίσματος. Στάλθηκα σε στρατοδικείο, όπως και τα 2/3 των στελεχών Δ. Μακεδονίας. (Φλώρινα). Μας πήγαν στην Ανάφη, μαζί με τρία στελέχη του Πολιτικού Γραφείου, τον Τζίμα Α., τον Χατζή Θ. και τον Γκρόζο Α. Αυτοί είχαν ήδη αρκετή εμπειρία. Το πρώτο θέμα ήταν να βρούμε τα βιβλία που είχαν κρύψει οι προηγούμενοι. οι πολύ καλά οργανωμένες ομάδες εξόριστων επί Μεταξά. Μόλις τα βρήκαμε άρχισε η μορφωτική δουλειά. Πρώτα - πρώτα ξεκινήσαμε με τα διαφωτιστικά και ιδεολογικά μαθήματα. Αυτή η προτεραιότητα δόθηκε εξαιτίας του γεγονότος ότι το μεγαλύτερο μέρος των εκτοπισμένων εξόριστων ήταν αγρότες, που διώχθηκαν κακήν κακώς από τα χωριά τους προκειμένου να μην μπορούν να ανεφοδιάζονται και να παίρνουν πληροφορίες οι αντάρτες. Ο Τζίμας, που ήξερε τα ρωσικά, άρχισε να μεταφράζει άρθρα από ρωσικές εφημερίδες. Καταφέραμε και αποκαταστήσαμε πολύ γρήγορα το "δρομολόγιο επαφών" που είχε η προηγούμενη ομάδα - ένα ολόκληρο δίκτυο που διερχόταν από Ανάφη- Φολέγανδρο- Σαντορίνη και έφτανε στον Πειραιά. Τακτικότερα παίρναμε την "Πράβντα" και τη λογοτεχνική εβδομαδιαία εφημερίδα " Λιτερατούρναγια γκαζέττα". Από κει βρήκαμε θέματα για επεξεργασία και μελέτη. Η «τριανδρία» της καθοδήγησης μέσα σε διάστημα τριών μηνών κατάφερε να μας μεταφέρει όλη την πείρα των προηγούμενων και έτσι εγώ όχι μόνο εγκλιματίστηκα απλώς, αλλά άρχισα να παίρνω πρωτοβουλίες όσον αφορά τη μαθησιακή δραστηριότητα. Ανάμεσά μας υπήρχαν πολλοί αγράμματοι άνθρωποι και άνθρωποι που γνώριζαν ελάχιστα την αληθινή, ένδοξη Ιστορία μας. Χρησιμοποιήσαμε ό,τι βιβλία και σημειώσεις βρήκαμε από τους προηγούμενους, αφού τα προσαρμόσαμε στις νέες ανάγκες μας. Εδώ που τα λέμε, δεν είναι και τόσο δύσκολο αυτό για έναν φιλόλογο. Η προσέγγιση της Νεώτερης Ελληνικής Ιστορίας γινόταν μέσα από τον Κορδάτο και πάνω στις βάσεις του διαλεκτικού ιστορισμού. Βέβαια, δεν υπήρχε και πολύς χρόνος γι αυτή τη δουλειά. Ήταν πολύ δύσκολο να καταφέρουν να συμβιώσουν 360 άτομα κάτω από δυσχερέστετες συνθήκες. Η επιβίωση ήταν ένα βασανιστικό καθημερινό πρόβλημα. Παράδειγμα, για να βράσεις φακές έπρεπε αρχικά να εξασφαλίσεις το προϊόν(σε συνθήκες απομόνωσης του νησιού), να εξασφαλίσεις το νερό και την καύσιμη ύλη - τα ξύλα, για όλα αυτά θα έπρεπε να απασχοληθούν περίπου 100 άτομα. Κοντά σ' αυτό προσθέστε τις συνεχείς μεταφορές των πιο "δραστήριων" συνεξόριστων...120 από μας μεταφέρθηκαν στη Σέριφο και μετά στη Σύρα. Έτσι, αξιολογώντας τη μορφωτική δουλειά που έγινε στην Ανάφη, μπορώ να πω πως βάλαμε αλλά ορισμένες μορφωτικές βάσεις, που αξιοποιήθηκαν πολύ καλύτερα αργότερα...

«Στα τέλη του '46 μέχρι τον Ιούνιο του '47 μας πάνε στην Ικαρία. Εκεί τα μαθήματα είναι πιο συστηματοποιημένα. Γιατροί, δικηγόροι, μηχανικοί, γεωπόνοι, χωρίς ιδιαίτερη παιδαγωγική κατάρτιση, επιστρατεύονται προκειμένου να καλυφθούν οι ανάγκες του εκπαιδευτικού προσωπικού, ώστε να καλυφθούν και οι τρεις εκπαιδευτικές βαθμίδες. Μεγάλο βάρος δίνεται στους αναλφάβητους. Βοηθούνται και ενθαρρύνονται και οι

¹⁰ Διορισμένος και αργότερα απολυμένος για την αντιστασιακή του δράση, φιλόλογος. Σήμερα είναι Πρόεδρος της Πανελληνίας Ένωσης Αντιστασιακών Εκπαιδευτικών.

φοιτητές, πρέπει να είναι σε θέση να συνεχίσουν τις σπουδές τους. Θα μπορούσε να διακρίνει κανείς δυο βασικές κατευθύνσεις. Τα αμιγώς σχολικά μαθήματα που εφοδιάζουν με όλες εκείνες τις απαραίτητες γνώσεις, ώστε να οδηγήσουν σε τίτλο σπουδών, βάσει του Νόμου που αναγνώριζε τους "κατ' οίκον διδαχθέντες", σε συνδυασμό με τα μαθήματα γενικών ανθρωπιστικών γνώσεων και τα ιδεολογικά μαθήματα. Τα μαθήματα γίνονται μυστικά και ακολουθούν αυστηρά τον προγραμματισμό που έχει γίνει από την καθοδηγητική τριάδα, η οποία με τη σειρά της έχει συνεργαστεί με τους ειδικούς. Ως προς το διδακτικό υλικό βρήκαμε μεγάλη συμπάρασταση από τους κατοίκους. Είχαμε σχολικά βιβλία και άλλα εγχειρίδια απ' έξω. Το εντοπωσιακό είναι πως, ενώ στην Ικαρία οι εξόριστοι εκείνη την περίοδο ήταν γύρω στους 3000, διασκορπισμένοι στα διάφορα χωριουδάκια, όλοι είχαν επαφή με τα προγράμματα που καταρτιζόνταν, ακόμα και αν κάπου ζούσε μόνο ένα άτομο!

«Τον Ιούλιο του '47 βρίσκομαι στον Αη Στράτη, όπου σε ένα μόνο απόγευμα φτάνουν και αποβιβάζονται 6500 άντρες και γυναίκες κυρίως αγρότες, μετά τις μαζικές συλλήψεις επί υπουργίας Ζέρβα. Δεν υπάρχει καμιά υποδομή για τόσο κόσμο. Οι ίδιοι οι νεοφερμένοι δεν έχουν μαζί τους τίποτα εξόν από καμιά κουβέρτα. Αν δεν υπήρχε η δύναμη των ιδανικών δε θα κατάφερνε να επιζήσει αυτός ο κόσμος, αφού δεν υπήρχε απολύτως τίποτα..., ούτε τουαλέτες. Στο πρώτο συσσίτιο το φαί έβρασε σε βαρέλια από πετρέλαιο. Όσο και αν τα πλέναμε, το πρώτο γεύμα μας μύριζε πετρέλαιο!

«Τα μαθήματα δεν άργησαν να οργανωθούν. Υπήρχε πλέον σημαντική πείρα. Προστέθηκαν, κοντά στα μαθήματα βασικού εγγραμιατισμού και επιστημονικών κατευθύνσεων και τα πρακτικά μαθήματα επαγγελματικών γνώσεων- λογιστικών, υδραυλικών, ηλεκτρολογικών, τσαγκαρικής και ραπτικής, κ. α., με σκοπό τη μελλοντική αποκατάσταση. Πολλοί ήταν αυτοί που σταδιοδρόμησαν αργότερα, όπως ο Ελευθεριάδης από τη Ν. Σμύρνη, που έγινε πετυχημένος εργολάβος, ο Ιακωβίδης στην ίδια περιοχή έφτιαξε βιομηχανία ετοιμών ενδονμάτων κ.α..

«Τα μαθήματα γίνονταν "παράνομα" σε σκηνές, με πολλές προφυλάξεις, ιδιαίτερα τα ιδεολογικού περιεχομένου. Αν μας έπιαναν για τα τελευταία οι κυρώσεις ήταν πολύ αυστηρές (απομόνωση, μεταγωγή κλπ.). Κάποτε ένας κατάφερε και ανακάλυψε τη διεξαγωγή μαθήματος άλγεβρας. Αν και το ανέφερε, δεν είχαμε κυρώσεις. Είχαν και οι χωροφύλακες τα αδιέξοδά τους... Τα μαθήματα ειδικών επιστημών ενισχύθηκαν. Γίνονταν ακόμα και μαθήματα γενικής ανατομίας και υγιεινής. Η Ιστορία μπήκε σε νέες βάσεις, πρωτόγνωρες για τους περισσότερους που είχαν δεθεί συναισθηματικά με το κίνημα. Είμαστε σε θέση να διδάσκουμε και να διδασκόμαστε τη Φιλοσοφία. Γίνονταν πολλές συζητήσεις και διαλέξεις. Δε θα ξεχάσω ποτέ τη δίψα και το ενδιαφέρον που υπήρχε για τα γράμματα και μάλιστα όσο πιο αμόρφωτος ήταν κάποιος, τόσο περισσότερο διψούσε.

«Σχολείο ολόκληρο ήταν για μας και η πολιτιστική μας οργάνωση. Δεν άργησε να οργανωθεί η χορωδία, η μαντολινάτα μας και ο θεατρικός θίασος. Εκεί πρωτοστάτησαν οι καλλιτέχνες μας, όπως ο Κατράκης και ο Καρούζος. Όταν συστηματικοποιήθηκαν οι εκδηλώσεις αυτές και εντάχθηκαν για τα καλά στη ζωή μας, αναπτύχθηκε, όσο αλλού πουθενά μέχρι τότε, η Λαογραφία. Οι λογοτέχνες και συγγραφείς και πρόσφεραν και εμπνεύστηκαν πολλά. Τι να πρωτοθυμηθεί κανείς, τα αφιερώματα σε εθνοτοπικές εκδηλώσεις (π.χ. γάμοι στην Πελοπόννησο, στην Κρήτη, στα Δωδεκάνησα κ.α.), τους διαγωνισμούς παραδοσιακών χορών και τραγουδιών, τις θεατρικές παραστάσεις με τοπικά θέματα και δοξασίες που γράφονταν από τους ίδιους τους εξόριστους...

«Τον Απρίλιο του '48, μετά την απομόνωση με στέλνουν στο "Σχολείο Πειθαρχημένης διαβίωσης"- το κολαστήριο της Μακρονήσου μαζί με άλλους 60¹¹.

«Τον Ιούλιο της ίδιας χρονιάς φέρνουν άλλους 15000 "ανυπότακτους" από τα

¹¹ Την περίοδο αυτή στο στρατόπεδο πυροβόλησαν και σκότωσαν σε μια νύχτα γύρω στους 60 φαντάρους. Γίνονται προσπάθειες να βρεθούν τα ονόματά τους.

διάφορα νησιά. Στα τέλη του Δεκέμβρη του '48 φέρνουν όλους τους υπόλοιπους εξόριστους. Ξύλο, σκληρά βασανιστήρια, άγριο μακελειό έως τα μέσα του '49. Πάνω μας εξαντλήθηκε όλη η "πέιρα" των αποικιοκρατών. Τελικά μένουμε μόνο 712 "αμετανόητοι", χωρίς τις γυναίκες. Κάποια στιγμή, μετά τις εκλογές, ανακαλούν τις δηλώσεις τους άλλοι 3000. Όλους μας στέλνουν πίσω στον Αη Στράτη.

«Τα μαθήματα δεν σταμάτησαν ποτέ, με τη διαφορά ότι στη Μακρόνησο ήταν πολυτέλεια τα γενικού περιεχομένου, αυτά που συνεχίστηκαν κυρίως ήταν τα ιδεολογικά. Η οργάνωση δούλενε. Ακόμα και στην απομόνωση παίρναμε δελτίο απ'έξω και μαθαίναμε όλα τα νέα. Στον 7ο λόχο είχαμε ραδιόφωνο. Η επαφή με τον έξω κόσμο δε σταμάτησε ποτέ. Αυτό οφείλεται κυρίως στην τεράστια πείρα μας, την αγάπη του κόσμου και τη μυστική συνεργασία μας με τους δημοκράτες φαντάρους. Οι 2 τόμοι της "Πολιτικής Οικονομίας" του Λεόντιεφ έγιναν φύλλο και φτερό., όπως και τα μαθήματα Φιλοσοφίας. Κρατούσαμε ο καθένας από μια σελίδα και ανά δυο και τρεις συναντιόμαστε και μελετούσαμε. Αλλά έργα που θυμάμαι είναι το " Αντιτίριγκ" και " Η καταγωγή της οικογένειας" του Ένγκελς. Τα έργα αυτά προκαλούσαν ζωηρές συζητήσεις μεταξύ μας. Η διδασκαλία γινόταν - "πρόσωπο με πρόσωπο" , θα λέγαμε σήμερα. Το καλύτερο μάθημά μας ήταν η Ιστορία της ανθρωπότητας. Η συνειδητοποίηση των σκαμπανεβασμάτων της Ιστορίας , ενδυνάμωνε τις αντοχές και την πίστη μας ότι ο άνθρωπος δεν πρόκειται να αυτοκτονήσει, να υποταχθεί. Αυτό μας βοηθούσε και στο προσωπικό επίπεδο...

«Όταν επιστρέφουμε και πάλι στον Αη Στράτη έχουμε όλοι καταλάβει ότι θα μείνουμε εκεί για πολύ καιρό. Η ζωή μας οργανώνεται σε πιο στέρεες βάσεις . Οι κατασκευές έχουν μόνιμο χαρακτήρα. Οι τεχνικοί και οι τεχνίτες μας φτιάχνουν φούρνους με πετρέλαιο, λουτρά με τρεχούμενο ζεστό νερό(υποχρεώσαμε τον κόσμο να κάνει μπάνιο μια φορά την εβδομάδα), ιατρείο και αναρρωτήριο. Τα συνεργεία τυροκομίας , πτηνοτροφίας, καλλιέργειας αγροτικών προϊόντων γίνονται αξιοζήλευτες παραγωγικές μονάδες, πρότυπες για τα δεδομένα του νησιού. Διεκδίκησαμε και αποκτήσαμε κάποια δικαιώματα και ελευθερίες, σχετικά με τις πολιτιστικές και επιμορφωτικές δραστηριότητες, Στα μέσα του '50 ο Αη Στράτης είχε την όψη μιας αυτόνομης και αυτοδιαχειριζόμενης κοινωνίας. Σχετικά με τα μαθήματα και τη γνώση , το ζητούμενο ήταν το βάθος και η ποιότητα. Τα μαθήματα ποίησης και λογοτεχνίας γίνονταν από τον Γ. Ρίτσο , το Μενέλαο Λουντέμη, τον Μέμο Παναγιατόπουλο κ.α. Οι ίδιοι μας απαγγείλαν και ανέλυναν παλιά και νέα τους έργα. Κοντά μας είχαμε και προσωπικότητες του αγώνα , όπως ο Στ. Σαράφης, ο Κ Γαβριηλίδης, διανοούμενους όπως ο Δημ. Φωτιάδης, ο Θ. Κορνάρος. Ο Μ. Κατράκης και ο Καρούζος ήταν και πάλι κοντά μας και όπως πάντα είχαν πρωταγωνιστικό ρόλο όσον αφορά τη θεατρική μας παιδεία. Ο Μήτσος Μανούσος ήταν υπεύθυνος του πολιτιστικού τμήματος . Στα εικαστικά τον πρώτο λόγο τον είχαν ο Γ. Φαρσακίδης, ο Δαγκλής και ο Σπυρόπουλος. Δεν είναι τυχαία τα λόγια του Υπ. Δημ. Τάξεως Ρακιτζή το '54 -"Δε θα σας αφήσω να συνεχίσετε τα Πανεπιστήμιά σας εδώ". Ο Αϊ Στράτης ήταν πράγματι ένα Λαϊκό Πανεπιστήμιο. Η επιτυχία του , κατά τη γνώμη μου, οφείλεται στο χαρακτήρα και το περιεχόμενο που είχαμε δώσει εμείς στη μόρφωση. Για τον καθένα μας η μόρφωση ήταν ένα σοβαρό καθήκον και υποχρέωση τόσο για τον εαυτό μας , όσο και για το κοινωνικό σύνολο. Οι επιτήδειοι της εξουσίας σπατάλησαν όχι μόνο τη χρηματική "βοήθεια" που τους πρόσφεραν οι προστάτες τους , αλλά κύρια αρνήθηκαν και στέρησαν τη χώρα μας από τις πιο ζωντανές και δημιουργικές -ζωτικές της δυνάμεις.

«Στα χρόνια της Δικτατορίας βρίσκομαι εξόριστος στο Λακκί της Λέρου. Τα μαθήματα κι εδώ συνεχίστηκαν πάνω στα παλιά πρότυπα. Εκεί δίδαξα λογοτεχνία και ανάλυση των τραγωδιών. Μετά τη Μεταπολίτευση, οι συναγωνιστές συνέχιζαν να με αποκαλούν δάσκαλο. Ομολογώ πως όταν το άκουω καμαρώνω. Δεν υπήρχαν πια και πολλοί αναλφάβητοι. Έναν γέρο τσοπάνο θυμάμαι μόνο που τον μάθαμε να γράφει και να διαβάζει, για να επικοινωνεί με το σπίτι του. Οι περισσότεροι αυτομορφώνονταν, ιδιαίτερα

στις ξένες γλώσσες. Λόγω πολιτικών διαφορών, η Ομάδα Συμβίωσης δεν ήταν "συμπαγής", όπως παλιά. Όμως τα μαθήματα - μαθήματα, δε σταμάτησαν ποτέ! Μεγάλη προσοχή δόθηκε σε όσους είχαν διακόψει τις σπουδές τους, αν και η δικτατορία φρόντισε να μην είναι κοντά μας η νεολαία, για το φόβο της προπαγάνδας. Οι λίγοι νέοι κατάφεραν να αναπληρώσουν και να συμπληρώσουν τις γνώσεις τους. Έτσι κατάφερε και τελείωσε το Γυμνάσιο ο Σπύρος Χαλβατζής. Πολλοί από τους κρατούμενους παρακολουθούσαν μαθήματα λογιστικών. Η διαφορά με τις παλαιότερες εξορίες είναι ότι είχαμε κάποια άνεση κινήσεων σχετικά με την προμήθεια των βιβλίων. Τα μαθήματα γενικού περιεχομένου ήταν ελεύθερα. Τα ιδεολογικά συνεχίστηκαν κρυφά. Καλλιεργήθηκαν οι καλλιτεχνικές δεξιότητες. Σχεδόν όλοι μας είχαμε μάθει να φτιάχνουμε χειροποίητα ενθύμια που στέλναμε στους δικούς μας- ήταν ένας τρόπος πίεσης προς τη Χούντα. Ο Ρίτσος ζωγράφιζε σε πέτρες.»

Αθήνα, Γκύζη, 4/4/2000.

6) ΣΥΝΕΝΤΕΥΞΗ ΜΕ ΤΗ ΓΕΩΡΓΙΑ ΡΟΓΚΑΚΟΥ.¹²

Στη Χίο δε θυμάται να παρακολούθησε η ίδια κάποια οργανωμένη μορφωτική δραστηριότητα, άλλωστε η ζωή στο στρατόπεδο ήταν ζωή σε συνθήκες απομόνωσης και φυλακής. Άκουσε αργότερα από τις μεγαλύτερες συγκατατούμενες πως εκεί έγιναν 25 ιδεολογικά μαθήματα. Ούτε λόγος για μαθήματα και στη Μακρόνησο!¹³

Στο Τρίκερι τα μαθήματα κατείχαν μια σημαντική θέση στη ζωή των εξόριστων γυναικών. Υπήρξαν μεταξύ τους, σε μια μεγάλη αναλογία, σε σύγκριση με την ελληνική πραγματικότητα «έξω», πολλές δασκάλες και καθηγήτριες. Τα κοριτσόπουλα του Γυμνασίου (ήταν από τις πρώτες που άρχισαν τα μαθήματα), δεν έπρεπε με κανένα τρόπο να αφήνουν κενά στη μορφωτική τους εξέλιξη. Ο κύριος στόχος ήταν να συνεχίσουν οπωσδήποτε το σχολείο μετά την αποφυλάκιση. Η Δ' τάξη του άτυπου αυτού Γυμνασίου είχε άλλες τρεις μαθήτριες την Κ. Κατσάνου, τη Μ. Αντωνίου και την Κωβαίου. Για το λόγο αυτό η Ομάδα Συμβίωσης είχε εξασφαλίσει σχολικά βιβλία. Μάλιστα, επειδή οι μαθήτριες έλκονταν περισσότερο από την ανάγνωση της Λογοτεχνίας ή επιθυμούσαν να πάρουν μέρος στα ιδεολογικά μαθήματα, οι δασκάλες ήταν σχεδόν φορτικές με τις προτροπές τους για μελέτη των σχολικών μαθημάτων.

Τα μαθηματικά τους τα έκανε η μηχανικός Πόπη Παπανικολάου. Κατάφεραν και έκαναν όλη την ύλη της Άλγεβρας του εξατάξιου Γυμνασίου και έλυσαν όλες τις ασκήσεις. Η Ρόζα Ιμβριώτη τους έκανε τα φιλολογικά και ιδιαίτερα το μάθημα της έκθεσης. Τα θέματα ήταν πάνω στην ύλη του Γυμνασίου για τη Φύση, τις εποχές, την αποταμίευση κ.α. Γαλλικά τις δίδασκε η φιλόλογος Τιτίκα Παπανικολοπούλου. Η μαθήτριά της Ρογκάκου κατάφερε και διάβασε τον "Αμλετ". Γίνονταν και μαθήματα Ιστορίας, ιδιαίτερα της Νεώτερης Ελλάδας και Γεωγραφίας. Τα Αρχαία τα έκανε η φιλόλογος Ηρώ Κωνσταντουλάκη. Τους έμαθε να εμβαθύνουν στο περιεχόμενο των κειμένων, ανακαλύπτοντας την ομορφιά της αρχαίας Ελληνικής Γραμματείας, μακριά από το στείρο πνεύμα που είχαν συνηθίσει στα σχολεία τους.

Η Γ. Ρογκάκου αισθάνεται ότι ήταν τιμή της που έμενε στην ίδια σκηνή με τις δασκάλες Φώφη και Κατίνα Μαιέλη. Οι δυο τους είχαν αναλάβει να μάθουν γράμματα στις μεγάλες γυναίκες. Συγκινητικό ήταν το περιβάλλον που μάθαιναν γραφή και ανάγνωση οι γερόντισσες. Ήταν επιμελείς και περήφανες για την προσπάθεια, ιδιαίτερα όταν κατάφεραν τελικά να γράψουν οι ίδιες γράμματα στους συγγενείς τους.

Οι περισσότερο μορφωμένες παρακολουθούσαν φιλοσοφικά και ιδεολογικά μαθήματα. Όλα τα μαθήματα γίνονταν κρυφά, κάτω από αυστηρές συνωμοτικές συνθήκες. Βέβαια δεν ήταν όλοι οι δεσμοφύλακες αυστηροί. Πολλοί έκαναν "στραβά μάτια" και άλλοι συνεργάζονταν και βοηθούσαν σημαντικά, ώστε η ομάδα να προμηθεύεται τα απαραίτητα βιβλία. Μάλιστα, κάποια στιγμή υπήρχε πλήθος λογοτεχνικών βιβλίων και σχεδόν όλες οι εξόριστες μέσω ανταλλαγών μπόρεσαν να

¹² Η Γ. Ρογκάκου ήταν 16 χρονών, όταν τη συνέλαβαν και την έστειλαν εξορία, μαζί με τη λίγο μεγαλύτερη αδελφή της, στη Χίο αρχικά, αργότερα στο Τρίκερι και τη Μακρόνησο. Την περίοδο αυτή, 1948- 1952, η μητέρα της βρισκόταν στις φυλακές της Άσσου Κορίνθου και ο πατέρας της στη Γενική Ασφάλεια. Περισσότερο από την κατηγορία της "αντεθνικής" δράσης, τη βάραινε η δράση του αδελφού της Βαγγέλη Ρογκάκου στα βουνά της Πελοποννήσου κατά τον εμφύλιο. Τον αδελφό της τον γνώρισε μόνο για έξη μήνες. Όλη του τη ζωή ήταν ή στις φυλακές ή εξορία. Ακροναυπλιώτης στα 18, μορφώθηκε πολύ και μπόρεσε στο ελάχιστο διάστημα που έζησε με την αδελφή του να της μεταδώσει τη δίψα και την αγάπη για τα γράμματα. Το ίδιο έκανε σε κάθε ευκαιρία με τους συναγωνιστές του, σε κάθε ανάπαυλα μάχης.

¹³ Τα θέματα που συζητήσαμε στη συνέντευξη αυτή αφορούσαν περισσότερο τα τελευταία θέματα του ερωτηματολογίου, για την αξιοποίηση των γνώσεων που αποκτήθηκαν στη διάρκεια της εξορίας και την ποιότητα της μόρφωσης. Στα υπόλοιπα σημεία δε χρειάστηκε να σταθούμε, από την άποψη πως τα περισσότερα είχαν εκτεθεί λεπτομερέστατα από τη συγγραφέα Ν.Αποστολοπούλου κ.α., στις συνεντεύξεις τους.

γνωριστούν με τα καλύτερα έργα της παγκόσμιας και ελληνικής λογοτεχνίας και ποίησης. Δεν ήταν λίγες οι εξόριστες γυναίκες που έμαθαν λογιστικά και αργότερα τους χρησίμευσαν στην επαγγελματική αποκατάστασή τους.

Από τη μια η σύντομη ζωή κοντά στον αδελφό και από την άλλη το σχολείο της εξορίας ήταν οι κύριοι παράγοντες που έκαναν την εικοσάχρονη, απολυθείσα πια (το '52) Γ. Ρογκάκου να θέσει σκοπό της ζωής τη μάθηση, με πρώτο στόχο την ολοκλήρωση των γυμνασιακών της σπουδών. Δούλεψε σκληρά, τότε ως εργάτρια κατασκευής βουρτσών και τότε ως εργάτρια ζαχαροπλαστείου και κατάφερε να τελειώσει με άριστα "19" το Νυκτερινό Γυμνάσιο του Φιλιππιάκη, διότι τότε δεν ίσχυε ο νόμος για τους "κατ' οίκον διδασκόμενους" και τα νυκτερινά γυμνάσια ήταν ιδιωτικά. Στην ουσία, όπως παρατηρεί η ίδια, δε διδάχθηκε τίποτα το καινούργιο, οι καθηγητές, ιδιαίτερα ο διευθυντής, είχαν να κάνουν με το υψηλό επίπεδο και το βάθος των γνώσεων που κατείχε. Οι προτροπές του διευθυντή και έγκριτου καθηγητή Λουϊτζίδη προς τον πατέρα της να προσπαθήσει "να σπουδάσει το ταλαντούχο κορίτσι του και να μη στερήσει την κοινωνία από την προσφορά τέτοιων πνευμάτων", προσέκρουσαν στην άρνηση του διευθυντή Ασφαλείας Ρακιντζή να της εκδώσει "Πιστοποιητικό Κοινωνικών Φρονημάτων", λέγοντας:

« Είσαστε πολύ γελασμένοι αν νομίζετε πως θα σας αφήσω να μπειτε στα Πανεπιστήμια και όταν βγείτε να διδάσκετε το Μαρξισμό σας!... »

Το μόνο πτυχίο που κατάφερε να πάρει κάποια στιγμή η Γ. Ρογκάκου, ύστερα από τις προτροπές της ίδιας της Ρόζας Ιμβριώτη, ήταν η επάρκεια στα Γαλλικά, με ελάχιστη προετοιμασία. Η τελευταία, σε μια φιλική συγκέντρωση στο σπίτι της, όταν αντιλήφθηκε πως η πρώην μαθήτριά της αισθάνονταν αμήχανη ανάμεσα σε τόσους διανοούμενους, την παρουσίασε ως αξιόλογη φιλόλογο, ψιθυρίζοντας στο αυτί της Ρογκάκου πως «πρέπει να είναι περήφανη που έχει διδαχθεί πολύ περισσότερα από ορισμένους καταξιωμένους παρευρισκόμενους...» Έτσι αξιολόγησε η μεγάλη παιδαγωγός το "Λαϊκό Πανεπιστήμιο" του Τρίκερι.

Η ζωή και η φοίτηση στο "κρυφό σχολειό" του Τρίκερι ήταν από τους σημαντικούς σταθμούς για τη ζωή της, διότι την έφερε σε επαφή με τον κόσμο της γνώσης. Από τότε που θυμάται τα πρώτα μαθήματα κοντά στον αδελφό της, στο βουνό, είχε κατανοήσει πως δεν μπορούν να αλλάξουν οι όροι ζωής του φτωχού λαού, αν δεν καταφέρει να σπάσει πρώτα και κύρια τα δεσμά της αμορφωσιάς και της αμάθειας. Με περηφάνεια αναφέρεται στις δυο κόρες της που είναι πετυχημένες επιστήμονες σήμερα. Τη στιγμή εκείνη, ο σύζυγός της χαμογελώντας του είπε πως «ο μόνος όρος που θυμάται να του έθεσε η κ. Γεωργία πριν παντρευτούν ήταν να τελειώσει κι αυτός το Γυμνάσιο...».

Σεπόλια, 16/4/2000.

7) ΣΥΝΕΝΤΕΥΞΗ ΜΕ ΤΟ ΓΙΩΡΓΟ ΚΟΥΤΟΥΓΚΟ.

Ο Γ. Κουτούγκος, μαραγκός, δεν κατάφερε να τελειώσει το Δημοτικό σχολείο, μπόρεσε όμως να σπουδάσει κιθάρα και να αποκτήσει έτσι ένα μοναδικό όπλο "στη ζωή και στον πόλεμο", όπως λει ο ίδιος. Το δεύτερο όπλο του ήταν το ταλέντο του κωμικού, που εκδηλώθηκε για πρώτη φορά στην Ακροναυπλία, όταν ήταν μόλις 18 χρονών.

Τα πρώτα οργανωμένα μαθήματα θυμάται ότι έγιναν το '35 στις φυλακές Συγγρού. Γίνονταν μαθήματα για τους αγράμματους και υπήρχαν και βαθμίδες. Ήταν κάπως ελεύθερα. Κάθε τμήμα είχε 5-6 άτομα. Οι μαθητές προετοιμάζονταν, αφού είχαν από πριν τις σημειώσεις του μαθήματος, που το έγραφε ειδικό συνεργείο. Γίνονταν και πολλά ιδεολογικά μαθήματα. Ο ίδιος αναφέρει:

«... Εκεί πρωτάκουσα για το Μπελίνσκι και έμαθα περισσότερα για τη Ρωσική Επανάσταση. Γεγονός είναι ότι έκαναν πολλές προσπάθειες μαζί μου. Δεν τις αξιοποίησα όσο θα έπρεπε, διότι κουραζόμουν από τα αστεία που έκανα. Οι περισσότεροι όμως τα αξιοποίησαν. Θυμάμαι πολλούς να μαθαίνουν συλλαβιστά να διαβάζουν και μετά να γράφουν ολόκληρα κείμενα. Ο Γιάννης Αμπατζόγλου, που σχεδόν αγράμματος εντελώς, τελικά στις φυλακές έγινε λογιστής και κρατούσε αργότερα τα οικονομικά μας. Πολλοί διαβάζανε ξένες γλώσσες. Εγώ κορόιδευα με τις ξενικές προφορές, ειδικά τα γαλλικά και τα ρωσικά.

«Στην Ακροναυπλία, όσοι είμαστε από την εργατική και την αγροτική τάξη είμαστε στην πλειοψηφία μας αγράμματοι. Για το λόγο αυτό, από πολύ νωρίς στήθηκαν ομάδες μαθημάτων. Σε λίγο τα τμήματα αυτά κάλυπταν όλα τα επίπεδα γνώσεων. Πολλοί φοιτητές συνέχιζαν το διάβασμα για να πάρουν το δίπλωμα, τους βοηθούσαν οι διανοούμενοι. Παρακολούθησα μόνο τα εγκύκλια μαθήματα, γιατί οι σύντροφοί μου μου ανέθεσαν μια σπουδαία χρέωση, την ψυχαγωγία. Έβρισκαν, βλέπετε, σπουδαίο το ταλέντο μου να μιμούμαι και τους άρεσαν οι αυτοσχέδιοι σατιρικοί διάλογοί μου. Είχα τη μεγάλη τιμή και τύχη να με ξεχωρίσει και να με αγαπάει ο μεγάλος Γληνός. Πόσο με ανέβαζε όταν με αποκαλούσε καλλιτέχνη!!1 Στις πολύ δύσκολες συνθήκες της φυλάκισής μας (γιατί φυλακή ήταν η Ακροναυπλία) η ψυχαγωγία ήταν ένα σοβαρό και υπολογίσιμο μέσο καθημερινής αντίστασης. Να φανταστείτε, τις πρόβες τις παρακολουθούσε ο ίδιος ο Γληνός. Στις πρώτες παραστάσεις μας ο Γληνός έκανε τον κονφερανσιέ. Κάποτε έκανε πλάκα στον Μ. Πορφυρογένη, είπε πως αυτός ήταν ο συγγραφέας και παρακαλούνται όσοι θέλουν να του στείλουν λουλούδια να φροντίσουν να συνοδεύονται με μαλακά μαξιλάρια που τα επιθυμούσε...Εγώ έκανα τις μιμήσεις και τα νούμερα. Αγαπημένο θέμα ήταν να κάνω το γέρο Μάγγο, τον παλαιάμοχο αυτό αγωνιστή. Τον παρίσταναν να κάνει γυμναστική. Κάποτε μου ζήτησαν να παραστήσω το Γληνό. Έκανα προς τα πίσω τα μαλλιά μου πολλές φορές, πήρα βαθυστόχαστο ύφος και ανακοίνωσα το θέμα μου αργόσυρτα: " Πώς τρώμε". Πήρα από το τραπέζι που είχαμε ένα βιβλίο και άρχισα... Από κάτω έγινε σεισμός, ο κόσμος γελούσε μέχρι δακρύων. Βλέπετε, λίγες μέρες πριν είχαν προηγηθεί τα περίφημα μαθήματα του Γληνού για το πώς πρέπει να διαβάζουμε, να μελετάμε και να γράφουμε.... Το ξεκινούσα από την αρχή, από το "κεφάλαιο Α'- Πώς πάμε στο μαγειρείο", " Β'- Πώς παίρνουμε το φαΐ" κτλ. Όταν έφτανε η ώρα των ερωτήσεων από μέρος του δασκάλου, ώστε να ελέγξει τι καταλάβαμε, ανακοίνωνα με σοβαρό ύφος:

- Και τώρα θα μας πει πώς τρώμε το ψωμί, ο σύντροφος Αγάπιος. Ο Αγάπιος ήταν πάντοτε πολύ πεινασμένος και περιέγραφε με πολύ ζωντάνια το πώς θα βουτήξουμε τη φραντζόλα στο τσάι. κυριολεκτικά το έλεγε και του έτρεχαν τα σάλια...Τον Αγάπιο τον μιμούμουν συχνά. Στο τέλος της παράστασης παρουσιάστηκα, καταχειροκροτούμενος, μαζί με τον "συγγραφέα" Πορφυρογένη, μάλιστα υπάρχει και φωτογραφία.

«Αργότερα το θέμα τροποποιήθηκε και έγινε το " Πώς καπνίζουμε" και πάει λέγοντας. Περισσότερο απ' όλους, βέβαια, γελούσε ο ίδιος ο Γληνός. Με πρόσεχε πολύ και

με νοιαζόταν . Επειδή , σα νέος ,δε χόρταινα σχεδόν ποτέ , μου έδινε πάντοτε κάτι από τη μερίδα του. Σήμερα δεν με πιστεύουν όταν τους λέω ότι ήμουν φίλος του Γληνού.

« Κάποτε φαίνεται ότι υπήρχαν κάποια εσωτερικά προβλήματα στο θάλαμο των διανοουμένων και ο Γληνός με κάλεσε "για να σπάσω τον πάγο". Τότε "έπαιξα" ένα σπάνιο νούμερο. Μπήκα έξαφνα στο θάλαμο και άρχισα τα ...γαυγίσματα. Πήρα απάντηση από άλλους και έτσι σε λίγο έγινε πανδαιμόνιο στο θάλαμο-διαγωνισμός γαυγίσματος! . Ο καλύτερος απ' όλους ήταν ο Τράγκας... Τα αποτελέσματα ήταν άμεσα. Ο θάλαμος ξέχασε το πρόβλημα και η ζωή επανήλθε στους γνώριμους ρυθμούς της. Εδώ που τα λέμε, από τότε δεν ήταν λίγες οι φορές που με καλούσαν στους θαλάμους λέγοντας : " Πότε θα 'ρθεις στο θάλαμο για κάνα γαύγισμα;

«Μαθήματα , όπως είπα, γίνονταν πολλά και για όλους. Πάντοτε βέβαια κρυφά. Άλλοτε τα ανέχονταν και άλλοτε τα απαγόρευαν αυστηρά. Τον Γληνό γι αυτό τον μετέφεραν στη Σαντορίνη, γιατί έμαθαν ότι έκανε διαλέξεις και μας μιλούσε για τη Φιλοσοφία. Θυμάμαι ότι παρακολούθησα τη "Φιλοσοφία" του Στούκωφ και πολλά μαθήματα για τον Λένιν και τη διδασκαλία του. Πολύ βοηθούσε τους φοιτητές, ασχολιόταν ώρες μαζί τους ιδιαίτερα. Εμείς εκείνη την ώρα τους βλέπαμε και δεν τους ενοχλούσαμε. Το προαύλιο όπου γίνονταν τα μαθήματα το λέγαμε " Προαύλιο Γληνού". Βιβλία είχαμε λίγα και τα περισσότερα μας τα κατάσχεσαν. Οι δάσκαλοι μας μιλούσαν απλά , στη γλώσσα μας. Ο Γληνός μας έκανε απλά και κατανοητά τα πιο δύσκολα νοήματα. Μου άρεσε η Ιστορία. Δεν έχανα ποτέ αυτό το μάθημα. Ακόμα θυμάμαι τι εντύπωση μου προκάλεσαν οι ιδέες του Ρήγα για τους λαούς των Βαλκανίων.¹⁴

« Γίνονταν μαθήματα για τους αναλφάβητους και Μαθηματικά για αρχάριους, προχωρημένους και επιστήμονες. Κάπου κάπου μας εξέταζαν για να ελέγξουν τις γνώσεις μας. Θυμάμαι που με εξέταζε ο δημοσιογράφος Π. Κορνάρος πάνω στους γραμματικούς κανόνες και επειδή δεν του τα έλεγα όπως πρέπει , χαμογελούσε. Ένας άλλος Κορνάρος (εκτελέστηκε στην Καισαριανή με τους 200) έκανε φυσιογνωστικά μαθήματα, όπως η εξέλιξη των ειδών, ζωολογία , φυτολογία κ.α. Δε νομίζω ότι έμενε ικανοποιημένος από τις επιδόσεις μου, το μυαλό μου ήταν στην τέχνη.

« Τελειοποίησα τις γνώσεις μου στην κιθάρα. Κατάφερα και έφτιαξα μια πτυσσόμενη και γι αυτό τη διέσωσα μέχρι τα σήμερα. Ο Σαντομοίρης,¹⁵ που ήταν από τους καλύτερους βιολιστές, μπόρεσε και προμηθεύτηκε από το Γαϊτάνο έργα για κιθάρα. Ο ίδιος έγραψε δυο ωραιότατα ταγκό. Έχω διασώσει μόνο το ένα. Κάποια στιγμή κατορθώσαμε και φτιάξαμε τη μαντολινάτα μας. Από τα αγαπημένα θέματα των συνεζόριστων ήταν το "Παράπονο της αγάπης"(Ρεπρόζ ντ' αμούρ) και η "Ισπανική υποχώρηση", που ήταν και ο ύμνος μας. Ο Βαγγέλης Πάσσαρης ήταν υπεύθυνος της Καλλιτεχνικής Επιτροπής. Μέλη της ομάδας μας ήταν ο Πορφύρης Κονίδης, που ήταν το δεύτερο βιολί μας , ο Γαληνός Κέσογλου . ο Άκης Σμυρναίος και ο Γιώργος Βρεττάκος (δημοσιογράφος του Ριζοσπάστη). Κοντά τους έμαθα για τους κλασικούς συνθέτες και τα έργα τους . Εκεί πρωτάκουσα για τον Μπερλιόζ και τον Βέρντι. Έχω φυλάξει τις χειρόγραφες παρτιτούρες του Σαντομοίρη πάνω στα έργα των μεγάλων κλασικών. Οι διασκευές των έργων "Ο Κουρέας της Σεβίλλης" του Ροσίνι -6 σελίδων, "Νόρμα" του Μπελίνι 8 σελίδων, "Κάρμεν" του Μπιζέ , " Καβαλιερία Λετζέρα" και "Ποιητής και χωρικός" του Σοπέν " , "Μάρθα" . " Ο Χαλίφης της Βαγδάτης". " Χορ-χορ Αγάς", " Ουγγρική Ραψωδία" κ.α είναι ανεπανάληπτα μουσικά κομμάτια , που δυστυχώς μένουν στα συρτάρια μου. Από τότε αγάπησα την όπερα και αργότερα, στην εποχή μας δηλαδή, όποτε μπορούσα πήγαγα στη Λυρική. Μόνο εκεί μπορώ και ευχαριστιέμαι τη μουσική. Ο Άκης Σμυρναίος, ένα πολύ φτωχό παιδί , που τον μύησα ενώ στον αγώνα συνέθεσε το περίφημο "Μαρς της Ακροναυπλίας". Κοντά στα μαθήματα δε

¹⁴ Στο σημείο αυτό ο Γ. Κουτούγκος απάγγελλε το « Θούριο»

¹⁵ Αν και γνωριζόταν καλά με τον Μανιαδάκη, δεν του έγραψε ποτέ για να μεσολαβήσει για λογαριασμό του. Εκτελέστηκε αργότερα με τους 200 της Καισαριανής.

ξεχνούσα και τη μιμητική μου. Μιμούμουν και τον Σαντομοίρη και τον Πορφύρη.

« Όταν μας μετέφεραν στο στρατόπεδο της Πύλου το '39, χωρίς να το καταλάβω καλά καλά ανάλαβα τον δύσκολο ρόλο της ψυχαγωγίας. Μόνος μου έφτιαχνα το κείμενο, το προσάρμοζα σε συνθήκες θεάτρου και το έπαιζα, είχα μάθει την τέχνη μου...Μας είχαν εκεί για 14 μήνες. Έπαιζα με την πτυσσόμενη κιθάρα μου κρυφά και έδινα κουράγιο στους συντρόφους μου. Λίγο πριν μας παραδώσουν στους Γερμανούς, με απέλυσαν ως τρελό (ίσως να ήταν προσπάθεια του δικού μας Γραφείου). Πράγματι, μόνο τρελός θα μπορούσε να κάνει τα δικά μου νούμερα. Λυπήθηκα όταν έμαθα ότι σώθηκα χάρη σ' αυτή τη συγκυρία και εκτελέστηκαν άδικα τόσο σύντροφοί μου...

«Αργότερα, στα χρόνια του Εμφυλίου με στείλαν με τη γυναίκα μου στον Αϊ-Στράτη. Κι εκεί "χρεώθηκα" την ψυχαγωγία, τους έκανα τον Ντούτσε και άλλα επίκαιρα νούμερα» .

Ν. Ιωνία, 14/ 4/ 2000.

8) ΣΥΝΕΝΤΕΥΞΗ ΜΕ ΤΟΝ ΒΑΣΙΛΗ ΝΕΦΕΛΟΥΔΗ.¹⁶

Η συζήτησή μας για τη μορφωτική δραστηριότητα των κρατουμένων έγινε πάνω στο κείμενο εργασίας, όπου ο Β. Νεφελούδης έκανε γραπτές παρατηρήσεις:

« Παντού, χωρίς να υπερτονίζουμε ορισμένες μόνο φυλακές και εξορίες- μακριά από αποκλειστικότητες, όπου υπήρχαν πολιτικοί κρατούμενοι, γινόταν οργανωμένη συστηματική πολιτικο-μορφωτική δουλειά, ακόμα και σε συνθήκες της διαρκούς αυστηρής απομόνωσης, όπως ήταν η Κέρκυρα. Τα μαθήματα γίνονταν εν αγνοία των αρχών. Είναι κραυγαλέα ανακρίβεια το ότι στην περίοδο Μεταξά υπήρχε "στοιχειώδης σεβασμός των δικαιωμάτων των κρατουμένων" ή το ότι το καθεστώς της δικτατορίας των συνταγματαρχών "παραχώρησε σταδιακά δικαιώματα μόρφωσης". Η μορφωτική δουλειά που γινόταν (π.χ. στο Παρθένι της Λέρου) ήταν μυστική. Όπου οι κρατούμενοι δεν ήταν απομονωμένοι σε κελιά και ζούσαν ομαδικά σε θαλάμους, γινόταν συστηματική προσπάθεια επιμόρφωσης στελεχών. Τα θεμέλια για την ανάπτυξη μιας τέτοιας προσπάθειας τα έβαλε ο Δημήτρης Γληνός, όταν ήταν κρατούμενος στην Ακροναυπλία.

«Στη διάρκεια της Μεταξικής δικτατορίας υπολογίστηκε ότι 80000 αγωνιστές της Αριστεράς πέρασαν από τις φυλακές και από τα κρατητήρια της αστυνομίας.

«Στις φυλακές της Κέρκυρας, όπου ήμουν κρατούμενος πέντε συνεχή χρόνια, η μορφωτική δουλειά είχε δυο σκέλη: α) Τις αποφάσεις του ΚΚΕ και της Κομμουνιστικής Διεθνούς και β) Τις αναλύσεις των καταστάσεων, που διαμορφώνονταν διεθνώς και στην Ελλάδα, με βάση τις εκτιμήσεις των ίδιων των κρατουμένων. Σε ορισμένες περιπτώσεις οι εκτιμήσεις συνέπιπταν, σε άλλες όχι. Καμιά φορά οι συζητήσεις γύρω από αντικρουόμενες απόψεις έπαιρναν οξύ χαρακτήρα...Στις συνθήκες της αυστηρής απομόνωσης, ούτε βιβλίο, ούτε περιοδικό, ούτε εφημερίδα, ούτε χαρτί, ούτε μολύβι επιτρεπόταν. Η μορφωτική δουλειά στηριζόταν στις αναμνήσεις των κρατουμένων από κείμενα αποφάσεων του ΚΚΕ και της Κομμουνιστικής Διεθνούς, από άρθρα περιοδικών, εφημερίδων κλπ.»

Στη συνέχεια, η συζήτηση συνεχίστηκε πάνω σε διευκρινιστικές ερωτήσεις για όσα ειπώθηκαν και σε ορισμένα στοιχεία του βιβλίου του Β. Νεφελούδη "Ακτίνα Θ". Για τις συνθήκες της απομόνωσης στην Κέρκυρα σημαντική στάθηκε η πληροφορία πως το βιβλίο του Ζαχαριάδη "Ο αληθινός Παλαμάς" ήταν αποτέλεσμα των ανταλλαγών απόψεων και συζητήσεων των εγκλειστών, χωρίς να θέλει να παραγνωρίσει κανείς την αξία, την ικανότητα και προσφορά του κύριου δημιουργού του. Κάτω από τις τόσο δύσκολες συνθήκες, όταν ακόμα και η επικοινωνία μέσω των χτυπημάτων στον τοίχο

¹⁶Ο Β. Νεφελούδης υπήρξε συνδικαλιστικό (τροχιοδρομικός, μέλος Εκτελεστικής Επιτροπής της ΓΣΕΕ) και κομματικό στέλεχος (γραμματέας της ΚΕ από το 1934-1938) του Κομμουνιστικού Κόμματος και τρεις φορές βουλευτής του Λαϊκού Μετώπου στις προεδρικές Βουλές, έως το '36. Φυλακίστηκε τον Απρίλιο του '38 στην Κέρκυρα, μαζί με πολλά επιφανή στελέχη του Κομμουνιστικού Κόμματος. Αργότερα, την Άνοιξη του 1943, εξορίστηκε στους Παξούς, μετά στο Λαζαρέτο και στη συνέχεια στις φυλακές του Μπρίντζι της Ιταλίας και στο στρατόπεδο συγκέντρωσης στο Πιστίτσι, μαζί με άλλους είκοσι Έλληνες αντιφασίστες κρατούμενους, σε σύνολο 1500. Μπροστά στον ορατό κίνδυνο της μεταγωγής τους προς το Βορρά, λόγω της απόβασης των συμμάχων στη Νότια Ιταλία και της υποχώρησης των γερμανών, οι κρατούμενοι κατάφεραν, με τη βοήθεια των Άγγλων κομάντος, να δραπέτευσουν στον Τάραντα. Από εκεί οι Έλληνες έφθασαν στην Αλεξάνδρεια, με τα ελληνικά αντιτορπλικά "Πίνδος" και "Αδριάς", με σκοπό να βοηθήσουν τον αντιστασιακό αγώνα και να επιστρέψουν στην πατρίδα. Το μετεμφυλιακό καθεστώς (1949-1955) ο Νεφελούδης με την οικογένειά του το βίωσε σε συνθήκες παρανομίας. Αργότερα, η χούντα των συνταγματαρχών τον έστειλε εξορία, πρώτα στη Γυάρο, μετά στο Παρθένι της Λέρου και τέλος στον Ωρωπό μέχρι το '71. Συνολικά οι εκτοπίσεις και οι φυλακές ήταν 20 χρόνια. Υπήρξε μέλος της διοικούσας επιτροπής της ΕΔΑ (1961-1967) και μέλος της ΚΕ του ΚΚΕ εσωτερικού (1974-1977).

ήταν δύσκολη , αφού η διοίκηση "αραίωσε" τους κρατούμενους αφήνοντας ενδιάμεσα κενά κελιά, οι κρατούμενοι είχαν το κουράγιο να βάζουν μορφωτικούς στόχους. Τέτοιος στόχος ήταν ο βασικός εγγραμματισμός του συγκρατούμενου Χρήστου (;). Την εκπαίδευση την ανέλαβε δάσκαλος συγκρατούμενος και το αποτέλεσμα ήταν αντάξιο της προσπάθειας- ο Χρήστος έμαθε να γράφει και να διαβάζει!

Την περίοδο της Κατοχής, στη φυλακή βρίσκονταν και εξωεαμικοί αντιστασιακοί, κυρίως επανήσοι. Η οργάνωση της ζωής και η αλληλεγγύη των παλαιότερων πολιτικών κρατουμένων ¹⁷επιδρούσε στη συμπεριφορά και τον τρόπο της σκέψης τους. Κάποια στιγμή, μισό αστεία μισό σοβαρά, ο Β. Νεφελούδης ρώτησε τον Ζυμάρη, έναν πλούσιο αντιφασίστα γαιοκτήμονα κρατούμενο , τι θα γίνουν τα κτήματά του στην περίπτωση που στην Ελλάδα εγκαθιδρυθεί Λαϊκή Δημοκρατία;. Η απάντηση ήταν : «Με ενδιαφέρει η μόρφωση των παιδιών μου, αν την εξασφαλίσετε κάντε τα ό, τι θέλετε...».

Στους Παξούς , την περίοδο της Κατοχής, οι κομμουνιστές κρατούμενοι ήταν μια ισχνή μειοψηφία , μόλις 10 στους 200 αντιστασιακούς κρατούμενους των Ιταλών. Η ομάδα των 10 βίωσε τη ζωή μιας οργανωμένης "κολλεκτίβας" , με μαθήματα και δραστηριότητες που ταίριαζαν στο ποιον των μελών της- πολιτικά μαθήματα, αναλύσεις, εκτιμήσεις για τις πρόσφατες στρατιωτικο -πολιτικές εξελίξεις κτλ.

Στα χρόνια της παρανομίας ο Β. Νεφελούδης έγινε δάσκαλος της κόρης του Νίκης, η οποία δεν πήγαινε στο σχολείο, για να μην αποκαλυφθεί μέσω του επώνυμου, το μέρος που κρύβονταν οι γονείς της. Ως "κατοίκον διδαχθείσα" η Νίκη τελείωσε την Πρωτοβάθμια και τη Δευτεροβάθμια εκπαίδευση. Λόγος για την Τριτοβάθμια δε γινόταν . λόγω μη αποδεκτών "κοινωνικών φρονημάτων".

Με μεγάλες προφυλάξεις , σε σκηνές και σε ομάδες των 5-10 ατόμων γίνονταν τα ιδεολογικά μαθήματα στο Παρθένι της Λέρου. Ήταν με τη σειρά τους βασική προϋπόθεση ώστε να κατανοηθεί η πραγματικότητα, η οποία γινόταν όλο και πιο σύνθετη και να αναλυθούν και να φωτιστούν οι πλευρές της πρόσφατης ιστορίας του τόπου, που ακόμα γραφόταν και ακόμα το μελάνι της ήταν νωπό...

Ν. Σμύρνη, 23-5-00.

¹⁷ Με την επιταγή των 2000 δρχ. που έλαβε ο Β. Νεφελούδης από τον αδελφό του , αγοράστηκαν δυο στάμνες λάδι που μοιράστηκαν ισότιμα σε 11 μέρη (όση ήταν η ομάδα). Βουτώντας σ' αυτό τις φλούδες των πορτοκαλιών οι κρατούμενοι κατάφεραν να επιβιώσουν από το δύσκολο χειμώνα της πείνας, όταν καθημερινά ανά πέντε πέθαιναν οι ποινικοί κρατούμενοι.

9) ΣΥΝΕΝΤΕΥΞΗ ΜΕ ΤΗ ΣΟΝΙΑ ΡΕΝΙΕΡΗ.¹⁸

Σ.Ρ. - Τη μόρφωση στην εξορία την αξιοποίησαν πάρα πολλές, είτε βιοποριστικά είτε για δικούς τους προσωπικούς λόγους. Πολλές από μας βρήκαν δουλειές και άλλες κατάφεραν να πάρουν τα πτυχία τους....

Υ - Ξέρετε κάποιες συγκεκριμένες περιπτώσεις;

Σ.Ρ.- Περιπτώσεις συγκεκριμένες δεν μπορώ υπεύθυνα να πω με ονόματα. Αλλά, υπήρχαν πάρα πολλές απ' αυτές τις κοπέλες, διότι ήταν μικρής ηλικίας, ανειδίκευτες, μόλις που είχαν τελειώσει (το σχολείο), πολλές φοιτήτριες εξόριστες συνεχίζανε τις μελέτες τους και βγαίνοντας πήραν τα πτυχία τους. Πολλές μαθήτριες συνεχίσαμε να κάνουμε κανονικά το μάθημά μας, ώστε όταν βγούμε να μπορέσουμε να δώσουμε κάποιες εξετάσεις μετά.

-Είσατε μαθήτρια; Υπήρχαν και άλλες;

Σ.Ρ.- Μάλιστα, μαθήτρια. Ήμουν 16 χρονών το '48. Έκανα κανονικά τα μαθήματά μου εκεί. Ξεκίνησα από την Ικαρία, εκεί μας πρωτοπήγανε. Από σύμπτωση είχα κοντά μου και μια καθηγήτριά μου, του δικού μας σχολείου, μια φιλόλογο. (πέθανε στη χούντα, στο Παρίσι από καρκίνο), ήταν η Ηρώ η Κωνσταντουλάκη. Μας έκανε κάποια μαθήματα εκεί. Διάβαζα και από μόνη μου. Όταν αργότερα μας μετέφεραν στη Χίο, υπήρχαν πολλές καθηγήτριες εκεί, όλων των ειδικοτήτων και επειδή ήταν και άλλες μαθήτριες, χωριστήκαμε κανονικά πια σε ομάδες. Πάντοτε όλα γίνονταν με προφύλαξη, βέβαια, διότι απαγορεύονταν.

-Τα μαθήματα ήταν του Γυμνασίου; Με τι βιβλία διδάσκονταν;

Σ.Ρ.- Τα βιβλία μου δεν τα είχαν πάρει, τα είχα μαζί μου. Μάλιστα, μια συγκρατούμενή μου έλεγε πως με θυμάται πάντοτε ως το κορίτσι με την μαύρη ποδιά (έτσι με συνέλαβαν) και " την τσάντα με τα βιβλία εις το χέρι". Στο σημείο αυτό να πω κάτι που κάνει πιο τραγικά τα γεγονότα αυτά. Ήμουν κοριτσάκι 16 χρονών, όταν με συνέλαβαν. Την ημέρα εκείνη, στις πέντε το απόγευμα, θα είχαμε διαγώνισμα στα λατινικά, που δεν ήμουν καλά προετοιμασμένη. Επειδή ακριβώς ήμουν ακόμα παιδί, χάρηκα τότε, χωρίς να μπορώ να φανταστώ τι θα σήμαινε και τι αναστάτωση θα έφερνε στην κατοπινή ζωή μου αυτό το γεγονός....

-Είσατε ΕΠΟΝίτισσα;

Σ.Ρ.- ΕΠΟΝίτισσα, από 12 χρονών με πολύ δράση. Αργότερα, όταν άρχισε ο εμφύλιος(μετά τα Δεκεμβριανά και τη Βάρκιζα)μας κυνήγησαν όλους....

-Το '48 σας στέλνουν στην Ικαρία και μετά στη Χίο. Γίνονταν μαθήματα εκεί;

Σ.Ρ.- Μαθήματα γίνονταν και στην απομόνωση. Μάλιστα έχω και φωτογραφία, συγκεκριμένα εκεί στο Σχολείο, του Αγίου Θωμά, στην απομόνωση, όπου η Έφη Καπασακάλη μας κάνει μαθηματικά¹⁹

-Υπήρξαν ομάδες για αναλφάβητες και πού;

Σ.Ρ.- Βέβαια, υπήρχαν. Στην Ικαρία ήταν λίγες οι γυναίκες. Μαθήματα γίνονταν στη Χίο και στο Τρίκερι, μάθανε γράμματα οι γυναίκες εκεί...

-Κάποια στιγμή στο Τρίκερι ήρθε και η Ρ. Ιμβριώτη. Υπήρξατε μαθήτριά της;

Σ.Ρ. - Εγώ, όχι.. Η Ιμβριώτη είχε ασχοληθεί με πλατύτερα πράγματα. Έκανε μαθήματα επιμόρφωσης σε δασκάλες και νηπιαγωγούς. Είχανε κάνει ένα υποδειγματικό νηπιαγωγείο, με τη Δαγκλή(νύφη του ζωγράφου), διότι ήταν πολλά τα παιδάκια.

-Γίνονταν και διαλέξεις; Τι άλλο πέραν των μαθημάτων διδασκόσασταν;

Σ.Ρ. - Διάλέξεις δεν γίνονταν. Προσωπικά είχα φόρτο μαθημάτων. Δε μπορούσα να τα

¹⁸ Διώχθηκε για την αντιστασιακή της δράση και εξορίστηκε στα νησιά Χίο- Τρίκερι- Μακρόνησο, την περίοδο 1948-1950. Μετά την εξορία κατάφερε να τελειώσει το Γυμνάσιο. Δεν είχε προετοιμαστεί πάνω στο ερωτηματολόγιο κι έτσι η συνέντευξη πήρε των χαρακτήρα των ερωτήσεων -απαντήσεων.

¹⁹ Η φωτογραφία βρίσκεται στο λεύκωμα « Στρατόπεδο γυναικών».. στη σελ 54.

κάνω εύκολα, φως δεν είχαμε, έπρεπε να διαβάσω κανονικά...Υστερα ήταν πολλές οι δουλειές, οι αγγαρείες...που δεν μπορούσες να ξεφύγεις, γιατί αν η κάθε μια έλεγε ότι είμαι άρρωστη ή έχω το μάθημά μου, δε θα μπορούσαν να γίνουν όλες αυτές οι δουλειές...το ξεφόρτωμα των ζύλων, του καϊκιού...

-Μάθατε καμιά τέχνη, από αυτές των συνεργείων;

Σ.Ρ.- Δεν απέφυγα ποτέ τη δουλειά τη χειρωνακτική, βοηθούσα. Τέτοιου είδους καταμερισμό μας είχαν κάνει. Ήμουν μικρό παιδί, ενώ δυστυχώς ήταν πάρα πολλές οι άρρωστες, έπρεπε να βοηθήσουμε.

-Μάθανε ορισμένες κάποιο επάγγελμα, ράφτρες, τσαγκάρισσες;

Σ.Ρ. - Βέβαια, και πρακτικά μάθανε πολλές και στα θεωρητικά, όπως ήταν οι λογίστριες, δασκάλες τελειοποιήθηκαν σε ξένες γλώσσες, δώσανε αργότερα εξετάσεις και πήρανε πτυχία από τα ξενόγλωσσα φροντιστήρια. Οι πιο πολλές κάνανε αγγλικά, άλλες γαλλικά...

-Ενώ στις εξορίες προηγούμενων περιόδων γίνονταν κυρίως μαθήματα ιδεολογικού περιεχομένου, παρατηρώ πως οι γυναίκες εξόριστες δεν αναφέρουν κάτι τέτοιο.

Σ.Ρ. - Δε γίνονταν ποτέ απόλυτα ιδεολογικού περιεχομένου μαθήματα. Κατ' αρχήν ήταν ο Νόμος, ο 509, που το απαγόρευε, ούτε το πλησιάσαμε καθόλου το θεωρητικό θέμα. Πάντα, βέβαια, τα μαθήματα γίνονταν με το πνεύμα το μαρξιστικό, αλλά όχι θεωρία μαρξιστική...Δε γινόταν...

-Να πούμε και λίγα για τη μέθοδο. Πώς γίνονταν τα μαθήματα, σας εξέταζαν, έμπαινε θέμα για μελέτη;

Σ.Ρ.- Στα θεωρητικά μαθήματα, όπως ήταν η "Ιστορία της Τέχνης" που έκανε η Λίζα η Κόττου, δε γίνονταν. Στα λογιστικά ή στα γαλλικά (τα έκανε η Μαίρη-Λου του Γαλλικού Ινστιτούτου) έμπαιναν ασκήσεις πάνω στην ύλη των σχολικών βιβλίων.

-Βαθμολογούσαν, εξέταζαν κανονικά;

Σ.Ρ.- Ναι, ακριβώς.

-Αφού απολυθήκατε το ...

Σ.Ρ. - Απολύθηκα το '50. Έδωσα εξετάσεις, με είχαν διώξει βέβαια απ' όλα τα σχολεία έγινε ένας μεγάλος αγώνας και ίσα που πρόλαβα να δώσω ως "κατ' οίκον διδαχθείσα". που καταργήθηκε σε λίγο. (εγώ μάλλον ήμουν από τις τελευταίες).

-Πήρατε το απολυτήριο του Γυμνασίου;

Σ.Ρ.- Ναι, μου το έδωσαν με μειωμένη τη διαγωγή..... Το πιστεύετε πως δε θυμάμαι το βαθμό... νομίζω με 15. Έγραψα καλά.

-Δυνατότητα να συνεχίσετε;

Σ.Ρ.- Βέβαια, πήγα στην Πάντειο, που δεν ήθελε χαρτί κοινωνικών φρονημάτων και μπήκα. Άφησα πέντε μαθήματα, διότι μου συνέβη κάτι προσωπικό και δεν πήρα το πτυχίο....

-Θα θέλατε να μου πείτε τι ήταν αυτά τα μαθήματα για τη ζωή σας. Τι ήταν γενικά αυτά τα χρόνια, αυτή η εμπειρία για τη ζωή σας;

Σ.Ρ.- Περισσότερο ήταν να τελειώσω το σχολείο...

-Ήταν το ίδιο σα να τελειώνετε το σχολείο εδώ (έξω);

Σ.Ρ. - Η ζωή αυτή δεν μετριέται, δεν συγκρίνεται. Παρόλο το βασανισμό, γιατί ήταν μια βασανιστική ζωή, ευχαρίστως θα το ξαναπερνούσα. Ειδικά για την ηλικία που ήμουν, μου άνοιξε ορίζοντες, φοβερές εμπειρίες...

- Θυμάστε να εντυπωσιαστήκατε από εκδηλώσεις ή κάποια άλλη παράσταση θεατρική;

Σ.Ρ.- Καλά, ό,τι παραστάσεις δόθηκαν στο Τρίκερι, ήταν τέλειες. Επίσης μια παράσταση που έγινε στη Χίο, για την 25 Μαρτίου "Να ζήσει το Μεσολόγγι" του Ρώτα, ήταν άωστη η παράσταση. Ειδικά η κοπέλα που έκανε την τρελή...

-Θυμηθείτε κάτι που σας εντυπωσίασε, κάποια διάλεξη που έγινε...

Σ.Ρ. - Αυτά που ήταν εντυπωσιακά και επειδή μ' ενδιέφεραν κιόλας, ήταν τα μαθήματα της Λίζας Κόττιου, η οποία ήταν εκπληκτική .

- Πού έβρισκε το υλικό της;

Σ.Ρ. - Είχε βιβλία δικά της , πολλά ξενόγλωσσα βέβαια, αλλά κυρίως κατείχε το θέμα αυτό. Κανονικά θα έπρεπε να δουλεύει σε ένα μουσείο, να διδάξει...

- Ποιοι είχαν τη ευθύνη αυτών των μαθημάτων;

Σ.Ρ.- Την ευθύνη την είχαν όλοι αυτοί που δίδασκαν, οι παιδαγωγοί..

- Τι θα γινόταν αν δεν υπήρχαν αυτοί; Μήπως το ζητούσε και ο ίδιος ο κόσμος;

Σ.Ρ.- Και ο κόσμος το θελε, βέβαια...Ανάλογα με τη ειδικότητά της η καθεμιά διάλεγε το μάθημά της.

- Φτιάχνανε, προσαρμόζανε το υλικό ειδικά για τις κρατούμενες;

Σ.Ρ. - Βέβαια, πως αλλιώς θα διδασκανε; Επεξεργάζονταν ορισμένα πράγματα και μπαίνανε σε μια σειρά.

-Εσάς τις μαθήτρίες σας δίδασκαν μόνο τα μαθήματα του σχολείου; Τι λογοτεχνία διαβάσατε;

Σ.Ρ. - Μαθήματα του σχολείου . Από τη λογοτεχνία θυμάμαι τον Ρομαίν Ρολάν, τον Τερζάκη, τον Πεσταλότσι, - Γενικής μόρφωσης , «ανώδυνα»...

Γουδί, 9/6/00

10) ΣΥΝΕΝΤΕΥΞΗ ΜΕ ΤΗ ΦΩΦΗ ΛΑΖΑΡΟΥ.²⁰

« Γενικά, όσοι εντάχθηκαν στην Αριστερά ήταν ανήσυχοι άνθρωποι και, εξάλλου, μέσα στο Κόμμα και στην ΕΠΟΝ καλλιεργούνταν μια έφεση για διάβασμα και για τη βελτίωση του μορφωτικού επιπέδου. Στα χρόνια της παρανομίας δεν υπήρχε η ηρεμία για συστηματικό διάβασμα, το μόνο που μπόρεσα να κάνω είναι να διαβάσω γαλλικά, πράγμα που αποδείχθηκε πολύ χρήσιμο, όταν αργότερα φυλακίστηκα στη Γαλλία, όπου προσπαθούσα να γεμίσω τις ώρες μου διαβάζοντας βιβλία από τη βιβλιοθήκη της φυλακής ή περιοδικά που επιτρέπονταν.

«Στις φυλακές Αβέρωφ που μπήκα το 1957 βρήκα περίπου 280 - 300 πολιτικές κρατούμενες. Ήταν χωρισμένες σε δύο κατηγορίες -επικίνδυνες και λιγότερο επικίνδυνες- έμειναν σε χωριστούς θαλάμους και η μεταξύ τους επικοινωνία απαγορευόταν. Στις επικίνδυνες ήταν τα πιο γνωστά στελέχη (Καίτη Ζεύγου, Έλλη Παππά), όσες είχαν έρθει παράνομα από τις Ανατολικές χώρες και μερικές με υψηλό μορφωτικό επίπεδο (φοιτήτριες), χωρίς να είναι αυτό απόλυτο. Στις λιγότερο επικίνδυνες ήταν κυρίως κοπελιές από την επαρχία, αγροτοπούλες, με χαμηλό μορφωτικό επίπεδο, χωρίς κι αυτό να είναι απόλυτο.

« Η ζωή μας στη φυλακή ήταν απόλυτα οργανωμένη. Τίποτα δε γινόταν τυχαία. Άτυπο κυρίαρχο όργανο ήταν η Γενική μας Συνέλευση (που βέβαια γινόταν κρυφά) και το Γραφείο που εκλέγαμε και που φρόντιζε για την οργάνωση της ζωής μας. (φαγητό και βελτίωσή του, υγεία, καθαριότητα, πολιτικό προφίλ προς τα έξω, μόρφωση κτλ...). Για την αντιμετώπιση των δαπανών διαβίωσης και προκειμένου να ενισχύσουμε το κοινό μας ταμείο, δουλεύαμε υποχρεωτικά, η κάθε μια, δυο ώρες την ημέρα, φτιάχνοντας εργόχειρα τα οποία πουλούσαν οι δικοί μας έξω.

« Στις φυλακές Αβέρωφ το διάβασμα ήταν τρόπος ζωής, δεν έβγαινε, αν δε διάβαζες. Βέβαια ο χρόνος για να μπορέσεις να αφοσιωθείς ήταν περιορισμένος, γιατί διακόπτονταν από τα επισκεπτήρια, το κατέβασμα και περπάτημα στην αυλή, τις υπηρεσίες που αναλαμβάναμε η κάθε μια μας, τα εργόχειρα κτλ. Οι ουσιαστικές ώρες μελέτης ήταν αυτές μετά το μεσημέρι και το βράδυ που είμαστε κλεισμένες στους θαλάμους και είχαμε συμφωνήσει μεταξύ μας να είναι ώρες ησυχίας. Παρ' όλα αυτά διαβάσαμε τόσα, όσα δε θα διαβάζαμε ποτέ στη ζωή μας. Πήραμε γενικές γνώσεις, διαβάσαμε λογοτεχνία, μάθαμε ξένες γλώσσες.

«Στις φυλακές Αβέρωφ βρήκα κοπέλες που ήταν εκεί από το '47- 48. Πολλές απ' αυτές που ήταν από μικρά χωριά, ανταρτοπούλες, όταν μπήκαν στη φυλακή ήταν αγράμματες. Στη φυλακή έμαθαν γράμματα και ήταν σε θέση να γράφουν μόνες τους γράμματα στις οικογένειές τους ή να διαβάζουν όσα έπαιρναν. Εκτός αυτού διαβάζανε συστηματικά και με μεγάλη δίψα λογοτεχνικά ή ιστορικά βιβλία, εφημερίδες κτλ.

«Έτσι το 1957 δεν υπήρχαν πια αγράμματες πολιτικές κρατούμενες (σε αντίθεση με τις ποινικές που έρχονταν σε μας για να τους γράψουμε τα γράμματα που ήθελαν να

²⁰ Έγινε μέλος της ΟΚΝΕ Πανεπιστημίου το Φθινόπωρο του '41, ως φοιτήτρια Νομικής και στη συνέχεια μέλος του ΕΑΜ νέων (Χειμώνας 41-42) και της οργάνωσης «Λέντερη Νέα». Από το Φεβρουάριο του 1943 έγινε μέλος του Κεντρικού Συμβουλίου της ΕΠΟΝ. Το 1947 πέρασε στην παρανομία και δούλεψε στις παράνομες οργανώσεις της ΕΠΟΝ και του ΚΚΕ μέχρι το '52, που έφυγε παράνομα για τη Γαλλία με σκοπό να βρεθεί στις Ανατολικές χώρες. Πιάστηκε και φυλακίστηκε στην περιοχή Μετς της Γαλλίας μέχρι τον Αύγουστο του ίδιου χρόνου, όποτε, χάρις στο διεθνές κλίμα (ήταν η εποχή της δίκης του Μπελογιάννη) αποφυλακίστηκε και έφυγε για τη Ρουμανία. Εκεί παρακολούθησε την Κομματική Σχολή. Στο τέλος του '54 επέστρεψε στην Ελλάδα και δούλεψε στις υποτυπώδεις παράνομες οργανώσεις του ΚΚΕ και της ΕΔΑ, που ανδρώνονταν τότε. Συνελήφθη τον Ιούνιο του '57 και καταδικάστηκε το '60 για κατασκοπεία σε ισόβια. Το 1966 αποφυλακίστηκε. Στη Δικτατορία, κατάφερε να διαφύγει τη σύλληψη και να εργαστεί στον παράνομο μηχανισμό έως τον Οκτώβρη του 1969, όποτε συνελήφθη. Το 1973 αποφυλακίστηκε. Συνολικά έμεινε στη φυλακή 13 χρόνια και 10 χρόνια στην παρανομία.

στείλουν στους δικούς τους ή να τους διαβάζουμε αυτά που έπαιρναν.

« Τα οργανωμένα μαθήματα γίνονταν σε γκρούπες των 4-5 γυναικών, πάντοτε κρυφά από τη διεύθυνση της φυλακής και τους φύλακες. Κυριαρχούσαν τα μαθήματα ξένων γλωσσών (Αγγλικά και Γαλλικά), που διδάσκονταν σε βαθμίδες, ανάλογα με το επίπεδο της κάθε ομάδας . Δασκάλα μου στα Αγγλικά για οκτώ χρόνια (μια ώρα την εβδομάδα, γιατί ήταν πολλές οι γκρούπες), ήταν η Αύρα Παρτσαλίδου. Μπόρεσα και διάβασα πολλά αγγλικά βιβλία, δεν κατάφερα όμως να μιλήσω αγγλικά . Το 1966 αλληλογραφούσα στα Αγγλικά με τα μέλη της Διεθνούς Αμνηστίας (τμήμα Κεντ Αγγλίας). Όσοι αφιερώθηκαν μόνο στην εκμάθηση ξένων γλωσσών τα κατάφεραν καλύτερα. Γνώρισα αργότερα πολιτικούς κρατούμενους , που αν και αγρότες ή οικοδόμοι, διάβαζαν τους Times. Ο Σωκράτης Στεφανίδης που έμεινε στη φυλακή 18 χρόνια ,φοιτητής όταν μπήκε στη φυλακή, έγινε μεταφραστής. Οι δικές μου επιλογές ήταν πιο πολύπλευρες. Μ' ενδιέφερε και διάβασα Ιστορία , ιδιαίτερα της επανάστασης του 1821, Πολιτική Οικονομία και Λογοτεχνία. Μαθήματα πολιτικής Οικονομίας οργανώσαμε στη φυλακή και μας τα δίδαξαν η Καίτη Ζεύγου και η Έλλη Παππά . Η Καίτη Ζεύγου μας έκανε και κάποια μαθήματα ιστορίας. Επίσης πολλές κοπέλες έμαθαν στη φυλακή λογιστικά και μπόρεσαν να βρουν δουλειά όταν αποφυλακίστηκαν .

«Μετά το 1964-1965, μείναμε πολύ λίγες. Ο αριθμός έφθινε από 20 σε 18, μετά σε 15 και πάει λέγοντας. Όταν αποφυλακίστηκα κι εγώ, με αναστολή το 1966, άφησα πίσω μου 5 κρατούμενες. Κύρια ασχολία μας πλέον ήταν η αυτομόρφωση. Στιγμές συλλογικής δραστηριότητας ήταν τα Κυριακάτικα βραδινά. Ειδικά τα απογεύματα της Κυριακής, που μας έκλειναν πιο νωρίς στους θαλάμους και δεν είχε κίνηση η φυλακή (επισκεπτήρια, αλληλογραφία κτλ.) ήταν πιο βαριά. Πόσο αληθινό είναι το ρεμπέτικο τραγούδι: "Πόσο βαριά είναι η φυλακή, σα ζημερώνει Κυριακή...". Έτσι, οργανώναμε ομαδικό διάβασμα θεατρικών έργων ή φιλολογικές βραδιές. Χωρίς ιδιαίτερες γνώσεις πάνω στην ποίηση , μελετώντας το περιοδικό "Επιθεώρηση Τέχνης" και διάφορα ποιητικά έργα κάναμε αφιερώματα και γνωριστήκαμε με την ποίηση του Καβάφη, του Ρίτσου, του Βρεττάκου, του Λειβαδίτη. Διαβάζαμε τα ποιήματά τους και κάναμε συζήτηση πάνω σ' αυτά. Δεν είμαι σίγουρη αν έξω από τη φυλακή θα μου δινόταν η ευκαιρία αυτή.

«Τα περισσότερα έντυπα ήταν απαγορευμένα ή λογοκρίνονταν. Πιο εύκολα μπορούσε να "περάσει" ένα ξένο βιβλίο , παρά ελληνικό. Τα καταφέραμε χάρις σε όσες υπαλλήλους μας συμπαθούσαν και ήταν ελαστικές στους ελέγχους. Επίσης, βοηθούσε και η διευθύντρια της φυλακής Άρτεμις Πετράντη, που "ενέκρινε" με την υπογραφή της βιβλία που κανονικά ήταν απαγορευμένα. Σε μια εκδήλωση για τη ζωή στις φυλακές, που έγινε το 1977 σε μεγάλο θέατρο , η Άρτεμις Πετράντη , συνταξιούχος πια, ήρθε και πήρε κι αυτή το λόγο. Απ' ό,τι θυμάμαι ,είχε πει πόσο μεγάλη εκτίμηση είχε για τις πολιτικές κρατούμενες και ότι έκανε ό,τι μπορούσε μέσα στα πλαίσια των δυνατοτήτων της να μην εμποδίσει την προσπάθειά τους για μάθηση. Ξέραμε, είπε, περίπου, ότι γίνονταν μαθήματα και κάναμε ότι δεν καταλαβαίναμε...

«Γενικά για την περίοδο 1946-1966, θέλω να πω ότι, παρ'όλο που όλες επωφεληθήκαμε από τον εγκλεισμό μας στη φυλακή και πλουτίσαμε, διαβάζοντας, τις γνώσεις μας, αυτές που πραγματοποιήσαν ένα άλμα ήταν οι κοπέλες που ήταν τελείως αγράμματες όταν μπήκαν στη φυλακή και βγήκαν όχι απλώς ξέροντας γράμματα, αλλά έχοντας αποκτήσει αρκετές γνώσεις, τις οποίες ήταν αδύνατο να τις αποκτήσουν , αν δεν είχαν φυλακιστεί. Θα 'λεγα επιγραμματικά γι αυτές ότι αλλιώς μπήκαν στη φυλακή και αλλιώς βγήκαν. Η ατυχία της πολύχρονης φυλάκισής τους στάθηκε γι αυτές και μια πραγματική ευκαιρία.

«Στα χρόνια της δικτατορίας, βρέθηκα και πάλι στις φυλακές Αβέρωφ. Υπήρχε μεγάλη διαφορά ως προς τον αριθμό και το μορφωτικό επίπεδο των κρατουμένων γυναικών. Στις 23-25 γυναίκες που βρήκα όταν μπήκα στη φυλακή, οι 15 ήταν φοιτήτριες.

αλλά και οι περισσότερες από τις υπόλοιπες είχαν τελειώσει Γυμνάσιο. Υπήρχε μεγάλη έφεση για διάβασμα. Δεν υπήρχε πρόβλημα μαθημάτων. Κάναμε, όμως, διαλέξεις πάνω σε διάφορα επιστημονικά θέματα, που τα παρουσίαζαν οι φοιτήτριές μας, κάθε μια ανάλογα με την ειδικότητά της, π.χ. καρκίνος του μαστού, ατομική ενέργεια, προβλήματα φυσικής, εκλαϊκευμένα βέβαια, από φοιτήτριες ιατρικής, Πολυτεχνείου ή Γεωπονικής, αντίστοιχα. Επίσης προβλήματα της νεώτερης ελληνικής ιστορίας από το 1821 και' δώθε, που την παρουσίασα εγώ σε 4-5 συνέχειες, με πηγές από Φωτιάδη, Βουρνά, Μπενέκο και άλλα βοηθήματα και αφιερώματα εφημερίδων. Επίσης θυμάμαι την ενότητα " Μέση Ανατολή-Εβραίοι- Παλαιστίνιοι, που την παρουσίασα επίσης εγώ, με τη βοήθεια της Κικής Μίχου(σχετικά με τους Παλαιστίνιους). Διάβασα τότε πολλά βιβλία : "Τα πετρέλαια της Μέσης Ανατολής", " Το πρόβλημα των πετρελαίων", την "Εξοδο", άρθρα από εφημερίδες κτλ. Μου έκανε εντύπωση το ενδιαφέρον των νέων κοριτσιών για όλα αυτά τα θέματα και ιδίως της πρόσφατης τότε πολιτικής ιστορίας που δεν την είχαν ζήσει.

«Και πάλι οι γλώσσες ήταν στις πρώτες προτιμήσεις. Επίσης διαβάζαμε ομαδικά ποιήματα του Σεφέρη, του Ρίτσου, του Νερούντα, τα βιβλία του Ρόδη Ρούφου, τα "18 κείμενα" και τα συζητούσαμε.

«Όταν μας μετέφεραν στον Κορυδαλλό δεν γινόταν συζήτηση για συλλογική μορφωτική δουλειά, γιατί είμαστε σε κελιά. Ατομικό διάβασμα λοιπόν και συζητήσεις στις ώρες που τα κελιά ήταν ανοικτά.

«Μετά την αποφυλάκισή μου, το 1973, πήγα και πάλι στη Νομική Σχολή, που την είχα αφήσει πριν 26 χρόνια. Διάβασα και έδωσα κατ' ευθείαν πτυχιακά σε οκτώ μαθήματα, σύμφωνα με έναν ευεργετικό νόμο που ίσχυε τότε. Εκεί που δυσκολεύτηκα περισσότερο ήταν η καθαρεύουσα. Τόσα χρόνια μελετούσα και έγραφα στη Δημοτική. Άνοιξα λεξικό για να δω τι θα πει η λέξη "οιονεί". Το 1975, σε ηλικία 53 ετών κατάφερα να πάρω το πτυχίο και το 1977 την άδεια ασκήσεως επαγγέλματος. Δεν ήμουν η μόνη. Αναφέρω ορισμένους που τελείωσαν τις σπουδές τους μετά από πολλά χρόνια φυλακής. Ο Νίκος Καρράς και ο Δεωνίδας Τζεφρώνης τελείωσαν το Πολυτεχνείο. Ο Τάσος Κυριαζής, ο Δήμος Τασόπουλος και ο Γιώργος Λότσης τελείωσαν τη Νομική. Η Τούλα Δρακοπούλου και η Σάσα Τσακίρη τη φιλοσοφική Σχολή.

«Δεν ξέρω και δε νομίζω ότι το εγχείρημα αυτό θα γινόταν, αν δεν υπήρχε η συνεχής επαφή με το βιβλίο και το διάβασμα που είχαμε εμείς. Η πνευματική ερήγηση στα χρόνια που για άλλους θα ήταν ίσως χρόνια αδράνειας, ήταν το κλειδί της απόφασής μας να τελειώσουμε αυτό που κάποτε είχαμε αρχίσει.»

Κυψέλη, 14/6/00

11) ΣΥΝΕΝΤΕΥΞΗ ΜΕ ΤΗΝ ΕΛΛΗ ΝΙΚΟΛΑΟΥ.²¹

« Η μόρφωση για μας ήταν θέμα αντίστασης, αλλά και ψυχολογικής στήριξης. Τι να κάναμε; Η προσπάθεια όλων ήταν να καταφέρουμε να κάνουμε όσο το δυνατό λιγότερο οδονηρές τις μέρες μας εκεί .Εμείς οι νεότερες δεν ξέραμε πώς και από ποιους καθοδηγούνταν η επιμόρφωση. Πάντως τη δίψα και τον προσανατολισμό για τα γράμματα μου την είχαν εμφυσήσει και από την οικογένειά μου, πέρα από το περιβάλλον των αγωνιστών- συναδέλφων . Ο αδελφός μου κατάφερε να τελειώσει το σχολείο και να μπει στο Πολυτεχνείο μετά τις φυλακίσεις και τους κατατρεγμούς. Από τις φίλες μου και συνεξορίστες η Βικτωρία Θεοδώρου και η Σόνια Ρενιέρη κατάφεραν να τελειώσουν μετά την αποφυλάκισή τους τις σπουδές τους.

«Κι εγώ μέχρι τα 50 μου είχα άγχος να μπορέσω να τελειώσω την Πάντειο. Δυστυχώς έπρεπε να επιβιώσω , να δουλέψω και να θρέψω μόνη μου την κόρη μου, οπότε εγκατέλειψα το στόχο μου αυτό. Της μετέφερα , πιστεύω , τη δίψα μου, διότι έχει πάρει δυο πτυχία μέχρι σήμερα και συνεχίζει...

«Στη Χίο και το Τρίκερι, μας έκαναν μαθήματα αγγλικών, φιλολογικά , μουσικής, χορωδίας κ.α. Θυμάμαι τις καθηγήτριες Λίζα Κόττου, τη Μάχη Κοντοπούλου, την Ελένη Γαρίδη. Στην Αργυρούλα Κουτήφαρη οφείλαμε τη γυμναστική και τους χορούς που μαθαίναμε. Η Ελλη Νικολαΐδου κατάφερε και οργάνωσε υπέροχη χορωδία. Υπέροχη ήταν και η χορωδία στον Αη Στράτη , το ' 57, που τη διηύθυνε ο Μάργαρης...

«Στον Αη Στράτη, από μαθήτρια έγινα δασκάλα. Μου ζητήθηκε να κάνω τα μαθήματα της Πολιτικής Οικονομίας και της ιστορίας του ΚΚΕ. Ξαφνιάστηκα, θεωρούσα ότι δεν ήξερα τόσα πολλά , ώστε να είμαι σε θέση να διδάξω κιόλας. Ρώτησα γιατί δεν το ανέθεταν στην Αργυρούλα Δροσάκη, τη δικηγόρο. (Έμαθα αργότερα για ποιο λόγο δεν της το πρότειναν...)Μελέτησα πολύ καλά τις σημειώσεις μου και πιστεύω πως κατάφερα να ανταποκριθώ στο επίπεδο των 5-6 "μαθητών" μου. Ανάμεσά τους ήταν και δυο τρεις δικηγόροι.. Το δύσκολο δεν ήταν η παράδοση, αλλά οι ερωτήσεις και η συζήτηση μετά.

« Οι σημειώσεις και τα βιβλία μας αντιγράφονταν στο χέρι. Πολλοί και πολλές κάναμε λογιστικά ή μαθαίναμε μουσικό όργανο(κιθάρα). Παντού πρωτοστατούσαν οι νέοι, πρώην ΕΠΟΝίτες. Εδώ που τα λέμε , από τις αγγαρείες και την ιεράρχηση , λόγω της μικρής μας ηλικίας, δεν είχαμε και πολύ ελεύθερο χρόνο στη διάθεσή μας για απεριόριστη μελέτη και διάβασμα.

« Μου ανέθεσαν κάποτε να παίζω στο θέατρό μας το Γουλιέλμο Τέλο. Απάγγελια επίσης μπροστά σε κοινό το " Μπάγιουσκι- μπαγιού ", ένα ρωσικό νανούρισμα. Δεν το περίμενα από τον εαυτό μου... Αξέχαστη παράσταση ήταν " Ο Προμηθέας Δεσμώτης". Τέτοιες παραστάσεις παρακολουθούσαν και οι κάτοικοι του χωριού. Κάθε Κυριακή μάθαμε να παρακολουθούμε από το ραδιόφωνο την κλασική μουσική.

« Η μορφωτική και εκπαιδευτική ατμόσφαιρα των φυλακών και εξοριών μας εξοικείωσε με το διάβασμα και τη μελέτη. Παρά τη βιοπάλη και της δυσκολίες που αντιμετώπισα στη ζωή μου, θεωρώ μεγάλη μου κατάκτηση το βιβλιοπωλείο μου , που το έφτασα εδώ από περίπτερο. Χαίρομαι να παρακολουθώ την πνευματική κίνηση και να διευκολύνω τους άλλους στις αναγνωστικές τους προτιμήσεις.

²¹ Η Έλλη Νικολαίου πιάστηκε από τους Γερμανούς (με τη βοήθεια των ελλήνων συνεργατών τους) σε ηλικία μόλις 16 ετών. Στο Χαϊδάρι ήταν μαζί με την Ηρώ Κωνσταντοπούλου μέχρι την τελευταία στιγμή. Απο τότε οι συλλήψεις και οι φυλακίσεις αποτέλεσαν γνώριμο χαρακτηριστικό της ζωής της. Πέρασε από τα στρατόπεδα συγκέντρωσης της Χίου, του Τρίκερι, της Μακρονήσου και του Αη Στράτη, το '57.

«Πολλές φορές κάνω μόνη μου την ερώτηση αν θα έκανα τα ίδια , σε περίπτωση που ξανάρχιζα τη ζωή μου και απαντώ πως θα ακολουθούσα τον ίδιο δρόμο, γιατί αν και δύσκολος, γέμισε με νόημα τη ζωή μου».

πλ. Βικτωρίας , / 16-6-00

12) ΣΥΝΕΝΤΕΥΞΗ ΜΕ ΤΗ ΝΑΤΑΛΙΑ ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΥ²²

«Η έλλειψη του κατάλληλου βιβλίου ήταν μεγάλη σε μας. Χρησιμοποιούσαμε τα σχολικά βιβλία, όχι όλα, με επιλογή. Βρήκαμε μόνο ένα αλφαβητάρι που πήγαινε από χέρι σε χέρι. Δε μπορούσαμε να βρούμε τα παλαιότερα βιβλία του βουνού, υπήρχαν πολλές δυσκολίες. Η Ρόζα Ιμβριώτη είχε φτάσει στον τόπο εξορίας από καταδιωκόμενη, χωρίς κανένα μορφωτικό υλικό. Οι γερόντισσές μας ούτε μολύβι είχανε, ούτε λεφτά να το αγοράσουνε, ούτε χαρτί, τίποτα. Γράφανε στην άμμο. Γι αυτό είναι αξιοθαύμαστες οι γυναίκες αυτές... καλά οι νέες., που κάτω από τέτοιες συνθήκες κατάφεραν να μορφωθούν. Όπως μια γερόντισσα, η Σοφία Κωστοπαναγιώτου, που είχε εξόριστο τον άνδρα της μια ζωή, με μια διακοπή στα Δεκεμβριανά που ήρθε στην Αθήνα και πάλι τον βουτήζανε, όπως και η «θεία» - έτσι τη λέγαμε- διότι στην Αντίσταση υπηρετούσε στην Αλληλεγγύη και έμπαινε και έβγαινε στις φυλακές, είχε γίνει κι αυτή "στέλεχος"(!)... Ήταν αναλφάβητη. Έσπευσε πρώτα πρώτα να δουλέψει στο τσαγκαράδικο και τις ώρες της" δουλειάς της σχολικής "τις βρήκε μοναχή της και μας παρακολουθούσε, δεν την είχα μαθήτριά. Είχε, λοιπόν, τέτοια εξέλιξη, που διόρθωνε τα ορθογραφικά λάθη του άνδρα της, που ήταν μια ζωή φυλακή και της έστελνε γράμματα (για τον Κωστοπαναγιώτη διάβασα στις σημειώσεις που μου δώσατε ότι κρατούσε ημερολόγιο στις εξορίες)

« Είχα μια μαθήτριά, την Καραμπέτσου Διαμάντω, που ήταν ηρωίδα του Μακρονησιού. Κάποτε, όταν πήγα σπίτι της, μετά από τριάντα χρόνια, είχε φτιάξει δικό της σπίτι. Εξόχο. και κάτω στο ισόγειο είχε ένα σπουδαίο μαγαζί και μου λέει: - Εσύ μου τα έμαθες αυτά! Άμα δεν ήξερα εγώ γράμματα θα ήξερα να τα καταφέρω με λογαριασμούς και βιβλία:

«Είμαστε πολλές δασκάλες και έτσι τα τμήματα ήταν των 6-7 ατόμων, κάθε μια μας είχε την ομάδα της. Εγώ είχα μαθήτριες δημοτικού από την Γ' τάξη και πέρα. Η Φλούντζη είχε 25 γυφτισσες, που τα παιδιά τους ήταν στο Δημοκρατικό Στρατό και τις έμαθε όλες γράμματα. Καμιά από εμάς τις δασκάλες δεν είχε αναρωτηθεί αν ήρθε ή όχι στο μάθημα της κάποια ή αν παρακολουθεί ή όχι. Αυτός ο κόσμος διψούσε αληθινά για μάθηση... Ήρθε τετ α τετ με τη μόρφωση.

«Η δουλειά των διδασκαλισσών ήταν πολύ σοβαρή βέβαια, αλλά υπερκαλυπτόταν από τα εκλαϊκευμένα μαθήματα Γενικής Ιστορίας και Γεωγραφίας (που ήταν συνδεδεμένα μεταξύ τους), τα οποία αφού τα τακτοποιούσε η ομάδα των εκπαιδευτικών με προϊστάμενη τη Ρόζα, τα παίρναμε εμείς οι δασκάλες, τα αντιγράφαμε και τα «μεταδίδαμε» μέσα στη σκηνή. σε σαράντα γυναίκες, ενώ άλλες να κρατάνε τσίλιες απ' έξω. Μιλούσαμε από τις σημειώσεις μας σε όρθιες γυναίκες και μετά γινόταν η συζήτηση με ερωτήσεις κτλ.. Τα κανονίζαμε κάθε δεύτερη μέρα, ανάλογα. Η Λίζα Κόττου έκανε πολλές διαλέξεις για την Ιστορία της Τέχνης. Είχε υπόψη της να γράψει μια σειρά βιβλίων ειδικά για την τέχνη και τη ζωγραφική. Εκεί είδε στην πράξη πως ο γυναικείος κόσμος - αγρότισσες, μοδίστρες, υπάλληλοι, μαθήτριες, φοιτήτριες- όλες διψούσαν για να μάθουν. Μιλούσε για το έργο του Βαν Γκογκ, ρωτούσε και της απαντούσαν εύστοχα. Είδη δηλαδή στην πράξη ότι μπορεί ο λαός, έχει την ευαισθησία, έχει όλα τα προσόντα που πρέπει να έχει ένας άνθρωπος για να

²² Η Ναταλία Αποστολοπούλου, δασκάλα από την Καλαμάτα, συγγραφέας, μέλος της Εταιρίας Ελλήνων Λογοτεχνών. Για την αντιστασιακή της δράση εξορίστηκε το 1947 στο Τρίκερι - Μακρόνησο-Τρίκερι έως το 1952. Τα βιβλία της έχουν ως κύριο θέμα τη ζωή και την αντίσταση των γυναικών στη διάρκεια των πολέμων και των διωγμών της δεκαετίας 40-50. Τα έργα της για το Τρίκερι και τη Μακρόνησο αποτελούν κύριες πηγές της εργασίας αυτής. Η συνέντευξη έγινε τόσο για να διευκρινιστούν καλύτερα ορισμένες πτυχές των γεγονότων, όσο και για να διερευνηθεί ο ρόλος της ίδιας στην επιμορφωτική προσπάθεια των κρατουμένων γυναικών. Οι ερωτήσεις τέθηκαν σχετικά με το ρόλο του καθοδηγητικού συντονιστικού οργάνου διαφώτισης και επιμόρφωσης και τον τρόπο οργάνωσης της εκπαιδευτικής δουλειάς. Οι ερωτήσεις αυτές έρχονται να καλύψουν το κενό άλλων συνεντεύξεων και βιβλίων, καθώς και θέματα πρακτικής υφής, όπως η προμήθεια υλικού.

την καταλάβει και να ευχαριστηθεί με την τέχνη και να την αξιολογήσει. Αυτά ζυπήσανε πάρα πολύ τον κόσμο, πάρα πολύ.. Σου λέει.." Εγώ που δεν ήξερα τίποτα και τώρα ξέρω... γιατί είναι η μέρα και γιατί είναι νύχτα, τι συμβαίνει, το ξέρω τώρα. Ξέρω πως γίνονται οι εποχές, τώρα το καταλάβαμε..., σοφά πράγματα είναι τούτα...Ναταλία μου" Πού να είχαμε το μυαλό να τα κρατήσουμε τα μαθήματα αυτά, να τα παρουσιάζαμε !

«Είχαμε μια δασκάλα βετεράνα - κομμουνίστρια, την Κατίνα Μαμέλη. Ήταν τότε 55 ετών και κοσμαγάπητη από τις γυναίκες . Είχε δυο τρεις γκρουπες- αναλφάβητες, προχωρημένες στις τάξεις του Δημοτικού κ.α. Έλεγε, λοιπόν, ότι «δεν πρέπει να φύγει καμία αναλφάβητη από την εξορία, ούτε γερόντισσα, ούτε νύφη, ούτε νέα, καμία.» (στο σημείο αυτό η Ν. Αποστολοπούλου διάβασε ορισμένα σημεία από άρθρο της στο περιοδικό " Κομμουνιστική Επιθεώρηση, τχ. 3,1984) .

«Με τη βοήθεια της ζωγραφικής ικανότητας της Μαμέλη και του "Αρχιμήδη " μας, φτιάξαμε υδρόγειο σφαίρα για τις ανάγκες του μαθήματος της Γεωγραφίας .Η Μαμέλη δίδαξε με ένα αναμμένο κερί την περιστροφική κίνηση της Γης.

«Τα κείμενα που διδάσκαμε ήταν στη δημοτική. Βρίσκαμε από την αγορά του Βόλου απλά λογοτεχνικά βιβλία για να συνηθίζουν οι μαθήτριές μας και την άλλη γλώσσα. Γράφαμε και εκθέσεις. Η Κατίνα η Μαμέλη έπαιρνε ένα απ' τα τετράδια και φώναζε προς τις άλλες: "Ελάτε να 'δείτε τους σκοταδιστές, κοιτά τι λαό έχουμε, τι παρατηρητικότητα, τι σκέψη, τι ενδιαφέροντα έχει"- ήταν κατενθουσιασμένη. Όλες μας είμαστε. Στην αρχή ήταν δύσκολο, βέβαια, οι προτάσεις ήταν κατά παράταξη κλπ...Όμως, καταλάβαινε ότι ένα καλογραμμένο κείμενο έχει αξία. Σ' αυτό επέμενε πολύ η Ρόζα, έλεγε: " Πρέπει να είμαι αντιληπτή, κατανοητή, ό,τι γράφω πρέπει να γίνεται κατανοητό, γιατί υπάρχουν έξω άνθρωποι, ακόμα και επιστήμονες, που δεν μπορούν να κάνουν ούτε μια αίτηση και τρέχουν και βρίσκουν άλλους. Εμείς αυτά θα τα κάνουμε μόνες μας! Θα είσαστε απλές, μας έλεγε, θα τονίζουμε όπου πρέπει το ωραίο. Δε θέλουμε "ελληνικούρες", θέλουμε σωστή γραφή, έκφραση. Θα ενδιαφερόμαστε για τη λογική σύνδεση του γραπτού. Αργότερα θα βρούμε και τα καλλοιογικά στοιχεία.. Μια φράση θα μπορούσε να γίνει πιο ωραία, αν δεν τη βάζουμε μονοκόμματη κλπ..

«Κάναμε ειδικό μάθημα καλής γραφής και έκθεσης. Γενικά, όχι μονάχα τα μαθήματα, αλλά όλη η Ιστορία του Γυναικείου αντιστασιακού κόσμου είναι πολύ συγκινητική, για τη μεγάλη δίψα που ένιωθε ο κόσμος αυτός για τα γράμματα, για τον πολιτισμό. Όλες εμείς οι δασκάλες απορούσαμε πώς με τόσες δυσκολίες όλες ήταν διαβασμένες, καθαρά τα γραπτά τους και διατυπωμένα ωραία....

«Ειδικά μαθήματα ιδεολογικού περιεχομένου δεν κάναμε. Περνούσαμε, βέβαια, τα μηνύματα, όχι όμως απόλυτα ιδεολογικά. Δεν ήταν ιδεολογικά ομοιογενείς οι ομάδες μας. Επίσης, μαθήματα γίνονταν και πριν φτάσει η Ρόζα στο στρατόπεδο, ήταν όμως σκόρπια. Η Ιμβριώτη τα συστηματοποίησε...

«Δημιουργήσαμε τα δυναμικά συνεργεία μας- το μοδιστράδικο πρώτα, το τσαγκάρικο μετά. Η μόρφωση ήταν παράλληλη με την καλλιέργεια των επαγγελματικών δεξιοτήτων. Οι μοδίστρες μας ήταν ταλαντούχες, γνωρίζω δυο που σταδιοδρόμησαν αργότερα...Η μια που θυμάμαι καλά ήταν η Μαρία Ράπτη, τότε ήταν βοηθός.. Η θεια- Κωστοπαναγιώταινα επέλεξε το τσαγκαράδικο, γιατί όπως έλεγε τη μοδιστρική κάπως την κατάφερνε, ενώ η τσαγκαρική ήταν χρήσιμο επάγγελμα. Η Κατερίνα Χαρτιάτη, καταπληκτική ζωγράφος, είχε μαθήτριες τη θεία και ανιψιά Κοντοπούλου, ήταν οι πιο γλωσσομαθείς του στρατοπέδου(είχαν μαζί τους την Εγκυκλοπαίδεια Λαρούς).Η Κατερίνα έκανε τα σχέδια των στολών, οι μοδίστρες τα έραβαν και έτσι είχαμε καταπληκτικά κοστούμια, όπως αυτά για τις Ωκεανίδες της τραγωδίας. Τα συνεργεία δούλευαν δωρεάν.

«Δεν το κρύβω ότι πολλές φορές σκέφτηκα ...να κράταγε άλλο έναν χρόνο η εξορία μας ...για να ολοκλήρωναν πολλές τις γνώσεις τους...!»

Αργυρούπολη, 27/6/00.

13) ΣΥΝΕΝΤΕΥΞΗ ΜΕ ΤΟ ΔΙΟΝΥΣΗ ΓΕΩΡΓΑΤΟ.²³

«Η ιστορία των φυλακισμένων και των εξόριστων για πολιτικούς λόγους είναι μακρά. Πάρτε για παράδειγμα τους Ριζοσπάστες της Κεφαλονιάς από το 1870. Εκεί γινόταν η αυτομόρφωση. Εμείς όμως μιλάμε για τη λαϊκή επιμόρφωση στη χώρα μας. Αυτή υπάρχει και λειτουργεί με την ίδρυση του Κ.Κ.Ε, είναι γέννημα θρέμμα του (όπως φαντάζομαι και των άλλων Κομ. Κομμάτων, όπου θα γίνονταν τέτοια πράγματα.) Απ'όσα γνωρίζω για την ιστορία του κινήματος, όπου είχαμε φυλακισμένους και εξόριστους πάντοτε γινόταν προσπάθεια για μόρφωση ομαδική, μα κύρια και πάντοτε ατομική. Και ο πιο αγράμματος έλεγε, είμαι στο Κόμμα, πρέπει να διαβάσω, να μάθω. Η μόρφωση, για να μπορέσει να είναι ομαδική θα έπρεπε να υπάρχει μια ομάδα συμβίωσης από 20-50 εξόριστους και μέσα εκεί να υπάρχει ένας άνθρωπος που να μπορέσει να την οργανώσει. Αυτή η εκπαίδευση είχε ως βάση τη «Λαϊκή μόρφωση» και αφορούσε τον πολιτισμό και την ιστορία της χώρας μας. Ο κρατούμενος ήθελε να μάθει την ιστορία του τόπου του και ας ήταν αγράμματος. Υπήρχαν όμως βοηθήματα; Υπήρχαν. Πριν από τον Κορδάτο, υπήρχε ο Παπαρηγόπουλος. Κύρια μελετούσαν τον Κορδάτο, είτε διαβάζανε ατομικά είτε συλλογικά. Επομένως, μην αποκλείσουμε ότι όταν ο Άρης και ο Καραγεώργης είναι στο Καλπάκι ότι μπορεί να'χαν οργανώσει και κανένα μάθημα ιστορίας. Αυτή η μόρφωση, το διάβασμα, είτε ατομικό είτε ομαδικό, δεν είχε το χαρακτήρα μόνο της μόρφωσης. Το περιεχόμενο της μόρφωσης ανέβαζε την αγωνιστική αντίσταση στις ταξικές πιέσεις. Εμείς, σαν καθοδήγηση αργότερα, το βάζαμε σαν βασική αρχή. Όταν μπήκε ο αμερικανός καθηγητής στο σύρμα, στο ΑΕΤΟ, στη Μακρόνησο, αφού σύρθηκε με την κοιλιά για να μπει στο σύρμα που ήταν οι διανοούμενοι και μας ρώτησε τι θέλουμε, εμείς του είπαμε: και φαί δεν έχουμε και νερό δεν έχουμε, αυτό που θέλουμε είναι χαρτί και μολύβι. Ρώτησε τότε τον διοικητή του στρατοπέδου: εγώ θα τους τα στείλω, εσείς θα τους τα δώσετε; Ήταν, λοιπόν, κι αυτό μια μορφή αντίστασης- όταν όλα τα κεφάλια ήταν σπασμένα, τα χέρια σπασμένα, πόδια σπασμένα κτλ. - γινόταν με το διάβασμα η αντίσταση. Ο αντίπαλος δυσκόλευε κάθε τέτοια προσπάθεια. Πολλές φορές υποχωρούσε και σε άφηνε να κάνεις και μαθήματα, όχι μαρξιστικά.

«Το '46 στο Ναύπλιο ήμουν φαντάρος. Εκεί, οι κρατούμενοι στις φυλακές, όσοι διαβάζανε, τα βιβλία τα κρύβανε, είχαν ανοίξει το πάτωμα. Κάνανε μαθήματα ιστορίας, κοινωνιολογίας κτλ. Όταν τους ανακάλυψαν, τους πήραν τα βιβλία και τους στείλανε στο στρατοδικείο.

«Σε όλες τις φάσεις της εξορίας, αρχίζοντας από το Καλπάκι, όσοι και αν ήταν οι εξόριστοι, γινότουσαν μαθήματα μαρξισμού, φιλοσοφίας, πολιτικής οικονομίας, ιστορίας κτλ.

«Κάθε ομάδα, αν είχε αγράμματος, έδινε ιδιαίτερη προσοχή σ' αυτούς που είτε δεν είχανε πάει καθόλου στο Δημοτικό, είτε είχανε πάει κάνα δυο χρόνια. Οπότε οργανώνανε μαθήματα αριθμητικής, ανάγνωσης και γραφής. Αυτό που προσπαθούσε να πετύχει ο δάσκαλος, στο βαθμό που είχε την ικανότητα, ήταν να δώσει μέσα από τα

²³ Ο Δ. Γεωργάτος είναι μαθηματικός. Πήρε μέρος στην Εθνική Αντίσταση, από την πρώτη κιόλας μέρα της Ιταλικής Κατοχής, στην ιδιαίτερη πατρίδα του, την Κεφαλονιά. Εκεί, με μια ομάδα προοδευτικών καθηγητών, αποφάσισε να διδάξει στα γυμνάσια της περιοχής, αμισθί, μόνο και μόνο για να μη διορίσουν οι κατακτητές δικούς τους εκπαιδευτικούς. Αυτή η ημιεπίσημη υπηρεσία στα δημόσια σχολεία θα είναι και η μόνη σε όλη την υπόλοιπη ζωή του. Για την αντιστασιακή του δράση, μέσα από τις γραμμές του Κομμουνιστικού Κόμματος, το ελληνικό κράτος του στέρησε κάθε δυνατότητα εξάσκησης του εκπαιδευτικού του έργου. Η μαρτυρία του έχει ιδιαίτερη αξία για την εργασία αυτή, διότι ο Γεωργάτος υπήρξε μέλος των Επιτροπών Διαφώτισης στον Αη Στράτη και τη Μακρόνησο και επομένως « από πρώτο χέρι» γνωρίζει καλά τους στόχους που έθεταν και τον τρόπο που λειτουργούσαν. Γνωρίζει επίσης πολλά πάνω στην εξέλιξη και τη διαμόρφωση των μορφωτικών στόχων που έθετε το λαϊκό κίνημα. Ο ίδιος επέλεξε να κάνει συνολική τοποθέτηση για το θέμα της μόρφωσης των εξόριστων και φυλακισμένων.

μαθήματα Ιστορίας, Γεωγραφίας ,την αγωνιστική προοπτική, προσαρμόζοντας το περιεχόμενο. Αφού μάθαιναν τα πρώτα γράμματα, ένα άλλο μάθημα ήταν "Πώς φτιάχνω μια ανταπόκριση", για να έχουν τη δυνατότητα να στείλουν μια ανταπόκριση στην εφημερίδα.

«Στην περίοδο 1923- 1936 , εξορίες υπήρχαν στο Καλπάκι, στον Αϊ- Στράτη , στη Γαύδο κτλ. Τα μαθήματα ήταν αυτά που προαναφέραμε. Η ιστορία διδάσκεται από τον Κορδάτο και μετά από τα κείμενα του Ζεύγου, που τα έγραψε στην Ακροναυπλία. Μέχρι το '40 η πλειοψηφία των εξόριστων ήταν εργάτες και αγρότες. Υπήρχαν και πολλοί δημόσιοι υπάλληλοι και διανοούμενοι, βασικά δάσκαλοι και καθηγητές - το κίνημα ήταν δεμένο με τη διανοήση . Το ' 36- ' 41, περίοδος δικτατορίας του Μεταζά, οι εξορίες είναι στον Αϊ- Στράτη, τη Γαύδο , τη Φολέγανδρο και την Ακροναυπλία, , που πρόσφερε τόσα πολλά στο θέμα της μόρφωσης. Καθοριστικός στάθηκε ο ρόλος του Γληνού. Εκεί(στην Ακροναυπλία) ήταν διακόσιοι, πεντακόσιοι, χίλιοι εξόριστοι και η διοίκηση αναγκάστηκε να αναγνωρίσει τις ομάδες συμβίωσης , επιτρέποντας ακόμα και τα μαθήματα , κάποια στιγμή.

«Στην περίοδο της Γερμανικής Κατοχής οι μεγαλύτερες φυλακές ήταν στο Κούρνοβο, στην Κέρκυρα και στο Χαϊδάρι. Δεν είναι γνωστό αν κάτι γινόταν εκεί. Ίσως να αναφέρει ορισμένα πράγματα ο γιατρός Α. Φλούντζης.

«Την περίοδο '46- '62 λειτουργούσαν σε όλη την Ελλάδα φυλακές . Δεν υπήρχε Νομός που να μην υπάρχει φυλακή. Είναι πάρα πολλά τα νησιά εξορίας: Ζάκυνθος, Φολέγανδρος, Αϊ Στράτης, Χίος, Λήμνος, Σαμοθράκη . Μόνο από την Ικαρία θα πρέπει να πέρασαν σε δυο χρόνια 30-40.000 εξόριστοι. Εξέχουσα θέση κατείχε η Γιούρα , με δεκάδες χιλιάδες εξόριστους, η Μακρόνησος με 100000, η Κέρκυρα, η Κεφαλονιά, όπου στέλλονταν οι θανατοποινίτες. Σ' όλες αυτές τις φυλακές και εξορίες λειτουργούσαν τα λαϊκά σχολεία και η αυτομόρφωση . Γίνονταν πολιτικά μαθήματα και μαθήματα καλλιέργειας του πνεύματος. Οι εντελώς αγράμματοι είναι λίγοι, όμως ήταν αρκετοί αυτοί, που αν και είχαν τελειώσει το Δημοτικό, δεν ήξεραν και πολλά πράγματα .Το μεγαλύτερο ποσοστό των κρατουμένων ήταν αγρότες, λίγοι οι εργάτες και πολλοί διανοούμενοι. Υπήρχαν πολλές δυσκολίες , από τις πολλές μετακινήσεις. Μέσα σε δυο τρεις μήνες άλλαζε η σύνθεση πολλών ομάδων, αφού χιλιάδες μετακινούνταν.

«Παρ ' όλα αυτά η αυτομόρφωση οργανώθηκε , με αποκορύφωμα στον Αϊ –Στράτη. Γίνονταν μαθήματα Ελληνικών για τους παλιούς και νέους μας λογοτέχνες, ποιητές και πεζογράφους. Διδάσκονταν κείμενα του Ρίτσου, του Λουντέμη κ.α. από την πρόσφατη ιστορία της Εθνικής Αντίστασης. Δόθηκε ιδιαίτερη προσοχή στη νεολαία. Γίνονταν ομάδες, που η καθεμιά ανήκε σε μια σχολή που προετοιμάζε τα παιδιά για ένα συγκεκριμένο επίπεδο. Υπήρχαν ομάδες για όσους έπρεπε να τελειώσουν το Γυμνάσιο, άλλες για τους φοιτητές του Πανεπιστημίου ,για να πάρουν το δίπλωμά τους. Τα ίδια τα παιδιά ενδιαφέρονταν γι αυτό. Τα βιβλία ήταν των σχολών τους, όσα μπόρεσαν να φέρουν μαζί τους. Την περίοδο αυτή συστάθηκαν και οι ομάδες εκμάθησης ξένων γλωσσών.

«Μετά το ' 50, όλοι οι εξόριστοι βρίσκονται στον Αϊ- Στράτη, οι φυλακισμένοι ήταν σκόρπιοι. Εκεί έφεραν και τις γυναίκες από το Τρίκερι, αλλά και νέους εξόριστους. Παρέμεινε μόνο το στρατόπεδο του Αϊ Στράτη και "ετροφοδοτείτο" με εξόριστους όλη τη δεκαετία του 50. Ήταν απομονωμένο και περιφραγμένο με συρματοπλέγμα. Τα μαθήματα γίνονταν παράνομα. Το μάθημα γραφόταν από τον υπεύθυνο του Γραφείου Διαφώτισης και δινόταν στην ομάδα των δασκάλων. Γίνονταν επεξηγηματικές ερωτήσεις και το κείμενο ξαναγραφόταν σε λίγα αντίτυπα, για λόγους συνωμοτικούς. Οι δάσκαλοι το μετέφεραν στους μαθητές τους , γίνονταν ερωτήσεις , ανακεφαλαίωση κτλ.. Για κάθε μια ή δυο σκηνές υπήρχε ένας δάσκαλος. Δεν μπορούσε κανείς να παρακολουθήσει πάνω από ένα μάθημα. έπρεπε πρώτα να ολοκληρώσει την ενότητα που διδασκόταν . ανεξάρτητα αν έκανε άλλο ατομικό διάβασμα για άλλα θέματα. Τα μαθήματα είχαν την έννοια να αποκτήσουν οι μαθητές σφαιρικές και καλά τεκμηριωμένες επιστημονικές γνώσεις πάνω σε κάθε

αντικείμενο. Χρησιμοποιούσαν και τα σχολικά βιβλία, τα συμπλήρωναν όμως. Στην Αριθμητική έπρεπε να μπορέσουμε να δώσουμε τα απαραίτητα, ώστε να μπορεί να σκέφτεται το μυαλό. Αυτό γινόταν μέσα από τη σύνθεση της Αριθμητικής και της Άλγεβρας, για τους προχωρημένους μαθητές. Στη Γεωγραφία έπρεπε να μάθουν ορισμένα γενικά πράγματα, αλλά και ουσίας, όπως π.χ. ποιος είναι και πού βρίσκεται ο ορυκτός πλούτος της Ελλάδας, που δεν είναι Ψωροκώσταινα.... Όταν κάναμε μάθημα για την Κοζάνη, εκτός από τα βασικά, μιλούσαμε για τους υδατάνθρακες που έχει. Το ίδιο όταν μιλούσαμε για τον Αλιάκμονα ή τον Αχελώο, όπως μπορούσε να πιάσει τα θέματα η επιτροπή μας σχετικά με τις δυνατότητες ανάπτυξης της χώρας. Στα μαθήματα Γεωλογίας βοήθησε πολύ ο Μήτσος Κισκίρας, που ήταν υφηγητής Πανεπιστημίου. Το 1950 η Βιολογία ήταν καινούργια επιστήμη. Εμείς βρήκαμε ένα ξενόγλωσσο βιβλίο και "κατεβάσαμε" στις ομάδες αυτό το μάθημα, πρωτοποριακό για τα δεδομένα της χώρας. Το παρακολούθησαν και φοιτητές. Σημαντική ήταν η προσφορά του Νιφόρου, του μικροβιολόγου. Τα μαθήματα Πολιτικής Οικονομίας ήταν προσαρμοσμένα στα τελευταία ντοκουμέντα του 7ου Συνεδρίου του Κόμματος για την Οικονομική Ανάπτυξη της χώρας και στη μελέτη του Μπάτση. Μαθήματα Πολιτικής Οικονομίας και Ιστορίας είχα κάνει κι εγώ.

«Οι εξετάσεις γίνονταν με ερωτήσεις, αλλά και γραπτές. Μια επιτροπή αξιολογούσε αν κάποιος ολοκλήρωνε το επίπεδο του Δημοτικού ή του Γυμνασίου. Φροντίζαμε να έχουν τέτοιο επίπεδο, ώστε να μπορούν να εγγραφούν σε νυκτερινό σχολείο αργότερα και να πάρουν το απολυτήριο ή να βρουν δουλειά. Αυτά τα κάναμε για να τους δημιουργήσουμε την εμπιστοσύνη και την αυτοπεποίθηση, για να διαβάζουν.... Για όσους είχαν γυμνασιακές γνώσεις, λειτουργούσαν και ομάδες λογιστών. Εκεί δίδασκαν οι απόφοιτοι της Ανωτάτης Εμπορικής και Οικονομικών Επιστημών. Τουλάχιστο 200 αργότερα πρέπει να βρήκαν δουλειά ως λογιστές ή βοηθοί... Ιδιαίτερη παρόρμηση είχαν οι επιστήμονες - φοιτητές. Σχεδόν όλοι τους μπόρεσαν μετά την απόλυσή τους από την εξορία να συνεχίσουν και να πάρουν το δίπλωμά τους, ιδιαίτερα οι δικηγόροι και οι μηχανικοί. Υπήρχαν και αυτοί που διακρίθηκαν ως επιστήμονες, μέχρι και καθηγητές Πανεπιστημίου.

«Πολλοί από εμάς μάθαμε και μια τέχνη, διότι όλοι μας είχαμε χωριστεί και δουλεύαμε σε συνεργεία. Τα συνεργεία ήταν: τσαγκάρηδων, κουρέων, ραφτών, υδραυλικών, ηλεκτρολόγων, ζαχαροπλαστών, φουρνάρηδων, μαγείρων...κτλ. Κι εγώ έμαθα να μαγειρεύω και να φουρνίζω ψωμί. Ο τσαγκάρης ή ο κουρέας όταν γύρισαν στο χωριό τους άνοιζαν μαγαζί και εξασκούσαν το επάγγελμά τους.

«Τα παιδιά που ασχοληθήκανε με τη λογοτεχνία και την ποίηση έγιναν γνωστοί καλλιτέχνες και διανοητές. Απ' αυτούς θυμάμαι τον Πατρίκιο (τα πρώτα του κείμενα είναι Μακρονησιώτικα), τον Μήλα Σπύρο, τον Τσιμπουκίδη, που σπούδασε αργότερα στο Πανεπιστήμιο Λομονόσσοφ και έγινε ακαδημαϊκός. Για τον Μέμο Παναγιωτόπουλο, που έφυγε νωρίς, μίλησε ο κάποτε συνεξόριστος Δεσποτόπουλος, ακαδημαϊκός, σε μια ημερίδα...

« Στη σχολή θεάτρου ο Κατράκης με τον Καρούζο δίδασκαν σκηνοθεσία και υποκριτική και ο Ρίτσος χορό. Τα περισσότερα έργα που ανέβαζαν ήταν τραγωδίες και δραματικά, τα οποία βασίζονταν σε κείμενα που μετάφραζαν ή έγραφαν επί τούτου οι ίδιοι. Ο Χατζηαγγελής Βαγγέλης έχει σώσει πολλά σκετς²⁴. Ο Φαρσακίδης και ο Δαγκλής διακρίθηκαν στα εικαστικά. »

Περισσός, 8-3-00.

²⁴ Την πληροφορία αυτή την έδωσε ο Νικάνδρος Κεπέσης, που παρευρισκόταν και παρακολουθούσε την συνέντευξη.

14) ΣΥΝΕΝΤΕΥΞΗ ΜΕ ΤΟΝ ΚΩΣΤΑ ΚΑΠΠΟ ²⁵.

«Τα μαθήματα που γίνονταν οφείλονταν στην πρωτοβουλία των παλαιότερων αγωνιστών και στην τεράστια πείρα τους. Ένας απ' αυτούς ήταν ο φιλόλογος Παρασκευάς Φουντουραδάκης, που είχε βγάλει και τη σχολή Γληνού. Τα πρώτα του μαθήματα ήταν τα γνωστά πια : "πώς γράφουμε", "πώς διαβάζουμε". Ενθάρρυνε πολλούς να αξιοποιούν τον καιρό τους διαβάζοντας και γράφοντας. Ήταν η ψυχή του στρατοπέδου στο μορφωτικό τομέα. Οι φοιτητές και οι επιστήμονες, που ήταν πάρα πολλοί, αυτομορφώνονταν πάνω σε θέματα που τους ενδιέφεραν περισσότερο. Μεγάλη ήταν η δυσκολία στο να βρεθούν βιβλία. Οι κρατούμενοι κατάφεραν να τα εξασφαλίσουν χρησιμοποιώντας διάφορα τεχνάσματα, όπως, για παράδειγμα, αλλάζοντας τα εξώφυλλα, ή εκμεταλλεύονταν την αγραμματοσύνη των επιτροπών λογοκρισίας. Τις περισσότερες φορές "τα έβρισκαν" με τους φρουρούς, οι οποίοι δεν το έκαναν μόνο για οικονομικό όφελος, αλλά τους συμπαραστέκονταν έμμεσα. Στη Λέρο, κατάφερα "μπάσω" κρυφά ένα αγγλικό βιβλίο πολιτικής οικονομίας, που σύντομα έγινε εγχειρίδιο διδασκαλίας και για άλλους. Τις περισσότερες φορές τα βιβλία αντιγράφονταν στο χέρι. Στη Γυάρο, με τα ελάχιστα μέσα και με σύμμαχο τη μνήμη του καθενός, γίνονταν μαθήματα. Όποιος ήξερε κάτι παραπάνω το δίδασκε στον άλλο. Βέβαια, υπήρχε η καθοδήγηση που τα κατηύθυνε όλα. Το περιεχόμενο των μαθημάτων ήταν και ιδεολογικό, γύρω από τη μαρξιστική φιλοσοφία (πολιτική οικονομία), αλλά και ευρύτερα επιμορφωτικό (γενική παιδεία, συνδικαλιστικά, αγροτικά). Ιδιαίτερη προσοχή δόθηκε στη νεολαία, αν και το καθεστώς φρόντισε επιμελώς να είναι όσο το δυνατό λιγότεροι νέοι κοντά στους παλιούς. Γι αυτούς έγιναν ειδικά μαθήματα, ώστε να μπορέσουν να τελειώσουν το Γυμνάσιο. Μια τέτοια περίπτωση ήταν ο Σπύρος Χαλβατζής, που πράγματι κατάφερε να βγάλει εκεί όλη την ύλη.

«Τα μαθήματα γίνονταν ως εξής: οριζόταν το θέμα και ο κύριος εισηγητής, μετά την εισήγηση γίνονταν ερωτήσεις από την πλευρά των μαθητευόμενων και ακολουθούσαν οι εμπειρωτικές ερωτήσεις του εισηγητή και ο διάλογος. Όσοι είχαν απομνημόσυνη καλά την ενότητα γίνονταν αργότερα δάσκαλοι σε άλλες ομάδες- γκρουπες. Έκανα μαθήματα Φιλοσοφίας, πάνω στο σχεδιάγραμμα του Φουντουραδάκη. Περισσότερο για τα μαθήματα ενδιαφέρονταν οι άνθρωποι από τα χαμηλότερα κοινωνικά στρώματα. Λόγω των πολιτικών διαφοροποιήσεων, δεν έδειχναν όλοι οι διανοούμενοι τον ίδιο ζήλο και την ίδια θέληση να μεταδώσουν και σε άλλους ορισμένες γνώσεις.»

Σχεδόν όλοι οι εξόριστοι προσπαθούσαν να μάθουν ξένες γλώσσες. Ο ίδιος ο Κ. Κάππος τελειοποίησε τα Αγγλικά του και έμαθε και ρωσικά. Μεγάλης αποδοχής έτυχαν τα μαθήματα που μπορούσαν να εξασφαλίσουν κάποιο επάγγελμα, όπως τα λογιστικά. Κάποια στιγμή τα παρακολουθούσαν γύρω στα 300 άτομα. Θυμάται ως δάσκαλο λογιστικών τον Απόστολο Κακαβά, επιμελητή της εμπορικής Σχολής. Ένας απ' τους "απόφοιτους που σταδιοδρόμησε επαγγελματικά" αργότερα ήταν ο Μιχ. Συνοδινός, γραμματέας της ΕΔΑ Λάρισας.

Από τον καλλιτεχνικό κόσμο ξεχώρισε ο Γ. Φαρσακίδης, που έμαθε σε όλους να κάνουν πυρογραφίες και πολλά χειροτεχνήματα. Τα τελευταία αποτέλεσαν για πολλούς μέσα οικονομικής ενίσχυσης, δημιουργικής αξιοποίησης του χρόνου και σύσφιξης των ανθρώπινων σχέσεων, που είναι γεγονός πως δοκιμάζονταν στις δύσκολες συνθήκες της εξορίας.

Για τον Κ. Κάππο η γνωριμία με αξιόλογους ανθρώπους και η βαθύτερη μελέτη της πολυπλοκότητας των ανθρώπινων σχέσεων στάθηκαν μοναδικά μαθήματα ζωής.

Γκύζη, 10- 3-00.

²⁵ Απόφοιτος της Ανωτάτης Βιομηχανικής Σχολής Πειραιά. Υπήρξε στέλεχος της Νεολαίας Λαμπράκη και αργότερα στέλεχος και βουλευτής του ΚΚΕ, μετά την Μεταπολίτευση. Για τη δράση του διώχθηκε άγρια από το δικτατορικό καθεστώς, που τον εξόρισε μετά από φυλακίσεις και βασανισμούς στη Γυάρο και τη Λέρο.

15) ΣΥΝΕΝΤΕΥΞΗ ΜΕ ΤΟΝ ΚΩΣΤΑ ΜΑΡΑΓΚΟΥΔΑΚΗ.²⁶

«Για τους πολιτικούς κρατούμενους η μόρφωση δεν απέβλεπε - κύρια- στην επίλυση ατομικών προβλημάτων. Κάτω από δύσκολες συνθήκες τρομοκρατίας και ένα πλήθος απαγορεύσεων, σε κάθε προσπάθεια μόρφωσης των πολιτικών κρατουμένων-εξόριστων, η πάλη των τελευταίων για μόρφωση εντασσόταν, πράτ' απ' όλα στη γενικότερη πάλη τους για μια δίκαιη κοινωνία χωρίς εκμετάλλευση.

«Η κρατική εξουσία δεν ήθελε μορφωμένους πολιτικούς κρατούμενους- εξόριστους. Εκτιμούσε πως από άποψη στρατηγικής, αυτό θα της δημιουργούσε στο μέλλον περισσότερες δυσκολίες. Όσο για το παρόν, δεν την ενδιέφερε η μόρφωση, αλλά η εξόντωση, η εξασθένηση, ψυχική και σωματική των θυμάτων της, με στόχο την ιδεολογία τους και την εξαφάνιση της αγωνιστικότητάς τους.

«Είχα αρχίσει πτυχιακές εξετάσεις στην ΑΣΣΟΕ,²⁷ όταν με συνέλαβαν. (Ιούλης '47- Ικαρία.) Η θέση μου στην οργανωτική ιεραρχία (ήμουν μέλος του Κ. Σ. της ΕΠΟΝ), εξ αντικειμένου καθόρισε και τις "χρεώσεις" στον παράνομο μηχανισμό μας. Συνήθως είχα τη δύσκολη και υπεύθυνη θέση της διαχείρισης. Δεν μπόρεσα να παρακολουθήσω συστηματικά τα μαθήματα κάποιου κύκλου. Διάβαζα όμως πολύ και κρατούσα στενή επαφή με τα θέματα που αφορούσαν την οικονομία.

«Στη Γυάρο, της περιόδου του εμφυλίου, οι πάνω από 12000 κρατούμενοι κατάφεραν, κάτω από τρομερά αντίξοες συνθήκες και κάτω από απόλυτη μυστικότητα, να συγκεντρώσουν και να καταγράψουν κατά θέματα τα στοιχεία που αφορούσαν το απαράδεκτο καθεστώς διαβίωσης και κράτησής τους. Έπρεπε, για παράδειγμα, να βρεις και να ταξινομήσεις τις ασθένειες των αρρώστων, ώστε να καταλήξεις στο γενικό συμπέρασμα και βεβαίως όλα αυτά να καταφέρεις να τα κρύψεις. Η δουλειά αυτή κράτησε πάνω από δυο χρόνια. Σπυρί - σπυρί συγκεντρώθηκε το υλικό. Εγώ χρεώθηκα και έγραψα εξ ολοκλήρου το κεφάλαιο για την οικονομική εκμετάλλευση και καταλήστευση των κρατουμένων. Το βιβλίο με τον τίτλο " Γιούρα" μπορέσαμε να το διοχετεύσουμε έξω. Μάλιστα έτυχε να το βγάλω εγώ, όταν το Δεκέμβρη του 1952 απολύθηκα. Πριν απολυθώ, οδηγήθηκα, για εξακρίβωση άλλων ενταλμάτων σύλληψης, στην Ασφάλεια Πειραιά. Πριν απ' αυτό πρόλαβα να δώσω στον αδελφό μου (που είχε έλθει να με πάρει), τη βαλίτσα με τα χειρόγραφα, που τα είχαμε καλά προφυλάξει στον ειδικά διαμορφωμένο πάτο της βαλίτσας. Σε μια συνηθισμένη σελίδα αντιστοιχούσαν δέκα δικές μας, δεν μπορούσε να διαβαστεί με γυμνό μάτι. Το διοχέτευσε στο ΚΚΕ και από κει στάλθηκε στην Πράγα, όπου εκτοπώθηκε σε ογκώδες βιβλίο με τίτλο « Γιούρα – το θανατονήσι» και στάλθηκε ως υπόμνημα στον ΟΗΕ. Το διακοσμούσαν πολλά σκίτσα, παραστατικά της σκληρής ζωής των κρατουμένων, φτιαγμένα από τους κρατούμενους ζωγράφους Ασαντούρ Μπαχαριάν και

²⁶ Στην Εθνική Αντίσταση από το 1942. Αναδείχθηκε σε στέλεχος της ΕΠΟΝ Κηφισιάς- Βορείων Προαστείων. Μέλος του ΚΚΕ από το 1943. Στα χρόνια του εμφυλίου εκτοπίστηκε στην Ικαρία (Ιουλ. - Σεπτ. '47). Σε συνέχεια Γραμματέας 7^{ου} τομέα ΕΠΟΝ Αθήνας, έως τη σύλληψή του τον Απρίλη του '48, για «παράβαση τύπου» (έκδοση χειρόγραφων σελίδων με τίτλο «Τα νέα του βουνού». Καταδικάστηκε σε δέκα χρόνια φυλάκιση, που μειώθηκαν σε 4 από αναθεωρητικό δικαστήριο. («Φυλακές Βούλων», Αίγινας, στρατ./δο Γυάρου, φυλακές Αβέρωφ.) Το 1953-54 «επιστρατεύτηκε» στο λόχο απομόνωσης της Μακρονήσου. Κρατήθηκε τρεις μήνες στα υπόγεια κρατητήρια της Ασφάλειας Κηφισιάς (για να μη συμμετέχει στην κατάρτιση ψηφοδελτιών της ΕΔΑ στις δημοτικές εκλογές). Λόγω σύλληψης χάνει τη δουλειά του. Συνεχίζει τη δράση του μέσα από την καθοδήγηση της νεολαίας της ΕΔΑ και απ' το 1959 στο συνδικαλιστικό κίνημα λογιστών. Υπήρξε γραμματέας της συνδικαλιστικής παράταξης ΕΣΑΚ. Γραμματέας του Εθνικού Αντιφασιστικού Συμβουλίου Εργαζομένων (ΕΑΣΕ) και επανειλημμένα υποψήφιος βουλευτής της ΕΔΑ. Από την πρώτη μέρα της Δικτατορίας εξορίζεται, αρχικά στη Γυάρο και μετά στο Παρθένι της Λέρου. Μετά τη μεταπολίτευση υπήρξε πρόεδρος της Ένωσης Λογιστών Αθήνας και της Πανελλήνιας Ομοσπονδίας Λογιστών, μέλος της Εκτελεστικής Επιτροπής της ΓΣΕΕ και από το 1990 Πρόεδρος της Κ. Ε. Οικονομικού Ελέγχου του ΚΚΕ..

²⁷ Κατάφερε να πάρει το πτυχίο του το 1955, ένα χρόνο μετά την απόλυση του από τη Μακρονήσο.

Μιχάλη Κρυστάλη. Έκανε μεγάλη αίσθηση τότε. Το βιβλίο ανατυπώθηκε στην Ελλάδα από το Σταύρο Κυπραίο. Την όλη καθοδήγηση και το συντονισμό της υπεράνθρωπης αυτής προσπάθειας την είχε ο Παρασκευάς Φουντουραδάκης, ένας εξαιρετικά καλλιεργημένος άνθρωπος, ήπιος, που ήξερε να αξιοποιεί και τις τελευταίες δυνατότητες ενός ανθρώπου, ό,τι καλό είχε ο άνθρωπος μέσα του .

«Δε κάθε περίπτωση, στις φυλακές και τα στρατόπεδα της περιόδου πριν και μετά τον εμφύλιο (1945-1964), ίσως να μην υπάρχει περίπτωση αναλφάβητου αγωνιστή ή αγωνίστριας, ανεξάρτητα από ηλικία, που να μην έμαθε γράμματα στον τόπο κράτησής του. Σ' αυτή την κατεύθυνση οι κρατούμενοι εκπαιδευτικοί δάσκαλοι και καθηγητές, έκαναν στο ακέραιο το καθήκον τους. Η μόρφωση αυτή συμπληρωνόταν από απλά ή πιο πλήρη μαρξιστικά μαθήματα φιλοσοφίας, οικονομίας, ιστορίας κ.α.. Βέβαια, οι προσπάθειες αυτές στην περίοδο του εμφυλίου γίνονταν κάτω από δραματικές συνθήκες. Δεν ήταν μόνο οι απαγορεύσεις και οι έλεγχοι . Οι κρατούμενοι διατελούσαν κάτω από ένα καθεστώς πλήρους ανασφάλειας: έλεγχοι, έρευνες, μεταγωγές εντός και εκτός στρατοπέδου ή φυλακής, ποινές, δίκες, καταδίκες , εκτελέσεις...Τα νέα ανταρτόπουλα του ΔΣΕ που πιάστηκαν αιχμάλωτα στο Πήλιο, πριν προλάβουν ν' ανοίξουν βιβλίο στην Αίγινα, καλούνταν ζημερώματα για εκτέλεση...Τότε εκείνο που τους απέμεινε ήταν ν' ανοίξουν το μεγάλο βιβλίο της καρδιάς τους...και ανεβασμένα στο πηγάδι της αυλής του θαλάμου να αποχαιρετήσουν ηρωικά , με λόγια γεμάτα νόημα, τους συντρόφους και συναγωνιστές τους. Μ' αυτόν τον τρόπο σταματούσε η προσπάθεια μόρφωσης για πολλούς...

«Όσο πλησίαζε ο καιρός της αποφυλάκισης των κρατουμένων (μετά τον εμφύλιο), τα μαθήματα πλουτίζονταν και με επαγγελματικές γνώσεις, ώστε να είναι σε θέση οι αποφυλακισμένοι να βρουν δουλειά, πάνω σε κάποια ειδικότητα. Τέτοια μαθήματα ήταν τα λογιστικά και οι ξένες γλώσσες(αγγλικά, γαλλικά, ρωσικά κ.α.), ανάλογα με τις διαθέσιμες δυνάμεις των δασκάλων. Εκατοντάδες πρώην κρατούμενοι μπόρεσαν να βρουν δουλειά στον ιδιωτικό τομέα ως λογιστές ή υπάλληλοι γραφείου, που, σε αντίθεση με το δημόσιο, όχι μόνο δε ζητούσε "πιστοποιητικό φρονημάτων", αλλά αντίθετα προτιμούσε τους αριστερούς καταδιωκόμενους , γιατί εμπιστευόνταν την εργατικότητα και εντιμότητά τους. Δεν είναι τυχαίο, άλλωστε, ότι το σωματείο των λογιστών είναι, από παράδοση πλέον, από τα πιο συνεπή στον εργατικό συνδικαλιστικό τομέα , διότι πρώτα μέλη του υπήρξαν εκατοντάδες κυνηγημένοι αριστεροί.

« Στην περίοδο της χούντας, στο Λακκί Λέρου, ανάμεσα στα μαθήματα που διδάσκονταν στο στρατόπεδο, ιδιαίτερη έμφαση δινόταν και σ' εκείνα που αφορούσαν το συνδικαλιστικό κίνημα (ιστορία, οργάνωση, κτλ). Το μεγαλύτερο μέρος των πολιτικών κρατουμένων βελτίωσε το μορφωτικό του επίπεδο διαβάζοντας τα βιβλία που βαθμιαία συγκεντρώνονταν στις φυλακές και παρακολουθώντας τις διαλέξεις που γίνονταν σε ειδικά θέματα. Στο Λακκί Λέρου οι κρατούμενοι κατάφεραν να υπάρχει βιβλιοθήκη και αναγνωστήριο. Δεν ήταν , όμως, εύκολη υπόθεση η ανεύρεση του βιβλίου...Στα χρόνια του εμφυλίου και αργότερα, σε κάθε μετακίνηση - μεταγωγή κρατουμένων από φυλακή σε φυλακή , από στρατόπεδο σε στρατόπεδο , το θύμα περνούσε στον τόπο κράτησής του ύστερα από εξονυχιστική έρευνα, στη διάρκεια της οποίας, εκτός από την κατάσχεση και συχνά κλοπή πολύτιμων άλλων ατομικών αντικειμένων (οικογενειακές φωτογραφίες, κτλ.), ιδιαίτερο βάρος δινόταν στην κατάσχεση των βιβλίων. Αν επρόκειτο για ατομική μεταγωγή, μπορούσε ίσως ο κρατούμενος να διεκδικήσει το βιβλίο του ως " επιτρεπόμενο" και με πολλές δυσκολίες να του το επιστρέψουν. Στις ομαδικές όμως μεταγωγές η κατάσχεση παλιών βιβλίων γέμιζε τις αποθήκες (στη Γιούρα) και η αναζήτηση γινόταν ανέφικτη (όπως και για τα ατομικά είδη). Τα βιβλία που τελικά περνούσαν στους κρατούμενους παίρναν τη "μαγική" σφραγίδα "ηλέγχθη" και την υπογραφή του αρμόδιου φύλακα. Σε κάθε έρευνα των χώρων κράτησης των κρατουμένων κατάσχονταν όσα βιβλία δεν είχαν τη μαγική αυτή λέξη. Έτσι , δεν είναι μόνο η περίπτωση των φυλακών Αβέρωφ, όπου οι

κρατούμενοι κατάφεραν να κλέψουν τη σφραγίδα και να νομιμοποιήσουν στη διάρκεια της νύχτας όλα τα απαγορευμένα βιβλία. Δεν είναι λίγες επίσης οι περιπτώσεις που, οι πιο ήπιοι διώκτες ή συμπαθούντες κρατικοί υπάλληλοι εφοδίαζαν με ή χωρίς αντάλλαγμα τους κρατούμενους με τα βιβλία που τους ζητούσαν.

«Οι επινοήσεις των κρατουμένων για την προμήθεια των βιβλίων δεν έχουν τέλος. Κλασικό θεωρείται το περιστατικό ενός κρατουμένου που κατάφερε και έπεισε τον φύλακα πως το βιβλίο του Ν. Οστρόφσκι " Πώς δενότανε το ατσάλι", του είναι απαραίτητο για τη δουλειά του ως σιδερά !. Με συνθηματικό τρόπο και υπονοούμενα οι κρατούμενοι κατάφεραν να παραγγέλνουν τα βιβλία που ήθελαν στους δικούς τους. Η παραλαβή του βιβλίου γινόταν ύστερα από ένα καλά μελετημένο σχέδιο. Χαρακτηριστική περίπτωση: Μετα την εκτός νόμου θέση του ΚΚΕ, το 1947, εξακολουθούσε η εταιρεία " Επιστήμη-Ανοικοδόμηση" να εκδίδει το θαυμάσιο περιοδικό "Ανταίος". Το 1948, έγραψα της μάνας μου να μου στείλει όσα τεύχη μπορεί. Επισκέφτηκε τα γραφεία του περιοδικού, συνάντησε τον αείμνηστο επιστήμονα Δ.Μπάτση (εκτελέστηκε το 1952 με τον Ν.Μπελογιάννη) και πήρε τα 3 τελευταία τεύχη. Πριν λάβω το δέμα μου έγραψε ότι τα στέλνει. Όταν το δέμα έφτασε, με κατάλληλη οργάνωση της υποδοχής μπόρεσα να το πάρω, πριν το ανοίξουν "οι ερευνητές"! Ένα άλλο: Στη Λέρο, το 1970, απ' το παράνομο ραδιόφωνο των κρατουμένων μάθαμε ότι έγινε παγκόσμια διάσκεψη για τα 100 χρόνια από τη γέννηση του Λένιν και εκδόθηκε το βιβλίο "Λενινισμός και σύγχρονη εποχή". Με συνθηματικό τρόπο ο αείμνηστος Γ. Τρικαλινός έγραψε στη γυναίκα του Γιάννα στη Μόσχα να το βρει και να το ταχυδρομήσει. Η Γιάννα κατάλαβε τι ήθελε και του το ταχυδρόμησε στο Παρθένι. Στην αρχή κατασχέθηκε, αλλά αργότερα ένας " μπόσικος " αξιωματικός του το 'δωσε για 10 ημέρες. "μόνο γι αυτόν και επί επιστροφή". Το βιβλίο ζηλώθηκε, μοιράστηκε στους ρωσομαθείς και σε 10 ημέρες βιβλιοδετήθηκε ζανά για να επιστραφεί στο ...κρατητήριό του. Τα μεταφρασμένα τμήματά του γίνανε βάση για ομαδική μελέτη και έκδοση του πρώτου βιβλίου του εκδοτικού οίκου " Σύγχρονη Εποχή", στην περίοδο "εκδημοκρατισμού της Χούντας" επί Μαρκεζίνη (1974).

«Εμπόδιο σοβαρό στη μορφωτική προσπάθεια, εκτός των όσων ανάφερα, ήταν και η τακτική διαχωρισμού των κρατουμένων σε διανοούμενους και μη. Οι διανοούμενοι απομονώνονταν «ως στελέχη» (π.χ.3ος όρμος Γυάρου).Αζίζει να αναφέρω πως, στη διάρκεια του εμφυλίου το υψηλό πνευματικό επίπεδο ορισμένων αιχμαλώτων ανταρτών στάθηκε " μπούμερανγκ" για τη ζωή τους, αφού όσοι είχαν τελειώσει Γυμνάσιο και πάνω οδηγούνταν για εκτέλεση χωρίς δίκη (τακτική του στρατηγού Πεντζόπουλου).Κρατούμενοι που είχαν πληροφορηθεί αυτή τη διαδικασία από άλλους, έκρυβαν τα πτυχία και τα ενδεικτικά τους. Αυτό γινόταν επίσης όταν η καθοδήγηση φρόντιζε να υπάρχουν σε όλες τις ομάδες κρατουμένων μορφωμένα άτομα που να πρωτοστατούν στο ανέβασμα του μορφωτικού επιπέδου της ομάδας.

«Στις 30/6/67, από τους κρατούμενους της Γιούρας απέσπασαν 200 περίπου άτομα, που ως στελέχη στάλθηκαν στο Παρθένι της Λέρου, σε χώρο που οι Ιταλοί κατακτητές αποθήκευαν νάρκες και πολεμικό υλικό. Στο τμήμα αυτό των εξόριστων δεν έμπαινε θέμα στοιχειώδους μόρφωσης. Πέρα από την αυτομόρφωση, εδώ έγιναν μαθήματα λογιστικών και ξένων γλωσσών. Με τη διάσπαση του Κόμματος στις αρχές του 68, δυσκόλεψε πολύ περισσότερο κάθε προσπάθεια ή πρωτοβουλία για μαθήματα. Οι ιδεολογικές διαφωνίες ήταν σημαντικές και επηρέασαν τη συνοχή των κρατουμένων. Για μερικούς ακόμα και η έννοια "οικονομική κρίση του καπιταλισμού" διαταράχθηκε στη συνείδησή τους.

«Διαφορετική ήταν η εικόνα στο Λακκί Λέρου, όπου η φροντίδα για μόρφωση δέθηκε εξ'αρχής με τη γενικότερη οργάνωση της διαβίωσης του στρατοπέδου. Όπως και στη Γιούρα, εκατοντάδες κρατούμενοι πήραν μέρος στις μορφωτικές γκρούπες εγκυκλίων μαθημάτων-ιδιαίτερα Γυμνασίου, λογιστικών, αρχιτεκτονικού σχεδίου, γεωργίας, ξένων γλωσσών. Ρωσικά μαθαίναμε όλοι από τη μέθοδο της Ποτάποβα... Πολλά βιβλία τα

προμηθευόμαστε από τη νόμιμη βιβλιοθήκη μας με παραπλανητικό τίτλο εξωφύλλου, πολλά τα αντιγράφαμε στο χέρι. Παράλληλα γίνονταν και τα ιδεολογικά μαθήματα φιλοσοφίας και πολιτικής οικονομίας, αλλά και τα συνδικαλιστικά (ιστορία εργατικού κινήματος, νόμοι, εργατικό δίκαιο..) Όσοι δούλεψαν σε συνεργεία έμαθαν διάφορες τέχνες. Τα θέματα πολιτισμού τα προσεγγίζαμε μέσα από τα μαθήματα και τις διαλέξεις για την ποίηση , τη ζωγραφική , το θέατρο. Τον θίασό μας αναγκάστηκε να τον αποδεχθεί η διοίκηση του στρατοπέδου. Τα έργα που θυμάμαι ήταν οι " Πέρσες" του Αισχύλου, ο " Φιλάργγυρος" του Μολιέρου, η "Μαρία του Οκτώβρη" κτλ. Οργανώνονταν μουσικές βραδιές με ακορντεόν, κιθάρα, μπουζούκι. Αξιοποιούσαμε κάθε ευκαιρία για να γιορτάσουμε μια επέτειο από τη παλαιότερη και πρόσφατη ιστορία μας.

«Στο σημείο αυτό θα πρέπει να διευκρινίσω ορισμένα πράγματα σχετικά με την "ανοχή" της διοίκησης . Ο διοικητής και οι δεσμοφύλακές μας ήταν από τη προδικτατορική φρουρά της Βουλής. Για τη Χούντα ήταν και αυτοί ανεπιθύμητοι και κατά κάποιο τρόπο εξορισμένοι. Το ήξεραν καλά αυτοί οι αξιωματικοί αυτοί. Ορισμένοι ήταν δημοκράτες και άλλοι μας εκτιμούσαν, ζώντας μαζί μας και βλέποντας τι άνθρωποι ήμασταν... Ένας απ' αυτούς μου είπε κάποτε, αστειευόμενος, όταν ο κόσμος του στρατοπέδου ολοένα αραιώνει: «Μου φαίνεται ότι εμείς οι δυο θα μείνουμε τελικά εδώ».

«Από τα μαθήματα επωφελήθηκαν ιδιαίτερα οι νεώτεροι κρατούμενοι, που μπόρεσαν να ολοκληρώσουν τη μέση παιδεία τους μετά την απόλυσή τους από την εξορία. Εδώ θα πρέπει να σημειώσουμε ότι το καθεστώς φρόντιζε να μη τους φέρνει σε επαφή μαζί μας για πολύ καιρό , διότι οι εξορίες θεωρούνταν μαρξιστικά σχολεία. Η νεολαία Λαμπράκη είχε χιλιάδες μέλη. Όταν τους συλλάμβαναν " ζεμπέρδευαν " μαζί τους στα κρατητήρια και στην απομόνωση των φυλακών. Τους βασάνιζαν, τους χτυπούσαν και τους απειλούσαν για τη ζωή και τις σπουδές τους. Θέλανε να ξεκόψουν τη γενιά αυτή από τη συνέχεια που είχε το κίνημα. Σε μας έφταναν μόνο τα στελέχη της οργανωμένης νεολαίας. Τέτοια περίπτωση ήταν ο Σπύρος Χαλβατζής, που κατάφερε αργότερα με άνεση να τελειώσει το νυκτερινό Γυμνάσιο.

Δάσκαλοι και καθηγητές που δίδαξαν εκείνη την περίοδο ήταν οι φιλόλογοι Παρασκευάς Φουντουραδάκης και ο Κοσμάς Φουντουκίδης, οι καθηγητές μαθηματικών Φώτης Μητσάκος και Γιώργος Μπάρτζης, ο φυσικός Μιχάλης Μπαρδάκης, ο ζωγράφος - αισθητικός Γιώργης Φαρσακίδης, ο σκηνοθέτης Κώστας Σταυρόπουλος, ο Σταύρος Χατζηστεφανίδης κ.α. Στα ιδεολογικά μαθήματα δάσκαλοι αναλάμβαναν όσοι είχαν εμπέδωσε τη θεωρία, ανεξάρτητα από ειδικότητα και μορφωτικό επίπεδο.»

Περισσός, 26/9/00.

16) ΣΥΝΕΝΤΕΥΞΗ ΜΕ ΤΟΝ ΠΑΝΤΕΛΗ ΜΑΝΤΑΛΟΒΑ.²⁸

Ο Παντελής Μανταλόβας, Επονίτης, από την Αγόριανη Φθιώτιδας, φυλακίστηκε για την αντιστασιακή του δράση, στις φυλακές της Λαμίας, στις 24/7/46.²⁹

Εκεί η ομάδα των κρατουμένων είχε οργανώσει συστηματικά μαθήματα στοιχειώδους και γενικής παιδείας, αλλά και ιδεολογικά μαθήματα. Όταν ρωτήθηκε από τον υπεύθυνο των μαθημάτων για το αν και ποια θα ήθελε να παρακολουθήσει, η απάντηση ήταν - όλα. Για το εικοσιδύαχρονο αγροτόπαιδο, που οι δυσκολίες και οι ανάγκες της οικογένειας το ανάγκασαν να μη συνεχίσει πέρα από το Δημοτικό, το πρωτότυπο αυτό σχολείο ήταν η πρώτη και, όπως αποδείχθηκε, η μοναδική ευκαιρία να συνεχίσει. Η προθυμία του σκόνταψε στις επιφυλάξεις του υπεύθυνου. Η συμβουλή του Γιώργου Γιαταγάνα, παλαιού Ακροναυπλιώτη, που έμενε στον ίδιο θάλαμο και άκουσε το διάλογο, συνέβαλε στο να αρθούν οι επιφυλάξεις του υπεύθυνου και να παρακολουθήσει τελικά όλα τα μαθήματα.. Το αποτέλεσμα ήταν η άριστη επίδοσή του. Μια επιτόλαιη, πλην όμως απόλυτα δικαιολογημένη σκέψη πέρασε από το μυαλό του νεαρού Μανταλόβα: "Θες να βγω από δω μέσα και να χάσω όλα αυτά τα πράγματα;..."(!) Ο ίδιος διηγείται:

«Για ένα χρόνο παρακολουθούσα μαθήματα εγκύκλια και του Δημοτικού και του Γυμνασίου και ιδεολογικά. Κοντά στην Ιστορία κάναμε και μαθήματα για τη Λαϊκή Δημοκρατία που αγωνιζόμασταν να φέρουμε στον τόπο μας. Τα μαθήματα γίνονταν από έμπειρους δασκάλους ή επιστήμονες που κατείχαν το αντικείμενο. Ανάμεσά τους ήταν ο μαθηματικός Βύρωνας Καραμιχάλης, ο δάσκαλος Ρούσκας, ο Ελεφάντης κ.α ...»

Όταν "επισημοποιήθηκε" ο εμφύλιος, τα πράγματα άλλαξαν. Πάνω από τα κεφάλια των κρατουμένων κρεμόταν η "δαμόκλειος σπάθη" των καταδικών από έκτακτα στρατοδικεία και των εκτελέσεων.³⁰ Τα μαθήματα έχασαν το συστηματικό τους χαρακτήρα. Διάβαζε και επιμορφωνόταν καθένας με δική του πρωτοβουλία. Όπως παρατηρεί και ο ίδιος ο Π. Μανταλόβας:

-Πώς να συστηματοποιήσεις κάτι, αφού για να μας σπάσουνε και για να μας εξοντώσουν ηθικά και σωματικά, μας άλλαζαν συνεχώς τον τόπο φυλάκισης. Κοντά σ' αυτά, μας στερούσαν το δικαίωμα στην αλληλογραφία και το επισκεπτήριο. Το κλείσιμο στην απομόνωση και η στέρηση οποιασδήποτε μορφής οικονομικής βοήθειας από τους δικούς μας έκανε τη ζωή μας αβίωτη...

Μετά τις φυλακές της Λαμίας τον Π. Μανταλόβα «φιλοξένησε» το στρατόπεδο Μακρονήσου (1947- οι πρώτοι πολιτικοί κρατούμενοι στο νησί), μετά της Γυάρου (Β' Όρμος, Οκτ. '47), οι φυλακές της Αίγινας (Μάρτης '48), της Άμφισσας (Οκτ. '48) και πάλι της Λαμίας (1949). Το 1949 φυλακίστηκε και πάλι στη Γυάρο, αυτή τη φορά στον Α' Όρμο, όπου δευλά δευλά γίνονταν εγκύκλια (αριθμητική, συντακτικό κ.α) και ιδεολογικά μαθήματα. Το 1950 παραπέμφθηκε στο κακουργιοδικείο της Θήβας, απαλλάχθηκε των κατηγοριών και στάλθηκε (εξ αιτίας άλλων κατηγοριών) πάλι πίσω, στον Γ' Όρμο. Για την περίοδο αυτή ο Π. Μανταλόβας σημειώνει:

«Στο διάστημα της έξαρσης του εμφυλίου πολέμου δεν μπορούσε να γίνει λόγος για συστηματικά μαθήματα. Πέρα από τις συνθήκες και τις διώξεις υπήρχε ο κίνδυνος, με την παραμικρή υπόνοια "προπαγάνδισης αντεθνικών, κομμουνιστικών ιδεών", να σταλείς στο εκτελεστικό απόσπασμα. Παρ' όλα αυτά, καταφέραμε τουλάχιστο να ενημερωνόμαστε για

²⁸ Από το Δεκέμβριο του '42 μέλος του ΕΑΜ και από το '43 του ΚΚΕ. Ακολουθούν η ΕΠΟΝ, ο εφεδρικός ΕΛΑΣ και αρχές του '44 γίνεται μέλος του μόνιμου ΕΛΑΣ απ' όπου αποστρατεύεται με το βαθμό του καπετάνιου διμοιρίας στις 16/3/45..

²⁹ Εκεί συναντήθηκε με τον πατέρα του, τη μητέρα του, την αδερφή του και τον ογδοντάχρονο παππού του, που είχαν συλληφθεί πριν 18 ημέρες.

³⁰ Την περίοδο αυτή εκτελείται ο πρώτος αγωνιστής της Εθνικής Αντίστασης, Νίκος Κομπλίτης (Χελμός).

το τι συνέβαινε έξω , να αναλύουμε την κατάσταση και να κρατάμε το ηθικό μας ακμαίο προσέχοντας την καθαριότητα και φροντίζοντας να εμπλουτίσουμε τη ζωή μας με δραστηριότητες που μας έδιναν αισιοδοξία, όπως για παράδειγμα ο αθλητισμός , το τραγούδι, ο χορός , η τέχνη. Πόσα ποιήματα και τραγούδια γράφτηκαν τότε από τους πολιτικούς κρατούμενους! Στο λεύκωμά μου παραθέτω τα θαυμάσια ποιήματα του γερο-Βλαχογιώργου , που γράφτηκαν την περίοδο αυτή από ανθρώπους αγράμματους ή το πολύ του Δημοτικού... Ακόμα και ο μελλοθάνατος ποιητής Κ. Γιαννόπουλος, στην Αίγινα το '48, έγραψε ποίημα λίγες ώρες πριν την εκτέλεσή του . Αξιοποίησα κι εγώ την έφεση που είχα από μικρός στη γλυπτική και το σχέδιο. Έκανα ζυλόγλυπτα έργα , με το κοπίδι που είχα φτιάξει από ένα μέταλλο που βάζανε τότε στα παπούτσια. Το ζυλόγλυπτο έργο μου " Στη συκιά" το έφτιαξα στη Γυάρο το ' 47.Σ' αυτό αναπαριστώ τα βασανιστήρια τα οποία εφάρμοξε ο διευθυντής των φυλακών της Γυάρου, ο Γλάστρας, όταν για την παραμικρή αφορμή, "σταύρωνε", δένοντας τους κρατούμενους σε μια συγκεκριμένη συκιά στη χαράδρα. Το έργο αυτό κατάφερα να "σώσω" χάρις στην άγνοια του μάλλον αγράμματου φύλακα , που δεν αντέδρασε όταν του είπα πως το εμπνεύστηκα από το έργο του Καζαντζάκη" Ο Χριστός ξανασταυρώνεται" (αυτόν τον τίτλο είχα πρόχειρα σκαλίσει στη βάση του) .Σώθηκε και το έργο μου " Ο σκαφτιάς", μάλλον ως "ακίνδυνο". Δεν κατάφερα όμως να σώσω τα έργα μου "Η εκτέλεση" και "Ο αντάρτης" , που είχα φτιάξει στις φυλακές Αμφισσας προς τιμή των ηρωικά πεσόντων και σκοτωμένων συναγωνιστών μου. Ευτυχώς μου έμειναν τα προσχέδιά μου..

« Στον Γ' Όρμο στη Γιούρα , μέχρι το 1952, ασχολήθηκα και με το θέατρο , που σαν είδος τέχνης ήταν άγνωστο για μένα. Υπεύθυνος τότε για το θέατρο ήταν ο Μπαχαριάν. Αυτός με επέλεξε και μάλιστα μου ανάθεσε αμέσως και βασικό ρόλο .Έπαιξα τη "μάννα" στο έργο " ο Ζαγορής" . Από τότε ήμουν πάντοτε στις επιτροπές πολιτισμού και μάλιστα κάποια στιγμή (στην Αλικαρνασσό) αργότερα ήμουν και υπεύθυνος του πολιτιστικού τομέα. Καλλιέργησα , με υποδείξεις του Μπαχαριάν, την άρθρωσή μου και έτσι απάγγελνα συχνά απ' έξω ποιήματα του Παλαμά, του Βάρναλη , του Λειβαδίτη κ.α Μέσα από τη απαγγελία έμαθα να νιώθω περισσότερο αυτό που θέλει να πει ο ποιητής ..

«Η τέχνη της ζυλόγλυπτικής μου χρησίμευσε αργότερα , όταν μετά το 1952 , στις φυλακές Τρικάλων, Κερκύρας (1953,πειθαρχική μεταγωγή), Αλικαρνασσού(1953-1958), αρχίσαμε και πάλι τα οργανωμένα μαθήματα και είχαμε ανάγκη από βιβλία που να έχουν πάνω τους τη σφραγίδα της έγκρισης ελέγχου. Εδώ, ο υποφαινόμενος "ζυλοπελεκάνος" έκανε το θαύμα του! Με τη σφραγίδα που σκάλισε σε ζύλο νομιμοποιούσε τα " παρανόμως εισερχόμενα κομμουνιστικά έντυπα" και εξασφάλιζε έτσι τα απαραίτητα για την ιδεολογική δουλειά μας υλικό . Το βιβλίο " Βασικές αρχές της Μαρξιστικής φιλοσοφίας ", της Ακαδημίας επιστημών της ΕΣΣΔ ,συγκεντρώθηκε παράνομα σελίδα- σελίδα, δέθηκε από μας και σφραγίστηκε ως "ηλεγχθέν".

«Στα Τρίκαλα μας βοηθούσαν πολύ και οι συνθήκες. Ο χώρος ήταν μεγάλος και οι κρατούμενοι ήταν σε τέσσερις θαλάμους . Σε κάθε θάλαμο ήταν περίπου 60 άτομα. Δε μέναμε σε κελιά 5-6 ατόμων, όπως στην Κέρκυρα. Τα εγκύκλια μαθήματα συνεχίζονταν. Σταδιακά κατακτούσαμε ορισμένα δικαιώματα. Τα μαθήματα γενικής παιδείας ήταν ημινόμημα, αυτό που απαγορευόταν ήταν τα ιδεολογικά μαθήματα. Όπως και στην Αμφισσα, χωριζόμαστε σε γκρούπες και μελετούσαμε. Η ύλη καθοριζόταν από την Επιτροπή διαφώτισης , που εξέταζε τις ανάγκες και τις υπάρχουσες δυνατότητες. Εκτός από τα μαθήματα , που ήταν αυστηρά καθορισμένα , γίνονταν ανά εβδομάδα διαλέξεις πάνω σε επίκαιρο πολιτικό ή επιστημονικό θέμα. Η Επιτροπή φρόντιζε να απαλλάσσει(χωρίς να το απαγορεύει) τον δάσκαλο της ομάδας από την ευθύνη της διάλεξης, διότι σε καμία περίπτωση δεν θα 'πρεπε να παραμελούνταν τα μαθήματα. Για την κατανόηση δύσκολων θεμάτων , είτε επιστημονικών είτε ιδεολογικών , γίνονταν Φροντιστήρια. Γενικά , η εξέταση για την κατανόηση ή μη των μαθημάτων γινόταν μέσω ερωτήσεων πριν από την

παράδοση του επόμενου μαθήματος. Σχηματικά θα μπορούσαμε να πούμε πως ανά εβδομάδα το πρόγραμμα ακολουθούσε την εξής σειρά : Μαθήματα, Διάλεξη, Φροντιστήριο.

«Πάντως, ακόμα και στην Κέρκυρα , στην Γ' Ακτίνα και σε κελιά των 3-4 ατόμων, καταφέραμε να γίνεται μάθημα. Θυμάμαι πως το δάσκαλο έκανε ο Φλώρος, που ήταν αεροπόρος στο επάγγελμα. Επίσης για πολύ μικρό διάστημα είχαμε κοντά μας και τον Μήτσο Σάρλη, που ανέλαβε την ιδεολογική δουλειά. Εκεί έφτιαξα το έργο μου " Ο Προμηθέας Δεσμώτης", που έγινε αρχικά από γύψο και αργότερα το ζανάφτιαξα από ξύλο ελιάς για να σταλεί στο Παγκόσμιο Συμβούλιο Ειρήνης , στη Στοκχόλμη.

«Εκεί που οι σπουδές μας έγιναν βαθύτερες και πλατύτερες ήταν στην Αλικαρνασσό. Μαθήματα στοιχειώδους εκπαίδευσης πια δε γίνονταν, γιατί όλοι οι κρατούμενοι ήταν πλέον εγγράμματοι και με ένα αρκετά υψηλό υπόβαθρο. Για μας τότε η δυνατότητα μελέτης της ιδεολογίας μας ,μέσα από τα κείμενα των θεωρητικών , σήμαινε στην ουσία αναγνώριση του επιπέδου γνώσεων που είχαμε κατακτήσει. Πριν από το μάθημα, η Επιτροπή Διαφώτισης φρόντιζε να έχουν όλοι οι " μαθητές" διαβάσει το κείμενο που θα παραδίνονταν. Τα κείμενα αντιγράφονταν στο χέρι από τα βιβλία , που καταφέραμε πάντοτε να προμηθευτούμε , και μοιράζονταν ανά τέσσερα για κάθε κελί. Κατά την παράδοση γινόταν σύντομη αναφορά σε ό, τι διαβάσαμε και ακολουθούσαν ερωτήσεις κατανόησης και εμβάθυνσης. Το βιβλίο Πολιτικής Οικονομίας του Γάλλου Πόλιτσερ το είχαμε μάθει σχεδόν απ'έξω. Κάναμε και μαθήματα περισσότερο πρακτικά- ξένων γλωσσών και λογιστικών. Μας απασχολούσε η μελλοντική επαγγελματική μας αποκατάσταση . Όπως είπα και προηγούμενα, μεγάλο βάρος δινόταν και στον πολιτισμό. Στις φυλακές Αλικαρνασσού ήμουν και πάλι στην πολιτιστική Επιτροπή. Είχα τόσο εξοικειωθεί ,πλέον, με το θέατρο που δοκίμασα τις δυνάμεις μου ακόμα και στην οπερέτα. Διασκευάσαμε δικά μας κείμενα και την παίζαμε ενώπιον των εκπληκτων δεσμοφυλάκων μας, με μουσική βασισμένη στη Δημοτική μας παράδοση. Είχαμε έτοιμη και την παράσταση του "Ματωμένου Γάμου " του Λόρκα , αλλά μας το απαγόρεψαν...Διαβάζαμε πολύ ποίηση και ιδιαίτερα τα έργα του Παλαμά, του Βάρναλη και του Λειβαδίτη. Γινόταν ανάλυση των έργων τους και αποστηθίζαμε πολλά. Απαγγέλλαμε τα ποιήματά τους στα αφιερώματα και τις γιορτές που κάναμε ...»

Το 1958 έως και το 1961,ο Παντελής Μανταλόβας μεταφέρθηκε και πάλι στις φυλακές Τρικάλων. Συμμετείχε, ως δάσκαλος πια, στα μαθήματα Φιλοσοφίας και Πολιτικής Οικονομίας. Αν και οι συνθήκες ήταν καλύτερες, από την άποψη της διαβίωσης και των μαθημάτων γενικής παιδείας, τα ιδεολογικά μαθήματα διώκονταν και γι αυτό έπρεπε να γίνονται με μεγάλες προφυλάξεις. Η ευθύνη ενός τόσο σοβαρού μαθήματος ήταν μεγάλη. Στην Επιτροπή Διαφώτισης εκτός του Μανταλόβα συμμετείχαν οι δάσκαλοι Σωτήρης Μπαρμπουνάκης και Νίκος Καρκάνης , καθώς και οι Γιώργος Νικόπουλος , Μήτσος Ζώγας- αγρότες του Δημοτικού. Ο Π. Μανταλόβας προτιμούσε να μελετάει στις τέσσερις το πρωί, όταν υπήρχε απόλυτη ησυχία. Το πρόγραμμα των μαθημάτων ακολουθούσε την πεπατημένη - ανά εβδομάδα εναλλάξ Μάθημα- Διάλεξη- Φροντιστήριο. Οι απαιτήσεις των μαθητών ήταν πολύ μεγαλύτερες. Σ' αυτό συνέβαλλε η εξωτερική πολιτική πραγματικότητα και τα νέα από τις πολιτικές εξελίξεις στη Σοβιετική Ένωση. Η θεωρία καθημερινά δοκιμαζόταν στην πράξη. Έχοντας στη διάθεσή τους ελάχιστα μέσα , οι κρατούμενοι καλούνταν να κατανοήσουν και να ερμηνεύσουν τα ταχύτατα εξελισσόμενα γεγονότα του μεταπολεμικού κόσμου. Πλούσια σε προβληματισμό ήταν η περίοδος του Χρουτσώφ και το 20ο Συνέδριο το ΚΚΣΕ.

Το 1961-1963, στις φυλακές Αμφισσας και πάλι ο Μανταλόβας συμμετείχε στην Επιτροπή Διαφώτισης, μαζί με τον Γιώργο Παπαθανασίου. Για πολύ μικρό διάστημα βρέθηκε στις φυλακές Αβέρωφ . Απολύθηκε τον ίδιο χρόνο από τις φυλακές Αίγινας, σε ηλικία 39 ετών. Ο ίδιος θυμάται:

« Στις φυλακές της Άμφισσας οι συνθήκες ήταν κάπως περισσότερο ευνοϊκές για τα μαθήματα. Εκεί έγιναν πολλά εγκύκλια μαθήματα, αλλά και ευρύτερα ιδεολογικά. Είχα την τιμή να είμαι μέλος της Επιτροπής Διαφώτισης, μαζί με τους Δήμο Τασόπουλο (απόφοιτο Γυμνασίου και νυν δικηγόρο) Γιώργο Παπαθανασίου(νομικό) και έναν άλλο συναγωνιστή, που δυσκολεύομαι να θυμηθώ. Μας "διευκόλυνε" το γεγονός πως είμαστε 40 με 50 άτομα στους θαλάμους. Υπήρχαν υπεύθυνοι δάσκαλοι που οργάνωναν τη δουλειά σε κάθε θάλαμο. Ανάλογα με τις δυνατότητες, τα μαθήματα και το επίπεδο χωριζόμαστε σε ομάδες των 5-6 ατόμων, τις λέγαμε γκρούπες. Η Επιτροπή μας αναδεικνυόταν από τους συγκατατούμενους. Ως υπεύθυνοι, πρώτα πρώτα φρονιζάμε να κατατοπιστούμε οι ίδιοι πολύ καλά πάνω στο θέμα μας. Λύναμε με ερωτήσεις ή με προσωπική αναζήτηση τις απορίες μας. Συγκεντρώναμε το υλικό μας, που ήταν σχεδόν ανύπαρκτο και έπρεπε να το εξασφαλίσουμε μέσα από αμέτρητες δυσκολίες, καταστρώναμε το σχέδιο του μαθήματος και το "κατεβάζαμε" στις γκρούπες. Μέσα από διάλογο και ερωτήσεις εξετάζαμε την κατανόηση του μαθήματος»

Μετά από μια σύντομη περίοδο προσαρμογής και αναζήτησης οικονομικών πόρων διαβίωσης, σε ηλικία 41 ετών, ο π. Μανταλόβας τελείωσε με " Άριστα" το τμήμα " Οικοδομικού Σχεδίου" της ιδιωτικής Σχολής Π.Α.Λ.Μ.ΕΡ και ουσιαστικά από τότε μπήκε σε μια περίοδο επιτυχημένης επαγγελματικής δραστηριότητας, ως Εργοδηγός Δομικών Έργων και δραστήριο συνδικαλιστικό στέλεχος του " Σωματείου Εργοδηγών Δομικών Έργων και Τοπογράφων". Συνεργάστηκε με τις γνωστότερες και μεγαλύτερες Τεχνικές Εταιρείες. Ανάμεσα στα έργα που του ανατέθηκαν ξεχωρίζουν η Κτηματική Τράπεζα της οδού Πανεπιστημίου, το Αθηναϊκό Δημοτικό Θέατρο στον Αγ. Σώστη Αθηνών, το Πρότυπο Συγκρότημα Κατοικιών της οδού Πεντέλης 139, έκτασης 20 στρεμμάτων και πολλά άλλα. Στην ερώτηση αν όλα αυτά συνδέονται με τη μόρφωση που πήρε στα χρόνια της φυλάκισης, η απάντηση δόθηκε μέσα σε κλίμα έντονης συγκίνησης:

«Ένα αγροτόπαιδο του Δημοτικού, είναι ζήτημα να κατάφερνε να ξεφύγει από τη δύσκολη ζωή του αγρότη, όταν μάλιστα ήταν ο μεγαλύτερος γιος της φαμελιάς. Όσο και αν τα ποθούσα τα γράμματα, οι γονείς μου δεν ήταν σε θέση να μου προσφέρουν το παραμικρό. Το "Πανεπιστήμιο της φυλακής" μου άνοιξε πρωτόγνωρους ορίζοντες, μου έδωσε τις απαραίτητες βάσεις να στέκομαι στα πόδια μου και να αντιμετωπίζω τις δυσκολίες της ζωής, μέσα από την κατανόηση της πραγματικότητας. Άλλωστε, μην πάτε μακριά, ο ίδιος ο αρχιφύλακας Τζώρας στις φυλακές Κεφαλονιάς έλεγε:

"...Δε φταίτε εσείς, αλλά αυτοί εκεί πάνω που δεν ξέρουν τι τους γίνεται. Σας ταΐζουν, σας ποτίζουν για να βγείτε όλοι δάσκαλοι και άντε να σας κάνουμε καλά όταν απολυθείτε..."

«Πράγματι δεν είχε άδικο. Εγώ συνέχισα και ιδεολογικά μαθήματα να κάνω και να δίνω τις πολιτικές μου μάχες έχοντας εξασφαλίσει τον εξοπλισμό μου, αλλά και να δουλεύω για το ψωμί μου με αυτοπεποίθηση στις γνώσεις μου...» .

Μελίσσια 2-10-00.

17) ΣΥΝΕΝΤΕΥΞΗ ΜΕ ΤΟ ΣΩΤΗΡΗ ΚΡΑΝΙΑ.³¹

« Οι αγωνιστές της Εθνικής Αντίστασης, με το κλείσιμό τους στις φυλακές, οργάνωσαν τη ζωή τους, για να κάνουν όσο γινόταν πιο ανώδυνη την παραμονή τους σ' αυτές. Σε κάθε φυλακή συγκροτήθηκε το Γραφείο της Ομάδας, με τους Γραμματείς (πρώτο και δεύτερο) και τους υπεύθυνους καθαριότητας, επισιτισμού-διαχείρισης, μόρφωσης, πολιτισμού, αθλητισμού κ.α. δραστηριοτήτων. Κάθε θάλαμος είχε τον εκλεγμένο θαλαμάρχη του. Ιδιαίτερη προσοχή δόθηκε στη μόρφωση και αυτομόρφωσή μας. Με ενέργειες της Ομάδας Συμβίωσης έμπαιναν αρκετά βιβλία όλων των ειδών, λογοτεχνικά, οικονομικά, πολιτικοκοινωνικά, ξενόγλωσσα και κυρίως ιδεολογικά- πολιτική οικονομία, φιλοσοφία του διαλεκτικού και ιστορικού υλισμού. Στην αρχή η μελέτη γινόταν απρογραμματίστα, χωρίς συγκεκριμένους στόχους. Διαβάζαμε όλοι, ζέραμε -δεν ζέραμε γράμματα, καταλαβαίναμε- δεν καταλαβαίναμε αυτά που διαβάζαμε και εν τέλει απλά χάναμε τον καιρό μας, όσοι από μας δεν ζέραμε και πολλά γράμματα...

« Ευτυχώς που οι υπεύθυνοι είδαν γρήγορα το πρόβλημα και οργανώθηκαν τμήματα από τους εκπαιδευτικούς, ανάλογα με τις γραμματικές γνώσεις του καθενός. Έτσι γίνανε τα τμήματα του Δημοτικού, του Γυμνασίου, Λογιστικών, ξένων γλωσσών κ.α. Εμείς οι Επονίτες κάναμε και "επονίτικα" μαθήματα, διδάσκοντας και διδασκόμενοι, για τα ιδανικά και τους σκοπούς της ΕΠΟΝ, παρμένα από το περιοδικό "Νέα Γενιά". Υπεύθυνος τέτοιων μαθημάτων στις φυλακές Καλαμάτας ήμουν εγώ. Επίσης βοηθούσα στην αντιγραφή της εφημερίδας τοίχου που βγάζαμε με τον τίτλο "Δεσμώτης αγωνιστής", υπεύθυνος της οποίας τότε ήταν ο Γιαννίκος.³² Κάποιο διάστημα αντέγραφα κι εγώ ορισμένα άρθρα. Την περίοδο '45-47 από τις φυλακές Καλαμάτας θα πρέπει να πέρασαν πάνω από 2000 αγωνιστές. Οι θάλαμοι ήταν επτά και "στοιβαζόμασταν" σ' αυτούς 150 περίπου άτομα στον καθένα, κυριολεκτικά ο ένας πάνω στον άλλο. Είχαμε τότε κοντά μας πολλούς εκπαιδευτικούς, που πρόθυμα "ρίχτηκαν" στη μάχη της μόρφωσης. Από τους δασκάλους θυμάμαι το Μήτσο Δούμουρα, τον Αντώνη Δελιγιάννη, το Μήτσο Διακουμή, τον Σαράντο Καραχάλιο και τον Παναγιώτη Βασιλογιαννακόπουλο. Καθηγητές μας ήταν ο Γιάννης Ρούσος, ο Πιέρος Τραφαλής και ο Νίκος Ταβουλαρίδης. Αυτοί έκαναν συστηματικά τα μαθήματά μας, σε μικρές ομοιογενείς ομάδες, με όλους τους τύπους που απαιτούνταν: παράδοση- απορίες-εξέταση κτλ. Είχαν δημιουργηθεί τμήματα Δημοτικού και Γυμνασίου. Κάθε μαθητής πήγαινε σε τμήμα ανάλογα με τις γραμματικές του γνώσεις.

«Για λίγο χρονικό διάστημα χρειάστηκε να παρακολουθήσω κι εγώ τα μαθήματα του Δημοτικού, σύντομα όμως ο δάσκαλος με έβαλε στα τμήματα του Γυμνασίου. Στους αριστεύσαντες μαθητές απονέμονταν διπλώματα και τίτλοι διάκρισης. Βραβεία έπαιρναν και όσοι διακρίνονταν για την απαγγελία τους και τις υποκριτικές τους ικανότητες στις φιλολογικές βραδιές και τα θεατρικά έργα που οργανώναμε. Τέτοιας διάκρισης είχα τύχει κι εγώ και μάλιστα βραβεύτηκα αρκετές φορές για την απαγγελία ποιημάτων και την απόδοση του ρόλου μου στο έργο "Ρήγας Βελεστινλής" του Βασίλη Ρώτα. Διακρίσεις πρωτόγνωρες για ένα αγροτόπαιδο που ερχόταν για πρώτη φορά σε επαφή με την "υψηλή τέχνη!"

« Από το 1947 (όταν ξέσπασε για τα καλά ο Εμφύλιος), ο έλεγχος και οι απαγορεύσεις εντάθηκαν, η ζωή μας έγινε πιο δύσκολη. Παρ' όλα αυτά τα μαθήματα

³¹ Επονίτης, από το χωριό Βασιλίτσι Μεσσηνίας (επαρχία Πυλίας). Πέφτει θύμα της "βιομηχανίας μηνύσεων", αμέσως μετά την υπογραφή της συμφωνίας της Βάρκιζας. Από τον Οκτώβρη του 1945 μέχρι και το 1956 βρίσκεται συνεχώς στις φυλακές, με κλονισμένη βαριά την υγεία του από τη φυματίωση. Αρχικά φυλακίζεται στις φυλακές Καλαμάτας (1945-1947), σε συνέχεια στο στρατόπεδο της Γυάρου (Ιουνής 1947). Στη διάρκεια της Κατοχής και του Εμφυλίου η οικογένειά του θρηγεί τρία από τα επτά παιδιά της.

³² Η εφημερίδα, καθώς και ορισμένες δραστηριότητες των κρατουμένων ήταν νόμιμες ως τις αρχές του 1947.

συνεχίστηκαν, με πολλές προφυλάξεις. Στη διάρκεια της κράτησής μας στη Γιούρα, ή τη Μακρόνησο, ούτε λόγος μπορούσε να γίνεται για μαθήματα.

«Θυμάμαι, στις φυλακές Κυπαρισσίας, οι 4-5 πολιτικοί κρατούμενοι, καταφέραμε να μετατρέψουμε έναν άχαρο τόπο (στην πλευρά που ήταν για τους πολιτικούς κρατούμενους), σε αληθινό παράδεισο, φυτεύοντας λουλούδια και δέντρα. Ο εισαγγελέας και ο αρχιφύλακας μας έδειξαν ανοικτά την εκτίμησή τους και τον θαυμασμό τους για τη στάση που κρατούσαμε σε τόσο δύσκολες συνθήκες.

« Με την οργανωμένη μορφή, που τη γνώρισα στις φυλακές Καλαμάτας, η μορφωτική δουλειά συνεχίστηκε μόνο στην Τρίπολη (1954-1956). Εκεί, παρακολούθησα και πάλι τα εγκύκλια μαθήματα και μάλιστα, μπορώ να πω πως, χάρις σ' αυτά μπορώ και σήμερα χωρίς πρόβλημα και άγχος να επικοινωνώ γραπτά.³³

«Εκεί έκανα και μαθήματα λογιστικών με πολύ καλά αποτελέσματα. Επίσης χάρις στη γενικότερη παιδεία που μπόρεσα και απέκτησα στα δέκατρία αυτά χρόνια εγκλεισμού μου, μπορώ να ζω αξιοπρεπώς, αντιλαμβανόμενος τη σύγχρονη πραγματικότητα.

«Στη διάρκεια της δικτατορίας με εξόρισαν στο Παρθένι Λέρου. Εκεί είμαστε πια σε θέση να διαβάζουμε μόνοι μας θεωρητικά θέματα και να τα συζητούμε μετά στις διαλέξεις. Κοντά στα μαθήματα λογιστικών και ξένων γλωσσών, γίνονταν και μαθήματα αρχιτεκτονικής. Διοργανώναμε διάφορες εορταστικές εκδηλώσεις και φιλολογικά αφιερώματα στους ποιητές και λογοτέχνες μας. Θυμάμαι πως είχα εξασκήσει τόσο τη μνήμη μου, ώστε ήμουν σε θέση να απαγγέλλω απ' έξω πολλά ποιήματα (κάποτε τα μέτρησα και ήταν πάνω από 70). Ιδιαίτερα μου άρεσε ο Βάρναλης. Ασχοληθήκαμε και με την καλλιτεχνία. Φτιάχναμε εργόχειρα και κάρτες, που είτε πουλούσαμε μέσω "καλοθελητών μεσαζόντων" και βγάζαμε τα έξοδά μας, είτε τις χαρίζαμε και αφιερώναμε στους συνανθρώπους μας έξω, προπαγανδίζοντας στην ουσία την άδικη και παράνομη εκτόπισή μας. Ομολογώ πως και σ' αυτόν τον τομέα τα κατάφερα... μου δόθηκε η ευκαιρία να ανακαλύψω δυνατότητες που ποτέ δε φανταζόμουν...»

Βύρωνας 2-10-00.

³³ Σημ. Κ. Καμαρινού. Πράγματι, αν και το επίπεδο σπουδών του Σ. Κράνια αφορά το Δημοτικό, εντούτοις χειρίζεται με άνεση και προφορικά και γραπτά τη δημοτική γλώσσα, όπως φαίνεται σε γραπτό κείμενό του με αναμνήσεις γενικά από τις φυλακές και τον τρόπο ζωής σ' αυτές, καθώς και άρθρο του στο περιοδικό "Εθνική Αντίσταση".

18) ΣΥΝΕΝΤΕΥΞΗ ΜΕ ΤΟΝ ΓΙΩΡΓΗ ΜΩΡΑΪΤΗ.³⁴

Ο Γ. Μωραΐτης φυλακίστηκε το 1955 στις φυλακές του χωριού **Καλάμι** της Κρήτης, που είναι περισσότερο γνωστές με το όνομα Ιτζεντίν. Η φυλακή βρίσκεται στο στόμιο του κόλπου της Σούδας, που από τότε ήταν Νατοϊκή βάση. Οι κρατούμενοι, 200 περίπου (καμιά φορά έφταναν και 250), έμεναν στην Δ' ακτίνα, σε τρεις θαλάμους του ισογείου. Στο μεγάλο θάλαμο χωρούσαν 80-100 άτομα, ενώ στους άλλους δύο από 40-50. Στις άλλες δυο ακτίνες, τις μικρότερες, Β' και Γ' έμεναν κοινοί κατάδικοι. Οι άλλοι χώροι κράτησης ήταν απομονωτήρια και κρατητήρια για τιμωρημένους. Το παράδοξο, που δείχνει τον παραλογισμό των ελληνικών κυβερνήσεων εκείνης της περιόδου απέναντι στους πολιτικούς κρατούμενους, είναι πως ενώ το κτίριο ήταν παμπάλαιο και ετοιμόρροπο, εξ αιτίας των σεισμών, μόνο ο α' όροφος κρίθηκε ακατάλληλος, κι έτσι οι κρατούμενοι έμεναν στους πολύ περισσότερο επικίνδυνους θαλάμους του ισογείου. Όταν γίνονταν σεισμοί, για πολλά μερόνυχτα οι κρατούμενοι έμεναν στο προαύλιο.

Την περίοδο εκείνη, αν και τυπικά υπήρχαν πολλές απαγορεύσεις, οι κρατούμενοι είχαν κατακτήσει να γίνουν σεβαστά βασικά δικαιώματά τους, όπως η αναγνώριση από τη διεύθυνση των εκπροσώπων τους (άλλοτε ήταν ένας ή περισσότεροι), το δικαίωμα να ενημερώνονται από τον τύπο, να μελετούν, να γιορτάζουν κτλ. Ο Γ. Μωραΐτης διηγείται:

« Για μας όλες οι διεκδικήσεις μας για υποφερτή διαβίωση, καλύτερο συσσίτιο, επικοινωνία με τα σπίτια μας, αλληλογραφία, επισκεπτήριο, δέματα, φάρμακα, μεταφορά αρρώστων σε νοσοκομεία κτλ, ήταν ένας καθημερινός αγώνας. Τίποτα δεν μας χάρισαν. Ό,τι τους αποσπάσαμε το πετύχαμε με την πάλη μας. Συχνά μας τιμωρούσαν για την παραμικρή διεκδίκηση. Καταφεύγαμε σε αποχή από το συσσίτιο, σε απεργίες πείνας, σε ανοιχτές διαμαρτυρίες με φωνές από τα παράθυρα μέρα και νύχτα, στέλναμε κρυφά επιστολές στις τοπικές και αθηναϊκές εφημερίδες. Οι τιμωρίες ήταν στέρηση αλληλογραφίας, δεμάτων, εφημερίδων, επισκεπτηρίου. Αλλά και εγκλεισμός στα πειθαρχεία, απομονώσεις, μεταγωγές σε Γιούρα και άλλα κάτεργα. Τους υποχρεώναμε, όμως, να έρθει ο εισαγγελέας ή εκπρόσωπος του Υπουργείου Δικαιοσύνης, να εξετάσει τα προβλήματά μας και να υποσχεθεί λύσεις.

«Παρ' όλο που ήμαστε μακριά, είχαμε αμέριστη συμπάρασταση της κοινής γνώμης. Επίσης, είχαμε πετύχει να αναγνωρίζει η Διεύθυνση τους εκπροσώπους μας, να δέχεται ακρόαση για ζητήματά μας, να επιτρέπει τον αστικό τύπο, να λειτουργούν τα διάφορα συνεργεία, να είναι δικοί μας άνθρωποι στο μαγειρείο κτλ. Για μας ακόμα και τα θέματα του πολιτισμού, ήταν ένας αγώνας. Τραγουδούσαμε στους θαλάμους τις Κυριακές, κόντρα στη διεύθυνση της φυλακής που μας τα απαγόρευε. Δίναμε στις γιορτές μας περιεχόμενο που εμείς επιθυμούσαμε, απαγγέλλαμε και τραγουδούσαμε τα δικά μας τραγούδια και ας βάζανε ποινές ή τιμωρίες. Έχω κάπου φυλάζει έναν κατάλογο τραγουδιών, που μας επέτρεπαν για τη γιορτή της 25 Μαρτίου, δηλαδή τραγούδια όπως το « Λεμονάκι μυρωδάτο» κ. α., που αν τον αντιπαραβάλει κανείς με ό,τι δεν επιτρεπόταν, σαφώς το δεύτερο θα ήταν πολύ μεγαλύτερο. Κάναμε και θεατρικές παραστάσεις και αθλητικούς αγώνες, επίσης.»

³⁴ Δημοσιογράφος-συγγραφέας, μέλος της «Εταιρίας Ελλήνων Λογοτεχνών». Πήρε μέρος στην Εθνική Αντίσταση από τις γραμμές του ΕΛΑΣ και αργότερα αντάρτης του ΔΣΕ. Μετά το 1950 πολιτικός πρόσφυγας στην Ουγγαρία και Ρουμανία. Το 1954 επέστρεψε παράνομα στην Ελλάδα και συνελήφθη το 1955 – υπήρχε καταδικαστική απόφαση Στρατοδικείου σε θάνατο. Κρατήθηκε για 11 χρόνια σε διάφορες φυλακές. Το 1966 αποφυλακίστηκε και δούλεψε στην ΕΔΑ. Με το πραξικόπημα της Χούντας πέρασε στην παρανομία και έγινε υπεύθυνος της παράνομης εφημερίδας «Ριζοσπάστης». Το 1968 πιάστηκε και καταδικάστηκε σε 24 χρόνια κάθειρξη. Αποφυλακίστηκε το 1973 και παράνομα βγήκε και πάλι στο εξωτερικό, όπου ανέλαβε υποδιευθυντής του ραδιοφωνικού σταθμού « Η φωνή της Αλήθειας». Σήμερα είναι μέλος της Διεύθυνσης του «Ριζοσπάστη». Έχει εκδώσει 8 βιβλία.

Αυτό που ποτέ δεν αναγνωρίστηκε ούτε τυπικά , ούτε ουσιαστικά, ήταν ό,τι είχε σχέση με την προβολή και τη διάδοση της μαρξιστικής ιδεολογίας. Έτσι, ποτέ δε μπήκε στις φυλακές νόμιμα η «Αυγή» ή κάποιο μαρξιστικό εγχειρίδιο. Οι κρατούμενοι τα προμηθεύονταν χάρις στο καλά οργανωμένο δίκτυό τους ,που βασιζόταν στην τεράστια πείρα που είχαν αποκομίσει. Ο Γ. Μωραϊτης σημειώνει:

« Υπήρχε ολόκληρη λίστα βιβλίων που θεωρούνταν « επιλήψιμα» και δεν έμπαιναν στη φυλακή ή κατακρατούνταν στο αρχιφυλακείο. Αυτή η λίστα, συμπληρωμένη και με άλλα βιβλία, αποτέλεσε και το INTEX της Χούντας. (Έχω ένα τέτοιο πολυγραφημένο αντίτυπο στο αρχείο μου). Παρ' όλες τις απαγορεύσεις είχαμε καταφέρει και επί κυβερνήσεων Καραμανλή και Παπανδρέου , αλλά και επί Χούντας, με παράνομο τρόπο να προμηθευόμαστε και να βάζουμε στη φυλακή προοδευτικά και μαρξιστικά βιβλία. Προμηθευόμασταν τακτικά και την « Αυγή» , που την διαβάζαμε σε όλους τους θαλάμους. Πετύχαμε επίσης να προμηθευόμαστε και ξένες εφημερίδες ή περιοδικά , όπως την «Πράβντα», το « Προβλήματα Ειρήνης και Σοσιαλισμού», το «Ρινατσιτά»- θεωρητικό περιοδικό του Κ. Κ. Ιταλίας, τις εφημερίδες «Ονιτά», «Οσμανιτέ», ό,τι μπορούσαμε, είτε σε ολόκληρα φύλλα, είτε σε κομμάτια. Απ' αυτά κάναμε μεταφράσεις και τις χρησιμοποιούσαμε στην πολιτική μας ενημέρωση και ιδεολογική δουλειά. Δε θυμάμαι πως είχε γίνει και κατάφερα νόμιμα να είμαι συνδρομητής στο σοβιετικό περιοδικό «Νόβογιε Βρέμια» . Από κει έκανα μεταφράσεις και τις διάβαζα στους συγκατούμενους , στο θάλαμο. Ακόμα θυμάμαι πως απ' αυτό έμαθα το πραγματικό όνομα του Χο- Τσι- Μίνχ, που ήταν Ινγούενα – Αϊ – Γουόκ. Τον τελευταίο μάλιστα καιρό, εκεί, είχε επιτραπεί και η «Ιστορία επιστημών της ΕΣΣΔ». Στην Αίγινα (1963-1966) καταφέραμε και σχεδόν νόμιμα προμηθευθήκαμε έργα του Λένιν και την « Παγκόσμια Ιστορία» της Ακαδημίας Επιστημών της ΕΣΣΔ.»

Η μελέτη , η οργανωμένη μορφωτική δουλειά και η αυτομόρφωση ήταν βασική μόνιμη απασχόληση των πολιτικών κρατουμένων. Τη γενική ευθύνη την είχε το Γραφείο της Ομάδας συμβίωσης πολιτικών Κρατουμένων, που εκλέγονταν δημοκρατικά από τη γενική συνέλευση. Το Γραφείο καθοδηγούσε τους διάφορους τομείς δουλειάς-οικονομικό, περιφρούρησης, Συνεργειών, Μορφωτικό, Πολιτιστικό κ.α. Ειδικά τη δουλειά της μόρφωσης την οργάνωνε και την καθοδηγούσε η Μορφωτική Επιτροπή (3μελής ή 5μελής).Αυτή ετοίμαζε το πρόγραμμα των μαθημάτων, διαλέξεων κτλ. Έβαζε δασκάλους και επεξεργαστές , φρόντιζε για την αντιγραφή των μαθημάτων σε αντίτυπα για όλες τις γκρούπες.

«Τα μαθήματα, προσθέτει ο Γ.Μωραϊτης, απαγορεύονταν , μα τα επιβάλαμε. Η σωφρονιστική υπηρεσία σιωπηρά υποχρεωνόταν σε ανοχή. Γίνονταν όταν ήταν κλειστοί οι θάλαμοι. Ορισμένες διαδικασίες γίνονταν και σε ώρες που ήταν οι θάλαμοι ανοιχτοί (π.χ. οι επεξεργασίες των μαθημάτων σε μικρές γκρούπες) Συνήθως το κάθε μάθημα ακολουθούσε τρεις φάσεις. Παράδοση – από το δάσκαλο-σε όλο το θάλαμο, επεξεργασία σε μικρές γκρούπες για συζήτηση με βάση το ερωτηματολόγιο, επίλυση αποριών και αφομοίωση, με τη βοήθεια του «επιμελητή»-βοηθού του δασκάλου και, τέλος, εξέταση και συζήτηση – με τη βοήθεια του δασκάλου σε όλο το θάλαμο. Σε φυλακές με κελιά η δουλειά αυτή γινότανε όταν αυτά ήταν ανοιχτά και κάποιος απ' έξω κρατούσε τσίλιες. Πολλές φορές οι σωφρονιστικοί υπάλληλοι εθελουφλούσαν , ήξεραν τι κάνουμε και απομακρύνονταν.

«Τα μαθήματα ήταν κυρίως πολιτικά.: Πολιτική Οικονομία, Φιλοσοφία, Διεθνές εργατικό κίνημα, Ιστορία του ΚΚΣΕ και του ΚΚΕ, συνδικαλιστικά , αγροτικά κτλ. Σ' αυτά έπαιρναν μέρος όλοι οι κρατούμενοι. Οι διαλέξεις καταπιάνονταν με διάφορα θέματα. Και αυτές τις παρακολουθούσαν όλοι. Για τους κρατούμενους με λίγες γνώσεις Δημοτικού ή και αγράμματους γίνονταν μαθήματα εγκύκλια και αλφαβητισμού. Στόχος ήταν όλοι να έχουν γνώσεις τουλάχιστο στο επίπεδο του Γυμνασίου. Αγράμματος να μην υπάρχει!. Οι επιστήμονες ή οι φοιτητές ασχολούνταν με την επιστήμη τους, διάβαζαν για να είναι σε θέση

να τελειώσουν τις σπουδές τους και έκαναν μελέτες. Χρησιμοποιούνταν και ως δάσκαλοι, έκαναν διαλέξεις κτλ. Πολλοί κρατούμενοι μάθαιναν ξένες γλώσσες (γαλλικά, αγγλικά και ρωσικά), έτσι ήταν σε θέση πολλοί να κάνουν μεταφράσεις ξένων βιβλίων. Πολλοί απ' αυτούς έμαθαν και λογιστικά και όταν βγήκαν από τη φυλακή βρήκαν εργασία μεταφραστή, λογιστή, κτλ. Στη φυλακή έμαθε τα λογιστικά ο για πολλά χρόνια Υπεύθυνος Οικονομικού της εφημερίδας «Ριζοσπάστης», Χρήστος Μπόμπος.

«Η ύλη των μαθημάτων συνεχώς εμπλουτιζόταν. Πολιτική Οικονομία αρχικά κάναμε από το βιβλίο του σοβιετικού Σεγκάλ, αργότερα από το εγχειρίδιο της Ακαδημίας Επιστημών της ΕΣΣΔ. Τις στοιχειώδεις γνώσεις Φιλοσοφίας τις διδασκόμαστε αρχικά από το βιβλίο του Πόλιτζερ και μετά από το δεύτερο, το πιο αναπτυγμένο, του ίδιου. Στη συνέχεια τη μελετούσαμε από ένα πιο θεωρητικό βιβλίο, του Άγγλου Κόμφορθ. Να σημειώσουμε πως τα δυο τελευταία τα είχαμε μεταφράσει στη φυλακή μας από τα γαλλικά και αγγλικά. Για την Ιστορία του Διεθνούς Εργατικού κινήματος κάναμε μαθήματα από το βιβλίο του Αμερικανού Ουίλιαμ Φόρστερ, που είχε κυκλοφορήσει μεταφρασμένο στην Αθήνα. Τα συνδικαλιστικά μαθήματα γράφονταν από εργατικά στελέχη, με επικεφαλής τον Γιώργη Ερυθριάδη (μέλος του ΠΓ του ΚΚΕ- πέθανε στο Ιτζεντίν το 1963, στην απομόνωση, ύστερα από εγκεφαλικό επεισόδιο). Τα αγροτικά μαθήματα γράφτηκαν από στελέχη του αγροτικού χώρου, με επικεφαλής τον Κώστα Λουλέ, μέλος της ΚΕ του ΚΚΕ. Στο Ιτζεντίν σχηματίσαμε και έναν οικονομικό κύκλο μελέτης οικονομικών προβλημάτων, που μας έδωσε τη δυνατότητα να παρακολουθήσουμε τη νέα οικονομική ελληνική πραγματικότητα μέσα από τα ξενόγλωσσα και ελληνικά οικονομικά περιοδικά, όπως ήταν ο «Οικονομικός Ταχυδρόμος» και η «Νέα Οικονομία» του Αγγελόπουλου. Συντονιστής του κύκλου αυτού ήταν ο έγκριτος Οικονομολόγος Γουριώτης (ψευδώνυμο Αυγερόπουλος). Ένα διάστημα βρέθηκε σ' αυτή τη φυλακή ο καθηγητής φιλοσοφίας Ευτύχης Μπιτσάκης, που μας έκανε μερικές διαλέξεις. Το 1958-1959 έφεραν υπόδικο στο Ιτζεντίν τον Μανώλη Γλέζο, εκ των ηγετών της ΕΔΑ και διευθυντή της «Αυγής». Αυτός έριξε την ιδέα να κάνουμε στη φυλακή μια «Σχολή Δημοσιογραφίας». Συμφωνήσαμε. Ετοιμάστηκαν τα μαθήματα. Τα παρακολούθησαμε περί τα δέκα άτομα: Ο Σπ. Κωτσάκης, Αντ. Συγγελάκης, Περ. Ροδάκης, Κ. Παπανικολάου, Β. Βαρδινογιάννης, ο ομιλών κ.α. Ήταν προσπάθεια θεωρητικής κατάρτισης, αλλά και πρακτικής εφαρμογής- πώς γράφεται η είδηση, οι κατηγορίες του δημοσιογραφικού λόγου, πώς συντάσσονται το άρθρο, η ανταπόκριση, η συνέντευξη κτλ. Η σχολή κράτησε ένα τρίμηνο περίπου. Πήραμε γνώσεις για όλες τις κατηγορίες του επαγγέλματος. Από τότε μου κέντρισε το ενδιαφέρον η δημοσιογραφία. Είχα κάποια προδιάθεση στο να γράφω, ήμουν και καλός στις εκθέσεις, όμως οι βλέψεις μου για ένα τέτοιο επάγγελμα αναπτύχθηκαν εκεί».

Όσο πλησίαζε το τέλος της δεκαετίας του 50, το επίπεδο των κρατουμένων ήταν αρκετά υψηλό και όλοι σχεδόν ήταν σε θέση να παρακολουθούν πνευματικές εκδηλώσεις αξιώσεων, όπως ήταν η ποίηση και η λογοτεχνία. Μερικοί δοκίμασαν την πένα τους στην απροσπέλαστη μέχρι τα τότε τέχνη του λόγου. Άλλοι μπόρεσαν να εμβαθύνουν σε γνώσεις ιστορικές και κοινωνιολογικές. Ο Γ. Μωραΐτης σημειώνει:

« Στο Ιτζεντίν και την Αίγινα κάναμε πολλές συζητήσεις για τη Λογοτεχνία, γίνονταν και διαλέξεις. Διαβάζαμε την Νεοελληνική και την ξένη ποίηση και πεζογραφία. Προσωπικά μ' άρεσε περισσότερο η Ιστορία, Αρχαία και Νεώτερη. Παρ' όλο που ήμουν περίπου απόφοιτος Γυμνασίου(δεν πρόλαβα να πάρω το απολυτήριο της ογδός), δεν είχα ιδέα από την πραγματική ιστορία. Τη μελέτησα όχι τόσο από κάποιο συγκεκριμένο βιβλίο, υπήρχαν κι αυτά, όπως του Κόκκινου, του Παπαρηγόπουλου, του Ζεύγου, όσο από άρθρα περιοδικών και εφημερίδων, που πάντοτε κάνανε αφιερώματα σε συγκεκριμένα γεγονότα ή όταν έκαναν ιστορική αναδρομή σε ένα θέμα. Ζητούσαμε και μας έστελναν απ' "έξω" κείμενα του Κορδάτου, άρθρα του Ρούσσου, του Στρίγκου κ.α. Ιστορικά θέματα δημοσίευε

και η " Αυγή". Το σημαντικό είναι ότι την Ιστορία τη μελετούσαμε από πολλά έντοπα , των αστικών εφημερίδων, κάτω από το πρίσμα της κριτικής επεξεργασίας, κάναμε δηλαδή ουσιαστική μελέτη. Το θέμα ήταν ότι με όπλο την πίστη και μόνο , χωρίς τα μέσα που έχουν σήμερα οι άνθρωποι στη διάθεσή τους , μελετούσαμε..

«Το βιβλίο " Οι Σαρακατσάνοι", που βραβεύτηκε κιόλας, ο Γιάννης Μποτός το έγραψε στη φυλακή. Μάλιστα θυμάμαι που τον ενθάρρυνα όταν διάβασα τα πρώτα χειρόγραφα στο Ιτζεντίν και είχα γράψει και κριτική στο "ΡΙζοσπάστη" γι αυτό. Στο Ιτζεντίν έγραψα κι εγώ το πρώτο μου μυθιστόρημα « Με κομμένη την ανάσα», που φυγαδεύτηκε και εκδόθηκε έξω. Ένα τεύχος του καταφέραμε και το μπάσαμε στην φυλακή.

«Στην Αίγινα την περίοδο 1963-1966³⁵, που είχαμε οργανώσει τον ιστορικό κύκλο μελέτης ,όταν γινόταν καταμερισμός των θεμάτων, ζήτησα να συνεχίσω τη μελέτη της ιστορίας του χωριού μου και έτσι μπόρεσα και έγραψα το βιβλίο « Βοδονίτσα, κάστρο των Θερμοπυλών». Αρχικά το υλικό που είχα βρει το ετοίμαζα για διάλεξη , είδα όμως ότι μπορούσε να αποτελέσει ολόκληρη μελέτη για βιβλίο. Είχα μελετήσει πηγές από την αρχαιότητα, από τα βυζαντινά χρόνια , αλλά κυρίως στηρίχτηκα στην πραγματεία του Ουίλιαμ Μίλλερ για το ενετικό μεσαιωνικό παρελθόν του χωριού. Το έβγαλα νόμιμα από τη φυλακή και ας έγραφα για την εποχή της Αντίστασης. Το βιβλίο εκδόθηκε από τον Π. Ροδάκη και βρήκε μεγάλη ανταπόκριση στους συγχωριανούς μου, παρά τα δύσκολα και επικίνδυνα χρόνια. Ο δάσκαλος του χωριού μου εξέφρασε τον θαυμασμό και τις ευχαριστίες του.»

Στην περίοδο της Χούντας, στις φυλακές Αβέρωφ και Κορυδαλλού, όπου διαδοχικά ήταν κρατούμενος ο Γ. Μωραΐτης, οργανώθηκαν πολιτικές συζητήσεις και μαθήματα. Στον Κορυδαλλό, η πολιτική ομάδα του ΚΚΕ κυκλοφορούσε κάθε μήνα παράνομα το περιοδικό « Νέα Φρουρά».

«Το περιοδικό, συνέχιζε ο Γ. Μωραΐτης, γραφόταν από ένα επιτελείο στελεχών. περιλάμβανε , δε, διάφορα άρθρα, σημειώματα και σχόλια πολιτικού κυρίως περιεχομένου. Ήταν καλλιγραφικά γραμμένο με το χέρι. Κυκλοφορούσε στη φυλακή σε δυο αντίτυπα. Διαβάζονταν με ενδιαφέρον. Το στέλναμε παράνομα και « εκτός των τειχών» . Κυκλοφόρησαν περί τα 15 τεύχη. Και ίσως κάποια να υπάρχουν στα αρχεία. Εκδόθηκε σαν περιοδικό της νεολαίας , εξού και ο τίτλος του»

Αργότερα , στις φυλακές Αλικαρνασσού Κρήτης, ο Γ. Μωραΐτης ήταν κρατούμενος μαζί με πολιτικούς κρατούμενους του «κεντρώου χώρου»: Βασίλη Φίλια, Σάκη Καράγιωργα, Μάνο Δελούκα, Στέλιο Νέστορα, Γιώργο Ανωμερίτη, Γιάννη Κομποτιάτη κ.α. Κομμουνιστές ήταν δυο – ο Γιαννης Λύπας και ο ίδιος.

« Οι σχέσεις μας ήταν πολύ φιλικές, τονίζει ο Γ.Μ. Συγκροτήσαμε Ομάδα. Εκλέξαμε συντονιστικό όργανο, που το είπαμε « Επιτροπή Πρωτοβουλίας», με γραμματέα τον Δελούκα. Οργανώναμε τη συμβίωση και τους αγώνες μας- αναφορές, διαβήματα, απεργίες. Εκλέξαμε και «Μορφωτική Επιτροπή» , με επικεφαλής τον καθηγητή Καράγιωργα και κάναμε πολιτικές συζητήσεις και διαλέξεις.»

Κλείνοντας τη συνέντευξη, ο Γιώργος Μωραΐτης ,αφού εξήρε για μια ακόμα φορά το ρόλο των άτυπων «Πανεπιστημίων της φυλακής», που στάθηκαν για μια ολόκληρη γενιά ανθρώπων πνευματικό και ηθικό στήριγμα, έκανε κριτική στον εαυτό του. πως δεν αξιοποίησε ακόμα περισσότερο και καλλίτερα τα χρόνια του εγκλεισμού του...

Περисσός 30/10/00.

³⁵ Στην Αίγινα ήταν τότε γύρω στους 80-90 κρατούμενοι, σε σύνολο 120 περίπου συνολικά της χώρας.

19) ΣΥΝΕΝΤΕΥΞΗ ΜΕ ΤΟΝ ΔΗΜΗΤΡΗ ΣΕΡΒΟ.³⁶

«Από τις 7-9 Ιουλίου 1947, στην Αθήνα και τον Πειραιά γίνονταν συλλήψεις. Υπουργός Δημόσιας Τάξης ήταν ο Ν. Ζέρβας. Αρχικά συνέλαβαν 7000 και άλλους τόσους με τη δεύτερη φουρνιά. Η κατηγορία ήταν ότι επρόκειτο να κατεβούν οι αντάρτες στην Αθήνα και να πάρουν την εξουσία. Μεταφερθήκαμε αρχικά, για τρεις μέρες, στην Ψυτάλλεια, σε απίστευτες συνθήκες κράτησης, χωρίς νερό, ρούχα, τροφή και στη συνέχεια με αρματαγωγό προς άγνωστη κατεύθυνση. Άλλοι έλεγαν πως μας πήγαιναν στο Τομπρούκ, άλλοι πως θα μας ρίξουν στο Αιγαίο κτλ. Τελικά, όταν άνοιξε ο καταπέλτης του αρματαγωγού, βρεθήκαμε μπροστά σε λίγα σπίτια και βότσαλα – ήταν το νησί της Ικαρίας.

«Αμέσως η οργάνωση άρχισε να μας κατανέμει με βάση την εδαφική προέλευση του καθενός μας, ακόμα και με βάση τις συνοικίες. Εμένα, που ήμουν από την Καστέλα του Πειραιά, μαζί με άλλους μας πήγαν σε ένα χωριό, την Καμάντρα, κοντά στον Εύδηλο. Με την άφιξή μας, άρχισε η κατανομή στα σπίτια. Εκείνο που πρέπει να σημειώσει κανείς είναι η συμπαράσταση του κόσμου. Ήταν κάτι που δεν περιγράφεται, το πώς μας αγκάλιασε εκείνος ο κόσμος. Εμείς που δεν είχαμε μαζί μας ούτε κουβέρτες, ούτε μαγειρικά σκεύη, ούτε εσώρουχα και κάλτσες για να αλλάζουμε, συγκινηθήκαμε και ενθουσιαστήκαμε, όταν είδαμε ότι όλες μας τις ανάγκες ήρθε να τις καλύψει αυτός ο κόσμος, με τον ξεχωριστό του τρόπο. βέβαια.

«Στο σπίτι που είμαστε, το λέγαμε θάλαμο, άρχισε η Οργάνωση να δίνει περιεχόμενο στη ζωή μας. Πάρθηκαν μέτρα για τη δημιουργία της απαραίτητης υποδομής, ήτοι το χτίσιμο φούρνου, μαγειρείου, αλλά και παράλληλα άρχισε η πολιτιστική και μορφωτική δουλειά. Οργανώθηκε χορωδία και μαθήματα από τους εκπαιδευτικούς- δυστυχώς δεν μπορώ να θυμηθώ τα ονόματά τους. Οι δάσκαλοι ήταν από πολλές περιοχές της χώρας μας: από την Ηπειρο, τη Μακεδονία, τη Θράκη. Ορισμένοι που είχαν τις προϋποθέσεις έκαναν και ξένες γλώσσες.

«Εμένα μου ανατέθηκε άλλη δουλειά. Επειδή είχα εργαστεί δυο χρόνια ως δόκιμος συντάκτης της εφημερίδας «Η φωνή του Πειραιά»³⁷, έπρεπε να συνεργαστώ για την έκδοση της χειρόγραφης εφημερίδας μας «Σπάρτακος». Συνεργάτης μου ήταν ένας συνεξόριστός μου από τον Τίρναβο, ο Παπαγιάννης. Βγάλαμε αρκετά φύλλα, αν και αυτό ήταν δύσκολο, διότι μόλις οι δεσμοφύλακες «μυρίζονταν» κάτι ύποπτο μας μετέθεταν σε άλλο μέρος. Στην εφημερίδα έμπαιναν θέματα για τη ζωή των εξόριστων, υπογραμμίζονταν οι δυσκολίες της συμβίωσης και οι ιδιαιτερότητες των συνθηκών διαβίωσης. Υπήρχαν και οι ηλικιωμένοι με τις παραξενιές τους, που εμείς οι νεώτεροι θα έπρεπε να σεβόμαστε. Άνθρωποι με διαφορετικές πολιτισμικές καταβολές και συνήθειες. Καλούσαμε τη νεολαία να πρωτοστατεί στις εργασίες, να αξιοποιεί δημιουργικά το χρόνο της μελετώντας κ.τ.λ.. Χειρόγραφες εφημερίδες των εξόριστων έβγαιναν και στα άλλα χωριά του νησιού, όπως στον Άγιο Κήρυκο, τον Εύδηλο, στις Ράχες, στο Αϊ Δημήτρη, στο Χριστό... Δεν ξέρω αν έχουν διασωθεί αυτά τα ντοκουμέντα- αληθινά κειμήλια για τους νέους μας και όσους θέλουν να ακολουθήσουν το επάγγελμα του δημοσιογράφου σήμερα. Στις εφημερίδες εκείνες υπήρχε η ζωντανία, η σάτιρα, το κύριο άρθρο, η ανταπόκριση. Ειδικά η τελευταία ήταν μια πολύ δύσκολη υπόθεση, αν λάβει υπόψη κανείς την ανυπαρξία των μέσων, ήταν

³⁶ Δημοσιογράφος και συγγραφέας, μέλος της Εταιρείας Ελλήνων Λογοτεχνών. Εξόριστος από το 1947. 17 μήνες στην Ικαρία.

³⁷ Στο σημείο αυτό ο Δ. Σέρβος σημειώνει πως ταυτόχρονα παρακολουθούσε το νυκτερινό «Ιδιωτικό Γυμνάσιο Απόρων παιδών Πειραιϊκού Συνδέσμου», διότι την εποχή εκείνη δεν υπήρχαν νυκτερινά δημόσια σχολεία. Για να φοιτήσεις σε ένα τέτοιο σχολείο θα έπρεπε να προσκομίσεις πιστοποιητικό του παπα της ενορίας για το αν είσαι πράγματι άπορος, διαφορετικά θα πλήρωνες δίδακτρα. Οι εκπαιδευτικές ώρες είχαν συντημηθεί σε βάρος της γνώσης. Έτσι, για παράδειγμα, δε διδάχθηκαν ποτέ τη Γεωγραφία, την έμαθαν, όμως, όπως τονίζει ο Δ. Σέρβος, παρακολουθώντας τα γεγονότα και τις μάχες στη διάρκεια του πολέμου(!).

άθλος να καταφέρεις να ενημερώσεις για κάτι που γινόταν για παράδειγμα, στην Αθήνα ή τη Θεσσαλονίκη...

«Ο παράνομος τύπος τόσο στην περίοδο της Κατοχής, όσο και αργότερα στους τόπους εξορίας και στις φυλακές, θα πρέπει να βρει κάποτε τη θέση που του αρμόζει στην ιστορία του τόπου μας³⁸, διότι εξέφραζε τους πόθους και τα όνειρα μιας ολόκληρης γενιάς και εποχής. Είχαν κι αυτές οι εφημερίδες μερίδιο στην αξιέπαινη προσπάθεια του λαού μας για το ανέβασμα του μορφωτικού, πολιτιστικού και πολιτικού του επιπέδου. Αξίζει να αναφέρω ένα παράδειγμα, που στην ιστορία του τύπου της χώρας μας θα πρέπει να κατέχει ιδιαίτερη θέση. Το 1930, στην Ίο, ο εξόριστος δημοσιογράφος και λογοτέχνης Αντώνης Μαρμαρινός (το πραγματικό του όνομα είναι Α. Παναγόπουλος) έγραψε σε φύλλο μαθητικού τετραδίου τη μικρότερη χειρόγραφη εφημερίδα, που περιείχε κύριο άρθρο, χρονογράφημα, σχόλιο, ειδήσεις, εύθυμη στήλη κτλ. Η εφημερίδα πήρε το Α΄ βραβείο στη Διεθνή έκθεση του Προοδευτικού Τύπου, που έγινε εκείνη την εποχή στη Μόσχα. ».

Καλλιθέα 8/11/00

³⁸ Το θέμα αυτό αποτελεί μέρος της μελέτης του Δ. Σέρβου για τον χειρόγραφο τύπο.

20) ΣΥΝΕΝΤΕΥΞΗ ΜΕ ΤΟΝ ΓΙΩΡΓΟ ΦΑΡΣΑΚΙΔΗ.³⁹

Για το Γ. Φαρσακίδη, το φυσικό χάρισμα να μπορεί να ζωγραφίζει και να απεικονίζει σε σκίτσα στιγμιότυπα της ζωής ήταν μια αυτονόητη λειτουργία που θα έπρεπε με τη σειρά της να υπηρετήσει κι αυτή τον ηρωικό αγώνα του ελληνικού λαού κατά των κατακτητών. Αρχικά, μέσα από τις γραμμές της ΕΠΟΝ ζωγράφιζε τις αντιφασιστικές αφίσες και με σκιτσάκια σε χειρόγραφες εφημερίδες διακωμωδούσε την τρέχουσα πολιτική επικαιρότητα, δίνοντας ένα διαφορετικό τόνο στη δύσκολη καθημερινότητα της κατοχής. Ζωγράφιζε ακόμα και σε στιγμές ανάπαυλας κατά τη διάρκεια των μαχών. Ορισμένα από τα σκίτσα του εκείνα σώθηκαν εντελώς τυχαία και κατέχουν ιδιαίτερη θέση στο αρχείο του.

Το φυσικό, πλην άναρχο, ταλέντο του «πιθασεύτηκε» στα χρόνια των εξοριών, με πρώτο «σταθμό» τον Αη Στράτη το 1948. Ο Γ.Φαρσακίδης μαζί με άλλους συνεξόριστους μαθήτευσε κοντά στο γνωστό και έμπειρο ζωγράφο - χαρακτή Χρήστο Δαγκλή. Την εποχή αυτή ο ίδιος την ονομάζει εποχή «επαναστατικού ρομαντισμού», εξαιτίας του καλλιτεχνικού οίστρου που είχε αγκαλιάσει όλο το στρατόπεδο. Όμως, η μεταγωγή στη Μακρόνησο και η βαριά ήττα, επηρέασαν και ενίοτε τραυμάτισαν ανεπανόρθωτα τις ψυχές πολλών εξορίστων. Πιστός στο ρητό, που ακόμα και σήμερα με συγκίνηση επαναλαμβάνει: «... η τέχνη φέρνει αποτέλεσμα εκεί που τα άλλα μέσα είναι αδύναμα...», ο Φαρσακίδης επιστράτευσε όλες του τις ψυχικές και καλλιτεχνικές δυνάμεις για να «ανακουφίσει τις πληγές». Τα σκίτσα του, πέρα από την απεικόνιση των καθημερινών μαρτυριών και βασανισμών, περνούσαν μηνύματα καρτερικότητας, μέσα από τη διαβεβαίωση πως ό, τι συμβαίνει, καταγράφεται, πως θα καταγγελθεί, πως δεν ξεχνιέται, πως ακόμα και η προσωπική στάση τέτοιες στιγμές είναι ένας ηρωικός αγώνας. Σώθηκαν ορισμένα απ' αυτά μέσα σε διπλό πάτο μιας βαλίτσας.

Ένα από τα πολλά σκίτσα της Μακρονήσου αφορά και το θέμα μας. Απεικονίζει ένα «άτυπο» μάθημα, εφ' όλης της ύλης, του λογοτέχνη Θέμου Κορνάρου, στη σκηνή του, σε μια στιγμή ανάπαυλας, ή αλλιώς «αλφαδιού», όπως είχαν βαφτίσει οι κρατούμενοι τις ώρες των πολύωρων αφηγήσεων.⁴⁰ Αυθόρμητες και μη προγραμματισμένες ήταν και οι ψυχαγωγικές στιγμές των κρατουμένων. Όπως ο ίδιος αναφέρει:

« Στη Μακρόνησο τα μαθήματα σταμάτησαν να γίνονται έτσι όπως τα ξέραμε . Γίνονταν σε προσωπικό επίπεδο , σαν συζήτηση. Ο Φοίβος Ανωγιαννάκης⁴¹ έκανε μαθήματα – συζητήσεις για τα πονηματά του, για τα σχέδια, για όσα μπορούσε να ξέρει ως μουσικολόγος για τον κινηματογράφο. Όσες πληροφορίες είχε τις μετέδιδε στον Αντώνη Μοσχοβάκη , που αργότερα έγινε κριτικός κινηματογράφου. ...Με αυτοσχέδια σκετς προσπαθούσαμε να απαλύνουμε τον πόνο μας. Ο Νίκος Παπαπερικλής έγραψε εκεί τα πρώτα του σκετσάκια (συνέχισε αργότερα στον Αη Στράτη) . Στο πρώτο του, αποτιμούσε φόρο τιμής στην επικράτηση του λαϊκού στρατού της Κίνας και το επένδυσε με ανατολίτικες μελωδίες. Ήταν τόσο πετυχημένη η παράσταση και η ανταπόκριση της νεολαίας , που φανερά συγκινημένος ο Καρούσος απάγγειλε αποσπάσματα από το ποίημα του « Η μεγάλη

³⁹ Ο Γ.Φαρσακίδης είναι αυτοδίδακτος ζωγράφος, χαράκτης και συγγραφέας. Πήρε μέρος στην Εθνική αντίσταση από τις γραμμές της ΕΠΟΝ. Στα δεκαοκτώ του τραυματίστηκε σε μάχη με τους Γερμανούς και έμεινε ανάπηρος και στα δυο του χέρια. Έμεινε εξόριστος στη Μακρόνησο, τον Αη Στράτη, στη Γυάρο και τη Λέρο συνολικά 16 χρόνια, όπου αξιοποίησε το καλλιτεχνικό ταλέντο του. Το 1984 πήρε το «Βραβείο Μ. Λουντέμη» της Εταιρίας Ελλήνων Λογοτεχνών, για το βιβλίο του «Πρώτη Πατρίδα» και το 1975 τιμήθηκε, ανάμεσα σε άλλους 15, για την αγωνιστική και καλλιτεχνική του δραστηριότητα με το Ανώτατο «Χρυσό Μετάλλιο» της Σοβιετικής Επιτροπής Ειρήνης.

⁴⁰ Στο σημείο αυτό ο Γ.Φαρσακίδης διαβάζει το αντίστοιχο κείμενο από το βιβλίο του «Μακρόνησος», εκδ. Σύγχρονη Εποχή, 1984.-

⁴¹ Είναι ο ιδρυτής του «Μουσείου λαϊκών οργάνων», στην Πλάκα.

Παρασκευή». Στις αρχές του καλοκαιριού του 1950, όταν όλους τους εξόριστους μας συγκέντρωσαν στον Αι-Γιώργη, ο Γ. Ρίτσος κατάφερε να συγκροτήσει κουαρτέτο εγχόρδων, βάζοντας τη σφραγίδα του στις πρώτες υποτυπώδεις ψυχαγωγικές μας εκδηλώσεις. »

Με την επιστροφή τους στον Αη Στράτη οι εξόριστοι ήταν πιο ώριμοι και πιο έμπειροι για να αντιμετωπίσουν τη νέα πολιτική πραγματικότητα. Πρώτο μέλημά τους ήταν να βρουν τα παραχωμένα βιβλία και άλλο μορφωτικό υλικό, που είχαν αποκρύψει. Άλλα τα βρήκαν και άλλα χάθηκαν. Σιγά σιγά μπόρεσε και συγκεντρώθηκε πολύ πλούσιο υλικό και οργανώθηκε αξιόλογη βιβλιοθήκη. Οι εξόριστοι σκαρφίζονταν πολλά και διάφορα για να μπορέσουν να αποκτήσουν τα απαγορευμένα βιβλία, ακόμα και παρερμηνεύοντας μπροστά στους ελεγκτές τα περιεχόμενα⁴².

Σχεδόν αμέσως άρχισε η συστηματική προσπάθεια για το ανέβασμα του μορφωτικού επιπέδου. Υπήρχαν τα μαθήματα του σχολείου και τα ιδεολογικά. Κάθε εκπαιδευτική ομάδα αποτελούνταν από 5, 10 ή και 15 άτομα. Ο Γ. Φαρσακίδης παρακολούθησε αρκετούς κύκλους, διότι το σχολείο το είχε σταματήσει λόγω της κατοχής στη Β' Γυμνασίου. Πολλοί έμαθαν τα πρώτα τους γράμματα εκεί. Μια τέτοια περίπτωση ήταν ο αγράμματος αγρότης από τις Σέρρες – Φάκας.⁴³ Ένα από τα πιο αγαπημένα ευτράπελα του στρατοπέδου ήταν το περιστατικό με τις πρώτες του αναγνωστικές απόπειρες, όπως το διηγήθηκε ο Γ. Φαρσακίδης :

« Μόλις έμαθε να διαβάζει, ζήτησε να μελετήσει τα μαρξιστικά εγχειρίδια. Όταν λοιπόν με πολύ φιλότιμο, πράγματι, διάβαζε δυο τρεις σελίδες και έκανε διάλειμμα, έβγαινε έξω. Εκείνη τη στιγμή κάποιος στο θάλαμο του πήγαινε πίσω το σελιδοδείκτη στο αρχικό μέρος. Ο Φάκας γυρίζοντας ξαναδιάβαζε το κείμενο. Μετά από δυο – τρεις φορές, τον ακούσαμε να λέει :- Βρε αδελφέ, τι είναι η πείρα ζωής... τα διαβάζω και είναι σα να τα ήξερα από πριν! »

Η μαθητεία του Γ. Φαρσακίδη κοντά στον Χ. Δαγκλή συνεχίστηκε. Η τέχνη της πυρογραφίας ήταν ο επόμενος καλλιτεχνικός του σταθμός. Τα καλλιτεχνήματα, πέρα από τη δημιουργική απασχόληση των εξορίστων, άρχισαν να αποτελούν και ένα σημαντικό έσοδο βιοπορισμού. Κάθε τόσο οργανώνονταν εκθέσεις με τα εικαστικά έργα και τα χειροτεχνήματά τους⁴⁴. Στα πλαίσια της οργάνωσης των ψυχαγωγικών εκδηλώσεων, ο πολιτιστικός τομέας αποτέλεσε μια μόνιμη χρέωση όλων των καλλιτεχνών που μπορούσαν να προσφέρουν. Για την οργάνωση των θεατρικών παραστάσεων ο ρόλος των ζωγράφων ήταν η διαμόρφωση των σκηνικών και η επιλογή των κοστούμιών. Τα σκηνικά της πρώτης θεατρικής παράστασης- σταθμού για τα μετέπειτα πολιτιστικά δρώμενα του στρατοπέδου, τα φιλοτέχνησε ο ίδιος ο Χ. Δαγκλής. Ήταν η παράσταση « Πέρσες » του Αισχύλου, σε σκηνοθεσία Θ. Κορνάρου, μουσική του Στάθη Αλιμήση και « εξάγγελο » τον Μάνο Κατράκη.⁴⁵ Δεύτερος σταθμός ήταν « Η Βαβυλωνία », που πολύ εύστοχα επέλεξε και σκηνοθέτησε ο Μ. Κατράκης και τα σκηνικά φιλοτέχνησε και πάλι ο Χ. Δαγκλής. :

« Θαρρούσε κανείς πως είχε γραφτεί στα μέτρα της πολύβουης κοινωνίας μας με τις ιδιαιτερότητες και τις ντοπιολαλιές της... », παρατηρεί ο Γ. Φαρσακίδης και συνεχίζει « Ο

⁴² Ο Γ. Φαρσακίδης αναφέρει την περίπτωση του βιβλίου του Ν. Οστρόφσκι « Πως δενόταν τ' ατσάλι », που κατάφεραν να το περάσουν λέγοντας πως αφορά ζητήματα σιδηρουργίας. (!)

⁴³ Ήταν αγνός και τίμιος αγωνιστής. Όταν στις αρχές δεν είχαν χτιστεί αποχωρητήρια και έπρεπε να « φρουρείται », για ευνόητους λόγους, η πλαγιά που χρησιμοποιούσαν οι γυναίκες για τις ανάγκες τους, το Γραφείο εμπιστεύτηκε τον Φάκα ως « φρουρό » και πράγματι ήταν « αμεύλικτος και αμίμητος » στον υπεύθυνο αυτό ρόλο του.

⁴⁴ Στο αρχείο του Γ. Φαρσακίδη βρίσκεται η φωτογραφία μιας τέτοιας έκθεσης του 1951, που έγινε με την επιβλεψη και πρωτοβουλία του Ευθύφωνα Ηλιάδη.

⁴⁵ Για την παράσταση αυτή εκφράστηκε με πολύ επαινετικά σχόλια ο εκπρόσωπος του διεθνούς Ερυθρού Σταυρού Κύλαντον. Ο ίδιος ο Γ. Φαρσακίδης τη θεωρεί πολύ πιο πετυχημένη σε σχέση με όσες ακολούθησαν αργότερα, μετά την εξορία, ακόμα και από το θίασο του Μ. Κατράκη.

μετέπειτα βουλευτής της ΕΔΑ Γεράσιμος Πρίμης έμεινε σε όλους γνωστός ως ο αζεπέραστος αστυνόμος στη «Βαβυλωνία» και του « Κόντες Ροκάδα» του Ξερόπουλου. Ο ίδιος υποδύοταν με ευχέρεια τον γλωσσομαθή, όταν κάποια περίοδο είχε πιάσει το στρατόπεδο μια τρομερή «γλωσσομανία» και σε λίγα χρόνια διέπρεπε στη Βουλή... Παντού άκουγες να μπερδεύονται τα εγγλέζικα με τα ισπανοεβραϊκά κτλ. Το επιθεωρησιακό νούμερο έλεγε: « Ω, μιλ παρντόν, πώς είστε καλά, χαου ντου γιου ντου μάι φλάι εντ γιου.... Αψού παρντόν, πως είστε καλά;»...κτλ »

Ο Γ.Φαρσακίδης δεν άργησε να δοκιμάσει τις δυνάμεις του και σ' αυτό το είδος τέχνης . Με τα σκηνικά του συμμετείχε στις παραστάσεις, όπως « Το στραβόξυλο» του Δ. Ψαθά., « Η Δωδεκάτη νύχτα» του Σαίξπηρ , « Ο Επιθεωρητής» του Γκόγκολ , « Ο Φιλάργγυρος» του Μολιέρου κ.α. Με εμπνευστή και σεναριογράφο τον Αντώνη Μοσχοβάκη ανέλαβε την κατασκευή , τα σκηνικά και τα κοστούμια του κουκλοθέατρου, που βρήκε μεγάλη ανταπόκριση . Για τη θεατρική και πολιτιστική δραστηριότητα ο ίδιος σημειώνει:

« ...Είχε γίνει μέρος της ζωής μας ο πολιτισμός. Οι τομείς , τα συνεργεία και οι εθνικοτοπικές φιλοδοξούσαν να συμβάλουν στην ανάπτυξη του και συμμετείχαν ενεργά. Το θέατρο, τα σκετς, η επιθεώρηση , οι φιλολογικές απογευματινές θα αναπτυχθούν παράλληλα στη διάρκεια όλης της δεκαετίας του ' 50. Γύρω σου ολοένα άκουγες σχόλια για το πώς απέδωσε το ρόλο του ο Καρούσος κτλ, ή όταν άνοιγε η σκηνή και έβλεπαν τα σκηνικά , άκουγες ένα «ααα!» , που για μας ήταν η μεγαλύτερη επιβράβευση...Μερικά από τα 55 έργα ελληνικού και ξένου ρεπερτορίου ήταν : «Η καινούργια μέρα» του Πριντ, «Το κορίτσι με το κορδελάκι» του Ν. Περγιάλη, « Η Απεργία» του Καμπάνη, η «Υπόθεση Ντρέιφους» του Ζολά, ο « Ιούλιος Καίσαρ» του Σαίξπηρ, αρχαίες τραγωδίες, όπως «Προμηθέας δεσμώτης» ,» Οιδίπους τύραννος» και «Αντιγόνη» ,ο « Παπαφλέσσας» του Σπύρου Μελά, ο « Φον Δημητράκης» του Δ, Ψαθά., ο « Φάουστ» του Σίλλερ, και άλλα θεατρικά , όπως «Οι άνθρωποι και τα όπλα»,η «Μονσερά» , η « Καλύβα του Μπάρμπα Θωμά» (για να επιτραπεί από τη λογοκρισία του στρατοπέδου, έγινε « Η καλύβα του μίνστερ Τομ(!) και άλλα πολλά. Οι «σκηνοθετικές» ανάγκες μας ώθησαν στην αναζήτηση λύσεων « κινηματογραφικής φύσης», προκειμένου να εμπλουτίσουμε τα φιλολογικά μας αφιερώματα στις «ποιητικές απογευματινές» και να κάνουμε πιο κατανοητή και ελκυστική την ποίηση. Στο βιβλίο μου που πρόκειται να εκδοθεί σύντομα⁴⁶, έχω δυο φωτογραφημένα στιγμιότυπα από τα τμήματα μιας ταινίας ζωγραφισμένης με τέμπερα σε χαρτί που είχε μήκος 2,40 μέτρα, ύψος 9 εκατοστά και εικονίζει τις σκηνές του ποιήματος « Το κέντημα του μαντιλιού», του Κώστα Κρυστάλλη .Η ταινία αυτή φωτιζόταν από μέσα με έναν αυτοσχέδιο προβολέα από χαρτόνι, με δυνατό λαμπτήρα και με ένα δυνατό φακό προβαλλόταν, με αντανάκλαση, σε μια οθόνη 2Χ 3στη σκηνή του στρατοπεδικού μας θεάτρου. Ο εμπνευστής και κατασκευαστής της ταινίας και του προβολέα, ο Μενέλαος Στεφανίδης, κρυμμένος στο υποβολείο του θεάτρου, απ' όπου γινόταν η προβολή, γύριζε αργά την ταινία με μια μικρή συρμάτινη μανιβέλα, ενώ συγχρόνως ο Μιχάλης Σεπετίδης, αόρατος κι αυτός, απάγγελε το ποίημα. Στο αφιέρωμα στον Α. Βαλαωρίτη, αφού έγινε αναφορά στη ζωή και το έργο του , μερικά ποιήματα του παρουσιάστηκαν δραματοποιημένα. Ο Γιάννης Ρίτσος διάνθιζε τα ποιήματα , δικά του και μη, με χορογραφίες. Μια τέτοια ήταν η πολύ πετυχημένη παράσταση «Της δουλειάς, της λεβεντιάς και της Άνοιξης». αφιερωμένη στην επέτειο της 25 Μαρτίου του 1951.»

Η πλούσια εμπειρία πολιτιστικής δραστηριότητας μεταλαμπαδεύτηκε αργότερα . μετά την απόλυση των πολιτικών κρατουμένων, στις πολιτιστικές πρωτοβουλίες των πολιτικών οργανώσεων. Ο Γ Φαρσακίδης συμμετείχε ενεργά σε τέτοιες πρωτοβουλίες της

⁴⁶ Το υλικό για την πολιτιστική δραστηριότητα στον Αη Στράτη συγκεντρώθηκε αρχικά με παρότρυνση του Υπουργείου Αιγαίου, που θα αναλάμβανε την έκδοσή του. Τελικά θα εκδοθεί από τις εκδόσεις «Σύγχρονη Εποχή».

Νεολαίας της ΕΔΑ και αργότερα της Νεολαίας Λαμπράκη. Τα εικαστικά αποτελούσαν, ήταν πλέον, το επίσημο επάγγελμά του.

Στα χρόνια της Χούντας ο Γ. Φαρσακίδης συνελήφθη και εξορίστηκε στο νησί της Λέρου, στο χωριουδάκι Λακκί. Στη μεγάλη του πλειοψηφία ο εξόριστος κόσμος ήταν πολύ μορφωμένος. Τα μαθήματα στοιχειώδους εγγραμματισμού ήταν ελάχιστα. Πέρα από τα ιδεολογικά, που ακολουθούσαν μια δική τους διαβάθμιση, κύρια γίνονταν διαλέξεις πάνω σε ορισμένα πολιτικά, κοινωνικά και επιστημονικά θέματα. Ο Δρόσης, πατέρας της σημερινής Γραμματέως του ΚΚΕ, έκανε μαθήματα προγραμματισμού της παραγωγής- μανάτζμέντ, που είχε αποκτήσει μελετώντας τον ξενόγλωσσο τύπο. Μια διάλεξη που εντυπωσίασε τον Γ. Φαρσακίδη ήταν γύρω από τη φιλοσοφία της νεώτερης φυσικής, που έγινε από τον επιστήμονα Μπιτσάκη. Όσο για τον ίδιο τον Γ. Φαρσακίδη, αυτή τη φορά είχε υπό την ευθύνη του τον εικαστικό τομέα. Δεν έκανε μόνο πρακτικά μαθήματα, όπως αυτά της πυρογραφίας, αλλά και θεωρητικά. Με βάση τις σημειώσεις του από μερικά απ αυτά, μπόρεσε και έκανε πολύ αργότερα, μετά την απόλυσή του, διάλεξη στο Πανεπιστήμιο της Θεσσαλονίκης, καθώς και στο Κέντρο Μαρξιστικών Ερευνών. Τα μαθήματα αφορούσαν στην ιστορική εξέλιξη της τέχνης, με ιδιαίτερη αναφορά στην αρχαία κλασική ελληνική αρχαιότητα - ζητήματα βαθμιαίας εξέλιξης των τεχνοτροπιών, σε σχέση με την αλλαγή των κοινωνικών και πολιτικών δεδομένων. Κύριες πηγές στάθηκαν οι μελέτες που είχαν γίνει πάνω στα ζητήματα αυτά στον Αη Στράτη. Ένα από τα πιο σημαντικά κείμενα, που είχε επεξεργαστεί εκεί με τον Τίτο Πατρίκιο, θεωρεί πως ήταν η μαρτυρία ενός Γάλλου σουρεαλιστή για το πώς βγήκε μετά το Κολλέγιο στο προσκήνιο της ζωής, διαπιστώνοντας πως η κοινωνική πραγματικότητα είναι τελειώς διαφορετική και τα προβλήματα του κόσμου δεν εκφράζονται μέσα από την «καθαρή τέχνη», που είχε διδαχθεί, οπότε έκανε στροφή στη «στρατευμένη τέχνη». Ορισμένα σημεία των μαθημάτων του διακρίνονται ακόμα στα λόγια του Γ. Φαρσακίδη:

« Η μεγάλη αντιδικία στην τέχνη είναι η σχέση με το σήμερα... Έχει σημασία σε ποιον απευθύνεσαι. Απευθύνεσαι στον χωριανό σου, τον συγγενή σου, το λαό σου ή απευθύνεσαι σε πέντε ή έξη καθηγητές της σχολής Καλών Τεχνών, οι οποίοι όταν βλέπουν ένα παραστατικό έργο απλώς το πετάνε από το παράθυρο και συστήνουν να μη βάζουμε σ' αυτό πολιτική... Σήμερα δεν είναι 2-3-χιλιάδες όλοι αυτοί που γνωρίζουν από τέχνη... Εγώ δεν ήξερα πολλά πράγματα. Ήμουν άγραφο χαρτί, το μόνο που ήθελα ήταν να ζωγραφίσω ένα σκηνικό, ν' ανοίξει η αυλαία και από κάτω ο κόσμος να κάνει ένα «α!» Οι συνεξόριστοί μου ήταν άνθρωποι του λαού, συν τους διανοούμενους, καθώς και χωρικοί – αγρότες. Σ' αυτούς απευθυνόμουν. Μια τέτοια συζήτηση είχα κάποτε με έναν καλλιτέχνη του Αη Στράτη, που μου έλεγε ότι συνεχώς υποτάσσω τη θεματολογία μου σε μια κατεύθυνση. Του έλεγα, θέλω να δουν την πλημμύρα ορισμένοι άνθρωποι έξω, πώς πλημμυρίσαμε, πώς βραχίκανε τα ρούχα μας, πώς ήταν η ατμόσφαιρα τη στιγμή της καταιγίδας κτλ. Δεν μπορούσε να με καταλάβει, ούτε εγώ εκείνον. Όσοι έφερναν μαζί τους το στοιχείο της επίσημης καλλιτεχνικής παιδείας ήταν πιο άτολμοι, επιχειρούσαν πράγματα σύμφωνα με τις κατευθύνσεις της σχολής τους, δεν ξέρω σε ποιο βαθμό ανταποκρίνονταν στην τρέχουσα πραγματικότητα. Μου είπαν για τον τρελό της Μακρονήσου, πως δεν ήταν στημένος καλά, σύμφωνα με τους άξονες. Όταν προσπάθησα να τον προσαρμόσω, δεν ήταν πια αυτό που προσπαθούσα να αποδώσω... καμιά σχέση, ήταν ένα καλοσχεδιασμένο κορμί- δεν ήταν ο τρελός. Χωρίς να το καταλαβαίνω λοιπόν έμπαινε μέσα μου το εξπρεσιονιστικό στοιχείο. Η παραμόρφωση εξυπηρετούσε τον κύριο στόχο. ..Βέβαια κάθε τεχνοτροπία έχει κάτι να σου προσφέρει, δεν είναι σωστό να την απορρίπτεις συνολικά...»

Πέρα από το χώρο των εικαστικών, στον Γ. Φαρσακίδη ανατέθηκαν σταδιακά και άλλες «πολιτιστικές αρμοδιότητες». Έγραψε τους περισσότερους πανηγυρικούς και επετειακούς λόγους στις εκδηλώσεις του στρατοπέδου. Αναδείχθηκε έτσι μια άγνωστη

μέχρι τότε πτυχή της καλλιτεχνικής του ευαισθησίας, το να γράφει. Τα πρώτα του λογοτεχνικά σκιρτήματα ο Γ. Νεγρεπόντης προτιμούσε να τα θεωρεί ποιήματα και όχι πεζά. Αργότερα, μετά την απόλυσή του ο Γ. Φαρσακίδης βραβεύτηκε από την Εταιρία Ελλήνων Λογοτεχνών, για το βιβλίο του « Πρώτη πατρίδα», που ήταν η Οδησός της Ρωσίας. Ο ίδιος διηγείται:

«Οι εξορίες στάθηκαν ένα είδος Πανεπιστημίου για μένα . Η θητεία μου κοντά στους μορφωμένους και διανοούμενους με επηρέασε βαθιά. ...Μόλις έγραψα τις πρώτες λεζάντες κάτω από τα σκίτσα μου, δεν περίμενα να γίνουν κείμενα, επειδή ακριβώς αφορούσαν ένα χώρο ιδιότυπο, ιδιόμορφο... Τρόμαξα διότι πατούσα σε ζένα χωράφια. Βέβαια ήξερα καλά τη ρωσική λογοτεχνία. Από παιδί μεγάλωσα με τα έργα του Λέρμοντωφ, του Τολστόι, του Γκόρκι, του Πούσκιν. Αυτό με βοήθησε πολύ. Με δίδαξε όμως πολλά και η ελληνική λογοτεχνία που διάβασα στην εξορία, αλλά και οι ίδιοι οι διανοούμενοί μας. Όταν πήγα στο Γ. Ρίτσο, του έδειξα κάτι κείμενα και του είπα πόσο άτολμος είμαι. Παρά το φόρτο εργασιών που είχε μου αφιέρωσε πολύ χρόνο και τέλος με συμβούλεψε να μιλάω με τα γεγονότα και να αποφεύγω τα επίθετα και τους χαρακτηρισμούς. Να μην αναλώνομαι σε φιλολογικότητες, αλλά να ακριβολογώ, να είμαι λιτός στις εκφράσεις μου. Ακολούθησα πιστά τη συμβουλή του και πάντα τη θυμάμαι... όταν υπηρετώ και αυτή τη μορφή της τέχνης. Πιστεύω πως το ιδιότυπο «Πανεπιστήμιο των εξοριών» δε με προσανατόλισε απλά επαγγελματικά, αλλά με κατεύθυνε στο πως και για ποιον θα υπηρετώ με την τέχνη μου. Η τέχνη . όπως και κάθε επάγγελμα, είναι μια προσφορά μέσα από ένα συμβολικό είδος. Όπως ένας γιατρός μπορεί να γίνει κοινωνικός λειτουργός και να προσφέρει τις υπηρεσίες του για το καλό των ανθρώπων, ή να γίνει κλινικάρχης ή φαρμακέμπορος και να εύχεται να υπάρχουν περισσότερες αρρώστιες, περισσότεροι θάνατοι, για να κερδοσκοπήσει. Το ίδιο ισχύει και για την τέχνη. Η θα θέλεις να λειτουργήσεις μέσα απ' αυτήν ή απλά να κερδοσκοπήσεις... Πολλοί φροντίζουν μέσα από τη στημένη διαφήμιση και γίνονται φίρμες, όχι μέσα από τη δουλειά τους, αλλά μέσω εμπορίου. Ο Κορνάρος έλεγε ότι, καθένας που γράφει, άθελά του, ασυνειδητοποιήτα, απευθύνεται σε κάποιον. Στην εξορία συνειδητοποιήσα καλά σε ποιον απευθύνομαι...».

Αθήνα 22/ 11/ 00

21) ΣΥΝΕΝΤΕΥΞΗ ΜΕ ΤΟΝ ΘΑΝΑΣΗ ΚΑΛΑΦΑΤΗ. ⁴⁷

Τα μαθήματα των πολιτικών κρατουμένων στις φυλακές και τις εξορίες αποτελούσαν και αποτελούν πάγια τακτική του συγκεκριμένου πολιτικού χώρου, για την ανάδειξη των στελεχών του. Θα έλεγε κανείς πως ο εγκλεισμός δεν ήταν παρά μια ευκαιρία να μελετήσουν και να επεξεργαστούν οι κρατούμενοι τα ιδεολογικά ζητήματα και τα προβλήματα - ανάγκες που επέβαλλε κάθε εποχή.

Η ιδιαιτερότητα της εποχής της 7χρονης Δικτατορίας βρίσκεται στο γεγονός ότι οι εγκλειστοί πολιτικοί κρατούμενοι δεν ήταν από τον ίδιο πολιτικό και ιδεολογικό χώρο. Ανάμεσα στους παραδοσιακούς αριστερούς, « αντιφρονούντες του πολιτικού συστήματος», βρίσκονταν και οι πολιτικά κεντρώοι, ακόμα και δεξιοί (σε ξεχωριστό οικιστικό χώρο). Ούτε ο χώρος της Αριστεράς ήταν, όμως, ομοιογενής, διότι την περίοδο αυτή βρισκόταν υπό διάσπαση το Κομμουνιστικό Κόμμα. Εύλογα λοιπόν, οι πιο πάνω παράγοντες, σε συνδυασμό με τις αντικειμενικές δυνατότητες (χώρος, υλικό) και τα νέα επιστημονικά δεδομένα που έφερνε η εποχή αυτή, επηρέασαν τις επιμορφωτικές πρωτοβουλίες των κρατουμένων.

Οι «φυλακές Κορυδαλλού»⁴⁸ αποτελούσαν τη βιτρίνα του καθεστώτος. Έτσι, 200 περίπου κρατούμενοι είχαν στοιχειώδη μορφωτικά δικαιώματα (όπως η εκμάθηση ξένων γλωσσών ή η Λογοτεχνία), αρκεί να μη γινόταν « μαρξιστική προπαγάνδα». Η αυτομόρφωση και τα μαθήματα γίνονταν σε κελιά ατομικά ή κατά ομάδες. Η χωρητικότητα κάθε κελιού ήταν το πολύ για δυο κρεβάτια, όπου στην ανάγκη χωρούσαν να καθίσουν 5-6 άτομα, προκειμένου να μελετήσουν ομαδικά. Για τα ιδεολογικά μαθήματα λαμβάνονταν ιδιαίτερα μέτρα περιφρούρησης από τους κρατούμενους. Την όλη ευθύνη της επιμορφωτικής δραστηριότητας την είχε μια πενταμελής Επιτροπή Διαφώτισης.

Ο χαρακτήρας της αυτομόρφωσης και επιμόρφωσης ήταν καθαρά πολιτικός όταν επρόκειτο για πολιτικά στελέχη. Βασική, όμως, μονάδα μελέτης και μάθησης ήταν η σπουδαστική, που κοντά στα μαθήματα της μαρξιστικής παιδείας ασχολείτο και με τη μελέτη της λεγόμενης αστικής άποψης πάνω στα ζητήματα π.χ. Πολιτικής Οικονομίας, η γενικότερα της Φιλοσοφίας. Ο Θ. Καλαφάτης σημειώνει :

«Πέρα από την αυτομόρφωση, παρακολουθούσα κι εγώ τα μαρξιστικά μαθήματα. Εμείς οι σπουδαστές και οι φοιτητές κάναμε μαθήματα πάνω και στις δυο απόψεις. Μαθαίναμε τι λέει η μια και η άλλη πλευρά. Μελετώντας το κεφάλαιο του Μαρξ, μελετούσαμε παράλληλα και την Κοινωνιολογία του Μαξ Βέμπερ και έτσι είχε ο καθένας τη δυνατότητα, ανάλογα με το επίπεδό του, να εμβαθύνει ή όχι σε σύγχρονα ζητήματα. Τις απόψεις μας, προϊόν είτε συλλογικής είτε ατομικής μελέτης, τις δημοσιοποιούσαμε στο παράνομο περιοδικό μας « Τα τετράδια της φυλακής ». Την ύλη την επέλεγε η εκλεγμένη Συντακτική Επιτροπή και το τυπώναμε σε ιδιότυπο χειρόγραφο πολύγραφο, με πρωτόγονα μέσα. Τα πρώτα του τεύχη είχαν ευρύτερα πολιτικό περιεχόμενο. Ήταν η εποχή των έντονων ιδεολογικών αντιπαραθέσεων μέσα στο Κομμουνιστικό Κόμμα, εξαιτίας της διάσπασης, αλλά και των επιστημονικών και κοινωνικοπολιτικών παγκόσμιων εξελίξεων. Αργότερα τα θέματα του περιοδικού ήταν περισσότερο πολιτιστικού- φιλολογικού

⁴⁷ Ο Θ. Καλαφάτης είναι καθηγητής του Οικονομικού Πανεπιστημίου Πειραιά. Διώχθηκε από τη Χούντα για την αντιδικτατορική του δράση, μέσα από τις γραμμές του φοιτητικού κινήματος. Φυλακίστηκε στις φυλακές Καβάλας ('67-'68), Αλικαρνασσού ('69), Αίγινας, Λευκάδας, Αβέρωφ και τέλος του Κορυδαλλού. (1972).

⁴⁸ Η συζήτηση περιστράφηκε γύρω από τις φυλακές Αβέρωφ και Κορυδαλλού, διότι εκεί ο Θ. Καλαφάτης έμεινε το μεγαλύτερο διάστημα. Στις προηγούμενες φυλακές η μορφωτική δραστηριότητα αφορούσε μόνο την αυτομόρφωση των κρατουμένων, γιατί ο σύντομος χρόνος και οι συνθήκες δεν ήταν «ώριμες» για μαζικές μορφές εκπαίδευσης. Στη Λευκάδα, όπου μεταφέρθηκε με πειθαρχική μεταγωγή, έμεινε μόνο 2-3 μήνες. Εκεί στους θαλάμους, πρόλαβε κυρίως τα μαθήματα μαρξιστικής ιδεολογίας.

ενδιαφέροντος. Στο περιοδικό είχαμε την ευκαιρία να δημοσιεύσουμε και μεταφρασμένα άρθρα ή κείμενα που καταφέραμε να προμηθευτούμε μέσω του καλά οργανωμένου δικτύου προμήθειας βιβλίων και περιοδικών. Ειδικά με τις μεταφράσεις έγινε πολύ σοβαρή δουλειά. Αργότερα, μετά τη μεταπολίτευση εκδόθηκαν ολόκληρα βιβλία που είχαν μεταφραστεί στις φυλακές.

«Αυτή ήταν μια κατάκτηση από τα χρόνια της Ένωσης Κέντρου. Οι πολιτικοί κρατούμενοι είχαν το δικαίωμα να έχουν μια στοιχειώδη βιβλιοθήκη, με βιβλία που μετά από αυστηρή λογοκρισία τους, για « μαρξιστικό περιεχόμενο», κατάφερναν τελικά να έχουν στην κατοχή τους. Σχεδόν ελεύθερα ήταν τα βιβλία «στενά επιστημονικού περιεχομένου». Υπήρχαν πολιτικοί κρατούμενοι, που δεν πρόλαβαν ουσιαστικά να απολυθούν το '67 και τους βρήκε στις φυλακές η Χούντα. Αυτοί φύλαζαν πολύ υλικό. Τα παράνομα, εκτός « Τντεξ», βιβλία έμπαιναν με διάφορους τρόπους. Ο πιο συνηθισμένος ήταν η παραποίηση του τίτλου του βιβλίου. Επίσης υπήρχε μια αντικειμενική δυσκολία να ελεγχθούν τα ξενόγλωσσα κι έτσι επωφελομάσταν. »

Πέρα από τη μελέτη των θεωρητικών μαθημάτων και των ξένων γλωσσών, γίνονταν και μαθήματα γενικού περιεχομένου και σχολικών γνώσεων. Οι αγράμματοι ήταν πολύ λίγοι. Ένας απ αυτούς ήταν ο κρατούμενος Μαντάς, που τελικά έμαθε να διαβάει και να γράφει χάρις στο δάσκαλό του, τον Πανουτσόπουλο. Σ' αυτούς και στους μαθητές του Γυμνασίου έκαναν μαθήματα συνήθως οι φοιτητές, όταν υπήρχε έλλειψη δασκάλων. Οι φοιτητές, αν και διδάσκονταν από πιο έμπειρους «εντρυφήσαντες θεωρητικούς» και καθηγητές, ήταν σε θέση, αφού αφομοίωναν την ύλη να διδάξουν σε κάποιο κατώτερο επίπεδο. Κάποια στιγμή χρειάστηκε να διδάξει Πολιτική Οικονομία σε μαθητές και φοιτητές και ο Θ. Καλαφάτης. Τα μαθήματα προσαρμόζονταν ανάλογα με τις δυνατότητες και το μορφωτικό επίπεδο των διαφορετικών μαθητικών πληθυσμών. Οι απορίες συζητούνταν είτε την ώρα του μαθήματος, είτε σε ξεχωριστό μάθημα, μετά την ατομική μελέτη.

Ορισμένα μαθήματα γενικής παιδείας, όπως είναι η Ιστορία ή τα επιστημονικά θέματα, παρουσιάζονταν υπό μορφή διαλέξεων. Στις φυλακές Κορυδαλλού οι δυνατότητες τέτοιων παρουσιάσεων ήταν λιγοστές, λόγω και του περιορισμένου χώρου. Αντίθετα, πολλές διαλέξεις και ανοικτές συζητήσεις έγιναν στις φυλακές Αβέρωφ, όπου οι θάλαμοι ήταν ευρύχωροι. Εκεί υπήρχε η δυνατότητα ανταλλαγής ευρύτερων πολιτικών απόψεων, όχι μόνο ανάμεσα στους δυο παραδοσιακούς αριστερούς πόλους, αλλά και με τον σοσιαλδημοκρατικό- «κεντρώο». Κοινό, καθοδηγητικό, αιρετό όργανο των πολιτικών κρατουμένων ήταν η «Επιτροπή Διαβίωσης», που φρόντιζε τις λεπτομέρειες της συμβίωσης. Στο προαύλιο της φυλακής γινόταν η ανταλλαγή των βιβλίων και γενικότερα υπήρχε ένα έντονο κλίμα πολιτικού προβληματισμού, αλλά και συνεργασίας, ιδιαίτερα σε θέματα που αφορούσαν τις πολιτιστικές εκδηλώσεις, όπως ήταν οι επέτειοι και τα φιλολογικά αφιερώματα. Ο Β. Φίλιας παρουσίασε εκεί τις κοινωνιολογικές απόψεις του Μαξ Βέμπερ. Μέρος στις συζητήσεις έπαιρναν και άλλοι διανοούμενοι-ακαδημαϊκοί, όπως ο Καράγιωργας, ο Πλασκοβίτης, ο Γιανναδάκης, ο Προγκίδης, ο Χατζηπροδρομίδης κ.α. Εκεί ήταν και ο πυρήνας του ΚΚΕ εσωτερικού, με τους Λ. Κύρκο και Κ. Φιλίνη

Η οργάνωση της ζωής μέσα από τις συλλογικές διαδικασίες αποτέλεσε ουσιαστικά τη βάση και για τα μαθήματα. Ο καταμερισμός των εργασιών που αφορούσαν την καθαριότητα ή τη σίτιση επέτρεψε στους κρατούμενους να έχουν περισσότερο ελεύθερο χρόνο και τόνωσε το ομαδικό πνεύμα, που κινδύνευε να χαθεί λόγω των πολιτικών αντιπαράθεσεων. Ένας μόνο κρατούμενος, ο «Δήμαρχος», εκπροσωπούσε τους υπόλοιπους στις διαπραγματεύσεις και στις συναλλαγές με τη διοίκηση της φυλακής.

Φαίνεται πως η ομαλή συνεργασία και η συμβίωση των πολιτικών κρατουμένων όλων των πολιτικών χώρων, ιδιαίτερα όσον αφορά τον κεντρώο, θορύβησε το καθεστώς

και έτσι στον Κορυδαλλό απομόνωσαν τους τελευταίους σε ειδική πτέρυγα. Μάλιστα, υπήρχε και ειδική πτέρυγα και για τους δεξιούς . Οι επαφές, αν και περιορίστηκαν , δεν σταμάτησαν και ο διάλογος συνεχίστηκε είτε μέσω του περιοδικού που προαναφέρθηκε, είτε μέσα από το εβδομαδιαίο «Δελτίο» ενημέρωσης, πάνω στα τρέχοντα πολιτικά και κοινωνικά ζητήματα. Επίσης οι συνεννοήσεις και η συνεργασία μεταξύ των ακτινών αφορούσε και ζητήματα οργάνωσης διαφόρων πολιτιστικών εκδηλώσεων ή εορταστικών αφιερωμάτων.

Ο Θ Καλαφάτης, αξιολογώντας το αποτέλεσμα των μαθημάτων και της εκπαιδευτικής δραστηριότητας στα χρόνια της φυλάκισής του, σημειώνει:

« Αν λάβει κανείς υπόψη πως η Ελλάδα την περίοδο εκείνη ζούσε ουσιαστικά στον απόηχο των ραγδαίων εξελίξεων στην επιστήμη και το κοινωνικοπολιτικό γίγνεσθαι, μπορεί με σιγουριά να πει πως οι φυλακές των πολιτικών κρατουμένων στάθηκαν μικρές νησίδες διάψευσης αυτής της καθυστέρησης . Οι άνθρωποι που ήταν μέσα , άκουσαν πράγματα από όλους τους χώρους της επιστήμης και της πολιτικής. Για τα δυο Κομμουνιστικά Κόμματα άνοιξαν κάποιοι δρόμοι και ξεκαθάρισαν περισσότερο τα πράγματα, τη στιγμή που έξω υπήρχε σύγχυση και καμιά πληροφόρηση. Το ίδιο ισχύει και για την επαφή με τον κεντρικό χώρο. Ο προβληματισμός και οι αναζητήσεις επέτειναν την ανάγκη των κρατουμένων να διαβάσουν, να μάθουν . Υπήρχε μια ατμόσφαιρα πνευματικού ζήλου , θα λέγαμε , μορφωτικής όσμωσης . Η μόρφωση έγινε μια αυτονόητη καθημερινή ανάγκη, έγινε τρόπος ζωής για τους περισσότερους και μετά την απόλυση, όπως και για μένα... ».

Πειραιάς, 22/ 10 / 00.

22) ΣΥΝΕΝΤΕΥΞΗ ΜΕ ΤΟΝ ΠΕΡΙΚΛΗ ΡΟΔΑΚΗ.⁴⁹

Όπως ειρωνικά δηλώνει ο ίδιος « ζει από λάθος, τρεις φορές...»⁵⁰ Συνελήφθη για πρώτη φορά το 1945 στο χωριό του και οδηγήθηκε στις φυλακές της Πάτρας. Το κτίριο, που ήταν μάλλον παλιό αρχοντικό, βρισκόταν στο κέντρο της Πάτρας, στα Ψηλά Αλώνια. Εκεί κρατούνταν οι γυναίκες πολιτικοί κρατούμενοι, όπως η Δήμητρα Κατριβάνου και οι ανήλικοι ποινικοί. Στους τελευταίους γίνονταν σχολικά μαθήματα. Λόγω της μετάθεσης του δασκάλου τους, το εκπαιδευτικό έργο ανατέθηκε, ύστερα από παράκληση, στον πολιτικό κρατούμενο Π. Ροδάκη, που ήταν απόφοιτος Γυμνασίου. Έτσι, έμεινε στο χώρο της φυλακής δυόμισι μήνες περισσότερο από τους συγκρατούμενούς του. Στην ίδια πόλη, όλοι οι πολιτικοί κρατούμενοι κλείνονταν στις «φυλακές Μαργαρίτη»⁵¹ και αργότερα μεταφέρονταν στις φυλακές της πρώην Ιταλικής Σχολής. Πρώτο μέλημα της Ομάδας Συμβίωσης ήταν η διασφάλιση όσο το δυνατό ανεκτότερων συνθηκών ζωής. Ο Π. Ροδάκης σημειώνει:

« Οι 350-400 κρατούμενοι ζούσαμε σε έναν χώρο που κυριολεκτικά «κοιμόμαστε ο ένας πάνω στον άλλον, σαν σαρδέλες». Έπρεπε να κάνουμε κάτι για να γίνει πιο ανεκτή η ζωή μας, μέσα από τη λειτουργία της Ομάδας Συμβίωσης. Η καθοδήγηση- Γραφείο της Ομάδας αποτελούνταν από 7 άτομα, στελέχη του Κινήματος έξω(από τη φυλακή). Αρχίσαμε από την καθαριότητα.. Για τη βελτίωση του φαγητού, ως πρώτο μέτρο μοιραζόμαστε ό, τι έφερναν στις επισκέψεις, κανένας δεν κρατούσε τρόφιμα για τον εαυτό του. Παρακολουθούσαμε την ποιότητα του νερού και ζητούσαμε περισσότερη ποσότητα και σαπούνη, διότι παθαίναμε ψωρίαση. Το τόσο απαραίτητο αυτό στοιχείο μας το στερούσαν. Διαμαρτυρηθήκαμε για το ξένο και δύσπεπτο προϊόν που με το ζόρι μας πρόσφεραν, τη σόγια. Ευτυχώς, που μαζί μας ήταν επτά γιατροί, κάθε ειδικότητας και μπορέσαμε να επιβιώσουμε.

« Δεύτερη προτεραιότητα ήταν τα μαθήματα. Το Γραφείο είχε δημιουργήσει για το σκοπό αυτό μια ομάδα μόρφωσης, την οποία αποτελούσαν εξαιρετικοί διανοούμενοι: ο καθηγητής φιλολογίας Φώτης Αποστολόπουλος, ο Τάκης Κωνσταντόπουλος (Διευθυντής ΙΚΑ Πάτρας, ο αρχιτέκτονας Τριάντης, ο γιατρός- ψυχίατρος Θρασύβουλος Κωνσταντίνου, ο δικηγόρος Γεράνιος(Φωτεινός) κ.α. Η πλειοψηφία των κρατουμένων ήταν αγράμματοι αγρότες. Οργανώθηκαν ομάδες, με βάση το μαθησιακό επίπεδο της καθεμιάς. Προσοχή δινόταν στα μαθήματα τα ιδεολογικά και πολιτικής διαφώτισης, αφού το απαιτούσαν οι συνθήκες. Για τους αποφοίτους Γυμνασίου και πάνω, δηλαδή φοιτητές, δασκάλους και

⁴⁹ Ο Π. Ροδάκης είναι συγγραφέας και εκδότης βιβλίων. Πήρε μέρος στην Εθνική Αντίσταση από τις γραμμές του ΕΑΜ (1942), της ΕΠΟΝ και του ΕΛΑΣ(11 Τάγμα Καλαβρύτων και Αιγιαλείας, του 12^{ου} Συντάγματος). Στις αρχές του '45 συνελήφθη από την Εθνοφυλακή και από τη στιγμή εκείνη ξεκίνησε ουσιαστικά ένας ολόκληρος Γολγοθάς φυλακίσεων και διώξεων που κράτησε 23 χρόνια (18+5) . Οι φυλακές που κρατήθηκε είναι οι : Πάτρας(1945), Κεφαλονιάς(1947), Γυάρου(1950), Μακρονήσου(1952), Βούρλων (1954), Ιτζεντίν(1955) και Αίγινας(1962) , απ' όπου αποφυλακίστηκε . Στο μικρό διάστημα των τεσσάρων χρόνων που μεσολάβησε μέχρι την επόμενη φυλάκισή του από τη Χούντα(1967), ασχολήθηκε με μεταφράσεις και την έκδοση εφημερίδων και βιβλίων από δικό του τυπογραφείο. Στην περίοδο ης Χούντας ήταν φυλακισμένος στον Αβέρωφ, στην Αίγινα και στον Κορυδαλλά, μέχρι τον Αύγουστο του 1973. Μετά τη Μεταπολίτευση ασχολήθηκε και πάλι με τη συγγραφή, τις μεταφράσεις και τις εκδόσεις βιβλίων . Υπήρξε γενικός Επιμελητής των εγκυκλοπαιδειών « Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαιδεία-Υδρία» και «Ακαδημαϊκή» και συνεργάτης πολλών εφημερίδων και περιοδικών επιστημονικού και κοινωνικού προβληματισμού. Μέχρι σήμερα έχουν εκδοθεί 45 βιβλία του (συνολικά 150 τόμοι) ευρύτατου ιστορικού, επιστημονικού και κοινωνικού περιεχομένου. Είναι μέλος της Εταιρίας Ελλήνων Λογοτεχνών και της Εταιρίας Ιστορικών Συγγραφέων.

⁵⁰ Η πρώτη ήταν όταν καταδιώχθηκε από τους γερμανούς που του έριξαν 11 σφαίρες, χωρίς να τον χτυπήσει καμία, η δεύτερη όταν ξέφυγε από την καταδίωξη των παρακρατικών στο χωριό του, στις 28/4/45 και η τρίτη όταν, ύστερα από παρέμβαση του θείου του, ο φάκελος για την εκτέλεσή του μπήκε στον κατάλογο των εκτελέσεων που είχαν περατωθεί κι έτσι ζούσε « λάθρα», ως εκτελεσμένος για δυο χρόνια!

⁵¹ Είναι κτίριο με πέντε θαλάμους (4 μεγάλους και 1 μικρότερο).

υπαλλήλους κάθε κατηγορίας, γίνονταν μαθήματα Πολιτικής Οικονομίας, φιλοσοφίας, ιστορίας, αγροτικά και συνδικαλισμού σε υψηλό επίπεδο. Η κατηγορία αυτή των μαθητών θα τα δίδασκε με τη σειρά της στις χαμηλότερες βαθμίδες αργότερα. Τα σχολικά μαθήματα γίνονταν από τους δασκάλους και τους καθηγητές. Για το σκοπό αυτό χρησιμοποιούνταν και σχολικά βιβλία. Πέρα από τα φιλοσοφοκοινωνιολογικά μαθήματα, που γίνονταν με κανονική διδασκαλία, σημαντικό ρόλο στην εκπαίδευση των κρατουμένων έπαιζαν οι διαλέξεις, που ήταν εκλαιϊκευμένα κείμενα επιστημονικού και κοινωνικού ενδιαφέροντος. Προετοιμάζονταν, γράφονταν και διαβάζονταν σε κάθε θάλαμο από συγκεκριμένους ανθρώπους, όταν έκλειναν οι πόρτες και είχαμε αυτήν την άνεση. Όταν με πήγαν στις «φυλακές Μαργαρίτη» με όρισαν επικεφαλής της ΕΠΟΝ της φυλακής, αργότερα συμμετείχα στο Γραφείο της φυλακής. Οι ΕΠΟΝ έκανε πολιτιστικές εκδηλώσεις. Σε μια τέτοια προσπάθεια ήρθα σε άμεση ρήξη με τον Διευθυντή της φυλακής, γιατί είχαμε κολλήσει συνθήματα σε χαρτιά στους θαλάμους..

«Μέρος της μορφωτικής μας δουλειάς ήταν και η οργάνωση της βιβλιοθήκης. Η Ομάδα φρόντιζε να μπαίνουν στη φυλακή πολλά απαγορευμένα βιβλία. Τα διαχειριζόνταν και φυσικά τα έκρυβε, για να μην τα βρουν οι φύλακες. Σε όλους έστελναν κάποιο βιβλίο. Εννοείται, όσοι είχαν να στείλουν, γιατί υπήρχε μεγάλη φτώχεια. Υπήρχε μια κατάσταση, για το τι βιβλία έχουμε συνολικά. Τσεκάρουμε αυτόν που το δανείζονταν και όταν το επέστρεφε το βάζαμε στη θέση του. Υποδεικνύαμε τι θα έπρεπε να ζητήσει απ'έξω κανείς, ώστε να μην επαναλαμβάνονται τα ίδια. Σε κάθε φυλακή που έκανα, είχαμε το λιγότερο 1000 βιβλία. Εκείνοι που διάβαζαν τα βιβλία είχαν τη δυνατότητα να τα συζητούν με όσους τα είχαν διαβάσει και να εμβαθύνουν. Παίρναμε μέσα τότε και σοβαρά επιστημονικά περιοδικά και τα εντάσσαμε στη μόρφωση. Με τη σειρά μας εκδίδαμε κι εμείς ένα σατιρικό περιοδικό, το «Ζιζάνιο», και ένα γενικού περιεχομένου, θα έλεγα περισσότερο ιστορικό περιοδικό, το «Φυλακισμένος αγωνιστής». Στο πρώτο, πέρα από τα γενικά θέματα, σατιρίζαμε και πλευρές της ζωής μας από τη φυλακή. Υπήρχε κάποια εποχή που δεκάδες σατιρικά φύλλα κυκλοφορούσαν κι έξω από τη φυλακή. Στο δεύτερο, συγκεντρώναμε μαρτυρίες από τον αγώνα που είχαμε κάνει κατά του κατακτητή. Κι απ' αυτό το περιοδικό καταφέραμε να βγάλουμε έξω και να τυπώσουμε 7 από τα 10 τεύχη. Δεν προλάβαμε τα υπόλοιπα, διότι μας έπληξε το κύμα τρομοκρατίας με τον εμφύλιο.

«Η κατάσταση αυτή συνεχίζεται ως τις αρχές του 1946, όταν ψηφίζεται η 119 Συνταγματική πράξη για την αποσυμφόρηση των φυλακών. Μ' αυτή αποφυλακίζονται οι ηθικοί αυτουργοί και οι συνεργοί. Τότε κρατηθήκαμε μέσα μόνο το 10%, ως φυσικοί αυτουργοί, περίπου 60-70 άτομα. Ελάχιστοι έμειναν και στις φυλακές της Ιταλικής σχολής, κοντά στους οποίους θα μας μεταφέρουν σε λίγο. Στο διάστημα αυτό η μορφωτική δουλειά αναστατώνεται. Οι δάσκαλοι και οι καθηγητές που είχαμε πριν, σχεδόν απολύθηκαν όλοι με τα μέτρα αυτά. Πολλοί από μας είχαμε υποβάλει αίτηση αποφυλάκισης και περιμέναμε απαντήσεις. Με παρέμβαση και παραχόραξη γεγονότων και ειδικά ημερομηνιών, από την Ασφάλεια Πατρών, δεν με περιέλαβαν στα νέα μέτρα, με χαρακτήρισαν φυσικό αυτουργό.

«Στα τέλη Γενάρη, αρχές Φλεβάρη μεταφέρθηκα στις φυλακές της πρώην Ιταλικής Σχολής⁵². Εκεί αναδιοργανώσαμε αμέσως τη ζωή μας. Έγινε η Επιτροπή της Ομάδας Συμβίωσης και η Επιτροπή Διαφώτισης. Είναι, όμως, περίοδος αναστάτωσης. Έπρεπε να κατασταλάζουμε και να συνηθίσουμε στην ιδέα ότι δεν βγαίναμε έξω εμείς. Ετοιμάζουμε

⁵² Ο χώρος της διαμορφώθηκε σε φυλακή μετά το καλοκαίρι του 1945. Είχε μεγάλο προαύλιο (γήπεδο και για ποδόσφαιρο). Τα αποδυτήρια τα έκαναν ένα μεγάλο θάλαμο, τον 1^ο και ένα μικρότερο, τον 2^ο Είχε κανονικό θέατρο, με σκηνή και χώρο για προβολή ταινιών. Από το κτίριο της σχολής 4 θάλαμοι έγιναν χώροι κρατουμένων. Το ψηλότερο μέρος έγινε Διεύθυνση των φυλακών. Κάτω υπήρχε σκοτεινό υπόγειο για αποθήκες. Εκεί έγιναν τα κελιά του «πειθαρχείου», όπου κλείνονταν στη διάρκεια του εμφυλίου οι μελλοθάνατοι, πριν τους πάνε για εκτέλεση. (Σημ. του ίδιου)

νέα μορφωτική δουλειά, με τις δυνατότητες που είχαμε. Η ετοιμασία των μαθημάτων γίνεται και με τη βοήθεια «αριστερών βιβλίων» που μπαίνουν κρυφά μέσα, από τη σειρά «Νέα βιβλία». Ξαναλειτούργησαν κανονικά τα μαθήματα στο πρόγραμμα που είχε διαμορφωθεί στις «φυλακές Μαρμαρίτη» και κάναμε και πάλι διαλέξεις και μαθήματα στους αγράμματους. Στο θέατρο που είχε η Ιταλική σχολή, ανεβάζαμε έργα ελληνικά και ξένα. Η διεύθυνση αρχικά δεν αντέδρασε. Θα απαγορευτούν μόνο μετά το 1947, όταν ψηφίστηκαν τα έκτακτα μέτρα. Χρησιμοποιούσαμε και τα σχολικά βιβλία. Επίσης, δεν κάναμε διακρίσεις στους συγγραφείς της Ιστορίας. Μελετούσαμε και από τον Παπαρηγόπουλο και από τον Κόκκινο...

« Πήρα ενεργό μέρος ως δάσκαλος σε όλων των ειδών τις βαθμίδες. Θυμάμαι ένα φωτεινό μυαλό, τον Βασίλη Καλαπόδη, που είχε βγάλει μόνο δυο – τρεις τάξεις του Δημοτικού σχολείου. Κυριολεκτικά ρουφούσε ό, τι του μαθαίναμε. Ήταν αυτό που λέμε φαινόμενο. Μέσα σε τρία χρόνια έφτασε να διδάσκει μαθήματα υψηλού περιεχομένου, όπως ήταν η Φιλοσοφία. Πολύ αργότερα, ως αυτοδίδακτος λογιστής άνοιξα ένα από τα πολύ καλά λογιστικά γραφεία της Αθήνας. Ευχάριστη ανάμνηση είναι για μένα τα λόγια ενός άλλου, του Φρούτα, που ήταν αρχικά εντελώς αγράμματος. Κάποια στιγμή, παρακολουθώντας μαθήματα ιστορικού περιεχομένου, που αναφέρονταν πολύ λίγο στο ρόλο των θρησκειών, μου είπε συγκινημένος: « Τώρα επιτέλους κατάλαβα γιατί δεν υπάρχει Θεός», ενώ δεν είχα μιλήσει για κάτι τέτοιο εγώ. Όπως εγώ έτσι και οι άλλοι διδάσκαμε και διδασκόμαστε. Εμένα, προσωπικά, με προπαρασκεύαζαν τρεις καθηγητές μαθηματικών για να δώσω στο Πολυτεχνείο, που ήταν το όνειρό μου. Επίσημα τα μαθήματα απαγορεύονταν, όμως δεν μπορούσαν να μας ελέγξουν.

«Μετά την απόφαση της 12^{ης} Ολομέλειας (Φλεβάρης '46) για το δεύτερο αντάρτικο, μαζί με τον σμήναρχο γερο-Μίχο, πρωτεργάτη της αντίστασης στην Πελοπόννησο, συζητούσαμε για τη δημιουργία και την κίνηση της πρώτης ομάδας. Κρατούσα σημειώσεις και ύστερα έγραφα τα όσα συζητούσαμε και τα διάβαζα την επομένη, πριν συνεχίσουμε. Δημοσιεύτηκαν στην εφημερίδα « Ελεύθερη Αχαΐα», με τον τίτλο « Ξεκινώντας για το βουνό». Τα άρθρα αυτά περιέχονται και στον πρώτο τόμο του βιβλίου του Ηλ. Παπαστεργιοπούλου «Ο Μωριάς στα όπλα». Στα τέλη του Απριλίου του '46 άρχισε και επίσημα ο εμφύλιος. Η ατμόσφαιρα γινόταν όλο και πιο βαριά. Αυτό που απαγορεύτηκε αρχικά ήταν το να μιλάμε από το βήμα, έτσι κάναμε πια κρυφά τα βράδια τις διαλέξεις μας. Παίρναμε παράνομα εφημερίδες και γινόταν ενημέρωση των κρατουμένων. Η αγωνία κορυφωνόταν, καθώς αναπτυσσόταν το αντάρτικο. Ταυτόχρονα, από τα μέσα του '46, άρχισαν και πάλι οι μαζικές συλλήψεις και ήρθαν κοντά μας αξιόλογοι μορφωμένοι αγωνιστές. Ανάμεσά τους και διανοούμενοι, όπως ο δημοσιογράφος-εκδότης Παπαντωνίου από το Αγρίνιο, πολύ καλλιεργημένος άνθρωπος και ο δικηγόρος Γ. Χριστόπουλος, εκδότης εφημερίδας του Πύργου Ηλείας. Με τη βοήθειά τους, που ήταν πολύ σημαντική, πλουτίσαμε την επιμορφωτική μας δραστηριότητα. Σε συνέχεια έρχεται στη φυλακή μια μεγάλη ομάδα Αγρινιωτών (πολιτικοί μηχανικοί, δικηγόροι, συνδικαλιστές...), για να δικάστούν με βάση τα έκτακτα μέτρα. Ήταν όλοι τους αξιόλογοι άνθρωποι και πρόσφεραν πολλά στη μορφωτική δουλειά της φυλακής.»

Μετά το καλοκαίρι του '46 το καθεστώς της φυλακής άλλαξε. Τα μαθήματα και κάθε πρωτοβουλία ενημέρωσης, διώκονταν αυστηρά με μεταγωγές και επιπρόσθετες κατηγορίες. Μεταφέρθηκε για είκοσι μέρες και ο Π. Ροδάκης στις φυλακές Κεφαλονιάς. Παρ' όλα αυτά τα μαθήματα συνεχίζονταν, αν και ο κόσμος ήταν φανερά μουνδιασμένος. Στην περίοδο αυτή αναφέρονται τα μυθιστορήματα του Π. Ροδάκη: « Οι τελευταίοι», « Άναστρη νύχτα» και « Το θολό ποτάμι», που τα κυριότερα μέρη τους γράφτηκαν εκεί.

Στις 5/3/47 ο Π. Ροδάκης δικάστηκε σε θάνατο από το κακουργιοδικείο της

Πάτρας και μεταφέρθηκε στη Δεύτερη ακτίνα των φυλακών Κεφαλονιάς,⁵³ όπου για πέντε χρόνια περίμενε καθημερινά το εκτελεστικό απόσπασμα, μαζί με άλλους 500 αγωνιστές και πολλά στελέχη του Κομμουνιστικού Κόμματος (επτά στελέχη της Κ. Ε, μεταξύ των οποίων οι: Σουκαράς, Βασάλος και Τιμογιαννάκης). Οι κρατούμενοι μένουν σε τρεις ακτίνες, στριμωγμένοι ανά τρία ή τέσσερα άτομα σε κάθε κελί, ή σε θαλάμους. Αυτό επέβαλε μια αναπροσαρμογή του εκπαιδευτικού και ψυχαγωγικού προγράμματος, που παρ' αυτά συνεχίστηκε σταθερά. Η μόρφωση ήταν ανάλογη των συνθηκών κράτησης. Στους θαλάμους ήταν εύκολη και γινόταν με το κλείσιμο της πόρτας. Τα μαθήματα κι εδώ γίνονταν σύμφωνα με το γενικό πλαίσιο που υπήρχε και στις άλλες φυλακές. Διδάσκονταν τα θεωρητικά και πολιτικά μαθήματα (πολιτική οικονομία, φιλοσοφία, κοινωνιολογία, ιστορία κτλ), αλλά και σχολικά για τους αγράμματους ή αδύνατους και τους περισσότερο προχωρημένους. Το μάθημα ετοιμαζόταν από 2-3 άτομα. Στη συνέχεια αναπαράγονταν, αν επρόκειτο για τα κελιά, σε 20-30 αντίτυπα. Στους θαλάμους υπήρχε η δυνατότητα για διαλέξεις. Όταν τα κελιά ήταν ανοικτά οι διαλέξεις γίνονταν ανά μικρές παρέες, κάτω από δρακόντεια μέτρα προφύλαξης. Η κατάσταση έγινε πιο δύσκολη όταν, από τις αρχές του '48, άρχισαν οι εκτελέσεις. Νωπή στη μνήμη του Π. Ροδάκη έχει μείνει η περίπτωση του μαθητή του Κωστάκη Ρεπάνη, που φυλακίστηκε όταν ήταν 12 χρονών και 3 μηνών. Ο ίδιος διηγείται:

« Έκανα μάθημα κρυφά σε ένα κελί σε ένα παιδάκι, τον Κωστάκη 17 χρονών. Είχαμε ξεκινήσει παλιότερα τα μαθήματα του Δημοτικού και περάσαμε στο επίπεδο του Γυμνασίου. Δεν μου πέρασε από το μυαλό ότι θα τον εκτελούσαν. Μοίρασα τα πράγματά μου, διότι ήμουν σίγουρος πως είχε φτάσει η ώρα μου... Τελικά εκτέλεσαν αυτόν στις 23/2/48. Λίγες στιγμές πριν, το παιδί μου ζήτησε το τρύπιο χιτώνιό μου, προκειμένου να δώσει το σακάκι του, που άντεχε ακόμα, σε κάποιον που το είχε ανάγκη. Για να μας αποχαιρετίσει, ο Κωστάκης, ανέβηκε σε ένα κρεβάτι και απήγγελε ένα από τα ποιήματα που είχαμε μάθει από το ανθολόγιο- τετράδιο, που τα σημειώναμε. »

Πέρα από τις εκτελέσεις, το καθεστώς διαβίωσης γινόταν ολοένα και αυστηρότερο. Όμως, παρά το κλίμα τρομοκρατίας, οι κρατούμενοι κατάφερναν να κυκλοφορούν ενημερωτικό δελτίο για τις εξελίξεις του πολέμου. Ο Γιάννης Αργυρόπουλος αποδελτιώνει καθημερινά τις ειδήσεις που άκουγε κρυφά από το ραδιόφωνο του Δημοκρατικού Στρατού η « Φωνή της Αλήθειας ». Με επιμέλεια του Γ. Ντίζου έβγαινε και το χειρόγραφο περιοδικό « Δεσμώτες αγωνιστές ». Ο Π. Ροδάκης τονίζει στο σημείο αυτό:

« Ακόμα και στις δύσκολες περιόδους των εκτελέσεων, οι κρατούμενοι μάθαιναν ξένες γλώσσες. Να σημειωθεί ότι δεν μας επέτρεπαν λευκό χαρτί για να γράφουμε ή να κρατάμε σημειώσεις. Δεν έδιναν ούτε χαρτί για αλληλογραφία. Χρησιμοποιούσαμε οποιοδήποτε χαρτί έπεφτε στα χέρια μας ...όλοι μας κρατούσαμε σημειώσεις... »

Όταν με εφόδους στα κελιά οι φύλακες μάζεψαν τα βιβλία των κρατουμένων, εκτός απ' αυτά που είχαν κρύψει σε ειδικές κρύπτες των τοίχων, οι κρατούμενοι επινόησαν άλλους τρόπους λειτουργίας της βιβλιοθήκης τους. Οι κρύπτες καταγράφηκαν και κυκλοφόρησαν κατάλογοι βιβλίων από τους οποίους ο καθένας επέλεγε τι θα ήθελε να διαβάσει και πού θα το έβρισκε. Επίσης, παρά τις απαγορεύσεις και στα ζητήματα ψυχαγωγίας, οι κρατούμενοι έδωσαν κερδοφόρες μάχες. Ο Π. Ροδάκης θυμάται:

⁵³ Η φυλακή του Αργοστολίου ήταν από τις παλιότερες της χώρας. Αποτελείτο από πέντε ακτίνες γύρω από ένα κυκλικό οικοδόμημα, όπου ήταν η Διοίκηση της φυλακής. Γύρω από το κυκλικό κτίριο, σε ακτίνα 180 μοιρών, υπήρχε ένας κυκλικός διάδρομος και εκεί κατέληγαν οι πέντε ακτίνες σε τριγωνικό σχήμα με κορυφή το κουλούρι. Οι πολιτικοί κρατούμενοι είχαν την 1^η, 2^η, 3^η απόλυτα και την 4^η ακτίνα ανάμικτα με ποινικούς. Η 5^η ακτίνα ήταν τα μαγειρεία. Κάθε ακτίνα είχε 24 κελιά σε δυο ορόφους και δυο θαλάμους, κάτω και πάνω. Στους θαλάμους κάθε ακτίνας στοιβάζονταν 30-40 κρατούμενοι. (Σημ. Π. Ροδάκη).

« Παρά τις εκτελέσεις, που συνεχίζονταν για δυο χρόνια, τα μορφωτικά προγράμματα συνεχίζονταν, χωρίς βέβαια τον πρώτο ενθουσιασμό...Για λίγο σταμάτησε κάθε είδος ψυχαγωγίας. Γινόταν προσπάθεια να επιβάλουν σιγή τάφου. Αντιδράσαμε σ' αυτό όσο μπορούσαμε. Τελικά, ακόμα και τον δύσκολο χειμώνα του '48 παίχτηκε πρωτοχρονιάτικη παράσταση. Είχαμε και έργα Καραγκιόζη, από έναν αυτοδίδακτο καραγκιοζοπαίχτη. Εφτιαξε τις φιγούρες και έπαιζε θαυμάσια. Στην Τρίτη ακτίνα, που δεν είχε θαλάμους, επινοήθηκε κι ένας τρόπος ψυχαγωγίας μέσα στα κελιά. Σε μια στιγμή όλοι σιωπούσαν και κάποιοι που είχαν επιφορτιστεί έκαναν απαγγελίες ή ομιλίες σύντομες, με τις οποίες απαντούσε ο ένας στον άλλον. Κι όλα αυτά έδιναν ένα έργο, σαν κι αυτά που γίνονταν τον Μεσαίωνα στη Ζάκονθο, με τις «ομιλίες» στους δρόμους»

Κρίσιμες στιγμές για τους κρατούμενους ήταν στις 28/5/49-10/6/49, όταν κατέβηκαν σε απεργία πείνας με σημαντικές απώλειες και στις 29/ 9/49,όταν τους ανακοινώθηκε ότι σταματούν οι εκτελέσεις. Τα συναισθήματα των κρατουμένων ήταν ανάμικτα. Πολλοί λύγισαν, 50 άτομα έπαθαν επιληπτικές κρίσεις για πρώτη φορά. Πάντως, απ' εκεί και πέρα η μορφωτική δραστηριοποίηση έγινε εντονότερη. Το ιστορικό των εκτελέσεων που έγιναν συγκεντρώθηκε, αντιγράφηκε με πενάκι από τον Μπ. Γυαλιά και στάλθηκε στον Β. Νεφελούδη έξω. Ένα μόνο κομμάτι σώθηκε τελικά στο βιβλίο του Γ. Παπακων/νου, αργότερα.

Τον Οκτώβρη του 1951 έως τον Ιούλιο του 1952 ο Π. Ροδάκης ήταν κρατούμενος στον 3^ο Όρμο της Γυάρου, όπου διαβιούσαν 800 κρατούμενοι-εξόριστοι. Εκεί οι συνθήκες για εκπαιδευτικό πρόγραμμα ήταν ευνοϊκότερες, διότι και οι θάλαμοι ήταν μεγάλοι και όσοι έμεναν στις σκηνές ήταν δύσκολο να ελεγχθούν. Εκτός από τα ιδεολογικά μαθήματα, λειτουργούν ομάδες αλφαριθμητισμού, εγκυκλίων σχολικών γνώσεων και γενικών εγκυκλοπαιδικών υψηλότερου επιπέδου. Η εκμάθηση ξένων γλωσσών ήταν πολύ διαδεδομένη στους κρατούμενους. Εκτός από τα θεωρητικά μαθήματα, λειτουργούσαν και εργαστήρια τσαγκαρικής, βιβλιοδεσίας, σιδηρουργίας, αλλά και καλλιτεχνικά, όπως γλυπτικής και ξυλογραφίας- δεξιότητες, που για πολλούς αποτέλεσαν, μετά την απόλυσή τους, επαγγελματική απασχόληση. Ο Π. Ροδάκης συμμετείχε ως δάσκαλος στους περισσότερους κύκλους μελέτης. Χαρακτηριστικά για την περίοδο αυτή θυμάται:

«Εδώ τα πάντα δεν μπορούσαν να συγκριθούν με τη φυλακή. Ζούσαμε σε σκηνές, δεν είχαμε κλειστούς χώρους και μπορούσαμε άνετα να έχουμε προγράμματα. Τα μαθήματα ήταν διαρθρωμένα σωστά. Είχα πάρει δραστήριο μέρος στο εκπαιδευτικό και πολιτιστικό πρόγραμμα. Μαζί με τον Ορέστη Μακρή (υπομηχανικό) συμμετείχα στην επιτροπή που αντιπροσώπευε τους κρατούμενους προς τη Διοίκηση. Θυμάμαι το εξής τραγελαφικό περιστατικό. Έπρεπε να ετοιμάσω μαθήματα Ιστορίας για τέσσερις διαφορετικές ομάδες. Τα έκανα ταυτόχρονα σχεδόν. Έλεγα στη μια ομάδα τα κεφάλαια που είχα προγραμματίσει, τους έβαζα εργασίες, πήγαινα στους επόμενους. Κυριολεκτικά έτρεχα- γι αυτό ορισμένοι με αποκάλεσαν, χαριτολογώντας, Ναπολέοντα... Αποτέλεσμα των μαθημάτων ιστορίας πάνω στην Επανάσταση του '21 ήταν το βιβλίο μου « Κλέφτες και αρματολοί», που το είχα ετοιμάσει από τότε. Υπήρχαν και άλλα βιβλία μου, που ήταν αποτέλεσμα των διδασκαλιών μου. Αλλά κατάφερα να τα ολοκληρώσω στις επόμενες φυλακίσεις μου και άλλα δυστυχώς χάθηκαν. Βιβλίο με βάση τις σημειώσεις του έβγαλε αργότερα και ο Μπαγιώτας. Συμμετείχα επίσης στην ομαδική μελέτη – καταγγελία που στείλαν οι κρατούμενοι στον ΟΗΕ για τις συνθήκες που επικρατούσαν στη Γυάρο. Για πρώτη φορά άρχισαν να γίνονται ανοικτές συζητήσεις ανάμεσά μας για τα πρόσφατα γεγονότα της Αντίστασης και του εμφυλίου. Το πολιτιστικό - ψυχαγωγικό πρόγραμμα το είχε αναλάβει ο σκηνογράφος του «Θεάτρου Κοτοπούλη» και δυνατός ζωγράφος Μπαχαριάν. Ανέβαζε κάθε μήνα σχεδόν και ένα θεατρικό έργο του κλασικού ρεπερτορίου(τραγωδίες ή Σαίξπηρ) και κοινωνικά, που παιζόνταν έξω ή δικής του έμπνευσης. Την πρωτοχρονιά του '52 η παράσταση που δόθηκε

τόνιζε υπό μορφή τραγωδίας , με έμμετρο λόγο, τον αποχαιρετισμό του παλιού και την υποδοχή του νέου χρόνου. Ήρθε και την παρακολούθησε και ο ίδιος ο Διευθυντής Δερμιτζάκης. Παρ' όλο που οι συμβολισμοί ήταν έντονοι, όχι μόνο δεν είπε κάτι, αλλά έδωσε και συγχαρητήρια!. Έρχονταν και από τους άλλους όρμους κρατούμενοι προκειμένου να τους υποδείξει όσα ήξερε για την τέχνη του. Ένας απ' αυτούς ήταν ο Γιώργος Ντίζος, από τον Β' Όρμο, που έγινε αργότερα σκηνοθέτης.»

Μετά την αποφυλάκισή του ο Π. Ροδάκης έζησε ελεύθερος στην Πάτρα μόνο για δυο μήνες. Στρατεύτηκε ως ανυπότακτος και ουσιαστικά φυλακίστηκε και πάλι στις στρατιωτικές φυλακές της Μακρονήσου, στις 18/ 10/52. Δε θα μπορούσε να γίνει λόγος για συστηματική ομαδική μορφωτική δραστηριότητα στο μαρτυρικό εκείνο μέρος. Παρ' όλα αυτά , ορισμένα ιδεολογικά μαθήματα έγιναν υπό μορφή συζητήσεων, καθώς και μαθήματα ξένων γλωσσών. Στους 13 αυτούς μήνες ο Π. Ροδάκης μπόρεσε να τελειοποιήσει τα αγγλικά και τα γαλλικά του, από μια μέθοδο αυτομόρφωσης και να φρεσκάρει τα γερμανικά, που είχε αφήσει από τα μαθητικά του χρόνια. Το ίδιο έκαναν και οι υπόλοιποι συγκατούμενοί του , αφού η εκμάθηση γλωσσών επιτρεπόταν. Ο Γ. Γκρινιάτσος, μάλιστα, μάθαινε κινεζικά. Οι γνώσεις που απέκτησε ο Π. Ροδάκης αξιοποιήθηκαν αμέσως μετά την απόλυσή του στις 2/12/ 53, οπότε μετέφρασε βιβλία ξένων διανοητών , όπως του Η. Έρενμπουργκ , «Το ένατο κύμα», του Β. Λουν «Ιστορία της Ανθρωπότητας», του Β. Ουγκώ « Απ' όσα έχω δευ», ενώ ταυτόχρονα δούλευε ως εργάτης οδοποιίας και σε εργοστάσιο τυποβαφίας. Συνελήφθη και πάλι με την κατηγορία της κατασκοπείας στις 9/8/54 και κρατήθηκε σε πλήρη απομόνωση 92 ημέρες. Στις απαράδεκτες εκείνες συνθήκες κράτησης, σε σκαλιά υπογείου μιας καρβουνιέρας, έλυσε όλα τα προβλήματα Γεωμετρίας που θυμόταν από τα μαθητικά του χρόνια, σχεδιάζοντας με σπирτόζυλο πάνω στα ψειρόσκινη , που του έδωσαν ύστερα από παράκλησή του.

Το 1954 τον έκλεισαν στις φυλακές Βούρλων του Πειραιά , απ' όπου δραπέτευσε στις 17/7/55, μέσα από σήραγγα 17, 5, μέτρων που έσκαψαν οι κρατούμενοι. Λειτουργούσαν κι εκεί διάφορες σχολές , με τη διαφορά πως επιπλέον γινόταν συστηματικά και κατά ομάδες ιστορικοκοινωνική μελέτη της Νεώτερης ελληνικής ιστορίας . Μετά την απόδραση , πάρθηκαν αυστηρότερα μέτρα. σταμάτησαν οι κύκλοι μελέτης, όχι όμως τα μαθήματα. Το Δεκέμβρη του ίδιου χρόνου ο Π. Ροδάκης συνελήφθη τραυματισμένος και φυλακίστηκε στο Ιτζεντίν (Καλάμι) της Κρήτης. Ακολούθησε οκτάμηνη κράτηση στις φυλακές Κέρκυρας (1960) και 5μηνη στις φυλακές Αλικαρνασσού Κρήτης, απ' όπου απολύθηκε στις 6/2/62.

Την περίοδο της Χούντας συνελήφθη και πάλι και φυλακίστηκε αρχικά στις φυλακές Αβέρωφ, αργότερα στην Αίγινα, πάλι στις φυλακές Αβέρωφ και τελικά στον Κορυδαλλό, μέχρι τις 22/ 8/ 73, οπότε, με τα μέτρα «περί αμνηστίας» του Παπαδόπουλου, απολύθηκε.

Αξιολογώντας τη μορφωτική δραστηριότητα στα χρόνια αυτά , ο Π. Ροδάκης, απαντώντας στην ερώτηση αν η μόρφωση του ίδιου προσωπικά και των ανθρώπων που φυλακίστηκαν ως πολιτικοί κρατούμενοι ήταν αποτέλεσμα της μορφωτικής δραστηριότητας και αυτοοργάνωσης των φυλακισμένων , τόνισε:

« Ο κόσμος των πολιτικών κρατουμένων μέσα από τα μαθήματα απέκτησε ικανότητες και δυνατότητες που δεν είχαν οι απόφοιτοι της Μέσης εκπαίδευσης των κανονικών σχολείων . Το επίπεδο των μαθημάτων έφτασε να είναι πανεπιστημιακό. Εννοείται ότι αναφέρομαι στα θεωρητικά μαθήματα και σε όσα είχαμε δυνατότητες να κάνουμε, όπως τα επαγγελματικά και καλλιτεχνικά. Στόχος μας ήταν η σφαιρική μόρφωση, να μορφωθεί κοινωνικά ο κόσμος, ώστε να είναι ικανός να κρίνει . Ακόμα και αν φαίνεται πως δίναμε βάρος στα ιδεολογικά, αυτά δεν ήταν δυνατό να αφομοιωθούν αν δεν υπήρχε το κατάλληλο μορφωτικό υπόβαθρο γνώσεων. Οι περισσότεροι έμαθαν όσα ποτέ δε θα είχαν την ευκαιρία να μάθουν στην ζωή τους. Φτωχός αγρότης ο Γιάννης Παπακωνσταντίνου.

σχεδόν αγράμματος, πέρα από τις ευρύτατες εγκυκλοπαιδικές και θεωρητικές γνώσεις που απέκτησε, έμαθε στο Ιτζεντίν τόσο καλά τα ρωσικά και τα λογιστικά, που τα δίδασκε κιάλας. Μετά την αποφυλάκισή του έγινε πετυχημένος έμπορος και έγραψε αξιόλογο τρίτομο έργο με τα απομνημονεύματά του. Μεγάλη απήχηση είχε και το συγγραφικό έργο του Καλογερογιάννη . Ο Μανώλης Ραφτόπουλος έγινε γνωστός ζωγράφος / αγιογράφος, αξιοποιώντας την τέχνη που έμαθε στη φυλακή. Όσοι πολιτικοί κρατούμενοι ήταν φοιτητές όχι μόνο διατήρησαν την επαφή τους με την επιστήμη τους, αλλά μπόρεσαν με άνεση να τελειώσουν αργότερα τις σπουδές τους και να διαπρέψουν μάλιστα. Μια τέτοια περίπτωση είναι ο Βαρδής Βαρδινογιάννης, δικηγόρος και δραστήριος πολιτικός. Ο Αντώνης Αντωνακόπουλος όταν απολύθηκε τελείωσε το Πανεπιστήμιο και έγινε καθηγητής πολιτικών επιστημών στην Πάντειο. Ο Βασίλης Φίλιας συνέχισε τη μορφωτική σταδιοδρομία του και έγινε μέχρι και πρύτανης του Παντείου Πανεπιστημίου. Απλός φούρναρης ήταν ο Μ. Κολοκοτρώνης κι όμως στεκόταν θαυμάσια σε συζητήσεις υψηλών απαιτήσεων, έγινε στέλεχος και μπορούσε να δίνει λύσεις στα προβλήματα.

« Η μορφωτική μας δραστηριότητα στις φυλακές ήταν πρωτόγνωρη για τα ελληνικά δεδομένα της εποχής εκείνης. Στο Ιτζεντίν το πρόγραμμα μόρφωσης ήταν πιο συστηματοποιημένο , από κάθε άλλη φυλακή. Είχαμε κατακτήσει το να μπορούμε και να γραφόμαστε συνδρομητές και σε ξενόγλωσσα περιοδικά, με την προϋπόθεση να μην είναι πολιτικού περιεχομένου. Θυμάμαι πως είχαμε εγγραφεί σε 40 περιοδικά . Ένα από τα πολλά ήταν και το περιοδικό « Αναγέννηση », έκδοση του Κομμουνιστικού Κόμματος Ιταλίας. Στην επέτειο της Οκτωβριανής Επανάστασης είχε εξώφυλλο έναν τεράστιο Λένιν. Παρά τις αντιρρήσεις του, ο διοικητής αναγκάστηκε να μου το δώσει, αφού ήταν εγκεκριμένο από το Υπουργείο. Σταθερά, 2-3 φορές την εβδομάδα, παρουσιάζαμε στις διαλέξεις , που είχαν ευρύτερα επιστημονικά θέματα , τις μελέτες πολλών από μας πάνω σε ορισμένα ιστορικά και κοινωνικά ζητήματα, που στηρίζονταν σε κείμενα που είχαμε μεταφράσει από τα περιοδικά και τα βιβλία. Τις διαλέξεις ακολουθούσε συζήτηση.

«Στην Αίγινα ,την περίοδο της Χούντας, μας είχαν στην 5^η και ενίοτε και στην 4^η ακτίνα. Εκεί βρήκαμε πολιτικούς κρατούμενους που δεν είχαν προλάβει να απολυθούν , ούτε με τα μέτρα της κυβέρνησης Γ. Παπανδρέου. Υπήρχε μια πολύ πλούσια βιβλιοθήκη, που έφτασε τον αριθμό των 1000 βιβλίων .Όταν , στα πλαίσια του εκφοβισμού, μαζέψανε όλα τα βιβλία για να τα ελέγξουν, εμείς συνεχίσαμε τη μορφωτική μας δουλειά κάνοντας διαλέξεις από μνήμης. Υπήρχε μεγάλο ενδιαφέρον και η συμμετοχή ήταν καθολική, παρά τις ιδεολογικές διαφορές μας λόγω της διάσπασης του ΚΚΕ..

«Επίσης, στον Κορυδαλλό το 1970, τα περισσότερα άρθρα . είτε πολιτικού είτε επιστημονικού περιεχομένου, τα μεταφράζαμε και τα κυκλοφορούσαμε με δικά μας έντυπα μέσα.(Δελτία περιοδικά , εφημερίδες). Εκεί ο κόσμος ήταν πολύ μορφωμένος. Το μεγαλύτερο μέρος ήταν φοιτητές και η μορφωτική δουλειά ήταν σ' αυτό το επίπεδο, γι αυτό ακόμα και το περιοδικό που βγάζαμε απευθύνονταν κύρια σ' αυτούς. Με έναν αυτοσχέδιο πολύγραφο, που φτιάχναμε με απλά μέσα, βγάζαμε 30 αντίτυπα των μαθημάτων και διαλέξεων και τα μοιράζαμε. Την περίοδο της Δικτατορίας υπήρχε και η ιδιορρυθμία να είναι κρατούμενοι και Κεντρώοι. Αν και δεν μπορούσαμε άμεσα να σμιζουμε μ' αυτούς , βρίσκαμε τρόπους επικοινωνίας και ανταλλαγής απόψεων πάνω σε θέματα πολιτικής επικαιρότητας και επιστήμης . Αρωγοί στο έργο μας ήταν και ορισμένοι αντιχουντικοί δεσμοφύλακες, αλλά και το χαλάρωμα του κανονισμού, αφού το μεσημέρι που έκλεινε η φυλακή και το βράδυ από τις 10 , τα κελιά ήταν ανοικτά και συγκεντρωνόμαστε στον εσωτερικό διάδρομο, που έκλεινε με βαριές σιδεριές .

«Βαθιά ήταν και η πολιτιστική μας κατάρτιση. Αξιοποιήσαμε και αναδείξαμε τις παραδόσεις του λαού μας. Ο αυτοδίδακτος ζωγράφος Κυριάκος Τσακίρης στο Ιτζεντίν συγκέντρωσε και ανθολόγησε τα αριστουργήματα της ελληνικής δημοτικής ποίησης σε έναν τόμο 600 σελίδων. Μάθαμε και συμμετείχαμε, οι περισσότεροι από μας, στις θεατρικές

ομάδες, παρουσίαζαν έργα διεθνούς και ελληνικού ρεπερτορίου .Θυμάμαι ενδεικτικά τα κλασσικά έργα που είχαν ανέβει στο Ιτζεντίν και την Κέρκυρα: αρχαίες τραγωδίες, Μολιέρος, Σαίξπηρ, Μπρεχτ, Ψαθάς, Μπόγρης κτλ .Θεατρική παράσταση είχαμε κάθε μήνα, ενώ τα σκετσάκια περιλαμβάνονταν στο εβδομαδιαίο ψυχαγωγικό μας πρόγραμμα. Στη Γιούρα οι λογοτεχνικές μας βραδιές κρατούσαν μέχρι τις 2-3- μετά τα μεσάνυχτα. Αναλύσεις και μελέτες πάνω στα κείμενα των νεοελληνικών λογοτεχνικών μας κειμένων γίνονταν και στον Κορνδαλλό: Παλαμάς, Βαλαωρίτης, Σικελιανός κτλ..

« Όσον αφορά εμένα προσωπικά θα πρέπει να σημειώσω πως την έφεση για μελέτη την είχα από τα μαθητικά μου χρόνια . Στα Μαζέικα Καλαβρύτων, που τελείωσα το γυμνάσιο, είχα διαβάσει σχεδόν όλα τα βιβλία της πλούσιας βιβλιοθήκης της Κοινότητας. Από τότε έμαθα να αποδελιτώνω και να κρατώ σημειώσεις. Οι φυλακίσεις μου ανέκοψαν το δρόμο προς το Πολυτεχνείο, που ήθελα να σπουδάσω. Πιστεύω πως τη μορφωτική μου διέξοδο θα την έβρισκα ούτως ή άλλως. Το μορφωτικό κλίμα των φυλακών μου πρόσφερε , όμως, κάτι σημαντικό- έμαθα να εμβαθύνω στις μελέτες μου και να μεταφράζω έργα θεωρητικών , όπως τη « Γνωσιολογία» του Κόμφορθ, ή την «Πολιτική Οικονομία» του , για διδασκαλία. Οι θεματολογικές βάσεις σχεδόν όλων των έργων μου, αλλά και το μεγαλύτερο μέρος τους, βρίσκονται στα χρόνια των μελετών μου στις φυλακές. Για παράδειγμα, τα έργα μου « Το ξένο κεφάλαιο και το καθεστώς υποτέλειας» και το « Τάξεις και στρώματα στην Νεοελληνική κοινωνία» τα σχεδίασα στον Κορνδαλλό. Το έργο «Κλειομένης ο Β΄- βασιλιάς της Σπάρτης- η μεγάλη κοινωνική επανάσταση» το προετοίμαζα από το Ιτζεντίν και ολοκληρώθηκε στον Κορνδαλλό. Δεν ήμουν ο μόνος με συγγραφικό έργο. Ιδιαίτερα στον Κορνδαλλό , που μας έστελναν και πολλά ξενόγλωσσα επιστημονικά και θεωρητικά βιβλία, έγινε αξιόλογο μεταφραστικό έργο. Τα περισσότερα από τα μεταφρασμένα βιβλία τα διδάσκαμε ως μαθήματα . Ένα τέτοιο βιβλίο ήταν αυτό που μετέφρασα :« Η κληρονομιά του αρχαίου κόσμου», του Ντε Μπάρνη. Με διάφορους τρόπους, σχεδόν φανερούς, πολλά απ΄αυτά τυπώθηκαν από τότε , έξω.

«Μαθήματα κατήχησης έκανε το Κράτος στους ποινικούς κρατούμενους, που δεν είχαν σχέση με τη δική μας αυτοοργάνωση και τους στόχους μας. Εμείς, με τη στάση μας ,καταφέραμε να τους επηρεάζουμε καλύτερα. Θυμάμαι, δάνειζα βιβλία στον κρατούμενο Μανεμαδάκη, που από εκτίμηση και υποχρέωση για όσα έμαθε μου χάρισε τον μπαγλαμά του. Τα δικά μας μαθήματα μας προετοίμαζαν να αντιμετωπίσουμε τη ζωή, να μην είμαστε παθητικοί αποδέκτες των όποιων καταστάσεων, να είμαστε ικανοί να τις αναλύουμε και να δρούμε.».

Αθήνα 14/12/00.

23) ΣΥΝΕΝΤΕΥΞΗ ΜΕ ΤΟΝ ΜΑΝΩΛΗ ΓΛΕΖΟ⁵⁴

«Κατά τη γνώμη μου οι περίοδοι ανάμεσα στις δυο δικτατορίες, του Μεταξά και της Χούντας, θα μπορούσαν να είναι τρεις- της Κατοχής, του Εμφυλίου και η Μετεμφυλιακή.

«Για την περίοδο της Δικτατορίας του Μεταξά γνωρίζω καλά- και αποτελεί και γεγονός αδιαμφισβήτητο- ότι γίνονταν ιδεολογικά μαθήματα στα στρατόπεδα συμβίωσης πολιτικών κρατούμενων, όπως λέγονταν από την πλευρά τη δική μας οι τόποι εκτόπισης οι: η Γαύδος, ο Αη Στράτης, η Κίμωνος, η Φολέγανδρος, η Σίκινος κ.α. Γνωρίζω επίσης πως εκεί οι αγράμματοι εργάτες, τσαγκάρηδες, λιμενεργάτες κτλ, μάθαιναν τα πρώτα τους γράμματα.

«Την περίοδο της Κατοχής τα ομαδικά μαθήματα ήταν λιγοστά (δε μιλάμε για την αυτομόρφωση). Άλλωστε οι ανάταξη του έθνους και οι έντονες συνθήκες και καταστάσεις που βιώναμε μέσα, δυσκόλευαν την συλλογική μόρφωση. Την περίοδο εκείνη ήμουν κρατούμενος σε τρεις φυλακές. Αρχικά το 1942, για ένα μήνα, στις φυλακές Αβέρωφ, όπου η μόνη μορφωτική ομαδική προσπάθεια που θυμάμαι(είναι περισσότερο άκουσμα, παρά γεγονός) ήταν η εκμάθηση των γερμανικών, για να μπορούν να συνεννοούνται οι κρατούμενοι με τους δήμευτες, απ' αυτή την πλευρά και μόνο. Αντίστοιχα, θυμάμαι ότι γίνονταν μαθήματα εκμάθησης ιταλικών στις φυλακές Καλλιθέας το 1943, όταν ήμουν ιταλοκρατούμενος. Και στις δυο περιπτώσεις, προσωπικά δεν είχα πάρει μέρος. Άλλου τύπου μαθήματα ούτε που περνούσε από το μυαλό μας να κάνουμε. Παρακολουθούσαμε με ιδιαίτερη ένταση τον ένοπλο αγώνα του ελληνικού λαού και τη μαζική πάλη και ήταν δύσκολο να κάνουμε οτιδήποτε άλλο. Βέβαια γίνονταν συνεχώς συζητήσεις για τα τρέχοντα γεγονότα και την πολιτική κατάσταση, όχι όμως μαθήματα. Την Άνοιξη του 1944 ήμουν κρατούμενος στις φυλακές Συγγρού. Εκεί έκανα μια ομιλία- διάλεξη γύρω από το πρόβλημα της εργαζόμενης γυναίκας. Στην ουσία ήταν μια αντιδιάλεξη, διότι βασιζόταν στην κριτική και τις σημειώσεις μου πάνω σε ένα κείμενο που μου είχε στείλει ο αποφυλακισμένος φίλος μου περιστεριώτης, ο κυρ- Σπύρος, γιατί σύμφωνα με τα λόγια του : «τα' αλάφρυνα τον αέρα της φυλακής και του' διωχνα από τα μάτια τα σιδερόφραχτα παράθυρα, μ' όμορφες κοινωνικές και ζωντανές ιστορίες από την κοινωνία και τη ζωή.». Το βιβλιαράκι με τον ομώνυμο τίτλο το είχε γράψει ο Βοργιόπουλος και ήταν έκδοση της ομάδας λογοτεχνών « Νέοι δρόμοι». Στα περιθώρια του βιβλίου εγώ σχολίαζα, π.χ « Νέοι δρόμοι»: μαζικό όργανο των συντηρητικών στενοκέφαλων λογοτεχνών.» Πέρα από τα σχόλια, πρόσθεσα και σημαντικές ενότητες όπως : η γυναίκα στο σημερινό αγώνα, η ιστορία του γυναικείου κινήματος, σκοποί της γυναίκας κ.α⁵⁵.

«Στο σημείο αυτό αξίζει να αναφερθεί πως η συντριπτική πλειοψηφία των κρατουμένων εκεί ήταν οι ποινικοί, ενώ εμείς οι πολιτικοί ήμασταν μια μικρή ομάδα. Όταν το Μάρτη του '44 μπήκα εκεί διαπίστωση την εξής απαράδεκτη κατάσταση: έρχονταν αξιωματικοί των Ταγμάτων Ασφαλείας και έλεγαν πως όποιος κρατούμενος είχε ποινή

1. ⁵⁴ Αγωνιστής- ήρωας της Εθνικής Αντίστασης. Μαζί με τον Λ. Σάντα, στις 31/5/41, κατέβασαν τη γερμανική σημαία από την Ακρόπολη. Διώχθηκε και φυλακίστηκε στη διάρκεια της Κατοχής στις φυλακές Αβέρωφ, Καλλιθέας Συγγρού. Για τη συμμετοχή του στην Εθνική Αντίσταση φυλακίστηκε και πριν, κατά και μετά τον Εμφύλιο πόλεμο στις φυλακές: Βούρλων- Αβέρωφ- Ακροναυπλίας- Κέρκυρας- Αβέρωφ- Αίγινας 1948-1954, Ιτζεντίν- Αβέρωφ- Αίγινας-Αβέρωφ 1958-1962. Προδικτατορικά υπήρξε στέλεχος και βουλευτής της ΕΔΑ (η εκλογή του ακυρώθηκε 2 φορές, το 1951 και το 1961). Επίσης ήταν αρχισυντάκτης των εφημερίδων « Ριζοσπάστης»(1947) και «Αυγή» (1956-1959). Στη διάρκεια της Χούντας εξορίστηκε στα νησιά Γυάρος- Λέρος (Παρθένι) και στον Ωρωπό μέχρι το 1971. Μεταπολιτευτικά εκλέχθηκε τρεις φορές βουλευτής. Έχει βραβευτεί με το βραβείο «Ειρήνης» το 1959 και με το Διεθνές βραβείο « Λένιν» το 1963. Το πλούσιο συγγραφικό έργο του δεν αφορά μόνο κοινωνικοπολιτικά ζητήματα, αλλά και ευρύτερα επιστημονικά και λογοτεχνικά- φιλολογικά. .

⁵⁵ Το βιβλιαράκι και οι σημειώσεις, βάσει των οποίων έγινε η διάλεξη, σωζονται και είναι στο αρχείο του Μ.Γλέζου.

φυλάκισης από ένα μήνα έως πέντε χρόνια και ήθελε να καταταχθεί στα Σ. Α., αμέσως θα παραγράφονταν η ποινή και θα αποφυλακιζόταν. Το ίδιο γίνονταν κάθε εβδομάδα από γερμανούς αξιωματούχους. Αυτοί απευθύνονταν σε όσους είχαν ποινή ισόβια ή θάνατο. Αν κάποιος κρατούμενος φορούσε γερμανική στολή, θα γινόταν δηλαδή στρατιώτης, αποφυλακιζόταν με παραγραφή των ποινών. Έτσι στρατολογούσαν ορισμένους ποινικούς. Έγινα έξαλλος μ' αυτή την κατάσταση, αλλά και με την Ομάδα Συμβίωσης Πολιτικών κρατουμένων, επειδή για αυτό το θέμα δεν είχε προσπαθήσει να κάνει τίποτα, λέγοντας πως δεν μπορούσαμε να κάνουμε πολλά με τους ποινικούς. Η σκέψη μου – να τους οργανώσουμε αντίστοιχα εμείς στο ΕΑΜ, έπεσε ως βόμβα και προκάλεσε τρικούβεργο καυγά. Με το παράδειγμα αυτό θέλω να σας δείξω τις συνθήκες που επικρατούσαν, οπότε ούτε σκέψη δεν μπορούσε να γίνει για μαθήματα. Με την επίδραση της ιδεολογίας και του πάθους που διακατείχε τους νέους, η πρώτη ιδέα ήταν ο αγώνας κατά τον τατουάζ (τσαμπουκά τον έλεγαν) και των ναρκωτικών. Τελικά πετύχαμε στον αγώνα αυτόν μέσα από το καθημερινό μας παράδειγμα και τη διαφώτιση-μέρος της οποίας ήταν και η ομιλία μου. Μπορεί να μην ήταν μαθήματα, ήταν όμως συστηματοποιημένη διαφωτιστική δουλειά, με στόχους και ορατά αποτελέσματα.⁵⁶ Η μεγάλη πλειοψηφία των ποινικών οργανώθηκε στο ΕΑΜ. Κάποια στιγμή, στο μεσοδιάστημα της Απελευθέρωσης και των Δεκεμβριανών, ορισμένοι ποινικοί κρατούμενοι βρήκαν την ευκαιρία να δραπετεύσουν. Όταν μπήκαν οι αρχές στα κελιά τους, παντού στους τοίχους υπήρχαν συνθήματα υπέρ του ΕΑΜ, της ΕΠΟΝ και του ΕΛΑΣ.⁵⁷ Θυμάμαι ότι, με είχε ειδοποιήσει ένας βαρύς μάγκας, προφανώς ο αρχηγός τους, να τον επισκεφτώ στο κελί του. Όταν πήγα, μου ανακοίνωσε πως ήθελε να μου κάνει δώρο την προσπάθειά του να αποτοξινωθεί, μα δεν πέτυχε. Τον ρώτησα αν μου έχει εμπιστοσύνη να τον οδηγήσω στο γιατρό, όπως και έγινε. Επίσης, κάποια στιγμή που με είχαν κλείσει στο πειθαρχείο, οι ποινικοί έκαναν απεργία πείνας για να με βγάλουν... Το μεγαλύτερο δώρο μας το έκαναν παραμονές πρωτομαγιάς του 1944. Παρά τους κινδύνους, έκανα ανοικτή ομιλία με αφορμή την εκτέλεση που ετοιμάζαν οι Γερμανοί στην Καισαριανή. Εμείς το είχαμε μάθει και μάλιστα εγώ υπολόγιζα πως ανάμεσά τους θα ήταν και ο αδερφός μου, Νίκος, που τελικά εκτελέστηκε με τους 91 μια βδομάδα αργότερα. Ξημερώματα Πρωτομαγιάς, μπορείτε να φανταστείτε 800 περίπου έγκλειστους να τραγουδούν τη Διεθνή; Ήταν μια μεταλλαγή, μια μετάλλαξη καταπληκτική! Καταλαβαίνετε πόσο είχαν εμποτιστεί από τα ιδανικά της Αντίστασης και του ΕΑΜ αυτοί οι άνθρωποι. Οι στιγμές ανάτασης του Έθνους ήταν μοναδικές. Έμοιαζαν με τις στιγμές που έζησε ο λαός μας την περίοδο των βομβαρδισμών της Γιουγκοσλαβίας.....

«Την περίοδο των εκτελέσεων, στη διάρκεια του Εμφυλίου και λίγο μετά τη λήξη του, υπήρχαν τριών ειδών χώροι κράτησης των πολιτικών κρατουμένων. Πρώτα πρώτα οι εξορίες: Ικαρία, Χίος, Τρίκερι, Αη Στράτης, Μακρόνησος, όπου γίνονταν συστηματική δουλειά εγκυκλίων και ιδεολογικών μαθημάτων. Εκεί, γνωρίζω καλά πως γίνονταν και επαγγελματικά μαθήματα για μελλοντική εργασία, όπως π.χ. τα μαθήματα λογιστικών. Μην ξεχνάμε πως το πρώτο σωματείο που ήρθε στα χέρια της Αριστεράς, ήταν το Συνδικάτο Λογιστών... Στη δεύτερη κατηγορία ανήκουν οι φυλακισμένοι υπόδικοι, που δύσκολα θα μπορούσαμε να πούμε ότι σκέφτονταν να κάνουνε μαθήματα. Γίνονταν, βέβαια, αλλά ελάχιστα. Την Τρίτη κατηγορία αφορούσαν όσοι ήταν δικάσιμοι. Και πάλι εδώ θα πρέπει να διακρίνουμε δυο ομάδες. Η πλειοψηφία των κρατουμένων ήταν αγωνιστές της Εθνικής

⁵⁶ Στο σημείο αυτό ο Μ. Γλέζος αναφέρει τη διαφωτιστική δουλειά που γινόταν από το ΕΑΜ σε όλη την επικράτεια. Ιδιαίτερα στις ελεύθερες περιοχές οργανώθηκαν μαθήματα, ακόμα και Σχολές από τους Μ. Παπαμαύρο, Κ. Σωτηρίου, Ρ. Ιμβριώτη κ.α.

⁵⁷ Ο Μ. Γλέζος σημειώνει πως το συγκεκριμένο επεισόδιο κατέληξε σε βάρος του ΕΑΜ. Τελικά, ύστερα από την παρότρυνση του ίδιου, πολλοί κρατούμενοι επέστρεψαν στη φυλακή και κατάφεραν να αποφυλακιστούν, μειώνοντας σημαντικά την ποινή τους. Το γεγονός αυτό θα πρέπει να συγκριθεί με τα προηγούμενα, όπου γερμανοί και φιλογερμανικές ομάδες παρέγραψαν τις ποινές.

Αντίστασης, που δικάστηκαν σύμφωνα με το νόμο της Συμφωνίας της Βάρκιζας- αυτό το φοβερό κακό, ότι δεν συλλαμβάνεται κανείς εκτός αν έχει διαπράξει ποινικό αδίκημα κτλ. κι έτσι τους δικάζαν τα Εφετεία και Κακουργιοδικεία σε 10- 20-30 φορές σε θάνατο. Οι υπόλοιποι ήταν όσοι συνελήφθησαν για παραβάσεις των έκτακτων Νόμων « περί Εμφυλίου πολέμου», με το γνωστό Γ΄ ψήφισμα και τον Ν. 509. Οι μελλοθάνατοι περνούσαν αρχικά από τις φυλακές Αβέρωφ και ύστερα τους έστελναν στις φυλακές Κέρκυρας, Κεφαλονιάς, όσον αφορά το συγκρότημα της Νότιας Ελλάδας ή «Παύλου Μελά», στη Θεσσαλονίκη.

«Ήμουν υπόδικος κι εγώ το 1948, στις φυλακές Βούρλων. Η συλλογική μορφωτική δουλειά εκεί ήταν ελάχιστη. Όταν μου απαγγέλθηκε η καταδίκη «εις θάνατον», μεταφέρθηκα στις φυλακές Αβέρωφ. Εκεί γίνονταν οργανωμένα μαθήματα. Εγώ παρέδίδα μαθήματα στενογραφίας και δημοσιογραφίας. Η μορφωτική μας δραστηριότητα ήταν απόλυτα παράνομη. Στο σημείο αυτό αξίζει να αναφέρω ένα συγκινητικό περιστατικό. Όταν εκλέχθηκα βουλευτής το 1981, ήρθε ο επικεφαλής των στενογράφων της Βουλής και με προσκάλεσε να με γνωρίσουν οι υπόλοιποι. Μπροστά σε όλους είπε πως έμαθε από μένα στενογραφία. Απόρησα, διότι δεν τον θυμόμουν και τότε μου είπε πως έμαθε στενογραφία από το Θανάση Κωνσταντινίδη (διάσημος νευροχειρουργός), που ήταν μαθητής μου στις φυλακές Αβέρωφ το '49. Σε κείνες τις δύσκολες στιγμές οργανώναμε και την ψυχαγωγία μας. Καταφέραμε και φτιάξαμε βιολί και κιθάρα. Κοντά μας τότε ήταν το πρώτο βιολί της Κρατικής Ορχήστρας. Για να μην ακούσουν οι φύλακες, φράζαμε το παράθυρο και την πόρτα ενός κελιού με κουβέρτες και μαζευόμαστε κατά ομάδες να ακούσουμε μουσική.

«Το 1949 μετάγομαι στην Ακροναυπλία. Εκεί καλούμαι να κάνω μαθήματα σε αγράμματους αγωνιστές , αλλά και εγκύκλια και ιδεολογικά. Οι αγράμματοι εκείνη την περίοδο ήταν πολλοί. Ακόμα και αν ήξεραν να διαβάζουν, οι περισσότεροι είχαν ανάγκη να σταθεροποιήσουν .να εμπεδώσουν καλύτερα τις βασικές τους γνώσεις. Τα εικαστικά μαθήματα ζωγραφικής , πηλοπλαστικής και ζυλογλυπτικής που κάναμε δεν είχαν την έννοια των επαγγελματικών γνώσεων, αλλά περισσότερο ήταν ένα μέσο επικοινωνίας με τους δικούς μας, να τους δείξουμε ότι είμαστε καλά και ότι περνούμε δημιουργικά το χρόνο μας. Εκεί, με ένα μολύβι φάμπερ , παρατηρώντας αυτούς που ήξεραν περισσότερα , ζωγράφιζα. Ο πίνακας που βλέπετε έγινε με τα δάκτυλα , διότι δεν είχαμε πινέλα. Γενικότερα, στις φυλακές όπου υπήρχαν κρατούμενοι αγωνιστές της Εθνικής Αντίστασης υπήρχε ένα καθεστώς σχετικής ελευθερίας, δεν ήταν όπως στην Κέρκυρα ή την Κεφαλονιά, που όταν έμπαινες σου έλεγαν από δω είναι η ζωή και από δω ο θάνατος- διάλεξε... ,είχαμε τη δυνατότητα να πίνουμε έναν καφέ, ή και να μαγειρεύουμε μόνοι μας. Στις φυλακές Ακροναυπλίας είχαμε κρυμμένα και ορισμένα βιβλία, απ' όπου μελετούσαμε.

«Στις φυλακές Κέρκυρας με μετέφεραν το '49, μέχρι και το '50. Σε κάθε κελί ήμασταν τέσσερα άτομα. Να φανταστεί κανείς πως στη σύγχρονη εποχή, γκρέμισαν το μεσαίο τοίχο ανάμεσα σε δυο κελιά , για να κρατείται μέσα μόνο ένα άτομο(!). Η απόφαση που πήραμε τότε ήταν: ό,τι ξέρει ο ένας να το μαθαίνει στον άλλον. Εγώ δίδασκα ξένη γλώσσα, δημοσιογραφία και ιδεολογικά . Χωρίζαμε τη μέρα μας στα τέσσερα μισάωρα που μας έβγαζαν έξω(τις υπόλοιπες 22 ώρες ζούσαμε στο κελί μας)Για μεγάλο χρονικό διάστημα ζήσαμε στο ίδιο κελί με τον Λ. Κύρκο. Ξυπνώντας το πρωί λέγαμε πως σήμερα θα μιλάμε μόνο γαλλικά, ό, τι γαλλικά ήξερε ο καθένας τα δίδασκε στον άλλο και τούμπαλιν. Φτιαχνόταν ένα πρόγραμμα διδασκαλίας πέρα από τις πολιτικές συζητήσεις και συζητήσεις για άλλα θέματα στις ελεύθερες ώρες. Στη μισή ώρα που μας έβγαζαν έξω και που απαγορεύονταν να είμαστε πάνω από τρεις , άρχιζε ένα ολόκληρο πρόγραμμα σχεδιασμού και εφαρμογής των μαθημάτων. Την ώρα που ο καθένας έκανε τη λάτρα του, ή βόλτα, τον πληροφορούσαμε ποιον θα συναντήσει, τι μάθημα θα διδαχθεί ή θα διδάξει, π.χ. – την τάδε μέρα την τάδε ώρα του περιπάτου, θα είσαι στη μέση, ανάμεσα στον τάδε και τάδε και θα τους διδάξεις αυτό κι αυτό. Μ' αυτόν τον τρόπο δίδαζα τον Γεωργούλα τον Μπέικο και έναν χανιώτη Μιχάλη. Ήταν σε διαφορετικά κελιά και συναντιόμασταν στο προαύλιο. Όλα

τα μαθήματα ήταν προφορικά και από μνήμης- ούτε βιβλίο, ούτε χαρτί, τίποτα... Αν καταφέραμε το πολύ πολύ να μπάσουμε κάποιο απόκομμα εφημερίδας, να μάθουμε κάποια είδηση, με τον συνωμοτικό μηχανισμό μας καταφέραμε γρήγορα να τη διαδώσουμε. Ποτέ δεν μπόρεσαν οι αρχές να ανακαλύψουν τους μηχανισμούς μας. Μια εξίσου σοβαρή παρέμβασή μας ήταν οι εκδηλώσεις που κάναμε όταν μαθαίναμε πως θα εκτελούσαν κάποιους από μας. Μετά την αναχώρηση του μελλοθάνατου συντρόφου μας, φωνάζαμε συντονισμένα, με συγκεκριμένο σύστημα εναλλαγής κατά ημικύκλιο (το σχήμα της φυλακής ήταν κυκλικό), συνθήματα που καλούσαν τον κερκυραϊκό λαό να συμβάλει με τον αγώνα του να σταματήσουν οι εκτελέσεις. Μετά τις φωνές και τα συνθήματα άρχιζαν οι εκδηλώσεις μας με απαγγελίες ποιημάτων και τραγουδιών, για να σπάσουμε την τρομοκρατία, εν γνώσει των ζυλοδαρμών που μας επιφυλάσσονταν.

«Στη Μετεμφυλιακή περίοδο, ύστερα από πολλές απεργίες πείνας και αγώνες, καταφέραμε να έχουμε ένα σχετικά ανεκτό καθεστώς διαβίωσης. Μετά τη μεταβατική περίοδο, το μεσοδιάστημα που αν και είχαν απαγορευτεί οι εκτελέσεις, εντούτοις γίνονταν,⁵⁸ μπορέσαμε να οργανώσουμε πολύ καλά τη μορφωτική μας δραστηριότητα. Το 1951, στις φυλακές Αβέρωφ έγινε και πολύ σοβαρή πολιτιστική δουλειά. Παιχτήκαν θεατρικά έργα, ένα από τα οποία προλόγιζα με ποιητικό λόγο εγώ. Ήταν ένα φιλειρηνικό Χριστουγεννιάτικο έργο, γύρω από ένα τουριστικό ταξίδι- «γυρνούσαμε» σε όλον τον κόσμο και «συναντούσαμε» παιδιά απ' όλα τα μέρη. Εκδηλώσεις οργανώνονταν με αφορμή τις εθνικές ή άλλες επετείους. Την εποχή εκείνη ήμουν αναπληρωματικό μέλος του Γραφείου Καθοδήγησης της ομάδας και μέλος του Γραφείου Διαφώτισης. Εξέδιδά μια σατιρική εβδομαδιαία εφημεριδούλα, κάτι σα το σημερινό «Ποντίκι». Ήπαιρνα μια φωτογραφία, απ' όσες εφημερίδες μας επέτρεπαν, έβαζα άλλα μότα και στιχομυθίες και την κυκλοφορούσα. Πάνω στα θέματα σάτιρας είχαμε μια πρώτη σύγκρουση μεταξύ των περισσότερο συντηρητικών και των νεωτεριστών, η οποία έληξε υπέρ των δεύτερων.

«Στα τέλη του 1951 ως το 1954, μεταφέρθηκα στην Αίγινα. Η θέση που μου επιφυλασσόταν ήταν και πάλι καθοδηγητική. Πρέπει να σημειώσουμε εδώ πως ο Γραμματέας της Ομάδας Συμβίωσης, πάγια, οριζόταν απ' έξω, ανάλογα με το βαθμό ιεραρχίας που είχε στο Κόμμα. Προσπάθησα να το καταργήσω αυτό, δεν τα κατάφερα. Όπως και στην προηγούμενη φυλακή, ήμουν μέλος της Επιτροπής Διαφώτισης. Η μορφωτική δραστηριότητα εκεί αποτελούσε ένα είδος παράδοσης. Πρόλαβα το δάσκαλο Μ. Παπαμαύρο να κάνει τα μαθήματα Φιλοσοφίας, κυριολεκτικά κρεμόμασταν από το στόμα του. Είχε οργανώσει και μαθήματα για τους αγράμματους, πάνω σε ειδικά βιβλία. Το κύριο βάρος έπεφτε στα ιδεολογικά. Τα μπάζαμε μέσα παράνομα και τα αντιγράφαμε αμέσως, ώστε και αν ακόμα τα ανακαλύψουν, να μας μείνουν τα αντίγραφα. Ήταν βιβλία των Μαρξ, Εγκέλς, Λένιν, Στάλιν, Μάο κτλ. Έχω φυλάξει στο αρχείο μου κείμενα όπου ανάμεσα σε δυο αράδες τίτλου, μπόρεσα και χώρεσαν δεκαεπτά δικές μου!... Κοντά στα ιδεολογικά, τα εγκύκλια, εγκυκλοπαιδικά, γενικών γνώσεων, γίνονταν και εικαστικά μαθήματα.

«Με δική μου πρωτοβουλία οργανώθηκαν και δυο ομάδες μελέτης. Είπαμε να γνωρίσουμε την πατρίδα μας ιστορικά και γεωγραφικά. Να μαζευτούν οι Ρουμελιώτες, οι Θεσσαλοί, οι Μακεδόνες, οι Ηπειρώτες, οι Κρητικοί, οι Πελοποννήσιοι, οι νησιώτες και η κάθε ομάδα να μαζέψει το ιστορικό και γεωγραφικό υλικό της περιοχής της, να το ταξινομήσει, να το συντάξει και να το δώσει σε άλλες. Έτσι, η πρώτη ομάδα ασχολήθηκε με την καταγραφή των πρόσφατων γεγονότων της Εθνικής Αντίστασης, συλλέγοντας αναμνησεις και γεγονότα. Το σημαντικό αυτό υλικό στάλθηκε στα ανατολικά κράτη και δεν ξέρω τι απέγινε τελικά. Η δουλειά αυτή ανέδειξε και έναν συγγραφέα, τον Γιάννη

⁵⁸ Στο σημείο αυτό ο Μ. Γλέζος αναφέρει το άρθρο – προκήρυξη που είχε στείλει από τις φυλακές, την παραμονή των εκλογών του '51, με τον τίτλο «Ελάτε να θάψουμε τους νεκρούς μας» και απευθυνόταν στους δεξιούς ψηφοφόρους.

Μανούσακα , που έχει γράψει πολλά βιβλία για τα χρόνια εκείνα. Θυμάμαι ότι, όταν πήρα να διαβάσω όλα τα κείμενα και διάβασα το δικό του – τρελάθηκα. Είχε πηγαίο ταλέντο να γράφει το ίδιο όμορφα όπως μιλούσε. Τον παρότρυνα να συνεχίσει. Το ίδιο και τον Τσακίρη. Η δεύτερη ομάδα μελέτης ασχολήθηκε με τη γεωγραφία. Καταφέραμε το υλικό που συγκεντρώθηκε να το στείλουμε έξω. Τυπώθηκε σε βιβλίο , χωρίς να αναφέρεται ότι είναι των πολιτικών κρατουμένων. Κοντά στα μαθήματα , ενθαρρύνουμε και την αυτομόρφωση, που γινόταν σε μεγάλη έκταση. Όσο για την ψυχαγωγία, είχαμε κατακτήσει τη δυνατότητα να έχουμε μουσικά όργανα. Οργανώναμε μουσικές βραδιές, φανερά πια. Αν και επίσημα η μορφωτική δουλειά απαγορευόταν, εμείς την κάναμε χωρίς να φοβόμαστε τις συνέπειες. Μόνο τα ιδεολογικά μαθήματα γίνονταν με απόλυτη μυστικότητα.

«Στην Καραμανλική, όπως ονομάζω εγώ την Μετεμφυλιακή εποχή μετά το '58, το καθεστώς εξακολουθεί να συλλαμβάνει αγωνιστές με την κατηγορία των «επικίνδυνων για την ασφάλεια του καθεστώτος». Συλλαμβάνονται στελέχη του Κομμουνιστικού Κόμματος που έρχονταν απ'έξω, όπως Φλωράκης, Κουκούλου, Λουλές κτλ. Ιδιαίτερα, μετά την εκλογική νίκη της ΕΔΑ, το 1958 , που αναδείχθηκε δεύτερο κόμμα , άρχισε μια καινούργια περίοδος τρομοκρατίας του λαού, για να σπάσει το φρόνημά του . Γέμισαν και πάλι οι φυλακές και οι τόποι εξορίας. Με συλλαμβάνουν το '58 και με στέλνουν για λίγο στις φυλακές Ιτζεντίν της Κρήτης , μέχρι τη δίκη μου. Κι εκεί τα μαθήματα αποτελούσαν ένα είδος παράδοσης για τους κρατούμενους. Κοντά στα ιδεολογικά μαθήματα, που σημειωτέον είχαν εμπλουτιστεί με περισσότερα δεδομένα από τη ζωή μου έξω και τη θέση μου στην αρχισυνταξία της « Αυγής», οργάνωσα και τη Σχολή Δημοσιογραφίας. Μάλιστα ένας από τους μαθητές μου , μετά την αποφυλάκισή του εξέδωσε ως δικό του αυτό το υλικό.

«Μετά τη δίκη μου με κλείνουν σε αυστηρή απομόνωση των φυλακών Αβέρωφ. Ήμουν τόσο επικίνδυνος, ώστε γύρω μου είχαν αδειάσει σχεδόν όλα τα κελιά του διαμερίσματος, ακόμα και τον πάνω ορόφου! Επιτρεπόταν μόνο ένα επισκεπτήριο και ένα γράμμα το μήνα. Στη διάθεση μου είχα μόνο μισή κόλλα αναφοράς. Κι όμως εκεί έγραψα τα περισσότερα βιβλία μου...Σκέφθηκα τότε πως το μοναδικό υλικό μου θα είναι ο γλωσσικός προφορικός λόγος- η κουβέντα με τον φύλακα δηλαδή- άρχισα να δουλεύω το υλικό αυτό. Προσπαθούσα την κουβέντα με τον φύλακα να τη μελετήσω, να την ταξινομήσω, πράγμα που με οδήγησε στην επιθυμία να ασχοληθώ με τη φιλοσοφία της γλώσσας. Βέβαια τις πρώτες σκέψεις πάνω στο θέμα της γλώσσας τις είχα κάνει στις φυλακές της Ακροναυπλίας.⁵⁹ Το υλικό που μάζεψα στο μυαλό μου αποτέλεσε τις βάσεις, το θεμέλιο της

⁵⁹ Στο το βιβλίο του « Η αλλοτρίωση της γλώσσας», Βέγας 1967, διαβάζουμε: « ...Η απάντηση – είκοσι μέρες σε αυστηρή απομόνωση. Με πήραν, με κούρεψαν με την ψιλή μηχανή και με κλείσανε στον Αράπη, έτσι λέγαμε το πειθαρχείο , «τη φυλακή της φυλακής». Ήταν μια τρύπα σκαμμένη στο βράχο, που δεν έβλεπες καθόλου, δεν υπήρχε ούτε ίχνος από φως. Είτε είχες τα μάτια σου ανοικτά είτε κλειστά ήταν το ίδιο. Σκοτάδι απόλυτο. Εκεί μέσα στο σκοτάδι ανάπλαθα στο νου μου τις παραστάσεις του έξω κόσμου, έφερνα μέσα στο σκοτεινό κελί μου το φως του ήλιου, τα χρώματα της θάλασσας, τα σπίτια του χωριού μου- πρισματικές σταγόνες φως να μαρμαίρουν αγάπη και αλήθεια. Μπορούσα να θυμηθώ ό, τι είχα 'δει, αλλά δεν μπορούσα να σκεφτώ χωρίς λέξεις. Δεν μπορούσα να επεξεργαστώ το υλικό της μνήμης, τις παραστάσεις, χωρίς τη βοήθεια των λέξεων. Εκεί, στο σκοτάδι μέσα ανακάλυψα την αξία του λεκτικού συμβολισμού. Όχι μόνο γιατί επιβεβαίωνα την ύπαρξή μου μόνο με τα λόγια, αφού μπορούσα να σκεφτώ μόνο μ' αυτά, αλλά γιατί έφερνα με τη βοήθεια των λέξεων όλον τον έξω από μένα κόσμο. Μπορούσα να σκεφτώ για το παρελθόν, για το παρόν, για το μέλλον μόνο με τις λέξεις. Εκεί μέσα στο σκοτάδι ανακάλυψα άλλη μια ιδιότητα του συμβολισμού: ανακάλυψα πως μπορεί να διχαστεί το λεκτικό σύμβολο στο λεκτικό του περίβλημα και στο εννοιολογικό του περιεχόμενο. Πως μπορεί να υπάρξει η διάστασή τους, αντιστροφή τους, ανακάλυψα πως το άσπρο γίνεται μαύρο και το μαύρο άσπρο- όλοι οι συγκρατούμενοί μου , οι έφηβοι της Κατοχής, πιστοί στο χρέος τους, στο κάλεσμα , το προσκλητήριο της σκλαβωμένης Πατρίδας, προσήλθαν και κατατάχθηκαν στις αντιστασιακές εθνικοαπελευθερωτικές οργανώσεις ΕΑΜ, ΕΠΟΝ, ΕΛΑΣ. Πολέμησαν για τη λευτεριά της Πατρίδας. Κι όμως τώρα , με την ταμπέλα του εγκληματία, του προδότη, καταδικάζονταν σε θάνατο και εκτελούνταν. Με τη βοήθεια του λεκτικού συμβολισμού η Εθνική Αντίσταση βαπτιζόταν και μετατρέποταν σε προδοσία και η συνεργασία με τον κατακτητή σε υπεράσπιση των ιδανικών της φυλής». Το κείμενο αποτελεί απόσπασμα της διάλεξής του στο Παρθένι της Λέρου.

κατοπινής μελέτης μου, μέρη της οποίας είναι οι ενότητες για το: τι είναι ο λεκτικός συμβολισμός, τι μέσο επικοινωνίας, είναι έμφυτο- δεν είναι, είναι επίκτητο, είναι ατομικό ή κοινωνικό φαινόμενο; Να φανταστείτε ότι το υλικό μου αφορά δέκα βιβλία, από τα οποία έχω εκδώσει μόνο τα δυο.

«Στις πειθαρχικές φυλακές της Κέρκυρας(1959-1960) , που οδηγήθηκα μετά την απομόνωση, έκανα απεργία πείνας για να βρεθώ κοντά στους πολιτικούς κρατούμενους. Όταν βρέθηκα κοντά τους διαπίστωσα πόσο είχε αλλάξει το κλίμα. Υπήρχαν πια βιβλία και η βιβλιοθήκη μας ήταν νόμιμη, εκτός των ιδεολογικών βιβλίων, βέβαια. Τα μαθήματα γενικού περιεχομένου εμπλουτίστηκαν. Είχαμε το δικαίωμα να μελετούμε επιστημονικά θέματα. Ένα τέτοιο μάθημα ήταν « Το Συνταγματικό Δίκαιο». Σημαντικό κομμάτι της ζωής μας εκεί ήταν η αυτομόρφωση.

«Το 1961, με μετέφεραν και πάλι στην Αίγινα. Εκεί γράφτηκε το βιβλίο – καταγγελία προς τον ΟΗΕ - « Απαγορεύεται ». Υπάρχουν δυο εκδόσεις του . Η μια είναι μόνο ελληνική και η άλλη έχει και γαλλικό κείμενο. Είχα την κύρια ευθύνη του καταμερισμού της ύλης και της συλλογής του υλικού . Δικό μου είναι και το κείμενο. Στις πρώτες σελίδες του καταγγέλλαμε τις απαράδεκτες συνθήκες για τη μελέτη μας, το καθεστώς της λογοκρισίας ακόμα και κλασικών λογοτεχνικών βιβλίων κτλ. Από τις φυλακές αυτές καταφέραμε και στείλαμε προς τα έξω 1100 ευχετήριες κάρτες. Τα μαθήματα χειροτεχνίας , πέρα από το χαρακτήρα του ενθύμιου, καλλιεργούσαν και δεξιότητες πολύ χρήσιμες για τη μελλοντική επαγγελματική αποκατάσταση πολλών από μας. Τέτοια ασχολία στάθηκε η βιβλιοδεσία.⁶⁰

« Την περίοδο της Χούντας, αρχικά όλοι οι πολιτικοί κρατούμενοι στάλθηκαν στη Γυάρο. Εκεί λίγα μαθήματα προλάβαμε να κάνουμε. Μια ομαδική εκπαιδευτική δραστηριότητα που θυμάμαι ήταν το σύνθημα που έριζα να κρατάει κάθε κρατούμενος ένα ημερολόγιο, γιατί θα μας χρειαστεί αργότερα. Πράγματι , βγήκαν βιβλία μετά την Μεταπολίτευση που στηρίχθηκαν στις σημειώσεις αυτές. Πολύ οργανωμένη και διευρυμένη ήταν η μορφωτική μας προσπάθεια στη Λέρο. Το ότι διασπάστηκε το Κομμουνιστικό Κόμμα δεν έπαιξε και τόσο σημαντικό ρόλο στην οργάνωση των μαθημάτων μας. Οργανώσαμε επιστημονικές κατευθύνσεις, τις σχολές μας. Μια απ' αυτές ήταν η σχολή γεωλογίας με υπεύθυνο τον Καθηγητή Πανεπιστημίου Κισκίρα και εμένα επιμελητή. Την παρακολουθήσαμε περίπου επτά άτομα. Τα κείμενα των διαλέξεων τα έχω στο Γεωλογικό Μουσείο του χωριού μου. Με τη γεωλογία είχα ασχοληθεί σε προηγούμενες φυλακίσεις μου και είχα και μια κλίση από μικρός. Άλλωστε, όπως προανέφερα , τα επιστημονικά θέματα και τα εξειδικευμένα βιβλία μας τα επέτρεπαν, αρκεί να μην ήταν ιδεολογικά.... Επιμελητής ήμουν και στη Σχολή παράλληλης εκμάθησης ξένων γλωσσών . Τη διηύθυνε ένας πολύ καλλιεργημένος γλωσσομαθής , που αργότερα εφάρμοσε τη μέθοδό του σε μεγάλο και πολύ γνωστό φροντιστήριο ξένων γλωσσών της Αθήνας. Η μέθοδος στηριζόταν στη μελέτη και εκμάθηση των βασικών κοινών στοιχείων των έξι κυριότερων ευρωπαϊκών γλωσσών: αγγλικών, γαλλικών, γερμανικών, ιταλικών , ισπανικών και ρωσικών. Ο ποιητής Μανώλης Φουρτούνης δίδασκε μόνο ιταλικά . Στα γράμματά του από το Παρθένι ο Γιάννης Ρίτσος έγραφε πως μάθαινε αγγλικά. Αργότερα , στον Ωρωπό μάθαινα εγώ τον «καπετάν Μπουκουβάλα» αγγλικά. Μεγάλη απήχηση και πάλι είχαν τα μαθήματα λογιστικών.

«Ο χαρακτήρας της δουλειάς που αναλάμβανα ήταν πάντοτε εποπτικός, διότι συμμετείχα στα καθοδηγητικά όργανα των κρατουμένων, πράγμα που με δυσκολεύει τώρα να θυμάμαι συγκεκριμένες περιπτώσεις και παραδείγματα. Επίσης , εκτός από τα καθήκοντα για τη συλλογική μόρφωση , δεν παραμελούσα και την αυτομόρφωσή μου. Το πρόγραμμά μου ήταν πάντα πολύ φορτωμένο. Τα αποτελέσματα των μελετών μου τα

⁶⁰ Δύο τέτοια βιβλία έχει σώσει στο αρχείο του ο Μ. Γλέζος- αληθινά κομμωτεχνήματα. Στην πρώτη σελίδα διαβάζουμε :«Ενεκρίθη (δύναμι) της υπ αριθμόν 407/58 Υπ. Δικαιοσύνης».

κοινοποιούσα με διαλέξεις. Το μεγαλύτερο μέρος τους ήταν τα θέματα που αφορούσαν το ρόλο της γλώσσας. Οι σκέψεις που εδραιώθηκαν στις φυλακές Ακροναυπλίας συστηματοποιήθηκαν στις φυλακές Αβέρωφ και έγιναν μαθήματα και διαλέξεις στο Παρθένι. Η διάλεξή μου « Ο ρόλος της εργασίας στη διαμόρφωση της γλώσσας» δημοσιεύτηκε το 1986 στο περιοδικό « Λέξη», τχ 20. Άλλες διαλέξεις μου ήταν : «Ο άνθρωπος και το όνομά του», « Η γλώσσα ως μέσον επικοινωνίας», « Μελλοντολογία της γλώσσας», « Η ιστορία των γλωσσών» κτλ. Στο Παρθένι ⁶¹ ασχολήθηκα με την ποίηση. Πολλοί στενοί φίλοι μου ποιητές με προέτρεψαν να εγκαταλείψω τις άλλες ασχολίες μου και να ασχοληθώ αποκλειστικά μ' αυτή. Η απάντησή μου ήταν ότι δεν μπορώ να ανεχθώ τη μονομέρεια. Δεν συμβιβάστηκα με το τρίστιχο «αγάπα το κελί σου...κτλ», αντίθετα έριξα, θυμάμαι, το σύνθημα στη φυλακή- ακόμα και στο μοναδικό καρφί, που επιτρεπόταν στο κελί, ποτέ να μην κρέμεται το ίδιο ρούχο...

«Κρίνοντας την προσωπική μορφωτική μου διαδρομή θα έλεγα πως τρεις παράγοντες στάθηκαν οι σημαντικότεροι : η οικογενειακή παράδοση και το περιβάλλον που μεγάλωσα. – η μητέρα μου και ο πατριός μου ήταν δάσκαλοι, ο πατέρας μου ήταν πολύ προικισμένος και μορφωμένος άνθρωπος, αριστούχος της μεγάλης του Γένους σχολή. Αν και πέθανε όταν ήμουν μόλις δυο χρονών, τον είχα πάντα ως πρότυπο. Δεύτερη παράμετρο θεωρώ το ατομικό ενδιαφέρον για τη γνώση και το υπόβαθρο των γνώσεων. Τρίτη και πολύ σημαντική θεωρώ την ανάπτυξη της συλλογικής, κοινωνικής συνείδησης που ανέπτυξε το κίνημα και τροφοδοτούσε τη μορφωτική προσπάθεια. Η απόκτηση της κοινωνικής συνείδησης είναι σημαντικότερη από την απόκτηση απλά γνώσεων. Ο άνθρωπος που έχει αποκτήσει κοινωνική συνείδηση, ας είναι αγράμματος, έχει ήδη την προϋπόθεση να αποκτήσει και γνώσεις. Τον ποινικό κρατούμενο έπρεπε να τον μεταφέρω (στις φυλακές Συγγρού) στο επίπεδο αυτής της συνείδησης, της ανάτασης και της προσφοράς στο Έθνος, για να μπορέσει να δραστηριοποιηθεί και να θέλει να μάθει. Όταν το άτομο συνειδητοποιεί ότι κάνει μια προσφορά πια, δεν είναι το άτομο το προηγούμενο, είναι εντελώς άλλο άτομο, που μπορεί να φτάνει μέχρι και παραλογισμό, να φαίνεται κάτω από άλλες συνθήκες ακραίο.. Στον μπερέ που σώθηκε από τον αδελφό μου, με ημερομηνία 10/5/44, λίγο πριν την εκτέλεση, μας έγραψε: «Σήμερα πάω για εκτέλεση». Το «συνειδός» είναι δημιουργημένο, δεν σχηματίστηκε εκείνη την ώρα, είναι απόρροια μιας διεργασίας συνειδησιακής που έγινε σχεδόν αυτόματα. Θα το βρείτε σε πληθώρα γραμμάτων εκείνης της εποχής. Αυτό που λέει και ο Μακρυγιάννης, βρεθήκαμε « από το εγώ στο εμείς». Μπορούσαν αυτοί οι άνθρωποι να μην είναι επίφοροι(ή ελπίφοροι) για μάθηση;»

Νέο Ψυχικό 11/1/01.

⁶¹ Αντιγράφουμε, με την άδεια του Μ. Γλέζου, ένα από τα αδημοσίευτα ποιήματά του από την εξορία με τίτλο "Tag für tag": Είναι παράλογες με την επιμονή τους πάντα οι ημέρες // να διαδέχονται η μια την άλλη // την ίδια ώρα ακριβώς. // Σε σταματάνε ούτε για ένα τσιγάρο. // Ο ηνίοχός τους ορθός, άφθατος, σιωπηλός αντιπασέθωντας // ακριβώς πιο πολύ κι από κλειψύθρα // μετράει την κοινή της ζωή μας // με τη δικαιοσύνη του Ηλίου.

24) ΣΥΝΕΝΤΕΥΞΗ ΜΕ ΤΟΝ ΛΑΚΗ ΣΑΝΤΑ.⁶²

«Μετά από 53 χρόνια, αφηγείται ο Λάκης Σάντας, είναι δύσκολο να θυμηθώ ονόματα και λεπτομέρειες. Θα προσπαθήσω να σας μεταφέρω την ουσία του θέματος, όσον αφορά την Ικαρία, γιατί στις άλλες φυλακίσεις μου είτε δεν υπήρχε οργανωμένη ζωή (Αβέρωφ- Κατοχή, Ψυτάλλεια), είτε εγώ δεν συμμετείχα ενεργά, όπως στην περίπτωση των φυλακών Κορυδαλλού το 1970.

«Η σύλληψη χιλιάδων αγωνιστών τον Ιούλιο του '47 έγινε με κριτήριο το αν ψήφισαν ή όχι στις εκλογές του Μάρτη 1946. Μετά τη σύλληψη, όλοι βρεθήκαμε πρώτα στην Ψυτάλλεια, σε απάνθρωπες συνθήκες- χωρίς νερό, τρόφιμα, ρούχα. Ήμασταν όλοι όπως μας είχαν συλλάβει και το σπουδαιότερο, χωρίς καμιά πληροφόρηση για το τι μας περίμενε. Ακόμα και όταν μας έβαλαν στα τεράστια αρματαγωγά, κανείς δεν ήξερε τον προορισμό μας. Το ότι βρισκόμασταν στην Ικαρία, το μάθαμε ρωτώντας τους χωρικούς, αφού αποβιβαστήκαμε. Δεν ήξερα κανέναν από τους συνεξοριστούς μου, ήταν άνθρωποι διάφορων επαγγελμάτων- γιατροί, δικηγόροι, εργάτες, από όλα τα μέρη της Ελλάδας. Πολλοί απ' αυτούς δεν ήταν οργανωμένοι, δηλαδή στρατευμένοι σε κάποια οργάνωση και δεν ήξεραν τι θα πει οργανωμένη ζωή. Συνδεθήκαμε αμέσως με το Γραφείο της Ομάδας Συμβίωσης Πολιτικών Εξοριστών που βρισκόταν στον Άγιο Κήρυκο, πρωτεύουσα του νησιού. Μας υποδέχθηκαν και μας κατένειμαν σε διάφορα μέρη του νησιού. Βρέθηκα μαζί με άλλους 80 περίπου, ανάμεσά μας και γυναίκες, στο χωριό Χρυσόστομος- άγνωστος μεταξύ αγνώστων. Εκεί δεν αργήσαμε να στήσουμε τη λεγόμενη κολλεκτίβα μας, Μοιραζόμαστε από κοινού ό,τι τρόφιμα, ρουχισμό, χρήματα κτλ., παραλαμβάνουμε με τα δέματα, που μας έστελναν οι δικοί μας. Μαγειρεύαμε σε κοινό καζάνι και καλούσαμε και τους κατοίκους του χωριού. Οι άνθρωποι αυτοί δεν ήξεραν από πολιτικούς εξοριστούς. Επί Μεταξά το νησί αυτό δεν χρησιμοποιείτο ως τόπος εξορίας. Παρά τη φτώχεια τους, οι κάτοικοι κυριολεκτικά άνοιξαν την αγκαλιά τους και την ψυχή τους δείχνοντάς μας την αλληλεγγύη τους..

«Τους συμπαρασταθήκαμε κι εμείς, όσο και όπως μπορούσαμε. Λειτουργήσαμε σχολείο για τους αναλφάβητους κατοίκους του χωριού και αργότερα στείλαμε το μήνυμα και στα διπλανά χωριά, να έρθουν να μορφωθούν οι νέοι και οι ενήλικες. Οργανώθηκαν έτσι πολλές ομάδες μαθημάτων. Η δίψα του κόσμου αυτού για γράμματα δεν μπορεί να περιγραφεί... Τους είπαμε να μας στείλουν και τα μικρότερα παιδιά, οπότε τους κάναμε μαθήματα τρεις μέρες της εβδομάδας. Για το εύρος των μαθημάτων δεν μπορώ να εγγυηθώ, αν γίνονταν δηλαδή και μαθήματα γυμνασίου, διότι έμεινα λίγο καιρό, μέχρι το χειμώνα, που με τα μέτρα Σοφούλη απέλυσαν τους περισσότερους. Πάντως τους δίδασκαν και πράγματα πέρα από τα σχολικά βιβλία. Υπήρχαν χωριά με ελάχιστους κατοίκους, που δεν έστελναν τα παιδιά στο σχολείο γιατί ήταν μακριά και έπρεπε να περάσουν σχεδόν ένα βουνό. Τα παιδιά αυτά, όπως και τους υπόλοιπους, τα ανάλαβαν οι εξοριστικοί δάσκαλοι- είχαμε πολλούς. Ακόμα και τα βιβλία που διδασκάνε τα προμηθευόμαστε μέσω δεμάτων, όπως και τις κιμωλίες, τα μολύβια, τα στυλό. Κατασκευάσαμε ή επισκευάσαμε τους πίνακες των τάξεων. Ήταν πολύ παραμελημένο και καθυστερημένο μέρος. Με δική μας πρωτοβουλία κάναμε και κοινωνική έργα. Με ειδικούς αγωγούς φέραμε από το βουνό νερό και υδροδοτήσαμε το χωριό. Επίσης φτιάξαμε και αποχέτευση. Είχαμε εφεύρει κι έναν πρωτότυπο τρόπο ψαρέματος. Επειδή το νησί γύρω γύρω περιφρουρείτο, οι ψαράδες δεν

⁶² Αγωνιστής - ήρωάς της Εθνικής Αντίστασης. Μαζί με τον Μανώλη Γλέζο, στις 31/5/41 κατέβασαν τη γερμανική σημαία από την Ακρόπολη. Φυλακίστηκε από τους Γερμανούς την περίοδο της Κατοχής. Πήρε μέρος στην Εθνική Αντίσταση από τις γραμμές του ΕΑΜ- ΕΛΑΣ. Εξορίστηκε για 8 μήνες στην Ικαρία (1947), στη Μακρόνησο και για ένα μεγάλο χρονικό διάστημα ήταν κρατούμενος στις Ναυτικές φυλακές Ψυτάλλειας. Στη Δικτατορία φυλακίστηκε στον Κορυδαλλό.

είχαν τη δυνατότητα να βγουν ανοικτά στο πέλαγος . Είχε μαζευτεί στους κόλπους μπόλινο ψάρι. Όταν είχε καλό καιρό, κάτω από μεγάλες σανίδες κρεμούσαμε πετονιές με αγκίστρια και δολώματα. Πάνω στις σανίδες είχαμε τοποθετήσει πανιά για να κινούνται στο θαλάσσιο χώρο με τον αέρα. Όταν βλέπαμε πως η σανίδα κουνιόταν, την τραβούσαμε έξω. Με τον τρόπο αυτόν χορτάσαμε ψάρια κι εμείς και οι ντόπιοι.

«Οι κάτοικοι μας αγαπούσαν και μας σέβονταν. Δεν είναι τυχαίο που τόσα χρόνια μετά, το νησί αυτό έχει προοδευτικό κόσμο και παρ' ότι τα ραδιούχα νερά του Αγίου Κήρυκου είναι μοναδικά στην Ευρώπη, η Πολιτεία αδιαφορεί και το κρατά απομονωμένο, σα να το τιμωρεί. ..

«Στην Ικαρία η ΟΣΠΕ φρόντισε και για τα μαθήματα των ίδιων των εξορίστων. Παρακολουθούσα ιδεολογικά μαθήματα στον Άγιο Κήρυκο. Εμβάθυνα στο μάθημα της Πολιτικής Οικονομίας, τις πρώτες έννοιες της οποίας είχα παρακολουθήσει στη Νομική. Τα ιδεολογικά μαθήματα δεν έγιναν σε μαζική κλίμακα, διότι δεν υπήρχα ιδεολογική ομοιογένεια ανάμεσά μας. Γίνονταν προσπάθειες διαφώτισης, όχι όμως οργανωμένα μαθήματα ευρύτερου περιεχομένου, όπως έγιναν σε άλλους τόπους εξορίας. Ήταν πάρα πολύς ο κόσμος, λίγα τα μέσα και μικρό το διάστημα παραμονής μας. Πάντως υπήρχαν βιβλία και πολλοί αυτομορφώνονταν. ..

«Παρόμοια μαζική προσπάθεια εκπαίδευσης δε συνάντησα στις επόμενες φυλακίσεις μου, κυρίως λόγω της απομόνωσης που με είχαν κάθε φορά(είτε με είχαν ξεχωριστά σε κάποιο κελί, είτε με είχαν μόνο μου, ανάμεσα σε ποινικούς). Την περίοδο που ήμουν στη Μακρόνησο(1948-1949), ούτε λόγος δεν μπορούσε να γίνει για μαθήματα. Έμαθα ότι πολύ αργότερα, ορισμένοι κατάφεραν να κάνουν μαθήματα ξένων γλωσσών.

«Επί Χούντας, στον Κορυδαλλό με είχαν στην πτέρυγα των αντικαθεστωτικών της Ένωσης Κέντρου, της Δημοκρατικής Άμυνας, του ΠΑΚ κτλ. Ανάμεσά μας ήταν γνωστά πρόσωπα της πολιτικής: Μαγκάκης, Καράγιωργας, Πλασκοβίτης, Κωνσταντόπουλος, Βερυβάκης, Ανωμερίτης κ.α. Θυμάμαι πως συγκεντρώνονταν στα κελιά και έκαναν πολιτική ανάλυση της κατάστασης, με βάση τις ειδήσεις που άκουγαν από τη « Ντίτσιτσε Βέλε» ή τη Μόσχα. Μελετούσαν όλοι τους την επικαιρότητα ατομικά, όχι με τη μορφή ομαδικών μαθημάτων. Ο Μαγκάκης συγκεντρώνει καθημερινά γκρούπες στο κελί του για πολιτική ενημέρωση και αρκετές φορές είχα πάει κι εγώ. Τότε είναι που έγραψε το περίφημο γράμμα του, που διάβασε στη Βουλή των Αγγλων ο ηθοποιός Λόρενς Ολιβιέ.

«Με τη μόρφωση μας έδωσε η ίδια η εποχή που ζήσαμε. Το θέατρο και το βιβλίο ήταν για μας τρόπος ζωής. Η δίψα για γνώση ήταν έκδηλη στον κόσμο που ήθελε να μάθει πολλά για τη ζωή, αλλά και είχε διάθεση να την αλλάξει.»

Π. Φάληρο 23/ 01/ 01.

25) ΣΥΝΕΝΤΕΥΞΗ ΜΕ ΤΟΝ ΛΕΥΤΕΡΗ ΒΕΡΥΒΑΚΗ.⁶³

Στους πολιτικούς κρατούμενους της προπολεμικής και μεταπολεμικής περιόδου τα μαθήματα αποτελούσαν ένα είδος παράδοσης και αφορούσαν κυρίως την κατάρτιση πάνω στη μαρξιστική ιδεολογία. Ο Λ. Βερυβάκης θυμάται ότι, ακόμα και στα χρόνια της Κατοχής, στο Βύρωνα γίνονταν από τους οργανωμένους αριστερούς μαρξιστικά μαθήματα, που ήταν στην ουσία μαθήματα προπαγάνδισης ιδεών.

Στα χρόνια της επτάχρονης Δικτατορίας αναβίωσαν τα μαθήματα αυτής της φύσης από τους πολιτικούς κρατούμενους κομμουνιστές, μέσα σ'ένα κλίμα έντονης ιδεολογικοπολιτικής αντιπαράθεσης, λόγω της διάσπασης του κόμματός τους.

Οι πολιτικοί κρατούμενοι των άλλων χώρων, Κεντρώοι, Σοσιαλιστές κτλ έκαναν μαθήματα ευρύτερου κοινωνικοπολιτικού προβληματισμού. Το υψηλό επίπεδο γνώσεων της πλειοψηφίας, που ήταν πανεπιστημιακό ή τουλάχιστο ακαδημαϊκό (φοιτητές – σπουδαστές), ενόησε την εκπαιδευτική αυτοοργάνωση. Ανάλογα, βέβαια, με τις συνθήκες της κάθε φυλακής, δραστηριοποιήθηκαν ομάδες μελέτης. Τα πιο δημοφιλή ήταν τα μαθήματα ξένων γλωσσών, κυρίως ευρωπαϊκών- αγγλικά, γαλλικά, γερμανικά κτλ. Υπήρξαν πολλοί «επιμελείς μαθητές», που κατάφεραν να μάθουν έως και δυο γλώσσες μέσα στα τέσσερα χρόνια της φυλάκισής τους στην Αίγινα. Ένας εξ αυτών ήταν και ο Στάθης Γιώτας. Τα μαθήματα τα παρέδιδαν οι περισσότερο έμπειροι και διαβασμένοι. Κάποια εποχή αγγλικά δίδασκε και ο Λ. Βερυβάκης, αν και ο ίδιος δε σταμάτησε ποτέ να μελετά και να μαθαίνει τη γλώσσα αυτή. Επίσης, μαθήματα ξένων γλωσσών παρέδιδε και ο Βασίλης Φίλιας. Οι περισσότεροι επιστήμονες κρατούμενοι μελετούσαν και δίδασκαν θέματα των άμεσων ενδιαφερόντων τους, όπως ήταν για τον Λ. Βερυβάκη τα θέματα της «Πολιτικής Επιστήμης» και « Φιλοσοφίας». Τα μαθήματα απευθύνονταν στους φοιτητές και ήταν διαρθρωμένα σε ενότητες, ανάλογα με το επίπεδο και τον ειδικό στόχο που έμπαινε για κάθε ομάδα.

Μεγάλη δραστηριότητα στα θέματα των μαθημάτων έδειξαν οι κρατούμενοι από τον πολιτικό χώρο της «Δημοκρατικής Άμυνας». Επεξεργάζονταν κι αυτοί σύγχρονα ζητήματα και θέσεις για το παρόν και μέλλον της Ελλάδας, μέσα από τη μελέτη της διεθνούς και εσωτερικής πραγματικότητας. Οι αντιπαραθέσεις των ομάδων που δημιουργήθηκαν στον μη κομμουνιστικό πολιτικό χώρο δεν είχαν την οξύτητα του προηγούμενου⁶⁴. Ένας συνηθισμένος τρόπος έκφρασης, είτε διαφορετικής προσέγγισης ενός ζητήματος είτε απλά έκθεσης ενός προβληματισμού, ήταν η διάλεξη. Διαλέξεις γίνονταν και πάνω σε αυστηρά επιστημονικά θέματα.

Εκεί που ποτέ δε διαταράχθηκαν οι σχέσεις των πολιτικών κρατουμένων όλων των πολιτικών χώρων ήταν στα θέματα της ενιαίας εκπροσώπησης προς τη Διοίκηση της φυλακής, μέσα από την «Ομάδα Συμβίωσης Πολιτικών Κρατουμένων». Υπήρχε πλήρης σύμπνοια σε ζητήματα πολιτιστικών εκδηλώσεων, με αφορμή κάποια επέτειο, που με τη σειρά τους αποτελούσαν ενωτικές πολιτικές πράξεις αντίθεσης στο καθεστώς. Δεν ήταν λίγες οι φορές που η πολιτιστική ζωή των κρατουμένων ήταν περισσότερο «ενημερωμένη» και εμπλουτισμένη, σε σχέση με τη ζωή «εκτός των τειχών». Τέτοιο

⁶³ Ο Λευτέρης Βερυβάκης είναι μάχιμος πολιτικός, βουλευτής και στέλεχος του ΠΑΣΟΚ. Υπήρξε υπουργός Παιδείας και Δικαιοσύνης στις κυβερνήσεις του ΠΑΣΟΚ. Στα χρόνια της Δικτατορίας πήρε μέρος στην Αντίσταση κατά της Χούντας, μέσα από τις γραμμές του «Δημοκρατικού Συνδέσμου». Για τη δράση του φυλακίστηκε, από τα πρώτα χρόνια της Δικτατορίας, στις φυλακές Αβέρωφ, Αίγινας (1967-1968), Κορυδαλλού, Επαυργίου και της Κέρκυρας. Οι συχνές μεταγωγές ήταν δείγμα της ενοχλητικής δράσης του, ακόμα και «μέσα από τα σίδερα».

⁶⁴ Υπήρξαν και κρατούμενοι του δεξιού πολιτικού χώρου. Υπήρξε κι σ' αυτούς κάποια μορφή οργανωμένης ζωής, που όμως γρήγορα ατόνησε εξαιτίας των αντιθέσεων που υπήρχαν μεταξύ τους.

παράδειγμα αποτελούν τα τραγούδια της Μούσχουρη, που είχαν εγγραφεί στο Παρίσι, ως συμβολή στον αντιδικτατορικό αγώνα .

Στο σημείο αυτό θα πρέπει να γίνει και πάλι διευκρίνιση πως τα μαθήματα , οι διαλέξεις και οι εκδηλώσεις ήταν άμεσα εξαρτημένες από τις συνθήκες και το καθεστώς φυλάκισης που επικρατούσε σε κάθε φυλακή και σε κάθε περίοδο. Έτσι , άλλες συνθήκες επικρατούσαν το 1967, κάτω από αυστηρή επιτήρηση των δεσμοφυλάκων⁶⁵ και άλλες το 1970 ,που το καθεστώς προσπαθούσε να δώσει την εντύπωση μιας ψευδοδημοκρατίας. Ειδικά την περίοδο μετά το δεύτερο δημοψήφισμα, η λανθάνουσα δημοκρατικότητα του συστήματος σκόπιμα ενθάρρυνε την πολιτική πολυδιάσπαση και κατακερματισμό. Τόσο έξω από τη φυλακή όσο και μέσα, κυκλοφορούσε πλήθος βιβλίων όλων των πολιτικών αποχρώσεων και ιδιαίτερα όσων απευθύνονταν σε μικροομάδες και μικροφράξιες, π.χ. τροτσκιστές κ.α.

Αξιολογώντας τα αποτελέσματα της μορφωτικής δραστηριότητας των δύσκολων χρόνων του εγκλεισμού του , ο Λ. Βερυβάκης παρατηρεί πως το κλίμα αναζήτησης και προβληματισμού που αναπτύχθηκε εκεί έπαιξε καθοριστικό ρόλο στην αναπροσαρμογή της πολιτικής του σκέψης και φιλοσοφίας , γύρω από τα πεδία του αγγλοαμερικανικού πραγματισμού. Μέσα σε ατμόσφαιρα έντονων πολιτικών ζυμώσεων, σε πολλούς πολιτικούς της μη κομμουνιστικής αριστεράς δόθηκε η δυνατότητα να απεγκλωβιστούν από τους παραδοσιακούς γαλλογερμανικούς τρόπους θεώρησης της πολιτικής, που στηρίζονταν κυρίως στις φιλοσοφικές σχολές του ορθολογισμού και της αυστηρής γερμανικής σκέψης. Ένας απ' αυτούς ήταν ο Νοταράς, που για πρώτη φορά διατύπωσε στη φυλακή τη σκέψη του για την πολιτική των ολοκληρώσεων, θεωρία τόσο επίκαιρη στην εποχή μας.⁶⁶ Ταυτόχρονα ,όπως τονίζει ο Λ. Βερυβάκης, χάρις στα μέλη του Κομμουνιστικού Κόμματος και τους σπουδαγμένους στην Ιταλία δόθηκε η δυνατότητα σε πολλούς να έρθουν σε επαφή με τον λεγόμενο «εξ ανατολής» τρόπο θεώρησης των προβλημάτων και την ευρωκομμουνιστική προσέγγιση, που μέχρι τότε περνούσαν δευτερογενώς από τα ελληνικά πανεπιστήμια. Απέναντι σε όλες αυτές τις μαρξιστικογενείς θεωρίες υπήρξε μια ανοχή από τους υπόλοιπους, που ίσως με τον τρόπο αυτό να ανέμεναν τις συμμαχίες του μέλλοντος. Οι διαφορές τελικά δεν αμβλύθηκαν, απλά ξεκαθάρισαν , όπως χαρακτηριστικά το λέει ο Λ. Βερυβάκης « Όπως μπήκαμε , βγήκαμε, διατηρώντας τις διαφορίες και διαφορές μας...»

Εξάρχεια 1/3/01

⁶⁵ Στο σημείο αυτό ο Λ. Βερυβάκης παρατηρεί πως η συμπεριφορά των περισσότερων δεσμοφυλάκων ήταν κυρίως αποτέλεσμα του χαμηλού κοινωνικομορφωτικού τους επιπέδου. Ο ίδιος, αστεεινόμενος, τους αποκαλεί «ένστολους αγροτοεργάτες» και σημειώνει πως από τις προτεραιότητες που έθεσε όντας υπουργός δικαιοσύνης, ήταν η προαπαιτούμενη τουλάχιστο γυμνασιακή μόρφωση όσων προοριζόνταν για το έργο αυτό.

⁶⁶ Ο Λ. Βερυβάκης αναφέρεται στο έργο «Πολιτικές δυνάμεις της Ελλάδας».

26) ΣΥΝΕΝΕΤΥΞΗ ΜΕ ΤΟΝ ΣΠΥΡΟ ΧΑΛΒΑΤΖΗ.⁶⁷

Ο Σπύρος Χαλβατζής αναγκάστηκε να διακόψει προσωρινά τη φοίτηση στο Νυκτερινό Γυμνάσιο της Κοζάνης, όπου κατοικούσε και εργαζόταν ως γουνεργάτης, για λόγους καθαρά βιοποριστικούς. Αυτό δε σημαίνει ότι σταμάτησε ποτέ το διάβασμα ή ότι εγκατέλειψε τους στόχους του για σπουδές. Άλλωστε, όπως σημείωσε και ο ίδιος :

« Ο κόσμος της Αριστεράς ήταν ένας κόσμος που είχε ιδιαίτερη αγάπη στο βιβλίο. Στη δεκαετία του '50 μπορεί να έλλειπε το ψωμί από το σπίτι, στην κοριολεξία το ψωμί, αλλά το βιβλίο δεν έλλειπε ποτέ. Για τις αριστερές οικογένειες της Κοζάνης η ενημέρωση από την εφημερίδα και το βιβλίο θεωρούνταν πράγματα αυτονόητα. Εξέχουσα θέση κατείχε το βιβλίο και στο σπίτι μας. Όταν αργότερα, στη Γιούρα, έφτασε γράμμα από τη μητέρα μου ότι μετά τη σύλλησή μου «τα όργανα της τάξης» μπήκαν στο σπίτι μας στην Καστοριά και δεν άφησαν όχι μόνο τα βιβλία, μα και τη βιβλιοθήκη που τα είχε, αισθάνθηκα ότι πήραν ένα κομμάτι του εαυτού μου. Μάταια τα αναζητούσα αργότερα...».

Η σύλλησή του από την πρώτη μέρα της Δικτατορίας (21/4/67) και η εκτόπισή του στη Γυάρο και αργότερα στο Λακκί Λέρου και τον Ωρωπό, όχι μόνο δε στάθηκαν εμπόδιο στους μορφωτικούς στόχους που είχε θέσει στη ζωή του, αλλά απεναντίας ενεθάρρυναν κάθε του προσπάθεια στον τομέα αυτόν, παρακολουθώντας τα μαθήματα και τη συνεχή επιμόρφωση που οργάνωνε η Ομάδα Συμβίωσης Πολιτικών Εξορίστων. Όπως φαίνεται από την αφήγηση του ίδιου, τα μαθήματα γενικής παιδείας της νεολαίας τύγχαναν άμεσης προτεραιότητας:

« Συνολικά οι πρώτοι εξόριστοι που κατέφτασαν στη Γιούρα τις πρώτες εβδομάδες της Χούντας θα πρέπει να ξεπερνούσαν τα 7000 άτομα, άνδρες και γυναίκες. Από την πρώτη στιγμή, παλιά και έμπειρα στελέχη του Κόμματος διαμόρφωσαν έναν ηγετικό πυρήνα, που με τη σειρά του συνέβαλε στο να λειτουργήσει όλο το στρατόπεδο σαν μια μικρή κοινωνία. Αρχικά, οι διοικούντες δεν αναγνώριζαν τον Εκπρόσωπό μας, γιατί ήθελαν να αντιμετωπίζουν «κατά μόνας» οι εξόριστοι- κρατούμενοι τη Διοίκηση, αλλά σταδιακά το πετύχαμε. Το στρατόπεδο ήταν χωρισμένο σε όρμους. Κάθε όρμος είχε την οργάνωσή του και τον αποτελούσαν εξόριστοι συντοπίτες, που γνωριζόντουσαν. Έτσι, οι εξόριστοι από την Κεντρική και Ανατολική Μακεδονία και τη Θεσσαλονίκη ήταν στον τρίτο όρμο, οι Δυτικομακεδόνες και οι Θεσσαλοί στον τέταρτο, βόρεια του τέταρτου ήταν οι Ηπειρώτες, Αιτωλοακαρνάνες και ορισμένοι Επτανήσιοι. Οι Αθηναίοι που είχαν φτάσει πρώτοι στο νησί έμεναν στο κτίριο των φυλακών. Αφού στήθηκαν τα μαγειρεία και μπήκε σε κάποιο ρυθμό η διατροφή μας, μετά την ξηροφαγία τόσων ημερών, το πολύ σε είκοσι μέρες άρχισαν μαθήματα. Τη δική μου ομάδα την αποτελούσαν 5-6 νεολαίοι. Υπήρχαν και άλλοι πολλοί που είχαν σταματήσει τις σπουδές τους ή ήθελαν να καλύψουν τις ελλείψεις τους. Αναλφάβητοι δεν υπήρχαν⁶⁸.

«Ξεκινήσαμε με τα εγκύκλια σχολικά μαθήματα. Μαθηματικά μας έκανε ο Ναζιώτης Μιχάλης Μπαρδάνης, ένας 65 χρονος μαθηματικός και φυσικός, που είχε διδάξει στη Μέση εκπαίδευση και που τότε τον θεωρούσαμε γέροντα. Ο ίδιος, τα βράδια μας έκανε αστρονομία. Ήταν εξαιρετος άνθρωπος ... Σε μια άλλη γκρουπά μαθηματικά δίδασκε ο

⁶⁷ Στέλεχος του Κομμουνιστικού Κόμματος Ελλάδας. Υπήρξε για πολλά χρόνια Γραμματέας της Κομμουνιστικής Νεολαίας Ελλάδας και σήμερα είναι Νομαρχιακός σύμβουλος Αθηνών και επικεφαλής του αντίστοιχου συνδυασμού. Υπήρξε ένας από τους νεώτερους πολιτικούς κρατούμενους στα χρόνια της δικτατορίας. Εξορίστηκε αρχικά στη Γυάρο (Απρίλιος 1967) και ακολουθούν Λακκί Λέρου (Οκτ. 1967), Ωρωπό (1968), Γυάρος (21/8/68- πειθαρχική μεταγωγή) και πάλι Λακκί Λέρου έως 12/10/70. Στα γεγονότα του Πολυτεχνείου 17/11/73, συνελήφθη και εξορίστηκε και πάλι στη Γυάρο έως τον Ιούλιο '74, οπότε απολύθηκε.

⁶⁸ Στο σημείο αυτό ο Σ. Χαλβατζής σημειώνει πως είχε μάθει από τους παλαιότερους ότι πολλοί απ' αυτούς είχαν μάθει τα πρώτα γράμματα στη φυλακή.

Φώτης Μητσάκος. Χρησιμοποιούσαμε στις αρχές σχολικά βιβλία και μετά οι καθηγητές έγραφαν δικές τους σημειώσεις. Υπήρχαν ομάδες που διδάσκονταν λογιστικά. Ο Γ. Δομνάκης λ.χ. δήμαρχος της Ν. Ιωνίας, μας έκανε αρχιτεκτονικό σχέδιο. Πολλοί παρακολουθούσαν μαθήματα ξένων γλωσσών.

«Ακόμα καλύτερα ήταν οργανωμένα τα μαθήματα στο Λακκί της Λέρου⁶⁹. Μας βοηθούσαν σ' αυτό πολύ οι συνθήκες. Δε ζούσαμε πια σε σκηνές, αλλά σε κτίρια Συστηματοποιήθηκαν πολλά μαθήματα, αρχίζοντας από τα λογιστικά και τις ξένες γλώσσες. Στο ισόγειο του κτιρίου είχαμε καταφέρει να λειτουργούν, σε μια μεγάλη αίθουσα η βιβλιοθήκη μας και το αναγνωστήριο. Όσο περνούσε ο καιρός, συνεχώς βελτιώνονταν οι συνθήκες για βαθύτερη μελέτη. Αναλαμβάναμε και επεξεργαζόμαστε ορισμένα θέματα. Θυμάμαι ότι μου είχε ανατεθεί να μελετήσω την κατάσταση στις αγροτικές σχολές, το επίπεδο, το περιεχόμενο και τις προοπτικές τους, σε σχέση με τις ανάγκες της αγροτικής παραγωγής. Άλλοι ασχολούνταν με ζητήματα οικονομίας. Κάποια στιγμή λειτούργησαν και κύκλοι μαθημάτων κλασικής μαρξιστικής κατάρτισης- Πολιτική οικονομία, Φιλοσοφία-Στρατηγική και Τακτική του Κομμουνιστικού κινήματος κτλ. Οι μεγαλύτεροι σε ηλικία δεν συμμετείχαν πια. Υπήρχε και ένα καλά οργανωμένο δίκτυο ενημέρωσης, μέσω των ραδιοφωνικών σταθμών, του Β.Β.Σ, της «Ντότισε Βέλε», της «Φωνής της αλήθειας» κτλ.

«Δασκάλους μας είχαμε τον Κοσμά Φουντουκίδη, τον Παρασκευά Φουντουραδάκη, τον Αποστόλη Κακαβά, που αργότερα ήταν καθηγητής της Παντείου κ.α. Οι επιστήμονες, έκαναν διαλέξεις πάνω σε εξειδικευμένα θέματα.. Θυμάμαι, σα νάταν χθες τις δυο διαλέξεις περί αισθητικής του Γ. Φαρσακίδη, «δασκάλου» πολλών εξορίστων στη χαρακτηριστική και πυρογραφία. Όσα άκουσα τότε με βοήθησαν να ξεδιαλύνω πολλά πράγματα μέσα μου για το ρόλο της τέχνης, σε μια περίοδο που, λόγω της διάσπασης, και σ' αυτά τα θέματα φαίνονταν οι διαφοροποιήσεις της κάθε πλευράς. Σημειώνω πως παρά τη διάσπαση του Κόμματος, η συνοχή και η συλλογικότητά μας δεν διαταράχθηκαν ουσιαστικά.

«Θυμάμαι πως οργανώνονταν πολιτιστικές και ψυχαγωγικές εκδηλώσεις. Κάποια στιγμή δημιουργήθηκαν αυτοσχέδιοι θίασοι. Στο Λακκί δόθηκαν αξιολογες θεατρικές παραστάσεις, όπως: «Οι Πέρσες» του Αισχύλου, «Ο Φιλάργγυρος» του Μολιέρου, «Ο καλός στρατιώτης Σβέικ», «Η Μαρία του Οκτώβρη» κ.α. Θυμάμαι ότι κάποιες είχε σκηνοθετήσει ο Κ. Σταυρόπουλος. Συχνά επίσης οργανώνονταν ποιητικές βραδιές. Μια απ' αυτές που θυμάμαι ήταν αφιερωμένη στον Ελύτη.

«Οι χωροφύλακες που μας φρουρούσαν δεν είχαν έντονη επιθετική στάση(πλην αξιωματικών), κρατούσαν καλή στάση. Κατά κάποιο τρόπο ήταν κι αυτοί εξορισμένοι κοντά μας. Ειδικά στη Γυάρο, τον πρώτο καιρό της Δικτατορίας είχαν στείλει εκεί σχεδόν όλη τη φρουρά της Βουλής.

«Η Χούντα φρόντιζε με κάθε μέσο να κρατά μακριά τη νεολαία από τους παλαιότερους αγωνιστές. Έτσι στις 4/8/68 μετέφεραν 71 νεολαίους στον Ωρωπό. Εκεί οργανώσαμε και πάλι τη ζωή μας στα γνωστά πρότυπα. Συνεχίζαμε το διάβασμα από μόνοι μας. Ως «αμετανόητους» και «επικίνδυνους» μας μετέφεραν, με πειθαρχική μεταγωγή, και πάλι στη Γυάρο. Εκεί θα μείνουμε έως τον Οκτώβρη του 1968, οπότε διαλύεται το στρατόπεδο. Στη Γυάρο, της δεύτερης περιόδου, συνέχισα να παρακολουθώ μαθήματα γενικής μόρφωσης και ιδιαίτερα του θετικού κύκλου, που πάντα μου άρεσαν. Θυμάμαι τα πειράματα Χημείας, που γίνονταν από τον Καλυμνιώτη συνεξοριστο καθηγητή μας Μανώλη Γαλανομάτη. Ο Γ. Παπαβασιλείου έκανε διαλέξεις πάνω στις προόδους της Φυσικής. Λειτουργούσαν και άλλες ομάδες, ξένων γλωσσών, λογιστικής κτλ. Μετά τη διάλυση του στρατοπέδου(λόγω της παγκόσμιας κατακραυγής), μας μοίρασαν και πάλι, άλλους στο Λακκί, άλλους στο Παρθένι και άλλους στον Ωρωπό. Απολύθηκα από το Λακκί.

⁶⁹ Η πρώτη μεταγωγή έγινε τον Ιούνιο και μεταφέρθηκαν περίπου 240 στελέχη στο Παρθένι της Λέρου. Αργότερα, στα μέσα του Οκτώβρη '67, 1200 εξοριστοι μεταφέρθηκαν στο Λακκί και 200-250 στο Παρθένι. Πίσω έμειναν περίπου 600, ανάμεσά τους πολλές γυναίκες.

μαζί με άλλους 9, στις 12/10/70.

«Στη Γυάρο βρέθηκα και **τρίτη φορά**, μετά τα γεγονότα του Πολυτεχνείου, από τον Δεκέμβρη του '73 έως και τον Ιούλιο του '74. Στην αρχή είμαστε λίγοι, γύρω στους 11 και αργότερα γίναμε γύρω στους 30. Κοντά μας είχαμε και μη κομμουνιστές, αντιδικτατορικούς.⁷⁰ Τρώγαμε, που λένε, από το ίδιο καζάνι, αν και ήταν σε ξεχωριστές ακτίνες. Ο Γιάννης Χαραλαμπόπουλος, ο Παύλος Γεωργίου, καθηγητής Πανεπιστημίου Αθηνών και ο ηθοποιός Σταύρος Παράβας έρχονταν συχνά στην ακτίνα μας. Ο πρώτος, ως πρώην στρατιωτικός, συνήθιζε να συζητά με τον Στ. Παπαγιάννη, στέλεχος του ΚΚΕ και παλιό λοχαγό του αστικού στρατού, και ο δεύτερος έκανε διαλέξεις πάνω στις θετικές επιστήμες. Εμείς συνεχίζαμε τη μορφωτική μας δραστηριότητα. Ο Θ. Παπαρήγας μας έκανε αγγλικά. Στην ακτίνα των φυλακών που κρατούνταν οι κεντρώοι και άλλοι, δεν γίνονταν οργανωμένα μαθήματα, πάντως κι αυτοί αυτομορφώνονταν, διάβαζαν.»

Αξιολογώντας τα αποτελέσματα της μορφωτικής προσπάθειας τόσων χρόνων, ο Σπ. Χαλβατζής τόνισε πως αυτό που αποκόμισε τελικά ήταν η δυνατότητα που απόκτησε να έχει το απαιτούμενο μορφωτικό υπόστρωμα για να συμμετέχει και να δραστηριοποιείται στην κοινωνική, πολιτική και επαγγελματική του ζωή. Από τη μια μεριά το πάθος των αριστερών ανθρώπων για μόρφωση και από την άλλη οι πρωτοβουλίες που πήραν οι ίδιοι, ακόμα και στις πιο δύσκολες συνθήκες, επέτρεψαν σε όλον αυτόν τον κόσμο να έχει μια συνεχή επαφή με τα μορφωτικά αγαθά. Για τον ίδιο, το ότι θα τελείωνε τη δευτεροβάθμια εκπαίδευση ήταν ένας στόχος δεδομένος. Η μόρφωση που πήρε στην εξορία ξεπέρασε κατά πολύ τις απαιτήσεις της βαθμίδας αυτής, γι αυτό και η ολοκλήρωση της φοίτησης στο νυκτερινό γυμνάσιο, μετά την απόλυση, ήταν κυριολεκτικά ένας περίπατος. Αυτό που δεν μπόρεσε να αναπληρωθεί, όμως, ήταν ο χρόνος, που με τη συσσωρευτική του δύναμη, γεμάτη υποχρεώσεις και δυσκολίες, δρούσε ανασταλτικά για παραπέρα συνέχιση της μορφωτικής του προσπάθειας μέσα από το τυπικό δίκτυο εκπαίδευσης. Μια από τις δυσκολίες αυτές ήταν και οι τεράστιες απαιτήσεις των κομματικών και συνδικαλιστικών χρεώσεων των στελεχών του Κομμουνιστικού Κόμματος, που έβγαινε από μια επώδυνη περίοδο παρανομίας και διωγμών. Πατώντας στα γνώριμα μονοπάτια της αυτομόρφωσης, μέσα από παρόμοιους μηχανισμούς εκπαιδευτικής αυτοοργάνωσης και συνεχούς μορφωτικής επαγρύπνησης, ο Σ. Χαλβατζής μπόρεσε να σταθεί ο ίδιος, όπως και πάρα πολλοί άλλοι κρατούμενοι εξόριστοι, στο ύψος των απαιτητικών θέσεων που τους ανατέθηκαν.

Περισσός 1/3/01.

⁷⁰ Στη Γυάρο το καθεστώς του Ιωαννίδη είχε εξορίσει και δυο χουντικούς τον Μενενάκο και τον Αγαθαγγέλου (είχε διατελέσει υπουργός Προεδρίας επί Παπαδόπουλου).

27) ΑΠΑΝΤΗΤΙΚΗ ΕΠΙΣΤΟΛΗ ΜΑΡΙΑΣ ΚΑΡΑΓΙΩΡΓΗ⁷¹ « Απαντήσεις στο ενδεικτικό ερωτηματολόγιο».

1.Κίμωλος: Ιούλης 1940-Απρίλης 1941

Μαθήματα: Ελληνική γλώσσα, Ιστορία Αρχαία και Νεώτερη
Ξένες γλώσσες: Αγγλικά, Γαλλικά, Γερμανικά.

Ομάδα εξορίστων: 30 γυναίκες, 6 άνδρες.

Μορφωτικό επίπεδο: από Πανεπιστημιακό- επιστημονικό έως Δημοτικό.

Δάσκαλοι: Πορφυρογέννης Μιλτιάδης- δικηγόρος: « Ιστορία αρχαίων και Ανατολικών λαών».

Νεοελληνική γλώσσα: Κοσκινά Ρεγγίνα, δασκάλα.

Μαρξιστική θεωρία: Αποστόλου Λευτέρης – απόφοιτος Κουτβ (Μόσχα) Αγγλικά: Παρτσαλίδου Αύρα – απόφοιτη Σχολής Λονδίνου. Παπαζογλου- Ιωαννίδου Δόμνα – πτυχίο Γαλλικών, από Σχολή καλογραγιών Κων/ πολης .

Γαλλικά –Γερμανικά: Πορφυρογέννη – Χατζηδάκη Φούλα, Πανεπιστημιακό πτυχίο Γαλλικών και Γερμανικών⁷².

Λογοτεχνία, από Έλληνες και ξένους συγγραφείς: Αγριγιαννάκη- Καραγιώργη Μαρία- φιλόλογος.⁷³

Αρχαιοελληνική Γραμματεία :Βάρκα Κατίνα – φιλόλογος..

Αξιοποίηση μαθημάτων : πολύτιμη για την υπόλοιπη ζωή των μαθητριών.

Πολιτιστικές εκδηλώσεις: Επιτροπή από άτομα με τις ανάλογες ικανότητες και δυνατότητες. Εθελοντική χορωδία από καλλιφώνους, άντρες και γυναίκες. Μουσική κλασική παιδεία, από τη δασκάλα Ρεγγίνα Κοσκινά.

Γιορτές: Οι γενικές, Χριστούγεννα, Πρωτοχρονιά κτλ..., ονομαστικές, με προγράμματα, θεατρικά κτλ καθώς και ψυχαγωγία.

Οι ειδικές: Επέτειοι – Οκτωβριανής επανάστασης, 8^{ης} του Μάρτη, Θανάτου του Λένιν κτλ, ειδικές ομιλίες ανάλογου περιεχομένου.

Εφημερίδα: Μηνιαία, ποιότητας, γραμμένη κυρίως από ανθρώπους του τύπου- Πέτρο Ρούσο, Φούλα Χατζηδάκη, Κώστα Γυφτοδήμο κτλ.

2. Περίοδος 1948-51:Στρατόπεδο Χίου(1948), Τρίκερι.

Με πρωτοβουλία ειδικών επιστημόνων και ενδιαφερομένων:

Ελληνικά, γενικός οργανωτής και συντονιστής Ρόζα Ξηρογιάννη. Επίσης κοντά της η Κατίνα Μαιμέλη και η Ελένη Γαριδίη. Τα μαθήματα Νεοελληνικής γλώσσας ήταν για όλες τις βαθμίδες, από αναλφάβητες, επιπέδου δημοτικού και Γυμνασίου. Γίνονταν σε γκρουπες ανάλογα με την τάξη διδασκαλίας, με δασκάλες διπλωματούχες από Διδασκαλεία Ακαδημίες και φιλόλογους της Φιλοσοφικής.

Μαθηματικά : Ελένη Καπασακάλη- καθηγήτρια μαθηματικών.

⁷¹ Το πατρικό της όνομα είναι Αγριγιαννάκη και κατάγεται από τις Μηλιές βόλου. Πιάστηκε από τη Γενική Ασφάλεια της Αθήνας για την αντιδικτατορική της δράση και τη συμμετοχή της στις φοιτητικές αντιφασιστικές διαδηλώσεις. Φυλακίστηκε αρχικά στην απομόνωση των Γυναυκείων φυλακών Αβέρωφ (1939) και αργότερα εξορίστηκε στην Κίμωλο(1940-1941), απ' όπου και απέδρασε. Συμμετείχε στην εθνική Αντίσταση από τις γραμμές της ΕΠΟΝ και του ΕΑΜ. Στον εμφύλιο πιάστηκε το 1948 και κρατήθηκε στα στρατόπεδα Χίου, Τρίκερι, Μακρονήσου. Το 1963-1964 εκλέχθηκε βουλευτής της ΕΔΑ. Επί Δικτατορίας κλειστηκε στις φυλακές της Γυάρου, Αβέρωφ, Αλικαρνασσού και Ωρωπού. Η κλονισμένη υγεία της δεν της επέτρεψε να δώσει αναλυτικότερα στοιχεία, με τη μορφή συνέντευξης, παρά το μεγάλο ενδιαφέρον που εκδήλωσε για την πορεία της εργασίας αυτής.

⁷² Είναι κόρη του Καθηγητή Πανεπιστημίου Χατζηδάκη.

⁷³ Στο βιβλίο της « Μέχρι την απόδραση», εκδ. Φυτράκης/ Ο Τύπος Α.Ε., 1989, στη σελ 241, γράφει πως ήταν τόσο πολύ απορροφημένη από τα διαβάσματα και τις εργασίες που της είχαν ανατεθεί- όπως η διάλεξη με θέμα τον Ροϊδη και την εποχή του-, που δεν ήταν σε θέση να συγκεντρωθεί και να πάρει μέρος στις συζητήσεις που αφορούσαν συζητήσεις, που σχετιζόνταν με την κριτική για την συμπεριφορά του συζύγου της Κ. Καραγιώργη, που τόσο αγαπούσε.

Χημεία: Ελένη Μιχαϊλίδου, φοιτήτρια Χημείας και μεταστρατοπεδικά Χημικό.
Γαλλικά : Μαίρη Αλεξιάδου, δίπλωμα γαλλικής από Γαλλικό Ινστιτούτο Αθηνών.
Αγγλικά : Κάτε Βανδώρου

Λογιστικά : Κάτε Βανδώρου και Γιάννα Μάνου, πτυχιούχοι ΑΣΣΟΕ .

Μαθήματα πρακτικής παιδείας: κοπτική ραπτική, από καλά εκπαιδευμένες επαγγελματίες.

Πολιτιστικές εκδηλώσεις: Μόνιμη και σπουδαιότερη η χορωδία. Οργανωτής η Έλλη Νικολαΐδου, επαγγελματίας μουσικός, συνεργάτης του Μανώλη Καλομοίρη, με διεθνή προβολή και επαγγελματική αναγνώριση. Κλασικό ρεπερτόριο- Μότσαρτ, Τσαϊκόφσκι, καθώς και Ελληνική έντεχνη και Δημοτική Μουσική. Φωνές όλης της μουσικής κλίμακας: σοπράνο, κοντράλτο κτλ.

Γιορτές: Εκτός από τις επετείους, γιορτές λαϊκού γλεντιού- καρναβάλι κτλ.

Θέατρο : Οργάνωση παράστασης «Προμηθέας δεσμώτης» του Αισχύλου, η οποία απαγορεύτηκε την τελευταία στιγμή. Η παράσταση ήταν πλήρης , με κοστούμια, σκηνικά κτλ. Άλλες παραστάσεις ήταν ο «Φωτεινός» του Α. Βαλαωρίτη και ο «Ρήγας Βελεστινλής» του Β. Ρώτα. .

Προμήθεια βιβλίων με ατομική πρωτοβουλία. Τα μαθήματα γίνονταν πάντοτε με μέτρα προφυλακτικά, άλλοτε αυστηρότερα και άλλοτε ηπιότερα- ανάλογα με τις συνθήκες της κράτησης.

3. Περίοδος 1967-1974

Γιούρα: Μαθήματα γίνονταν μόνο με ατομική πρωτοβουλία και η ψυχαγωγία σχεδόν ανύπαρκτη.

Αλικαρνασσός(1968-1970): Ατομικά μαθήματα , αλλά και ομαδικά.

Ελληνικά :Σοφία Παπακων/νου –δασκάλα.

Γερμανικά : Άννα Καπνίση.

Αγγλικά : Αύρα Παρτσαλίδου.

Μαθήματα Τέχνης: Ελένη Φαλιάγκα – Παπανικολάου.

Ψυχαγωγία: Ανοργάνωτη, σε μικρές συντροφιάς.

Μεταστρατοπεδική χρήση και ωφέλεια- Ανυπολόγιστη!!!

Μετά την απόλυση , πολλές τελείωσαν το Γυμνάσιο, συνέχισαν πανεπιστημιακές σπουδές σε διάφορες επιστήμες. Οι φοιτήτριες πήραν τα πτυχία τους. Πολλές με τα πτυχία ξένων γλωσσών , που μπόρεσαν να πάρουν, δίδαξαν . Πάρα πολλές έγιναν επαγγελματίες λογίστριες. Επίσης πολλές έγιναν μοδίστρες. Γυναίκες τελείως αναλφάβητες, που υπαγόρευαν τα γράμματά τους στις οικογένειές τους , άρχισαν να γράφουν και να διαβάζουν μόνες τους . Το διάβασμα λογοτεχνικών κειμένων έγινε σε πολλές συνθήκες , που τις ακολούθησε σε όλη του ς τη ζωή.

Μηλιές Βόλου 8/12/00 .

27) ΣΥΝΕΝΤΕΥΞΗ ΜΕ ΤΟΝ ΒΑΣΙΛΗ ΦΙΛΙΑ.⁷⁴

« Σημαντικός παράγοντας της μορφωτικής δραστηριότητας των πολιτικών κρατούμενων, που θα μπορούσε να θεωρηθεί και ως ιδιοτυπία για τα δεδομένα της εποχής της επταετίας, ήταν το υψηλό μορφωτικό επίπεδό τους. Ανάμεσα στους πολιτικούς κρατούμενους υπήρχαν πολλοί φοιτητές (ιδιαίτερα μετά τις μαζικές απολύσεις από τα Πανεπιστήμια με το Ν.Δ.93/69), επιστήμονες, καθηγητές Πανεπιστημίων κτλ. Ένας δεύτερος παράγοντας ήταν η εμπειρία της προηγούμενης γενιάς για τη δημιουργική αξιοποίηση του χρόνου εγκλεισμού. Ήταν και είναι γνωστό ότι οι παλαιότεροι πολιτικοί κρατούμενοι όχι μόνο διέδρυναν τις γνώσεις τους, αλλά φρόντιζαν να καταρτίζονται πάνω σε θέματα που θα τους εξασφάλιζαν μελλοντικά κάποιο επάγγελμα. Ιστορικό έχει μείνει το σύνθημα: «Αγάπα το κελί σου, τρώγε το φαί σου, διάβαζε πολύ». Συνεπώς υπήρχε μια υποδομή και ένα γενικότερο κλίμα που ενθάρρυνε τη μάθηση... Υπήρχαν βέβαια καμιά φορά και απόψεις που θεωρούσαν ότι το να υποχρεώνεται κανείς να μελετά στη φυλακή ήταν μια δεύτερη καταπίεση, αλλά ήταν περιορισμένες. Οι περισσότεροι αξιοποιούσαν το χρόνο τους μελετώντας και παρακολουθώντας διάφορα μαθήματα.

«Τα μαθήματα συστηματοποιήθηκαν από τα τέλη του 1969, κυρίως στις φυλακές Κορυδαλλού και αργότερα στον Καλαμιού (Ιτζεντίν) και της Αλικαρνασσού. Δίδασκαν όσοι είχαν δυνατότητες να διοχετεύουν γνώσεις. Ένας απ'αυτούς ήμουν κι εγώ. Τα άτομα που είχαν ενδιαφέροντα και παρακολουθούσαν τα μαθήματα ήταν από ψυχολογική άποψη τα πιο ισορροπημένα και άντεχαν περισσότερο τις ακραίες συνθήκες της φυλακής. Αυτό και μόνο ήταν επαρκές κίνητρο για μένα να κάνω τα μαθήματα. Δίδασκα 16 με 19 ώρες την εβδομάδα σε ομάδες, άλλοτε μικρές των 2-3 ατόμων και άλλοτε των 7-10, αναλόγως των συνθηκών κράτησης. Το αντικείμενο του μαθήματος είχε να κάνει με τις προτεραιότητες των μαθητών. Τα νεώτερα παιδιά, κυρίως φοιτητές, είχαν ελλείψεις πάνω στις ξένες γλώσσες, η γνώση των οποίων, όμως, ήταν απαραίτητη. Έτσι δίδασκα τα αγγλικά και τα γερμανικά, ακολουθώντας τις πιο έγκυρες μέχρι τότε μεθόδους. Άλλα μαθήματα ήταν τα οικονομικά, η κοινωνιολογία, η πολιτική ιστορία, ακόμη και κοινωνική ψυχολογία. Οι παραδόσεις στηρίζονταν στις γνώσεις μου και τις μελέτες μου και ακολουθούσαν την επιστημονική προσέγγιση και διάρθρωση, π.χ εισαγωγικά: -διευκρίνιση εννοιών, βασική θεματολογία, αλληλεπίδραση μεταξύ των κλάδων των επιστημονικών αντικειμένων κτλ. Πάντοτε ξεκαθάριζα ό, τι απόψεις υπήρχαν πάνω σε κάθε επιστημονικό ζήτημα- τι είτε πάνω στο θέμα ο Μαρξ, οι απόψεις του Μ. Βέμπερ κτλ. Πιστεύω πως όσοι παρακολουθούσαν τα μαθήματα απεκόμισαν σημαντικά οφέλη, διότι απέκτησαν υποδομή σε ότι αφορά τη συστηματική μελέτη, ενώ πριν βρίσκονταν σε έναν κυκεώνα συγχύσεων. Με

⁷⁴ Έγκριτος κοινωνιολόγος, καθηγητής του Παντείου Πανεπιστημίου Αθηνών με θητεία πρύτανη στα 1981-1982 και πλούσια κοινωνική- πολιτική δράση μέχρι και σήμερα. Συμμετείχε στην Εθνική Αντίσταση, επικεφαλής του Μαθητικού τμήματος της οργάνωσης « Ιερά Ταξιαρχία» (1942-1944). Στα χρόνια της χούντας υπήρξε συνιδρυτικό στέλεχος της αντιδικτατορικής οργάνωσης «Δημοκρατική Άμυνα» και ήταν επικεφαλής του παράνομου δικτύου (1967-1968). Συνελήφθη τον Ιούνιο του 1968 και καταδικάστηκε σε 18 ½ χρόνια φυλακή, από τα οποία εξέτισε τα 5 ½, μέχρι το 1973, που αφέθηκε ελεύθερος με την αμνηστία. Κρατήθηκε στις φυλακές Αβέρωφ (τέλη 1968- μέσα 1969), Κορυδαλλού(1969), Ιτζεντίν (μέσα 1970), Αλικαρνασσού(1970-1971) και Κέρκυρας(1971-1973). Μετά τη μεταπολίτευση υπήρξε Διευθυντής του ΕΚΚΕ (1975-1981), Πρόεδρος της Επιτροπής για την ίδρυση του Αττικού Πανεπιστημίου, Πρόεδρος της Ελληνικής Επιτροπής της Διεθνούς Δημοκρατικής Αλληλεγγύης (1982-1990) και της «Δημοκρατικής Μέριμνας». Μέλος του Συμβουλίου των Διευθυντών του Συντονιστικού Κέντρου της Βιέννης για της Κοινωνικές Επιστήμες(1982-1991) και Πρόεδρος του Διοικητικού Συμβουλίου της Ολυμπιακής Αεροπορίας(1989-1992). Στο ενεργητικό του, εκτός από τα καθαρά επιστημονικά πονηματα, έχει και σημαντική αρθρογραφία στις εφημερίδες «Ελευθεροτυπία»(19756-1986), «Πρώτη» (1986-1988) και «Έθνος»(1988-1991). Υπήρξε συνιδρυτής του περιοδικού « Οικονομία και Κοινωνία»(1978-1981) και υπεύθυνος της ελληνικής έκδοσης του διεθνούς περιοδικού « Ο σοσιαλισμός του μέλλοντος.»

εντυπωσίασε, θυμάμαι, ότι ακόμα και επιμελείς κρατούμενοι δεν είχαν συστηματοποιήσει τις γνώσεις τους αναφορικά με τον Μαρξ και τον μαρξισμό, με αποτέλεσμα να εμμένουν σε θέσεις θεωρητικά λαθεμένες. Αντικείμενο πολλών συζητήσεων, για παράδειγμα, στάθηκε στις φυλακές της Κέρκυρας το ζήτημα του χαρακτήρα της Επανάστασης του 1821. Η αντιπαράθεση γινόταν γύρω από τους δυο γνωστούς άξονες, ο ένας της Δεξιάς, που υποστήριζε ότι η επανάσταση ήταν μόνο εθνική και της Αριστεράς, με εξαίρεση το Γιάννη Ζεύγο, που ερμήνευε την Επανάσταση αποκλειστικά ως αστική και που προσωπικά διαφωνούσα. Στηρίχθηκα κυρίως σε δευτερογενείς πηγές. Όπως στα βιβλία του Δ. Δανιηλίδη και του Κ. Μοσκόφ, αλλά και πολλά άλλα. Οι απόψεις μου στάθηκαν αφορμή να γράψω το βιβλίο « Κοινωνία και εξουσία- η νόθα αστικοποίηση 1800-1864», που ολοκληρώθηκε το 1973, «βγήκε έξω» γραμμένο σε λεπτές κόλλες με ραπιδογράφο και εκδόθηκε αμέσως στη μεταπολίτευση⁷⁵

«Στη διάθεσή μας είχαμε πολλά επιστημονικά βιβλία. Για καλή μας τύχη, υπεύθυνη της λογοκρισίας του Υπουργείου Δικαιοσύνης ήταν η κ. Μοίρα, που ενέκρινε σχεδόν τα πάντα και ιδιαίτερα τα ξενόγλωσσα. Ακόμα και βιβλία με σαφώς επαναστατικό περιεχόμενο βρίσκαμε τρόπους να τα «περνάμε». Μια τέτοια περίπτωση ήταν στις φυλακές Καλαμιού⁷⁶ με το βιβλίο του Α. Τρότσκι «Ρωσική επανάσταση» στα γαλλικά, που το «περάσαμε» με εξώφυλλο από την αγγλική έκδοση της « Άννα Καρένινα» του Α. Τολστόι. Ακολουθώντας ένα αρκετά αυστηρό εβδομαδιαίο πρόγραμμα μελέτης, μπόρεσα να διαβάσω στα 5 ½ χρόνια του εγκλεισμού μου συνολικά γύρω στα 15000 βιβλία⁷⁷. Αντικείμενο ατομικής αλλά και συλλογικής μελέτης ήταν και η Λογοτεχνία. Η μελέτη είχε να κάνει με την αναζήτηση βαθύτερων νοηματικών περιεχομένων πίσω από την πλοκή του μυθιστορήματος. Επιπλέον, άρχισα να μελετώ Ιταλικά. Δυστυχώς δεν μπόρεσα να συνεχίσω τα ρωσικά, επειδή στάθηκε αδύνατη η εισαγωγή της μεθόδου.

«Γενικά, αξιολογώντας την προσφορά των επιμορφωτικών μαθημάτων εκείνων των χρόνων, τόσο σε προσωπικό όσο και συλλογικό επίπεδο, θα έλεγα ότι ήταν πρωτοποριακή για την εποχή, διότι γινόταν μέσω συστηματικής μελέτης, καλύπτοντας γνωστικά, ιδεολογικά, αλλά κυρίως μεθοδολογικά κενά. Ακόμα πιο σημαντικό θεωρώ το γεγονός της προσέγγισης και της ενότητας των πολιτικών κρατουμένων. Δρούσαμε συλλογικά, ανεξαρτήτως των πολιτικών διαφωνιών μας. Στην υπόθεση αυτή θεωρώ σημαντική και τη δική μου παρέμβαση. Μάλιστα, ο Ε. Γιαννόπουλος, που υπήρξε για χρόνια ο δικηγόρος μου και παρακολουθούσε από κοντά την κατάσταση, μου έλεγε συχνά ότι πέτυχα την σύσταση του «Ε.Α.Μ των φυλακών» .»

Λυκαβηττός, 4/5/01.

⁷⁵ Το βιβλίο αυτό καθώς και το «Προβλήματα Κοινωνικού μετασχηματισμού» ήταν τα δυο έργα που υπέβαλε το 1975, ο Β. Φίλιας, ως υποψηφία στην Πάντειο Σχολή Πολιτικών Επιστημών. Το πρώτο κυκλοφόρησε σε χιλιάδες αντίτυπα και όπως σημειώνει ο συγγραφέας του «επηρέασε αποφασιστικά τη νεώτερη γενιά των ιστορικών, δίνοντας νέα διάσταση της σχέσης εθνικού και κοινωνικού, τόσο όσον αφορά την πορεία και τα αίτια της Επανάστασης όσο και τους βασικούς άξονες διαμόρφωσης της μετεπαναστατικής ελληνικής κοινωνίας.».

⁷⁶ Μέχρι τα μέσα του 1970, στις φυλακές αυτές ήταν γύρω στους 40 πολιτικοί κρατούμενοι. Ο Β. Φίλιας μαζί με τον Σ. Καράγιωργα κρατούνταν χωριστά και χρειάστηκε να δώσουν προσωπική μάχη για να βρεθούν κοντά στους υπόλοιπους πολιτικούς κρατούμενους.

⁷⁷ Στο προσωπικό αρχείο του Β. Φίλια σώζονται μέχρι σήμερα τα ειδικά μπλοκάκια επιμορφωτικού προγραμματισμού, όπου αναφέρονται κοντά στους 15 τίτλους διαβασμένων βιβλίων ανά εβδομάδα.